Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

√ U. t.
1248

1999

Ա.Ե.
1248

ՏԱՐԵՐՔ

ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՓԱՅՈՒԹԵԱՆ

ՁԱՐԹԱՐԱՆՆԵՐՈՒ

ԻՒ ԲԱՐՁՐԱԴՈՑՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

ԳՕՐԻՆԵԱՑ

ՓՈՒԼՄԱՆ Գ. ՔՓՀԱՄ

ՁԱՐԹԱՊԵՏ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ԻՒ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

ՓԻԼԻՍՓԱՅՈՒԹԵԱՆ,

ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՑ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆԷՆ

Տ. ՂԱԶԱՐՈՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ԽՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Կ. ՊՕԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐ ՓՈՂՈՑ, ՀԱՒԱՔԵԱՆՑ-ԻՒԱՆ, Մ. 5. 6.
1870

28-1251

1298-81

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՉԻՆ

Բերկրութեամբ սրտի կը հրատարակենք այս յառաջիկայ բազմարժէք թարգմանութիւնը յօդուտ եւ ի սատարութիւն հայազգեաց դաստիարակութեանը. ուրախանալով այս աներկեւան ակնկալութեամբը թէ այս միջոցով մասամբ իւրք ձեռնտու կրնանք ըլլալ բարեբեղան եւ դաստիարակութեան հետաքննին ազգի մը իւր ձեռնամուխ եկած ամենաօգտակար եւ գովելի գործին՝ այն է կրթութեան մէջ յառաջադէմ հանդիսանալուն. իրաւամբ կը թուի մեզի այս մեր զգացած ուրախութիւնը. վասն զի մարդոց գործած գործերուն եւ վաստակներուն մէջ ի՛նչ կայ այնչափ գովելի եւ բանաւոր մտաց հետաքննութեանը արժանի՝ որչափ դաստիարակութիւնը, Արարիչ Աստուծոյ մեր՝ մարդ արարածոյս՝ էութեանը մէջ տնկած բոլոր կարողութեանց՝ իրենց սահմանեալ առարկաներուն նայելով՝ պէտք եղածին չափ եւ կատարելապէս բացուելուն համար եղած աշխատութիւնը. եւ թէ որ ամէն գործի մը օգնականութեանը արժէքը նոյն իսկ գործին արժէքէն կախեալ է, այս տիրապէս մարդոց վիճակն ըլլալու սահմանուած եւ մարդկային ազնուութեան երեւան ելլելուն մի միայն միջոցն եղող գործին ձեռնտուութիւն ընելն ալ արդարեւ սրտի բերկրութիւն տուող օգնականութիւն մըն է. — Բայց արդեօք ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ դաստիարակութեան մէկ մա՞սն է, եւ ի՛նչ աստիճան ունի այդ բանին մէջ. — Այս խնդրոյն ճշմարիտ պատասխանին ամենէն կարճ ճամբովը հասնելու համար՝ պէտք է դաստիարակութեան վերջին նպատակը աչքերնուս առջին բերել, եւ անոր հետ բաղդատել այս հարցումը. Դաստիարակութեան վախճանը, ինչպէս որ հիմայ ակնարկեցինք, Աստուծոյ մարդուս վրայ բովանդակած կարողութիւնները՝ իրենց առարկաներուն նկատմամբ՝ լիովին բանալն կամ զարգացընելն է. կամ՝ ուրիշ խօսքով՝ մարդս մարդկութեան գերազանց վիճակին հասցընելն է, անոր հոգւոյն ազնիւ ընդունակութիւններուն նիւթ եւ յարդուրդ տալով եւ կարողութիւնները զօրացընելով. Ճշմարիտ դաստիարակութիւն ան է միայն, որ այս վախճանիս կը ծառայէ. Ուստի ուղիղ ոճով եղած դաստիարակութիւնը, մասնաւորիւ խօսելով, սա երկու գլխաւոր բաները կը պահանջէ. ստացուելի հմտութեան՝ մարդուս մտքին թէ՛ ներքին եւ թէ արտաքին աղբիւրներէն. եւ մտքին կարողութիւններուն իրարու նայելով պատշաճաւոր եւ ներդաշնակ համեմատութեամբ մը բացուիլը եւ զօրանալը. Ստացուելի հմտութեան

ար մէկ մարդ մը շարունակեալ ուրթնութեամբ եւ ինչ ընելիքը գիտնալով իր մտքին կարողութիւնները կանոնաւոր կերպով կրթելու համար՝ պէտք է իրեն անոց վրայ հմտութիւն ունենալ. Պէտք է իրեն գիտնալ թէ միտքը ինչ ինչ կարողութիւններ եւ ախորժակներ կամ օրէնքներ ունի. անոնց ամէնը ինչ ընթացքներով եւ անհոգութիւններով կը խանգարին կամ անզօր կը մնան, եւ ինչ կերպերով ու կրթութիւններով կը զօրանան եւ առողջ ու զօրեղ կը մնան. մէկը թէ որ մտադրութեանը վրայ անհոգ մնայ եւ պէտք եղած սանձահարութեանը տակ չպահէ զայն, ինչ վնասակ կը հասնի անոր միտքը եւ կամ թէ որ իր զուգորդութիւնները սանձարձակ ինքնիրենին թող տայ՝ որ ուզածնուն պէս մէկ նիւթէն մէկալը անցնին եւ առանկով իր մտքին խորհուրդները հովին թեւերուն վրայ թռչող ամպերուն պէս՝ որպէս թէ ինքնիրենուն վազն երթան՝ առանց անոնց վրայ կամքին տիրապետող իշխանութիւնը բանեցընելու, ինչ հետեւութիւններ յառաջ կու գայ, եւ ինտո՛ր մտահաւիկ հարուածներ կ'ընդունի միտքը. ինտո՛ր ուզածին չափ կրնայ զօրացընել մարդ մը իր յիշողութիւնը, տրամաբանութիւնը եւ երեւակայութիւնը. ալ ո՛ր մէկը թուենք այս գիտելիքներուն, որոնց ամենուն պէտք է որ անհրաժեշտ տեղեակ ըլլայ դաստիարակիչ մը, եւ որոնց վրայ խնացական գիտութիւնը կը վարդապետէ. Ուրեմն դաստիարակութեան աս կողմն ալ ՆԿատելով՝ չկայ անանկ արուեստին մը, (վասն զի կրօնական եւ բարոյական գիտութիւնները ինչպէս որ հմտութեան առարկաներուն մէջ առաջին են, միտքը իր բոլոր զօրութիւններովը մէկտեղ կրթելու մասին ալ առաջին են, եւ ըստ այժմ մարդս մարդկութեան գերազանց վիճակին հասցընելու ալ ամենէն առաջին գլխաւոր միջոցն են,) մտաւորական կրթութեան այնչափ օգնող, որչափ մտաւորական փիլիսոփայութիւնը, Ուստի բոլոր այս ըսած գիտողութիւններնուս վերջին եզրակացութիւնը աս կը գտնենք, որ մտաւորական գիտութիւնը դաստիարակութեան խիստ երեւելի մէկ մասն է. եւ հետեւապէս ուղիղ ոճով դաստիարակութիւն տալու համար եղած ամէն ուսումնական կարգադրութեանց մէջ ալ անհրաժեշտ գտնուելու գիտութիւն մըն է. Ասկէ կրնանք հասկընալ թէ ո՛րպիսի հանգամանաց տէր գպրատանց անօրէններ կրնան ըլլալ անոնք որ այս մեծագործ եւ խիստ հարկաւոր գիտութիւնը իրենց կարգադրած ուսման ը թ այքէն գուրս կը թողուն, եւ բազմաթիւ պատասխանատու տէր մտքերու չեն տար այն ըսոը, որուն առաջնորդութիւնովը կրնային անոնք իրենց ունեցած բնական ձիրքերը երկպատիկ՝ եռապատիկ առաւել չքեղութիւնով յայտնել.

Դարձեալ, բնականապէս բաղձալի է այս թարգմանութեան օգնութիւնովը իմացականին իմաստասիրութեանը հետեւելու փափաքող ընթերցասիրին գիտնալ, թէ արդեօք այս թարգմանեալ հա-

սին ք. այս հմտութեան առարկաները Աստուած իր անհուն իմաստութեամբը մարդկային բնութեան արժան տեսածին պէս սահմաններ է, որ այն սահմաններէն անդին գիտութիւն չենք կրնալ ունենալ. ասոնց գլխաւոր ճիւղերն են նոյն ինքն Աստուած արարիչ ամենայն արարածոց, եւ մարդուս անոր ունեցած առնչութիւններն եւ պարտքերը. մարդուս իրեւ հայր՝ որդի՝ ամուսին՝ եղբայր՝ քաղաքացի եւ մարդ՝ առ մարդիկ ունեցած առնչութիւններն եւ պարտքերը. մարդուս իր մտաւոր բնութեանը յատկութիւններն եւ զօրութիւնները. իր բնական երկիրը՝ աշխարհքը՝ գաւառը. երկրի բնակիչներուն բանաւորներուն եւ անբաններուն հանգամանքներն եւ որպիսութիւնները, սեռերն եւ տեսակները. իրեն նման մարդկանց ազնուութիւնները՝ մեծագործութիւնները՝ առաքինութիւնները՝ մեղքութիւնները՝ վատութիւնները, եւ Աստուծոյ տեսչութեան ընթացքն եւ գործերը, պատմութիւններէ. աշխարհքը պատող երկինքը եւ անոր մէջ եղած երեւմնոյթները. աշխարհիս բնական փոփոխութիւններն եւ օրէնքներն. քանակութեան եւ չափուց յարաբերութիւնները եւ անոնց գործածութիւնը. ամէն բանի ձայնիւ կամ ձայնի նշանակ գրով եղած ցուցմունքներովը եւ ուրիշ կերպ կերպ ձայներով մտքին մէջի դարձած խորհուրդները ուրիշին հաղորդելը եւ ուրիշէն հաղորդուիլը, որ է լեզուին հմտութիւնը. եւ այլն. Ամէն մարդու դաստուրը կը վկայէ որ միտքը՝ մարդուս հոգեղէն բնութիւնը՝ այս հմտութեան առարկաներուն մէջ խիստ գերազանց է ասոնցմէ, որչափ որ հոգեղէն եւ բանաւոր էութիւնը եւ անոր օրէնքներն ու յատկութիւնները գեր ի վեր է նիւթական էութիւններէ եւ անոնց յատկութիւններէն եւ օրէնքներէն. Արդ՝ թէ որ մարդուս մտաւոր կազմուածքը հմտութեան առարկաներուն մէկ մասը եւ ան ալ մէկ խիստ սղնիւ մասն է, ըսել է որ գաստիարակութեան ալ, հմտութիւն ստանալուն կողմը միայն մտածելով, երեւելի մէկ մասն է մտաւորական փիլիսոփայութիւնը կամ մտքին վրայ ճառող գիտութիւնը. Թէ որ մէկ մարդ մը հասուն մտքի տէր ըլլալու համար պէտք է վերոյիշեալ մեւս հմտութիւններուն տեղեակ ըլլալ, որչափ առաւել պէտք է իրեն բուն իսկ իր մտաւոր գոյութեանը վրայ գիտութիւն ստանալ. Ո՛ւր թողունք սա մտածութիւնն ալ, թէ ինքզինքը ճանչնալը մէկ նախնական գիտութիւն մըն է կարեւոր. եւ թէ որ միտքը ուրիշ էութիւններու եւ անոնց օրէնքներուն եւ յատկութիւններուն վրայ հմտութիւն ունենայ եւ ինքզինքին վրայ տգէտ մնալու ըլլայ, ինչ անպատշաճ բան կ'ըլլայ.

Դանք դաստիարակութեան երկրորդ հայեցմամբը դարձեալ մտաւորական գիտութիւնը նկատելու, որ է մտքին բոլոր կարողութիւններուն մէկմէկու ներդաշնակաւոր եւ պատշաճաւոր կերպով զարգանալը եւ զօրանալը. Հոս ալ բանին ինտոր ըլլալը հասկընալու համար երկար մտածել պէտք չէ. վասն զի ամենուն խելքը կը վկայէ

Այս ըսածներէս կը հասկըցուի որ իմացական փիլիսոփայութիւնը չատ կատարելութեան հասած է այս դարուս մէջ։ Ինչուան հիմայ ո՛րչափ հազարաւոր բիւրաւոր հայեցողական խնդիրներ եղած են մտաւոր նիւթերու վրայ, քանի որ այս գիտութիւնը սկսեր է ծաղկիլ եւ օր աւուր վրայ յառաջ երթալ. ո՛րչափ կարծիքներ, եւ ան ալ անուանի մարդոց, հերքուեր են. ո՛րչափ կարծիքներու վրայ երկար երկար վիճմունքներ եղեր է. ո՛րքան զանազան դրութիւններ, մեկնութիւններ, ապացուցութիւններ ի լոյս ընծայուեր են. եւ հիմայ ներհուն եւ իմաստուն գիտնականներ ինչուան այսօր եղած անհամար ծանօթութիւններէն սուտն ու սխալները դուրս ձգելով, եւ թէ՛ իրենց ու թէ՛ ուրիշ ընտիր ընտիր գիւտերը ու վարդապետութիւնները յարմար եւ գեղեցիկ ոճով իրարու հետ հիւսելով, իննեւտասաներորդ դարու բարեկարգեալ եւ յառաջացեալ մտաւորական փիլիսոփայութիւնները դուրս կը հանեն, որոնց մէկ ընտրելագոյնն ալ այս թարգմանութիւնն է։

Վասն որոյ խնդամիտ ուրախութեամբ՝ փափաքողաց կ'ընծայենք յառաջիկայ թարգմանութիւնը, որ չատ կատարեալ եւ դիւրամատչելի կերպով մը ուսումնասէրը իր բաղձանքին կը հասցընէ։ Եւ այս գրքիս հանգամանքները ինչուան հիմայ խօսուած ընտիր յատկութիւններն ըլլալով, իրաւամբ կը յորդորենք բոլոր Հայազգի ուսումնասէրները եւ մանաւանդ վարժարաններուն եւ բարձրագոյն դպրոցներու տնօրէնները, որ այս Մտաւորական Փիլիսոփայութիւնը, որ դեռ նոր կերեւնայ Հայազգեաց մէջ, եւ որուն երկրորդ տպագրութիւնը այս անգամ կը հրատարակենք, Կամքին բաժանմունքն ալ յաւելլով, դուրս չձգեն իրենց հոգողութեանը յանձնեալ պատանիներուն դաստիարակութեանը միջոց եղող գրոց կարգէն, եւ ամենայն ջանիւք փութան այս բարձր ուսմունքը ազգիս մէջ տարածելու, որուն դաստիարակութեան մէջ ինչ տեղ ու տառիճան ունենալը անհրկեցելի կերպով տեսանք վերոյիշեալ գիտողութիւններով։

Եւ ահա յայնժամ մենք եւս վարձատրուած կ'ըլլանք տեսնելով որ մեր աշխատութիւնը օգտակար եւ բազմարդիւն կ'ըլլայ. եւ որով՝ մեր ակնունեցած նպատակին հասնելով, երեւելի առիթ մը ունեցած կ'ըլլանք Ամենօրհնեալ Աստուծմէ գոհանալու, որ ժամանակներնուս մէկ մասը այս չահաւոր եւ կարեւոր գործոյն պատրաստութեանը գրաղելով անցընելու արժանացուց զմեզ։

տորը վստահանալի հեղինակութիւն է, եւ կրնայ ապահով առաջնորդ ըլլալ այս ուսմանը մէջ։ Ուստի մեզի ալ պարտք է հանդիսացընել բանասէր ընթերցողին կամ դաստատուին մխոքը, ծանուցանելով՝ որ այս թարգմանութեան բնագիր Անգղիերէնը Ամերիկա Գաւառին վարժարանին մէջ իմացական եւ բարոյական փիլիսոփայութեանց վարժապետ Մեծանուն Լ.Փ.Համ հեղինակին գործն է, որ երեսուն տարուան չափ ժամանակ է որ այս փիլիսոփայութեանց մէջ քաջ հեղինակ ճանչցուած՝ եւ յիշեալ մեծ վարժարանին մէջ վարժապետ ընդունուած է, իր ընդարձակագոյն իմացական փիլիսոփայութիւնէն համառօտեալ, որ ասոնց երկուքն ալ բազմաթիւ երեւելի վարժարաններու եւ բարձրագոյն դպրոցներու մէջ դաս կը տրուի, թէ՛ Անգղիայի մէջ եւ թէ Ամերիկայի մէջ, եւ ասոնց համառօտութիւնը արժանաւորապէս մեծ գովութիւններ ընդունած է երեւելի գրիչներէ, եւ չատ տեղ ընդունուած է իբրեւ ընտիր դասագիրք։ Այս ծանօթութիւններս՝ որ եւ իցէ գիտնականի մը՝ որ հեղինակներու վրայ համոզութիւն ունի՝ դիւրին է ստուգել, եւ ի հարկէ մէկ գիտութեան մը վրայ թարգմանեալ մատենագրութիւն մը յօգուտ հասարակաց ի լոյս ընծայելու փափաքողը՝ այն գիտութեան վրայ ճառող ամենէն ընտիր եւ յարմար հեղինակութիւնը ուրն որ է այն ընտրելու կ'աշխատի։ Սակայն այս գործը, որ թարգմանեցինք, իր գտած ընդարձակ ընդունելութեանը եւ յարդութեանը ու նաեւ մեր ալ ուսուած վկայութիւններէն ի զատ ուրիշ աներկբայելի վկայութիւն մ'ալ ունի, որ անիկայ ամէն հասկըցող անձն գիրքը կարդալով կրնայ իմանալ։ Հեղինակը այս փիլիսոփայութեան դժուարամատչելի ճշմարտութիւններուն կամ տարերքներուն վրայ փոխանակ խրթին ու մութ եւ վերացեալ հայեցողութիւններ ընելու, ինչպէս որ շատերը ըրած են, զանոնք այնպիսի աներեւոյթ եւ հաւաստի ապացոյցներով յառաջ կը բերէ, որ հետաքննին բանասիրին միտքը բոլորովին կը հանգչեցընէ իր վարդապետած քննութիւններուն վրայ։ Եւ ո՛չ միայն այսչափ, այլ իր ընդհանրապէս իրական ճշմարտութեանց կամ իրողութեանց վրայ հաստատած գիտութիւնները եւ ճշմարտութիւնները անանկ գեղեցիկ եւ բնական ոճով կարգադրած է, որ ամբողջ միտքը ուռն առ ուռն գրեթէ բոլոր իր գիտողութեան արժան մասնաւոր կտորներովը դիւրըմբռնելի կերպով ուսանողին աչքին առջեւը ներկայացընելով, վերջապէս մտադիր ընթերցողին մտացը մէջ իր իմաստասիրած գիտութիւնը ամբողջ եւ մասերը իրարու հետ սերտ կապուած դրութիւնով մը կը տպաւորէ. անանկ որ վերծանողին միտքը փոխանակ մարդկային մտաց վրայ կտոր փրթուած հրմտութիւններով լեցընելու, մտքին մէկ մասը մէկալին հետ ինչ յարաբերութիւններ որ ունի՝ անոնք աղէկ մը հասկըցընելով, վարդապետած բանին վրայ յստակ՝ որոշ՝ անբեկբեկ եւ բերկրալիր համոզութիւն մը կ'ընծայէ։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ ԱՌԱՋԻՆ

ԻՄԱՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ՀԱՍՈՂՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՑԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ ՄՏԱՑ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԻՄԱՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐՏԱՔՈՒՍՏ ԾԱԳԱԾ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Գլուխ Ա.	Ծագումն գիտութեան բնդհանրապէս	1— 8
Գլուխ Բ.	Զգայութիւն եւ իմացումն	9— 15
Գլուխ Գ.	Զգայարանք հոտառութեան եւ ճաշակման	15— 20
Գլուխ Դ.	Զգայարան լսողութեան	20— 23
Գլուխ Ե.	Զգայարան շօշափման	24— 32
Գլուխ Զ.	Զգայարան Տեսութեան	33— 43
Գլուխ Է.	Ունակութիւնք զգայութեան եւ իմացման	44— 59
Գլուխ Ը.	Վերմբռնումն	59— 69
Գլուխ Թ.	Պարզ եւ յօդուածոյ մտաւոր հանգամանք	70— 79
Գլուխ Ժ.	Վերացուցումն	79— 89
Գլուխ ԺԱ.	Մտադրութիւն	89— 95
Գլուխ ԺԲ.	Երազատեսութիւն	96—104

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԻՄԱՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Ի ՆԵՐՔՈՒՍՏ ԾԱԳԱԾ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Գլուխ Ա.	Ներքին ծագումն գիտութեան	107—111
Գլուխ Բ.	Սկզբնական թելադրութիւն	112—125

Գլուխ Գ. Գիտակցութիւն ..... 126—130
Գլուխ Դ. Ցարաբերական բելադրութիւն ..... 130—141
Գլուխ Ե. Զուգորդութիւն (Ա.) նախնական օրէնքներն .. 141—148
Գլուխ Զ. Զուգորդութիւն (Բ.) երկրորդական օրէնքներն 149—155
Գլուխ Է. Ցիշողութիւն ..... 156—171
Գլուխ Ը. Տեղողութիւն յիշողութեան ..... 171—180
Գլուխ Թ. Տրամաբանութիւն ..... 180—192
Գլուխ Ժ. Ապացուցական տրամաբանութիւն ..... 192—198
Գլուխ ԺԱ. Բարոյական Տրամաբանութիւն ..... 198—203
Գլուխ ԺԲ. Գործնական կանոնք տրամաբանութեան ..... 203—212
Գլուխ ԺԳ. Երեւակայութիւն ..... 212—224
Գլուխ ԺԴ. Անկարգ ներգործութիւն իմացականութեան. (Ա.) գրգռեալ վերլրմբնմուն կամ առ աչօք տեսիլ 224—236
Գլուխ ԺԵ. Անկարգ ներգործութիւնք իմացականութեան. (Բ.) խելագարութիւն ..... 237—251

ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՋԳԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ՋԳԱՑԱԿԱՆ ԿԱՄ ՋԳԱՑՈՂԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ ՄՏԱՑ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Կարգաւորութիւն Զգացողութեանց ..... 255—260

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԻՆԱԿԱՆ ՋԳԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ԿԱՐԳ ԱՌԱՋԻՆ

ՇԱՐԺՈՒԹԻՒՆՔ

Գլուխ Ա. Շարժութեանց բնութիւնը ..... 263—268
Գլուխ Բ. Շարժութիւնք գեղեցկութեան ..... 268—289
Գլուխ Գ. Զուգորդեալ գեղեցկութիւն ..... 289—296
Գլուխ Դ. Շարժութիւնք վսեմութեան ..... 297—306
Գլուխ Ե. Շարժութիւնք ծաղր ..... 307—311
Գլուխ Զ. Ուրիշ պարզ շարժութեանց օրինակներ ..... 312—316

ԿԱՐԳ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲԱՂԶԱՆՔ

Գլուխ Ա. Բաղձանաց բնութիւնը ..... 319—326
Գլուխ Բ. Բնազդմունք ..... 326—331
Գլուխ Գ. Ախորժակք ..... 332—335
Գլուխ Դ. Հակամիտութիւնք ..... 336—359
Գլուխ Ե. Բարեաւետաց կիրք ..... 359—372
Գլուխ Զ. Բարեսէր կիրք ..... 373—397
Գլուխ Է. Բարեսէր կիրք. Ասուածսիրութիւն ..... 398—407
Գլուխ Ը. Ուսմակութիւնք Զգացողութեանց ..... 407—412

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ՋԳԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ԿԱՄ ԽՂՃՄՏԱՆՔ

ՄՏՔԻՆ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Գլուխ Ա. Շարժութիւնք բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան ..... 415—421

ԺԲ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Գլուխ Բ. Տրամաբանութեան ուսեցած յարաբերութիւնը մարդուս բնութեանը հետ ..... 422—427
Գլուխ Գ. Զգացմունք բարոյական պարտականութեան ... 427—438
Գլուխ Դ. Բարոյական զգացողութեանց ներգործութեան միօրինակութիւնը ..... 438—447
Գլուխ Ե. Բարոյական դաստիարակութիւն ..... 448—454

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՆԿԱՏԱՐ ԿԱՄ ԽԱՆԳԱՐԵԱԼ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՔ ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆՑ

Գլուխ Ա. Անկատար կամ խանգարեալ ներգործութիւնք ախտաժակաց եւ հակամիտութեանց ..... 457—467
Գլուխ Բ. Համակրական նմանողութիւն ..... 468—471
Գլուխ Գ. Անկարգ ներգործութիւն կրից ..... 472—482
Գլուխ Դ. Անկարգ ներգործութիւն բարոյական զգացողութեանց ..... 483—488

ԲԱՐԱՆՄԱՆՔ ԵՐՐՈՐԴ

ԿԱՄՔ

ԿԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆԴԱՄԱՆՔ ՄՏԱՑ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄՔԻ

Գլուխ Ա. Դասակարգութիւն մտաւոր կարողութեանց ... 491—501
Գլուխ Բ. Յարաբերութիւն իմացական. մտ. կամաց 502—519

Գլուխ Գ. Յարաբերութիւն զգացողութեանց առ կամքն .. 519—533
Գլուխ Դ. Կամեցումն, կամ կամական հանգամանք մտաց ..... 534—544
Գլուխ Ե. Որոշմունք բնդ մէջ բաղձանաց եւ կամեցողութեանց ..... 544—561

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՕՐԷՆՔ ԿԱՄԱՑ

Գլուխ Ա. Օրէնք կամաց իմացեալ յընդհանրականութենէ օրինաց ..... 564—572
Գլուխ Բ. Օրէնք կամաց իմացեալ ի բարոյական կառավարութենէ ..... 573—582
Գլուխ Գ. Օրէնք կամաց իմացեալ ի կանխագիտութենէ կամ ի նախատեսութենէ Աստուծոյ ..... 583—590
Գլուխ Դ. Օրէնք կամաց իմացեալ ի նախատեսութենէ կամ կանխագիտութենէ մարդկան ..... 590—599
Գլուխ Ե. Օրէնք կամաց իմացեալ ընդ իսկ իր բնութեանը մէջ ..... 599—608
Գլուխ Զ. Օրէնք պատճառականութեան վերաբեալ առ կամքն ..... 608—620
Գլուխ Է. Օրէնք միօրինակութեան վերաբեալ առ կամքն 621—630
Գլուխ Ը. Շարժառիթք բնութիւնն ու տեսակները ..... 630—644

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՑ

Գլուխ Ա. Սահմանական ազատութեան բնութիւնը ..... 647—655
Գլուխ Բ. Մտաւորական ներդաշնակաւորութիւնն է խարիսխ կամ աւիք մտաւորական ազատութեան ..... 655—665
Գլուխ Գ. Ազատութիւն կամաց ..... 665—676

ԺԴ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Գլուխ Դ. Ազատութիւն կամաց բովանդակեալ ի բառոյական բնութեան մարդոյ ..... 677—686
Գլուխ Ե. Այլ ապացոյցք ազատութեան կամաց ..... 686—694
Գլուխ Զ. Համաձայնութիւն օրինաց եւ ազատութեան .... 695—705
Գլուխ Է. Գերութիւն կամ ծառայութիւն կամաց ..... 706—720

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՉՕՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՑ

Գլուխ Ա. Բնութիւն մտաւորական Չորութեան ..... 723—734
Գլուխ Բ. Չորութիւն կամաց ..... 734—747
Գլուխ Գ. Տարբերութիւնք կամական կարողութեան ..... 747—762
Գլուխ Դ. Հաստատամտութիւն ..... 762—776
Գլուխ Ե. Կրթութիւն կամաց ..... 776—799

ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԾԱԳՈՒՄՆ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱԳԷՍ

§. Երեակ բաժանմունք մտաց։

Մարդուս միտքը, ամբողջութեամբն առնելով, անչուչտ իրապէս եւ ճշդիւտ իմաստով՝ մի եւ անբաժանելի բնութիւն կամ էութիւն մը պիտի ճանչնանք, եւ սակայն այս էութեան վրայ ուղիղ եւ կատարեալ հմտութիւն ստանալու համար՝ հարկ է որ՝ երեք որոչ մասանց բաժնելով հետազօտելու պարապինք, որոնց կ՚ըսենք երրեակ բաժանմունք մտաց. եւ ասոնք են. Հասողութիւն կամ իմացականութիւն, Զգացողութիւնք, եւ Կամք։ Եւ այս գլխաւոր մասանց ներգործութիւններէն հետեւած մտքի այլ եւ այլ հանգամանքներն կամ վիճակներն ալ նոյնպէս՝ այս բաժանման համեմատ՝ երեքի կը դասակարգուին, եւ իրարմէ կ՚որոշուին այս անուններով. ԻՄԱՑԱԿԱՆ, ԶԳԱՑԱԿԱՆ եւ ԿԱՄԱԿԱՆ հանգամանք մտաց։ Այլ՝ յառաջիկայ գործոյս վախճանը մարդկային մտաց յիշեալ երեք գլխաւոր բաժանմանց վրայ՝ ըստ բնական կարգի՝ այսինքն նախ՝ Իմացականութեան կամ Իմացողութեան, եւ երկրորդ՝ Զգացականութեան կամ Զգացողութեան, եւ երրորդ՝ կամքին կամ կամեցողութեան վրայ ուրոյն ուրոյն եւ համառօտաբար ճառելէ, որով ամբողջապէս միտքը ըստ ամենայն մասանց հետազօտած կ՚ըլլանք։

2. Կրկին բաժանումն Իմացականութեան:

Իմացականութիւն կամ Հասողութիւն ըսածնիս մտքին այն մասն է, որով կ'իմանանք, կը բաղդատենք, եւ կը տրամաբանենք. եւ որ՝ իր կերպ կերպ ներգործութիւններովը՝ բոլոր մեր հմտութեանը աղբիւրն է: Մտքերնուս այս առաջին մասը դարձեալ երկուքի կը բաժնուի. Արտաքին Իմացականութիւն, եւ Ներքին Իմացականութիւն. ուրիշ խօսքով՝ Աշխատաքին հանճար Իմացականութիւն, եւ Նեղխաքին հանճար Իմացականութիւն: — Արտաքուստ ծագած Իմացական հանգամանքներն արտաքին առարկաներու գոյութենէն եւ ներկայութենէն կախեալ են: Եթէ միտքը հնար ըլլար կերպով մը բաժնել զատել աշխարհիս զգալի առարկաներէն, կամ եթէ աշխարհք չըլլար, չշօշափել՝ հոտոտել՝ ճաշակել՝ լսել՝ տեսնել ալ չէր ըլլար: Ուրեմն չօշափելեաց, հոտոտելեաց, ճաշակելեաց, լսելեաց, տեսանելեաց զգայութեամբ մտքերնուս մէջ գոյացած հանգամանաց բոլորն ալ՝ Իմացականութենէն դուրս գոյ եւ ներկայ եղող բաներէ կախեալ են անմիջապէս:

Բայց այս արտաքուստ ծագած հանգամանքներէն կամ վիճակներէն ի զատ, ուրիշ հանգամանքներ ալ ունի Իմացականութիւնը, ինչպէս են սա բառերով արտայայտածներնիս. Ճշմարտութիւն՝ Սխալութիւն՝ Ջերմութիւն՝ Հանճար՝ Բարոյական արժանաւորութիւն եւ Անարժանաւորութիւն՝ Պատճառ՝ Արդիւնք՝ Պարտականութիւն՝ եւայլն, որ ասոնք այնչափ սերտ կապակցութիւն չունին արտաքին առարկաներու հետ: եւ այս ի ներքուստ՝ նոյն իսկ իմացականութենէն ծնած հանգամանքներուն ալ կ'ըսենք Ներքինէն հանճար Իմացականութիւն:

3. Կապակցութիւն մտաց ընդ նիւթական աշխարհի:

Ընդհանրապէս խօսելով՝ մտքերնուս Արտաքուստ ընդունած հրմտութիւնը կամ գիտութիւնը ի Ներքուստ ընդունածէն առաջ է: Միտքը, թէեւ ըլլայ որ իւր իմացական կարողութիւնը յանբաւս տրամադիր վիճակի, այլ յառաջնումն նուաղի բոլորովին զատարկ է եւ չունի բնաւ իրական հմտութիւն մը իր մէջը. եւ նախ եւ առաջ գործել եւ հմտութիւն ընդունել որ կը սկսի, իմացականութեան ինքիրմէ դուրս եղած բաներուն կամ աշխարհիս հետ ունեցած կապակցութիւնովն է:

Այս մեր հաստատութենէն կը հետեւի որ ծանուցանենք, թէ մտքին եւ արտաքին նիւթեղինաց մէջ այնպիսի համաձայնութիւն մը, այնպիսի փոխադարձ յարմարութիւն մը կայ, որ կարծես թէ աշխարհք մտքին, միտքն ալ աշխարհիս համար է առեղծուած: Ցայտնի կ'երեւնայ որ Արարիչն ամէնիմաստ սերտ յարաբերութիւն մը հաստատած է ասոնց մէջ. եւ այս կարեւոր իրական ճշմարտութիւն մըն է, որ մտքին գործելու եւ հմտութիւն տոանալու սկզբնաւորութիւնը՝ ինչոր որ ակնարկեցինք՝ նորա եւ աշխարհիս նիւթականաց մէջ եղած կապակցութեանը մէջ սլիտի կարողանանք դտնելու՝ ամենայն հաւանականութեամբ:

Հոգին՝ իր այս արտաքին նիւթեղինաց հետ ունեցած կապակցութեանը նայելով՝ կը նմանի աղէկ յարմար նուագարանի մը: Զինքը իրմով նկատելով, ներգաշնակութեան պէտք եղած տարերքն եւ ընդունակութիւնն ունեցող անտեսանելի էութիւն մը կը նշմարենք. իսկ ջիղերն, աչուընն եւ միւս զգայարանքներն ալ՝ ամէնը միատեղ առնելով՝ այս անտեսանելի էութիւնը իր մէջը պարփակող արուեստական, զեղեցիկ շինուած մը, Ամենակարողին ձեռագործ ինելու: Այս գեղեցիկ, կենդանի նուագարանը, որ երկու մասէ կազմեալ է, մէկը հոգին եւ միւսը հոգւոյն մարմնաւոր տունը, ի սկզբան լուռ է եւ անձայն: եւ այն վիճակին մէջ գինքը դիտելով՝ այնպէս կը թուի թէ երբէք ձայն հանելիք ալ չունի: Բայց ահա աշխարհիս արտաքին նիւթեղինները իրենց կերպ կերպ ազդմունքներովը կու գան կը զարնեն Ամենիմաստին անոր վրայ չարած լարերուն, եւ կը տեսնես որ անլսիկ կակը ալ կը սկսի ներգաշնակաւոր ձայներ հանել: Արտաքին ազդեցութիւններն են որ մարդուս միտքը նախ եւ առաջ ի ներգործութիւն կը շարժեն:

4. Մեր առաջին հմտութիւնը ընդհանրապէս առարկուստ ծագումն ունի ի նիւթեղինաց:

Մինչեւ հիմայ ըսուածներուն համեմատ՝ երկու ընդհանուր սկզբունք ունինք այս նիւթիս վրայ: Նախ այս՝ թէ տղայութեան ժամանակ մտքին եւ աշխարհիս նիւթեղէն իրերուն մէջ շատ մերձ կապակցութիւն մը կայ. եւ ԵՐԿՐՈՐԴ՝ թէ այն տարիքները եղած առնելիս մեր մտքին գործողութիւններուն մեծ մասը նիւթական բաներէ կը ծագին: ի հաստատութիւն այս երկու առաջարկութեանցս, մանաւանդ երկրորդին, պատշաճ կու գան սա մէկ քանի խորհրդածութիւնները:

Նախ՝ մեր ըսածին ճշմարտութեանը ամէն մարդու փորձառութիւնը վկայ է: եթէ մեր կանխահասակ տղայութեան տարիքներնուս վրայ յետահայեցութիւն մը ընենք, յայտնի կը տեսնենք որ մարդուս ան առնելուան ունեցած գաղափարները թուով շատ քիչ ըլլալէն զատ, մեծաւ մասամբ արտաքին առարկաներէ թելադրեալ են: կը զգանք որ անմիջական կարօտութիւններէ մտքերնուս մէջ մնած են, մեր տեսած, լսած, չօշափած բաներուն մերձ վերաբերութիւն մը ունին, եւ

կ'որոշենք որ անոնց միայն մէկ փոքր մասը ներքին եւ վերացեալ է, քանի կը մեծնանք, հետզհետէ, կը սկսին ի գործ դրուիլ, մտքին այն կարողութիւնները որոնք արտաքին բաներու հետ այնչափ կապակցութիւն չունին. եւ ներսէն բղխած խորհուրդներնուս վրայ՝ դրսէն յառաջ եկածներէն աւելի արագ չառնալ մը կը տեսնենք: Արտաքինները ըստ մասին հասցուցած կ'ըլլանք, եւ վերջապէս մեր միտքը ի մանկութենէ հետ զգայարանաց գործողութեանց ընդունած ներգործութիւններուն ձեւաքը կատարելութեան հասած՝ իր ամէն ընդունակութիւններն ի գործ դնելով բանիլ կը սկսի. հմտութիւն ձեռք ձգելու սիրով վառուած՝ եւ ինք իր զօրութիւններուն վրայ քիչ շատ գիտակցութիւն ունենալով, ահա անառուն մէկ նոր աշխարհք մը (ոչ թէ ըստ ամենայնի, այլ ըստ մասին անծանօթ երկիր մը) կ'ելլէ դիմացն, ուր մտնելով ու հետազօտութեան եռեւէ խնդալով կը գտնէ իր վաստակած հմտութիւնը առանալու ահագին դանձ մը անապատ, եւ անկէ եռեւ այն կ'ըլլայ ալ իր հետաքրքրութիւնը լեցընելու գլխաւոր աղբիւր: Ա.յս է ահա ընդհանուրին փորձառութիւնը, եւ այս վկայութիւնը ամէն մարդ իրեն համար կրնայ տալ:

5. Նոյն այս ճշմարտութիւնը մանկանց եւ տղայոց մտաւորական յառաջադիմութեան եղանակէն ապացուցեալ:

Երկրորդ՝ այս բանիս ճշմարտութիւնը յայտնի է ընդհանրապէս մանկանց եւ տղայոց բուռ մտաւորական յառաջադիմութեան եղանակէն: Անոնց ինչ ընթացքով գիտութեան մէջ յառաջ երթալն եթէ քննենք, մեր մանկութեանը մէջ մեզի պատահածին ճիշտ համեմատ կը գտնենք՝ ինչուան այն կէտը, ուր մեր գիտութեան եւ յիշողութեան կարողութիւնները կը հասնին՝ մեր մանկական տարիքին վրայ աչքերնիս դարձուցած առեններս: Մանկանց եւ տղայոց մտաց գործողութիւնները անդամ մը դիտողն ալ չհաւատալիք չի կրնար ընել Ստեղծողին ընդ մէջ մտաց եւ արտաքին նիւթականաց մէկ կապակցութիւն մը հաստատած ըլլալուն, եւ մեր սկզբնաւորական հմտութեանց ըստ մեծի մասին արտաքին աղբիւրէ բղխելուն:

Մանկան աշխարհքն իր բնական սենեակն է: Մարդկային ազգին վրայ ձեւացուցած առաջին գաղափարներն իր դպրեակին ու մօրը վերաբերեալ կ'ըլլան. եւ այս միջոցիս ունեցած ծանօթութիւններուն ամենուն հետքը եթէ բռնենք երթանք, իր բնական պիտոյքներէն, դիմուն երկրիղկեան լուսամուտէն ներս մտած լոյսէն եւ պատկած օրոցքին ու նստած գրկին մտ գտնուած մէկ քանի բաներէն ծագած կը տեսնենք: Տակաւ առ տակաւ քանի որ կը մեծնայ, նոր նոր ծանօթութիւններ տուող աղբիւրներ կը գտնէ, բայց անոնք

ալ արտաքին են եւ նիւթական են: Երբ սկսի տղան իր բնական գիւղին տեղագրութիւնը ուսանիլ, կ'երթայ անոր դէմին եղերքները կը դիտէ, կը քննէ, ծաղկաւէտ բլուրներէն վեր վար կ'ելնէ կ'իջնայ, ձորերը կը մտնէ եւ անոնց պատառուածքներուն մէջը, դուրսը կը զննէ: Միտքը բազմաթիւ ներգործութիւններով կը լեցուի, եւ այնքան նոր ու բարձր առարկաներ կը գտնէ իմացման, որ գործելէն չի կրնար դադրիլ. դիմացն եղած բանը կը դիտէ, եկած ձայնին ականջ կը դնէ, գտած բանը ձեռքովը կը զննէ, կը զարմանայ ու կը բերկրի: Եւ ինչուան որ ժամանակ մը առանկ դրսէն ժողովելով հմտութեան տարրները մտքին մէջ չդանձէ, չի կրնար ինքնիրեն առանձնանալ ու սկսիլ բաղդատել՝ արամաբանել ու պատճառներու եւ դործերու քննութեան ելլել:

Տղայոց դիտութեան մէջ յառաջանալու այս եղանակէն է որ, անոնց զգալի բաներով եւ կամ այն բաներուն պատկերներովը բան մը սորվեցունելու ըլլանք, մտքերնուն մէջ ազէկ կը տպաւորուի: Երբոր անցքի մը՝ գործողութեան մը եւ կամ ուրիշ բանի մը վրայ վերացեալ կերպով խօսիս, չեն հասկընար, եւ չհասկրնալնուն՝ չխոթութիւն մը կը ցուցընեն մտիկ ըրած առեններն. ինչո՞ւ, վասն զի այդ բանած ոճդ բնութեան ընթացքին դէմ է: Բայց այն ըսած բաներդ կամ անոնց մէկ ճիշտ պատկերը բեր առջեւնին դիր, ու այն վերացեալ խօսքերուդ միտքը անոնցմով մեկնէ, կը նայիս որ չուտով միտք կ'առնեն ու ախորժանօք կը սորվին:

6. Գիտութեան սկզբնաւորութիւնը առաքուս ըլլալուն այլ ապացոյց:

Երրորդ՝ լեզուաց հաստատնալու եղանակը յայտնի ապացոյց է մտքին նախ եւ առաջ զգայարանաց ձեռքը ներգործել եւ գիտութիւն առանալ սկսելուն: Մէկ ազգի մը կամ ժողովուրդի մը մտաւոր դաղափարները որքան որ սահմանաւոր ըլլան, անոր լեզուին բառերն ալ այնքան քիչ կ'ըլլան: Ինչպէս վայրենի ազգաց գործածած բառերը թէ որ համրենք՝ շատ քիչ կը գտնենք: Մարդուս միտքը գիտութեամբ որքան որ զարգանայ, լեզուն ալ անոր հետ միատեղ նոյն համեմատութեամբ կը հարստանայ: Մէկ ազգի մը միտքը որքան որ բացուի ու անսահման դաղափարներու տէր որ ըլլայ, սեպէ թէ ճիշտ նոյն չափով իր լեզուին բառերն ալ կը բազմանան եւ այժ ու կենդանութիւն ալ կ'առնուն: Արդ՝ մանաւանդ գիտելու բան մըն է այսթէ՝ որ լեզուն որ քննենք, (մէկդի թող այն լեզուին բառերուն բազմանալն այս ըսած եղանակովս ըլլալը, քանզի այն հարկաւ անանկ պիտի ըլլայ,) կը տեսնենք որ մարդիկ իրենց մտքին այն անվարժ առեններն գործածած բառերնին արտաքին բաներու հա-

մար գործածած են, ու ետքն որ մոքերնին մշակուեր է՝ սկսեր են այն բառերն ի ներքուստ ծնած իւրհուրդներնին յայտնելու գործածել։

Ամէն լեզուի մէջ մտաւորական ընդունակութիւններ եւ գործողութիւններ ցուցընող բառերուն դրեթէ բոլորին ալ սկզբնաւորութիւնը եւ նախնական գործածութիւնը արտաքին բաներու վրայ ըլլալը որոշ ու յայտնի ցուցընել հնար է։ Ինչպէս մեր լեզուին սա բառերը, Գաղափար՝ Գաղափարել, որ նկարագրական նշանակութեամբ կը նշանակեն օրինակ՝ օրինակել. Տպաւորութիւն՝ Տպաւորել, որ նկարագրական մտօք ըսել է տիպ՝ տպել. Սրամիտ, Բծամիտ, որ ելած են սուր, բութ նիւթականբառերէն. Հասկողութիւն, որուն նախնական գործածութիւնը նիւթական հասկողութիւն է. եւայլն։ Այս բառերը նկարագրական նշանակութեամբ մտաւոր հանգամանքներ՝ ներգործութիւններ կամ որակութիւններ չեն կրնար ցուցընել. մարդուս միտքը անանկ բաներու չի դար. ուրեմն ասկէ սա կը հետեւի որ ասոնք նախ եւ առաջ արտաքին բաներու գործածուած բառեր ըլլալու են։ Արդ՝ լեզուաց հարստանալու եղանակէն երեւցածին նայելով՝ այս բանը հաստատեալ ճշմարտութիւն մը ըլլալէն ետեւ թէ՝ Ամէն լեզու նախնական վերաբերութիւն մը ունի արտաքին բաներու, եւ թէ՝ Ո՛ր եւ իցէ լեզուի մէջ չկայ մտաւորական գործողութիւն ցուցընող բառ՝ որ առաջուց նիւթական բանի մը վրայ գործածուած չըլլայ, սա յայտնի հետեւութիւնը կ՚ելլէ թէ՝ Մեր ունեցած հմտութիւններուն այն մասն որ զգայարանաց միջոցաւ արտաքուստ դուռ ենք, ուրիշ աղբիւրէ ծագեալներէն առաջ ըլլալու է։ Եւ անցեալ ապացոյցներն ալ այս երրորդին հետ մեկտեղ առնելով՝ առաւել եւս կը հաստատուի ասոր անսխալ հետեւութիւն ըլլալը։

7. Շարունակութիւն ապացուցութեան ի հաստատութիւն սոյն նիւթիս :

Եւ չորրորդ՝ առանց չափազանցութեան բանը երկայն ալ խօսելով՝ կը ծանուցանենք թէ, այս խնդրոյս վերաբերութիւն ունեցող ինչ դիտողութիւն որ եղած է՝ ի ծնէ կամ յետ ծննդեան ո՛ր եւ իցէ տարիքի մէջ այս կամ այն զգայարանքին զրկեալներու վրայ, եւ այն դիտողութեանց մէջ ինչ տարօրինակ բաներ որ դտնուած են, անոնց ամէնն ալ նախընթաց հաստուածներուն մէջ բանածներնուս հաստատութիւն կու տան։ Օրինակի աղագաւ՝ ժամանակ մը խուլ եւ համր լսողութեան կարողութիւնը տեղն եկող մարդոց վրայ եղած դիտողութիւններէն հաստատուած է, որ անանկներուն մտացը մէջ՝ իրենց ականջը բացուելէն առաջ՝ այն զգայարանքով բնականապէս ձեւացող ծանօթութիւն բնաւ դտնուած չէ։ Նմանապէս ի ծնէ կոյր եղողը տեսութեան զգայարանքով ձեւացող գաղափար չուներ։

եթէ տեսութեան զգայարանքը ունեցած ըլլայ, եւ անանկ պատահի որ այսինչ այնինչ գոյները տեսած չըլլայ, այս նոյն սկզբունքով այն գոյներուն վրայ ալ գաղափար չունենար։ Ի ծնէ կոյր ըսածնիս ամենեւին տեսութեան գաղափար չունեցող է. իսկ միւս յիշածնիս միայն չտեսած գոյներուն վրայ գաղափարէ զուրկ կը տեսնուի։ Աւար դէմ կարելի է ըսուի, թէ այդ հարկաւ առանկ կ՚ըլլայ. առկէ այս միայն կը հաստատուի թէ մեր զգայարանքներն գիտութեան աղբիւր են, ոչ թէ զգայարանօք ունեցած հմտութիւնիս ի ներքուստ բղխածէն առաջ է։ Բայց թէ որ քիչ մըն ալ բանը քննելու ըլլանք, կը տեսնենք որ՝ մեր յիշած մարդոց այն պակաս զգայարանաց ձեռօքը ի գործ դրուելու ներքին մտաւոր կարողութիւններն ալ անգործ կը մնան ինչուան այն զգայարանաց բացուիլը. այս տեսակ մարդիկ այն զգայարանքներով ունենալու գիտութեանց մէջ դրեթէ բոլորովին անգէտ մնալով, սկզբնական վիճակնուն մէջ ինչ աստիճան խաւարով որ պատած էին՝ սեպէ թէ նոյն աստիճան մթութեան մէջ թաղուած կը գտնենք զանոնք։ Ի սկզբան արտաքուստ ի ներքս մտնելու հմտութեան տեղը լեցընող լոյս մը անհնար է որ ծագի ի ներքուստ։ Ուրեմն այս յայտնի փորձերն ու դիտողութիւնները բացայայտ ապացոյց են մեր բացատրած սկզբունքներուն։

Ըսինք որ այս խնդրոյս վերաբերութիւն ունեցող դիտողութեանց մէջ՝ երբեմն երբեմն պատահած տարօրինակ դէպքերն ալ կը հաստատեն ըրած խորհրդածութիւններնուս ճշմարտութիւնը։ Աւար պատշաճ օրինակ մը Գաղղիոյ Դիտութենանց ձեմարանին 1703ին Ճիշտոտ կարանին մէջ կայ, Շարդր դիւղաքաղաքը ծնած մեծցած խուլ եւ համր երիտասարդի մը վրայ։ Այս երիտասարդը, կ՚ըսէ պատմութիւնը, քսանուիրեք տարեկան էր, երբոր օր մը յանկարծ՝ իւրմացումն բոլոր իւր քաղաքակցացը՝ ականջը բացուեցաւ, եւ յետոյ քիչ աւելի մէջ խօսիլ ալ սորվեցաւ։ Այնչափ ժամանակ անանկ ըզգայարանքէ մը զուրկ մնալով, որ տեսութեան եւ չօշափման զգայարանքէն վար չի մնար, եւ բերնով կամ դրով մարդոց հետ խօսակցութիւն ընելու բոլորովին անկարող ըլլալով, եւ ասկէց ի զատ իւր բարեկամներն ու ազգականները իրեն սէկտ եղած հոգն ու խնամքը տանելնուն համար՝ իւր ունեցած կարողութիւնները բանեցընելու ձիգ մըն ալ չունենալով, մոքին կարողութիւնները երեւան չէին կրցեր եղեր։ Ընտրութիւններն տեղն եղող մկ քանի անձինք սորա վրայ խելմբ քննութիւններ ըրին, նայեցան որ ոչ Աստուծոյ ու Հոգիի եւ ոչ մարդուս գործքերուն բարոյական արժանաւորութեանը կամ անարժանաւորութեանը վրայ ծանօթութիւն ունի. եւ ամենէն զարմանալին՝ մեռնիլն ինչ բան ըլլալն ալ չէր գիտեր. հոգեվարութեան ցաւերը, բարեկամաց ցուցուցած տրտմութիւնն ու սուգ

Մագաղմն գիտութեան ընդհանուրապես :

գը , եւ թաղման հանդէսները անմեկնելի դաղտնիքներ էին իրեն :

Ահա այս օրինակովս կը տեսնենք թէ մարդս մէկ լսողութեան զգայարանքը ուսնելովը ո՛րչափ գիտութենէ զուրկ կը մնայ եղեր. եւ այս յայտնի ապացոյց է թէ մեր Արարիչն այս զգայարանքները գիտութեան առաջին աղբիւր ըլլալու համար մարդուս տուեր է , եւ թէ աւանց անոնց՝ հոգւոյն կարողութիւններն անգործ կը մնան :

8. Բացատրութիւն Յակոբոս Միչէլին պատմութենէն :

Մրդարեւ հանճարեղ մարդոց նուրբ քննութիւններուն ստուգուած աստանկ օրինակներ շատ ունինք, այլ մենք հոս մէկ հատ միւն ալ դրնենք ու հերիք կ՛ըլլայ : « Սրարք Արքունի Ընկերութեան որ յԷխմպուրկ » անուն գրքին մէջ (Հաթ. Է. Մատ Ա.) Տուկաս Սդիւարդին մէկ պատմութիւնը կայ , Յակոբոս Միչէլ անուն ի ծնէ խուլ եւ կոյր տղու մը վրայ . Այս տղուն պատմութիւնը , որ այս երկու անսովոր պակասութիւններուն պատճառաւ՝ եթէ բան մը ընելու ըլլար՝ խիստ մեծ նեղութիւն կը կրէր , աղէկ կը բացատրէ եւ կը հաստատէ բոլոր վերը ըսածներնիս : Սա՝ ինչ զգայարանք որ ունէր՝ անոնցմով , այսինքն, չօշափելեաց՝ ճաշակելեաց եւ հոտոտելեաց զգայարաններուն ձեռքէն եկածն ընելով , խել մը գաղափարներ կրցաւ հաւաքել մըտքին մէջ : Այնչափ ժրութեամբ կ՛աշխատէր այն մէկ քանի զգայարաններուն , որ եղած տանը չրջակայ երկիրը՝ հարիւրաւոր կանգուն տեղ չօշափմամբ որոներ էր կատարելագէս : Բայց տեսնել՝ լսել եւ խօսիլ չկրնալուն , գինքը գիտողները յայտնի կը տեսնէին , ինտոր որ հարկաւ այնպէս պիտի ըլլար , որ շատ քիչ բան գիտէր : Զուրկ էր այն իր վրայ չգանուած զգայարանքներուն ունենալու իմացութիւնէն , եւ անկէ ի զատ՝ բոլոր այն ներքնատին ծանօթութիւններէն , որ այն զգայարանքներուն օգնականութեամբը մտքին կարողութիւնները առաջուց կատարելագոյս ի գործ դրուելովը միայն կրնային ծագիլ ի ներքուստ : Այսպիսի օրինակներ առջի բերանը ինտոր որ ալ երեւնան , շատ հարկաւոր են մեզի . քանզի աստանկով տրվածնիս ոչ թէ լոկ տեսական եղած կ՛ըլլայ , այլ իրողութեանց վրայ հաստատեալ . եւ մինակ այս ճամբան բռնելով, այսինքն անալոտ տեղը երկարաբանութեամբ տեսականը իմաստասիրելէն զգուշանալով , եւ մեր ըրած դիտողութիւններն իրողութեանց վրայ հաստատելով, կըրնանք յոյս ունենալ այս գիտութեան մէջ զուարճալի եղանակաւ մը արագ արագ յառաջադիմութիւն ընելու :

Զգայութիւն եւ իմացութիւն :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԶԳԱՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՄԱՑՈՒՄՆ

9. Զգայութիւնը զգայարաններէն ծագումն առած պարզ մտաւոր հանգամանք մըն է :

Սրտաքաղաքն զաղափարաց պատմութիւնն հետաքննած տեսնենք՝ շատ անգամ Զգայութիւն եւ Իմացութիւն բառերը գործածենք պիտի. Զգայութիւն բառը այնքան ընդհանուր նշանակութիւն մը չունի , որ ամէն կերպ մտաւոր հանգամանք բովանդակէ, հապա միայն մտանաւոր տեսակ մը հանգամանաց համար կ՛ըսուի . Զգացում բառը սիրոյ՝ բարեսիրութեան՝ բարկութեան համար ինտոր որ կը գործածենք , անանկ ալ տաքութեան՝ պաղութեան՝ կարծրութեան համար կրնանք գործածել . աւանց ընդուի դէմ ապօրինաւոր կիրառութիւն մը ըրած ըլլալու : Այս զգայութիւնը աստանկ ընդարձակ նշանակութիւն չունի. պաղութեան՝ տաքութեան, եւայլն, զգայութիւն կ՛ըլլայ, բայց սիրոյ՝ բարեսիրութեան զգայութիւն չըսուիր : Այս բառին նշանակութիւնը սահմանի տակ է, եւ այն ալ շատ ճիշդ սահմանի տակ :

Զգայութիւնը պարզ մտաւորական ներգործութիւն մը կամ հանգամանք մըն է . ուստի եւ անընդունակ է իր անունէն եւել որոշ սահմանի . եւ սա իր յատկութիւններէն մէկն է : Բայց որովհետեւ միայն այդպիսով ուրիշ մտաւոր հանգամանքներէ չորոշուիր , վասն որոյ պէտք է սա յատկութիւնն ալ յիշել՝ թէ որ ի նէ զգայութեան էրայ եղած փոփոխութիւն, նմա ըն՝ որ ի նէ մարմնական փոխութեան էութեան մէջ ձեռնհաս անիմանալի յարմար փոխութիւնը Զգայութեան է : Ցայտնի է թէ ուրիշ անհամար զգացումներ կան , որոնց ամենեքին չը յարմարիր այս յատկութիւնը . քանզի անոնք ոչ թէ մարմնաւոր ազդմունքէ անմիջական հետեւութիւններ են , այլ նոյն իսկ հոգւոյն ուրիշ հանգամանքներէն ծագեալ : Աւոր համար է որ տաքութեան՝ պաղութեան՝ կարծրութեան՝ հարթութեան՝անհարթութեան, եւայլն. զգայութիւնք կրնանք ըսել , իսկ ուրախութեան՝ տրտմութեան՝ սիրոյ եւ ուրիշ շարժութեանց եւ կրից զգայութիւնք ըսելն անպատշաճ է :

10. Աժէն զգայութիւն, տիրապէս եւ ուղիղ խօսելով, մտաց մէջ կ'ըլլայ :

Այս սխալ գաղափարը հաստատուած է մտքերնուս մէջ, թէ զգայութիւնք յատուկ տեղեր ունին մարմինին վրայ, եւ մասնաւորաբար զգայարանքներու վրայ կ'ըլլան։ Ծոչափման զգայութիւնը, մեզի անանկ կու գայ թէ, ձեռքին մէջ կ'ըլլայ, քանզի նա է ծոչափելիք, ու ներքին փոփոխութիւն մը չենք սեպեր զայն, նոյնպէս եւ կը խորհինք թէ լսողութիւնը ու տեսութիւնը ոչ թէ հոգւոյն, այլ ականջին ու աչքին մէջ կ'ըլլան։ Բայց ճշմարտապէս՝ բանը եղածին պէս խօսելով՝ չիտակը այս է. զգայարանքներն զգայութեանց ճամբաներն են, եւ անոնց միջոցով ինչ զգայութիւն կամ զգացում որ ի դէպ գայ, մտքին մէջ կ'ըլլայ, եւ ոչ ուրիշ տեղ։ Սովորութիւն է եղեր, աչքը կը տեսնէ կ'ըսենք. բայց փիլիսոփայական դիտողութեամբ չիտակը խօսելով, հոգին կը տեսնէ պիտի ըսենք, աչքով. քանզի աչքը հոգւոյն լոկ մէկ գործարանը կամ գործին է, որով տեսութեան իմացումն կ'ունենայ։

Առանց դիտակի մէկը չի կրնար լուսնի ազին արբանեակները տեսնել. բայց միթէ ասկէ այս կը հետեւցընե՞նք, թէ դիտակն է զանոնք տեսնողը։ Ամենեւին. ասանկ բանէ մը ասանկ հետեւութիւն հանելը խելքի դէմ կ'ըլլայ։ Ահա ասկէ վար չի մնար տեսնողը աչքն է, լսողը ականջն է, ծոչափողը ձեռքն է ըսելն ալ։ Դիտակը արհեստական գործի մըն է տեսութեան, բայց ինքը չէ տեսնողը. նմանապէս աչքն ալ բնական գործարան մըն է տեսութեան, որ անով կը տեսնենք երեւցածները։ Աչքը բնական, դիտակը արհեստական գործիք ըլլալով՝ իրարմէ չեն տարբերիր այս մասին. երկուքն ալ նոյնպիսի գործիք են, ոչ թէ գործողք։

11. Զգայութիւնք ըսելով զգալեաց պատկերք կամ նմանութիւնք իմանալու չենք:

Քանի որ զգուշութեամբ քննելով կ'որոշենք որ զգայութեանց յատուկ տեղը միտքն է, եւ մեր մարմնոյն վրայ եղած այն արտաքին փոփոխութիւններն ուրիշ բան չեն, բայց եթէ պատճառք կամ նախընթաց փոփոխութիւնք ներքինին. ասոր հակադարձ մէկ ուրիշ սխալմունք մըն ալ կայ, որ անոր դէմ ալ զգուշութիւն ընել պէտք է։ Եւ այն է մտքերնուս մէջ ձեւացած զգայութեանց այնպիսի յատկութիւններ տալ, որունք այն զգայութիւնները պատճառող իրերուն միայն կը պատշաճին, որ աչքս ծուռ կարծիք մըն է։ Քանզի ճշմարիտն այս է, որ ինչ եւ իցէ զգայութիւն գինքը ծնանող իրին ոչ նմանութիւնը, ոչ պատկերը, ոչ նկարն է. եւ ոչ անոր օրինակն է

կրնանք ըսել, նիւթական մտքով մը. զգայութեանց վրայ նիւթական յատկութիւն անհնար է որ գտնուի։ Բայց մենք՝ բնական հակամիտութեամբ մը՝ ասոր հակառակը կը մտածենք. չարունակ արտաքին նիւթեղինաց հետ զբաղած ըլլալնուս համար, երբոր մտքերնիս ինքնիրեն քաշուած կը սկսի խորհրդածութեան, այն բաներուն ձեւերն ու յատկութիւնները՝ անխորհրդաբար՝ հետերնիս կու գան. մեզի ալ որպէս թէ այն նիւթերուն նմանութիւնը խորհուրդներնուս վրայ տպեալ կը թուի։ Բայց այնպէս չէ. մեր խորհուրդներն, մեր բնութեան կազմութեամբը ինչ բանի նման որ ալ ըլլան, ձեւ չեն կրնար ունենալ, եւ չօշափելեաց ու տեսութեան առարկաներուն նման պատկեր անհնար է որ ձեւացընեն։ Չենք կրնար խորհուրդներնուս վրայ ինչ եւ իցէ մտօք ձեւ մը կամ կերպարանք մը ըմբռնել։ Ուստի երբոր բանի մը վրայ բոլորակութեան գաղափար կը ձեւացընենք, անկէց այս հետեւցընելու չենք թէ այն մեր մտաւոր հանգամանքն ալ նոյն ձեւը կրնէ. կամ թէ որ տարածութեան վրայ է մտածմունքնիս, խորհուրդնիս ալ տարածութիւն ունի չենք կրնար ըսել։ Պէս պէս գեղեցիկ գոյներու վրայ նայած զմայլած աուեններս, մեր ներքին զգացումներն ալ նոյն գոյներով նկարեալ կը փայլին որ ըսելու ըլլանք, քիչ անխելքութիւն չըլլար։ Մարդուս մտքին մէջ առանկ բաներ չկան. եւ եթէ առանկ ծուռ սկզբունք մը բռնենք երթանք, բազմաթիւ սխալանաց մէջ իյնալնիս անտարակոյս է։

12. Ֆիզիքական եւ մտաւորական փոփոխութեանց մէջտեղը եղած կապակցութիւնը անմեկնելի է:

Ա. Դրսէն մտաւոր հանդամանք մը որ կը ծագի մեր մտքին մէջ, արտաքին մարմնոյ մը ի վերայ զգայարանաց ներգործելովը կ'ըլլայ. բայց այս ներգործութեան ձիշդ ինչ ըլլալը եւ ինչուան ուր հասնիլը ցուցընելը դժուարին բան է։ Այսչափ դիտենք որ մեր զգայարանքներն իրենց ներգործելու բաւականութիւն ունեցող բանէ մը թէ՛ ուղղակի եւ թէ անուղղակի ազդեցութիւն մը ընդունելու են։ Այս ալ յայտնի է որ այս ազդեցութիւնը եղած առենն զգայարանաց վրայ փոփոխութիւն մը կ'ըլլայ անշուշտ. բայց ասկէ անդին անստուգութեան սահմանները կը հասնինք։ Մեր կարողութիւնը ինչուան այսչափին կը հասնի առայժմ՝ որ միայն իրողութեանց վրայ խօսինք, եւ զգայութիւն ըլլալէն առաջ՝ արտաքին մարմնէ մը ներգործութիւն, եւ ան ներգործութենէն ալ զգայարանաց վրայ փոփոխութիւն մը ըլլալը դիտնալով բաւականանանք։

Բ. Այս փոփոխութիւնը զգայարանաց վրայ ըլլալէն ետեւ, որուն մասնաւոր տեղը կամ զգայարանաց դրսի ծայրն է, կամ ուղեղն է՝

որուն հետ որ դգայարանքներն կապուած ըլլալով՝ անոր կտորները կը սեպուին. մեր մտքին մէջ մէկ փոփոխութիւն մը կամ նոր հանդամանք մը անմիջապէս կը ծագի։ Ա՛ս փոփոխութիւնն ալ բնաւոր ըլլալուն խելք չի հասնիր, եւ ուստի ասոր վրայ ալ միայն ասանկ փոփոխութիւն մը ըլլալը ցուցընելնէս ի զատ ուրիշ բան չունինք ընելու։ Ա՛յս տեղ իմացական գիտութեան անանկ մէկ սահմանին կը հասնինք, որ անկէ անդին անցնիլը՝ կ'երեւայ որ որուած ալիսի չըլլայ մարդոց՝ այս ներկայ կեանքիս մէջ։ Մենք զմեզ անկարող կը դատենք այս մասին մտքին ու նիւթոց մէջ եղած կապակցութիւնը վերլուծելու բացատրելու, ինչոր որ մտքին նիւթոց հետ ունեցած ամէն ուրիշ կապակցութիւններն ալ չենք կրնար հասկընալ։ Ուստի այս բանին վրայ ունեցած գիտութիւննիս այնչափ է եւ միայն այնչափը կրնանք վստահութեամբ հաստատել, թէ բնական փոփոխութիւն մը կամ ներգործութիւն մը ըլլալն անմիջապէս ետքը մուսաւոր ներգործութիւն մը կամ փոփոխութիւն մը ի դէպ կու գայ հարկաւ։ Ա՛յսպէս է մարդուս բնութիւնը, եւ զանիկայ ստեղծողին իմաստուն սահմանադրութիւնը։

13. Իմացումն ի՞նչ ըսել է եւ ի՞նչ բան է։

Զգայութեանէն ետեւ կու գայ Իմացումն ըսուած մուսաւոր հանդամանքը, որ չատ կից կապակցութիւն ունի առջինին հետ։ Ա՛յս բառըն ալ՝ չատ ուրիշ բառերու նման՝ ընդարձակ նշանակութիւն մը ունի։ Մենք չե՛ք թէ միայն արտաքին առարկաներու համար մտքով կ'իմանանք կ'ըսենք, հապա նոյն իսկ մտքերնուս ներգործութեանցը համաձայնութիւններուն կամ անհամաձայնութիւններուն համար ալ կ'իմանանք կ'ըսուի հասարակօրէն. ինչպէս որ սա ծառը, դա նաւը կ'իմանամ կ'ըսուի նոյնպէս եւ ամրողջը մասէն մեծագոյն կամ եռանկիւն երեք անկիւններուն երկու ուղղանկեան հաւասար ըլլալն ալ կ'իմանանք կ'ըսուի։ Բայց այս տեղ ըսելիքներնիս ներքին իմացման վերաբերութիւն չունի, այլ միայն մտքին դուրս եղած առարկաներու իմացման համար է՝ ինչ որ պիտի խօսինք։

Իմացումը, արտաքին առարկաներու վրայ առնելով, ամբողջին ի մասնէ ունեցած տարբերութեանը պէս տարբերութիւն մը ունի զգայութենէն. ըսել է թէ ասոր մէջ զգայութենէ եւէլ բան կայ։ Ուստի այս մուսաւոր հանդամանքը կը սահմանուի այսպէս. Իմացումն է էակ-բանոյ ներքին-ներգործութեան անվերջանալ ետքէ գալ եղող մուսաւոր ներքին-ներգործութիւնը կամ հանգամանքը, որ մէկ արտաքին բանի մը կը վերաբերի՝ զայն էքեն պարզաբանելով։

14. Իմացմամբ նիւթական աշխարհս կը ճանչնանք։

Գիտք է յիշել թէ Զգայութիւն ըսելով կ'իմանանք լոկ մուսաւոր հանդամանք մը, առանց այն հանդամանքը դիմքը ծնանող արտաքին իրին վերաբերելու, այսինքն անկէ ծագած ըլլալը զգալու. եւ թէ զգայութիւնը ճշմարտապէս պարզ զգացման մը անուն է։ Իսկ իմացումը՝ ասոր հակառակ՝ յօդուածոյ հանդամանք մըն է, որ ոչ միայն մտքին մէջ եղած ներքին ներգործութիւնը, այլ եւ այն ներգործութիւնը արտաքին պատճառին վերաբերել մըն ալ կը բովանդակէ։ Զգայութիւնը գլխովին ներքին է. ուրիշ խօսքով՝ ներսը կ'ըլլայ, ներսը կը մնայ. Բայց իմացումը որպէս թէ մեզ մեկ դուրս կը հանէ կը տանի, ու անանկով մեր բոլորտիքը գտնուած բաներուն ծանօթ կ'ըլլանք։ Մ՛ասնաւորապէս այս իմացական կարողութիւնովն է որ բնութեան մէջ գտնուած նիւթական իրերը եւ անոնց տեսակ տեսակ ձեւերն ու դէղեցկութիւնները մեր ներքին տեսութեանը տակ կ'իյնան։ Եթէ միայն զգայութիւն ունենայինք, անասունն ալ ձեւ՝ հոտ՝ գոյն՝ ձայն, ասոնց ամենքն ալ կ'ըլլային. բայց մեզի անանկ պիտի զար, թէ մեր ներսիդին կ'ըլլան. չենք կրնար իմանալ թէ այն եղածները դուրսն են, ու մեր ներսիդինը միայն անոնց զգայութիւնն է։ Ասանկով մեր միտքը ամէն բան ինք իր մէջը պիտի գըտնէր. այսինքն աշխարհը եւ անոր մէջի ամէն բաները ինքզինքը ըլլալ պիտի կարծէր, եւ իրմէ ի զատ ուրիշ էակ պիտի չճանաչէր։ Իմացման կարողութիւնը չի թողուր բնաւ որ ասանկ սխալմունք մը ըլլայ. կը փարատէ ու կը ցրուէ ամէն բան հոգւոյն մէջ սեպող խաբեբայ ծանօթութիւնը, եւ զմեզ մեկ դուրս եղող ուրիշ էութեանց կը մտածէնէ, եւ կը ծանօթացնէ մասնաւորապէս բազմաւոեակ ապրած ոլովանդակութեամբը յօրինեալ բարեյարմար եւ վայելչազարդ ու կատարեալ նիւթական արարչութեան հետ։

15. Նիւթերու Նախնական եւ Երկրորդական յատկութեանցը վրայ։

Ըսածներէնս կը հասկըցուի թէ աշխարհիս նիւթական էութիւնները պատճառ են զգայութեան, ու պատճառ եւ միանգամայն ենթակայ իմացման։ Գիտնալու արժան բան մըն է որ մարմնոց գոյութիւն կամ ենթակայութիւն տուող բուն իսկ էութեանը վրայ գլխովին տգէտ ենք, մեր գիտցածը միայն անոնց յատկութիւններն կամ հանգամանքներն են եւ ոչ այլ ինչ։ Տեղը չէ հոս որ այս յատկութիւններուն վրայ մանրամասն քննութիւն ընենք, վասն որոյ միայն այս բանին վրայ խօսինք թէ փիլիսոփայական կարգաւորութեամբ նիւ-

թական մարմնոց յատկութիւնները երկու կարգ կը բաժնուին. Նախնական եւ երկրորդական :

Նախնական յատկութիւն կ'ըսուին անոնք, որ էական են բոլոր մարմնոց գոյութեանը, եւ ասոնք են. տարածութիւն, ձեւ, բաժանելութիւն եւ հաստատութիւն. ոմանք շարժումն ալ ասոնց կարգը դասած են : Ասոնց նախնական կոչուելուն պատճառը, ինչպէս որ ըսինք հիմայ, այս է՝ որ բոլոր մարդոց նիւթոյ վրայ ունեցած ծանօթութեանը մէջ կան, եւ ամէն մարմնոյ վրայ հարկաւ պիտի գըտնուին. եթէ մէկ հատը պակսի, մարմինը մարմին չըլլար: Ամէն մարմին տարածութիւն ունի. ձեւ չունեցող մարմին չըլլար. ամէն մարմին բաժանելութիւն ունի. եւ ամէն մարմնոյ յատկութիւնն է հաստատութիւնը :

Հոդոդոնդիւն մարմնոց ըսելով՝ (ոմանք Դիմհոդոնդիւն անունը կարելի է աւելի պատշաճ սեպեն՝) պիտի է իմանալ այն յատկութիւնը, որով մարմին մը երկու մարմնոց մէջ տեղը թէ որ դրուի, չի թողուր որ այն երկուքը իրարու դպչին : Այս միտքով ջուրն ալ հաստատուն մարմին է. քանզի թէ որ ջուրը մէկ տեղ մը դոցուի, այնքան ընդդիմահարութիւն կ'ունենայ, որ անհնար կ'ըլլայ իր երկու կողմն եղած մարմինները իրար բերել : Ինչպէս որ փորձն ալ եղած է անգամ մը ի Փիօրէնցա քաղաքն. մէջը ջուր լեցուն ոսկի գնտակ մը խիստ սաստիկ ճնշմամբ ճնշելով անհնար եղեր է ճզմել, ինչուան որ մէջի ջուրը սկսեր է քրտինքի պէս դուրս ելլել մեւռաղին ծակոտիքէն :

Նոյնպէս անհակառակելի ճշմարտութիւն է բոլոր մարմնոց Բաժանելի ըլլալը : Քանզի չենք կրնար անանկ ամենափոքր մասնիկ մը ըմբռնել, որ ալ անիկայ չբաժնուի : Եւ այն ամենափոքր մասնիկը ոչ միայն բաժանելութիւն, այլ հաստատութիւն՝ տարածութիւն եւ ձեւ ալ ունենալը տարակոյս չվերցընելու բան մըն է :

16. Երկրորդական յատկութիւնք նիւթոց :

Երկրորդական յատկութիւններն երկու տեսակ են. (Ա.) Անոնք որ իմացման եւ զգացողութեան հետ առնչութիւն ունին. (Բ.) Անոնք, որոնց առնչութիւնը ուրիշ մարմիններու հետ է :

Առաջին տեսակին են ասոնք եւ ասոնց նմանները. ձայն, գոյն, համ, հոտ, կարծրութիւն, կակղութիւն, տաքութիւն, պաղութիւն, հարթութիւն, անհարթութիւն, եւայլն : Երբոր մարմինի մը համար ձայն ունի կ'ըսենք, այս իմացընել կ'ուզենք, թէ անոր վրայ անանկ որպիսութիւններ կան՝ որ մեր մտքին մէջ այնպիսի ներգործութիւն մը կ'ընեն. եւ ձայն բառը կը գործածենք, լեզուի կիրառութեամբ, թէ՛ այն արտաքին մարմնոյն որպիսութիւնները եւ թէ՛ այն որպիսութիւններուն մեր մտքին մէջ ըրած ներգործութիւնը նշանակելու համար : Նոյնպէս եւ սա մարմինը գոյն ունի որ կ'ըսենք, այն մարմինը դիտող մտքին մէջ ծագած ներգործութեանը նայելով կ'ըսենք: Այս կարգէն եղող երկրորդական յատկութեանց բոլորն ալ ճիշդ ասոնց նման են :

Երկրորդական յատկութեանց միւս կարգէն եղողները, որոնց առնչութիւնը ուրիշ մարմիններու հետ է, խիստ շատ են : Այս մարմինն որ մնաց հետ ունեցած առնչութիւնովը ձայն ու գոյն ունի, ուրիշ մարմիններու հետ ունեցած առնչութիւնովը սա յատկութիւնն ալ կրնայ ունենալ, ինչպէս՝ կակղութիւն, ծաւալականութիւն, լուծականութիւն, թափանցկութիւն եւայլն :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԶԳԱՑԱՐԱՆՔ ՀՈՏԱՌՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՃԱՇԱԿՄԱՆ

17. Մարդուս զգայարանքներն իրեւ աղբիւր հմտութեան՝ ինչ են եւ ո՛րքան կարեւոր :

Փափաքելի բան է զգայարանաց մեր հմտութեանը սկզբնաւորութեանը՝ ամմանը եւ քանակութեանը հետ ճիշդ ինչ վերաբերութիւն ունենալը որոշ միտք առնել, եւ՝ եթէ հնար է՝ իրենց բուն արժէքը աղէկ մը ճանչնալ: Մէկ մտքով մը կրնանք ըսել՝ թէ այս ունեցած մարմնաւոր գործարաններնիս էականապէս հարկաւոր եւ առաջնորդէ կարեւոր չեն այն հմտութիւնը ունենալու, զոր սովորաբար զգայարանաց կու տանք : Այս հիմակուան անոնց օդնականութեամբը ունեցած հմտութիւններս առանց անոնց՝ կամ անմիջապէս եւ կամ ըստ ամենայնի տարբեր ճամբով մը կրնայինք ձեռք ձգել եթէ ըսենք, խելքի դէմ անտեղի ենթադրութիւն մը ըրած չենք ըլլար : Մարդուս իր դիտնալու կարող եղած բաներուն մէկ մասը հարկաւ զգայարանաց միջոցաւը ձեռք ձգելու պարտական ըլլալը ուրիշ բան չէ, այլ եւ կարգադրութիւն մը կամ սահմանադրութիւն մըն է, Աստուծոյ կողմանէ եղած : Եւ այս ըսածնուս ճշմարտութեանը անտարա-

կոյս վկայութիւն է Սրաբչին առանց նիւթական գործիքի կամ միջնորդի ամէն նիւթական բանի վրայ կատարեալ ճանաչումն ունենալը։ Նա ուրիշ կերպով կ'իմանայ, կամ ալ աղէկ կ'ըլլայ ըսել՝ ամէն գիտութիւն ընդարձակ եւ ի սկզբանէ հետէ անփոփոխական է իրեն։

Իսկ ամէն ուրիշ էակ՝ պատճառ ունինք հաւատալու՝ թէ տասնկէ չէ, մանաւանդ մարդուս տասնկ չըլլալը տարդ դիտենք։ Մարդուս դիտութեանը մէկ մեծ մասը թէպէտեւ արտաքին բաներու վերաբերեալ է, սակայն Ամենիմաստին ձեռքը այնպէս ստեղծեր է զմարդ եւ անոր կազմութիւնը անանկ կարգի մը դրեր է, որ առանց զգայարանաց ամէն բանէ զուրկ կը մնայ։ Վերջապէս ականջները, եւ ահա բոլոր բնութիւնը լուռ՝ անձայն՝ մեռածի պէս կ'ըլլայ. հանէ աչքերը, եւ իակոյն արեգական եւ լուսնին լոյսը կը խաւարի եւ համայն աշխարհ մութը կը պատէ. զրկէ չօշափելեաց զգայարանքէն, եւ յայնժամ ուրիշ բաներու հետ ունեցած հաղորդակցութենէն այն աստիճան կը կորուի կը զատուի, որ ամենայն արարածք ի չիք դարձած եւ ինք միայն մնացած պէս կ'ըլլայ։

18. Ուղեղին՝ զգայութեան եւ իմացման հետ ունեցած կապակցութիւնը։

Ա. Բայց միթէ ուղեղը զգայարանքներուն կատարած այս պաշտօնին մէջ գործ չունի՞, եւ զգայարանաց վրայ եղած այս դիտողութիւններէն ուղեղը դուրս ձգուած իմանալու ենք։ Ոչ, ուղեղը (ինտոր որ առաջ ալ ակնարկեցինք,) զգայութեան եւ արտաքին իմացման գործողութեանց նիւթական մասը կատարող գործարանաց ներեւելին է։ Զայնի է թէ զգայարանքներն մարդուս մարմնոյն ջղային կազմուածքէն չեն զատուիր։ Բայց դիտէ՛, որ ջղերուն մէջ գտնուած նիւթը, ինկդի հանելով զայն իր մէջը պարփակող կեղեւը, ուղեղին մէջ եղած ճիշդ այն նոյն կակուղ մանրաթելերէ բազադրութիւնն է, եւ անոր չարունակութիւնը։ Ասոր համար է որ ընդհանուր փորձառութեամբ կը տեսնենք՝ որ երբ ուղեղին ինչ եւ իցէ կերպով վնաս մը հասնի, ալ անկէ ետեւ որոշ զգայութիւն չըլլար, այլ անկատար։ Անանկ ալ եթէ ջիղը վնասուի եւ կամ ուղեղին հետ ունեցած չարունակութիւնը ամբոր կապով մը պնդուելով կորուի, նոյն բանը կը պատահի։ Աակէ կը հաստատուի ջղերուն եւ ուղեղին մի եւ նոյն գոյացութիւն, եւ առաջինը երկրորդին չարունակութիւնը ըլլալը։

Բ. Ուստի ուղեղն ունոյն գոյացութիւնը եւ իրեն հետ չարունակութիւն ունեցող ինչ որ կայ, որոնցմէ են մանաւանդ ջիղերը, կը կոչուին միահաղոյն Կործարան զգայութեան, որ իր արտաքին առարկաներու հետ ունեցած հաղորդակցութիւնը իր այլ եւ այլ մասնաւոր բաժանումներովը կը կատարէ, որոնք են ճաշակելեաց՝ հոտոտելեաց՝ տեսանելեաց՝ չօշափելեաց եւ լսելեաց սոորակարգեալ գործարաններն։ Այս զգայութեան գործարանին վրայ տալաւորութիւն մը ըլլալու է հարկաւ, որ զգայութիւն կամ իմացումն ալ ըլլայ։

Զոր օրինակ, զգայութեան գործարանին լսողութեան ջիղ ըստած մասին վրայ տպաւորութիւն մը կ'ըլլայ դրսէն, եւ անմիջապէս մտաւոր հանգամանք մը կը ծագի, որ կ'ըսուի զգայութիւն կամ իմացումն ձայնի այս կամ այն նկատմամբ առնելով։

Լուսոյ ճառագայթները աչքին ցանցակերպ ըստած թաղանթին վրայ, որ տեսութեան ջղին տարածուած ծայրն է աչքին ետեւի դին, տպաւորութիւն մը կ'ընեն. այն տպաւորութենէն անմիջապէս մեր մտքին մէջ նոր փոփոխութիւն մը կ'ըլլայ, եւ անոր կ'ըսենք իմացումն տեսութեան։

Ձեռքդ անհարթ մարմնոյ մը վրայ կը դնես. ձեռքդ դնելուդ վրայ ամենաւին ժամանակ չանցած մտաւոր հանգամանք մը ետեւէն կը ծագի· անոր ալ կ'ըսուի իմացումն կամ զգայութիւն անհարթութեան։

19. Զգայարանաց վրայ ըլլալու քննութեան կարգը։

Երբ զգայարանաց միջնորդութեամբն մեր ունեցած ծանօթութիւնները պիտի քննենք, բնականապէս վայելուչ կու գայ այն զգայարանքէն սկսիլ, որուն արդիւնքները վերլուծելու ամենէն քիչ աշխատանք պէտք է, եւ հետզհետէ միւսներն ալ քննել կարգաւ՝ նախապատրաստութեան կոչմանէ անոնց իրարմէ ունեցած տարբերութիւններուն նայելով։ Ա.յս կարգադրութիւնն բնելու համար այս բոլոր սկզբունքը կատարեալ ճշդութեամբ ի գործ դնելը թէպէտ շատ դիւրին բան չէ, սակայն մեր նպատակին հետի չենք մնար՝ թէ որ սա հետեւեալ կարգը բռնելու ըլլանք. հոտոտելիք՝ ճաշակելիք՝ լսելիք, չօշափելիք եւ տեսանելիք։

Արդ՝ մարքը աշխարհիս իրերուն հետ հաղորդակցութիւն ունի հոտոտելեօք։ Ամէն կենդանական եւ բուսական մարմին (հաւանական է թէ ուրիշ մարմիններ ալ, թէպէտ ընդհանրապէս քիչ) շատ նուրբ արտաչնչութիւն մը կ'ընեն անընդհատ։ Այս արտաչնչեալ մասունքներն արագ արագ կը ծաւալին, ու շատ տեղ կը տարածին այն ղիրենք արտադրող մարմնին բոլորտիքը, որ է կեդրոն արտաչնչութեան։ Ուստի զգայուն էակ մը այս մշտաշարժ եւ չարունակ ցնդելու եռեւէ եղող մասունքներուն մէտ դրսէն պէս, անոնցմէ ներգործութիւն մը պիտի ընդունի անշուշտ։

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉ. ՕՄՈՏՈՒՆ
ՀԱՅԿ-ԱՌՈՒ.ԸՍՀ

20. Զգայարան եւ զգայութիւն Հոտառութեան :

Ա. Հոտառութեան զգայութիւնն ու իմացումը հոտառութեան ջիղ ըսուած գործարանին միջնորդութեամբը կ'ըլլայ , որուն գլխաւոր մասը քթին մէջն է , մէկ մասն ալ գանի մը իրարու կից խոռոչներու մէջ : Երբոր մարմնոյ մը արտաշնչած հոտաւէտ մասնիկները կու գան կը ներգործեն այս գործարանին , մեզի հանգամանք մը կը ծագի անկէ , որ կերպ կերպ կ'ըլլայ՝ ըստ բնութեան հոտաւոր մարմնոյն : Սակայն պէտք է դիտնալ՝ որ եթէ միայն հոտառութեան զգայութիւնը նկատենք , արտաքին մարմիններէ մեր ներսիդին ուրախութեան կամ տրտմութեան չարժմունք եղած առեն՝ այն մարմիններուն եւ այն չառաջ եկած չարժմանց մէջ որքան կապակցութիւն որ կը դնենք, անկէ աւելի կապակցութիւն չենք կրնար դնել հոտին եւ զանիկայ արտադրող մարմիններուն մէջ : Իրաւ մտքերնուս մէջ եղած փոփոխութեան թելադրութեամբը կ'իմանանք որ այն փոփոխութեան պատճառ մը պիտի ըլլայ , բայց այս թելադրութիւնը բնաւ չի ցուցներ թէ նիւթական պատճառ մը հարկաւ ըլլալու է :

Բ. Հապա ինչո՞ւ կ'ըլլայ որ հոտառութեան զգայութիւնը ինքնիրէն զատ բան մը չենք իմանար , այլ մեկէն այս զգայութիւնը արտաքին մարմնոյ մը , վարդին կամ շուշանին կը վերաբերենք : Ասոր պատասխան այս կ'ըսենք . Թէ որ ի ծնէ զուրկ ըլլայինք տեսութեան եւ շօշափման զգայարաններէն , այս վերաբերութիւնը չէինք կրնար ընել ամենեւին . բայց ամենաարարին Աստուած տուեր է մեզի զանոնք , եւ անոնց օգնականութեամբը բրած փորձառութիւններս է որ այս վերաբերութիւնը ընել կու տայ մեզի : Որ առեն որ վարդ տեսանք՝ քովը գացինք՝ շօշափեցինք , հոտառութիւն ըսուած մեզի հանգամանքն ալ իմացանք միշտ : Բանի հետ որ շուշանին մօտեցանք, կամ ուրիշները զայն մեր ձեռքը տուին, անուշ հոտը առինք : Ահա այսպէս փորձառութեամբ տպաւորելով որ եթէ հոտաւոր մարմնոյ մը մօտենանք հոտառութեան զգայութիւն կ'ըլլայ միշտ , տպաւորեցանք հոտառութեան զգայութիւնը ամեն առեն մարմնոյ մը տալ՝ այն մարմինը անոր պատճառ դնելով :

21. Իմացումն հոտառութեան , նորին զգայութենէն որոշելով :

Այն մեզի վերաբերութիւնն որ նախընթաց հատուածին մէջ ըսինք , այնպիսի արագութեամբ կ'ըլլայ , որ մեզի անանկ կը թուի թէ ան ալ անշուշտ նոյն իսկ զգայութեան մէջ բովանդակեալ ըլ-

լալու է : Անանկ չուտ կը կատարուի այս գործողութիւնը , որ ամենեւին անհնար կ'ըլլայ տեսնել՝ թէ միտքը ինտոր ներքին զգայութենէն՝ զանիկա ծնանող արտաքին պատճառին իմացմանը կ'անցնի, Բայց այս անցքը տեսնելու անկարող ըլլալնուս վրայ զարմանալու չենք , թէ որ այս յիշելու ըլլանք՝ թէ այս գործողութիւնը ի մանկութենէ հետէ քանի անհամար անգամ կատարուած է մեր վրայ ասանկ եւ ասոր նման ուրիշ պարագաներու մէջ : Բանի հետ որ զգայարանաց ներգործող բան մը եղաւ , ասոնց գործողութիւնն ալ կատարուեցաւ մեր վրայ : Եւ այս երկարատեւ եւ յաճախ կրկնութենէն անանկ աչքառնելի արագութիւն մը ստացաւ իմացման գործողութիւնը , որ զգայութիւն մը ըլլալուն պէս՝ կայծակի պէս դուրս կը ցատկէ մեր միտքը այն զգայութեան պատճառներն քննելու եւ ճանչնալու :

Ցայտնի կը տեսնուի որ այս բրած դիտողութիւններս իմացման եւ զգայութեան մէջ եղած որոշման բացատրութեանը օգնութիւն մըն է : Այն որոշման սահմանը տուած ենք արդէն . Եւ քանի որ ամէն մէկ զգայարանաց վրայ զատ զատ խօսինք , պիտի տեսնենք որ տրուած սահմանիս ալ միատեղ կը հաստատուի ու կը բացատրուի : Ինչպէս այս զգայարանքին վրայ եղած վարդապետութենէն կ'իմանանք՝ որ երբ հոտ առինք՝ կամ որ նոյն է՝ բանի մը հոտին իմացումը ունեցանք կ'ըսենք , վերը ստորագրուած արագաշարժ գործողութիւնը հասկըցնել է մտքերնիս , որուն մէջ իմացման վրայ մեր տուած սահմանին իրեք կտորն ալ կայ . այսինքն՝ (1 ,) Հոտաւոր մարմին մը, եւ անոր չատուկ զգայարանքին վրայ ներգործութիւն մը. (2 ,) Ցաջորդ փոփոխութիւն մը կամ զգայութիւն մը մեր մտքին մէջ . եւ (3 ,) Այն զգայութիւնը արտաքին մարմնոյ մը վերաբերել, եւ քիչ առաջինին պատճառ դնելով :

22. Զգայարան եւ զգայութիւնք ճաշակման :

Բուն իսկ ճաշակման էական գործարանը լեզուն է , որ անհամար ջղային պտկունքով ծածկուած է , թէպէտ եւ այս պտկունքէն բերնի խորոչին ուրիշ կողմերն ալ կը գտնուին : Երբոր համեղ մարմին մը այս գործարանին կը դպչի , անմիջապէս ներգործութիւն մը կամ փոփոխութիւն մը կ'ըլլայ անոր վրայ . անկէ ալ իսկոյն մտաւոր փոփոխութիւն մը կամ նոր հանգամանք մը կը ծագի : Այս կերպով ահա այն անուշ, լեղի , թթու, կծու, եւայլն, ըսուած զգայութիւններն ու իմացումները կ'ըլլան :

Ճաշակման զգայութիւնը ըլլալէն ետեւ , այն ներգործութիւնները արտաքին բանի մը կու տանք , զայն նորա պատճառ բռնելով . Սա-

կայն միշտ՝ ալ չխոսակը նայելու որ ըլլանք՝ ընդհանրապէս՝ այն պատճառ եղող որպիսութիւնները որոշ եւ զատ չենք ցուցըներ , հապա իրենց զարթուցած զգայութիւններուն անունովը՝ անոնց ալ անուշ՝ լեղի՝ թթու կ'ըսենք : Ներքին ներգործութիւնը իր արտաքին պատճառին վերաբերելնիս այնքան չուտ կը կատարուի որ մէկ խնձորին անուշ համը առնելնուս սէս՝ մէկէն այս խնձորը անուշ է կ'ըսենք , միւսն ալ մեր բերնին թթու երբոր գայ՝ իսկոյն այս խընձորը թթու է կ'ըսենք : Սակայն այս ամենուին մտքէ հանելու չէ , թէ իրական ճշմարտութեանը նայելով՝ այն ներգործութիւնը պատճառին վերաբերելնիս՝ թէ՛ ըստ ժամանակին եւ թէ՛ ըստ բնութեան կարգին՝ զգայութենէն եւքը կ'ըլլայ . թէպէտ եւ խիստ մեծ արագութեամբ կատարուելովը՝ որոշ չենք կրնար իմանալ այս մտաւոր գործողութեան մէկէն մէկալին բնորոշ անջնելիը : Ինչորոշ որ Հոտառութեան վրայ ըսինք , այս վերաբերութիւնը ընելնիս փորձառութենէ յառաջ կու գայ : Երբոր այս լեղի է , այն անուշ է կ'ըսենք՝ ինչու է . այս է պատճառը , որ այն բաները քանի հեղ որ տեսանք համը առինք , այն անուշ՝ լեղի ըսուած մտաւոր հանգամանքներն ալ ի դէպ եկան մեր մտաց մէջ :

Ուստի երբոր զանազան մարմնոց անուշ՝ լեղի՝ թթու եւ ուրիշ ասոնց նման այլ եւ այլ համ ցուցընող անուններ կու տանք , սա հասկըցընել կ'ուզենք , թէ այս մարմիններըը բնական տրամադրութեամբ այնպիսի յարմարութիւն մը ունին որ մեր մարքին մէջ անուշութեան՝ լեղութեան՝ թթուութեան, եւայլն, զգայութիւններ կը պատճառեն : Եւ կամ այս կերպով ըսենք , բնութիւնը անանկ կարգադրեր է որ ասոնք այն հանգամանքներուն նախադրեալն ըլլան . քանզի ասկէ աւելի կապակցութիւն չենք կրնար դնել համի զգայութեանց եւ այն զգայութիւնները պատճառող իրերուն մէջ :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԶԳՈՑԱՐԱՆ ԼՍՈՂՈՒԹԵԱՆ

23. Լսողական զգայութեան գործարանը :

Նախընթաց դլխուն մէջ առաջարկեալ կարգը բռնելով , հիմակու գործերնիս լսողութիւն վրայ քննութիւն ընելն ըլլայ պիտի : Եւ նախ այս յայտնի ճշմարտութիւնը յիշենք՝ որ եթէ լսողութեան համար

մանաւոր եւ պատշաճ զգայարան մը չունենայինք , չէինք կրնար լսել : Օդը երբոր ուժով շարժի , չօշափուելէ որոշ կ'իմանանք . բայց օդին չօշափման զգայարանաց վրայ ըրած ներգործութենէն ձայն ըսած զգայութիւնները չըլլար : Ուստի Արարիչն Աստուած , ինչոր որ ամէն զգայութեան իրեն յատուկ՝ վայելուչ եւ կատարեալ զգայարան տուեր է , այնպէս ալ լսելու համար յատուկ զգայարան տուեր է ականջը :

Ականջը այնպիսի տեղ մը գետեղեալ է , որ մեր գլխոյորուին մէջ իր մտերն ինչ որ պատահի , շատ մեծ դիւրութեամբ կ'ազդէ հոգւոյն : Եւ դրսուանց քննելով՝ մեր աչքին հանդիպածը ոչ թէ միայն ասանկ ամենապատշաճ տեղ մը դրսուած ըլլալն է ականջին, այլ սա ալ դիտելու արժան երեւելի մէկ նշանն է իր այս պաշտօնին ունեցած յարմարութեանն՝ որ լայնկակ բացուած գոգաւոր բերան մը ունի այնպէս կազմուած , որ իր մտն օդին մէջ թրթռմունք մը կամ ծածանում մը եղածին պէս՝ մէկէն կ'ամիոսիէ կը ժողվէ կը խրկէ ներս : Իսկ հոս ներսի կազմութիւնը երկարօրէն մանրամասն ստորագրելու տեղը չէ . ասիկա յատկապէս բնագանութեան կ'իյնայ , այսքան մը յիշելով բաւականանանք , թէ այն օդին թրթռմունքը ականջին մէջէն ոլորուն ճամբաներով կ'երթայ ներս , եւ վերջապէս տեղ մը հաւքուելով կը զարնուի Թմբուկ ունկան ըսուած մաշկին : Այս մաշկին ներսի երեսը՝ աչաց եւտեսի դիւտ տեսողական ջղին տարածուած ծայրին նման չիղ մը կայ փակած : Այս ծայրը տարածուած չիղը , ձայնը ուղեղին հասնելուն թէ՛ անհրաժեշտ հարկաւոր ըլլայ եւ թէ չէ , այս տարդ դիտենք որ օդը ականջի թմբուկին զարնելով ներգործութիւն մը ընելուն պէս՝ զգայութիւն կամ իմացութեան ձայնի ըսուած մտաւոր հանգամանքը տեղի կ'ունենայ :

24. Ձայնի զգայութեանց զանազանութեանը վրայ :

Այս կերպով լսողութեամբ ունեցած զգայութիւններնուս հանրանքը՝ ամէն լեզուի մէջ գտնուած անոնց վերաբերեալ բառերուն եւ խօսքի ձեւերուն թուոյն նայելով չափելու որ ըլլանք , շատ կը սխալինք , քանզի այն բառերուն եւ խօսքի ձեւերուն մեզի կարծել տուածէն խիստ շատ՝ անթիւ անհամար մէկմէկ տարբեր ձայներ կան : Ըսանձնուս բացատրութիւնը դիւրին կ'ըլլայ , եթէ այս բանը ճաշակելոյ վրայ քննելու ըլլանք փիչ մը : Աւանկ մէկ ծանօթութիւն մը եղած է տեղ մը , եւ շատ հաւանական է որ ճշմարիտ ըլլայ , որ եթէ մարդ մը հինգ հարիւր տեսակ գինի խմելու ըլլայ , հազիւ անոնց մէջէն երկուքը ճիշդ իրարու նման մէկ համ կրնայ գտնել : Տարբերութեանց վախճանին գրեթէ չենք կրնար հասնիլ ,

թէպէտ եւ չկայ լեզու՝ որ այս ամէն տեսակ հանգերուն զատ զատ անուն տայ : Զայնի զգայութիւններն ալ ասոր նման են : Անթիւ իրարմէ տարբեր ձայնի զգայութիւններ կ'ըլլան . բայց տարբերութիւնին այնպէս բարակ ու անորոշ է՝ որ զատ զատ անուններով չենք կրնար բացատրել :

Այս դիտողութիւններս աւելի անհակառակելի կ'ըլլան , թէ որ յիշենք՝ թէ ձայնը ձայնէն չէ թէ միայն աստիճանաւ կը տարբերի , այլ զօրութեամբ ալ : Իւր կը ծանուցանէ թէ հինգ հարիւր այլ եւ այլ աստիճան ձայն կրնանք որոշել ականջով . այնչափ միւն ալ ձայներու սաստկութեան կողմանէ տարբերութիւն կրնանք զանազանել այս երկու տեսակ հինգ հարիւրական տարբերութիւններէն իրար բաղադրելով , ինչոր որ ինքն ալ յայտնի ըսեր է , կ'ըլլայ երկու հարիւր հազարէն աւելի պարզ ձայն , կամ աստիճանաւ՝ կամ սաստկութեամբ մէկմէկէ տարբեր :

Այս ալ կայ , որ կատարեալ ձայն մը ըլլալու համար՝ առաձգական օդուն մէջ պէտք է որ տեւողութեամբ եւ տարածութեամբ իրարու հաւասար չատ մը ճօճումներ ըլլան , ու կատարեալ չդադարելով մը կանոնաւոր ընթացքով մէկմէկու ետեւէ երթան ինչուան ականջը : Աւելն մէկ ճօճումն ալ անհամար օդեղէն մասանց յառաջ եւ ետ խաղալովը կ'ըլլայ , որոնց ամէնքն ալ մէկ պիտի ըլլան թէ՛ ուղղութեամբ՝ թէ՛ զօրութեամբ եւ թէ ժամանակաւ : Ըսել է որ նոյն իսկ մէկ ձայն ըսածնուս մէջ ալ մանր տարբերութիւններ կ'ըլլան՝ ձայնահան մարմնոյն դիրքէն ու զարնուելու եղանակէն , ձայնը հաղորդող առաձգական միջնորդութեն կազմուածքէն , եւ մեր ականջին դիրքէն :

Սա ալ կայ , որ այլ եւ այլ նուագարաններ , ինչպէս սրինգ՝ քնար՝ եւ այլն , մի եւ նոյն ձայնը երբոր հնչեն , դիւրաւ կ'որոշենք որ ձայնը որ նուագարանինն ըլլալը : Ինչ մը մարդիկ մէկ աստկութեամբ մէկ աստիճանի ձայն կը հնչեն , ամենուն ձայնին վրայ մէկմէկ քիչ տարբերութիւն կը դտնես մէկալներէն : Եւ մի եւ նոյն մարդը ճիշդ նոյն ձայնը ժամանակ կ'ըլլայ որ այս կերպ՝ ժամանակ կ'ըլլայ որ այն կերպ հնչէ՝ այլ եւ այլ պատճառներով , թէ՛ հիւանդութեան պատճառաւ , թէ՛ տարիքը առնելով , եւ թէ ուրիշ դիպուածական փոփոխութիւններ ըլլալով մարմնոյն մէջ :

25. Ձայնին ուսի գալը որոշելն ինչո՞ր կը սորվինք :

Մասնաւոր դիտողութեան արժան ճշմարտութիւն մըն է այս , որ եթէ առաջուց ամէնեւին ձայն առնելուն փորձն բրած չըլլայինք , բնաւ դիտնալիք չունէինք լսած ձայներնուս որ դիէն , մի կողմէն՝

թէ ձախէն , մեւսմնոյ՝ թէ հեռուանց գալը : Եւ ասանկ ըլլալուն չատ զարմանքնիս չի գար , երբոր միտք բերենք թէ օդին թրթռմունքը ինչ ուղղութեամբ որ մեր ականջին կը հասնի այն ուղղութեամբը ներս չի կրնար երթալ ականջին թմբուկին զարնել , այլ հարկաւ պիտի ծռի այն ոլորուն ճամբաներէն անցած ատենը : Այս ըսածնիս հաստատող չատ փորձեր կան :

Անգամ մը Իւր , ինք կը պատմէ տեղ մը , մեծ վախով մը կ'արթննայ քունէն , մտիկ կ'ընէ որ սենեկին դուռը կը զարնեն . կ'ելլէ կը բանայ , կը նայի մարդ չկայ . դուռը կը գոցէ , եւ պիտի դառնայ , նայիս կրկին կը զարնեն դուռը . նորէն կը բանայ , մարդ չի տեսներ . ասանկ մէկ քանի անգամ երթալ գալէն ետեւ՝ հազիւ կ'որոշէ որ սրտին բաբախելուն ձայնն է եղեր լսածը : Ճանապարհորդին մէկը կը պատմէ , թէ երբոր առաջին անգամ ատիւծին մռնչելը լսեր է , անապատ տեղէ մը անցած ատենը , կենդանուն ուրտեղ ըլլալը չտեսնելով՝ չէ կրցեր վճռելը որ կողմէն ըլլալը որոշել , քանզի ձայնը որպէս թէ դետնէն ելլելով բոլորակ մը ձեւացուցած եւ ինք ու իր ընկերները անոր կեդրոնը կեցած թըւեր են իրեն :

Արդ՝ մէկ բանի մը ձայնէն անոր ուր տեղ ըլլալը եւ քիչ չատ ալ ինչ բան ըլլալը որոշելու կարողութիւնը փորձառութեամբ եւ ուշադրութեամբ կ'ունենանք : Ասանկով է որ մէկ ձայնին՝ քովի սենեակէն , մէկալին՝ վերէն , եւ միւսին ալ փողոցէն գալը կ'իմանանք : Եւ ասոր ասանկ ըլլալուն վկայութիւն մ'ալ սա կրնայ ըլլալ՝ որ երբ օտար տեղ կ'երթանք , թէպէտ առաջուց այնքան փորձառութիւն ենք ունեցեր , սակայն մենք զմեզ այս կողմանէ չատ բաներու մէջ սխալած կը դտնենք :

Թէ որ իծնէ խուլի մը ականջը յանկարծ լսելու ըլլայ , հաւանական կ'երեւնայ որ՝ առաջին անգամ ձայնի զգայութիւն իմանալուն՝ պիտի կարծէ թէ նոյն իսկ իր մարմնին մէջէն կը հնչէ ձայնը : Բայց փորձառութեամբ կամաց կամաց մարդս լսած ձայնը ոչ միայն վեր՝ վար՝ յառջ յահեակ վերաբերել , այլ եւ ամէն մասնաւոր ձայն մասնաւոր արտաքին պատճառի մը , մէկը զանգակին՝ մէկալը սրինգին՝ եւ միւսը թմբուկին տալ կը սորվի :

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԶԳԱՑԱՐԱՆ ՇՕՇԱՓՄԱՆ

26. Շօշափելեաց զգայարանքին վրայ ընդհանրապէս եւ անոր զգայութեանցը վրայ:

Լսելիքէն ետեւ քննութեան կարգը կու գայ Շօշափելեաց: Այս զգայարանքին գլխաւոր գործարանը ձեռքն է, թէպէտեւ մինակ ձեռքին յատկացեալ չէ շօշափելու գործը, քանզի բոլոր մարմինին վրայ սփռեալ է: Շօշափման գլխաւոր գործարանը ձեռքը սեպելնուս պատճառն այս է, որ շատ յօդուածներ ունենալով՝ դիւրաւ ամէն անդին կը շարժի մկանութիւններով, ու ինչ ձեւ բան որ ըլլայ կրնայ անոր յարմարիլ:

Ինչուան հիմա մեր քննած զգայարանքներուն կատարած պաշտօնները այս շօշափելեաց զգայարանքէն աւելի պարզ են եւ միօրինակ: Ամանջով լողութեան զգայութիւն բաւական միայն կըրնանք ունենալ. լսելիքը ձայնի վրայ հմտութիւն կու տայ մեզի, եւ անկէ անդին ուրիշ բան չունինք անով սորվելիք: Գիմքով համերու ծանօթ կ'ըլլանք. հոտառութեան զգայարանքով ալ միայն մարմիններուն հոտը կ'առնենք: Այս զգայարանայ ձեռօք ուղղակի ընդունած հմտութիւնիս յիշեալ յատկութիւններէն անդին չ'անցնիր: Իսկ անոնց հակառակ՝ շօշափման զգայարանօք ոչ միայն մէկ, այլ զանազան տեսակ յատկութիւններ կ'իմանանք, ինչպէս՝ տաքութիւն՝ պաղութիւն, կարծրութիւն՝ կակղութիւն, հարթութիւն՝ անհարթութիւն, հաստատութիւն կամ դիմադրութիւն, տարածութիւն, ձեւ: Շօշափելեաց վրայ սա մանաւանդ դիտելու բանն ալ կայ. ասիկա առիթ կ'ըլլայ որ ի սկզբան մանկութեան մէջ կը ծագի արտաքինութեան ծանօթութիւնը, որ վերոյիշեալ յատկութիւններէն աւելի առաջ եւ ընդհանուր ծանօթութիւն մըն է:

27. Արտաքինութեան ծանօթութիւնը շօշափման զգայութիւնով կ'ըլլայ:

Թէ որ մարդս միայն հոտառութեան զգայարանքով ըլլար, իր ունեցած հմտութեան առաջին տարրները մինակ հոտոյ զգայութիւններն ըլլային պիտի՝ անոնց հետ մէկտեղ ուրիշ բան չմտածելով: Այս զգայութիւններէն ի զատ՝ դիտենք թէ անոնց հաճոյ կամ անհաճոյ ըլլալէն հետեւած հաճութեան եւ տհաճութեան ծանօթութիւններուն ալ հմտուած ըլլայ. եւ աս հաճութեան եւ տհաճութեան փորձառութենէն՝ դիտենք թէ փափաքանաց եւ տեղութեան զգացումներն ու վերացեալ ըմբռնումներն ալ ունենայ. բայց ինչ օգուտ, ուրիշ զգայարանք չունենալուն՝ այս իմացման զգացումներուն ոչ թէ լոկ ճանաչմունքը, այլ սկզբնաւորութիւնն ալ իր ներսիդին ըլլալ պիտի կարծէր. կամ թէ ըսենք այնպէս պիտի թուէր իրեն՝ թէ բուն իսկ իր հոգիէն կ'ելլեն. եւ հետեւաբար զանոնք արտաքին պատճառներու վերաբերելու բոլորովին անկարող պիտի ըլլար: — Թէ որ մինակ լսողութեան զգայարանք ունենար, հետեւելիքը դարձեալ այս էր. ինտոր որ եթէ միայն հոտառութեան զգայարանքով մնար, իրեն անանկ պիտի գար թէ իր հոտութիւնը ըստ մեծի մասին հոտ է. անանկ ալ մինակ ականջով եթէ մնար, իր գոյութեան մեծ մասը ձայն ըլլալ պիտի կարծէր: Եւ թէ որ այս երկու զգայարանքներն ալ մէկտեղ ըլլային, մարդ չէր կրնար միայն անոնց օգնականութեամբը արտաքինութեան գաղափարը ձեռացընել:

Շատ ալ հարկաւոր գաղափար մ'է այս, վասն զի այս է ան մեր հոգի եւ միտք ըսած ներքին գոյութենէն տարբեր՝ մէկ նոր տեսակ գոյութեան մը հետ մեզ ծանօթացընող միջնորդ խորհուրդը. եւ այս գաղափարը նախ եւ առաջ մարդուս մտքին մէջ շօշափմամբ կը ծագի, թէպէտ ատով ըսել չենք ուզեր թէ այս բանը շօշափման զգայարանքին ուղղակի ենթակայ մըն է:

Տարակոյս չկայ որ միւս զգայարանքներն մինակ ինքնիրեննուն մեսաւոր գործողութեանց ընդարձակ հիմ մը կրնան ըլլալ: Անոնց օգնութեամբը մարդուս միտքը կրնայ այնպէս բացուիլ, որ կարողանայ իմանալ, խորհիլ, բազդատել, վերացուցանել, տրտնաբանել եւ կամիլ: Եւ թէպէտ շօշափման զգայարանքը մէջերնին չըլլալուն՝ ինչ որ ալ ըլլար՝ ի ներքուստ ծագեալ պիտի գար մեզի, սակայն եւ այնպէս հատանական է որ մեսաւոր գործողութիւններնիս դիւրութեամբ՝ անշփոթ կը կատարուէին, եւ հաճութեան աղբիւր ալ կրնային ըլլալ: Բայց այս վիճակին մէջ անդամ մը անդամներնուս մէկը, դիտենք թէ ձեռքերնիս, ոտքին կամ անդին՝ մէկ կողմ մը չարժել ուզենք, ու չարժելու առնիս մէկ կարծր եւ անթափանցելի մարմնոյ մը թող հանդիպի, եւ ահա իսկոյն՝ այս շօշափման գործողութիւնը եղած ին պէս՝ յանկարծ խորհուրդներուս սովորական ընթացքը կը չխոթի, ձեռքերնիս չարժելուն բազմանքը անկատար կը մնայ եւ մեր կամեցմանը հակառակ ներգործութիւն դէմերնիս կ'ելլէ. եւ հետեւա-

կանաբար ճիշդ այս կէտն է այն միջոցը՝ որ արդարեւ ակնթարթ մը չիտեւեր որ քիչ մը մենք մեր վրայ նայելով զարմանայինք, որ առեն այն նոր՝ կենդանի իմացումը՝ այն նոր խորհուրդը կը ծագի մեր մտքին մէջ, որ է դուրսի արտաքնութեան գաղափարն։ Շօշափման զգայարանքն է որ ճամբուն վրայ եղած արգելքին կը զարնուի. որ այս գործը ուրիշ զգայարանք չի կրնար տեսնել։ Եւ այս գործողութիւնը ըստ մասին կը խանգարէ մտքերնուս մէջի առջի խորհուրդներուն կապակցութիւնն ու ընթացքը, եւ պատճառ կ'ըլլայ այս ըսած նոր գաղափարիս ծագելուն։ Եւ այս գաղափարն որ այս պարագաներուն տակը մեր մտքին մէջ անդամ մը ծագեցաւ, ալ անկէ ետեւ ինչ եւ իցէ նիւթի վրայ ձեւացուցած գաղափարներնուս հետ կը խառնուի մէկ կ'ըլլայ։ — Արժան կը համարիմ հոս ծանուցանել, որ Սկզբնական Թելադրութեան վրայ խօսած առեններս նորէն այս նիւթը ձեռք պիտի առնենք։ Սա որոշմունքը չմոռնանք թէ արտաքնութիւնը՝ տարածութեան կամ կարծրութեան պէս՝ ուղղակի չօշափման զգայարանքին տակը չ'իյնար, հապա չօշափման զգայարանքը պարզապէս այդ գաղափարին ծագելուն առիթ մըն է։

28. Տարածութեան եւ ձեւոյ ծանօթութեանց ծագումը:

Տարածութեան գաղափարը չօշափականին միջնորդութեամբը կը ծագի։ Երբոր մարմին մը կը չօշափենք եւ կ'իմանանք որ միջին մասերն ալ անոր չարունակութիւնն են, անառեն հարկաւորապէս այս գաղափարը կը ձեւանայ մտքերնուս մէջ։ Բայց ասկէ սա կարծիքը հանելու չէ՝ թէ տարածութիւն ըսածնիս դուրսը ինչ որ է, մտքերնուս մէջի տարածութեան գաղափարն ալ իրօք անոր նմանը կ'ըլլայ։ Այս չատ մեծ սխալմունք մըն է. քանզի ներքինը արտաքինին ոչ թէ նմանը կամ օրինակը, հապա ամէն կերպով անոր անհման՝ բոլորովին տարբեր բան մըն է։ Արտաքին նիւթական տարածութեան վրայ հոս հարկաւոր չէ խօսիլ. մեր քննելիքը անոր ներքին զգացումն է։ Սակայն ասոր վրայ ալ պէտք չէ ասկէ անդին խօսքը երկընդընել. խօսքերը որչափ որ չաղցընենք, քննելիքնիս ալ այնքան մութը կը պատէ։ Քանզի պարզ գաղափար մը ըլլալուն, ուրիշ գաղափարներու չի բաժնուիր որ՝ այն կերպով սահմանելով մը աւելի պարզենք։ Եւ ուստի այս մասին եւ ասոր նման ուրիշ նիւթերու որ գանք, ըրած հաստատութիւննիս ամէն մարդու ինք իր փորձառութեանը ձգելէն ի զատ ուրիշ ճամբայ չունինք։ Վասն զի որչափ եւ ինչ ձեւ խօսք որ ընենք, այս կերպով հասկընալիքներնուն չափ բացայայտ չենք կրնար հասկըցընել։

Տարածութեան գաղափարը ձեւոյ գաղափարին հետ չատ կապակցութիւն ունի, եւ մէկ կերպով մը անոր հիմը կրնանք սեպել։ — Պրաւն տեղ մը կ'ըսէ թէ, ձեւն է մարմնոյ ըստ տարածութեան իրարու հետ ունեցած առընչութիւնը։ Բայց քիչ մը որ մտիկնանք, կարծեմ թէ բան մը պիտի չհասկնանք այս խօսքէն։ Քանզի նախ եւ առաջ՝ տարածութիւն ըսածը, դրսուանց կամ նիւթականապէս ինչ որ է՝ ան մէկ դի թողլ, մարդուս մտքին մէջ բուն ինքն պարզ գաղափար մըն է. մէյմ՛ալ որ յիշած առնչութեան մանաւորաբար ինչ առնչութիւն ըլլալը չէ ցուցքցած. ուրեմն այս իր ըրած բացատրութիւնը լոյս մը չի տար այս նիւթիս։ Սակայն չի կարծուիր որ ձեւոյ ինչ բան ըլլալը չդիտցող մարդ գտնուի. մարդ եղողը թէ որ դիտութեան ընդունակութիւն ունի, նէթէ բնաւ բան մը չդիտնայ ալ՝ այս բանը հարկաւ գիտնալու է։ Ուստի հոս մեր հաստատելիքը միայն այս է, թէ՝ Տարածութեան գաղափարը՝ բնական կարգով՝ ձեւոյ գաղափարէն առաջ է. թէ՝ Տարածութիւն չեղած ձեւ չի կրնար ըլլալ. եւ թէ՝ երկուքն ալ պարզ են, ու չօշափման զգայարանքով կը ծագին մարդուս մտքին մէջ։

29. Տարութեան եւ պաղութեան զգայութիւններուն վրայ:

Մեր մարմնոյն բարեխառնութեանը կամ ջերմութեան աստիճանին վրայ եղած փոփոխութիւններուն հետ կապակցած մեռաւոր հանգամանքներն չօշափման զգայարանքին ըրած ազդմանցը կարգը կը դասուին։ Իրաւ՝ ոմանք մտածեցին այս դասակարգութեանը չեն հաւնած, եւ իրենց կարծեացը համեմատ՝ ըսած են՝ թէ պէտք չէ տարբութեան եւ պաղութեան զգայութիւնները Շօշափելի ոտ. բայց Բիւո, որ չատ զգուշութեամբ եւ երկայնմտութեամբ բարակ քննութիւն ըրած է զգայութեանց վրայ, ատոնց հակառակ՝ վճռաբար կը հաստատէ թէ չօշափականին ընծայելի են անոնք։ Աւանկ կը խօսի տեղ մը իր դրութեանցը մէջ այս բանիս վրայ։

«Տաք-ին եւ պաղ-ին բառերը, կ'ըսէ, երկերկու նշանակութիւն ունին. երբեմն կը ցուցընեն տեսակ մը մտաւոր զգայութիւններ, որոնց պատճառ եղող իրերը մեզի չներգործած առեններին՝ այն զգայութիւնները գոյութիւն չեն կրնար առնուլ, եւ մտքէ ու զգայուն էակէ դուրս ուրիշ տեղ չեն կրնար ըլլալ. բայց չատ հեղ ալ կը նշանակեն մարմնոյ մէկ յատկութիւնը, որ բնական օրէնքներով մեր մէջը տարութեան՝ պաղութեան զգայութիւն կը պատճառէ. եւ այս յատկութիւնը, թէպէտեւ իր պատճառած զգայութեանը հետ առնակ մեծ կապակցութիւն մը ունի որ դիւրաւ չենք կրնար զատել անկէ, սակայն եւ այնպէս ամենեւին անման է անոր, եւ տարբութեան զգայութիւն չեղած առենն ալ նա յարաժամ կայ»։

Զգայարան շօշափման :

«Տաքութեան ու պաղութեան զգայութիւններուն ինչ ըլլալը աղէկ դիտենք, քանզի ինչ որ կ'իմանանք՝ անկէ ի զատ ուրիշ բան չեն եւ չեն կրնար ըլլալ. բայց մարմնոյ վրայ եղած տաքութիւն՝ պաղութիւն ըսած յատկութիւններնիս սասկ չեն, անոնց ինչ բան ըլլալուն խելքերնիս չի հասնիր։ Զանոնք այն նոյն անուններով ունեցող զգայութեան անծանօթ պատճառները կամ աւելիները կը ճանչնանք, եւ այսչափ է գիտցածնիս։ Սակայն թէեւ այս յատկութեանց բնութիւնը մեզի անծանօթ է, այս յայտնի գիտենք եւ սկզբնէ խելք կը վկայէ որ այս յատկութիւնները կան. եւ չիմացած սասկնիս տաքութիւն՝ պաղութիւն չկայ որ ըսուի, անսկ անճոռնի խօսք մը կ'ըլլայ որ հերքման ալ տեղի չի մնար։ Բանզի ներսիսիրը՝ քովը մարդ չգտնուած սասկ վեր չ'ելլեր վար չ'իջնար, կամ եթէ կուգէիա բնակիչ չըլլար Նոր Զեմլեա կզզոյն պէս տեղ կ'ըլլար ըսելն վար չի մնար այս խօսքն ալ անտեղութեան կողմանէ »։

«Փիլիսոփայից կ'իմնայ պէտք եղած փորձերն ընելով եւ մակածութիւնով մարմնոց ունեցած տաքութեան եւ պաղութեան ինչ բան ըլլալը քննել։ Ու տաքութիւնը թէ՝ բնութեան մէջ ծաւալած ու տաքցած մարմնոյն մէջ հաւաքուած տարր մըն է ըսեն, եւ թէ տաքցած մարմնոյն մասանցը մէկ տեսակ թրթռմունքն է ըսեն. թէ տաքը՝ պաղը՝ ինտոր որ յատաջ բերած զգայութիւններնին իրօք իրարու հակառակ են՝ անսկ ալ անոնք իրարու հակառակ յատկութիւններ սեպեն, եւ թէ մինակ տաքութիւնը յատկութիւն եւ պաղութիւնը անոր պակասութիւնը ըլլալ որոշեն. սասնք փիլիսոփայութեան վերաբերեալ խնդիրներ են. Որն որ ըլլայ ճշմարիտը, հոգ չէ. քանզի մարդոց դատողութիւնը երկու կողմին ալ որոշում մը ըրած չունի »։

«Բայց տաքութեան յատկութիւնը ինչ որ ըլլայ, այս գիտենք որ տաքութեան զգայութեանը ամենեւին նմանութիւն չի կրնար ունենալ։ Եւ զգայութեանն ու յատկութեանը մէջ նմանութիւն դնելն ալ գլխու ցաւը գնդի ձեւ ունի կարծելուն նման անմտութիւն մը կ'ըլլայ։ Ամենէն ռամիկ մարդն ըլլայ թող, եթէ բանականութիւն ունի, կրակին մէջ տաքութեան զգայութիւն կամ անոր պէս բան մը կրնայ ըլլալ չ'երեւակայեր։ Հապա պարզապէս այս կարծիքը կ'ունենայ, թէ կրակին մէջ իրեն եւ բոլոր զգայուն էակաց տաքութեան զգայում առող բան մը կայ։ Եւ սակայն, ինտոր որ տաքութիւն անունն ալ աւելի պատշաճութեամբ յաւէտ կրակին մէջի այն անծանօթ բանը կը ցուցընէ՝ քան թէ անկէ յատաջ եկած զգայութիւնը, իրաւամբ կը խնդայ կրակին մէջ տաքութիւն չկայ ըսող փիլիսոփային վրայ, եւ ըրած հաստատութիւնը խելքի դէմ կը սեպէ »։

Զգայարան շօշափման :

30. Կարծրութեան եւ կակղութեան զգայութեանց վրայ։

«Գանք հիմա, կը չարունակէ նոյն մատենագիրը, Կ–ծ–ր–ե–ա եւ Կ–կ–ղ–ե–ա վրայ քննութիւն ընելու. որ այս բառերով միշտ մարմիններու իրական յատկութիւններ կ'իմանանք, եւ առ յատկութիւններուն վրայ ալ որոշ ըմբռնումն ունինք։

«Եթէ մարմնոյ մը մասունքներն անսկ պնդութեամբ իրար փակած ըլլան՝ որ դիւրութեամբ ձեւը չկարենանք փոխել, անոր կ'ըսենք Կ–ծ–ր. եթէ դիւրաւ մասանց դիրքը կամ շարքը կարենանք փոխել, անոր ալ կ'ըսենք Կ–կ–ղ։ Բոլոր մարդոց կարծրութեան եւ կակղութեան վրայ ունեցած գաղափարն այս է։ Առնք ոչ զգայութիւն են, ոչ ալ որ եւ իցէ զգայութեան նմանութիւն ունին. դեռ չօշափմամբ չիմացուած՝ իրական յատկութիւններ էին, եւ թէ որ չիմացուին ալ՝ ինչ որ են նոյնը կը մնան. ո՛վ կը համարձակի ըսել թէ ադամանդ քարը մինչեւ որ չչօշափուեցաւ, կարծրութիւն չունէր »։

«Անտարակոյս զգայութիւն մը կայ, որ անով կ'իմանանք մարմնոյ մը կարծր կամ կակուղ ըլլալն։ Ան կարծրութեան զգայութիւնը դիւրաւ կ'ունենաս, թէ որ ձեռքդ քարին վրայ կոխես, եւ ընդունած զգացմանդ միտ դնես՝ որչափ որ հնար է մէկդի ընելով մնջէդ քարին կամ անոր յատկութիւններուն եւ կամ ինչ եւ իցէ արտաքին բաներու խորհուրդները։ Բայց զգայութիւնը ունենալն, ու անոր միտ դնել ու զանի խորհրդածութեան որոշ առարկայ ընելը իրարմէ շատ տարբեր բաներ են։ Առաջինը շատ դիւրին գործ մըն է. իսկ երկրորդը՝ շատ բաներու մէջ խիստ դժուարին »։

«Ա՛նպէս սորված ենք զգայութիւնը նշանի մը տեղ դնելու ու անմիջապէս՝ նշանակեալ կարծրութեանն անցնելու, որ ինչպէս որ կ'երեւնայ՝ զգայութեան վրայ մէկը չէ խորհեր, թէ՝ ռամիկ ըլլայ եւ թէ փիլիսոփայ. մէկ լեզուի մը մէջ ալ յատկական անուն չունի։ Ասոր նման որոշ եւ ասոր շատ ալ յաճախ իմացուած զգայութիւն չկայ, եւ սակայն մէկը մտադրութիւն չընեւր անոր։ Ուստի եւ ասոնք զգայութիւնը վայրկենի մը արագութեամբ մտքին մէջէն անցնելով՝ մեր կազմութեան մէկ օրէնքովը զգացուած կամ թելադրուած այն յատկութիւնը մարմիններուն մէջ կը մտածանք։

«Արդարեւ կ'ըլլան անսկ պարագաներ, որ մարմինին կարծրութենէն յատաջ եկած զգայութեանը միտ դնելը դժուարութիւն չունենար. օրինակի աղագաւ՝ երբոր զգայութիւնը անսկ սաստիկ ըլլայ՝ որ մեծ ցաւ տայ, անատնի բնութիւնը ճայն կուտայ մեզի որ միտ դնենք ներսիդինիս եղած բանին. եւ ատոր

Զգայարան շօշափման :

մենք ալ մտադիր ըլլալով կը նայինք որ լոկ զգայութիւն է, եւ միևնակ զգայուն էակաց մէջ կրնայ ըլլալ։ Գլուխը ուժով մը քարէ սիւնի մը զարնէ թող մէկը պատահմամբ, ու հարցընեմ անոր՝ թէ ըզգացած ցաւը քարին կարծրութեանը կը նմանի՞, կամ թէ իր մէջը եղած զգայութեան սէս բան մը կրնայ ըմբռնել այն անկենդան մարմնոյն վրայ »։

« Սակայն որ ըլլայ պարագան, անառարկելի մտադրութիւնը բոլորովին իր իմացած ցաւին զգացմանը կը վազէ. եւ ինչպէս որ գիտէ ամէն մարդ՝ քարին մէջը բան մը չ'զգար, այլ գլխուն մէջ սաստիկ ցաւ մը կ'իմանայ։ Բայց թէ որ կամացուկ մը գլուխը սիւնին դնէ, բոլորովին ուրիշ կերպ կ'ըլլայ բանը. անառարկելի գլխուս մէջը բան մը չեմ իմանար, այլ քարին վրայ կարծրութիւն կը զգամ պիտի ըսէ։ Առաջինին ինծոր որ եղաւ, աս անգամ ալ զգայութիւն չունեցաւ արդեօք — անտարակոյս ունեցաւ. բայց անանկ զգացում մը, որ բնութիւնը քարին մէջը եղած ան բանին լոկ մէկ նշանը ըլլալու համար դրեր է. եւ ուստի աս նշանը իր մտքին մէջ զգացածին սէս, ժամանակ չ'անցնիր, մտադրութիւնը նշանակեալին կ'երթայ. սանկով՝ առանց մեծ դժուարութեան՝ չի կրնար մարդ այնչափ միտ դնել զգայութեանը, որ համոզուի թէ նշանակեալ կարծրութենէն որոշ բան մըն ալ ան է »։

« Սակայն այս փախստական զգայութեան միտ դնելն, անոր արագ ընթացքը կայնեցընելն եւ իրեն փախստեան տեղի ըրած կարծրութեան արտաքին յատկութենէն բաժնել զատելը որչափ դժուար ալ է, փիլիսոփային ընելիքն աս պիտի ըլլայ, թէ եւ շատ աշխատանքով եւ վարժութիւնով ըլլայ, ապա թէ ոչ անհնար է որ ուղիղ դատաստան ընէ այս նիւթոյն վրայ, եւ կամ մինչեւ անգամ հասկընայ մեր հոս գրուցածներն։ Ինծի այս կերպ նիւթեբու մէջ վերջապէս բանը ամէն մարդու ինք իր մտքին մէջ զգացածին եւ իմացածին ձգելն ի զատ ուրիշ բան չենք կրնար ընել »։

31. Երեսմն շօշափման զգացութեանց կարգը դրուած բանի մը անորոշ զգացումներ :

Շօշափական զգայութեանց վրայ եղած այս դիտողութիւններուն հետ մէկտեղ արժան է սա ալ ծանուցանել՝ թէ քանի մը զգացումներ կան այս զգայութեանց կարգը սեպուած, որոնք հատանակաւ անանկ անորոշ բնութիւն մը ունին՝ որ հաստատաբար եւ ստուգապէս այս կամ այն կարգէն են չենք կրնար ըսել. Թէպէտ եւ ընդհանուր կարգաւորութեան որ մասէն ըլլալնին յայտնի է, եւ գիտենք որ հիմնական քննած մտաւոր հանգամանքներնուս հետ

Զգայարան շօշափման :

կը գասուին. այսինքն՝ թէ յաւէտ արտաքուստ, ի նիւթեղինաց ծագեալ են, քան թէ ի ներքուստ. եւ սակայն զանոնք յայտնապէս մասնաւոր զգայարանքի մը չենք կրնար յատկացընել։ Հոս հիմայ յառաջ բերելու զգայութիւններնիս (թէ որ ասոնց ալ զգայութիւն անունը կրնանք տալ) յաւէտ կ'երեւնայ որ մարդուս մարմնոյ կազմուածքէն կը ծագին, այսինքն ոսկորները՝ միսը՝ մկանունքը՝ զգայարանքը, եւայլն, մէկտեղ առնելով, քանթէ մէկ մասնաւոր տեղէն։ Ասոնցմէ են անհանգստութիւն՝ յոգնութիւն՝ տկարութիւն՝ հիւանդութիւն, կամ թէ անոնց հակառակը՝ հանգստութիւն՝ առողջութիւն՝ բերկրութիւն՝ առոյգութիւն, եւայլն, բառերով բացատրած զգացումներնիս։

Այս նոյն դիտողութիւնները՝ զէթ ըստ մասին՝ Անշուշտ եւ Մասնաւորի բառերով ցուցուցած զգայութիւններնուս ալ կը պատշաճին։ Ասոնք կ'երեւայ թէ բաղադրեալ զգայութիւններ են բնութեանէ. պարզապէս միայն անհանգստութեան զգացում չեն, այլ նաեւ այն վիճակէն ազատելու փափաք մըն ալ կայ իրենց հետ միացած։ Աս դիտողութիւններն ըստ մասին անօթութեան եւ ծարաւութեան ալ կը պատշաճին որ ըսինք, խօսքերնիս մինակ Անհանգստացնող զգացմանը համար առնելու է։ Աս տարրական զգայումը անտարակոյս ամբողջ մարմինն կը ծագի, եւ հետեւաբար արտաքուստ ծագած գաղափարներուն ընդհանուր կարգը կը դասուի. սակայն եւ այնպէս դիւրին բան չէ ալնդելը՝ (ինչպէս երբեմն եղած է՝) թէ շօշափական զգացմանց կարգը դնել պէտք է։ Անշուշտ ամէն մարդ գիտէ թէ անօթութեան զգայումը շատ նմանութիւն չունի կարծրութեան՝ կակղութեան, հարթութեան՝ անհարթութեան, եւ կամ ուրիշ զգայութեանց, զորոնք սովորաբար շօշափման կուտանք։ Անօթութեան անհանգիստ զգացումը, որ առաջին ջիղերուն այսինչ վիճակին մէջ մնալէն յառաջ կու գայ, այն ջղային փոփոխութեան ինչ պատճառաւ ըլլալուն վրայ տարբեր տարբեր կարծիքներ կան, եւ կ'երեւնայ թէ ալիկ մը հասկըցուած չէ։ Թէ որ աս բանը գիտնալու ըլլայինք, կարելի է այշափ չէինք տարակուսեր աս զգացման ինչ կարգէ ըլլալուն վրայ։

32. Զգայութեան եւ անոր նշանակեալ առարկային իրին մէջ եղած յարաբերութիւնը :

Հոս քիչ մը արդէն խօսած նիւթերնուս, ներքին զգայութեան եւ արտաքին առարկային մէջ եղած յարաբերութեանը դառնալով, կրկին յիշենք՝ թէ մտաւոր հանգամանքն ու անոր վերաբերեալ արտաքին առարկան իրարմէ բոլորովին տարբեր բաներ են։ Աս դիտողութիւնը մարմիններու նախնական յատկութիւններուն ալ կը

պատշաճի, երկրորդական յատկութիւններուն ալ։ Թէ՛ տարածութեան վրայ ըլլայ խօսքը, թէ՛ դիմադարութեան, թէ՛ տարութեան, թէ՛ գունոյ, թէ՛ անհարթութեան, ասոնց ամենուն մէջ ալ միօրինակ երկու բան կայ. Ներքին ներգործութիւն եւ Արտաքին յատկութիւն. բայց ասոնք իրարու ամենաէն աննման՝ զատ զատ բաներ են։ Իսկ ան բանն որ իր նշանակածին ասանկ ըստ ամենայնի աննման է, ինչո՞ր կ'ըլլայ որ այն իրմէ բոլորովին տարբեր բանը մեզի կը ծանօթացնէ։ Ասիկա եթէ մենք ալ աշխատինք ծանանակնիս պարապը կ'երթայ։ Բոլոր մեր գիտցածը միայն այսչափ է, եւ ասկէ անդին չենք կրնար անցնիլ։

Իմացական Փիլիսոփայութեան դժուարին, բայց վճռական մէկ կողմն է այս, որուն վրայ ճիշդ եւ ուղիղ գաղափար ունենալը էապէս հարկաւոր բան մըն է մեզի այս գիտութեանս մէջ։ Այս գիրերն որ կը կարդաս, իրենց ցուցուցած կերպ կերպ խորհուրդներէն եւ անոնց կապակցութիւններէն շատ տարբեր բաներ են։ Համեմատաբար այն վերջին ի վար չորած թուանշանները իրենց նշանակած ոչ քանակութիւններուն, եւ ոչ ան քանակութեանց իրարու հետ ունեցած առնչութիւններուն կը նմանին։ Այս նոյն բանը իմացիր մարդուս մասին վրայ ալ. իր գործողութիւնները ուրիշ բան են, ան գործողութիւններուն նշանակածները ուրիշ։ Միայն քեզ ինք իր կանոններովը կը կառավարէ բոլոր իր զգացումներն ու գործողութիւնները, եւ իր մէջը ինչ որ ըլլայ իր բնութեանը գոյացական տարրներովը կ'ըլլայ։ Ոչ լսած կամ տեսած բաներնիս, ոչ ճաշակման կամ շօշափման եւ կամ ուրիշ զգայարանաց տակ ինկած բաներն, մէկ խօսքով՝ ուրանգ եւ ինչ ձեւով որ ըլլայ երեւակայել կրցած նիւթական բաներուդ եւ ոչ մէկը կրնայ գէթ սակաւ ինչ յայտնել անոր ներքին բնութեանը ինչ ըլլալը եւ կամ իր գործողութիւններուն ինչ կարգ կանոն ունենալը։

Ուրեմն ի՞նչ բան է ազ զգայութեան եւ արտաքին առարկային, իմացման եւ իմացուած բանին մէջ եղած առնչութիւնը։ Յայտնի է թէ նշանը նշանակուած բանին հետ ինչ առնչութիւն որ ունի ան է։ Եւ ինչպէս որ չատ բաներու մէջ՝ նշանը նշանակեալին ծանօթութիւնն որ կու տայ մեզի՝ ուրիշ կերպով չէ, այլ միայն այն նշանը այն ծանօթութիւնը տալու համար առնուած կամ հաստատուած ըլլալովը, անանկ ալ այս բանին մէջ։ Միտքը ինք իր գործողութեամբը՝ առանց տեսանելի պատկեր կամ նմանութիւն մը բնաւ իր մէջն ընդունելու, այլ միայն արտաքին եւ նիւթական՝ ըստ տեղւոյ եւ ըստ բնութեան իրմէ որոշ՝ զատ իրերէ իր մէջը ծագած զգայութիւններովը՝ կարող է այն իրերուն վրայ հմտութիւն ստանալու, եւ անոնցով բոլոր նիւթականաց ծանօթ ըլլալու։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԶԳԱՑԱՐԱՆ ՏԵՍՈՒԹԵԱՆ

33. Գործարան տեսութեան, եւ տեսութեան զգայարաններն օգտակարութիւնը։

Բարերարին Աստուծոյ մեզի չնորհած իմացման գործիքներուն մէջ տեսութեան զգայարանները ամենէն բարձրագոյն աստիճանը դասելու ենք։ Եթէ միայն չօշափման ըրած ազդմունքներովն հմտութիւն ըստանալու հարկ ըլլար, որչափ չփոթութիւններու եւ դժուարութիւններու մէջ պիտի իյնայինք, ու ինչպէս ծանր յառաջադիմութիւն մը պիտի ընէինք։ Առանց ամենաէն տեսութեան, ամենէն սրամիտ եւ աչխոյժ մարդն անդամ ինչուան որ ըներան մը կամ մինչեւ անդամ մեծակակ չէնքի մը վրայ գաղափար մը ձեւացընէր, տարիներ պիտի քշէր։ Բայց տեսութեան զգայարանքին օգնութեամբը չէ թէ միայն մեծ մեծ չէնքերը կը կարողանայ դիտելու զննելու, այլ մէկ նայուածքով՝ աչքը առածին չափ տեղ՝ բոլոր մէջը գտնուածներովը մէկտեղ՝ մէկ վայրկենի մէջ կ'ըմբռնէ։

Ա՛ս զգայարանքին գործարանը աչքն է։ Հարեւանցի քննութեամբ մը յայտնի կը տեսնուի որ տեսակ մը հեռադիտակ է աչքը, մէկմէկ որոշ մասերէ կազմեալ, որոնց վրայ խիստ դերազանց եւ ամենակատարեալ ճարտարութիւն կը տեսնուի։ Աչքը կը տեսնէ լուսոյ շառաւիղներուն միջնորդութեամբը, որ ամէն կողմ սփռած են, եւ յարաժամ ուղիղ գծիւ յառաջ կ'երթան, թէ որ դէմերնին արգելք մը չելլէ։ Միւս զգայարանաց նման՝ այս ալ իր գործողութեան միջնորդը չէ թէ միայն դրսուանց կ'ընդունէ, հապա ներս կը տանի լուսոյ շառաւիղները, եւ բնաւթեանական սկզբունքներով բեկբեկելով նորէն ուրիշ կերպ կը հիւսէ։

Բայց մեր նպատակէն դուրս կ'ելլենք, թէ որ հոս աչքին կազմութեանը վրայ մանրաման տեղեկութիւն մը ընելու ըլլանք, որ յատկապէս բնաբանութեան անկ է։ Բայց այս գործարանին վրայ ասանկ տեղեկութիւն մ'որ ըլլայ, անոր այլ եւ այլ մասերուն կատարած պաշտելի գործերն ալ մէկտեղ ցուցընելով, անաչառ եւ խոհական

Զգայարան տեսութեան:

մտքի տէր եղողներուն չատ զօրաւոր ապացոյց մը կ'ըլլայ գերագոյն Արարչին գոյութեանը եւ բարութեանը: Մէկ դի Թող միւսները, որչափ զարմանալի բան է լուսոյ չառաւիղներուն յաչս մնալը: Թէ որ այս չառաւիղները ամենանուրբ գոյութիւն մը չըլլային, այնպիսի երագութեամբ աչքին մէջ մտնելով չատ ցաւ պիտի տային: Թէ որ ներսիդինիս գոյնոյ զգայութիւններ յարուցանելու կարողութիւն չունենայինք, ո՛ւր կը մնար այն հաճութիւնն որ հիմայ շորս դիմիս գտնուած առարկաները տեսնալէն կ'իմանանք. ւ՛ր դի նայինք, տեսակ տեսակ գեղեցիկ գոյներով աչքերնիս կը զուարճանայ:

34. *Տեսութեան իմացումն ի դէպ գալուն եղանակը կամ զործողութիւնը:*

Տեսողական իմացումը սա գործողութեամբ կ'ըլլայ: Աչքերնուս առջին եղած մարմիններէն ցոլացող լուսոյ չառաւիղները այլ եւ այլ ուղղութեամբ կու գան աչքի գնդակին նախ եւ առաջ ջինջ եւ թափանցիկ եղջերապին կը զարնեն:

Թէ որ ձիշդ այս ուղղութեամբ չառաջ երթալու ըլլային, մէկ իսան եւ անորոշ տարածուած գոյն մը պիտի ձեւացընէին աչքին մէջ: Բայց սառնակերպ հիւթէն անցնելու առեններն կը բեկբեկին ու կը խոտորին իրենց առջի ուղղութենէն, եւ յետոյ ցանցակերպին վառարանի կէտերուն վրայ կը տարածին, որ տեսութեան չղին բացուած՝ ձերմակ՝ մանրաթել ծայրն է:

Երրոր տեսութեան ասպարէզին մէջ գտնուած առարկաներէն ցոլացեալ չառաւիղներն աչքը կը մտնեն, ու ցանցակերպին որոշեալ մասնաւոր կէտերուն վրայ տարածելով՝ հոն պատկեր մը կը ձեւացընեն, յայնժամ անմիջապէս այն տեսութիւնը լուսած զգայութիւնը կամ իմացումը կ'ըլլայ: Այսչափ է ահա տեսողական իմացման գործողութեանը նիւթական մասին վրայ քննել կրցածնիս. ցանցակերպին վրայ պատկերը նկարուելէն ետեւ, ան մնաւոր հանգամանքը կը ծագի. բայց մեր կարողութենէն վեր է տեսութեան պատկերին եւ անկէ չառաջ եկած մնաւոր հանգամանքին մէջ մինչեւ անգամ ամենափոքր ֆիզիկական կապակցութիւն մը դնելը:

35. *Բնիկ եւ սեացական իմացմունք տեսութեան:*

Տեսութեան զգայարանքէն ընդհանրապէս ծագեալ սեպուած զգայութեանց եւ իմացման վրայ խօսք ըրած առենիս պէտք է որ բուն տեսութեան զգայարաններէն տարբերենք: Տեսութեան զգայարանքը գոյնոյ զգայութիւններէն ի զատ ուրիշ զգայութիւն չունի բուն իրենը: Այս գոյնոյ զգայութիւններն (կամ իմացմունքը, երրոր զգայութեան հետ մէկ տեղ զայն իր արտաքին պատճառին վերաբերել մեզ ալ ըլլայ) անհրաժեշտ են: Եւ այս կողմանէ տեսութեան զգայարանքին ըրած աղմուկներն հաւասար կ'ըլլան հաչակելեայ եւ լսելեայ ըրած աղմկանցը. թէպէտ եւ ամենուն ալ իրարմէ ունեցած տարբերութիւններն ճշդութեամբ դնելը խիստ դժուարին բան մը ըլլալուն համար՝ այն բազմաթիւ զգայութեանց մէկ քանիներուն միայն որոշ անուն կու տանք: Բոլոր գոյնոյ զգայութիւններն ի բնէ տեսութեան զգայարանքինն են, եւ բնաւ ուրիշ մէկ զգայարանքի մը չենք կրնար ընծայել:

Սակայն ի բնէ տեսութեան զգայարանքին անմիջապէս ծագեալ երեւցող՝ եւ ըստ այնմ մեր ալ ազ զգայարանքին սեպած հմտութեան բոլորը տեսութեան զգայարանքէն չէ: Այս զգայարանքէն են ըսուած իմացումներէն ոմանք՝ ձիշդը նայելով անանկ զգայութիւններէ չառաջ եկած են, որոնց հետ չէ թէ միայն զանոնք արտաքին պատճառներու վերաբերել մը կայ, որ ասով զգայութենէն իմացումն կ'ըլլայ, հապա այլ եւ այլ դատողութեան գործողութիւններ ալ խառնուած են: Երբեմն տեսութեան զգայութեան հետ այս դատողութեան գործողութիւններ միաւորիլը ինչուան այն աստիճան կը հասնի, որ բոլորովին ուրիշ աղբիւրէ մը ընդունած գիտութիւնները տեսութեան զգայարանքին կը փոխադրենք կերպով մը: Եւ չատ անգամ ալ մեր մտքին մէջ երկար՝ դիւրամած զուգորդութիւն մը ըլլալէն ետեւ, մեր այն զուգորդութեամբ ունեցած գիտութիւնը բուն իսկ տեսողական կարողութենէն ծագած կը կարծենք: Այսչափիկ թերեւս բաւական է ընդհանուր իրական ճշմարտութիւնը ցուցընելու: Բայց կ'արժէ որ մէկ քանի օրինակներու վրայ ալ համառօտ քննութիւն մը ընենք հոս, որ աղէկ մը հասկըցուի ստացական իմացմունք տեսութեան ըսածնուս ինչ ըլլալը:

36. *Տարածութեան գաղափարը ի բնէ տեսութենէ չէ:*

Ցայտնի է թէ ասկէ սովորական խօսք չկայ որ կ'ընեն մարդիկ՝ թէ այս կամ այն բանին երկայնութիւնը եւ լայնութիւնը կը տեսնեմ եւ ասոր նման անթիւ զրոյք կ'ըլլայ միշտ: Այս խօսքերուն միտքը այս կ'երեւնայ ըլլալ՝ (եւ անկրկայ անանկ կը հասկըցուի) թէ տարածութիւնը ուղղակի առարկայ է տեսութեան: Տարակոյս չկայ թէ ամէն մարդու զգացողական խորհուրդն ալ այս է, թէ ան շրջագիծն ու մակերեւոյթը, որով մարմիններն կ'երեւնան միշտ, տեսութեան որ դան՝ իրօք կը տեսնուին: Եւ թէ որ մէկը ասկէ տարբեր կարծիք մը ընէ բոլորովին անտեղի բան մը ըրած պիտի սեպուի:

Բայց՝ ինչպէս որ արդէն տեսանք՝ տարածութեան ծանօթութիւ-

Զգայարան տեսութեան:

Նը տրտապէս չօշափման զգայարանքին կը ծագի։ Իրաւ տարբ եւ տարբական ծանօթութիւն մը ըլլալուն, սահմանի չի դար. եւ արտաքին նիւթական տարածութեան վրայ ալ տարբադրութիւն մը չենք կրնար տալ. առանց խօսել մը բաւերով խառն ու չփոթ բան մը ընելու։ Բայց տարածութիւն ըսածնիս ինչ որ ըլլայ, (որ թէպէտ ինչ ըլլալը չենք կրնար լեզուով իրարու հասկըցընել, սակայն ազխոութեան կամ անմիաբան կարծեաց ենթակայ ըլլալու բան մը չէ,) ի բնէ տեսութենէ է չենք կրնար ըսել։ Տարածութեան ծանօթութիւնը արտաքնութեան ծանօթութեան հետ կից կապակցութիւն մը ունի։ Անհրնար բան է որ լոկ դիտակցութեամբ կամ մեր մտքին մէջ դարձածին վրայ խորհելով տարածութեան վրայ գաղափար մը կը ձեւացընենք։ Հապա միանգամ մէկ շարժմունքովը ընդդիմակաց մարմին մը չօշափելով՝ նախ արտաքնութեան ծանօթութիւնը կ'ունենանք. եւ ապա կամ նովին չօշափմամբ եւ կամ նոյն չօշափումը այն մարմնին վրայ չարունակ քանի մը հեղ կրկնելով՝ տարածած կամ ծաւալած ըլլալուն ծանօթութիւնն ալ կը ծագի մտքերնուս մէջ։ Մէկ մարդ մը թէ որ անշարժ կեցած ըլլայ տեղ մը, եւ հոտոտէ՝ ճաշակէ՝ լսէ՝ տեսնէ, բայց ընդդիմակաց մարմինէ մը այս չօշափական ներգործութիւնը չընդունելու ըլլայ, չի կրնար ոչ տարածութեան եւ ոչ արտաքնութեան ծանօթութիւնն ունենալ։ Այս ծանօթութիւնները յիշած կերպովնիս նախ չօշափմամբ ունենալով, ալ անկէ ետեւ կամաց կամաց կը սորվի տարածած մարմնոյն (որոնք հարկաւ գունաւոր մարմիններ կ'ըլլան) մեր աչքին ինչ երեւոյթ ցուցընելը։ Մանկութեան առջի տարիներուն մէջ տուդնելով որ ամէն գունաւոր մարմին տարածած կ'ըլլայ, միշտ եւ հանապազ տարածութեան գաղափարը գունոյ երեւոյթին հետ կը միացընէ։ Ասանկով մէկ զգայարանքին ունեցած գիտութիւնը մէկալին կը փոխադրէ արդեամբ եւ գործնականապէս. եւ ժամանակէ մը ետեւ ինչուան այս կարծիքն ալ կը հասնի՝ թէ տարածութիւնը ուղղակի առարկայ է տեսութեան, որ ճիշդը նայելով՝ այն տեսածը ոչ թէ նոյն իսկ տարածութիւնն է, այլ լոկ տարածութիւն թելադրող նշան մը։ Շօշափման զգայարանքին ներգործութիւնն է տարածութեան բուն եւ սկզբնական պատճառը. եւ ետքէն տեսութեան գաղափար որ կ'ըլլայ, լոկ ստացականապէս կամ փոխադրաբար կ'ըլլայ։

37. Ձեւոյ վրայ տեսութեամբ ունեցած գիտութիւննիս։

Այս ըրած դիտողութիւններնիս յայտնի է թէ մարմիններու ձեւերուն համար ալ պիտի հասկըցուի։ Ի սկզբան շօշափումով հմտութիւն կ'ունենանք ձեւոյ վրայ։ Բայց տարակոյս չկայ որ մենք չատ անգամ այս գիտութիւնը՝ ինչպէս որ շօշափման՝ նոյնպէս վստահութեամբ տեսութեան ալ կու տանք։ Թէպէտ եւ ասանկ ընելով կը սխալին մարդիկ, սակայն երբոր մեր իմացական գործողութեանց սկիզբը կ'երթանք, կը տեսնենք որ զարմանքի բան չէ ասանկ ծուռ ըմբռնում մը մտքերնուս մէջ հաստատուիլը։

Թանձր մարմիններուն աչքերնուս ցուցուցածը ուրիշ բան չէ, այլ գոյներու եւ լուսոյ տրամադրութիւն մըն է լոկ։ Մենք կը կարծենք թէ այս մարմիններուն վրայ դուրս ելած ներս մտած կէտեր կը տեսնենք, որ ճշմարիտը՝ տեսածնիս անոնց ձգած ստուերը կամ լոյսն է։ Եւ ա լոյսն ու ստուերը փորձով կը սորվինք թանձր ձեւերու նշաններ սեպել։ Ըսածնուս ճշմարտութեանը մէկ ապացոյցն այս է՝ որ պատկերհանը մարմնոյ մը վրայ տեսած լոյսն ու ստուերը զգուշութեամբ՝ ինչ ձեւով որ կ'երեւնան՝ անանկ նկարելով, այնպէս բնական կը ձգէ նկարը, որ չէ թէ միայն այն մարմնոյն չրջագիծը, այլ դուրս ցցուած եւ խոռոչացեալ այլ եւ այլ անկանոն տեղերն ալ կատարելապէս որոշ կը տեսնես վրան։ Սակայն այն պատկերը որ անանկ կերպ կերպ լուսոյ եւ ստուերի տրամադրութեամբ այլ եւ այլ ձեւեր կը ցուցընէ, հարթ եւ տափարակ մակերեւոյթի մը վրայ քաշուած է։

38. Կոյրերէն բացատրութիւն այս նիւթիս վրայ։

Մոլինէօ առաջարկութիւն է ըրեր Լոքին, թէ խորանարդին ու գունդին մէջ եղած տարբերութիւնը չօշափմամբ սորված կոյրի մը աչքն որ յանկարծ բացուելու ըլլայ, կրնայ որոշել որն է գունդը ու որն է խորանարդը այն իր նոր զգայարանքովը միայն։ Ասոր պատասխան տուեր է Լոք թէ չի կրնար. որ Մոլինէօին կարծիքն ալ այս է եղեր։ Կոյրը խորանարդն ու գունդը չօշափման զգայարանքին ինչ ներգործութիւն որ կ'ընեն, այն գիտէ, եւ չօշափմամբ կրնայ որոշել զանոնք միմիկ, բայց տեսութեան զգայարանքին ինչ ներգործութիւն ընելնին չգիտնալուն, չի կրնար միանակ ասել գունդը որն է՝ խորանարդը որն է՝ գրուցել։

Ըսինք թէ թանձր մարմնոց աչքերնուս ցուցուցածը ուրիշ բան չէ, այլ լոկ լուսոյ եւ գոյներու տրամադրութիւն մը։ — Ասկէ կը հետեւի որ գունդ մը տեսած առնիս մեր մտքին մէջ ծագած առաջին գաղափարը այլ եւ այլ աստիճան լուսով այլ եւ այլ աստիճան ստուեր առած բազմաթիւ մը գաղափար պիտի ըլլայ։ Այս անկատար գաղափարը ասանկ կերպով կը շտկենք։ Առաջուընէ՝ չօշափման զգայարանքին թելադրութիւնները տեսութեան զգայարանքին թելադրութեանցը հետ կապակցելով՝ ու այնպէս չատ մը

փորձեր ընելով՝ թանձր ու կորնթարդ մարմիններու ինչ կերպ եւ ընթացքը ունենալը կը սորվինք: Ա՛ս երեւոյթը դնդաձեւ եւ ներկայութեան նշան մը կ՚ըլլայ մեզի. սակայն դնդաձեւ մարմիններու վրայ չուտ մը գունդի գաղափարը չիսակ կը ձեւացընենք, որ ընդհակառակն՝ զանոնք տեսած առեններս մեր մարքին մէջ մտած առաջին գաղափարը լուսոյ եւ ստուերի կերպ կերպ տրամադրութիւն ունեցող տափակ բոլորակ ձեւոյ մը գաղափար է՝ ճիշդը նայելով: Եւ ըրած հաստատութեանս ճշմարտութեանը վկայութիւն մըն է այս, որ նկարիչները տափարակ մակերեւոյթի վրայ կորնթարդ մարմիններ կը ցուցընեն մեծ կատարելութեամբ եւ ճշդութեամբ:

Արդ՝ ասոնցմէ կ՚երեւնայ թէ տարածութիւնն ու ձեւը ի սկզբան ոչ թէ տեսութեամբ, այլ շօշափումամբ կ՚իմացուին: Զենք կրնար տեսութեամբ անոնց վրայ դատողութիւն ընել ինչուան որ փորձով չտրվինք թէ այսինչ այնինչ տեսանելի երեւոյթները տարածութեան եւ ձեւոյ հետ կ՚ըլլան միշտ, եւ տարածութիւն ու ձեւ կը նշանակեն: Ա՛յս գիտութիւնը շատ կանուխ, մեր մանկութեան առջի տարիներուն մէջ կը ստանանք, անանկ որ երբ սկսուինք ուշադրութեան վրայ ալ քննութիւն մը ընել կուգայ բնականապէս: Ա՛յս մէկ ընդհանուր բան մըն է որ տարածութեան համար կ՚ըսուի, չէ թէ միայն այն տարածութիւնը սահմանի մը տակ ըմբռնելով, այլ նաեւ ուրիշ բաներու վերաբերելով եւ բաղդատելով մը: Մեծութեան վրայ թէպէտ եւ աչքով դատումն կ՚ընենք, սակայն մարքէ հանելու չէ թէ այս բանիս գիտութիւնը ի բնէ տեսութեան ազդումն չէ, հապա նախ եւ առաջ շօշափումէ կ՚ունենանք: Այնպէս յայտնի բան է այս, որ առհասարակ մեծութիւնը երկուքի բաժնած են: Շօշափելի կամ իրական եւ տեսանելի կամ երեւութական. որոնց առաջինը, շօշափելին, միշտ նոյնը կը մնայ. իսկ երկրորդը, տեսանելին, մարմնոյն հեռաւորութեանը հետ կը փոխուի: Վեց ոտք հասակ ունեցող մարդուն երկայնութիւնը միշտ վեց ոտք կ՚ըլլայ, թէ՛ մըտն մը հեռու է եղեր, թէ՛ կէս մըտն, թէ՛ քովերնիս. տեղը փոխուելէն իրական կամ շօշափելի մեծութիւնն ալ չի փոխուիր: Բայց այս նոյն մարդուն տեսանելի կամ երեւութական մեծութիւնը վեց ոտք ալ կրնայ ըլլալ, երկուք ալ. եթէ շատ մեծ քովերնիս ըլլայ, մեծ կը տեսնենք, երկու մըտն հեռացածին պէս՝ պզտիկ բան մը կ՚ըլլայ. վասն զի քանի որ հեռանայ, այնքան աչքերնուս փոքր կ՚երեւնայ:

Ի հաստատութիւն այս մեծութեան հմտութեանը բուն իսկ տեսութեան ազդմունք չըլլալուն, այլ ի սկզբան չօշափմամբ ունենալու նուս վարդապետութեանը, արժան է ծանուցանել՝ թէ երբոր տեսութեամբ մեծութեան վրայ դատումն կ՚ընենք, չէ թէ միայն տեսական իմացմամբ կը դատենք, հապա մեծութիւնը իրօք կամ կարծեօք գիտցած ուրիշ առարկաներու հետ րրած բաղդատութիւններս ալ շատ կը ներդործէ այս դատմանը: «Միտքս կու գայ որ, կ՚ըսէ Ա՛ստրբոմպի, անգամ մը երբոր Լուտովիկոս բլուրէն կ՚անցնէր, Սուրբ Պօղոսի մեծ գումբը բաց՝ մէկ քանի հոգի մէջը կայներ էին: Հեռուանց ասոնք ինծի փոքրիկ տղաք երեւցան. բայց երբոր քովերնին գացի, նայեցայ որ չափահաս մարդիկ են եղեր: Հոս այս մեծաւոր գործողութեան մէջ գումբը իրրեւ ծանօթ չափ մը եղաւ, ու միւս առարկաները անով չափուեցան: Թէ որ սովորաբար մարդուս աչքին երեւցածէն աւելի մեծ դրան մը գաղափարով նայէի, այն մարդոց երեւութական չափն ալ մտքիս մէջ մեծ կ՚ըլլար. եւ հակառդարձը՝ այն մարդոց չափահաս ըլլալը եթէ գիտնայի, անաւտենն ալ դրանը մեծութեանը վրայ ուրիշ դատումն կ՚ընէի»:

40. Մառախուղի մէջ դիտեալ առարկաներ:

Վերոյիշեալ սկզբունքով կը պատահի որ մառախուղի մէջ տեսնուած բաները իրենց իրական չափէն մեծ կ՚երեւնան: Ա՛յն աղօտ երեւոյթը որ կը ցուցընեն աչքերնուս, անանկ գաղափար մը կու տայ մեզի՝ թէ շատ հեռու են, թէպէտ եւ իրօք մօտ են: Մեր միտքն ալ ասկէ անմիջապէս այս հետեւութիւնը կը հանէ, (անանկ չուտ որ պարզ եւ սկզբնական իմացում մը կը թուի մեզի,) թէ անանկ հեռու մարմին մը այդչափ տեսանելի կամ երեւութական մեծութիւն որ կը ցուցընէ, անշուշտ նոյն կարգէն եղող իրերէն մեծագոյն պիտի ըլլայ: Ըսել է որ մտքին իր մէկ օրէնքովը կամ սովորութիւնովը բանին երեւոյթէն մեծութիւնը դատելու առնէր՝ սխալ ենթադրութենէ մը սխալ եզրակացութիւն հանելն է որ այս պարագային մէջ կեղծ մեծութիւն մը կու տայ տեսութեան առարկային, թէպէտ կարելի է թէ աս բանը լուսոյ չտառուիղները սովորականէն աւելի թանձր ու այնչափ ծիշդ միջոցներ չունեցող միջոցէ մը անցնելով՝ տարբեր կերպով մը բեկրեկելէն ալ ըլլայ աս մասին:

41. Արեգական եւ լուսնին ի հորիզոնի ցուցուցած երեւոյթը:

Ա՛յս դիտողութիւնները բնականապէս մեր միտքը կը ձգեն այն աննուն ծանօթ ճշմարտութիւնը, որ է արեգակին ու լուսնին հո-

Զգայարան տեսութեան:

բիլընին վրայ միջօրէականէն աւելի մեծ երեւնալը: Երկու պատճառ կրնանք ասել այս երեւոյթիս, ու թերեւս ընդհանրապէս երկուքը ալ կ'ներգործեն: — (ա) Հորիզոնը գնդիկին հեռու կ'երեւնայ՝ անոր ու մեր մէջը միջանկեալ առարկաներ գտնուելուն համար: Մէկ բանի մը հեռաւորութիւնը մենք ըստ մասին մէջ տեղը բնական առարկաներէն կը չափենք. եւ ինչ միջոց որ ըլլայ, եթէ միջանկեալ առարկաներ չունենայ, տարածութեամբ իրօք եղածէն փոքրագոյն կ'երեւնայ: Սրդ՝ թէ որ լուսոյ չառաւիղները աչքերնուս մէջ ճիշդ մի եւ նոյն պատկերը կը ձեւացընեն, մենք ալ այն չառաւիղները ձգող մարմինը հորիզոնին վրայ աւելի հեռու է կը կարծենք՝ քան թէ գնդիկին վրայ. ասանկով հաւանական է որ հորիզոնին վրայ գտնուած մարմինները աւելի մեծ տեսնելու սովորութիւն մը առացած ըլլանք: — (բ) Արեգակն ու լուսինը մեծ կ'երեւնան, երբոր անանկ խոչոր բաներ կը տեսնենք այն նոյն ուղղութեանը մէջ կամ անոնց սկաւառակին վրայէն անցնող, որոնք չատ հեռու ըլլալով՝ խիտ փոքր անկիւններ կը ձեւացընեն աչքերնուս մէջ. ինչպէս հեռու ծառեր հորիզոնին վրայ, կամ չատ բացէն գացող նաւեր ծովին երեսը: Այս խոչոր բաները թէպէտ չատ մանր կ'ըլլան աչքերնուս մէջ կամ տեսողական երեւոյթով, սակայն առաջուընէ ինչ մեծ բաներ ըլլալնին գիտնալնիս, անոնց վրայ ունեցած ըմբռնումներնուս մէջ կը մեծնան, եւ այս ըմբռնողական աճումը՝ առաջօք երեւոյթով մը իրենց չօշափած առարկաներուն ալ կը հաղորդի:

42. Տեսութեամբ հեռաւորութիւն չափել:

Գանք հիմայ տեսութեամբ հեռաւորութիւն իմանալ եւ տուգելուն: Մէկ բանի մը հեռաւորութիւնը ըսելով, թէ որ մեզի վերաբերելով է խօսքը, այն բանին ու մեր մէջ տեղն եղած միջոցը ըսել կ'ուզենք: Այս հաստատութեանը դէմ սա առարկութիւնը կրնայ ըլլալ, թէ այդ միջանկեալ միջոց ըսուածը հոմանուն է սահմանելի բանին: Որպէս եւ իցէ, չի կարծուիր թէ խօսքերնուս միտքը չհասկըցող մարդ կրնայ ըլլալ: Կոյրերն անգամ հեռաւորութեան վրայ գաղափար ունին, եւ չօշափմամբ կամ ինչուան հեռաւոր առարկային քովը քալելով՝ հեռաւորութիւն կը չափեն:

Տեսութեամբ հեռաւորութիւն իմանալը ստացական իմացումն է, ոչ թէ բնածին. թէպէտ եւ ինչուան մտ առեններս առ հասարակ իրական ճշմարտութիւն եւոքինը կը սեպուէր:

Ի սկզբան ամէն բան աչքին դպած կը թուի մարդուս: Մեր զգայարանքներուն ազդմանցը չատերուն փորձառութեամբ չհակուիլը

Զգայարան տեսութեան:

չատ կանուխ ըլլալուն համար, ինչուան անատեններդը մեր յիշողութիւնը չենք կրնար հասցընել՝ որ տղայութիւնն ու մանկութիւնը այս բանիս վրայ ցուցընէինք: Բայց կոյր ծնած ու յանկարծ աչքերնին բացուածներուս պատմութիւններէն չատ յայտնի կը հաստատուի ըսածնուս ճշմարիտ ըլլալը: Զիզլերին վիրաբոյժը պատանի մը կը պատմէ, որուն աչքին լուսունքը կեղեւելով՝ տեսնելու կարողութիւնը տեղը բերեր է: «Առաջին անգամ տեսնելուն՝ հեռաւորութեան վրայ դատումն ընելը այնքան հեռու բան էր իրեն որ, կ'ըսէ, այնպէս կը կարծէր թէ ամէն բան աչքին կը դպչէր, ինչպէս որ չօշափման առարկաները չօշափած առնելը իր մարթին կը դպչէին. եւ տեսած բաներուն մէջ իրեն ամենէն հաճելի եկողները հարթ եւ կանոնաւոր ձեւ ունեցողներն էին, թէպէտ եւ ոչ դատումն կրնար ընել այն ձեւերուն վրայ, եւ ոչ դէթ կարծիքով մը զրուցել թէ ինչ պիտի ըլլայ այն բանը՝ որով անոնք հաճելի կ'երեւնային իրեն»:

Այս վիրաբոյժը ուրիշ խել մը մարդոց ալ աչքը բացեր է, ինչպէս որ ինք կ'ըսէ, որոնք ամենեւին տեսնալն ինչ է չեն գիտեր եղեր, եւ դիտելու արժան բանն այս է՝ որ ամէնն ալ յիշեալ պատանւոյն պատմածը կը պատմեն եղեր՝ իրենց ըսած խօսքովը ըսենք՝ ինտոր տեսնալ սորվելնուն վրայ, թէպէտ եւ ոչ անոր չափ մանրամասնաբար: Եւ ամենուն վրայ ալ այս բանը ընդհանուր գտեր է, որ առաջուց աչքերնին ամենեւին խաղցուցած չըլլալնուն համար, ինտոր ընելու էն չգիտնալով՝ առջի բերանը ամենեւին չեն կրցեր աչքերնին մէկ բանի մը դարձնել նայիլ, հապա եաքին կամաց կամաց սորվեր են:

43. Տեսութեամբ հեռաւորութիւն չափելու նշաններն:

Աչքերնին բացուած կոյրերը առջի բերանը չեն կրնար տեսած բաներնուն իրենցմէ որչափ հեռու ըլլալը չափել. բայց շուտով կը նային որ մարմիններուն արտաքին երեւոյթին վրայ մէկ քանի փոփոխութիւններ կան որ միշտ կ'ըլլան, երբոր մէկ բան մը կը հեռանայ իրենցմէ. ասկէ կը սկսին տեսանելի երեւոյթով հեռաւորութիւն չափել: Եւ թէ որ հնար ըլլար մանաւորապար քննել ատոնք, անտարակոյս սկիզբ տեսնէինք որ ամէն մարդ տեսութեամբ հեռաւորութիւն չափելու կարողութիւնը այս ճամբով է ունեցեր: Երբոր մարմին մը շատակէ կը հեռանայ մեզմէ, տեսանելի երեւոյթը կը պզտիկնայ, գոյնին կենդանութիւնը կ'երթայ ու չրջագիծը անորոշ կ'երեւնայ. ասկէց ի գատ՝ կ'ըլլայ որ մեր ու այն հեռուն կեցող բանին մէջ տեղը քիչ շատ միջանկեալ առարկաներ ալ գտնուին, հեռաւորութեանը համեմատ տարածուած: Այսպէս ահա այսինչ տեսանելի երեւոյթները այսինչ մասնաւոր հեռաւորութեան նշան կ'ըլլան մեզի:

Նկարիչը գծագրութեանց մէջ չատ աղէկ կը ցուցընէն այս բանիս ճշմարտութիւնը : Քանդի երբոր բան մը հեռու ցուցընել կ'ուզեն , դէմը նեմ եւ չրջագիծը անորոշ կը նկարագրեն , ու մէջ տեղն ալ ուրիշ բաներու միանական տեսքը կը ցուցընեն , ասանկով ուղածնուն չափ հեռու կը տանին այն բանը երեւութապար. եւ ընդհակառակն՝ մօտ որ ցուցընել ուզեն , կենդանի դէմ մը կու տան , չափը մեծ ու չրջագիծը որոշ կը նկարեն , եւ տեսնողին ու նկարուած բաներուն մէջ տեղը կամ ամենեւին միջանկեալ բան մը չեն դներ , կամ եթէ դնեն ալ՝ չատ քիչ :

44. Առանց միջանկեալ առարկաներու օգնութեան հեռաւորութիւն չափել :

Ա. Հեռաւորութեան վրայ ծանօթութիւն ունենալու համար միջանկեալ առարկաներու կարօտ ըլլալնիս կը հետեւի որ՝ եթէ այս միջանկեալներն չըլլան , չատ անդամ մարդկութեանց մէջ պիտի խնդիր եւ իրաւ անանկ կ'ըլլայ . քանդի չատ անդամ մարդիկ աչքի նայուածքով դաշտերու կամ ճահիճներու երկայնութիւն կամ լայնութիւն չափելու որ կ'ըլլան , ընդհարապէս իրական տարածութենէն փոքրագոյն կ'ըլլայ երբոր կարծելնին : Այս նոյն պատճառով դետերու լայնքն ալ սխալ կը չափեն : Կէս մղոն կամ չատ չատ երեք քառորդ մղոն կայ չկայ ըսած դետերնուն լայնութիւնը եթէ չափելու ըլլաս , դուցէ մղոն մը՝ մղոն ու կէս կը գտնես : Նոյն բանը խնդիր ուրիշ ջրերու համար ալ , եւ ինչ բան որ հորիզոնական դիրքով կ'երեւնայ մեր աչքին՝ այս նոյն պարագաներուն :

Ի. Նմանապէս աշտարակներու եւ անոր պէս ուրիշ ուղղահայեաց եւ ոչ թէ հորիզոնական դիրքով կեցած բաներու բարձրութիւնն ալ սխալ կը չափենք , թէ որ չատ բարձր ըլլան : Աշտարակներու վերի մասը չրջակայ չէնքերէն բարձր ըլլալուն , եւ անկէ ի վար՝ բաղդատութիւն մը ընելու համար մտոք ուրիշ բաներ չգտնուելուն համար , աչքով ինչ չափ որ առնենք՝ ի հարկէ սխալ պիտի ըլլայ , եւ ընդհանրապէս իրօք եղածէն նուազագոյն կ'ըլլայ :

Գ. Հաստատուն աստղերն դիտողին այնպէս կ'երեւնան՝ թէ ամէնքն ալ մի եւ նոյն անորոշ հեռաւորութիւնը ունին : Եւ երկինքին երեսը ամէն տեղ ցրուած ըլլալովին , անոր ալ ամէն կողմը իրենց նման մի եւ նոյն անորոշ հեռաւորութեամբը կ'երեւցընեն . եւ ասոր համար երկինքը գունդի մէջի պէսն պիտի կ'երեւնայ մեր աչքին : Ասկէ ի վար՝ այս ալ կայ որ հորիզոնը ղնիթէն հեռու կը թուի մեզի . վասն զի մեր ու հորիզոնին մէջ անդը չատ բաներ , դաշտեր՝ բլուրներ եւ ջուրեր կան , որոնք գիտնը որ չատ տեղ կը բռնեն , իսկ ղնիթին ու մեր մէջը անանկ չափը գիտցուած մեծամեծ բաներ

չկան : Այս պատճառաւ երկինքը գունդի հատուածի նման կ'երեւնայ աչքերնուս , եւ կիսագունդէ ալ փոքրագոյն , մէջ տեղը մենք կայնած : Եւ որչափ որ աչքերնիս չատ տեղ առնէ , այնչափ ալ այս կիսագունդը կը մեծնայ ու հատուածը կը պզտիկնայ :

45. Ովկիանոսին վրայ տեսութեան առարկաներուն ինչպէս երեւնալը , եւայլն :

Աչքը ծովու չսորված մարդ մը եթէ հեռուանց նաւ մը տեսնէ իրօք եղածէն չատ մօտ կ'երեւնայ աչքին պատճառը՝ մեր բացատրած սկզբունքն է : Առաջ հեռուն բան մը տեսնելու որ ըլլար , ընդհանրապէս չատ մը միջանկեալ առարկաներ ալ աչքին առջեւը կ'ըլլային՝ այն հեռաւոր առարկային ու իր մէջ տեղը սխտեալ : Ու հիմակուան խարտելուն ու ճիշդ հեռաւորութիւնը որոշել չկրնալուն դլխաւոր պատճառը հաւանականաբար , այն միջանկեալ բաներուն անդոյութիւնն է :

Բսածներնուս վրայ արժան է այս ալ յաւելուլ , թէ օդին պարզութեանը փոփոխելէն ալ տեսութեամբ ունեցած հեռաւորութեան դաղափարնիս կը չփոթի : Պըրլի Եպիսկոպոսն Իռլանդայի եւ Սիկիլիայի մէջ ճամբորդութիւն ըրած ատեն չատ հեռուն եղող քաղաքներ ու պալատներ իրենց եղած տեղէն մէնակերով մօտագոյն կ'երեւնան եղեր իրեն : Ասոր պատճառն ինք այս դտեր է , որ եւ ճշմարիտ պատճառն է , թէ Իռլանդայի ու Սիկիլիայի օդը՝ Անդղիայի օդին հետ բաղդատմամբ չատ աւելի յստակ ըլլալուն , հեռուն եղող բաները անանկ պայծառ եւ որոշ երեւոյթ մը կը ցուցընէին , որ այնպիսի երեւոյթ՝ իր երկրին մթնոլորտին մէջ միայն մօտիկ քաղաքներու ու չէնքերու վրայ կը տեսնուէր : Իր հայրենի երկրին մէջ տեսած բաներն ինչ երեւոյթ որ կը ցուցընէին , ինքն այն երեւոյթին վրայ հեռաւորութիւն չափել սորված էր . եւ երբոր անանկ օդը պարզ երկիրներու մէջ այն նոյն հաշուովը սկսեր է չափել , նայեր է որ հաչիները սխալ կ'ելլեն : Այս բանը ասանկ փոփոխութեանց հանդիպող չատ ուրիշ ճամբորդներ ալ կը վկայեն :

ԳԼՈՒԽ Է.

ՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆՔ ԶԳԱՑՈՒԹԵԱՆ ԵԻ ԻՄԱՑՄԱՆ

46. *Ընդհանուր դիտողութիւն Ունակութեան օրէնքին եւ անոր վերաբերութիւններուն վրայ :*

Մեր մտաւոր կազմուածքին մէկ երեւելի օրէնք մը ունի, որ կը կոչուի օրէնք Ունակութեան, եւ ընդհանուր խօսքով այսպէս կը սահմանուի. Թէ մարդուն ներքին ընդունակութիւնները կրնան աճել կամ նուազիլ ըստ այն զօրութեան եւ պարապմանց, որոնց մէջ անոնք կը գործածուին։ Այս ունակական զօրութեան եւ զօրութեան տակ կրկնութենէ կամ հաստատակօրէն գործածուած անունները կ'ընենք՝ սովորութենէ յառաջ գալը, ուրիշ մտաւոր իրողութիւններու նման, ուրիշ մարդոց վրայ ըրած դիտողութիւններէն եւ մեր անձնական փորձառութենէն կ'ուսանինք։ Եւ քանի այս ունակութիւն բաւական ինչուան հիմայ չեղաւ որ իրմէ խօսելի պարզ սկզբանց վերլուծուէր, իրաւամբ կրնանք ըսել թէ այս մեր բնութեանը մէջ վերջին էական բան մըն է։

Ունակութիւն բառը՝ լեզուի գործածութեամբ՝ կը ցուցընէ վերը բսած կերպովներս ձեռք ձգուած դիւրութիւնն ու զօրութիւնը, եւ իր նշանակութեանը մէջ միանգամայն արդիւնքն ու կերպն ալ կը պարունակէ։ Եւ քանի ունակութեան օրէնքը մարդուս բոլոր մտացը կը վերաբերի, վասն որոյ ունակութիւն բառն ալ խիստ շատ առիթներով կը գործածուի։ Ունակութիւն կ'ըսենք այլ եւ այլ ձեռագործական արհեստներու մէջ ցուցուած վարպետութեանը, համարակալին մեծ արագութեամբ հաշիւներ ընելուն, ճակատագրին մէկ նայուածքով բանակին կենալու դիրքը՝ տեղը որոշելուն, անպատրաստ առեներգանին ազդերահոս զրուցատրութեանը, եւ ասոնց նման անհամար բաներու։ Լոկ շարժութեան եւ բաղձանաց սովորութիւններու համար ալ կը բանեցընենք այս բառը. ինչպէս՝ ունակութիւն կ'ըսենք ագահին ընչասիրութեանը, փառասիրին պատուամոլութեանը, կասկածոտին կասկածելու արհնութեանը, եւ մարդասիրին իրեն հաստատուն բնութիւն եղած բարեսիրութեանը։

47. *Ունակութեան օրէնքը ինչպէս որ մարդուս մտքին նոյնպէս եւ մարմինին ալ կը վերաբերի :*

Դիտելու արժան երեւելի բան մ'ալ այս է որ ունակութեան օրէնքը չէ թէ միայն մտքին, հապա մարմինին ալ կ'իյնայ։ Մեքենական արհեստներու եւ բոլոր այն գործերուն մէջ, որոնց՝ մտաւորէն ի զատ՝ մարմնաւոր ձիգ ալ պէտք է, սովորութեան արդիւնքը չէ թէ միայն մտքին, այլ մարմնին վրայ ալ կը տեսնուի։ Ասանկ գործերու մէջ չէ թէ միայն մտքին գործողութիւնները կը կենդանանան եւ կը զօրանան, այլ այն գործերը կատարելու համար բանող մկանունքն ալ աւելի ուժեղ եւ մեր կամացը աւելի հնազանդ կ'ըլլան։ Եւ այս մկանունքներուն ձգանցը կամեցողութեան հնազանդելու պատրաստականութիւնը ունակութեամբ շատ անգամ ինչուան այն աստիճան կը զօրանայ, որ ալ անկարող կ'ըլլանք որոշ մտքերնիս բերելու՝ թէ այսինչ գործը ընելնէս առաջ կամական ձիգ մը ըրինք՝ թէ չէ։ Ունակութիւնն է այն որոշիչ յատկութեանց արմատը, որոնցմով մկկուն ձեռագիրը մկկալինէն կը տարբերի. ունակութիւնն է նստուածքի՝ եղլուածքի՝ խօսուածքի այն մտաւոր ձեւերուն պատճառը, որ կ'ըսուի յատուկ շարժուածք անձին, եւ այնչափ տարբերութիւն կը դնէ շատ մարդոց մէջ։ Ունակութիւնն է խօսելու գործարանաց հետ անմիջապէս կապակցած մկանանց շարժումները անանկ մկկ եղանակի մը խօթողը, որով մկկուն ձայնը մկկալինէն դէթ քիչ մը կը զանազանի։ Ահա այս ըսած բաներուս մէջ ունակութիւնը մտքի վրայ ալ է, մարմնի վրայ ալ. եւ անանկ զօրացած է, որ խիստ դժուար բան է դէթ քիչ մը ատեն անոնց դէմ դործելը։ Այս Ունակութեան օրէնքը մեր մտաւոր կազմուածքին գլխաւոր բաժանմանց ամենուն վրայ ալ, Իմացականին՝ Զգայականին ու Կամականին հաւասարապէս կ'իյնայ. եւ ուստի մտաց այլ եւ այլ մասերուն վրայ դիտողութիւն ըրած ատեննիս կրկին եւ կրկին ատիթ պիտի ունենանք այս նիւթիս վրայ խօսելու։ Առ այժմ, այս գլխուս մնացած մասին մէջ Զգայութեանց եւ Իմացմանց վերաբերեալ ունակութիւններու վրայ քիչ մը քննութիւն պիտի ընենք։

48. *Ունակութիւն հոտառութեան :*

Զգայարանաց վերաբերեալ ունակութեանց վրայ, ասկէ առաջ ինչ կարգ որ բռնեցինք նոյն կարգաւ խօսիլ պատշաճ կու գայ, որով նախ եւ առաջ քննութիւննիս հոտառութեան վրայ կ'ըլլայ։ Արդ՝ Հոտառութիւնը ենթակայ է ունակութեան։ — Միւս զգայու-

թիւններուն պէս ասոնց ալ կրթութեան ընդունակութիւն ունի: Ինչպէս որ կան մարդիկ՝ որոնց դպչելու մէջ եղած տարբերութիւնները որոշելու կարողութիւնը սակաւ է, նոյնպէս եւ կ'ըլլան անձինք՝ որ հետերնուս մկմկիկ ունեցած տարբերութիւնները որոշելու որ գան՝ տարակուսանաց ու երկբայութեան մէջ կ'իյնան: Եւ թնտոր որ առջի պակասութիւնը ունեցողներուն տկարութիւնը քիչ շատ կրնայ վերնալ, անձին ալ եաբինը ունեցողներունը: Հոտառութիւնը՝ ինչ ատիճան զօրութեան որ ընդունակ է՝ այն ատիճանին շատ անգամ չհասնիլը այս պատճառաւ է, որ ոտ հասարակ՝ մարդիկ չափազանց կարօտութիւն մը չունին անոր. բայց երբոր միւս զգայարանքներուն մէջ պակասութիւն ըլլայ ու հմտութիւն ստանալու սովորական ճամբաներն գոց ըլլան, մարդ անաուներ կը տոիպուի անսովոր կերպով մը գործածել այս կարողութիւնը: Անանուն մենք ալ յայտնապէս կը տեսնենք թէ ունակութեան օրինքը հոտառութեան վրայ ինչ արդիւնք յառաջ կրնայ բերել: Սդիւարդ՝ Ծակորոս Միչէլին վրայ ըրած պատմութիւններուն մէջ, որ աս տղան խուլ՝ կոյր եւ անբարբառ՝ այս իրեք դժբախտութիւնը մէկէն իր վրայ ըլլալուն՝ շատ տխրած էր հոտառութեան զգայարանքը բոլոր զօրութիւնովը գործածելու, տեղ մը կ'ըսէ թէ՝ « Երբոր օտարական մը գալու ըլլար այս տղուն քով, միշտ եւ անմիջապէս կ'իմանար հոտէն, ու որ դի կայնիլն ալ մատովը կը ցուցընէր »: Եւ շատ ուրիշ տեղեր ալ կրկին եւ կրկին ըսած է, թէ սքանչելի սուր հոտառութեան տէր եղած էր այս տղան, « Մօտ առնելուս այն քաշմերիտ փիլիսոփային՝ Մոյսին համար՝ կը պատմուի թէ, կ'ըսէ Ալպէրթոսի, բարեկամները քովն եկած առնելին հագուստին սեւ է թէ չէ՝ հոտէն կը ճանչնայ եղեր »: Հարդիբերտի խուլերու եւ համրերու դպրոցին մէջ խուլ՝ համր եւ կոյր աղջկան մը վրայ հրատարակուած հետաքրքրական պատմութեան մէջ այս նիւթիս վերաբերեալ սա խօսքերը կան: « Զգայարանքներուն մէկը պակսիլը մարդոց վրայ սա բանը ըսուղուած է, կ'ըսէ հրատարակիչը, որ միւս զգայարաններուն աւելի կենդանի եւ աշխոյժ կ'ըլլան: Կոյրերը շատ անգամ շօշափման կողմանէ սքանչելի ճշդութիւն կ'ունենան. խուլ եւ համր եղողները, որ բոլոր դիտութիւններն աչքով կը սորվին, հոդիներնուն բոլոր կարողութիւնը կարծես թէ աչքերնուն մէջն է ժողվուած: Նմանապէս աչք ականջ եւ լեզու չունեցողներուն շօշափման ու հոտառութեան կարողութիւնները շատ դուրս կը զօրանան: Մանաւանդ հոտառելիքը դրեթէ նոր զգայարանք մը կ'ըլլայ, եւ մինչեւ անգամ բարակին հոտառութեան սրութիւնը կ'անցնի »: — Այս խօսքերէն եւ օրինակներէն յայտնի կ'երեւայ Ունակութեան հոտառելեաց ազդմանցը վրայ ինչ ներգործութիւն ունենալը:

49. Ունակութիւն ճաշակման:

Այս օրէնքը ճաշակման վրայ ալ կ'իշխէ: Այս զգայութիւնը յաճախ բանեցընելէն ինչ հետեւանք յառաջ գալը տեսնելու համար՝ եթէ մինակ դիւեսէր մարդոց մէկ գիւղին համը մէկալէն ինչ տարբերութիւն ունենալը ինչ ատիճան ճշդութեամբ եւ գիւրութեամբ որոշելը դիտելու ըլլանք, հերիք է: Այս բանիս մէջ ունակութեան ի վերոյ ճաշակման ըրած ազդեցութիւնը անանկ նշանաւոր կերպով յայտնուած է, որ մարդուն հաւատալիքը կու գայ այն երկու մարդոց պատմութեանը, որ Սէրվանդէս կը պատմէ: Ասոնց խնդիր կ'ըլլայ որ շատ հին ու լաւ է ըսուած տակառ մը գիւղի համը նային ինտոր է: Մէկը կ'առնէ քիչ մը բերանը, շատ լաւ գիւղի է՝ կ'ըսէ, բայց միայն մէկ թեթեւ կաշխի համ մը ունի մէջը: Մէկալն ալ բերնին մէջ առնէ մը պտըտցընելէն ու քիչ մ'ալ վրան մնածելէն ետեւ՝ նոյն վճիռը կու տայ, բայց կ'ըսէ, մէկ երկաթի համ մը կայ մէջը, որ ինքը շատ որոշ կը զգայ եղեր: Տակառը երբոր կը պարպեն, յատակէն կաշի կապով հին բանալի մը կ'ելլէ:

Սակայն հոս ունակութեան ի վերոյ ճաշակման ըրած ներգործութեանը արդեամբք յայտնուած մէկ ուրիշ հանգամանքը առջեւնիս կ'ելլէ: Այս եւ ասոր նման սովորութեանց մէջ մարդուս ունեցած զգայութիւնները կրկնուելով կրկնուելով չէ թէ միայն մեծ նրբութիւն եւ անսխալ ընտրութիւն կը ստանան, այլ նաեւ շատ կը զօրանան. (Թերեւս բոլոր ատանկ սովորութեանց մէջ այն ընտրութեան ճշդութեան հիմն ալ բուն իսկ զգայութեան աստիճանն է): Այս ըսածիս բացատրութիւն՝ մէկ ընդարձակ եւ ցաւալի օրինակ մը ունինք: Գինի եւ ուրիշ բարկ ոգելից ըմպելիքներ խմողներուն ամէնքն ալ կը խոստովանին որ խմելիքէ ունեցած զգայութիւններնէն առջի բերանը քիչ հաճութիւն խնացած են, կամ ոչինչ բան մըն էր զգացածնին: Բանի հետզ որ խմելիքը բերաննին կ'առնեն, խնացած զգայութիւնն աւելի հաճելի կու գայ, եւ ան հաճութիւնը կրկին վայելելու փափաքը աստիճան մըն ալ կը զօրանայ: Կարելի է շեն խմանալ որ մարդկային բնութեան մէկ մեծ օրէնքն է՝ որ իր ուժովը այս գործողութիւնը իրենց վրայ աստիճան աստիճան յառաջ կը տանի: Սովորութիւններուն մէջ շատ յառաջ չգացած՝ կրնայ ըլլալ որ զգան թէ մէկ չղմայ մը հետզհետէ կը ծանրանայ իրենց վրայ, որ եւ իսկ պատճառով մը. բայց անանկ ծանրկայիւս չղմայ մը կրելու ինչ՞ յանձնառու չըլլան: Հաղձալի բերկրութիւն մը կը վայելեն անկէց, եւ թէ որ հարկաւորի, գիւրութեամբ կըրնան կոտրել նետել իրենց վրայէն. անանկ թեթեւ կապանքն ալ

խզելը բան մըն է՝ կ'ըսեն ինքնիրեննուն , ու անհոգ կ'ըլլան : Եւ ահա սխալած կէտերնին ալ այս է : Օզակ օզակի՝ չղթայ չղթայի վրայ կը հիւսուի . մէյ մ'ալ ան ինքզինքին անանկ զօրութեան տէր կարծողներն կը նային որ , սարսափելի վիճակ , տկարացեր , ուժէ ինկեր , բոլորովին փոխուեր , խիստ անարդ գերութեան մը մէջ են ինկեր :

Իրենք կերպ գործողութիւն կ'ըլլայ այս բանիս մէջ : Ճաշակման զգայութիւնը չափազանց հաճոյութիւն մը կը ստանայ . չմոռնալով ան հաճութիւնը չվայելելէն յառաջ եկած անհոգութիւնն ալ նոյն չափով կը սատկանայ . եւ հետեւապէս անհանգստութեան զգացման հետ անքակտելի կապով կապուած բաղձանքն ալ նոյն համեմատութեամբ տիրապետական իշխանութիւն մը կը ստանայ : Ներսիդին ունեցած այս անհանգստութեան զգացումէն ու բաղձանց տուած նեղութենէն ազատելու համար՝ ողորմելի մարդը վերստին կ'երթայ , դողդոջուն ձեռքով կ'առնէ գաւաթը , ու անգամ մըն ալ կը լեցնէ փորը այն քաղցրահամ թոյնը : Եղկելի՛ թշուառական . սա ընելովը քիչ մ'ալ կը սուաւորացընէ վրայի չղթան : Բանի հնդ որ սա բանը կ'ընէ այնչափ իր բեռը կը ծանրանայ . ինչուան որ այն առաջին անգամ թեթեւ եկած ու զուարթութեամբ կրած ծաղկահիւս չղթան կ'ըլլայ մէկ անտանելի երկաթ չղթայ մը , եւ ալ այնուհետեւ կը հեծէ ու կը տանջուի անոր տակը : Իր բնութեանը մէջ եղած այն մեծ ու ահարկու օրէնքը օր օրի թշուառութեան անդունդներուն խորը կ'իջեցընէ զինքը : Ամէն անգամ իր բաղձանքը կատարելուն՝ իր կապանքներուն վրայ կապ մըն ալ կը զարնուի , որով ազատիլը աւելի անյուսալի կ'ըլլայ , եւ քայլ մըն ալ կը մօտենայ այն սոսկալի ազէտից ծովին եզերքը , որուն մէջ այնքան բաղմաթիւ մարդիկ անդնդասոյզ կորսուեցան : Ընել չենք ուզեր թէ անխոտորելի ճակատագիր մըն է այս , եւ մարդ չի կրնար ազատիլ սա մոլութենէն . կ'ազատի , բայց միայն մէկ ճամբայ մը կայ . իր այն սովորութիւնը , որ զինքը ինչուան այն աստիճան հասուց , չէ՞ որ կարե՛ն ջնջել չէ՞ որ կրնա՛ն ջնջուի : Սակայն քիչ մարդ կայ սա բանը ընել ուզող . շատերը մէկ քանի ակամայ եւ տկար ջանքեր կ'ընեն , կը նային որ չըլլար , թող կու տան ինքզինքին այն ամենայն չարեաց պատճառ մոլութեան ձեռքն , առանց վերջերնին ուր երթալը մտածելու :

50. Ունակութիւն լսողութեան :

Տարակոյս չկայ որ լսողութեան սրութեանը եւ ընտրողութեանը մէջ բնական զանազանութիւններ կ'ըլլան , Ոմանց լսողութիւնը չատ

սուր է . ոմանց ալ ընդհակառակն՝ ծանր : Բայց մանաւանդ անոնց լսողութիւնը չատ ընդունակ կ'ըլլայ կրթութեան՝ որոնց ականջը աղուոր ձայներու չատ զգայուն է : Ասոր ապացոյց են երաժիշտներն, որոնք քանի որ արհեստին կը գործեն , անուշ ձայներու եւ ներդաշնակութեանց վրայ ունեցած զգացողութիւնն ալ միկտեղ օր ըստ օրէ կը զօրանայ :

Լսողական իմացմանց վրայ մարդուս զգացողութեան որչափ զօրանալը՝ անտարակոյս պատճառներէ այս զգացողութիւնը կրթելու բոլոր ուղիներուն վրայ չատ յայտնի կ'երեւնայ զարմանալի կերպիւ : Ուստի սա բանիս խիստ յարմար օրինակներ են կույրերն , որոնք ուրիշներէն չատ աւելի լսողութեան ուժգ ունին , եւ չատ կը գործածեն այս զգայութիւնը . որով լսողական իմացութիւններուն ճշդութիւնն ու զօրութիւնը միչտ աւելնալու վրայ կ'ըլլայ : Բնութեան տնօրինելի դէպքերուն վայելելէն զուրկ ըլլալնուն՝ լսածներնին կ'ուզեն բերկրութիւն քաղել , եւ անյագ ցանկութեամբ մտիկ կ'ընեն քաղցրանուագ երգերու : Ասկէ է որ երաժշտութիւնը չէ թէ միայն զբօսանք , այլ նաեւ ապրուստ ճարելու գործ մը եղած է իրենց : Եւ այս պատճառաւ կույրերու դաստիարակութեան մէկ երեւելի մասն ալ այս գեղարուեստը սնոտած է :

Շատ մանաւանդ պատմութիւններ կան , վաւերականութեան կողմանէ անտարակուսելի , որ այս ընդհանուր հատատատութեանը ապացոյց են , թէ ականջներս կրթութեամբ ունակութիւն կրնայ ստանալ , եւ ստանկով ձայնի զգայութիւնները նոր զօրութիւնով ու նոր ճաշակով կ'իմացուին : Գաղղիա եղող Բիւէօյի անուանի կույրի մը համար կը պատմուի թէ մէկ առանձին միւռը ջուր պարպուելու առենը՝ ձայնէն կը գիտնայ եղեր առանին մէջ որչափ ջուր լեցուիլը : Բաւ , ինչպէս որ գրուած է Ադիքրոմպի մատենագրին « Իմացական կարողութիւնք » ըսուած գրքին մէջ , Գիլսոմէլիթացի երկու եղբայր կը պատմէ՝ կոյր՝ տարօրօր պատահի , որոնք ճամբան գացած առեններին՝ փողոցին մէջ տեղ տեղ տնկուած սիւնակներուն մատնաներն կ'իմանան եղեր , անոնց բոլորտիքի գետնին վրայ կոխած առեններն եւած մատնաւոր ձայնէն : Ասոնք խել մը պատահներ ալ ունենալով փոքրիկ պարտէզի մը մէջ՝ իրենց զբօսանք բրած , անոնց ամենուն անունն ալ գուռ գուռ կրնան տալ եղեր՝ իրենց դլխուն վրայ թռչած տեղերնին թեւերնուն հանած ձայնէն : Մանաւանդ , որ աչքերը կուրցած առենը չատ պզտիկ ըլլալով՝ չի դիտեր եղեր աչքով բան տեսած ըլլալը , երբոր նոր տեղ մը կ'երթայ եղեր , թէ սենեակ ըլլայ՝ թէ կամարակապ կամ սալայատակ ճամբայ կամ բակ եւ կամ ուրիչ ստնոց սկսս տեղեր , ոտքի ձայնէն եւ անկէ յառաջ եկած արձագանքէն իսնոր տեղ ըլլալը կ'իմանայ կը ստորագրէ եւ-

ղեր , եւ ստորագրութիւնն ալ ըստ բաւականին կը մտաննայ եղեր տեղին ճիշդ ձեւին . Եւ որը իր կայնած տեղն ալ կ'որոշէ կը գիտնայ եղեր : Մատենագրին մկկը Մանչէսդրցի կուրի մը վրայ սա պատմութիւնը կ'ընէ : « Պատեհութիւն ունէի , կ'ըսէ , ստէպ տեսնելու աս մարդը, ու իր գաղափարները կարգաւորելուն ու դրսէն բան խնամալուն մտանաւոր եղանակները դիտելու : Երբոր ընկերութեան մը մէջ կը մտնէր , դիտեցի որ՝ նախ եւ առաջ քիչ մը առեն լռիկ կը կենար ականջ կը դնէր . Եւ եթէ ձայներէն անհնարին մեծութեանը եւ հոն գտնուողներուն թուոյն վրայ տեղեկութիւն մը կը ստանար : Ա՛ս բաներուս մէջ ըրած որոշմունքը անանկ ճիշդ եւ յիշողութիւնն ալ այնչափ սուր էր , որ հաղիւ երրէք կ'ըլլար որ սխալէր : Ես աչքովս տեսայ որ երկու տարիէ հետէ իրեն հետ տեսութիւն չըրած մկկը քովը դալուն ու առաջին անդամ ձայնը հանելուն՝ անմիջապէս ճանչցաւ ով ըլլալը : Իրեն հետ խօսակցող մարդոց ինչ դիրքով կայնիլը կամ նստիլը ըստ բաւականին կ'որոշէր ձայներնուն ուղղութենէն : Իրենց բնութեանը եւ բարուցը վրայ ալ բաւական ուղիղ դատումն կրնար ընել խօսակցութիւններնուն եղանակէն եւ ձեւերէն » ,

31. Ունակութիւն չօշափման :

Շօշափման զգայութիւնն ալ մկկանները պէս շատ կը զօրանայ ունակութեամբ : Որչափ նեղ որ պէտք ըլլայ մեզի այս զգայութիւնը այնքան իրեն ազդմանցը տուած մտազրութիւններս ալ շատ կ'ըլլայ : Ուստի ասանկ պարագաներու մէջ յաճախ կրկնութեամբ չէ թէ միայն զգայութիւնն իսկը կը զօրանայ , այլ մանաւանդ մեր անոր վրայ ունեցած նկատումն ու յիշողութիւնն ալ մկկաւ շատ կը սրուի : Բայց այս ալ, ինչպէս հետ գիտէք նշանակած տեղն սկզբունքներս , աղէկ կ'ըլլայ որ իրական դէպքեր յառաջ բերելով եւ անոնցմէ զգուշութեամբ պէտք եղած մակածութիւններն ընելով հաստատենք :

Առջի հատուածին մէջ յիշուած Բիւէյօի կոյրին համար Տիտերօ կ'ըսէ , « Թէ մատաղանէն որչափ հեռու ըլլալը տեսութենէն կը գիտնար . եւ հաստատուն մարմնոյ մը մտնեցած տեղը , օդը եւ երեսոյթ տեղ չունենալուն համար իր երեսին վրայ ըրած ներգործութենէն կամ բաղխումէն կ'իմանար որ դէմը բան մը եղաւ : » Ա՛յս նոյն բաներ շատ ուրիշ այս վիճակի մէջ եղող մարդոց վրայ կը պատմուի . Եւ այս շատ աղէկ հաստատուած բան մըն է որ կոյրերն , որ աչքով չեն կրնար տեսնել , դէմերնին մեծ եւ հաստատուն մարմիններ եթէ տեղն մը կենդանութեան դիմադարութեան ուժգնութիւն կ'իմանան անանկ բաներու մօտեցած ըլլալնին : Աչքը տեսնող

բայց արհեստական ըլլս մը կամ ուրիշ առաջնորդ մը չունեցող մարդն այնչափ համարձակ չի կրնար պարտիլ տանը շրջս դին կէս դիչերուան մութուն , որքան կոյրը՝ իր մնացուած զգայարանաց եւ մանաւանդ չօշափականին նրբութեամբը :

Հռչակաւոր Սանտէրսըն, որ շատ պզտիկ էր երբ կուրցան աչքերն եւ մինչեւ ցմահ այնպէս մնաց , (թէպէտ եւ այն վիճակին մէջ Քէմպրիճի Անդիացւոց Համալսարանին չափաբերութեան վարժապետ էր ,) անանկ նուրբ շօշափման ուժ եղաւ՝ որ աղէկ ընտրութիւն ունեցող փորձ մարդոց որոշել չկրցած կէղծ սապոն ինք մկկ բռնելով մը կորոշէր :

Ցովհաննէս Մէդքաֆ անուն մկկուն վրայ , որ կոյր Ցովհաննէս ալ կ'ըսուէր , զարմանալի պատմութիւն մը կայ , որուն վրայ երկար կը խօսի Հեղինակը : « Պղտիկուց կուրցաւ այս մարդը , կ'ըսէ , սակայն եւ այնպէս սայլորդութեան պարապեցաւ , եւ երբեմն երբեմն ալ գիշեր ատեն խառնակ կամ հնոցը ձիւնով ծածկուած անորոշ ճամբաներու առաջնորդութիւն կ'ընէր : Վերջապէս ասիկայ լեռնային դժուարին տեղեր չինուելու պղտոտաներու ձեւը ձգող եւ տեսուչ եղաւ . անանկ մկկ գործ մը , որ կուրի մը ձեռքէ ամենեւին չի գար կը կարծէ մարդ բնականապէս : Բայց գինքը գործի դնողներուն ուզածին պէս սկսեց գործը յառաջ տանիլ յաջողութեամբ, եւ Տէրպիշայրի Փիք ըսուած բարձրակատար լեռան վրայ շատ ճամբաներ վախ-փրծեց : Կոյր Ցովհաննէսին այս պատմութիւնը ինծի ընողը կ'ըսէ թէ , շատ անգամ այս մարդը կը տեսնէի որ ձեռքը երկայն գաւազանով մը ճամբաներէն կ'անցնէր, գահավիժ տեղերէ վար կ'իջնար , ձորերը կ'որոնէր եւ անոնց տարածութիւնը՝ ձեւն ու դիրքը կը քննէր , որ աղէկ մը դիտնայ ինչ ձեւ ձգելիքը :

Մօտ ատեններս աշխարհիս այլ եւ այլ կողմերն բացուած կոյրերու դպրոցներու մէջ մատներով կը կարդան աչակերտներն : Փայտէ՝ մեսաղէ կամ ուրիշ կարծր նիւթերէ գրեր կան , որ առաջ անոնք իրարմէ որոշելը շատ մը կը տոպլին շօշափելով : Կարդալու թերթերնին ալ իրենց շատ յարմար եղանակաւ մը տպուած են : Գրերը հատակագծին տպագրութեան գործածուած գրերէն շատ խոշոր են, թուղթն ալ շատ հաստ՝ թաց թաց կը բերեն չորուած գրերուն վրայ կը դնեն ու կը կոխեն , կ'ելլէ թերթը դիւրաւ շօշափելի ցցուած գրերով տպակ : Աչակերտները գրերը մկմկկ որոշելը եւ քովէ քով բերելով վանկ՝ բառ չինելը տպուած ըլլալով , ատեն մըն ալ այս թերթերուն վրայ վարժութիւն ընելէն ետեւ , ալ մատներնին տողերուն վրայ պտըտցընելով՝ չափաւոր արագութեամբ կրնան կարդալ ու գրուածը հասկընալ :

52. *Ուրիշ զատմանալի օրինակներ շօշափման ունակութեան :*

Որչափ աւելի հարկ որ ըլլայ շօշափումով գործ տեսնել, այն նոյն համեմատութեամբ շօշափականն ալ զգայուն կ'ըլլայ. եւ որչափ ատկ որ այս զգայարանքը գործածենք, ունակութիւնն ալ այնչափ կը զօրանայ : Բայց այս յաճախ գործածութեան հարկաւորութիւնը յատկացուցած երկու զգայարանքէ զուրկ եղողներու վրայ խիստ մեծ կ'ըլլայ : Յակոբոս Միլէլ, որ ասկէ առաջ յիշեցինք, իրեն եղած բաները շօշափումով կ'որոշէր. թէպէտեւ իրեն եւ ուրիշինը ճիշդ մի եւ նոյն ձեւ՝ մի եւ նոյն նիւթէ չինուած ըլլար, կարծես թէ առանց ամենեւին տարակուսանաց՝ իրենը միւսինէն կը զատէր : Այս ալ, ինչպէս որ ըսած ենք արդէն, ոչ կը տեսնէր՝ ոչ կը լսէր, եւ ի հարկէ խօսիլ ալ չէր կրնար : Անոր համար պէտք էր որ գլխաւորապէս շօշափումով գործ տեսնէր : Այս զգայարանքն էր իր գլխաւոր գործիքը, որով իրեն տես եկողներուն վրայ ծանօթութիւն մը կը առնար : Եւ զարմանալին այս է, որ սպրիկուց իրենց տանը բոլորտիքը երկու հարիւր կանգունի չափ տեղ անանկ որոներ, ինչ կայ չկայ տեղնիտեղը հասկըցեր էր որ, սովորութիւն էր ըրեր՝ առանց առաջնորդի՝ անվախ՝ համարձակ՝ որ դի որ ուզէր կը քալէր :

Հարթիքրատ խուզերու եւ հարիներու դպրատան մէջ եղող խուզ եւ կոյր աղջկան մը համար կը պատմուի, թէ անհնարին բան էր որ իր պահարանին մէջ բանի մը տեղ փոխէին, ու ինք չխանգար. եւ չարեխ չարախ երբոր լսէրներին լուացուած կու գայ եղեր, ասիկայ իր լսէրը՝ որչափ որ մկկաղնոց մէջ ցրուած ալ ըլլան՝ առանց տարակուսելու մկիկ մկիկ կը ժողվէ կը ծալէ մկ դի կը դնէ եղեր : Այս բանը՝ գէթ ըստ մեծի մասին՝ շօշափական ունակութեան տալու ենք, որով այս զգայութիւնը այսչափ նուրբ կրնայ ըլլալ : — Տիտերօ այս բաներուս վրայ ըրած խորհրդածութեանցը մէջ այնչափ հեռուն գացած է որ ինչուան այս կարծիքն ալ ըրած է, թէ տեսութենէ եւ լսողութենէ զուրկ եղողները շօշափականին զգայութիւնը այն աստիճանի կը հասցընեն՝ որ հոգիներնուն տունը մտնելուն ծայրը կը փոխադրուի :

53. *Ունակութիւն Տեսութեան :*

Տեսութեան ալ կ'իյնայ ունակութեան օրէնքը : Վարժութեամբ այս զգայութիւնը կարծես թէ մէկ նոր տարբեր զօրութիւն մը կը առանայ : Ովկիանոսին երեսը երկար առեն պտըտող նաւավարաց ինտոր սուր աչք ունենալը եւ որչափ հեռուն տեսնելը կրկին եւ

կրկին յիշած ենք : Մատենագրին մէկը «Մարդ մը կը ճանչնամ, կ'ըսէ, Հայաստա՝ Ցունաց կղզւոյն բնիկներէն, որ սովորութիւն ըրած էր ամէն օր կղզիին գագաթը ելլել նաւերուն գալուստը մէկմէկ դիտելու՝ երեսուն տարի անընդհատ. եւ թէպէտ իրեք հարիւրէն աւելի նաւ մտնէր կղզին, սակայն եւ այնպէս անվրէպ ճշդութեամբ եկող նաւին որն ըլլալը անունովը կը գրուցէր՝ դեռ այնչափ հեռուէն՝ որ ուրիշներուն աչքին յստակ հորիզոնին վրայ չփոթ՝ ճերմակ բծի մը պէս կ'երեւնար : Մարդուս այլ եւ այլ կացութիւններէն եւ տեսութեան կարողութիւնը առէպ առէպ գործածելու հարկէն պատճառած սասկ օրինակներուն համրանքը չկայ : Բաջալարժ ճակատագրերին նայուածքով մը ինչ ընելիքն որոշելը շատ հեղ լուկ ունակութենէ է : Ճակատելու յարմար տեղերու վրայ այնչափ նայած է որ շատ մը կը գրուցէ թէ զօրքը ինչ դիրքով չարուելու է որ աղէկ ինք զինքը պաշտպանէ, վրայ յարձակիլ ետ քաշուիլը դիւրին ըլլայ, եւ այլն :

Առանց շօշափման մարդ չ'ըլլար, բայց շատ մարդ կայ խուլ ծնած. եւ ահա առանց վրայ մենք ալ փնտռելու ենք տեսութեան ունակութիւնները : Առանկ վիճակներու մէջ եղողներն, շօշափման զգայութենէն որչափ օգնութիւն որ ունենան ալ, բնականապէս եւ հարկաւ տեսութեան զգայութիւնն ալ բանի բերել կը նային՝ իրենց պակասութիւնը լեցընելու համար : Ասկէ կը ծնանի ունակութիւն. ունակութիւն ըսածդ ալ որ բանի վրայ որ ըլլայ, անշուշտ անոր չափապանց կենդանութիւն ու զօրութիւն մը կու տայ : Խուլ եւ համր մարդոց՝ իրենց այս դժբախտութիւններուն պատճառաւը՝ տեսողական դիտողութեանց մէջ ինչ կարողութեան հասնելնին չատերուն գիտցած բան է : Խօսքով մարդոց հետ հաղորդակցութիւն ընել չկրնալնուն, ուրիշին միտքը կամքը շարժուածքներէն եւ դէմքէն կը հասկընան : Զարմանալի յաջողակութեամբ, եւ ինչպէս որ կ'երեւնայ, առանց ամենեւին ջանք մը ընելու՝ ուրիշներուն չտեսած հազարաւոր բաները իրենք կը տեսնեն : Անտարակոյս գլխաւորապէս ասկէ քաջալերութիւն առած պիտի ըլլան մարդիկ՝ այս դժբախտութիւններուն հանդիպած այն բազմաթիւ խեղճերուն դաստիարակութեանը ձեռնամուխ ըլլալու : Ուրիշին ըսածը չբռնունքներուն շարժմունքէն կը հասկընան քիչ շատ, եւ երբեմն շատ մեծ ճշդութեամբ : Այս վերջի ըսածնուս ընդհանուր բան մը ըլլալը հաստատութեան կարօտ չէ. եւ հնարաւոր ըլլալուն շատ վաւերական եղելութիւններէ վկայութիւն ունինք : Պրընէդ եպիսկոպոսը ասանկ աղջիկ մը կը պատմէ, Ձէնովացի, իր մէկ նամակին մէջ. « Երկու տարեկան էր, կ'ըսէ, իսկոյն որ ականջներն խլցեր են. այն ժամանակէն ի վեր՝ ինչ որ խօսուէր՝ չէր խանգար, թէպէտեւ ամուր ձայն մը որ հանէին՝

կը լսէր . բայց քովիններուն չրթանցը չարժմունքը դիտելով՝ այնչափ բան սորվեցաւ , որ անոնցմով ծածկաբանութեան պէս բան մը չիներ , անով իր լեզուն խօսողներուն հետ օր կ'ըլլար որ առատորէն ինչուան իրիկուն կը խօսակցէր : Բայց մինչեւ որ խօսողին չրթունքներուն չարժմունքը չէր տեսներ , ամենևին բան մը չէր իմանար , Եւ ամենէն զարմանալին այս է , որ սխալ պատմեմ՝ Բոյր մը ունէր ասիկայ , եւ այս իր յօրինած լեզուն ամենէն չատը անոր հետ կը բանեցընէր . գիշերը ձեռքը ասոր բերնին վրայ դնելով՝ կը հասկըներ ըսած խօսքերը , եւ ասանկով մութուն ալ խօսակցութիւն կ'ընէր անոր հետ» :

Ահա ասանկ դիտողութիւններ կ'ելլեն դէմերնիս , երբոր Ռենէ-ընդ օրէնքին զգայութեանց վրայ չատ բերած արդիւնքներն կը սկսինք քննել . եւ ամենայն վստահութեամբ հաստատակ կրնանք ըսել որ ասոնք չատ երեւելի դիտելու արժան բաներ են : Ասոնք երկու բան մտքերնուս առջեւն կը դնեն մասնաւորաբար . մէ՛մը՝ մարդուս մտքին աքանչելի զօրութիւններն եւ անզսպելի ուժգին ներգործութիւնները . մէ՛յ՛ալ Աստուծոյ անհուն բարութիւնը , որ այնպիսի թշուառութեան առիւներ նոր նոր միխիթարութեան աղբիւրներ կը բանայ , եւ ունեցածներնուս զօրութիւնն ու արժէքը աւելցընելով՝ չունեցածներնուս տեղը կը լեցընէ :

54. Զգայութիւնք ոչ միայն բացատրակ , այլ վերաբերական ճանաչումն ալ կրնան ունենալ՝ զօրութիւնով .

Մէկ ծանօթութիւն մըն ալ կայ , որ ան ալ հարկաւոր է տալ այս մեր հաստատուած մեծ սկզբունքին վրայ , իրրեւ անոր մէկ օգնութիւն մը . վասն զի ունակութեան խիստ զարմանալի օրինակներուն համար՝ լոկ կրկնութեան արդիւնք չեն կրնար ըլլալ կարծողին՝ ասով դիւրին կ'ըլլայ տարակոյսը փարատել . Մ-ղ-ս-ն-ն-ե-ր-ն ը- խ-ո-տ-ա-ն-ե-ր-ը ը- գ-ի-ր ո-ւ-ղ-ղ-ի է- բ-ա-յ-ց-ի , պ-ւ-լ ն-ա-ե- վ-ե-ր-բ-ե-ր-ա-կ-ա-ն ե- ա-ր-դ-ե-ա-տ ա-ճ-ո-ւ-մ կ'ո-ւ-ն-ե-ն-ա ղ-ը-ո-ւ-թ-ի-ւ-ն-ով .

Ահա ըսածնիս մեկնենք , Ասկէ վերջը տեղ մը մէկ երեւելի սկզբունք մը պիտի տեսնենք , որ կը սորվեցընէ թէ մէկ բանի մը որչափ քիչ մտադրութիւն որ ընենք , այն բանին վրայ ունեցած յիշողութիւնիս ալ նոյն համեմատութեամբ այնչափ տկար կ'ըլլայ : Գանք որ հաղարաւոր զգայութիւններ ու իմացումներ կ'ունենանք , որոնց մէկն ալ չենք յիշեր՝ մտադրութիւն չընելնուս համար : Ըսել է որ այս զգայութիւններն ու իմացումները , մեր հմտութեանը եւ ունակութիւններուն վերաբերելով , ամենևին չեզած պէս են մեզի . Բայց երբոր անսովոր վիճակի մը մէջ կ'իյնանք , կամ մասնաւո-

բապէս երբոր զգայարանաց մէկը կը պակսի , հարկին ստիպումն այն չերթած մտադրութիւններս ընել կու տայ մեզի : Ցայնժամ առջի առիւններն զանցառութեան ձգուած բազմաթիւ ցնդական՝ աչքի չերեւցող ազդմանց կը սկսինք միտ դնել , զանոնք յիշողութեան մէջ դանձել , եւ վրանին որոճալ ու մեկնութիւններ ալ ընել : Ասանկով ունակութեան մէջ եղած զգայարանքը չատ մեծ վերաբերական զօրութիւն ու յարգ կը ստանայ : Եւ ունակութեան օրինակներէն ունանց հատանելի մեկնութիւն մը տալու համար՝ թերեւս հարկաւոր է լոկ կրկնութենէ եւ գործածութենէ յառաջ եկած ուղղակի եւ բացարձակ զօրութեան եւ կենդանութեան վրայ այս վերաբերական ազդումն ալ աւելցընել :

55. Մասնաւոր գործերու եւ արհեստներու մէջ ծնեցած ունակութիւններ :

Ինչուան հիմա գործերնիս գլխաւորապէս զգայութեանց վերաբերեալ ունակութեանց վրայ քննութիւն ընելն եղաւ . կ'արժէ որ հոս մարդոց մասնաւոր գործքերէն եւ զրաղմունքներէն պատճառած ունակութեանց վրայ ալ ընդհանուր դիտողութիւն մը ընենք : Իմացմանց վերաբերեալ ունակութիւններ չատ անգամ անանկ պարագաներու մէջ ալ կը տեսնուին , երբոր մարդուս բոլոր զգայարանքներն կատարեալ են՝ ամէն մէկը իր սովորական յաջողակութիւնովն ու զօրութիւններովը , — Իր գործին բերմունքովը ունեցած ունակութեամբը՝ չափաւոր փորձառութեան եւ ընտրողութեան տէր եղող երկրագործ մը՝ հարեւանցի մը նայելով այսինչ տեղին ինչ սովորութիւններ ունենալը եւ վար ու ցանի գալը չգալը կը գրուցէ քեզի : Վարպետ տպագրիչը ինչ եւ իցէ տպագրութեան վրայ չէնքին կողմանէ ինչ կատարելութիւն կամ ինչ պակսութիւն որ կայ իսկոյն կը տեսնէ : — Բոլոր գեղարուեստի աէր եղողներու վրայ ալ կը տեսնուի ունակութեան այս արդիւնքը . Փորձ պատկերհանը ձեռքն առած պատկերին գունոյ մասնաւոր յատկութիւնները , լուսոյ եւ սուերի կապակցութիւններն ու դիմադրութիւնները , եւ ձեւոյ համեմատութեան ու դիրքի կողմանէ ունեցած յատկութիւնները մէկէն կ'որոշէ , որ անոր պէս փորձ չեղողը չի կրնար տեսնել :

Բիւր աղէկ կը խօսի այս բանիս վրայ , « Չէ թէ միայն մարդիկ , հապա տղաքներն՝ անխելքներն ու անբաններն ալ , կ'ըսէ , ի բնէ չունեցած իմացումին կ'ունենան ունակութիւնով : Մարդոց բերած գրեթէ ամէն գործը իրեն յատուկ եղող այս տեսակ իմացումներ կու տայ գործողին : Հովիւը իր հօտին ամէն մէկ ոչխարը

կը ճանչնայ , ինչպէս որ մենք մեր ծանօթները տեսած ձեւնուս պէս կը ճանչնանք . եւ ուրիշ հօտի մը խառնուելու որ ըլլան , մկկիկ մկկիկ իրենները կը զատէ առանց սխալելու : Մառգործն իր ոչխարներուն ու արջառներուն վրայ նայելով մը՝ դէտ չմորթուած՝ ինչ որակութիւն եւ որչափ ծանրութիւն ունենալին կը գիտնայ : Երկրագործը խոտի գադիչը կամ ցորենի դէզը աչքով կը կշռէ , ու որչափ բան ըլլալը գրեթէ ճիշդ կը գրուցէ : Նաւաստին՝ նաւը դէտ իրմէ չառ հեռու՝ ինչ տեսակ չէնք ըլլալը , մէջը ինչ բան ունենալն եւ որչափ հեռու ըլլալը կ'որոշէ : Զեռագրի վարժ մարդը իր բարեկամը գրէն կը ճանչնայ , երեսը տեսածի պէս : Ու փորձ պատկերչհանի մը ձեռքը նկար մ'որ տաս , որ երեւելի վարպետին գործը ըլլալը խակոյն կը գիտնայ : Մէկ խօսքով՝ ամէն մարդ մէկմէկ առարկայական իմացմունք կ'ունենայ իրեն զրաղմունք բրած գործին ու անոր արուած սիրոյն ու ուշադրութեանը համեմատ » :

56. Ունակութիւն՝ տեսութեան առարկաներու շրջագծին ու ձեւոյն իմացմանը վրայ :

Ունակութեան օրէնքին ի վերայ Զգայութեանց եւ Իմացմանց յառաջ բերած արդիւնքներուն վրայ խօսքերնիս չվնացուցած , մէկ բան մըն ալ կայ , անոր վրայ ալ համառօտ մէկ երկու խօսք ընենք : Այս բսելիքնիս մարմիններուն շրջագիծն ու ձեւերը ինչ եղանակաւ իմացուելուն վրայ է : Սդիւարդ մտադրութեան վրայ ձառած առենը բրած դիտողութիւններուն հետ տեսութեան վերաբերեալ մէկ քանի ծանօթութիւններ կը խառնէ՝ այս բանիս վերաբերեալ , կ'ենթադրէ , թէ աչքը անչարժ հառաջառն դիրքով մը կենայ , ու տեսանելի առարկային պատկերը ցանցաթաղանթին վրայ նկարուի : Ետքն ալ կը հարցընէ , թէ միտքն այն առարկային ամբողջ պատկերը՝ նկարուածին պէս՝ մէկէն ի մէկ կ'իմանայ , թէ այն իմացումը տեսած մարմնոյն շրջագծին ալ եւ ալ մասանցը իմացումներէն կը բազադրուի : — Ինքն այս կարծիքէն է թէ մարմնոյ մը վրայ ունեցած իմացումիս անոր շրջագծին ալ եւ ալ մասանցը վրայ ունեցած իմացումներէնս կը ծնանի . եւ ասիկայ առանկ կ'ընդունի այս կերպ դիտողութիւններով : Ամէն մարմնոյ շրջագիծը կէտերէ կամ փոքր փոքր տեսանելի մասերէ կազմուած է . այս կէտերուն երկու հատը ճիշդ մի եւ նոյն տեղը կրնար ըլլալ . ուստի ամէն կէտ՝ պարագիծ մը ընդով բոլոր միւս կէտերէն զատուածի պէս՝ ինքնին որոշ մտադրութեան առարկայ կ'ըլլայ մտքին առջեւը : Ասկէ կ'ելլէ այս հաւաքականութիւնն ու եզրակացութիւնը , թէ ամէն մարմին մասերէ կազմուած է , եւ թէ մարմնոյ մը ամբողջ կերպարանքն իմանալն ալ

անոր այլ եւ այլ մասանցը իրարու հետ ունեցած յարաբերական դիրքը գիտնալ ըսել է , ասկա ուրեմն այս իմացումը խել մը մտադրութեան գործողութիւններէ բազադրեալ է :

Բայց թէ որ Սդիւարդին այս դիտողութիւնը ընդունելու ըլլանք , հարկ կ'ըլլայ մեզի ցուցընել թէ ինչպէս կ'ըլլայ որ մեզի անանկ կուգայ թէ ամէն բան մէկէն ի մէկ կը տեսնենք : Այս գլխուս մէջ օրինակ բերուած եղելութիւններն մէկ լուծում մըն են այս խնդրոյն . եւ ասոր պատասխանը այս է , թէ իմացման գործողութիւնները անանկ չուտ կը կատարուին որ՝ մեզի՝ եթէ յանկարծ ալ ըլլային՝ նոյն ազդեցութիւնը պիտի ըլլար : Ունակութիւն կայ բանին մէջ . եւ այս ունակութիւնով մտքին հայեցուածքը անհնարին արագութիւն մը կը ստանայ . ասանկով ժամանակը արդեամբք կ'ոչնչանայ . եւ մտադրութեան համար անցած այն մանրամասն առեններն իրար կը խառնուին յանկարծական միջոց մը կ'ըլլան մեր ըմբռնմանը :

57. Վերի վարդապետութեան հաստատութիւն տուող մէկ բանի եղելութիւններ :

Սդիւարդին մարմիններու շրջագիծը ինչ եղանակաւ իմացուելուն վրայ տուած այս մեկնութեանը հաւանական է որ տարակոյս ցուցընողներ ըլլան . բայց այս ալ պէտք է դիտել , որ չատ բաներ կան ասիկայ հաստատող : — Գոյնզգոյն փառաւոր ներկուած բանի մը վրայ եթէ նայիս , յայտնապէս կը զգաս որ առջի բերանը մէկմէկ միտքդ կը չփոթի իր մէջը ծագած այն կերպ կերպ իմացումներէն . որոշ՝ յառակ չես տեսներ բանը , որ եթէ իմացումդ մինակ մէկ եւ ան ալ անմիջական ըլլար , ասանկ պիտի չըլլար : Մինչեւ անգամ պատկերներու վրայ ալ , եթէ վառաւոր ու վարպետի չէնք ըլլայ , ունեցած առաջին իմացումդ ասանկ չփոթի կ'ըլլայ :

Բայց մէկ ուրիշ իրական ճշմարտութիւն մըն ալ կայ , որով չատ յայտնի կը հաստատուի այս ըսածնիս : Եռանկեան կամ քառակուսոյ մը վրայ առաջին անգամ նայելնուս ինչ որոշ գաղափար որ կ'ունենանք , հարիւր կողմունք ունեցող ձեւոյ մը վրայ այն աստիճան որոշ գաղափար չենք կրնար ունենալ : Բայց թէ որ տեսանելի ձեւոյ մը պատկերը ցանցաթաղանթին վրայ նկարուելուն պէս՝ անմիջապէս անոր իմացումը ունենայինք եւ այն իմացումիս անոր շրջագծին մասնաւոր կէտերուն իմացումներէն չբաղադրուէր , պէտք էր որ այն հարիւր կողմունք ունեցող ձեւոյն վրայ ալ անմիջապէս անանկ որոշ գաղափար ունենայինք : Զեւը պարզ որ ըլլայ , մտքին գործողութիւնն ալ խիստ արագ ըլլալուն , յանկարծական կը թուի մեզի : Բայց երբոր չատ ըլլան կողմունքը , անատեն զատ զատ ամէն մէկ կողմին վրայ եղած մտադրութեան ներգործութեանցը անցած ժամանակը

զգալի կ'ըլլայ : Անտառն մենք ալ յայտնապէս կը զգանք որ միտքը իր առջեւն եղած առարկային մէկ մասին վրայ գործը լմնցընելէն ետեւ մէկալին կ'անցնի , եւ ասանկով՝ ինչուան որ բանին ամբողջութիւնը ըմբռնենք՝ քիչ մը առեն կը քշէ :

38. Սղիւաղին վարդապետութեանը վրայ մէկ երկու ուրիշ բացատրութիւններ :

Այս դիտողութիւնները ու բացատրութիւնները եւս առաւել կը հաստատուին սա մէկ քանի հետաքրքրական եւ գուցէ աւելի վճռական եղելութիւններով : 1807ին Էվերարտ Հոմ, որ շատ փիլիսոփայական գրութիւններ ունի հրատարակած , Արքունի Ընկերութեան առջեւն մէկ պատմութիւն մը կարդաց երկու կոյր տղոց վրայ , որոնց աչքին լուսունքը ինք իր ձեռօքը կեղեւեր էր : Առանց մէկուն անունը էր Ցոհաննէս Շալդէր : Այս տղուն վրայ շատ փորձեր եղած էր, ուրիշ մէկ քանի բաներէ ի զատ՝ այս ալ ստուգելու համար , թէ արդեօք տեսութեան զգայարանքն ի բնէ՝ մինակ ինքնիրեն՝ մարմնոց ձեւերուն վրայ ճիշդ գաղափար կու տայ մարդուս : Այս փորձերը ըրած առեններն տեսնուած եղելութեանց մէկ քանին հիմնական քննութիւններնուս առարկայ եղած նիւթին վրայ շատ լոյս կու տան : Աչքը բացուած օրը կրկին եւ կրկին քառակուսի եւ եռանկիւն մարմիններ աղուն առջեւն որ դրեր են , առանց թող տալու որ չօշափէ , երկուքին ալ կոր է ըսեր : Անգամ մըն ալ երրոր քառակուսի մարմին մը կը ցուցընեն , չօշափել կ'ուզէ : Թող որ չտուին , կ'ըսէ Հոմ, աչքը վրան անկած ժամանակ մը դիտելէն ետեւ՝ ելաւ անկիւն մը դտայ ըսաւ , եւ անկէ ետեւ սկսաւ դիւրաւ մէկիկ մէկիկ մէկալ իրեք անկիւններն ալ համրել . յետոյ եռանկիւն մը ցուցուցին , անոր ալ անկիւնները նոյն կերպով համրեց : Բայց համրած առենը աչքը առարկային եզերքէն կը պտրտցընէր , ու այնպէս քանի որ անկիւն գար մէկ՝ երկուք՝ իրեք՝ անունը կուտար : Աչքին լուսունքը կեղեւուելուն վրայ տասն իրեք օր անցաւ, գեռ տեսողական կարողութիւնը այնչափ տկար էր որ քառակուսին ոչն է՝ բոլորակը ոչն է չէր կրնար նայուածքով մը որոշել , մինչեւ որ առաջ քառակուսի ձեւոյն անկիւնները՝ ի սկզբան ըրածին պէս՝ աղէկ մը չդիտէր , ու անկիւնէ անկիւն անցնելով՝ մէկ մէկ չհամրէր : Բուռն եղողներուն յայտնի կ'երեւնար , որ տեսութիւնը մէկ եւ անբաժանելի չարժուձով մը առջեւն եղած մարմինին չրջագիծը տիմոփել չկրնալուն , կամաց կամաց առաջ մէկ կէտին ու անկիւնին վրայ դիտողութեան գործը կը լմնցընէր , եւ յետոյ մէկալ կէտին եւ անկիւնին կ'անցնէր , ինչուան որ բոլոր չրջագիծը լմնար : Սակայն օր առուր վրայ այս գործողութիւնը արագութիւն առացաւ , եւ վերջապէս մինչեւ

այն աստիճանն հասաւ , որ այն ի սկզբան յայտնապէս իրար յաջորդող եւ որոշ գործողութիւններէ բաղադրեալ իմացումը առ երեւոյթս (եւ կրնանք ըսել՝ տիրապէս առ երեւոյթս , եւ ոչ բնաւ իրօք) մէկ եւ անիոսի գործողութիւն մը եղաւ :

Առոր պէս եղաւ նաեւ Գասպար Հաուզէրին : Իր վարուցը պատմիչը տեղ մը ծանուցած է , թէ երբոր մէկը տես կու գար , (բանտէն ազատուելուն վրայ շատ չանցած ըլլալու է աս , [1]) ասիկայ կ'ելլէր մարդուն այնչափ մօտը կ'երթար որ կարծես թէ քիթը պիտի մտնէ , սուր եւ անքթիթ նայուածքով մը մանաւանդ երեսին որոշ մասերը , ինչպէս՝ ճակատը՝ աչքը՝ քիթը՝ բերանը՝ կզակը լաւ մը դիտելէն ետեւ , ան զատ զատ կարգ կարգ իմացած մասերը կ'ամիոսփէր , ամբողջ դէմքին կը գանէր : Եւ ինչուան որ այս գործողութիւնը , այսինքն զատ զատ մասերը իրար բերել յօդաւորելը չլմնցընէր , չէր կրնար այն մանաւանդ մասանց վրայ ունեցած հրմտութենէն ամբողջ դէմքին գաղափարը իմանալ :

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՎԵՐԸՄԲՌՆՈՒՄՆ

39. Վերըմբռնման նշանակութիւնն ու հանգամանքները :

Ժամանակ է հիմայ , քանի որ ընդհանրապէս Աբրահամ Թոմ իմացական հանգամանքները քննութիւններնուս նիւթ ըրած ենք , որ ուրիշ տեսութեամբ մըն ալ մտաւոր հանգամանաց հայեցողութեանը պարապինք , դարձընելով մեր դիտողութիւնը այն կարեւոր նիւթին , որ է մեր մտաց մէջ ծագած վերըմբռնումը : Այս բանիս վրայ ըստ ամենայնի կատարեալ սահման մը տալ չկրնանալով՝ այսչափ միայն կրնանք ըսել՝ ընդհանուր խօսքով , թէ վերըմ-

(1) Մէկը ասոր ժամանգութիւնը իրեն անցընելու համար՝ դեռ որ փորրիկ տղայ մըն էր , բանտը ձգել տուաւ :

բռնումնէք ըսելով՝ պէտք է իմանալ մեր մտքին մէջ անդամ մը ծագելէն ետեւ կրկին մտքերնիս եկող զգայութիւններն ու տարակայ իմացման առարկաներու վրայ ձեւացուցած դաղափարներնիս։ Երբոր վերլուծումնէք կ՚ունենանք, մեր զգայութիւններն ու իմացումները վերստին մտքերնուս աչքին առջեւը կը դրուին, առանց ամենեւին մեր խորհելուն՝ թէ անոնք երբ կամ ուրտեղ ի սկզբան ծագեցան։ Ուրիշ խօսքով ըսենք, անցեալ ժամանակներու մէջ ունեցած զգայութիւններնիս ու իմացումներնիս կը կենդանանան կամ նորէն մեր միտքը կու գան, ուրիշ բան չէ։ — Ուստի վերլուծումնէք բառով տեսակ մը մտաւոր հանդամանքներ հասկըցուիլը, եւ ան մտաւոր հանդամանաց ալ՝ մեր բռնած ընդհանուր կարգաւորութեանը նայելով՝ ինչպէս որ հիմայ ծանուցինք՝ արտաքուստ ծագեալներուն կարդէն ըլլալը նշանակելէն ետեւ, ասոնց վրայ աւելի ազէկ տեղեկութիւն մը ունենալու համար՝ ազէկ կ՚ըլլայ որ մասնաւորաբար ցուցընենք հոս թէ ինչով կը տարբերին զգայութիւններէ՝ իմացումներէ՝ եւ յիշելութիւններէ, որ այս վերջի ըսածնուս հետ կարելի է ունենք էապէս մէկ ըլլալ սեպեն։

Ա. Վերլուծումնէք զգայութիւններէ ու իմացումներէ կը տարբերին այս բանով, որ թէ պատճառնին եւ թէ առարկանին մեկուսի կ՚ըլլան։ Երբոր վարդ մը՝ չուչան մը կամ ինչ եւ իցէ հոտաւէտ մարմին մը ձեռքերնիս կու տան, անկէց մեր մտքին մէջ յառաջ եկած ներգործութեանը զգայութիւն կ՚ըսենք։ Իսկ երբոր ետքէն այն զգայութեան վրայ կը սկսինք խորհիլ, կամ երբոր մտքերնիս կը բերենք այն զգայութիւնը՝ թէ եւ չատ անկատար կերպով մ՚ալ ըլլայ, առանց ի սկզբան զայն պատճառող առարկան ներկայ ըլլալու, անոնն կ՚ըլլայ Վերլուծումն։ Աւանկ գիտցիր ո՛ եւ իցէ իմացմանց համար ալ։ Խօսակցութեան ճշդութիւնը պահելով՝ բան մը՝ ծառ մը՝ չէնք մը կամ թէ լեռ մը կ՚իմանամ որ ըսենք, ունեցած իմացումներնուս առարկան աչքերնիս է կը հասկըցուի։ Բայց վերլուծումնէլուն ասանկ չէ. այն իմացածներնիս՝ թէ ըստ ժամանակի եւ թէ ըստ տեղւոյ օրչափ հեռու որ ըլլան ալ, կրնանք մտքերնուս աչքին առջեւն վերստին գոյութեան բերել՝ վերլուծումնէլ։

Բ. Յիշելութիւններէ կամ յիշողութեան գաղափարներէ ալ այս տարբերութիւնն ունին վերլուծումնէք, որ իրենց պատճառ եղող առարկաներուն երբ ներկայ ըլլալուն վրայ խորհուրդ չենք ունենար, իսկ յիշողականին բոլոր ներգործութեանցը մէջ վերլուծման հետ անցեալի գաղափար մ՚ալ միացած կ՚ըլլայ միշտ։ Ուստի վերլուծումնէք ըսուած մտաւոր հանդամանքներն եթէ այսչափ տարբերութիւններ ունին այս բաներէն, ուրեմն արժան է որ զատ անունով յորջորջուին։

Վերլուծանմանց մտքերնիս գալն ու երթալը զուգորդութեան ընկերութիւններով կ՚ըլլայ, որուն վրայ ետքը պիտի խօսինք։ — Երբոր՝ ուրտեղ որ ըլլայ՝ Վերլուծման կարողութիւն կամ գօրութիւն խօսքը գործածուի, ուրիշ բան իմանալու չէ, այլ միայն մտքին ունեցած ընդունակութիւնը՝ վերոյիշեալ յատկութիւններն ունեցող տեսակ մը դաղափարներու կամ զգացումներու։

60. Տեսութեան առարկաներու վերլուծումնէն։

Վերլուծութենէնց վրայ զարմանալի բան մը կայ որ մէկ քանի զգայարանաց առարկաներն միտներէն դիւրաւ կը վերլուծենք։ Եգիպտոսի բրգունքը եւ Ծունաստանի փառաւոր մնհեանները աւերակները, կամ բնութեան մեծամեծ գործքերը՝ ինչպէս Ալպեան բարձրաբերձ լեռները եւ Նիագարայի ահռելը անդամ մը տեսնողը ետքն ամենեւին դժուարութիւն չի քաշեր այս առարկաներուն վրայ կենդանի վերլուծում մը ունենալու։ Մեր տեսողական իմացումներն այնպիսի դիւրութեամբ եւ որշակի մտքերնիս կու գան՝ որ եթէ իրրեւ մշտակայ պատկերք են մտքերնուս մէջ ըսելու ըլլանք, չափազանց խօսք մը ըրած չենք ըլլար։ Բարսղէն Նիպուէր, չատ մարդոց ծանօթ մէկ արուեստեան ճանապարհորդ մը, խոր ծերութեան մէջ՝ կուրնալէն ետեւ, իրեն տես եկող հիւրերը կ՚առնէր կը նստէր դեղեցիկ դեղեցիկ պատմութիւններ կ՚ընէր չատ տարիներ առաջ Պէրսէպոլիս տեսած բաներուն վրայ. այն պատմած արձանագրութիւններն ինչ պատերու կամ պարիսպներու վրայ ըլլալը, եւայլն, եւայլն, ան նոյն ժամը տեսածի պէս տեղնիտեղօքը այնպիսի ճշդութեամբ կը տորագրէր, որ մտիկ ընողներն ապշած կը մնային։ Իր որդին, որ հօրը վարուցը պատմութիւնը գրած է, քանի մը խօսք ունի այս նիւթին վերաբերեալ։ «Շատ կը զարմանայինք, կ՚ըսէ, երբոր կոյր, անկողինին մէջ նստած, արեւելք տեսած բաներուն ամէնքն ալ միչտ մտքիս առջեւն են կ՚ըսէր, եւ երբէք տեսածի պէս անոնց վրայ կը խօսէր։ Նմանապէս լուսիեան ժամանակներ միտքը կու գար Ասիական բարձր եւ յստակ երկնից այն գիշերային աստեղազարդ վսեմ երեւոյթն, կամ ցորեկուան բարձրաբերձ կապուտակ կամարներն, որոնց վրայ այնչափ անդամ գնայլելով կը նայէր յառաջ. եւ այս իրեն մեծ զուարճութիւն մը կ՚ընծայէր»։

Զայնի՝ չօչափման՝ ճաշակման եւ հոտառութեան վերլուծութիւնքը, եւ մանաւանդ վերջի իրեքինը, այնչափ կենդանի եւ որոշ չեն ըլլար։ Ամէն մարդ գիտէ որ առաջներն զգացած մէկ ցաւ մը, կամ հոտ մը, կամ համ մը չատ որոշ միտքը չի կրնար բերել։

Վերլուծում :

Տեսութեան իմացմանց մէկ կողմերէն աւելի որոշ եւ դիւրաւ միտք բերուիլը ըստ մասին կրնանք մեկնել այս կերպով : Տեսութեան առարկաներն , կամ մանաւանդ անոնց չրջագիծերն յօդուածոյ են . այսինքն՝ չատ մը կէտերէ կամ խիտ մանր մասերէ բաղադրեալ են . Ուստի առանձ առարկայի մը վրայ իրրեւ ամբողջ ձեւացուցած վերլուծումներս ալ չատ օգնութիւն կ'ընդունին զուգորդութեան ըստ կզուններուն : Ասոր պատճառը յայտնի է : Որովհետեւ տեսանելի առարկաներու վրայ ունեցած իմացումներնիս բոլորն ալ բաղադրեալ են՝ չատ մը զատ զատ մասերու միացութեամբ, անոր համար եղբէն երբոր անոնց վրայ վերլուծումնիս կը ձեւացընենք , անոնք ալ նոյնպէս յօդուածոյ կ'ըլլան . առաջ մարմնոյ մը մէկ մասին վերլուծումը կ'ունենանք . եւրը անկէց՝ զուգորդութեան սկզբանց օգնութեամբը՝ միւս մասերն ալ կը վերլուծենք : Զուգորդութիւնը մասը մասին կը կապէ ու իրենց բնական կարգովն մտքին առջեւը կը դնէ , եւ սանկով կ'օգնէ անոր մէջ հաստատուն մնալուն :

Այս նոյն օգնութիւնը չենք կրնար ունենալ զուգորդութեան օրէնքներէն միւս զգայարանաց վերաբերեալ առարկաներու վրայ վերլուծում ձեւացուցած ատեններս : Երբոր ձայնի՝ համի՝ չօշափման կամ հոտի մը վրայ կը խորհինք , մեր ըմբռնմանը առարկան կամ մէկ եւ զատ զգայութիւն մըն է եւ կամ կարգ մը զգայութիւններ : Արդ՝ ձայնի՝ համի՝ չօշափման եւ հոտառութեան ամէն մէկ զատ զգայութիւններուն մէջ , թէ՛ ի սկզբան ծագեալն ըլլայ եւ թէ եւրէն միտք բերուածը , ի հարկէ չի կրնար ըլլալ այն հաստատուն եւ սերտ մասանց կապակցութիւնը , որ ամէն տեսողական իմացմանց մէջ ըլլալը կ'ընդունինք , որ եւ եւրէն տեսութեան առարկաներու վրայ եղած վերլուծումնանց մէջ ալ գանուիլ հարկ կ'ըլլայ : Ասոր համար տեսանելեաց վրայ մէկալ զգայարանաց առարկաներուն վրայ եղածէն աւելի որոշ եւ դիւրին վերլուծումն կ'ըլլայ : — Այս տեսութեան իմացումներու վերլուծման դիւրութիւնն ու յստակութիւնը աստիճան մ'ալ կ'աւելնայ , երբ վերլուծելու առարկանիս [illegible] մը զգայութիւնք կամ իմացումնք ըլլան : քանզի անատեն զուգորդութեան սկիզբներէն վերլուծման ընդունած օգնութիւնը ոչ միայն ըստ ժամանակի , այլ եւ ըստ տեղոյ կ'ըլլայ . որ եթէ ուրիշ տեսակ զգայութիւն կամ իմացումն ըլլար , միեակ առջի տեսակ կապակցութիւնը պիտի ըլլար :

61. Վերլուծման վրայ ունակութիւն ունեցած ներգործութիւնը :

Վերլուծմանց դիտողութեան արժան մէկ հանգամանքն ալ ասէ , որ վերլուծումն ձեւացընելու զօրութիւնը ըստ մասին [illegible]

Վերլուծում :

ընդ կախեալ է : — Մէկ քանի օրինակ հերիք է այս բանը բացատրելու համար , որոնցմէ ակներեւ կը տեսնուի որ ունակութեան օրէնքը վերլուծման կարողութեանն ալ կ'իյնայ եղեր . ու նախ եւ առաջ բերելու օրինակներնիս ձայնի վերլուծումներն ըլլան պիտի : Ձայնի վերլուծումներն ընդհանրապէս չատ որոշ չեն ըլլար . ինչպէս որ աւելի հատուածին մէջ ըսինք : Սակայն այս ալ իրաւ է որ մէկ մարդ մը սովորութիւնով կարող կրնայ ըլլալ երաժշտական գրուած մը՝ առանց ձայն հանելու՝ լոկ կարդալով մը զուարճանալ : Ասիկայ ինչէ՞ն է . ձայները խազերու հետ չատ անգամ կապելով՝ վերջապէս ձայնի վերլուծումը անանկ կը զբանայ , որ միտքն խազերուն վրայ նայելով մը մեծ հաճութիւն կրնայ իմանալ : Այս նոյն պատճառաւ , այսինքն վերլուծման կրկնութեամբ կամ սովորութեամբ զբանալէն է որ ոտանաւոր մը , առանց ամենեւին մէկ բառը արտասանելու , միօր միայն կարդալով , չափերուն ներդաշնակութեանը համը կրնանք առնել : Այս երկու օրինակներուն մէջ ալ լսել չկայ . ձայնի գոյնական զգայութիւն չկայ , բայց եւ այնպէս արդեամբ մարդուս մտքին մէջ ձայն ալ կ'ըլլայ , ներդաշնակութիւն ալ : Այս սկզբան վրայ մեկնելու ենք այս դիպուածն ալ , որ է Պիւդոնի երաժշտին իր ամենասաստուածական երաժշտական եղանակաց մէկ քանին խուլնալէն ետեւ չարադրելը . ինչ բան մը լսելու ամենեւին անկարող , անանկ փափուկ՝ ընտիր՝ ներդաշնակաւոր եղանակներ կը յօրինէր , որ բանէ հակըցող ու խիտ վարժ ականջի տէր եղողը միեակ աղէկ համը կրնար առնել :

62. Տեսողական վերլուծմանց վրայ ունակութեան ունեցած ներգործութիւնը :

Ունակութեամբ մեր վերլուծողական կարողութեան զօրանալը տեսութեան վերաբերեալ իրական ճշմարտութիւններէ ալ կ'ապացուցուի : Դիմագրութեան վարժ եղող մարդը չեղողէն աւելի աղէկ կրնայ միտքը պահել չինքի մը՝ տեղի մը կամ ուրիշ տեսանելի առարկայի մը գաղափարը : Դիմագծութեան եւ կամ ուրիշ այս կերպ բաներ գծագրելու վարժ եղողը սեպէ թէ իր անունը գրելէն եւել դժուարութիւն չի քաշեր մարդու մը շրջագիծ ձեւը գծելու : — Այս բանը ունեցող մարդոց դոյներու վրայ ունեցած վերլուծմանցը մէջ եղած տարբերութիւններէն այլ յայտնի կ'երեւնայ : Ոմանք երկու դոյն առջեւնին եղած տեղը տարբերութիւնն աղէկ կ'որոշեն , բայց եթէ զատ զատ տեսնելու ըլլան՝ վատահութեամբ երկուքին անունն ալ չեն կրնար տալ , եւ կ'ըլլայ ալ որ չփոթեն իրար խառնեն , ի սկզբան ունեցած զգայութիւններն ու իմացում-

ներին ուրիշ մարդոց հաւասար՝ որոշ կ'ըլլայ . բայց նոյն գոյնեբուն վրայ վերլմբռնմունք ձեւացընելու առեններին , դժուարութիւն կ'ելլէ դէմերնին : Ա.յս անկատարութիւնը գէթ ըստ մասին սովորութեան պակասութենէ յառաջ կու գայ . որ ըսել է ունակութիւն չընելէն կ'ըլլայ : Ա.յս տկարութիւնն որ կ'ունենան ոմանք , իրենց կենացը հանգամանքէն եւ բերմունքէն՝ ուրիշ մարդոց պէս գոյնեբու որոշմունքներ ընելու եւ չիտակ անուններնին տալու առիթում մը չըլալէն է , ուրիշ պատճառ չկայ :

63. Վերլմբռնմանց՝ հարկաւորութիւնը նկարագրութեան մէջ :

Վառվռուն ու կենդանի նկարագրութիւն ընելու ձիրքը այն մարդուն վրայ աղէկ կ'երեւնայ , որուն վերլմբռնմունքը դիւրաւ կը թելադրուին եւ որոշ միտքը կու գան : Ասանկին մինչեւ անդամ հասարակ խօսակցութիւնը տարբեր կ'ըլլայ անոնցմէ , որոնց վերլմբռնողութիւնը ծանր եւ ազօտ է : Ա.յս մարդը , կը նայիս որ , թէ՛ խօսակցութեան մէջ եւ թէ գրաւոր բան մ'որ ստորագրելու ըլլայ , կարծես թէ ան բանը եղածին պէս աչքիդ առջեւը կը բերէ . որոշ եւ կենդանի նկարագրութիւն կ'ըլլայ ըրածը : Իսկ միւսը , թէպէտ եւ լեզուի կողմանէ տկարութիւն չունենայ , վերլմբռնմանը բնական տկարութենէն՝ խել մը մասնաւոր բաներու անորոշ վերլմբռնուածներէն միտքը կը շփոթի , եւ հետեւապէս ըրած նկարագրութիւնովը խառն ու չփոթ գաղափար մը կարող կ'ըլլայ տալու այն մեզի ծանօթ ընել ուզած բանին վրայ :

Ասանկ կարծիք մը ունեցած են ոմանք , թէ մէկ մարդ մը վերլմբռնմամբ աւելի գեղեցիկ նկարագիր մը կրնայ ընել չէնքի՝ տեսարանի կամ ուրիշ բանի մը վրայ , քան թէ տեսնելով : Նկարագրութեան մը կատարելութիւնը անոր պարագաները մանրամասն ստորագրելէն կախեալ չէ միշտ . ընդհանրապէս՝ նկարագրեալ մասանցը մէջ խոհեմ ընտրութիւն եթէ ըլլայ , անաւելն նկարագիրն ալ չատ աղուոր կ'ըլլայ : Ա.յս ընտրութիւնն ալ ինքնօր կ'ըլլայ . ըստ լաւագոյն կանոնի՝ մտքերնուս մէջ ամենէն խորին տպաւորութիւն ընդ բաներըը զատելով , կամ որ նոյն է՝ ամենէն դիւրին եւ որոշ վերլմբռնելիները :—Երբոր ստորագրելու առարկան առջեւնիս ըլլայ , խիստ դժուար է անոր այլ եւ այլ պարագաներուն մէր մտացը ըրած ազդեցութիւնները իրարու հետ բաղդատել , տարբերութիւնները գտնելը՝ իսկ երբ եւաքէն այն բանին վրայ վերլմբռնումն ընել կը սկսինք , ամենէն աւելի աչքի զարնող պարագաները առջեւնիս կու գան : Իրաւ՝ ամէն մարդ նոյն ախորժակը չունի , եւ մէկ բանի մը պարագաները մի եւ նոյն ազդեցութիւնը չեն ըներ ամենուն . բայց եւ այնպէս

երբոր մէկ մարդ մը ուղիղ եւ միտուկ ոճով մը՝ իր ունեցած վառվռուն վերլմբռնմունքը իրար հիւսելով՝ բան մը նկարագրէ , հազիւ երբէք կը պատահի որ ուզած նպատակին չհասնինայ հասնիլ : Ա.յս դիտողութենէն պէտք է հասկնալ թէ բանաստեղծութեան մէկ մեծ տարրն է վառվռուն եւ կենդանի վերլմբռնումն ձեւացընելու կարողութիւնը :

64. Վայրկենական հաւաքով վերլմբռնմանց գոյաւորիլը :

Մարդուս վերլմբռնմունքը երբեմն իրականի կը դառնան հաւատքով . երբոր խիստ զօրաւոր կ'ըլլան , բնական հակամիտութիւն մը ունինք զանոնք գոյացուցանելու կամ իրաւցընէ կան հաւատալու . Ասով միտք չունինք հաստատել թէ այս հաւատքը երկար ատեն կը մնայ , հապա այս է ցուցընելիքնիս՝ թէ խել մը եղելութիւններէ հաստատուած է որ վայրիկ մը ասանկ հաւատք կ'ունենան մարդիկ երբեմն :

Ա. Նկարիչ մը քովը չեղած մէկ բարեկամին պատկերը եւ մարմնոյն ձեւը գծագրելու ատեն անանկ զօրաւոր վերլմբռնում մը , անանկ կենդանի պատկեր մը մտքին առջեւը կրնայ ունենալ , որ վայրկենի մը չափ ժամանակ բարեկամը դիմացն եկեր կայներ է՝ թուի իրեն : Եւ գրեթէ ամէն պատկերհան ատանկ ատեններ իր ունեցած խորհուրդները զգուշութեամբ միտքը բերելով՝ անոնց վրայ մտադրութեամբ մտածելէն ետեւ , այսպիսի առաչօք երեւոյթներ տեսածի պէս կ'ըլլայ : « Ցետու Ռէյնալտոսին համար կը կարդանք որ , կ'ըսէ Բօնօլի , խել մը ատեն տեսարանագծութեան պարապելէն ետեւ՝ երբոր դուրս փողոց ելեր է , կանթեղի սիւնակները՝ ծառ , մարդիկ եւ կանայք ալ չարժուն թուփեր երեւցեր են աչքին , ճշմարիտ է որ այս առաչօք երեւոյթներն չատ կարճատեւ կ'ըլլան , քանդի ան վերլմբռնման բուռն սաստկութիւնը , որ անոնց պատճառն է , երկար ատեն չի կրնար մարդուս մտքին իշխել , թէ որ խելքին բան գալած չէ : Չի այս տեսակ ուժգին վերլմբռնմունք բնականէն դուրս են , ու ասկէց ի զատ՝ բոլոր մերձակայ իրացման առարկաներն , որոնց վրայ մարդ երկար ատեն գլխովին անմտադիր չի կրնար ըլլալ , կը խափանեն այս առաչօք տեսիլքները եւ կ'ոչնչացընեն :

Բ. Երբոր մէկուն զարնելիք կ'ընես , թէ եւ կատակ ըլլայ բրածդ , ու ան ալ աղէկ դիտնայ որ կատակ կ'ընես , իրաւցընէ զարնելիդ հետեւելիք վիճակին վրայ անանկ ազդու վերլմբռնում մը կ'ունենայ , որ կը յաղթուի եւ վայրկեան մը հաւատալով թէ իրաւցընէ սիտի զարնես , ետ կը քաշուի : Մասնաւորաբար երբոր ձեռքդ աչքին մօտ

որ տանիս, ասոր բանը կ'ըլլայ. ով աչքը չմոխելիք կրնայ ընել անանկ առեն : Ասանկ պարագաներու մէջ այս խարուիլներն՝ վերլուծումեան սաստկութիւննէն յաղթուելով՝ վայրկեան մը չափ ժամանակ իրաւցընէ այն բաներն սիտի ըլլան հաւատալէն յառաջ գալուն յայտնի ապացոյց մըն է այս, որ քու ձեռքդ աչքիդ մօտ վեր վար այս դին անդին որչափ կ'ուզես խաղցուր, բան մըն ալ չես ըլլար, անխորհուրդ կը կենաս. իսկ երբոր ձեռքը ուրիշին ըլլայ, վերլուծումեանդ սաստկութիւնը կ'աւելնայ, անկէ ալ հարկաւ վտանգի հաւատք մը կը ծագի, դուն ալ վախդ եւս կը քաշուիս :—Դարձեալ՝ հանէ մէկը բարձր բերդի մը գագաթը, ու անկէ վար նայել տուր. միտքը կը վկայէ որ վտանգ մը չկայ, ազէկ գիտէ որ բան չկայ, սակայն եւ այնպէս առանց վախի վար չի կրնար նայիլ. Պատճառը՝ ուրիշ բան չէ, մտքին տուած վկայութիւնները իր վերլուծումեանը սաստկութենէն յաղթուելով՝ վայրիկ մը ինքզինքը վտանգի մէջ կարծելն է :

Դ. երրոր ոտքերնիս քարի մը կը զարնենք կը ցաւի, կամ ուրիշ անկենդան բան մը յանկարծակի մէկ տեղերնիս կը ցաւցընէ, բնական բերմամբ բարկութիւն մը կը ցուցընենք այն բանին որ վայրկեան մը չի տեւեր կ'անցնի. Ըսել է թէ հաւատքներնուս վրայ մէկ անանկ ազդեցութիւն մը կ'ըլլայ այն միջոցին, որ այն բանը վայրկենի մը չափ ժամանակ պատասխանատու էակաց կարգը անցընելով՝ պատժել մը կը ձեւացընենք : Այս բանը յատկապէս տղայոց եւ վայրենի մարդոց վրայ կը տեսնուի : Այս վարմունքն վերլուծումեանց հետ այսպիսի հաւատք մը խառնելն է այն բանաստեղծական սկզբունքը, որով քերթողը չատ անգամ անձրեւը՝ հովերը՝ մրրիկները՝ որոտումնքը եւ փայլակը կենդանի՝ գործուն էակներ կ'ընէն, ու զանազան գործքեր ընել կու տան, ըրածներնուն ալ կերպ կերպ նպատակներ դնելով :

Դ. Անանկ մարդիկ կան որ հասարակաց հաւատք ընծայած ուրուականներու եւ ուրիշ այլ եւ այլ գիշերային առաջօք տեսիլքներու բոլորովին սուտ՝ անհիմն բաներ ըլլալուն ազէկ խելքերնին հասած է. սակայն եւ այնպէս մինակ սենեկի մը մէջ չեն կրնար քնանալ, կամ գիշերով մինակ տեղ մը չեն կրնար երթալ : Երբոր գիշերը մինակ դուրս կ'ելլեն, չարունակ չորս դիմին է աչքերնին. գրգռեալ վերլուծումնին կերպ կերպ երեւոյթներ կը տեսնէ, որոնց գոյութիւնը միայն իրենց գլխուն մէջն է եւ ոչ ուրիշ տեղ. սանկով չարունակ անհանգստութեան մէջ կ'ըլլան, եւ երբեմն ալ սաստիկ կը վախնան : « Դժբախտութեամբ, կ'ըսէ Բրիսդլի փիլիսոփան, մանկութեանս ժամանակը մտքին եւ աներեւոյթ շատ ոգիներու ու տեսիլքներու գաղափարները ուժով մը միացան իրարու հետ. եւ ինչուան սա օրս, թէպէտ եւ այսպիսի աներեւոյթ զօ-

րութիւններու վրայ ամենեւին հաւատք չունիմ, եւ նմանապէս խաւարին եւ կամ ուրիշ ինչ եւ իցէ բանի հետ կապակցութիւն մը ունենալուն ալ բոլորովին անհիմն բան ըլլալուն խելքս ազէկ համոզուած է, սակայն եւ այնպէս մութ տեղը ինչ եւ իցէ պարագայի մէջ կաւարեալապէս հանդիստ չեմ կրնար ըլլալ, թէպէտ կը զգամ որ օրէ օր յաղթութիւն կը տանեմ այս նախապաշարմանս վրայ :

Այսպիսի բաներու մէջ մայրերու նախապաշարմանցը տղայոց վրայ ինչ ազդեցութիւն ունենալն ազէկ կ'երեւնայ : Անանկ նեղութիւններ ունեցող մարդիկ ի տղայ տիոց սորված են ոգիներու՝ ուրուականներու եւ դեւերու վերլուծումնէնք ձեւացընել, եւ ինչուան այն տարիքնին պզտիկուց ըրած ունակութիւննին իրենց վրայ մնացեր է : Իրաւ է որ եթէ իրենց խելքին ու գիտութեանը հարցընեն, չենք հաւատար կ'ըսեն, եւ ստոյգ է ըսածնին. բայց ինչ օգուտ որ իրենց գիտութեանը ընել կրցածը միանակ զսպել մըն է այն ներսիդինին արմատացած թիւր հաւատքը. հազարէն տասնին չի պատահիր որ բոլորովին կարող ըլլան յաղթել բնազդինք ընել այս բանը իրենց վրայէն : Աւտենք մէկմը՝ առանձին եւ մասնաւորապէս մութ տեղեր՝ հոս եմ կ'ըսէ. կը վռնտես մտքէդ, ան նորէն կու գայ : Ուստի յայտնի է որ պզտիկուց նախապաշարուելն է ասոր բանը, եթէ ոչ ինսոր սիտի մեկնենք ասանկ մարդոց գիտութեամբ ասանկ նեղութիւններ կրելը :

63. Իմացմանց հետ միացած վերլուծումնք :

Լոկ վերլուծումնց վրայ իրականի հաւատք ունենալը չատ աւելի որշ կ'երեւնայ, երբոր անոնց հետ իմացումնք ալ միացած ըլլան : — Օրինակի համար՝ մէկը մառախլապատ առտու մը դաշտի մը մէջ պտըտած առեն բան մը կը տեսնայ. ինչ որ է, մարդ կը կարծէ, կարծեացը տուգութեանը վրայ ամենեւին աներկբայ ըլլալով : Ուրիշ խօսքով ըսենք, ճշմարտապէս մէկ առարկայ մը կ'իմանայ, եւ այն իմացմանը հետ մարդու վերլուծումն մըն ալ կ'ունենայ իրականացուցեալ : երկու րոպէ քայլ առաջ կ'երթայ, մէյմ'ալ կը նայի որ այն մարդ կարծածը կոճղ մըն է եղեր՝ գագաթը մէկ քանի քարով : Հիմայ այս մարդուն վայրկեան մը առաջ ունեցած իմացումն ալ կոճղի իմացումն էր, եւ յատակութեան կողմանէ ոչինչ ընդհատ եղաւ. առաջ ալ եղած ալ գրեթէ ճիշդ մի եւ նոյն տեսանելի ձեւը կամ չափը նկարուած էր աչքին մէջ : Բայց այն նոյն վայրկենին մարդու վերլուծումն մըն ալ ըլլալով մտքին մէջ, եւ իր տեսողական իմացմանը վրայ բռնանալով՝ խափանեց անոր յառաջ բերելու բնական արդիւնքները : Վերլուծումը անոր աչքէն եղած տեսանելի առարկային հետ միանալով, մեծ զօրութիւն ու տեւո-

զուրիւն մը ունենալ , եւ ասանկով առանց երկբայելու ճշմարտապէս մարդ կարծեց տեսածը : Բայց եւրքն որ վերբմբռնումը ելաւ մտքէն ու ան իմացման առարկան անոր տեղն անցաւ , անատեսը , որ ալ անհնար էր այն նոյն երեւոյթը ձեւացընել , բանը ինչպէս որ էր այնպէս տեսաւ :

Վալդէր Սքօդ բնութեան ամենաճիշդ նմանութեամբ յօրինած բազմաթիւ նկարագրութիւններուն մէկուն մէջ անգամ մը մէկ առթով մը Արեւմտեան Հնդկաստանու Ֆի անուն աւազուտ կղզիներուն մէկը խնայալը կը պատմէ , որուն անունը դիւաբնակ ելած է եղեր : Այս դեւերուն պատճառաւը ինքն ալ որչափ վախ քաշելը խոստովանելէն ետեւ , կ'ըսէ . « Ծորեկուան պայծառ լուսոյն կամ դիշերուան կատարեալ մութուն չէի տեսնար զասոնք . բայց առտուանց կանուխ՝ չորս դին մառախուղը պատած ատեն կամ իրիկուան դէմ , կղզին մտնելէս ինչուան մէկ չաթաթ , չատ ազօտ եւ անորոշ առաչօք երեւոյթներ կը տեսնէի . երբեմն Սպանիացի մը , կապան վրան առած եւ հովանոցի չափ մեծ գլխարկն ալ գլուխը անցուցած . երբեմն Հոլանտացի նաւատի մը կը նշմարէի կայնած կոշտ գլխարկ մը գլուխը , ձիկառը բերանը՝ եւ երբեմն Հնդիկ ֆաղիքա մը , փետրազարդ թաղը գլուխը եւ ձեռքը երկայն եղէգնեայ նիզակ մը բռնած : Միչտ կ'ելլէի քովերնին կ'երթայի . բայց երբոր մօտերնին կը հասնէի , ան տեսիլքներուն ոչը թուի մը կ'ըլլար , ոչը ծուխատունքը ինկած փայտի մը կտոր , որը մառախուղէ ձեւացած բոլորակ մը , որն ալ ուրիշ այսպիսի խաբէութեանց առիթ բան մը » :

Բայց այս բանը բացատրելու համար գիրքերու երթալու հարկ չըկայ . բազմաթիւ մարդիկ կան , որ բնութեամբ պատրաստականութիւն մը ունին վերբմբռնմամբ բան ստեղծելու , որուն պատճառաւը չատ անգամ մեծ նեղութիւններու եւ չփոթութիւններու մէջ կ'իյնան . մանաւորապէս անտովոր պարագաներու մէջ եղած ատենին եւ գիշերները : Եւ ամէն ասանկ բաներու մէջ այս հակամիտութիւնին չատ կը զօրանայ , երբոր անանկ բան մը ըլլայ աչքերնուն առջեւը , որուն ձեւը դիւրաւ կարենան փոխել իրենց ստեղծելու բանին նմանցընել : — Այս տեսանելի առարկաներու իմացմանց վրայ չհնաւած եւ անոնցմէ մնայուն գութիւն մը առնող առաչօք երեւոյթներու վրայ ամենէն յայտնի եւ ստոյգ գիտցած բաներնիս այս է , որ այն երեւոյթները տեսնողներն այն միջոցին երկբայութեան տեղ չձգող զօրաւոր հաւատք մը կ'ունենան : Վասն որոյ հոս յառաջ բերած օրինակներնիս տիրապէս բացատրութիւն եւ հաստատութիւն մը պէտք է սեպել անցեալ յօդուածին մէջ եղած դիտողութիւններուն :

66. Վերմբռնումնք՝ կեղծ Թատրոնական խաղերու վրայ :

Այս դիտողութիւններէն գէթ ըստ մասին մեկնութիւն մը կրնանք հանել Թատրոնական կեղծ տրամական հանդէսներուն մարդուս մտքին ըրած ազդեցութեանցը վրայ : Օրինակի ազագաւ՝ դիցուք թէ ողբերգութիւն մըն է ձեւացածը , առ հասարակ ամէն մարդ գիտէ որ տեսածներուն բոլորն ալ կեղծիք են : Բայց թէպէտ եւ Թատերասէրք այս հաւատքով կը մնանեն Թատրոնին մէջ , մինչեւ վերջը նոյն հաւատքին վրայ չեն մնար , Բանաստեղծին տեղ ըրած արտաշարժ խօսքերուն վրայ վարպետ ձեւացընողը իր կատարելագործած ձիգերը Թափած ատեն՝ կը կորսուի կ'երթայ մարդուն մտքէն անոնց կեղծիք ըլլալուն գաղափարը : Հանդիսականին զգացումներն Թուրդ կ'ելլեն եւ որպէս Թէ կը մղեն զինքը առջին բացուած տեսարաններուն մէջը . մտքովն այն նկարագրուած անցքերուն մէջ կ'ելլէ կ'երթայ , եւ յափշտակուած ու ինքզինքը կորսնցուցած , վայրկ մը իրաւ կարծելով տեսածները՝ հեղղի պէս աչքէն արցունք կը Թափի այն ողբալի կատարածներուն վրայ : Ուստի ողբերգական արարուածներէ ներսիդինիս արտմտութիւն՝ կարեկցութիւն՝ ատելութիւն եւ ասոնց նման չարժութիւններ ինչպէս ծագելուն այս մեկնութիւնը կրնանք տալ , Թէ ողբերգութիւնը ձեւացած ժամանակը՝ պարագաներուն հարկէն ատեն ատեն վայրկենական հաւատք մը կ'ունենանք այն նկարագրուած անցքերուն իրաւցընէ ըլլալուն վրայ : Եւ այսպիսի հաւատք մը ունենալն ալ , քանի որ անցեալ հառուածներուն մէջ եղած բացատրութիւններն աչքերնուս առջին են , անհնար բան է չենք կըրնար ըսել : — Ողբերգութիւն եւ կամ ուրիշ բնական եւ ազդու նըկարագրութիւններ առանձին կարդալէն յառաջ եկած չարժութիւններն ալ այս կերպով կը մեկնուին : Մատենագիրը իր գրութեամբը գբեղ այս իրականաց աշխարհէն կը յափշտակէ , իր ուչիմութեամբը ստեղծած վերբմբռնմանց աշխարհք մը կը տանի . դուն ալ այն տեղ դիւթութեամբ միայն աչքիդ երեւցած բաներն քիչ մը ատեն իրաւ կը հաւատաս , եւ հաւատալէդ ինչ որ յառաջ պիտի գար կու գայ այն միջոցին :

ԳԼՈՒԽ Ք.

ՊԱՐԶ ԵՒ ՅՕԴՈՒԱԾՈՑ ՄՏԱՒՈՐ ՀԱՆԴԱՄԱՆՔ

67. Պարզն ու յօդուածոյն որոշելն ո՞ւսկէց կը ծագի:

Մտքերնուս մէջ ծագած խորհուրդներն ու զգացումներն, զորոնք չարունակ կը քննենք մեր ներքին դիտողութեամբը, բնականապէս կ'իմանանք որ աստիճանաւ հաւասար չեն իրարու. ամէնքն ալ նոյն արժէքը չունին. Այս ինչ մտաւոր հանգամանքը կը նայինք որ միայն մէկ բան մը կը ցուցընէ. եւ այն ցուցցած մէկն ալ, ինչ որ է, ճիշդ՝ որոշ եւ անբաժանելի մէկ է: Այն միւս մտաւոր հանգամանքը կը տեսնենք որ խել մը ուրիշ մտաւոր հանգամանքներ կը ցուցընէ, եւ իրօք ալ հաւասար է այն ցուցցած հանգամանցը: Ասկէց ճամբայ կը բացուի առջեւնիս՝ մեծ պատշաճութեամբ եւ մինչեւ անգամ տեսակ մը հարկաւորութեամբ ալ մեր բոլոր մտաւոր հանգամանքներն երկուքի բաժնելու, մէկուն ըսելու Պարզ, եւ միւսին Յօդուածոյ: Բնութիւնն ինքն է այս բաժանումը ընողը. եւ մտքին մեծութիւնը՝ գէթ ըստ մասին՝ այս բաժանումը ընելու զօրութենէն կախեալ է. առանց այս զօրութեանը, հոգին չէր կրնար ըլլալ այն՝ որ է, եւ առանց այս յատկութեանը աղէկ մը ծանօթ ըլլալու, շատ դժուար բան կ'ըլլայ մտաց ուրիշ այլ եւ այլ հանգամանքներուն վրայ կատարեալ եւ ուղիղ համոզութիւն ունենալն:

68. Պարզ մտաւոր հանգամանաց բնութիւնն ու յատկութիւններն:

Նախ եւ առաջ պարզ մտաւոր հանգամանաց վրայ քանի մը ծանօթութիւններ պիտի տանք, բնութիւնին ալ՝ որչափ որ հնար է՝ հասկըցընելու ջանքով. որչափ որ հնար է կ'ըսեմ, զի այս ալ այն նիւթերուն կարգէն է, որոնց վրայ մէկ մարդ մը յստակ համոզութիւն ինք իր առանձին դիտակցութենէն կրնայ ունենալ յաւէտ, քան թէ ուրիշին բացատրութիւններէն:

Ուստի առաջին դիտելու բաներնիս այս պիտի ըլլայ, թէ պարզ գաղափարք մասանց վէն բաժնուէը: Մտաւոր հանգամանաց վրայ եղած պարզի եւ յօդուածոյի բուն իսկ որոշմունքէն ալ կը հասկըցուի որ այս տեսակ գաղափարներն մասանց բաժանուելու չեն գար: Այս մէկ հաստատուն ճշմարտութիւն մըն է, որ բոլոր պարզ գաղափարներնիս եւ չարժութիւններնիս ու բոլոր ուրիշ պարզ մտաւոր հանգամանքներնիս, ամէնքն ալ մի եւ անբաժանելի են: Ուստի թէ որ այս մեր հանգամանքներէն մէկուն վրայ մէկէն աւելի տարր տեսնելու ըլլանք, ալ պարզութիւնը գնաց անոր վրայէն, եւ բաղադրեալներուն կարգը անցընենք պիտի, թէ եւ առաջ մեզի ուրիշ կերպ երեւցած ըլլայ: Վերջապէս անբաժանելութիւնը պարզ մտաւոր հանգամանաց էական յատկութիւնն է. եւ այս ալ ըսենք, որ ոչ միայն ինքնին անբաժանելի են, այլ ուրիշ ինչ եւ իցէ բանի հետ ալ հաղորդութիւն չունին, ամենէն ալ զատուած են: Պարզ գաղափար մ'որ կայ մտքիդ մէջ, զայն չես կրնար վերցընել ու նոյն բանը ցուցընող ուրիշ մը տեղը դնել. կամ թէ որ մտքիդ մէջը չկայ, ուրիշ գաղափար մը չես կրնար կազմել անոր փոխանակ, որ այն նոյն բանը ցուցընէ: Ամէն պարզ հանգամանք ինքնիրեն զատ միութիւն մըն է, զոր նոյն ինքն միտքը իր կարողութեամբը կը կազմէ, եւ մասնաւոր ու իրական յատկութիւններ ալ ունի. սակայն եւ այնպէս մտքերնուս մէջն եղած առներն, կը գիտնանք, մտքերնուս մէջն չեղած առներն ամենեւին մէկ կերպով մը անոր դիտութիւնը չենք կրնար ունենալ:

69. Պարզ մտաւոր հանգամանքներն սահմանի չեն գար:

Երկրորդ նկատելիքնիս ալ այս պիտի ըլլայ, թէ պարզ գաղափարք սահման վէն չեն: — Սահման ըսելով ընդհանրապէս ինչ որ կը հասկըցուի, այն մտքովս այս պարզ գաղափարները սահմանի տակ ձգելուն անհնար բան ըլլալը իրենց միութեանը եւ անբաժանելութեանը վրայ վերը գրուցածներնէս անշուշտ կը հասկըցուի: Տարակոյս չկայ որ բանի մը սահմանը տալու համար երբեմն կ'ըլլայ որ խել մը նոյնանշան բառեր կը չարենք ու սահմանեցինք կ'ըսենք. բայց սիրասպէս սահման չ'ըսուիր անոր: Օրինաւոր սահման ըսած ատ սահմանուելու գաղափարը, որչափ որ հարկաւոր է, մասն մասն բաժնելու է. մենք ալ այն գաղափարին ինչ բան ըլլալը հասկըցնալու համար՝ այս իրարմէ զատ զատ ցուցուած մասունքը քննելու ենք, եւ ոչ թէ այն մասունքներէն բաղադրուելով նոյն իսկ ի ըսկզբան մտքերնուս մէջ ծագած գաղափարը: Ամէն կատարեալ սահմանի մէջ հարկաւ այս գործողութիւնն ըլլալու է, ապա թէ ոչ սահման չ'ըլլար: Այս է սահմանին վրայ եղած ընդհանուր եւ վաւերացեալ գաղափարն:

Պարզ եւ յօդուածոյ մեաւոր հանգամանք :

Գանք որ պարզ խորհուրդներու եւ զգացմանց վրայ այս գործողութիւնը չենք կրնար ընել, վասն զի պարզ մեաւոր հանգամանաց բնութիւնն այս է որ մի եւ անբաժանելի կ'ըլլան : Ասկէ ի զատ՝ թէ որ մէկ գաղափար մը սահմանել պէտք ըլլայ ուրիշ գաղափարներով, վերջապէս բանին կայանք մը տալու համար՝ անանկ գաղափարներու հասնելու ենք որ ալ սահման չվերցընեն, — Ըսել է որ պարզ մեաւոր հանգամանքներն ինքնին սահմանի տակ չկրնալնէն զատ՝ այս ալ կայ, որ եթէ մարդուս մեացը մէջ այս տարրական հանգամանքներն չըլլային, սահման ըսուած բանն ալ չէր ըլլար. զի եթէ անգամ մ'որ մէկ բան մը սահմանել սկսէինք, ալ այնուհետեւ վերլուծութիւն վերլուծութեան վրայ, սահման սահմանի վրայ տալով անվախճան ճամբայ մը պիտի բռնէինք երթալիք. բոլոր աշխատութիւններս անպտուղ պիտի ըլլար, եւ հուսկ յետոյ սահմանելու բաներնիս ինծոր որ ձգեցինք անանկ պիտի գտնէինք :

Պարզ գաղափարներու եւ զգացմանց վրայ խօսած աւեններս անոնց սահմանը չտալնուս համար՝ մէկը թէ որ ըսածներս չհասկընալիք ցուցընէ, անոր օգնութիւն մը ընելու համար՝ պարզ մեաւոր հանգամանաց պարագաները կրնանք որչափ որ հնար է ցուցընել իրեն : Բայց այս բացատրութիւնները ընելնէս ետեւ ալ՝ ինք առաջուան պէս պարտական է իր զգացողութեանը եւ գիտակցութեանը դարձընել իր նկատողութիւնը, որ անոնք միայն կրնան իր միտքը հանգչեցընել :

70. Պարզ մեաւոր հանգամանաց իրական բաներ ցուցընելը :

Պարզ մեաւոր հանգամանաց մէկ երրորդ նշանը կամ յատկութիւնն ալ այս է, որ էքսէն բաներէ կը ցուցընէն : Ուրիշ խօսքով՝ պարզ գաղափար մը չի կրնար ըլլալ որ ինքնին բնութեամբ կեղծ ու պարզ ըլլայ, այլ միշտ ճիշդ իրեն նման մէկ բան մը կ'ունենայ : — Յօդուածոյ գաղափարը աւանկ չեն միշտ. անոնք երբեմն ֆոյնէն կ'ըլլան. այսինքն՝ այն տարրներն, որոնցմէ որ չինուած են, մէկ անանկ եղանակաւ մը մէկտեղ բերուած բաղադրուած կ'ըլլան, որուն մէկ իրական նմանութիւնը չի գտնուիր բնութեան մէջ : Օրինակի աղագաւ՝ եթէ մոքիդ մէջ անանկ մարմնոյ մը գաղափար ձեւացընես, որ գեղին կամ ուրիշ գոյն մը ըլլայ, ու ծաւալական եւ խիտ, մէկ խօսքով՝ երկաթի կամ ոսկիի բոլոր յատկութիւններն ունենայ, բայց միայն այս բացատրութեամբ՝ որ ջուրէն թեթեւ ըլլայ, աւտիկայ ֆոյնէն գաղափար մը կ'ըլլայ. վասն զի այդ տարրներուն այդ բաղադրութիւնը միտքիդ մէջ գոյութիւն ունի, եւ ոչ իրօք բնութեան մէջ. արտաքին կամ ենթակայական էութիւն մը չունի իրեն նման : Ձխմբոյդ՝ վիշապ եւ աւենց նման անուններ, որ իրօք գոյութիւն չունեցող երեւակայական էակներու կը տրուին, մտացածին յօդուածոյ գաղափարներու անուններ են. Այս գաղափարներն իրենց նման իր մը չունին բնաւ : Բայց պարզ մեաւոր հանգամանքներն աւանկ չեն եթէ աւանկ ըլլային, որովհետեւ ճշմարտութիւն մը հետազօտելու աւեն բնականապէս յօդուածոյէն սկսելով քննութիւնը վերջապէս պարզին վրայ կը կայացընենք եւ անանկով միայն ունեցած համոզմունքնիս հաստատուն հիման վրայ կ'ըլլայ, անաւենը հաստատուն հիմ ունեցող համոզմունք պիտի չի կրնայինք ունենալ. Մէկ նիւթ մը կ'առնենք առջեւնիս, կը սկսինք վերլուծութեան, եւ երբոր ճշմարտապէս պարզ գաղափարներու կը հասնինք, ալ հոն կանգ կ'առնենք. վասն զի այն տեղը սխալմունք՝ պատրանք չի տիրեր : Բնութիւնը իր հանգամանքը հաստատմութեամբ անփոփոխ պահելով, միշտ ճշմարիտը կը գրուցէ մեզի : Բայց մարդիկ բնութեան իրենց առջեւը դրած տարրները իրար յօգաւորելու գործին մէջ ամէն աւեն սխալմունքէ ազատ չեն ըլլար :

71. Յօդուածոյ գաղափարաց ծագումը, եւ պարզ գաղափարաց հետ ունեցած վերաբերութիւնին :

Այս մեր պարզ մեաւոր հանգամանքներն որ աւանկ մեկնեցինք, հաւանականաբար յօդուածոյ գաղափարներէն առաջ եղած պիտի ըլլան ըստ ծագման : Աւելոյ աւանկ հաւաստացնուս պատճառները կան, թէպէտ եւ շատ անգամ դժուար կ'ըլլայ մտքին մէկէն մէկալին ինտոր անցնիլը գտնել : Արտաքին նիւթական աւարկաներու յօդուածոյ գաղափարներն դիմնհարութեան՝ տարածութեան՝ կարծրութեան՝ գոյնի՝ համի, եւայլն, պարզ եւ իրարմէ որոշ գաղափարներէն բաղադրեալ են : Եւ որովհետեւ յայտնի է թէ այս տարրական իմացութիւններն որոշ եւ զատ զատ զգայութիւններէ կը ծագին, ուրեմն շատ իրաւացի է կարծել՝ թէ աւանք առանձին իրենց պարզութիւնովը գոյացած ըլլալու են մտքին մէջ, դեռ մէկմէկու հետ բաղադրուելով յօդուածոյ գաղափարներ չչինուած : Ուստի իրաւամբք կրնանք հաստատել՝ թէ պարզ գաղափարներն յօդուածոներէն առաջ են՝ ըստ ժամանակի, ու նաեւ անոնց հիմնաքարն են :

Ասկէց կը տեսնենք՝ որ երբոր մեր յօդուածոյ գաղափարներէ ելած կամ չինուած են ըսենք, սիրտակաբար խօսք մը ըրած չենք ըլլար, այլ ըստ բաւականին ճշմարիտին մտաւ : Լոքին ալ կարծիքն այս է այս նիւթոս վրայ. եւ թէ որ մարդուս մտքին կազմութեանը եւ գործողութեանց ընթացքին որչափ համեմատ գալը դիտենք անգամ մը, ալ պատճառ չենք կրնար գտնել

Պարզ եւ յօդուածոյ մեաւոր հանգամանք :

այս կարծիքը մերժելու : — Թէպէտ եւ մեր բուն պարզ մտաւոր հանգամանքներն շատ քիչ են , սակայն անթիւ յօդուածոյ դաղափարներ կրնան չինուիլ անոնցմէ : Մեր մտացը այս պարզ դաղափարներով յօդուածոյ խորհուրդներ եւ զգացումներ առեղծելու կարողութիւնը այբուբենի տառերը մէկմէկու յօդաւորելով վանկ եւ բառ չինելու կարողութիւններուս կը նմանի :

72. Առանց նախընթաց պարզ զգացումներու յօդուածոյ գաղափար կրնայ կազմուիլ կարծելուն պատճառը բլլալը :

Կարելի է ոմանք հակառակին անցեալ յօդուածին մէջ առաջարկուած վարդապետութեանը , այսինքն՝ յօդուածոյ մտաւոր հանգամանաց՝ ժամանակի դիէն՝ պարզներէն ետքն բլլալուն . եւ այս կարծիքին հակի մտքերնին , թէ այդ հանգամանաց դէթ մէկ մասն մէկէն ի մէկ եւ անմիջապէս կը ձեւանան , երբոր մէկ առիթ մը կ'ըլլայ , եւ իսկապէս կախում մը չունին նախընթաց զգացումներէ : Օրինակի համար՝ երբոր աչքդ կը դարձընես ընդարձակ եւ բազմադիմի առարկաներով լեցուն տեսարանի մը վրայ , իրենց կարծիքը , ամէնը մէկէն մէկ յօդուածոյ մտաւոր հանգամանք մը կ'ըլլան անմիջապէս , ոչ թէ մէկմէկու ետեւէ յաջորդութեամբ մը . եւ անոր համար ժամանակով չափուելու ալ չեն դար : Երբոր մէկ պատկեր մը՝ նկար մը կամ պատմական գծագրութիւն մը աչքերնուս կը հանդիպի , անատոնը , իրենց կարծեօքը , ալ առիթ յայտնի կ'իմացուի՝ որ այն յօդուածոյ առարկային յօդուածոյ գաղափարը անմիջապէս , մտքերնուս մէջ անկէ առաջ գործողութիւն մը չեղած , կը ձեւանայ : Անոնցմէ այս բոլոր խօսքերն մէկ քանի պարագաներու մէջ առերեւոյթ ճշմարիտ են , բայց այս երեւոյթը (քանզի երեւոյթէ ի զատ ուրիշ բան է չենք կրնար ըսել) բացայայտ եւ դիւրին կերպով մը կը մեկնուի , առանց այն հաստատուած ընդհանուր սկզբունքին դպչելու : Ամէն մարդ դիտէ որ մարդուս միտքը շատ անգամ անհնարին արագութեամբ իր դիտողութեանցը առարկաներուն մէկ ծայրէն մէկալը կը սահի կ'երթայ : Այս արագութիւնը մէկ քանի բաներու մէջ այնչափ աստիճ կ'ըլլայ որ չկրնար նիւթ չ'ունար . եւ առանկ պարագաներու տակ ձեւացած յօդուածոյ զգացումներնիս ի հարկէ անանկ երեւոյթ մը կ'ունենան , որպէս թէ առանց նախընթաց պարզ զգացումներու ձեւացած բլլային : Շատ անգամ աչքերնիս այնպէս արագութեամբ կ'անցնի առջեւնիս եղած պատկերին կամ պատմական գծագրութեան եւ կամ ընդարձակ տեսարանի որոշ մասանցը վրայէն , որ բոլորովին անհնար կ'ըլլայ առաջ որ մասը , ետքը որը , անկէ ետեւ որը դիտելնիս չկրնալը : Վասն

որոյ բնականապէս անանկ կը թուի մեզի թէ մէկ տեսութեամբ ամէնը մէկէն իմացանք , եւ ոչ թէ մտքերնիս մէկմէկէ որոշ եւ իրարու յաջորդող դիտողութիւններով բլուրէ բլուր , անտառէ անտառ , մէկ դաշտավայրէն մէկալը պտրտելէն ետեւ ունեցանք այն մեզի մը եւ յանկարծական երեւցած ամբողջ տեսարանին ըմբռնումը : Բայց շատ պատճառներ կան այս բանիս հաստատութիւն տուող , թէ այն ըմբռնման միութիւնը լոկ առ երեւոյթս միութիւն մըն է , իրական (չ : Տես 57 եւ 58 :)

73. Յօդուածոյ ըսելով ճիշդ ի՞նչ պիտի հասկընանք :

Բայց քանի որ բացայայտ կերպով կը հաստատենք մտաւոր հանգամանաց շատ անգամ յօդուածոյ կամ բաղադրեալ բլլալը , այս ալ մասնաւորապէս մտքերնիս բլլալու է , որ այս բաղադրութիւնը նիւթականի բաղադրութեան մտքով առնելու չենք . որ այս եռքինին մէջ բաղադրիչ մասունքներն յարաբերական միութենէ եւել միութիւն չեն կրնար ունենալ , թէ եւ երբեմն ուրիչ կերպ կրնայ երեւնալ . եւ հետեւաբար այն զատ զատ բազադրութիւնները նկարագրապէս կրնանք բաժնել ու նորէն իրար բերել մէկ ընել : Աստանկ բան չկայ մտաւոր յօդուածոյ հանգամանաց մէջ . ասանկ նկարագրական եւ նիւթական մտքով իրար բերել միացընելու , իրարմէ բաժնել զատելու , այդ կերպ գործողութիւններու չեն դար անոնք : — Բայց թէ որ մեր խորհուրդներն ու զգացումներն ուրիշ խորհուրդներէ եւ զգացումներէ չինուած եւ նիւթական մտքով բաղադրեալ չեն , հապա ի՞նչ բաղադրութիւն է այդ : Այս խնդիրն առիթ մըն է այս կարեւոր ծանօթութեանը , թէ մտքի վերաբերեալ յօդուածոյութիւնը նկարագրական չ'ըլլար , այլ արդիւնական : Յօդուածոյ զգացում որ կ'ըսենք , ինքնին ճշմարտապէս պարզ է . սակայն միանգամայն խելք ուրիշ զգացումներու հաւասար բլլալուն համար է որ բաղադրեալ կ'ըսուի : Խորհուրդ խորհուրդի ետեւէ , չարժութեան չարժութեան ետեւէ կ'անցնի մարդուն մտքէն . յայնժամ մէկ նոր մտաւոր հանգամանք մը կը ծագի , այս նախընթաց զգացումներէն յառաջ եկած . եւ այս հանգամանքը վերը բացատրած մտքոնիս յօդուածոյ մտաւոր հանգամանք մը կ'ըլլայ : Այսինքն , ինչպէս որ կը զգայ ամէն մարդ , այդ վերջին մտաւոր հանգամանքը արդեամբք հաւատարութիւն մը կ'ունենայ այն իրարմէ զատ զատ մտքէն անցնող նախորդ խորհուրդներուն եւ զգացումներուն : Մեր պարզ զգացումներն կը նմանին այլ եւ այլ լեռներէ իջնող վտակներու , որ կու գան ի վերջոյ միջանկեալ ձորի մը մէջ կը թափին իրար կը խառնուին . ալ այնուհետեւ ան այլեւայլ ջուրերը բերող վտակները

Պարզ եւ յօդուածոյ մտաւոր հանգամանք :

չես կրնար զատել իրարմէ այն լճին մէջ . այն տեղը անոնք իրար կը խառնուին աներեւոյթ կ'ըլլան : Եւ կամ կրնանք նմանցնել Օսմանցւոց տոլկին քան փարանոցին կամ դուրսչին , որ երկու հարիւրը կամ հարիւրը մէկ ոսկիով մը կը տեսնես . եւ սակայն այն հարիւրնոց ոսկին երկու հարիւր կամ հարիւր կտոր չէ , մէկ է . եւ անանկ մէկ է , որ ան իր բաղադրիչ մասանցը ամէն մէկ քսաննոցին կամ դուրսչին միութենէն աւելորդութիւն մը չունի : Ուստի երբոր խորհրդոյ բաղադրեալ կամ յօդուածոյ ըլլալուն վրայ կը խօսինք , այս մտքի վերաբերեալ բաղադրութիւնը նկարագրական մտքով խնամալու չենք ամենեւին , հապա բոլորովին փոխաբերութեամբ հասկընալու ենք : Ուրիշ բաներու պէս այս բանիս մէջ ալ հարկը կը պահանջէ որ նիւթական ակնթնաւորութիւն ունեցող խօսքով մը յայտնենք մտքերնիս . բայց ամենեւին վախ մը չ'ըլլար սխալելու , թէ որ ըսուածներուն աղէկ ուշ դնենք , եւ աշխատինք՝ մեր ներքին փորձառութիւնը դիտելով՝ բանին ինչ ըլլալը աղէկ մը ըմբռնելու :

74. Մտաւոր վերլուծութեան վրայ բացատրութիւն :

Անցեալ հատուածին նիւթը աւելի աղէկ կը հասկըցուի մտաւոր բաներու վերլուծութեան վրայ մեր հինայ ընելու քննութիւններէն , ինչպէս որ նկարագրուէր իրար բերել յօդել չ'ըլլար , անանկ ալ նկարագրուէր իրարմէ բաժնել չ'ըլլար մտաւոր բաներու մէջ , ինչպէս որ նկարագրական բաղադրութիւն չկայ , անանկ ալ նկարագրական քայքայութիւն վերլուծութիւն չկայ : Սակայն խորհրդոց կամ զգացմանց վերլուծութիւն որ կ'ըսենք , բան մը կայ մտքերնուս մէջ հասկըցընելու . մէկ բան մը ըսել կ'ուզենք այդ խօսքով : Ուրեմն ի՞նչ է այս հասկըցընելիքնիս . ինչ պիտի խնամանք վերլուծութիւն ընելով :

Այս բանը հասկընալն ալ հասկըցընելն ալ թէպէտ դիւրին բան չէ , սակայն կը վերցընէ քիչ մը բացատրութիւն : — Ցիշելու ենք որ վերլուծութիւն ըսածնիս նիւթական մարմիններու վրայ ալ կ'ըլլայ : Բնաղոյծը կ'առնէ կտոր մը ապակի , որ վրայէն մէկ նիւթ կ'ելեւէնայ , ու կերպով մը մասունքները իրարմէ քայքայելով՝ կը գտնէ որ գայլախառն եւ ալքալիէ բաղադրեալ է : Եւ կամ ուրիշ մարմիններ երբոր այս նոյն կերպով իրենց բաղադրիչ մասանցը կը բաժանէ , այն ըրած գործողութեանը վերլուծութիւն կ'ըսուի :

Արդ՝ այս նոյն բառը մտքին վրայ ալ կը գործածուի . բայց այս բառով ցուցընելիքնիս , այսինքն մտքին մէջ եղած վերլուծական գործողութիւնը , ան նոյն վերլուծութիւնը չէ : Այսչափ միայն

Պարզ եւ յօդուածոյ մտաւոր հանգամանք :

կրնանք ըսել թէ մարդուս մտքին մէջ ալ անոր նման գործողութիւն մը կայ : Յօդուածոյ խորհուրդը ապակւոյ կտորի կամ ուրիշ նիւթական մարմնոյ պէս մաս մաս չի բաժնուիր . անանկ բան չենք կրնար ընել մենք , թէ եւ չատ աշխատինք ընելու . ամէն մտաւոր հանգամանք ըստ ինքեան ճշմարտապէս պարզ եւ անբաժանելի է . իրաւ բաղադրեալ է , սակայն արդեամբք միայն : Յօդուածոյ գաղափարք նախընթաց զգացումներէ ելած բան մըն են յաւէտ , քան թէ անոնց բաղադրութիւնը . եւ թէպէտ եւ նկարագրական մասերէ կազմեալ չեն , սակայն եւ այնպէս նիւթական մարմին մը իր բաղադրիչ տարերքներուն հետ ինչ առնչութիւն որ ունի , ան նոյն առնչութիւնը ունին յօդուածոյ գաղափարներն ալ իրենց նախորդ զգացումներուն հետ . եւ այս մասնաւոր մտքովին կրնանք ըսել թէ իրենց մէջը բովանդակեալ են այն նախընթաց գաղափարներն : Ուստի ըսել է որ մտաւոր վերլուծութիւնը միանակ այս առնչութեան վերաբերութիւն ունի : Այս վերլուծութիւնը անասունը ըրած կ'ըլլանք , երբոր խորհրդածութեան եւ գիտակցութեան օգնականութիւնովը կարողանանք ցուցընել այն իրարմէ զատ եւ տարբերեալ զգացումները , որոնց արդեամբք հատատար է՝ մեր ըմբռնմանը նայելով՝ վերլուծելու յօդուածոյ մտաւոր հանգամանքնիս :

Օրինակի աղագաւ՝ կառավարութիւն բառը , երբոր մեր մտքին մէջ եղած կառավարութեան իմացմանը համար կը գործածենք , յօդուածոյ մտաւոր հանգամանք մը կը ցուցընէ . այս մտաւոր հանգամանքը , որ ճշմարտապէս մէկ է՝ թէպէտ եւ արդեամբք մէկէն եւել , կ'առանձնանք առջեւնիս քննելու . եւ թէ որ կարող ըլլանք այն մէկմէկէ որոշ եւ աւելի տարբերական գաղափարները երեւան բերել , որ եթէ անոնք առաջուց մտքերնուս մէջ չըլլային այդ յօդուածոյ գաղափարը պիտի չկրնայինք կազմել , անասուն վերլուծած կ'ըլլանք կառավարութեան մտաւոր հանգամանքը : Ոչ թէ նկարագրապէս մասն մասն բաժնելով , հապա ուրիշ մտաւոր հանգամանքներ ցուցընելով , որոնք՝ ամէն մարդու իր խորհուրդներուն վրայ ունեցած դիտակցութիւնը կը վկայէ թէ՝ այդ մտաւոր հանգամանքէն առաջ եղած պիտի ըլլան , ինչպէս՝ իշխանութեան՝ իրաւանց՝ պատասխանութեան՝ հրամանի գաղափարներն ու մեծի պզտիկի առնչական գաղափարներն :

75. Արտաքուստ ծագած յօդուածոյ գաղափարք :

Մտաւոր հանգամանաց պարզութեան եւ յօդուածոյութեան վարդապետութիւնը , մեր բնութեան երկու մասին ալ , այսինքն, իմացականին ալ՝ Զգայականին ալ կը վերաբերի . ուրիշ խօսքով՝ յօդ-

Պարզ եւ յօդուածոյ մեաւոր հանգամանք։

դուածոյ խնացում ալ կ'ըլլայ, յօդուածոյ կիրք ալ։ Իսկ կանոնականին, մեր մեաւոր բնութեան երբորդ բաժանման ներդործութիւններն միշտ պարզ կ'ըլլան։ Քանի որ այս նիւթը միայն խնացականին վրայ առնելով կը քննենք, այս ծանօթութիւնն ալ պէտք է եւ ելլցընենք՝ որ խնացականին թէ՛ ի ներքուստ ծագած ներդործութեանցը մէջ եւ թէ արտաքուստ ծագածներուն մէջ յօդուածոյ-յօթիւն կայ. եւ կ'արժէ որ հոս մէկ երկու խօսք խօսինք մանաւորապար Աբդուռոսդ ծնած յօդուածոյ գաղափարոյ վրայ։

Պարզ գաղափար բանաձներնիս նիւթերու մասունքը միայն կը ցուցընեն։ Գունոյ զգայութիւնները, ինչպէս՝ կարմիր՝ ձերմակ՝ գեղին. չօշափականին սկզբնական զգացմունքն, ինչպէս՝ դիմադրութիւն՝ տարածութիւն՝ պնդութիւն եւ կակղութիւն. ասոնք՝ առանձին առանձին առնելով՝ հմտութիւն մը չեն տար մեզի նիւթոյ վրայ, հապա տուած հմտութիւններն նիւթոյ մասանցը՝ յատկութեանցը եւ տարերքներուն վրայ միայն կրնայ ըլլալ։ Վասն որոյ արտաքին առարկաներու, աշխարհիս կերպ կերպ նիւթական բաներուն վրայ ունեցած գաղափարներնուս շատը յօդուածոյ են. Զոր օրինակ՝ տուն՝ ծառ՝ ծաղիկ՝ բոյս՝ հանք՝ կենդանի որ կ'ըսենք, ասոնցմով արտայայտած գաղափարներնուս մէկն ալ պարզ չէ, այլ ընդհակառակն շատ մը տարերք կը բովանդակեն մէջերնին։

76. *Մեր իրեւ ամբողջ նկատած առարկաներուն վրայ։*

Բանը եղածին պէս ըսելով, մեր նկատողութեան այլ եւ այլ արտաքին առարկաներն իրեւ ամբողջ կ'երեւնան մեզի. եւ այս նկատումը (մտքերնուս մէջ ի սկզբան ինչ կերպով որ ծագած ըլլայ) շատ կանուխ կը սկսինք ունենալ որ եւ իցէ հանդիպած բաներնուս վրայ։ — Օրինակ առնենք մանչը. հասարակ սովորական խորհրդով (հատանականաբար նախընթաց եւ շատ կանուխ սկսած վարժութեան մը արդիւնքը եղած պիտի ըլլայ այս բանը) ամէն մարդ իրեւ ամբողջ կը նկատէ զայս. իր մտքին մէջ ծագած մտածիւն մը։ մասաւոր հանգամանքն այն մտածիւնը իրեւ ամբողջ միութիւն մը կը բովանդակէ։ Արդ՝ այս յօդուածոյ գաղափարն, բոլոր ուրիշ յօդուածոյ գաղափարաց նման, արդեամբք հատատար է խել մը աւելի տարրական գաղափարներու։ Վասն որոյ երբոր հարկ կ'ըլլայ մտածիւնին ինչ ըլլալը մէկուն տորագրել, ուրիշ բան չենք կրնար ըսել, հապա կը սկսինք անոր տարերքը համրել։ Մանրութիւն՝ գոյն՝ կարծրութիւն՝ երկար քաշելու զօրութիւն ունեցող, եւ այլն, տարին մըն է կ'ըսենք։

Ոչխն յօդուածոյ բառ մըն է, եւ անոր նմանը եղող մեաւոր հան-

Վերացուցումն։

դամներն ալ նոյնպէս յօդուածոյ գաղափար մըն է։ Բայց թէ որ այդ նիւթը չտեսած, ինչ բան ըլլալը չլսած մարդու մը ոսկի կամ անոր համանչան բառ մը ըսես, ամենեւին բան մը չի հասկրնար ըսածէդ. վերլուծութեան մտնելու ես, ու գեղին՝ շատ ծանր՝ լուծանելի՝ ծաւալական, եւ այլն, մարմին մը ըլլալը հասկրցընելու ես որ խօսքէդ բան մը իմանայ։ Երկինքը արեգակին կը նայինք. սակայն այդ գունոյն վրայ ինչ գաղափար կրնայինք ունենալ, թէ որ ձեւի եւ տարածութեան, լուսաւորութեան եւ տաքութեան, բղորակութեան եւ կանոնաւոր չարժման տարրներով չկրնայինք նկատել։ Ուրեմն իբրեւ ամբողջ նկատած արտաքին առարկաներնուս վրայ մեր ունեցած բոլոր գաղափարներն յօդուածոյ են. եւ բոլոր այսպիսի յօդուածոյ գաղափարներն ալ բաղադրեալ են պարզ գաղափարներէ։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՎԵՐԱՑՈՒՑՈՒՄՆ

77. *Յօդուածոյ գաղափարաց վերլուծութեանը մէջ վերացուցումն ըլլալը։*

Նախընթաց գլխուն մէջ Յօդուածոյ իմացական հանգամանաց վերլուծութեանը եւ քննութեանը վրայ եղած ծանօթութիւններն բնականապէս մէկ ուրիշ նիւթ մը կը բանան առջեւնիս, այն նիւթին հետ մէկ քանի բաներով շատ մօտ կապակցութիւն ունեցող։ Նատ անգամ կ'ըլլայ որ ժամանակ առաջ ձեւացուցած մէկ յօդուածոյ գաղափարնուս (հոգ չէ երբ կամ ինչ եղանակաւ ձեւացընելնիս, կամ ինչ տեսակ գաղափար ըլլալը) մէկ քանի մասերուն վրայ՝ այլ եւ այլ պատճառներով՝ կ'ուզենք աւելի բարակ քննութիւն մը ընել։ Այս բանը շատ անգամ ալ այն գաղափարը ազէկ մը հասկրնալուն բացարձակապէս հարկաւոր կ'ըլլայ։ Թէպէտ եւ անտարակոյս առնուազ անոր տարրական մասերը դիտած ենք, սակայն այն առենը չտեսնոյ անցած գացած առեն մըն է. հիմայ մեզի պէտք է նոր դիտողու-

Վերացուցումն :

թիւն մը ունենալ այն գաղափարին վրայ . անոր բովանդակած պարզ գաղափարները կ'ուզենք մէկիկ մէկիկ զատ զատ քննել , եւ այս գործողութիւնը կ'ըլլայ Վերացումէ , եւ ոչ ուրիշ կերպով :

Ա. այս գործողութեամբ մեր յօդուածոյ գաղափարները՝ որչափ ընդարձակ ալ ըլլան՝ կրնանք , եթէ ներելի է ըսել , մաս մաս բաժնել , եւ տարրական մասերը մէկմէկ վերացուցանել կամ զատել , ոչնչէն՝ ամէն մէկ մասը տվրարար իրեն հետ կապակցած գաղափարներէն զատելով մէկ դի առնելով՝ առանձին քննութեան ենթակայ ընել : Ուստի երբոր մտաւոր հանդամանք մը այս գործողութեան տակ կ'իյնայ , այն մէկմէկ անջատեալ գաղափարները Վերացեալ գաղափարք կ'ըսուին : Աւոր վրայ ըսելիքներնիս բացայայտ ընելու համար՝ երկու կարգ բաժնենք այս գաղափարները . Մասնաւորի եւ Ընդհանուրի . որ ըսել է թէ վերացուցումը երբեմն մէկ գաղափարի կամ տարրի վրայ կ'ըլլայ , երբեմն ալ մէկէն աւելի գաղափարաց կամ տարերց վրայ :

78. Մասնաւոր վերացեալ գաղափարներու օրինակներ :

Արդ սկսինք բացատրութեան նախ Մասնաւոր Վերացեալ գաղափարներէն : Ա. կարգին օրինակ կրնանք բերել այլ եւ այլ տեսակ գոյներու գաղափարները : Օրինակի աղագաւ , վարդ մը կ'առնենք ձեռքերնիս , տարածութիւն , գոյն , ձեւ , հոտ ունի . բայց մտքերնիս այնչափ կը յատի գոյնին , որ միւս յատկութիւնները գլխովին կը մոռնանք : Ասիկա տեսակ մը վերացուցումն է , թէպէտ եւ կարելի է անկատար եղած ըլլայ . քանզի թէ որ ենթական աչքերնիս ըլլայ , մտադրութիւննիս որչափ որ մասնաւոր մէկ յատկութեանը կամ որպիսութեանը տանք ալ , դժուար կ'ըլլայ մէկալները մտքերնուս տեսութիւնէն բոլորովին զատել հեռացընելը : Բայց ընդհակառակն երբոր աչքերնուս առջին չեղած մէկ առարկային մը իմացումը մտքերնիս գայ , երբոր անանկ բանի մը վրայ խորհինք կամ վերբերնուամ մը ձեւացընենք , մեր խորհուրդներն դիւրաւ այն առարկաներուն գոյնին կրնան դիմել , եւ այն յատկութեանը վրայ կրնայ յատիլ ուշադրութիւննիս , առանց անոր միւս յատկութիւնները , ինչպէս ծանրութիւնը՝ կարծրութիւնը՝ համը՝ ձեւը , եւայլն , մասնաւորաբար նկատելու : Եթէ ուզենք կրնանք նաեւ մարմնոյ մը (թէ ներկայ ըլլայ՝ թէ՝ աւելի կատարեալը , տարակոյս ըլլայ) սերտութիւնը տարածութենէն որոշել , եւ կամ մեր մտադրութիւնը միայն ծանրութեանը՝ կամ երկայնութեանը՝ կամ լայնութեանը՝ կամ խորութեանը տալ , եւ որ յատկութիւնն որ ուզենք զանիկայ որոշ ենթակայ ընել մեր խորհրդոցը :

Վերացուցումն :

Ուստի , ինչպէս որ յայտնի բան է թէ մարմնոյ մը յատկութիւններն որչափ սերտ կապակցութիւն որ ունենան ալ մէկմէկու հետ առարկային վրայ՝ մտքին տեսութեանը եւ քննութեանը մէջ կրնան բաժնուիլ իրարմէ , այս ըսած մտաւոր հանդամանքներնուս վրայ այս սուորագրութիւնը կրնանք ընել , թէ երբոր իրի մը մէկ յատկութիւնը , անանկ մէկ յատկութիւնը կամ որպիսութիւնը , որ ինք իրեն առանձին չ'ըլլար , հապա ուրիշի հետ կապակցութեամբ , կը զատենք մտքով այն յատկութիւններէն կամ որպիսութիւններէն , որոնց հետ սովորաբար կապակցութիւն ունի , անոր վրայ ձեւացուցած ծանօթութիւննիս մասնաւոր վերացեալ գաղափար կ'ըլլայ : — Այս կարգէն եղող վերացեալ գաղափարներուն որոշիչ նշանն այս է , որ վերացուցումը միանակ մէկ յատկութեան կ'ըլլայ . Թերեւս այս ալ մասնաւորաբար դրուցել պէտք է , թէ կրնայ ըլլալ որ մէկ գաղափարի մը վրայ վերացումն կամ անջատումն ըլլայ , քանի որ այն անջատումը առարկային վրայ չի կրնար ըլլալ . Օրինակի աղագաւ՝ չէնքի մը չափը՝ ձեւը՝ երկայնութիւնը՝ լայնութիւնը՝ գոյնը , եւ այլն , կրնաս իրարմէ բաժնել եւ ամէն մէկը զատ զատ մտաւոր տեսութեան առարկայ ընել . եւ սակայն իրօք եւ գործնականապէս առանկ անջատութիւն չ'ըլլար նոյն իսկ չէնքին վրայ , թէ որ այդ յատկութիւններուն մէկը վերցընես , բոլոր միւսներն ալ անոր հետ մէկտեղ կը վերնան :

79. Մասնաւոր վերացեալ գաղափարաց վերացուցման գործողութիւնը :

Վերացեալ ծանօթութեանց վրայ ըրած խօսքերնուս ընթացքը առնանկ կարծիք մը կրնայ տալ թէ վերացուցումը զատ մտաւոր կարողութիւն մը պիտի ըլլայ , մինակ այս մասնաւոր գործը կատարող . Բայց ուրիշ մտաւորական կարողութիւններէ որոշ եւ յատկապէս մինակ այս գործիս համար տահմանուած կարողութիւն մը կամ զօրութիւն մը ըլլալուն վարդապետութիւնը հաստատուն վկայութեամբ ապացուցած չէ . ձշմարիտին աւելի կը մօտենանք , թէ որ վերացուցումը իրրեւ լոկ ֆունկցիոն մը սեպենք , եւ ոչ թէ կարողութիւն : — Հետեւեալ բացատրութենէն՝ առաջին կարգի , այսինքն մասնաւոր վերացեալ գաղափարաց իմաստը ձեւանալն ըստ բաւականին կը հասկըցուի :

Մեր մանկութեան ամենէն առջի ծանօթութիւններն , թէ՝ զգայարանքներէ ծագած ըլլան՝ թէ ի ներքուստ , պարզ են , եւ ամէնքն ալ իրարմէ անկախ եւ զատ . սակայն կը տեսնենք որ շատ շուտ այս պարզ խորհուրդներն իրարու հետ կը միանան , եւ աստիճանէ յօդուածոյ մտաւոր հանդամանքներ կը շինուին . Շատ պարզ գաղա-

փարներ այս կերպով մէկ բաղադրութիւն մը կ'ըլլան . եւ ահա այս է խնդիրնիս թէ այս բաղադրութիւնը ինչպէս լուծելու է , որ տարբական մասերն յօդուածոյութենէ ելլեն առջի վիճակին մտնեն :

Աւսր պատասխան այս պիտի ըսենք , թէ երբոր մասնաւոր վերացեալ գաղափար մը զատելու կ'ըլլանք , ի հարկէ մէկ նախընթաց որոշում մը՝ ընտրութիւն մը՝ կամական ներդործութիւն մը պիտի ըլլայ : Այս կամական մտաւոր հանգամանքը իր առջին եղած յօդուածոյ մտաւոր հանգամանքին մէկ մասին աւելի հակումն ունենալու է , քան թէ միւսներուն , կամ թէ ըսենք՝ յօդուածոյ մտաւոր հանգամանքին մէկ մասը միւսներէն աւելի ուժով քաշելու է իրեն : Այնպէս որ չէ թէ միայն բաղձանք մը , հապա ճշմարտապէս հասատտուն դիտաւորութիւն մ'ալ ունենանք այն յօդուածոյ գաղափարին մէկ մասը մէկալներէն աւելի մասնաւոր կերպով մը դիտելու կամ քննելու : Երբոր մեր միտքը այս կերպով յօդուածոյ ծանօթութեան մը մասնաւոր մէկ մասին կը հակի , ան ատեն կը տեսնենք թէ այս բանը կ'ըլլայ . այսինքն թէ զուգորդութեան սկզբունքը՝ կամ ինչ սկզբունք որ է՝ այդ մասնաւոր մասը մէկալներուն հետ կապող մէկ ընդոյզ , շատ կամ քիչ՝ իր ըրած ներդործութիւնը կը դադրեցընէ , եւ միւսներուն կապը կը կտրի . յայնժամ միւս մասերն շուտով կը բաժնուին անյայտ կ'ըլլան , կը մնայ տեսութեան առարկայ միայն մէկ այն մասնաւոր յատկութիւնը , որուն որ հակած էր մեր միտքը : Որ ըսել է կը վերացուցուի եւ կ'ըլլայ վերացեալ գաղափար : — Օրինակի աղագաւ՝ թէ որ մէկ առարկայի մը , տան մը՝ ծառի մը՝ տուննկի մը՝ ծաղիկի մը եւ կամ ասոնց նման ուրիշ բանի մը յօդուածոյ գաղափարը ըլլայ մտքերնուս մէջ , եւ մէկ բաղձանք մը ու դիտաւորութիւն մը ունենանք այն յօդուածոյ գաղափարին մասնացը մէկը՝ գոյնը , մտադրութեան մասնաւոր առարկայ ընել , ասիկա հետեւելիքը այս է , որ երբոր նկատողութիւններս մասնաւորաբար գոյնին կը դարձընենք , միւս յատկութիւններն մտքերնուս առջեւէն աներեւոյթ կ'ըլլան , եւ անոնց վրայ ալ խորհուրդ չենք ունենար : Թէ որ դիտաւորութիւնիս մէկ առարկայի մը ծանրութիւնը կամ տարածութիւնը դիտել ըլլայ , դարձեալ այս է ըլլալիքը . ուրիշ խօսքով այն բանին տարածութիւնը՝ գոյնը՝ ծանրութիւնը՝ եւ այլն՝ մտադրութեան որոշ եւ զատ զատ առարկաներ ըլլալով , միւսներէն կ'որոշուին , վերացեալ գաղափարներ կ'ըլլան :

Կ'երեւնայ թէ այս է մասնաւոր վերացեալ գաղափար ձեւացընելուն մտաւոր գործողութիւնը , եւ ոչ ուրիշ բան . այսինքն է , կամական ներդործութեան մը յօդուածոյ գաղափարի մը դէպ 'ի մէկ մասնաւոր մասին չտկուիլը , եւ հետեւաբար առ մտաւոր ընտրո-

թեան առարկայ եղող մասնաւոր մասին մէկ դի քաշուիլը . եւ այս միջոցիս միւս մասերուն բնականապէս եւ ի հարկէ աներեւութանալը :

80. Ընդհանուր վերացեալ ծանօթութիւնը ըսելով սեռ եւ տեսակ կը հասկըցուի :

Գանք երկրորդ կարգի վերացեալ գաղափարաց : — Ընդհանուր վերացեալ գաղափարը ոչ միայն մասնաւորներէն տարբեր են՝ առանցմէ աւելի տարերք բովանդակելովնին , այլ ուրիշ յօդուածոյ ծանօթութիւններնուս մեծ մասէն ալ կ'որոշուին : — Օրինակի աղագաւ մէկ անհատի մը , Յօհաննէսին՝ Պետրոսին՝ Թորոսին վրայ ձեւացուցած գաղափարնիս յայտնի է թէ յօդուածոյ է , եւ սակայն ընդհանուր գաղափար չենք կրնար ըսել : Նմանապէս մասնաւոր ձիու մը , մասնաւոր ծառի մը վրայ ունեցած գաղափարնիս յօդուածոյ գաղափար է , բայց ընդհանուր չէ : Ցստակ որոշմունք մը կայ ասոնց ու ընդհանուր գաղափարաց մէջ , թէպէտ եւ կրնայ ըլլալ որ առջի բերանը կատարելապէս յայտնի չերեւնայ : Երբոր Ընդհանուր վերացեալ կ'ըսենք , իրերու կարգերուն կամ դասերուն վրայ , այսինքն Սեռի եւ Տեսակի վրայ ունեցած ծանօթութիւններնուս համար է : Այս ծանօթութիւնները ընդհանուր անուններով կ'արտայայտենք , խիստ շատ անգամ առանց սահմանի մը տակ խօթելու ըսածնիս , ինչպէս՝ երբ որ կենդանի՝ մարդ՝ ձի՝ թռչուն՝ ոչխար՝ ծառ , եւ այլն , բառերը կը գործածենք , ոչ թէ խօսքերնիս այն այլեւայլ կարգերէն եղող մասնաւորի մը վերաբերելով , այլ ընդհանուր առմամբ :

81. Կարգաւորութեան գործողութեանը կամ սեռ եւ տեսակ յօրինելուն վրայ :

Արդ՝ թէ որ մեր ընդհանուր վերացեալ գաղափարներն , անոնք որ արտաքին առարկաներու կը վերաբերին , իրաւցընէ Սեռի եւ Տեսակի ծանօթութիւններ են , ուրեմն անոնց ինչ ըլլալը ազէկ մը հասկընալնուս օգնութիւն մը կ'ըլլայ , թէ որ այս սեռին ու տեսակին ինչպէս յօրինուիլը համառօտիւ քննենք : Ստոյգ դիտենք որ այս կարգաւորութիւնը ընելն գործնական դժուարութիւն մը չունի , քանզի մարդիկ անթիւ բաներու մէջ այս կարգաւորութիւնը կ'ընեն , եւ ան ալ շատ կանուխ՝ մանկութենէ սկսելով : Անանկ կ'երեւնայ թէ այս գործողութիւնը որոշ եւ միօրինակ մտաւորական բերմանց կամ հակամիտութեանց իշխողութեամբը կը կատարուի : — Ուրեմն ինչ եղանակաւ կ'ըլլայ այս կարգաւորութիւնն , իրօք եղածներուն

Վերացուցումն :

Նայելով՝ նախ եւ առաջ այս յայտնի է՝ թէ առանց երկու իրաք բան մէկտեղ դիտելու՝ կարգաւորութիւն չ'ըլլար։ Վասն որոյ խել մը բան ըլլալու է առջեւնիս, որոնց ամէն մէկը նախ ըստ ինքեան եւ ապա միւսներուն հետ բաղդատմամբ պիտի քննուին։ Ա՛ս որ ըլլայ, անկէ ետեւ կը սկսի գործողութիւնը, որուն ինչպէս ըլլալը ընտանի օրինակով մը բացատրենք։

Դիցուք թէ նաւարկելի գետի մը եզերք կայներ ես, կը տեսնես ջուրին հոսելը, գետին վրայ կախուած սեպագետ ժայռերը, երկու դին չարուած ծառերը, նաւակներ եւ նաւավարներ գետին մէջ, եւ գետէն ջուր խմելու վազող արջառներ եւ ոչխարներ։ Յանկ տեսարան մը առջեւդ եղած առանը միտքդ չուտ մը անոնց ամէնքն ալ մէկիկ մէկիկ՝ եւ բոլորը մէկէն առնելով՝ կը զննէ. այս զննութիւնն ու հետազօտութիւնը շատ չի քշեր, տեսակ տեսակ համաձայնութիւններու եւ տարբերութիւններ կը տեսնէ այն բաներուն մէջ։ Կ'իմանայ որ այնինչ բաները էապէս նման են իրարու, ոմանք ալ էապէս անման. ուստի անոնց ամէնքն ալ մէկ կարգ չի դասեր, հապա մէկ որոշում մը կ'ընէ, ու այլ եւ այլ տարբեր կարգեր կը յօրինէ։ Արջառներն եւ ոչխարներն ամէն մէկ տեսակը իր կարգը կը դասուի։ Գետին եզերքի բարձր եւ տեբեւալից մարմիններն, թէպէտ մէկ քանի բաներով իրարմէ տարբերութիւններ ունենան, սակայն ուրիշ այնչափ բաներու մէջ մէկ կ'երեւնան, որ անոնք ալ ուրիշ կարգ մը կ'ըլլան եւ ընդհանուր անուամբ ծառ կ'ըսուին։ Ջուրին երեսը նաւերը վարող կենդանի՝ չարժուն՝ բանական էակներն ուրիշ կարգ մը կ'ըլլան, ու կ'ըսուին մարդ։ — Բոլոր ուրիշ տեսած դիտած բաներնուս վրայ ալ այս նոյն գործողութիւնը յանկ կը կատարուի, եւ այս նոյն արդիւնքը ստանկ յառաջ կու գայ։

§2. Ի սկզբան ըրած կարգաւորութիւններնիս երբեմն սխալ կ'ըլլան։

Մանուկներնիս որ որոշ եւ միօրինակ մտաւորական բերմանց իշխողութեամբը կը յօրինեն մարդիկ այս կարգաւորութիւնը։ Սակայն այս ալ գիտնալու է որ մարդկային ընկերութեան հին ժամանակները սխալմունքներ եղած են, եւ կ'ըլլան նաեւ որ առեն որ ազէկ քննութիւն եւ բաղդատութիւն ընելու պատեհութիւններն պակաս են։ Առջի բերանը երբոր բնութիւնը մարդուս աչքին առջեւը կը բացուի, (մարդուս տղայութիւնն ալ անանկ վիճակ մըն է որ ուր որ երթայ նորեկ կը գտնէ ինքզինքը,) այնչափ բաղմաթիւ տեսակ տեսակ նոր եւ հետաքրքրական բաներ կ'ելլեն դիմացն որ՝ ամէնէն ալ փափաքը լեցընել ուզելով՝ մի եւ նոյն ժամանակը ամէնուն մէկտեղ մտադրութիւնը կ'ուղղէ, որով անոնց տեսակական տարբերութիւնները չի տեսներ եւ քիչ շատ ամէնքն ալ իրար կը խառնէ. որ եթէ հանդարտութեամբ չիտակ քննութիւն ընելու ըլլար, ասանկ պիտի չըլլար։ Վասն որոյ տղայութեան առեն ըրած սեռի տեսակի կարգաւորութիւններնէս ոմանց վերջը սխալ ելլելը զարմանալու բան մը չէ։

Բայց ետքէն երբոր շատ կամ քիչ գիտութիւն կը գանձենք մըտքերնուս մէջ, ու տրամաբանութիւններս եւ դիտողութիւններս աւելի կատարելութեան կը հասնի, այս սխալմունքները կը տեսնենք կը չիտկենք. եթէ մէկ մանաւանդ մը տիրապէս իրը չեզող տեսակի մը տակ ենք դասեր, անիկայ անկէց կը զատենք. նոյնպէս եւ տեսակը բուն իրենը չեզող սեռէն։ Ամենէն վայրենի՝ տգէտ մարդիկ անգամ ժամանակին իրենց սխալմունքը կը տեսնեն այս բանին մէջ ու չիտակը կը գտնեն։

§3. Սկիզբները ըրած կարգաւորութիւններնուս վրայ բացատրութիւն։

Խօսքերնուս կարգը կը բերէ բնականապէս՝ որ մէկ երկու դիպուածներու պատմութիւն դնենք հոս, որոնք քննած նիւթերնուս այս մասին բացատրութիւն մըն են։ Բացատրելիքնիս այս պարզ ճըշմարտութիւնն է, թէ մարդիկ դիւրաւ կ'իմանան տեսած բաներնուն մէկմէկու հետ ունեցած նմանութիւնները, եւ հակամիտութիւն մը կը ցուցընեն այն բաները իրենց այն նմանութեանցը համեմատ կարգաւորելու։ Իրրեւ բացատրութիւն այս բանիս, նախ յիշենք Թասպար Հաւզէրին պատահածը։ Թասպար երբոր բանտն էր, (Տե՛ս Ա. եզե. 59.) իրեն գլխաւոր զբօսանք ըրած էր երկու պզտիկ փայտէ ձի, զորոնք՝ իր խորին տգիտութեամբը՝ կենդանի եւ զգայուն էակ կը կարծէր։ Բանտէն երբոր ելաւ, իր վարուցը պատմիչը կ'ըսէ՝ թէ «ինչ կենդանի որ տեսնէր, թէ՛ քառոտանի ըլլային՝ թէ՛ երկոտանի, թէ՛ չուն՝ թէ՛ կատու՝ թէ սագ եւ թէ՛ հաւ, ամենուն ալ ձի կ'ըսէր»։

1814ին Բիդքէյրնի ըսուած կղզին, որ խաղաղական ովկիանոսին մէջ առանձին կղզի մըն է, երկու անգղիացի պատերազմական նաւ կը հանդիպին։ Երկու երիտասարդ՝ այդ կղզիէն, որոնց ունեցած հմտութիւնը ի հարկէ խիստ սահմանաւոր եղած պիտի ըլլայ, կ'ելլեն այս նաւերուն մէկը կու գան։ «Ատոնք, կ'ըսէ պատմութիւնը, այնչափ նորատեսիլ բաներ, նաւին մեծութիւնը՝ հրացանները եւ ուրիշ այլ եւ այլ կարասիքները տեսնելնուն՝ ապշած մնացին։ Կով մը կար նաւուն մէջ, ասիկայ որ տեսան, առջի բերան քիչ մը վախցան, եւ տարակուսեցան թէ ի՛նչ պիտի ըլլայ այդ կենդանին.

Վերացուցումն :

Վերացուցումն :

խոշոր այծ է արդեօք, թէ եղջերաւոր խոզ. քանզի այս երկուքէն ի զատ ուրիշ չորքոտանի տեսած չէին խեղճերը» : Աւանկ չատ ուրիշ օրինակներ ալ կը յիշեն ճամբորդներն, որոնց մէջ ալ այս նոյն կարգաւորութիւն ընելու հակամիտութիւնը կը տեսնուի. բայց մեզի այսչափն հերիք է :

84. Թէ ինչ են ընդհանուր վերացեալ գաղափար :

Ամէն կարգաւորութեան գործողութեան մէջ այն կարգաւորութեամբը ունեցած ծանօթութիւններնիս այս նիւթիս վերաբերութիւն ունեցող գրուածքներու մէջ սովորաբար Ընդհանուր Վերացեալ գաղափարք կ'ըսուին : Եւ այս վերացեալ գաղափարներն մեր բոլորտիքը ամէն տեղ գտնուած բաներուն անհամար տեսակներէն պակաս չեն թուով : Այս կարգաւորութեամբ է որ կենդանիի եւ կենդանեաց այլ եւ այլ տեսակներուն վրայ, ծառի եւ տունկերու բազմաթիւ տեսակներուն վրայ, հողերու եւ հանքերու վրայ, եւ բոլոր ուրիշ կարգաւորութեան եկող բաներու վրայ ընդհանուր գաղափարներ կը ձեւացընենք :

Բայց այս ալ նկատելու է՝ թէ այս ընդհանուր գաղափարներն, ինչ եւ իցէ բանի վրայ որ հաստատուած ըլլան, այն բաներուն ամէն մէկ մասնաւոր որպիսութիւնները չեն բովանդակեր : Նոյնպէս մը մարդոց վրայ կը նայինք, կը տեսնենք որ ամէնքն ալ այսինչ այնինչ բաներով, հասակաւ՝ գոյնով՝ ձայնի եղանակաւ եւ ուրիշ մասնաւոր բաներով տարբեր են իրարմէ : Մեր միտքը միանակ այն երեւոյթներուն եւ յատկութիւններուն կը նայի, որոնցմով որ նմանութեան գաղափար մը կրնայ ձեւացընել. այսինքն՝ միանակ այն երեւոյթներուն եւ յատկութիւններուն կը նայի, որոնցմով որ իւր դիտած մասնաւորներն իրարու նման են կրնայ ըսուիլ տիրապէս : — Արդ՝ այն յօդուածոյ մտաւոր հանգամանքը, որ այս նմանութիւն հաստատող յատկութիւնները միայն կը պարունակէ, եւ ասոնցմէ ի զատ ոչ մէկ ուրիշ բան մը, (բայց ի այն յաւելուած գաղափարէն, թէ այս յատկութիւններէն ունեցող ուրիշ մարմիններ ալ կան,) այն մտաւոր հանգամանքին կ'ըսենք Ընդհանուր Վերացեալ գաղափար :

Եւ Վերացեալ բառերնին ալ բուն այս բանիս համար է : Այս տեսակ ծանօթութեանց Վերացեալ կ'ըսենք. ինչու. անոր համար որ մինչդեռ շատ մը մասնաւորներ կը պարունակեն՝ այսինչ այնինչ բաներով զանոնք մէկմէկու նման դնելով, անդին խել մը ուրիշ յատկութիւններ ալ, որոնցմով այն բաները կը տարբերին մէկմէկէ, կը զատեն մէկ դի կը ձգեն, թէ որ այս մէկ քանի մասանց խտրու-

Վերացուցումն :

թիւնն ու բաժնուիլ ձգուիլը չըլլար, այս ծանօթութիւնները իրենց ամբողջութիւնովը առնելով՝ ուրիշ կերպով չէինք կրնար նկատել, բայց եթէ իրրեւ մասնաւոր մասնաւոր անհատներ : — Ընդհանուր գաղափարք կ'ըսուին, այս պատճառաւ, որ այս յիշեալ ընտրութիւնովն ու որոշմամբը անանկ յատկութիւններ կը պարունակեն իրենց մէջ, որոնք չէ թէ մէկ հատ չատ բաներու վրայ կը գտնուին :

85. Ընդհանուր վերացուցման օգտակարութիւնը՝ Քուելու կողմանէ, եւ այլն :

Ընդհանուր վերացեալ գաղափարներ ձեւացընելու կարողութիւնն որ ունի մարդերնիս, խիստ մեծ գործնական օգուտներու պատճառ է : Այս վերացուցմամբ մարդուս մտքին ներգործութիւններուն, մասնաւորաբար տրամաբանելու կարողութեանը ինչ ատիճան զօրանալը դիւրաւ հաշիւի գալու բան չէ : Ընդհանուր վերացեալ առաջարկութիւններով մէկ երկու խմատի մէջ հատորներ կրնանք սղմեցընել. այսինքն՝ մէկ քանի խմատի մէջ բովանդակեալ եւ բացայայտեալ ճշմարտութիւններն մասնաւոր առումներով հատորներ պիտի լեցընէին :

Առանց ընդհանուր գաղափար ձեւացընելու կարողութեան անհրաժեշտ կ'ըլլար նոյնը, մինչեւ անդամ աննշանագոյն թիւ մը : Նոյն մը բան մէկմէկէ բերելով՝ իրրեւ բազմութիւն մտածել եւ այնպէս համրել չկրնար՝ կը տեսնենք որ անոնց մէկ հասարակ անուն մը տալ հարկ է : Այս հասարակ անունը, մինչեւ որ այն բաները մէկ տեղ մը չդարձընենք, չենք կրնար տալ. տեղ յօրինելն ալ վերացուցանել ըսել է. ուրեմն յայտնի է որ առանց վերացուցանելու կարողութեան կամ աւելի աղէկ է ըսել գործողութեան՝ Քուել չէր ըլլար : — Այս դիտողութիւններէն կը տեսնենք թէ ոչչափ մեծ գործնական օգտակարութիւն ունի խնայականին ընդհանուր վերացուցումն ընելու ներգործութիւնը : Առանց Քուելու կարողութեան, երբոր անանկ հետազօտութեան մը գայինք՝ որ Քուել պէտք ըլլար, այն տեղը կանկ պիտի առնէինք. առանց կարգաւորելու կարողութեան, բոլոր մեր հայեցողութիւններն միանակ մասնաւորաց վրայ պիտի ըլլային, եւ ամենեւին ընդհանուր տրամաբանութիւն պիտի չկարենայինք ընել :

86. Ընդհանուր վերացեալ ճշմարտութեանց կամ սկզբանց վրայ :

Ընդհանուր վերացեալ գաղափարներէ ի զատ՝ ընդհանրութիւն ունեցող վերացեալ ճշմարտութիւններ կամ սկզբունքներ ալ կան,

որ ասոնց ալ քիչ մը մտադրութիւն ընել արժան է, մանաւանդ գործնականապէս նկատելով։ Թէպէտ եւ մինչեւ հիմայ խօսածներնիս հերիք են վերացուցման օգտակարութիւնը ցուցընելու, սակայն թերեւս փափաքելի ըլլայ աւելի ընդարձակ հմտութիւն մը տալերնիս անոր ինչ բաներու վերաբերելուն վրայ։

Ընդհանուր վերացեալ ճշմարտութիւններ կամ սկզբունքներ ձեւացընելու ներգործութիւնը կ'երեւնայ թէ այս կերպով կ'ըլլայ։ Նախ եւ առաջ անշուշտ պէտք է որ մանաւորաց, անհատական իրերու եւ հանգամանաց եւ առանձին դիպուածներու վրայ քննութիւն ընենք եւ անոնց վրայ պէտք եղած հմտութիւնը ստանանք։ Յետոյ այս հետազօտութեան մէջ ինչ բաներ որ ստուգեցինք անոնց ճշմարտութիւնը կը հաստատենք, այն նոյն բաները ուրիշ նման իրերու եւ դէպքերու մէջ ալ նկատելով։ Այս բանը ընելու համար՝ մէկ անհատէն մէկալը խել մը դիտողութիւններ կ'ընենք, ինչուան որ ալ տարակոյս մը չմնայ հաստատելու եւրէք եղած բաներնուս ստուգութեանը վրայ։ Ասանկով երբոր մէկ ընդհանուր ճշմարտութեան մը կամ սկզբան մը կը հասնինք, ալ անկէ ետեւ ան մասնաւոր իրերուն եւ դիպուածներուն քննութիւնը, որոնց վրայ որ գուած ճշմարտութիւններնիս հիմնեցինք, մէկ դի կը ձգենք, եւ այն սկզբունքը կամ ճշմարտութիւնը միայն գաւազանմէ եւ վերացականապէս մեր մտաւոր դիտողութեանցը առարկայ կ'ընենք։ Այս գործողութիւնը կրկին եւ կրկին շատ հեղ կը կատարենք, մինչեւ որ մտքերնիս բազմաթիւ մասնաւորներով զբաղելուն տեղը, ընդհանուր ճշմարտութիւններով զարդարուի։ Յետոյ այս ճշմարտութիւնները մէկտեղ կը բերենք ու կը տրամաբանենք կը բաղդատենք, եւ ասոնցմէ ալ ուրիշ ճշմարտութիւններ կը հաննենք աւելի ընդարձակ։

87. Փիլիսոփայից եւ ուրիշներուն հայեցողութեանցը վրայ։

Նախընթաց յօդուածին մէջ ըսածնիս կը բերէ որ այս դիտողութիւնն ալ ընենք, թէ փիլիսոփայական մտքի տէր եղողներուն եւ հասարակ մարդոց հայեցողութեանցը մէջ մէկ որոշիչ տարբերութիւն մը կայ, որուն արժան է քիչ մը մտադրութիւն ընել։ Այս երկու տեսակ մարդոց մէջ եղած այս տարբերութիւնը փիլիսոփայից ուրիշներէն աւելի երկար եւ ընդարձակ տրամաբանութիւն ընելու սովորած ըլլալէն չէ այնչափ, այլ գլխաւորապէս այս բանէն է, որ անոնք աւելի սովորած են ընդհանուր դաղափարներ եւ ընդհանուր բաներ գործածելու, որ ասանկով իրենց ըրած տրամաբանութիւններէն հանած եզրակացութիւններնին ալ ընդհանուր ըլլալով՝ շատ

բան կը պարունակեն, եւ այս իրենց ընդհանուր տրամաբանութիւններ ընելը, թէպէտ եւ առանձին հանած եզրակացութիւններնին՝ իրենց մասնաւոր առմունքներովը՝ զարմանալի հնարագիտութիւններ են, սակայն եւ այնպէս կարծուածին չափ դժուարին գործ մը չէ։ Այնչափ անդամ եւ այնչափ երկար ժամանակ ընդհանուր դաղափարներու եւ ընդհանուր առաջարկութիւններու վրայ նայած են. այնչափ սովորած են իրարու ընդհանուր բնութիւնը պնդելու, զատելով մէկ դի ձդելով անոնց աւելորդ եւ տեսակարար պարագաները, որ այս բանը --ն-ի-ն մը եղած է իրենց, եւ առանց դժուարութեան միշտ կը կատարեն այս գործողութիւնը. Ասանկ մարդոց՝ մէկ մարդու մը իր հասարակ գործերը լաւ կարգաւորելու համար որչափ միտք հոդնեցընել որ պէտք է, անկէ եւել մտաւոր աշխատանք պահանջող գործ մը չէ այս բանը։

Այս փիլիսոփայից հայեցողութիւններէն տարբեր են մարդոց մեծ մասին հայեցողութիւնները, թէ՛ իրենց ննթակայ ըրած բաներնին եւ թէ անոնցմէ ըրած մակածութիւններնին մասնաւոր ըլլալուն համար։ Ասոնք մէկ անկարողութիւն մը կը ցուցընեն իրենց տեսութիւնը շատ անհատներ բովանդակող ընդհանուր առաջարկութեանց տարածելու։ Լոկ ձեռնարկութիւն ընելու, մասնաւոր բաներու վերաբերեալ առաջարկութիւններ մէկմէկու հետ բաղդատելու եւ անոնցմէ եզրակացութիւններ հանելու կարողութիւններնին շատ զօրաւոր կրնայ ըլլալ. բայց երբոր ընդհանուր առաջարկութիւն մը դիտելու որ գան, մտքերնին կը չիտթի, եւ անկէ ելած եզրակացութիւնը, թէ եւ ինչ տրամաբանութեամբ ըլլալը շատ բացայայտ առջեւնին դրուի, իրենց մեծ բան մը կ'երեւնայ։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՄՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

88. Մտադրութեան ընդհանուր բնութեանը վրայ։

Մտադրութեան վրայ, իբրեւ զատ իմացական կարողութիւն մը խօսիլ հարկ չտեսնելով, թէ եւ ոմանք հարկաւոր սեպեն, այնչափ մը եթէ ըսենք հերիք կ'ըլլայ, թէ Մ-ա-դ-ր-ո-ւ-թ-ի-ւ-ն ըսելով մարդուս

մոքին այն հանդամանքը կ'իմանանք, երբոր մէկ զգայական կամ իմացական առարկայի մը կը յատի ժամանակ մը, առանց ուրիշ բանի մը նայելու։ Երբոր թէ՛ արտաքին բանի մը ըլլայ՝ թէ ներքին խորհրդածութեան առարկայի մը մտադրութիւն կ'ընենք, խելքերնուս հասածին չափ որոշում ընելով՝ կը տեսնենք որ այս բանը կ'ըլլայ. այսինքն թէ մոքերնիս այսինչ չափ ժամանակ՝ այն իր մտադրութեան առարկան ինչ որ է անոր հետ կը դրաղի, եւ թէ այն միջոցին ուրիշ ամէն բան անտես կ'առնուի։ Որիշ խօսքով՝ իմացական կարողութիւններս իրեն առարկայ ըրած բանին վրայ անբաժան եւ անընդհատ չարունակութեամբ մը իր հայեցողութիւնը յառաջ կը տանի։ — Բայց ամէնը աս չէ. բայ ի այս որոշ ու զատեալ մտաւորական իմացումէն՝ կանոնական ներգործութիւն մըն ալ կայ՝ այն իմացումը այս կամ այն բանին տանող, առարկային վրայ հաստատող ու զօրացնող։ Այնպէս որ ամէն մտադրութեան ներգործութիւն յաղուածոյ մտաւոր հանդամանք մը պիտի սեպենք, որ կը պարունակէ ոչ միայն լոկ իմացում մը կամ կարգ մը իմացմունք, այլ նաեւ կանոնական ներգործութիւն մըն ալ՝ բաղձանաց կամ պարտականութեան զգացման մը վրայ հիմնեալ։ Այս ընդհանրապէս բաղձանաց կամ չհամընդրութեան զգացումէ՝ մը շարժեալ կանոնական ներգործութիւնն է որ մտքը մէկ դրութեան մը մէջ կամ մէկ բանի մը վրայ հաստատուն կը պահէ։

89. Մյլ եւ այլ ասպիճան մտադրութեանց վրայ։

Այս նիւթիս վրայ յառաջ բերած տեսութիւններնուս հանճայն, մտադրութեան ուժգինը՝ թէ՛ եւ՛ քիչը կ'ըլլայ, ինչպէս որ գիտէ ամէն մարդ։ Երբոր մոքին մէկ բանի մը վրայ ունեցած տեսութիւնը վայրկենական նկատողութիւն է, եւ մտադրութեան ժամանակ ընդհանրապէս մոքին տեսութեան հետ մէկտեղ միացած չարժութեան ուժգնութիւնը կամ կանոնական ներգործութեան զօրութիւնն ալ կը պակսի, անատեն մտադրութիւնը թէ՛ եւ՛ քիչ կ'ըլլայ։ Իսկ ընդհակառակն երբոր մտքը մէկ առարկայի մը կամ խել մը առարկաներու կը ձկտի ուժգնութեամբ եւ խել մը առեն, եւ ամենեւին ուրիշ բանի մը չնայելով, անատենը մտադրութիւնը ուժգին կ'ըլլայ։

Մենք ընդհանրապէս առջի բերանը մտադրութեան ինչ ասպիճան ըլլալը մոքին իրեն առարկայ ըրած բանին պրաղած ժամանակին տեւողութենէն կը դատենք։ Բայց երբոր քիչ մ'ալ յառաջ երթանք, պիտի տեսնենք որ ան ժամանակի տեւողութիւնը մտադրութեան հետ միացած բաղձանաց կամ ուրիշ չարժութեան զօրութենէն մը եւ

յարակայութենէն կախեալ է։ Ուստի որ եւ իցէ մասնաւոր պարագայի մէջ մտադրութեան ասպիճանը չափելու համար՝ չէ թէ միայն ժամանակին տեւողութիւնը, հապա նաեւ զգայնան զօրութեանն ալ նայելու ենք. քանզի առջինը երկրորդին արդիւնքը եւ մէկ մասքով մը անոր չափն է։

Մէկ բանի մը միայն մէկ թեթեւ մտադրութիւն մը ընել կրցող, միտքը մէկ առարկայի մը վրայ հանդարտ՝ հաստատուն եւ ուժգնութեամբ պահել չկրցող մարդու օրինակ ամէն տեղ լեցուն է. անանկ օրինակներ ալ կան, որոնց վրայ այս ուժը այն ասպիճան զօրացած է, որ յիրաւի դիտելու արժան բաներ են։ Անանկ չափարերներ եղած են, որ կարող են եղեր ամէն խառնակութեան եւ վրդովման մէջ ամենադժուար եւ ամենախառն նախադասութիւններ հետազօտել։ Ծուլիոս Կեսարին համար ըսուած է թէ՝ ինք հրովարտակ գրած ատենը տարբեր տարբեր չորս ուրիշ հրովարտակներու խօսքերն ալ նոյն միջոցին կրնար ըսել ու քարտուղարներն կը գրէին. եւ թէ որ իր ձեռքը գրելու բան մը չըլլար, եօթը տեսակ հրովարտակ մէկէն կրնար գրել տալ իր հրամայումովը։ Այս նոյն բանը Նաբոլէոն Պոնապարթին համար ալ կը պատմուի, որ մէկ զարմանալի կարողութիւն մը ունէր մոքին բոլոր զօրութիւնը իր դիմացն եղած բանին ուղղելու։

90. Ցիշողութեան մտադրութենէ կախեալ ըլլալը։

Իմացական փիլիսոփայութեան մէջ կ'երեւնայ թէ յիշողութեան մտադրութենէ կախեալ ըլլալուն վարդապետութենէն աւելի բացայայտ հաստատուած վարդապետութիւն չկայ։ Յիշողութիւնը մտադրութենէն կախեալ է. այսինքն՝ մտադրութիւնը որչափ քիչ ըլլայ, յիշողութիւնն ալ այնչափ տկար կ'ըլլայ. մտադրութիւնը որչափ չատ ըլլայ, յիշողութիւնն ալ այնչափ երկարատեւ կ'ըլլայ։ — Ասոր առանկ ըլլալը հաստատող չատ իրողութիւններ կան։

Ա. Մտէղ ստէղ աչքերնին քթթելու ունակութիւն ունեցող մարդիկ մէկ օրը գուցէ հազարաւոր անգամ աչքերնին կը գոցեն կը բանան, եւ ամէն անգամ աչքերնին գոցելնուն ի հարկէ բոլորովին մութը կը մնան։ Հաւանականապէս ատոնք աչքերնին գոցելնին ալ մութը մտածելին ալ կ'իմանան միշտ, բայց իրենց մտադրութիւնը գլխաւորապէս ուրիշ բաներու հետ ըլլալուն համար, բոլորովին կը մոռնան եղածները, ոչ աչք գոցելնին կը յիշեն, ոչ մութը մտածելին։

Բ. Մէկ մարդ մը երբոր եռանդով խօսքի կ'իյնայ կամ մէկ հետաքրքրական հայեցողութեան մը եռեւէ կ'ըլլայ, եղած սենեկին ժամացոյցը կը զարնէ, ինք չ'իմանար։ Ուրիշ ատեն ականջը ինչպէս

որ կը լսէր, այն անդամնուն ալ կը լսէ անշուշտ. բայց այն ձայնի իմացմանը մտադրութիւն չընծեղուն ու իր խորհուրդներն ուրիշ բանի հետ ըլլալուն, անմիջապէս կ'ելլէ մոռնի։

Գ. Ցորեկուան բանտադիի պրազմունքներուն՝ հոգերուն եւ աշխատութիւններուն մէջ հազարաւոր բաներ առանց մեր դիտելուն կ'անցնին կ'երթան. անանկ կ'երեւնայ թէ ոչ կը տեսնենք, ոչ կը լսենք, եւ ոչ ինչ եւ իցէ մէկ ներգործութիւն մը կ'ընդունինք այդ բաներէն։ Բայց երբոր իրիկուն կ'ըլլայ, օրուանցուքներն՝ աշխատութիւններն կ'երթան մեր վրայէն, եւ ընդհանուր հանդարտութիւնը կը տիրէ բոլոր բնութեան մէջ, անատեն մէկ նոր զգացում մը ունենցած ատէս՝ ամենէն պզտիկ ձայնը կը քաշէ մեր մտադրութիւնը։

Ա. Յս նոյն սկզբան վրայ է որ ջրվէժներու մօտերը բնակողներն անանկ կը ցուցընեն որ իրենց թէ ձայն չեն լսեր։ Մինչեւ անդամ Նիակարայի մեծ ջրվէժին մօտը բնակողներն մէկ մեծ ազդեցութիւն մը չեն ընդունիր ջուրին ձայնէն, քանի որ բոլոր ուրիշ մարդոց ականջին անընդհատ՝ անվախճան որոտմունքի պէս կու գայ։ — Աստոց ամենուն պատճառը նոյն վերը ըսածնիս է. մտադրութիւն չեն ըներ, յիշողութիւն ալ չ'ըլլար, եւ հետեւաբար արդեամբք իմացումն ալ չեն ունենար։

Բ. Երբոր դիրք մը կը կարդանք, չէ թէ միայն բառերը իրենց ամբողջ կը նկատենք, հապա այն բառերը կազմող ամէն մէկ գիրը եւ մինչեւ անդամ այն գրերուն մանր մասերը աչքէ կ'անցընենք։ Բայց լոկ հայեցուածք մըն է կ'անցնի կ'երթայ. վարժեան մը մտադրութիւն չենք ըներ ու անմիջապէս կը մոռնանք, եւ չատ դժուար կ'ըլլայ եղբէն ինքզինքնուս հաւատացընել թէ այն գրերուն բոլորն ալ իրօք իմացանք։ Այս բանիս, այսինքն սովորական ընթերցմունքի մէջ բառերուն ամէն մէկ գիրը աչքէ անցընելնուս իրաւ ըլլալուն յայտնի ապացոյց մըն է առ, որ երբոր բառի մը մէկ գիրը ձգուած կամ տեղը ուրիշ գիր գրուած ըլլայ, դիւրաւ կը տեսնենք սխալմունքը ըլլալը։

Ե. Փորձ հաշուարար մը գրեթէ մէկ նայուածքով երկար բարակ սիւն մը թուանշան կրնայ դուսուել։ Վայրկեան մը չի քշեր կը կատարէ գործողութիւնը, եւ սակայն անսխալ դուսուրը կը հանէ։ Ցայտնի է թէ անհնար բան է որ առանց բոլոր թուանշանները մէկիկ մէկիկ դիտելու եւ քանի մի անգամ նենցնելու՝ դուսուրը գտնէ. բայց այնչափ քիչ մտադրութիւն կ'ընէ այս բանիս, որ եղբէն չի կրնար յիշել ամէն մէկուն զատ զատ դիտողութիւն ընելը։

Առանկ չատ իրողութիւններէ յայտնի կը տեսնենք որ յիշողութիւնը մտադրութենէ՝ կամ աւելի ազէկ է ըսել՝ մտադրութեան չա-

բունակութենէ կախեալ է, եւ այս չարունակութիւնը որչափ որ ըլլայ, յիշողութեան մնայունութիւնն ալ այնչափ կ'ըլլայ։

91. Դարդալու աեն մտադրութիւն ընել։

Թէ որ յիշողութիւնը՝ ինչպէս որ տեսանք՝ մտադրութենով կ'ըլլայ, ուրեմն առիթ մեզի խիստ օգտակար եւ կարեւոր գործնական կանոն մը կրնանք հանել, որ է այս. Ամէնքնիս ալ անհրաժեշտ բան չիմանալ, հապա հարիւր եղածին ալ իմանալ եւ իրերը հասկնալ։ — Ասանկ կանոն մը լսելնուս պատճառը հարցընող մէկ ըլլայ, հաստատուն եւ հաւանելի պատճառնիս վերը յիշուած իրական ճշմարտութիւնն է, թէ առանց մտադրութեան յիշողութիւն չ'ըլլար. կամ թէ՝ յիշողութեան զօրութիւնը մտադրութեան աստիճանին համեմատ կ'ըլլայ։ Շատ բաներու հմուտ ըլլալ լսելով թէ որ խելքերնուս բաւականակելիքն եւ եղ բաներու եռեւէ ըլլանք, եւ ինչպէս որ առանկ ճամբայ մը բռնելէն ի հարկէ կը հետեւի, ամենուն ալ թեթեւ մտադրութիւն մը ընելով անցնինք, ամենուն վրայ ալ ուշէտ կը մնանք։

Ա. Այս ընթացքը բռնող մարդը կարդացածը միտը բերելու անկարող կ'ըլլայ շատ մը կխակաբեր ծանօթութիւններ կ'ունենայ մտքին մէջը պօքոտուլ, բայց այնպէս անձեւ՝ անկատար եւ այնչափ գուրս իր իշխողութենէն, որ այն բաներուն գլխովին անտեղեակ եղողէն լաւագոյն սեպուելու տեղ մը չ'ունենար։ Այս է ահա ըսած կերպովնիս անհոգութեամբ բան կարդալուն կամ դիտողութիւն սպրվելուն մէկ չարիքը, որ այս ճամբով ձեռք ձգուած դիտողութիւնն, դիտողութիւն անունը թէ որ արժան է տալ, այնպէս չծանած կալ տրուած, այնպէս հարեւանցի կերպով մը մտքի մէջ դանձուած, եւ այնչափ իշխողութենէ դուրս ըլլալուն համար, մէկ գործնական օգտակարութիւն մը չ'ունենար։

Բ. Բայց մէկ ուրիշ եւ գուցէ աւելի ծանր չարիք մըն ալ կայ։ Այս սովորութիւնը բոլոր իմացական բաներու անընդունակ կ'ընէ մարդս։ Նոր նոր ծանօթութիւններ մտքերնուս մէջ գանձելը դատողութեան մինակ մէկ մասն է։ Գէթ ատոր չափ հարկաւոր է նաեւ մեր բոլոր մտաւոր կարողութիւններն պէտք եղածին պէս կրթել, զօրաւորները վարժել, տկարները զօրացընել, եւ ամենուն մէջ իրարու յարմարութիւն մը՝ զուգակշռութիւն մը պահելը։ Իսկ մէկ բանի մը վրայ մտադրութեամբ եւ կատարելապէս քննութիւն ընելն այս երկու կողմանէ ալ միտքը կրթել է։ Այս կերպով մարդուս միտքը կը զարդարուի այն ամենէն պատուական եւ կարեւոր հմտութիւնովը, որ է հմտութիւն առանց սխալանաց եւ տուութեան խառ-

նուրդի , եւ բոլոր իմացական կարողութիւններն ալ կը զօրանան եւ մկմկկու հետ հանճարեղութիւն կ'ունենան : Որ ասոր հակառակ՝ թէ որ միտքը երկար առեն թոզ տրուի որ ուղածին պէս մկ նիւթէն մկկալը թափուի առանց մկ գործի մը վարելու եւ պէտք եղած կրթութեան կանոններուն հնազանդեցընելու , վերջապէս բոլորովին կը կորնչցընէ իր խորհրդոցը առարկաներուն վրայ միալու եւ զանոնք ուշադրութեամբ քննելու կարողութիւնը : Եւ թէ որ անգամ մը մկ մարդուն այս կարողութիւնը ձեռքէ երթայ , ալ ըրեք բոլորովին անյուսալի կ'ըլլայ հասուսուն բան մը սորվիլը :

92. *Մատրուքեանս վրայ չեմ կրնար խլխել :*

Որոնցմէ որ՝ այս կանոնիս հանճարին՝ ձեռք զարկած բաներուն վրայ յարատեւ ուշադրութեամբ եւ կատարեալ քննութիւն ընել կը պահանջուի, ատոնք, կարծեմ թէ երբեմնակի պիտի գանգատին ըսելով՝ թէ ինչ ընենք , մեր մտադրութեանը վրայ չենք կրնար իշխել . հասկընալու միտք առնելու կողմանէ դժուարութիւն մը չունինք , բայց մկ բանի մը բոլոր մասունքը իրար կապելու եւ անոնց մկմկկու հետ ունեցած յարաբերութիւնները՝ կապակցութիւնները պէտք եղածին պէս պահելու ծանօթանալու չափ ժամանակ , այնչափ երկար առեն մեր միտքը մկ գրութեան մը մէջ պահելը զըժուարին կու գայ մեզի : Ալկ , բայց երբոր առանկ մկ պակասութիւն մը ըլլայ մկկու մը իմացականին վրայ , ըսել է որ այն մարդը վերի տուած պատճառներուս վրայ պատճառ մ'ալ աւելի ունի անթերի քննութիւն ընելը ձեռքէ չձգելու : Հատնականաբար մկ բանի մը վրայ զգուշութեամբ քննութիւն չընելէն եւ անհոգութեամբ շուտ շուտ մկկը ձգելու մեկալը ձեռք առնելէն պատճառած է այդ տկարութիւնը , եւ ուստի ասոր հակառակ ճարհայ մը բռնելով՝ կամաց կամաց յաղթելու է :

Ցիշելու ենք որ Տ-ԲԷՐ-ՆԷ անատեղը կ'ըլլայ , երբոր մեր միտքը ժամանակ մը, թէ՝ շատ ըլլայ թէ քիչ՝ առանց չարժելու մկ բանի մը՝ զգայական կամ իմացական առարկայի մը վրայ կ'ըլլայ , բոլոր ուրիշ բաները մկ դի ձգելով : Ամէն բան այն միջոցին անտես կ'առնուին . եւ երբոր այս ամէն ուրիշ բաներու անջատուիլ հետաքնդը առեն մը քշէ , այն մտադրութիւնը կ'ըլլայ ուժգին մտադրութիւն : — Սրդ՝ յայտնի է որ մարդուս միտքը առանկ ամփոփ մկ բանի մը վրայ երկար առեն չի կրնար մնալ , առանց մկ բաղձանքի կամ պարտականութեան զգացում մը ըլլալու : Ամէնէն երեւելի մտաւոր գործերու մէջ պէտք եղածները՝ միտքը դառնալու՝ վերացուցանելու եւ տրամաբանելու կարողութիւնները չեն , այլ քիչ չատ

զգացման չարժուիլ պէն ալ ըլլալու է : Եւ այս ալ դիտնալու բան մըն է , որ ուսումնական աշխատութիւններու մէջ մարդուս միտքը առանկ զսպելու մկ բանի մը վրայ հաստատուն պահելու տիրապէս զօրութիւն ունեցող ուրիշ մկ զգացում մը չկայ՝ բաց ի ճշմարտութեան սիրէն :

Լաւ կը խորհէր թէ թատրական խորհուրդներու դարման մը եթէ գտնէ մկկը , շատ մեծ օգուտ մը ըրած կ'ըլլայ ուսումնասէր եւ մտախոհ մարդոց : Մենք այս վերոյիշեալէն ի զատ ուրիշ տիրապէս դարման չենք դիտեր , որ է Սէր ՏՐ-ԲԷՐ-ՆԷ-ի . ինչ եւ իցէ բանի բնութիւնը եւ առնչութիւնները դիտնալու բաղձանք մը՝ լուկ հմտութիւն ստանալու համար : Ճշմարիտ է որ պարտականութեան զգացումն ալ շատ բան կրնայ տեսնել . եւ գուցէ փառասիրութիւնն ու շահախնդրութիւնը անկէց առաւել . բայց երբոր մարդուս միտքը , առանց նոյն իսկ դիտութեան մէջ մկ դեղեցկութիւն մը՝ մկ սիրտ քաշող բան մը տեսնելու , միանակ աս հայեցողութիւններով ծանր հետաքննութեանց մէջ կը մտնէ , հատնականաբար ճանճրալի աշխատանք մը պիտի ըլլայ այդ բանը իրեն : Վասն որոյ դիտութեան պատուականութիւնը միշտ մկ մարդ մը իր աչքին առջեւն ունենալու է , միայն անոր մարդուս իմացականին համար եղած բան մը եւ մտաւոր գործունէութեան տիրապէս դրդիռ եւ վարձք ըլլալը մտածելով : « Տ' Ալէմպէրդին մկ պատանիի մը ուրախութիւնը տորը թողուլը տեսայ » , կ'ըսէ մեծ աստիճաններուս մտատնաղրին մկկը , « որ մկ առաջարկութիւն մը լուծեր բերեր էր անոր : 'Տէր իմ', ըսաւ պատանին այս առաջարկութիւնը լուծեցի , որ ես ալ տեղ մը ունենամ հանրապետականին մէջ' : 'Այս խելքը քանի որ կայ քու վրադ , դուն տեղ գտնելիք չունիս' , ըսաւ Տ' Ալէմպէրդ , խեղճ ուսումնականին : 'Դիտութիւնը իրեն համար սիրելու է , ոչ թէ իրմէ յառաջ գալու օգուտներուն համար : Ասկէ ի զատ ուրիշ սկզբունքով մկկը կարող չէ ճշմարիտ յառաջադիմութիւն ընել դիտութեանց մէջ » :

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԵՐԱԶԱՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

93. Երազի սահմանն ու ընդհանրութիւնը :

Ինչպէս որ Իմացական Փիլիսոփայութեան բազմաթիւ մտադրութեան արժան նիւթերուն ամէն մէկը իրեն յատուկ տեղ մը ունի, անանկ ալ Երազախոյզին պէտք է որ իրեն յատուկ տեղ մը ունենայ. եւ ասիկ ուղիղ պատճառ տեղ մը թերեւս պիտի չկրնանք գտնել, մանաւանդ այս մտածելով՝ թէ գրչաի մեր կապակցութիւն ունի զգայութեանց եւ վերլուծանումին հետ : Եւ ի՞նչ է երազը : — Թերեւս ըստ բաւականին ուշիղ ընդհանուր նկարագրութիւն մը ըրած կ'ըլլանք՝ թէ որ ըսենք, երազ կ'ըսուին ան մտաւոր հանգամանքներն ու գործողութիւնները, որ քնոյ մէջ կ'ըլլան : Այս ընդհանուր գրուցուածքը այս նիւթիս վրայ մեր ունենալու մանաւանդ դիտողութիւններով կը պարզուի :

Այս երազ ըսուած մտաւոր հանգամանքներն ու ներգործութիւնները ամէն առեն շատ հետաքրքրական նիւթ մը եղած են : Առաջ այս մասին ամէն կարգի մարդոց մտադրութիւնը այսչափ իրեն քաշելուն մէկ պատճառը իր ընդհանրութիւնն է. վասն զի եթէ անհնար ալ չէ, խիստ դժուար է անանկ մէկ մարդ մը գտնել, որ քիչ շատ այս բանիս փորձը առած, երազ տեսած չըլլայ : Եւ սակայն լաւ մէկը կը յիշէ, որ ինչուան քսանուվեցերորդ տարեկան հասակը երազ չէ տեսեր, քսանուվեցերորդին ջերմ մը բռներ է զինքը, անառեն առաջին երազը տեսեր է : Պլուտարքոս ալ Քիւոն անուն մէկը կը յիշէ, իրեն բարեկամը, որ չափաւոր տարօք ապրեր է, բոլոր կենացը մէջ մէկ անգամ մը երազ չտեսնելով. եւ կը ծանուցանէ թէ այս նոյն բանը Դրասիլիդէսին համար ալ լսած է :

Անտարակոյս այս մարդիկը շատ քիչ երազ տեսած պիտի ըլլան, ինտոր որ գիտենք թէ ոմանք քիչ երազ կը տեսնան՝ ոմանք շատ :

Բայց կրնայ ըլլալ որ առեն առեն երազներ տեսած ու բոլորովին մոռցած ըլլան : Անանկ որ ասանկ օրինակներէ ստուգութեամբ չենք կրնար հետեւցընել թէ ամենեւին երազ չտեսնող մարդ կրնայ ըլլալ :

94. Մեր արթնութեան խորհուրդներուն հետ երազոց ունեցած կապակցութիւնը :

Երազի վրայ բացատրութիւն ընել որ կը սկսինք, ամենէն առաջ մեր մտադրութիւնը այս պարագային կ'երթայ, թէ երազը սերտ կապակցութիւն մը ունին արթնութեան առեն ունեցած խորհուրդներնուս հետ : Արթնութեան առեն մեր ունեցած խորհուրդներուն մեծ մասը զուգորդութեամբ կու գան մեր միտքը մկմկկու եւտեւէ. եւ երբոր կը քնանանք, այս նոյն բանը քիչ կամ շատ չարունակութեամբ, քիչ կամ շատ փոփոխութեամբ մտքերնուս մէջ կը չարունակէ : — Բօնատրէ (Գաղղիացւոց պատմութեանը մէջ հռչակաւոր մէկը) մէկուն ըսեր է, թէ նուրբ եւ խորին հաշիւներու զբաղած առեններն շատ անգամ հարկ կ'ըլլայ եղեր որ չընդհատուցած երթայ հանգստանայ. ու քանի քանի անգամ եղեր է որ մտացածները քունին մէջը լմնցուցեր, խնդիրը ամբողջ լուծեր է : — Ֆրանքլին ալ կը ծանուցանէ տեղ մը, թէ քաղաքական անցքերու այնպիսի ընթացքներն ու հետեւանքները, որ շատ մութ երեւնալով՝ մեծ նեղութիւն կու տային իրեն արթնութեան առենը, շատ հեղ բացայայտ կ'երեւնային երազին մէջ : Քոլէրիճ կ'ըսէ, թէ անգամ մը ճամբորդութիւն փուլքասայ գրքին մէջ Քուպլա Խանին պալատին ու պարտէզին վրայ պատմութիւն մը կարդացած առենը քունը տարեր է, եւ անանկ քնացած երկու հարիւր տողի չափ ուռանուռ բանաստեղծութիւն մըն է չիներ Քուպլա Խանին վրայ, որուն մէկ քանի մասը ետքէն գրեր է :

Առնց պէս անթիւ, անհամար բաներէ, որոնց գրեթէ ամէն մարդ փորձառու եղած է, յայտնի է որ տեսած երազնիս մեր արթնութեան առեն ունեցած խորհուրդներուն եւ զգացումներուն նիւթերէն կը շինուին, ուրիշ խօսքով՝ մեր սովորական եւ ուժգին զուգորդութիւններուն կրկնութիւններն են : Այնպէս լաւ հասկցուած է այս բանիս ասանկ ըլլալն, որ Էդուարդ Աստուածաբանը, որ Իմացական փիլիսոփայութեան կողմանէ ալ Աստուածաբանութենէն վար չէր մնար ունեցած հմտութիւնը, ալ մէկ սովորութիւն մը սեպած էր իրեն՝ տեսած երազներուն վրայ մանաւանդ դիտողութիւն ընել, իր ամենէն գօրաւոր յաժարութիւններն ինչ են՝ անոնցմէ ստուգելու համար :

95. Ետ անգամ զգայուածնէ կը սպասուի երազը :

Բայց մինչդեռ կը դիտենք որ մեր երազներուն նիւթը ըստ մեծի մասին առջի ունեցած խորհուրդներնիս են , ասոնք ալ նկատելու ենք , որ քունի մէջ ունեցած թեթեւ մարմնաւոր զգայութիւններնիս ալ ազդեցութիւն կ'ընեն երազներու : Այս զգայութիւնները , թէպէտ եւ շատ թեթեւ կ'ըլլան , սակայն կրնան քունի մէջ զուգորդութեամբ ունեցած խորհուրդներնիս փոխադրել , այսինչ խորհուրդները խառնել , անոնց տեղը ուրիշ կարգ մը խորհուրդներ ծագեցնել : — Տուկալտ Սդիւարդ մէկ դիպուած մը կը պատմէ , որ այս բանիս վկայութիւն մը կրնայ ըլլալ : Տկարութեան մը պատճառով պէտք եղեր է որ իրեն ճանչուորներէն մէկը՝ չիշով տաք ջուր կապէ ոտքերուն , ու անանկ պառկի քնանայ . քնացած ատենը գետնին տաքութենէն կը նեղուին իր ոտքերն : Մէկը կայ եղեր առենօք Անդղիացի զօրքին մէջ , քունին մէջ ձայնի զգայութեան այնչափ ընդունակ , որ ընկերներն ինչ որ ուզեն կրնան եղեր անոր երազել տալ : Մանաւորապէս մէկ անգամ մը բրածնին չատ զբաղեցուցած է . ձեռքը լեցուն տորմանակ մը կը դնեն , ու ականջին ի վար փոխադրով մեղամաղութիւն մը ընել կուտան , առաջին կարգադրութիւններէն սկսելով ինչուան տորմանակը կրակելը , որուն պարպուելը ձայնէն յանկարծ կ'արթննայ խեղճը :

Ստամոքսէ եւ աղիքներէ եւ այլն՝ ունեցած այլ եւ այլ զգայութիւններնիս ալ վերը յիշածնուս նման պատճառ մըն են երազներու : Օրինակի աղագաւ՝ չատ ժամանակ անօթի մնացած , կամ հազիւ կեանքերնին պահելու չափ քիչ բան կերած մարդիկ յաւէտ ինչ եւ իցէ կերպով իրենց վիճակին վերաբերեալ երազներ կը տեսնեն : Պարոն Դրէնք կը պատմէ , թէ բանտին մէջ անօթի կիսամեռ եղած առեններն ամէն գիշեր Պէրլինի զեղմ սեղաններէն երապին մէջ աչքին առջեւը կու գան եղեր , որոնցմէ ադէկ մը փորը կշտացընել կ'երեւակայէ եղեր , « Գիշերը դրեթէ անցաւ , կ'ըսէ Իվինկ Մէնտէլն Սպանիոլա ըրած ծովու ճամբորդութեանը վրայ , բայց առնոնք՝ որոնց կարդն էր քնանալու , ծարաւութիւններէն չէին կրնար քնանալ . կամ թէ որ քնանային ալ , չարաչար կը տանջուէին , պառկ ջուրերու աւազաններ ու վտակներ տեսնելով երազնուն մէջ , ու խմել ծարաւութիւնին անցնել չկարենալով » :

Մարդուս առողջութեան հանգամանքներն ալ մեծ ներգործութիւն ունին թէ՛ երազ յառջ բերելու եւ թէ երազներու մասնաւոր որակութիւններ տալու : Բժիշկներն ասանկ դանօթութիւն մը բրած

են , թէ ուժգին հիւանդութիւններ , մանաւորապար ջերմի տեսակ հիւանդութիւններ մարդու մը վրայ դեռ չեկած , շատ անգամ կ'ըլլայ որ անախորժ եւ վրդովիչ երազներ կը տեսնէ :

96. Երազներու անպատշաճութեանը վրայ բացատրութիւն . Առաջին պատճառ :

Մենք շատ անդամ բոլորովին անպատշաճ՝ անտեղի՝ այլանդակ երազներ կը տեսնենք : Մտքերնիս խիստ մեծ արագութեամբ մէկ նիւթէն մէկալին կ'անցնի . տարօրինակ՝ աքանչելի դիպուածներ կը պատահին : Արդ՝ թէ որ մեր երազները արթնութեան առեն ունեցած խորհուրդներնուս կրկնութիւնն են , կրնայ հարցընել մէկը , հապա ի՞նչպէս անանկ անտեղի՝ այլանդակ բաներ կ'երազենք :

Այս բանը բացատրելու համար երկու դիտողութիւն կայ ընելու : — Առանկ բաներ ըլլալուն Առաջին պատճառն ա՛ս է , որ մեր երազները՝ արթնութեան առեն ունեցած խորհուրդներնուս նման՝ մեր չուրջը գտնուող առարկաներուն իշխողութեանը տակ չեն եւ անոնցմով չեն կրնար կանոնաւորիլ : Արթուն առեննիս մեր խորհուրդներն միօրինակ եւ պատշաճ ընթացքի մը մէջ կը մնան , անանկ առարկաներ մեր չուրջը գտնուելով , որոնք միշտ աչքերնուս առջին կը պահեն ինչ վիճակի մէջ՝ ինչ հանգամանաց տէր եւ ինչ պարագաներու տակ ըլլալնիս . եւ ցնորքներու մէջ իյնալու հակամիտութիւն մը եթէ ունեննանք , անոնք կը զսպեն կ'արգիլեն . իսկ քունի մէջ եղած առեննիս զգայարանքներնիս գոց են . վասն որոյ մտքերնիս ալ այն միջոցին զգալեաց՝ նիւթականաց աշխարհէն մէկ ալ քաշուածի պէս ըլլալով , զուրկ կը մնայ այն աղբիւրէն յառաջ գալու կանոնաւորիչ ներգործութենէն :

97. Երազներու անպատշաճութեան երկրորդ պատճառը :

Երկրորդ՝ քուն եղած առեննիս ունեցած զուգորդեալ խորհուրդներնիս մեր իմաստ իշխողութենէն դուրս կ'ըլլան : Ասով ըսել չենք ուզեր թէ այն միջոցին կամական ներգործութիւնները կը դադրին , կամեցումն չ'ըլլար : Ասոր հակառակ՝ բաւական վկայութիւն ունինք կամական մտաւոր հանգամանաց գէթ քիչ մը շարունակելուն , վասն զի մեր սկզբնական խորհուրդներուն մէջ , որոնք որ երազատեսութեան մէջ կը կրկնուին , կամեցումնք ալ կան . եւ ասկէ ի զատ՝ չատ անգամ ալ կ'ըլլայ որ երազի մէջ ինչպէս որ երեւակայել՝ յիշել՝ հասանիլ՝ տրամաբանել , ասոնց պէս ներգործութիւններ մտքերնուս մէջ ըլլալը գիտակցութեամբ կ'իմանանք , ճիշդ նոյնպէս կամական

ներգործութիւններ ունենալնիս ալ կ'իմանանք : Օրինակի աղագաւ՝ երազնուս մէջ կը տեսնենք որ թշնամին սուրը ձեռքը վրանիս կը վազէ , եւ անանկ կը պատահի որ սուր մըն ալ մենք կ'ունենանք ձեռքերնիս . այն միջոցին այն սուրը մենք զմեզ պաշտպանելու համար թշնամիներնուս դէմ բանեցընելու կամիլ կ'երազենք . եւ թէ որ քունի մէջ յիշելնիս՝ երեւակայելնիս՝ տրամաբանելնիս իրաւցընէ յիշել՝ երեւակայել՝ տրամաբանել են , այս պարագային մէջ կամելնիս ալ ճշմարտապէս կատարուած է :

Սակայն եթէ կամական ներգործութեանց քունի մէջ չարունակելը ընդունինք ալ , աս յայտնի է որ եղած կամեցմունքներն իրենց սովորական ազդեցութիւնը չեն կրնար բանեցընել մեր մտաւոր գործողութիւններուն վրայ . Սովորաբար կարող ենք կամական ներգործութեանց ձեռքը մեր մտաղրութիւնը մէկ ընդհանուր առարկայի մը այսինչ մասնաւոր մասին ուղղելու , կամ անկէց մէկ ուրիշ մասին դարձընելու , եւ ասանկով բոլոր մտաւոր ներգործութիւններնուս ընթացքը կանոնաւորելու : Բայց խորունկ քունի մէջ այս կամական ազդեցութիւնը կը դադրի , եւ ասկէց , մէկալ յիշուած պատճառն ալ մէկտեղ առնելով , կը ծագին այն անպատճառ՝ անոնցմէ՝ այլանդակ երազներն :

Մէկ մարդ մը արթուն առնէր՝ կարող է իր խորհուրդներուն վրայ այնպէս իշխել եւ կամեցմանց ուղղակի կամ անուղղակի ազդեցութիւններովը անանկ կանոնաւորել զանոնք , որ ընդհանրապէս ի վերջոյ բերէ կացընէ զանոնք առաջուընէ տեսած եւ հասնիլ փափաքած մէկ վախճանին : Բայց երազատեսութեան մէջ թէ՛ ներքին եւ թէ արտաքին ուղղիչ եւ կանոնաւորիչ ներգործութիւնները դադրած ըլլալուն համար , մեր խորհուրդներն ու զգացումներն ալ՝ ծովուն երեսը առանց զեկի թափառող նաւու մը պէս՝ որ դի հանդիպի՝ հոն կը վազեն :

98. Երազներու երեւութական իրականութեանը վրայ . Առաջին պատճառ :

Երազի մէջ բան մ'որ կը տեսնենք , իրական կը թուի մեզի . նոյնպէս եւ անցքեր , անցքերու յաջորդութիւններ որ կ'երազենք , ամէնքն ալ իրական կ'երեւնան : Իրական կենցաղոյս դժուարութիւններուն եւ զբաղմունքներուն մէջ ինչ հնարքներ որ կը բանեցընենք , ինչ ճամբաներ որ կը բռնենք , այն նոյն հնարքներն ու կերպերը կը գործածենք երազական դէպքերու մէջ , եւ երբոր մարդիկ ալ կ'ըլլան երազական զբաղմունքներնուս մէջ , զանոնք , ճիշդ իրենց կենդանի կերպարանքովը եւ հանգամանքներովը կը տեսնենք . անոնց հետ կը խօսինք , անոնք կը խօսին մենք մտիկ կ'ընենք , չարժմունքնին կը տեսնենք , եւ այլն , ճիշդ իրականապէս ինծոր որ կ'ըլլայ :

Ա յս մեր երազական վերըմբռնմանց այսչափ կենդանի եւ անոնց իրական ըլլալուն վրայ ունեցած հաւատքնիս այսչափ հաստատուն ըլլալուն մէկ պատճառն այս կ'երեւնայ ըլլալ : Երազի մէջ մեր խորհուրդներուն առարկայ եղած բաներն առանձին կ'զգալեցընեն մեր միտքը . այսինքն՝ անոնցմէ ի զատ ուրիշ բան չի գտնուիր մտքերնուս մէջ , Մենք աչքերնիս գոց ատենի պարզ վերըմբռնում մը կրնանք ձեւացընել մէկ բանի մը վրայ , քան թէ բաց , որ ատոր փորձը ամէն մարդ կրնայ ընել , եւ միւս զգայարաններնիս ալ որչափ որ անգործ կրնանք թողուլ , մեր վերըմբռնմանց պարզութիւնն ալ այնչափ կ'եւելնայ : Սրդ՝ խորունկ քունի մէջ չէ թէ միայն մեր տեսանելիքը , բայց միւս զգայարաններնիս ալ՝ կրնանք ըսել՝ թէ գոց են . եւ արթուն ատենիս մեր լսողութիւնն ու չօշափումը դրգռող այն բազմաթիւ առարկաները քունի մէջ մտադրութիւնիս չեն կրնար մէկ բանի մը վրայէն անանկ չարունակ խախտել : — Ուստի շատ բնական է այս բանէս այս կարծիքը հանել , թէ քունի մէջ անշուշտ մեր վերըմբռնմունքը շատ կենդանի եւ որոշ պիտի ըլլան : 64 երորդ Ծաղուածին մէջ մասնաւոր խօսեցանք ատանկ վառվռունութիւն ունեցող վերըմբռնմանց կամ բացակայ իմացման առարկաներու վրայ ձեւացուցած զազափարներնուս վրայով : Եւ հոն տեսանք թէ մինչեւ անգամ արթուն ատենիս իրականի վայրկենական հաւատք մը կրնայ ըլլալ որ ունենանք անոնց վրայ : Սրդ՝ որովհետեւ քունի մէջ մեր ունեցած վերըմբռնմունքներն արթնութեան վերըմբռնումներէն շատ աւելի յստակ եւ վառվռուն կ'ըլլան , արթնութեան ատեն անոնց ընծայած վայրկենական հաւատքնիս ալ քունի մէջ կ'ըլլայ յարակայ հաւատք : Ատանկով երազի մէջ ինչ որ տեսնենք , իրական կ'երեւնան . եւ մեր մտքին լոկ խորհուրդներն մարդիկ՝ զանազան հանգամանքներ եւ դէպքեր կը ձեւանան , որոնց վրայ ճիշդ այն մեր ամէն աւուր տեսած մարդիկներուն՝ հանգամանքներուն եւ դէպքերուն պէս կը նայինք :

99. Երազներու երեւութական իրականութեանը վրայ . Երկրորդ պատճառ :

Մեր երազական վերըմբռնմանց իրականի երեւոյթը ունենալուն երկրորդ պատճառն ալ այս է , որ լոկ կամեցման թէ՛ ուղղակի եւ թէ՛ անուղղակի իշխողութիւնն դուրս են , — Մենք անանկ ստեղծուած ենք , որ գրեթէ անխոտորմատպէս իրականութիւն մը կը կապենք այն ամէն առարկաներուն հետ , որ միշտ մի եւ նոյն արդիւնքը՝ հանգամանքը կը ծագեցընեն մեր ներսիդին : Կարծր կամ կակուղ մարմնի մը , կամ մասնաւոր գոյն մը կամ համ կամ հոտ մը

ունեցող ինչ եւ իցէ մարմինի մը զգայութիւնը երբոր ունենանք, այն զգայութեան ետեւէն մտաւոր հանգամանք մը կը ծագի՝ էականապէս անոր նման. եւ մենք այդ իմացման հանգամանքները ունենալնուս պէս, ամենահատուտ հաւատքով կը հաւատանք թէ անանկ բաներ իրապէս կան։ Մէկ խօսքով՝ մեր բնական կազմութիւնը առանկ է, որ կը հաւատանք այն իմացման առարկաներուն գոյութեանը, որոնց մտքերնուս մէջ ծագեցուցած իմացմունքը մեր կամքէն կախեալ չեն, այլ մեր մտքին մէջ ծագած այսինչ ուրիշ հանգամանքներէն անհրաժեշտ՝ ուզենք չուզենք՝ կը հետեւին։ — Արդ՝ յիշելու ենք որ մեր երազական խորհուրդներն ուրիշ բան չեն, այլ լոկ վերըմբռնմունք. մեր զգայարանքներն այն միջոցին գոց՝ անգործ ըլլալով, եւ արտաքին առարկաներէ մեզի ազդեցութիւն մը չըլլալով։ Այս անտարակոյս ճշմարիտ է։ Արդ՝ թէ որ ներսիդինիս մեր կամքէն անկախ զգայութիւններ ծագելէն՝ այն զգայութիւններուն նման իրական բաներ կան կը հետեւցընենք բնականապէս, ուրեմն մեր ներսիդին կամքերնէս անկախ վերըմբռնմունք ալ եթէ ծագին, անշուշտ բնականապէս իրականացընենք պիտի զանոնք։ Այս ալ մտաւոր հանգամանք մը, ան ալ. եւ թէ որ մեր կամքէն դուրս եղած իմացմանց իրականութեանը միշտ կը հաւատանք, ինչ պատճառ կայ որ մտքերնուս մէջ ծագած մեր կամքէն անկախ վերըմբռնմանց իրականութեանն ալ չհաւատանք, որոնք ուրիշ բան չեն, բայց եթէ բացակայ իմացման առարկաներու վրայ ձեւացած գաղափարներ։ — Գանք որ այս նոյն պարագան, այս կամական իշխողութեան անկախութիւնը էապէս կայ երազաստեղծութեան մէջ. այսինքն՝ կարգ մը վերըմբռնմունք է կը ծագի մտքերնուս մէջ, եւ մեր գիտակցութիւնը կը վկայէ թէ անանկ առեններ մենք կարող եղած չենք զանոնք կանոնաւորելու, կամ անոնց վրայ մէկ իշխողութիւն մը բանեցընելու։ Մենք ուզենք չուզենք, անոնք կը ծագին մեր մտքին մէջ. եւ հետեւապէս մենք ալ այն բաները իրական կը սեպենք։

100. Երազի մէջ ժամանակը ի՞նչպէս կը չափուի։

Երազի մէջ արթնութեան առենի հաշուովը չի չափուիր ժամանակը։ Օրերով չարաչներով չըլլլլալու դէպքերը քանի մը վայրկեանի մէջ կ'երազենք։ Այս բազմաթիւ գործքերը ամենակարճ ժամանակի մը մէջ տղմեցընելնիս անանկ զարմանալի բան մըն է, որ երբեմն քնացած ատենս դուռը բացուած առեն ձնշելու ձայնէն յանկարծ որ կ'արթննանք, այն արթնցած վայրկեանուս մէջ կ'ըլլայ որ երազենք՝ թէ գողերը տունը մտեր կը կողոպտեն, կամ հրդեհ կայ՝ տունը այրելու վրայ է, եւ այլն։ — «Բարեկամիս

մէկը, կ'ըսէ Ասպերքրոմպի, երազով Ագլանդեան Ովկիանոսը անցեր Ամերիկայ գացեր երկու չարաչի չափ կեցեր է. վերադառնալուն նաւը մտած առեն ծովին է իննկեր, վախէն արթննալով՝ նայեր է որ քունը տանիլը դեռ տասը վայրկեան հազիւ եղեր է»։ Լավալէդ կոմսը, որ քանի մը տարի առաջ Գաղղիայի մէջ մահապարտ դատուեցաւ, բանտին մէջ տեսած մէկ երազը կը պատմէ։ «Մէկ գիշեր մը խորունկ կը քնանայի, կ'ըսէ, Բաղէ սը ժիւգիս Պալատան ժամացոյցը զարկաւ, արթնցայ։ Լսեցի որ բանտին դուռը բացուեցաւ, պահապանը փոխելու եկան, ու անմիջապէս կրկին քունս տարաւ։ Երազիս մէջ տեսայ որ փողոցի մը գլուխ կայներ եմ, տխրական խաւար մը պատեց չորս դիս. լուռ, ձայն ձուն չկայ. բայց չուտ մը խորունկէն անորոշ ձայն մը սկսեց ականջիս գալ։ Մէյմ՝ ալ նայիս յանկարծ փողոցին վարի ծայրէն դունդ մը հեծելազօրք տեսայ, որ դէպ ի իմ կողմս կու գային, բայց բոլոր զօրքին ու ձիերուն մորթը քերթած։ Այս սոսկալի հեծելազունդը սկսան անցնիլ առջեւէս արագութեամբ, դէմքերնին վրաս խոժոռցընելով մը։ Կարծեօք հինգ ժամ մը քշեց սեպեցի, մինչեւ որ դունդին ծայրը եկաւ. եւեւէն սկսեց գալ չեմ գիտեր որչափ կառք, արիւնաթաթախ դիերով լեցուն, որոնց անդամները դեռ կը դողդողային. արիւնին ան զզուելի հոտէն քիթս բնաւ կարծեցի։ Վերջապէս բանտին երկաթ դուռը ամուր մը գոցուելով, նորէն արթնցայ։ Կրկնահար ժամացոյցս զարնել տուի, նայեցայ որ կէս գիշեր է. այն երկար անուրջը ամէնը երկու իրիք վայրկեան հազիւ տեւեր է. ըսել է՝ պահապանը փոխուելու ու դուռը գոցելու չափ ժամանակ. պահապանին փոխուելն ալ, ցուրտ ըլլալուն, չուտ մը լմընցուցեր եղեր գացեր էին»։

Երազի մէջ չատ անգամ չարաչներով՝ ամիսներով կամ տարիներով չլմընցնալու բաները, ինչպէս երկայն ճամբորդութիւնները ընել՝ չարաչներով տեղ տեղ իջեւանելով, պատերազմներու ատկանաուս ըլլալ, աշխարհիս չորս բոլորը նաւարկել, ու ասոնց պէս երկարատեւ եւ մեծամեծ գործքեր՝ ամէն մէկ մասնաւոր պարագաներովը՝ իրենց կատարմանը բաւական եղող չարաչներէն՝ ամիսներէն կամ տարիներէն աւելի քիչ ժամու մէջ կը կատարենք։ Երկրէ երկիր, քաղաքէ քաղաք եւ անասլատ տեղեր կ'երթանք. հանգամանքներնիս կը փոփոխին, մեծ մեծ անցքեր կ'անցնին մեր դիմէն, կ'աղաւաստանանք՝ կը հարստանանք, կ'ուրախանանք՝ կը տրտմինք, ամիսներ քշող տեսարաններու ու գործառնութիւններու կը զբաղինք։ Մէյ մ՝ ալ քնոյ վարագոյրը կը քաշուի մեր աչքերէն, կը նայինք որ այն մեծ մեծ պրաղմունքներն եւ երկայն դէպքերն գիշերային թռչական պահու մը գործքեր են եղեր։

Երազատեսութիւն :

101. *Նախընթաց հատուածին մէջ խօսուածներուն վրայ բացատրութիւն :*

Երազատեսութեան այս զարմանալի պարագան ընդհանրապէս այս ենթադրութեամբ կը մեկնեն, թէ մեր միտքը քունի մէջ արթնութենէ աւելի արագ կը խորհի : Բայց այդ արագութիւնը ամէն ատեն կայ. արթուն ատեններս ալ մէկ քանի վայրկեանի մէջ այնքան բազմաթիւ դաղափարներ կ'անցնին մեր մտքէն, որ եթէ զանոնք խօսքով յուցընելու ըլլանք, շատ երկար կը քշէ, իսկ թէ որ գործքով այն բաները կատարուին, յոյժ շատ աւելի երկար ժամանակ պէտք կ'ըլլայ : Ուստի այս մեկնութիւնը հաւանելի մեկնութիւն չի կրնար ըլլալ· քանզի մեր խորհուրդներն շատ անդամ արթնութեան ատեն ալ՝ քունի մէջ ինչ արագութիւն որ ունին նոյն արագութեամբ կը յաջորդեն մէկմէկու :

Այս բանին ճշմարիտ պատճառը մեզի կ'երեւնայ թէ նախընթաց հատուածներուն մէջ փնտռելու ենք, որոնց մէջ երազներու ե-բեւութական իրականութիւնը քննեցինք : Երազի մէջ ունեցած մեր վերբերումներն իրական կը թուին մեզի. ասանկով ամէն մէկ խորհուրդ մէյմէկ գործք կ'ըլլայ· ամէն մէկ դաղափար մէյմէկ դէպք կ'ըլլայ· եւ մտքերնուս մէջ մէկմէկու ետեւէ յաջորդող հանգամանքներ, մէկմէկու ետեւէ յաջորդող գործքեր՝ դէպքեր կը ձեւանան : Երազի մէջ մէկ մարդ մը երկայն պատերազմի մը մասնաւոր դէպքերուն վերբերումներն որ կ'ունենայ, իրեն անանկ կու գայ թէ իրօք տեսած անանկ պատերազմ մը ըլլալը : Ասոր համար երազի մէջ իրական կարծուած ժամանակն ալ, որ ճըշմարտապէս իրական չէ, հապա ան ալ իրական կարծուած գործքերուն պէս երեւութական ժամանակ մըն է, պէտք կ'ըլլայ որ այն գործքերուն իրական կատարմանը օգտուածին չափ ժամանակ ըլլայ, ոչ թէ լոկ վերբերումները ձեւացընելու պէտք եղածին չափ : Առանկով ինչ տեսակ բան որ երազենք, անոր համեմատ ժամանակով կ'երազենք, որն որ՝ գործին համեմատ՝ երբեմն օր մը կ'ըլլայ, երբեմն շաբաթ մը, երբեմն ամիս մը եւ երբեմն ալ աւելի երկար ատեն :

ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ ԱՌԱՋԻՆ

ԻՄԱՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ՀԱՍՈՂՈՒԹԻՒՆ

ԻՄԱՑԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ ՄՑԱԾ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԻՄԱՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Ի ՆԵՐՔՈՒՍՏ

ԾԱԳՈՒՑ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՆԼՐՔԻՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ԳԻՏՈՒԹԱՆ

102. Հոգին գիտութեան աղբիւրներ ունի իր ներսիդին։

Միշտ հաճոյական եւ հաւանելի կերպով խնացականին նկատողութեանը մինչեւ այս կէտը հասանք, վասն զի միայն քաջածանօթ եւ վաւերական եղելութեանց առաջնորդութեամբը յառաջ գացինք, առանց չառաքանութեամբ ուրիշները զարմացընելու բաղձանքի, եւ միայն ճշմարտութիւնը դիտնալու փափաքով։ Զգուշութեամբ ջանալով՝ որ չըլլայ թէ Սրարչին մեր հետազօտութեանցը դրած սահմաններէն անդին անցնինք, յստակ հայեցողութեամբ տեսանք որ մարդուս միտքը այնպիսի վիճակի մէջ ստեղծուած է, որ հարկաւոր կապակցութիւն մը ունի նիւթական իրերու հետ՝ ըզգայարանաց միջնորդութեամբը, եւ այս կապակցութիւնովը կենդանութիւն՝ գործունէութիւն եւ զօրութիւն կը ստանայ։ Անկենդան նիւթը, այնպէս կը թուի թէ, Աստուածային տեսչութեամբ՝ մտքին մանկութեան օրերն անոր աղախին եւ դայեակ ըլլալու նպատակաւ ստեղծուեր եւ այդ բանին համար սահմանուեր է. եւ այս վախճանիս համար ձեզ՝ հոս եւ դոյն ունեցեր է։ Նիւթական աչք տրուեր է հոգւոյն, (ոչ թէ անոր բնութեան մէկ մասն ըլլալով, հապա միայն իրրեւ գործիական եւ օժանդակ ներգործիչ առնոր ընծայուելով,) որ անով տեսնայ. եւ նիւթական ձեռքեր, որ անոնցմով չօշափէ. եւ ականջ, որ անով լսէ։ Ասոնց եւ միւս զգայարանաց կամ զգայութեանց միջնորդութեամբը ամէն ինչ եւ իւէ տեսանելի եւ չօշափելի եղող եւ ձեւ ու չրջագիծ ունեցող բաներու վրայ հմտութիւն կ'ունենանք. սակայն խնացման ներքին կարողութիւններ ալ կան, հմտութեան ծածկեալ աղբիւրներ, որ հոգւոյն հեռաւոր եւ դալտնի տեղերը կը բացուին եւ գիտութիւն կը բղխեն։ Ուրիշ խօսքով՝ հոգին ինք իր մէջը հմտութիւն կը գտնէ, անանկ հմտութիւն, որ ոչ տեսողութիւնը՝ ոչ չօշափումը՝ ոչ լսողութիւնը եւ ոչ մէկ ուրիշ զգայութիւն մը, ու ոչ ալ ինչ եւ իւէ արտաքին նիւթական կերպարանք ունեցող բան մը կրնայ տալ իրեն։

«Ճշմարիտ ուսման բնական ընթացքը՝ չափիղը զգայութենէն իմացականին երթալն է», կ'ըսէ Հերմէսի հեղինակը: Մենք ալ զգայարանքներէն սկսելով՝ նախ եւ առաջ անոնցմով ընդունած զգայութիւններնիս եւ գաղափարներնիս քննելնիս ետեւ, հիմայ բնական կարգը կը բերէ որ յաջորդ գործերնիս յատկապէս մտքին ներսիդիները մտնենք ու հմտութեան այն արգասաւոր աղբիւրները հետազօտենք ըլլայ, որոնք որ ներքին են: Եւ ասանկ ընելովնիս, հաճելի է գիտնալ, թէ բոլոր ընթացքնիս էապէս նման է Լօքին ընթացքին, որուն ընդհանուր վարդապետութիւնը անտարակոյս ա՛ս է թէ մեր գաղափարներուն մէկ մասը միայն զգայութեանց կը պարտինք տալ, եւ թէ միւսներուն ծագումը բոլորովին նոյն իսկ իմացականին մէջ փնտռելու ենք:

103. Լօքին հասցառութիւնը, թէ հոգին ինք իր մէջը գիտութիւն ունի:

Զգայարանքները իրաւ հմտութեան մեծ աղբիւր մը յիշելէն ետեւ, «միւս աղբիւրը, կ'ըսէ Լօք, ուսկից հասողութիւնը գաղափարներ կը ստանայ, դրսէն մեր ստացած գաղափարներուն վրայ ներսիդինիս՝ մեր մտքին մէջ դարձած գործողութիւններուն վրայօք ունեցած իմացումնիս է, որ այն գործողութիւնները, երբոր մեր միտքը անոնց վրայ մտածէ եւ զանոնք դիտէ, մէկ ուրիշ տեսակ մը ծանօթութիւններ կու տան մեր հասողութեանը, զորոնք արտաքին իրերէ չենք կրնար ունենալ, ինչպէս են՝ իմացումն՝ խորհրդածութիւն՝ երկբայութիւն՝ հաւատք՝ տրամաբանութիւն՝ գիտութիւն՝ կամեցումն ըսուած ներգործութիւնները եւ մտքերնուս բոլոր ուրիշ այլ եւ այլ գործողութիւնները, որոնց վրայ գիտակցութիւն ունենալով, եւ որոնք մեր մէջը տեսնելով՝ անոնցմէ մեր հասողութեանը մէջ որոշ գաղափարներ կ'ընդունինք, մեր զգայարաններուն ներգործող մարմիններէն ընդունած որոշ գաղափարներուս նման: Այս տեսակ գաղափարներու այս աղբիւրը ամէն մարդու ներսիդին է: Եւ թէպէտ զգայութիւն չէ, որովհետեւ առարկաներու հետ գործ չունենալուն համար, սակայն անոր շատ նմանութիւն ունի, եւ Ներքին զգայութիւն կրնանք կոչել. բայց ինչպէս որ զգայութիւնը միւսին յատուկ անունն է, ասոր ալ իր որոշիչ անունովը՝ պէտք է ըսել Մտածութիւն. իր տուած գաղափարները միայն այնպիսի գաղափարներ ըլլալուն համար, որոնք որ միտքը ինք իր գործողութիւններուն վրայ մտածելով կը ստանայ»:

104. Հմտութեան սկզբնաւորութիւնը զգայարաններէն է:

Մեր առջեւն ունեցած մտածուր նիւթերնիս աղէկ հասկընալու համար, անոր հետ կապակցութիւն ունեցող մէկ քանի ընդհանուր դիտողութիւններու վրայ դարձընենք աչքերնիս վայրկեան մը, զորոնք արդէն քիչ շատ հետազօտած ենք: Մարդուս հոգին հետազօտութեան նիւթ ըրած առեններնիս՝ այս յայտնի բան է որ որոշմունք մը կամ բաժանում մը կրնանք ընել նոյն իսկ հոգւոյն, ինք իրմով նկատելով՝ եւ անոր ներգործութիւններուն կամ հանգամանքներուն կամ որ նոյն է՝ ունեցած գիտութեանը մէջ: Եւ հետեւարար բնականապէս այս խնդիրը կը ծագի, թէ Հմտութիւն ստանալուն սկզբնաւորութիւնը ո՞ր տեղ կամ ինչ պարագաներու մէջ կ'ըլլայ:

Հիմայ այս ճիշդ այն խնդիրն է, որն որ արդէն քննած ենք. հարկ ալ չկայ որ ասոր վրայ երթած այն առջի դիտողութիւններնիս նորէն հոս կրկնենք: Ուստի հերիք է որ հոս մարդոց ընդհանուր փորձառութեանը եւ վկայութեանը վրայ ունեցած վստահութիւննիս միայն յառաջ բերենք, որ այդ փորձառութենէն եւ վկայութենէն, ասանկ դժուար նիւթի մը վրայ որչափ որ կարող ենք ստուգութիւն ընել, կը գտնենք թէ խորհրդով եւ հմտութեան սկզբնաւորութիւնները մեր ան զգայարանք ըսած մարմիններէն գործարաններուն վրայ եղած տպաւորութիւններէն անմիջապէս եւ ուրիշ խօսքով՝ եթէ զգայարանաց վրայ եղած տպաւորութիւններն չըլլային, որոնք անոնցմէ դուրս եղող առարկաներէ կու գան, մեր մտաւոր կարողութիւններն՝ ինչ որ ըլլան՝ ամենայն հաւանականութեամբ գոց պիտի մնային, եւ անպատուղ անգործութենէ երբէք պիտի չկրնային ազատիլ:—Ասոր համար՝ արտաքին առարկաներու իմացում ըսելով հասկըցուած գործողութիւնը, կամ որ նոյն է՝ Լօքին սովորաբար զգայութիւն ըսածը կրնանք իրաւամբ բոլոր մեր հմտութեան առիթը կամ ներգործական քայլը սեպել:

105. Ներքին ստացումն ալ կ'ըլլայ հմտութեան:

Սակայն ասկէ չի հետեւիր, եւ ամենեւին ճշմարիտ չէ, թէ բոլոր ունեցած գիտութիւննիս իր լրութիւնովը արտաքուստ սկիզբն առած սեպելու ենք: Ճշմարիտ ըլլալով միայն այսչափ կրնանք ըսել, թէ միտքը իր գաղափարներուն առաջին մասը զգայարանաց միջնորդութեամբը կ'ընդունէ, եւ թէ այն տարրական գաղափարները ընդունելովը իր կարողութիւններն չուտով եւ կատարելապէս գործել կը սկսին:—Եւ ահա այս տեղ կը գտնենք հմտութեան էական մեծ

աղբիւրը: Մտքին կարողութիւնները այս կերպով բանիլ որ կը սկսին, ալ անկէ ետեւ անոնց այլ եւ այլ գործողութիւնները նոր տեսակ մը գաղափարներ կու տան մեզի, զորոնք՝ ուղղակի զգայարանաց միջնորդութեամբը ընդունուածներէն որոշելով՝ կրնանք լօքին ըսածին պէս մտածութեան գաղափարներ անուանել, կամ՝ ամէն պարագաները բովանդակող խօսքով մը՝ է՛ներ-ոօ՛ ծագած գաղափարներ եւ կամ՝ ներ-նաթին հանգամանք տալ կ՛ըսենք:

Մարդկային խորհրդոց այս երկու աղբիւրներն, ներքինն ու արտաքինն, որչափ որ մատենագիրք ունինք իրարու հետ չխոթած ալ են, մէկմէկէ բոլորովին որոշ են: Իսկ նախընթաց մտաւոր գործողութիւններ ըլլալէն մտքերնուս մէջ ծագած գաղափարները այնպիսի գաղափարներ են, որ այն գործողութիւններէն անկախութեամբ դուրսը պատահած ինչ եւ իցէ բանէ չեն կրնար թելադրուիլ մեր մտքին: Հոս արժան է որ այս տեսակ գաղափարներէն մէկ քանի օրինակ յիշենք, անոնց բացատրութիւնն ալ մէկտեղ տալով:

106. Ներքին սկիզբն ունեցող ծանօթութեանց օրինակներ:

Մեր հմտութեան երկրորդ մեծ աղբիւրին ընծայուելու ծանօթութեանց կարգէն են այս մէկ քանին, որոնց այս անունները կու տանք. խորհուրդ՝ երկբայութիւն՝ հաւատք եւ ապացոյց:—Ներքին դիտողութեան (այսինքն՝ դիտակցութեան կամ մտածութեան, որոնք ներքին դիտողութեան հետ համանշան են) նիւթ մըն է այս, թէ միտքը անգործ չի կենար եւ չի կրնար կենալ: Այս դիտողութեան առիթով կը ծագի այն ծանօթութիւնը, որուն խորհուրդ անունը կու տանք: Այս ծանօթութիւնը կ՛ունենայ միտքը այս պարագաներուն մէջ. եւ երբոր անունովը կը յիշուի, ինչ նշանակելը ամէն մարդ կը հասկընայ: Սակայն աս դիտելու ենք որ աստ սկիզբը բոլորովին ներսէն է. չօչափման, ճաշակման կամ տեսութեան առարկայ չէ: Մինակ նոյն իսկ մտքին ընծայելու ենք, վասն զի իր ներքին ներգործութիւնն յատուկ եկած է, առանց զգայարանաց կամ անոնց վրայ ներգործող ինչ եւ իցէ բանի մը օգնութեանը:

Դարձեալ, հետազօտութեան նիւթի մը վրայ քննութիւն ըրած ատեններս մէկ առաջարկութիւն մը կը տեսնենք չատ քիչ կամ ամենեւին վկայութիւն չունեցող, եւ մեր միտքը այդ առաջարկութեան վրայ մէկ մանաւանդ վիճակի մը մէջ կը մնայ, որուն երկբայութիւն անունը կու տանք: Հիմայ խոսք դժուար՝ մանաւանդ թէ անհնար է այս ծանօթութեան սկիզբը ուղղակի զգայարանաց տանիլը: Ուրիշ բան չենք կրնար ըսել, բայց եթէ այս ծանօթութիւնը ի ներքուստ ծագած է, եւ հարկաւորապէս ուրիշ մտաւոր հանգամանքներէ անկախ:

միջապէս հետեւած է, որոնց վրայ որ գիտակցութիւն ունինք:

Իսկ թէ որ, այս նոյն յատուկ բերած օրինակնուս մէջ, այն առաջարկութեան վկայութիւնը չատ ըլլայ, անոր վրայ ձեւացուցած մտաւոր համարումնիս ալ կը փոխուի, եւ մտքերնուս այս նոր հանգամանքին կ՛ըսենք հաւատք կամ հաւատալ: Եւ թէ որ վկայութիւնը աւելի չատ եւ որոշ ըլլայ, անառարկելի մէկ ուրիշ հանգամանք մը կը ծագի մտքերնուս մէջ, որն որ կը կոչենք ապացոյց:

107. Ներքին սկիզբն ունեցող գաղափարներու ուրիշ օրինակներ:

Ուղիղի եւ սխալի, միութեան եւ թուոյ, ժամանակի եւ միջոցի, կարգի, համեմատութեան, նմանութեան, ճշմարտութեան, խմաստութեան, զօրութեան, պարտականութեան, յաջորդութեան, պատճառի եւ գործքի ծանօթութիւններն ու չատ ուրիշ ասոնց նման գաղափարներ ալ ի ներքուստ ծագեալ են. կամ գոնէ այսչափ կրնանք ըսել թէ ասոնց մէկն ալ ուղղակի եւ ուրիշ բաներու հետ չխառնելով զգայարանաց չենք կրնար տալ:—Աս ամէն մարդ կ՛ընդունի առանց դժկամակութեան, թէ այս բանիս վրայ ըրած այս որոշմունքներնուս մէջ կրնանք մարդոց սովորական փորձառութիւնը ձեռք առնել եւ անոր վրայ խօսքերնիս հաստատել: Բայց չէ՞ որ այդ փորձառութիւնը մէջ բերելուընիս՝ յատուկ բերած օրինակներնուս ամէնուն մէջ ալ (սուտիւ չատին մէջ) վճռական կերպով կը հաստատուի տուած ծանօթութիւնիս:

Ուրեմն ամէն մարդու իր ներքին անսչառ քննութեանը թողունք այս դատաստանն ընել, թէ արդեօք իրաւամբ որոշմունք մը չ՛ընլար այս գաղափարներուն ծագմանը ու միւս զգայարանաց ընծայած գաղափարներնուս ծագմանը մէջ, ինչպէս են կարմիր՝ կանաչ՝ անուշ՝ հոտաւէտ՝ դառն՝ կարծր՝ հարթ՝ բարձրաձայն՝ ծաւալած, եւ այլն, անուններով ցուցուցած գաղափարներէնիս: Այս խնդրոյն՝ ընդհանրապէս կը կարծուի թէ՝ մէկ պատասխան մը միայն կրնայ տրուիլ, թէպէտ եւ ունինք մատենագիրք՝ պարզութեան չափազանց սէր ունենալէն՝ այս բանիս մէջ սխալեցան:

Ուստի որոշ միտք պահելու է այս բանը, թէ երկու աղբիւր կայ խորհրդոց եւ հմտութեան: Արտաքին առարկաներէ զգայարանաց վրայ եղած փոփոխութիւնը մէկ մասին անմիջական առիթն է. մտքին կազմութիւնը ու գործողութիւններն ալ միւս մասին առիթը կամ աղբիւրն են: Այս գաղափարները, որոնք ուղղակի զգայարանաց մէկուն կրնանք ընծայել, անիկայ անոնց ծագմանը չէ թէ լոկ իրրեւ մէկ անուղղակի եւ ընդհանուր առիթը, հապա անոնց տեսակարար աղբիւրը սեպելով, անոնք արտաքին գաղափարներ են. իսկ բոլոր միւսներն ներքինները կարգը կը դասուին:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ԹԵԼԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

108. Թելադրութեան նշանակութիւնը ու գործողութիւնը :

Մարդին ինք իրմէ , առանց զգայարանաց օգնութեանը , ստացած համոզմունքներուն ու խորհուրդներուն մէկ քանին Թելադրո-ւիլ պէտք է տալ : Այս բառը , հոս վերաբերութիւն ունեցած նկատի նայելով , լոկ մէկ պարզ սակայն կարեւոր ճշմարտութիւն մը կ'իմացընէ , որ է այս , թէ միտքը ինք իր գործունէութեամբը եւ զօրութիւնովը այնինչ խորհուրդները կը ծագեցընէ իր մէջը : Առանց ենթադրութիւն մը մէկտեղ խառնելու եւ կամ բանը եղանակաւորող ծանօթութիւն մը տալու՝ լոկ պարզապէս առանկ բան մը մարդերնուս մէջ ըլլալը կը ցուցընէ : Բիւր այս անունը կու տայ մարդկային հըմտութեան մէկ մասին սկիզբը եղող այս զօրութեանը : Գիտութիւն մարդկային մտաց կոչուած գրքին մէջ տեսակ մը ծանօթութիւններ կը ցուցընէ , (օրինակի աղագաւ գոյութեան՝ միտքի՝ անձին ծանօթութիւնները՝ եւ այլն ,) որոնց համար կ'ըսէ , թէ « ասոնք բնութեան դատումներն են, անանկ դատումներ , որ գաղափարները մէկմէկու հետ բաղդատելով եւ համաձայնութիւններ կամ անհամաձայնութիւններ իմանալով ծագած չեն , հապա մեր բնութեանը անմիջական ազդումներն են » . եւ այս խորհրդածութիւնը յառաջ տանելով , վերջապէս այն ծանօթութիւնները , որոնք ոչ ուղղակի զգայարանաց կրնանք տալ եւ ոչ տրամաբանութեան կարողութեանը ներքին կամ մտաւոր Թելադրութեան կու տայ , ըսելով . « ներքուստ կը խնդրեմ Թելադրութիւն բառը գործածելուս , վասն զի ասկ աւելի յարմար անուն չեմ գիտեր մարդին այն կարողութիւնը ցուցընելու , որն որ կ'երեւնայ թէ փիլիսոփայից նկատողութեանը ամենեւին չէ հանդիպած , եւ որուն պարտական ենք մեր պարզ ծանօթութիւններուն չատը » :

Սդիւարդ ալ իր Իմաստասիրական ճառերուն մէջ մէկ տեսակ մը մտաւոր ծանօթութիւններ կը ցուցընէ , մեր գիտակցութեան առարկաներուն հետ եղող , եւ անոնցմէ ընդարձակի՝ ժամանակի՝ թուոյ՝ չարժման՝ յիշողութեան՝ նոյնութեան՝ անձնական նոյնութեան՝ ներկայ դոյութեան՝ եւայլն՝ ծանօթութիւնները ինքը ոչ արտաքին առարկաներու կու տայ , եւ ոչ ներքին մտաւոր գործողութիւններու , որոնց վրայ որ գիտակցութիւն կ'ունենանք , այլ միայն ներքին գործողութիւնները լոկ մէկ առիթ մը կը սեպէ , որով միտքը այն գաղափարները կը ծագեցընէ կամ կ'ընդունի ինք իր զօրութիւններովը . Օրինակի աղագաւ՝ տարածութեան համար կ'ըսէ , թէ ոչ կը տեսնեմ, ոչ կը լսեմ, ոչ կը զգամ, եւ ոչ որ եւ իցէ զգայարանքով կ'իմանամ. ոչ ալ վրան գիտակցութիւն կ'ունենանք, ինչուր որ մարդ մը հաւատալուն՝ տրամաբանելուն՝ երեւակայելուն վրայ՝ եւայլն , գիտակցութիւն կ'ունենայ , հապա միտքն ինքը կ'ընդունի . մարդին բնութեանը եւ ներգործութեանը բացարձակապէս էական եղող աղդում մըն է , եւ ոչ ուրիշ բան :

109. Գոյութեան , մտքի , անմնական գոյութեան եւ անմնական նոյնութեան ծանօթութիւնները :

Սկզբնական Թելադրութեամբ ծագած մէկ քանի ծանօթութիւններ պիտի յիշենք հոս , առանց ամէնքն ալ համրելու ձեռնամուխ ըլլալու :

Ա . Գոյութիւնը : Գոյութիւնը Թելադրութենէ ծագած ծանօթութեանց մէկն է : Գոյութեան ինքնին , (այսինքն գոյ էակէ մը անկախութեամբ) ինչ ըլլալը քննելն անօգուտ բան է : Գոյութիւն բառը , երբոր մեր մտքին մէջ եղած գոյութեան հանգամանքը ցուցընելու համար կը գործածենք , բոլորովին պարզ ծանօթութեան մը անուն է , եւ սահմանելու չի գար : Իսկ այս ծանօթութեան բնաւոր մտքերնուս մէջ ծագիլը համառօտիւ առանկ կըրնանք ստորագրել : Մեր բնութիւնը անանկ ստեղծուած է , որ չենք կրնար գոյ ըլլալ , առանց գոյութեան ծանօթութիւն ունենալու : Ըսել է թէ գոյութեան ծանօթութեան սկիզբը մեր խմացող եւ զգայուն բնութիւն ունենալէն անբաժանելի է՝ չի զատուիր : Անզգայ բան մը կրնայ գոյ ըլլալ առանց գոյութեան գաղափար ունենալու : Բայց մարդս , իմացողական կարողութիւններ ունենալուն , չի կրնար չիմանալ թէ ինչ որ է նէ՝ է : Թէ որ կը խորհինք , ուրեմն բան մը կայ այն խորհելու կարողութեան տէրը եղող . թէ որ կը զգանք , ուրեմն չէ թէ միայն զգալուն ներգործութիւնը կայ , հապա այն ներգործութիւնը ընող բան մըն ալ կայ :

Բ . Մէտ : Մտքի ծանօթութեան սկիզբն ալ գոյութեան նման է : Երկուքն ալ տիրապէս եւ ճշդութեամբ զգայարանաց չենք կրնար

110. Միութեան ինչ ըլլալն եւ այդ ծանօթութեան ծագումը:

Այս կարգէն եղող դիտելու արժան ծանօթութեանց մէկն ալ Միութեան ծանօթութիւնն է: Միութեան ինչ բան ըլլալը բացատրելու պիտի չաչխատինք, պարզապէս այս պատճառաւ, որ ասկէ դիւրին բան չկայ հասկընալու. ոչնչ չկայ, որ մէկ ինչ ըսել է չդիտնայ: Եւ թէ որ աշխատինք ալ, իմաստ կրնանք բացատրել: Հարիւրին բացատրութիւն մը կրնանք տալ՝ մասն մասն բաժնելով. նմանապէս յիսունը կամ քսանն ալ կրնանք բացատրել՝ այդ ամբողջ թիւերը իրենց բաղադրիչ մասեր մասունքներուն բաժնելով. բայց երբոր միութեան կու դանք, հոն կանգ առնելու ենք, եւ անկէ անդին չենք կրնար անցնիլ:

Իրաւ է որ ասիկայ սահմանելու ջանքեր եղած է. բայց շատ սրիշ այս տեսակ ջանքերու նման լոկ խօսք են, եւ ոչ ուրիշ բան: Միութիւնը ընդհանրապէս ամէն բանէ բացառեալ բան մըն է ըսած են, ինչ հասկըցանք ասկէ: Մէկ բանի մը միութիւնը ան բանին անբաժանութիւնն է, կամ ուրիշ խօսքով՝ մէկ բանի մը միութիւնը իր միութիւնն է ըսելէն ինչ եւել բան կայ այս խօսքին մէջ:

Միութիւնը ինքնին որ աննպատակ ծանօթութիւն մըն է, նմանապէս մարդոց ամէնէն կանուխ ունեցած գաղափարներուն մէկն է: Գոյութեան՝ անձնական գոյութեան եւ անձնական նոյնութեան ու ասոնց նման ծանօթութիւնները երբ եւ ինչ եղանակաւ որ կը ծագի, աս ալ նոյն կերպով եւ դրեթէ ճիշդ նոյն առենը կը ծագի: Երբոր մէկ մարդ մը ինք իր անձին ծանօթութիւնը կ'ունենայ, յայտնի է թէ ինքզինքը երկուք՝ երեք կամ տասը մարդ չի խորհիր, հապա մէկ: Ինքզինքը իրրեւ ուրիշներէն որոշ մտածելու կարող, եւ իր անձնաւորութիւնը իր բոլորտիքը եղողներուն հետ չփոթելու վտանգէն ազատ՝ ըլլալուն պէս, միութեան գաղափարն ալ կը ձեւացընէ: Եւ իր գոյութեան գաղափարը ինչ յատակութիւն որ ունի իր մտքին մէջ, նոյնպէս յստակ եւ որոշ կ'ըլլայ միութեան վրայ ձեւացուցած գաղափարն ալ. եւ ասիկայ այն գաղափարէն անմիջապէս եւոքը կը ծագի. վասն զի բանին բնութենէն անհնարին է որ ինք իր վրայ իրրեւ կրկին կամ բաժանեալ անձն ծանօթութիւն ձեւացընէ:

Միութիւնը ամէն կերպ համարողութեան արմատական տարրն է: Այս տարրին կրկնութեամբը կամ յաւելումովը ինչ թիւ որ ուզենք կրնանք չինել: Այս թիւերն ալ իրենց մէջը մէկմէկու հետ կրնան կապակցուիլ եւ լոկ փոփոխակի առնչութիւններ ցուցընել, կամ

տալ: Միտք ըսած բանդ ոչ կը տեսնուի, ոչ կը չօշափուի, ոչ կը ճաշակուի, եւ ոչ որ եւ իցէ զգայարանքի տակ կ'իյնայ: Ոչ ալ յիշողութեան, կամ տրամաբանութեան, եւ կամ երեւակայութեան ուղղակի առարկայ է մտքին ծանօթութիւնը. Հապա բնականապէս կը ծագի, կամ պարզապէս մտքին գոյ ըլլալուն եւ կերպ կերպ զգացումներու եւ ներգործութիւններու տէր ըլլալուն իրական ճշմարտութենէն կը ընդբուխ:— Այս նոյն բանը կրնանք ըսել մտքին բոլոր որոշ կարողութիւններուն համար ալ, ինչպէս են իմացման՝ յիշողութեան՝ զուգորդութեան՝ երեւակայութեան եւ կամքի կարողութիւնները, չէ թէ այս կարողութիւններուն ներքնաձեւերը կամ ֆոքթերը, հապա նոյն իսկ կարողութիւնները: Այսինքն թէ, ասոնց վրայ՝ վերացեալ կերպով եւ իրրեւ որոշ խորհրդոյ առարկաներ հմտութիւն կ'ունենանք չէ թէ «ըլլի իմացմամբ, թէ ներքին ըլլայ թէ արտաքին, հապա ինքնաշարժութեամբ կամ թելադրութեամբ: Չէ թէ «ըլլի իմացմամբ ըսինք, վասն զի կարողութեանը եւ անոր գիտութեանը մէջ միջանկեալ բան մը կայ, այսինքն է այն կարողութեան ներգործութիւնը կամ գործողութիւնը, որն որ նոյն իսկ կարողութեանը վրայ ունենալու հմտութիւններնուս «ին է: Սկզբնական թելադրութիւնը այս առիթը ձեռք առնելով՝ ինչպէս որ ամբողջ մտքին վրայ, նոյնպէս եւ անոր որոշ կարողութիւններուն վրայ ալ հմտութիւն կու տայ մեզի:

Դ. Այս գիտութիւններն՝ ինքնաշարժութեան կողմանէ՝ կը յարմարին նաեւ «ինական գոյութեան եւ «ինական նոյնութեան ծանօթութիւններուն, (թէ պարզ ծանօթութիւններ սեպենք, թէ յօդուածոյ:) Այս ծանօթութիւններն շատ կանուխ որպէս թէ կը բղխին նոյն իսկ մտքէն, ոչ երկայն եւ բազմաչափ գործողութիւններէ ծագելով, հապա ազատաբար եւ ինքնաշարժութեամբ մտքէն թելադրուելով: Այնպէս ճշմարիտ է այս բանը, որ մարդ կարող չէ այս ծանօթութիւններուն ծագելուն ճիշդ որ առեն կամ ինչ պարագաներու մէջ ըլլալը ցուցընել: Մենք չենք կրնար նայիլ՝ չօշափել՝ չունչ առնել տալ՝ կամ չարժիլ՝ կամ խորհիլ, առանց այս ծանօթութիւններն ունենալու: Ասոնք մեր իմացականին այնպիսի էական եւ կարեւոր արդիւնքներն են, որ անկէ չեն կրնար պառուիլ, կամ միայն առեն առեն եւ երկրայելի առիթներու մէջ պառահիլ. հապա ամէն ժամանակ եւ ամէն տեղ, եւ ամէն կերպ ներգործութեան եւ զգացման մէջ կան միշտ:

եթէ ուզենք կրնանք ամէն ինչ եւ իջէ արտաքին առարկաներու վերաբերել, որոնց որ ընդհանուր անուն մը հնար է տալ։

111. Ցաջորդութեան ինչ ըլլալն եւ յաջորդութեան ծանօթութեանը ծագումը։

Այս նիւթիս քննութեանը մէջ բնականապէս մեր դիտողութեանը առջեւը բացուող ծանօթութիւններուն մէկն ալ Ցաջորդութիւնն է։ Այս բառը (յաջորդութեան ինքնին ինչ բան ըլլալուն վրայ երբ որ խնդիր կ'ըլլայ) ընդհանուր վերաբերութիւն մը ունի, եւ կը ցուցընէ յաւէտ գոյութեան եղանակ, քան թէ նոյն իսկ գոյութիւն. եւ մտքին վրայ առնելով մասնաւորաբար՝ մտքին ներգործութեանցը մէկ հանգամանքը կը ցուցընէ, եւ ոչ թէ նոյն իսկ ներգործութիւնները՝ որոնք որ այն հանգամանքովը կը կառավարուին։ Արդարեւ մեկնութեան ամենէն կարողութիւն չունեցող ամենայայտ բան մըն է այս, թէ մեր միտքը այլ եւ այլ առեն իրարու յաջորդող այլ եւ այլ հանգամանքներու մէջ կ'ըլլայ. թէ մեր խորհուրդներն ու զգացումները, միտակայ օրէնքի մը իշխանութեամբը, կարգով մէկմէկու ետեւէ կու գան։ Այս է պարզ եղելութիւնը։ Եւ ասոր եղելութիւնը՝ երբոր կը պատահի մեր մտքին մէջ՝ այն առիթը կ'ըլլայ, ուսկից որ յաջորդութեան ծանօթութիւնը կը ծնըցուի մտքին։ Պարզ մուտքի հանգամանք մը ըլլալուն՝ այս ծանօթութիւնը՝ սահմանի չի գար. սակայն ամէն մարդ ունի, եւ իրաւունք է կարծել՝ թէ ինչ բան ըլլալն ալ ամէն մարդ կը հասկընայ։

Հասածներուս նայելով՝ հարկ չէ որ այս ծանօթութեան ծագումը արտաքին բանի մը տանք։ Այս ստոյգ է, թէ հոտառութեան ըղգայարանքը ուղղակի կերպով յաջորդութեան ծանօթութիւնը չի կրնար տալ մեզի, եւ ոչ ալ չօշափման կամ ճաշակման զգայարանքը։ Այս ալ աղէկ գիտենք, թէ խուլերն ու համրերն ալ ուրիշներուն չափ այս ծանօթութիւնը ունին։ Կոյրերն ալ, որոնք երբէք երկինքին երեսը տեսած չեն ու մեր օրերը՝ ամիսները եւ տարիները չափող արեւն ու լուսինը դիտած չունին, յաջորդութեան ծանօթութիւնը գիտեն։ Անոնք ուրիշ մարդոց նման՝ քիչ թոզ ըլլայ՝ կը զգան, կը խորհին եւ կը տրամաբանեն, եւ հետեւաբար անհնարին բան է որ այս ծանօթութիւնն ալ չունենան։ Վասն որոյ ասոր սկիզբը մեր ներսիդին է. ներքին ներգործութեանց անհրաժեշտ հետեւութիւնն է ասոր ծագումը, թէպէտ եւ ճշմարիտ է թէ ետքէն արտաքին առարկաներու եւ դիպուածներու ալ կը վերաբերենք։

112. Տեւողութեան ծանօթութեան ծագումը։

Ցաջորդութեան եւ տեւողութեան գաղափարներուն մէջ որոշ մունք մը ըլլալ կը հասկըցուի սովորաբար, թէպէտ երկուքն ալ սահմանի չեն գար։ Ցաջորդութեան ծանօթութիւնը ժամանակին դիէն տեւողութենէն առաջ ըլլալ կը կարծուի. (յաջորդութեան եւ տեւողութեան վրայ որ կը խօսինք հիմայ, անոնց վրայ մեր ունեցած ըմբռնումներուն վերաբերելով է, եւ ոչ թէ ինքնիրեննուն մտածելով։) Տեւողութիւնը՝ ինքն իրեն մտածելով՝ յաջորդութենէ առաջ սլիտի սեպենք բնութեան կարգին մէջ. բայց որովհետեւ յաջորդութեան ձեւով է դէպի մարդուս ունեցած վերաբերութիւնը, անոր համար բնականապէս յաջորդութիւնը այս ծանօթութեան մեր մտաց մէջ ծագելուն առիթը կ'ըլլայ։ Երբոր յաջորդութեան ու նաեւ անձնական դոյութեան ծանօթութիւնները կ'ունենանք, անոնք հիմ մը կ'ըլլան միայնութեան կամ տեւողութեան ծանօթութեանը. այլով բանիւ՝ այս ծանօթութիւնը բնականապէս այս պարագաներուն մէջ կը ծագի կամ կը թելադրուի մեր մտքին։

Որովհետեւ՝ տեւողութեան ծանօթութեանը ծագմանը վրայ ունեցած այս դիտողութիւններնուս համեմատ՝ առանց յաջորդութեան այդ ծանօթութիւնը չենք կրնար ունենալ, այն պատճառաւ կը գտնենք որ կատարելապէս քուն եղած առեններս տեւողութեան վրայ բան մը չենք խնամար, վասն զի անառենը դիտակցութիւն չենք ունենար յաջորդութեան մէջ եղող իմացական փոփոխութիւններուն վրայ։ Եթէ մէկ մարդ մը կարենար՝ բոլոր իր մուտքը ներգործութիւններն կատարեալ կախման մէջ ըլլալով՝ հիմակուընէ մինչեւ յարութեան օրը քնանալ, բոլոր այն միջոցը ոչինչ պիտի թուէր իրեն։ Այսպիսի պարագաներու մէջ անցած բիւրաւոր տարիներն քանի մը օրէ կամ մինչեւ անգամ քանի մը ժամէ պակաս կ'ըլլային։

113. Բացատրութիւն տեւողութեան ինչ ըլլալուն վրայ։

Ցաջորդութեան ծանօթութեանը (նոյն իսկ յաջորդութիւնը չեմ ըսեր, այլ միայն անոր ծանօթութիւնը) տեւողութեան ծանօթութենէն առաջ եւ անոր էականապէս հարկաւոր ըլլալը այլ եւ այլ եղելութիւններ քիչ շատ կ'ապացուցանեն։ Արտաքոյ կարգի քնածութեան օրինակներ կը պատմուի, թէ մարդիկ եղեր են որ շաբաթներով եւ մինչեւ անգամ ամիսներով քնացեր են։ Առնց մէջ ամենէն զարմանալին Սամուէլ Զիլդօն անունով Անգղիացի գործաւորին դիպուածն է։ Ասիկա անգամ մը, 1696 ին, Ապրիլի ին-

նէն ինչուան Օգոստոսի եօթը քնացեր է, տասնուեօթը չաթաթի չափ, կոկորդն ի վար մէյմէկ քիչ գինի լեցուելով անունդ առնելով։ Եռքը արթնցեր էլեր հագուեր ու սենեակին մէջ քալեր նըստեր է, ամենեւին գիտակցութիւն չունենալով թէ մէկ գիշերէն աւելի քուն քնացեր է։ Ինչ որ ըսեր են չեն կրցեր հաւատացնել իրեն թէ այնչափ երկար ատեն քունի մէջ էր, մինչեւ որ պատերը էլեր ու նայեր է որ այն գարին ու վարսակը, որունց ցանուիլը տեսած էր վերջին անգամ իր քնանալէն առաջ, հունձքի հասեր են։ — Գաղղիոյ Դիտութեանց Արքունի Համալսարանին 1719 ին գործքերուն մէջ, այս նիւթիս բացատրութիւն տուող բան մը կայ յիշուած, այսպէս։ — Լոզանի մէջ ազնուականին մէկը իր ապաստարաններէն մէկուն բան մը հրամայած ատենը յանկարծ լեզուն կը կապուի եւ բոլոր իր զգայութիւնները կը կորնցուէ։ Շատ դեղերու փորձ կ'ընեն, բայց երկար ժամանակ արդիւնք մը չի տեսնուիր։ Աստանկ վեց ամիսի չափ խորունկ քունի մէջ ինկածէ պէս կը մնայ, բան մը չիմանալով։ Սակայն վերջապէս՝ վիրաբուժական մէկ քանի գործողութիւններ ըլլալով՝ յանկարծ նորէն կը բացուի լեզուն ու խելքը գլուխը կու գայ։ Երբոր ինքզինքը կը գտնէ, այն սպասաւորը, որուն որ բան մը հրամայեր էր, իր եղած սենեակը կը դըտնուի, կը հարցընէ անոր՝ թէ ըսածս ըրիր, ամենեւին չդիտնալով որ իր հիւանդութեան միջոցին անցած ժամանակը կարծածէն խիստ շատ երկար ատեն մըն էր։

114. *Ժամանակի եւ ժամանակի չափերուն ու յատկութեանց վրայ։*

Երբոր տեղողութիւնը կը չափուի, անոնցմէն կ'ըլլայ ժամանակ։ Այս չափերն՝ ամէն մարդ գիտէ որ՝ մէկ քանի բնական եւ արհեստական չարժումներով կ'ըլլան։ Արեւին տարեկան շրջանը (աչքերնուս տեսածին պէս խօսելով) տեղողութեան գործ ըսուած մասը կը չափէ. լուսնին շրջանն ալ ուրիշ մասի մը չափն է, որուն կ'ըսենք ամիս. արեւին օրական շրջանը մէկ օրուան միջոցը կը չափէ. ժամացոյցին երեսի լեզուակներուն չարժմունքն ալ ժամերու եւ վայրկեանի մանր տեղողութիւնները կը չափեն։ Ասոր կ'ըսենք ժամանակ, որ ուրիշ բանով չի տարբերիր տեղողութենէ, այլ միայն չափուելուն հանգամանքովը։

Յաջորդականութիւն ըսածնիս ալ ուրիշ բան չէ, այլ միայն անկատար կամ մանաւանդ անվախճան ժամանակ։ Մենք մեր գոյութեանը անցեալ ամիսներուն՝ օրերուն եւ տարիներուն վրայ կը նայինք, կը նայինք ետ դէպ ի յառաջ, կը տեսնենք որ գարեր գարու վրայ հոլովելու ու ժամանակէն ժամանակ ծնանելու վրայ է միշտ. այս կերպով մտքերնուս մէջ անկատար ժամանակ մը, միշտ յառաջ գացող՝ բայց երբէք չվերնցող ժամանակ մը կ'ըմբռնենք. ու այս յօդուածոյ ծանօթութեանը Յաւերժականութիւն անունը կու տանք։

115. *Միջոցի գաղափարին ծագումը առարկայէ չէ։*

Սկզբնական Թելադրութեան բաժանմանը տակ քննելու բաներնուս մէկն ալ Միջոցի գաղափարն է։ — Թէ որ այս գաղափարը արտաքուստ ծագած ըլլար, թէ որ կարենայինք տիրապէս ըսել թէ զգայարանաց միջոցով կը մտնէ մարդուս միտքը, կարող պիտի ըլլայինք զանիկայ զգայարանքի մը վերաբերել։ Բայց տեսանենք թէ կրնանք մէկ զգայարանքի մը տալ։ Յայտնի է թէ միջոցի ծանօթութիւնը ճաշակման՝ հոտառութեան կամ լսողութեան չի պատիր։ Արդեօք շօշափականին կրնանք տալ. զգալու նիւթ մըն է առ բանը։ Մէկ վայրկեան մտածութիւնը հաւանելի պատասխան մը կը թելադրէ մարդուս։ Անշուշտ ասանկ ճանչնալու է ամէն մարդ, թէ շօշափման զգայարանքով՝ ընդդիմակացութիւն ունեցող իրերէն ի զատ եւ ոչ մէկ բանի մը վրայ հմտութիւն կրնանք ունենալ. (Թերեւս բաց ի մի միայն տաքութեան եւ պաղութեան զգայութիւններէն, որոնք սովորաբար անոր կ'ընծայուին։) Այս ընդդիմակացութիւնը կրնայ շատ ըլլալ, կամ քիչ ըլլալ. սակայն միշտ հարկ է որ ընդդիմակացութիւն մը ըլլայ։ Բայց ով կրնայ ըսել թէ ընդդիմակացութիւնը միջոցին ալ մէկ յատկութիւնն է, եւ կամ միջոցի վրայ ունեցած ծանօթութեանը մէջ ընդդիմակացութիւն կը մտնէ մէկ կերպով մը։

Թէ որ այս ծանօթութիւնը ուղղակի տեսութեան առարկայ սեպենք ալ, ասիկ պակաս առարկութիւններ չ'ելլեր դէմերնիս։ Տեսութեան զգայարանքը գոյնէ ի զատ ուրիշ բանի վրայ ուղղակի հմտութիւն չի տար. բոլոր ուրիշ զգայութիւններն շօշափականէն սկիզբն առած են, եւ տեսութենէն եղած են փոխադրութիւնով։ Անշուշտ մէկը չկայ որ միջոցի վրայ կարմիրի ձերմակի խօսքեր ընէ, կամ ինչ եւ իցէ գոյն մը տայ այդ բանին, եւ կամ գունաւոր ընդունի իր մտքովը։

Ուրիշ մտածելու բան մ'ալ կայ միջոցի գաղափարին զգայարանաց տրուելուն դէմ, որ տեսութեան ալ շօշափման ալ հաւասարապէս կը պատշաճի։ Այս երկու զգայարանաց տակ իյնող ամէն բան (բաց ի պրդէն յիշածներնէս) ձեւ, սահման, չափ, տեղ, եւ այլն, կ'ունենայ։ Սակայն այս քննած գաղափարնիս բոլորո-

վին զերծ է ասանկ բաներէ , ասիկայ ամէնէն պարագրութիւն կամ ձեւ չունի : Այնպէս որ եթէ ամէն պարիսակեալ եւ անջատեալ առարկաներէ անդին պարապութեան վայրերն անցնելու ըլլանք , ան տեղը ինքզինքնիս միջոցի սահմանի մէջ դեռ նոր մտած պիտի գտնենք : Թէ որ մտքովնիս մեր չուրջը անմիջապէս պատող բոլոր ձեւաւոր իրերէն , նոյն իսկ աչխարհէս , եւ տիեզերաց մէջ գտնուող բոլոր աչխարհքներու դրութիւններէն անդին անցնինք երթանք , ու հասնինք ինչուան ամէնէն հեռու եղող աստղին ծայրը , եւ ան տեղը կայնինք ու աչքերնիս մէկմէկ վար ու մէկմ՛ալ վեր դարձնելու ըլլանք , անատեն միջոցի գաղափարը անանկ զօրութիւնով մը ու յատկութիւնով մը կ՛երեւնայ մտքերնուս մէջ , որուն ամէնէն փոքմառու եղած չենք առջ : — Այս դիտողութիւններէն բացայայտ կերպով այս եզրակացութիւնը կ՛ելլէ , թէ միջոցի ծանօթութիւնը չենք կրնար ղպայութեան տալ , որ եւ իցէ մասին որ ըլլայ , եւ տիրապէս խօսելով արտաքուստ ծագած չէ :

116. Միջոցի գաղափարին ծագումը քելադրութենէ է :

Ուրեմն ինչի՞ տանք միջոցի ծանօթութեան ծագումը : Ասոր վրայ՝ հարկ եղած առենը՝ միայն մէկ պատասխան մը ունինք տալու . մըտքին բնական ձնունդն է այս ծանօթութիւնը . հոգիին մէկ առեղծուածն է , որ իր տարրական կազմութենէն եւ ներգործութենէն բոլորովին անբաժան է՝ չի զատուիր . ներքին եւ սկզբնական դրդումէ մը յառաջ եկած ազդում մըն է : — կը նայ մեզի այս եւս յաւելուլ որ թէպէտ եւ այս ծանօթութիւնը ուղղակի ղպայութենէ չենք կրնար տալ , հապա քելադրութենէ ծագած պիտի սեպենք . սակայն ասկէ ալ կայ որ ստուգութեամբ մէկ մանաւանդ առիթ մը չենք կրնար ցուցընել , որ անատենը ծագած ըլլայ : Եւ սակայն այս անտարակոյս ճչմարիտ է թէ քիչ չատ հաւանականութիւն ունեցող կարծիքներ կրնանք ընել այս բանիս վրայ : Օրինակի աղագաւ՝ թէ որ ըսենք թէ այս գաղափարին ծագմանը սկզբնական առիթը չարժումը կրնայ եղած ըլլալ , բոլորովին ոչինչ կարծիք մը ըրած չենք ըլլար : Մեր մանկութեան կանուխ հասակին մէջ ըսենք թէ ձեռքերնիս կը չարժենք բան մը բռնելու , կամ լոկ խաղալու համար , եւ կամ մէկ տեղէն մէկալը կը փոխադրենք մարմիններ . ու թէ որ հաւանական ալ չէ , գէթ անհնարին չէ , որ ասանկ առիթով մը միջոցի գաղափարը հոգիներնուս մէջ ծագած ըլլայ :

Սակայն մէկ ուրիշ կարծիք մը կայ՝ աւելի դիտողութեան արժան : Ղպայարանայ միջոցաւ արտաքին մարմիններու հետ ծանօթանալնիս կրնայ այս ծանօթութեանը ծագմանը առաջին առիթը ըլլալ , թէպէտ

եւ նոյն իսկ ղպայարանքներն անոր ուղղակի աղբիւրը չեն : Աս ըստուգ է , թէ չենք կրնար ինչ եւ իցէ մարմին մը , խնձոր մը՝ վարդ մը՝ ծառ մը՝ կամ տուն մը մտածել , առանց միչտ անոր հետ մէկտեղ միջոցի գաղափարը հարկաւորապէս միացած զուգընթաց գտնելու : Չենք կրնար անանկ մարմին մը ըմբռնել որ թէչ մը չլլայ : Այնպէս որ միջոցի ծանօթութեան ծագմանը ժամանակը գոնէ մինչեւ առաջին անգամ ինչ եւ իցէ արտաքին մարմին մը ճանչնալնուս առենը կրնանք տանիլ : Ուրիչ խօսքով՝ ասիկայ մտքին իր առջի ունեցած իմացութիւններուն հետ մէկտեղ եղած մէկ ձիրքն է :

117. Ջօրութեան ծանօթութեան ծագումը :

Թելադրութեան բաժանմանը կը վերաբերի տիրապէս Ջօրութեան գաղափարն : Ամէն մարդ ունի այս ծանօթութիւնը . եւ ամէն մարդ կը զգայ նաեւ , թէ այս ծանօթութեան նմանը եղող իրական բան մը կայ . այլով բանիւ՝ թէ զօրութիւն ըսուած բանը չէ թէ լոկ խորհուրդ մըն է , հապա մէկ մտքով մը իրական գոյութիւն մը ունի : Այս եւս կրնանք յաւելուլ , թէ ամէն մարդ գիտէ եւս՝ որ թէպէտ եւ տեղ մը մէկ մեծ սկզբնական աղբիւր մը կայ զօրութեան՝ ամէն առեղծուած էակներէ անկախ , սակայն ինք ալ զօրութեան տարբէն մէկ մաս մը (արդարեւ քիչ , սակայն մէկ մաս մը) ունի իր մտքին եւ անձին մէջ : Ցիրաւի մէկ Զօրութիւն մը կայ , անքննելի եւ անիմանալի , որ լեռները իրենց հիմերուն վրայ հաստատեց , որ ովկիանոսի կատաղութիւնը կը բորբոքէ եւ կը խոնարհեցընէ , եւ որ արեգակը իր ընթացքին մէջ յառաջ կը վարէ . եւ սակայն աս ալ ճչմարիտ է , թէ մարդս , թէպէտ եւ խոնարհ աստիճան մը ունի բանաւոր եւ պատասխանատու էակաց դասին մէջ , նախախնամութեան իրեն չնորհած սահմանին մէջ գործելու չափ զօրութեան տէր է իրօք , եւ ասիկայ իր բնութեանը մէկ յատկութիւնն է : Զօրութեան իրական ճչմարտութեանը սպրդ մէկ ցուցմունքն է այս : Զօրութիւնը գոյութեան՝ բանաւորութեան եւ պատասխանատուութեան հետ ձեռք ձեռքի կ՛երթայ : Չ՛ըլլար գոյութիւն , թէ՛ բանաւոր ըլլայ թէ՛ անբանաւոր , առանց զօրութիւն ըլլալու՝ կամ այն գոյութեան մէջ եւ կամ զայն պահող ուրիչ բանի մը մէջ : Չկայ պատասխանատուութիւն , առանց ան նոյն պատասխանատուութեան մէջ եւ անոր մասը եւս իր պատասխանատուութեանը հիմը եղող զօրութեան :

118. Զօրութեան գաղափարին ծագմանը առիթներն :

Բայց հոս գլխաւոր խնդիրը զօրութեան ինքնին ինչ բան ըլլալուն

համ մարդուս իրօք զօրութեան տէր ըլլալուն վրայ չէ , հապա թէ ինչ պարագաներու մէջ զօրութեան ծանօթութիւնը կը ծագի մարդուս մտքին մէջ : Այս ծանօթութեան ծագմանը աւելիներն , որչափ որ կարող ենք դառնել , կ'երեւնայ թէ իրեք են : — (1.) Բնութեան մէջ պատահած բոլոր նախորդութեան եւ յաջորդութեան դիպուածներն : Մենք անանկ առեղծուած ենք , որ մեր կանուխ հասակին մէջ այսպիսի նախորդութեան եւ յաջորդութեան դիպուածներու վրայ այս նախադասութիւնը կը հաստատենք եւ ասիկայ իրրեւ անսրբանալի ճշմարտութիւն կ'ընդունինք, թէ՝ Առանց պատճառի դոյութեան սկզբնաւորութիւն կամ փոփոխութիւն չ'ըլլար : Եւ այս նախադասութեանը մէջ ներգործականութեան կամ զօրութեան գաղափար կայ : — (2.) Կամքին միանանց դործողութիւններուն վրայ իշխելը : Մեր բնութիւնն այնպէս կազմակերպեալ է , որ երբոր մարմինն՝ նոյնպէս եւ մտքին զօրութիւններուն վրայ կանոնաւորիչ իշխողութիւն մը բանեցընելու : Եւ երբոր գիտակցութիւնով այս իշխողութեանը ի գործ դրուիլը կը զգանք , թէ՛ շատ եւ թէ քիչ , ասիկայ աւելի մը կ'ըլլայ այս ծանօթութեան ծագմանը : Այս միջոցին այս ծանօթութիւնը մտքերնուս մէջ երեւան կ'ելլէ կամ կը թելադրուի : Մ'չ նախնական աչքով կը տեսնուի եւ ոչ չօշափման ենթակայ է . հապա երկնից հաստատութեան խորութիւններէն երեւան ելլող ատղի մը պէս՝ մտքին մէջէն ինքնիրենը վեր երեւնալով , որչ եւ յատակ կերպով իմացականին տեսութեանը առջեւը կը բացուի :

119. *Բարիի եւ չարի գաղափարներուն վրայ :*

Զա՛ն ու Բա՛ն ալ զուտ Հասկըցողութեան ըմբռնումներ են . այսինքն Հասկըցողութեան ինք իր ներքին բնութեանը արդիւնքէն յառաջ եկած , եւ ոչ թէ զգայարանաց վրայ ունեցած կախումէն : Մեր իմացականութիւնը անանկ առեղծուած է , որ երբոր իրական բարիի եւ չարի աւիթներ կը պատահին , երբոր բարոյական հաստատութիւն եւ անհատանութիւն չարժող առարկաներ մեր դիտողութեանը առջեւը կը դրուին , բնականապէս եւ հարկաւորապէս բարիի եւ Չարի գաղափարները կը ծնանին մեր մէջը : Այս ծանօթութիւններուն սկիզբը հոս դասելուն վրայ Բրուարդ՝ Սդիւարդ՝ Քուզին եւ ուրիշ ճանչցուած երեւելի եւ ընտրութեան տէր մտաւորականներ

միաբան կ'երեւնան : Եւ անոնց այս կարգաւորութիւնը կարեւոր բան մը կը հասկցուի Բարոյականի վարդապետութեանը. Թէ որ այս գաղափարներն լոկ իմացականութենէն կը ծագին , եւ՝ ինչպէս յայտնի է՝ պարզ են , ուրեմն ատոնց իւրաքանչիւրը մէկ որոշիչ բնութիւն մը ունի . իւրաքանչիւրն ինքնին էակութիւն մը ունի . եւ անհնարին է զանոնք մէկմէկու նման կամ մէկմէկու հետ փոխանակելի ըմբռնել : Մ'ըրնեա՛ եւ ժամանակ , կամ գիշեր եւ ցե՛րեկ ըմբռնումներնիս ինտոր որ աննման են իրարու , անանկ ալ ատոնք : Եւ թէ որ չարի ու բարիի գաղափարներնիս ատանկ մէկմէկէ տարբեր են , ըսել է թէ նոյն իսկ չարն ու բարին ալ անանկ են : Ուրիշ խօսքով՝ բարին երբէք չար չի կրնար ըլլալ , ա՛չ ալ չարը բարի . յաւիտեան բաժնուած են մէկմէկէ , իւրաքանչիւրն իր չրջանակին մէջ մնալով . եւ ատանկով բարոյական որոշմանց անփոփոխութեանը վարդապետութեանը մէկ հաստատուն հիմ մը կ'ունենանք : — « Չարին ու բարիին որոշմունքը , կ'ըսէ Քուզին , այսինչ այնինչ բանին վրայ պատ կերպով կրնայ ըլլալ , մանաւանդ առարկաներու վրայ կրնայ փոփոխիլ , ժամանակով աւելի յատակ եւ աւելի ուղիղ կրնայ ըլլալ , միանգամայն եւ վերջապէս բոլոր մարդոց նկատմանը մէջ նոյնը մնալով : Ասիկայ բանականութեան մէկ ընդհանուր ըմբռնումն է . եւ անոր համար ամէն լեզուի մէջ ալ կայ մտքին այս արդիւնքներն ու հաւատարիմ ցուցմունքները : — Եւ չէ թէ միայն ընդհանուր է այս որոշմունքը , հապա հարկաւոր ըմբռնումմըն է : Անգամ մը այս գաղափարները ընդունելէն ետեւ՝ ալ իրաւ է բանականութեան զանոնք մերժելու եւ կամ ճշմարիտ ըլլալնուն վրայ տարակուսելու աշխատիլը : Անհնար է որ յաջողի : Չի կրնար մէկ մարդ մը իր ուղեղովը մի եւ նոյն գործը արդար եւ անարդար նկատել : Այս երկու գաղափարներն դիրենք մէկմէկու հետ փոխանակելու բոլոր աշխատութիւնները ոչինչը կը հանեն դլխովին : Անոնց վերաբերեալ առարկաները կրնան փոխուիլ , սակայն իրենց բնութիւնը ա՛չ երբէք » .

120. *Բարոյական արժանաւորութեան եւ անարժանաւորութեան գաղափարներուն ծագումը :*

Բարիի ու չարի գաղափարներուն հետ սերտ կապակցութիւն ունին բարոյական Աչքառուրեան եւ Անաչքառուրեան գաղափարներն , Բնութեան կարգին մէջ (որն որ երբեմն փրմաբանական կարգ ալ կ'ըսուի) չարի ու բարիի գաղափարներն առաջ են , Առանց չարի ու բարիի նախընթաց գաղափարները ունենալու՝ անբնար էր մեզի բարոյական արժանաւորութեան եւ անարժանաւորութեան գաղափարները ձեւացընել , Քանդի ի՛նչ արժանաւորու-

թիւն հնար է դնել անոր վրայ, որուն վրայ որ արդարութիւն չենք տեսներ. կամ ի՛նչ անարժանաւորութիւն կրնանք դնել անոր վրայ, որուն վրայ որ անարդարութիւն չի տեսնուիր: Արժանաւորութիւն ըսելով անոր նախընթաց եւ հարկաւոր պայմանը եղող առաքինութիւն կ'իմացուի, եւ նմանապէս անարժանաւորութիւն ըսելով անոտարակոյս առաքինութեան պակասութիւն կամ մոլութիւն ըլլալ կը հասկըցուի: Թէպէտ եւ բարոյական արժանաւորութեան եւ անարժանաւորութեան դաղափարներն՝ պարզ ըլլալնուն համար՝ սահմանի չենք դար, սակայն իրենց հաւաստութիւնը եւ մեր մտաւոր իմացողութեանը առջեւը յստակ երեւնալնին երկբայութիւն չի վերցներ ամենեւին. եւ այս ալ անտարակուսելի է, թէ մարդուս բարոյական բնութեանը վրայ ըրած դատողութիւններնուս շատին հաստատուն եւ հաւանելի հիմն են:

121. Ուրիշ հմտութեան տարբեր թելադրութենէ ծագած:

Այս աղբիւրէն ծագած դաղափարներուն վրայ խօսած առեններս ասկէ աղէկ սեպհականութիւն բառը գործածել, որն որ Լիւտ եւ Սիւիւարդ առաջարկած ու գործածած են, քան թէ Տրամաբանութիւն բառը բանեցընել, որ Քանդ առաջարկած եւ Բուդին ու մէկ քանի ուրիշ մատենագիրներ ընդունած են: Հասարակ խօսակցութեան եւ լեզուի ընդհանուր կիրառութեանը մէջ տրամաբանութիւն բառը աւելի մտքին եզրակացընող կարողութիւնը կը ցուցընէ, քան թէ թելադրող կարողութիւնը. եւ թէ որ նոր նշանակութիւն մը տալով՝ բառին բուն իսկ իր նշանակութիւնը չնչնենք կամ չփոթենք, եաքին նոր բառ մը հնարել պէտք կ'ըլլայ եզրակացութեան կամ հետեւութեան գործողութիւնը ցուցընելու համար: Բայց թէ՛ այսպէս եւ թէ այնպէս, հաւանական կը կարծենք թէ ասանկ կարողութեան մը հաւաստութիւնը եւ անոր խիստ մեծ կարեւորութիւնը հաստատելուս դէմ անվիճաբանութիւն մը կամ ընդդիմութիւն մը չկայ: Մեզի ալ անտարակոյս նոյն իսկ բանը եւ անոր բնութիւնը պէտք է աւելի, քան թէ լոկ անունը:

Այս օգտակար նիւթը հոս ձգելնէս պէտք չէ որ հասկըցուի թէ թելադրութեան տուած ծանօթութիւնները միայն գոյութեան, մտքի, անձնական նոյնութեան, միութեան, յաջորդութեան, տեւողութեան, զօրութեան դաղափարներն ու միւս յիշուած ծանօթութիւններն են: Դիւրին չէ քանի հատ ըլլալնին կատարեալ ճշդութեամբ հաշիւը. սակայն մարդկային հմտութեանց ծննդաբանութիւնը ըրած՝ տեսնենք, կրնանք հաւանականապէս ճշմարտութեան,

աղատութեան, դիտաւորութեան կամ խորհուրդի, հարկաւորութեան, յարմարութեան կամ պատկանաւորութեան, իրականութեան կամ հաստատութեան, կարգի, բազմաւորութեան, բոլորականութեան, անսահմանութեան, հնարաւորութեան, անհնութեան, երջանկութեան, վարձքի, պատիժի, գովութեան եւ պարտաւանաց դաղափարներն ու դուցէ շատ ուրիշ ծանօթութիւններ ալ այս աղբիւրին տալ:

122. Թելադրութիւնը ոչ միայն զաղափարներու, այլ սկզբունքներու ալ աղբիւր մըն է:

Մէկ ծանօթութիւն մըն ալ կը մնայ տալու: Սկզբնական թելադրութիւնը չէ թէ միայն դաղափարներու, (եւ մանաւորապէս հիմնական ու անվիճելի դաղափարներու,) այլ նաեւ «դիտողութեան» ալ աղբիւր մըն է: Տրամաբանական կարողութիւնը, որ բնութեամբ էականապէս բաղդատող եւ հետեւցնող կամ եզրակացընող կարողութիւն մըն է, իրմէն առաջ իրեն հաստատութեան հիմ ըլլալու եւ իրմէն աւելի հեղինակութիւն ունեցող բան մը կ'ուզէ, որ անկէ՝ իբրեւ շղթային առաջին օղակէն՝ հետեւութեան գործողութիւնը սկսի: Եւ այս բաղդատութեան եւ հետեւութեան կամ մակաբերութեան գործողութեան հիմը թելադրութեան արդիւնքն է: Այս տարրական կամ գերագոյն նախադատութիւններուն թուոյն մէջ, որոնք ընդհանրապէս եզրակացընող կարողութեան ներգործելուն առաջուընէ կարեւոր պայմաններ կը ճանչցուին, մէկ քանի հատ կան մասնաւորապէս մտաղրութեան արժան, ինչպէս են ասոնք. — Առանց պատճառի գոյութեան սկզբնաւորութիւն կամ փոփոխութիւն չ'ըլլար. — Միտքն ու նիւթը միօրինակ եւ միատակայ օրէնքներ ունին. — Ցառկութիւնը երկայ մը ըլլալ կը նշանակէ, որուն որ յատկութիւնն է. — Նպատակ մը յառաջ բերելու համար մէկմէկու հետ յարմարցած միջոցներու գոյութիւնը՝ խոհուն էակի մը գոյութիւնը կը ցուցընէ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

123. Գիտակցութիւն՝ երկրորդ աղբիւր ներքին գիտութեան. անոր բնութիւնը կամ ինչութիւնը:

Զգայութիւններէն եւ արտաքին խթացումներէն որոշելով՝ ներքին ըսուած հմտութեան երկրորդ աղբիւրը Դէսգարթն է, Գիտակցութիւն ըսելով պիտի իմանանք մտքին այն կարողութիւնը, որով հմտութիւն կը ստանանք այն բաներուն վրայ, որոնք բուն իսկ մեր մտքին կը վերաբերին, եւ առանց մտքին գոյ չեն կրնար ըլլալ: Երեւակայութիւնը ու տրամաբանութիւնը խորհուրդի իրական աւարտներ են. սակայն յայտնի է թէ այս բաները գոյ չեն կրնար ենթադրել՝ երեւակայող եւ տրամաբանող մտքի մը գոյութենէն անկախութեամբ: Ասոր համար պիտի սեպենք թէ ամէն գիտակցութեան ներգործութիւն գոնէ հետեւեալ իրեք որոշ ծանօթութիւնները իր մէջը կը բովանդակէ. այսինքն, (1.) Ինքնութեան կամ անձնական գոյութեան գաղափարը, որն որ չէ թէ ուղղակի գիտակցութիւնով, հապա թելադրութիւնով կ'ունենանք, եւ կ'արտայայտենք Ես՝ ես Ես՝ եւ ես դերանուններով. (2.) Ինչ եւ իցէ մտաւոր յատկութիւն մը, հանգամանք մը, կամ գործողութիւն մը. եւ (3.) Առարկան կամ իրերը ըլլալու վերաբերական իմացում մը: Օրինակի աղագաւ՝ մկկը կ'ըսէ, թէ պէրլ կամ քարկոնեան կամ ղէմն փէռլէց եմ ես. հիմայ հոս ինքնութեան կամ անձնական գոյութեան գաղափարը ցուցուած է ես բառով. ուրիշ մտաւոր հանգամանք մըն ալ կայ իր յատուկ անուններով ըսուած, որ է քարկոնեան կիրքը, եւայլն. փէռլէց եմ խօսքն ալ այն վերաբերութեան զգացումը կը ցուցընէ, որով որ բարկութեան կիրքին առ ենթակային նախադասութեան վերաբերելը անմիջապէս եւ հարկաւորապէս կ'իմանանք: Եւ այս բանիս մէջ, ինչպէս նաեւ ամէն ինչ եւ իցէ պարագայի մէջ, ուր որ այս գիտակցութիւն բառը կը գործածուի, իր նշանակութիւնը գիտակցութեան տէրը եղող ենթակային կամ բուն իսկ հոգիէն դուրս գոյութիւն ունեցող բանի մը չի տարածիր տիրապէս:

124. Ուրիշ ծանօթութիւններ բուն գիտակցութեան առարկաներուն վրայ:

Որովհետեւ բաներ կան, որոնց վերաբերութիւն ունի Գիտակցութիւնը, բաներ ալ կան, որոնց վերաբերութիւն չունի, վասն որոյ արժան է որ այս մասին աւելի քննութիւն ընենք այս բանիս վրայ:—(1.) Անցեալ ժամանակներու մէջ մտքերնուս մէջ ծագած խորհուրդներուն կամ ներսիդինիս եղած չարժութիւններուն վրայ ներկայ վայրկենին գիտակցութիւն ունիմ չեմ կրնար ըսել, թէպէտ եւ ներկային մէջ այն անցած բաներուն վրայ մեր մտքին մէջ ծագած այն նոր հանգամանքին այսինքն յիշողութեան վրայ գիտակցութիւն կրնանք ունենալ:—(2.) Դարձեալ՝ Գիտակցութիւնը ուղղակի կապակցութիւն չունի այն բաներուն հետ, թէ՛ նիւթական ըլլան թէ՛ անիւթ, որոնք՝ թէպէտ ներկային մէջ գոյ են՝ սակայն մտքէն դուրս են, կամ՝ ուրիշ խօսքով՝ մտքէն անկախութեամբ գոյ են:

Օրինակի համար՝ ինչ եւ իցէ նիւթական բանի գիտակցութիւն ունինք չենք կրնար ըսել. չենք կրնար գիտակցութիւն ունենալ քաղաք երկիրներուս, կերած կերակուրներուս, հագած հանդերձներուս, կամ ուրիշ ինչ եւ իցէ բանի վրայ, որուն հետ որ հաղորդութիւն ունինք, այլ միայն անոնց ներսիդինիս յառաջ բերած ներգործութիւններուն, ճաշակման՝ տաքութեան եւ պաղութեան, կարծրութեան, դիմադարձութեան եւ տարածութեան, եւ ասոնց նման բաներու զգայութիւններուն վրայ գիտակցութիւն կ'ունենանք:

(3.) Այս գիտողութիւնը անիւթական բաներու եւ նոյն իսկ մտքին ալ կը վերաբերի: Մենք ուղղակի գիտակցութիւն չենք ունենար մինչեւ անդամ մեր մտքին գոյութեանը վրայ, հապա միայն իր յատկութիւններուն ու գործողութիւններուն, եւ իր գոյութեանը վրայ եղած այն հաստատուն հաւատքին կամ գիտութեանը վրայ գիտակցութիւն կ'ունենանք, որն որ այն գործողութիւններէն հարկաւորապէս կը ծագի:

125. Գիտակցութիւնը հաւատքի հիմն կամ օրէնք է:

Պէտք է որ ծանուցանենք հոս, թէ գիտակցութիւնը հաւատքի հիմն կամ օրէնք է, եւ ասոր ներգործութիւններուն վրայ եղած հաւատքը Սկզբնական Թելադրութեան ներգործութեանը վրայ եղած հաւատքին նման՝ բարձրագոյն աստիճանի հաստատութիւն

ունեցող հաւատք մըն է : Երբոր մեր մտքին մէջ զգայութիւններ կամ խորհուրդներ կը ծագին եւ կամ մասնաւոր իմացական գործողութիւններ կը դառնան , անոնք է , մեր կարողութենէն բողբոջովին դուրս է մտքերնուս մէջ այդ բաներն ըլլալուն վրայ առանց ամենեւին երկրայանաց հաստատուն հաւատք չունենալը : Այս հաւատքին պատճառը կրնայ հարցընել մէկը , սակայն ուրիշ պատճառ չունինք տալու , բայց միայն ա՝ թէ մեր բնութեանը մէկ վերջնական եւ տիրող սկզբանը արդիւնքն է ասիկայ . եւ անոր համար է որ մէկ բան մըն ալ երբէք այս աղբիւրէն յառաջ եկած ճանաչմունքները չի կրնար խափանել կամ զանոնք մեզմէ հանել :

Եւ մարդկային մտաց պատմութիւնն ալ բնաւ մէկ օրինակ մը չի ցուցըներ , որ գոնէ երեւութապար դէմ գայ այս գիտողութեան , բաց ի մէկ քանի անտարակուսելի խելագարութեան օրինակներէ : Գիտակցութեան հաւատոյ հիմն եւ օրէնք ըլլալուն դէմ կրնայ խօսիլ մէկ մարդ մը կամ գրօսանքի եւ կամ ուրիշները տարակուսեցընելու համար . բայց երբոր ընդդիմախոսութիւնը ոչ միայն բանիւ , այլ իրօք եւ անկեղծութեամբ ըլլայ , ալ անիկայ ուրիշ տեսակ բան կ'ըլլայ . անանկը , ընդհանուրին ճանաչմանը համեմատ , իր բնութիւնը իշխողութենէն արձկուած եւ ճշմարտապէս ինքզինքը կորսնցուցած է : Ասանկ մտք մը անհնար բան է որ մէկ հաստատուն եւ հանգիստ կեանքու տեղ մը գտնէ . ամենահաստատ ճշմարտութիւններն ու ամենապայծառակ եւ տարօրինակ ծանօթութիւններն երկուքն ալ գրեթէ մի եւ նոյն դիպուածական ընդունելութեանը եւ մերժմանը ենթակայ կ'ըլլան . երեւակայութեան ցնորքներն ու իրական ճշմարտութիւնները կը շփոթին իրար կը խառնուին , եւ բոլոր միտքը անվախճան եւ անդադրմանելի խառնակութեան տեսարան մը կ'ըլլայ :

126. Գիտակցութեամբ ստացեալ հմտութեանց մէկ քանի օրինակներն :

Դժուարին է հոս Գիտակցութեան տակն ինկող բազմաթիւ մըտաւոր հանգամանքները , գաղափարները՝ չարժութիւնները՝ բաղձանքները եւ կամեցումները համրել . եւ այժմ աչքերնուս առջին ունեցած նպատակներնուս հետ կապակցութիւն ունեցող մասնաւոր պատճառ մ'ալ չունինք ասանկ կատարեալ համարողութիւն մը ընելու : Գիտակցութիւնը փորձառութեան եւ հմտութեան ինամոր երեւելի աղբիւր մը ըլլալը ցուցընելու համար մէկ քանի օրինակ հերիք է :

Ա . Այլ եւ այլ առոիճանի ամէն տեսակ հաւատքներն Գիտակ-

ցութեան նիւթ են : Մենք անանկ ստեղծուած ենք , որ մեր միտքը երբոր վկայութիւն կը տեսնէ՝ քիչ կամ շատ հաւանութիւն կու տայ անոր . այս հաւանութեան առոիճաններն խիստ շատ են եւ ամենքն ալ մէկմէկէ տարբեր , թէպէտ եւ առանց մինակ մէկ քանիին որոշ եւ յատուկ անուն արուած է , եւ ընկերութեան նպատակներուն կամ ուրիշ նպատակի մը համար հարկաւոր ալ չ'երեւնար սովորաբար եղածէն աւելի անուններ ունենալն : Առանցմէ ոմանք այս հետեւեալներն են . երկբայութիւն , ընդունելութիւն , կարծիք , հաւատալ , չհաւատալ , հաւանականութիւն , անհաւանականութիւն , առուգութիւն , եւայլն :

Բ . Բոլոր միւս իմացական ներգործութեանց եւ գործողութեանց (ոչ թէ իմացական կարողութիւններու , որոնք՝ նոյն ինքն մտքին պէս՝ Թելադրութիւնով կը յայտնուին մեզի , եւ ուրիշ կերպ անուններով կը ցուցընենք զանոնք , այլ պարզապէս Ներքնաձեւ եւ Ներքնաձեւութեան) անուններովը ցուցուած բաներն Գիտակցութեան առարկաներ են : Ասոնց կարգէն են խնամել , խորհիլ , մտադրութիւն ընել , ըմբռնել , յիշել , բազդատել , դատել , վերացուցանել , տրամաբանել եւ երեւակայել բառերը :

Գ . Գիտակցութիւնը՝ իբրեւ աղբիւր գիտութեան՝ կը պարունակէ նաեւ բոլոր մեր չարժութիւններն ու բաղձանքները . (եւ իրօք ամէն բան որ ճշմարտապէս եւ ուղղակի մեր բնութեանը ձեռնտու կամ ձեռնտու մասին տակը կ'իյնայ .) ինչպէս՝ գեղեցկութեան , չքեղութեան , վեհութեան , ծաղու չարժութիւններն . եւ հեշտութեան , ցաւի , խորշման , յոյսի եւ ուրախութեան , յուսահատութեան եւ տրտմութեան զգացումներն , եւ այլն :

Դ . Մեր յօդուածոյ չարժութիւններուն ու կիրքերուն վրայով մեր ունեցած ծանօթութիւնն ալ այս աղբիւրէն կը ծնանի : Մէկը բարեկամութիւն մը կ'ընէ մեզի , եւ գիտակ լինելեամբ նոր յօդուածոյ զգացում մը կ'իմանանք ներսիդինիս , որուն կ'ըսենք երախտիք : Ուրիշ մէկէն ալ նման մը կ'ընդունինք , մէկ ուրիշ ու որոշ զգացման մը գիտակից կ'ըլլանք , անոր ալ կ'ըսենք Բարեացակամութիւն : Ուրիշ խօսքով՝ կը զգանք , կը գիտնանք ասանկ զգացման մը ըլլալը , եւ մեզի վերաբերիլը . ա նոյն բանը իմացիր նաեւ նախանձի , առելութեան , վրէժխնդրութեան , բարեկամութեան , կապակցութեան , որդիական եւ ծնողական գորովի եւ սիրոյ վրայ , եւ այլն :

Ե . Բոլոր բարոյական եւ կրօնական չարժութիւններն ու կիրքերը , իրբեւ ներքին գիտութեան առարկայ նկատելով , գիտակցութեան տակը կ'երթան . ինչպէս են ասոնք , բարոյական հաւանութիւն եւ անհաւանութիւն , խիղճ , յոռնարհութիւն , ապաչխարութիւն կամ զղջումն , կրօնական հաւատք , ներողութիւն , բարեսիրութիւն ,

կամման զգացումն, երկրպագութիւն։—Երբոր կը խորհինք այս բանը, թէ մեր միտքը հանապազ գործելու վրայ է. թէ մեր ընկերներուն՝ բարեկամներուն՝ ընտանիքներուն՝ քաղաքակիցներուն եւ թըշնամիներուն հետ ըրած բոլոր կենցաղավարութիւններուս մէջ նոր նոր եւ իրարմէ խիստ տարբեր զգացումներ կը ծնանին մեր ներսիդին. թէ բնութեան ամէն մէկ նոր տեսարանը եւ իրարու հետ նոր կապակցութիւն ունեցող դիպուածներու ամէն պատահմունք իրենց յառուկ մէկմէկ ներգործութիւն կամ փոփոխութիւն յառաջ կը բերեն մեր մտքին մէջ. երբոր այս բաները կը խորհինք, ալ անատեղը դիւրաւ կ'իմանանք թէ գիտակցութեան առարկաներուն վրայ եղած այս համարողութիւնը չատ եւ եւլը կրնայ ընդարձակիլ։ Իսկ հոս յիշուածներն բաւական են մէկ մարդու մը այս բանիս վրայ բնելու անձնաքննութեանը ղեկաւոր տեղիքներէն մէկ քանին ցուցընելու։

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՃԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԵԼԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ԴԱՍՈՂՈՒԹԻՒՆ

127. Ճարաբերութիւն իմանալուն կամ զգալուն կարողութիւնը։

Լեզուի կիրառութեանը դէմ՝ բան մը ըրած չենք ըլլար, թէ որ ըսենք թէ միտքն իր խորհուրդներն մէկտեղ կը բերէ, քով քովի կը դնէ, եւ կը բաղդատէ զանոնք իրարու հետ։ Լօք ալ գրեթէ ճիշդ այս ձեւերը կը բանեցընէ երբոր այս նիւթիս վրայ կը խօսի, ըսելով թէ միտքը երկու բան քով քովի կը բերէ կը դնէ, եւ զանոնք իրարու հետ կը բաղդատէ, մէկմէկուն վրայ նայելով մէկմէկ միւսին, եւայլն։ Եւ այս կերպ բաներու բացատրութեանց ձեւերու կողմանէ այնպիսի թերութիւն մը կայ որ կ'երեւնայ թէ այս բացատրութիւնը գործածութեան մէջ սխալ մնայ, թէպէտ եւ՝ եթէ ըստ արժանւոյն մտադրութիւն չըլլայ՝ սխալմունքի առնող դրսյդը մըն է։ Այս կերպ խօսքերն յայտնի է թէ նիւթական գործածութենէ առնուած են, եւ մտքին վերաբերելով գործածուած առնուած չեն կրնար մեկնուիլ, թէ որ այս բանը չյիշուի։ Երբոր մեր խորհուրդները մէկտեղ կը բերենք, քովէ քով կը դնենք, եւայլն, կ'ըսենք, առ ըսելով հատանականաբար ուրիշ բան չի հասկըցուիր, բայց եթէ անոնց անմիջապէս մէկմէկու յաջորդելը։ Եւ նմանապէս՝ զանոնք իրարու հետ կը բաղդատենք որ կ'ըսենք, առ ըսել է՝ թէ անոնց այսինչ այնինչ բաներու մէջ մէկմէկու հետ ունեցած յարաբերութիւնը կ'իմանանք կամ կը զգանք։

Ըսել է թէ միտքը մէկ բնածին կարողութիւն մը ունի այս վախճանին յարմար. կամ՝ այլով բանիւ՝ այս յիշեալ արդիւնքը յառաջ բերող, որն որ կոչուած է Ճարաբերական կամ Վերաբերական Թելադրութիւն եւ նոյն բանը չատ անգամ ալ Դասողութիւն անունով ըսուած է, թէպէտ վերջինը երբեմն ուրիշ առումներով ալ կը գործածուի։

Ուրեմն հոս մեր մտաւոր բնութեանը մէջ վերջնական իրողութեան մը կը հասնինք. ուրիշ խօսքով՝ անանկ տարրական սկզբան մը կը հասնինք, որ ալ ուրիշ սկզբանց չի բաժնուիր։ Մարդուս իմացականութիւնը այնպէս ստեղծուած է, այնպէս կազմուած է, որ երբոր զանազան առարկաներ ի միասին կ'իմանայ, կամ իմացման հետաւոր առարկաներու վրայ անմիջապէս իրարու յաջորդող ըմբռնումներ կ'ունենայ, անշուշտ անոնց փոփոխակի մէկմէկու հետ ունեցած յարաբերութիւնները անմիջապէս կ'ըզդայ։ Կը դիտէ անոնց իրարու հաւասար կամ անհաւասար, նման կամ անման ըլլալը, տեղի եւ ժամանակի դիէն նոյն կամ մէկմէկէ տարբեր ըլլալը, մի եւ նոյն պատճառները եւ նպատակները կամ տարբեր տարբեր պատճառներ եւ նպատակներ ունենալը, եւ անոնց ուրիշ կերպ կերպ տարբերութիւնները։

128. Ճարաբերութեան զգացմանց ծագման առիթներն։

Ճարաբերութեան կամ առնչութեան զգացումներուն ծագմանը առիթներն գրեթէ անհամար են, եւ արդարեւ դիւրին բան չէ առնչութեանց ալ նշանակելը։ Որ եւ իցէ գաղափարներ, որ միտքը կարող է կազմելու, կրնան՝ կամ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով առնչութեան հիմն ըլլալ, վասն զի՝ ընդհանրապէս՝ իրարու հետ կրնան բաղդատուիլ. կամ թէ որ իրենք դիւրաւ քովէ քով չկրնան ալ դրուիլ, ուրիշ գաղափարներ բաղդատութեան բերելու միջոց կրնան ըլլալ։ Գիտնք որ արտաքուստ ծագումն առած գաղափարներիս իրական առարկաներ եւ առարկաներու յատկութիւններ կը ցուցընեն. եւ անոր համար՝ ինտոր որ խորհուրդներու յարաբերութիւն կ'ըսենք, անանկ ալ արտաքին բաներու մէջ յարաբերութիւն կամ առնչութիւն կ'իմանանք։ Այս տեսակ յարաբերութիւնով լեցուն է չորս դիմիս,

Լեռան ծաղիկներուն կը նայինք, ու մէկը մէկէն աւելի գեղեցիկ կը տեսնենք. գանազան ձայներ կը լսենք, ու մէկը միւսէն բարձր կամ ցած կու գայ մեր ականջին երկրին պտուղները կը ճաշակենք, ու մէկուն համը մէկալինէն աւելի հաճոյական կու գայ մեր քմային: Սակայն այս դէղեցկութեան՝ ձայնի եւ համի տարբերութիւնները ամէնեւին չէինք կրնար դիտնալ, թէ որ յարաբերութիւններ իմանալու կարողութիւն չունենայինք: — Դարձեալ՝ մէկը կը տեսնենք. եւ երբոր մեր խորհուրդներն անոր կը դարձընենք՝ առջի բերանը լոկ իրրեւ մարդ կը մոռածենք զինքը. եւ սակայն նա կրնայ միանգամայն հայր, եղբայր, որդի, քաղաքացի կամ օրինաւոր ազ ըլլալ. այս բառերը առնչութեան գաղափարներու անուններ են:

129. Առինչնակ անուններու օգտակարութեանը վրայ:

Առինչնակ անունները այնպիսի բառեր են, որոնք միանգամայն կապակցութիւնով մը իրարու հետ անանկ յարաբերութիւն մը ունին, որ մէկը ըսուածին պէս անչուշտ միւսն ալ կ'իմացուի: Այսինք բառերու առնչութիւնները շատ դիւրութեամբ աչքերնուս կը բերեն կամ կը թելադրեն, եւ անոնց միջոցովը մեր միտքը աւելի հանդարտութեամբ եւ երկար ատեն եւ առանց դժուարութեան կրնայ հաստատուն մնալ այն իրենց ցուցուցած գաղափարներուն վրայ: Հայր՝ որդի, քոյր՝ եղբայր, էրիկ՝ կնիկ, տէր եւ ծառայ, եւ այս կարգէն եղող շատ ուրիշ անուններ յիշուելնուն պէս՝ իսկոյն մեր խորհուրդներն այդ առնչութիւններուն ենթակայ եղող անձերէն անդին կ'անցնին ու նոյն ինքն առնչութիւններուն կ'երթան: Ուստի առինչնակ անուններ ուրտեղ որ ըլլան, անոնցմով բացատրուելու առնչութիւններն շատ յստակ կը տեսնուին:

130. Ա. Նոյնութեան եւ զանազանութեան յարաբերութիւններուն վրայ:

Ցարաբերութեանց թիւը խիստ ընդարձակ է. այնքան որ կարգերու տակ ամփոփելը դժուարին գործ մը եղած է. եւ հաւանաբար մինչեւ հիմայ եղած կարգաւորութեանց մէկն ալ ասոնց լրութիւնը չի բովանդակեր: Սակայն ասոնց չատը, որոնք որ հարկաւոր է դնել, եօթը կարգ յարաբերութեանց կրնանք բաժանել, յարաբերութիւնք Նոյնութեան եւ Զանազանութեան, Աւելցման, Համեմատութեան, Տեղոյ, Ժամանակի, Պատճառ ու Գործի:

Քննելու յարաբերութիւններնուս առաջին կարգը Նոյնութեան եւ Զանազանութեան յարաբերութիւններն են: — Մեր միտքը անանկ կազմուած է, որ չի կրնար ըլլալ որ երկու էապէս իրարու անմման առարկաներ առջեւնիս դրուին, ու անոնց տարբերութիւնները չիմանանք. եւ կամ անոնց մէջ իրօք նմանութիւն ըլլայ, ու նոյնութիւնն չզգանք: Ասով լսել չենք ուզեր թէ երբէք սխալման մէջ չենք իյնար այս մասին, թէ մեր միտքը երբէք իրարմէ տարբեր եղող բաներ մէկմէկու հետ չի չփոթեր, կամ նոյնը եղող բաներ մէկմէկէ չի տարբերեր. նպատակնիս հոս միայն ընդհանուր եղելութիւնը նշանակել է:

Ըսենք թէ երկու կտոր թուղթ մեր առջեւն կը դրուի, մէկը ճերմակ ու մէկալը կարմիր. ասոր վրայ՝ մենք իսկոյն, առանց ուրիշ բաներու երթալու եւ զանոնք բաղդատութեան բերելու կ'իմանանք թէ գոյներն իրարմէ տարբեր են: Անմիջապէս եւ հարկաւորապէս տարբերութիւն մը կ'իմանանք քառակուսիին ու բոլորակին մէջ, եռանկիւնին ու զուգահեռագծին մէջ, գետին ու անոր վրան կախուած խորտուբորտ ժայռին մէջ, ծաղկին ու անոր բուսած մարգագետնին մէջ, տունին եւ անոր քովի բլուրին մէջ, ձիին ու հեծեալին մէջ:

Այս տարրական իմացումէ՝ առջի բերանը ինչ երեւոյթով ալ որ երեւնայ՝ անտարակոյս խիստ մեծ գործնական կարեւորութիւն ունի: Ամէն կերպ տրամաբանութեան մէջ հարկաւոր է, վասն զի ասով ձեռնարկութիւնը ոտք ոտք յառաջ կրնայ երթալ. եւ մանաւորաբար Ապացուցական տրամաբանութեան մէջ՝ յայտնի է թէ՝ առանց ասոր ամենապարզ նախադասութիւնները անգամ իրարու հետ չէինք կրնար յօդաւորել:

131. Բ. Ասիճանի յարաբերութիւններն ու անոնց անունները:

Դասողութեան, կամ՝ աւելի պարզ անունովը ըսենք, Ցարաբերական Թելադրութեան արուելու իմացմանց մէկ կարգին ալ բաւական պատշաճութեամբ՝ Ասիճանի յարաբերութեանց իմացումնը կրնանք ըսել: Այս տեսակ յարաբերութեանց իմացումներ բոլոր այն կերպ առարկաներուն վրայ կրնայ ըլլալ, որոնք որ մասերէ կազմեալ կամ ինչ եւ իցէ բանով մը այլ եւ այլ աստիճաններու ընդունակ կրնանք մոռածել: — Օրինակի աղագաւ՝ երկու հոգի կը տեսնենք. երկուքն ալ երկայնութիւն ունին. բայց իսկոյն կ'իմանանք եւ կը հաստատենք թէ մէկը մէկէն աւելի երկայն է: Երկու խնձոր կը ճաշակենք. երկուքն ալ անոյշ. բայց մէկուն համը մէկալէն աւելի քաղցր է կ'ըսենք: Լսել է թէ մարդուն ու խնձորին իմացմանը հետ այս ճանաչումն ալ կ'ունենանք, թէ այն բաներուն մէջ այսինչ այնինչ կողմանէ յարաբերութիւն մը, տարբերութիւն մը կայ:

Ամէն լեզուի մէջ այս կերպ յարաբերութիւններ ցուցընող բա-

ուեր կամ ձեւեր կան։ Գրաբառ Հայերէնի մէջ սովորաբար աստիճանի յարաբերութիւնը նոյն իսկ որպիսութիւն ցուցընող բառին հետ կապակցած կը գրուցուի. ինտոր որ են բոլոր ֆդ մասնիկով եւ ամէն ուրիշ բառերով չինուած բաղդատական ու գերադրական աստիճանի ածականներն, ինչպէս՝ սպիտակագոյն՝ քաղցրագոյն՝ մեծագոյն՝ փոքրագոյն՝ ազնուագոյն՝ ամենաարարի՝ ամենասուրբ՝ ամենաչար՝ գերապատիւ, եւայլն։ Բայց երբեմն ալ որպիսութիւն ցուցընող բառին հետ ուրիշ բառեր գործածելով այս յարաբերութիւնը կը ցուցուի, աչխարհաբառին նման. թէպէտ եւ թէ՛ գրաբառին եւ թէ՛ աչխարհաբառին մէջ չատ անգամ լոկ բառը ինքնին խօսքին կապակցութենէն աստիճանի յարաբերութիւն կը ցուցընէ։ Արդ՝ թէ որ յարաբերական թելադրութեան կարողութիւնը չունենայինք, ասանկ բառեր ու ձեւեր պիտի չբանեցընէինք։ Ամենեւին անհնար էր որ կարենայինք այս խնդորին համար միւսէն անոյշ է ըսել, կամ այն մարդուն համար մեկալէն բարձր է ըսել, առանց այն որպիսութիւններուն մէջ զանոնք իրարու հետ բաղդատելով՝ այն յարաբերութիւնները իմանալու։ Անանկ որ՝ եթէ Աստիճանի յարաբերութենէն ի զատ ուրիշ յարաբերութիւն չճանչնայինք, աղէկ պիտի տեսնայինք դասդուրեան՝ իրրեւ աղբիւր բառերու եւ քերականական ձեւերու ինչ մեծ օգտակարութիւն ունենալը։

132. Գ. Համեմատութեան յարաբերութիւններու վրայ։

Դասդուրեան կամ յարաբերական թելադրութեան զօրութիւնով տեսած յարաբերութիւններնուս մէկ կարգն ալ Հոգնական յարաբերութիւններն են, որոնք այս մասնաւոր յատկութիւնն ունին, մինչեւ որ մոքերնուս առջին իրեք կամ աւելի առարկաներ չգտնուին, այդ յարաբերութիւնները ալ ի յայտ չեն գար։ Այս յարաբերութիւնները մասնաւորաբար թիւերու բաղդատութեան մէջ կը գտնենք, որն որ՝ թիւերու կապակցութեանց մէջ եթէ քիչ մը յառաջ երթայ մէկը՝ չուտով կը սորվի։ Երբոր կը քննենք այս թիւերը, երկու՝ իրեք՝ չորս՝ քսան՝ քսանուութը՝ երեսունուերկու՝ ինը՝ հինգ՝ ութը եւ տասնուվեց, տեսակ մը յարաբերութիւն կ'իմանանք որ կայ մէջերնին. յայնժամ մէկ նոր կերպարանք մը, մէկ նոր զօրութիւն մը կը տանան տանք մեր մտքին տեսութեանը առջեւն։ Կը տեսնենք որ իրեքը իննին ինչպէս որ է, ինն ալ քսանուեօթնին անանկ է. երկուքը ութնին ինչպէս որ է, ութն ալ երեսունուերկուքին անանկ է. չորսը հինգին ինչպէս որ է, տասնուվեցն ալ քսանին նոյնպէս է, եւայլն։

Եւ թէ որ անգամ մը զդանք կամ իմանանք թիւի մը ուրիշ թիւերու հետ ասանկ յարաբերութիւն մը իրօք ունենալը, ալ այնուհետեւ անկէց այն թուոյն անբաժանելի յատկութիւնը կը սեպենք, թէպէտ եւ ինչուան որ զանկէց միւս թիւերուն հետ բաղդատութեան մը չբերինք, անծանօթ էր մեզի անանկ յատկութիւն մը ունենալը։ Այսպիսի պարագաներու մէջ նոր զօրութիւն մը, նոր յատկութիւն մը կուտանք թիւերուն, ինտոր որ այս նոյն պարագաներուն մէջ մեր հմտութեան բոլոր առարկաներուն կ'ընենք։ Օրինակի համար՝ արտաքին մարմիններու վրայ չատ յատկութիւններ կան, որոնք թէպէտ առաջ ծանօթ չէին մեզի, սակայն երբոր ճանչցանք զանոնք, ալ անկէետեւ հարկաւորապէս անոնք ալ այն մարմիններուն վրայ ձեւացուցած ընդհանուր ծանօթութիւններնուս մէջ առինք. զանոնք անոնց մէկ մասը սեպելով։ Եւ թիւերուն վրայ ալ այս նոյն ընթացքը չարունակելով, երբոր՝ զանոնք մէկմէկու հետ բաղդատած առեններս առաջուց ամենեւին ծանօթութիւն չունեցած մէկ նոր յարաբերութիւններս կը տեսնենք, ալ այնուհետեւ անոնց այն յարաբերութիւնը ունենալուն ճանաչումը ամենեւին չի զատուիր անոնց մեր վրայ ունեցած ծանօթութիւններէն։

133. Դ. Տեղի կամ դիրքի յարաբերութեանց վրայ։

Ուրիչ տեսակ մը յարաբերութեանց կամ վերաբերութեանց ըզգացմունք կամ իմացմունք ալ մարմիններուն Տեղը կամ դիրքը գննելէն կը ծագի։ Մեր միտքը այնպէս կազմուած է որ մեր չորս կողմի արտաքին մարմինները գննելէս յառաջ կուգան այս իմացումներն։ Թերեւս հարցում ըլլայ, թէ Տեղ կամ դիրք ըսելով ինչ ըսել կ'ուզենք։ Այս հարցման թէպէտ եւ աներկբայ պատասխան մը տալ չենք խոստանար, վասն զի անտարակոյս դժուար է ասանկ բան մը լոկ խօսքի ձեւով մը կատարելապէս բացատրել, սակայն հաստատուն պատճառներ ունինք այս բանը վստահութեամբ ըսելու, թէ մարմին մը իրրեւ տեղ ունեցող չենք կրնար ըմբռնել, առանց զայն ուրիշ մարմիններու հետ բաղդատելու։ Ուստի, երբոր հաստատուն կամ իրարու հետ մի եւ նոյն վերաբերական դիրքը ունեցող երկու մարմին ըլլայ, ու երբորդ մը եթէ անոնց հետ կարենանք բաղդատել, անատեն այն երբորդ մարմինին համար այս տեղն է կամ այն դիրքն ունի կրնանք ըսել։

Աւելի օրինակով մը դիւրին կը բացատրուի։ Սատրինջին վրայի մարդոցը համար նոյն տեղն են կ'ըսենք, թէ եւ սատրինջին

տախտակը մէկ սենեակէն միւսը տարուի : Նոյն տեղն են կ'ըսենք , վասն զի մարդիկը մէկմէկու եւ տախտակին մասերուն վերաբերելով կը նկատենք , չէ թէ սենեակին ու սենեակին մասերուն վերաբերելով : — Դարձեալ նաւի մը խուցին մէջ պատկեր մը կախուած կ'ըլլայ . նաւապետը քովինին՝ այս պատկերը տեսա՞ր , կ'ըսէ , եւ թէ տարի է որ նոյն տեղն է : Եւ սակայն կրնայ ըլլալ որ ճշմարտիւ այն պատկերն Եւրոպայէն Ափրիկէ , Ափրիկէէն Ամերիկայ , աշխարհիս չորս կողմը պտըտած ըլլայ : Բայց եւ այնպէս այն մարդուն ըսածը սուտ չ'ըլլար . վասն զի նաւին եւ մասնաւորաբար խուցին վերաբերելով (ինչպէս որ մոխիկ ընողն ալ անանկ կ'ակնկալէ թէ այն մոքովը պիտի խօսի) կը խօսի պատկերին վրայ , ու չէ թէ նաւին պտըտած տեղերուն վերաբերելով : — Սաանկ օրինակներէ կը տեսնուի որ տեղ ըսածնիս յարաբերական բան մըն է :

Սաոր համար տիեզերաց ամէն մէկ մասին տեղույն կամ դիրքին վրայ , զատ զատ առնելով , յատակ գաղափար կրնանք ունենալ , վասն զի զանոնք միւս մասերուն հետ կրնանք բաղդատել . սակայն տիեզերաց տեղույն կամ դիրքին վրայ , իրրեւ ամբողջ առնելով , գաղափար մը ձեւացընելու անկարող ենք , վասն զի անկէ ի զատ ուրիշ բան չկայ որ անոր հետ բաղդատենք : Եթէ հնարաւոր ըլլար միւսի բոլոր աշխարհները եւ ամէն բան մէկէն դիտնալ , տիեզերքը մէկ հայեցուածքով ըմբռնել , պիտի չկրնայինք՝ մեր բոլոր գիտցածովը՝ հաստատել թէ տիեզերքը հոս է , կամ հոն , կամ անդին , եւ կամ թէ ուր կրնայ ըլլալ :

Թէ որ տեղը յարաբերական ծանօթութիւն մըն է , անկէ կը հետեւի թէ բոլոր տեղ կամ դիրք ցուցընող բառերն ալ յարաբերական բառեր են . ինչպէս որ են այս բառերը , բարձր՝ ցած , վերին՝ տորին , մօտ՝ հեռու , վեր՝ վար , հեռագոյն՝ մօտագոյն , ազդին՝ անդին , հոս՝ հոն , ուր , յայնկոյս՝ յայսկոյս , ներս՝ դուրս , շուրջ՝ ներքեւ , վրայ , մէջ , եւայլն :

134. ե. *Ժամանակի յարաբերութեանց վրայ :*

Քարաբերական իմացմանց կամ դասողութեան մէկ ուրիշ ալ բիւրն ալ ժամանակն է : Դիրքը կամ տեղը միւսոյն հետ ինչ յարաբերութիւն որ ունի , ժամանակն ալ դրեթէ նոյն յարաբերութիւնը ունի տեւողութեան հետ : Մարմնի մը տեղը կամ դիրքն որ կ'ըսենք , ուրիշ բան ըսել չէ , բայց եթէ նշաններով ցուցուած կամ սահմանաւորեալ միջոց մը . սաոր պէս ալ ժամանակը ուրիշ բան չէ , բայց միայն որոշ պարբերութեանց բաժանեալ տեւողութիւն , եւ թնաոր որ մարմիններուն տեղին վրայ ունեցած ծանօ-

թութիւններնիս յարաբերական են , նոյնպէս եւ ժամանակի մէջ հանդիպած նկատեալ դէպքերուն վրայ ունեցած ըմբռնումներնիս ալ յարաբերական են : Ճշմարիտ է թէ տեւողութեան ու միջոցի ծանօթութիւններն սկզբնական ու բացարձակ են ինքնին . յաւէտ Սկզբնական Թելադրութիւնով կրծանօթանանք անոնց , քան թէ Քարաբերական Թելադրութիւնով . սակայն երբոր ինչ եւ իցէ կերպով մը սահմանի տակ կը մնանեն , եւ տեղւոյ ու ժամանակի նոր ձեւերը առնելով՝ դիպուածներու կը վերաբերին , անատեն նոր տեսակ մը իմացումներ կը ծագին , որոնք յարաբերական են :

Բոլոր ժամանակը իրրեւ անցեալ՝ ներկայ եւ ապառնի կը նկատուի : Կարող ենք , դիւրաւորաբար երկնային մարմիններու շարժմունքէն , որոշ գաղափար ձեւացընել ժամանակի մասերու , օրուան՝ ամիսի՝ տարիի վրայ , եւայլն . դիպուածները չէ թէ միայն իրրեւ ներկայ , այլ իրրեւ անցեալ եւ ապառնի կրնանք նկատել : Բայց երբոր ժամանակով դիպուածներու վրայ կը խորհինք կամ կը խօսինք , (ուրիշ խօսքով՝ երբոր դէպքերու թուականին վրայ կը խօսինք ,) միշտ վերաբերութեան իմացման հետ բաղդատութիւն մ'ալ կ'ըլլայ :

Ուրեմն ինչ հասկըցընել կ'ուզենք այս խօսքով , երբոր կ'ըսենք թէ տպագրութեան դիւտը 1440 ին դտնուեցաւ : — Սաանկ խօսքերու ինչ նշանակելը այսպէս կը բացատրուի : Մենք ներկայ տարիս , 1869 ը , ժամանակի կէտ կամ սահման մը կը սեպենք , եւ անկէց ինչուան մէկը կերթանք , որ է Քրիստոսի ծննդեան տարին . հիմայ 1440 որ կ'ըսենք , այս երկու ծայրերուն , այսինքն մէկին ու 1869 ին մէջ տեղի հեռաւորութիւնը հասկըցընել է մտքերնիս , եւ ոչ ուրիշ բան : — Դարձեալ՝ թէ՛ Փրկիչն մեր Քրիստոնէական թուականին մէկին ծնաւ ըսենք , եւ թէ աշխարհիս արարչութեան 4004 ին ծնաւ ըսենք , երկուքն ալ մէկ խօսք է . երկուքէն ալ մի եւ նոյն բանը կը հասկըցուի : Բայց եաքի խօսքին մէջ յիշուած 4004 ը ուրիշ ծայրերու մէջ տեղի հեռաւորութիւնը կը ցուցընէ , այսինքն է աշխարհիս ստեղծումը եւ ներկայ տարին . իսկ առջի խօսքին մէջ նոյն ինքն անցքը ժամանակի կարգին սկիզբի սահմանը եղած է : — Այնպէս որ բոլոր թուականները յարաբերական գաղափարաց կարգը կրնանք դասել տիրապէս . ու նաեւ ինչ եւ իցէ կերպով դիպուածներու ժամանակ ցուցընող բոլոր անուններն ալ , ինչպէս՝ վայրկեան , րոպէ , ժամ , օր , շաբաթ , ամիս , տարի , դար , այսօր , վաղը , մէկալ օր , եւ այլն :

135. զ. *Սեացման ծանօթութիւններու վրայ :*

Քարաբերութեանց մէկ կարգն ալ Սեացման ծանօթութիւններն

են։ — Ամէն մարդ գիտէ որ իրերու վրայ զննութիւն ըրած առենը չատ անգամ մէկ նոր զգացում մը կը ծագի իր ներսիդին, որ այն իրերուն վրայ ունեցած իմացումէն կամ վերլուծումէն բոլորովին որոշ եւ անկախ բան մըն է. եւ որուն, որովհետեւ ուրիշ չատ բերութեան զգացումներէ կը տարբերի, առացման չատրերութիւն կրնանք ըսել։ Ասիկա մարդոց ամենէն կանուխ ունեցած զգացումներուն մէկն է։ Երբոր փոքրիկ տղեկը կը տեսնենք որ իր խաղալիկները կը պահպանէ, եւ ուրիշին անոնցմէ բաժին ունենալու պահանջմանը դէմ կը կենայ, հասկընալու ենք թէ առացման գաղափարը ձեւացուցեր է։ Եւ չատ կանուխ ձեւանալէն ի զատ, փորձառութիւնը կատարելապէս կը ցուցընէ նաեւ, թէ այս զգացումը ժամանակ անցնելով ոչ գործունէութիւնը եւ ոչ զօրութիւնը կը կորսընցընէ։

Մեր դատողութիւնը կամ իրերուն չատրերութիւնները իմացող զօրութիւններս այս մասին ատկ կը գործածուի. եւ հետեւաբար ասիկայ չատ բառերու աղբիւր մըն է։ Բոլոր առացական դերբառնուններն, որոնք ամէն լեզուի մէջ ի հարկէ պիտի ըլլան, ասկէ ծագած են. ինչպէս են իմ, քո, մեր, ձեր, իւր, սորա, նորա, դորա բառերը։ Ամէն լեզուի սեռական հոլովն ալ առացման վերաբերութիւն կը ցուցընէ, որն որ այլ եւ այլ լեզուներու մէջ այլ եւ այլ ձեւերով կը չինուի։

Հայերէն ԵՄ, Անգղիերէն To be, Լատիներէն Esso էական բայերն (եւ անտարակոյս ամէն լեզուի էութիւն ցուցընող բային համար կրնանք ըսել այս խօսքը) չատ անգամ առացման չատրերութիւն կը ցուցընեն։ Վարդը կարմիր է կամ նարինջը դեղին է ըսելը վարդը կարմրութիւն, նարինջը դեղնութիւն ունի, կամ կարմրութեան եւ դեղնութեան որպիսութիւնները վարդին եւ նարինջին կը վերաբերին ըսել է։ Եւ սա չատրերութեան միտքը առողը ոչ խօսքին ենթակային անունն է, եւ ոչ անոր վրայ ըսուած չատկութեանը, հապա ենթական ու մակդիրը իրար կապող է բայն է։ Ա՛յս նոյն խնդիրը առողը ուրիշ մէկ քանի բայեր ալ կան։

Ա՛յս նոյն վերաբերական առնչութիւնը կը տեսնուի նաեւ անանկ չօդուածոյ բառերու մէջ, որոնք մարքի որոշ որպիսութիւններ կամ կիրքեր կը չայտնեն, ինչպէս՝ բարեկամ, թշնամի, սիրող, առնող, երկրպագու, պաշտող։ Ա՛ս բառերը չէ թէ լոկ այն անձինքը կը ցուցընեն, որոնց վրայ որ կ'ըսուին այդ կիրքերը եւ հանգամանքները, այլ նաեւ այդ բաներուն անունը, անունց որպիսութիւններն ըլլալն ալ կը չայտնեն։

136. Է. Պատճառի եւ գործի չարաբերութեանց վրայ։

Ճարաբերութեանց մէկ տեսակն ալ Պատճառ եւ Գործ անչութիւններն են։ Պատճառի եւ գործի առնչութեանց ծագմանը վրայ հարկ չէ որ եւս խօսք ընենք, այլ միայն այս չափ ըսենք, թէ պատճառի ծանօթութիւնը, երբոր նախ եւ առաջ կը ծագի մեր մտքին մէջ, ուրիշ բան չէ՝ այլ միայն անփոփոխ նախորդութեան կամ նախընթացութեան ճանաչում մը։ Երբոր այս դիպուածոց կամ հետեւորդաց նախորդ եղող բանը մեր կամեցումը կ'ըլլայ, (եւ հատնականապար ասկէ ի զատ երկու ուրիշ դիպուածներու մէջ ալ, տես հատուած 118,) Ջօրութեան նորոգ ծանօթութիւնը կը ստանանք։ Եւ երբոր նախորդութեան գաղափարը, որն որ ի հարկէ հետեւորդութիւն մ'ալ ըլլալ կը ցուցընէ, Ջօրութեան գաղափարին հետ կը միացընենք, անատեն Պատճառ կատարեալ ծանօթութիւնը կը ձեւանայ մեր մտքին մէջ։ Երբոր կը տեսնենք որ չաջորդութիւնը անփոփոխապէս կը հետեւի, եւ իր երեւան ելլելը ուրիշ պատճառի չենք կրնար տալ, անոր ալ կ'ըսենք Գործք։ Ըստ այսմ մարդիկ առեն առեն իրենց դիտողութեանը հանդիպող այսինչ այնինչ բաներուն սովորաբար Դէպք, Պատահար, կամ Եղելութիւն անունները կու տան, երբոր զանոնք ըստ ինքեան կը նկատեն։ Զանոնք ուրիշ բան չեն սեպեր, բայց լոկ եղելութիւններ, սոսկ դիպուածներ։ Սակայն երբոր փորձառութեամբ առելի չատակ երթալով կը տեսնեն որ այն դիպուածները անփոփոխ նախորդներ ունին, որ միշտ անոնցմէ առաջ կը պատահին կամ են, ալ այս անունները չեն տար անոնց, հապա իրենց նախորդներուն նայելով՝ Գործք կ'անուանեն։ Եւ նմանապէս նախորդներուն ալ Պատճառ կ'ըսեն, ոչ թէ ըստ ինքեան նկատելով, հապա անփոփոխապէս անոնցմէ հետեւող դիպուածներուն վերաբերելով։

Ուստի պատճառն ու գործը տոյգ առնչութիւն մը ունին իրարու հետ. անտարակոյս այս առնչութիւնը ունին թէ՛ մարքերնուս դիտողութեանը մէջ եւ թէ բաներուն բնութեանը մէջ, թէ եւ այս ալ չատ մշմարիտ է, թէ մենք անկարող ենք ինչ եւ իցէ ֆիզիքական կապակցութիւն մը դնելու անոնց մէջ։ Անհնար բան է որ պատճառ մը ըմբռնենք, անոր առինչնական եղող գործքն ծանօթութիւնը մարքերնիս դուրս ընելով. եւ հակառակը՝ չենք կրնար գործք ըսել մէկ բանի մը, առանց անկէ նախորդի մը վերաբերելու։ Ըսել է թէ այս երկու ծանօթութիւններուն մէկն որ ըսենք, մէկալն ալ անչուշտ կ'իմացուի. այսինքն՝ թէ առինչնական են իրարու։

137. Պատճառի եւ գործի առնչութիւն պարունակող յօդուածոյ բառերու վրայ:

Պատճառի եւ գործի առնչութեան թելադրութիւնը դրեթէ անհամար առիթներ ունի ծագելու. եւ ամէն լեզուի մէջ խիստ շատ բառերու վրայ կը տեսնուի այս յարաբերութեան ուժը: Օրինակի աղագաւ՝ յօդուածոյ բաներ ցուցընող շատ անուններ կան, որ իրենց նշանակութեան մէջ կը յայտնեն այս առնչութիւնը, ինչպէս տպագրիչ, երկրագործ, քանդակագործ, գրագիր, բանաստեղծ, մեքենագործ, պատկերհան, նկարիչ:

Այս տեսակ անուններն առանկ կրնանք բացատրել, երբոր գեղեցիկ արձանի մը վրայ կը նայինք, բնականապէս չենողը մոքերնիս կու գայ: Բայց երբոր այսպէս մեր միտքը արձանին քանդակագործին կ'երթայ, յայտնի է թէ հաղարաւոր ուրիշ մարդոց վրայ ինտոր որ կը խորհինք, անոր վրայ ալ անանկ չենք մտածեր, հապա անհատի վերաբերութիւնին հետ անոր գործածին վերաբերութիւն մըն ալ կը կապակցենք: Լոկ մարդու յօդուածոյ գաղափարին հետ պատճառի ծանօթութիւն մ'ալ կը միացնենք, եւ ասանկով յայտնի է թէ այն գաղափարին բնութիւնը կը փոխուի, բացարձակութենէ կ'ելլէ, կ'ըլլայ յարաբերական:— Նմանապէս երբոր վարպետութեամբ չինուած պատկեր մը կամ պատմական նկարագրութիւն մը կը տեսնենք, բնականապէս մեր միտքը զանիկայ չինող վարպետին կ'երթայ, որուն ճարտարութիւնը կ'երեւնայ անոր հմտութիւններուն ու գոյներուն մէջ: Բայց պատկերհան կամ նկարիչ անունը, որ այն մարդուն կու տանք, ոչ թէ լոկ մարդը կը նշանակէ, այլ առջեւնիս եղած չինուածքին հետ այն մարդուն ունեցած պատճառի առնչութեան ծանօթութիւնն ալ կը յայտնէ:

138. Ցարաբերական թելադրութեան տրամաբանութեան հետ ունեցած կապակցութիւնը:

Հոս յարաբերական թելադրութեան տրամաբանութեան հետ՝ ընդհանրապէս՝ ունեցած կապակցութեանը վրայ դիտողութիւն մը քննելնիս օգտակար կրնայ ըլլալ: Ցարաբերական թելադրութիւնները (կամ տարբական դատողութիւնները կրնանք ըսել) երբեմն տրամաբանութեանց մէջ, մասերը ամբողջին ինտոր որ են, ասոնք ալ անանկ են: Բայց յայտնի է թէ տրամաբանութեան մը բոլոր մասունքը ասոնք չեն կրնար ըլլալ, եւ ոչ մանաւանդ որոշիչ յատկութիւնը ունին՝ որ իրենց պաշտօնը գլխաւորաբար տրամաբանութեան ուրիշ

տեղակարգեալ մասերը իրար կապակցել է: Թելերու զուգադրութիւններուն մէջ, եւ ապացուցական տրամաբանութեան այլ եւ այլ ձեւերուն մէջ Համեմատութեան եւ Նոյնութեան ու Զանազանութեան (կամ Համաձայնութեան եւ Անհամաձայնութեան) յարաբերութիւնները շատ կը գործածուին: Բարոյական տրամաբանութեան մէջ ամէն տեսակ յարաբերութիւն կայ, թէ' աստիճանի, թէ' ժամանակի, թէ տեղւոյ, թէ' ստացման, եւ թէ' պատճառի ու գործքի ու նաեւ համաձայնութեան եւ անհամաձայնութեան, ու համեմատութեան: Տեսակ տեսակ յարաբերութեանց զգացումներ վեր կ'երթայ միտքը: Այնպէս որ՝ թէպէտ եւ յարաբերութեան իմացումներէ ի զատ ուրիշ տարրներ կան տրամաբանութեան մէջ, սակայն առանց անոնց օգնութեանը տրամաբանութիւն չ'ըլլար: Կրնանք շատ ճշմարտութիւններ հաւաքել, ապացուցանելու բաներնուս հետ շատ մօտ յարաբերութիւն ունեցող, սակայն առանց այդ յարաբերութիւնները զգալու եւ ճանչնալու չենք կրնար այն ճշմարտութիւնները առանձին կերպով մը իրարու հետ կապակցել, որ անոնցմէ վճռական հետեւութիւն մը ելլէ:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԶՈՒԳՈՐԴՈՒԹԻՒՆ. (Ա.) ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐՆ

139. Այս նիւթը հոս քննելնուս պատճառներն:

Գիտութեան ներքին աղբիւրներուն վրայ ըրած ստորագրութիւններնուս մէջ յուսալի էր թէ Ցարաբերական Թելադրութենէն չիտակ Տրամաբանութեան կարողութեանը անցնէինք, որն որ ներքին իմացմանց խիստ արդիւնաւոր եւ երեւելի մէկ աղբիւրն է: Այս կարողութիւնով Սկզբնական Թելադրութեան, Գիտակցութեան եւ Ցարաբերական Թելադրութեան պատրաստած նիւթերը կրնանք իրարու կապակցել եւ բաղդատել, եւ այնպէս նոր խորհրդոյ տարրներ հանել մոքերնուս մէջ, եւ ճշմարտութեան ասպարէզին մէջի խաւար

տեղերուն վրայ ըլլս ձգել: Բայց մէկ երկու մտաւոր կարողութիւն կայ, որ մտաբանութեան կարողութեանը աստրակարգեալ, եւ անոր ներգործութեանը էապէս հարկաւոր, որոնք պատշաճ է անկէ առաջ քննել. մասնաւորաբար Զուգորդութիւնն ու Ցիշողութիւնը: Ուրիշները կրնայ ըլլալ որ՝ մտքին այլ եւ այլ մասերուն վրայ ըրած քննութիւններնուն մէջ ուրիշ տեղեր ընտրեն այս կարողութիւնները հետազօտելու համար. բայց հոս քննութեանն դէմ իրաւացի առարկութիւն մը չկայ: Այլ ընդհակառակն՝ առջի քննած նիւթերնուս հետ այնչափ քիչ վերաբերութիւն ունին, եւ գալիքին հետ այնչափ չատ, ու մասնաւորաբար ամէն տրամաբանական գործողութեան այնպէս էական են, որ իրենց յատուկ տեղը հոս կ'երեւնայ ըլլալ: եւ որովհետեւ զուգորդութիւնը՝ ինչպէս որ տրամաբանութենէն՝ նոյնպէս եւ յիշողութենէն ալ առաջ է ու անոր մէջ մասն ունի, վասն որոյ բնական կարգով առաջ ան սիրտ քննենք:

140. Զուգորդութեան նշանակութիւնը ու բացատրութիւններ:

Մեր խորհուրդներն ու զգացումները կանոնաւոր կարգով մը կը յաջորդեն իրարու: Այս բանիս ամէն մարդու ինք իր փորձառութենէն աւելի վկայութիւն պէտք չէ: Ամէնքս ալ գիտենք որ մեր միտքը նոր նոր հանգամանքներ կ'ունենայ, եւ այս նորանոր հանգամանքներն որ կը ծագին, ըստ դիպաց չեն, հապա օրէնքներ ունին: վասն որոյ կը հաստատենք թէ մեր խորհուրդներն ու զգացումները չէ թէ միայն կը յաջորդեն իրարու, այլ թէ այս նախորդութիւնն ու յաջորդութիւնը կանոնաւոր կարգով մը կ'ըլլայ: եւ այս կանոնաւոր ու սահմանեալ կարգով մտաց հանգամանքներուն մէկմէկու յաջորդելուն կ'ըսենք Մտաւոր Զուգորդութիւն:

Այս երեւելի սկզբունքը, որն որ ինչպէս որ մեր խորհուրդներուն՝ նոյնպէս եւ չարժութիւններնուս եւ բաղձանքներնուս վրայ ալ ներգործութիւն ունի, անթիւ օրինակներով կրնայ բացատրուիլ: Հօպս իր Լեւիաթան ըսուած ճառին մէջ կը պատմէ թէ անգամ մը ընկերութեան մը մէջ գտնուեր է, ուր Անգղիոյ ազգային պատերազմին վրայ կը խօսակցին եղեր: Մէկ ըրներնէն մէկն յանկարծ ելեր հարցուցեր է, թէ ինչ էր Հռովմայեցի դենարին արժէքը: Խօսակցութեան ընդհանուր ընթացքէն այսքան հեռու ատանկ հարցմունք մը ընելն չէ թէ միայն յանկարծական այլ նաեւ չատ պաղ բան մըն է երեւցեր նստողներուն: Այս մարդը, կ'ըսէ Հօպս, քիչ մը խորհրդածելով դտաւ այդ հարցման ինչպէս միտքն իյնալը: Խօսակցութեան առջի նիւթը բնականապէս կարդալս թագաւորին պատմութիւնը միտքն է ձգեր. անկէ ալ բնականաբար կարդալսը իր թշնամիներուն ձեռքը

մատնողներուն դաւաճանութիւնը միտքն է իսկեր. ան դաւաճանութենէն Ցուդա Իսկարիովտացւոյն մատնութիւնը յիշեր է. Ցուդային մատնութեանը հետ երեսուն արծաթը զուգորդեր է. եւ որովհետեւ Բրխտոսի խաչուած առեններն Հրէաստան Հռովմայեցւոց ձեռքն էր, երեսուն արծաթն ալ Հռովմայեցւոց դենարը թելադրեր է:

« Ամերիկայի անբնակ տեղերէն ճանրորդութիւն ըրած առենս, կ'ըսէ Ճարտարասօս Շաֆռոպրիան, քիչ զարմանք չեղաւ ինծի երբոր լսեցի թէ մօտակայ անտառի մը մէջ հայրենակից մը ունիմ բնակութիւն հաստատած: Փութացայ գացի գինքը տեսնելու, գտայ որ խրճիթին դուռը քանի մը ցից կը տնկէր, դարձաւ մէկմը վրաս նայեցաւ ցուրտ նայուածքով մը, եւ իր գործը շարունակեց. բայց երբոր սկսեցի իրեն հետ խօսելու գաղղիերէն, հայրենեաց յիշատակը արթնցուց միտքը եւ աչքերը լեցան: Այս իրեն ականջին քաջածանօթ ձայնէն յանկարծ ծերունւոյն միտքը ինկաւ բոլոր իր մանկութեան զգայութիւններն »: — Այսպիսի օրինակներէ, որոնց ճշմարտութիւնը ամէն մարդու գիտակցութիւն կը վկայէ, զուգորդութեան ինչ ըլլալը կը տեսնուի:

141. Զուգորդութեան ընդհանուր օրէնքներուն վրայ:

Զուգորդութեան վրայ բոլոր գիտցածնիս այս իրական ճշմարտութիւնն է, թէ մեր խորհուրդներն ու զգացումները, այսինչ պարագաներուն մէջ, ի միասին կ'երեւնան կամ մէկմէկու հետ ընկերութեամբ մեր գիտողութեանը առարկայ կ'ըլլան: Չենք կրնար բացատրել թէ այդ պարագաներն հանդիպած առենը ինչո՞ համար զուգորդութիւն կ'ըլլայ: Մենք միայն անոնց ըլլալը գիտենք. եւ թէ որ այս բանը մեր մտաւոր կազմութեանը մէջ պարզ սկզբունք է, ինչպէս որ անանկ ըլլալուն վրայ տարակուսելու պատճառ մը չունինք, ասկէ աւելի բան չենք կրնար գիտնալ:

Զուգորդութիւնը, որ այսպէս բացատրեցինք, օրէնքներ ունի, Զուգորդութեան օրէնքներ որ կ'ըսենք, ուրիշ բան ըսել չենք ուզեր այլ միայն այն պարագաներուն ընդհանուր ցուցմունքը, որոնց մէջ որ մտաւոր հանգամանաց յիշեալ կանոնաւոր յաջորդութիւնը կը պատահի: Հետեւեալները աս օրէնքներուն նախնականներուն կամ երեւելիներուն կարգը կրնանք դասել, թէպէտեւ հարկ չէ մեզի սկզբէ սկզբ թէ այս թուարկութիւնը կատարեալ է, եւ կամ թէ առկէ աղկէ կարգաւորութիւն չըլլար. այս է՝ Նմանութիւն, Նեղհակութիւն, տեղի եւ ժամանակի Մերձաւորութիւն, եւ Պատճառ ու Գործ:

142. Նմանութիւն՝ Զուգորդութեան առաջին ընդհանուր օրէնքը։

Նոր գաղափարներ եւ չարժութիւններ կը ծագին միքերնուս մէջ նմանութիւնով. բայց կը ծագին որ կ'ըսենք, ուրիշ բան խմանալու չենք այլ միայն այս՝ թէ նոր խորհուրդներ անմիջապէս կը յաջորդեն այն նմանութիւն կրող առարկային վրայ ունեցած իմացութիւններնուս։ Իսկ այս պարագաներուն մէջ այս նոր հանգամանաց ծագելուն պատճառին վրայ ուրիշ բացատրութիւն մը տալու անկարող ըլլալով եւ հարկաւոր ալ չսեպելով, այսչափ միայն կրնանք ըսել, թէ Հոգիներնուս Արարիչը յարմար տեսեր եւ հաստատեր է այս կապակցութիւնը անոր գործողութիւններուն մէջ։ Մէկ օտար երկրի մը մէջ պանդխտութիւն ընող ճամբորդ մը չատ բաներ կը տեսնէ իր առջի եղած տեղիներուն նմանութիւն ունեցող. եւ ատ նմանութիւնը նոր հանգամանքներ միտքը գալուն նախորդ պատճառը կ'ըլլայ։ Որոշակի աչքին առջեւը կու գան իր եկած տեղի տեսարաններն, անուանները, ջուրերն եւ իր բնակած տունը, եւայլն։

Այս նոյն բանը յառաջ կու գայ երբոր ներկայ փորձառութիւններնուս ու անցեալ փորձառութիւններնուս մէջ նմանութիւն ըլլայ։ Օրինակի աղագաւ՝ առենով մէկուն հետ ծանօթացած ենք, եւ որուն դէմքին վրայ մասնաւոր հանգամանք մը որոշած ենք, ճակատի բարձրութիւն ըլլայ, կամ անսովոր նայուածքի եղանակ մը, եւ կամ ինչ եւ իցէ մասնաւոր նշան մը. այսօր բոլորտիքնիս եղող բազմութեան մէջ անծանօթ մէկը կը տեսնենք՝ դէմքը այն նոյն տեսքը ունեցող, եւ նմանութիւնը իսկոյն այն առջի բարեկամներնուս դէմքը միքերնիս կը բերէ։

Այս նմանութեան վրայ հաստատուած զուգորդութիւնը միայն տեսութեան առարկաներու վրայ չ'ըլլար. լսողութեան հաղորդած խմացութիւններն ալ այս նոյն կերպով կը թելադրուին մեր միքին։

143. Ներգործութեանց նմանութեանը վրայ։

Չէ թէ միայն իրերու վրայ եղած նմանութիւնը զուգորդութիւն յառաջ կը բերէ, այլ նաեւ անոնց մեր միքին ըրած ներգործութիւններուն մէկմէկու հետ ունեցած նմանութիւնն ալ։ — Օրինակի աղագաւ՝ երբոր Ովկիանոսը կը տեսնենք հովէն սաստիկ յուզեալ, եւ որպէս թէ անչափ մեզ պիտի կուլ տայ, բարկութեամբ բորբոքած վրանիս յարձակող մարդու մը երեսը տեսած առենիս ներսիդինիս յառաջ եկած չարժութեան նման չարժութիւն մը յառաջ կու գայ։ Եւ այս մեր վրայ եղած ներգործութեանց նմանութենէն է որ երբեմն մէկէն մէկալը միքերնիս կ'իյնայ։ — Լեռան մը գագաթանգլուխ ի վար կախուած նետ անուտ մը տեսած առենիս մէկ ահու եւ զարմացման զգացում մը կը չարժի ներսիդինիս, նման այն ակնածութեանը որ կը զգանք տարիքն առած եւ խնաստուն ու արդար համբաւեալ պատկառելի ծերունի մը քովերնիս եկած առենը։

Այս բնական բաներուն՝ մեր կենցաղավարութեանը մէջ մարդոցմէ ընդունած ներգործութիւններնուս եւ անոնց մեր ներսիդին պատճառած չարժութիւններուն նման ներգործութիւններ եւ չարժութիւններ մեր վրայ յառաջ բերելէն բնութիւնը կենդանի՝ ապրող՝ ներգործող էակի կերպարանք կ'առնէ վրան, եւ ըստ այնմ մենք ալ չատ անգամ անանկի տեղ դնելով կը խօսինք անոր վրայ. ինչպէս՝ Ովկիանոսը կ'ուզէ՝ կ'ըսենք, լեռները կը ծիծաղին, եւայլն. սասնկով երկիրն եւ իր բերքերն ալ մեռելութեան վիճակէ կ'ելլեն եւ կեանքին՝ հոգի ու ներգործողութիւն կը ստանան։ — Հոս ըստ մասին կը տեսնենք մարմնասանութեան փոխաբերական ձեւին հիմը. եւ հոս միտուելու ենք այդ ձեւին գործածութեանը պատշաճութիւնը եւ անպատշաճութիւնը որոշելուն սկզբունքները։

144. Ներհակութիւն՝ երկրորդ ընդհանրական կամ նախնական օրէնք։

Ներհակութիւնը կամ Ներհականութիւնն ալ մէկ ուրիշ սկզբունք մը կամ օրէնք մըն է, որով մեր մէկմէկու ետեւէ յաջորդող մտաւոր հանգամանքներն կը թելադրուին. կամ ուրիշ խօսքով՝ երբոր երկու իր՝ դիպուած, կամ հանգամանք միւղ իրարու ներհակ են, մէկուն գաղափարն կամ վերյիշումն անմիջապէս միւսը կը հետեւի։ Երբոր գալիք վրայ խօսք կ'ըլլայ, ուրչափ անգամ գեղջուկին խրճիթը միքերնիս կու գայ նոյն միջոցին։ Ասոր համար հարստութիւնն ու աղքատութիւնը, ուրախութիւնն ու տրտմութիւնը, ծնունդն ու մահը չատ անգամ մէկտեղ յիշուած կը տեսնենք հրապարակական խօսուածքներու եւ գրութեանց մէջ։ Եւ պատճառն այս է որ անոնք մեր խորհուրդներուն մէջ որոշ եւ ներգործող սկզբունքով մը մէկմէկու հետ կապուած են, ի վիճակի կ'երթան, չէ թէ իրարու նմանութիւն մը ունենալնուն համար, այլ բուն իրենց մէջ եղած երեւելի ներհականութեանը համար։ Ատարն ղէյսը միքերնիս կը բերէ, ցուրտն զտաքութիւնը, բարեկամութիւնն գիշնամութիւնը, յաղթողին երեւոյթն գյաղթեալը կը յիշեցընէ, եւ երբոր ծանր աշխատութեան բնութենէ տակ ճնշուող զօրաւոր մարդիկ կը տեսնենք, վարիկասուն՝ թուլամորթ՝ անգործ անձանց կ'երթայ մեր միտքը։ Ուրեմն Ներհակութիւնն ալ նմանութեան պէս զուգորդութեան մէկ օրէնքը կամ սկզբունքն է։

Լիմէյսդը կոմին « Աօսդի Բորտա » անուն ազդու պատմութիւնն այս մեր քննած զուգորդութեան սկզբունքին ազէկ բացատրութիւն մըն է : Այս բորտութեան ախտին տիրացող մարդը որչափ որ խըզճալու բան կ'ըլլայ , նոյնչափ ալ վախու առարկայ մը կ'ըլլայ , եւ քանի որ մարդկային ընկերութենէն կտրուած դուրս ձգուած առանձին վիճակի մը մէջ կը մնայ , ինքն իրեն ալ անտանելի տեսարան մը կ'ըլլայ : Բայց իր միտքն ի՞նչ վիճակի մէջ կը մնէ . ինչ բաներու վրայ կը պտըտին իր խորհուրդներն : Իր իմացական սկզբունքներն թող չեն տար իրեն որ միևնակ թշուառութեանը վրայ խորհի : Այլ իր յետին թշուառութիւնը՝ դաղափարական երջանկութեանց տեսարաններ աչքին առջեւը բերելով՝ ասոնցմէն ալ կը սատկանայ . միտքը բերկրութեանց դրախտներուն մէջ կը թափառի , ոչ մէկ ուրիշ բանի մը համար , այլ միայն երեւակայական երանութիւններու ներշնչադրութեամբ իր իրական վշտացը վրայ վիշտ մըն ալ եւելցնելու համար : « Շարունակ անկեղծ եւ առաքինի բարեկամներու ընկերութիւններ աչքիս առջին կը բերեմ , կ'ըսէ վերոյիշեալ պատմութեան Բորտը , առողջութեամբ՝ յաջողութեամբ եւ երջանկութեամբ օրհնեալ ընտանիքներ կը մտածեմ : կ'երեւակայեմ թէ այս իմ ցաւերս սփոփող ծառերէն ամէն գեղեցիկ եւ կանաչ ծառատուկներու մէջ ուրախ զուարթ կը շրջագային , այս իմ վրաս ծագող արեգակէն , ամէն պայծառ արեգական լուսով լուսաւորուած . եւ իրենց բաղդը՝ իմ թշուառութիւնս որչափ սաստիկ որ է , այնչափ նախանձելի կը թուի ինծի » :

145. Մերմաւորութիւն՝ երրորդ ընդհանուր կամ նախնական օրէնք :

Այն խորհուրդներն ու զգացումները որ ժամանակի եւ տեղոյ մտութիւնով իրարու հետ կապուած են , դիւրութեամբ մէկզմէկ կը թելադրեն . եւ ուստի այս երկու տեսակ մերձաւորութիւններն ալ իրաւամբ մեր մտաւոր զուգորդութեանց մէկ երրորդ նախնական օրէնքը կը սեպուին : Օրինակի համար՝ Պաղեստինու վրայ երբոր կը խորհինք , խորհուրդնիս բնականաբար Հրէից ազդին՝ նահապետներուն՝ մարգարէներուն՝ Քրիստոսի եւ առաքելոց կ'երթայ , վասն զի անոնց բնակած , կեանքերնին անցուցած եւ իրենց դործքերը կատարած տեղն է : Հոս յայտնապէս կը տեսնուի որ եղած թելադրութիւններն գլխաւորապէս տեղոյ մերձաւորութեան օրէնքին իշխանութեամբը մէկմէկու կը յաջորդեն : Դարձեալ՝ թէ որ զանազան դիպուածներ գրեթէ մի եւ նոյն ժամանակը հանդիպած են , թէ՛ նոյն տեղն ըլլայ թէ այլ եւ այլ տեղեր ,

մէկուն վրայ խորհած ատենդ մէկալն ալ սերտ կապակցութեամբ անոր հետ կը զուգորդի , որ այս ալ ժամանակի մերձաւորութենէ է , թէ որ Փրկչին մերոյ խաչելութիւնը յիշուի , այն ատենները պատահած այլ եւ այլ դէպքեր մտքերնիս կու գան հարկաւորապէս , ինչպէս՝ Յուդային դաւաճանութիւնը , Պետրոսի ուրացութիւնը , Հռոմայեցի զօրաց ըրածները , տաճարին վարագոյրին երկուքի ճեղքուիլը եւ արեգական ատեն մը խաւարիլը :

Եգիպտոսի յիշատակութիւնը մտքերնիս կը բերէ Նեղոսը , բըրդունքը , Թեբայիդի յիշատակարանները , Կղեոպատրային անխելքութիւններն ու գլխուն եկած դժբախտութիւնները , Ապուքիրի պատերազմը , եւայլն : Յունաստանու յիշատակութիւնը կը թելադրէ Թերմոպիլէն , Սալամինան , Տեմպեայ եւ Էլեւսեայ զուարճալի հովիտները , Ակադեմիայի հովանաւոր ձիթաստանը , եւայլն : Ասոնք՝ կը տեսնուի որ՝ տեղոյ մերձաւորութեան սկզբունքով եղած զուգորդութիւններ են , նոյնպէս թէ որ երեւելի անցք մը յիշուի՝ այն նոյն ատենները պատահած մտաղրութեան արժան դէպքեր եւ այն ժամանակները եկող երեւելի անձինք շուտ մը անոր հետ մէկտեղ կը զուգորդին : Բաբելոնի աշտարակաշինութիւնը յիշուելուն , անմիջապէս լեզուաց խառնակիլը մտքերնիս կու գայ . կը յիշենք Նեբրովթ , մեր Հայկ նախահայրը , եւայլն . ասոնք չէ թէ լոկ տեղոյ մօտութեան սկզբունքով , այլ գլխաւորապէս ժամանակի մերձաւորութեամբ եղած զուգորդութիւններ են :

Ընդհանրապէս անանկ կը սեպուի , եւ առանց պատճառի կարծիք մը չէ աս , թէ մտաւոր զուգորդութեան այս երրորդ նախնական օրէնքին ազդեցութիւնը բոլոր միւսներուն ազդեցութենէն եւելէ է : Ստույգ է թէ մարդոց մեծ մասին ըրած բոլոր ժամանակագրական հաշիւները տեղոյ եւ ժամանակի մերձաւորութեան վրայ հաստատուած են : Դարերու վրայ եղած ժամանակագրական բացարձակ հաշիւներու մտադրութիւն չեն ըներ . այլ դիպուած դիպուածի թուական կ'ընեն , եւ այս կամ այն դարուն այսինչ այնինչ դէպքերը պատահեցան ըսելնուն տեղը , ջրհեղեղին այս բանը եղաւ , այսինչ մեծ խաւարման ատենը այնինչ դէպքը պատահեցաւ , այնինչ սովին՝ պատերազմին կամ յեղափոխութեան ժամանակը այս կամ այն անցքը անցաւ կ'ըսեն :

146. Պատճառ եւ գործ՝ չորրորդ նախնական օրէնք :

Անանկ դիպուածներ կան , որ իրարու հետ անփոխոխ նախորդութեան եւ հետեւորդութեան յարաբերութիւն ունին : Այն դիպուածը , որուն հետ մէկ ուրիշ դիպուած մը չարունակ նա-

խորդուբեան վերաբերութիւն ունի, կը կոչուի Դոքթ, եւ այն դիպուածը, որուն հետ որ ուրիշ մը անփոխոխ հետեւորդութեան վերաբերութիւն ունի, կ'ըսուի Պաճառ։ Արդ՝ հոգ չէ որ իրարու հետ փոխադարձութեամբ այս առնչութիւնը ունեցող բաներն իրարու նման եւ կամ ներհակ չըլլան. ու նաեւ հարկաւոր ալ չէ որ տեզով եւ ժամանակի մերձաւորութիւն կամ կապակցութիւն ունենան : Առանց սա պարագաներէն իւրաքանչիւրին կամ բոլորին՝ պաճառ եւ փոքթ կրնայ ըլլալ։ Սակայն սա ամէն մարդու փորձառութեան ծանօթ բան մըն է, որ երբոր մասնաւոր պատճառի մը վրայ կը խորհինք, բնականապէս անոր գործքը կը յիշենք. եւ ընդհակառակն երբոր գործքին գիտութիւնը կամ յիշատակութիւնը կ'ունենանք, պատճառը մոքերնիս կու գայ։ — Եւ այս ամենուն հանրածանօթ ընդհանուր փորձառութեան նայելով՝ բաւական պատճառ ունինք Պատճառն ու Գործքը մեսաւոր զուգորդութեանց նախնական սկզբունքներուն կարգը դասելու։ Հոս սկզբունք կամ օրէնք ըսելով ինչ որ խմացընել կ'ուզենք սէտք է յիշել, այսինքն՝ այն պարագաներուն ընդհանուր ցուցմունքը, որոնց մէջ որ մեսաւոր հանգամանաց կանոնաւոր յաջորդութիւնը կը պատահի։

Պատճառի եւ գործքի սկզբունքովն է որ երբոր վիրաբուժական կամ ինչ եւ իցէ տանջող գործիք մը կը տեսնենք, անոնց պատճառած ցաւին վերջմբռնումը կ'ունենանք։ Ընդհակառակն վէրք մը երբոր կը տեսնենք, որչափ առեն առաջ ալ որ եղած ըլլայ, ան վերքը բացող գործիքին դաղափարը մոքերնիս կու գայ։ Լաւ սարսափելի եւ սաստիկ տանջանք տուող գործողութիւնով մը խեղլացարութենէ ըրընցած մարդու մը վրայ բան մը կը պատմէ, որ հոս ըսածներնուս բացատրութիւն մըն է։ «Ա.յս մարդը, կ'ըսէ, ըրընտալէն ետեւ ամէն առեն մեծ երախտագիտութեամբ կը խոստովանէր թէ ամենամեծ երախտիք մըն էր այն իրեն եղած բժշկութիւնը. բայց՝ երախտագիտութեան եւ բանականութեան ըրած բոլոր դրդմունքներուն վրայ ալ՝ չէր կրնար վիրաբոյժին քով հանդիսիլ. անոր դէմքը այն իր ձեռքէն կրած սոսկալի ցաւը միտքը կը բերէր, որն որ իրեն այնպէս զարհուրելի եւ անտանելի էր եկեր »։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԶՈՒԳՈՐԴՈՒԹԻՒՆ. (Բ.) ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՕՐԷՆԴՆԵՐՆ

147. Երկրորդական օրէնքներ, եւ նախնականներուն հետ ունեցած կապակցութիւններն :

Զուգորդութեան նիւթը ինչուան հոս մեր յիշած օրէնքներովը եւ անոնց վրայ տուած բացատրութիւններովնիս չի լմնար։ Այն նախնական օրէնքներէն ի զատ, որոնց վրայ քննութիւն ըրինք, քանի մը նշանաւոր եւ երեւելի պարագաներ կան, որոնք չատ կամ քիչ կ'եղանակաւորեն եւ կ'իշխեն այն իրենցմէ աւելի ընդհանրութիւն ունեցող սկզբունքներուն վրայ։ Եւ որովհետեւ այս եղանակաւորող եւ իշխեցող ներգործութիւնը մեծաւն է եւ չէ թէ դիպուածական կամ ժամանակաւոր, անոր աղբիւրները՝ միւս օրէնքներէն որոշելով՝ կ'ըսուին Երկրորդական Օրէնքներ։ — Առանք չորս հատ են, Անց ժամանակի, Կցորդեալ զգացմունք, Կրկնութիւն կամ Ընակութիւն, եւ մարդուս բնութեանը մէջ եղած սկզբնական կամ ընդարձակ Զանազանութիւնները։

Պէտք է դիտել՝ թէ այս սկզբունքներն, թէպէտ եւ սորին են աստիճանաւ, սակայն նախնական օրէնքներուն զօրութիւնն ու աստիճանը կը բարձրացընեն։ Առանց երկրորդական անունը որուելէն պէտք չէ մակաբերել թէ ոչինչ բաներ են, կամ այնչափ մեծ կարեւորութիւն մը չունին։ Ընդհակառակն՝ թէ որ առանք չըլլային, մարդկային բնութիւնը այն հիմակուան ցուցուցած հաճոյական եւ դրեթէ անվախան զանազանութիւնները ունենալուն տեղը, մէկ հաստատուն՝ միօրինակ՝ անթեքելի կերպարանք մը պիտի առնէր։ — Նախնական օրէնքներն մեծ պողոտաներու կը նմանին, որոնց մէջէն միտքը յառաջ կ'ընթանայ, իսկ երկրորդական օրէնքներն այն առչեղեալ ճամբաներն են, որոնք տեղ տեղ կ'ընդմիջեն պողոտաները, եւ չրջապատող դաշտերը՝ գեղերը՝ քաղաքները մըտնելու եւ անոնց հետ հաղորդակցութիւն ընելու միջոց կ'ըլլան. եւ սակայն ամենքն ալ իրարու հետ կապակցած են. եւ բոլոր իրենց գարձուածքներովը եւ ընդմիջութիւններովը վերջապէս մէկ կէտի մը վրայ կու գան կը միանան։

148. Ժամանակի անցման ազդեցութեանը վրայ :

Զորս երկրորդական օրինաց առաջինը, որ պիտի քննենք, Ժա-մա-նակ Անց է : Աւելի մասնաւոր խօսքով այսպէս կրնանք նշանակել այս օրէնքը. Մեր խորհուրդներուն եւ շարժութիւններուն մէկմէկու հետ ունեցած կապակցութեան զօրութիւնը եւ մտքերնիս գալերնուն դիւրութիւնը՝ անոնց վրայ անցած ժամանակին հեռաւորութեանը կամ մերձաւորութեանը համեմատ կ'ըլլայ :

Կարելի է թէ որ եւ իցէ ժամանակի հեռաւորութիւն, որչափ մեծ ալ որ ըլլայ, չի կրնար բոլորովին կտրել մեր խորհուրդներուն մէջ եղած կապը, եւ մեզ անկարող ընել անցեալ փորձառութիւններնիս միտք բերելու. սակայն այս յայտնի է դիտողութեան, դիտողութիւնով որ եւ իցէ բան որչափ ստուգութեամբ որ կրնայ յայտնի ըլլալ գրեթէ այնչափ ստուգութեամբ, թէ ամէն վայրկեան որ կ'անցնի մեր անցեալ փորձառութիւններուն վրայ, անոնց եւ ներկային մէջ եղած կապը՝ թէ որ չի կտրեր ալ՝ կը տկարացնէ, եւ անոնց մեր միտքը գալուն հաւանականութիւնը կը նուազցնէ : Այս օրէնք կամ այս չարթնուան պատահած միջոցին անգամ չնչին դիպուածներուն շատը կը յիշենք, բայց կը տեսնենք որ երեկուան կամ անցեալ շաբթուան պատահածները մռայեր ենք : Եւ երբոր ամիսներ ու տարիներ կ'ընդմիջին մեր անցեալ փորձառութիւնները՝ մեր ուրախութիւնները՝ տրտմութիւնները եւ տառապանքները ներկայիններէն, անատեն անոնցմէ որչափ քիչերը մտքերնիս կու գայ, եւ որքան աղօտ ու տաւտերական երեւոյթ մը կը տանեան : Քիչ մ'ալ եւելցուր ժամանակին հեռաւորութիւնը, եւ ահա թանձրամած ամպ մը կը ծածկէ մեր աչքին մեր կենացը պատմութեանը այն մասը. ալ անիկայ երազի մը պէս կ'ըլլայ, որ մեր քննութեանը տակ չ'կրնայ, եւ որպէս թէ ամենեւին չեղածի պէս կը թուի մեզի :

Սակայն այս օրէնքին առ երեւոյթս բացառութիւն մը կայ, որ պէտք է յիշել հոս : Մերերուն վրայ եղած այս բանիս նկատմամբ երկու ծանօթութիւն կայ տալու : Ա—Ջինն այս է, թէ քննած օրէնքնիս մերերուն փորձառութիւններուն վրայ ալ կատարելապէս կ'իշխէ, թէ որ ժամանակը շատ ետ չտանինք : Քանի մը ժամ առաջ հանդիպած դիպուածներ կը յիշեն, եւ քանի մը շաբթ կամ մինչեւ անգամ քանի մը օր առաջ եղածները բոլորովին կը մոռնան : Ինչուան այսչափ՝ ժամանակի հեռաւորութեան օրէնքը ուրիշներուն վրայ

ինչ ներգործութիւն որ ունի, ճիշդ նոյն ներգործութիւնը ունի մերերուն վրայ ալ : Երկրորդ ծանօթութիւննիս ալ այս է, թէ պատանեկութեան փորձառութիւններուն վրայ այս իշխողութիւնը չընելը չէ թէ այս օրէնքին այդ պարագային մէջ տկարանալէն է հապա ուրիշ երկու օրէնքներու, այսինքն զուգորդեալ գաղափարաց հետ կցորդեալ Զգացմանց եւ Ունակութեան կամ կրկնութեան միաբան ազդեցութենէն է : Մեր կենացը առջի տարիները՝ ընդհանուր կերպով խօսելով՝ ամենէն ախորժելի ժամանակներնիս են, եւ զանոնք ստէպ ստէպ կը յիշենք. եւ ասանկով այն տարիներուն յիշատակութիւնները այնպէս կ'ամրանան կը հաստատուին մեր միացը մէջ, որ իրաւ թէ մեր աւելի մօտ տուեալներու փորձառութիւններէն առաջ կ'անցնին, եւ զանոնք իրենց տեղէն կը շարժեն :

149. Կրկնութեան կամ Ունակութեան երկրորդական օրէնքը :

Զուգորդութեան երկրորդական օրէնքներուն մէկն ալ Կրկ-նու-թիւն է, ուրիշ խօսքով՝ զուգորդեալ խորհուրդներնիս որչափ յաճախ որ նորոգուին կրկնուին, այնչափ դիւրութեամբ կը թելադրուին, թէ որ մէկ զգացում մը անգամ մը միայն ունեցանք, դժուար կ'ըլլայ անիկայ մտքերնէս ելլալէն եւեւ կրկին յիշելը, սակայն անգամ մը ունեցած փորձառութիւննիս որչափ որ կրկնուի, անոր մտքերնիս գալուն հաւանականութիւնն ալ այնչափ կ'եւելնայ : Առ բերան սորվելու համարներ առնող ամէն դպրատան տղայ այս օրէնքին փորձը կ'ընէ եւ կը հաստատէ : Անգամ մը կարդալով միտք չպահուելու իմաստ մը խել մը անգամ կրկնելով կարող կ'ըլլայ գոց ընելու :

Այս օրէնքին ներգործութիւնը մասնաւոր արհեստներու եւ զբաղմունքներու մէջ չարունակ կը տեսնուի : Երբոր մարդիկ մասնաւոր կերպով առուտուրի մը՝ արհեստի մը՝ կամ գիտութեան մը կը վարժուին, անոր հետամուտ կ'ըլլան, ան բանին եւ անոր հետ կապակցութիւն ունեցող ուրիշ ամէն բանի վրայ ունեցած զուգորդութիւններնին շատ շուտ ու որոշ կ'ըլլայ : Հազիւ երբէք կը պատահի որ իրենց մտքին գործել սովորած սահմանին մէջ եղող մէկ բանի մը վրայ տարակուսութիւն մը ցուցընեն կամ սխալմունք մը ընեն, վասն զի այն ամէն խորհուրդներն ու գործողութիւնները հազարաւոր անգամ կրկներ եւ կատարեր են : Ինչ որ տեսնեն եւ ինչ որ լսեն մէկ կերպով մը զայն իրենց մասնաւոր զբաղմունքին հետ կը կապակցեն, իրենց սովորական խորհուրդներուն եւ գործքերուն կը տանին : Ասանկով՝ թէ որ զգուշութիւն չընեն՝ հետզհետէ կը զօրանայ իրենց վրայ այն գործողութիւնը, որն որ աստիճան աստիճան կը բաժնէ կը կտրէ գիրենք մարդկութեան վերաբերեալ շատ ե-

բեւելի բարութիւններու մասնակցութենէ, եւ վերջապէս կրնայ բոլորովին ամիսուել գոցել վիրենք իրենց արհեստին մէջ։

150. Կցորդեալ Զգացմանց երկրորդական օրէնքը։

Երկրորդական օրէնքներուն երրորդը Կցորդեալ Զգացմանց է։ — Ուրիշ խօսքով այսպէս կրնանք նշանակել. Զուգորդութեան ընդհանուր օրէնքներուն ձեռամբը մեր մտաւոր հանգամանքներուն ի միտս մեր գալուն հաւանականութիւնը ըստ մասին այն զգացման խորութենէն կախեալ է, որն որ ունեցած ենք ի սկզբան այն բաներուն փոքառու եղած առիթներս։

Ինչէ՞ն է որ պայծառ տեսք ունեցող բաներն աւելի դիւրութեամբ մոքերնիս կու գան, քան թէ աղօտահայեաց եւ նեմ առարկաները։ Պատճառը՝ այն բաներուն վրայ աւելի յստակ իմացումն ունենալնիս չէ միայն, հապա՝ այն յստակ եւ որոշ իմացման բնական հետեւութեամբը՝ այն բաներուն մեր մտադրութիւնը եւելօք քաշելուն եւ մեզի աւելի հաճոյ երեւնալուն համար է։ Ինչո՞ւ համար մեր անձնական պատմութեան այն մասերն, որոնք որ մեծ տրտմութիւններու կամ ուրախութիւններու առիթ եղած են, բրդան պէս ցցուած կ'երեւնան աչքերնուս, եւ անցեալ օրերնուս վրայ ունեցած յիշատակութիւններէն ամենէին չեն խախտիր, քանի որ ուրիշ հարիւրաւոր հաղարաւոր բաներ կորսուած գացած են ու երբէք մեր միտքը չեն գար։ Պատճառը միայն այս է, որ առջի դիպուածներուն մէջ ուրախութիւն կամ տրտմութիւն զգացած ենք, եւ միւսներուն հետ չկան կամ քիչ կան այնպիսի զգացումներ միացած. մեր բնութեան զգայական մասը իմացականին հետ միացած է այն բաներուն մէջ։ Սրտերնիս մեր Հասկըցողութեան այն բաներուն վրայ կատարած գործողութիւններուն այժ ու կենդանութիւն տուած է։

Աստուածաշունչին կը սորվինք որ Հրեայք իրենց գերութեան առեն չէին կրնար մոռնալ Երուսաղէմը, այն իրենց սիրելի եւ գեղեցիկ քաղաքը։ Եւ արդեօք ինչ էր պատճառը։ Ինչո՞ւ համար Բաբիլոնի գերատիւնները կը նստէին, եւ Սիոնը մոքերնին բերելով կու լային. ու քնարներնին անոր մէջի ուռենիներն ի վար կը կախէին։ Անոր համար որ Երուսաղէմ չէ թէ լոկ խորհուրդի առարկայ մըն էր իրենց, այլ եւ զգացման։ Անոր դռներն եւ պատանները՝ զուարճալի բնակութիւններն ու հոյակապ տաճարը չէ թէ միայն ծանօթ էին իրենց, այլ սրտերնուն սիրելի էր։ Սուրբ Քաղաքին յիշատակը իրենց մոքին մէջ պղպջող անկենդան վերացեալ խորհուրդ մը չէր. այլ սրտերնուն վրայ քանդակեալ կենդա-

նի՝ սրբազան եւ բերկրալիր պատկեր մըն էր։ Եւ ասոր համար իրենց աւանձնութեան եւ տխրութեան առեններն «Սիոնղութեան պատմութեան ստղին» պէս յստակ աչքերնուն առջին կու գար։

151. Ընդարձակ տարբերութիւնք մտաւոր կազմուածեան։

Զուգորդութեան երկրորդական օրինաց չորրորդն ու վերջինը Մտաւոր կազմուածքի վրայ եղած ընդարձակ տարբերութիւնն է։ — Պէտք է դիտել որ այս օրէնքը շատ ընդհանուր խօսքով գրուցուած է. վասն զի մարդուս բնութեանը եւ իմացական եւ զգայական մասին կը վերաբերի։ Ուստի մենք ալ ասկից երկու որոշ նկատմամբ պիտի հետազօտենք։

Մտաւոր կազմութեան մէջ եղած ընդարձակ տարբերութեանց օրէնքը կը վերաբերի նախ բուն իսկ Հասողութեան, այսինքն հոգւոյն բաղդատող՝ դատող եւ տրամաբանող մասին։ Մարդոց մէջ իմացականի կողմանէ ընդարձակ տարբերութիւններ ըլլալուն վրայ՝ կարծենք՝ թէ մէկը չկայ որ երկբայի, թէպէտ եւ այս տարբերութիւններն այլ եւ այլ աստիճանաւ զգալի են, եւ երբեմն ալ գրեթէ անզգալի։ Այս բնածին կամ ընդարձակ յատկութիւնները, ինչպէս որ իմացականին ներգործութիւններուն կ'ազդեն, նոյնպէս ալ զուգորդութեան սկզբան վրայ ալ ներգործութիւն ունին։ Մարդոց մեծ մասին զուգորդութիւններն (թերեւս այս բանը քանի մը պարագաներու մէջ դաստիարակութեան եւ մտաւոր կրթութեան պակասութենէն է բոլորովին) տեղւոյ եւ ժամանակի Մերձաւորութեան վրայ կ'ըլլան։ Իրենց դիտողութեան առարկաները անոնց մերձաւորութիւնովը եւ հեռաւորութիւնովը՝ անոնց սովորական եւ արտաքին ցուցմունքներովը կամ երեւոյթներովը կը նկատեն, առանց խորունկ քննութիւններ ընելու անոնց մէջ եղած յարաբերութիւններուն եւ տարբերութիւններուն վրայ, կամ զանոնք պատճառի եւ գործքի աւելի կարեւոր յարաբերութիւնովը դիտելու։ Սակայն քիչ չի պատահիր որ անանկ անձինք ալ կը տեսնենք, որոնց միտքը տարբեր կերպով մը կազմուած է, որոնք աւելի բարձր աստիճանի իմացողութեան տէր են։ Բայց մինչեւ անգամ ասոնց մէջ ալ երեւելի տարբերութիւններ կը տեսնուին իրենց իմացական կարողութիւններուն այս կամ այն բանին աւելի յարմարութիւն ունենալուն կողմանէ։ Օրինակի աղագաւ՝ մէկը տղայութենէն մեծ յաջողակութիւն կը ցուցնէ թիւերու յարաբերութիւնները եւ կապակցութիւնները զգալու մասին. մէկալը մեքենական արհեստներու մէջ գործածուած զօրութիւններու՝ միջոցներու՝ յարմարութիւններու վերաբերեալ բաները հասկընալու անսովոր կարողու-

թիւնը մը կ'ունենայ. ուրիշ մըն ալ սկզբունքներ ընդհանրացուցանելու կարգէ դուրս զօրութեան տէր կ'ըլլայ, եւ մասնաւոր պարագայի մը մէջ սկզբունք մը գտնելուն պէս, որն որ կրնայ ըլլալ ուրիշներուն բոլորովին անջատ առանձին բան մը երեւնայ. մէկէն զանիկայ հարիւրաւոր հազարաւոր ուրիշ պարագաներու կը տարածէ. Ասանց մէկուն վրայ ալ զուգորդութեան սկզբունքը ճիշդ մի եւ նոյն կերպովը չի գործեր, այլ ամենուն վրայ ալ մէյմէկ կերպարանքով:

Ըսածներնիս հաստատելու համար թերեւս հարկաւոր է հոս մատնաւոր անձանց պատմութիւններ յառաջ բերել. Ուսումնական անձանց պատմութեան վրայ թեթեւ հմտութիւն մը եթէ ունենայ մէկը, ըստ բաւականին կը տեսնէ թէ վերը ըսածնուս պէս իմացականի տարբերութիւններ, եւ ան ալ մեծ մասամբ զուգորդութեան սկզբանը հանդամանքներէն յառաջ եկած, չատ պատահած են. Քանի հազարաւոր անդամ պարտիզպանը խնձորին ծառէն վար իյնալը տեսած, եւ մինչեւ անդամ հարցում ըրած չեն պատճառին վրայով. Եւ սակայն Նեւտոն պարտէզը նստած առնեն երբոր տեսաւ խնձորին ծառէն վար իյնալը, չէ թէ միայն պատճառը մինոաց ու գտաւ, այլ մէկէն իմացաւ որ ան նոյն պատճառը նոյն պարագային տակ եղող ամէն ուրիշ բանի, բոլոր երկրիս երեսը իջնող մարմիններուն ալ կը վերաբերի. Հոս ալ կանգ չառաւ. այլ անմիջապէս այն գտած սկզբունքին ներգործութիւնը երկրիս երեսէն ինչուան երկինք տարածելով, անոր ինչ աստիճան ընդհանրութիւն ունենալը ցուցուց, եւ հաստատեց թէ ամենահեռաւոր մոլորակն ու ոտքերնուս կոխան եղող հողին մասնիկները մի եւ նոյն մեծ օրէնքին իշխողութեամբը կը կառավարուին. — Ահա մէկ անձ մը, որ չէ թէ միայն աշխատութիւնով երեւելի էր, այլ իրենէ բարձրը եւ հնարագէտ մտքի տէր էր, անանկ մտքի տէր, որուն գործողութիւնները չէ թէ լոկ ժամանակի եւ տեղոյ մերձաւորութիւնովը կը կառավարուէին, այլ վերաբանութեան եւ գտածոյ ու գործքի աւելի արդիւնաւոր զուգորդիչ սկզբունքներովը:

152. Նախընթաց օրէնքին վրայ՝ զգացողութեանց վերաբերելով:

Երէկըդ՝ քննած օրէնքներնիս կը վերաբերի նաեւ զգացման եւ կրից կամ՝ այլով բանիւ բնաւորութեանց ընդարձակ տարբերութիւններուն. Նկատենուս այս մասը դիւրին հասկընալու համար՝ երկու կարգ մարդիկ յառաջ բերենք. Ինչպէս երկու տեսակ մարդերնուս առաջինը անոնք են, որոնք՝ ինչպէս որ կը դատուին այսպիսի անձինք, սխալ եւ մեղանչական բնաւորութիւն մը ունին. Ասոնք իրենց պզտիկութենէն առանձնութեան սէր մը կը յայտնեն,

կամ իրենց տարիքին դաղտնիքներուն հետ ազէկ հաղորդակցութիւն ընելու համար, կամ առանց ուրիշներուն իրենց արդելք ըլլալուն՝ բնութեան գործքերուն մէջ ազդողական եւ վնասէ ինչ բան որ կայ զանոնք ազատաբար դննելու՝ դիտելու եւ վրանին որոճալու համար. Միւս կարգէն եղողներն բնականապէս կայտառ եւ զուարթաբարոյ են բնաւորութեամբ. Ասոնք բնութեան գեղեցկութիւններովը կը զուարճանան, ոչ թէ առանձնութեան մէջ, այլ ուրիշներուն հետ ընկերութեամբ. Մէկ կողմանէ խռովեալ խորհուրդներու բաց չեն ձգեր սրտերնին, մէկ կողմանէ ալ խաղաղութեան՝ խնդութեան եւ յուսոյ քաղցր ճառագայթներուն ներս մտնելուն ամենեւին արդելք չեն դներ.

Արդ՝ այս անտարակոյս է թէ այս երկու կարգ մարդոց բնաւորական տարբերութիւնները ազդեցութիւն ունին զուգորդութեան նախնական օրէնքներուն վրայ. այսինքն թէ՝ զուարթաբարոյ մարդուն խորհուրդներուն կարգը տխուր եւ մելամաղձոտ մարդուն խորհուրդներուն կարգէն շատ տարբեր կ'ըլլայ. Այս տարբերութիւնները երեւելի բանատեղծներ շատ աղուոր կերպերով նկարագրած են.

Ասոնցմէ ի զատ մեր խորհուրդներուն զուգորդութեան ընթացքը այն ժամանակաւոր զգացումներովն ալ կ'եղանակաւորի, որոնք որ մեր բնաւորութեանը ընդհանուր որպիսութեանը բացառութիւնք կրնանք սեպել. Զուարթաբարոյ մարդը միշտ զուարթ չ'ըլլար. ոչ ալ մելամաղձոտը ամէն առեն նոյն ծանր եւ խոհուն կերպարանքը կ'ունենայ. երբեմն երբեմն առողջութեան կամ հիւանդութեան պատճառով, յաջողակ կամ ձախողակ դէպքի մը պատճառով, եւ կամ դիւրին չբացատրուելու պատճառով մը մէկմէկու բնաւորութիւն կը փոխարկեն քիչ մը առեն. Այնպէս որ մեր մտաւոր հանգամանքներուն մէկզմէկ յաջորդելու կարգը չէ թէ միայն մեր բնաւորութեանը ընդհանուր որպիսութենէն կը տարբերի, այլ եւ ամէն աւուր եւ ամէն պահու վազանցիկ զգացումներէն ալ միշտ կը փոխուի.

Արժան է որ զուգորդութեան բոլոր օրէնքները հոս ամիսի դնենք, ու այս նիւթիս վրայ խօսքերնիս լմընցնենք. Նախնական կամ ընդհանուր օրէնքներն ասոնք են. Նմանութիւն, Դիմաբերութիւն, տեղոյ եւ ժամանակի Մերձաւորութիւն, եւ Պատճառ ու Գործ. Այն պարագաներն, որոնք մասնաւորաբար կ'եղանակաւորեն եւ կ'իշխեն այս օրէնքներուն ներգործութեանը վրայ, կ'ըսենք Երկրորդական օրէնք, եւ ասոնք են, Անցք ժամանակի, Կրկնութիւն կամ ուռնակութիւն, Կցորդեալ զգացմունք, եւ բնածին Տարբերութիւնք մտաւոր կազմութեան:

ԳԼՈՒԽ Է.

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆ

153. Ծանօթութիւնք յիշողութեան ընդհանուր քննութեանը վրայ :

Բնական կարգը կը պահանջէ որ Զուգորդութենէն անցնինք Ծիշողութեան, վասն զի յիշողութիւն ըսելով հարկաւորապէս անկէ առաջ զուգորդութիւն եղած ըլլալը կը հասկըցուի, եւ երկուքը իրարու հետ բնութեամբ շատ կապակցութիւն ունին : Մարդկային հմտութեանց Ծագմանը մեծ խնդրոյն նայելով, Ծիշողութիւնը՝ ինչպէս որ արդէն ակնարկած ենք, հմտութեան աղբիւր մը սեպելու է աւելի միւս մտաւոր կարողութեանց հետ մէկտեղ առնելով՝ քան թէ ըսե էեւ : Ինտոր կրնայինք առարկաներու եւ առարկաներու կարգերուն հմտութեանը վրայ հիմնեալ ինչ եւ իցէ վերացեալ դաղափարներ կազմել առանց յիշողականին օգնութեանը . եւ տրամաբանութեան ու երեւակայութեան կարողութիւններուն բոլոր ներգործութիւններուն մէջ ալ՝ յայտնի է թէ՝ յիշողութեան կարողութիւնը էապէս հարկաւոր է : Սակայն ասոր Հմտութեան ծագմանը հետ ունեցած կապակցութեանը վրայ խօսքերնիս չերկարելով՝ անցնինք նոյն իսկ կարողութիւնը քննելու թէ՛ իր ընդհանուր բնութեանը եւ թէ մէկ քանի մասնաւոր հանգամանքներուն կողմանէ :

Ծիշողութիւնը մտքին այն կարողութիւնն է, որով անցեալ ժամանակի յարաբերական դաղափարին հետ միացած վերըմբռնումնը կը ծագին մեր մտքին մէջ : Ըսել է թէ ասիկա ոչ թէ պարզ այլ բաղադրեալ իմացական ներգործութիւն մըն է, որ կը բովանդակէ, (1.) Առարկային իմացումը . եւ (2.) անոր գոյութեանը ժամանակով առաջ ըլլալուն յարաբերական իմացումը : Այսինքն այս կարողութիւնով չէ թէ միայն առարկային վերըմբռնումը կ'ունենանք, այլ այն վերըմբռնմանը հետ մէկտեղ այս ճանաչումն ալ՝ թէ այն առարկան անցած ժամանակի մը մէջ մեր զգայարանաց քննութեանը առարկայ եղած է կամ ինչ եւ իցէ կերպով մը իմացած ենք զանիկայ :

Երբոր սենեակնուս մէջ նստած ինքզինքնիս լեւան մը դլուխ կ'ելեւէակայենք, այն միջոցին մեր մտքէն անցած անուռաններու՝ կապուտակ երկնից եւ կանաչագեղ դաշտերու համոյական դաղափարներն լոկ վերըմբռնումնըն են : Իսկ երբոր այս դաղափարներուն հետ ժամանակի յարաբերութիւն ալ միանալով՝ իրրեւ մեր մանկութեան օրերու անուռանները՝ լեւներն եւ դաշտերը մտքերնիս իյնալու ըլլան, անատեն այն առջի պարագային մէջ լոկ վերըմբռնումնը եղող մտաւոր հանգամանքները կ'ըլլան Ծիշե-ՐԻՒ : եւ մտքերնուս այս վերջին հանգամանքները ծնանող կարողութիւնը կ'ըսուի Ծիշե-ՐԻՒ, Ծիշեի-ՆՆ, կամ Ծիշեի-ՆՆ-ՐԻՒ :

154. Ծիշողութեան հաւասրի հիմ մը կամ օրէնք մը ըլլալը :

Ծիշողութիւնը, որ անցեալ հաստատին մէջ բացատրեցինք, Հաւատքի հիմ մը կամ օրէնք մըն է : Որ բանին մէջ որ ունեցած զգայութիւններնուս ուղիղ կերպով մեր յիշողութեանը հաղորդուելուն վրայ երկբայելու մասնաւոր պատճառ մը չունինք, այն բանին վրայ ունեցած յիշելութիւննիս՝ այն նախընթաց զգայութիւններուն եւ իմացումներուն պէս՝ մեր հաւատքին եւ գործքերուն վրայ կ'իշխեն : Առանկ կազմուած է մեր միտքը : — Պէտք է դիտել, թէ հաւատքին յիշողութենէ բնական կախումն ունենալը հաստատած ատեննիս բացայայտ սահման մըն ալ կը դնենք : Անատենը միայն հաստատուն վստահութիւն կրնանք ունենալ մեր յիշելութիւններուն վրայ, երբոր այն յիշած անցեալ փորձառութիւններնուս ուղիղ կերպով մեր յիշողութեանը հաղորդուելուն վրայ երկբայելու տեղ չունինք :

Ամէն մարդ ներքին զգացումով մը կրնայ գիտնալ թէ այնինչ բանին մէջ իր յիշողութեանը վրայ երկբայելու պատճառ մը ունի թէ չէ, քանզի այն նոյն գիտակցութիւնը, որ իր յիշողութեան կարողութիւն ունենալը կ'իմացընէ իրեն, այն յիշողութեան ինչ աստիճան ըլլալն ալ կ'ազդէ . այսինքն զօրաւոր կամ տկար, յստակ կամ աղօտ ըլլալը : Եթէ անանկ ըլլայ որ իր յիշողութեանը ցուցուցած բանին վրայ կասկածելու պատճառ մը գտնէ, անատեն կամ իր վըստահութիւնը պիտի նուազի իր կասկածին համեմատութեամբ, կամ՝ եթէ կարողանայ՝ կասկածին պատճառները վերցընելուն հետեւքը պիտի նայի :

Բանաւոր կերպով մարդ չի կրնար այսպիսի կարծիք մը ընել, թէ ծանուցած սահմանումնիս յիշողութեան վրայ վստահանալուն վարդապետութեանը դէմ առարկութիւն կրնայ ըլլալ : Առանց այս վստահութեանը մեր վիճակը լաւագոյն չէր ըլլար, քան եթէ զգայարանաց ազդմանցը կամ վկայութեան վրայ վստահութիւն ունենալու բոլորովին անկարող ստեղծուէինք . որպէս թէ գոյութիւն

չունեցողի պէս կ'ըլլայինք, վասն զի այս ունեցած դպրութիւններնուս օդնութեամբը մեր անցեալ փորձառութիւններէն բան մը չպիտի կրնայինք քաղել։

155. *Այլ եւ այլ ասիճան յիշողութեանց վրայ։*

Յիշելու կարողութիւնը առհասարակ ամենուն տրուած ձիրք մըն է, եւ՝ ընդհանրապէս խօսելով՝ գրեթէ ամենուն վրայ ալ մէկ ասիճան է։ Ամէն մարդ բաւական յաջողակութիւն ունի այս բանիս մէջ. ամենուն յիշողութիւնն ալ կենաց սովորական պէտքերուն կ'օգտէ։ Բայց թէպէտ եւ ընդհանրապէս գրեթէ մի եւ նոյն հաւասարութեամբ ամենուն տրուած կը գտնենք այս կարողութիւնը, սակայն խիստ տարբ կամ զգալուր յիշողութեան տէր եղողներու օրինակներ ալ կը գտնուին։

Սենեկապ՝ Հորդանոս անուն Հռովմայեցի աստեղագէտին համար կը պատմէ թէ որ մը ինչուան իրիկուն վճռաւանողի մը մէջ նստեր է, ու իրիկուան՝ ինչ ապրանք որ ծախուեր է՝ ինչ դնով ծախուեր է՝ եւ ինչ անուն մարդոց տրուեր է՝ ամէնքն ալ մէկիկ մէկիկ մոքին հաշիւ ըրեր է, եւ նոյն հաշիւը այն բաներէն արձանագրող դրագրին հաշուին հետ կատարելապէս համաձայն եկեր է ամենայն մասամբ։

Հետեւեալ պատմութիւնն ալ երեւելի օրինակ մըն է զգալուր յիշողութեան։ — Աստենով Անգղիացւոյն մէկը Բրուսելայի թագաւոր Մեծն Փրետերիկոսին կու գայ, մեծն այս մարդով որ իր յիշողութեան զգալութիւնը անոր ցուցընէ։ Փրետերիկոս Վոլտէռը իրեն կը կանչէ եւ երկնեկի բանաստեղծութիւն մը կարդացընել կու տայ իր դխնացը, որ դեռ նոր չինած է եղեր։ Կարդալը լմնցնելէն ետեւ, Փրետերիկոս՝ այդ բանաստեղծութիւնը ձեր հեղինակութիւնը ըլլալու չէ՝ կ'ըսէ Վոլտէռին. հոս մէկ օտարական մը կայ, որ տասիկայ ծայրէ ի ծայր կրնայ գրուցել։ Օտարականը կու գայ կը սկսի տասնց փոքր ինչ տարբերութեան տառասրդը բառ առ բառ կարդալ. տպուած կը մնայ Վոլտէռ իր այնչափ աչքառութիւնով չինած բանաստեղծութիւնը օտարականին բերնէն լսելուն, եւ բարկանալով կը պատառէ գրուածքը մէկ դի կը նետէ։ Ետքը երբոր իրեն կը պատմեն բանին ինսոր ըլլալը, մեծ յօժարութեամբ, իրրեւ ապշխարութիւն այնպէս չուտ բարկանալուն, կը նստի նորէն կը գրէ բանաստեղծութիւնը օտարականին բերնէն։

Այս տեսակ ուրիշ օրինակներ ալ կան այլ եւ այլ անձանց վրայ գրուած պատմութեանց մէջ յիշուած. բայց տասնք մարդկային մեծ ընդհանուր կերպարանքին բացառութիւնները սեպելու ենք, որոց պատճառը սիր եւ իրէ դիտցած սկզբունքներումիս դժուար է

մեկնել։ Հաւանական է որ տասնք ընդարձակ եւ բնածին ձիրքեր են, եւ թէ որ տասնկէ բանը, լոկ պատմութենէն տեղի բացատրութիւն չեն վերցըներ։ Սակայն մէկ քանի ուրիշ դանազանութիւններ եւ մասնաւոր յատկութիւններ կան յիշողութեան, նշանաւորութեան կողմանէ թերեւս հիմնական պատճառներէն վար, որոց վրայ արժան է մանրամասն դիտողութիւն բնել։

156. *Մասնաւորաց յիշողութիւն, կամ յիշողութեան այն տեսակը, որ տեղոյ եւ ժամանակի յարաբերութեանց վրայ հիմնեալ է։*

Տեսակ մը յիշողութիւն կայ, որ սովորաբար ինքզինքը շատ յայտնի կերպով կը ցուցընէ. որ կամանալս տեղոյ եւ ժամանակի մերձաւորութեան յարաբերութիւններուն վրայ հիմնեալ է։ — Այս ձեւ կամ այս տեսակ յիշողութեան վրայ բացատրութիւն բրած ատեններս ազէկ կ'ըլլայ որ յիշողութեան բնդհանուր բնութեանը վրայ ասկէ առաջ եղած դանդաղութիւնները քիչ մը մոռերնիս բերենք։ Պէտք չէ մոռնալ թէ յիշելութիւնը ուրիշ բան չեն, այլ միայն ժամանակի վերաբերական դանդաղութեան խնդացմանը հետ միացած վերըմրանմունք։ Ուստի թէ որ անցեալ ժամանակի դադափարները վերըմրանմունք, կը մնան մեր յիշելութեան տարբ միայն վերըմրանմունք։ Արդ՝ յայտնի է թէ վերըմրանմունք լոկ կամական ճիդով մը կամ ուզելով մը յառաջ չեն գար մեր մոքին մէջ, վասն զի այնինչ վերըմրանման մոքերնիս գալը կամիլը հարկաւորապէս արդէն այն վերըմրանումը մոքերնուս մէջ կայ ըսել է։ Ուստի վերըմրանմունք արդէն քննած ը-փ-ը-ր-ի-կան սկզբունքներնուս մէկ քանիին ազդեցութեամբը մոքերնուս մէջ յառաջ կու գան։ Հետեւաբար յիշողութիւններս ալ՝ մեր մոքին գործողութիւններուն վրայ ամենէն եւել իշխող գործողիչ սկզբունքը որն է, անոր նման մասնաւոր յատկութիւն մը կ'առնէ։ Թէ որ՝ օրինակի ազդու՝ յիշողութիւններս Մերձաւորութեան գործողիչ սկզբունքին վրայ հիմնեալ ըլլայ սովորաբար, անոր նիւթերը լոկ եղելութիւններ կ'ըլլան եւ անոնց տրուածքին դէպքերը եւ պարագաները, առանց անոնց վրայ եղած խորին ներքին քննութիւններու ծանօթութեանց։ եւ այս տեսակ յիշողութիւնը չէ թէ միայն իրրեւ յայտնի տեսանելու եւ գործնական յիշողութիւն կրնանք տասրագրել, այլ յատկապէս այս անունով կրնանք ցուցընել, Մասնաւոր յիշողութիւն, այսինքն՝ մասնաւորաբ պատճառ յիշողութիւն։ Իսկ նիւթ գլխաւորապէս ուրիշ գործողիչ սկզբանց վրայ հիմնեալ ըլլայ, անասնի թէպէտ այնչափ դիւրաթիւ՝ դիւրաւ ամէն բանի չպիտի եւ այն-

Յիշողութիւն։

չափ մանրամասն բաներու նկատող յիշողութիւն չ'ըլլար, սակայն ունի փիլիսոփայական յատկութիւն մը կ'ունենայ։

*Ան յիշողութիւնը, որ գլխաւորաբար մերձաւորութեան օրէնքին վրայ հիմնուած է, որուն որոշիչ յատկութիւնն է մանաւանդ լեցուած ըլլալը, կը գտնենք որ յատկապէս չդաստիարակուած մարդոց մէջ ընդհանուր է, չէ թէ միայն արհեստաւորաց եւ բանուոր մարդկանց կարգէն եղողներուն, այլ որ եւ իսկ հանգամանաց տէր եղող այն ամէն մարդոց մէջ, որոնք մեծաւոր կրթութեան միջոցները ձեռք ձգած չեն, կամ եթէ ձեռք ձգած ալ ըլլան, բանեցուցած չեն։ Անչուշտ ամէն մարդ զանազան օրինակներ տեսած եւ գիտցած ըլլալու է այս տեսակ մարդոց ինչ մեծ դիւրութեամբ եղելութիւններ՝ տեղեր՝ ժամանակներ՝ անուններ, հանգամանքներու՝ չէնքերու՝ առանգութիւններու եւ տեղական դիպուածներու մանրամասն պարագաներ միտք բերելը։ Օրինակի համար՝ ասոնք եթէ իրենց գիտցած մէկ բանը պատմելու ըլլան, ընդհանրապէս պատմած դէպքերուն ժամանակը կը յիշեն. չէ թէ առնորոշ կամ մերձաւոր ժամանակ մը, այլ ճիշդ եղած՝ ամիսը՝ օրը՝ կամ ժամը։ Եւ նոյնպէս անձ մը կամ տեղ մը, մէկուն հագուստը կամ զարդարանքը, տեղի մը աշխարհագրական դիրքը կամ հոն պատահած դիպուածները ստորագրելու որ ըլլան, ան նոյն մանրամասն բաներ յիշելու յատկութիւնին յայտնապէս կը ցուցընեն։

157 Մասնաւորաց յիշողութեան վրայ բացատրութիւններ։

Մարդկային բնութեան երեւելի վարդապետներն (որոնց մէկն է Շէքսպիր) տեղ տեղ յայտնած են այս կերպ յիշողութեան վրայ ունեցած տեղեկութիւնները։ Շէքսպիր իր կատակերգութիւններուն մէջ տեղ մը Թուխրի անուն կնկան մը Ֆէլըդաֆի անուն մէկուն դիմքը առնելու համար տուած խոստումնքը յիշեցընելը կը նկարագրէ, ուրտեղ այդ կնկանը այն եղած խոստումնքին մանրամասն պարագաները ինչպէս դիւրութեամբ յիշելը յայտնապէս կ'երեւնայ. որ չէ թէ առանձին եղելութիւնը ընդհանուր կերպով մը կը պատմէ, հապա գաւառորի առջեւ վկայութիւն տալու կեցողի պէս՝ պարագայ չի թողուր կը յիշէ։ — « Դուն ինծի երդում ըրիր, կ'ըսէ, կէս ոսկեզօծ գաւաթի մը վրայ, Դրիին սենեակին մէջ նըստած բոլորակ սեղանին քովը, հանբայնի ածուխի կրակով մը, Հոգեգալուստին չորեքշաբթին, երբոր իշխանը դխուզ այն սաստիկ հարուածը իջեցուց՝ դինքը ուինտզրի երդեցիկներուն նանանցնելու համար »։ — Կուռնելիոս Ագրիպպեոս գրքին մէջ յիշուած կառավարը Արջու Պարտէզ բուսած տեղը տեսած մէկ մեռնամաւ-

Յիշողութիւն։

տութիւնը կը պատմէ. « Երկու հոգի միցնակի համար պատերազմեցան, կ'ըսէ, մէկը դեղեցիկ մարդ մըն էր, պաշտօնով ասպետ. միւսը սեւ մէկն էր, արհեստով մսագործ. ասպետը կարմիր բանդով հագեր էր, մսագործը կապուտ, թատրոնի մը մէջ կռուեցան, ժամը չորսին, եւ ասպետը մսագործը վիրաւորեց սրունքէն »։

158. *Փիլիսոփայական յիշողութեան վրայ, կամ այն տեսակ յիշողութեան վրայ, որ չէ թէ մեծամտութեան՝ այլ ուրիշ վերաբերութեանց վրայ հիմնեալ է։*

Ուրիշ կերպ յիշողութիւն մըն ալ կայ, մանաւորաց յիշողութենէն յատակ կերպով որոշելի, որուն Փիլիսոփայական յիշողութիւն կրնանք ըսել։ Այս տեսակ յիշողութիւնը հազիւ կ'ըլլայ որ Մերձաւորութեան յարաբերութիւնը իրեն օգնութիւն առնէ, այլ գլխաւորաբար Նմանութեան՝ Դիմադրութեան եւ Յաւէտութեան յարաբերութիւններուն վրայ կայացած է։ Մանաւորաց յիշողութիւնը, որ գրեթէ բոլորովին մանրամասն պարագաներով կը զբաղի, եւ մանաւորաբար զգայարանաց իմանալի բաներու հետ, այն մարդոցը ամէն սիրտերը կը լեցընէ, որոնք որ այդ տեսակ յիշողութեան տէր են։ Սակայն լոկ տեղւոյ եւ ժամանակի Մերձաւորութիւնը, որ այդ մարքերուն կարողութիւնները ազէկ չդաստիարակած մարդոց յիշողութեանը մէջ եղելութիւնները եւ դէպքերը իրարու հետ կապող գրեթէ մէկ հատիկ սկզբունքն է, փիլիսոփային առջեւը շատ քիչ արժէք ունի։ Փիլիսոփայական մտքի տէր եղողը բաներուն բնութեանը խորութիւնը թափանցելը կը նայի, շատ քիչ մըտադրութիւն կ'ընէ բոլորովին արտաքին եւ դիպուածական բաներու. այլ սուր աչքով բաներուն վերաբանութիւնները, դիմադրութիւնները, պատճառները եւ հետեւութիւնները կը գտնէ՝ վեր կը հանէ։ Հռչակաւոր Գազղիացի Մանգան թերեւս սովորականէն աւելի աւտիճանաւ մը զուրկ էր այն մանաւորաց յիշողութիւն ըսածներնէն։ Տեղ մը ինք իրեն համար կ'ըսէ, թէ « Սոփոլսած եմ սպասաւորներս իրենց պաշտօնին կամ ծնած տեղերուն անունով կանչելու, վասն զի չեմ կրնար անուններին միտքս պահել. եւ թէ որ շատ ապրելու ըլլամ, կարծեմ թէ իմ անունս ալ պիտի մոռնամ »։ Բայց այս խօսքէն, որով անուններ եւ անջատեալ եղելութիւններ՝ մանաւանդ հասարակ կենցաղոյս վերաբերեալ բաները միտքը պահելու անկարող ըլլալը կը ցուցընէ, բոլորովին յիշողութիւն չունիմ ըսել չի հասկցուիր։ Իր դրութիւններէն կ'երեւնայ որ խորհրդածող եւ հայեցողութեան պարապող մարդ մըն էր ինք. եւ յայտնապէս կը ցուցընէ իր խօսքերովը, որ մարդկային բնութեան

սկզբունքները ուսանիլը շատ աւելի հաճելի էր իրեն , քան թէ արտաքին բաներու վրայ հմտութիւն ստանալը : Որ այս ասորժակին բերմամբը իր յիշողութիւնը աւելի փիլիսոփայական էր , քան թէ մասնաւորաց , եւ ընդհանուր սկզբունքները աւելի հաստատութեամբ վիզը կը պահէր , քան թէ մասնաւոր բաները :

159. Փիլիսոփայական յիշողութեան վրայ բացատրութիւնք :

Այն մարդիկը որոնց խմացումներն փիլիսոփայական են եւ որոնց յիշելութիւններն ալ հետեւարար նոյն բնութիւնը ստացած են , չեն կրնար ուրիշ կերպ խմացական հակամիտութեան տէր եղողներուն չափ արագ եւ երեւելի յառաջադիմութիւն ընել ամէն տեսակ գիտութեանց մէջ : Գրեթէ ամէն գիտութիւն երկու կերպարանք ունի ուսանողին աչքին առջեւը , մէկը տեսական , միւսը գործնական . մէկմը իր սկզբունքները , մէկ մ՚ալ իր երեսոյթներն ու գործածութեան կանոնները : Մասնաւորաց յիշողութեան տէր եղողին միտքը չուտով գործնականին կը վազէ , սորված բանին իրական ճշմարտութիւնները անաչխատ կերպով ձեռք կը ձգէ , եւ անանկ քաջութեամբ ու դիւրութեամբ անոր կանոնները կ՚արտայայտէ , որ փիլիսոփայական յիշողութիւնը անոր քովը աննշան կը ձեւայ : Բայց երբոր գիտութեան այն մասերուն կը հասնին , որոնք որ այնչափ աչք առնելու բաներ չունին , երբոր վերացութեանց՝ կարգաւորութեանց եւ սկզբանց աւելի օգտակար հմտութիւններուն կու գան , անատեն կը փախուի բանը : — Ա.յս բանիս պատճառ ծանօթութիւն մը ունի Սգիւարդ . « Ուշիմութենէ զուրկ եղող մարդը (որ հոս ըսել է բնականապէս փիլիսոփայական մտքի տէր չեղողը) քիչ աշխատութիւնով կրնայ խել մը մասնաւոր բաներ գանձնել մտքին մէջ բնական գիտութենէ կամ բնազդութենէ , զորոնք սկզբունքի մը չի վերածեր , ու անոնցմէ հետեւութիւններ չի հաներ . եւ այս ծանօթութիւնները ստանալու յաջողակութենէն կը կարծէ թէ այն գիտութիւններուն բնական ախորժակ մը ունի : Իսկ անոնք , որոնց որ արուած է գիտութեանց սահմանները ընդարձակել , երբոր նոր բանի մը ձեռք կը զարնեն չփոթութիւն մը կը զգան , յիշողութիւններին իրական ճշմարտութիւններով կը բեռնաւորի , այն ճշմարտութիւններուն մէջ մէկ յարաբերութեան կապակցութիւն մը չեն կրնար տեսնել . Սակայն ժամանակին իրենց գերազանցութիւնը երեւան կ՚ելլէ , որ այս գերազանցութիւնը ըստ մասին այն առջի բերան զգացած տհաճութիւններնէն կը ծագի , որն որ միշտ իրենց յուզմնդրութիւնը կը գրգռէ , մինչեւ որ այն երեւութապար մէկմէկու հետ կապակցութիւն չունեցող խառնափնդոր ճշմարտութեանց բազմութեանը մէջ այն պարզութիւնը եւ զեղեցկութիւնը տեսնեն , որ բոլոր բնութեան գործողութիւններուն հանգամանքն է » :

160. Դիտամբ յիշողութեան վրայ :

Ցիշելութեան մէկ կերպը կամ կիրառութիւնը կայ , որ կ՚ըսուի Դիտմամբ Ցիշելութիւն կամ Ցիշեցնիչ . Ասոր ալ բացատրութիւնը տալու համար պէտք է որ կրկին դիտողութիւններս քիչ մը յիշողութեան ընդհանուր բնութեանը դարձընենք . — Ցիշողութեան վրայ տուած սահմանումս այս էր , թէ անցեալ ժամանակի յարաբերական գաղափարին հետ միացած վերբերմունք ծնանող մտաւոր կարողութիւն մըն է : Ասկէ հարկաւորապէս կը հետեւի որ յիշողութիւնը՝ գոնէ մեծ մասով մը՝ Զուգորդութիւն է : Արդ՝ պէտք է յիշել թէ մեր խորհուրդներուն զուգորդութիւնը ճիշդ մըտօք կատարուր չէ . այսինքն՝ պէտք կերպով կամքերնուս իշխողութեանը տակը չէ : Մեր զուգորդեալ խորհուրդներն կու գան ու կ՚երթան , (սկզբնաւորութիւններնուն վրայ չէ խօսքերնիս ,) մենք ամենեւին անկարող ըլլալով անոնց վրայ պէտք զօրութենէ մը ի գատ ուրիշ իշխողութիւն մը բանեցընելու : Ա.յս իրական ճշմարտութիւններէն կը հետեւի որ մեր յիշելութիւններն ալ , որ ըստ մասին լոկ զուգորդեալ խորհուրդներ են , ճիշդ մտքով կատարուր չեն . այլով բանիւ՝ անհնար է մեզի մէկ բան մը յիշել լոկ յիշել ուզելով : Ա.յնինչ բանը յիշել ուզելը կամ կամիլը այն բանը արգէն մտքերնիս է ըսել է . ուստի լոկ ուղղակի կամեցումով մը , այնինչ բանը միտքս բերեմ ըսելով մտքերնուս մէջ խորհուրդ ծագեցընելը ոչ միայն մեր մտքին կազմութեանը անհնարին բան է , այլ անտեղի խօսք է : Ասոր համար կը գտնենք որ յիշողութիւնիս զօրացընելուն եւ սրելուն զօրութիւնը զուգորդութեան այլ եւ այլ սկզբունքները վարպետ կերպով գործածելուն եւ օգնական առնելուն վրայ կը կայանայ : Եւ ահա այս ճշմարտութենէն Դիտամբ Ցիշելութեան բացատրութիւնը կը հանենք :

161. Դիտամբ յիշելութեան ինչ ըլլալը :

Երբոր դիտամբ յիշելութիւն ընելու կ՚ըլլանք , կամ մէկ պարագայ մը յիշել կ՚ուզենք , յայտնի է թէ այն ընդհանուր դիտողութիւնը , որուն մէկ մասը ըլլալ պիտի գտնենք այն պարագան՝ երբոր մտքերնիս գայ , առաջուց մեր մտադրութեանը առարկայ ըլլալու է : Ա.յսինքն՝ անանկ ըլլալու է , որ պատմութեան երեւելի կը-

Ցիշողութիւն :

տորները յիշենք , ու առջի բերանը ուզածնուս պէս պատմելու անկարող գտնենք ինքզինքնիս : Այս վիճակին մէջ երկու կերպ հնարք կը բանեցընենք չյիշած պարագաներնիս միտք բերելու : — Ա—ՀԻՆ այս է , որ այլ եւ այլ ենթադրութիւններ կ'ընենք ու կը նայինք թէ որը ամենէն յարմար կու գայ ընդհանուր իրողութեանը . անոր երեւելի մասերը բաղձանաց կամ հետաքրքրութեան ըզգացումով մը յարատեւութեամբ աչքերնուս առջին պահելով : Այս կերպ խորհուրդները միտք բերելը աւելի տրամաբանութեան ձեւով է , քան թէ զուտ յիշողական ներգործութեամբ :

Երկրորդ կերպն ալ այս է , որ արդէն յիշած խորհուրդներնուս վրայ կը մնանք , եւ զանոնք մտքերնուս մէջ կրկին եւ կրկին կը դարձընենք , մինչեւ որ զուգորդութեան սկզբան մը օդնութիւնը գտնենք , եւ անով ձեռք ձգենք այն փնտռած մասնաւոր գաղափարնիս : Այսպէս երբոր գոց ըրած մէկ բաներնիս զրուցելու կ'ըլլանք ու կը նայինք որ մէկ պարբերութիւն մը կամ խօսք մը մտքերնիս չի գար , անկէ առջի պարբերութեան վերջի բառերը քանի մը անգամ կը կրկնենք , եւ ասանկով շատ հեղ մոռցածնիս մտքերնիս կու գայ :

162. Նախընթաց ծանօթութեանց վրայ բացատրութիւն :

Նախընթաց հատուածին մէջ ըրած ծանօթութիւններնիս թերեւս աւելի որոշ կը հասկըցուին հետեւեալ բացատրութիւնով : Պէյդէի կը պատմէ թէ ինք մէկ եկեղեցական մը կը ճանչնայ եղեր , որ մէկ կաթուածի մը հանդիպելով , այն հիւանդութենէն առջի չորս տարուան բոլոր անցած գացած բաները մոռցեր է . թէպէտ չորս տարիէն առաջ պատահածները կը յիշէ եղեր , Այս յիշեալ միջոցին մէջ տպուած լրագիրները , իրեն բոլորովին նոր ըլլալով , ախորժելով կը կարդայ եւ կը զուարճանայ եղեր : Բայց կամաց կամաց այս անձը այն չորս տարուան մոռցածները սկսեր է նորէն միտք բերել , եւ առանէ մը եւեւ ուրիշ մարդոց պէս ամէն բան կը յիշէ եղեր : Հիմայ այս դիպուածնուս մէջ կ'երեւնայ թէ առաջ զուգորդութեան սկզբունքներուն զօրութիւնը հիւանդութենէն բոլորովին տկարացեր է , առանց ուրիշ օգնութեան մը նորէն կենդանանալուն յոյս մը չնկալով : Այս օգնութիւնն ալ՝ անտարակոյս՝ խօսակցութիւնը , զղայարանաց հանդիպած այլ եւ այլ արտաքին առարկաներուն նորոգ խնացումը , եւ կարդալն եղեր է : Առջի կարդացած հին լրագիրները կարդալով , եւ մանաւորաբար խօսակցութիւնով առեն առեն այնպիսի գաղափարներու հանդիպեր է , որոնք չէ թէ միայն առանձին մտքին մէջ եղած են առաջուց , հապա ուրիշ գաղափարներու հետ ալ միացած ըլլալով՝ որոշ եւ բազմադիմի խորհուրդներու կարգեր ձեւացուցեր են : Եւ ասանկով անթուելի խորհրդոց յառաջատութիւններ միտքն են եկեր : Դարձեալ՝ ուրիշ կարգ կարգ խորհուրդներ յիշեր է , ըէ՛մէմբ չընկերանալ կերպերը բանեցընելով . այսինքն՝ ենթադրութիւններ ընելով եւ զանոնք արդէն միտքն եկած գաղափարներուն հետ բաղդատելով , կամ այն գաղափարներուն վրայ մնալով եւ զանոնք մտքին մէջ պտտցընելով , եւ ասանկով ուրիշ խորհրդոյ կարգեր երեւան հանելով : Այս կերպով եղած սեպելու ենք՝ առանց տարակուսելու՝ այս յիշուած անձին իր կորսնցուցած հմտութիւնը նորէն միտք բերելը :

Այս դիտողութիւններն հիմայ յիշած օրինակէս ի զատ՝ ծերոց վրայ երբեմն տեսած մէկ հանդամանքնիս ալ կը բացատրուին : Հարցուր ծերոց իրենց պատանեկութեանը դէպքերէն , եւ երբեմն ամենեւին անկարող կ'ըլլան պատասխան մը տալու : Բայց երբոր այն օրերու մէկ երեւելի անցքը կը յիշես , կամ անանկ մէկ բարեկամնին իրենց միտքը կը ձգես , որու հետ որ զուգորդեալ շատ խորհուրդներ ունին , անատեն յիշողութիւնն կը կենդանանայ , եւ կը սկսին շատ պատմութիւններ ընել այն լուռ եղած բաներնուն վրայ :

163. Լաւ յիշողութեան նշաններն :

Ցիշողականին ծառայած գլխաւոր պատճառը մեզ մեր անցեալ փորձառութիւններէն ընդունած հմտութիւննիս գալիքին կարեացը համար պահելու կարողացընելն է : Ուստի լաւ յիշողութեան երեւելի նշաններն այս երկուքն են , գաղափարներն պինդ պահել , եւ պէտք եղած առենը զանոնք դիւրաւ յառաջ բերել :

Նախ՝ գաղափարները պահելու զօրութեան վրայ , — Ամենց մտքին վրայ եղած տպաւորութիւնները մնայուն կ'ըլլան : Քարի վրայ եղած քանդակներու եւ մարմարիոն յիշատակարաններու փորագրութիւններուն կը նմանին , որ սովորական աւերիչ պատճառներու վրայ կը խրոխտան , եւ մինչեւ անգամ ժամանակին ծախիչ ձեռքերուն ներգործութեանը կը դիմանան : Սակայն անանկ յիշողութիւններ ալ կան , որոնք՝ թէպէտ առջի բերանը այնպէս կ'երեւնան թէ ամուր կը բռնեն , սակայն այս հաստատուն պահելու զօրութենէն զուրկ են : Ասոնց վրայ եղած տպաւորութիւններն աւազի վրայ փորուած գրերու կը նմանին , որ հովը փչածին պէս կը գոցուին , կամ ձիւնի վրայ գրուած նշանագիրներու նման են , որ արեւին ճառագայթները տեսածնուն պէս կը հալին կ'աներեւութանան : Այս տեսակ յիշողութեան առաջինէն որքան նուաստ ըլ-

Ցիշողութիւն :

լաղը յայտնի բան է , այնպէս որ վրան խօսք եւ ելլցընել չ'ուզեր : Պահելու զօրութիւնը տկարացած յիշողութեան արժէքը ի հարկէ շատ քիչ կ'ընայ :

Երկրորդ՝ յիշուած բանը արտայայտելու դիւրութեան կամ յաջողակութեան վրայ : — Ոմանք , որոնց մտքերնին բան պահելու զօրութիւնը անկատար չի սեպուիր , յիշածներնին վստահութեամբ եւ քաջութեամբ արտայայտելու մասին տկարութիւն կը ցուցընեն : Կամ հմտութիւններնուն կատարելութեանը մէջ սխալմունք մը ըրած են . կամ մտաւոր կրթութիւններնուն մէջ թերութիւն մը ունին . եւ կամ որ եւ իցէ պատճառով մը՝ շատ անգամ տարակուսութիւն կը ցուցընեն , եւ ծանր ու անորոշ կերպով մը կը յիշեն յիշելիքներնին : Ասիկայ մեծ գործնական թերութիւն մըն է , որուն դէմ առնել չէ թէ միայն պէտք է , այլ շատ կարելի ալ է :

Իրաւ է որ փիլիսոփայական մտքի տէր մարդոց վրայ ուրիշներուն վրայ եղածին չափ յիշելութեան յաջողակութիւն չենք կրնար ակնարկել բանաւորապէս , այս պատճառաւ , որ մասնաւոր իրողութիւններու շատ քիչ կամ ամենեւին մտադրութիւն չեն ըներ , միայն թէ երբոր ընդհանուր սկզբունքներ մակարերելու պէտք որ ըլլայ : Բայց այս ալ ճշմարիտ է , թէ երբոր այս յաջողակութեան թերութիւնը այն աստիճան ըլլայ՝ որ շատ չփոթութիւն պատճառէ , մէկ մեծ մտաւոր պակասութիւն մը պէտք է համարել : Եւ ասոր համար մէկ մարդու մը իր ունեցած հմտութեանը վրայ յաջողակ իշխողութիւն բաներցընելը մտաւոր գերազանցութիւն մը կը սեպուի :

164. Ցիշողութիւնը կրթելու կերպեր կամ կանոններ :

Ո'ր տեսութեամբ որ յիշողութեան վրայ նայինք , խիստ մեծ օգտակարութիւն ունեցող կարողութիւն մը կը գտնենք : Այս գերազանց կարողութիւնը սրելու կամ սրութիւնը պահելու համար , եւ մասնաւորաբար նախընթաց հատուածին մէջ խօսուած յիշողութեան հատատուութիւնը եւ յաջողակութիւնը կրթելու կամ պահելու համար, հետեւեալ կանոնները արժան են մտադրութեան :

Ա . Երբէ՛ք մի շտապեր հաբեռանդ կամ մանկան կամ կիսով հմտութենով՝ — Մարմնաւոր անգործութեան որչափ հակամէտ որ է մարդս , մտատուրին ալ անկէ պակաս չէ : Ուսանողը ուսման աշխատութիւններէն փախչելու համար շատ հակամէտ են ամառպարելով եւ անհոգութեամբ անցնելու սորված բաներնուն վրայէն : Ասիկայ վնաս կու տայ յիշողութեան : Տուկալտ Սդիւարդ կ'ըսէ , « Թէ առանց խորհրդածութեան շատ եւ զանազան բաներ կարդալու ունակութենէն աւելի վնասակար բան չկայ , չէ թէ միայն մտքին հնարա-

գիտութեան զօրութիւններուն , այլ բոլոր կարողութիւններուն ընդհանրապէս » : Միշտ քեզի կանոն ըրէ սորված բանդ կատարեալ կերպով հակընդդէմ : Անոնք որ մտքերնին կը դնեն ձեռքերնին անցած բանը՝ ինչ որ ըլլայ՝ աղէկ քննելու , անոր ծուծը քաղելու , շուտով ախորժակ մը կ'իմանան ճշմարտութեան . առաջուց մտքերնուդ ճշմարտութիւնները յստակ կը տեսնուին եւ ընտանի կ'ըլլան իրենց : Այս տեսակ յստակութիւններն եւ զգացած ախորժակներն աւելի կը զօրացընէ իրենց մտադրութիւնը . եւ ասոր ալ բնական հետեւութիւնն այն կ'ըլլայ որ իրենց սորված ճշմարտութիւններն մեծ զօրութիւնով կը հաստատուին իրենց յիշողութեանը մէջ :

Բ . Սպասած հմտութիւնդ , երբէք որ հնարաւոր է , ընդհանուր սկզբանց վերածելով կարգաւորած կ'ըլլանք . եւ թերեւս մեր ստացած տեղեկութիւնները կարգաւորելուն ամենալաւ ճամբան այս ընդհանուր սկզբանց վերածելն է : Թէ որ օրէնսդէտ մը կամ վաճառական մը բոլոր իր թղթերը խառնիխուռն իրարու վրայ դիզելու ըլլայ , բանի մը նայիլ պէտք եղած ատենը դժուար կ'ըլլայ իրեն՝ փնտռածը գտնել . Թէ որ գրագէտ մարդ մը բոլոր հանդիպած ճշմարտութիւնները եւ դատողութիւնները՝ առանց կարգի՝ յիշատակարանին մէջ գրելու ըլլայ , շատ դժուար կ'ըլլայ իրեն զանոնք օգտակար կերպով գործածելը : Կարգաւորութիւն չընդող յիշողութիւնն ալ ատանկ է : Ուր որ մէկ ընդհանուր սկզբունք մը կը բռնէ , թէ՛ քաղաքական ըլլայ , թէ գրագիտական , եւ թէ փիլիսոփայական , եւ անոր բացատրութեանը վերաբերեալ իրական ճշմարտութիւններ կը հատաքէ , ձեռք ձգածները՝ որչափ շատ ալ որ ըլլան առանց դժուարութեան կրնայ յիշել . որ ընդհակառակն , առանց այսպիսի ընդհանուր սկզբանց , շատ ձանձրալի բան կ'ըլլար զանոնք միտք բերելը :

Գ . Սորվելը բանէդ բնութենէդ նկատե , եւ ըստ այնմ՝ ըսած ատենդ համար չհետ չթէլ կրցած օգնութիւններդ գործածէ : — Այս կանոնը՝ մէկ երկու գիտութիւն օրինակ բերելով՝ աղէկ կը բացատրուի . Դիցուք թէ աշխարհագրութիւն պիտի սորվի մէկը . կարելի եղածին չափ պէտք է որ լաւ երկրագունտներու եւ աշխարհացոյցներու վրայ սորվի : Լոկ աշխարհագրութենէ երկիրներու յարաբերական տարածութիւնն ու դիրքը եւ աշխարհիս հաղարումէկ բնական եւ քաղաքական բաժանմունքները սորվելու համար , խիստ սաստիկ աշխատցընելու է մէկ մարդ մը իր յիշողութիւնը , եւ այն ալ ընդհանրապէս պարապ տեղը : Աշխարհացոյցներով՝ երկրագունդներով՝ եւայլն՝ աշխարհագրութիւն սորվիլը երկու օգուտ ունի : (1 .) Այս կերպով երկիրներու ձեւը՝ յարաբերական դիրքը եւ տարածութիւնը գաղափար՝ կամ մանաւանդ պատկեր վերցրած կ'ըլ-

լան . որ այս տեսակ վերլուծումներ (Համեմատ 60) շատ կենդանի են , եւ միւսներէն աւելի դիւրաւ կը յիշուին :

(2.) Այս կերպով յիշողութիւնիս օգնական կ'ունենայ իրեն տեղոյ մերձաւորութեան օրէնքը (Համեմատ 155) որ ամենէն մեծ օգնութիւններուն մէկն է , Թէ որ անգամ մը , առջեւնիս աշխարհացոյց կամ երկրագունտ ըլլալով , կղզի մը ծոցի մը՝ ովկիանոսի մը՝ կիսագունտի մը ընդհանուր տեսանելի երեւոյթը սորվինք , ալ անոնց ստորակարգեալ բաժանմունքներն ու մասերը միտք պահելը շատ կը դիւրանայ : Երբոր անգամ մը մասնաւոր երկրի մը ընդհանուր երեւոյթը կամ չրջագիծը քննենք ու մտքերնուս մէջ հաստատուի , ալ անոր քովի երկիրներուն դիրքը դիւրաւ մեր մտքէն չ'ելլեր :

Այս կանոնիս բացատրութիւն մըն ալ պատմութիւն կարդալը կրնայ ըլլալ : Պատմական գրուածոց մէջ այնքան բազմաթիւ եղելութիւններ կան , որ անոնց ամէնը միտք պահելու աշխատիլը պարապ բան է , եւ Թէ որ մէկ մարդ մը միտք պահէ ալ , օգուտնին շատ քիչ է : Ասոր համար երկրի մը պատմութիւնը կարդալու որ ըլլաս , մտադրութիւնդ հաստատէ անոր երկու իրեք ամենէն կարեւոր ժամանակներուն վրայ . անոնք մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ ըրէ քեզի . աղէկ սորվէ այն դարերուն ոգին , այն ատեններու երեւելի անձանց արկածները եւ վարքը . մէկ խօսքով՝ այն ժամանակները չէ Թէ միայն իրրեւ տարեգիր՝ այլ իրրեւ փիլիսոփայ խնամով միտք առ եւ քեզի ընտանի ըրէ : Ասանկ որ սորվիս պատմութեան մը մէկ երկու երեւելի Թուականը , ալ անոնք շատ դժուար կ'ըլլայ որ մոռնդ ելլեն . անոնք իրրեւ սահմանագլուխներ կ'ըլլան յիշողութեանդ մէջ . եւ այն երկրին պատմութեանը բոլոր միւս դէպքերը , Թէ՛ առաջ եւ Թէ ետքը պատահած , անոնց նայելով կամ վերաբերելով կը կարգաւորին մտքիդ մէջ բնականապէս : Պատմութեան նշանաւոր ժամանակները հաստատուն կը մնան յիշողութեանդ մէջ , կարեւորութիւն տալով մտադրութիւն ընելուդ համար , եւ երեւելի չեղող դէպքերէն ալ հարկաւոր եղածին չափ բան կը մնայ միտքդ՝ մերձաւորութեան օրէնքով , եւ ան ալ առանց մեծ աշխատութեան : Ասկէ ի զատ պատմական դծագրութիւններն ու աղդաբանական ցուցակներն ալ օգնութիւն մը կրնան ըլլալ , աշխարհագրութեան մէջ գործածուած աշխարհացոյցներուն եւ երկրագունտներուն նման :

Ցիշողութիւնը զօրացընելու համար այս կանոնը աւելի վերացեալ գիտութենէ ալ կը պատշաճի : — « Ամէն գիտութեան մէջ , կ'ըսէ Սդիւարդ , անոր մասերը մասնաւոր կերպով իրարու հետ միացնող գաղափարները զուգորդիչ սկզբունքով մը կապուած են իրա-

րու հետ . օրինակի աղագաւ՝ մէկ գիտութեան մը մէջ՝ պատճառի եւ արդիւնքի յարաբերութեան վրայ հաստատուած զուգորդութիւններով . ուրիշ գիտութեան մը մէջ՝ չափաբերական ճշմարտութեանց հարկաւոր յարաբերութիւններուն վրայ հաստատուած զուգորդութիւններով » :

165. Ցիշողութիւնը կրթելու ուրիշ կանոններ :

Ա . Մէկ պահուած բանէրուն կէսը բնութեան կէսն ըլլալ է : — Բնութեան մէջ ամէն բան իրեն յատուկ տեղը՝ կապակցութիւններն ու յարաբերութիւնները ունի : Մէկ բան մը չկայ որ ուրիշ բաներէն բոլորովին կտրուած զատուածի պէս ըլլայ , այլ ինչ որ կայ եւ կ'ըլլայ , բնականապէս իրեն յատուկ դիրքն ունի եւ կ'առնէ այս ընդարձակ արարչութեան եւ բազմադիմի դիպուածոց մէջ . Ասոր համար է այս կանոնը , Թէ մեր մտաւոր հմտութիւնը՝ անոր առարկայ եղող իրական բաները ինչ կարգ որ ունին , կարելի եղածին չափ նոյն կարգը ունենալու է : Մտքին օրէնքներուն գործողութիւնները արտաքին բնութեան օրէնքներուն հետ համաձայն կ'երթան : Այս կանոնին օգտակարութիւնը կրնայինք բացատրել վարպետութեամբ չհնուած գրեթէ որ եւ իցէ բանասիրական՝ կամ պատմական՝ կամ բանաստեղծական՝ եւայլն՝ հատուածով . սակայն Թերեւս այս կանոնը ամենեւին չնկատելով չարադրուած բանի մը օրինակ տալու ըլլանք , աւելի աղէկ կը հասկըցուի անոր զօրութիւնը :

Մարդուն մէկը անգամ մը կը պարծենար , Ցուդ կատակերգակին առջեւը , իր բան սերտելու կարողութեանը վրայ , ու Ցուդ ըսաւ այս սուր յիշողութեան տէր մարդուն՝ Թէ ես քեզի քանի մը տող բան չարադրեմ արձակ , տեսնենք կրնաս տողերուն չափ վայրկենի մէջ միտքդ պահել : Համեցաւ մարդը այս առաջարկութեանը . գրաւ դրին մէջերնին . ու Ցուդ հետեւեալ խօսքը չարադրեց : « Այսպէս կինը պարտէզը գնաց կաղամբի տերեւ մը փրցընելու խնձորի կարկանդակ մը չինելու համար . եւ նոյն ժամուն մեծ արջ մը կու գայ վողոցն ի վեր , եւ գլուխը խանութէն ներս կը խօթէ : Ի՞նչ , աճառ չկայ : Այսպէս մարդը մեռաւ , եւ կինը մեծ անխոհեմութեամբ սափրիչը առաւ . եւ հոն ներկայ էին Գ. Մանիանոս , Բասիլինիանոս , Սլովարակինէս եւ մեծն Զօրզօմադիս , գլուխը պզտիկ կլորիկ կոճակովը . ասոնց ամէնը ինկան , կրնաս նէ բռնէ խաղալու , ինչուան որ կօշիկներնուն գարշապարէն դուրս սկսեց վառօթ վազել » : — Պատմութիւնը կ'ըսէ Թէ Ցուդ վաստկեցաւ գրաւը : Եւ շատ յայտնի է որ եթէ այսպիսի բնութեան եւ դիպուածոց կարգէն բոլորովին

դուրս խօսուածք մը երկընկէկ ըլլայ, մէկ մարդու մը յիշողութիւնը որչափ ալ սուր ըլլայ, չի կրնար միտք պահել։

Ն. Ցիշողութիւնը կրնայ նաեւ կամ բանեցընել կամ ձանձրացնել։ Մոքերնիս երբոր պարապ ու անգործ թողունք, իրենց կենդանութիւնը կը կորնցընեն. բայց թէ որ միշտ բանեցընենք, եւ առջեւնին դրուած բանը կատարելէն ետեւ, ուրիշ նոր պահանջմունքներ ընելու ըլլանք, իրենց կարողութիւններուն յառաջադիմութիւնն ալ սահման մը չ'ունենար։ Ա.յս բանը կ'երեւնայ թէ մեր բնութեանը մէկ ընդհանուր եւ վերջնական օրէնքն է։ Մեր ամէն սկզբնական կարողութիւններուն եւ ամէն կերպ բաղադրեալ մտաւոր ներգործութիւններուն վրայ հաւասարապէս կ'իշխէ։ Այլ եւ այլ տեղեր առիթ գտանք ցուցընելու ասոր թէ՛ ի վերայ մարմնոյ եւ թէ՛ ի վերայ մտայ ունեցած ազդեցութիւնները եւ արդիւնքները։ Տեսանք որ խանգման կարողութիւնը զօրութիւն եւ կենդանութիւն կը ստանայ գործածութեամբ։ Նմանապէս վերլուծումն ու զուգորդութիւնն ալ. եւ այս նոյն մեծ սկզբունքին ներգործութիւնը նորէն անդամ պիտի տեսնենք, երբոր տրամաբանութեան՝ երեւակայութեան վրայ՝ եւ այլն՝ կը խօսինք։ Եւ որովհետեւ յիշողութեան ալ կը վերաբերի այս օրէնքը, վասն որոյ այս մասին ալ անոր օգտակար արդիւնքները կրնանք վայելել, այն արդիւնքները յառաջ բերող կրկնութիւնը կամ գործածութիւնը մեզի ունակութիւն ընելով։

166. Ցիշողութեան հետ միացած նկատողութիւն ճշմարտութեան։

Ցիշողութեան մէկ օգնութիւնն ալ, որն որ հազիւ երբէք, եւ ատուգիւ իր արժան եղածէն չատ քիչ, դիտողութեան առարկայ եղած է, երկիւղածութեամբ եւ ճշդութեամբ ճշմարտութիւնը նկատելն է։ — Հետազօտութիւնով կը գտնենք որ անոնք որ երկիւղած եւ զգոյշ են աս բանիս մէջ, ուրիշներէն աւելի համարձակութեամբ եւ ճշդութեամբ կը յիշեն միտք պահած բաններնին։ Ա.յս բնաւորութեան տէր եղող մէկ մարդ մը կրնայ ըլլալ որ այնչափ շատ բան չի կրնայ միտք պահել. վասն զի այն իր ճշմարտասիրութեանը արմատն եղող երկիւղածութիւնը բնական դրդմամբ կը չարժէ զինքը բոլոր անպիտան բաները դուրս ձգել յիշողութենէն։ Սակայն այն բաներն որ՝ անտարակոյս բարի պատճառներով՝ միտքը կը պահէ, զանոնք ուրիշներէն չատ աւելի ճշդութեամբ կը յիշէ. եւ այն բաներուն մէջ իր յիշողութեանը վրայ չատ վստահ կրնանք ըլլալ, թէ որ ինքը բնական կամ ընդարձակ հանգամանք մը չունի բանը ուրիշ կերպի փոխող։ Ձօնսն իմաստասէրին համար ըսուած է թէ անանկ սուր յիշողութիւն ունենալուն մէկ մեծ պատճառը ճշմարտասիրութեան

վրայ ունեցած մեծ նկատողութիւնը եւ նշանակած բաներուն ճիշդ ըլլալուն վրայ ունեցած երկիւղածութիւնն էր։ Եւ այս ծանօթութիւնը ուղիղ փիլիսոփայութեան վրայ հիմնեալ է։ Վասն զի թէ որ մէկ մարդ մը ճշմարտասիրութեան մէջ այնպէս զգոյշ եւ երկիւղած ըլլայ, որ՝ իր բարոյական բնութեանը պահանջմունքէն՝ չկարենայ աղօտ եւ անստոյգ կերպով դիտցած բանը ուրիշին պատմել կամ նըկարագրել, անշուշտ բնականապէս անանկ մեծ մտադրութիւն կ'ընէ իր հետազօտութեանը առարկաներուն, որ ետքէն չատ որոշ միտքը կը մնան յարատեւութեամբ։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՏԻՒՈՂՈՒԹԻՒՆ ՑԻՇՈՂՈՒԹԵԱՆ

167. Մոռացեալ կարծուած խորհրդոց եւ զգացմանց նորէն միտք գալը։

Ցիշողութեան նիւթը դեռ ձեռքէ չձգած, ուրիշ տեսութեամբ մըն ալ որն որ արդարեւ մտադրութեան անարժան բան չէ, դիտողութիւն ընենք անոր վրայ, որ է իր անցեալ փորձառութիւնները վեր բերելու զօրութեանը յարակայութեանը կամ տեւողութեանը վրայ։ Կ'ըսուի թէ Պաքոն փիլիսոփան ատանկ կարծիք մը ունէր, թէ ամենեւին մէկ խորհուրդ մը չի կորսուիր. թէ իրօք միշտ կը մնան. եւ թէ հոգին անանկ օրէնքներ ունի իր մէջը, որոնցմով, եթէ աստնք կատարելապէս ի գործ դրուելու ըլլան, բոլոր իր անցեալ գոյութեանը մէջ փորձառու եղած գործքերը եւ զգացումները կարող է որոշ յիշել։

Ա.յս կարծիքը, որն որ ուրիշ երեւելի մտաւնագիրներ ալ ըրած են, յայտնի է թէ քննելու արժան բան մըն է, մանաւանդ գործնական արդիւնքներ եւ կարեւոր բարոյական ու կրօնական հետեւութիւններ ունենալը խորհելով։ Թերեւս հարցընէ մէկը, թէ հնարաւոր բան է, իրերուն բնութիւնը կը ներէ՞ որ մեր բոլոր կենացը մէջ

անցած գացած այն բիւրաւոր պզտիկ գործքերն ու զգացումները կարող ըլլանք միտք բերելու : Ա.յս հարցումն ընողը թող նախ եւ առաջ ան խորհի , թէ յիշողութիւնը հաստատուն օրէնքներ ունի , որոնց ներգործութեամբը իր անցեալ հանգամանքները երեւան կը բերէ . եւ թէ այս օրէնքներուն մէկուն երբէք բոլորովին բնաջինջ ըլլալուն ուղղակի եւ հաւանելի վկայութիւն չկայ : կ'ընդունինք թէ այս օրէնքներուն ներգործողութիւնը ժամանակ անցնելով տկարացած կ'երեւնայ , եւ իրօք կը տկարանայ ալ . սակայն իրենց ներգործութիւնը յաճախութիւնը՝ կենդանութիւնը եւ զօրութիւնը որչափ որ տկարանայ ալ , նոյն իսկ օրէնքները չեն կորսուիր , այլ տակաւին կը մնան : Ա.յսպէս կը տեսնենք այս նիւթը առաջին դիտողութեամբ . եւ կը համարձակինք ան ալ երեւցընել , թէ այս տեսութեան ճըշմարտութեանը վկայ է մեր սովորական փորձառութիւնը :

Ամէն մարդ գիտէ որ երբեմն տարիներով անցած գացած մոռցուած չնչին խորհուրդներ յանկարծ մտքերնիս կու գան : Օրեր , ամիսներ եւ տարիներ կ'անցնին կ'երթան . նոր տեսարաններու եւ վիճակներու մէջ կը մնանք . եւ այն առջի օրերնուս եւ տարիներնուս մէջ բոլոր զգացած՝ տեսած եւ փորձառու եղած բաներնիս անթափանցելի խաւարով պատած կ'երեւնան աչքերնուս : Բայց յանկարծ մէկ անակնկալ դիպուած մը , ջրվէժի մը՝ անտառի մը՝ տան մը երեւոյթը , մանաւանդ կամ տխուր օր մը , լոկ դէմքի փոփոխութիւն մը , խօսք մը , գրեթէ ինչ եւ իցէ բան որ կրնայ մէկ մարդ մը երեւակայել , կ'արթնցընէ մեր հոգին եւ նորոգ կենդանութեամբ խորհուրդներ կը ծագեցընէ մտքերնուս մէջ : Ա.սանկ պարագաներու մէջ կը զարմանանք թէ ինչ նոր նոր խորհուրդներ կը բացուին աչքերնուս առջին , ինչ նոր նոր բաներ մտքերնիս կու գան , ինտոր կորսուած յոյսեր եւ մոռցուած տրտմութիւններ յարութիւն կ'առնեն , ինչ տեսարաններ եւ ընկերութիւններ աչքերնուս առջին կու գան , որոնք մեր մտքէն եղած գացած բոլորովին մոռցուած կը թուէին մեզի :

Թերեւս այս մեր հետազօտութիւնը մէկ տկար օրինակ մըն է մեր անցեալ խորհուրդներուն վրայ ունենալու այն կատարեալ յիշողութիւններնուս , որն որ Գաբրն եւ ուրիշ իմաստուններ հնարաւոր սեպեր են : Բայց ըրած հաստատութիւններս , թէ որ չխոսակ է , անտարակոյս Գաբրնի կարծիքը հաստատող պարագաներուն մէկն է , թէզիս եւ այնչափ զօրաւոր չենք կրնար սեպել :

168. Մեր ֆիզիկական կազմուածքին վրայ եղած ազդեցութիւններէ մեաւոր ներգործութիւններնուս կենդանանալը :

Մոքերնուս իր անցեալ փորձառութիւնները յիշելուն կարողութիւնը մէկ մասով մը մեր ֆիզիկական կազմուածքին վիճակէն կախեալ է : Ա.զէկ գիտենք որ մտքին ու մարմինին մէջ կապակցութիւն մը կայ , եւ թէ միտքը մարմինին , մարմինն ալ մտքին վրայ փոփոխակի ազդեցութիւն ունին : Ա.յս ալ անտարակոյս ճշմարիտ է թէ մարմինին վրայ եղած ազդեցութեանը աստիճանը կամ տկարութեանը համեմատ մտքին ներգործութիւնն ալ կ'աճի կամ կը նուազի : Ուրեմն յիշողութեան օրէնքներուն ներգործութիւնն ալ չի կրնար մտքին միւս կարողութիւններուն նման կենդանանալ արտաքին ազդեցութիւններէ : Թէ որ մարմինին վրայ ազդեցութիւն մը եղած ատենը մտքին ալ ազդեցութիւն կ'ըլլայ , ուրեմն չի կրնար ըլլալ որ այս ընդհանուր ազդեցութիւնը երբեմն մասնաւոր կերպով մարդուս յիշողութիւնը կենդանացընէ , եւ չատոնցուընէ անցած գացած խորհուրդները միտք բերել տայ :

Զանազան իրողութիւններ կան այս խնդրոյս վերաբերութիւն ունեցող , որոնք կը ցուցընեն թէ բոլորովին անհիմն բան չէ այս կարծիքը : — Օրինակի աղագաւ՝ խեղդուելու վրայ եղող ու ազատող մարդոց պատմութիւններէն կ'իմանանք թէ այն միջոցին մտքերնուն գործողութիւնները մասնաւոր կերպով կենդանացեր են : Իրենց մտքին այս զարմանալի գործունէութեանը մէջ բոլոր անցուցած կեանքերնին՝ իր հազարաւոր չնչին պատահմունքներովը գրեթէ մէկ ակնթարթի մէջ աչքերնուն առջեւէն անցեր է , եւ հայելիի մէջ տեսածի պէս եղեր են : Շատ ժամանակ առաջ տեսած տեսարաններնին եւ գտնուած վիճակներնին , տարիներով չտեսած եւ գուցէ մեռած գացած ճանչուորներնին իրական կենդանի եւ որոշ կերպարանքովը իմացական տեսութիւններուն ստպարէզին մէջ խաղն բազմութեամբ իրարու հետեւ դիտուեր են :

Թէ որ այսպիսի պարագաներու մէջ եղած ընդհանուր փորձառութիւնը այս է , ուրեմն ասկէ խել մը կարեւոր դիտողութիւններ կը հաստատուին : Ա.սով անտարակուսելի կ'ըլլայ այս ճշմարտութիւնը , թէ մտքին ու մարմինին մէջ կապակցութիւն մը կայ . թէ մտքին ներգործութիւնները կենդանանալու ընդունակ են . եւ թէ այս կենդանանալը՝ դէթ ըստ մասին՝ մարմինին վրայ եղած ներգործութեան մը կրնանք տալ : Յիշողութեան պարագաներու մէջ իմացականին ներգործութեանցը այնպէս կենդանանալուն մեծաւոր պատճառը (ինչպէս որ ուրիշ տեղ նման դի-

պուածներու մէջ ալ ասանկ կ'ըլլայ) ըղեղին ազդեցութիւն ըլլալն է. այսինքն՝ չնչառութիւնը կամ մնալով՝ եւ հետեւաբար արիւնը թոքէն համարձակ անցնիլ չկրնալով՝ ըղեղին մէջ ժողվուելէն է, կ'երեւնայ թէ ար առեն որ անսովոր քանակութեամբ արիւն ըղեղին մէջ ժողվուելու ըլլայ, միշտ անսովոր մտաւոր վոմվոմութիւններ յառաջ կու գան :

169. *Մտաւոր ներգործութեանց կենդանանալուն եւ անցեալ խորհուրդոց վերադառնալուն վրայ ուրիշ օրինակներ :*

Մարդին ներգործութիւններուն կենդանանալուն եւ բոլոր մեր անցեալ խորհուրդներուն եւ զգացումներուն նորէն մեր միտքը գալը հնարաւոր ըլլալուն վարդապետութիւնը, որ առաջարկեցինք, կամ պիտի ընդունինք՝ կամ պիտի մերժենք՝ իրական ճշմարտութեանց նայելով. Ընելու խնդիրնիս միայն այս է այս բանիս մէջ, ինտոր որ ուրիշ բաներու մէջ ալ, թէ Ո՞րն է ճշմարիտը, եւ ի՞նչպէս պիտի որոշենք այս խնդիրը :

Թէ որ արդէն յիշած եղելութիւններնիս բաւական չեն այս բանիս վրայ գաղափար մը ձեւացընելու, ուրիշ դիպուածներ ալ կան այս նիւթիս վերաբերեալ, որոնք նաեւ բանը աւելի բացայայտ կերպով կը ցուցընեն : Սաստիկ հիւանդութիւններ, որ երբեմն մարդուս միտքը բոլորովին կը տկարացընեն, երբեմն ալ չափազանց կենդանութիւն մը կու տան անոր գործողութիւններուն : Մօտերս հրատարակուած դրքի մը հետեւեալ քաղուածը պատշաճ կու գայ այս տեղին. (Թէպէտ եւ ասոր մէջ յիշուած օրինակին մէջ պատահած մտաւոր գրգռութեան պատճառը նշանակուած չէ.) — « Անցեալ զգացումներնիս, մինչեւ անդամ մեր մանկութեան ամենէն կանուխ հասակին մէջ փորձառու եղածներնիս երբէք զուգորդութեան օրինաց իշխանութենէն դուրս չեն ելլեր, եւ յարաժամ ենթակայ են նորէն յիշուելու, ինչուան կեանքերնուս վերջին տարիները, Թէպէտ եւ անանկ տկար վիճակի մը մէջ կրնան մնալ մոքերնուս մէջ, որ մեր գիտակցութեանը առարկայ չըլլան. « Ուրեմն յայտնի է թէ մտաւոր գրգռութիւն պատճառող մէկ բան մը կարգ մը յետին աստիճան տկար եւ անկերպարան զգացմանց անանկ ներգործութիւն մը կրնայ ընել, որ մոքին շատ առեն է վեր գիտակից չեղած գաղափարներն գիտակցութեան կենդանի առարկաներ ըլլան. Ինտոր որ Գաղղիացի կնկան մը համար կը պատմուի թէ այսպիսի ազդեցութեան մը հանդիպած առենը, Արմօրիքանցւոց լեզուն, որ ողղայութենէ հետէ մոռցած է եղեր, յանկարծ միտքն է բնկեր » :

170. *Սաստիկ ջերմին յիշողութեան վրայ ունեցած ներգործութիւնը :*

Հոս Ամերիկացի Ճանապարհորդի մը պատահած անսովոր մտաւոր հանգամանքներուն պատմութիւնն ալ կրնանք յաւելուլ ի հաստատութիւն մեր քննած նիւթին : Այս անձը Իլլինուա Նահանգը կը ճանապարհորդէ եղեր, եւ, ինչպէս որ ուրիշ կլիմաներէ հոն գացող օտարականներուն ընդհանրապէս կ'ըլլայ՝ մաղձային ջերմով հիւանդացեր է : « Որովհետեւ ինծի պէս սաստիկ բռնուղներէն քիչերը կ'ապրին, կ'ըսէ, ան հիւանդութեան մէջ իրենց պատահածները պատմելու համար, անոր մէկ քանի պարագաները պիտի ստորագրեմ, Ասկէ առաջ ջերմ մը եկեր էր վրաս, սակայն անառնը ամէն օր կ'ելլէի կը հագուէի կը նստէի : Բայց այս հիւանդութիւնը երբոր վրաս եկաւ, առաջին օրը գլխուն դէտինը զարկաւ, ու բոլորովին տկարացայ ինկայ. առաջին յարձակումէն հասկըցայ որ իմ փորձառու եղած ջերմերուս չի նմանիր այս : Երրորդ օրը սկսեց խելագարութիւն գալ վրաս, եւ այս նոր մոքի վիճակ մըն էր ինծի : Ասանկ ընդհանրապէս առողջ գիտակցութեան եւ կարգէ դուրս գրգռեալ զգայնութեան հետ միացած մասնական խելագարութենէ աւելի տագնապ տուող մտաւոր տկարութիւն չի կրնար ըլլալ կը թուի ինծի : Ան առեններէն որ բարեկամներս չէի ճանչնար, եւ որքէն իմացայ որ՝ չէր ըսուիլնս ավերականն աւելի սուր և ծիշտ է եղեր, և ինծացած այլեւ այլեւնեղբէս ամբողջ նոտոտծենք կատարեալ ճշտութեամբ կը զրուցեմ եղեր : Առանց քառ մը կորընցընելու կամ օրալ պէտ գնելու՝ կարծ մը բանատիզնութիւն ստ քերան ըսէր եմ, որն ար ըսընդհալ եռե չէրցայ անանկ զրուցել նորին », եւ այլն :

171. *Փոլէրիմէն հաստատութիւն եւ բացատրութիւն այս դիտողութիւններնուս վրայ :*

Գիշողութեան տեւողութեանը կամ մշտնջենաւորութեանը եւ մեր բոլոր խորհուրդներուն եւ զգացումներուն վերջապէս մեր միտքը գալուն վարդապետութեանը կողմէն կարծիք մը ունի Փոլէրիմ իմաստասէրը իր Պիսկոկրաֆիա Լիթէրարիա անուն դրքին մէջ, Զուգորդութեան օրէնքներուն վրայ խօսած Գոդուածին մէջ : Ան կարծիքը հաստատելու համար, յիշեալ մտածնագիրը եղելութիւն մը կը պատմէ, որ Գերմանիա աշտարակի մը մէջ իւացեր է 1798 ին, որ է այս :

Գերմանիոյ գիւղաքաղաքի մը մէջ քսանուչորս քսանուհինգ տա-

րեկան կին մը, որ կարդալ գրել ամենեւին չի գիտեր եղեր, Ջղային Ջերմէ հիւանդ պառկեր է, եւ այս տկարութեանը առնը շարունակ Ցունարէն՝ Լատիներէն եւ Երբայեցերէն կը խօսի եղեր շատ հանգարձակ եւ յստակ առոգուածքով։ Ամէն մարդ զարմացեր է այս եղած բանին վրայ, եւ հոն գտնուող մէկ քանի ուսումնական անձինք ասոր ըսած խօսքերէն շատ բաներ գրեր նայեր են որ հասկըննալի՝ բանաւոր խօսքեր են, միայն թէ մէկմէկու հետ շատ քիչ կամ ամենեւին կապակցութիւն չունին։ Երբայեցերէն միայն մէկ կտոր մը բան որոշեր են որ Աստուածաշունչէն է, եւ ճեացածները Ռաբբիական ըսուած երբայեցերէն են։ Այս կնկանը տղէտ՝ պարզամիտ եւ աննենգ մէկը ըլլալը ամենուն յայտնի ըլլալով, մէկը չէ կրցեր կասկածիլ թէ խաբէութիւն է ըրածը. եւ երկար առեն չեն կրցեր ալ բանը մէկ կերպով մը մեկնել, թէպէտ եւ բացատրութիւն մը տալու համար իրեն սպասաւորութիւն ըրած այլ եւ այլ բնտանիքներէն շատ հարցափորձներ ըրեր են։

Սակայն երիտասարդ բժիշկի մը եռանդն ու փիլիսոփայական ոգին վերջապէս բոլոր պէտք եղած ծանօթութիւնը գտեր է։ Այս կինը աղքատ տունէ մըն է եղեր, եւ պզտիկուց՝ ինք տարեկան հասակին՝ Բրօթէսդանդ երէց մը քովը է առեր զինքը իբրեւ հոգեզաւակ։ Այս մարդը շատ գիտնական մէկն է եղեր. եւ չէ թէ միայն քաջ Երբայագէտ, այլ նաեւ Ռաբբիական գրուածքներու՝ Ցունարէնի եւ Լատին Հայրապետաց գործերուն՝ եւ այլն հմուտ է եղեր։ Կընկանը իր հիւանդութեանը ցնորքներուն մէջ ըսած այն խօսքերը, որոնք որ գրեր են, յիշեալ բժիշկը քննութեամբ գտեր է որ առաջուց այս երէցին քովը եղող մէկ քանի նոյն լեզուէ գրոց մէջ գըտնուած խօսքերուն նման են ճիշդ։ Բայց այսչափով կատարելապէս չէր մեկնուեր բանը։ Ուստի աւելի յուզմնդիր ըլլալով՝ գտնուեր է որ այս նահապետական Բրօթէսդանդը շատ տարիներ սովորութիւն ունի եղեր տանը մէկ երկայն ճամբուն մէջ, ուր որ կը բացուի եղեր խոհանոցին դուռը, վեր վար պտըտելու՝ բարձր ձայնով իր սիրական գրքերը կարդալով։ Այս բանը խելքն տղէտ աղջկանը, որ քովն էր առեր, մոռացութիւնը կը քաշէ, ու առյած մտիկ կ'ընէ կարդացած խօսքերուն, սանկով շատ խօսքեր միտքը կը մնան. եւ թէպէտ եւ իր առողջութեանը ժամանակը հասնելնարար շատ առնէ ի վեր է եղեր որ ամենեւին մէկ բան մը չի կըրնար յիշել եղեր այն կարդացուած խօսքերէն, սակայն վերջապէս վերոյիշեալ պարագային մէջ՝ երբոր ֆիզիկական կազմուածքը եւ մանաւանդ ուղեղը մեծ ազդեցութիւն մը ընդուներ է Ջերմէն, անառեն որոշ միտքն են իններ։

Այս օրինակէն, որուն նման ուրիշներ ալ կան կ'ըսէ Ֆօլէրիճ, ինքը հետեւեալ նախադասութիւնները կամ մակածութիւնները կը հանէ։ — (1.) Մեր խորհուրդներն ի սկզբան ինչ կարգով որ գոյացած են մտքերնուս մէջ նոյն կարգովը անորոշ ժամանակ մը կրնան մընալ թէ եւ ծածկուած կամ անդոյի վիճակի մէջ ըլլայ։ (2.) Որովհետեւ ուղեղին ջերմաստութիւնը (եւ ի հարկէ մարմինին վրայ եղած ուրիշ ինչ եւ իցէ մասնաւոր ազդեցութիւն) չի կրնար ինքնիրեն խորհուրդ առնել, ոչ ալ խորհուրդի վրայ բան աւելցընել, այլ միայն դրդութիւն կամ կենդանութիւն մը կրնայ տալ իմացող ըսկզբունքին, ուստի հաւանական է թէ բոլոր մեր խորհուրդներն ինքնին անկորուստ են։ — (3.) Իմացականին զօրութիւնը խիստ տատոկցընելու համար, ինքը կը կարծէ թէ, միայն անոր պահառանը եղող մարմինին տրամադրութիւնը ուրիշ կերպի մը փոխուելու է։ — (4.) Ատոնցմէ կը հետեւցընէ՝ թէ այն վերջին դատաստանին գիրքը, որն որ Սուրբ Գիրքը մեզի կը սորվեցընէ թէ ամէն մարդու առջեւը պիտի բացուի, ուրիշ բան չէ, այլ միայն հոգւոյն երկրաւոր մարմնոյ տեղ երկնաւոր մարմին հաղնիլն է. եւ թէ այս փոխոխութիւնը միայն բաւական կրնայ ըլլալ որ բոլոր իր անցեալ փորձառութիւնները միտքը բերէ։ Ինքը կը սեպէ թէ ապրող կամ կենսատէր հոգիին բնութեանը շատ համաձայն կու գայ այս ճշմարտութիւնը, թէ աւելի դիւրին է երկինքին ու երկրին անցնիլը, քան թէ մէկ գործքի մը կամ խորհուրդի մը մեր մտքին գործողութիւններուն մեծ եւ երկայն չղթայէն փրթիլ դուրս խնդալը։ — Այս եզրակացութիւններն որ հոս գրինք, թէպէտ եւ բուն հեղինակին լեզուովը չեն, սակայն ճիշդ իր խօսքերէն հանըղուած նախադասութիւններն են։

179. Այս գլխուն սկզբունքներուն վերաբերութիւնը դաստիարակութեան հետ։

Մեր յառաջ բերած դիտողութիւններէն Յիշողութեան մշտնջենաւորութիւնը եւ մեր բոլոր մտաւոր հանգամանքներուն նորէն մտքերնիս գալուն հնարաւորութիւնը հաւանելի կերպով կը հետեւի թէ չէ, ասիկայ ի հարկէ ամէն մարդու առանձին դատումը որոշելու բան է։ Սակայն թէ որ ենթադրենք թէ կը հետեւի, անտեն ամէն մարդու միտք կու գայ թէ այսինչ այնինչ գործնական վերաբերութիւնները ունի այս նիւթը։ — Այս հետազօտած սկզբունքնիս, ուրիշ բաներէ ի զատ, վերաբերութիւն ունի նաեւ տղայոց դաստիարակութեանը. եւ մէկ նոր պատճառ մը կը դնէ մեր առջեւը այդ դաստիարակութեան գործադրութեանը մէջ յա-

տին աստիճան արթուն ըլլալու : Դաստիարակութիւն բառը , մարդուս մտքին վերաբերելով , շատ ընդարձակ նշանակութիւն ունի . եւ չէ թէ միայն ուղղակի եւ արտաքին կանոնաւոր կրթութիւնները , այլ ծնողաց տուած օրինակն ու խրատը եւ ընկերներու ազդեցութիւնն ալ իր մէջը կը բովանդակէ : Սրդ՝ թէ որ մեր քննած վարդապետութիւններս չիտակ է , կը հետեւի թէ ծնողք մը կամ ուրիշ անձ մը տղու մը առջեւը մէկ շար կամ վնասակար խօսք մը եթէ ընէ , այն մէկ խօսքը , թէպէտ եւ նոյն միջոցին մոռցուի կամ առանց նկատողութեան անցնի , սակայն կրնայ ըլլալ որ քանի՝ երեսուն՝ կամ քառասուն տարի ետքը յանկարծ սոյն ծանուցուած խօսքը գայ , բազմաթիւ առաջուց չտեսնուած պարագաներ եւ մինչեւ անգամ ամենաոչինչ դիպուածներ կրնայ ըլլալ որ մոռցած ձգուն զանիկայ . եւ շատ ժամանակ անցնելէն , հողը այն խօսքը գրուցող բերանը ծածկելէն ետեւ ալ խիստ վնասակար ներգործութիւն մը ընէ իրեն , կ'ըլլայ որ անզգամութեան չարժէ գինքը . կ'ըլլայ որ ինքը զսյն իրեն մէկ ծայր մը բռնէ իր ընելու մէկ բարոյական կամ կրօնական չարագործութիւնը արդարացընելու համար . կ'ըլլայ որ անով հասարակութեան մէկ օրէնքը կոտրելու դրդուի . եւ հազարաւոր կերպով մեզայ՝ անզգամութեան՝ եւ թշուառութեան առաջնորդուի : Ուստի շատ մեծ հոգ տանելու է տղոց առջեւը անզգոյշ՝ սուտ կամ շար բաներ չխօսելու , այս պարապ ակնկլոթիւնով՝ թէ զրցուելնին ու կորսուելնին մէկ կ'ըլլայ , ու մէյ մ'ալ անոնց միտքը չի գար :

Այս նոյն պատճառով մեծ հոգ տանելու եւ շատ աշխատելու է մոռերնուն մէջ ճշմարտութիւն խօթելու , եւ ուղիղ բարոյական ու կրօնական սկզբունքներ սրտերնուն մէջ անկելու : Պատշաճ կերպով տպաւորէ տղուն մոռքին վրայ Աստուծոյ գոյութիւնը եւ անոր հայրական իշխանութիւնը . սորվեցուր անոր Փրկչին մաքուր եւ բարեսէր բարուցը նշանաւոր մասերը , եւ Աւետարանին երեւելի ճշմարտութիւններն ու յոյսերը . եւ այս տուած կրթութիւններդ իր յիշելութեանցը մեծ չղթային էական օղակները կ'ըլլան , զորոնք ոչ պարագաներու փոփոխութիւն՝ ոչ ժամանակի անցք՝ եւ ոչ ուրիշ զօրութիւն մը կարող է բոլորովին անոր մէջէն ջնջել : Անոնք իրենց յաւուկ տեղը կը մնան . եւ թէպէտ եւ կրնայ ըլլալ որ անուսս ըլլան , սակայն անհնար է որ անզոյ ըլլան : Կարելի է թէ իրենց յատուկ ազդեցութիւնը ընկելէն դադարին , եւ տարիներով չյիշուին . զգաստութեան եւ կենաց հոգերուն ծանրութիւնը զանոնք իրենց տեսանելի դիրքէն վար առնէ , եւ ժամանակ մը աչքէ չերեւնան : Սակայն անոնց վերականգնելու ժամանակը յարաժամ մտ է , թէպէտ եւ մարդս իր տահմանաւոր հմտութիւնովը կարող չէ անոնց

վերադառնալուն նշանները գուշակել : Կ'ըլլայ որ մեղք գործելու փորձութեան ժամուն՝ ի մեռելոց ելած ձայներու եւ ուրուականաց կերպարանքներու պէս միտքը գան , եւ իրենց սկզբնական կենդանութենէն եւ զօրութենէն աւելի կենդանութեամբ եւ զօրութեամբ . կ'ըլլայ որ դժբախտութեան առեն , բանտի մէջ եւ աքսորի մէջ այն իր մոռքին վրայ եղած վաղեմի տպաւորութիւններն տես գան իրեն , եւ այնպիսի մխիթարութիւններով սփոփեցընեն իր հոգին , որոնց նմանը ուրիշ ինչ եւ իցէ բանէ չէր կրնար քաղել . անոնք ծնողական յանդիմանութեան եւ սիրոյ հրեշտակային ձայնովը կու գան իրեն , եւ իր սրտին մաքրութիւնը կը պահպանեն , եւ գինքը սրտաբեկութենէ կը պահեն :

173. Այս վարդապետութեան ունեցած կապակցութիւնը վերջին դատաստանին եւ գալու կեանքին հետ :

Մէկ գործնական ծանօթութիւն մըն ալ կը մնայ մեզի տալու այս նիւթիս վրայ , — Բոլոր մեր անցեալ փորձառութիւններուն վերջապէս մեր միտքը գալուն վարդապետութեանը վրայ ըրած դիտողութիւններիս Սուրբ գրոց համաձայն կու կան , Անկասկած տպահովութեամբ կրնանք հաստատել թէ Սրբազան մատեաններուն մէջ՝ ուղիղ մեկնութեամբ՝ հաստատուած մէկ մտաւոր սկզբունք մը չկայ որ մարդուս փորձառութեանը հակառակ գայ : Գալու դատաստանին վարդապետութիւնն որ կը հաստատէ Սուրբ Գիրքը , մարդուս իմացականին եւ բարոյականին վերաբերեալ դիտողութիւններ կը բովանդակէ իր մէջը : Այլ եւ այլ տեղեր այս վարդապետութիւնը կը սորվեցընէ թէ Քրիստոս վերջին օրը պիտի դատէ աշխարհս , եւ թէ իւրաքանչիւր ոք աշխարհիս մէջ իր ըրած գործքերուն համեմատ պիտի դատուի , թէ բարի ըլլան եւ թէ շար : Բայց ասոր դէմ երբեմն առանձին առարկութիւն մը եղած է , թէ այդ դատաստանին վճռոյն արդարութիւնը ամենեւին չենք կրնար զգալ առանց մեր բոլոր գործքերուն վրայ հմտութիւն ունենալու , որոնց համեմատ որ պիտի դատուինք , եւ այդ հմտութիւնը ունենալն ալ անհնարին է : Հաւանական է թէ այս առարկութիւնը աչքին առջեւը ունենալով գրուցած է Քոլերիճ այս կարծիքը , թէ հոգւոյն երկրաւոր մարմնի տեղը երկնաւոր մարմին հագնիլը հերիք է՝ որ կարող ըլլայ բոլոր իր անցեալ փորձառութիւնները միտք բերելու :

Սուրբ Գրոց վերջին դատաստանի վարդապետութեանը դէմ եղած առարկութեան վրայ բնականապէս այս ծանօթութիւնը յառաջ կու գայ , թէ ասոր առարկութեան հաւանական տեսնուիլը զըլխաւորապէս մարդուս մտքին կազմութեանը վրայ անկատար տեսու-

թիւն ունենալէն է : Առանկ սեպելէն է , թէ մեր անցեալ կենացը վրայ գիտակցութիւն չենք կրնար ունենալ . վասն զի բոլորովին մեր մտքէն կ'ելլէ . եւ անդառնալի կերպով կը մոռնանք : Սակայն ճշմարիտն այս կ'երեւնայ ըլլալ , թէ անդառնալի կերպով բան մոռնալ չ'ըլլար . մեր անցեալ խորհուրդներուն նորէն մեր միտքը գալուն հաւանականութիւնը կրնայ շատ նուազիլ , բայց բոլորովին չ'սպառիր : Յիշելութեան զօրութիւնը կը թմրի , սակայն չի մեռնիր : Մարդուս մտքին վրայ ունեցած հմտութիւնովնիս բոլորովին ազատ ենք այս ենթադրութիւնը ընդունելու , թէ մեր միտքը դատաստանին օրը տարբեր արթնութիւն մը պիտի ունենայ , եւ բոլոր մեր խորհուրդներն ու զգացումներն իրեն պահուած խորչերէն դուրս պիտի հանէ , եւ մեր ամբողջ կենացը կատարեալ պատկերը աչքերնուս առջին յստակ պիտի ներկայացընէ :

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

174. Տրամաբանութիւնը գաղափարներու եւ հմտութեան աղբիւր է :

Յիշողութեան վրայ պէտք եղածին չափ քննութիւն ըրինք , եւ հիմայ Տրամաբանութիւնը պէտք է որ ձեռք առնենք , որ շատ հետաքրքրական եւ երեւելի նիւթ մըն է հետազօտութեան՝ թէ՛ ինքնին , եւ թէ ներքին հմտութեան զլխաւոր եւ արդասաւոր մէկ աղբիւրը ըլլալուն համար : Այս կարողութեան ներգործութիւններուն վրայ ունեցած գիտութիւններնուս համար , ինչպէս որ նախընթաց ղլուխներուն մէկուն մէջ տեսանք , գիտակցութեան պարտաւոր ենք , որ անով բոլոր մեր մտաւոր գործողութիւններուն վրայ ուղղակի հմտութիւն կը ստանանք : Բայց պէտք է դիտնալ թէ տրամաբանութիւնը ոչ գիտակցութիւն է , ոչ ալ գիտակցութեան մէջ բովանդակեալ : Գիտակցութիւնը միայն տրամաբանութեան նկատմամբ գործողութիւններուն հմտութ կ'ընէ մեզ . տրամաբանութիւնն ալ իր սահմանին մէջ եւ իր օրէնքներովը գործելով՝ ուրիշ բաներու հմտութիւնը կու տայ մեզի : Այնպիսի իմացմանց եւ հմտութեան աղբիւր մըն է այս , որոնք հաւանականաբար անհնարին է որ ուրիշ կերպով մը ձեռք ձգենք :

Առանց Սկզբնական Թելադրութեան չենք գիտեր ինչպէս հմտութիւն կրնայինք ունենալ մեր գոյութեանը վրայ . առանց Գիտակցութեան մեր մտքին գործողութիւններուն վրայ հմտութիւն չենք կրնար ունենալ , առանց Յարաբերական Թելադրութեան , որ այն ալ որոշ աղբիւր մըն է հմտութեան , Տրամաբանութիւն չեր ըլլար . եւ առանց Տրամաբանութեան օգնութեանը այն բաներուն մէկմէկու հետ ունեցած յարաբերութիւններուն վրայ հմտութիւն չենք կրնար ունենալ , որոնք առանց միջանկեալ առաջարկութեանց չենք կրնար իրարու հետ բաղդատութեան բերել : Ուստի տրամաբանութիւնը նոր եւ որոշ աղբիւր մը սեպելու ենք խորհրդոց , որն որ՝ հոս հիմայ յիշուած հմտութեան աղբիւրներուն հետ բաղդատելով՝ ներքին իմացականութեան աւելի հեռաւոր կողմերը կ'իյնայ . եւ միւսներուն հետ համեմատութեամբ որչափ ուշ որ իր ներգործութիւնները երեւան կ'ելլեն , նոյն համեմատութեամբ իր արդիւնքներն ալ աւելի ճոխ են : Ինչպէս որ Տիէրբանսօ իր մէկ գործին մէջ գատողութեան կամ Յարաբերական Թելադրութեան վրայ իրրեւ որոշ հմտութեան աղբիւր խօսելէն ետեւ՝ կ'ըսէ , թէ « Տրամաբանութեան կարողութիւնն ալ գաղափարներով կը զարդարէ մեզ . վասն զի շատ անանկ յօդուածներ եւ հեռաւոր յարաբերութիւններ կան , որ մէկ գատողութեան գործողութիւնով չենք կրնար գտնել , եւ ուստի կարգ մը գատողութիւններ կամ տրամաբանութեան գործողութիւն հարկաւոր է զանոնք երեւան բերելու համար » : — Սակայն ասկէ պէտք չէ հասկընալ թէ տրամաբանութեան գործը , իրրեւ որոշ աղբիւր հմտութեան , միայն քանի մը պարզ ըմբռնումներ յառաջ բերել է , ինչպէս՝ առաջարկեալ պարագայի մը մէջ եղած լուկ համաձայնութեան կամ անհամաձայնութեան յարաբերութիւնը գըտնել . ասկէ շատ բարձր է անոր պաշտօնը . անիկա իւրայ կը բերէ բնութեան երեւելի սկզբունքները եւ ծածկեալ ճշմարտութիւնները . անով յուզախնդիր միտքը բազմաթիւ արդասաւոր եւ ընդարձակ տեսութիւններ կը ստանայ . անանկ տեսութիւններ , որոնք ուրիշ կերպով չեր կրնար ձեռք բերել , եւ բոլոր մարդիկ՝ բնութիւնը եւ դիպուածները անով նոր կերպարանք մը իրենց վրայ կ'առնեն :

175. Տրամաբանութեան եւ առաջարկութեան սահմանը :

Տրամաբանութիւնը ասանկ կը սահմանուի. մուտաւոր գործողութիւն մը, որով երկու կամ աւելի նախորդ առաջարկութիւններէ հետեւութիւն կը հանենք : — Ուստի ամէն տրամաբանութեան գործողութիւն մէկ «բոլոր» մը կը սեպուի, եւ իրրեւ ամփոփ զատ զատ եւ մտորակարգեալ մասերէ բաղկացած է : Այս տարրական մասունքը սովորաբար կը կոչուին Առաջարկութիւն. եւ տրամաբանութեան վրայ ընելու քննութիւններս հասկըցուելու համար հարկաւոր է որ նախ եւ առաջ ասոնք համառօտիւ բացատրենք :

Առաջարկութիւնը այսպէս սահմանուած է : Մտքերնուս մէկ իմացմանը կամ ներգործութեանը կամ կիրքին բանաւոր ցուցմունքին բացատրութիւնը : — Ըստ այսմ՝ առաջարկութիւն որ կ'ըսենք, սովորաբար կը հասկընանք մուտաւոր իմացում մը կամ իմացմանց բաղադրութիւն մը բանիւ արտայայտեալ կամ առջի եղեալ՝ առաջարկեալ : Բայց թէպէտեւ բառին սովորական նշանակութիւնը այս է, սակայն առանց խօսքով արտայայտելու՝ բոլորովին մտքերնուս մէջ ալ առաջարկութիւն կրնայ ըլլալ : Լօք մուտաւոր առաջարկութիւնք կ'անուանէ մտքին այն հանգամանքները, ուր որ երկու կամ աւելի գաղափարներ առաջարկութեան ձեւով կապուած են իրարու հետ եւ դեռ բանիւ արտայայտեալ չեն :

Առաջարկութեան մը մասունքը ասոնք են : (1.) Ենթակայ. որուն վրայ բան մը կը հաստատուի՝ կ'ուրացուի՝ կը հրամայուի՝ կամ կը պահանջուի : (2.) Մակբէր կամ Ստորոգեալ, որ է ենթակային վրայ հաստատուած՝ ուրացուած՝ հրամայուած՝ կամ պահանջուած բանը : (3.) Շաղկապ, որով միւս մասերը իրարու հետ կը կապուին : — Այս երկու առաջարկութեանց մէջ

Սահիսոն զօրաւոր էր.
Մարդս մահկանացու է.

Մէջ եւ Մահկան բառերը առաջարկութեան ենթականերն են. զօրաւոր եւ մահկանացու մակդիրներն են. էր եւ է շաղկապները : Առաջարկութիւնք իրեցի կը բաժնուին.

(1.) Պարզ, որոնց ենթական ու մակդիրը մէկ մէկ բառ կ'ըլլան, ինչպէս այս.

Բարեսիրութիւնը գովելի է :

(2.) Բաղադրեալ, որոնց ենթական ու մակդիրը խել մը բառերէ կազմուած կ'ըլլան, ինչպէս այս.

Կրօնքի մէջ հաւատարիմ եղողը մտքի խաղաղութիւն կը վայելէ :

(3.) Եղանակաւորեալ, որոնց շաղկապը մէկ կամ աւելի բառերով

եղանակաւորեալ է, ու ենթակային եւ մակդիրին մէջ եղած համաձայնութեան կամ անհամաձայնութեան կերպը կամ հնարաւորութիւնը կը ցուցընէ, ինչպէս.

Ուսումնական անձինք կրնան օգտակար ըլլալ.
Պատերազմը երբեմն արդար կրնայ ըլլալ :

Ամէն տրամաբանութեան գործողութեան մէջ առաջարկութիւնք հարկաւոր են : Կը նմանին իրարմէ անջատ եւ մէկմէկու հետ անյօդաւոր քարերու, որոնք իրարու հետ յօդելով չենք կը շինուի. կատարեալ լմնցած տրամաբանութեան գործողութիւնը չէնքն է, իսկ առաջարկութիւնները չէնքին նիւթերն են :

176. Ամէն տրամաբանութեան մէջ մտքին կատարած գործողութիւնը :

Տրամաբանութեան մտորակարգեալ մասունքը կամ տարերքը թողուինք, ու դանք անոր ընդհանուր բնութիւնը քննելու. կամ տրամաբանել բառով իմացուած յօդուածոյ մուտաւոր հանգամանքին ինչ բան ըլլալը դիտելու : Պէտք է յիշել որ տրամաբանութեան վերայ առած սահմանիս ատ էր, թէ մուտաւոր գործողութիւն մըն է, որով երկու կամ աւելի նախընթաց առաջարկութիւններէ հետեւութիւն կը հանենք : Վասն որոյ ամէն տրամաբանական գործողութեան մէջ առաջարկութիւններ գտնուելու են, եւ այս առաջարկութիւնները երբէք երկուքէն պակաս չեն կրնար ըլլալ, եւ չատ անգամ երկուքէն չատ աւելի կ'ըլլան : Այս առաջարկութիւնները չատ անգամ չատ կանոնաւոր կերպով իրարու ետեւէ կու գան. ասոր համար մենք ալ չատ հեղ անոնց այս կանոնաւոր կարգով մէկմէկու յաջորդելը բոլորովին մեր կամքովը եղած կը սեպենք : Սակայն սբալ կարծիք է այս : Իրաւ է որ երբոր խել մը գաղափարներ կամ առաջարկութիւններ աչքերնուս առջին ըլլան, մեր միտքը կանոնական ներգործութեամբ մէկ առաջարկութիւնը կամ գաղափարը միւսէն աւելի կ'ընտրէ, զանիկայ աւելի յարմար դատելով : Սակայն այն ընտրութիւն եղած գաղափարներն կամ առաջարկութիւնները, որ առանց անոնց մեր աչքին առջեւն ըլլալուն՝ ընտրութիւն չէինք կրնար ընել, ուղղակի կամեցումով յառաջ չեն գար, եւ ուստի բացարձակ կամեցողութեամբ ծագած չեն. հապա զուգորդութեան օրէնքներովը եղած թելադրութիւններ են :

177. Նախընթաց հատուածին վրայ բացատրութիւն :

Իրրեւ բացատրութիւն նախընթաց հատուածին մէջ ըսածնուս՝

Տրամաբանութիւն :

ձեռնարկութիւն մը ենթադրենք՝ սովորական յանցանքները մահուամբ պատուհասելուն օրինաւորութեանը եւ վայելչութեանը վրայ : Վիճաբանողը նախ եւ առաջ ընդհանուր խօսքով կը ժխտէ ընկերական միաբանութեանց իրաւունք ունենալը թեթեւ յանցանքները մահուամբ պատժելու : Բայց դեռ իր միտքը գրած մանաւանդ յանցանքները քննութեան չդներած՝ մարդասպանութեան յանցանք գործողը մահապարտելուն իրաւունք ըլլալը յառաջ կը բերէ . կ'ընդունի թէ անձնական պաշտպանութեան սկզբունքը իրաւունք կու տայ այն բանին, Որ ոտ պաղութեան յանցանքը ձեռք կ'առնէ, եւ կը վիճի թէ իրաւունք չունին գողը ի մահ դատապարտելու, վասն զի բնութիւնը այսպիսի իրաւունք մը չի տար մեզի . ինչու որ դեռ քաղաքական միաբանութիւն չհաստատած ատոնցուած քի իրաւունքը քաղաքական եւ դատաստանական բան մը չեն ճանչցուիր : Անկէ ետեւ քաղաքական ընկերութեան ինչ բան ըլլալը քննութեան առակ կը ձգէ , եւ կը վիճի՝ քաղաքական միաբանութիւն կազմուած ատենը մկը չէր հասկընար թէ այն միաբանութիւնը գողը եւ նոյն աստիճան յանցաւորները ի մահ դատապարտելու պէս տարօրինակ զօրութեան մը ատր է , վասն զի այն միաբանութիւնը կազմող անդամները այնպիսի զօրութիւն չունէին երբէք , եւայլն :

Ահա ասիկայ խել մը առաջարկութիւններէ չխնուած ձեռնարկութիւն մըն է , որ դեռ շատ յառաջ կրնայ երթալ . եւ այս ձեռնարկութեան մէջ , բոլոր ուրիշ ձեռնարկութեանց նման , ամէն առաջարկութիւն նախ եւ առաջ զուգորդութեան օրէնքներով թելադրուած է . ամենաւին բացառեակ կամեցողութիւնով յառաջ եկած չէ եւ չի կրնար գալ : Հոս վիճաբանողը նախ խնդիրը ընդհանուր խօսքով կը նշանակէ . յետոյ մարդասպանութեան մանաւանդ յանցանքը քննութեան կը բերէ , անկէ ետեւ գողութիւնը մէջ կը բերէ . գողութեան յանցանքն ալ նախ բնական օրինաց վերաբերելով կը քննէ , եւ ետքը քաղաքական օրինաց վերաբերելով : — Հիմայ այս առաջարկութեանց այս յաջորդութիւնը էապէս ձիշդ ան նոյն կերպովը կ'ըլլայ , ինչպէս որ ամիսոին մը մէջ աչքիդ երեւցած օտարականի մը դէմքին հին մկ բարեկամիդ դէմքը միտդ կու գայ , անկէ ալ իր բնական գեղը միտդ կ'իյնայ , գեղն ալ մօտը գտնուած հին աւերակ մը կը յիշեցնէ , աւերակն ալ պատերազմողներ եւ ուրիշ առներ եղած պատերազմներ կը թելադրէ : — Իրաւ է թէ նոյն ժամանակը ուրիշ առաջարկութիւններ կրնային գալ միտքը , եւ ինքը անոնց որը որ յարմարագոյնն է՝ կրնար ընտրութեամբ գտնել . բայց այսչափ է այս բանիս մէջ ուղղակի կերպով բանեցընելու կամական զօրութիւնը , այսինքն թելադրեալ առաջարկութեանց վրայ ընտրութիւն ընել :

Տրամաբանութիւն :

178. *Առաջարկութեանց վրայ եղած ընտրութեան հիմնական պատճառները :*

Եթէ մը առաջարկութիւններ կը դիզուին տրամաբանութիւն ընողին աչքին առջեւը զուգորդութեան սկզբունքով . եւ ինքը անոնցմէ ուզածը կ'ընտրէ , Արդ՝ բանաւոր հարցմունք մըն է առ , թէ ինչէն է որ առաջարկութեանց մէջ անանկ յարմարութիւն մը կամ հանճայնութիւն մը կ'ըլլայ , որ յաջորդաբար տրամաբանութեան դործողութեանը մէջ կը մտնեն , ու տրամաբանութիւն մը կը կազմեն , եւ այս հարցմունքը առ կը նշանակէ տիրապէս , թէ ինչ պարագաներու մէջ կ'ըլլայ այս ընտրութիւնը , կամ թէ ինչ են այս ընտրութեան հիմնական սկզբունքները :

Այս հարցմանը պատասխան կը ծանուցանենք թէ ամէն ձեռնարկութեան մէջ մէկ ընդհանուր նիւթ մը , մէկ որոշ կէտ մը կայ ապացուցանելու կամ քննութեան առարկայ եղած . Այս ընդհանուր նիւթին վրայ , որ պիտի ապացուցուի , մէկ եւ երբեք եւ յարատեւ բաղձանք մը կ'ունենանք . Այս բաղձանքը չէ թէ միայն մեծ օգնութիւն մը կ'ըլլայ զուգորդութեան օրէնքներուն կենդանանալուն եւ զօրանալուն, այլ նաեւ խիստ մեծ անուղղակի ազդեցութեամբ մը յատուկ բնութիւն մը կու տայ այն օրէնքներով թելադրուելու խորհուրդներուն . Ասոր համար ասանկ պարագաներու մէջ մտքերնիս եկած առաջարկութեանց մեծ մասը քիչ կամ շատ վերաբերութիւն կ'ունենայ ընդհանուր նիւթին հետ : Այս առաջարկութիւնները շուտով կը բաղդատենք մտքիմիս այն սովորաբար [illegible] ընտրած ընդհանուր նիւթին հետ , որուն վրայ որ հաստատուած են մեր բաղձողական զգացումները : Մեր միտքը այս բաղդատութեան մէջ իր յարաբերութիւն ղգալու կարողութիւնովը , որն որ արդէն տեսանք թէ ունի , կ'որոշէ իր առջեւն եկող առաջարկութեանց ընդհանուր նիւթին հետ ունեցած յարմարութիւնը կամ անյարմարութիւնը , հանճայնութիւնը կամ անհանճայնութիւնը : Այս հանճայնութեան կամ անհանճայնութեան խնացումը , որն որ մտքին իր բնութեամբը ունեցած յարաբերական զգացումներուն մէկն է , մէկ վերջնական իրողութիւն մըն է մեր խնացական կազմուածքին մէջ . Այս բանիս վրայ օգտակար կերպով ըսելիքնիս միայն եղած բանը եւ անոր հետ պատահած պարագաները նշանակել է : — Այն առաջարկութիւնները , որոնք որ մեր միտքը՝ Արարչէն ընդունած այս կարողութիւնովը՝ կ'որոշէ թէ հանճայն կամ յարմար են ապացուցանելու կէտին , զանոնք կը թողու նաեւ որ իրրեւ առաջարկութեան մասունքը տրամաբանութեան մէջ մտնեն . եւ այս կերպով կարգ մը

առաջարկութիւններ կը ծագին, ամէնքն ալ մէկ վերջին նպատակի մը նայող, կանոնաւոր եւ պատշաճ, որոնք ձեռնարկութեան ատիճանին այլ եւ այլ ոտքերը կ'ըլլան : — Ա՛ս բացատրութիւնը չէ թէ միայն նախընթաց հատուածին մէջ ենթադրուած ձեռնարկութեանը կը վերաբերի, որ բարոյական տրամաբանութեան օրինակ մըն է, այլ ամէն ինչ եւ իւէ կերպ օրինակներու համար ալ կրնանք առնել, Այլ եւ այլ տեսակ տրամաբանութեանց մէկմէկ ունեցած տարբերութիւնները՝ մեզի տրամաբանական գործողութենէն չէ այնչափ, որչափ որ իրարու հետ բազդատուած նիւթերուն բնութենէն եւ հանգամանքներէն է,

179. Տրամաբանութիւն ըսելով կ'իմացուի թէ հարկաւ նախընթաց կամ ենթադրեալ առաջարկութիւններ կան :

Տրամաբանութեան կարողութեանը վրայ ըրած բացատրութիւններուս մէջ այս ալ պէտք է որ ծանուցանենք, թէ տրամաբանութիւնը՝ թէ սկզբնաւորութեանը եւ թէ չարունակութեանը մէջ այս յատկութիւնը ունի որ հարկաւորապէս ըսած մեծի մասին ենթադրութեան վրայ յառաջ կ'երթայ : Որովհետեւ հետեւութիւն հանելու ամէն գործողութեան մէջ առաջարկութեանց բազդատութիւն մը ըլլալ կը հասկցուի, վասն որոյ ի հարկէ մէկ քանի ենթադրեալ առաջարկութիւններ ըլլալու են, որ անոնցմով այդ բազդատութիւնը յառաջ երթայ. իրրեւ ծանօթ ենթադրեալ բան մը ըլլալու է, որ անով անծանօթը երեւան բերուի : Ասոր համար ամէն տրամաբանութեան գործողութեան սկիզբը ենթադրեալ առաջարկութիւններ կը գտնուին միշտ. (թէ՛ ճշմարիտ ըլլան, թէ ձեռնարկութեան համար ճշմարիտ սեպուած ըլլան.) տրամաբանութեան չարունակութեանը մէջ ալ չատ անգամ տեղ տեղ ուրիշ առաջարկութիւններ կը մտնեն. մասնաւորաբար բարոյական տրամաբանութեան մէջ. Բայց այս առաջարկութեանց բոլորն ալ միշտ յայտնի չեն ցուցուիր, այլ զօրութեամբ կ'իմացուին. մասնաւորաբար այն առաջարկութիւնները, որոնք իմացականին տարրական ճանաչմունքները ցուցընելնուն համար՝ Նախնական Ճշմարտութիւն ըսուած են :

Ամէն տրամաբանական գործողութեան մէջ մէկ քայլը միւս նախընթաց քայլին վրայ հաստատուելով յառաջ կ'երթանք. եւ երբ որ այսպիսի գործողութեան մը ծայրէն սկսինք եւ դառնանք, վերջապէս անոնկ ճշմարտութեանց կը հասնինք, որոնք ոչ կարօտութիւն եւ ոչ ընդունակութիւն ունին ապացուցութեան :

180. Նոյն նիւթին վրայ ուրիշ դիտողութիւններ :

Սակայն տրամաբանութիւնը ենթադրութիւններու վրայ յառաջ կ'երթայ որ կ'ըսինք, ասիկ հարկաւորապէս չի հետեւիր թէ անծանօթ կամ երկրայելի առաջարկութիւններով կ'ըլլայ : Հասած առաջարկութիւններնիս տրամաբանութեան կարողութեանը վերաբերելով ենթադրեալ են, եւ ոչ թէ իմացականին ունեցած միւս հըմտութեան աղբիւրներուն վերաբերելով : Սկզբնական թելադրութիւնով՝ Դիտակցութիւնով՝ Զգայարանաց ուղղակի ազդմունքովը՝ եւ կամ անհերքելի Ընդհանրութեանէ կամ վկայութիւնով ինչ բաներ որ ծանօթ եղած են մեզի, որովհետեւ տրամաբանութիւնը անոնց առնչի յատկութիւն մը չի կրնար ընծայել, եւ որովհետեւ անոնք ըստ ինքեան անհերքի հաստատ կը պահանջվին մեզմէ, այն բաները իսկոյն տրամաբանութեան գործողութիւններուն մէջ կ'ընդունուին, եւ վնասուած հետեւող եւ անծանօթ ճշմարտութիւնները երեւան բերելու իրրեւ օգնութիւն կը գործածուին : Բայց ինչպէս որ վերը ծանուցինք, այսպիսի առաջարկութեանց տրամաբանական գործողութեան մէջ գործածուիլը միշտ երեւութապար եւ յայտնապէս չ'ըլլար, այլ ծածկաբար եւ զգուշութեամբ : Որուն մտքէն կ'անցնի յայտնի կերպով յիշել՝ ձեռնարկութիւն մը ըրած ատենը՝ իր գոյութեանը կամ անձնական նոյնութեանը ճշմարտութիւնը. նմանապէս այս ճշմարտութիւնները, թէ ամէն գործ մէկ պատճառ մը կ'ունենայ, կամ թէ բնութեան գործողութիւնները միօրինակ կ'ըլլան, եւ կամ թէ մասնաւոր նպատակ մը յառաջ բերելու համար մէկ քանի միջոցներու մէկմէկու հետ միացած ըլլալը բանաւորութիւն կը ցուցընէ, որոնք մարդուս իմացականութեանը անանկ էական եւ բնական ճշմարտութիւններ են, որ անոնց վրայ կը հաստատենք ամէն օր հանած հետեւութիւններնուս պինդ երեւելիները, եւ սակայն առանց խորհելու թէ մեր գիտողութեանը մէջ այնպիսի ճշմարտութիւններ կան :

181. Տրամաբանութեան կարողութեանը կողմանէ զանազանութիւններ :

Տրամաբանութեան կարողութեանը կողմանէ չատ զանազանութիւններ կան մարդոց մէջ, ինչպէս որ այս զանազանութիւնը մըտքին բոլոր միւս կարողութիւններուն եւ գործողութիւններուն վրայ ալ կ'երեւնայ : Ասոնց տրամաբանութիւնը մինչեւ անգամ կենցա-

զոյս սովորական հարկաւորութիւններուն սկզբը եղածին չափ զօրութիւն չունի, եւ ասանկները հազիւ կ'որոշուին խելագարութեան սահմանին. ընդհակառակն ունենց տրամաբանութիւնն ալ այնպէս զօրաւոր է, որ մարդկային բնութեան մէջ շատ բարձր աստիճանի մը հասած են, եւ տարօրինակ ըմբռնման եւ նրբամտութեան տէր եղած են։ Այս երկու ծայրերուն, տարօրինակ ընդարձակութեան եւ զօրութեան ու նշանաւոր տկարութեան մէջ տեղը բազմաթիւ որոշ աստիճաններ կան, անանկ որ դրեթէ ամէն հնարաւոր եղած զանազանութիւնը կը գտնուի։

Այս տարբերութիւնները այլ եւ այլ պատճառներէ յառաջ կու գան։—

(1.) Նախ եւ առաջ՝ այս զանազանութիւնը տրամաբանողին ունեցած հմտութեան աստիճանէն կախեալ է։ Մէկը չի կրնար յարատեւութեամբ ձեռնարկութեան մէջ մեծ կարողութեան տէր սեպուիլ, առանց առաջուընէ շատ հմտութիւն դանձած ըլլալու։ Եւ ասալ կրնանք աւելցընել թէ մէկը չի կրնար ինչ եւ իցէ առաջարկեալ նիւթի մը վրայ քաջ տրամաբանութիւն ընել, առանց մասնաւորաբար այն նիւթին վրայով պատրաստութիւն տեւնելու։ Ամէն տրամաբանութիւն դաղափարներու բաղդատութիւն կը պարունակէ, կամ՝ լաւ եւս է ըսել՝ առաջարկութիւններու կամ առաջարկութիւններով նշանակեալ իրական ճշմարտութիւններու բաղդատութիւն ունի իր մէջը։ Ուստի թէ որ մէկ մարդ մը առաջարկեալ բանի մը վրայ հըմտութիւն չունենայ, թէ որ մտքին մէջ իրական ճշմարտութիւններ հաւաքած չըլլայ՝ այն բանին վերաբերեալ, ի հարկէ անհնարին է որ կարող ըլլայ տրամաբանել. եւ թէ որ ունեցած հմտութիւնը նուազ ըլլայ, ըրած ձեռնարկութեանը հաւանելութիւնը եւ զօրութիւնն ալ համեմատաբար քիչ կ'ըլլայ։

Իրաւ է որ շատ մարդիկ իրենց առաջարկուած նիւթերուն վրայ առանց ամենեւին պատրաստութիւն մը տեսնելու կը խօսին։ Սակայն հանուելու հետեւութեան ուղղակի եւ հաւանելի վերաբերութիւն ունեցող իրարու ետեւէ կարգով յաջորդող պատշաճ առաջարկութիւններով չհնուած բարեյարմար ձեռնարկութիւն մը յառաջբերելուն եւ խել մը մէկմէկու անյարմար խօսքեր դուրս թափելուն մէջ տեղը շատ մեծ տարբերութիւն կայ։ Ամէն տրամաբանութեան մէջ մեր մտքը ձեռնարկութեան այլ եւ այլ որոշ մասերը իրարու ետեւէ կարգաւ յառաջ կը բերէ. եւ ասիկայ կ'ըլլայ զուգորդութեան օրէնքներով, ինչպէս որ արդէն առիթ ունեցանք դիտելու։ Սակայն զուգորդութեան սկզբունքները ի՛նչպէս գործեն, երբոր միտքը իր առջեւը բան մը կ'առնէ անոր վրայ որոշմունք ընելու, առանց ուղղակի այն բանին հետ եղող պարագաներուն՝ կամ անոր

ունեցած յարաբերութիւններուն եւ արդիւնքներուն վրայ հմտութիւն ունենալու։

(2.) Տրամաբանութեան զօրութիւնը՝ երկրորդապէս՝ կախում ունի մտադրութեան եւ յիշողութեան զօրութենէն։ Անանկ մարդիկ կան որ կ'երեւնայ թէ մտադրութիւններնուն վրայ ամենեւին իշխողութիւն չունին։ Ամէն բան հարեւանցի կերպով մտադրութիւնին կը քաշէ, ու մէկ բանի մը աստիճ ու յարատեւ մտադրութիւն չեն ըներ։ Ցկայ ներսիդինին մէկ զօրաւոր զգացում մը գրեթէ կենդանացընող. եւ սկզբը եղածին չափ եռանդուռ բաղձանքով մէկ բանի մը ձեռնամուխ չեն ըլլար, որն որ երկար եւ վերացեալ հետազօտութիւն կը պահանջէ։ Հետեւաբար աստիճները մէկ կիսկատար յիշելութիւն մը կ'ունենան իրենց դիտողութեանը առարկայ եղած հազարաւոր եղելութիւններուն եւ առաջարկութիւններուն վրայ։ Ասկէսի յիշողութեան տէր եղողին բաղդատութեան զօրութիւնն ալ ի հարկէ չափով եւ տկար կ'ըլլայ։

(3.) Տրամաբանութեան զօրութեանը զանազանութիւններուն երրորդ պատճառն ալ յարաբերութիւն զգալու կարողութեան տարբերութիւններն է։ Արդէն ծանուցած ենք, (Համեմատած 128,) թէ ապացուցանելի բանի մը մօտ եւ որոշ վերաբերութիւն ունեցող շատ իրական ճշմարտութիւններ կրնանք հաւաքել, բայց մինչեւ որ անոնց ունեցած յարաբերութիւնները չզգանք կամ չմտանանք, չենք կրնար անանկ կերպով մը զանոնք իրարու հետ կապել, որ մէկ հետեւութիւն մը ելլէ։ Գիտենք որ աս քաղաքանօթի ճշմարտութիւն մըն է, թէպէտ ինչէն ըլլալը չդիտնանք, թէ ոսկեղ ուրիշներէն աւելի դիւրութեամբ եւ յաւակութեամբ կ'իմանան իրերու յարաբերութիւնները։ Ուստի՝ որովհետեւ ամէն տրամաբանութեան գործողութիւն յարաբերական իմացութիւններու յաջորդութիւն մըն է, վասն որոյ թէ որ յարաբերական թելադրութեան զօրութիւնը տկար ըլլայ, հարկաւորապէս տրամաբանութիւնն ալ շատ սուբ կ'ըլլայ։

182. Տրամաբանութեան ունակութեանը վրայ։

Սակայն մէկ մարդու մը մտաւոր ձիրքերն ինչ որ ալ ըլլան տրամաբանութեան մասին, իր այդ կարողութեան զօրութիւնը շատ կախումն ունի ունակութենէ։ —Ճաշակ գործածութեան կամ ունակութեան արդիւնքը շատ անգամ կը տեսնենք մեքենական արհեստներու հետեւող մարդոց վրայ, որոնք ժամանակաւ իրենց շատ դը-

Տրամաբանութիւն :

ժուռ եկած բաները առնէ մը եւեւ մեծ դիւրութեամբ եւ ճարպիկութիւնով կը կատարեն . ջղերնին կարծես թէ տեսակ մը բնական աչողկութիւնով եւ ճշդութիւնով կը շարժին այն իրենց երկար առեն անձնանուէր եղած գործերուն մէջ ։

Նմանապէս մեր մտաւոր գործողութիւններն ալ աչողկութիւն եւ կենդանութիւն կը առնան յաճախ գործածութեամբ . եւ ասիկայ ինչպէս որ որ եւ իցէ մտաւոր գործողութեան համար ճշմարիտ է , նոյնպէս եւ տրամաբանութեան մէջ բովանդակեալ գործողութեանց համար ալ ստոյգ է ։ Օրինակի համար՝ թէ որ մէկ մարդ մը երբէք երկրաչափական ապացուցութեանց պարապած չըլլայ , շատ ծանր եւ դժուարաւ կրնայ քալէ ի քայլ յառաջ երթալ այդ տեսակ տրամաբանութեանց մէջ . որ ընդհակառակն ունակութիւն առնալու չափ այս տեսակ ապացուցութեանց վարժուողը շատ արագութեամբ տրամաբանութեան մէկ մասէն միւսը կ'անցնի յառաջ կ'երթայ ։ Ասիկայ այսպէս է նաեւ բարոյական տրամաբանութեան մէջ ։ Բարոյական ձեռնարկութիւն մը ըրած առեննիս ի հարկէ պէտք է որ անոր այլ եւ այլ մասերուն իրենցմէ յառաջ ընթացող առաջարկութեանց հետ ունեցած համեմատութիւնը կամ համաձայնութիւնը իմանանք . այս զգացման եւ առաջարկութիւններ մէկտեղ բերելուն աչողկութիւնն ալ շատ կախումն ունի ունակութեան աստիճանէն ։

183. *Լսելով կամ առտայտելով եղած տրամաբանութեան վրայ ։*

Լեզուն տրամաբանութեան մեծ գործիքն է . իրաւ է որ բոլորովին մտաւոր տրամաբանութիւն ալ կրնայ ըլլալ . բայց իրական ճշմարտութեան նայելով , հազիւ երբէք կը պատահի ասիկայ ։ Դիւրելու արժան բան մըն է աս , որ շատ անգամ լոկ մտաւոր տրամաբանական գործողութեան եւ անոր բանիւ արտայայտութեանը մէջ անհնազանդութիւն մը կը տեսնուի ։ Երբոր յանկարծ եւ հրապարակական վիճաբանութեան մէջ ձեռնարկութիւն յառաջ բերել հարկ կ'ըլլայ , մարդիկ շատ անգամ անանկ սխալմունքներ կը գործեն , որ իրենց մտքին մէջ եղած խորհուրդին դէմ է ։ Ասոր բանը մանաւորապէս այն մարդոցը վրայ կը տեսնուի , որոնք կենաց հասարակ գործերուն զբաղած են գլխաւորապէս , կամ ինչ եւ իցէ կերպով չարունակ գործելու վիճակի մը մէջ են ։ Ասոնց հանած հետեւութիւնները կրնանք ըսել թէ ընդհանրապէս չիտակ են . սակայն շատ անգամ անկարող կը գտնեն ինքզինքնին այն տրամաբանական գործողութիւնները յստակ եւ ուղիղ կերպով ուրիշներուն յայտնելու , որոնցմով որ այն հետեւութիւններուն հասած են ։ — Օլիվըր Բրօմվել Անգլիացիին համար կը պատմուի թէ անանկ անձ մըն էր , որուն շատ յարմար

Տրամաբանութիւն :

կու գայ ըսած նիւ ։ Իր կենացը բազմակնճռուն դիպուածներէն , իր կացութեանը չվոխուելիութիւններէն , եւ իր դուռան մեծ յաջողութենէն ըստ բաւականին կը տեսնուի որ բաներուն խորհունկը թափանցող յստակ ու սուր տեսութեան տէր մէկն էր ասիկայ , եւ հասկըցողութեան դիկն ալ մէկ բանով մը պակաս չէր · սակայն երբոր իր կարծիքը ուրիշներուն տալէնը բանալուն եւ քաղաքական խնդիրներու վրայ իր խորհուրդները բացատրելու որ կ'ըլլար , խառնափնթոր եւ մութ կերպով մը կը խօսէր ։ Միտքը շատ սուր դիտողութեամբ եւ աչողկութիւնով կրնար քննել մէկ բան մը . եւ թէպէտ եւ ուղիղ եւ հաւանելի հետեւութեան մը հասնիլը վատահութեամբ կրնար հաստատել , սակայն ինչ ճամբով հասնիլը կամ ճամբուն վրայ ինչ բաներու հանդիպիլը չէր կրնար այնչափ դիւրութեամբ տատրաղել ։ — « Բոլոր պատմութիւնները , կ'ըսէ Հիւմ , միաբան կը հաստատեն Բրօմվէլին համար թէ ձանձրալի՝ մութ եւ անհասկնալի լեզուով մը կը խօսէր , մինչեւ անդամ իր միտքը ծածկել չուզած առեն . եւ սակայն մէկը եղած չէ այնչափ բազմադիմի դժուարին դէպքերու մէջ իրենչափ ճշդութեամբ եւ խոհական ընտրողութեամբ գործ տեսնող » ։

184. *Նախընթաց հատուածին վրայ բացատրութիւն ։*

Այսպիսի օրինակներ քիչ չկան ։ Պրիւարդ տեղ մը Անգղիացիի մը վրայ պատմութիւն մը կ'ընէ , որ Լորա Մանսֆիլտին մէկ բարեկամն է եղեր ։ Ասոր երբոր առաջարկութիւն է եղեր որ ձամբ չբայ կատավար երթայ , քիչ մը տատակուսութիւն ցուցուցեր է առեւանի մէջ նախագահութեան պաշտօն վարելու բաւականութեանը վրայ ։ Մանսըֆիլտ քաջալերեր է զինքը թէ կարծածին չափ դժուարութիւն չպիտի գտնէ ։ « Վատահ եղիր , ըսեր է , ցուցուցած կարծիքներուդ մէջ ըրած ընտրողութեանդ , սակայն գատողութիւններուդ պատճառները նշանակելէն զգոյշ կեցիր · ըրած գատողութիւններդ հաւանական է թէ չիտակ պիտի ըլլան , բայց ձեռնարկութիւններդ անվրէպ սխալ պիտի ըլլան ։ »

Կենաց գործառնութիւններուն զբաղած մարդոց իրենց ներքին խորհուրդները համարձակութեամբ եւ ճշդութեամբ բանիւ արտայայտել չկրնալը եւ չվոխուելը հաւանականաբար ըստ մասին այդ բանը ընելու սովրած չըլլալնէն , եւ ըստ մասին իրենց վիճակին բերմունքէն ձեւացուցած եւ զբաղցուցած մէկ մտաւոր ունակութիւններնէն է , զոր այսպէս կրնանք բացատրել ։ Հազարաւոր անանկ սոխալական հարկեր կը պատահին այս տեսակ մարդոց , որոնց մէջ կը սոխալին արագութեամբ խորհելու ու գործ տեսնա-

լու, եւ միանգամայն ձլասէ կամ ձախողութենէ ալ մեծ զգուշութիւն ընելով. այլով բանիւ՝ մէկ բանի մը վրայ զգուշաւոր եւ արագ քննութիւն ընելու կը սովորին չատ անգամ: Ա.յս կերպով մտքովնին չատ արագութեամբ գործելու կը վարժուին: Ասոր ալ հետեւութիւնը այս կ'ըլլայ որ այն իրենց քննութեան նիւթ ըրած դժուարին խնդիրներուն մէջ քիչ կամ չատ գտնուած մանրամասն պարագաներուն վրայէն անանկ արագութեամբ եւ չատ քիչ մտադրութիւն ընելով կ'անցնին, որ անոնք չուտով կ'ելլեն իրենց մտքէն ու անյայտ կ'ըլլան: Ասոր համար սանկ մարդիկ, թէպէտ եւ ուղիղ ըլլայ հանած հետեւութիւններնին, չեն կրնար իրենց ըրած ձեռնարկութեանը բոլոր ստորակարգեալ մասերը բացատրել ուրիշներուն: Մէկ բանի մը վրայ քննութիւն ըրած սովոնին որոշ եւ յստակ կերպով անիկայ խակոյն աչքերնուն առջին կը պարզուի, թէպէտ եւ «անկոնշն» ստացած ըլլալնուն համար, չատ արագութեամբ կ'ըլլայ ասիկայ. բայց ըրած ձեռնարկութիւններնին՝ երբոր խօսքով յայտնելու կ'ըլլան, իրենց մտքին մէջ դարձած մանր խորհրդոց գործողութիւնները միտք բերելու եւ արտայայտելու անկարող ըլլալնուն համար, ուրիշներուն անկատար եւ խառնակ կ'երեւնայ:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԱՊԱՑՈՒՑԱԿԱՆ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

185. *Ապացուցական տրամաբանութեան նիւթակաները:*

Տրամաբանութեան վրայ ինչուան հիմայ ըրած ծանօթութիւններնիս չատ ընդհանուր առմամբ էին: Եղած ծանօթութիւններն ըստ մեծի մասին ամէն կերպ տրամաբանութեան կը վերաբերին: Սակայն այս նիւթիս վրայ աւելի ընդարձակ եւ յատկացուցիչ տեղեկութիւն ստանալու համար՝ պէտք է որ իր երկու երեւելի բաժանմունքներովը քննենք զանիկայ, որոնք են Բարոյական տրամաբանութիւն եւ Ապացուցական տրամաբանութիւն:

Այլ եւ այլ մանաւորաց պարագաներ կան, որոնցմով ապացուցական տրամաբանութիւնը բարոյականէն կը տարբերի, որոնց վրայ թէ որ քննութիւն ընենք, երկուքին ալ յատուկ բնութիւնը աղէկ կը հասկընանք: Ապացուցական տրամաբանութիւնը՝ ուրիշ բաներէ ի զատ՝ իր նիւթականերովնին ալ կը տարբերի ուրիշ որ եւ իցէ կերպ տրամաբանութենէ: Այս տեսակ տրամաբանութեան նիւթականերն վերացեալ գաղափարներ եւ անոնց մէջ եղած հարկաւոր յարաբերութիւններն են: Վերացեալ կ'ըսուին այն գաղափարներն եւ խորհուրդները, որոնք իրերու այնպիսի յատկութիւններն ու որպիսութիւնները կը ցուցընեն, որ սովորաբար իրենց հետ միացած ուրիշ յատկութիւններէ եւ որպիսութիւններէ զատուելով՝ որոշ առարկայ կրնան ըլլալ մեր մտաւոր հայեցողութեանը: Այս կարգէն եղող տրամաբանութեան նիւթականերուն հետ կը դասուին նաեւ թիւերու եւ երկրաչափական ձեւերու յատկութիւնները. ու նաեւ տարածութիւնը՝ տեւողութիւնը՝ ծանրութիւնը՝ արագութիւնը՝ զօրութիւնները՝ եւայլն որչափ որ կրնան թիւերով եւ ուրիշ չափաբերական նշաններով ճշդութեամբ ցուցուիլ: Իսկ բարոյական տրամաբանութեան նիւթականերն իրական ճշմարտութիւններ կամ եղելութիւններ են, ու նաեւ անոնց ուրիշ իրական ճշմարտութեանց հետ ունեցած կապակցութիւններն, եւ բոլոր իրենց հետ եղող պարագաներն: — Եռանկեան արտաքին անկիւնը եւ ներքինին եւ հակադիր անկեան հաւասար է, — ասիկայ ապացուցական տրամաբանութեան տակ ինկող ճշմարտութիւն մըն է: Դրախտ կորուսեալին հեղինակը Միլտոնն է, Քսերքսէս յաղթեց Յունաց, եւայլն, սոնք ալ բարոյական տրամաբանութեան վերաբերեալ խնդիրներ են:

186. *Ապացուցական տրամաբանութեան մէջ գործածուած սահմաններուն եւ առածներուն օգուտը:*

Ամէն տրամաբանական գործողութեան մէջ նախ եւ առաջ մէկ բան մը պիտի ըլլայ ապացուցանելու. ասկէ ի զատ պիտի գտնուին նաեւ մէկ քանի անանկ բաներ ալ, թէ՛ ծանօթ ըլլան թէ իրենց ծանօթ համարեալ, որոնցմէ առաջարկութեանց բաղդատութիւնը սկսի: Ապացուցական տրամաբանութեան նախընթաց կամ նախադաւիլ ճշմարտութիւններն այն սահմաններն են, որոնք ամէն չափաբերական գրուածքներու մէջ կը գտնենք: Առանց այս սահմաններուն ապացուցական տրամաբանութիւն չ'ըլլար: Անհնար է բոլորակի մը՝ զուգահեռագծի մը՝ եռանկեան մը վրայ ապացուցութիւններ ընել, առանց նախ եւ առաջ անոնց սահմանները տալու:

Ոեատի ապացուցական տրամաբանութեան մէջ սահմաններն ընդու-

նուած իրական ճշմարտութիւններ կամ առաջին սկզբունքներ են, որոնցմէ՝ տրամաբանական գործողութեամբ՝ հետեւութիւններ կ'ելլեն։ — Ծիշդ ասոր նման բան մը կը տեսնենք այնպիսի նիւթերու վրայ ալ, որոնք ուրիշ կերպ տրամաբանութեան սակ կ'իյնան։ Ինչպէս՝ բնական փիլիսոփայութեան մէջ օդին ծանրութեանը եւ առաձգականութեանը վերաբերեալ ընդհանուր իրական ճշմարտութիւնները առաջին սկզբունք կրնանք սեպել, որոնցմէ՝ իբրեւ հետեւութիւն՝ անդիկին ծանրաչափին մէջ կանդնիլը եւ ծանրաչափը բարձր տեղեր ելած ատենը սնդիկին վար իջնալը յառաջ կու գայ։

Հոս արժան է յիշել նաեւ առածներուն ունեցած օգուտը չափաբերական ապացուցութեանց մէջ։ Առած կ'ըսուին այն նախադասութիւնները, որոնք ինքնայայտ են, կամ որոնց ճշմարտութիւնը ակներեւ կը տեսնուի, ինչպէս ատենք. «Մի եւ նոյն բանին հաւասար եղողները իրարու եւս հաւասար կ'ըլլան»։ «Իրարու հաւասար բաներէ եթէ հաւասար չափով բան վերցընես, մնացորդները իրարու հաւասար կ'ըլլան»։ Ընդհանրապէս խել մը ատենք նախադասութիւններ դրուած կը գտնենք երկրաչափութիւններու եւ չափաբերական սկզբունքներ պարունակող ուրիշ գործերու սկիզբը եւ այս սխալ կարծիքը եղաւ, որն որ երկար ժամանակ ընդհանրութիւն գտաւ, թէ այս առածները երկրաչափական եւ ուրիշ ամէն կերպ տրամաբանութեան հիմունքներն են։ Առածներէ, միանակ ինքնին ընդունուելով, հետեւութիւն մը չ'ելլեր։ Թէ որ միայն անոնց ցօղնութիւնով մնալու ըլլայինք, ապացուցութեանց ընդունակ եղող առարկութեանց մէջ բովանդակեալ ճշմարտութիւններուն երբէք չէինք կրնար հասնիլ։

Սակայն առածներն ալ իրենց յատուկ օգտակարութիւնն ունին, թէպէտ եւ իրենց բնութիւնը սխալ հասկցուած ըլլայ։ Անոնք տիրապէս եւ ի բնէ ճշմարտութեան ակներեւ իմացութիւններն են. եւ թէ՛ բանիս բացատրեալ ըլլան, ինչպէս որ կ'ընեն ընդհանրապէս, թէ՛ դորութեամբ իմացուին՝ բան մը չէ, միայն թէ ուսման մէջ մասնաւորապէս նոր սկսողներու համար դիւրութիւն մը կրնայ ըլլալ յայտնապէս նշանակուելնին։ Սակայն ատոնց նշանակած ակներեւ իմացութիւնները տրամաբանութեան էապէս հարկաւոր օժանդակներն են. եւ ինսոր որ միայն իրենց օգնութեամբը մնալով ապացուցութիւն մը չենք կրնար ընել, անանկ ալ առանց իրենց օգնութեանը անկարող ենք ապացուցական տրամաբանութիւն մը ընելու։ Ապացուցական տրամաբանութիւնը կը սկսինք առածներէ. եւ յառաջ կ'երթանք խել մը առաջարկութիւններ իրարու հետ բաղդատելով. եւ այդ առաջարկութեանց մէկմէկու հետ համաձայն գալուն կամ չգալուն ակներեւ իմացութիւնները, որոնց՝ թէ որ խօսքով նշանակուելու ըլլան՝

առածք կ'ըսենք, ամէն քայլափոխի գործողութեան մէջ կը մտնեն։

187. Ապացուցական տրամաբանութեանց ներկայ անտեղի կ'ըլլայ:

Ապացուցութեանց մէջ խնդրոյն միայն մէկ կողմը կը քննուի, եւ ասկէ աւելի բան ընել պէտք չէ։ Տրամաբանութեան առաջին սկզբունքները կը տրուին. ասոնք չէ թէ միայն իրեւ ստոյգ ենթադրեալ կ'ըլլան, այլ իրեւ ընդունուած. ասոնցմէ եւս կու գան խել մը առաջարկութիւններ յաջորդաբար, եւ ամէնքն ալ իրարու հետ կը բաղդատուին, թէ որ եղած հետեւութիւնը ապացուցական հետեւութիւն է, ըսել է թէ գործողութեան ամէն քայլափոխին բանին ստուգութիւնը յստակ երեւցած է։ Աստանկ յառաջ գացած ու լըմնցած ձեռնարկութեան մը դէմ ալ ինչ որ յառաջ բերուի պարապ բան է, անոր դէմ ըսուածներուն բոլորին մէջ ալ մէկ սուտ թիւն մը կը գտնուի։ Ինչպէս՝ այս առաջարկութիւնը թէ եռանկեան երեք անկիւնները երկու ուղղանկեաց հաւասար չեն, եւ ասոր նման ուրիշ առաջարկութիւններ, որ ուղիղ ապացուցեալին ներհակ են, ամէնն ալ սուտ են, ու նաեւ անտեղի. այսինքն՝ իրենք իրենց հակառակ ու հակասական։

Սակայն Բարոյական Տրամաբանութիւնը աստանկ չէ։ Եւ ուստի հոս մէկ երեւելի որոշմունք մը կը գտնենք այս երկու տեսակ տրամաբանութեանց մէջտեղը։ Բարոյական տրամաբանութեան վերաբերեալ նիւթի մը վրայ չատ ստոյգ հետեւութիւն կրնանք հաննել. անանկ ստոյգ, որ մարդուս մտքին մէջ ամենեւին տարակոյս չի ձգեր. եւ սակայն այն հանած հետեւութիւններնուս հակառակն ալ կրնայ բոլորովին հնարաւորութեան սահմանին մէջ ըլլալ։ Օրինակի աղագաւ՝ ամենահաստատելի վկայութիւն ունինք թէ արեգակը այսօր ծագեցաւ. սակայն ասոր հակառակն ալ հնարաւոր էր որ ճշմարիտ ըլլար, առանց ներհակութեան կամ հակասութեան, այսինքն՝ թէ արեգակը ծագած չըլլար։ Դարձեալ՝ անտարակոյս ենք այս փիլիսոփական մեծ օրէնքին վրայ, թէ երկրիս երեսը ինկող ծանր մարմինները դէպ ի անոր կեդրոնը չեղեալ գծով մը կ'իյնան։ Սակայն առանց ներհակութեան կամ անհեղութեան հակառակն ալ կրնանք մտքով ըմբռնել։ Ուրիշ խօսքով՝ կրնանք ըսել թէ, եթէ Աստուած կամենար, այնպիսի օրէնքի մը իշխողութեանը տակ կը դնէր մարմնոց անկումը, որ զանոնք ուրիշ ուղղութեամբ մը երկրիս երեսը իջեցընէր։ Բայց երրոր ապացուցական գործողութիւն մը աղէկ մը կը քննենք եւ հետեւութիւնը կը տեսնենք, ալ անկարող կը գտնենք ինքզինքնիս անոր ներհակին մինչեւ անգամ հնարաւորութիւնը ընդունելու։

Ապացուցական տրամաբանութիւն:

188. Ապացուցութիւնը այլ եւ այլ աստիճան հաւաստի ընդունակ չեն:

Երբոր բարոյական տրամաբանութեան ենթակայ եղող նիւթերու վրայ կը մտածենք, եղած հետեւութիւններուն այլ եւ այլ աստիճան հաւանութիւն կու տանք. հաւանականութեան կողմանէ աստիճանաւ իրարմէ տարբեր կարծիքներ կ'ընենք, երբեմն ընծայած հաւատքնիս շատ տկար կ'ըլլայ, լոկ կարծիք կ'ըլլայ երբեմն, Այս տկար հաւատքը նոր վկայութիւնով մը աւելի զօրութիւն կը ստանայ. եւ այսպէս վկայութիւնները քանի որ աւելնան, մեր հաւատքն ալ զօրութիւնով կրնայ աւելնալ, ինչուան որ ամէն տարակոյս փարատի եւ սխալման հնարաւորութիւնը ամէն կողմանէ վերնայ: — Սակայն ապացուցութեանց մէջ ասանկ չէ. այս տեսակ տրամաբանութեանց մէջ ընծայած հաւատքնիս միշտ ամենաբարձր աստիճանի կ'ըլլայ, եւ երբէք շատ կամ քիչ չենք կրնար սեպել: Ասիկայ, ինչպէս որ թեթեւ քննութիւնով մը կը տեսնուի, ապացուցական տրամաբանութեան բնութենէն յառաջ կու գայ:

Ապացուցութեանց մէջ միշտ մէկ քանի առաջին սկզբունքներէ կամ ճշմարտութիւններէ կը սկսինք տրամաբանութիւնը, որոնք կամ ծանօթ կ'ըլլան, կամ իրրեւ ծանօթ ընդունուած. եւ այս ճշմարտութիւնները գործողութեան դուռը կամ այն առաջարկութեանց կարգին հիմն են, որոնք յաջորդաբար մեր մտքին հայեցողութենէն պիտի անցնին, ինչուան որ ելլելու հետեւութեանը հասնինք: Զատաբերութեանց մէջ այս ըրած առաջին սկզբունքներնիս սահմաններն են:

Ըսել է թէ ապացուցական տրամաբանութիւններու մէջ գործողութիւնը անանկ բաներէ կը սկսինք, զորոնք ամէնը ճշմարիտ կամ ստոյգ կը ճանչնան: Գիտնք որ գործողութեան մէջ ամէն քայլ որ կ'առնենք, մէկմէկու հետ բաղդատուած առաջարկութիւններուն իրարու համաձայն գալը չգալը ակներեւ տեսութեամբ կ'իմացուի: Հետեւաբար առաջարկութեանց բաղդատութիւնը որչափ որ երկընդրնենք ալ, անհնարին է որ առաջարկութեանց կարգին ընկերը ունեցած հաւանութիւններնուս աստիճանը պակսի. ինչ աստիճան հաւանութիւնով որ կը սկսինք գործողութեան, նոյն աստիճան հաւանութիւնով կը վերջանայ: — Այնպէս որ ապացուցական ստուգութիւնը այսպէս կրնանք սեպել. երբոր գործողութեան ծայրը կամ առաջարկութեանց եղրակացութեանը կը հասնինք, մեր միտքը իրօք վերջին քայլին կամ եղրակացութեան՝ ու տրամաբանութեան սկիզբի առաջարկութիւններուն բովանդակած պայմաններուն մէջտեղը եղած յարաբերութիւնները ակներեւ կ'իմանայ,

Ապացուցական տրամաբանութիւն:

թէ՛ համաձայնութեան յարաբերութիւն ըլլայ՝ թէ՛ անհամաձայնութեան, թէ՛ համեմատութեան՝ եւ թէ անհամեմատութեան. եւ ուստի ապացուցական ստուգութիւնը արդեամբ ակներեւ ստուգութիւն է, թէպէտ եւ ակներեւ ստուգութենէն տարբեր առիթով կը ծագի, եւ ուրիշ կերպ ստուգութիւն կը սեպուի, սակայն հաւատքի կողմանէ աստիճանաւ նոյն է:

189. Ապացուցութեան մէջ գործածուած երկրաչափական ձեւերու օգուտը:

Շատ անգամ կ'ըլլայ որ ապացուցութիւն մը ըրած ատենիս տեսակ տեսակ ձեւեր կամ գծագրութիւններ կը գործածենք: — Այս երկրաչափական ձեւերը, ինչպէս բոլորակը քառակուսին եռանկիւնը՝ եւ ասոնց նմանները, բուն ապ բանիս համար կը գործածուին որ օգնութիւն մը ըլլան մտքին իր գաղափարները որոշ աչքին առջեւը պահելուն եւ զանոնք դիւրութեամբ եւ ուղիղ կերպով մէկմէկու հետ բաղդատելուն: Տեսակ մը օժանդակներ են ասոնք՝ մտքերնուս տկարութիւններուն օգնական ըլլալու գործածուած, եւ սակայն բացարձակապէս հարկաւոր չեն. որովհետեւ ապացուցական տրամաբանութիւն ալ, ինչ բանի վրայ որ ըլլայ, ուրիշ ամէն կերպ տրամաբանութեանց նման՝ գաղափարներու բաղդատութիւն է, ուրիշ բան չէ:

Ի վկայութիւն այս ճշմարտութեանը, այսինքն երկրաչափական ձեւերուն լոկ օժանդակներ ըլլալուն, եւ ապացուցութեանց մէջ էապէս հարկաւոր չըլլալուն, կը ծանուցանենք թէ այս ձեւերուն բոլորն ալ՝ առանց բացառութեան հարկաւորապէս անկատար են. Մարդուս հանճարին եւ ճարտարութենէն դուրս բան է կատարեալ բոլորակ մը՝ կատարեալ քառակուսի մը կամ ուրիշ կատարեալ ձեւ մը չհնարելը: Ասիկայ կրնանք հաստատել մարդուս զգայարանքներուն անկատարութեանը վրայ մեր ունեցած ընդհանուր հմտութենէն. ու նաեւ նոյն իսկ զգայարանաց տեսողական գործիքներու օգնութեամբ փորձով որոշած մէկ ճշմարտութիւնը կրնանք սեպել ասիկայ: «Բոլոր կեանքերնուս մէջ երբէք ուղիղ գիծ մը կամ եռանկիւն մը եւ կամ բոլորակ մը տեսած չենք, կ'ըսէ Բրուորդ, որ չափաբերապէս կատարեալ ըլլայ. եւ մինչեւ անգամ զգայութիւնովնիս ալ, գէթ մանրացուցի օգնութեամբ, որոշ կերպով շատ խորտուբորութիւն՝ բազմաթեքութիւն՝ անկիւնաւորութիւն եւ ծռեւութիւն կրնանք իմանալ անոնց վրայ»:

Ուստի ըրած տրամաբանութիւններս եւ հանած հետեւութիւններս աչքերնուս առջեւ եղող ձեւերուն չի վերաբերիր, այլ երեւակա-

յեալ կատարեալ ձեւով մը : Մեր միտքը չէ թէ միայն ձեւերը կըրնայ ծագեցընել ինք իր մէջը եւ զանոնք իր քննութեանը առարկայ ընել, այլ կատարելութեան յատկութիւնն ալ կրնայ տալ անոնց : Եւ այս երեւակայեալ կատարեալ ձեւերուն յատկութեանցը բանաւոր ստորադրութիւնն է Սահման ըսածնիս, որուն օգտակարութիւնը՝ մանաւորաբար այս տեսակ տրամաբանութեան մէջ՝ արդէն ցուցուցինք :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

190. *Բարոյական տրամաբանութեան նիւթականերուն եւ կարեւորութեանը վրայ :*

Բարոյական տրամաբանութիւնը, որ տրամաբանութեան երկրորդ մեծ բաժանմունքը կամ տեսակն է, կը վերաբերի կարծիքներու՝ գործքերու եւ դիպուածներու. ընդհանուր խօսքով՝ կը բովանդակէ բոլոր այն բաները, որոնք ազատութեական տրամաբանութեան տակ չեն իյնար : Ասոր տակ ինկող նիւթակաները շատ անգամ համառօտ բանիւ կ'ըսուին Իրողութիւններ կամ Եղելութիւններ : Եւ այս սահմանը, որչափ որ համառօտ ալ է, սխալ դաղափար տուող բան մը չէ :

Կենաց պարզականութիւններուն եւ ընդհանուր գործքերուն վերաբերեալ կարծիքներ ձեւացընելու առնիս այս տեսակ տրամաբանութեան մէջ ճարտարութիւն ունենալը մեծ օգտակարութիւն ունի : Հաւանական է որ ոմանք խորհին թէ ազատութեական տրամաբանութեանց վարժուած անձինք դիւրաւ այն իրենց մտաւոր ունակութիւնը լոկ հաւանականութեան սահմանին տակ ինկող բաներու վրայ ալ կրնան գործածել. Այս կարծիքը բոլորովին հաստատուն բան չէ : Թէպէտ եւ այդ տեսակ տրամաբանութիւնը մըտադրութիւնը հաստատուն պահելու մասին եւ ուրիշ մէկ քանի

բաներու մէջ շատ օգնութիւն կ'ընծայէ, սակայն միայն աստոր գործածութիւնը քիչ մը անյարմարութիւն կու տայ մարդուս մտքին՝ այն բազմատեսակ նիւթերուն վրայ ուղիղ դատողութիւն ընելու, որոնք միրասէս բարոյական տրամաբանութեան տակ կ'իյնան : — Ուստի այս երկրորդ տեսակ տրամաբանութիւնն ալ, որ Լատիներէն mores բառին նախնական նշանակութենէն (որ ըսել է ℑωէ, ηθος-իկոս, եւայլն) իր յատուկ անունն առած է, մանաւոր հետազօտութեան արժանաւոր է :

191. *Ինչ բան է բարոյական ստուգութիւնը :*

Բարոյական տրամաբանութիւնը այլ եւ այլ աստիճան հաւանութեան ընդունակ է, եւ այս կողմանէ կը տարբերի ապացուցականէն : Ապացուցութեանց մէջ իրարու հետ բաղդատուած առաջարկութիւններուն մէկմէկու հետ ունեցած յարաբերութիւնները չէ թէ միայն անմիջապէս կ'իմացուին, այլ այս առաջարկութիւնները վերացեալ եւ որոշ բաներ ըլլալնուն համար, իրենց մէջ եղած համաձայնութիւններուն վրայ ճշմարիտ դիտութիւն կամ բացարձակ ստուգութիւն կ'ունենանք : Բարոյական տրամաբանութիւնը ճիշդ ասանկ չէ : — Երկու տեսակ տրամաբանութիւնն ալ ի սկզբան այնպիսի առաջարկութիւններէ կը սկսի, որոնք կամ դիտցուած՝ ծանօթ կ'ըլլան, կամ իբրեւ ծանօթ ընդունուած : Երկուքին մէջ ալ կարգ մը առաջարկութիւններ կ'ըլլան իրարու հետ յաջորդաբար բաղդատուած : Բայց բարոյական տրամաբանութեան մէջ եղած առաջարկութիւններն վերացեալ եւ որոշ ու հաստատուն բաներ չըլլալնուն, եւ ուստի շատ անգամ անստոյգ ըլլալնուն համար՝ անոնց մէջ եղած համաձայնութիւնը կամ անհամաձայնութիւնն ալ դիտցուած կամ ծանօթ չ'ըսուիր, հետեւապէս, եւ այս կարծեաց հաւանականութեան եւելը պակասը, բազմաթիւ զանազան աստիճանները կան. Ըսել է թէ առաջին կերպ տրամաբանութիւնը ճշմարիտ հետեւութիւն կու տայ մեզի քննած բաներնուս վրայ, իսկ միւս կերպին համար տիրապէս այս կրնանք ըսել՝ թէ շատ բաներու մէջ լոկ կարծիք կամ դատողութիւն է : — Սակայն այսպիսի կարծեաց կամ դատողութեանց հաւանականութիւնը երբեմն այն աստիճան մեծ կ'ըլլայ որ բնաւ բանաւոր տարակուսի մը տեղ չի թողուր : Անտուն անանկ նիւթերու վրայ, որոնք միայն բարոյական տրամաբանութեան ենթակայ են, ստուգութիւն ունեցածի պէս կը խօսինք : Եւ թէպէտ եւ կարելի է թէ ապացուցութեանց վրայ ունեցած հաւատքներնուս ու բարձրագոյն աստիճանի հաւանականութեան ընծայած հաւատքներնուս մէջ տարբերութիւն ըլլայ, սակայն

երկուքին ալ մեր զգացումներուն ըրած ներգործութիւնը էապէս մէկ է , թէ որ մէկ մարդ մը Լոնտոն ու Փեքին քաղաքներուն գոյութեանը վրայ երկբայութիւն ցուցընէ , որ վկայութենէ ի զատ ուրիշ ապացոյց չունի , ըրած անօրինակ եւ անպատշաճ անխելքութեանը կողմանէ եւկղիդեայ նախադասութիւններուն վրայ , մտքէն երկբայութիւն անցընողէն հազիւ վար կը սեպուի , — Ա ս բարձրաստիճան հաւանականութեանը կ'ըսենք բարոյական ապացոյց .

192. Վերաբանական կամ հանգիտական տրամաբանութիւն :

Բարոյական տրամաբանութիւնը մէկ երկու մասեր բաժանմունք ունի , որոնց առաջինը՝ որ պիտի յիշենք , Վերջնական Տրամաբանութիւն է , — վերաբանութիւն կամ հանգիտութիւն ըսելով պիտի իմանանք քիչ կամ շատ նմանութիւն մը կամ համեմատութիւն մը , — կը տեսնենք թէ բնութեան գործողութիւններուն մէջ մէկ համաձայնութիւն մը եւ միօրինակութիւն մը կայ . ասկէ բնականապէս այս կարծիքը կը հանենք , թէ մի եւ նոյն բնութիւնը ունեցող բաները մի եւ նոյն կերպով ներգործութիւն կ'ընդունին , եւ մի եւ նոյն ներգործութիւնները կ'արտադրեն . եւ թէ նոյն եւ նման գործքերը նոյն եւ նման պատճառներու սէտք է որ տրուին . Ուստի վերաբանական տրամաբանութիւնը այն մտաւոր գործողութիւնն է , որով բաներուն նմանութենէն անծանօթ ճշմարտութիւններ կամ հետեւութիւններ կը հանենք .

Նետոնի այն տրամաբանութիւնը , որով ընդհանրական ձգողութեան օրէնքը կը հաստատէ , այս տեսակէն է . Նախ կը հաստատէ թէ մոլորակները դէպ ի արեգական չեղեալ են ձիդ ինչ կերպով որ երկիրս նոյն լուսատու մարմնոյն չեղեալ է . եւ թէ մի եւ նոյն չեղութիւնը լուսնին վրայ ալ կայ , ինչպէս նաեւ երկրիս երեսը կոր գծով նետուած մարմիններուն վրայ կը տեսնենք այս բանը , որ դէպ ի անոր կենդրոնը կը չեղին . Ասկէ ալ կը հետեւցընէ թէ ուրեմն բոլոր այս չեղութիւններն մի եւ նոյն պատճառէն յառաջ կուգան կամ մի եւ նոյն օրէնքին իշխողութիւնովը կ'ըլլան , որ է ձգողութիւն ըսելով . Շատ բաներ կան , թէ՛ տեսական եւ թէ գործնական, որոնց վրայ այս կերպով կրնանք տրամաբանել, եւ երբեմն շատ հաւանականութիւնով . Թէպէտ ճշմարիտ է թէ շատ զգուշութիւն պէտք է ընել այս աղբիւրէն հանուած ձեռնարկութեանց , մասնաւորաբար ուսումնական հետազօտութեանց մէջ . Գիտնական խնդիրներու մէջ վերաբանական տրամաբանութեան յատուկ պաշտօնը կ'երեւնայ թէ այս է , այսինքն՝ կամ ուղղակի ըլլս մը ձգելով եւ կամ առարկութեանց պատասխանելով լոկ բացայայտել կամ հաստատու-

թիւն տալ այնպիսի ճշմարտութեանց , որոնք ուրիշ ապացոյցի աղբիւրներէ կրնան հաստատուիլ .

193. Մակաբերական տրամաբանութիւն :

Ուրիշ կերպ բարոյական տրամաբանութիւն մ'ալ կայ , որ Մակբերութիւն կամ Հակադրութիւն կ'ըլլայ : Մակբերական Տրամաբանութիւն կ'ըսուի մեր դիտողութեանը տակ ինկած մասնաւոր իրական ճշմարտութիւններէն ընդհանուր ճշմարտութիւններ հանելուն . Մեր փորձառութիւններէն կը տեսնենք՝ թէ բնութիւնը միօրինակ օրէնքներով կը կառավարուի . այս ակնկալութիւնը ունինք՝ (թէ՛ մեր կազմուածքը մէկ ընդարձակ օրէնքն ըլլայ ասկայ , թէ ուրիշ ինչ եւ իցէ կերպով որ ծագած ըլլայ) թէ դիտուածները՝ ինչպէս որ տեսանք թէ անցեալին մէջ պատահեցան , ապառնիին մէջ ալ նոյնպէս պիտի պատահին . Մտքերնիս այս վիճակին մէջ ըլլալով՝ պատրաստականութիւն ունինք միւս մակածութիւնով հետեւութիւններ հանելու .

Երբոր խել մը մի եւ նոյն տեսակէն եղող իրարու վրայ մէկ յատկութիւն մը կը գտնենք , եւ այն յատկութեան հակառակ բան մը չենք տեսներ , անոնցն ամենազօրաւոր ակնկալութիւն մը կ'ունենանք՝ թէ այն տեսակէն եղող բոլոր մասնաւորներն այն յատկութիւնը ունին . այլով բանիւ կը հետեւցընենք թէ այն ընդհանուր յատկութիւն մըն է . Ըստ այսմ՝ մաղնիս մը խել մը երկաթի կտորներու կը դպցընենք , կը նայինք որ ամէն անգամուն մէկ զօրաւոր քարշողութիւն մը ի դէպ կու գայ . ասկէ կը հետեւցընենք , թէպէտ եւ փորձը սչխարհիս մէջ գտնուած երկաթի կտորներուն մէկ շատ փոքր մասին վրայ եղած է , թէ երկաթին մէկ յատկութիւնն է մաղնիսին ասանկ ներգործութիւն մը ընդունիլը , կամ թէ ամէն երկաթ մագնիսական ձգողութեան ընդունակ է : Ասիկայ մակածութիւնով եղած հետեւութիւն մըն է .

Ձգողութեամբ յօրինուած մակաբերական տրամաբանութեան գործողութեան մը վրայ ունեցած հաւատքնիս շատ հաստատութիւն ունի . բարձրաստիճան հաւանականութիւն՝ կամ որ նոյն է՝ բարոյական ստուգութիւն է . եւ դէթ բոլոր գործնական նպատակներու կ'օգտի : Ասով կը գտնենք նիւթական իրերու յատկութիւններուն եւ օրէնքներուն վերաբերեալ բոլոր ընդհանուր ճշմարտութիւնները :

Եւ չէ թէ միայն նիւթական բաներու վրայ հմտութիւն կ'ունենանք , այլ այս նոյն մակաբերական գործողութիւնը մտքին գործողութիւններուն վրայ իշխող օրէնքներուն վրայ ըրած հետազո-

տութիւններնուս մէջ ալ կը գործածենք : Փորձառութիւնով կամ խել մը անհատներու վրայ ինչպէս ըլլալը դիտելով է որ կը մակաբերենք թէ զուգորդութիւն անունով ընդհանուր օրէնք մը կայ, այսինքն թէ երբոր երկու կամ աւելի գաղափարներ անմիջապէս յաջորդութեամբ մարդուս մտքին մէջ կը պատահին, ետքէն այն գաղափարները մէկզմէկ կը թելադրեն բնականապէս : Ա յս այսպէս է մտքին բոլոր միւս ընդհանուր օրէնքները ստուգելու մասին ալ :

194. *Միաւորեալ կամ հաւաքեալ ծնունդութիւնք :*

Երբոր երկրաչափական խնդիր մը կ'առաջարկուի ապացուցանելու, երբեմն այնպէս կը պատահի որ այն առաջարկութեան վրայ երկու կամ աւելի լուծմունքներ կը տրուին : Ամէն լուծմունքին մէջ ապացուցանելու առաջարկութիւնը կամ նախադասութիւնը նոյն ու հետեւութիւնն ալ մի եւ նոյն բանն է . բայց քննուած առաջարկութիւնը եղած հետեւութեան հետ կապող միջանկեալ առաջարկութիւններն կամ տրամաբանական գործողութիւններն մէկմէկ տարբեր կ'ըլլան : Սակայն ամէն գործողութիւնով եղած հետեւութիւնը ստոյգ ըլլալուն, մի եւ նոյն բանը քանի մը կերպով ապացուցանելով բանին ստուգութիւնը չ'աւելնար . միայն թէ հետաքրքրութեան նիւթ մը կրնայ ըլլալ ապացուցուած բանը ուրիշ զանազան կերպերով ալ ապացուցանելը :

Բարոյական տրամաբանութեան մէջ սակայն չէ : Ա յս երկու տեսակ տրամաբանութեանց մեծ տարբերութիւնը, ինչպէս որ առաջ ալ ըսինք, մուտաւոր տրամաբանական գործողութեանը մէջ չէ այնչափ, որչափ որ իրենց ենթականերուն մէջ է : Արդ՝ որովհետեւ բարոյական տրամաբանութեան նիւթերը յատակ եւ որոշ վերացեալ բաներ չեն, եւ ուստի շատ անգամ անստուգութեան սահմանին մէջ են, վասն որոյ անոնց վրայ եղած հետեւութիւններուն ընծայած հաւատքնիս ալ միշտ բարձրագոյն աստիճանի հաստատութիւն չ'ունենար : Շատ անգամ ստորին աստիճանի հաւանականութիւն մը կ'ըլլայ : Ա յս պատճառաւ՝ որ եւ իցէ բարոյական խնդիրի մէջ՝ եզրակացնելու մտնաւոր հետեւութիւնը հաստատող ձեւնարկութեանց թիւը որչափ եւս որ ըլլայ, հետեւութեան ճշմարտութեանը վրայ ունեցած հաւատքնիս ալ այնչափ հաստատուն կ'ըլլայ :

Ինչպէս՝ դիցուք թէ խնդիր եղաւ, թէ արդեօք Սաքսոնացւոց յաղթութենէն առաջ առեն եղած է որ Հռովմայեցիք Մեծն Բրիտանիա կղզին բնակած ըլլան : Ա յս խնդրոյն վրայ խել մը իրարմէ անկախ ապացոյցներ յատակ կը բերուին : (1.) Հռովմայեցի պատմիչներու վկայութիւնը : (2.) Անանկ իրերու, ճամբաներու եւ

բանակետղներու մնացորդները, որոնք Հռովմայեցւոց չէնքեր կ'երեւնան : (3.) Գտնուած դրամները, թակոյկները, եւայլն : Ա յս ապացոյցները թէպէտ եւ իրարմէ անկախ են, սակայն ամէնքն ալ մի եւ նոյն հետեւութիւնը կը հաստատեն . եւ մէկ տեղ միաւորելով էապէս կ'աւելցընեն այն բանին ընծայած հաւատքնիս :

ԳԼՈՒԽ ԾԲ.

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՔ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

195. *Տրամաբանութեան վերաբերեալ գործնական կանոններու վրայ :*

Տրամաբանութեան վրայ գրող մատենագիրք շատ կանոններ տուած են, որոնց վախճանը տրամաբանութեան ներգործութիւնը յաջողակ՝ ճիշդ եւ զօրաւոր ընել է : Ի հարկէ այս կանոններէն ոմանց արժէքը շատ կ'ըլլայ եւ ոմանց արժէքը քիչ : Անոնք որ ամենէն կարեւորներն են, որոնց օգտակարութիւնը աներկբայ է, այս գլխուս մէջ հաւաքած ու բացատրած ենք . եւ այս ըրածնիս անդէպ բան մը պիտի չթուի, թէ որ յիշուի թէ բոլոր այս գործիս վախճանը չէ թէ միայն մուտաւոր գործողութեանց ինչ ըլլալը ստուգել է, այլ առեն առեն ալ այն գործողութեանց մէջ բարի հետեւանք ունեցող բաները նշանակել եւ ճշմտակար արդիւնքներ յատակ բերող բանեբու դէմ զգուշութիւն տալ է :

Ըսած կանոններնիս ի հարկէ աւելի մօտ կապակցութիւն ունին Բարոյական տրամաբանութեան հետ, քան թէ ապացուցականին . սակայն այս պարագան իրենց արժէքը կ'աւելցընէ յաւէտ, քան թէ կը պակսեցընէ : Նաեւ Բարոյական տրամաբանութիւն ընդունող եւ պահանջող առիթներն՝ կենաց ամենահասարակ եւ սովորական դիպուածներէն եւ գործառնութիւններէն անբաժան ըլլալուն համար՝ ապացուցական տրամաբանութեան առիթներէն շատ աւելի են թերեւս :

196. *Գիտ է ճշմարտութեան սիրով շարժուիլ տրամաբանութեան մէջ :*

Ա. Տրամաբանութեան վերաբերեալ առաջին կանոնն որ պիտի տանք այս է : Ամէն հետազօտութիւն վերցընող խնդիրի մէջ, որոց նկատմամբ որ մենք ղեկ ուրիշներուն կարծիքին հակառակ կը գտնենք, պէտ է որ ճշմարտութիւնը մեր նպատակն ընենք : — Ճշմարտութեան բաղձանաց հակառակը՝ վիճաբանութեան նիւթը աւելի մէկ կողմին որոշել ուզելն է, քան թէ միւս կողմին, առանց ապացոյցներուն արժէքը արդարութեամբ կշռադատելու : Եւ այսպէս մէկ հետեւութեան ելլելը միւսէն աւելի ընտրելուն հիմունքն ու պատճառներն չահախնդրութեան եւ կրից նախապաշարմունքներն են, որոնք ճշմարտութեան մեծ թշնամիներն են : Երբոր բանի մը վրայ քննութիւն ըրած աւեննիս այս նախապաշարմունքներուն ազդեցութենէն տակ կ'ըլլանք, անատեն թէ՛ վկայութենէն վրայ եւ թէ՛ ուրիշ աղբիւրներէ եղող փաստերու վրայ անանկ դատումներ կ'ընենք, որ եթէ այն զգացումներն վրանիս չտիրէին, այնպէս պիտի չդատէինք զանոնք. եւ այսպիսի պարագաներու մէջ գրեթէ միշտ սխալ հետեւութիւններու կը հասնինք : — Այս կանոնը ամէն աստեն եղած վիճաբանութենէն մէջ շատ հարկաւոր է, բայց մանաւանդ հրապարակական կամ հանդիսական վիճաբանութենէն մէջ, վասն զի անանկ աստիճներ պղտոց ներկայութիւնը եւ յաղթութեան սէրը կը հրապուրեն մարդս ճշմարտութեան պահանջմունքները մոռնալու կամ անտես առնելու :

197. *Հետազօտութեան նիւթը շիտակ նշանակելու համար տարուելու հոգը :*

Բ. Ջեռնարկութիւն մը եղած աստեն նկատուելու կանոններուն մէկն ալ վիճաբանութեան խնդիրը որոշ եւ ուղիղ նշանակելու հոգ տանիլն է : Վէճ եղած նիւթը անանկ կերպով մը կրնայ յառաջ բերուիլ, որ բուն իսկ արտայայտութեան աստիճը անանկ մէկ ճշմարիտ ենթադրուած բան մը գտնուի մէջը, որմէն հարկաւ հակառակողներուն մէկուն նպաստաւոր հետեւութիւն մը ելլէ : Սխիկայ կրկնութիւն սկզբան ընել է, որ է տեսակ մը խաբէութիւն կամ խնաստակութիւն, որուն վրայ նորէն աչքի սիրտ ունենանք խօսելու : — Երբեմն քննելու նիւթը անանկ անհոգութեամբ կը նշանակուի, որ բուն իսկ վիճելու կէտը բոլորովին դուրս կը ձգուի : Վասն զի շատ անգամ ալէկ կ'ըլլայ որ կողմնական փաստաբաններու ոճը բըռնուի, եւ նախ որ բաներու մէջ հակառակողները միաբան են եւ որ

բաներու մէջ մէկմէկէ տարբեր են՝ անոնք որոշուին : Անատեն շատ դժուար կ'ըլլայ առաջ բերելու փաստերնին տիրապէս վիճաբանութեան նիւթը եղող բանին չուղղելը :

Այս բանիս մէջ սխալմունք չընելու համար՝ միշտ տրամախօսութիւնը միտքն ըլլալու է խնդրոյն մէջ նշանակուած այն ամէն բաներուն վրայ յստակ գաղափար ունենալ, որոնք ելլելու հետեւութեանը հետ մօտ կապակցութիւն ունին : Խնդրոյն ստորնագրութիւնը մասերը եւ միւնչեւ անգամ մասնաւոր բառեր քննելու են : Օրինակի աղագաւ՝ թէ որ խնդիրը նիւթական մարմնի մը որպիսութիւններուն կամ յատկութիւններուն վերաբերեալ բան մը կը ստորագրէ կամ կը բացատրէ, հարկ է որ այն նիւթին վրայ ընդհանրապէս եւ անոր որպիսութիւններուն կամ յատկութիւններուն վրայ մասնաւորապէս կարելի եղածին չափ յստակ գաղափար ունենանք : Այս բաները ուրիշ ամէն տեսակ խնդիրներու համար ալ առնելու է :

198. *Դիտէ թէ ինչ տեսակ ապացոյց տալ պէտ է խնդրոյն :*

Գ. Բան կայ որ յստակ կ'երեւնայ թէ այս տեսակ ապացոյց կ'ուզէ, բան ալ կայ որ նոյնչափ յայտնի կերպով կ'երեւնայ թէ ուրիշ տեսակ ապացոյցի կարօտ է. ասոր համար այս կանոնը կը դնենք, թէ պէտք է նկատել թէ ինչ տեսակ ապացոյց յարմար կու գայ քննուած խնդրոյն :

Թէ որ խնդիրը վերացեալ է բոլորովին, եւ նմանապէս անոր վրայ եղած տրամաբանութեան մէջ բովանդակեալ առաջարկութիւններուն բոլորն ալ վերացեալ են, անատեն ունեցած փաստերնիս Ակներեւ խոցման փաստ կ'ըլլայ : — Նիւթական մարմիններու յատկութիւնները քննած աստեննիս հարկ է որ ի սկզբան Զգայարանաց վկայութենէն նայինք. որուն մեր մէջ պատճառած զօրութիւնն ու բնութիւնը այն քննուած առարկաներուն ինչ պարագաներով զգայարանաց գիտնութենէն տակ իյնալուն համեմատ կ'ըլլայ : — Մեր դիտողութենէն տակ չինկած իրողութիւններու եւ դիպուածներու վրայ դատաստան ըրած աստեննիս ուրիշներուն տրուած վկայութենէն կը վստահինք : Այս աղբիւրէն ունեցած հաւատքնիս շատ ալ կ'ըլլայ՝ քիչ ալ, վկայողներուն թուոյն նայելով, վկայողին իր վկայած բանը աղէկ հասկընալուն չհասկընալուն նայելով, եւայլն : — Դարձեալ՝ կան անանկ բաներ, որոնք Մակաբերական փաստի ընդունակ են, եւ անանկ բաներ ալ, որոց հաւատք ընծայելու համար Վերաբերութեան տրամաբանութիւններէն ի զատ ուրիշ պատճառ չունինք : Երբեմն ալ բոլոր ունեցած փաստերնիս այլ եւ այլ դիպուածական պարագաներէ կազմուած կ'ըլլան, որոնք

մէյմէկ կերպով վերաբերութիւն մը կ'ունենան քննուած նիւթին, ու այլ եւ այլ աստիճանի հաւանականութիւն կու տան:

Ուստի՝ որովհետեւ հաւատոյ աղբիւրները կամ պատճառները ինչպէս նաեւ նոյն իսկ հաւատքն ալ՝ մօտ կապակցութիւն ունին մեր քննութեան նիւթին հետ, հարկ է որ անոնց վրայ աղէկ դիտողութիւն ընենք: Յառաջ բերուած փաստը կամ պատճառը խնդիրին պատշաճ գալու է: Բայց թէ որ խնդիրը քանի մը տեսակ ապացոյցի ընդունակ է, անառարկելի ամենն ալ բաւ արժանւոյն մէջ կրնայ բերուիլ:

199. Սուտ ծեռնարկութիւններու կամ իմաստակութիւններու օգնութեան մի դիմեր:

Դ. Տեսակ մը սուտ տրամաբանութիւն կայ, որուն կ'ըսենք Իմաստակութիւն: Իմաստակութիւնը ուղղութեան ընդհանուր կերպարանքին տակ ծածկուած խաբէութիւն մը պարունակող ձեռնարկութիւն մըն է: Այսպիսի ձեռնարկութիւններ, որոնց նպատակը մարդ խաբել է, եւ ընդհանրապէս ճշմարտասիրութեան ներհակ են, ամենեւին անարժան է գործածելը:

1. Իմաստակութեան այլ եւ այլ տեսակներուն առաջինն է Անթիսթենի Ինքդյ ըսուածը: Ասիկայ անառարկելի կ'ըլլայ, երբոր խընդիրին մէջ գործածուած բառերը կամ խօսքերը սխալ մտքով մը կ'առնուին, եւ հետեւաբար յառաջ բերուած ձեռնարկութիւնները ճշմարտապէս վիճաբանութեան կէտին չեն վերաբերիր: Օրինակի աղագաւ՝ Յունաստանի հին իմաստասէրներուն մէկ վարդապետութիւնն էր այս թէ էրեքտրա մի ունի մը է: Արեւոտուկ բանկիք բառէն մեր տարր բառով սովորաբար նշանակած բանը իմանալով, աչխատեցաւ հակառակը հաստատելու, այսինքն՝ թէ տարրերքները մէկ չեն, հապա շատ են. եւ ատանկով Ինքդյ անթիսթենեան յանցաւոր եղաւ. վասն զի այն իր սխալարակած վարդապետութիւնը հաստատողներուն խօսքը իրերու կերպարանքներուն չէր վերաբերեր, այլ իրերու պատճառին. ըրած վարդապետութիւններն ոչ թէ նիւթոյ տարրական մասնիկներու վրայ էր, հապա բանաւոր բանկրան՝ արարչագործ մտքին՝ Գերագոյն էակին վրայ էր, որն որ իրրեւ Սկիզբ (այսինքն իրրեւ ամէն բանի սկզբնաւորութեանը եւ տեւողութեանը պատճառ) մէկ կ'ընդունէին:

2. Կրնան Սկիզբ: Այս իմաստակութիւնը այն է որ հակառակողը առաջարկութեան մը փաստ նոյն իսկ առաջարկութիւնը յառաջ կը բերէ ուրիշ ձեւի խօսքած: Հետեւեալ խօսքը այս սուտ տրամաբանութեան մէկ օրինակն է. «Աստուած յաւիտենական է, վասն զի իր գոյութիւնը սկիզբ եւ վախճան չունի»: Այս խօսքին մէջ առաջարկութիւնն ու զանիկայ հաստատելու համար բերուած փաստը էապէս մի եւ նոյն բանն են: — Երբոր ասիկոնը քուն կը բերէ, վասն զի թմրեցուցիչ յատկութիւն ունի, կամ խոտը կ'ածի իր բուսական զօրութիւնովը կ'ըսենք, մի եւ նոյն բանը տարբեր ձեւով կրկնել է: — Այս խաբէական ձեւը շատ կը գործածուի. եւ թէ որ քիչ մը հոգ տարուի զանիկայ յայտնելու, շատ դեղեցիկ խօսքեր կ'ոչնչանան, ու շատ ալ ճարտարախիւս ձեռնարկութիւններ կ'աւերուին: Ցառ Շրջան տրամաբանութիւն ըսուածն ալ վերինին շատ մօտ իմաստակութիւն մըն է: Ասիկայ անառոնը կ'ըլլայ, երբոր երկու առաջարկութիւն փոխոխակի մէկմէկու փաստ կը բերուի:

3. Ո՞չ պատճառ էր պատճառ, կամ պատճառ չեղող բանը իրրեւ պատճառ յառաջ բերել: — Մարդիկ ոգէտ սեպուիլ չեն ուզեր. եւ այս համարման դէմ ունեցած ատելութիւններնէն՝ դիւրահաւան ընկերներնին եւ երբեմն ալ իրենք զիրենք շատ բաներու մէջ կը խաբեն՝ դիպուածներու սուտ պատճառներ տալով: Շատ ընդհանուր բան մըն է այս իմաստակութիւնը ամէն ժողովրդոց մէջ. հմտութիւններնուն պակասութեանը հետ հպարտութիւնին ալ պակաս չէ. եւ ուստի այդ կիրքերնին լեցընելու համար չգիտցած բաներնուն պատճառ որ տալու կ'ըլլան, ամենէն մօտ ինչ որ գտնեն այն պատճառ կը բերեն: Ըսենք թէ գիտուոր ասող մը կ'երեւնայ, ու եռեւէն սով մը կամ պատերազմ մը կը պատահի, այն աղէտներուն պատճառը գիտուորը կը սեպեն: Թէ որ մէկը երեւելի չարագործութիւն մը ընէ, ու վրան շատ ատեն չանցած ծանր փորձութեան մը հանդիպելու ըլլայ, ըրած եղեռնագործութիւնը գլխուն եկած ձախորդութեան մի միայն եւ ուղղակի պատճառ սեպողներ քիչ չեն գտնուիր: Այս տեսակէն է այն պատիր վարկումն որ պատմաբանք կը պատմեն Փարակուայի Հնդիկներուն վրայ, որոնք մկրտութեան արարողութիւնը մահ կը պատճառէ կարծեր են, վասն զի Ցիսուսեան քարոզիչը պատերհութիւն գտած ատեններին մեռնելու վրայ եղող մանկանց եւ ընտնելու յոյս չցուցընող չափահասներու վրայ այդ արարողութիւնը կը կատարեն եղեր:

4. Իմաստակութեան մէկ տեսակն ալ Թէքէրնի Պատճառ ըսուածն է. — Այս խաբէական տրամաբանութիւնը անառոնը երբոր կ'ըլլանք, երբոր դիպուածական պարագայէ մը մէկ բանի մը ընդհանուր բնութեանը վրայ կարծիք մը կը ձեւացընենք: Ինչպէս Բրիսոնէութիւնը հալածուներու պատճառանք մը եղած է, եւ ասանկով շատ չարչարանք եւ դժբախտութիւն բերած է չատերուն գլխուն. սակայն ատ կրօնքին դէմ եղած այս անիրաւ վարմունքն բրիստոնէութիւնը մարդկային բնկերութեան օրհնութիւն մը չէ հե-

տեղընելը իմաստակութիւն է : Դարձեալ՝ թէ որ ղեղ մը մասնաւոր պարագայի մը մէջ ինաս գործէ , կամ թէ ուրիշ մասնաւոր պարագայի մը մէջ շատ օգուտ ընէ , այն մէկ մասնաւոր պարագային մէջ ունեցած ինասակարութիւնին կամ օգտակարութիւնին անոր ընդհանուր բնութիւնը որոշելը շատ շուտ եղած եւ սուտ մակաբերութիւն մը կ'ըլլայ . եւ հապէս վերոյիշեալ իմաստակութիւնն է : Այսինքն մէկ բանի մը ընդհանուր բնութիւնը անանկ պարագայէ մը որոշել կ'ըլլայ , որն որ կրնայ բոլորովին դիպուածական բան մը ըլլալ :

200. Երկդիմի կամ հոմանուն բառեր եւ իմաստներ գործածելուն իմաստակութիւնը :

5. Իմաստակութեան դէմ պահուելու կարեւոր կանոններուն մէկն ալ այս է , որ տրամաբանողը զգուշութիւն ընելու է իր խօսքերուն մէջ ամէն բան պարզ ու որոշ ցուցընելու . եւ մասնաւորաբար երբէք պէտք չէ որ երկդիմի խօսքերու օգնութեամբ ճշմարտութիւնը ծռել ու գաղտագողի յաղթութիւն ստանալ փնտռել : Չկայ ուսեալ եւ կրթեալ մարդ մը որ չգիտնայ թէ ամէն լեզուի մէջ բազմաթիւ բառեր կան , որ կերպ կերպ նշանակութիւններ ունին . ու նաեւ թէ շատ բառեր ալ կան , որ երբեմն մի եւ նոյն նշանակութիւնը կու տան , երբեմն ալ մէկմէկէ տարբեր նշանակութիւններ կ'ունենան՝ իմաստին հետ ունեցած կապակցութիւններուն եւ իրենց գործածութեանը մասնաւոր պարագային նայելով : Ուստի թէ որ մէկը ուզէ անտարակոյս պատեհութիւն կ'ունենայ հոմանուն բառեր՝ երկդիմի իմաստներ եւ չփոթ ու մութ խօսքերու ձեւեր բանեցընելու , եւ ասանկով իր խաբէութիւններովը պատճառած մտախուղովը ինքզինքը ճշմարտութեան լուսոյն թափանցող ճառագայթներէն պահպանելու :

Ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը իրեն մի միայն նպատակ ընող մարդը այսպիսի վատահամբաւ ապաստանարաններու չի դիմեր : Թէ որ տրամաբանութիւն ըրած աւենը տեսնէ որ անզգուշութեամբ հոմանուն բառ մը կը գործածէ , առաջին գործը անկէ ծագելու ծուռ ըմբռնումներուն դէմ առնելը կ'ընէ : Այն երկբայելի բառը ինչ մտքով գործածելը անանկ ճշդութեամբ կը բացատրէ , որ իմաստակութեան կամ սխալմունքի տեղ մը չի ձգեր :

201. Լոկ յաջողութեան պարագային գործերու եւ անձանց վրայ դատաստան ընելուն իմաստակութիւնը :

6. Ինչուան հոս հանդած իմաստակութիւններնիս տրամաբանու-

թիւններու մէջ դլուածներէն մէկ քանին էին : Ասոնց վրայ այս իմաստակութիւնը կամ խաբէութիւնն ալ կրնանք աւելցընել , որուն որ մարդիկ շատ հակամիտ են , այն է՝ լոկ յաջողութեան պարագայէն ուրիշներուն գործերուն եւ բնութեանը վրայ աղէկ կամ գէշ դատաստաններ ընել : Յաջող ելք ունեցող գործերը գրեթէ միշտ գովաստանութեան նիւթ կ'ըլլան , եւ իրրեւ քալ խորհող մտքէ յառաջ եկած բաներ կը համարուին . իսկ ընդհակառակն անյաջող վախճանի հասնող գործերն ալ չէ թէ միայն ինքնին վատ կը դատուին , այլ զանոնք խորհողներուն միտքն ալ անոնց հետ մէկտեղ կը պախարակուի : — Սակայն այս բանիս մէջ եղած իմաստակութիւնը գործերուն ելքը քննութեան տակ ձգելուն վրայ չէ , վասն զի մարդոց գործերուն եւ բնութիւններուն վրայ քննադատութիւն ըրած ատեննիս անոնք ալ իրենց արժան եղած տեղն ունենալու են . հապա մեր դիտողութիւնը շատ սահմանաւորելուն եւ լոկ յաջողութեան կամ անյաջողութեան պարագային աղէկ կամ գէշ դատաստան կըտրելուն վրայ է :

Թէպէտ եւ մարդուս խորհուրդները ասկէ առելի ծռող ու չփոթող իմաստակութիւն չկայ , սակայն ասկէ առելի ընդհանուրն ալ չկայ . այնպէս որ գրեթէ առակ եղած է , թէ գիւցազն մը ոչ միայն քալ այլ եւ [illegible] ըլլալու է : Ասոր համար է որ Աղեքսանդր Մեծ մականունին կը յիշուի , վասն զի շատ յաղթութիւններ ըրած ու թագաւորութիւններ կործանած է . եւ Շուէտի թագաւոր Կարոլոս ԺԲ. որն որ թէպէտ եւ քալբութեան՝ հաստատամտութեան՝ եւ փառասիրութեան կողմանէ խիստ մեծ նմանութիւն ունէր Աղեքսանդրին , սակայն Փուլդովայի մահաբեր պատերազմին մէջ միտքը դրածները անկատար մնալուն համար՝ մոլեգնեալ կը կոչուի :

« Իրաւունքով դատաստան ըրած է , կ'ըսէ Ճոնսըն, Մաքիավէլին համար , Կատիլինային ու Կեսարին վրայով բոլոր յաջորդ դարերուն մէջ մարդոց ունեցած երկու տարբեր համարումներուն վրայ : Ասոնց երկուքն ալ նոյն խորհուրդը ունէին , եւ մտքերնին ան էր որ ուրիշ տկրութիւնները կործանելով իրենց իշխանութիւնը բարձրացընեն : Ա յս իրենց նպատակը կատարելու համար երկուքն ալ գրեթէ մի եւ նոյն ատիճան կարողութեամբ եւ մի եւ նոյն ատիճան առաքինութեամբ ճամբայ ելան . սակայն Կատիլինայ պատերազմի դաշտին մէջ թնկաւ , իսկ Կեսար Փարսաղիայէն անահման իշխանութեամբ եւ դարձաւ . եւ ան աւենէն ինչուան հիմայ աշխարհիս ամէն ինքնակալը պատիւ մը սեպած է իրեն Կեսարին հետ բաղդատուիլը . իսկ Կատիլինայի անունը երբէք յիշուած չէ , եւ մատնիչներու ու խռովարարներու պատշաճ անուն մը սեպուած է » :

202. *Մեր կարծիքներուն վրայ հաստատուն մնալուն վրայով:*

Երբոր այս տրուած կանոններուն հետեւելով եւ առջեւնիս բերուած փաստերը զգուշութեամբ եւ անաչառութեամբ քննելով հետեւութիւններ կը հանենք, ալ այն կարծիքները սկսած եղած ըլլալ չեմք փաստհաւաքեամբ ընդունելու եւ հաստատելու ենք: Ծկարամտութիւն է հակառակորդի մը ժպրհութիւնովը կամ արդար եւ սակայն մոլար նախանձովը մեր իրաւացի կերպով հաստատածներէն խոտորիլը եւ դանոնք մէկ կողմ ձգելը: Ըսել չէ թէ մէկ մարդ մը ինքզինքը անսխալ համարելու է, կամ թէ անանկ սեպելու է թէ անհնարին է որ հաստատած բանին վրայ նոր փաստ մ'ալ աւելնայ կամ արդէն քննած փաստերուն վրայ նոր տեսութիւն մը ունենայ: Այլ թէ իր ընդունած կարծիքներուն վրայ յարմար չափով հաստատամտութիւն ունենալու է որ կարենայ իր պատիւը պահել, եւ օգտակար ըլլալ. եւ վերը ենթադրեալ պարագաներու մէջ ասանկ հաստատութիւն մը ցուցընելը բոլորովին անձեռազրելի է:

Այս ալ սկսած է նկատել, թէ վերը նշանակուած կերպերով ունեցած դատողութիւններնիս միշտ պարտական չենք ձգելու, երբոր եռքէն անանկ առարկութիւններ ելլեն դէմերնիս, որոնց անմիջապէս չենք կրնար պատասխանել: Ասանկ դէպքերուն մէջ հանդիպող անձը բանաւոր պատճառով այս խորհրդածութիւնը կրնայ ընել: Ես այս բանը անգամ մը զգուշութեամբ եւ անաչառութեամբ քննեցի. անոր հաստատութեան ապացոյցը թէ՛ իր մանաւոր առմնանքներովը եւ թէ իր բազմաթիւ յարաբերութիւններովը զօրաւոր ապացոյց մըն էր. շատ մանրամասն պարագաներ հայեցողութեան առարկայ ըրի, որոնք հիմնայ մոքէս եղած են. վասն որոյ ազատ չեմ հիմայ իմ կարծիքս փոխելու՝ այս նոր առարկութեան համար՝ ինչպան որ բոլոր նիւթը, այս առարկութիւնն ալ մէկտեղ նրբին չքննեմ: — Այս տրամաբանութիւնը խիստ շատ բաներու մէջ ճիտակ կ'ելլէ, եւ ամենեւին ներհակութիւն մը չունի ճշմարտասիրութեան կամ հաւանելու պատրաստակամութեան դէմ, որն որ միշտ ունենալու ենք:

203. *Փոխանակ ճշմարտութեան՝ լոկ յաղթութեան համար վիճաբանութիւն ընելն ինչ ներգործութիւն ունի մարդուս մտքին:*

Հոս լոկ յաղթութեան համար վիճաբանելուն վրայ քանի մը ծանօթութիւն տանք՝ իբրեւ հաստատութիւն տրամաբանութեան վրայ մեր տուած առաջին կանոնին: Այս նպատակաւ վիճաբանութիւն ընող մարդը միշտ կը նայի որ դիմացինը կերպով մը ձգէ: Օրինակի սպագաւ՝ կ'ելլէ այն կերպ եւ այն առիթման հաւանականութիւն ունեցող փաստեր կը պահանջէ, որոնց անընդունակ է վիճաբանութիւնը. թէ որ ձեռքէն գայ, դէմ խօսողին զրուցած բաներուն ու խօսքերուն ծուռ մռքեր կու տայ. անանկ իրական ճշմարտութիւններուն վրայ տարակուսութիւն կը ցուցընէ, որոնց ինք ալ ամէն մարդ ալ կատարելապէս կը հաւատայ, այս ակնկալելով՝ թէ կարելի է դիմացինը պատրաստ ուղղակի եւ հաստատուն փաստ չունենայ այն բաներուն: Մէկ խօսքով՝ իր հակառակորդը պզտիկ ձգելու համար ամէն գտած պատեհութիւնէն օգուտ մը հանելու կ'աշխատի, թէ եւ ըրածները արդարութեան եւ իրաւունքի վրայ ունեցած ներքին զգացումներուն շատ ալ դէմ դան:

Այս ընթացքն, մէկ դի թողունք իր բարոյական յատկութիւնը, իրապէս կը խանգարէ մեր մտքին հաւատքի հիմնական պատճառներուն եւ օրէնքներուն նկատմամբ ունեցած տրամաբանութիւնը: Ճշմարիտ ըլլալին դիտցած ձեռնարկութիւններու դէմ խօսելական առարկութիւններ հանելու ունակութիւնը հարկաւորապէս կը տրկարացընէ այն կերպ ձեռնարկութիւններու մեր մտքին վրայ ունենալու ներգործութիւնը: Վասն որոյ իրաւամբ եղած է այս ծանօթութիւնը, թէ այս ունակութեան ինքզինքնին շատ տուղները վերջապէս սկեպտիկեան կ'ըլլան: Այնչափ կը տարակուսին եւ ճըշմարիտ ճանչցած բաներնին երկբայելի կը ցուցընեն, որ վերջապէս մարդուս մտաւոր կազմութեան մէջ հաւատքի հաստատուն հիմունք ըլլալուն վրայ ալ կը տարակուսին, եւ ամէն բանի վրայ կ'երկրայինն:

Մինչեւ անգամ ճշմարտութիւնը գտնելու անկեղծ դատումն եղած առենն ալ սխալի վիճաբանութիւն ընելու ունակութենէն այս չար արդիւնքը յառաջ կրնայ գալ, թէ որ ստէպ ստէպ չկիրտուին հաւատքի բնութեանը եւ օրէնքներուն վրայ մտքին ունեցած տնկական սկզբունքները: Չիլինկուորթ անուն Անգլիացի ուսումնականը այս բանիս մէկ օրինակն է: Այս անձին իր ընդարձակ մըտաւոր կարողութիւնները մի միայն վիճաբանութեան արհեստին կրթելէն վերջապէս ինչ հետեւութիւններ յառաջ գալը Բլարէնտըն կը զրուցէ: — «Չիլինկուորթ բոլոր իր պատանեկութեան ժամանակները վիճաբանութիւնով անցուց, եւ այնչափ յառաջադէմ եղաւ այս բանիս մէջ, որ մէկէն վար չէր մնար վարպետութեան կոչմանէ: Բայց այս կրթութեան մէջ ունեցած նշանաւոր կատարելութիւնովը մէկ անանկ տարակուսելու բնութիւն մը՝ երկմտելու ունակութիւն մը սպացաւ, որ կամաց կամաց սկսաւ մէկ բանի մը վրայ վստահութիւն չունենալ: Իրեն ճանչցած ամենալաւ հակառակորդներն անձամբ եւ իրենց ամենէն ընտիր դրքերովը երբէք երեւելի աղեցու-

Թիւն մը չէին կրնար ընել իր մարդին : Բոլոր իր տարակոյսները ինքիրմէն կ'ելլէր , եւ իր տրամաբանութեան բոլոր զօրութիւնովը այնչափ կ'աշխատէր անոնց իրօք երկբայելի ըլլալը ցուցնելու , մինչեւ որ ինքն ալ առանց տարակոյսի չէր կրնար տեսնել զանոնք :

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ԵՐԵՒԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

201. Երեւակայութիւնը իմացական զօրութիւն մըն է յաւէտ , քան թէ զգայական :

Տրամաբանութեան վրայ խօսքերնիս վերջացընելնիս եւս քընննութեան կարգը կու գայ Երեւակայութիւն . որն որ՝ տրամաբանական կարողութեան նման՝ յայտնապէս աւելի Իմացականին բաժանմունքը տակ կ'իյնայ , քան թէ Զգայականին : Ճշմարիտ է թէ մենք հակամիտութիւն մը ունինք զգայարանաց ներգործութիւնները երեւակայութեան ներգործութիւններուն հետ զուգորդելու , եւ անոտարակոյս պատճառ մը կայ առանձ ընելնուս . սակայն այս բանը բոլոր առներնիս՝ չէ թէ միայն կը զուգորդենք մեկմեկու հետ զգայարանաց ու երեւակայութեան ներգործութիւնները , այլ զանոնք իրարու հետ մեկ կ'ընենք ու կը չփոթենք : Սակայն իրօք էապէս տարբեր են մեկմեկէ : Երեւակայութեան գործողութիւնը , ըսի ինչպէս նախընթաց , զուտ իմացական գործողութիւն մըն է : Արդարեւ այս գործողութիւնը զգացողութեանց գրգռմամբ կը կենդանանայ եւ կ'ապրեցնայ . այլ եւ այլ զգայարանաց զգեցողութիւններէ իր ուժգնութիւնը կ'աւելնայ կը պակսի . սակայն գործողութիւնն ինքը , ներքին դէմքերու պարագաներէ զատուած նկատելով , բոլորովին իմացական է : Այնպէս որ լաւ եւ բնդհանուր երեւակայութիւն ունեցողին համար իրաւամբք կրնանք ըսել թէ զօրաւոր իմացականութեան տէր է , թէ եւ կրնայ կոչնանել չատ անզգայութիւն ունենալ :

205. Երեւակայութիւնը շատ մերձաւորութիւն ունի տրամաբանութեան կարողութեանը :

Երեւակայութիւնը չէ թէ միայն Իմացականութեան ընդհանուր բաժանմանը տակ գտնելու է , Զգացողութիւններէն որոշելով , այլ պէտք է նաեւ այս ալ դիտել , որն որ կարելի է անոնց անտարբեր չէ հանդիպած , թէ չատ մերձաւորութիւն ունի տրամաբանութեան , մանաւորապէս իր գործողութեան եղանակովը կամ ընթացքովը : Տ'Ալեմպէրդ առանձ ծանօթութիւն մը տուած է , որուն չափաբերութեան մէջ ունեցած մեծ հմտութիւնը կը ներկէր որ առանձ նիւթի մը վրայ դատողութիւն ընէր , թէ երկչափական գործողութեանց մէջ երեւակայութիւնը կը կրճատի . որն որ հատանապար ճշմարիտ է երեւակայութեան մէջ բավանդակեալ մտատոր գործողութեանց միայն մէկ երկուքին համար , ինչպէս զուգորդութեան եւ յարաբերութիւններու իմացման ներգործութիւնները : Եւ իր դիտողութիւններուն վրայ բրած բացատրութիւններուն մէջ կ'ըսէ , թէ Հին երեւելի իմաստասէրներէն Հռմերոսին քովը դրուելու առնէն աւելի արժանաւորը Արքիմիդէս երկրաչափն է : Ճշմարիտ է թէ քանի մը երեւելի մտաերու մէջ չատ մերձաւորութիւն ունին այս երկու կարողութիւններն իրարու հետ , տրամաբանութիւնն ու երեւակայութիւնը : Երկուքն ալ իրենցմէ առաջ վերացուցման զօրութեան կիրառութիւնը կը պահանջեն . երկուքին ալ գործը՝ արդէն մտքերնուս մէջ եղած տարերքներէն նոր ձեւերով խորհուրդներու բաղադրութիւններ չինել է . երկուքն ալ ճիշդ մի եւ նոյն կերպով ի գործ կը դնեն զուգորդութեան եւ յարաբերական թելադրութեան կարողութիւնները : Բայց սակայն երկու բաներով զատ ու որոշ են իրարէ . մէկը որ իրենց վախճանները տարբեր են , մէկմ'ալ որ ըստ մեծի մասին մէկմէկէ տարբեր նիւթերու վրայ կը գործեն : Տրամաբանութեան վախճանը ճշմարտութեան վրայ հմտութիւն տալն ըլլալուն համար , իր գործը քիչ կամ չատ հաւանականութիւն ունեցող իրական ճշմարտութիւններու հետ է բոլորովին , Իսկ երեւակայութեան վախճանը գլխաւորապէս հաճութիւն տալն ըլլալուն համար , ազատութիւն ունի իրական բաներու սահմանէն անդին անցնելու , եւ հետեւաբար չատ անգամ լակ մտքի վերբերումներու հետ է գործը՝ թէ իրական բանի նմանութիւն ունենան թէ չէ : Ըստ այսմ մէկը ճշմարիտ եղած բաները կը տատիպէ , միւսը հնարաւոր եղածները . տրամաբանութիւնը ծանօթ եւ իրական բաներու սահմանին մէջ կը գործէ , իսկ երեւակայութեան

Ներգործութեանցը յատուկ տեղը կարծելի եւ ըմբռնելի բաներու սահմաններն են :

206. *Երեւակայութեան կարողութեան սահմանը :*

Մտաւոր կարողութեանց փիլիսոփայական կարգաւորութեանը մէջ երեւակայութեան ուրոյն դասուելուն վրայ խօսքերնիս չերկարելով, դանք մանաւանդ կերպով երեւակայութեան ինչ ըլլալը եւ ինչ կերպով գործելը քննելու : — Երեւակայութիւնը յօդուածոյ մտաւոր գործողութիւն մըն է, որով մարդին այլ եւ այլ վերծրնութիւնները իրարու կը հիւսուին ու նոր նոր բաներ կը կազմուին : Վերծրնութիւնք՝ ըստ բառականին տիրապէս խօսելով՝ այս նոր տեղծուելիքներուն նիւթերն են. սակայն ինչուան որ այն մտաւոր ներգործութիւններն, որոնք որ ամէն երեւակայութեան գործողութեան մէջ բովանդակեալ են, ի գործ չդրուին, միտքը չի կրնար այս վերծրնութիւններուն վրայ ընտրութիւն ընել, ընտրածներն հաստատ բռնել, եւ զանոնք իրենց առանձնութեան վիճակէն հանելով ու վայելուչ կերպով իրարու հետ հիւսելով՝ դեղեցիկ չինուածներ յօրինել :

Մեր վերծրնութիւնքը կը նմանին քարահատաց անձեւ քարերուն, որոնք լոկ մեքենական աշխատութենէ քիչ մը աւելի ջանքով հատարակ չէնքերու կը փոխուին, եւ ճարտարապետութեան հանճարոյն ձիգերովը պալատներ եւ տաճարներ կը կառուցանեն. Քարահատաց անձեւ քարերը հատարակ չէնքերու փոխող այն տեսակ գործութիւնը, եթէ փոխաբերական կերպարանքը վրայէն վերցնենք, իրաւամբ ուղիղ նմանութիւն մը կրնանք տեսնել մարդոյ մեծ մասին ունեցած երեւակայութեան գործութեանը. իսկ տաճարներ եւ պալատներ կանդնեցնող ճարտարապետական հանճարը կը նմանի բանաստեղծներու՝ նկարիչներու եւ տաւնաբաններու գեղեցիկ եւ վսեմ երեւակայութեանը :

Երեւակայութիւնը յօդուածոյ մտաւոր գործողութիւն մըն է ընդհանրապէս, վասն զի մանաւանդապէս կը բովանդակէ իր մէջը զուգորդութեան կարողութեանը ներգործութիւնները, որոնցմով իրարու հետ կապակցելու վերծրնութիւնքը կը պատրաստէ. ու նաեւ յարաբերական թելադրութեան ներգործութիւնները, որոնցմով այն վերծրնութիւնից կապակցութիւնը կը յօրինէ :

207. *Մտքին կատարած գործողութիւնը, երեւակայութեանը ծնունդներն ստեղծած տեսնը :*

Երեւակայութեան ինչ բան ըլլալը աղէկ հասկընալուս օգնութիւն մը կ'ըլլայ, թէ որ ինչ եւ իցէ տեսակ դրութիւն մը ընելու համար մէկու մը մտքին մէջ գործած գործողութիւնները կրցածնուս չափ քննենք : — Սովորաբար երբոր մէկ մարդ մը բան մը դրելու ձեռք կը զարնէ, ինչ եւ իցէ աւելի աւ որ ըլլայ, գործը թէ՛ չատ երեւակայութեան աշխատութիւն պահանջէ թէ քիչ, արդէն մտքին մէջ այն գրելու նիւթին վրայ ընդհանուր դաղափար մը կ'ունենայ : Այս ընդհանուր դաղափարը արդէն կայ սեպելու ենք իր մտքին մէջ : Այսպէս կը սկսի գործել, յուսալով եւ բաղձալով որ առջին եղած նիւթը քիչ կամ չատ ընդարձակել բանայ, սերտ միաւորութեամբ եւ աղէկ կարգադրութեամբ զանիկայ հիւսել, եւ ամէն կերպով հաւանելի բան մը ընել : Գրել ուզած նիւթը իր մտադրութիւնը քաշելուն համար, ի հարկէ կրնայ զանիկայ լոկ կամեցողութիւնով ժամանակ մը աչքին առջեւը պահել, թէ եւ լոկ կամեցողութիւնով չէր կրնար զայն ի սկզբան միտքը բերել :

Այս միջոցիս այլ եւ այլ վերծրնումներ կը ծնանին մտքին մէջ զուգորդութեան հատարակ սկզբունքներովը. բայց նիւթին ընդհանուր ծրագիրը միշտ առջեւն ըլլալուն համար, բոլորն ալ քիչ կամ չատ վերաբերութիւն կ'ունենան անոր : Եւ իրենց վերաբերութիւն ունեցած նիւթին ընդհանուր դաղափարին մնացուածութեանը բուռ մտքին իրենք ալ մանակից ըլլալով, մտաւոգիրը պատեհութիւն կ'ունենայ անոնց մէկ քանին ընտրելու ու մէկ քանին մերժելու, դրելու նիւթին բնութեանը ունեցած յարմարութիւններնուն կամ անյարմարութիւններնուն համեմատ : Այն վերծրնումներն որ հաճելի կը թուին իրեն՝ անոնց վրայ տեսած յարմարութեանը պատճառով, զանոնք միտքը կը պահէ եւ գրի կ'անցընէ. իսկ անոնք որ այսպիսի հաւանութիւն մը չեն չարժեր իր ներսիդին, շուտով բոլորովին կ'անցնին կ'երթան իր մտքէն : — Ով որ չարադրութիւն մը ըրած առնէը մտքին մէջ գործած գործողութիւնները խնամով դիտէ, հաւանականապէս աղէկ պիտի հասկընայ թէ այն միջոցին եղած մտաւոր գործողութեան վրայ ըրած այս նկարագրութիւններնիս ճշմարիտին չատ մօտ է :

208. *Նոյն նիւթին վրայ ուրիշ ծանօթութիւններ :*

Արդ՝ երեւակայութեան գործողութիւնը, ամենատարբ եւ հաս-

ուս խօսքով նշանակելով, աս է՝ նախ եւ առաջ մէկ նիւթի մը վրայ խորհուրդ մը կ'ունենանք։ Նիւթին վրայ ունեցած ըմկղնական խորհուրդներնուս կամ նպատակներնուս հետ կցորդեալ բաղձանք մըն ալ կ'ըլլայ զանիկայ հետազօտելու, զարդարելու եւ ուրիշներուն ճնշումեանը պատրաստելու։ Ա՛յս բաղձանքին, ինչպէս որ ասանկ ատեններ ընդհանրապէս կ'ըլլայ, կամեցողութեան ներգործութիւն մը յառաջ գալով, անիկայ ընդհանուր նիւթը աչքերնուս առջին կը պահէ, եւ յայնժամ զուգորդութեան ներգործութեանցը բնական հետեւութեամբը զանազան վերլծրնոնումներ կը ծագին մտքերնուս մէջ, ինչ եւ իցէ կերպով ընդհանուր նիւթին հետ վերաբերութիւն ունեցող։ Ա՛յս վերլծրնոնումներէն մէկ քանին կ'ընտրենք՝ աչքերնուս առջին եղող նպատակին հետեւանքեցած յարմարութիւններնուն համար, մէկ քանին ալ կը մերժենք՝ այդ հարկաւոր պատշաճութիւնը վրանին չտեսնելնուս պատճառով։

Դիւրութեան եւ համառօտութեան համար՝ մտքին այս յօդուածոյ հանգամանքին կամ հանգամանքներուն կ'ըսենք Եղե--կա--ՐԻՒՆ։ Հարկաւոր է մէկ բառ մը ունենալ այս յօդուածոյ իմացական գործողութիւնը ցուցընելու համար. ապա թէ ոչ հասարակ խօսակցութեան մէջ այս բանը յիշել պէտք եղած ատենը, ինչպէս որ շատ անգամ առիթ կ'ունենանք յիշելու, հարկադրեինք պիտի կամ չըլլաբառնութիւնով եւ կամ գոնէ խել մը աւելորդ բառերով մտքերնիս հասկըցընել։ Սակայն քանի որ այս բառը գործածելը մեզի դիւրին գտեր ենք, պէտք է որ ասոր ալ զգուշութիւն ընենք եւ ինքզինքնիս չխաբենք ու միշտ յիշենք՝ թէ այս անունը վերը ըսած բոլոր գործողութիւններնիս ինքնիրենը կատարող մէկ անկախ եւ սկզբնական կարողութիւն մը չի ցուցըներ, այլ խել մը մտաւոր կարողութեանց յօդուածոյ եւ միացեալ գործողութիւնը կը նշանակէ։

209. Րիթին զրութիւններէն բացատրութիւն։

Բիթ (ձառ Դ. Գլ. Դ) մատենագրի մը չարունակ իր մտքէն անցնող վերլծրնոնումներուն վրայ հետեւեալ նկարագրութիւնը կ'ընէ։ — երեւակայութիւն ընելու ատեններս խուռն բազմութեամբ մտքերնուս մէջ ծագող խորհուրդներուն վրայ ըրած ընտրութիւններնիս իշխանազունի մը իրեն առաւօտեան այցելուները բարեւելուն կը նմանի։ Ամէնն ալ իր մտադրութեանը արժանի ըլլալ կը բաղձան։ Իշխանազունը կ'անցնի մէկերնուն, մէկուն խոնարհութեան նշան մը ցուցընելով, միւսին շնորհական ժպիտ մը, ուրիշի մըն ալ կարճ բան մը հարցընելով, եւ չորրորդի մը հետ ալ մանաւանդ խօսակցութիւն մը ընելով. սակայն եկողներուն մեծագոյն մասը մանաւանդ մտադրութեան նշան մը չեն ընդունիր, այլ ինտոր որ եկան անանկ կ'երթան։ Իրաւ է որ հոն Ներկայ ըլլալը մտադրութեան նշան մը չի կրնար ցուցընել. բայց առջեւը բաւական անձինք կ'ունենայ ընտրութիւն եւ որոշմունք ընելու։

210. Մէկ վերլծրնոնում միւսէն աւելի ընտրելուն հիմնական պատճառները։

Ի վերջոյ այս խնդիրը կը ծագի, թէ ի՞նչ սկզբունքով մարդուս միտքը կը կարողանայ որոշել այն համաձայնութիւնը եւ անհամաձայնութիւնը, այն յարմարութիւնը եւ անյարմարութիւնը, որուն համեմատ ընտրութիւն կ'ընէ աչքէն եղած այլ եւ այլ վերլծրնոնումներուն վրայ։ Ճշմարիտ է թէ այլ եւ այլ հանդամանքներ երեւակայութեան ժամանակը կ'անցնին մտքէն, կամ ուրիշ խօսքով՝ զանազան վերլծրնոնումներ եւ դաղափարներ յաջորդարար մտքին տեսութեանը առջեւը կու գան. սակայն կը մնայ այս խնդիրը, թէ ինչո՞ւ համար այն վերլծրնոնմանց բազմութեանը մէջ մէկ հատը միւսէն աւելի ընտրութեան արժանաւոր կը սեպուի կամ կը ճանչցուի, կամ ինչ պատճառաւ այսինչ երկու դաղափարներն այնինչ երկու դաղափարներէն աւելի յարմար կը սեպուին մէկմէկու հետ յօդուածուելու։

Առոր պատասխանն այս է, թէ այս բանը երկրորդական օրէնքէ մը չէ, այլ յարմարութեան կամ անյարմարութեան անմիջական եւ սկզբնական թելադրութիւնովը կ'ըլլայ։ Ա՛յն վերլծրնոնումները, որոնք որ՝ այս իրերու յատկութիւնները զգացող սկզբնական կարողութիւնովիս՝ յարմար կը դանենք երեւակայութեան նիւթերնուս ընդհանուր ընթացքին, անոնք մեր մտքին մէջ կը պահենք։ Ա՛յն դաղափարներն ալ, որոնք որ այս նոյն կարողութիւնովը կը զգանք թէ իրարու հետ մասնաւոր յարմարութիւն մը ունին, զանանք ալ մէկմէկու հետ կը յօդուածուենք, եւ նոր ու աւելի գեղեցիկ բաղադրութիւններ կը յօրինենք։ Իսկ այն վերլծրնոնումները, որոնց վրայ որ այսպիսի յարմարութիւններ կամ անհամաձայնութիւններ չենք տեսներ, անտես կ'առնենք, եւ չուտով մեր մտքէն կ'ելլեն անյայտ կ'ըլլան. թէպէտ եւ այս երկու դործողութիւններն ալ, այսինքն յիշեալ դաղափարաց ի վաս մեր զգն ալ երթալն ալ ուղղակի կամեցողութեան կիրառութիւնովը չ'ըլլար։ Բայց այս հաւանութեան եւ անհաւանութեան աշխոյժ զգացողութեանը վրայ, այս խիստ արագ խնացմանը վրայ, որով որ մեր մտքին մէջ ծագող դաղափարներուն մէկմէկու հետ եւ երեւակայութեան ամբողջին ընդհանուր վերլծրնոնմանը հետ ունեցած յարմարութիւն-

ներին կամ անյարմարութիւններին կ'որոշենք, ուրիշ բան չենք կրնար ըսել, բայց միայն այս՝ թէ մեր իմացական կարողութիւնները Արարիչը հաճեր է զինել այս կարողութիւնովը ստեղծելու։ Մեր բնութիւնը ասանկ կազմուած է. ասիկայ մեր իմացականին ներգործութեանցը մէկ տարրն է. առանց ասոր ալ իմացական էակ կրնայինք ըլլալ, սակայն թէ՛ տրամաբանական կարողութենէ եւ թէ երեւակայութենէ զուրկ սխալ մնայինք։

211. Նոյն նիւթին վրայ բացատրութիւն Միլտոնէն։

Հատներնիս թերեւս աւելի կրնանք պարզել Միլտոնի եղեմայ Դրախտին դեղեցիկ տարազրութիւնը ըրած ատենը ինչ կերպով յառաջ երթալուն վրայ քիչ մը խորհելով։ Նախ եւ առաջ երեւակայած նիւթին վրայ ընդհանուր ըմբռնումը ունեցած է. եւ որովհետեւ նիւթը իր զգացումներուն շատ հաճելի եկած է, վասն որոյ այդ հաճութեան զգայումը նիւթին ընդհանուր ըմբռնումը աչքին առջեւը հաստատուն պահած է։ Թէ որ ունեցած հաճութեան զգայումը հերիք եղած չըլլար ընդհանուր նիւթը մտքին տեսութեանը առջեւը յարաժամ ներկայ պահելու, ուղղակի եւ որոշ կամեցողութեան ներգործութիւն մըն ալ վրան աւելցընելով կարող էր այս բանը կատարել։ Յայնժամ զուգորդութեան սկզբունքները, որոնք միշտ գործելու վրայ են, աչքին առջեւը եղող ընդհանուր ըմբռնումը ինչ եւ իցէ կերպով վերաբերութիւն մը ունեցող տեսակ տեսակ վերլուծումներ բերած են միտքը. ինչպէս՝ ժայռերու, անտառներու, գետերու, կանանչ տերեւներու, ոսկեզոյն պտուղներու վերլուծումներ, եւայլն։

Առկէ ետեւ յարաբերութիւններ զգացող այն կարողութիւնը իւ գործ դրած է, որուն կ'ըսենք Դատողութիւն եւ աւելի մերազէս՝ Բարաբերական Թելադրութիւն։ Այս կարողութիւնով իսկոյն որոշած է, թէ արդեօք մտքէն եկող վերլուծումները յօրինելու նպատակադրութենանը ընդհանուր վախճանին եւ իրարու հետ յարմարութիւն՝ պատշաճութիւն ունին, եւ թէ երբոր մէկ տեղ բերուին մէկ պատկեր մը չինուին՝ հաճելի երեւոյթ մը պիտի ունենան։ Այն դաղափարները որ ամենապատշաճ դատած է, մէկմէկու հետ հիւսած, եւ իրրեւ ստեղծելու բանին մատունքը՝ զանոնք հաստատ միտքը պահած է այն նոյն հաճութեան զգայմանը եւ կամական ներդործութենանցը ձեռքովը, որոնք որ իւ սկզբան նիւթին ընդհանուր ըմբռնմանը վրայ իւ գործ դրած է։ Իսկ անոնք, որոնց վրայ որ այս պատշաճութիւնը տեսած չէ անմիջապէս աներեւոյթ եղած են մտքէն։ Այս կերպով երեւակայական դրախտ մը ծագած է մտքին

մէջ, այնչափ բազմազիմի եւ չքնաղ դեղեցկութիւններով զարդարուած, եւ ամէն կերպով այնպէս հաճելի եւ կատարեալ, որուն իրականը բնութեան մէջ բնաւ չի կրնար ըլլալ։

212. Երեւակայութեան ծնունդներն բոլորովին կամայական չեն։

Երեւակայութեան վրայ ըրած մեր բացատրութիւններէն պէտք է հասկընալ, թէ այս կարողութեան ներգործութիւնը սահմանի եւ չափի տակ է։ Այն կարծիքը, մինչեւ անդամ ամենապատրաստական եւ բեղմնաւոր երեւակայութեան տէր եղող մարդոց համար թող ըլլայ, թէ ուզած ատենին՝ լոկ կամեցողութիւնով՝ նոր նոր երեւակայութեան ծնունդներ կրնան ստեղծել, որչափ ընդարձակ տարածուած ալ ըլլայ, անհիմն կ'երեւնայ։ Մտքերնիս բացատրելու համար՝ այս ընդհանուր կարծիքին համեմատ ենթադրենք թէ մէկը կ'ուզէ հալած պղինձէ ծով մը երեւակայել։ Ասիկայ՝ կրնայ տեսնել մէկ մարդ մը որ՝ ծաղրական եւ անիմաստ խօսք մըն է. վասն զի երեւակայել ուզած բանը, նոյն իսկ առաջարկութենէն յայտնի է թէ՝ արդէն մտքին մէջն է։ Ինչ բան որ մէկ մարդ մը կ'ուզէ երեւակայել կամ ինչ բան որ երեւակայել կ'ուզեմ կ'ըսէ մէկը, այն բանը արդէն երեւակայած է, եւ ասկէ կը հետեւի՝ թէ բոլորովին կամեցողութենէ յառաջ եկած երեւակայութիւն չ'ըլլար։ Այնպէս որ մտքին ճարտարութեան զօրութիւններուն գործքերը՝ ինչուան խոհարարդուններն՝ պէտք է որ ուրիշ կերպով մը յառաջ եկած ըլլան, թէպէտ եւ կամքին անուղղակի եւ ստորակարգեալ ներգործութիւններուն ըրած ազդեցութիւնն ալ շատ մեծ կրնայ ըլլալ։

Այս բանիս վրայ քանի մը գործնական դիտողութիւններ ալ կըրնանք ընել։ Ամենէն երեւելի մտքի տէր (գրագիտութեամբ երեւելի) մարդոց մտաւոր ճարտարութիւնները երեւակայութեան ներգործութիւններուն մէջ եղած սկզբունքներովը սահմանաւորուած են։ Ճարտարամտութիւնը, որչափ մեծ զօրութեան տէր ալ որ ըլլայ, օրէնքներ ունի։ Եւ երեւակայութիւնով յառաջ եկած ամէն երեւելի գործքի համար ճշմարիտ է այս, թէ այդ կարողութեան մէկ ինքնակամ եւ անմեկնելի կիրառութիւնովը յառաջ եկած չէ, այլ անոր ներգործութիւնները չարժող եւ կանոնաւորող բազմաթիւ պարագաներէ. ինչպէս՝ կենաց հանգամանքներ, մանկական գաստիարակութիւն, ընտանեկան ունակութիւններ, ընկերներ, ընթերցումներ, տեսարան, կրօնք եւ տեղական աւելորդապաշտութենանց եւ աւանդական դիպուածներու ազդեցութիւն։ Ասոնք երկրիս երեսը ինջող անձրեւին եւ արեւին նման են, որ առանց անոնց երկիրը իր սկզբնական անբերութեան վիճակին մէջ կը մնայ, ամենեւին կեն-

Երեւակայութիւն :

դանութեան եւ գեղեցկութեան նշան մը չցուցընելով : Ստեղծանելու զօրութեան կը պակսի Յովհաննէս Պրնիան անտարակոյս Վալդէր Աբօդին հաւասար կու գայ : Սակայն ոչ Աբօդ իր կենացը այն հանդամանքներուն մէջ , եւ այն իր տառացած խորհրդով եւ զգացման ունակութիւնովը կարող էր ձամբորդութիւնը չինելու , եւ ոչ Պրնիան կարող էր Միսս Լօթիանու Սիրա բռնած գործը յօրինելու . ոչ թէ Աբօթի կամ Պրնիանի երեւակայութիւնը պէտք եղած զօրութենէն զուրկ ըլլալուն համար , այլ միայն այս պատճառաւ , որ երեւակայութեան ծնունդները միշտ պարագաներու կը նային , եւ լոկ ուղելով մը յաւաջ չեն գար :

213. *Նախընթաց հատուածին վրայ բացատրութիւն :*

Դիւրին եւ հետաքրքրական բան մը կ'ըլլար մարդին գործողութիւններուն վրայ եղած այս ճշմարտութիւնը բացատրել այնպիսի մարդոց անձնական պատմութիւնները յաւաջ բերելով , որոնք որ երեւելի գրագիտական գործքերու հեղինակներ են եղած : Բայց ասիկայ մեր նպատակին անյարմար գալուն համար , միայն մէկ օրինակ մը պիտի յիշենք : — Մուր իր Լալա Պայրընի վարուցը մէջ կը պատմէ թէ օր մը զինքը տեսեր է որ Ակաթօնի պատմութիւնը կը կարդայ , որ Վիլհանին մէկ առասպելաբանութիւնն է : Եւ այն միջոցին անոր ըրած մէկ քանի խօսքերէն ինք այս կարծիքը կ'ընէ , թէ Պայրըն իր երեւակայութեան զօրութիւնները զրգռելու եւ անոնց թելադրութիւններ տալու համար այն գործը կը կարդար : Յետոյ այս ալ վրայ կ'աւելցնէ , «Ինձի տասնկ կ'երեւնայ որ ինքը (Պայրըն) սովորութիւն ունէր՝ բան մը չարադրած առնը իր ոգին զրգռելու համար՝ նոյն նիւթին վրայ կամ նոյն գաղափարովը չինուած ուրիշ գործքեր կարդալ , որոնցմէ՝ այն ընթերցման ժամանակը իր երեւակայութեան ընդունած մէկ ամենափոքր հարուածոյն ակնարկութիւնը բաւական կ'ըլլար իր մտքին մէջ այնպիսի խորհուրդներ ծագեցընելու , որոնք՝ եթէ մէկ այն փոքրիկ կայծը չըլլար բնաւ արթննալու չէին »

Այս բանը երեւելի բանաստեղծի մը համար ըսուած է , Նկարչութիւնն ալ բանաստեղծութեան նման արհեստ մըն է , երկուքն ալ երեւակայութիւնով կ'ըլլան : Հետեւաբար՝ բռնած ծանօթութիւններնիս նկարչութեան ալ կը վերաբերին , եւ տեսնենք այն ամէն արհեստներուն , որոնք Հապէս կախումն ունին երեւակայութեան կարողութենէն : «Հնարագիտութիւնը , կ'ըսէ Ցետս Ռէյնոլտս , ուշիմութեան մէկ մեծ նշանն է . սակայն թէ որ փորձառութեան նայելու ըլլանք , կը տեսնենք որ ուրիշներուն հնարքներուն հմուտ ըլլալով է որ հնարել կը սորվինք , ինչպէս որ ուրիշներուն խորհուրդները կարդալով խորհիլ կը սորվինք : Պարապ տեղը կ'աշխատին բանաստեղծք եւ նկարիչք բան հնարելու , առանց այնպիսի նիւթերու , որոնց վրայ միտքը գործելով միայն բան կրնայ ծնանիլ : Ոչինչէն բան յաւաջ չի գար : Հոմերոս կը կարծուի թէ իր առնի բոլոր ուսմունքներուն հմուտ էր . եւ Միքայէլ Անկելոյին ու Ռափայէլին համար ստոյգ գիտնք որ իրենց նախորդներուն գործքերուն մէջ տեսնուած բոլոր արհեստի վարպետութիւնները դիտած սորված էին» :

Երեւակայութիւն :

214. *Երեւակայութեան կարողութեան օգտակարութեանը վրայ :*

Ինչուան հոս երեւակայութեան ինչ բան ըլլալը բացատրելու աշխատեցանք , եւ հիմայ այս ընդհանուր դիտողութիւնը ձգելով՝ քանի մը ծանօթութիւն ալ անոր օգտակարութեանը վրայ տանք : Այս բանը հարկաւոր կ'երեւնայ , վասն զի ոմանք կան որ այս կարողութեան օգտակարութիւնը փուճը հանելու յօժարութիւն մը կը ցուցընեն , Ասոնք յիշողութեան՝ դատողութեան եւ տրամաբանութեան կրթութեանը վրայ մեծ եռանդով գովասանութիւններ կ'ընեն , իսկ երեւակայութեան վրայ անակն ցուրտ ու կասկածոտ աչքով մը կը նային որ կարծես թէ այս կարողութեան կրթութիւնը չուէտ զայն առնելու յորդորանք տալ կ'ուզեն : Սակայն հիմնական պատճառներ ունինք այս բանը ճանչնալու , թէ կատարեալ մտաւոր կրթութեան եւ հասունութեան տենչ ունեցող մէկու մը այս կարողութեան կրթութիւնը զանց ընելը , թէ՛ նոյն իսկ միտքին բնութենէն ելած դիտողութիւններով , եւ թէ այս ընթացքը բռնելէն յաւաջ եկած գործնական արդիւնքներով , պախարակելի է :

Երեւակայութեան օգտակարութեանը վրայ խօսած առենիս՝ չատ բնական մտածութիւն մըն է այս , թէ Աստուած որ այս կարողութիւնը մարդուս տուեր է , անշուշտ նպատակ մը ունեցած ըլլալու է , վասն զի առ հասարակ կը գտնենք որ պարապ տեղը բան մը ըրած չունի : Բայց թէ որ ասոր ի գործ դրուիլ գործունեայ կարողութիւն մը ըլլալ՝ եւ յարմար աստիճանաւ կրթուիլ պէտք ըլլալը Աբարչին դիտաւորութեանը մէջ ըլլար , ինչ նպատակ հնար էր որ ունենար : Արդ՝ եթէ այնչափ ստիպուած ենք այս հետեւութիւնը ընդունելու , թէ այս կարողութիւնը մեր մէջը գործունեայ զօրութիւն մը ըլլալու համար տրուած է , ուրեմն պէտք է որ այս կարծիքն ալ ընդունինք , թէ անոր կիրառութիւնը օգտակար նպատակ մը յաւաջ բերելու համար եղած ըլլալու է անշուշտ : Եւ յիրաւի

միշտ օգտակար արդիւնքներ յառաջ եկած են ասկէ, թէպէտ երբեմն ալ չարաչար գործածուած է:

Երեւակայութեան կարողութեանը օգտակարութիւնը տեղ մը չկայ որ այնչափ ազդկ տեսնուի, ինչպէս Հին Կտակարանի Մարգարէներուն վրայ: Այս մեծագոյն մտաւորականներուն համար թէ որ ներշնչեալ էին ըսուի, տակաւին այս ճշմարիտ կը մնայ՝ թէ ներշնչելութեան ալ մասնաւոր կերպով պատիւ ըրած խմացական կարողութիւնն այս էր, որն որ այնչափ գործածեց: Եւ ամէն քաղաքավարեալ ազգաց պարծանքն եղած իրշաւ յիշատակարաններ կան նկարչութեան՝ ճարտարապետութեան՝ քանդակագործութեան եւ բանաստեղծութեան, որոնցմով երեւակայութիւնը չէ թէ միայն զանոնք ունեցող ազգերուն փառքն աւելցուցած է, այլ միանգամայն երջանկութիւնն ալ: Ասիկայ մեր ժամերը զուարթութեամբ անցընել կու տայ մեզի, աչքերնուս առջեւը նկարած նոր նոր կեանց հանդամանքներովը, եւ մարդուս բնութեանը վրայ մեզի ցուցուցած նոր նոր տեսութիւններովը. ասիկայ սրտերնուս չատ սրբութիւնները եւ տառապանքները կը փարատէ, կամ ուրիշներուն կրած աւելի մեծ թշուառութեանց տեսարանները աչքերնուս առջին բերելով, եւ կամ յիշողութիւնին իր դիւթական հեշտութիւններովը գինովցնելով, եւ այսպէս ինքզինքնիս մոռցընել տալով. մեր բարի առաջարկութիւններէն չատերուն քաջալերութիւն տուողն այս է, եւ ասիկայ իրր թէ մեզ նոր եւ ընդարձակագոյն հորիզոն մը ձգելով մեր մտքին չուրջը, հոգինիս բարձրագոյն ըմբռնումներով եւ բարձրագոյն յոյսերով կը լեցընէ: Հոգին ինք իր անմահական վիճակը զգալով, այն զինքը փակող կապանքները խզել անդին անցնելու աշխատած ատենը, երեւակայութեան ստեղծած նոր եւ բարձր արարչութիւններն են որ անոնց մէջ պըտըտելով կը բերկրի եւ կը ցնծայ, զանոնք տիրապէս իրեն յարմար բնակութիւններ դատելով: Ահա խիստ հարեւանցի քննութեամբ մը այսպիսի դիտողութիւններ յոտնակ կերպով կը բացուին մեր աչքին առջին այս նիւթիս վրայ. եւ ուստի օտար բան մը չէ էտոիզըմի պէս երեւելի հեղինակի մը գրութիւններուն մէջ տասնակ խօսք մը գտնուիլը. «Կրթի երեւակայութեան տէր եղող մարդը տեսակ մը որպիսութիւն կ'ունենայ իր ամէն տեսած բաներուն մէջ, եւ բնութեան ամենակուշտ ու անմշակ վայրերէն կը կարողանայ երջանկութիւն քաղել. անանկ որ աշխարհս վրայ որպէս թէ ուրիշ աչքով մը կը նայի, եւ այնպիսի զմայլելի տեսարաններ կը գտնէ անոր մէջ, որոնք ընդհանուրին աչքէն ծածկուած են բոլորովին»:

215. Երեւակայութեան օգտակարութիւնը տրամաբանութեան մէջ:

Երեւակայութեան օգտակարութեանը վրայ խօսած առենիս մէկ հարկաւոր դիտողութեան կէտ մը կայ զանց չընելուելու. այսինքն է երեւակայութեան ուրիշ խմացական կարողութեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնը: Եւ միւս յարաբերութիւնները մէկ դի թողելով՝ այս ծանօթութիւնը ընելու յայտնապէս հիմնական պատճառ ունինք, թէ այլայլ եւ բարեկիրթ երեւակայութիւնը մեծ օգնութիւն կ'ընէ տրամաբանութեան պատրաստականութեանը՝ յստակութեանը եւ յաջողակութեանը: Պէտք է դիտել թէ ըրած ծանօթութիւններս երեւակայութիւնը աղէկ կրթուած ենթադրելով է, որ ըսել է թէ պէտք եղած իշխանութեան տակ ենթադրուած է. վասն զի տասնիկ որ չընելոյ, օգնութիւն ընելու տեղը՝ յաւէտ չմոթութիւն եւ դժուարութիւն կը պատճառէ:

Օրինակ առնենք երկու հոգի, որոնց մէկը իր տրամաբանութեան կարողութիւնը երեւակայութենէն զատելով կրթած ըլլայ, այսինքն առանց երեւակայութեան կարողութիւնն ալ անոր հետ մէկ տեղ կրթելու, ենթադրենք թէ կարող եւ բարձր տրամաբանողն անուն առացած ըլլայ կատարեալ արժանաւորութեամբ. եւ սակայն չատ հարեւանցի դիտողութեամբ մը կը յայտնուի որ մէկ թերութիւն մը՝ մէկ կողմանէ տկարութիւն մը կայ վրան. թէ իր ձեռնարկութեան չարադրութեանը մէջ յայտնի պակասութիւն կայ ընտրողութեան եւ կենդանութեան: Չի կրնար դիւրութեամբ որոշել թէ իր ունկնդիրներուն մտքին վիճակը ինչ համեմատութիւն ունի ցուցընելու ճըշմարտութիւններուն հետ. եւ ուստի զանոնք չատ համբերութիւն ընելու հարկադրելով, ինք ալ մեծ աշխատութեամբ եւ ճգնութեամբ ինչ բան որ հանդիպի քննութեան առարկայ կ'ընէ, եւ ամէն բանէ դրեթէ մի եւ նոյն հաստատ չափով մտադրութիւնը կ'ուղղէ: Ասոր համար է որ գիտնական՝ ժլատն եւ մինչեւ անդամ ձեռնարկութեան մէջ յաջողած ճանչցուած չատ մարդիկ այս անունն ալ կ'ունենան, որ ամենեւին նախանձելի անուն չէ, թէ խօսքերնին ծանրաստաղտուկ՝ ճանճրալի եւ անախորժ է:

Դարձընենք աչքերնիս քիչ մ'ալ անանկ մէկու մը, որ չէ թէ միայն դատողութեան մէջ մեծ կարողութեան տէր ըլլայ, այլ իր երեւակայութիւնն ալ կրթած, եւ զանիկայ պէտք եղածին պէս իշխողութեան տակ առած: Ասանկը արագութեամբ աչքը կրնայ պըտըտցընել ձեռնարկութեան մէկ ծայրէն մէկալ ծայրը, թէ եւ չատ ընդարձակ ըլլայ, եւ անմիջապէս կ'իմանայ թէ որ ճշմարտութիւնները հարկաւոր է ցուցընել, եւ որոնք լռել. որոնք երեւելի են,

Անկարգ ներգործութիւնի իմացականութեան :

եւ որոնք ստորին . որոնք դիւրին պիտի հասկըցուին եւ ասոր ժելի պիտի ըլլան , եւ որոնք դժուարաւ պիտի հասկըցուին , եւ հետաքրքրական չըլլալնիւն իրենց արժէքը պիտի կորսընցընեն : Եւ այս բանիս մէջ ունեցած այս յաջողութիւնը այն նոյն սկզբունքներովը եւ այն նոյն մտաւոր կրթութեան արդիւնքովն է , որով որ նկարիչը ճարտարապետը՝ քանդակագործը եւ բանաստեղծը չքեղ եւ գեղեցիկ արարուածներ կը ներկայացընեն մարդոց առջեւը , ամէն մէկը իր արհեստին մէջ : Ըրած տրամաբանութեան բոլոր մասերը իրարու հետ անուշ կապակցութիւն մը կ'ունենան . մէկ մասն զմիւսը որպէս թէ գրկած կ'երեւնայ . եւ բոլորը մէկէն մեծ եւ գեղեցկաչէն գործ մը կըլլայ , ամէն վայելուչ զարդերով այծը գեղազարդեալ , եւ ոչ մէկ անդէպ աւելորդ մասամբ մը տգեղացեալ եւ խանգարեալ , որն որ անտարակոյս լաւքանի պատկերը նկարող , Յունաստանու բլուրները արձաններով եւ տաճարներով պսակող , եւ հռչակաւոր բանաստեղծներու գործքերուն մէջ կենդանի վայրկ երեւակայութեան ըստ մասին նման կատարեալ երեւակայութենէ մը յառաջ եկած կըրնայ ըլլալ : Տրամաբանութեան բարձր արդիւնքները երեւակայութեան բարձր արդիւնքներուն հետ կապակցող միջոցառնը ինք իր փառաւոր վերլծմանց ըլլալը ճշմարտութեան ճառագայթներուն վրայ կը ցոլացընէ , այնպէս որ լոյս լոյսի վրայ աւելցած՝ կրկին զօրաւոր լոյս մը կը շողշողայ , եւ յառաջ բերած գործը Յայտնութեան մէջ յիշեալ արեւին մէջ կեցող լուսաւոր հրեշտակը կը դառնայ :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ԱՆԿԱՐԳ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՔ ԻՄԱՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ա. ԴԻՊՈՒԱԼ ՎԵՐԸՄԲՌՆՄԱՆՑ ԿԱՄ ԱՌ ԱՋՕՔ ՏԵՍԻԼՔ

---

216. *Անկարգ իմացական ներգործութեանց մարմինին հետ կապակցութիւն ունենալուն վրայ :*

Հոս իմացականութեան վրայ , իր ներգործութիւնները իրենց սովորական եւ կանոնաւոր ընթացքովը նկատելով , ընելու քննութիւն-

Դիպուած վերլմբռնմանց կամ առ աչօք տեսիլք :

ներնուս վախճանին հասանք . եւ հիմայ անոր սովորական սկզբունքներուն աւրուելովը պատահած իմացական հանգամանքներէն ալ մէկ քանի օրինակ տալով , մտքին այս բաժանմունքին վրայ խօսքերնիս վերջացընենք : Մտքին ներգործութեանը վրայ առաջուընէ ինչ կարծիք որ ձեւացընելու հակամիտած ըլլանք , ասիկայ ցաւալի փորձառութեամբ եւ դիտողութիւնով եւել եւելօք հաստատուած ճշմարտութիւն մըն է , թէ անոր գործողութիւնները միշտ միօրինակ չեն ըլլար . եւ թէ երբեմն , ինչպէս որ առիթ պիտի ունենանք տեսնելու , աղէտալի կերպով բոլորովին կը խաթարին պիրենք սովորաբար կանոնաւորող օրէնքներէն : Այս պատուղութիւններուն պատճառները միշտ եւ ամէն պարագայի մէջ դիւրին չէ մեկնել . սակայն այս աղէտ հասկըցուած է որ շատ անգամ մարմինի խանգարումներու եւ ախտաժէտութիւններու հետ կապակցած կ'ըլլան :

Մարդուս միտքը՝ ակտ է յիշել որ՝ երեք բնութիւն կամ բաժանմունք ունի, Իմացականութիւն , Զգացողութիւնք , եւ Կամք : Կամքին ներգործութիւնը Զգացողութեանց նախընթաց ներգործութենէն կախեալ է . եւ զգացողութեանց ներգործութիւնն ալ Իմացականին նախընթաց ներգործութեանը վրայ հիմնեալ է : Իմացողութեան կամ Հասողութեան ներգործութիւնը երկու կերպ է , Արտաքին եւ Ներքին : Եւ արդէն առաջները տեղ մը աշխատեցանք ցուցընելու , թէ արտաքին իմացականութեան բացուիլը՝ ինչպէս որ յայտնապէս բնական կարգով առաջ է ներքինէն՝ նոյնպէս ժամանակով ալ առաջ է : Հոս տեղէն կը սկսի մտքին ներգործութեան ըսկիզբը . գանք որ ատ ալ աղէկ հասկըցուած է , եւ բոլորովին անուրանալի կ'երեւնայ , թէ ինչ ներգործութիւն որ կ'ըլլայ հոս , մարմինին ներգործութեանը հետ մէկտեղ կ'ըլլայ : Արտաքին իմացականութիւնը՝ առանց մարմինին զգայարաններուն վրայ նախընթաց փոփոխութիւններ ըլլալու՝ ներգործութիւն չունենար , եւ չի կրնար ալ ունենալ , թէպէտ եւ միտքը այնպէս կազմուած է , որ իր բոլոր միւս մասերուն չարժումը այս մասին չարժումէն կախումն ունի . Ասոր համար իմացականութեան մէջ ընդհանրապէս , եւ մանաւանդ արտաքին իմացականութեան մէջ երբոր անկարգ ներգործութիւններ կը պատահին , ընդհանուր բան մըն է այս որ՝ մարմինին տրամադրութեանը մէջ եղած մէկ անկարգութեան մը հետ կապակցած կ'ըլլան :

217. *Դիպուած վերլմբռնմանց կամ առ աչօք տեսիլքներու վրայ ընդհանրապէս :*

Անկարգ իմացական ներգործութեանց մարմինի անկարգութիւն-

Անկարգ ներգործութիւնի իմացականութեան :

Ներու հետ մօտ կապակցութիւն ունենալուն իրական հշմարտութիւնը օգնութիւն պիտի ըլլայ մեզի Դիտելու Վերլուծանմանց կամ Առանձին Տեսլականներու հետազբօսական նիւթին վրայ ընելու բացատրութիւններնուս մէջ : Վերլուծանմունք , որոնց վրայ այս գլխուս մէջ ալ քննութիւն պիտի ընենք , բացակայ խնայման առարկաներու վերայ ունեցած գաղափարներնիս են : Ա.յս գաղափարներն իրենց սովորական ձեւովը ինչ վիճակի մէջ որ կ'ըլլան , այս գործիս նախընթաց գլուխներուն մէկուն մէջ զայն քննեցինք : (Տես գլուխ Ը. մասն Ա.) : Սակայն ասոնք զօրութիւնով այլ եւ այլ աստիճան կ'ըլլան . եւ ասոր համար իրենց ընդունակ եղած վերջին աստիճան աստղութիւնը հասածներն կ'ըսուին կենդանացեալ կամ Գրգռեալ Վերլուծանմունք : Առ այօք Տեսիլք կամ Երեւմունք ալ կը կոչուին , մանաւանդ երբոր տեսութեան զգայարանքէն ծագած ըլլան :

Ուստի առ այօք տեսիլքներն այնպիսի երեւմունքներ են , որոնք արտաքին եւ իրական բաներու պէս կը տեսնուին , եւ սակայն իրօք ներքին եւ մուսեր հանգամանքներ են . լոկ կենդանի կամ աստիկ վերլուծանումներ են : Բան այսմ՝ չէ թէ միայն հրեշտակներու եւ հրաժարեալ հոգիներու առ այօք տեսիլքներ կ'ըլլան , որ ասոնք աչքի երեւոյթներու պատմութեան մէջ բոլոր ուրիշ տեսութեան առարկաներէ աւելի երեւելիներն են . այլ նաեւ դաշտավայրներու , լեռներու , գետերու , գահավէժներու , խնճոյքներու , զօրքերու , թաղման հանդէսներու , տաճարներու , միով բանիւ՝ ամէն կերպ տեսողական խնայումներու , որոնք որ կրնանք միտք բերել : — Թէպէտ եւ լսողութեան եւ չօշափման եւ քիչ անգամ ուրիշ զգայարանքներու ալ գրգռեալ վերլուծանումներ կ'ըլլան , սակայն տեսութեան երեւմունքներն՝ այդ զգայարանքին մեծ կարեւորութեանը եւ անոր հետ կապակցած խոբէութեանց յաճախութեանը համար , մանաւանդ մտադրութեան արժան են :

218. *Տեսութեան սակաւատեւ գրգռեալ վերլուծմանցը վրայ :*

Այն գրգռեալ վերլուծմունքներն , որոնք տեւողական չեն՝ այլ վայրկենական , թէպէտ եւ այնպէս իրական գոյութիւն ունեցող բաներու որոշ երեւոյթ կ'ունենան , քիչ չեն պատահիր : Ասոնք բացատրելու համար երկու բան կայ նկատելու : — (Ա.) Այս տեսակ գրգռեալ վերլուծմունքը երբեմն վերլուծմունն ձեւացընելու զօրութեան բնական եւ սովորական կիրառութենէն յառաջ կու գան , որ այս զօրութիւնը ամէն մարդ քիչ շատ ունի : Այս բանը մանաւանդ տղոց վրայ կը տեսնենք , որոնց վերլուծող կամ երեւակայող զօրութիւնը՝ ծրագիր եւ ձեւ ունեցող բաներ ստեղծելու մասին՝ մեծերէն աւելի ժիր է : Ալէկ գիտենք որ տղայք գրեթէ շարունակ իրենց ներքին վերլուծանումները արտաքին միջոցի մէջ կը նկարեն , եւ նիւթոց կերպ կերպ իրական երեւոյթներուն մէջ իրենց մտացածին ցնորքները կը ձեւացընեն , փոխելով տակերուն՝ դետինը նստած եւ հովին հետ եկող ձիւնին՝ սառնամանեաց այլ եւ այլ ձեւերուն եւ կրակարանին գազաղին ու սառառնող բոցերուն մէջ տուներ՝ մարդիկ՝ աշտարակներ՝ ոչխարի հօտեր՝ ծառեր եւ ուրիշ կերպ կերպ առարկաներ տեսնելով :

(Բ.) Տեւողութիւն չունեցող գրգռեալ վերլուծմունք շատ անգամ կը պատահին մտքին մէկ տագնապ մը կամ վիշտ մը եւ կամ ուրիշ կերպ գրգռում մը ունեցած առենը : Օրինակի աղագաւ՝ ծովեզերքը կայնող անձկութեամբ իր նաւին գալուն սպասող մարդը երբեմն անոր երեւոյթը կը տեսնէ , եւ րոպէի մը չափ ժամանակ կը հաւատայ թէ տուգիւ կը տեսնէ նաւը , քանի որ իրօք անանկ բան չկայ ամենեւին աչքին առջեւը : Այսինքն՝ նաւին վերլուծումը՝ գաղափարը կամ պատկերը , որն որ առաջուընէ նաւ տեսնող ամէն մարդ կարող է ձեւացընել , այնպէս սաստիկ կը ձեւանայ , որ արդեամբք՝ հաւատար կ'ըլլայ իրական նաւին աչքին ցանցառեսակին վրայ նկարած պատկերէն մտքին ըլլալու ազդմանը : — Ա.յս գիտողութիւնով հաւանականապար կրնանք մեկնել Հաւ Անգլիայի տիկնին պատմութեանը հետեւեալ ծանօթութիւնը, զոր 1773ին Սուրբ Ցեռանքօայի Հնդիկներն իր եօթը զաւակովը գերի բռնեցին : Իր գերութեան ժամանակն օր մը Հնդիկներն կ'իմացընեն իրեն թէ երկու զաւակները մեռան , մէկը բնական մահուամբ եւ միսը գլխուն հարուած մը ուտելով : « Շատ խօսք չըրի , կ'ըսէ մայրը սակայն սիրտս կարեվէր խոցուեցաւ , եւ ինչ- սաստիկ կը տքնէի այլեւս կենդանի ըլլալու համար . (վերլուծանմներով կամ պատկերներով ըսել կ'ուզէ :) Օրինակի աղագաւ՝ շատ անգամ կ'երեւակայէի թէ զաւկներուս մերկ դիերը աչքիս առջեւ յոխակ կը պեռնէմ ծառերուն ճիւղերէն վար կախուած , ինծոր որ Հնդիկները սովորութիւն ունին որսով բռնած կենդանիներնուն մարթերը՝ գետ չյապղարած՝ ծառերն ի վար կախելու » :

219. *Քայնի սակաւատեւ գրգռեալ վերլուծմանցը վրայ :*

Քայնի գրգռեալ վերլուծմունքները , (հարեւանցի ծանօթութիւն մը կու տանք ասոր վրայ , վասն զի դիտաւորութիւնիս գլխաւորապար տեսութեան գրգռեալ վերլուծմունները քննել է ,) ինչպէս որ տեսանք Դրքոյս առաջին մասին մէջ մէկ տեղ մը , (Հատուած 60.) այնչափ դիւրութիւնով յառաջ չեն գար , եւ այնչափ կենդանի չեն

Գրգռեալ վերլուծմունք կամ առ այօք տեսիլք :

Անհարազ ներգործութիւնի իմացականութեան։

ըլլար՝ ինչպէս տեսողական վերըմբռնումները։ Հետեւաբար հիմնական պատճառ ունինք ասոնց մէջ որոշում մը ընելու, եւ ըսելու թէ տեսութեան սակաւաւոր դրգռեալ վերըմբռնումներուն վրայ ըրած ծանօթութիւններնուս միայն մէկ հատը լաղութեան համար կրնանք առնել։ Այսինքն՝ թէ ձայնի դրգռեալ վերըմբռնումներն (անոնք որ երեւնալնին ու անյայտ ըլլալնին մէկ կ'ըլլայ, առանց իրենց ենթակայ եղողին երկարաւոր նեղութիւն մը տալու) քիչ կամ շատ մարքի դրգռումէ կը ծագին։ — Օրինակի աղաղաւ՝ երբեմն մինակ սենեակի մէջ նստող մարդոց անանկ կու գայ թէ մէկը զիրենք կը կանչէ, որ իրօք ուրիշ բան չէ, այլ միայն այն մասնաւոր ձայնին վրայ ունեցած ներքին վերըմբռնումին, որն որ՝ իրենց մարքին մէկ մասնաւոր հանգամանքի մը մէջ ըլլալովը՝ այնպէս որոշ կ'ըլլայ այն բոպէին, որ կը սոխալուին իրենք իրական հաւատալու։ Հաւանականաբար ասիկայ է այն պատմութեան բոլոր գաղտնիքը, որն որ Պօսվէլ, Ճօնսընի վարուցը իրրեւ մէկ նշանաւոր դիպուածը կը պատմէ, թէ Օքսֆօրտի մէջ մարը ձայնը որոշ կը լսէ եղեր որ զինքը իր անունովը կը կանչէ, թէպետ ճիշդ այն նոյն վայրկեանին Լիչֆիլտի մէջ է եղեր մայրը։ — Այս նոյն սկզբունքով կը բացատրուի նաեւ Նափոլէօնին վրայ պատմուած այս բանը։ Ռուսաստանու վրայ ըրած յարձակումէն առաջ, շատ անգամ նստարանի մը վրայ ընկողմանալ կը տեսնէն եղեր զինքը խորունկ մտածութեանց մէջ ընկղմած. եւ այս միջոցներուն, որ ժամերով այսպէս կը մնայ եղեր, երբեմն յանկարծ տեղէն կը ցատքէ կ'ելլէ եղեր, երեւակայելով թէ զինքը կը կանչեն, եւ Ո՞վ է ան՝ կը պոռայ եղեր։ Այս պարագայ օդին մէջէն լսուած ձայները երբեմն Թօպէնօօնն ալ քունէն յանկարծ կ'արթնցընէին, որ իրմէ ի զատ ուրիշ մարդ չկար իր առանձին կղզիին վրայ։

220. *Առաջին պատճառ տեսողական վերըմբռնմանց կամ առ այօք երեւոյթներու. Այրին ցանցակերպին ախտաւոր զգայունութիւնը։*

Նախընթաց գլուխներէն մէկուն մէջ մասնաւոր կերպով (64), եւ առ գլուխն սկիզբն ալ առիթ ունեցանք տեսնելու, թէ մեր վերըմբռնումները կամ նորոգուած գաղափարներնիս այնպէս կենդանի կրնան ըլլալ, որ քիչ մը առեն զրեթէ ճիշդ մեր սկզբնական իմացումներուն չափ զօրութեամբ իշխեն մեր հաւատքին վրայ։ Բայց որովհետեւ յիշած պարագաներնուս մէջ մարմինին վիճակը վատառողջ կամ անկարգ ենթադրուած չէր, վասն որոյ այն վերըմբռնմանց կենդանութիւնը կամ իրական երեւնալն ալ խիստ վաղանցիկ էր։ Սակայն այս տեսակ վերըմբռնումներու աւելի տեսողականները կ'ըլլան, որոնք մասնաւոր դիտողութեան արժան են մեր իմացականին

Դրգռեալ վերըմբռնումնի կամ առ այօք տեսիլ։

պատմութեանը մէջ։ Այս եւթի ըսածներնիս միշտ մարմնաւոր անկարգութեան հետ կապակցած կ'ըլլան, որն որ այս գլխուս մէջ տեսանք որ շատ երեւելի ներգործութիւններ կրնայ ընել մարքին։

Տեսողական կենդանի վերըմբռնմանց ծագմանը վրայ ընելու բացատրութիւններնուս մէջ, ասոնց առաջին պատճառ՝ պիտի յիշենք աչքին ցանցակերպին, թէ՛ բոլոր ցանցակերպին թէ միայն մէկ մասին, բնականէ դուրս եւ ախտաւոր զգայունութիւնը։ Ճշմարիտ է թէ այս պատճառը աստիճանաւ մը կարծրեալական է, աչքին ցանցակերպը անանկ տեղ մը ըլլալուն համար՝ որ դժուար է զանիկայ դիտողութեան եւ փորձի առարկայ ընել։ Բայց որովհետեւ դիտենք որ մարդուս ջղային կազմուածքը ընդհանրապէս ախտաւորելու ենթակայ է, եւ թէ մասնաւոր մասի մը ախտաւորութիւնը սովորաբար այն մասին վախճանին կամ յառաջ բերած արդիւնքներուն վերաբերեալ ցնաներ կը պատճառէ, անոր համար, եւ տեսութեան ջղին առեն առեն ցուցուցած անկարգ ներգործութիւններուն վրայ ուղղակի եւ հաստատուն կերպով հմտութիւն ունենալնուս համար, այս բանիս բացատրութեանը մէջ այս պատճառը յառաջ բերինք։ Ուժգին վերըմբռնումներու կամ առ աչօք տեսիլքներու մէջ ասոր իրաւցնէ մէկ պատճառ մը ըլլալը հաստատելու համար՝ հարկաւոր է որ մոքերնիս ըլլայ, թէ տեսութեան առարկաներու վերըմբռնմունք ձեւացուցած առեններնիս աչքերնուս ցանցակերպին վրայ հաւանականաբար դէպ մէկ թեթեւ փոփոխութիւն մը կ'ըլլայ, նման այն փոփոխութեանը՝ որ տեսանելի առարկային ներկայութենէն կը պատճառի։ Մարմիններնիս կատարեալ առողջ որ ըլլայ տեսութեան զգայարանքն ալ իմիաստին, անատեն ցանցակերպին վրայ եղած այս փոփոխութիւնը ի հարկէ շատ թեթեւ կ'ըլլայ։ Բայց երբոր ախտաւոր զգայունութիւն մը ըլլայ աչքին մէջ, անատեն մոքին լոկ վերըմբռնումները երբեմն երբեմն անանկ աստիճ աշխատութիւն մը կու տան բոլոր ցանցակերպին կամ մէկ մասին, որ առ աչօք տեսիլքներ կամ երեւմունքներ կը պատճառին։

Իտալերէն բժշկական օրագրի մը մէջ կնկան մը վրայով պատմութիւն մը կայ, որն որ առաջին անգամ երաժիշտներու ժողովի մը հանդիսական դտնուելով՝ մեծ համբութեամբ մտիկ է ըրեր ըրած երաժշտութիւնին։ Սակայն դժբախտաբար այն օրուընէ ետեւ այն ձայները որոշ եւ իրենց կարգովը միշտ ականջին մէջն են մնացեր. եւ ասիկայ չարաբաներ եւ ամիսներ քշեր է, ինչուան որ բոլոր կազմուածքը խանդարելով մեռեր է։ Հիմայ այս պարագային մէջ այս կարծիքը կ'ընենք՝ թէ ականջին թմբուկին ջիղը, որն որ թէ՛ բնական դիտողութեամբ եւ թէ մոքին հետ ունեցած յարաբերութիւնովը աչքին ցանցակերպին կը նմանի, իրօք կը թրթռար ձայներէն,

Անկարգ ներգործութիւնի իմացականութեան :

թէպէտ եւ իրօք ձայն չէր լսեր : Այսինքն՝ հիւանդացած էր , ախտաւորեալ զգայունութիւն մը ստացած էր, եւ այս վիճակիս մէջ ինքիրեն ներգործութեան աղբիւր մը եղած էր , արտաքին պատճառներէ անկախութեամբ , եւ որովհետեւ լսողութեան մուտքը հանգամանքը կամ զգայութիւնը միայն լսողութեան ջղին ձայն պատճառող իրական վիճակէն կախում ունի , եւ չէ թէ այն վիճակը յառաջ բերելու միջոց եղող արտաքին պատճառներէ , վասն որոյ կը տեսնենք թէ այս կերպով այն քանի մը ժամ լսած ձայներն քանի մը ամիս ականջին մէջ շարունակ կրկնուելու են : — Սանկ իմացիր տեսութեան ջղին համար ալ : Ասիկայ ալ լսողութեան ջղին նման՝ անանկ ախտաւորեալ զգայունութիւն մը կրնայ ունենալ, որ մարդու մը կամ ուրիշ տեսանելի առարկայի մը լոկ վերըմբռնումէն այն առարկային իրական ներկայութեանը ընելու ազդեցութեանը չափ ազդեցութիւն ընդունի : Թէ որ ասանկ է, ուրեմն այս ախտաւորեալ զգայունութիւնը ունեցող մարդը ինք իր զօրութիւնովը կը ստեղծէ այն առարկաներու պատկերները կամ կերպարանքները , որոնք որ այնպիսի առարկաներ աչքին առջեւը չեղած ատենը իրեն իրականի պէս կ'երեւնան : Ուրիշ խօսքով, որովհետեւ այս երեւմունքներ տեսնելը ֆիզիզական կազմուածքին վիճակէն կախեալ են , եւ չէ թէ կամեցողութենէն , վասն որոյ այն մարդուն համար տիրապէս կրնանք ըսել թէ Աստ աչօք երեւոյթներու ենթակայ եղած է : — Բացատրութեան վրայ հաստատութեան ձեւով՝ մէկ ատ ալ աւելցնենք , թէ տեսողական ցնորքներու կամ աչքի երեւմունքներու խիստ հետաքրքրական պատմութեան մը մէջ բուն ինքը ենթակայ եղող անձը բացայայտ կերպով կ'ըսէ , թէ երեւմունքները պատահելէն քանի մը ժամ առաջ աչքերուն մէջ մանուկ զգացում մը կ'ունենայ եղեր , որն որ աչքին բան երեւնալը անցնելուն հետ մէկ տեղ անմիջապէս կ'անցնի եղեր :

221. *Տեղական զգայեալ վերըմբռնումներու կամ առ աչօք երեւոյթներու երկրորդ պատճառ . Աչեն աչեն արիւն առնելուն զանցառութիւնը :*

Սակայն քննած մուտքը հանգամանքներնիս ուրիշ այնպիսի պատճառներէ ալ յառաջ կու գան , որոնք՝ գէթ մէկ քանի բաներու մէջ՝ այնչափ մօտ կապակցութիւն չունին աչքին հետ : Ասոնց մէկը ժամանակ ժամանակ արիւն առնելը զանց ընելն է : Այս զանցառութենէն յառաջ եկած արեան յորդութենէն առաջօք երեւոյթներ պատճառելուն վարդապետութիւնը չատերուն իրենց վրայ կամ ուրիշներուն վրայ ունեցած փորձառութեանցը պատմութենէն

Գրգռեալ վերըմբռնումի կամ առ աչօք տեսիլ :

կ'երեւնայ թէ կը բացատրուի եւ կը հաստատուի , ինչպէս հետեւեալ ստորագրութենէն ալ :

Նիկողայոս , վարը պատմած դէպքերուն ենթակայ եղող անձը , որ կը բնակէր Գերլին քաղաքը , հռչակաւոր դրամատուն մըն էր , եւ բնականապէս շատ կենդանի երեւակայութեան տէր մէկը : Ասիկայ տղէտ կամ նախապաշարեալ մարդ մը չէր , որ այս բանը անտարակոյս ոմանք հարկաւոր պիտի անպէն դիտնալ : Հետեւեալ առաջօք տեսիլքներու պատմութիւնը , որոնք որ իրեն պատահեր են , բուն իր բերնէն է : — «Կինս եւ ուրիշ մէկը առաւօտուն եղած սենեակս եկան՝ որ պիս մըսիթարեն . բայց ես քանի մը դիպուածներէ , որոնք շատ սաստիկ ներգործեր էին իմ բարոյական զգացումներուս , այնպէս խռոված էի , որ չկրցայ անոնց մտիկ ընել : Մէկմ՛ալ նայիս յանկարծ աչքիս մեռած մարդու կերպարանք բան մը երեւցաւ , նստած տեղիս տասը ոտքի չափ հեռու : Սա մեռած մարդը կը տեսնե՞ս , ըսի կնոջս , մատովս ցուցընելով : Ի հարկէ բնականապէս բան չէր կրնար տեսնել , վասն որոյ ըրած հարցումիս շատ խռովեցաւ եւ շուտով բժիշկի մարդ խրկեց : Ուրիշ վայրկեանի չափ ետքս ցնորքը աչքիս առջեւը , վերջապէս՝ շատ լքեալ ըլլալով՝ անհանգիստ քունի մը եկաւ վրաս , որ կէս ժամէ չափ տեւեց : Բժիշկը այս երեւմունքը բուն մուտքը չարժութեան մը տուաւ , եւ յոյս ցուցուց թէ մէյմ՛ալ չ'ըլլար . սակայն մարքս այն սաստիկ խռովութիւնը անկարգութիւն մը պատճառեց ջղերուս մէջ մէկ կերպով մը , եւ ասկէ այնպիսի հետեւութիւններ ծագեցան , որոնք արժան է որ մանրամասնաբար պատմեմ :

Կէս օրը չորս ժամ անցած՝ այն առաւօտուն տեսած մարդս կըրկին աչքիս առջեւը տնկուեցաւ . այս միջոցին միտքս էի , ու սրտիս նեղութիւն գալով այս երեւմունքին վրայ , ելայ կնոջս սենեակը գացի . բայց հոն ալ ետեւէս եկաւ նոյն ցնորական տեսիլքը՝ մեռելի նման , թէպէտ առեն առեն կ'աներեւութանար , եւ միշտ կանգնած դիրքով կրկին կ'երեւնար : Ժամը վեցին սկսեցին ուրիշ շրջագայող կերպարանքներ ալ երեւնալ , որոնք առաջինին հետ ամենեւին կապակցութիւն չունէին : Առաջին օրէն անդին՝ մեռած մարդուն կերպարանքը մէյմ՛ալ չտեսայ , սակայն անոր տեղը շատ ուրիշ կերպարանքներ յաջորդեցին , որոնց ոմանք ճանչնալու էին , բայց շատը օտարական մարդիկ : Ճանչցածներուս մէջ ողջ ալ կար մեռած ալ , սակայն մեռածներուն թիւը՝ ողջերուն հետ համեմատելով՝ շատ քիչ էր : Դիտելի որ տեսած ցնորքներուս մէջ հետերնին ամէն օր կենցաղավարութիւն ըրած մարդիկ չկային , այլ գլխաւորաբար աչքիս երեւցածները քիչ մը հեռու տեղեր բնակող մարդիկ էին :

« Այս ցնորքները ամէն առեն եւ ամէն պարագայի մէջ մի եւ նոյն

Անկարգ ներգործութիւնք իմացականութեան :

յատակ եւ որոշ կերպարանքովը կ'երեւնային , առանձնութեան մէջ ալ՝ ընկերութեան մէջ ալ , թէ՛ ցորեկ առեն՝ եւ թէ դիշերը , թէ՛ տան մէջ եւ թէ դուրսը . սակայն բարեկամի մը տունն եղած առենս այնչափ յաճախ չէին պատահեր , եւ վազոցի մէջ չատ քիչ կը տեսնէի , երբոր աչքերս կը գոցէի , այս երեւմունքները երբեմն բոլորովին անյայտ կ'ըլլային , թէպէտ եւ եղաւ անանկ առեններ ալ որ աչքս գոց ալ կը տեսնէի , սակայն աներեւութացած ժամանակներն ընդհանրապէս աչքս բացածիս պէս նորէն դիմացս կու գային : Երբեմն բժիշկիս եւ կնոջս հետ կը խօսակցէի նոյն վայրկեանին բոլորտիքս պատող կերպարանքներուն վրայ . աւելի շրջազայելու վրայ կ'երեւնային քան թէ հանդարտ կանգնած , սակայն չարունակ չէին մնար աչքիս առջեւը : Շատ անգամ առեն մը կը պակսէին դիմացէս , սակայն միշտ կրկին կու գային . քիչ կամ չատ առեն կը կենային չարունակ , թէ՛ առանձին՝ թէ ընկերութեամբ , բայց սովորաբար եւոքի պարագայով : Ընդհանրապէս երկու սեռէ ալ մարդու կերպարանք կը տեսնէի , սակայն սովորաբար անանկ կ'երեւնային թէ իրարու վրայ ամենեւին նկատողութիւն մը չունին , եւ չուկան ամբոխը ճեղքել անցնելու ճիգով ան ու ասանկ չնկատելով անցնող գացողներու նման ասոնք ալ կ'երթային ու կու գային . բայց երբեմն ալ այնպէս կը թուէին թէ իրարու հետ գործ կը տեսնեն : Երբեմն նաեւ ձի հեծած մարդիկ , շուներ ու թռչուններ ալ կը տեսնէի : Բոլոր այս ցնորքներն իրենց բնական չափովը կ'երեւնային աչքիս , եւ անանկ որոշ եւ յատակ՝ որպէս թէ կենդանի են , բայց տեղերնուն վրայ մարմինի գոյնի այլ եւ այլ տատերներ եւ հագուստներնուն վրայ այլ եւ այլ գոյներ եւ ձեւեր ցուցընելով , թէպէտ եւ գոյները միշտ կենդանութիւնին քիչ մը կորնցուցածի պէս կտրած կ'երեւնային : Տեսնուած կերպարանքներուն մէկը մասնաւոր կերպով ահարկու կամ ծաղրաշարժ եւ կամ զզուելի երեւոյթ մը չունէր . չատը անտարբեր երեւոյթով էին , ունէք ալ հաճոյական : Որչափ որ երկարեցաւ այս առ աչօք տեսիլքներու աչքիս երեւնալը , այնչափ յաճախ սկսեց պատահիլ , եւ այս ցնորքներուն սկզբնատորութենէն չորս չաբաթի չափ ետքը թիւերնին ալ չատցաւ : Նաեւ սկսեցի ձայն ալ առնել ասոնցմէ . երբեմն իրարու հետ կը խօսակցէին , բայց չատ անգամ խօսքերնին ինձի էր ըրած խօսակցութիւննին կարճ կարճ բաներ էին , եւ երբէք անհաճոյ խօսք մը չէին խօսեր : Երբեմն երբեմն սիրելի եւ կարեկից բարեկամներ կը տեսնէի , թէ՛ այր եւ թէ կին , որոնք ունեցած նեղութիւնս թեթեւցընելու խօսքեր կ'ընէին , որն որ դէռ բոլորովին գացած չէր վրայէս . այն իրենց մխիթարական խօսքերը ընդհանրապէս առանձնութեան առենս կը լսէի : Սակայն այս մխիթարիչ բարեկամներն երբեմն ընկերութեան մէջ եղած առե-

Գրգռեալ վերըմբռնումներ կամ առ աչօք տեսիլք :

նքս ալ քովս կու գային խօսելու , եւ եղաւ անանկ առեններ ալ որ իրական մարդիկ հետս խօսած առեններն ասոնք ալ դիս խօսքի բռնել կ'ուզէին : Իրենց ըրած մխիթարական խօսուածքները երբեմն իրարու հետ կապակցութիւն չունեցող խօսքեր էին , եւ երբեմն կանոնաւոր պրուցուածքներ » :

222. Վերոյիշեալ դիպուածին մէջ գործածուած դարմանը :

Այս դիպուածիս երեւելի պատահմունքները ասոնք են , առ աչօք երեւոյթներ երեւնալու մասին միայն : Եւ սակայն Նիկոդայոս քիչ ատացական հմտութիւն չունենալէն ի զատ՝ բնականաբար փիլիսոփայական մտքի տէր մէկն ըլլալուն համար , կարողացեր է իր մտատեր հիւանդութեան ճշմարիտ պատճառը գտնելու ու երեւան հանելու : — Պէտք է յիշել նախ եւ առաջ՝ թէ ինքը չատ վաղվընուն երեւակայութեան տէր մէկն էր , եւ ասոր համար իր միտքը աւելի ընդունակ էր մարմնաւոր անկարդութիւններէ ներգործութիւն կրելու : Վերը պատմուած պատահմունքներէն խել մը տարի առաջ այս անձը սաստիկ գլխու պատոտքի մը հանդիպեր է , ու տղրուկ փակցընելով ըժնցեր է . սովորութիւն ունի եղեր տարին երկու անգամ արիւն առնելու , սակայն այս անգամուս հիւանդութենէն առաջ չէ առեր : Ուստի կարծելով թէ արեան յորդութենէ եւ արեան շրջանին մէկ անկարգութենէն պատահած ըլլայ այն մտատեր ախտը , կրկին տղրուկ փակցնելու որոշեր է : Տղրուկները դրած առենը վիրաբոյժն ի զատ ուրիչ մարդ չկայ եղեր քովը , բայց գործողութեան ժամանակը սենեակը ամէն կերպ մարդու երեւմունքներով լեցուեր է : Սակայն քանի մը ժամէն սկսեր են կամաց չարժիլ սենեակին չորս կողմը . գոյներնին սկսեր է աղօտանալ , մինչեւ որ աստիճան աստիճան նսեմանալով՝ վերջապէս օդին մէջ ցնդեր բոլորովին անյայտ են եղեր , եւ մէյմըն ալ աչքին չեն երեւցեր (1) :

223. Երկրորդ պատճառ զգռեալ վերըմբռնմանց. — Տենդ :

Սաստիկ ջերմով հիւանդացած մարդիկ երբեմն գրգռեալ վերըմբռնումներ կ'ունենան , մասնաւորաբար տեսութեան զգայարանքէն ծագած խանգումներէն , որոնց առ աչօք տեսիլք կամ երեւմունք

(1) Ցիշատակարան հիւանդութիւններէ պատճառեալ առ աչօք տեսիլքներու կամ ցնորքներու վրայ , որ ընծերցեալ է Նիկոդայոս , Գէրլինի Արքունի Ընկերութեան առջեւը , 28 Փետրուարի , 1799 :

կ'ըսենք: Այս պարագային մէջ եղող հիւանդին վերըմբռնումները այնպէս սաստիկ կ'ըլլան, որ իր միտքը՝ զանոնք իրենց թէ արտաքին միջոցին մէջ նկատելով՝ սենեակը կենդանի եւ չարժուն ցոլորներով կը լեցնէ: Նիքօլսընի Փիլիսոփայական Օրագիր ըսուած գործին տասնեւհինգերորդ հատորին մէջ այս դիտողութիւնը բացատրող պատմութիւն մը կայ, որուն մէկ մասը հոս կը դնենք: Այս դիպուածին մէջ պատահած ջերմը շատ սաստիկ տեսակէն է եղեր, որն որ նոյն իսկ հիւանդը կը նկարագրէ, ներքին մեծ բորբոքումէ մը յառաջ եկած. ու նախ եւ առաջ յիշողութեանը ազդեր է, թէպէտ եւ շատ չէ տեւեր:

«Քանի որ կատարեալ արթնութեան մէջ էի, կ'ըսէ այս անձը, եւ յիշողութիւնս, տրամաբանութեան կարողութիւնս եւ հանդարտութիւնս տեղն էր, բոլորտիքս եղողներուն հետ կը խօսակցէի, եւ ամէն բան առանց արգելքի կամ դժուարութեան կրնայի տեսնել. աչքիս առջեւը իրարու եռանդ բերկրալիր դէմքեր կու գային, որոնց վրայ ամենեւին իշխանութիւն չունէի, ոչ երեւնալնուն՝ ոչ մնալնուն՝ եւ ոչ երթալնուն կողմանէ:

«Շիտակ իմ առջեւս կու գային, մէկիկ մէկիկ, եւ շատ յանկարծուստ. միայն մանրերկրորդի մը չափ կը տեւէր ամէն մէկուն՝ իրբեւ ամպի մը կամ մառախուղի մը մէջէ ծագելով՝ ինչուան իրեն կատարեալ յստակութիւնը գտնելը: Այս որոշ կերպարանքով ամէն դէմք հինգ վեց մանրերկրորդի չափ կը մնար, ու աներեւոյթ կ'ըլլար, երկու մանրերկրորդի չափ միջոցի մէջ կամայ կամայ աղօտանալով, ինչուան ուրիշ բան չէր մնար, բայց միայն անթափանցիկ մառախուղ մը, որուն մէջէն գրեթէ անմիջապէս ուրիշ դէմք մը կը ծագէր: Այս դէմքերուն բոլորն ալ ինծի մեծ բերկրութիւն կու տային, թէ իրենց դեղեցկութիւնովը եւ թէ մարդուս հոգւոյն ամէն կերպ բարձր եւ ազնիւ կրից չարժմունքները իրենց վրայ ցուցընելնուին: Ասոնց ամենուն մտադրութիւնը միշտ ինծի էր, եւ թէպէտ եւ բան մը չէին խօսեր իրենք, սակայն ես անոնց հոգւոյն մէջ եղածը դէմքերնուն վրայ կը կարդայի, որոնք ամէն տեսն սիրելի կենդանութիւն մը կը ցուցընէին: Այս դէմքերուն երեւնալուն վրայ ունեցած պարտնքէս՝ խնդութենէս եւ սիրէս, եւ անհետութենանալնուն վրայ զգացած տրտմութենէս միտքս միշտ իր առջեւը տեսած երեւմունքներուն վրայ յատած կը մնար, եւ այս շարունակ սաստիկ մտադրութիւնը միայն այն տեսնները կ'ընդմիջէր, երբոր սենեակին մէջ դտնուող մէկը հետս հաղորդակցութիւն մը ընել կ'ուզէր կամ հարկ կ'ըլլար ընել» ըսելն: — Այս տեսած ցնորքներն միանակ մարդու կերպարանքներ չեն եղեր, այլ նաեւ գրքեր՝ մագաղաթներ եւ ուրիշ տպեալ թուղթեր ալ կը տեսնէ

եղեր, եւ բոլոր ունեցած վերըմբռնումները տեսութեան զգայարանքէն ծագած գաղափարներու վրայ չեն եղեր միայն. անդամ մը իրեն անանկ եկեր է թէ երաժշտութեան ձայներ կը լսէ: Այսինքն իր ձայնի վերըմբռնումները այնքան սաստիկ կենդանութիւն մըն են ունեցեր, որ իրօք նեղաչնակաւոր ձայներ լսածի պէս է եղեր:

224. Զորոդ պատճառ առ այօք երեւոյթներու եւ ուրիշ գրգռեալ վերըմբռնումներու. Ուղեղի բորբոքում:

Առ այօք երեւոյթներ կամ ընդհանրապէս գրգռեալ վերըմբռնումնք յառաջ կու գան նաեւ ուղեղի բորբոքումէ եւ ուրիշ հիւանդութիւններէ: — Ուղեղը թէ հոգւոյն օժտարանը կամ յատուկ եւ մասնաւոր տեղը ըլլայ՝ թէ չըլլայ, այս ատոյգ կ'երեւնայ՝ թէ մարմիններնուս կազմութեան այս մասը մտքին ներգործութիւններուն եւ մանաւանդ խնացողութեան եւ կամեցողութեան հետ շատ մեծ եւ մօտ կապակցութիւն ունի: Ուստի երբոր ուղեղին մէջ խանգարում մը ըլլայ, թէ մէկ մասը չափազանցով կամ սպառելով, թէ բորբոքումով, եւ թէ ուրիշ կերպով մը, միտքն ալ ընդհանրապէս քիչ կամ շատ ներգործութիւն կ'ընդունի: — Արդարեւ կրնայ ըսուիլ՝ թէ հոս հինայ յիշած պարագաներնուս մէջ մտքին հետ անմիջապէս կապակցութիւն ունեցողը ուղեղին նիւթը չէ, այլ ուղեղին մէջ եղող արիւնն է: Անտարակոյս այս կարծիքին հաստատութիւն տրուող բան մըն է այնչափ շատ արիւնային հեղուկ ուղեղին մէջ չրչան ընելը. վասն զի անդամալոյծներու մէջ ընդհանուր կարծիք մըն է այս՝ թէ մարմիններնուս բոլանդակած արեան մէկ տասներորդը անմիջապէս սրտէն ուղեղը կ'երթայ, թէպէտ եւ ուղեղին ծանրութիւնը մարմնին մէկ քառասներորդին չափ է: Այս ալ դիտելու է որ բարակային թաղուած եւ ջերմային մխալոյ կապերուն մարդուս մտքին ըրած ազդեցութիւնը արիւնին վրայ ըրած անմիջական ներգործութիւններէն կը պատճառի: Սակայն միւս կողմանէ այս ալ ճշմարիտ է՝ թէ արեան չարժմանը մէջ արագութիւն մը կամ քանակութեանը մէջ ձգում մը չի կրնար պատահիլ առանց ուղեղին զգալի ներգործութիւն մը ըլլալու: Եւ ուստի թէպէտ եւ արեան չարժմանը կամ քանակութեանը մէջ եղած փոփոխութիւններուն շատ բան կրնանք ընծայել իրաւամբք, սակայն եւ այնպէս տակաւին ուղեղը կրնայ ըլլալ մտքին հանդամանքներուն մէջ եղած փոփոխութեանը անմիջական պատճառը:

225. Գրգռեալ վերմբռնմանց չորրորդ պատճառին վերաբերեալ դիպուածներ։

Սակայն այս հետազօտութիւններնուս ամէն մասերուն նման՝ հոս ալ իրական ճշմարտութիւններու կարօտ ենք։ Հետեւեալ պատմութիւնը, որն որ անկէ պակաս վաւերականութիւն չունեցող խել մը ուրիշ պատմութիւններէ ընտրած ենք, արժանահաւատ նկարագրութիւն մըն է։ Քինկզըն-օն-Հըլ քաղաքը մարդուն մէկը դինուորի մը հետ կռիւ մը կ'ընէ, որ անպատեհ ժամու մը մէջ կ'ուզէ եղեր բռնի տունէն ներս մտնել։ Կռիւին մէջ դինուորը կը քաշէ սուրը կը զարնէ մարդուն քունքին, ու քնքշոյ չնչերակը կը կտրէ։ Ասիկայ, այս միջոցիս այնչափ արիւն կորսնցընելէն յառաջ եկած հիւանդութենէն դեռ նոր ըրընացած կ'եղէ բարեկամի մը հետ կ'ընկերանայ տահմանեալ տունի մը մէջ այն ինչ տեղը երթալու, եւ ինը ժամու մէջ քառասունուերկու մղոն ճամբայ կ'առնէ։ Ասոր վրայ հոլաբռաւական ուրախութիւն մը վրան գալով, հետեւեալ օրն ալ ինչուան իրիկուն խմելիքով կ'անցընէ։

Այս բաներէս ասոր ուղեղին մէջ բորբոք մը յառաջ կու գայ, եւ այն բորբոքումէն ալ առ աչօք տեսիլքներ։ Այսպէս այս մեր խանութպանը (խանութպանութիւն է եղեր գործը) կը սկսի դէտինը տեսակ տեսակ ապրանքներ ծախած տեսնել. այնպէս կ'երեւնայ աչքին որ գրահաւորեալ զինուոր մը խանութէն ներս կը մտնէ, եւ այլն, քանի որ ուրիշ մարդիկ ամենեւին անանկ բաներ չեն տեսներ։ Մէկ խօսքով՝ ժամանակ մը չարունակ կերով կերով ցնորքներ կամ երեւմունքներ աչքին կը տեսնուին, մինչեւ որ ալ դժուարաւ կարող կ'ըլլայ որոշել իրական յաճախորդը ցնորական յաճախորդէն։ Այս հիւանդութենէն կ'ազատի վերջապէս արիւն առնելով եւ ուրիշ մէկ քանի դարմաններով, որոնք որ սովորաբար կը գործածեն ուղեղի բորբոքումներու։ Մաքին գրգռմանը սաստկութեանը կամ ներգործութեան անկարգութեանը տկարանալը անմիջապէս փիզիքական հիւանդութեանը տկարանալուն հետ մէկտեղ կ'ըլլայ։

226. Հինգերորդ պատճառ առ աչօք տեսիլքներու. Արգանդի ախտեր։

Ա՛ս ալ դիտելու արժան բան մըն է, որ կանայք արգանդի հիւանդութիւններու բորբոքման առեն երբեմն աչքի երեւմունքներ կը տեսնեն։ Եւրոպական լեզուով Հէ՛ոլէյ՛ կամ Հէ՛ոլէյ՛ ըսուած այս կանացի հիւանդութեան բնութիւնը հասկնալու համար, սրտին վրայ կերով կերով ըլլալուն եւ շատ մէկ մասնաւոր բնութիւն մը ունենալուն համար։ Գրքին համառօտութեանը համեմատ ստորագրութիւն մը տալն անօգուտ բան կ'ըլլայ, ընթերցողը բժշկական գրքերէ թող տեղեկութիւն առնէ։ Այս ախտը սաստիկ կը գրգռէ միտքը եւ շատ տեսակ ու զարմանալի արդիւնքներ յառաջ կը բերէ։ Երբոր ցնորական ախտը թունդ կ'ելլէ, ցաւագարը կը նայիս որ մէկմը կը խնդայ մէկմը կու լայ, առանց ամենեւին քանաւոր կամ բարոյական պատճառի մը. անանկ որ դրեթէ խենդի կամ խելագարի կերպարանք կ'ունենայ։ Իսկ առ աչօք երեւոյթներն կամ սաստիկ կենդանի վերբմբռնումներն այս հիւանդութեան ամենէն զարմանալի արդիւնքներէն են։ Այս ցաւը ունեցողը ամէն կերով բան որոշ կը տեսնէ, ծառեր, տուներ, մարդիկ, կանայք, շուն, կատու, եւ ուրիշ կենդանիներ, հրեղէն դունդեր, երկնային էակներ, եւ այլն։ Ի հաստատութիւն այս բանիս անկասկած ապահովութեամբ վկայութեան կրնանք կանչել անոնց վիրաւորութիւնը, որոնք որ այս հիւանդութեան օրինակները շատ տեսած են։

Թէ որ աւելի քննութիւն ընէինք, առանց շատ յուզմանդրութեան կրնայինք գտնել որ այս մեր քննած մեծաւոր հանգամանքներն, առ աչօք տեսիլքներն կամ գրգռեալ վերբմբռնումներն ընդհանրապէս, ուրիշ հիւանդութիւններու հետ ալ կ'ըլլան։ Մեծագիտ այս նիւթը, թէ՛ գիտութեան եւ թէ մարդկային երջանկութեան հետ ունեցած վերաբերութիւնները նկատելով, արժանի է ուրիշ այնպիսի հետազօտութիւններու ալ, որոնք որ աւելի լոյս կրնան ձգել անոր վրայ։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ԱՆԿԱՐԳ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՔ ԻՄԱՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

(Բ.) ԽԵԼԱԳԱՐՈՒԹԻՒՆ

227. Խելագարութիւն քաւին նշանակութիւնը։

Իմացականին անկարգ ներգործութեանցը հետազօտութեանը մէջ երրորդ քննելիքնիս այն աւելի որոշ եւ ներքին մեծաւոր խանգարումը պիտի ըլլայ, որն որ կը կոչենք Մելանքոլիա։ Խելագարու-

Անկարգ ներգործութիւնք իմացականութեան։

թիւն բառը՝ ըստ ստուգաբանութեան՝ պարզապէս կը նշանակէ խելք քի ծռութիւն. այս նիւթական ծռութիւնը ճիշդ մուտքը խնամով առնելով, կը նշանակէ մտքին ներգործութիւններուն անկարգութիւնը. սակայն այս անկարգութիւնը նախընթաց դլխուն մէջ քննուած անկարգութեանը չի նմաներ, այլ տեսակ ընդհանրապէս առաւել երեւելի՝ որոշ եւ ներքին պէտք է իմանալ։

Որովհետեւ մտքին կազմութիւնը յօդաւորեալ կազմութիւն մըն է, եւ իրր թէ այլ եւ այլ բաժանմունքներ եւ մանր բաժանմունքներ ունի, ուստի մեր քննելու անկարգ իմացական ներգործութիւնն ալ կրնայ ըլլալ որ բոլոր մտքին վրայ ըլլայ, կրնայ ըլլալ որ անոր միայն մէկ մասին վրայ ըլլայ։ Ըստ այսմ Անկարգութիւնը կամ ամբողջական կ'ըլլայ, եւ կամ մասնական. մէկը բոլորը միտքը բռնադակելով, մէկալը միայն մէկ մասը։ Այս նիւթիս հետազօտութեանը մեր մէջ բռնելու ընթացքը այս պիտի ըլլայ, որ մտքին կարողութիւններուն վրայ՝ զատ զատ առնելով՝ այս բանը քննենք, որ ասանկով ամենէն հասանելի տեսութիւնը կրնանք ունենալ անոր վրայ։ Սակայն, այս ալ ծանուցանենք, որ առ այժմ միայն իմացականին վերաբերեալ խելագարական մուտքը հանդամանքները աչքէ պիտի անցընենք, Զգայականին վերաբերեալներուն քննութիւնը աւելի պատշաճ տեղի մը ձգելով։

228. Անկարգ կամ խանգարեալ զգայութեանց վրայ։

Արտաքին իմացողութենէն սկսելով՝ դիտողութիւններնուս հանդիպած առաջին կարողութիւնը Զգայութիւնն է։ Գիտենք որ մարդուս արտաքին զգայարանքներն խանգարման ենթակայ են. եւ որովհետեւ ներքին զգայութիւններն արտաքին կամ մարմնեղէն գործարանին վիճակին նման կ'ըլլան, վասն որոյ եթէ զգայութեան գործարանին վրայ անկարգ կամ անկանոն փոփոխութիւն մը ըլլայ, մտքին մէջ ալ հարկաւորապէս անկարգ զգայութիւն մը կը պատահի։ Կանոնաւոր եւ առողջ զգայութիւնը միշտ արտաքին (արտաքին ըսելով՝ մինչեւ անգամ զգայութեան գործարանէն ալ դուրս ըսել կ'ուզենք) պատճառի մը վերաբերութիւն կ'ունենայ. իսկ երբոր մարմնաւոր գործարանին մէջ հիւանդութիւն մը ըլլայ, անասնեն այս վերաբերութիւնն ալ կը խանգարի, եւ հարկաւորապէս անկէ յառաջ եկած ներքին մուտքը հանդամանքն ալ՝ միւս զգայութիւններուն հետ բաղդատելով՝ անհաւասար՝ առ աչօք՝ եւ խաբէական բան մը կ'ըլլայ։ Չէ թէ ինքնին խաբէական եւ անհաւասար, վասն զի ինքնիրեն նկատելով զգայութիւն մըն է՝ մտքին մէջ ծագած, այլ դէպ ի արտաքին բաներու խանգարեալ վերաբերութիւն մը

Խելագարութիւն։

ցուցընելուն՝ եւ իրականութիւն չունեցող արտաքին պատճառներ մտքին աւելցը բերելուն համար։

Ախտացեալ կամ խանգարեալ տեսողական զգայութիւններ կ'ըլլան երբեմն, տեսութեան գործարանին մէջ պատահած մէկ հիւանդութենէ մը յառաջ եկած. սակայն որովհետեւ նիւթերնուս այս մասը հարկաւորապէս բովանդակեալ էր առ աչօք երեւոյթներու վրայ արդէն խօսածներնուս մէջ, վասն որոյ ալ հոս պէտք չէ ասոր վրայ երկարել։ Ծօչափման զգայութիւններուն ալ ախտաւորածները կամ խանգարածները կ'ըլլան։ Այս բանիս բազմաթիւ օրինակներէն մէկ հատ մը միայն եթէ յառաջ բերենք, բաւական եւ կը բացատրուի եւ կը հաստատուի։ Պրիւդրի Բնական Մոգականութիւն ըսուած գործին մէջ աչքի երեւմունքներ տեսնելու հիւանդութեան պատահած կնկան մը վրայ (որն որ արդէն յիշած ենք տեղ մը) պատմութիւն մը կայ, որուն մէջ յիշեալ կնկանը համար որոշակի ըսուած է, թէ «Բնականապէս ախտաւորեալ երեւակայութիւն մը ունենալով, իր մարմնաւոր տպաւորութիւններն անկէ անանկ սաստիկ ազդեցութիւն մը կ'ընդունին, որ մէկ մարդու մը դիպուածով կամ ուրիշ կերպով մը իր մարմնոյն այն ինչ կողմը սաստիկ ցաւ մը կրելը եթէ պատմես, անոր ալ նոյն կողմը ատեն ատեն սաստիկ կը կսկծայ։ Օրինակի համար՝ թէեւ հաստատելու պատմութիւն մը ընելու ըլլաս, մկկ յանկարծական սաստիկ ցաւ մը կ'իմանայ թեւին մէջ»։ Նաեւ լսելութեան ալ (եւ առանց բացառութեան բոլոր զգայարանաց համար ալ կրնանք այս բանը հաստատել) ախտաւորած կամ խանգարած զգայութիւնները կ'ըլլան։ Համբաւաւոր Մէնսէլըն ատէպ ատէպ տեսակ մը սաստիկ անզգայութեան կը բռնուէր, եւ թէ որ չատ ատեն չանցած զօրաւոր խօսակցութիւն մը լսած ըլլար, ախտը վրան եկած ատենը այն խօսակցութեան մէջ մկկ աւելի հաստատութեամբ մը եւ ուժով զրուցուած կտորները բարձր ձայնով նորէն ականջին կու գար, «այնպէս որ ականջը նորէն կը հնչէր ան ձայներով»։

229. Անկարգ կամ խանգարած արտաքին իմացում։

Զգայութենէն բնականապէս անոր հետ չատ մօտ կապակցութիւն ունեցող կարողութեան մը, արտաքին իմացման կ'անցնինք։ Արդարեւ զգայութեան վրայ ինչ որ ըսինք ըստ մեծի մասին այս կարողութեան ալ կը վերաբերի, վասն զի զգայութիւնը իմացումէն նախընթաց է եւ միշտ անոր մէջ բովանդակեալ։ Սակայն իմացումը միայն զգայութիւն չէ, անկէ ի զատ ուրիշ բան ալ կը բովանդակէ, այսինքն է ներքին մուտքը զանիկայ պատճառող արտաքին առարկային վերաբերելը, ու երբեմն ալ բաղդատութեան ներ-

գործութիւններ, որոնցմով մէկ պատճառը միւսին կը զանազանէ: Այս բաղդատութեան ներգործութիւնները մանաւանդ այն իմացումներուն մէջ կ'ըլլան, որոնք Աստուածական կ'ըսուին՝ Բնածիններէն որոշելու համար: Այնպէս որ, հոս ըսածներնուս նկատմամբ, նախ եւ առաջ այս ճշմարտութիւնը կը տառգենք՝ թէ Եթէ զգայութիւնը խանգարի, իմացումն ալ միատեղ կ'աւրուի: Սակայն այսչափով չի լմնար: Հապա երբեմն ալ, քանի որ զգայութեան մէջ ամենաւին անկարգութիւն մը չկայ, մէկ ներքին պատճառէ մը խանգարած կեղծ իմացումներ յառաջ կու գան, ինչպէս՝ մէկ բանի մը վրայ աւելն մը մտադրութիւն ընելու անկարողութենէ, կամ բաղդատութիւն ընելու տկարութենէ:

Այս դիտողութիւններնուս համեմատ՝ կը տեսնենք որ այս հիմա յիշած երկու պատճառներնուս առջինէն իրենց արտաքին իմացման կարողութիւնը խանգարած մարդոցմէ ոմանք երբեմն մարդոց ընդհանրութենէն ունեցածէն բոլորովին տարբեր գոյնի իմացումներ կ'ունենան. օրինակի աղագաւ՝ կապոյտը կանաչէն չեն կրնար որոշել: Դարձեալ՝ ոմանք ալ ձայնի մանր զանազանութիւններու վրայ որոշ իմացումն չեն ունենար, այնպէս որ իրենց համար՝ շատ վարպետ կերպով եղած երաժշտական ներդաշնակաւոր երգերն ու աններդաշնակ կանչուըտուքներն մի եւ նոյն բան են: Իսկ երբոր իմացման անկարգ ներգործութիւնը երկրորդ պատճառէն յառաջ եկած ըլլայ, անոր ենթակայ եղողներն ժամանակներ՝ տեղեր եւ անձինք իրարու հետ կը չփոթեն, ինչպէս՝ բարեկամներնին՝ ուրիշ մարդիկ կարծելով՝ չեն ճանչնար, եղած տեղերնին չեն գիտնար, թէ եւ հարիւր անգամ այն տեղը գացած ըլլան: Այս իմացման խանգարումը՝ գլխոյ մը կարդալու որ ըլլան՝ ան աւանդը մանաւանդ կերպով կը յայտնեն: Անտարակոյս ամէն մարդու պէս գրերը որոշ կը տեսնեն, սակայն ուրիշ մասերու մէջ մարքերնուն ներգործութիւնը պէտք եղած վիճակին մէջ չըլլալով, չեն կրնար անոնց վրայ քիչ մը աւելն մտադրութեամբ մնալ եւ զանոնք մէկմէկու հետ բաղդատել ու իրարու հետ կապակցելով բան չհնել, եւ հետեւաբար կարող չեն ըլլար կարդալու, կամ գոնէ խիստ դժուար գործ մը կ'ըլլայ այն իրենց:

230. Խանգարումն կամ խելագարութիւն սկզբնական Թելադրութեան:

Երբոր Արտաքին Հատողութենէն կ'անցնինք Ներքինին, զգայութեանց եւ իմացմանց սահմանէն Սկզբնական Թելադրութեան, Գիտակցութեան բովանդակած իմացումներուն, Յարաբերական Թելադրութեան՝ Յիշողութեան եւ Տրամաբանութեան կարեւոր գործունեութիւններուն, արդարեւ մտաւոր ներգործութեանց մէկ աւելի բարձրագոյն կարգը կը մնանենք. սակայն ասոնք ալ մարդուս մտքին՝ բոլոր իր մասերովը՝ ենթակայ եղած անկարգութիւններէն ազատ չենք գտներ, — Սկզբնական Թելադրութիւնը, որ կարգաւ ամենէն առաջ է, եւ որուն գործը լոկ գաղափարներու եւ սկզբունքներու վրայ է եւ անոնց մէջ եղած յարաբերութիւններուն հետ գործ մը չունի բնաւ, պէտք է ընդունիլ որ մտքին միւս կարողութիւններուն չափ յաճախ եւ երեւելի անկարգութենէ ենթակայ չէ: Բայց սակայն ան ալ երբեմն կ'ըլլայ որ խանգարի: Օրինակի աղագաւ՝ այս ճանաչումը, թէ անցած աւեններու մէջ ինչ որ էինք՝ բոլոր այն բաներուն մէջ՝ որոնցմով որ բանաւոր եւ պատասխանատու էակ կը սեպուինք, հիմայ ալ նոյն ենք, այս ճանաչումը յայտնի է թէ առողջ մտքի մը էական բան մըն է: Սակայն այս տարրական եւ կարեւոր իմացումը, որն որ ոչ դատողութեան վրայ եւ ոչ տրամաբանական հետեւութեան վրայ կայացած է, այլ սկզբնական Թելադրութեան բարձրագոյն հիմանը վրայ, երբեմն կ'եղծանի, կամ բոլորովին՝ կամ ըստ մասին: Այս բանիս վրայ, միայն մտքին նոյնութեանը նկատմամբ, Սիմոն Պրաւն Անգղիացի եկեղեցականին հետաքրքրական օրինակը հոս յառաջ կրնանք բերել, որ այս անձը մեռնելէն առաջ շատ տարիներ կատարելապէս կը հաւատար, թէ իր հոգւոյն բանաւոր մասը բոլորովին կորսնցուցած է, եւ միայն մարմնաւոր կամ անասնական կեանք ունի՝ անբանից նման: Ինքը թէ՛ խօսակցութեան եւ թէ գրութեան կողմանէ երեւելի ձիրքերու տէր մէկն էր, եւ իր մասնական մտաւոր խանգարումէն ետեւ ալ, իր ախորժին հետ կապակցութիւն չունեցող որ եւ իցէ բանի վրայ ազէկ կրնար խօսիլ եւ գրել: Սակայն իր հոգւոյն իրմէն հեռացած ըլլալուն եւ հաւանականաբար իրօք հատած ըլլալուն վրայ ունեցած հաւատքը այնքան հաստատուն էր, որ Անգղիոյ Թագուհւոյն նուէր ըրած մէկ երեւելի գործին նաւթրաբանութեանը մէջ «Անկայ մէկու մը գործ է,» կ'ըսէ, «որն որ աւենօք մարդ մըն էր, փոքր անուն մը կրող. եւ որ այժմ բոլորովին ոչինչ մէկն է, ինչպէս որ յայտնապէս կ'երեւնայ իր գլխուն եկած անօրինակ դժբախտութենէն. վասն զի վերջին Աստուծոյ մը անմիջական ձեռքովը տասնուեօթը տարի է որ իր մէջն եղող խոհուն սկզբունքը հատնելու վրայ է, եւ հիմայ բոլորովին կորստած գացած է իրմէն, եթէ խօսքառ ոչնչութեան չէ գարձած»:

231. Խանգարումն կամ խելագարութիւն գիտակցութեան:

Գիտակցութեան այլ եւ այլ ճանաչումներուն կամ դատողութիւն-

Անկարգ ներգործութիւնք իմացականութեան :

ներուն հիմը անձնական նոյնութեան նախընթաց դաղափարը կամ հաւատքն է : Ուստի թէ որ այս ճանաչումը կորսուելու ըլլայ , անցեալ հաւուաձին մէջ բերած օրինակնուս պէս , գիտակցութեան մէջ բովանդակեալ ամէն բան ալ անոր հետ մէկտեղ կ'ոչնչանայ : Գիտակցութեան դործն է մտքին ներգործութիւնները նոյն իսկ մտքին հետ կապակցել . զանոնք մէկմէկու հետ իրարու թէ միացընել : Սակայն թէ որ կատարելապէս անանկ հաւատանք թէ միտք չունինք , թէ որ ինքնութիւններս կամ անձնաւորութիւններս եղծանի , անատեն ալ գիտակցութեան կարողութենէն դուրս կ'ըլլայ մեր իմացման կերպ ներգործութիւնները իրարու տեղական կայանք մը ունեցող եւ մեր ներսիդին կատարուող ներգործութիւններ ճանչնալը : Ինքնութիւններս կը կորսուի , եւ ինքզինքներնուս յատկացեալ մտաւոր ներգործութիւններն ալ իրր թէ պարապ միջոցի մէջ պտըտող լոկ էութիւններ կ'ըլլան , անհնարին ըլլալով զանոնք տեղի մը յատկացընելը կամ պատճառի մը ընծայելը : Ուստի նախընթաց հաւուաձին մէջ յիշած օրինակիս , որն որ խառն (այսինքն թէ Սկզբնական Թելադրութեան եւ թէ Գիտակցութեան անկարգ ներգործութիւն բովանդակող) օրինակ մը կրնանք սեպել , հոս ըսածնուս բացատրութիւն մըն է : — Մէկ ուրիշ օրինակ մըն ալ , որ ասկէ նուազ զարմանալի չէ , Փարիզցի հռչակաւոր ժամագործի մը դիպուածն է , որն որ Գաղղիոյ յեղափոխութեան ժամանակը խելագարեցաւ : Ասիկա այնպէս կը հաւատար թէ դինքը ու մէկ քանի ուրիշ անձինք գլխատեր , ու վերջը նորէն հրաման ըրեր են որ ամենուն գլուխը իր տէրոջը վրայ դրուի . սակայն դժբախտաբար այս գործողութեան մէջ սխալմունք մը ըլլալով , մէկ ուրիշին գլուխը իր վրայ դրեր են , Այս մարդը Պիէդմոնտ ըսուած հիւանդանոցը տարին , ուր շարունակ կը դանգատէր իր թշուառութեանը վրայ , եւ կ'ողբար այն իր մարգարտաշար ակռաներով եւ մաքուր շունչով գլխուն այնպիսի գէշ գլխու մը հետ փոխուած ըլլալուն վրայ :

Հաւանականաբար աւեն աւեն այնպիսի խելագարներ ալ եղած են , որոնք թէպէտ անձնաւորութեան եւ անձնական նոյնութեան ճանաչումները կորնցուցած չեն , սակայն հաւատամո կերպով հաւատացած են թէ մտքերնին ու մտքի կարողութիւններնին մէկմէկու հետ կապակցող կապը ոչնչացած է , եւ գուցէ յիշողութիւնին կամ տրամաբանութիւնին եւ կամ երեւակայութիւնին անխմանալի կերպով մը իրենցմէ աւելի բախտաւոր մտքի մը փոխադրուած է :

Խելագարութիւն :

232. Խելագարութիւն դատողութեան կամ յարաբերական Թելադրութեան :

Այս բաժանման երկրորդ մասին մէջ Ներքին Իմացականութեան կարողութիւնները ինչ կարգով որ քննեցինք այն նոյն կարգովը յառաջիկայ նիւթերնուս հետազօտութիւնը չարունակելով՝ այժմ այս հատուածիս մէջ քննելիքնիս պիտի ըլլայ Ցարաբերական Թելադրութիւնը , Ցարաբերական Թելադրութեան կարողութիւնը՝ Սկզբնական Թելադրութեան նման՝ խիստ պարզ է ներգործութեամբ , վասն զի իր գործը լոկ յարաբերութիւններ իմանալ է . սակայն այս կողմանէ կը տարբերի , որ ինչ կերպ անկարգութիւն որ պատահի մտքին մէջ , գրեթէ ամենէն ալ՝ քիչ կամ չատ՝ ներգործութիւն մը կ'ընդունի Ցարաբերական Թելադրութիւնը . (այսինքն՝ դատողութիւնը՝ իր ամենապարզ ձեւովը .) ուր ընդհակառակն սկզբնական Թելադրութիւնը հաղիւ երբէք խանգարման կը պատահի : Եւ ասկայ անչուշտ ասանկ պիտի ըլլայ , վասն զի Ցարաբերութիւն ըսելով իրարու հետ Ցարաբերութիւն ունեցող իրերու դոյութիւն կ'իմացուի . եւ թէ որ՝ մտքին ուրիշ ներգործութիւններուն մէջ անկարգութիւն ըլլալուն պատճառաւ՝ նոյն իսկ այդ իրերուն վրայ սըխալ եւ թիւր ըմբռնումներ ի դէպ դան , այդ ծուռութիւններն հարկաւորապէս կը գոյչին նաեւ իրաց յարաբերութիւնները իմացող կարողութեան այս Ցարաբերական Թելադրութեան ներգործութիւնը , եւ անոր արդիւնքները կամ բոլորովին կ'եղծանեն կամ մեծապէս կը խանգարեն : — Ասկէց ի զատ՝ այս կարողութիւնը ինքնիրեն ալ , առանց ուրիշ տեղերէ ներգործութիւն ընդունելու , երբեմն կը խանգարի : Բայց որովհետեւ այս նիւթը չատ սերտ կապակցութիւն ունի տրամաբանութեան հետ , եւ երկուքն ալ փոխխոսակից լոյս կը ձգեն իրարու վրայ , վասն որոյ հոս խօսքերնիս կը կտրենք :

233. Անկարգ կամ խանգարած զուգորդութիւն :
Թենեւամտութիւն :

Մտքին օրէնքներն , այսինքն իր ներգործութիւնները կատարող այն մեծ սկզբունքներն ալ , իր սոսկ իմացութիւններուն կամ մտաւոր հանգամանքներուն նման , խանգարելու ենթակայ են , ինչպէս՝ զուգորդութեան օրէնքը : Մեր իմացական բնութեան այս երեւելի սկզբունքին անկանոն եւ անկարգ ներգործութիւնը երբեմն չատ կ'ըլլայ երբեմն քիչ : Այս պատճառէն յառաջ եկած մեծաւոր պակասաւորութեան մէկ թենեւամտու-

թիւն կրնանք ըսել. որ այս տեսակ տկարամտութեան ամէր եղողին երբեմն «մխիթուկ» կ'ըսեն, կամ «բանդակը նօսր», եւայլն։ — Ասոնց մտաւոր պակասութիւնը կ'երեւնայ թէ զուգորդեալ գաղափարաց վրայ իգործ դրուելու սովորական զօրութեան թերութիւնն է գլխաւորապէս։ Իրենց խորհուրդներն մէկ առարկայէն միւսը մեծ արագութեամբ կը թռչին կ'երթան. եւ՝ հետեւաբար՝ այս տեսակ միտք ունեցողներուն մէկ երեւելի նշանն այս է որ խօսակցութիւնին շատ փոփոխական եւ մտմիտնին դրեթէ յարաժամ շարժման մէջ կ'ըլլայ։ Այս գաղափարաց արագ յաջորդութիւնէն եւ անոր հետ մէկտեղ եղած խօսակցութեան փոփոխականութենէն ընդհանրապէս քիչ շատ մտացիտութիւն մըն ալ յառաջ կու գայ. եւ որովհետեւ այս մտաւոր հիւանդութեան ենթակայ եղողը նաեւ անկարող կ'ըլլայ իր ներկայ գաղափարները հաստատուն բանելու իր մտքին մէջ եւ անոնց վրայ խորհրդածելու, ու անցեալ գաղափարները միաբէր բերելու, վասն որոյ միշտ ծուռ դատողութիւններ կ'ընէ հանդիպած բաներուն վրայ։ Այս մտաւոր խանգարման մէկ նշանն ալ արտաքին ազատութիւններու զգայութեան նուազումն է։

231. Վերոյիշեալ մտաւոր անկարգութեան վրայ բացատրութիւն:

Բոլոր Մտաւոր Հիւանդութիւններու վրայ չինած երեւելի դործին մէջ Անգղիոյ եկեղեցականի մը իրեն ըրած մէկ պատութիւնը կը դնէ, որ Լոքի դր խորհրդոյնին տեսութեան դասեր է, ու անոր ինչ սքանչելի անձն ըլլալը եկեր իրեն նկարագրեր է։ Այս պատմութիւնը շատ աղէկ կը բացատրէ վերը ըսած մտաւոր անկարգութիւնը։ «Այն բոլոր առաջնոյը, կ'ըսէ, տարօրինակ՝ այլանդակ եւ արտակերպ Լոքի դրը քրիստոնեական Անգամ մը որ խօսքի սկսելու ըլլայ, ալ կարնիլ ըսած բանդ չի գտեր, ինչուան որ շուրջը հասնի կը խօսի անընդհատ։ Խօսակցութեան մէջ տարօրինակ կերպով մը մէկ նիւթէն մէկալը կը ցատքէ. մէկ գիրքը կը նետէ, մէկալը կ'առնէ ձեռքը, պատկեր մը կը բերէ, դեռ անոր վրայ բոպէ մը չնայած, ան կը դոցէ ուրիշ մը կը բանայ. մէյմ'ալ յանկարծ կարկինը առաջին պէս՝ կու գայ վրադ, կը չափէ քիթդ՝ բերանդ՝ ճակատդ՝ եւայլն. եւեւէն խորհրդոյնութեան հետեւ մըն է դլուխդ ի վար կ'իջեցընէ. անկէ ետեւ՝ ի հաստատութիւն իր վարդապետութեանցը՝ կը քաշէ քեզ կը տանի խել մը սենեակներ, ու հազարներով գծագրութիւններ ու պատկերներ առջեւդ կը թափէ, բայց եթէ կարող ես՝ բերանդ բաց ու դժուարութիւն մը առաջարկէ, ընելու առաջարկութեանդ կէս վանկը դեռ բերնէդ չհանած՝ գլխէդ ի վար լուծմունք մը կը հաղցընէ որ ինչ ըլլալը չես գիտեր։

«Դէմքը այնքան նիհար է որ սոսկի պատկեր կը նմանի. քիթն ու կզակը քիչ մընն է միացեր մէկմէկու դպչելու, ես ալ իրեն խորագիտութեամբ՝ քննեցի տեսայ որ իր մեծ սրամտութեանը, անդողդողդ աստուածապաշտութեանը, մեծ բարեսիրութեանը եւ շափաւոր գիտութեանը հետ մէկտեղ մէկ տարօրինակ յեղաշրջութիւն մը ու փոփոխականութիւն մը ունի. բնութեան գաղտնիքներուն ետեւէն ինկած եւ միանդամայն հարկաւորութեան տակ տանջուող անձն մըն է, բանը գործը միշտ հայեցողութեան եւ գծագրութեան պարապիլն ըրած. մէկ խօսքով՝ բարի, թեթեւամիտ, քաղցրաբարոյ եւ հարկաւորութեան տակ մնացած մարդ մը գտայ զինքը»։

235. Մասնական խելագարութիւն կամ խանգարումն յիշողութեան:

Մասնական խելագարութեան տեսակներուն կարգը կրնանք դնել նաեւ տկարացած կամ խանգարած յիշողութեան տասակագոյն տեսակներէն մէկ քանին։ Կրնայ ըլլալ որ խմացականին բոլոր միւս կարողութիւններուն, (վասն դի պէտք է յիշել որ հոս ըրած քննութիւններնիս միայն խմացականին անկարգութիւններուն վրայ է, եւ չէ թէ Զգացողութեանց եւ Կամքին անկարգ ներգործութիւններուն վրայ,) այսինքն է խնացման՝ զուգորդութեան՝ տըբամարանութեան եւ երեւակայութեան ներգործութիւններն, դէթ ի յիշողութենէ անկախութեամբ որչափ որ կրնան գործել, առողջ եւ կանոնաւոր ըլլան, ու այս յիշողութեան կարողութեան ներգործութիւնը կամ էապէս աւրուած եւ կամ տարօրինակ ու անմեկնելի անկարգութիւններու ենթակայ եղած ըլլայ։ Գործիս հանգամանութենէն՝ այս նիւթիս վրայ հնարաւոր եղածին չափ կարճ դիտողութիւն մը ընելով անցնելու ստիպեցանք. եւ ուստի բանիս բացատրելու համար միայն մէկ երկու օրինակ պիտի կրնանք յառաջ բերել։ Տկարացած կամ խանգարած յիշողութեան օրինակներն իրեք կերպ են. (1.) Յիշողութիւնը ընդհանուր կերպով մը տկարացած կ'ըլլայ, վչտակրութենէ՝ ծերութենէ եւ ուրիշ այլ եւ այլ պատճառներէ. (2.) Յանկարծ եւ բոլորովին տկարացած կամ կորսուած կ'ըլլայ, մասնաւոր բաներու նկատմամբ, եւ մասնաւոր ժամանակ մը, որ ասիկայ ընդհանրապէս յանկարծական եւ սաստիկ մարմնաւոր ցաւերէ կը պատճառի. եւ (3.) Յիշողութեան նոյն իսկ կարողութիւնը այնչափ տկարացած կամ խանգարած չ'ըլլար, եւ սակայն տարօրինակ անկարգ եւ անկանոն ներգործութիւններ կ'ունենայ։ — Առջի տեսակին վրայ հաւանականապար հարկաւոր չէ խօսք ընել։ Երկրորդ տեսակին օրինակ մըն է Պիտդիին պատմած մարդը, որն որ գլխուն սաստիկ հարուած մը ընդունելով՝ ծունարէն լեզուն

մոքէն եղեր է, բայց ուրիշ բան չէ մուգեր՝ երեւցածին նայելով։ Ասոր մէկ ուրիշ օրինակն ալ Ապէրքրոմպիին յիշած կինն է, որն որ երկարատեւ հիւանդութեան մը պատճառաւ տասն կամ տասներկու տարուան չափ ժամանակի յիշելութիւնը կորնչուցեր է, սակայն այն առենէն առջի պատահած բաներուն վրայ եղածներուն ալ կը խօսի եղեր։ Երրորդ կերպին օրինակ են այս հետեւեալներն. մէկը ծխախոտ բառը միտքը չի կրնար պահել եղեր, ու միշտ ծխախոտին տակաւ կ'ըսէ եղեր. մէկն ալ ածուխ ուզած առենը թուղթ կը խնդրէ եղեր, թուղթ ուզած առենը ածուխ. մարդուն մէկն ալ մէկ բանի մը անունը խօսքով չի կրնար հասկընալ եղեր, հապա գրով կատարելապէս միտք կ'առնէ եղեր։ Այս երեք կերպ յիշողական խանգարումներն մանրամասն նկարագրուած են Ապէրքրոմպիի իմաստասիրին Քննութիւնք Իմացական Կարողութեանց ըսուած գործին մէջ։ Քօնոլի մասնագրին Ցույցք Խելագարութեան ըսուած գրքին մէջ հետեւեալ պատմութիւնը կայ, որ այս բանիս պատշաճ օրինակ մը կրնայ ըլլալ, ու թերեւս յիշուածներուն ամենէն աւելի հետաքրքրականն է։

«Շատ տարեցած մէր մարդուն մէկը երկար ժամանակ այլ եւ այլ նիւթերու հետ մտադրութեամբ զբաղելէն ետեւ, նստեր է բան մը գրելու, նայեր է որ գրելու բանը չի կրնար արտաբերել. ուզեր է տոմսակ մը գրել, անոր ալ երկու բառէն անդին չէ կրցեր անցնել. նայեր է որ չուզած բանը կը գրէ թուղթին վրայ, ու որչափ որ կ'աշխատի՝ ուզածը չի կրնար գրել։ Այս չփոթութիւնը կէս ժամի չափ տեւեր է, եւ այն միջոցին իր զգայարանքներուն մէջ անկարգութիւն մը չէ պատահեր, միայն թէ այն առեն ունեցած գաղափարներն լոկ երեւակայութեան բերմունքովը միտքն եկած բաներ են եղեր, առանց կարգի եւ նպատակի։ Այս ալ զգացեր է որ այն միջոցին խօսած առենը բերնէն ելած բառերն ալ խօսիլ ուզած բառերը չեն։ Երբոր խելքը վրան եկեր է, նայեր է որ տոմսակը գրելու աշխատած առենը 'տարի ու կիսուան շահը յիսուն թալէռ' գրելու տեղը 'Պրային վերկութիւնովը յիսուն թալէռ' է գրեր»։

236. *Մասնական խելագարութիւն տրամաբանութեան։*

Որչափ որ քննութիւն ըրինք խելագարութեան նիւթին վրայ, մոքին առանձին առանձին կարողութիւններուն վերաբերելով եղաւ հետազօտութիւնիս։ Հատանականաբար մոքին ամէն կարողութիւնն ալ, եւ մանաւանդ իմացականութեան կարողութիւնները խանգարելու ենթակայ են։ Ինչուան հոս՝ այս նիւթիս նկատմամբ քննեցինք զգայութեան՝ իմացման՝ սկզբնական խելագրութեան՝ գի-

*տակցութեան՝ դատողութեան եւ յիշողութեան կարողութիւնները. եւ հիմայ տրամաբանութեան կարողութիւնը վերաբերելով չարաբնակնք հետազօտութիւնիս։ — Կ'ըլլան անանկ խելագարներ, որոնց վրայ տրամաբանելու կարողութիւն ամենեւին չի տեսնուիր։ Մտադրութիւն եւ բազդատութիւն ընելու կարողութիւն չեն ունենար, եւ հետեւապէս անկարելի կ'ըլլայ իրենց՝ ձեռնարկութեան մը նախընթաց առաջարկութիւններէն անոր եզրակացութիւնը անցնելը։ Արդէն ամէն անգամ յարաբերական թելադրութեան վրայ՝ այս նիւթիս նկատմամբ մէկ քանի բան խօսելու։ Ամէնէն երբոր խանգարած ըլլայ եւ իր պաշտօնը, որ է իրերը մէկմէկու հետ բազդատել, չկարենայ կատարել, ասոր ու տրամաբանութեան մէջ անանկ մեծ կապակցութիւն մը կայ որ ետքինն ալ հարկաւ ամէն խանգարի։ Այսպիսի պարագաներու մէջ տրամաբանելու անկարողութիւնը բոլորական կ'ըլլայ, այսինքն՝ ամէն բանի կը տարածի։ Սակայն շատ անգամ այսչափ աւրուած չ'ըլլար տրամաբանութիւնը, այլ միայն այս ինչ բաներու նկատմամբ խանգարած կ'ըլլայ, անոնց վրայով խելագարին հաւատքին ազդեցութիւն մը եղած ըլլալով։ Երբոր այս վիճակին մէջ եղող մարդ մը անանկ տրամաբանութիւն մը ընէ որ այն մասնաւոր բաներուն սահմանը մտնէ, անառեն յայտնի կ'ըլլայ որ միտքը խանգարած է։ Եւ այս դիտողութենէն ծագած է այն ընդհանուր ծանօթութիւնը, որն որ հաստատ հիմն ունեցող ծանօթութիւն մըն է, թէ տրամաբանութեան խելագարութիւնը կամ խանգարումը սովորաբար առաջարկութիւնները իրարու հետ կապակցելուն եւ անոնցմէ ելած հետեւութիւններուն վրայ չ'ըլլար այնչափ, որչափ նախընթաց առաջարկութիւններուն վրայ։ Օրինակի աղագաւ՝ խելագարը կը հաւատայ թէ թագաւոր է. ըստ այմ՝ ուղիղ տրամաբանութեամբ՝ թագաւորի վայել պատիւ կը պահանջէ ուրիշներէն, եւ թէ որ չտան, կը բարկանայ. բայց մէկ էական մտալունք մը ունի նախընթաց առաջարկութիւններուն մէջ, որոնցմով կը կարծէ թէ իրօք թագաւորի աստիճան ունի։

237. *Վերոյիշեալ ծանօթութեան համեմատ խանգարած տրամաբանութեան օրինակ։*

Տօն Քիշօթ աստէտին պատմութիւնը վերը յիշուած տեսակին եղող խելագարութեան շատ յարմար օրինակ մըն է։ Ինչպէս որ Սէրվանդէս կը պատմէ, այս անձը ազնիւ հասողութեան տէր մէկն է եղեր, սակայն միտքը խանգարեր է շատ մը խենդութեաւ առասպել պատմութիւններ կարդալով, որոնք այս տուտ անունը ունին

եղեր թէ առպետներու եւ առպետական գործքերու եւ քաջութիւններու ճշմարիտ պատմութիւններ են։ Ա.յս գրքերը, որոնք գաճաճներու՝ հսկաներու՝ մեռալուհիներու՝ եւ ուրիշ բնութենէ եւ կարգէ դուրս պատահմունքներու պատմութիւններով լեցուն են եղեր, այնչափ եռանդով կարդացեր է Տօն Քիշօթ, որ վերջապէս խելքին բան է եկեր։ Բայց թէպէտ եւ իրօք միտքը խանգարեր է այս կերպով, սակայն խելագարութիւնը միայն այս յիշուած բաներու հետ վերաբերութիւն ունեցող իրերու վրայ է եղեր։ Բացայայտ կերպով ծանուցուած է թէ բոլոր ըրած խօսակցութիւններովը եւ տուած պատասխաններովը յայտնապէս կը ցուցընէր թէ շատ աղէկ հասողութեան տէր մէկն էր, եւ առպետութեան նիւթէն ի զատ ուրիշ բաներու վրայ չէր փախցըներ։ Առպետութեան վերաբերեալ խօսք մը եղածին պէս՝ կը խելագարէր։ — Ըստ այսմ՝ օր մը սափրիչն ու ժողովրդապետը իրեն տեսութեան որ եկեր են, խօսակցութիւնը տէրութեան քաղաքական կարգաւորութիւններուն վրայ պատահեր է. եւ Տօն Քիշօթ ամէն նիւթի վրայ անանկ ազուոր խօսեր է, որ երկուքն ալ հաւատացեր են թէ խելագարութիւնը զացեր է վրայէն եւ ուղիղ դատողութիւն ընելու կարողութիւնը նորէն ձեռք ձգեր է։ Բայց երբոր անզգուշութեամբ Տաճկաց պատերազմին վրայ խօսք մը եղեր է, առպետը խոյսն մեծ վեհմութեամբ եւ ծանրութիւնով մը ըսեր է, թէ իր վհկսխաւսութիւնը ուրիշ բան պիտի չընէ, այլ մէկ հրովարտակ մը պիտի հանէ՝ որ Սպանիայի բոլոր առպետները այն ինչ օրը իր պալատը գան, — ընէ- հէնէ վէց հազար մարդ էիտ ը, անոնց ձիը անանկ ձիը պիտի ըլլա- նար, որ ան ձոյն հերիւ պիտի ըլլայ Տաճկաց բոլոր ընդհանրը։

Երբոր Տաճկաց պատերազմին վրայ խօսք բացուեր է, այդ խօսակցութիւնը վահաններու՝ սուրերու՝ նիզակներու եւ բոլոր առպետութեան զուգորդութիւններու հետ շատ մտ կապակցութիւն ունենալուն, իր միտքը տկարութեան սահմաններուն հասեր է. եւ հետեւաբար այն պլանդակ խօսքը սկսեր է խօսիլ, որմէ չուտով հասկըցեր են որ դեռ խելքին պակսութիւնը վրան է, թէպէտ եւ քիչ մը առաջ այնչափ նիւթերու վրայ ուղիղ դատողութեամբ խօսեր էր։

238. Երեւակայութիւնով եղած մասնական մեծաւոր խանգարումն։

Նորէ զգացողութեան տէր հանճարեղ մարդիկ երբեմն մեծամեծ երեւակայութեան մը թելադրութիւններուն տեղի տալով՝ մտքերնին կը խանգարեն։ Ըսել չենք ուզեր թէ այս կերպ խանգարումներն ալ խելագարութեան որոշ օրինակներուն կարգը դասելու իրաւունք ունինք. վասն զի առնը այնչափ մտագրութեան զարնող

բաներ չեն, թէպէտ եւ շատ նեղութիւն կու տան ենթակայ եղողին։ Սակայն այս մեծաւոր անկարգութեան հանդիպողները այնպիսի այլանդակ երազներ կ'երազեն, իրենց գործունեայ եւ մեծամեծ երեւակայութիւնովը անանկ ծուռ տեսութիւններ կ'ունենան մարդոց բարուցը եւ գործքերուն վրայ, որ զանոնք ճշմարտապէս առողջ մտքի տէր մարդիկ չենք կրնար սեպել։ Ա.յս անկարգութեան օրինակներն, որ քիչ չեն պատահիր, դժուար է նկարագրելը, սակայն ասոր ենթակայ եղողներուն ունեցած երեւելի յատկութիւնները Մատամ տը Շդալլին «Սորհրդածութիւնք Ռուսօի Բարուցը եւ Գրութիւններուն վրայ» ըսուած գործին հետեւեալ նկարագրութեանը մէջ ըստ բաւականին կը տեսնուի։

Ա.յս ծանօթութիւնը տալէն ետեւ, թէ ինքը յանկարծական կիրքեր չէր ունենար, այլ իր զգացումները խորհրդածութիւնովը կը սաստկանային, եւ ինք իր մտածութիւններէն կիրքի կ'ելլէր, այս խօսքը կ'աւելցընէ։ — «Երբեմն մէկ բարեկամէն առաջուան պէս սիրով կը բաժնուէր. բայց թէ որ անոր բերնէն կասկածելի երեւոյթ ունեցող մէկ խօսք մը փախած ըլլար՝ այնչափը ձեռք կու տար իրեն. անիկայ եռքէն կը յիշէր, կը սկսէր բարակ քննութիւն ընել անոր վրայ, բանը կը մեծցընէր, ու թերեւս ամիս մը զանիկայ կ'աւնէր կ'անցնէր, մինչեւ որ վերջապէս այն մարդէն իր սէրը բոլորովին կտրելուն կայանք կու տար։ Ասոր համար շատ դժուար բան էր իրեն խաբուած ըլլալուն գինքը հասկընելը. վասն զի իր մտքին մէջ եղած սխալ տպաւորութիւնները այնչափ երկար ատենուան խորհրդածութիւնով հաստատուած ըլլալուն, մէկէն ի մէկ ընդունած ըլլալը չէր կրնար զանոնք ջնջել։ Ախտ դժուար էր նաեւ երկար ատեն մտերմաբար իրեն հետ կենակցութիւն ընելը։ Մէկ խօսքդ՝ մէկ չարժուածքդ բաւական նիւթ կ'ըլլար իրեն խորին մտածութեան. ամենաչնչին պարագաները չափաբերական առաջարկութիւններու պէս իրարու հետ կը կապակցէր, եւ հանած հետեւութիւններն, իրեն անանկ կը թուէր թէ, ապացուցական վկայութիւնով հաստատուած ճշմարտութիւններ են։»

«Ես կը հաւատամ որ, կ'ըսէ եւս, երեւակայութիւնը իր կարողութիւններուն ամենէն զօրաւորն էր, եւ բոլոր միւսները գրեթէ կուլ տուած էր։ Իր գոյութիւնը յաւէտ երազ մըն էր. եւ իր կեանքին դէպքերը աւելի պատչաճ է ըսել թէ իր մտքին մէջ կը պատահէին քան թէ իրմէ դուրս. անանկ մէկ գոյութեան եզանակ մը որ մարդ կը խորհի թէ անանկով ուրիշներուն վրայ դիտողութիւն ընելէն արգիլուելով՝ ուրիշներուն վրայ կասկածելէն ալ ազատ կը մնայ. սակայն ճշմարիտն այս էր որ իր այս վիճակը իրեն դիտողութիւն ընելու չանքերուն արդելք չէր ըլլար, այլ միայն բրած դիտո-

զութիւնները ծաղելու կը ծառայէր: Այս անձին դիւրազգած ոգի մը ունենալուն վրայ՝ իր գործքերը կարդալէն ետեւ՝ մէկ մարդ մը չի կրնար տարակուսիլ. բայց երբեմն երեւակայութիւնը իր տրամաբանութեանը եւ կրիցը մէջ տեղը կը մտնէր, ու անոնց ազդեցութիւնը կը կորսնցընէր. երբեմն զգացողութենէ բոլորովին զուրկ կ'երեւնար. սակայն ասիկայ միայն այս պատճառաւ էր, որ բաները եղածնուն պէս չէր տեսներ: Թէ որ մեր աչքովը զանոնք տեսնելու ըլլար, անշուշտ իր սիրտը մէգմէ աւելի ներգործութիւն կ'ընդունէր »:

239. Խելագարութիւն կամ խանգարումն հաւատքի զօրութեան:

Այս գլխուն մէջ դիտողութեան բերուած այլ եւ այլ կարողութիւններուն ներգործութեանը վերջնական արդիւնքը Հաւատք պատճառելն կամ յառաջ բերելն է: Իմացականութեան այս հաւատք ըսուած հանգամանքը՝ յայտնի է թէ՝ ամէն առողջ մտքի մէջ՝ բնական եւ որոշ չարաբերութիւն մը ունի իմացականին բոլոր կարողութիւններուն, թէ՛ Արտաքիններուն եւ թէ Ներքիններուն: Սակայն այս չարաբերութիւնը երբեմն կը խանգարի. եւ անատեն հաւատքի զօրութիւնը անանկ վիճակի մը մէջ կ'ըլլայ՝ որ առջեւը բերուած վկայութիւններէն՝ առողջ վիճակին մէջ ընդունելու ներգործութիւնը չընդունիր: Իրեք կարգ մարդիկ կան, որոնց վրայ այս մեծաւոր հանգամանքը, կամ հաւատքի կարողութիւնը՝ եթէ ներելի է այս անունը տալ, խանգարած կ'երեւնայ: — (1.) Առաջին կարգիններն անոնք են, որոնք ուրիշին վկայութեամբը բանի մը հաւատալու անկարողութիւն մը կը ցուցընեն: Իրենք իրենց աչքովը տեսնելու են բանը. ականջովին լսելու են, կամ մտքովին չօչափելու են, ուղղանկիւնով՝ կանոնով եւ կարկինով քննութիւն ընելու են որ հաւատան: Ասոնք այն վայրենին մտքերնիս կը բերեն, որն որ հաւատալու բան մը իրեն առաջարկուած ատենը՝ գանգատելով մը կ'ըսէ եղեր թէ՝ « Ի՞նչ ընեմ, այն բանը ինքզինքը ինծի չի հաւատացըներ կոր »: Այս զարմանալի անկարողութեան պատճառներն աւելի հետազօտութեան արժան են, քան որչափ ինչուան հիմայ եղած է: Այս բանը երբոր շատ սաստիկ ըլլայ մէկ մարդու մը վրայ, մերձակայ կամ արդէն իսկ իրականացեալ ուշաթափութեան նշան մըն է: — (2.) Ուրիշ կարգ մը մարդիկ ալ կան, որոնց հաւատքի կարողութիւնը սա կերպով խանգարած է, որ ամէն բանի հաւատալու դիւրաւարուած կ'ըլլան: Որչափ անհեթեթ եւ անհաւանական բաներ ալ որ պատմես, իսկոյն կը հաւատան: Պատմութեան մը թուականներուն՝ անձինքներուն եւ պարագաներուն ամենեւին նկատողութիւն ընել ըսած բանդ չունին,

եւ ինչպէս որ իրենց համար չընդունելու չափ անհաւանական բան մը չեն գտներ, նմանապէս ուրիշներուն չպատմելու չափ տարօրինակ՝ պարմանալի՝ կամ յիմարական բան մըն ալ չեն տեսներ: Այս մեծաւոր վիճակը շատ անգամ թեթեւամտութեան հետ միացած կ'ըլլայ: — (3.) Ոմանց վրայ ալ հաւատքի խանգարումը ընդհանուր չ'ըլլար, այլ մասնաւոր: Հաւատքներնուն սովորական ներգործութիւններուն վրայ անկարգութիւն մը չ'երեւնար, այլ միայն մէկ քանի մասնաւոր բաներու մէջ: Այսինքն՝ այսինչ այնինչ ծուռ անտեղի առաջարկութիւնները ասոնք իրրեւ ստոյգ կ'ընդունին. եւ անհնար է զանոնք հակառակ կողմին համոզելը: Մէկը կը հաւատայ թէ թագաւոր է. մէկալը ինքզինքը Մուհամմէդ մարգարէն կը սեպէ. եւ ասանկ շատ ուրիշ անտեղի բաներ իրրեւ անուարակուսելի ճշմարտութիւնք կ'ընդունին: Ամէն ուրիշ բաներու վրայ ուղիղ բանականութեան տէր կ'երեւնան. բայց իրենց սխալման մասնաւոր առարկաներն յիշուելուն պէս, կը տեսնուի որ հաւատքի խելագարութիւն կայ վրանին:

ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՋԳԱՅՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ՋԳԱՅԱԿԱՆ ԿԱՄ ՋԳԱՅՈՂԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ ՄՏԱՑ

ՆԻԱՏՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՐԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՋԳԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆՑ

240. *Ակնարկութիւն ամբողջ մտքին ընդհանուր բաժանմունքներուն վրայ։*

Պէտք է յիշել որ այս գործիս մէջ ընելու հետազօտութիւններուս հիմն դրինք մտքին այս երրեակ ընդհանուր բաժանմունքը, այն է՝ Իմացականութիւն՝ Զգացողութիւնք եւ Կամք։ Մեր մտաւոր բնութեանը այս երեւելի մասերն չէ թէ միայն սեռօրէն որոշ են մէկմէկէ, այլ իրարմէ ունեցած տարբերութիւններն այնքան յստակ եւ նշանաւոր է, որ արդարեւ զարմանալու բան է այնչափ իրար խառնուելնին։ Ասոնց երեքն ալ կը տարբերին մէկմէկէ՝ չէ թէ միայն բնութեամբ, որ այս ճշմարտութիւնը դիտակցութիւններս որոշակի կը առուդէ՝ անոնց ամէն մէկուն ներգործութիւններուն վրայ ունեցած ճանաչմունքովը, այլ նաեւ իրենց ունեցած յարաբերութիւններովը կը զանազանին իրարմէ, ինչպէս որ բոլոր եղած դիտողութիւններէն կը տեսնուի։ Իմացականութիւնը կամ Հասողութիւնը մտքին միւս մեծ բաժանմունքներէն առաջ է կարգով, եւ անոնց ներգործութիւններուն հիմն է։ Ինչպէս որ մենք ալ գործոյս առաջին բաժանմանը մէջ մտքին այս մասին հետազօտութեանը պարապեցանք, զոր կը թողունք հիմայ, եւ ձեռք կը զարնենք մեր մտաւոր կազմուածքին այն մասերուն քննութեանը, որոնք՝ Իմացականութեան նայելով՝ աւելի ներքին եւ հեռաւոր կ'երեւնան իրենց յարաբերական դիրքովն։

241. *Զգացողութեանց ներգործութիւնը իմացականութեան ներգործութենէն կախեալ է։*

Զգացողութեանց ներգործութիւնը ժամանակով եւոք է իմացականին ներգործութենէն։ Ընդհանրապէս խօսելով՝ առանց նախորդ-

թաց իմացական ներգործութեան՝ զգացական ներգործութիւնք ամենեւին չեն չարժիր եւ չեն կրնար ալ չարժիլ. իմացական ներգործութիւն մը չեղած անհնար է որ չարժութիւն՝ բաղձանք՝ կամ բարոյական պատասխանատուութիւն յառաջ գայ: Թէ որ ներսիդինիս հաճութեան կամ տհաճութեան զգացում մը ունենանք, հարկաւորապէս մտքերնուս առջեւը դրուած հաճութեան կամ տհաճութեան առարկայ մը ըլլալու է. թէ որ բաղձողական զգացում մը ծագի ներսիդինիս, հարկաւ բաղձալի առարկայ մը ըլլալու է առջեւինիս՝ իմացականին ներգործութեամբը մեզի յայտնի եղած: Այնպէս որ եթէ իմացականութիւն չըլլար, կամ թէ իմացականութեան կարողութիւնները թմրած ու անգործ ըլլային, ներքին չարժութեանց եւ բաղձանաց ներգործութիւն ալ չէր ըլլար:

Եւ չէ թէ միայն՝ ընդհանուր խօսքով՝ կրնանք ըսել թէ զգացողութեանց ներգործութիւնը իմացականին նախընթաց ներգործութենէն կախեալ է հարկաւորապէս, այլ մինչեւ անգամ՝ մանաւորիւ՝ կրնանք հաստատել, նաեւ, (դուրս ձգելով ան ընդարձակ տարբերութիւնները, որոնք մտքին ամէն կողմը կրնան մտնել,) թէ զգացողութեանց գործունէութեանը աստիճանը իմացականին գործունէութեան աստիճանին համեմատ կ'ըլլայ: Այլով բանիւ՝ հետաքրքրութիւն կամ հաճութիւն գրգռող ամէն նիւթերու վրայ, անոնք որ ուրիշներէն աւելի ընդարձակ եւ լաւ տեսութիւն կ'ունենան, ուրիշներէն աւելի աստիճան զգացում կրնան վայելել, ունեցած զգացողութիւններնուն ընդարձակութիւնը եւ աչխուժութիւնը իրենց իմացող կամ ճանաչող կարողութիւններուն ներգործութեանը ընդարձակութեանը եւ աչխուժութեանը համեմատ ըլլալով:

212. Զգացողութեանց բնականի եւ բարոյականի բաժանումը:

Մեր բնութեանը իմացող եւ ճանաչող մասէն չարժութեանց եւ կրից որոշ եւ աւելի հեռաւոր սահմաններ որ կ'անցնինք հիմա, աղէկ է որ մէկ մը հարցնենք՝ թէ արդեօք նոյն իսկ Զգացողութեանց մասը մէկ երկրորդական եւ տեսակարգական բաժանման մը տակ չի՞ կրնար իյնալ: Այս հարցմանը պատասխան՝ կը ծանուցանենք թէ Զգացողութիւնք, զգուշութեամբ քննութիւն ընելով, յատակ կը տեսնուի որ երկու մեծ բաժանմանց կը ձեղին, Բնական եւ Բարոյական: Այս երկու գլխաւոր ճիւղերն ալ ամ ամ ճամբաներով յառաջ կ'երթան, եթէ ներելի է այսպէս ըսել, որոնք թէպէտ եւ ըստ մեծի մասին զուգահեռական են իրարու, սակայն էապէս եւ ըստ բաւականին կը տարբերին մէկմէկէ. երկուքն ալ իրենց յատուկ հանգամանքներն եւ արդիւնքները ունենալով: Ուստի Զգացողութեանց

վրայ մեր ընելու հետազօտութիւններն ալ այս բաժանման վրայ պիտի յառաջ տանինք:

213. Բնական եւ բարոյական զգացողութիւնը մէկմէկէ տարբեր առարկաներ ունին:

Բնական եւ Բարոյական Զգացողութիւնք իրարմէ հիմնովին տարբեր դիտողութեամբ կը նկատուին իրենց ներգործութեանը ենթակայ եղած առարկաները: Բնականը իրերը մեր անձին վերաբերելով կը դիտէ. բարոյականը բոլոր հնարաւոր եղող դէպքերէն վերաբերելով, Ա՛յն՝ իրերուն բաղձալի ըլլալուն կամ չըլլալուն կը նայի. իսկ այս՝ անոնց արդարութեան դերազանց յատկութիւնը ունենալը կամ չունենալը կը նկատէ: Մէկը աս կը հարցնէ՝ թէ ո՞րն է քաղցր, միւսը՝ թէ որն է արդար:

Վերջապէս մարդուս կազմուածքէն իր Աղմնանքը, իր բարոյական բնութիւնը, եւ իսկոյն անոր մտքին ներգործութեանը չարժառիթ-ներուն կէս մասը բնաջինջ կ'ըլլայ. վասն զի ամէն բանի վրայ, որուն որ կատարուիլը բաղձալի կը թուի մեզի, միշտ այս հարցումն ալ կ'ըլլայ՝ թէ արդեօք ուղիղ է այն բանին ըլլալը: Այս վիճակին մէջ, այսինքն բարոյական զգացողութենէ բոլորովին զուրկ ըլլալուն ենթադրութեամբը, երբեմն բոլոր իր չարժումները իր ախորժակներուն թելադրութիւններէն եւ պահանջմունքներէն կը դրդուին: երբեմն ալ գիտութեան կը ցանկայ, կամ ընկերութիւն կը փնտռէ, եւ կամ արհեստից ճարտարութիւններովը կը զբաղի. բայց բոլոր այս բաներուն մէջ, ինչպէս նաեւ իր ախորժակներուն դրդմանցը իշխողութեանը տակն եղած ատենն ալ, պիտի գտնենք որ իր նպատակը միմակ հեշտութիւն է, զոր եթէ չկրնայ ձեռք բերել կը ցաւի: Եւ մինչեւ անգամ թէ որ իր ստորին հակամիտութեանց իշխողութենէն աստիճան մը վեր ելլելով՝ իւր աւելի բարձրագոյն տեսակէտ եղող ներգործութիւններուն մէջ մտնէ ալ, հոն ալ իր բոլոր չարժմունքներն չահախնդրութեան նկատումներու վրայ կայացած կ'ըլլան. եւ թէպէտ եւ իր վարուցը կամ գործքերուն վրայ իշխող թելադրութիւններն խիստ ընդարձակ տարածութիւն ունենան, սակայն եւ այնպէս բոլորն ալ մէկ չրջանի մը մէջ կը պտըտին, որուն կեդրոնը ինք է: եւ ահա զինքը այս չրջանէն դուրս հանողը մի միայն իր բարոյական բնութիւնն է, որ անով կը կարողանայ՝ յարմար առիթներով՝ առ Աստուած՝ առ մարդիկ՝ եւ առ տիեզերս յարաբերութեամբ գործ գործելու:

214. *Բարոյական զգացողութիւնը բնական զգացողութիւններէն բարձր են ատիճանաւ:*

Մեր բնութեանը այս երկու մեծ բաժանումներուն առարկաներուն տարբերութիւնը այսպէս տեսնելէնէս ետեւ, ալ դիւրին է հասկընալ՝ թէ ինչու համար ատոնց երկուքն ալ մի եւ նոյն ատիճան չարգ չունին մեր աչքերը: Յայտնապէս կ'իմանանք թէ մարդին այլ եւ այլ մասերուն վրայ ունեցած պատուոյ եւ համարման զգացումներուս մէջ ատիճանի տարբերութիւններ կան: Մենք իսկոյն՝ իրրեւ թէ բնական ազդեցութեամբ մը՝ մէկ քանին բարձր կը սեպենք ատիճանաւ, եւ մէկ քանին ստորին: Եւ թէպէտ եւ միշտ չենք կրնար ինչու համար անանկ համարումներ ունենալնիս գրուցել, սակայն գիտենք որ բանը այսպէս է: Օրինակի աղագաւ՝ առանց ամենեւին տարակուսելու մեր բնական ազդումները ախորժակներէն վար կը դասենք. ախորժակներնիս ալ՝ մեր համարմանը նայելով՝ կիրքերէն ստորնագոյն են ատիճանաւ: Եւ դարձեալ, այս նոյն ընդհանուր իրական ճշմարտութեան համեմատ մեր բարոյական զգացողութիւններն աւելի մեծ համարման ըմբռնումներ կը շարժեն մեր ներսիդին. այսինքն մեր տուած յարգութեանը մէջ ատիճանաւ բարձրագոյն են ախորժակներէն՝ հակամիտութիւններէն եւ կիրքերէն, որոնք մեր բնական զգացողութեանց գլխաւոր բաժանմունքներն են:

Բարոյական զգացողութիւնը, զգացողութեանց միւս մեծ բաժանումին՝ բնականին նայելով, ատենական եւ դատաւորական իշխանութեան մը պէս է. չէ թէ միայն յարգութեան կողմանէ անկից վեր է ատիճանաւ, այլ իշխանական զօրութիւնով մըն ալ իրապէս բարձր է անկէ: Աչքով կը քննէ մեր գործքերուն շարժառիթները, շարժութիւն՝ շարժութեան հետ եւ բաղձանք բաղձանքի հետ կը բաղդատէ. տեսակ մը դատաւոր է, որ արդարութեան կշիռը ձեռքը բռնած՝ կրից ուղիղ կանոնաւորութեանը պէտք եղած բոլոր վճիռները եւ որոշումները կը տայ:

215. *Անասունները բարոյական զգացողութիւն չունին:*

Զգացողութեանց վրայ վերը ըրած որոշումներնուս թերեւս աւելի բացատրութիւն մը կ'ըլլայ, թէ որ հոս յիշենք՝ թէ բնական զգացողութիւնք անբան կենդանեաց վրայ ալ կան, ճիշդ հապէս մարդոց նման: Անասուններն ալ կերով կերով շարժութեանց ընդունակ են: Բնական ազդումներ՝ ախորժակներ՝ հակամիտութիւններ եւ կիրքեր ունին, ճիշդ մարդոց նման, եւ գուցէ անոնցմէ ալ բարձ-

բագոյն ատիճանաւ: Մեծ եռանդով հետամուտ կ'ըլլան բոլոր իրենց ախորժակացը հաճութիւն տուող բաներուն, եւ իրենց բնական կիրքերուն առարկայ եղող ամէն բանի մեծ փոյթ ու եռանդ կը ցուցընեն: Կը հաճին, կը բարկանան, կ'ընդունին, կը մերժեն, կը սիրեն եւ կ'ատեն՝ զէթ մարդուս կրից վրայ սովորաբար գտնուած ուժգնութեան չափովը:

Սակայն երրոր ատոնց վրայ զգացողութեանց միւս եւ աւելի բարձրագոյն մասը փնտրենք, չենք գտներ: Եւ ահա հոս կը տեսնենք մարդոց եւ անասնոց մէջ եղած որոշման մեծ հիմը: Անասունները մարդոց նման աղէկին ու գէշը կը հասկընան, բանը լոկ բնական կրից վերաբերելով. սակայն մարդկէ բնական բարիին գիտութենէն ի զատ բարոյական բարւոյն գերազանց գիտութեանն ալ տէր են: Անբան կենդանին մարդու պէս՝ բնական ախորժակաց եւ կրից նկատմամբ որն է բաղձալին գիտէ. սակայն մարդ՝ ասկէ ի զատ՝ բարոյական լուսով բաները քննելով որը հետամտութեան արժանի բլլալը որոշելու անհունապէս բարձր կարողութիւնն ալ ունի:

216. *Կարգաւորութիւն բնական զգացողութեանց:*

Մեր առջեւն եղած այս օգտակար նիւթին քննութիւնը պիտի սկսինք Բնական զգացողութիւններէն, որոնք՝ կը գտնենք որ՝ երկրորդական բաժանում մը ունին, այն է Շարժութիւնք եւ Բաղձանք: Այս երկու տեսակ մտաւոր հանգամանքներն այն նոյն կարգովը իրարու ետեւէն կու գան, որով որ հիմայ յիշեցինք անունին. նախ Շարժութիւնք, որոնք խիստ բազմաթիւ եւ զանազան են. եւ յետոյ Բաղձանք, որն որ կը բովանդակէ այս իրեք բաները, Ախորժակք՝ Հակամիտութիւնք եւ Կիրք: Ասիկայ չէ թէ միայն ժամանակի յաջորդութեան կարգն է, այլ նաեւ բնութեան:

Ուրիշ կերպով եւ աւելի մանաւորաբար խօսելով, մարդուս միտքը այնպէս կազմուած է, որ երրոր խմացականութեան սահմաններէն Զգացողութեանց սահմանները կը մտնենք, նախ եւ առաջ Շարժութիւնք դէմերնիս կ'ելլեն, առջի բերանը ուրիշ բան մը տեսնելն անհնարին ըլլալով: Մենք նախ հաճութեան կամ տհաճութեան եւ կամ մէկ ուրիշ ինչ եւ իցէ կերպ շարժութիւն մը կ'ունենանք ներսիդինիս մեր խմացականութեան ճանաչողութեանը հանդիպած առարկայի մը վրայ: Այս շարժութիւնը մեր մէջը ծագելէն ետեւ, սովորական մտաւոր ներգործութիւնները կատարուելով՝ Բաղձանք յառաջ կու գայ: Ինչոր որ առանց նախ եւ առաջ մէկ բանի մը վրայ խմացումն կամ գիտութիւն ունենալու, այն բանէն մեր մէջը հաճութեան կամ տհաճութեան շարժութիւն չի ծագիր, անանկ ալ

չենք կրնար բաղձալ մէկ բան մը ստանալու կամ մերժելու , առանց ան բաղձանքին հիմը եղող շարժուբիւն մը առաջուրնէ ունենալու : Եւ ասիկայ չէ թէ միայն իրական ճշմարտուբիւն մըն է , որն որ՝ մտքին ճշմարիտ կազմուբեանը համեմատ՝ մեր դիտողուբեան առջեւը կը բացուի , այլ նաեւ այս ալ կայ որ չենք կրնար ըմբռնել թէ ուրիշ կերպ հնարաւոր էր որ ըլլար : Ներսիդինիս ամենեւին հաճուբիւն չշարժող մէկ բանի մը բաղձալը բնուբեան մէջ անտեղուբիւն մը կ'երեւնայ ըլլալ . ուրիշ խօսքով՝ ասանկ մէկ բան մը՝ իրերուն բնուբենէն՝ անհնարին կ'երեւնայ , որ եւ իցէ պարագաներու մէջ որ կարող ենք ըմբռնել : Սակայն այս ինտոր որ ըլլայ , մտքին հիմակուան իրական կազմուբեանը նայելով այս բանս անհնարին է , թող ըլլայ որ հնարաւոր ըլլար՝ թէ որ միտքը ուրիշ կազմուածքով ստեղծուէր ,

247. Կարգաւորուբիւն բարոյական զգացողուբեանց :

Երբոր աչքերնիս բարոյական զգացողուբեանց վրայ կը դարձըննենք կը տեսնենք որ անոնք ալ ճիշդ բնականին նման բաժանման մը տակ կ'երթան : Ա յս բնդհանուր ճիւղին վրայ մեր դիտողուբեանը հանդիպող առաջին կարգի մտաւոր հանգամանքներն բարոյական Շարժուբիւններն են . որոնք իմացականուբեան նկատմամբ ունեցած դիրքերնուն կողմանէ , եւ ուրիշ մէկ քանի բաներով նման են բնական շարժուբեանց : Բարոյական շարժուբեանց եսեւէն կուգան ուրիշ զգացմունք , որոնք կրնանք անուանել Գարտազգացուբիւնք կամ զգացողուբիւնք բարոյական պարտաւորուբեան , որ ասոնք ալ՝ Բաղձանքը բնական շարժուբեանց հետ ինչ յարաբերուբիւն որ ունի , նոյն յարաբերուբիւնը ունին բարոյական շարժուբեանց հետ : Թէ որ բարոյական շարժուբիւն չունենայինք, (այսինքն՝ բարոյական հաւանուբեան եւ անհաւանուբեան զգացողուբիւն ՉԸլլար մեր մէջը ,) անհնարին էր որ ինքզինքնիս՝ ինչ եւ իցէ պարագայի մէջ՝ բարոյական պարտաւորուբեան տակ ճանչնայինք . որ յայտնապէս ըսել է թէ ետքի մտաւոր հանգամանքը առջինէն կախում ունի : — Պէտք է նկատել որ այս տեղ այս երկրորդական բաժանման իրական ճշմարտուբիւնը գրեթէ լոկ ակնարկուբիւնով մը կ'անցնինք , առանց մանր բացատրուբիւններու մտնելու : Մեր բարոյական բնուբեան այս երկու մասանց իրարու հետ ճիշդ ինչ յարաբերուբիւն ունենալը աւելի ընդարձակօրէն պիտի ցուցընենք եւ որոշ պիտի հասկըցընենք , երբոր իրենց յատուկ տեղը մասնաւորաբար քննուբեան առարկայ ընենք զանոնք :

ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԲՆԱԿԱՆ ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ԿԱՐԳ ԱՌԱՋԻՆ

ՇԱՐԺՈՒԹԻՒՆՔ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՇԱՐԺՈՒԹԵԱՆՑ ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ

---

248. Շարժութեանց վրայ հետեւեալ կ՚ուսնանք գիտակցութեամբ։

Ներածութեան մէջ նշանակած կարգաւորութիւններնուս համեմատ, Զգացողութեանց վրայ ընելու քննութիւններնիս կը սկսինք Շարժութիւններէն։ Ի հարկէ այն ըրած կարգաւորութիւններնէս, որով որ այս կարգէն եղող զգայութիւնները զատ մաս մը սեպեցինք, յայտնապէս կը հասկըցուէր թէ ասոնք իրենց յատուկ բնութիւն մը եւ իրենց սեպհական հանգամանքներ ունին, որ ասոնցմով բոլոր միւս զգացողութիւններէն կ՚որոշուին։ Եւ սակայն միանգամայն այս ալ չ՚ուրացուիր որ խիստ դժուար բան է այս զգացողութեանց ճիշդ ինչ բան ըլլալը լուկ խօսքով բացատրելը։ Ցիրաւի չենք կարծեր որ շարժութեանց ինչ բան ըլլալը հասկընալու դժուարութիւն տեսնէ մէկը, երբոր անոնց վրայ կը խօսինք, թէ տեղութեան շարժութիւն ըլլայ՝ թէ զուարթութեան՝ թէ զարմացման՝ եւ թէ ինչ եւ իցէ տեսակ որ ըլլայ։ Սակայն թէ դժուար ըլլայ հասկընալը՝ թէ դիւրին, այս դիտենք առանց տարակուսի թէ անհնար բան է մեզի անոնց վրայ բանաւոր բացատրութիւն մը ընելը, ըստ ինքեանց նկատելով։

Այս կողմանէ ասոնք ալ բոլոր միւս ճշմարտապէս պարզ եղող մասնաւոր հանգամանաց նման են։ Իրենց պարզ ըլլալուն պատճառովը հարկաւորապէս սահմանի տակ չեն իյնար. վասն զի սահման ըսելով սահմանեալ իրին ի մասնաս բաժանիլը կը հասկըցուի։ Այնպէս որ շարժութեանց ներքին եւ էական բնութեանը վրայ հմտութիւն ստանալու համար բանաւոր բացատրութիւններու եւ սահմաններու նայելու չենք, որոնք անբաւական են այսպիսի հմտութիւն մը տալու, այլ Փորձառութեան։ Այս մէկ անանկ հմտութիւն մըն է, զոր հոգին ինք իր ներգործութեամբը ինքզինքին կը յայտնէ, ուղղակի կերպով եւ անմիջապէս։ Ուստի թէպէտ եւ սահման ըսուած բանին իսկական եւ օրինաւոր մտքովը շարժութեանց ինչ բան ըլլալը չենք կրնար սահմանել, սակայն առանց ա-

մեներին անպատշաճութեան՝ այս բանը ամէն մարդու ինք իր ներքին քննութեանը կրնանք յանձնել : Եւ թէ որ ըստ արժանոյն հարցուի Գիտակցութեան , անիկայ՝ անյուսալի բան է որ՝ ուրիշ պարագայի մէջ այս պարագային մէջ ալ հարկաւոր եղած հմտութիւնը չտայ , եւ անոր տուած գիտութիւնը ըստ ամենայնի վատահանալի է :

249. Շարժութեանց տեղւոյն վրայ , ուրիշ մեծաւոր ներգործութեանց վերաբերեալով :

Թէպէտ եւ Շարժութեանց վրայ գաղափար մը տալու աշխատած աոեներս պարտաւորած ենք անոնց վրայ՝ ըստ ինքեանց նկատելով՝ հմտութիւն մը ստանալու համար ամէն մէկը իր գիտակցութեանը խորհելու , սակայն եւ այնպէս կրնանք քանի մը անանկ պարագաներ յիշել , որոնք անուղղակի լոյս մը կը ձգեն անոնց վրայ . եւ նաեւ աւելի յստակ աչքերնուս առջեւը կը բերեն անոնց եւ ուրիշ մեծաւոր հանգամանաց մէջ եղած յարաբերութիւնը : Արդ՝ ծանուցանելու առաջին պարագային շարժութեանց տեղւոյն կամ դիրքին կը վերաբերի . (դիրք որ կ'ըսենք , ի հարկէ նիւթական մտքով իմացուելու չէ , այլ ժամանակի կամ յաջորդութեան կողմանէ ունեցած դիրքերնին հասկընալու է :) Այս բանիս վրայ երբոր քննութիւն կ'ընենք , այս իրական ճշմարտութիւնը կը գտնենք , ինչպէս որ արդէն առիթ ունեցանք ծանուցանելու , թէ Շարժութիւնք միշտ իմացողութեանց կամ իմացական հանգամանաց եւ բաղձանաց մէջ տեղը կ'ըլլան , թէ որ բնական շարժութիւններ են . եւ իմացողութեանց ու բարոյական պարտաւորացութեանց մէջտեղը , թէ որ բարոյական շարժութիւններ են : Իմացողութիւններէ յետագայ ըլլալնին խիստ որոշ կը տեսնուի անշուշտ : Վասն զի որ եւ իցէ երկրաչափական առածի չափ յայտնի բան է այս , որ մէկ իրի մը վրայ՝ ինչ որ ըլլայ որ եւ իցէ կերպ զգացում կամ շարժութիւն չենք կրնար ունենալ , առանց անոր վրայ հմտութիւն ունենալու կամ անկէ գիտնալու :

Բաղձանքն ալ՝ ճշմարիտ է թէ՝ շարժութեանց նման ետք է մեր իմացող եւ ճանաչող ներգործութիւններէն . սակայն այս ալ աղէկ հասկընուած է որ անմիջապէս չի յաջորդեր անոնց : Կատարելապէս յայտնի է թէ իմացական եւ կամ ճանաչողական ինչ եւ իցէ կերպ ներգործութիւն մը չի կրնար բաղձանաց պատճառ ըլլալ , մինչեւ որ իմացուած առարկան մեզի հաճելի չդայ . կամ՝ ուրիշ խօսքով՝ մինչեւ որ ներսիդինիս հաճութեան շարժութիւն չզրգռէ : Վասն զի մէկ բանի մը համար երբոր հաճելի է մեզի կ'ըսենք , առուգիւ սա ըսել կ'ուզենք թէ անոր վրայով ներսիդինիս հաճութեան շարժու-

թիւն ունինք : — Եւ ոչ ալ Պարտաւորացութեանց (այսինքն բարոյական պարտաւորութեան զգացմանց) պատճառ կրնայ ըլլալ ինչ եւ իցէ իմացողական կամ իմացման ներգործութիւն մը , առանց բարոյական շարժութեանց միջնորդութեան : Ինքնայայտ ճշմարտութեան պէս բան մըն է սա որ երբէք մենք զմեզ բարոյական պարտաւորութեան տակ չենք կրնար ճանչնալ մէկ բան մը ընելու կամ չընելու , մինչեւ որ այն ըլլալու կամ չըլլալու բանը նախ մեր ներսիդին հաւանութեան կամ անհաւանութեան շարժութեան չզրգռէ : Ըսել է թէ բաղձանքներն եւ անոնց հետ վերաբանութիւն ունեցող բարոյական զգացողութիւնները այնչափ անհրաժեշտ կախումն ունին շարժութիւններէ , որչափ որ շարժութիւնք կախում ունին իմացողութիւններէ : Ուստի շարժութեանց բուն իսկ տեղը հոս ցուցուցածնիս է , եւ ուրիշ տեղ չենք կրնար դնել զանոնք , այսինքն թէ միշտ եւ հարկաւորապէս հետեւորդ են այն բաներուն հմտութեանը , որոնց որ կը վերաբերին . եւ նոյնչափ բնական հարկաւորութիւնով նախորդ են այն միւս մտաւոր հանգամանքներուն , որոնք որ յիշեցինք :

250. Շարժութեանց որպիսութիւնը իմացմանց որպիսութեանը հետ մէկտեղ կը փոփոխի :

Պէտք է որ աղէկ տպաւորուի մեր յիշողութեանը մէջ թէ այս երեք բաներուն յաջորդութեան կարգը , թէ՛ իրօք եղածին եւ թէ բնութեան կարգին նայելով , ճիշդ նշանակածնուս պէս է , այսինքն՝ նախ իմացողութիւնք , երկրորդ շարժութիւնք , եւ երրորդ բաղձանք՝ թէ որ բնական զգացողութիւններ են , եւ պարտաւորացութիւնք՝ թէ որ բարոյական զգացողութիւններ են : Առանց երկու վերջիններուն անմիջապէս կը հետեւին կամական ներգործութիւնները , որոնք որ բոլոր մտաւոր ներգործութեանց կարգը կը լրմնցընեն ու կը վերջացընեն : Բայց որովհետեւ մենք առնք իրենց կարգովը պիտի հետազօտենք , անոր համար Շարժութեանց վրայ՝ որ հիմնական քննութիւններնուս նիւթն է՝ այս ծանօթութիւնն ալ կը յաւելունք , թէ իրենց իմացողութիւններէ ետեւ եւ անոնցմէ կախեալ ըլլալուն ճշմարտութիւնը սա պարզ պարագային ալ կը հաստատուի , որ միշտ իմացական ներգործութեանց հանգամանքներուն փոփոխելուն հետ մէկտեղ առնք ալ՝ ճիշդ նոյն կերպովը՝ կը փոփոխին : Թէ որ անանկ չըլլար , (այսինքն թէ որ շարժութիւնք միայն իմացական ներգործութեանց վրայ հիմնեալ չըլլային) , ի՞նչպէս կ'ըլլար որ այս փոփոխութիւններն ասանկ միօրինակ պատահէին :

Օրինակի համար՝ ըսենք թէ մէկ ընդարձակ գետնի մը վրայ կը նայինք , սակայն անանկ տեղ մըն ենք կեցեր որ այսինչ այնինչ

առարկաներն աչքերնիս ծածկուեր են , եւ հետեւարար հոն դըտնուած բաներուն ամբողջութեանը իրարու հետ ունեցած կապակցութիւններն ու յարաբերութիւնները մեր տեսութեանը խանգարած կ'երեւնան : Աւանկ պարագայի մը մէջ ներսիդինիս խմացած չարժութիւններնիս հաճութեան չարժութիւններ չեն ըլլար . ու թերեւս տհաճութեան չարժութիւն ալ կը զգանք : Սակայն երբոր այն անկատար խմացումներնիս կը շտկուին , երբոր անանկ տեղ մը կը կայնինք , ուսկից որ կրնանք այն առջի մեր տեսութենէն ծածկուած մասերն ալ միատեղ դիտել , եւ աւանկով բոլոր տեսարանին համեմատութիւնները եւ ներդաշնակաւորութիւնը աչքերնուս առջին կը բացուի , անատեն իսկոյն մեր չարժութիւններն ալ կը փոխուին , ու մեծ հաճութիւն կ'իմանանք : — Դարձեալ՝ թէ որ իր արհեստին վարժապետը եղող մէկու մը ձեռքէն եղած մէկ նկարը տեսնենք , առաջին անգամ վրան նայելնուս մէկ հաճութեան զգացում մը կ'ունենանք . երբոր քիչ մը կը քննենք պատկերը , ու մխիթարուն չափ աչքի չերեւցող եւ սակայն աւելի որոշ կերպով նկարչին վարպետութիւնը յայտնող թել մը մանր մունր բաներ կը տեսնենք , անատեն կ'իմանանք որ ունեցած չարժութիւններնուս մէջ աղ մեծ փոփոխութիւն մը կ'ըլլայ : Եւ որչափ որ աւելնայ պատկերին վրայ ունեցած հմտութիւններս , նոյն համեմատութեամբ հաճութեան չարժութիւններս ալ այնչափ կ'աւելնայ . Ամէն բանի մէջ այս աստիճան է , թէ որ անսովոր խանգարիչ ազդեցութիւն մը մէջ չմտնէ . որկէ յայտնապէս կը տեսնուի թէ չարժութիւնք խիստ մեծաւոր կապակցութիւն ունին իմացողական ներդործութեանց հետ , եւ անոնցմէ կախեալ են :

251. Շարժութեանց երազութեան եւ զանազանութեան յատկութիւններուն վրայ :

Շարժութեանց յարաբերական դիրքը մէկ կողմէն իմացողութեանց եւ մըս կողմէն բաղձանաց եւ պարտաւորութեանց մէջ տեղն ըլլալը հաստատելէս ի հարկէ կը հակըցուի թէ անոնց եւ այն միւս մտաւոր հանգամանաց մէջ իրական եւ նշանաւոր որոշումնք մը ըլլալու է , եւ այս որոշումնքը ատուգիս կայ : Թէ որ դիտակցութիւնը չարժութեանց վրայ գիտութիւն կու տայ մեզի , այն նոյն գիտակցութիւնը անոնցմէ եւս եկող մտաւոր հանգամանքներուն վրայ ալ գիտութիւն կրնայ տալ . եւ գիտակցութեան այս երկու ներգործութիւններովը ունեցած հմտութիւններնուս տարբերութիւնը հարկաւորապէս այս կ'իմացընէ՝ թէ այն գիտցուած բաներն ալ իրօք մէկմէկ տարբեր են .

Ա . Այս խնդիր եղած մտաւոր հանգամանքներուն ուրիշ մասերու մէջ մէկմէկ ունեցած տարբերութիւններնէն ի զատ , երբոր գիտակցութիւնով անոնց բազդատօրէն ինչ հանգամանքներ ունենալնին ստուգելու որ կ'ելլենք , այս տարբերութիւնն ալ կը գտնենք , որ չարժութիւնք , բաղձանաց եւ պարտաւորացութեանց հետ բազդատելով , եւ ելքը շուտ եւ արագ կը ծագին , եւ նոյնպէս շատ շուտով կ'անցնին կ'երթան : Մարդին մակերեւոյթին վրայ կը տեսնուին , ու դրեթէ ժամանակ չանցած անտես կ'ըլլան . երեւնալնին ու աներեւութանալնին մէկ կ'ըլլայ . Նման մտաւոր եղանակին հանդարտ լճի մը մէջ տեսնուած մանր ալիքներուն եւ ծածանմունքներուն , որոնք ջուրին երեսը կ'ուռուին ու կը բարձրանան , եւ դեռ դիտողին աչքը վրանին չհաստատուած կ'ընկղմին ու աներեւոյթ կ'ըլլան : Սակայն բաղձանք եւ պարտաւորացութիւնք չէ թէ միայն ետքէն եւ ծանր կը ծագին , այլ յայտնապէս աւելի հաստատուն եւ անթեքելի բնութիւն մը ունին : Երբոր զօրաւոր բաղձանք մը կամ պարտաւորութեան զգացում մը հոգւոյն մէջ կը հաստատուի , աղէկ գիտենք որ ալ անիկայ դժուար բան է անկէ հանել կամ արտաքսելը :

Բ . Այս երկու կարգ մտաւոր հանգամանաց մէջ եղած որոշումնքը ուրիշ պարագայով մըն ալ կը տեսնուի : Շարժութեանց թիւը , ըստ տեսակի , բաղձանաց եւ պարտաւորացութեանց համեմատ չէ . Բաղձանք եւ պարտաւորացութիւնք , թէպէտ եւ ուրիշ մտաւոր հանգամանաց նման մասնաւոր պարագաներով եղանակաւորուելու ենթակայ են , սակայն՝ ըստ ինքեանց նկատելով՝ միշտ մի եւ նոյն բանն են : Իսկ չարժութեանց այլ եւ այլ տեսակները կ'ըլլան , ինչպէս՝ չարժութիւնք զուարթութեան , ուրախութեան ու ցնծութեան կամ բերկրութեան . չարժութիւնք տխրութեան , տրտմութեան եւ վիշտի . չարժութիւնք զարմացման , ոգեւնչացման եւ հիացման , եւ չարժութիւնք յարգանաց , պատկառանաց եւ ամօթոյ : Ունինք նաեւ սա կերպ չարժութիւններ ալ , որոնք բոլոր միւսներէն կը տարբերին , ինչպէս՝ չարժութիւնք գեղեցկութեան , չքեղութեան եւ վեհմութեան , նաեւ բարոյական չարժութիւնք հաւանութեան եւ անհաւանութեան , եւ ծաղու չարժութիւնք , եւայլն : — Թէ որ ընթերցողը աղէկ միտք դնէ կարգաւորութեան վրայով վերը նշանակած բաներնուս , անոնց հետ մէկտեղ աւելով ասկէ եւեթ ըլլուելու մէկ քանի ծանօթութիւններ ալ , անատեն՝ թէ որ բոլոր ընդհանուր եւ առարկայական բաժանմունքներնուս դէմ հակառակելու հակամիտութիւն մը ունէր , այն հակամիտութիւնը շատ կը տկարանայ : Մենք այս բաժանումները հիմնական բաներ կը սեպենք . Անանկ կ'իմանանք , թէ մնաց վրայ ալէք եղածին պէս կարգաւորեալ հըմ-

տուիչն մը ունենալու համար անհրաժեշտ պէտք են ասոնք : Շատ կարեւոր բաներ , օրինակի աղագաւ՝ կամքին վարդապետութիւններէն չատ երեւելի կտորներ պիտի գտնենք որ զգացողութեանց վրայով այս հաստատած որոշմունքներնէս կախեալ են : Վասն որոյ կը փափաքինք որ մեր ըրած որոշմունքներուն հիմնական պատճառներն աղէկ հասկըցուին , այնպէս որ չէ թէ միայն առարկութեան՝ այլ երկրպագութեան ալ տեղ չմնայ ընթերցողին մտքին մէջ :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՇԱՐԺՈՒԹԻՒՆՔ ԳԵՂԵՑԿՈՒԹԵԱՆ

252. Գեղեցկութեան շարժութիւններուն հանգամանքներն :

Որչափ որ շարժութիւն կայ անոնց ամէնն ալ քննութենէ անցընելու միտք չունինք հոս : Այնչափ զանազան են տեսակը , եւ այնչափ շատուր են թուով , որ դժուար կ'ըլլայ ասանկ մէկ բան մը ընելը . եւ թէ որ ընենք ալ՝ երեւելի օգուտ մը չկայ յառաջ գալու , Ուստի կամ ինքնին եւ կամ արհեստներու եւ մարդկային գործքերու հետ ունեցած յարաբերութիւններնուն պատճառաւը՝ որոնք որ ամէնէն հետաքրքրականներն եւ կարեւորագոյններն են , անոնք ընտրելով , սկսինք նախ Գեղեցկութեան շարժութիւններէն : — Արդէն առիթ ունեցանք ծանուցանելու , թէ ամէն շարժութիւն անսահմանելի է : Այս բանը ինչպէս որ բոլոր միւս շարժութեանց համար ճշմարիտ է , անանկ ալ աս հիմակուան քննելու շարժութիւններնուս համար ստոյգ է : Գոյնի՝ ձայնի՝ կամ ճաշակման պարզ զգայութիւնները սահմանելու մասին որչափ դժուարութիւն որ կայ , նոյն դժուարութիւնը կայ գեղեցկութեան շարժութեանց վրայ այնպիսի սահման մը տալու մասին ալ , որ անով այդ մտաւոր հանգամանքներն արդէն եղածներէն աւելի դիւրին եւ յստակ իմանալի ըլլան :

Սակայն ասոնք երկու նշաններ կամ հանգամանքներ ունին , որոնք որ հոս կրնանք նշանակել :

Ա. Նախ եւ առաջ գեղեցկութեան շարժութիւնները միշտ հաճոյական կ'ըլլան : Մենք երբէք ցաւ եւ զզուանք տուող բանի մը գեղեցիկ չենք ըսեր : Ուստի երբոր գեղեցկութեան խօսք կ'ընենք , բսածներնէս կ'իմացուի թէ ունեցած զգացումներնիս հաճութիւն կամ հաւանութիւն է : Ամէն մարդ , ուսեալն ալ՝ անուսն ալ այս մտքով կը գործածեն եւ կը հասկընան գեղեցկութեան շարժութեան խօսքերը : — Բ. Բնաւ գեղեցկութեան շարժութեանց խօսք չենք ըներ , ունեցած ներքին հաճութեան զգացումնիս որքան սաստիկ որ ըլլայ ալ , առանց այն շարժութիւնները արտաքին բանի մը վերաբերելու : Այն նոյն շարժութիւնը , որն որ՝ բոլորովին ներքին եւ անձնատեալ ըմբռնելով՝ մտքի հաւանութիւն կամ բերկրութիւն կ'ըսուի , անիկայ գեղեցկութեան շարժութիւն կ'անուանենք , երբոր կարող կ'ըլլանք արտաքին բանի մը վերաբերելու , եւ իր տուած հեշտութիւնը անոր վրայ կայացընելու :

253. Գեղեցիկ բան ըսելով ի՞նչ ըսել կ'ուզենք :

Շատ առարկաներ կան , որոնք գեղեցկութեան շարժութիւն կը պատճառեն . այսինքն՝ երբոր այն բաները աչքերնուս առջին ըլլան , այս շարժութիւնը՝ քիչ կամ չատ՝ անմիջապէս կը ծագի ներսիդինիս : Այս տեսակ իրերուն գեղեցիկ կ'ըսենք : Անանկ առարկաներ ալ կան , որոնք ներսիդինիս հաճութիւն չեն շարժեր , այլ անտարբեր բաներ են , եւ կամ հաճութեան հակադարձ զգացումնիք կը պատճառեն , որ անոնց ալ կ'ըսենք տգեղ կամ զզուելի : Թէ որ հաճելի եւ անհաճոյ շարժութիւններ չըլլային՝ այս երկու կարգ առարկաներուն մէկէն կամ միւսէն պատճառուելով , կամ թէ որ երկուքին ալ պատճառած զգացումներն մի եւ նոյն տեսակին ըլլային , մենք ալ առ հասարակ ամենուն ալ մէկ անուն մը կու տայինք : Ըսել է թէ այս երկու կարգ առարկաներուն վրայ խօսած առենիս միշտ մէկ որոշմունք մը որ կ'ընենք , այդ որոշման հիմնական պատճառը մեր զգացումներըն են : Ուրիշ խօսքով՝ երբոր մէկ բանի մը Գեղեցիկ կ'ըսենք , անոր համար է՝ որ մեր մէջը հաճութեան զգացում մը կը շարժէ , որ այն շարժութիւնը՝ պատահած ժամանակը՝ ուրիշ բանի չենք կըրնար տալ , այլ միայն այն առարկային : Եւ երբոր՝ խօսքը փոխելով՝ այս առարկան գեղեցկութիւն ունի որ կ'ըսենք , անատեն ալ յայտնապէս նոյն բանը ըսել կ'ուզենք . այսինքն թէ ան բանը անանկ յատկութիւն մը կամ որպիսութիւն մը ունի , (որուն որ ճիշդ ինչ

բան ըլլալը բացատրելը թերեւս դժուար գայ մեզի), որ հաճոյքիւն կը շարժէ մեր ներսիդին :

254. Գեղեցիկ առարկաներն ուրիշ առարկաներէ ինչո՞վ կ'որոշուին :

Վերը ըսուածներուն նայելով այս երկու բաները հոս կրնանք հաստատել : — (Ա.) Ամէն գեղեցիկ առարկայ ինք իր մէջը մէկ անանկ բան մը ունի, որ անով ճշմարտապէս կ'որոշուի բոլոր ուրիշ առարկաներէն : Այս բանը, այս մասնաւոր յատկութիւնը, ինչ որ է, մեր մտքին մէջ յառաջ եկած այն ներգործութիւններուն պատճառ կ'ըլլայ, որոնք որ ներսիդինիս իմանալովնիս՝ այն առարկային գեղեցիկ է կ'ըսենք : Ասոր ասանկ ըլլալը բացայայտ կը տեսնուի չէ թէ միայն այն բաներէն որոնք որ նոյն իսկ առարկաներուն վրայ չատ անգամ կը գտնենք՝ երբոր զգուշութեամբ քննութիւն կ'ընենք, այլ նաեւ այս իրական ճշմարտութենէն՝ թէ մտքին մէջ յառաջ եկած ներգործութիւններն միշտ իրենց յատուկ պատճառներ կ'ունենան, թէ որ միտքը այսինչ առարկան տեսած ատենը հաճոյքեան շարժութիւն մը իմանայ, ատիկայ այս պատճառաւ է որ այն մասնաւոր մտաւոր հանգամանքին հետ հաստատուն եւ անփոփոխ յարաբերութիւն ունեցող բան մը կայ այն առարկային վրայ, որ անով բոլոր ուրիշ առարկաներէն կ'որոշուի : Թէ որ այն որոշիչ որպիսութիւնը չըլլար այն բանին վրայ, մտրդուս միտքը անանկ կազմուած է որ, չէր կրնար անկէ յառաջ եկող շարժութիւն մը իմանալ :

(Բ.) Գեղեցիկ առարկաներն բոլոր ուրիշ առարկաներէն կ'որոշուին չէ թէ միայն բուն իրենց մէջ եղած մէկ որպիսութիւնով մը կամ հանգամանքով մը, այլ նաեւ յատկեալ որպիսութիւնով մըն ալ, տեսակ մը փոխադրեալ լուսափայլութիւնով, որն որ նոյն իսկ մտքէն կ'անդրադառնայ անոնց վրայ : Երբոր գեղեցիկ բանի մը վրայ կը նայինք, հաճոյքիւն մը կը զգանք . քիչ կամ չատ երջանկութիւն կ'իմանանք : Այս հաճոյքեան շարժութիւնը մենք բնականապէս զանիկայ պատճառող առարկային հետ կը կապակցենք. եւ անտարակոյս այս բանը իմանկութենէն հետէ խիստ չատ անգամ անգիտութեամբ ըրած ենք սովորութեամբ : Ասոր հետեւութիւնն ալ աս կ'ըլլայ որ մեր ներքին բերկրութեան եւ անոր արտաքին պատճառին մէջ տեղի զուգորդութիւնը այնպէս կը զօրանայ, որ ալ անկարող կ'ըլլանք զանոնք մէկմէկէ զատելու . եւ պատճառ եղող առարկաներն ալ յատուկ իրենցը եղող որպիսութենէն ի զատ, մէկ լուսափայլ ճաճանչով մը պատած կ'երեւնան, որն որ մտքէն յառաջ կու գայ :

255. Գեղեցկութեան շարժութեանց պատճառներուն կամ առիթներուն զանազանութիւնը :

Գեղեցկութեան նկատին վրայ տալու ծանօթութիւններնուս մէկըն ալ աս է, թէ անոր առիթ եղող առարկաներն միշտ մի եւ նոյն տեսակ բանը չեն, այլ խիստ բազմազիմի են. որոնք չէ թէ միայն իրենց ընդհանուր բնութեամբը, այլ իրենց ստորակարգեալ պատահական հանգամանքներովնիս ալ կը տարբերին մէկմէկէ : Ըստ այսմ՝ Գեղեցկութիւն բառը վայելչապէս կրնանք աւելի ընդհանուր եւ հասարակ բառ մը սեպել քան թէ մասնաւոր, բազմաթիւ շարժութիւններ ցուցընող, որոնք որ միշտ հաճոյականութեան հանգամանքը կը կրեն վրանին, եւ ամէնքն ալ բնութեամբ ըստ ամենայնի մի եւ նոյն բանն են. եւ սակայն թէ իրենց ծագման առիթներուն կողմանէ եւ թէ իրենց սատկութեան տարիճանովը կը տարբերին իրարմէ :

Ա. Իրենց ծագմանը առիթ եղող բաներուն վրայ՝ աւելի մասնաւոր կերպով խօսելով՝ այս ծանօթութիւնները կրնանք տալ, թէ գեղեցկութեան շարժութիւն կ'իմանանք ներսիդինիս, մէկմէկ՝ մեր տեսութեան զգայարանքին հանդիպող նիւթական բաները զննած ատեննիս. ինչպէս՝ անտառներ՝ ջուրեր՝ մշակուած արուեստ եւ տեսանելի հաստատութիւնը : Աչքերնիս կը պտըտցընենք անթիւ անհամար տեսակ գործքերով լեցուած ընդարձակ բնութեան վրայ, եւ կը տեսնենք իր սքանչելիքները վարը իր խորութիւններուն մէջ ու վերը իր բարձրութիւններուն մէջ, իր խեցիներուն ու ժժմանքներուն եւ հանքերուն վրայ, իր տունկերուն՝ ծառերուն եւ ծաղիկներուն վրայ, իր ջուրերուն եւ իր աստղերուն եւ արեգակներուն վրայ. եւ մեր միտքը այս իր զննութեանը առենը կը շարժի ու թռուդ կ'ելլէ. հաճոյքեան աղբիւրներ յանկարծ կը բացուին իր մէջը, այնպէս որ հարստահարութիւն ըրած կ'ըլլանք մեր մտաւոր կազմութեանը, թէ որ գեղեցիկ անունը չտանք անոնց :

Բ. Դարձեալ՝ իմացական եւ բարոյական առարկաներու վրայ զննութիւն ընելէն ալ գեղեցկութեան շարժութիւն կ'ըզգանք : Այլով բանիւ՝ միտքն ալ նիւթոյ նման այս տեսակ շարժութեանց առիթներ ունի : Երբոր կը տեսնենք հանճար՝ իմաստութիւն՝ ճշմարտութիւն՝ յարգութիւն՝ վեհանձնութիւն՝ բարեսիրութիւն՝ արդարութիւն եւ մտքին ուրիշ ասանց նման որպիսութիւնները՝ որ ինչպէս եւ ինչ նպատակաւ ստեղծուած որ են՝ անանկ կը գործեն, անտանն առջեւնիս գեղեցկութեան շարժութիւններու առիթներ կ'ունենանք : Մարդուս դէմքը՝ իրրեւ լոկ ծրագիր նկատելով՝ անտարակոյս գե-

ղեցիկ է. բայց երբոր անոր վրայ որոշ կերպով հասկըցողութիւն եւ սիրելութիւն կը տեսնենք, եւս առաւել կը գեղեցկանայ:

Դ. Բայց գեղեցկութեան շարժութիւնները միայն այս առիթներուն կապուած չեն: կան շատ ուրիշ բաներ ալ, որոնցմէ այնպիսի զգացումներ կը պատճառին, որոնք չէ թէ միայն գեղեցկութիւն անունը կը կրեն, այլ եւ ճշմարտապէս նման են գեղեցկութեան շարժութեանց: Օրինակի աղագաւ՝ երբոր աղէկ յօրինուած ընտիր տրամաբանութեան գործողութիւն մը կը զննենք, գեղեցկութեան զգացում կ'իմանանք ներսիդիմիս. եւ ասոր համար է որ չափաբերք, որոնք ստուգիւ, մենք ինչպէս որ բնութեան գործքերը զննած ատենիս բերկրութիւն կ'իմանանք, անոնք ալ ճիշդ անոնց նման բերկրալիր զգացումներ կ'ունենան, ըստ նախադասութեանց խօսք կ'ընեն: — երաժիշտը քաղցր նուագներու գեղեցիկ կ'ըսէ. բանաստեղծութեան հարեւալ անձը ընտիր երգերու այս անունը կուտայ. նմանապէս նկարիչն ալ իր նկարներուն գոյնին եւ նպատակներուն մէջ անանկ բաներ կը գտնէ, որոնց այս անունը կը պատչաճի, Նաեւ բնաբանական գիտութեանց այլ եւ այլ ճիւղերուն մէջ եղած փորձերուն ալ կը գործածենք այս բառը. մանաւորապար թէ որ անանկ փորձ մը ըլլայ, որ տարակուսութեան եւ վհատութեան նիւթ եղող բան մը խափան որոշէ, անատեն՝ առանց անպատշաճութեան՝ ասիկայ գեղեցիկ փորձ եղաւ կ'ըսենք:

Այնպէս որ բոլոր բնութիւնը, գեղեցիկ բառը ընդարձակ մըտքով մը առնելով, գեղեցկութեան շարժառիթներ կը բովանդակէ. իմացականութիւնն ալ, զգացողութիւնն ալ, աշխարհիս նիւթեղէն բաներն ալ: Սակայն ասով հաստատուած ճշմարտութիւններս բոլոր մանաւորաց վրայ ալ առնել չենք ուզեր. ըսել չենք ուզեր թէ այս գլխաւոր կարգերուն մէջ բովանդակեալ ամէն բան գեղեցիկ է. հապա միայն այս է ըսածնիս, թէ բնութեան գլխաւոր բաժանմունքներէն մէկն ալ զուրկ չէ գեղեցկութեան տարրներէն:

256. *Ամէն բան հարկաւորապէս յարմարութիւն չունի գեղեցկութեան շարժութիւն պատճառելու:*

Ըսուածներէն յայտնի կ'երեւնայ թէ մտքին ու անոր առջեւը ներկայացող արտաքին առարկաներուն մէջ մէկ յարմարութիւն մը կամ յատկացութիւն մը պիտի ըլլայ անշուշտ: — Այս բանը արդէն որոշ կերպով տեսանք զգայութեանց եւ արտաքին իմացմանց վրայ խօսած ատենիս. նոյնը նոյնչափ յայտնի կը տեսնենք նաեւ մեր բնութեան այս հիմնական քննած մասերուն վրայ: Միտքն ու արտաքին նիւթեղէնն եւ մեր վիճակին արտաքին պարագաները իրա-

րու հետ փոխադարձ յարմարութիւն մը ունին: Ասոր համար՝ երբոր գեղեցկութեան որպիսութիւնը մէկ բանի մը կուտանք, այս փոխադարձ համեմատութիւնն է ցուցընել ուզածնիս. վասն զի մենք այն բանին գեղեցիկ կ'ըսենք, որն որ հաճոյական որպիսութիւններ ունի. ուրիշ խօսքով՝ որն որ գեղեցկութեան շարժութեան պատճառ կամ նախորդ է: Թէ որ այս յարմարութիւնը կամ կապակցութիւնը չըլլար մեր մտաւոր կազմութեան եւ այս տեսակ արտաքին առարկայի մը մէջ, անիկայ մեզի գեղեցկութեան հանգամանքով չէր երեւնար, թէ եւ ուրիշ էակներ զանիկայ ուրիշ կերպ տեսնէին:

Սակայն ասոր վրայ մէկը չի կրնար ոգէտ ըլլալ՝ թէ ամէն բան այս շարժութիւնը չի կրնար պատճառել. եւ այս պատճառելութեան զօրութիւնը ունեցողներուն մէջէն ալ ոմանք շատ ունին, ոմանք քիչ: Ասիկայ մեզ մէկ շատ կարեւոր խնդիրի մը կը բերէ: Անպատշաճ հետազննութիւն մը չէ այս բանս գիտնալ ուզելը, թէ ինչո՞ւ համար գեղեցկութեան ներգործութիւնը այսպէս սահմանաւորեալ է, եւ ինչո՞ւ ամէն բան այդ հանգամանքը ունեցողներուն կարգին տակ բովանդակեալ չէ: Ինչո՞ւ համար այլ եւ այլ առարկաներ մի եւ նոյն շարժութիւնը այլ եւ այլ աստիճանաւ կը պատճառեն: Եւ ինչո՞ւ համար մի եւ նոյն առարկաները այլ եւ այլ անձանց վրայ մէկմէկէ տարբեր շարժութիւններ յառաջ կը բերեն, եւ մինչեւ անգամ մի եւ նոյն անձին վրայ երբեմն մէկ կերպ եւ երբեմն ալ ուրիշ կերպ շարժութիւն կը պատճառեն:

257. *Գեղեցկութեան շարժութեանց ընդունակութիւնը մեր մտաւոր կազմութեան մէկ վերջնական սկզբունքն է:*

Այս խնդիրներուն պատասխանելու համար՝ մէկ ճշմարտութիւն մը ընդունուած սեպուելու է. ճամբայ ելլելու կէտ մը ըլլալու է, որ անկէ սկսինք բացատրութեան. ապա թէ ոչ բոլոր ըսածներնիս անլուծանելի չփոթութիւնով պատած կ'երեւնայ: Այսինքն՝ պէտք է որ ասիկայ ընդունուած սեպենք, թէ միտքը բնածին ընդունակութիւն մը ունի այսպիսի շարժութեանց: Եւ չենք կրնար կարծել թէ խիստ ընդհանուր փորձառութիւնով հաստատուած այսպիսի ընդունելութեան մը դէմ առարկութիւն մը ըլլայ: Ամէնքս ալ գիտենք որ այս զօրութիւնով ստեղծուած ենք, վասն զի ամէնքս ալ գիտակցութիւնով իմացած ենք այն շարժութիւնները ունենալնիս, որոնք որ անոր կը տրուին: Եւ թէ որ հարցուի թէ ինչպէս կամ ինչո՞ւ այս զգացումները ունենալու այս զօրութիւնը եղեր է մեր մէջը, այս միայն կրնանք ըսել, թէ մտքին Արարիչը ասանկ հաճեր

է զանիկայ ստեղծելու, եւ թէ ասիկայ մեր բնութեանը մէկ ընդհանուր եւ վերջնական տարրն է:

Ուստի թէպէտ եւ միտքը ի բնէ ընդունակութիւն ունի գեղեցկութեան շարժութիւններու, ինչպէս որ ամէն մարդ գիտէ, սակայն այս ալ գրեթէ նոյնչափ յայտնի է բնութեան թէ՛ ֆիզիկական եւ թէ իմացական մասին մէջ տեսած կարգադրութիւններէն, թէ այս շարժութիւններն իրենց հաստատուն՝ որոշ պատճառներ կամ նախորդներ ունին: Տեսանք որ այս պատճառներն կարգ մը կամ տեսակ մը բաներու սահմանուած չեն, այլ բազմադիմի պարագաներու մէջ կը գտնուին. տրամաբանութեան գործողութիւններուն մէջ, բանաստեղծութեան երեւակայական ստեղծումներուն մէջ, երաժշտական եղանակներու մէջ, բնաբանական փորձերու մէջ, նիւթական գոյութեանց ձեւերուն ու կերպարանքներուն մէջ, եւայլն: Թերեւս իրրեւ ընդհանուր խօսք մը (այսինքն եղած դէպքերուն շատը կամ մեծ մասը մէջ առնելով) կրնանք հաստատել թէ՝ այս առիթ եղող առարկաները՝ չի կրնար ըլլալ որ՝ մարդին ներկայութեանը գան, ու միտքը անշարժ մնայ. մենք զանոնք կը ընդունինք, եւ հարկաւորապէս քիչ կամ շատ բերկրութեան զգացում մը կ'ունենանք, որ անով կը կարողանանք գեղեցկութեան հանգամանքը այն առարկաներուն տալ:

Այս բանը իրրեւ ուղիղ ընդհանուր հաստատութիւն մը ցուցընելէնէս կը հասկըցուի որ կան այնպիսի առարկաներ ալ, որոնք ի բնէ գեղեցկութեան շարժութիւն չեն պատճառեր: Եւ ասկէ ճամբայ կը բացուի առջեւնիս գեղեցկութեան շարժութիւն պատճառելու զօրութեան կողմանէ իրերուն մէջ եղած այս տարբերութեանը վրայ աւելի մասնաւոր քննութեանց մտնելու: Ըստ այսմ՝ մեր ընելու յառաջիկայ ծանօթութիւններովը նպատակնիս այս առարկաներէն եւ առարկաներու ձեւերէն եւ որպիսութիւններէն մէկ քանին ցուցընել է, որոնք որ կ'երեւնայ թէ ի բնէ՝ եւ այդ զօրութիւնը չունեցող ուրիշ առարկաներէ որոշուած ըլլալով՝ յարմարութիւն ունին յիշեալ զգացումները մեր ներսիդին շարժելու:

258. Ծանօթութիւնք մնացեալ զննկեցկութեան վրայ: — Բոլորակ:

Այն առարկաներուն եւ առարկաներու որպիսութիւններուն վրայ ընտրութիւն ըրած առնենիս, որոնք որ կը կարծենք թէ իրերուն սկզբնական կազմութենէն յարմարութիւն ունին ներսիդինիս հաճութեան շարժութիւններ ծագեցընելու՝ իրենք իրենցմէ՝ առանց մէկ արտաքին օգնութեան մը, չենք խոստանար սուղութեամբ խօսելու: Ըսելիքներնուս ճշմարտութեանը վկայութիւնը մարդոց

ընդհանուր փորձառութիւնը պիտի ըլլայ, եւ բոլոր ընել կրցածնիս՝ այդ փորձառութեան արդիւնքը յառաջ բերել է, որչափ բան որ տուգուած է: Ուստի ակզբնաւորութիւնը նիւթական բաներէն ընելով, ընդհանուր փորձառութեան վկայութեամբը կը համարձակինք հաստատել՝ թէ նիւթոյ այնպիսի տրամադրութիւնները կամ ձեւերը կան որ գեղեցիկ են. ինչպէս՝ Բոլոր-ին:

Հաղիւ երբէք կը պատահի որ ոլորուն կամ օձապտոյտ ձեւի մը վրայ նայինք, ու հաճութիւն մը չիմանանք. եւ երբոր բոլորակ ըլլայ տեսածնիս, հաճութեան զգացումնիս ալ տատակագոյն կ'ըլլայ: Ասոր համար Հոգարդ, որ թէ՛ իր մեծաւոր կարողութիւններովը եւ թէ իր կենաց սովորութիւններովը արժանաւոր է տանկ բանի մը մէջ դատաւոր սեպուելու, իր Վերլուծութիւն Գեղեցկութեան ըսուած գրքին մէջ բացայայտ կերպով կ'ըսէ՝ թէ այն գծերը, որոնց վրայ ամենէն շատ փոփոխութիւն կայ, ամենէն աւելի գեղեցկութեան պատճառ կ'ըլլան. եւ թէ մակերեւոյթ մը պատելու ամենէն գեղեցիկ գիծը ոլորունը կամ օձաձեւն է, կամ անոր որ շարունակ բայց անիմանալի կերպով մը կը խոտորի ուղիղ գծէն: Այս գիծը, որն որ յաճախ կը տեսնենք խեցիներու՝ ծաղիկներու եւ բնութեան ուրիշ համայական երեւոյթք ունեցող բերքերուն վրայ, ինք գեղեցկութեան գիծ կ'անուանէ:

259. Բնածին կամ ներքին գեղեցկութեան վրայ: — Բոլորակ:

Գեղեցկութեան նիւթը հետազօտած ատեննիս հարկ է որ երկու նկատմամբ դիտողութիւն ընենք անոր վրայ. այսինքն է՝ իրրեւ ներքին եւ իրրեւ Ջուգորդեալ: Այս գլխուս մէջ տալու ծանօթութիւններնիս միայն Բնածին կամ ներքին ըսուած գեղեցկութեան վրայ պիտի ըլլայ, որ այս անունով խմացընել կ'ուզենք այն գեղեցկութիւնը, որ իրերուն բնութեանը մէջ կայ, դիպուածական կամ ըսկ յաւելուած եղող պարագաներէ անկախութեամբ: — Ըստ այսմ Բոլոր-ին տուած գեղեցկութիւննիս այս տեսակէն է: Այն առարկաներն, որոնք որ բոլորակաձեւ են, կամ այն ձեւին մօտ են, որ աչքերնուս չարունակ դարձող շրջագիծ մը կ'երեւցընեն, անոնք իրենց մէջ, եւ բուն այդ ձեւակերպութեան պատճառաւ, քիչ կամ շատ՝ եւ յաճախակի բարձրաստիճան գեղեցկութիւն մը ունին: Կաչին ծառ ցօղունը, սաղարթախիտ ուռենիին կոր ճիւղերը, բազեղան ոլորտ պտոյտքը, կնձնիին բոլորտիքը փաթթուղ որթը, օձապտոյտ գետը շատ հաճելի կ'երեւնան մարդուս աչքին: Երկինք ընդարձակ բոլորակաձեւ տարածութիւնը, երբոր պարզ գիշերուան մէջ կը զննենք, գեղեցիկ առարկայ մըն է տեսութեան, իր վրայ

սիրած լուսահայլ աստեղաց պարերուն չքեղութենէն անկախութեամբ մնառնելով, իր ահագին ազդեցուածը երկինքի երեսը պարզող ծիածանը անշուշտ չատ գեղեցիկ առարկայ մը սիրտ սեպուէր մինչեւ անգամ թէ որ լոկ չրջագիծ ձեւ մը երեւնար, առանց այն աննախանձորդ փառաւոր գոյները վրան տեսնուելու: Այսպէս են բազմաթիւ ուրիշ օրինակներ ալ, առաւութեամբ բնութեան գործքերուն մէջ ցրուած, որոնց թուոյն չատութիւնը չի ներեր որ հոս մէկիկ մէկիկ յիշենք:

260. Ուղիղ եւ անկիւնաւոր ձեւերու գեղեցկութեան վրայ:

Թէպէտ եւ բոլորակաձեւ կամ չարունակ մուխոխող չրջագիծը բոլոր ուրիշ չրջագիծներէ աւելի բերկրութեան չարժութեանց պատճառ կը սեպուի, սակայն կարծելու չենք թէ ուրիշ ձեւեր զուրկ են այս գեղեցկութեան զօրութենէն: Հարկաւոր չէ ըսել, թէ բնութեան գործքերը քննած ատեններս՝ օձաձեւ եւ ոլորուն ձեւերէ ի զատ բազմաթիւ ուրիշ օրինակներ ալ կը գտնենք ուղիղ եւ անկիւնաւոր ձեւերու, թէպէտ եւ թերեւս եռքիններէն քիչ են: Այս ձեւերուն, ինչպէս որ բնութեան ձեռքէն ելած են անանկ, քիչ կամ չատ գեղեցկութիւն ունենալուն վրայ մէկ մարդ մը չի կրնար տարակուսիլ: Գրեթէ աւելորդ բան մըն է ասիկայ բացատրելու աշխատիլը անոնց, որոնք որ բնութեան բազմաթիւ կերպ կերպ գործքերը՝ որ ամէն կողմ տարածուած են՝ տեսնելու եւ դիտելու սիրտ եւ աչք ունին: Անոր ձեւերը թէ՛ տարրականները եւ թէ բազադրեալները, անհամար են. եւ թէ որ ասոնց ամենուն վրայ ալ գեղեցկութիւնն չգտնուիլը ճչմարիտ է, ատ ալ նոյնչափ ճչմարիտ է, թէ գեղեցկութիւնը միայն մէկ հատին կամ մինչեւ անգամ մէկ փոքրը մասին սահմանուած չէ: Այն մեր քալած գետնին երեսը սրսուռած ճիւղերուն իրարու հետ հիւսուած թուփերը, եթէ ներելի է ըսել, գեղեցկութեան կայծերը եւ ճաճանչները կը հեղուն ոտքերնուս բոլորտիքը: Կնճռին ալ, որ ընդարձակ տաղարթալից կանանչ կամարը վրանիս տարածած դէպ ի երկինք կը բարձրանայ, գեղեցկութիւնով կը փայլի, թէպէտ եւ խիստ բազմերնակ կերպարանք մը ունի: Մտադիրութեամբ կ'ընդունինք, վասնզի դէմ որ կենանք մեր բնութեանը թելադրութիւններուն վրայ բանացած կ'ըլլանք, թէ տաղարթական ուռնիին կոր ճիւղերուն վրայ գեղեցկութիւն մը կայ: Եւ սակայն՝ նոյն ատենը՝ ներսիդինիս հակամիտութիւն մը չենք զգար հաստատելու՝ թէ անապատին մէջ ցցուած առանձին միայնակ արմաւենին, որ միայն երկայն բարակ ուղիղ առանց ճիւղ

բան մը ունի, կորնթացւոց սիւներուն նման գլուխը փունջ մը տերեւով, գեղեցկութենէ զուրկ է բոլորովին:

«Բազմաթիւ տորին կարգէ բուսեղէններ կան, կ'ըսէ Էլիզըն եւ չատ հասարակ խոտեղէններ, որոնք բոլորովին անկիւն ու ուղիղ գին են, եւ բոլոր կազմուածքներնուն վրայ ամենեւին մէկ կորութիւն մը չ'երեւնար. եւ սակայն ամենն ալ գեղեցիկ են»: Ուրիշ տեղ մը առաւել գեղեցկութիւն կու տայ բալասանի անկիւնաւոր ցօղունին, եւ մրտենիին համար կ'ըսէ, թէ «Մինչհանրապէս գեղեցիկ ձեւ մը կը սեպուի, սակայն ցօղունը ուղղահայեաց չոկութեամբ կը բուսնի, եւ ճիւղերուն յօդուածներն ալ նմանապէս կանոնաւոր ուղղանկիւն կը ձեւանան, ու ճիւղերը կամ ուղիղ եւ կամ անկիւնաւոր գծով կ'երկննան»:

261. Քառակուսի, բազմանկիւն եւ եռանկիւն ձեւերու վրայ:

Գեղեցկութիւնը միայն բոլորակի տեսակ ձեւերու սահմանուած չըլլալը ցուցընելու համար անցեալ հատուածին մէջ բլած ծանօթութիւններնիս բնական դիտողութիւններէ ի զատ արհեստական գործքերու վրայ տեսածներնէս ալ կը հաստատուի: Օրինակի աղագաւ՝ քառակուսին, թէպէտ եւ գեղեցկութեան կողմանէ նշանաւոր ձեւ մը չենք սեպեր, սակայն փոքր ի չատէ նկատողութեան արժան է, իր գործնական յարմարութեանը համար, ու նաեւ ուրիշ մէկ քանի ձեւերէ աւելի մարդուս ձեռքին վարպետութեանը տակն իյնալուն համար՝ ճարտարապետութեան մէջ չատ կը գործածուի ասիկայ, եւ ընդհանրապէս հաճոյական եւ երբեմն ալ չատ գեղեցիկ կերպարանքով մը կ'երեւնայ:

Իրգածեւը, որ բոլորակին հետ եւս առաւել մերձաւորութիւն չունեցող ձեւ մըն է, Գոթական ճարտարապետութեան մէջ նշանաւոր մաս մը կը սեպուի, եւ երբոր պէտք եղածին պէս բաղադրուի ուրիշ ձեւերու հետ, որոշ հաճութեան դգացում մը կու տայ մարդուս: Հոկարդ այն իր ծանօթութիւնը բացատրած տեղը, թէ զանազանութիւնը մեծ ներգործութիւն ունի գեղեցկութիւն յառաջ բերելու մասին՝ բացայայտ խօսքով կ'ըսէ, թէ իրգածեւը, որ յատակէն ինչուան գլուխը կամաց կամաց կը նուազի, գեղեցիկ ձեւ մըն է: Եւ ատանկ սեպուելուն համար է որ այնչափ չատ գործածուած կը գտնենք՝ չէ թէ միայն յիշեալ ճարտարապետութեան մէջ՝ իբրեւ անոր մէկ յատուկ մասը, այլ նաեւ աշտարակներու դամբանական յիշատակարաններու եւ ուրիշ արհեստական գործքերու մէջ:

Եռանկիւն ձեւերն ալ գեղեցկութենէ զուրկ չեն: Էլիզըն կ'ըսէ, թէ ծունաց եւ հառվնայեցւոց իրենց կիրթ ախորժակ ունեցած

առեններըը գործածած կարասիներուն ձեւերը գրեթէ առ հասարակ ուղիղ եւ անկիւնաւոր դծերով լեցուն էին։ Հին ապողովեան եռոտանիէն զեղեցիկ ի՛նչ կայ, կը հարցնէ «Ոտքերը կամաց կամաց բարակցած ինչուան վերջը եւ իրենց վերջաւորութեանը մօտէն իրարու հետ միանալ սկսած. սեղանին տախտակը՝ սակաւ ինչ զարդարանքով՝ գրեթէ ուղիղ անկեամբ ոտքերուն վրայ զետեղած. եւ ամէնը մէկէն մէկ անկատար եռանկիւն մը եղած, պատուանդանը վեր։ Ասկէ աւելի անկիւնաւոր ձեւ մը գրեթէ անհնար է սովցընել ասանկ շէնքի մը մէջ, եւ սակայն ասկէ ալ զեղեցիկը չի կրնար ըլլալ»։

Ըսուածներուն վրայ արժան է սա մէկ բացատրական ծանօթութիւնն ալ աւելցընել։ Շատ պատճառ կայ հաւատալու թէ մէկ առարկայի մը պատկերը որչափ որչակի եւ անմիջապէս որ ըմբռնենք մտքով, անոր մեր մէջը պատճառած զեղեցկութեան չարժութիւնն ալ այնքան տատիկ կ'ըլլայ ամէն տեղ։ Անտարակուսելի պատշաճութեամբ եւ խելքի հարցնելով կրնայ մէկը հաստատել թէ քառակուսի ձեւն ալ բոլորակի չափ զեղեցկութիւն ունի, թէպէտ եւ ընդհանրապէս կ'ընդունուի թէ առջինին զեղեցկութիւնը եռքինէն քիչ է։ Սակայն այս ալ մէկ խնդրոյ նիւթ մըն է, թէ արդեօք այս տարբերութիւնը ըստ մեծի մասին նոյն իսկ ձեւերուն սկզբնական զօրութիւններէ՞ն է, եթէ ոչ հոս հիմայ չիշուած պարագայէն։ Ուրիշ խօսքով՝ արդեօք այս իրական ճշմարտութենէն չէ՞, որ բոլորակը՝ աւելի պարզ ձեւ մը ըլլալով՝ առաւել ուղղակի որոշ եւ բարոյական տպաւորութիւն մը կ'ընէ, ընդհակառակն՝ քառակուսի եւ անոր նման ձեւերու մէջ մարդուս մտադրութիւնը նկատուելու կազմերուն եւ անկիւններուն կը բաժանի։

262. Գոյնի բնածին կամ ներքին զեղեցկութեան վրայ։

Հետազօտած հետաքրքրական նիւթերնուս քննութիւնը յառաջ տանինք, ծանուցանելով՝ թէ ինչպէս որ մարմիններու չրջագիծը եւ ձեւը գիտնալէն, նոյնպէս եւ գոյներու վրայ նայելէն զեղեցկութեան չարժութիւն կ'ունենանք։ Այս բանիս վրայ մեր ընդունած վարդապետութիւնը այս է, թէ գոյներէն ոմանք, եւ թէ զուգորդութեանց միջոցաւ իրենց վրայ չաւելեալ որպիսութիւններէ անկախութեամբ, յարմարութիւն մը ունին ներսիդիմիս այն հաճութեան զգացումները գրգռելու, որոնցմէ մենք ալ հեղինակութիւն կ'առնենք այն զգացումներուն պատճառները զեղեցիկ անուանելու։ Ուրիշ խօսքով՝ անանկ գոյներ կան, որոնք սկզբնական կամ ներքին զեղեցկութիւն մը ունին։ — Այս կարծիքը հաստատելու համար՝

բնականապէս աչքերնուս հանդիպող զանազան դիտողութիւններէն մէկ քանին միայն ոլորկ կարզանանք հոս ակնարկելու, առանց անոնց վրայով մանրամասն քննութեանց պարապելու, որ ասիկայ բոլորովին յառաջիկայ նիւթես վրայ խօսող գործի մը ներելի է ընել։

Ա. Լոկ գոյներու վրայ նայելէն հաճութիւն յառաջ գալը մանկութեան հասակին մէջ կը տեսնուի։ Այս հաճութեան չարժութիւնը զգալէն է որ մանկունք այնչափ կանուխ կը սկսին պատուհանէն ներս ծագող եւ կամ ուրիշ աղբիւրէ մը իրենց տեսութեան զգայարանքին հասնող լուսոյն վրայ յառեալ նայելու։ Զուարճալի բան մըն է տեսնել՝ թէ փոքր տղայք ինչպէս յափչտակուած ծաղիկէ ծաղիկ կը վազվզեն եւ անոնց գոյներուն պայծառութիւնը իրարու հետ կը բաղդատեն։ Աչքերնին միշտ փառաւոր կերպով գոյնըզգոյն ներկուած բաներու ետեւէ ըլլալով, երբոր խիտ առ խիտ ծաղկաթէ զգեստաւորեալ եւ կամ խորունկ կարմիր ու գեղին պըտուղներով բեռնաւորեալ ծառ մը կը տեսնեն, կը կայնին ու ակընպիշ անոր վրայ կը նային։ Թիթեռնիկին թեւերուն պայծառ գոյներուն զարնուելէն է որ այնչափ անձանձրոյթ աշխատանօք ետեւէն կ'իյնան բռնելու, եւ երբեմն իրենց սիրելի խաղը վայրիկ մի կանգ կը թողուն փայլուն գունաւոր թռչունի մը երանգը տեսնելու։

Բ. Այս նոյն արդիւնքներն չատ աղէկ կը տեսնուին նաեւ վայրենի ազգաց մէջ։ Անտառաբնակ ժողովուրդք այնչափ անկիրթ եւ բնական զգացողութիւններէ այնքան զուրկ չեն, որ երբեմն իրենց որսորդութեան եռանդը կը մոռնան՝ ճամբաներնուն մօտ բացուած ծաղիկները զննելու։ Դիտելով թէ իրենց լիճերուն ու գետերուն ձուկերը՝ իրենց անտառներուն թռչունները եւ նոյն իսկ ծառերը ինտոր գեղեցիկ կ'երեւնան գոյներով, իրենք ալ կ'աշխատին մարմիննին արհեստական գոյներով եւս առաւել գեղեցկացընելու, ինչ հանդերձ որ տեսնեն, գոյներուն փառաւորութեանը համեմատ գին կու տան. մազերնուն հետ փայլուն ու գոյնզգոյն փետուրներ կը հիւսեն. եւ ինչպէս որ Քոլոմպոսին Սպանիացիներուն նաւապետը ըլլալը իր ծիրանի հագնելէն կարծեօք գտեր են, անանկ ալ սովորութիւն ունին իրենց մէջ պատուոյ եւ մեծութեան աստիճանին հագած հագուստներնուն չքեղութիւնովը ցուցընելու։

Գ. Այս նոյն բանը, որ այնչափ չամախ տեսնուած է վայրենիներու մէջ, քաղաքավարեալ ընկերութիւններու ռամկաց կարգին մէջ ալ կը գտնուի, թէպէտ եւ բաղդատմամբ քիչ։ Կրթեալ անձանց վրայ՝ գոյներու զննութենէն հաճութիւն զգալու բնաւորութիւնը աստիճանաւ մը տկարացած կ'երեւնայ, ուրիշ աղբիւրներէ հաճութեան չարժութիւններ ընդունելու բնաւորեալ ըլլալնուն համար։ Իսկ ընդհակառակն անոնք որ չատ սակաւ մտաւոր

կրթութեան տէր եղած են, եւ հետեւաբար իրենց հաճութեան աղբիւրներն մարքերնուն մակերեւոյթին աւելի մօտ զետեղուած կըրնան սեպուիլ, այս բնաւորութիւնը անկորուստ պահած են: Դուռնաւոր առարկաները ընդհանրապէս շատ հաճութիւն կու տան իրենց, այնպէս որ՝ իրենց աչքին առջեւը՝ որ եւ իցէ ուրիշ որպիսութիւն մը գոյնի պակասութեան տեղը դիւրութեամբ չի կրնար լեցընել: Զենք կրնար պատշաճ կերպով ասանկ կարծիք մը ընել, թէ գեղեցիկ առարկային ու մարքին մէջ տեղը միջանկեալ անանկ բան մը ըլլայ, որ անկէ յառաջ գայ այս հաճութիւնը. այլ մանաւանդ պարտաւորած ենք ամէն պարագայի մէջ այս հետեւութեան վրայ մնալու, թէ առարկային ներկայութիւնն է հաճութեան շարժութեանը մի միայն հիմնական պատճառը:

263. Գոյներու ընդհանրոյս գեղեցկութեանը վրայ ուրիշ բացատրութիւններ:

Գոյներուն իրենք իրենցմէ գեղեցկութեան շարժութիւն պատճառելու յարմարութիւն ունենալուն մէկ ուրիշ ապացոյց մըն ալ կըրնանք բերել ի ծնէ կոյր եւ նաքէն աչքերնուն լուսունքը կեղեւուելով կամ ուրիշ կերպով տեսութեան զգայարանքնին բացուածներու վրայ եղած դիտողութիւններէն: — Ուարտրոի Ճակոբոս Միքէլին վրայ կը խօսի ու կ'ըսէ. «Մէկ աչքը յաջողութեամբ բժշկեցի, եւ հիմայ շատ կը զուարճանայ տեսանելի բաներով, թէպէտ եւ այդ անցքէն ընդունած ծանօթութիւններուն վրայ շատ վստահութիւն չունի: Օր մը փառաւոր գոյներով նոր հանդերձներ տարի իրեն, եւ անճառելի կերպով բերկրեցաւ: Տեսողական հաճութեան այսպիսի հետաքրքրական տեսարան երբէք տեսած չունէի»:

Սակայն այս կոյր անձը կ'երեւնայ թէ իր տեսութեան կարողութիւնները աղէկ մը բացուելու գործողութիւնները չեզած ալ լուսոյ եւ գոյնի վրայ քանի մը աղօտ զաղափարներ ունի եղեր: Եւ այս իր անկատար տեսութեան կիրառութեանը հետ կցուած եղելութիւններն ալ վճռաբար մեր այս հաստատած վարդապետութեան նպաստաւոր են: Այս բանիս վրայով պատմուածներէն հոս յիշելիքնիս հետեւեալներն են: «Պտիկութեանը առենը երբոր այս տըզան ոտք ելաւ, անանկ կը ցուցնէր թէ փայլուն ու աչք առնող բաները մտադրութիւնը կը քաշէին, եւ թէպէտ եւ իր պատմութեանը ամէն մասէն կը հաստատուի իր այդ զգայարանքներէն շատ քիչ ծանօթութիւն ընդունելը, եւ սակայն այնչափով ալ շատ տեսողական հաճութիւն կը վայելէր: Սովորութիւն ունէր իր աչքին ու լուսատու առարկաներու մէջտեղը անանկ բաներ բռնելու, որոնք որ գաւեր էր որ մէջ մտնելովնին լուսոյ քանակութիւնը կ'աւելցընեն. եւ իր գլխաւոր զբօսանքներէն մէկն ըրած էր ապակիի կտորներով կամ թափանցիկ քարերով եւ կամ ասոնց նման ուրիշ բաներով արեւին ճառագայթները կեդրոնացնելը, այդ նիւթերը աչքին ու լուսոյն մէջտեղը բռնելով, ու այլ եւ այլ կողմերը դարձընելով դննելով: Շատ անգամ ալ այս նիւթերը ակառներուը կոտրտելով կը չտկըռտէր ու այն ձեւը կու տար անոնց, որով որ աւելօք հաճութիւն կրնային տալ իրեն: Ուրիշ կերպեր ալ ունէր, որոնցմով որ՝ սովորած էր՝ այս իր լուսոյ բաղձանքը լեցընելու: Կ'ելլէր սենեակ մը կամ տանը դրսիդին առանձին չինուածքի մը մէջ կ'երթար, դռները ու պատուհանները կը գոցէր, ու հոն արեգական շառաւիղները ներս մտնելու ծակի մը կամ բացուածքի մը վրայ աչքը դրած՝ մեծ եռանդով խել մը ատեն կը կենար լոյսը դիտելու: Նաեւ ձմեռ գիշերները շատ անգամ սենեակին մէկ մութ անկիւնը կ'առանձնանար, ու հոն իր զուարճութեանը համար լոյս մը կը վառէր: Այս բաները երբոր ատենը, ինչպէս նաեւ միւս զգայարանքներովը հաճութիւն զգացած ատեններն ալ, իր դէմքին ու բոլոր շարժուածքներուն վրայ սաստիկ խղճ մը եւ հետաքրքրութիւն մը կը տեսնուէր»:

Ա այլ եւ այլ տեսակ ապացոյցներէն այս հետեւութիւնը կը հանենք, թէ գոյնք՝ բուն իսկ մեր կազմուածքէն՝ յարմարութիւն ունին ներսիդինիս գեղեցկութեան շարժութիւններ պատճառելու:

264. Ձայներուն գեղեցկութեան աղբիւր ըլլալուն վրայ:

Գանք հիմայ այս խնդիրը քննելու թէ արդեօք գեղեցկութեան շարժութիւն պատճառելու զօրութիւնը ձայներու վրայ ալ կը գըտնուի՞, եւ հոս ալ բաւական պատճառ կը գտնենք հաւատալու՝ թէ ասոնց վրայ ալ այս բանը ճշմարիտ է՝ մէկ սահմանով մը. այսինքն թէ այսինչ այնինչ ձայները իրենք իրենցմէ հաճելի են. եւ անոր համար, արդէն ցուցուած դիտողութեանց համաձայն, գեղեցիկ կ'ըսուին— Սակայն ձայներու գեղեցկութեան վրայ քննութիւններնիս յառաջ տարած ատեննիս աղէկ է որ անգամ մը վերագառնանք այս գլխուն սկզբնաւորութեան մտերը եղած այն ծանօթութեանը, թէ գեղեցկութեան աղբիւրները կամ պատճառները տեսակ տեսակ են, թէպէտ եւ ներսիդինիս յարուցած շարժութիւններնին բոլորն էապէս մէկ են, Հոն ըսուածներուն նայելով՝ մենք ինքզինքնիս ազատ չենք զգար, ինչպէս որ ոմանք կարելի է հակամիտին, ձայներու մէջ գեղեցկութիւն ըլլալուն վրայ երկրայելու, լոկ այս բանիս համար՝ որ ձայները ուրիշ գեղեցկութեան աղբիւր եղող բաներէ՝ ինչպէս գոյ-

ներէ եւ ձեւերէ յայտնապէս դէմովին տարբեր բաներ են: Բնութեան մէջ այնպիսի դիտաւորութիւն մը չի տեսնուիր որ գեղեցկութիւնը այս կերպով սահման մը տակ առնուի: Ընդհակառակն թէ որ կան անանկ ձայներ, որոնք իրենց մէջ անանկ բան մը ունին, որն որ բուն իր բնութեամբը ներսիդինիս հաճելի շարժութիւններ կը դրգռէ, ըսել է թէ անոնք ուրիշ ձայներէ որոշուած են այդ պարագայով, եւ մեզի բաւական պատճառ տուած են զանոնք գեղեցիկ սեպելու եւ գնահատանքով յորջորջելու:

Ա. Սակայն ձայներու մէջ բնածին գեղեցկութիւն մը կայ ըսելով՝ չենք ուզեր որ հասկըցուի թէ բոլոր ձայները՝ ինչ տեսակ որ ըլլան՝ այդ որակութիւնը ունին ըսել կ'ուզենք: Կան անանկ ձայներ, որոնք՝ ինքնիրեննուն նկատելով՝ իրաւամբ անտարբեր կը սեպուին. կան անանկներ ալ որ ճշմարտապէս անախորժ են. Չկայ մէկը որ տարակուսի անախորժ անուանելու անիւի մը խառնաձայն ճռնչիւնը, սղոցին խարտելը, իշուն գոռալը, սիրամարգին ճչելը կամ օձին սուլելը: Ուրիշ ձայներ ալ կան, ինչպէս՝ գառին մայելը՝ կովուն բառաչելը՝ այծին կանչելը եւ կենդանեաց ուրիշ կերպ ձայներն ու աղաղակները, որոնք ինքնիրեննուն բոլորովին անտարբեր կ'երեւնան: Դիտենք որ այս ձայներն երբեմն գեղեցիկ կ'ըսուին. եւ սկզբը չէ ուրանալ այս ալ որ երբեմն մինչեւ անդամ բարձրատիման հաճութեամբ մտիկ կ'ընդունին: Սակայն այն պարագաներուն մէջ ունեցած գեղեցկութիւններին մենք յաւէտ զուգորդեալ գեղեցկութիւն կը ճանչնանք, քան թէ ներքին. յաւելուած պարագաներէ յառաջ եկած կը սեպենք աւելի, քան թէ նոյն իսկ ձայներէն: Ասանկ առեններ զգացուած գեղեցկութեան ինչ տեսակ բան ընդունելու վրայ էլիզբնին ըրած հետեւեալ ընտիր բացատրութիւնը կարդալու արժան բան մըն է:

«Գառին մայելը գարնան մէկ զուարճալի օրը գեղեցիկ բան է. սակայն ձմեռուան մէջտեղը բոլորովին զուրկ է այն գեղեցկութենէն: Ամառը հովուական դաշտի մը մէջ հեռուանց կովին բառաչելը լսելը շատ անուշ կու գայ. իսկ խաշանց բակի մը մէջ եթէ մտիկ ընես, բոլորովին անախորժ է: Բզեզին ամառուան յստակ իրիկուններն բզզալը գեղեցիկ է, կարծես թէ այն զուարճալի պահուն խաղաղ եւ հանդարտիկ լռութեան յարմարութիւն մը ունի. կէս օրուան ժամանակ կատարեալապէս անտարբեր ձայն մըն է: Ծիծեռնիկին ճռուողելը առտուանց գեղեցիկ է, մեզի անանկ կը թուի թէ առաւօտեան զուարճութիւնը կը յայտնէ. ուրիշ առեններ բոլորովին աննշանակ՝ մտադրութիւն չգրաւող բան մըն է: Մինչեւ անգամ սոխակին քաղցրանուագ երգը, որ արշալուսին եւ իրիկուններ ու գիշերը այնպէս զմայլելի կու գայ, ցորեկը բոլորովին անտես կ'առնուի. այնքան որ ասկէ այս ընդհանուր սխալմունքը ելեր է՝ թէ սոխակը միայնակ գիշերները կ'երգէ»:

265. Բացատրութիւնք ձայներու բնածին գեղեցկութեանը վրայ:

Բ. Ուրիշ ձայներ ալ, անոնք որ տիրապէս երաժշտական ձայնք կ'ըսուին, չէ թէ լոկ յաւելուած՝ այլ բնածին կամ ներքին գեղեցկութիւն մը ունին: Ճշմարիտ է թէ այլ եւ այլ ազգեր այլ եւ այլ ոճ կամ ախորժակ ունին երաժշտութեան, ժողովրդոց վիճակէն եւ սովորութիւններէն եղանակաւորեալ. սակայն այն բանն որ տիրապէս երաժշտութիւն կրնայ ըսուիլ, պատահական կամ դիպուածական պարագաներէ ինչ եղանակաւորութիւն առած որ ըլլայ ըլլայ, բնութեամբ շատ կամ քիչ գեղեցկութիւն ունի: Երաժշտական ձայնք, իրենց կապակցութիւններէն եւ խօսքերէ անկախաբար, անանկ մէկ հանգամանք մը ունին վրանին, որով բոլոր ուրիշ ձայներէ կը տարբերին. այն է՝ իրենց թրթռման աստիճանին մէջ մէկ չափաբերական համեմատութիւն մը ունենալնին: Այսպիսի ձայները բնութեամբ մեզի հաճելի կու գան: Ուրիշ խօսքով՝ ամէն ինչ եւ իցէ սովորական պարագայի մէջ երբոր ականջնիս կը հասնին, բնականապէս եւ հարկաւորապէս հաճութիւն կու տան: — Դիտենք որ երաժշտական եւ ուրիշ կերպ ձայներէ հաճութիւն յառաջ գալը զուգորդութեան վարդապետութիւնով մեկնելու աշխատած են ոմանք, սակայն այս մեկնութեան մէջ խել մը դժուարութիւններ կան, որոնցմէ ոմանք աղէկ է որ հոս յիշենք:

1. Նախ եւ առաջ՝ ուրիշ պարագաներու մէջ տեսած բաներնուս վերաբառնութենէն կ'ակընկալենք թէ մարդուս սրտին մէջ ալ մէկ բնածին զգայութիւն մը պիտի ըլլայ ձայներու գեղեցկութեան: Ուրիշ պարագաներու մէջ տեսածներնիս որ կ'ըսենք, սոորին կարգի կենդանեաց վրայ երեւցածներուն են. եւ թէպէտ չենք պահանջեր որ առաջիկայ նկարագրնուս այս դիտողութիւնը շատ երեւելի նկարագրաւոր բան մը սեպուի, սակայն սուտգիւ մտածելու բան կայ մէջը: Ինչո՞ւ համար անբան անասունները ի բնէ հաճութիւն պիտի զգան ձայներէ, ու մարդս, որուն համար կրնանք ըսել թէ գէթ անոնց չափ կարօտութիւն ունի այս հաճութեանը, զուրկ պիտի ըլլայ անոր ընդունակութենէն: Անբան անասնոց (ամէնը չենք ըսեր, այլ շատերնին) այս հաճութեան ընդունակութիւնը ունենալը ամենաւին երկբայութիւն չվերցընելու ճշմարտութիւն մըն է, իրենց անհամար տեսակներովը, Լինէեսին ճշդութեամբ «երաժշտութեանով կը բերկրի» ըսած մտիկն առնելով, ինչուան Նիկէրի եգերքը դտնուող անդրադանդ Ափրիկեցւոյն կուշտ կարծրերին ձայնին հետ

մէկտեղ ծանր չարժուածքով խաղացող փիղը քաղցր ձայներու իրենց վրայ ըրած ազդեցութիւնը որոշակի կը յայտնեն: Այս ընդունած հաճութիւններին զուգորդութեան սկզբունքներով մեկնելու աշխատիլը՝ խիստ դժուարին ու թերեւս ծաղրալի գործ մը կ'ըլլայ: Եղած իրական ճշմարտութիւնը պարզապէս այս է՝ որ մտիկ կ'ընեն ու կը զուարճանան: Մինակ ձայնն է, ու չէ թէ մէկ ուրիշ բան մը, որ այն արտաքուստ ցուցուցած ցնծութիւններին իրենց ներսիդին կը գրգռի: Շատ կենդանիներ այնքան մեծ ներգործութիւն կ'ընդունին երաժշտութենէ, որ նախնի բանաստեղծներու եւ երաժիշտներու մեծամեծ գործքերուն վրայ խօսող հին մատենագրաց աւանդութիւնները հազիւ ճշմարտութեան սահմաններէն անդին կ'անցնին:

2. Տղայք՝ իրենց կանուխ հասակին՝ դեռ ձայներու հետ շատ զուգորդութիւններ ընելու պատեհութիւն չունեցած, շատ կ'ախորժին երաժշտական ձայներէ: Այս անանկ բան մըն է որ չենք կարծեր թէ մկկուն դիտողութենէն ծածկուած ըլլայ: Թող մէկ թափառական երաժիշտ մը սրինգը կամ տիկը բերանը (որ ասոնք բարձրաստիճան երաժշտական զօրութիւն ունեցող գործիքներ չեն սեպուիր) գեղ մը մտնէ, եւ ահա կը տեսնես որ տղոց մանկական սիրտը յանկարծական ցնծութիւնով մը կը բարեւէ անոր ձայնին գալուստը: Զուարթ դէմքերով պատուհանները կը լեցնան. եւ բերկրալից տղոց խումբեր, որ քիչ մը առաջ փողոցները ձայնողին կը հնչեցընէին, նոր ու հաճոյական դրդմամբ կը ձգեն խաղերնին ու կը վազեն կուգան դատարկաշրջիկ նուագածուին դիմացը կը շարուին: Առ հասարակ այս ասանկ է. եւ երբոր այս բանիս որչափ կանուխ հասակի մէջ սկսիլը կը մտածենք, ուրիշ դիտողութիւնով անմեկնելի կը թուի մեզի, բաց ի ասկէ՝ թէ ձայներէն ոմանք բնածին կամ ներքին քաշողութիւն մը ունին:

3. Այս նոյն բանը վայրենի ժողովուրդներ ալ իրենց վրայ կը ցուցընեն, երբոր առջի բերանը Եւրոպական չէնք երաժշտական գործիք մը կը տեսնեն, թէ եւ շատ պարզ ու անկատար բան ըլլայ: Ամերիկայի բնիկներուն համար կը պատմուի թէ Սպանիացիք նոր հոն գացած առեններին ասոնք կու գան շատ մանր զանգակներ ծախու կ'առնեն եղեր. եւ զանոնք վրանին կախած, կաքաւած առեններն իրենց չարժմունքներուն հետ մէկտեղ երբոր անոնց յստակ երաժշտական ձայները կը լսեն եղեր, ալ խիստ մեծ բերկրութիւն իմանալով կ'ուրախանան եղեր: Ամերիկայի աւելի մօտ առեններու պատմութիւններուն մէջ Ճիսուսեան քարոզիչ մը կը պատմէ թէ անգամ մը որ մէկ տգէտ ու կատաղի Հնդկաց ընկերութեան մը գացեր է, խորթաբարոյ եւ ոսոխական ընդունելութիւն մը ցուցուցեր են իրեն, որուէ հասկցեր է որ իւր հոն երթալը շատ բարի վախճան մը

պիտի չունենայ: Սակայն հետերնին վէճի մտնելու միտք չունենալով, այլ խաղաղութեամբ բանը վերջացընել ուզելով՝ հաներէ ազէյարմար գործիք մը, սկսեր է չալել. Հնդիկները երաժշտութեան ձայնը առածնուն պէս շուտ մը կակուղցեր են. եւ քովերնին եկած առենը ցուցուցած այն նախանձութեան եւ բարկութեան չար ոգին դէմքերնուն վրայէն իսկոյն հալածական եղեր է: — Հարկ չենք սեպեր այս նոյն բանը հաստատող ուրիշ ասոնց նման օրինակներ աւելցընել:

266. Ձայներու բնածին զեղեցկութեան ուրիշ օրինակներ:

4. Չորրորդ՝ երբէն լսողութիւններին բացուած խուլ մարդիկ, ու նաեւ՝ իրենց մանուածոր վիճակին պատճառովը մինչեւ այնինչ տարիքնին ամենեւին երաժշտական ձայն չլսած անձինք, որ ասոնց երկուքն ալ ի հարկէ անկարող եղած կ'ըլլան՝ այդ կերպ ձայներու հետ թէ' ախորժելի եւ թէ անախորժ զուգորդութիւններ կազակցելու, առաջին անգամ ձայն լսելնուն՝ փորձուած է որ՝ շատ հաճութիւն կը զգան: — Որչափ որ լսած ենք, այս բանը ասանկ գտած ենք: Եւ սակայն՝ որովհետեւ այսպիսի բաներ քիչ կը պատահին, եւ այն քիչ պարագաներուն ալ ամէնը չի պատմուիր, վասն որոյ մենք ալ այս բանը իրրեւ ընդհանուր իրական ճշմարտութիւն մը անկասկած վստահութեամբ ընդունելու ենք չենք կրնար ըսել: Գաստար Հոզբին առաջին անգամ երաժշտութեան ձայն լսելուն վրայով եղած պատմութիւնը այս սակաւաթիւ օրինակներուն մէկն է: Այսպէս ստորագրուած է այս եղելութիւնը:— «Չէ թէ միայն իր միտքը, այլ իր զգայարանքներուն շատն ալ՝ երեւցածին նայելով՝ առջի բերանը թմրած վիճակի մը մէջ էին, ու կամաց կամաց արտաքին առարկաներու իմացման ընդունակութիւններին կը բացուէր: Օրեր անցաւ, ու հապա թէ սկսեց աշտարակին ժամացոյցին զարնելուն ու զանգակներուն ձայնին նկատողութիւն ընել: Այս ձայներն գինքը մեծ զարմանքի մէջ ձգեցին, որն որ առջի բերանը իր ունկնդիր նայուածքներովը եւ դէմքին վրայ ցուցուցած այլակերպ չարժմունքներովը յայտնեց. բայց ասոր վրայ շատ չանցած չուտով ապշած մտածութեան մը մէջ ինկաւ: Քանի մը շաբաթ ետքը գիւղականի մը հարսանեաց թափօրը բերդին քովէն անցաւ, հիշդ իր եղած տեղին պատուհանին առջեւէն, խել մը երաժիշտներով: Ասիկայ ձայնը առաջին պէս յանկարծ ելաւ ուշքի վրայ, սկսեց մտիկ ընել, արձանի պէս անշարժ կանգնած. դէմքը այլակերպեցաւ, եւ աչքերը կարծես թէ իր յաւիտակուած ըլլալը դուրս կը ցադեցընէին. ականջ-

ներն ու աչքերը այնպէս կը թուին թէ ձայներուն ետեւէն կը չարժէին, քանի որ անոնք կամաց կամաց կը հեռանային. եւ ալ չլսուելու չափ հեռանալնէն չատ առքը լինք տակաւին անանկ անշարժ կեցած, մոխիկ ընելու դիրքով, որպէս թէ չուզելով այն իրեն երկնային փողերու պէս եկող ձայներուն վերջին թրթռմունքը կորսընցընել, կամ իբր թէ կարծելով որ հոգին այն ձայներուն ետեւէն գնաց, ու գինքը թմրեալ անզգայութեան մը մէջ ետեւը թողուց:

267. *Երաժշտութեան ազդեցութեան յարաբերութիւնը անոր բնածին բան մը ըլլալէն կախեալ է:*

Ձայներէն ոմանց բնածին կամ ներքին գեղեցկութիւն ունենալուն վրայ մէկ ծանօթութիւն մըն ալ կը մնայ տալու, — պէտք է յիշել որ մեր դէմ կեցած վարդապետութիւնը այս է, թէ երաժշտական ձայներու իրարու զուգորդութենէն ունեցած բոլոր զօրութիւններին գլխովին զուգորդութենէ է: Թէ որ այս ճշմարիտ ըլլայ, անատեն երաժշտական եղանակները չարադրողներուն յատուկ գործը զուգորդութեանց բնութիւնը եւ բերմունքները քննելը կ'ըլլայ աւելի, քան թէ ձայներունը: Սակայն այս բանիս մէջ ընդհանուրին կարծիքը անտարակոյս այս է, թէ երաժշտութիւն չարադրողը, ընելու գործին մէկ ընդհանուր ըմբռնումը կամ ծրագիրը առջեւը ունենալէն ի զատ, իր ճարտարութիւնը ու ախորժակը գործ կ'ածէ կատարեալ յօդաւորութիւնը չինելու՝ պէս պէս եղանակաւորութիւններ խօթելու եւ ճիշդ տեւողութիւն պահելու: Ասիկայ իր աշխատութիւններուն, չենք ըսեր թէ բոլոր, այլ գլխաւոր մէկ մասն է. իր հանճարին մնանաւոր կերպով գործելու տեղն է. եւ անոնց այս յօդաւորութիւնները՝ եղանակաւորութիւնները եւ տեւողութիւնը պէտք եղածին պէս նկատելու, ճշմարիտ է թէ իր աշխատութիւնները փուճ կ'ելլեն, չինած բանը հաճելի չ'ըլլար: Սակայն թէ որ առարկած վարդապետութիւններս իրաւ է, պէտք չէ՞ր որ երաժշտութեան վարժապետը կարող ըլլար ամենաանախորժ ձայները մէկտեղ բերելու եւ անոնցմով իր արհեստին մեծամեծ գործքերը յօրինելու, միայն թէ աշխատէր անոնց տգեղութիւնը՝ զուգորդութեան դիւթական հանդերձ մը վրանին հագցընելով՝ ծածկելու, Բայց կարծեմ թէ ասանկ բան մը ըսող պիտի չըլլայ, թէ զուգորդութիւնը այսպիսի զօրութիւն մը ունի՝ ընդհանրապէս, մինչեւ անդամ ճարտարութեան ձեռքը անցած առենը: — Սակայն ի զատ՝ առանց ամենեւին տարակուսելու այս ալ կ'ըսենք՝ թէ բանին բնութիւնը անանկ կը պահանջէ որ երաժշտական ճարտարութեան գործը, որ իր յօրինած բաները անմահութեան համար կը յօրինէ, գլխաւորապէս իրերու տարիքներուն եւ գոյացողական բաներուն հետ ըլլայ, ու չէ թէ դիպուածական եւ յաւելուած եղող բաներու հետ: Արուեստի մը գործքերը մչտնջենաւոր ըլլալու համար՝ ի հարկէ այն գործքերուն հիմունքը մնայուն բաներ ըլլալու են: Սակայն այս ուղիղ հասկըցուած բան մըն է որ զուգորդութիւնք բուն իսկ իրենց բնութենէն անստոյգ եւ փոփոխական են, քանի որ երաժշտութեան նուագներէն ոմանց գեղեցկութիւնը (լոկ մարդուս զգայողական խորհուրդը խօսելով) անկորուստ է. որ այս իրական ճշմարտութիւնը անոնց անհատատաւ եւ վաղանցիկ հիմանց վրայ չինուած ըլլալուն հակառակ կու գայ:

268. *Շարժման գեղեցկութեան մէկ տարբ ըլլալուն վրայ:*

Շարժումն ալ, որ մէկ նոր եւ որոշ առարկայ մըն է հայեցողութեան, սովորաբար՝ եւ արդար իրաւամբ՝ գեղեցկութեան արբիւրներուն կարգը դասուած է: Երբոր մէկ անտառ մը կամ ցորեկի արտ մը կը տեսնենք որ հովէն կը տատանի, հաճութիւն կը զգանք: Ոլորուն գետի մը չարժումը ախորժելի կը թուի մեզի. ախորժելի կը թուի, չէ թէ միայն գետին օձապտոյտ ըլլալուն համար, այլ ամենեւին հանդարտ չկանգնելուն համար: Կը զուարճանանք երբոր նաւու մը չարժումը կը տեսնենք, քանի որ հողմակից առագաստներով ծովը կը պատռէ ու կ'երթայ: Վրան կը նայինք՝ երբոր կեանք ունեցող բանի մը պէս կը չարժուի յառաջ կ'երթայ, ու ներսիդինիս հաճութիւն կը զգանք, անկարող ըլլալով այն զգացումնիս զսպելու կամ ինչու համար ծագելը գիտնալու: Եւ անոր բոլորտիքը եղող ալիքներն ալ, որ չարունակ կու գան ու կը զարնուին չորս կողմին, ու չեզջ չեզջ կողերն ի վեր կը բարձրանան ու զանազան ձեւերով պայթելով ետ կը դառնան, չատ աւելի գեղեցիկ երեւոյթ մը կը ցուցընեն, քան եթէ բոլորովին հանդարտ ու անշարժ մնալու ըլլային:

Ի՞նչ անուշ հիացմամբ կը նայինք վրիւրալից կարկաչահոսանքներու վրայ, որոնք լերանց գլուխն ի վար կը սրթթին, ու գոռալով իրենց խարսխին վրայ կ'իջնան խորտակելով: Ի՞նչ ախորժելի հաճութեամբ յառած կը նայինք անտառի մէջ չինուած խրճիթի մը ծխնելոյզէն ելլող մուխի սիւնակին վրայ, որ այս բանը տեսարանագիծք, որոնք առուգապէս բնութեան արուարձին երեւոյթներուն մէջ ինչ բաներու գեղեցիկ ըլլալուն վրայ դատողութիւն ընելուն կողմանէ ընտրութեան տէր սեպուելու են, չատ կը գործածեն գծագրութեանց մէջ, Ա՛յս մասին՝ գիտենք որ մէկը կրնայ ըսել թէ՝

այն խրթիթէն ելած ծուխէն յառաջ եկած հաճոյքիւնը անոր հետ մկկտել կապակցուած սիրալիր թելադրութիւններէ, գեղջկական կենաց առանձնութեան՝ անդորրութեան եւ առատութեան զուգորդութիւններէն կը պատճառի: Սակայն շատ պատճառ ունինք հաւատալու թէ՝ եթէ վայրենիի մը անմիխիթար տաղտուկէն, կամ դիպուածական հրդեհէ մը, եւ կամ Գնչուհիներու թափառական խումբի մը վառած կրակներէն ելած ալ տեսնելու ըլլանք, անատեսն ալ ըստ մասին նոյն զգացումը պիտի ունենանք: — Եւ թէ որ այս սահմանաւոր վայրերուն մէջ մեր սովորաբար տեսած այսպիսի շարժումները գեղեցիկ են, ի՞նչ յափշտակուած զգացումներով ապշած պիտի մնայինք, թէ որ հնար ըլլար որ տիեզերաց մէկ ծայրը դրուէինք ու անկէ մէկ նայուածքով կարող ըլլայինք անհուն միջոցի մէջ պըտտող աշխարհքներու եւ գրութիւններու կանոնաւոր ու անխափան շարժումնըը տեսնել:

269. Շարժման զեղեցկութեան վրայ բացատրութիւն ՌՀյմսէն:

ՌՀյմս հեղինակը, որ մեր շարժութիւններուն վրայ շատ բարակ քննութիւններ ըրած է, հետեւեալ բացատրութիւնները կ'ընէ այս նիւթիս վրայ: — «Շարժման զանազան ձեւերուն ամէնն ալ, թէ՛ արագ ըլլան՝ թէ ծանր, հաճելի են: Սակայն երկարատեւ շարժմանց համար քանի մը բացառութիւններ կան: Շարունակ շարժմանց այն աստիճանը, որ մեր իմացմանց բնական ընթացքին կը համեմատի, անիկայ ամէնէն հաճելի է: Ամենաարագ շարժումը քիչ մը ատեն զուարճալի կը թուի, բայց շուտով չափէն աւելի արագ կը սկսի երեւնալ. ձանձրալի կու գայ, ստիպմամբ մեր իմացողութեանց ընթացքը արագացընելուն համար: Ծանր շարունակ շարժումն ալ նըմանապէս անոր հակադարձ պատճառով անախորժ կ'ըլլայ, այսինքն մեր իմացմանց բնական ընթացքը դանդաղեցընելուն համար:

«Արագութենէ եւ ծանրութենէ ի զատ ուրիշ զանազանութիւններ ալ կան շարժման մէջ, որոնք որ հաճոյականութեան կողմանէ տարբերութիւններ կ'ընեն, կանոնաւոր շարժումը անկանոնէն նախապատիւ է. նկատէ մտքովդ գրեթէ բոլորակաձեւ պտրունակներու մէջ շրջող մոլորակներուն շարժումը, ու նաեւ անոնցմէ քիչ կանոնաւորութիւն ունեցող պարունակի մէջ պտտող գիսաւորներուն շարժումը, ու վերջինին չափ հաճելի չես տեսներ:

«Միօրինակ երագացող շարժումը, թիւերու բարձրացող յառաջատութեան նման, աւելի ախորժելի է, քան թէ միօրինակ ծանրըցողը, դէպ ի վեր շարժումը հաճելի կ'երեւնայ շարժող մարմնոյն բարձրանալէն, իսկ ծանրութեան զօրութիւնով կանոնաւորապէս

երագացող դէպ ի վեր շարժումին ինչ ըսենք, նոյն զօրութիւնով կանոնաւորապէս ծանրըցող դէպ ի վեր շարժման հետ բաղդատելով. ասոնց մըրը աւելի հաճելի է: Այս խնդիրը դիւրաւ լուծուելու բան մըն է:

«Ուղիղ գծով եղող շարժումը աներկբայ հաճելի է, բայց աւելի կ'ախորժենք ծածանող շարժումները, ինչպէս՝ ջուրի ալիքներունը, կրակի բոցինը, եւ գալող նաւուն. այս տեսակ շարժումները աւելի ազատ եւ աւելի բնական են: Ասկէ է որ օձապտոյտ գետն ու վտակը գեղեցիկ կ'երեւնան»:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԶՈՒԳՈՐԴԵԱԼ ԳԵՂԵՑԿՈՒԹԻՒՆ

270. Զուգորդեալ գեղեցկութիւն ըսելէն կը հասկըցուի թէ նախընթաց կամ ներքին գեղեցկութիւն ալ կայ:

Գեղեցկութեան նիւթին վրայ բացատրելու կարեւոր սեպած դիտողութիւններնիս երկու խնդիր կը պարունակեն. մէկմը այս՝ թէ բնածին կամ սկզբնական գեղեցկութիւն կայ. մէկմ'ալ այս թէ զուգորդութենէ կախեալ գեղեցկութիւն մըն ալ կայ: — Ինչ իրմէ գեղեցիկ բան չկայ, հապա ամէն բանի բոլոր գեղեցկութիւնը զուգորդութենէ կախեալ է ըսողներուն դէմ հոս կ'ուզենք Սդիւարդին մէկ ընտիր ծանօթութիւնը յառաջ բերել: «Գեղեցիկ առարկաներու քննը ազդեցութիւնը զուգորդութեան տուողներուն վարդապետութեանը մէջ հարկաւորապէս այն տեսակ սուտ ձեռնարկութիւնը կամ խմաստակութիւնը գտնուելու է, որուն տրամաբանք յանի ըրած են: Վասն զի զուգորդութիւնը կրնայ միայն ուրիշ բանի մը հաճոյական կամ անհաճոյ ազդեցութիւնը մէկ քանի մը հաղորդել. եւ ամենեւին չենք կրնար պատճառ բռնել զանիկայ բոլոր գիտցածներնէս տեսակաւ տարբեր նոր կերպ հաճու-

թեանց, թէ որ ի բնէ հաճելի կամ գեղեցիկ բան մը բնաւ չի գըտնուէր, զուգորդութեան սկզբունքը նիւթ չէր կրնար գտնել որ անով գործէ այս մասին »:

Այս ծանօթութիւնը՝ թէ որ ճշմարիտ է վճռական բան մը կ'երեւնայ յաւելիկայ նիւթիս վրայ, եւ ճշմարիտ ըլլալն ալ կարծեմ թէ նոյն իսկ զուգորդութեան բնութենէն յայտնի է. Զուգորդութիւն ըսածնիս՝ պէտք է յիշել որ՝ մէկ մտաւոր հանգամանք մը, խորհուրդ մը, զգացում մը, կամ կիրք մը չէ այնչափ, այլ յաւէտ մտքին մէկ սկզբունքը կամ օրէնքն է. ուրիշ խօսքով՝ նոր մտաւոր հանգամանք մը ծագելուն պարագան է միայն: Ուստի զուգորդութիւնը, ինչպէս որ Մգիւարդ կ'ակնարկէ, ինքնիրեն բան մը չի կըրնար պատճառել կամ ստեղծել, հապա արդէն ստեղծուած կամ պատճառեալ բաներով կը գործէ: Բան մը ըլլալու է, որ անով գործ մը տեսնէ: Թէ որ մէկ բանի մը գեղեցկութիւն ուժ, ուրիշ տեղ մը դառած ըլլալու է, եւ թէ որ այն ուրիշ բանին գեղեցկութիւնն ալ զուգորդութենէ է, մէկ աւելի հեռաւոր ազբիւրէ մը յառաջ եկած ըլլալու է: Ուստի թէ որ զուգորդութիւնը լոկ գեղեցկութիւնը թեւերուն վրայ կ'առնէ, եթէ ներելի է ըսել, ու տեղ տեղ կը տանի, հարկաւորապէս մէկ տեղ մը սկզբնական կամ ներքին գեղեցկութիւն ըլլալու է, որ այդ տեղափոխութեանը նիւթ ըլլայ:

271. Լոկ զուգորդութիւնով մէկ բան մը գեղեցիկ կրնայ ըլլալ:

Բոլոր այս նիւթիս վրայ մինչեւ հիմայ ըսուածներուն համեմատ՝ պէտք է միտք պահել՝ թէ նիւթոյ ընդունակ եղած ձեւերէն ոմանք իրենք իրենցմէ եւ ի բնէ հաճելի են. ու նաեւ թէ չենք կրնար այն ինչ գոյներուն վրայ նայիլ, այնինչ ձայները մտիկ ընել, մարդոց դէմքին վրայ այսինչ շարժմունքները տեսնել, բարձր իմացական եւ բարոյական կատարելութիւններ դիտել, առանց քիչ կամ շատ բերկրարիր շարժութիւններ խնամալու: Միանգամայն այս ալ պէտք է ընդունինք՝ թէ մեր փորձառութեանցը մէջ տեսակ մը բաներ ալ կը գտնենք, որոնք իմացած առեններս չենք զդար թէ ներսիդիս ինչ եւ իցէ կերպ շարժութիւն մը կը պատճառեն, անանկ բաներ որ կատարելապէս անտարբեր են, եւ սակայն այս անտարբեր առարկաներն, մարդոց մեծ մասին որչափ գեղեցկութենէ զուրկ ալ որ կ'երեւնան, կը տեսնենք որ ամենց մտքին մէջ մէկ ազդուրութիւն մը ունին, որն որ իրենցը չէ կ'ընդունինք: Այս բաները, որ առաջ ամենեւին գեղեցկութեան զգացում չէին շարժեր, մեզի գեղեցիկ կրնան ըլլալ՝ մեր անոնց հետ կապակցած զուգորդութիւններուն պատճառովը. ըսել կ'ուզենք թէ այն առարկաները տեսած

առեննիս, մեզի յաւուրկ եղող մեծաւոր հաճութեան զգացումներ, որ առաջ ունեցեր ենք, դարձեալ մտքերնիս կու գան:

Գարնան առաւօտեան լուսահայելութիւնը, ամառնային երեկոյեան նչուլագեղ պայծառութիւնը իրենք իրենցմէ ախորժանաց շարժութիւններ կրնան ծագեցնել սրտերնուս մէջ. բայց մեր ժիր երեւակայութիւնը՝ աչքերնուս առջին եղած բերկրութեան պատկերները առիթ առնելով՝ միշտ գործելու վրայ ըլլալուն ու շարունակ նոր նոր պատկերներ չինելուն, այն բնածին սկզբնական գեղեցկութեան վրայ յաւելուած բերկրութիւն մըն ալ կը բարդուի, եւ թէ որ այս օրինակներուն մէջի գեղեցկութեան մէկ մասը միայն զուգորդութեան արուեստ է, անանկ օրինակներ ալ կան, որոնց մէջ եղած բոլոր գեղեցկութիւնը այդ աղբիւրէն յառաջ եկած է:

Զուգորդութեան չէ թէ միայն իրօք գեղեցիկ բաներու գեղեցկութիւնը աւելցընելուն, այլ առաջուընէ բոլորովին անտարբեր եղող առարկաներու բոլորտիքը վրադիր գեղեցկութեան լոյսով մը պատելու զօրութիւն ունենալուն վրայով անթիւ օրինակներ կրնանք յառաջ բերել, ինչո՞ւ է որ այդ հեռուն կեցող փլած փլիլիկած տունը ինծի աղուոր կ'երեւնայ, ու ուրիշներուն անտարբեր է, ինչո՞ւ համար անոր չուրջի ամայի դաշտերը գեղեցկութիւն հագուած են, քանի որ ուրիշները հաճելի երեւցող բան մը չեն տեսներ անոնց մէջ. Անոր համար որ առենով այն տանը մէջ բնակեր ու անոր զբաղթ կրակարանին դէմը զուարճացեր եմ, եւ այն դաշտերուն մէջ տղայութեան օրերս շատ զբօսանք ըրեր եմ, երբոր այնչափ ժամանակ անցնելէն ետեւ անոնց վրայ կը նայիմ, իմ առջի օրերուս յիշելութիւններէն ներսիդիս ծագող բերկրալոր շարժութիւնները զուգորդութեան զօրութիւնով այն յիշելութիւններուն պատճառ եղող առարկաներուն վրայ կը դրուին եւ որպէս թէ զանոնք գեղեցկութեան լոյսով մը կը պատեն:

272. Զուգորդեալ զգացմանց վրայ ուրիշ բացատրութիւններ:

Աղէկ մշակուած գիւղաքաղաքէ մը անցնող ճամբորդը չի կրնար հաճութիւն չզդալ իր տեսած այլ եւ այլ բաներէն. մաքուր ու մըխիթարական տուներ, արջառներու եւ խաշանց հօտերով լեցուն արօտներ, ցորենի արտեր, մէջտեղերնին երբեմն երբեմն խիտ ու նեմ անտառներով: Բոլոր այս տեսարանը գեղեցիկ է. անոր պատճառած շարժութիւնները ըստ մասին բնածին ըլլալ կը կարծենք. աչքին լուսանքը կեղեւուելով տեսութիւնը բացուած մէկ մարդ մը, որ դեռ պատեհութիւն չէ ունեցեր այդ զգայարանքով զուգորդութիւն ձեւացընելու, նա ալ առաջին անգամ տեսնելուն հաճութիւն

պիտի զգայ ասիկ։ Սակայն իմացուած բերկրութեան մէկ մեծ մասը ասանկ տեսարանի մը վրայ նայելէն ծագած զուգորդական զգացումներէն է. այս չէնքերն մարդոց բնակարաններ են. այս դաշտերը անոր աշխատութեանցը վայրերն են, եւ իր վաստակոցը փոխարէն առատօրէն կը վարձատրեն դինքը. հոս հաճութիւն, սրտառուչ ընտանեկան փոխանակութիւններ, եւ հինաւուրց ճշմարտութիւն կայ. եւ այլն։

Ցիշատակելը երեւելի անցքերով նշանաւոր եղող տեղերէ ճամբորդողները կարծենք թէ պիտի չհակամիտին կասկածելու՝ թէ մեր ըրածը չարժութեանց չափէն աւելի մեծ մասը զուգորդութեան տալ է։ Այս բանիս՝ Հայաստանու եւ Փոքր Ասիայի եւ Պաղեստինու չափ կատարեալ օրինակ եղող քիչ կը գտնուի, չըսենք թէ ամենեւին չի գտնուիր։ Թողունք հազարումէկ ուրիշները, եւ մեզի աւելի մերձաւորութիւն ունեցողներէն մէկ օրինակ մը յիշենք։

Թող Հայրենակից ճամբորդ մը, ինչ չարժութիւն որ ունենայ ներսիդին կամ որչափ ալ որ թափուր ըլլայ չարժութենէ, անցնի Տըղմուտ գետին ափունքէն, վարդանանց դիւցազնական քաջութեանց եւ նահատակութեանց վայրերէն, եւ մեծ բռնաբարութիւն կ'ընէ իր հոգւոյն ամենասրտառուչ ազդմունքներուն, թէ որ մէկմէկ կանգ չառնէ հոն։ Զի թէ այն տեղի տեսարանին եւ գետին ուրիշ տեղերէ աւելի գեղեցիկ տեսք ունենալուն համար, վասն զի անանկ եւ անկէ շատ աղուոր ուրիշ բազմաթիւ տեղեր կան. հապա ուրիշ եւ աւելի ազդողական պատճառէ մը։ Հոն մէկ բարոյական զօրութիւն մը կայ, մէկ դիւցազնական արիութեան ոգի մը կայ այն տեղերը սաւառնող, (որ մի միայն զուգորդութեան սկզբունքներովը կը մեկնուի,) որն որ սիրալիր կերպարանքով մը հաղուեցուցած է բոլոր այն տեսարանը. հոն հայրենասէր ուղեւորը կը կանգնի, ու անբեկելի մտադրութեամբ մտիկ կ'ընէ բոլորտիքի դաշտերուն՝ բլուրներուն ու մարդագետիններուն հիանալի պատմութիւններուն. հնդիկ հողմը ականջն ի վար երբեմն վարդանայ խրախոյսները եւ երբեմն դիւցազուն մարտիրոսաց վերջին յորդորակները կը մրմնջէ. եւ այն խաղաղական լուութեան մէջ գետին կարկաչն ալ՝ բոլորովին այլակերպած՝ սրտին զգացումներովը պրկեալ քնարին ձայնին իր եղանակը կը յարմարցընէ, լուսաստիւռ կերպարանք մը ցուցընելով դիտողին աչքին, իբր թէ գետ նոր գացած ըլլար վրայէն այն քաւութեալի կարմրութիւնը։ Այսպէս ատեն մը աննկարագրելի զգացմամբ չորդին աչքը պտըտցընելէն ու հոգին իր մէջը սմռուելէն ետեւ, բանաստեղծ տեսարանագէտը սրտին խորութենէն երկար հառաչանք մը հանելով՝ գէպ ի վեր կը վերցընէ աչքերը, այն անձայն վիպասանից պատմութեան ընթացքը չարունակելով, եւ հոն իրերուն վախճանը

տեսնելէն ետեւ՝ ցնծալից արտասուօք կ'անցնի կ'երթայ ճամբան, Տղմուտի գետափունքը իբրեւ սրբազան յիշատակարան մտքին մէջ անմոռաց մնալով։

Ասանկ տեղ մը տեսնելէն մարդուս ներսիդին ծագած այս զգացումը, թէ՛ գեղեցկութեան չարժութիւն անուանենք, թէ՛ վսեմութեան, եւ կամ թէ երկուքին մէջտեղը ցուցընող անուն մը տանք, էապէս նոյն եւ նման է Հռովմայ քաղաքին բլուրներուն վրայ առաջին անգամ նայող ճամբորդի մը ունեցած զգացմանը։ Անկէ աւելի մեծ եւ անկէ աւելի փառաւոր գետերով ոռոգեալ քաղաքներ կան. սակայն մէկուն վրայ անանկ յարիշատակուած զգացումներով չէ նայած։ Կը նայի ու կը տեսնէ այն քաղաքը, որ առենօք աշխարհիս թագուհին էր. այն քաղաքը, որն որ Պետրոսի՝ կիկերոնի եւ կեսարաց բնակութեան տեղին եղած է։ Ցիշողութիւնը իսկոյն կը լեցուի այն տարօրինակ ազդին բարուցը մէջ եղած աղետնուութիւններովը եւ նշանաւոր դիւցազնութիւններովը, եւ այսպէս անանկ զօրաւոր ու սաստիկ չարժութիւն մը կ'իմանայ իր ներսիդին, որ առանց այս երեւելի եւ զարթուցիչ յիշեցութիւններուն ամենեւին պիտի չկրնար զգալ։

273. Ազգային զուգորդութեանց օրինակներ։

Զուգորդութեանց՝ չարժութիւններ ծագեցընելու եւ մասնաւոր տեսակ չարժութեանց ուժգնութիւն տալու մասին՝ ունեցած զօրութիւնը աղէկ կը տեսնուի մէկ քանի ազգային օրինակներու վրայ։ — Ամէն երկիր իրեն սիրելի երգերն ունի։ Այս երգերն այն երկրին բնակիչներուն սրտին աւելի կ'ազդեն, քան թէ օտարին։ Օտար աշխարհ գացող պանդուխտ մը թերեւս այն գացած երկրին մէջ շատ անուշ երգեր կը լսէ, ու հաճելի կու գան անոնք իրեն. բայց թող մէկ հայրենի երգի մը ձայնը ականջն հասնի, եւ որպիսի ախորժանօք սիրահարեալ ականջով մտիկ կ'ընէ, ու սրտին մէջ կը զմայլի, չէ թէ այն երգին միւսներէն վարպետ չարադրութիւն ունենալուն համար. վասն զի կրնայ ըլլալ որ անոնցմէ վար բան ըլլայ, այլ անոր հետ մէկտեղ խել մը սիրալիր բաներու յիշողութիւններ կապակցած ըլլալուն պատճառաւ է, որոնք ձայնին հետ ի միասին կարծես թէ իւր մտաւոր տեսութեանը առջեւը կու գան կը չարուխին։

Անգղիացիք Պէլլայ Մարչ անունով երգ մը ունին։ Ասոր ընդհանուր ազգային երգ մը ըլլալը կ'ըսուի թէ Անգղիացի զօրքին դէպ ի Պէլլայ խաղացած առենը երգուելուն եւ անոր հետ մէկ տեղ այն պատերազմին մէջ եղած յաղթութեան զուգորդութիւնը կապակցած ըլլալուն պատճառաւն է։ Եւ բոլոր ազգային երգերու համար

ճշմարիտ կը գտնենք այս , որ այնպէս զմայլելի կը թուին այն երկրին բնիկներուն՝ իրենց հետ մէկ տեղ կցուած զուգորդութիւններովը , որ ուրիշ երկրացի մարդիկ այն գեղեցկութիւնը ամենևին չեն զգար :

Այս նոյն իրական ճշմարտութեանը չատ բացատրութիւններ ունինք նաեւ գոյներու վերաբերեալ : Միրանին մէկ չքեղութեան կերպարանք մը տացած է , թագաւորներու զգեստներուն մէջ սովրական գոյն մը ըլլալուն համար : Ձինացւոց մէջ ալ դեղինը ամենէն վառաւոր գոյնն է , յայտնապէս ոչ ուրիշ պատճառաւ , բայց եթէ արքունի տան յատկացեալ գոյնը այն ըլլալուն համար : Շատ երկիրներու մէջ սեւը ծանրութեան կերպարանք մը ունի , եւ մանաւորապար տրտմութեան եւ սուգի ատեն կը գործածուի , եւ ճերմակը զուարթ գոյն մըն է : Իսկ Ձինացւոց մէջ ճերմակը տխրութիւն կը ցուցընէ , վասն զի սգաւորի հագուստ է . եւ Սպանիացւոց ու Վենետիկցւոց մէջ սեւը զուարթութեան երեւոյթ ունի , վասն զի մեծերուն սովորական հանդերձն այն է :

Այս նոյն բանին վրայ եթէ պէտք ըլլար , շատ ուրիշ բացատրութիւններ ալ կրնայինք յառաջ բերել . բիչ չի պատահիր որ զուգորդութեան ներգործութիւնը այնչափ սաստիկ ըլլայ , որ մէկ բանի մը սկզբնական բնութիւնը բոլորովին այլայլէ եւ վրայէն սկրթէ , եւ անոր տեղը ուրիշ կերպարանք մը կամ բնութիւն մը տայ անոր , Ո՛վ երբէք զգացած չէ , թէ հրիկ մարդու վրայ՝ թէ կնիկ մարդու վրայ , որ մէկ չարագործութիւն մը կամ մինչեւ անգամ նուաստութեան կամ անպատուութեան մէկ դէշ գործք մը կրնայ անոնց վրայ արհամարհելի մեծի մտուեր մը ձգել , եւ անոնց երեւոյթին բոլոր ազնուութիւնը մարել : Անատեն նախկին չքեղութիւններն իրենց վրայէն հեռացած գացած կ՛երեւնայ , եւ որամաբանութեան ու երեւակայութեան բոլոր ճիգերը չեն կրնար նորէն կատարելապէս տեղը բերել զանիկայ :

274. Զուգորդեալ գեղեցկութեան աղբիւրներն մարդուս երջանկութեան աղբիւրներուն համեմատ են :

Հաճելի աշխատութիւն մը կ՛ըլլար մեզի զուգորդեալ գեղեցկութեան աղբիւրներէն մէկ քանին մանրամասնապէս ցուցընել , թէ որ գործքերնուս նպատակը ներէր : Սակայն բոլոր այս գրքիս նպատակը չատ գրութեան մը պատկերը կամ ծրագիրը ներկայացընել է , քան թէ մանրամասն անոր քննութեան առարկաները տեսակացընել : Եւ այս ակնարկած նիւթերնուս համար , չենք կրնար ընդարձակ բացատրութիւն մը ընելու խոստանալ , ուր կը ձգենք բոլոր մասնաւոր մասերը քննութեան առարկայ ընելը . վասն զի զուգորդեալ գեղեցկութեան աղբիւրները մարդկային երջանկութեան աղբիւրներուն չափ ընդարձակ եւ բազմաթիւ են :

Մարդուս երջանկութեան աղբիւրներն , անոնք որ զգայարանաց հետ կապակցութիւն ունին , եւ անոնք որ խնացականութեան հետ , անոնք որ բարոյականին հետ եւ անոնք որ ընկերական եւ կրօնական յարաբերութեանց հետ , խիստ չատ են թուով , եւ երբոր ներսիդինիս խնացած երջանկութիւններս , ինչ աղբիւրէ որ կ՛ըլլայ ըլլայ , գեղեցիկ առարկայի մը հետ կը կապակցի , ընդհանրապէս կը գտնենք որ այդ պարագայով այն առարկային գեղեցկութիւնը կ՛աւելնայ : Ուրիշ խօսքով՝ զգացած հաճութիւններնուս ու այն առարկային մէջ տեղը եղած զուգորդութիւնը այնպէս աստիճ կ՛ըլլայ , որ մէկ առացական գեղեցկութիւն մը կը հաղնի այն բանը , որ ինքնիրենը զուրկ էր անկէ : Ուստի հերիք է միայն այսչափ ըսել , թէ զուգորդեալ գեղեցկութեան աղբիւրներն հարկաւորապէս մարդկային երջանկութեան անտրոնելի պետութեանը չափ ընդարձակութիւն ունին :

275. Գեղեցկութեան վրայ ըրած դիտողութիւններնուս բովանդակութիւնը :

Գեղեցկութեան չարժութեանց նիւթը քիչ զժուարութիւն չունեցող նիւթ մը ըլլալուն համար , հոս անոր վրայով եղած գլխաւոր դիտողութեանց մէկ համառօտ բովանդակութիւնը դնելնիս օգտակար կրնայ ըլլալ :

Ա . Գեղեցկութեան չարժութեանց վրայ դժուար է սահման մը տալը . սակայն այս երկու նշանները կամ հանգամանքները կը գտնենք վրանին : — Նախ՝ աստիճանաւ մը հաճելի են . եւ երկրորդ՝ զանոնք միչտ արտաքին առարկաներու կը վերաբերենք՝ իբրեւ անոնցմէ պատճառեալ :

Բ . Ամէն գեղեցիկ առարկայ ինք իր մէջ բան մը ունի , որով որ ուրիշ գեղեցկութիւն չունեցող առարկաներէ կ՛որոշուի : Ասոր համար վայելչապէս կրնանք ըսել թէ այս կամ այն բանին վրայ գեղեցկութիւն կայ : Սակայն՝ միանգամայն մէկ լուսաւորութիւն մ՛ալ կ՛անդրադարձնէ մտքին այն առարկաներուն վրայ , եւ ասիկայ կ՛ըլլայ՝ թէ՝ գեղեցկութիւնը բնածին է եղեր թէ զուգորդեալ :

Գ . Գեղեցկութեան չարժութիւն ըսած զգայուններս միանակ բնական բաներու սահմանեալ չէ , հապա արհեստի գործքերէ , երեւակայութեան ստեղծուածներէն , եւ խնացական եւ բարոյական բնութիւն ունեցող տեսակ տեսակ ձեւակերպութիւններէ ալ կը

պատճառի , որչափ որ այս բաներն մարդին առջեւը տեսութեան առարկայ որ կրնան ըլլալ։ Բոլոր այս կերպ կերպ առարկաներն եւ ուրիշներ ալ՝ մեր ներսիդին հաճութեան զգացումներ կրնան յարուցանել , եւ մարքերնիս ալ իր իմացած չարժութեանց լուսաւորելութիւնը անոնց վրայ անդրադարձնելով՝ անոնց գեղեցկութիւնը կրնայ աւելցընել ։

Դ . Մարդուս մարքին մէջ բնածին ընդունակութիւն մը կայ չարժութեանց ընդհանրապէս , եւ գեղեցկութեան չարժութեանց մասնաւորապէս , եւ այս ալ կայ՝ որ առարկաներէն ոմանք իրերուն բնութենէն այնպիսի վիճակի մը մէջ են , որ անոնց իմացումէն այս գեղեցկութեան չարժութիւնները կը հետեւին , եւ ոմանք ալ այս հանգամանքէն զուրկ են . եւ այս հանգամանքը ունեցողներուն համար կ'ըսենք թէ իրենք գեղեցիկ են ։ Այսինքն թէ երբոր մարդուս մտացը առջեւը դրուին , անոնց իմացումէն գեղեցկութեան չարժութիւն կը հետեւի , առանց անոնց հետ մէկտեղ յաւելեալ կամ մերձաւոր պարագաներու ազդեցութիւն օգնութիւն ըլլալու ։

Ե . Այն առարկաները որոշելու մասին , որոնց որ բնածին կամ ներքին գեղեցկութիւն կրնայ ընծայուիլ , ստոյգ ընտրութիւն ընել չկրնձելով , քիչ պատճառ չկայ հաւատալու՝ թէ այս գեղեցկութիւնը այսինչ ձեւերուն , մասնաւոր հանգամանք մը ունեցող այնինչ ձայներուն , պայծառ գոյներու , քանի մը կերպ չարժմանց , եւ՝ կրնանք աւելցընել՝ իմացական եւ բարոյական գերազանցութեանց , երբոր ասոնք որոշ իմացողութեան առարկայ կ'ըլլան , ընծայելի են ։

Զ . Շատ իրեր , որոնք ինքնիրեննուն մտածելով գեղեցիկ չենք կրնար սեպել , կերպ կերպ բաներու քաղցր եւ զարմուցիչ յիշելութիւններուն հետ զուգորդուելով կը գեղեցկանան . եւ անոնք ալ որ ինքնին գեղեցկութիւն ունին , այս նոյն պատճառով աւելի հաճոյական չարժութիւններ յառաջ կը բերեն ։ Նաեւ որ բաներն գեղեցիկ ըլլալուն ու որ բաներն գեղեցիկ չըլլալուն վրայ եղած կարծեաց տարբերութիւններուն մեծ մասը զուգորդութեանց տարբերութիւններէ է ։ — Ասոնք են այս նիւթիս հետազօտութիւններովը երեւցած երեւելի դիտողութեանց մէկ քանին ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՇԱՐԺՈՒԹԻՒՆՔ ՎՍԵՄՈՒԹԵԱՆ

276. Գեղեցկութեան ու վսեմութեան մէջ եղած կապակցութիւնը ։

Այն չարժութիւններն , որոնք գեղեցկութեան չարժութիւններէն որոչմամբ վախճան կը յորջորջին , կարգ մը զգացումներ են , որոնք գեղեցկութեան չարժութեանց հետ մէկտեղ շատ բան ունին հասարակի . բնութեամբ կամ տեսակաւ իրարմէ այնչափ տարբեր չեն երեւնար , որչափ աստիճանաւ ։ Երբոր այս երկու անուններով ցուցուած զգացումները կը քննենք , դիւրաւ կը տեսնենք որ երկուքին մէջ յառաջատութիւն մը կայ . երկուքն ալ աստիճութեան կրնանէ անհամար աստիճաններ ունին . սակայն մէկուն բուսանդակած չարժութիւնը թէպէտ եւ միւսինէն աւելի վառվռուն եւ մէկ քանի օտար տարերքներու հետ խառնուած է , ըստ մեծի մասին էապէս նման է անոր ։ Այնպէս որ շատ պարագաներու մէջ անհնարին բան չէ ամենեւին՝ մինչեւ անգամ ստորնագոյն գեղեցկութեան զգացման ու ամենաբարձր վսեմութեան չարժութեանց մէջ կապակցութիւն մը գտնել յառաջատութեամբ ։

Այս մեր զգացմանց յառաջատութիւնը . հեզահամբոյր ու հաճոյական չարժութենէն դէպ ի զօրաւորին՝ եւ մինչեւ անգամ ցաւալին , այնպիսի մէկու մը օրինակին նման կու գայ , որն որ գետի մը առաջին եզերը կը տեսնէ լեռներուն մէջէն , ու անոր ետեւէն կը սկսի երթալ քանի որ գետը պտոյտ պտոյտ կը պտըտի ու աստիճան աստիճան կը մեծնայ դաշտէ դաշտ եւ ձորէ ձոր անցնելով , եւ վերջապէս անոր կորսուիլը կը տեսնէ լայնածաւալ ովկիանոսին մէջ ։ Ասոնէ մը՝ այս ենթադրեալ մարդուն իր ներսիդին իմացած զգացումները , առջին եղած տեսարանէն պատճառեալ , գեղեցկութեան չարժութիւնը ըսուածները կ'ըլլան ։ Քանի որ այն փոքրիկ առուակը , որ ինչուան հոս բարձրաւանդակներու վրայէն եւ տերեւներու մէջէն գրեթէ ինքզինքը բոլորովին ծածկելով կը խաղար կ'երթար , կը սկսի իր ջուրերը չաղցընել եզերքները ընդարձակել , եւ չքեղ գետի

մը կը փոխուի, անատեն անոր զգացումներն ալ աւելի զօրաւոր տեսակէ մը կ'ըլլան: Մենք այսպիսի պարագաներու տակ խնացուած զգացումներուն՝ ուրիշներէ որոշելու կերպով՝ կ'ըսենք չքեղութեան չարժութիւնք: Վերջապէս այն գեղը, որուն ընթացքին կը հետեւէր, ինքզինքը կը բանայ ու կ'աներեւութանայ ովկիանոսին անբաւութեանը մէջ. եւ ահա անհատնում ջուրերու ընդարձակ եւ անսահմանելի անդունդներ աչքին առջեւը կը բացուին: Յայնժամ անոր խնացած չարժութիւնն ալ իր տեսութեան առարկաներուն մեծութեանը եւ ազդուութեանը հետ մէկտեղ լայնելով ու աստիճանաբար, կ'ըլլայ վեհական: — Ուստի վեհմութեան չարժութիւնք գեղեցկութեան չարժութիւններէն գլխաւորապէս այս բանով կը տարբերին, գոնէ խիստ շատ պարագաներու մէջ, որ անոնցմէ ուժգին են:

277. Վեհական շարժութեանց առիթներն կերպ կերպ են:

Վեհական չարժութիւնք պարզ են, հետեւապէս անսահմանելի են: Բայց սակայն մեր գիտակցութեանը ուղղակի առարկայ ըլլալնուն համար՝ չենք կրնար ինքզինքնիս անոնց ինչ բան ըլլալուն վրայ տգէտ սեպել: Սակայն անոնց վրայ ունեցած ըմբռնումներնիս քանի մը բաներու մէջ աւելի յստակ եւ որոշ կրնայ ըլլալ կը կարծենք, թէ որ անոնց ծագմանը մէկ քանի առիթները յիշենք: Սակայն դեռ այս բանը ընել չկամած, աղէկ է որ ասկէ առաջ գեղեցկութեան վրայ խօսած առեններս աւելի ընդարձակօրէն ցուցուած նիւթի մը դարձընենք դիտողութիւններս քիչ մը, որ անիկայ հոս ալ սիրապէս արժան է դրուիլ: Ցիշելիքնիս այս անառարակուսելի ճշմարտութիւնն է, թէ վեհմութեան չարժութեանց առիթներն միայն մէկ չեն. այլով բանիւ՝ միայն մէկ տարերքի մը վրայ կայացած չեն, ինչպէս որ ունենք կարելի է հակամիտին խորհելու, հապա գեղեցկութեան չարժութեանց առիթներուն նման շատուոր եւ տեսակ տեսակ են: Մէկ բանի մը վեհմութիւն ունենալը անոր զարթուցած չարժութեան որպիսութենէն՝ աստիճանէն կ'որոշուի. եւ թէ որ վեհմութեան չարժութիւն ըսուած բանը կայ, ինչպէս որ անկերկբայելի է ըլլալը, յիշած ծանօթութիւնը ինքնին յայտնի է թէ ստոյգ է: Ըստ այսմ վայելուչ կ'երեւնայ մեզի որ նախ եւ առաջ գործերնիս այս առիթներուն մէկ քանին ցուցընենք ընենք:

278. Մեծ տարածութիւն կամ ընդարձակութիւն առիթ վեհմութեան:

Վեհմութեան առիթներուն մէկ քանին ցուցընելու աշխատութիւններնուս մէջ ընելու առաջին ծանօթութիւննիս այս է, թէ վեհական չարժութիւնք կը պատճառին այն առարկաներուն տեսութենէն, որոնք մեծ տարածութիւն կամ ընդարձակութիւն ունին, այլով բանիւ որոնք որ լոկ հորիզոնական լայնութիւն ունին: Ըստ այսմ՝ ճիշդ ծանօթութիւն մըն է այն, որ կ'ընէ Սդիւարդ, թէ Սկովտիացի մը առաջին անգամ Անգղիոյ Սէլիսպըրիի եւ Եօրքշայրի ընդարձակ դաշտերը տեսնելուն՝ վեհմութեան մօտ չարժութիւն մը պիտի իմանայ, անանկ բան առաջուց ամենեւին տեսած չըլլալուն համար: Ուոշինկդըն Իրվինկ ալ այս նոյն բանին նայող ծանօթութիւն մը ունի: «Սպանիական խոժոռատեսիլ պարզ դաշտավայրներուն մէջ մարդուս հոգւոյն վեհմութեան զգացում ազդող բան մը կայ», կ'ըսէ: «Բադիլիոյ եւ Լամանքայի ամբաւ դաշտերը, որ աչքդ առածին չափ կը տարածին բուն իսկ իրենց մերկութեան եւ լայնածաւալ ընդարձակութեանը պատճառաւ մարդուն մտադրութիւնը կը գրաւեն, եւ ովկիանոսի ահեղ չքեղութեանը նման բան մը ունին վրանին»:

Ովկիանոսը, որ զննութեան ենթակայ եղող ամենէն վեհ առարկաներուն մէկն է, իր վեհմութեանը մէկ տարրն ալ անտարակոյս այն իր ցուցուցած անսահման տարածութիւնն է:

279. Մեծ բարձրութիւն տարր կամ առիթ վեհմութեան:

Լոկ բարձրութիւնն ալ, ընդարձակութեան կամ տարածութեան դիտողութիւններէ անկախութեամբ, վեհական զգացմանց մէկ առիթ մը կ'երեւնայ: Ով որ շատ զառ ի վեր ու բարձր ժայռի մը՝ բլուրի մը՝ կամ լեռան մը ստորոտը կանգնած վեր նայած է, ատոր փորձը առած է: Երբոր գիշերուան լռութեան մէջ յստակ եւ պարզ երկնից կամարին տակը կանգնած աչքերնիս դէպ ի վեր կը վերցընենք, դժուարաւ կը պատահի որ վեհմութեան չարժութիւն մը չիմանանք, ըստ մասին այն տեսածնուս անսահման ընդարձակութենէն պատճառեալ, սակայն մասամբ մըն ալ ահագին բարձրութենէն: Շատ ճանապարհորդք խօսած են այն վեհ չարժութեանը վրայ, որն որ Վիրգինիայի հոչակաւոր Բնական կամուրջը անոր տակի անդնդախոր խոռոչէն վեր նայելով դիտողը կ'ունենայ: Այս կամուրջը միահատոր թանձր ժայռ մըն է, վաթսուն ոտքի չափ

լայնքով, իննսուն ոտք երկայնութեամբ, եւ քառասուն ոտք խորութեամբ, բլուրին գագաթը կեցած, որուն մէջէն վերէն ի վար Նեղ ձորի պէս խոռոչ մը բացուած է, ու խոռոչին յատակէն ինչուան գագաթը երկու հարիւր երեսուն ոտք բարձրութիւն է, որ ասանկ անհեթեթ կամուրջի մը համար չատ բան է: Վարէն վեր նայողին այն ահագին քարաժայռը գլխուն վրայ կախուած կ'երեւնայ, եւ մարդկային բնութենէն դուրս բան է առանց ուժգին ըզգացման մը այնպիսի մեծահասոր թանձր մարմարիոն մը տեսնելը, կապուտակ օդին մէջ վերահաստած, ու հոն անանկ դուրս ցցուած կեցած, իրրեւ ինքն իսկ Ամենակարողին լուռ՝ անխոտխոտ եւ յաւիտենական բազուկը:

280. *Խոռոչեան վրայ իրեւ առիթ վսեմութեան:*

Վսեմութեան հիմնական պատճառներուն միայն մէկ առիթի մը կամ տարրի մը ամիսոխուելուն անհնարին ըլլալուն հաստատութիւն տուող պարագայ մըն ալ այս է, որ խորութիւնն ալ բարձրութեան նման՝ կը զտնենք որ այս չարժութեան պատճառ կամ առիթ է: Սակայն ասոր վրայ մենք երկբայութեան մէջ ենք, թէ խորութիւնը, որ բարձրութեան չափ չատ անգամ պատճառ մը չէ վսեմութեան չարժութեանց, արդեօք անոր չափ զօրաւոր առիթ մըն է, որ այն՝ այսինքն բարձրութիւնը, այս տեսակ չարժութեանց հետ չատ կապակցութիւն ունենալուն համար, վսեմ կամ բարձր անունը տրուեր է այս զգացումներուն: Սակայն ուրիշներն ալ կրնան ուրիշ կերպ խորհիլ: Պըրք հետեւեալ պարբերութիւնը ունի այս բանիս վրայ: — «Ինձի անանկ կու գայ թէ բարձրութեան վսեմութիւնը խորութեան չափ չէ, եւ թէ դահավէժ մը վար նայած աւելի մեծ ազդեցութիւն կը կրենք, քան թէ վարէն վեր նայելէն բարձրութիւն ունեցող բանի մը նայելնէս. սակայն կարծիքս վրայ չատ հաստատուած չեմ»:

Սակայն այս խնդիր որ ըլլայ, ասոր վրայ տարակոյս չկայ թէ խորութիւնը վսեմական չարժութեանց պատճառ է: Երբոր բարձր բանի մը գագաթը կը կենանք ու դէպ ի վար կը նայինք առջեւնիս բացուած ընդարձակ տեսարանին վրայ, անհնարին է որ ազդու ներգործութիւն մը չընդունինք: Լայնատարած ովկիանոսին երեսը եղող նաւաղը երբոր դիչերուան աւանձին պահանորդութեանը մէջ աչքը դէպ ի վեր կը վերցնէ բարձրաբերձ եւ լուսաւորեալ երկինքը դիտելու, վսեմ չարժութիւն մը կը զգայ. այն նոյն զօրաւոր զգացումը ներսիդին գրգռուած կ'իմանայ, երբոր վայրկեան մը ետքը աչքը կը դարձընէ վար, ու տակը եղող անչափ անդունդին

վրայ կը մոմոայ, որուն վրայ կախուած կեցած է նաւուն դիւրաբեկ տախտակին զօրութիւնը:

281. *Դոյներուն վսեմութեան առիթ ըլլալուն վրայ:*

Դոյներն ալ մարմնոց ձեւերուն նման կրնան՝ սահմանաւորեալ չափով մը՝ վսեմ չարժութիւններ պատճառել. Փայլակը, երբոր հեռուանց մէկ չարունակական լուսեղէն չաւիղով մը գետինը անցնիլը կը տեսնուի. կարմրագոյն ասուպը, որ խաղաղ ու մթին եթերին մէջ արագութեամբ կը սլանայ. այն վարդագոյն լուսափայլութիւնը, որ գիչերային խաւար երկինքը կիսագունդը արեւին ելքէն առաջ կը չառագունէ, վսեմ առարկաներ են տեսութեան. եւ թէպէտ եւ ասոնց պատճառած վսեմ չարժութեանց հետ ուրիշ տարերք ալ կան խառնուած, սակայն մէկ մասն ալ հատնականապար պէտք է դոյներուն փառաւորութեանը եւ կենդանութեանը ընծայել: Ի՞նչ բան կայ բորբոքած հրաբուղխի մը բերնի սաստիկ կարմիր բոցերուն ու թանձր խաւար մուխին իրար խառնուած հակադրեալ երեւոյթին չափ վսեմական ազդեցութիւն ընող: Խաւարը՝ մասնաւորաբար՝ վսեմութեան տարր մըն է: Երբոր երկինքին մէկ որոշեալ եւ հեռաւոր մասը թուխ ամպեր կը հատաքուին, իսկոյն մտագրութեամբ մարդուս աչքը կը հաստատուի անոնց վրայ, որ մէկ ամենավատ տխրութեան կերպարանք մը կը ցուցընեն: Անտառներ եւ խոժոռահայեաց գահանդակներ, լեռներ եւ ընդարձակ ովկիանոսը, եւ ինչ բանի որ վսեմութեան ընդունակ են, եւս առաւել կը վսեմանան երբեմն վրանին եկած ստուերովը ու մթութիւնովը: Ամէն երկրի բանաստեղծք Աստուածութիւնը, գերագոյն վսեմ գոնութեան առարկան, իրրեւ խաւարին մէջ աթոռացեալ նկարագրած են: — «Նէ անիկայ երկինքը խանարհեցուց ու իջաւ. եւ անոր ոտքերուն տակը մառախուղ էր: Ու խոյեցաւ, ու նստաւ Քերովբէի վրայ, ու երկինքին միջէն իր բոլորտիքը վարագոյր քաշեց»:

282. *Ձայներու վսեմական չարժութեանց առիթ ըլլալուն վրայ:*

Վսեմութեան տարր մըն ալ տեսակ մը ձայներուն վրայ կը գտնենք. կենդանեաց քանի մը աղաղակները եւ ձայները կան, որ սովորաբար վսեմ կը սեպուին: Առաջին մանչիկը, չէ թէ միայն իր բնիկ անտառին առանձնութեանը մէջ, այլ ամէն տեղ վսեմութիւն մը ուներ: Մարդուս ձայնն ալ, խել մը ուրիշ ձայներու հետ միացած, կարող է վսեմութիւն չարժել. եւ իրաւցընէ վսեմութիւն կը չարժէ երաժշտութեան վարժապետներու եւ չարադրողներու չատ գործ-

քերը կատարած առեն՝ երգիծին ցած ու խորին մրմունջը քիչ վսեմութիւն չունի, անոր հետ մկկաեղ կապակցած կրօնական եւ բարոյական զուգորդութիւններէն անկախութեամբ մտած ելով։ Կարծեաք կրնանք ըսել թէ մկկը չկայ որ երկրային փողին վարպետ փողահարի մը ձեռք վսեմ ձայներ հանելու զօրութիւն ունենալուն վրայ։ Գրեթէ ամէն մարդ դիտած ըլլալու է թէ մայր ծառերու ընդարձակ ու խիտ անտառէ մը ինչ մկկ մասնաւոր կերպով ազդու ձայն մը կ՚ելլէ, սաստիկ հողմէ մը չարժած առենը, որ այն ալ յայտնապէս նոյն վսեմ բնութիւնը ունի։ Ովկիանոսին ահագին եւ շարունակ ձայնը՝ երբոր ծովեզերքը կը ծեծէ, վսեմ է։ եւ անկէ հազիւ վար կը մնայ մեծ սահանքի մը հաւաքեալ ջուրերուն անընդհատ սաստկաձայն խոխոջը։ Ա.յս օրինակներուն վրայ կրնանք աւելցընել թնդանօթին ձայնն ալ, ոչ միայն պատերազմի դաշտէ եկած առենը, այլ ամէն ժամանակ, եւ եւս առաւել՝ որոտման ահեղ ձայնը։ Ա.յս եղբինը շատ տեղ յիշուած է Սուրբ Գրոց մէջ, Աստուծոյ սաղոզելիքներուն հետ մկկաեղ, եւ՝ երեւցածին նայելով՝ անոր վսեմութեան գաղափարը սաստկացընելու նպատակաւ։ «Ձէրը երկինքին մէջ որոտաց, ու բարձրեալը իր ձայնը տուաւ»։ «Ձէրոջը ձայնը ջուրերուն վրայ է։ փառաց Աստուածը կ՚որոտայ»։

Նիւթերնուս այս մասը կը թողունք Քոլէրիճէն ծանօթութիւն մը յառաջ բերելով, որն որ ձայներու վսեմութեան ընդհանուր վարդապետութեանը հաստատութիւն կու տայ։ Ռազալըրկ լճին տեսարանին վրայով բան մը պատմելէն ետեւ, կ՚ըսէ. «Ամիսի մը չափ առաջ, դեռ սառերը հալիլ չսկսած, մրրիկ մը պատահեցաւ. բոլոր գիշերը այնպիսի որոտումներ եւ ձայնմունքներ ու չառաչիւններ լսուեցան բնակեկող սառոյցքէն որ անանկ տպաւորութիւն մը եղաւ մտքիս թէ այնպիսի ահեղ ձայներ կան՝ որոնց չափ վսեմութիւն որ եւ իցէ տեսութեան առարկայ չի կրնար ունենալ, եւ թէ ասոնք աւելի ուժգնութեամբ կախ կը թողուն մարդուն բաղդատող զօրութիւնը, կամ դատումը եւ կը ծծեն մտքին դիտակցութիւնը, մտքին վրայ ներգործած առեններն անոր բոլոր մտադրութիւնը իրենց քաշելովին։

283. Շարժումն առիթ վսեմութեան:

Կ՚երեւայ հոս մեր չարունակած խորհրդոյ ընթացքէն կը տեսնուի որ գեղեցկութեան ու վսեմութեան մէջ մեծ վերաբառնութիւն մը կայ, չէ թէ միայն մեր ներսիդին ծագող զգացումներուն կողմանէ, այլ նաեւ անոնց առիթներուն կողմանէ ալ։ Ինչպէս որ գտանք թէ չէ թէ միայն առարկաներու ձեւերէն, այլ գոյներէ եւ ձայներէ ալ

գեղեցկութեան զգացումներ կը պատճառին, անանկ ալ վսեմական զգացմանց համար նոյնը կը գտնենք։ Եւ նոյնպէս՝ ինտոր որ քանի մը կերպ շարժմանց հետ գեղեցկութիւն կապակցած գտանք, նմանապէս կը տեսնենք որ շարժումը իր մկկ քանի եղանակաւորութիւններովը վսեմութեան ալ պատճառ է։

Օրինակի աղագաւ՝ երբոր սաստիկ արագութիւնով շարժող բաներ տեսնելու ըլլանք, վսեմութեան շարժութիւն կ՚իմանանք մեր ներսիդին։ Ջրվէժներէ վար ուժգնութեամբ հասող ջուրերու վրայ նայած առեններս ունեցած զգացումներնուս մկկ աղբիւրն այս է։ Ա.յս նոյն պատճառաւ, թէպէտ եւ զգացած շարժութիւններնուս մէջ անտարակոյս ուրիշ տարրներ ալ կան, սաստիկ փոթորիկն ալ, որ անհնարին արագութեամբ՝ դիմացը ելածը տապալելով՝ կը հոսէ ու կ՚երթայ, վսեմութիւն ունի, եւ այն վսեմական շարժութեան մկկ մասին պատճառն ալ, որն որ մարդիկ շատ անգամ ունեցած են փայլակին յանկարծ երկինքէն գետինը անցնիլը եւ ասուպին արագութեամբ թռչիլը դիտած առեններին, նոյն այս շարժումն է։

284. Ջրոսթեան ցուցմունքներէ պատճառեալ վսեմական զգացմունք:

Մտաւոր բաներու զննութենէն ալ, նիւթականաց նման, ասկէրպ շարժութիւնք յառաջ կրնան գալ։ Օրինակի աղագաւ՝ զօրութիւնը մտքին մկկ յատկութիւնն է, եւ չէ թէ նիւթական բաներու, եւ անոր երեւոյթը շատ անգամ վսեմ է։ Շատ հարկաւոր չէ ըսել այս ծանօթութիւններնուս վրայով, թէ զօրութիւնը ուղղակի արտաքին զգայարանաց հաղորդուող բան մը չէ. այլ մանաւանդ մտքին տեսութեանը բերուած ներքին թելադրութեան առարկայ մըն է։ Բայց սակայն այս թելադրութեան պատճառներն արտաքին առարկաներու վրայ կրնան ըլլալ։ Եւ երբոր այս այսպէս ըլլայ, այն առարկաները զննելնէս յառաջ եկած զգացումներն ալ ընդհանրապէս կը զօրանան։ Ա.յլով բանիւ մկկ բան մը, ինչ վսեմութիւն որ ունենայ թողունենայ, թէ որ իր ուրիշ վսեմութեան հանգամանքներէն ի զատ՝ զօրութեան գաղափարն ալ զօրաւոր կերպով կրնայ թելադրել մտքերնուս, անոր յառաջ բերած վսեմ չարժութիւնն ալ այն թելադրութիւնով չատ կամ քիչ կը սաստկանայ։

Զկայ մկկ բան մը այնքան վսեմ, ինչպէս վառող հրաբուղխ մը, որ բերնէն կրակ՝ ամպեր՝ հրավառ քարեր եւ ամբաւ լաւայի գետեր կը պոռթկայ. եւ անտարակուսելի է թէ այս վսեմութեան մկկ մասը այն բաներուն մարդուս մտքին թելադրած զօրութեան գաղափարէն է։ Երկրաչարժը վսեմ բան է. չէ թէ միայն իր կործանելու սաստկագոյն ներգործութիւններովը, այլ նաեւ թե-

թեւ կերպով մը գեղինը ցնցելովը եւ սարսելովն ալ, որոնք զօրութեան մտեցած ըլլալը կը ցուցընեն աւելի քան թէ կործանման: Ովկիանոսը երբոր սաստիկ փոթորիկէ մը կ'աղմըկի, եւ մեծամեծ նաւերը վրան խաղալիքի պէս կը տատանին, մէկ աւելի վսեմ երեւոյթ մը կ'առնէ վրան. ու պատճառը՝ ասանկ պարագաներու մէջ զօրութեան ազդու ցուցմունքները անոր վրան տեսնուիլն է: Զօրաց մեծամեծ գունդերու իրենց հրազէնները կրակելն ալ, որ մարդկային ներգործողութեան մէկ ահեղ պատկերը կը ներկայացնէ, աւելըք վսեմ կ'երեւնայ այս նոյն պատճառաւ: Սակայն բոլոր ասոնց եւ ուրիշ խիստ շատ օրինակներու մէջ յառաջ եկած վսեմութեան շարժառիթը միայն մէկ պատճառի մը չենք կրնար տալ. մէկ մաս մը՝ կարելի է թէ՝ պէտք է ընդարձակ տարածութեան տալ. մէկ մաս մը գոյներու պայծառութեան կամ մթութեան բնածին ազդեցութիւններուն. մաս մըն ալ երկիւղի եւ վտանգի զգացումներուն:

285. Իրերու սկզբնական կամ բնածին վսեմութեանը վրայ:

Թէ որ գեղեցկութեան եւ վսեմութեան մէջ կապակցութիւն մը կայ, թէ որ գեղեցկութիւնը՝ չքեղութիւնը եւ վսեմութիւնը, աւելի աստիճանաւ քան թէ տեսակաւ իրարմէ տարբերող այլ եւ այլ շարժառիթանց անուններ են, ուրեմն էապէս ձիշդ այն նոյն դիտողութիւններն որ գեղեցկութեան վրայ ըրինք, վսեմութեան ալ տիրապէս կը յարմարին: Թէ որ կան անանկ բաներ, որոնց զննութենէն գեղեցկութեան շարժառիթն յառաջ կու գայ, զանգորդեալ զգացումներէ անկախութեամբ, ըսել է թէ անանկ առարկաներ ալ կան, որ ի բնէ վսեմ են: Ուստի կը հետեւցընենք թէ ամէն ինչ եւ իցէ բան, որ մեծ բացատրութիւն՝ կամ մեծ խորութիւն՝ կամ լայնածաւալ ընդարձակութիւն՝ եւ կամ ուրիշ վսեմութեան՝ յատկութիւններ ունի իր վրան, այն բանը ինքնին կրնայ մեր մէջը վսեմ շարժութիւններ պատճառել, առանց ինչ եւ իցէ զուգորդեալ զգացմանը տեսրակարգեալ կամ երկրորդական օգնութեանը:

286. Ի հատատուածիւն իրերու բնածին վսեմութեանը դիտողութիւնք:

Առարկաներէն ոմանց մէջ այսպիսի նախնական կամ ընդհանուր վսեմութիւն մը ըլլալը չէ թէ միայն գեղեցկութեան եւ վսեմութեան մէջ եղած կապակցութենէն կրնանք հետեւցընել, այլ նաեւ մարդոց սովորական փորձառութեանը աներկբայ համաձայն գալէն: Սակայն խնդիրը փորձառութեան վրայ կատարուցած ատեններս, (որ

ասոր վրայ անտարակոյս պէտք է կատարընել,) հարկ է որ բանին ինսոր ըլլալը՝ նախընթաց գլուխներու մէջ ըրածնուս համեմատ՝ որոշոց վրայ վերադառնանք: Եւ այս՝ սա յայտնի պատճառով, որ երբոր մարդիկ քիչ մը տարիքներն կ'առնեն, ալ անտառները գժուար կ'ըլլայ նախնական վսեմութիւնը երկրորդականէն կամ զուգորդեալէն զատելը. անքակելի կերպով իրերու հետ կը խառնուին մէկ կ'ըլլան: — Ուստի տղայ մը առ ու զանիկայ յանկարծ ովկիանոսին եզերքը կայնեցուր, կամ սոսկալիամած անտառախիտ բարձրադագաթ լեռներ աղէկ մը տեսնուող տեղ մը տար, եւ կամ հրաբուղխի մը որոտումներուն՝ ամպերուն ու հուրերուն դէմը հանէ. եւ կը տեսնես որ շատ պարագաներու մէջ վսեմ շարժութիւններով կը լեցուի. միտքը այն բաներուն իմացումէն կը բթանայ, եւ մրրկայոյզ ծովու նման ուռած կը տատանի: Աչքերը՝ դէմքը՝ շարժուածքը ներքին զգացման բուռն զօրութիւն մը կ'արտայայտեն, որն որ իր սահմանաւորեալ լեզուովը չի կրնար բացատրել: Ասիկայ իրրեւ իրական ճշմարտութիւն մը կրնանք հաստատել, վասն զի դիտելու կարողութիւն ունեցող մարդիկ շատ անգամ տեսած են:

Եթէ մէկը կարենայ խօսքով տղու մը վսեմ գաղափար մը տալ, ինչ եւ իցէ տեսակ որ ըլլայ, դարձեալ այս նոյն շարժութիւնները կ'երեւնան անոր վրան, թէպէտ եւ աստիճանաւ՝ ուղղակի զգայարանքներուին իմանալնէն ծագած զգացմանց չափ զօրաւոր չեն ըլլար:

Վիլլիամ Ճոնս անուն մէկուն վարուցը մէջ դիպուած մը կայ պատմուած, որ այս բանիս բացատրութիւն մըն է: — «Իր հինգ տարեկան հասակին մէջ, առտու մը երբոր մօրը սենեակը Աստուածաշունչ մը կը թղթատէ եղեր, Յայտնութեան տասներորդ գլխուն հրեշտակին վսեմ նկարագրութիւնը աչքին հանդիպեր է, եւ շատ ազդու է եկեր իրեն. այնպէս որ այն միջոցին իր երեւակայութեան ընդունած տպաւորութիւնը բնաւ մոքէն չէ ելեր: Չափահաս տարեկանը անանկ կը սեպէր թէ բոլոր սրբազան մատենագրաց խօսքերուն մէջ վսեմութեան կողմանէ անկէ զօրաւորը չկայ, եւ լոկ մարդկային շարադրութիւնով եղածներուն ամենէն գերազանցը անկէ շատ վար կը մնայ. ու շատ կը սիրէր այն առաջին անգամ կարդացած տարեկան ունեցած խորին զգացումը յիշելը ու անոր վրայ խոսկալը»: Այս յիշուած տարեկանն հետեւեալն է: «Եւ տեսայ ուրիշ հզօր հրեշտակ մը, որ երկինքէն կ'իջնար, վրան ամպ մը հագած, ու գլուխը ծիրանի գօտի մը, ու իր երեսը արեւի պէս, ու ոտքերը կրակի սիւնի նման»:

287. *Վսեմական շարժուձեանց վրայ զուգորդութեան ունեցած ազդեցութիւնը :*

Թէպէտ եւ՝ ըրած դիտողութիւններնուս համեմատ՝ վսեմութեան շարժութեանց ըստ մասին բնածին ըլլալը ընդունելու ենք , սակայն այս ալ անտարակոյս ճշմարիտ է՝ թէ անոնց մէկ մեծ մասը զուգորդութեան պէտք է տալ : Ասիկա բացատրելու համար՝ ձայներու ազդեցութիւնը օրինակ բերենք : Երբոր մէկ ձայն մը վտանգի գաղափարներ կը բերէ մարդուս միտքը , ինչպէս՝ հրացանաց բոմբիւնը եւ փոթորիկի հնչիւնը . կամ երբոր ահագին զօրութիւններու յիշելութիւններ կը ձգէ մտքերնիս , ինչպէս՝ ջրվէժի մը հոսումը եւ դետնաշարժին դղրդիւնը , զգացած վսեմութեան շարժութիւննիս մեծապէս կը սաստկանայ ասանկ թելադրութիւններով , թնդանօթին ձայնէն աւելի վսեմութիւն ունեցող քիչ ձայն կայ . սակայն ուրիշ առեններէ ծրչալի տարբեր եւ որչափ աւելի զօրաւոր կ'ըլլայ անոր վսեմութեանը վրայ ունեցած զգացումնիս , երբոր իրական պատերազմի գաշտէ մը կու գայ ձայնը ականջնուս : Շատ ձայներ , որ ինքնիրեննուն երեւելի մը չեն , եւ շատ ուրիշ ձայներէ՝ որոնց որ վսեմութեան հանգամանքը չենք տար՝ շատ տարբերութիւն մը չունին , զուգորդութիւնով մեծ վսեմութիւն կ'առնեն , փոթորիկ մը գեռ չելած՝ շատ անգամ մէկ ցած ու տկար ձայն մը կը հնչէ , որն որ այս եղանակաւ վսեմութիւն մը առած է : Շատ անգամ կը պատահի որ որոտմունքի կենդանի զգայութիւն ունեցող անձինք՝ սխալմամբ՝ մէկ հասարակ ձայն մը , ինչպէս կառքի մը կամ սայլի մը դղրդիւնը լսած առեններին կը կարծեն թէ ամպ կը գոռայ : Այս սխալմունքին մէջ եղած միջոցներնուն այն ձայնը իրրեւ վսեմ կը զգան . վասն զի որոտմունքի սովորաբար զուգորդած վտանգի եւ հզօր զօրութեան գաղափարներն անոր հետ կը կապակցեն : Կէս գիշերուն կանչող բուին ձայնը որ վսեմ կու գայ , գլխաւորապէս զուգորդութենէ է . նմանապէս ժայռերու եւ անտառներու մէջ լսուած արձիւին ճիչը : Երբինը մասնաւորապէս մէկ կատաղի միայնակ անկախութիւն մը կը ցուցընէ . եւ երկուքին վրայ ալ շատերը մէ յմէկ գեղեցիկ բանաստեղծական խօսքերու յիշատակութիւն կամ ազդու երեւակայութիւն մը ունին :

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՇԱՐԺՈՒԹԻՒՆՔ ԾԱՂՈՒ

288. *Ծաղրական շարժուձեանց ընդհանուր բնութեանը վրայ :*

Շարժութեանց ընդհանուր նկարին վրայ ըրած հետազօտութիւններնուս ընթացքին մէջ քննութեան ուրիշ մէկ քաշածանօթ կարգ մը շարժութիւններ ալ կան , մէկ մասնաւոր բնութիւն մը ունեցող , որոնք են Ծաղ- Շարժ-ընկնիլ :

Դժուար է այս զգացմանց վրայ մէկ ճիշդ սահման մը տալը , թէպէտ եւ դեղեցկութեան շարժութեանց վրայ ինչ որ ըսինք , նոյնը ասոնց համար ալ կրնանք հաստատել , թէ հաճոյական եւ բերկրութիւն տուող զգացումներ են : Սակայն այս շարժութիւններէն ընդունած հաճութիւննիս մէկ մասնաւոր եղանակաւորութիւն մը ունին , անանկ եղանակաւորութիւն մը , որ խօսքով կատարելապէս չի բացատրուիր , որն որ յառաջ կու գայ այն շարժութեանց պատճառ եղող անձին կամ բանին վրայ մէկ անպատշաճութիւն մը կամ անհամեմատութիւն մը խնամելնիս : — Հոս ալ՝ խմացական փիլիսոփայութեան շատ ուրիշ խնդիրներուն նման՝ ստիպուած ենք գլխաւորապէս մեր գիտակցութեանը եւ մեր ներսիդին եղած զարձուածքներուն վրայ բանը կայացընելու :

289. *Ծաղրական շարժուձեանց առիթներուն վրայ :*

Սակայն ասոնց ինչ բան ըլլալը լաւ եւս հասկընալնուս օգնութիւն մը կ'ըլլայ , թէ որ ծաղրական շարժութեանց ընդհանրապէս առիթ եղող բաներուն վրայ քիչ մը ծանօթութիւն տանք : Եւ՝ ուրիչ բաներէ ի զատ՝ սա խիստ բացայայտ է , թէ այս զգացումը չենք կրնար երբէք ունենալ՝ մինչեւ որ , թէ՛ խորհուրդներու վրայ է եղեր՝ թէ արուաքին առարկաներու եւ թէ գործքերու վրայ , մէկ անակնկալ եւ անսովոր բան մը չտեսնենք : Այսինքն թէ՝ այս շարժութիւնը զգացած առեններս միշտ մէկ անակնկալ եւ նորաձեւ յարա-

բերութիւն մը իմացած կ'ըլլանք մէկ բանի մը վրայ։ — Սակայն այս ալ պէտք է դիտել՝ թէ այս ըսած զգացումին լոկ այսպիսի նոր եւ անակնկալ յարաբերութիւններ գտնելէն հարկաւորապէս յառաջ չի գար։ Ուրիշ բան մըն ալ պէտք է, ինչպէս որ դիւրութեամբ պիտի տեսնենք։

Ըսածնուս պէս՝ երբեմն բնաբանական գիտութեանց մէջ մարմիններու յատկութեանց եւ որպիսութեանց նոր եւ անակնկալ կապակցութիւններ կը տեսնենք։ Բայց երբոր այսպիսի գիտութեանց մէջ ասանկ ոչ միայն անծանօթ՝ այլ եւ անակնկալ յարաբերութիւններ՝ կապակցութիւններ կը գտնենք մէկ բանի մը վրայ, ամենեւին ծաղրական չարժութիւն չի ծագիր մեր ներսիդին, թէպէտ եւ մէկ հաճոյական զարմանք մը կ'ունենանք։ Դարձեալ՝ նմանութիւնք՝ փոխաբերութիւնք եւ ուրիշ ասոնց նման խօսքի ձեւեր ընդհանրապէս նոր եւ անակնկալ կապակցութիւն մը կը ցուցընեն գաղափարներու. եւ իրենց զօրութեան ու ազդեցութեան մեծ մասը անկէց է. սակայն երբոր ծանր ու լուրջ խօսուածքներու մէջ կը գործածուին, ծաղրաշարժութեան կերպարանք անենեւին չ'երեւնար վրանին։

Ուստի կը հետեւցընենք թէ նոր եւ անակնկալ կապակցութիւններ կամ յարաբերութիւններ տեսնելէն ծաղրական չարժութիւն յառաջ չի գար, մինչեւ որ նոյն ժամանակը մէկ անհամեմատութեան կամ անպատշաճութեան խմացում մը կամ կարծեցեալ խմացում մըն ալ չըլլայ միատեղ։ Այսպիսի անյարմարութեան զգացում մ'որ ըլլայ, անիկայ բոլոր չարժութեանը մէկ նոր հանգամանք մը կու տայ, որուն ամէն մարդ ինք իր փորձառութիւնովը ծանօթ է, եւ սակայն՝ ինչպէս որ առաջ ակնարկեցինք՝ խօսքով ցուցընելը դժուար է։

290. Ի՞նչ ըսել է Հանճարաբանութիւն։

Ծաղրու չարժութեանց նիւթը շատ մօտ կապակցութիւն ունի Հանճարաբանութեան հետ։ Վասն որոյ այս եզրինը, որուն ինչ բան ըլլալը հասկընալը կարեւոր է, հոս բնականապէս աչքերնուս առջեւը կը բացուի։ Հանճարաբանութեան վրայով ընդհանուր խօսքով կրնանք հասատատել՝ թէ անոր ամէն օրինակներուն մէջ միշտ քիչ կամ շատ ծաղրական չարժութիւն կը գտնուի։

Այս ասանկ ըլլալով՝ պէտք է որ մենք ալ այս սահմանը տանք, Հանճարաբանութիւնը յանկարծ մարդուս մտքին առջեւը իրարու հետ անանկ մէկ կապակցութիւն մը ունեցող գաղափարներու համարում մը ներկայացընել է, որ ծաղրական զգացումներ կը պատճառէ։ Ասիկայ զանազան կերպերով կ'ըլլայ, որոնց երկուքը սա հետեւեալներն են։

291. Կատակաբանութիւնով եղած հանճարաբանութիւն։

Ծաղր չարժելու համար Հանճարաբանութեան բանեցուցած առարքին կերպը ծանր եւ երեւելի եղող բաները եւ մանաւանդ իրենց արժան եղածէն աւելի չքեղութեան՝ մեծութեան եւ վեհութեան երեւոյթ ունեցողները ցած ցընելն է։ Այս կերպ նկարագրութեանց կատակաբանութիւն եթէ ըսենք, վայելուչ անուն մը կ'ըլլայ։

Իրօք եւ ճշմարտապէս ծանր ու երեւելի բաները պզտիկ երեւցընելու աչխատիլը արդարեւ ընդհանրապէս բուն իսկ հանճարաբանութեան յառաջ բերելիքէն շատ տարբեր՝ անախորժ ազդեցութիւն մը կ'ընէ. եւ սակայն կ'ըլլայ որ երբեմն իրաւցընէ մեծ ու վսեմ ճանչցուած առարկաներ եւ գործքեր ուրիշ բաներու հետ անանկ ձեւով մը կը կապակցուին, կամ անանկ նոր պարագայով մը աչքի առջեւ կը բերուին, որ առանց այն բաներուն յառաջ բերելիքներնէն շատ տարբեր զգացումներ կը պատճառեն։

Կատակաբանութեան մէջ, ինչպէս նաեւ ամէն կերպ հանճարաբանութեանց մէջ, իրարու հետ կապակցած գաղափարներու մէկ յանկարծական եւ անսպասելի հաւաքում մը կայ։ Այս հաւաքումը երբեմն բաղդատութիւնով մը, կամ նմանցընելով մը կ'ըլլայ, սակայն անանկ բաղդատութիւնով մը, որ իր անպատշաճութիւնով (թէպէտ եւ մէկ նմանութիւն մը կամ վերաբանութիւն մը հարկ է որ ըլլայ բանին մէջ) անակնկալ եւ յանկարծական բան մը երեւնայ։ Երբեմն ալ իրօք մեծ ու երեւելի բաներու հետ ցած ու անարգ բաներ բերել կապակցելով, թէպէտ եւ ուղղակի եւ երեւութական բաղդատութիւն մը չըլլայ անոնց մէջ։

292. Ծաղրաբանութիւնով եղած Հանճարաբանութիւն։

Հանճարաբանութեան ծաղր չարժելու համար բանեցուցած երկրորդ կերպը ինքնին չնչին եւ նուաստ եղող բաները մեծցընելով է։ Այս տեսակ հանճարաբանութեան ալ ծաղրաբանութիւն ըսել յարմար կու գայ։ Առջի տեսակն որ նուաստ ցուցմունքներով կը ջանայ ծաղր չարժելու, ասիկայ՝ անոր հակադարձ՝ պզտիկ բաներու վրայ մեծ ցուցմունքներ ընելով նոյն արդիւնքը յառաջ կը բերէ. վասն որոյ այս կերպ Հանճարաբանութեան մէջ ուսումնական բարձր խօսքեր եւ փառաւոր խմաստներ բանեցընել պէտք է։

Հանճարաբանութեան այս բաժանման տակ դասելու է այն օրի-

նակներն ալ, որոնք չնչին բաներու վրայ եղած ծանր եւ լուրջ կորհրդածութիւններ են: Ասոնց մէջ ալ՝ միւսներուն նման՝ մէկմէկու հետ յարաբերութիւն ունեցող գաղափարներ կ'ըլլան. սակայն այն գաղափարներուն ամբողջ հաւաքումը անանկ անսովոր՝ տարօրինակ կերպով մ'եղած կ'ըլլայ, որ մարդ չի կրնար առանց ծաղր շարժելու անոնց վրայ նայիլ:

Սակայն պէտք չէ կարծել թէ հանճարաբանութիւնը այս ըսած կերպովնիս իրարու հետ անպատշաճ գաղափարաց կապակցութիւններ մէկտեղ բերելով միայն կ'ըլլայ: Զօրաւոր հանճար ունեցող մարդը հազարաւոր կերպերով ծաղր շարժելու բաներ կրնայ յառաջ բերել, եւ մէկմէկ այնչափ տարբեր, որ դժուար է զանոնք ամէնը կանոններու տակ ամփոփելը:

293. Ծաղրական նկարագիրը եւ անոնց առիթները:

Ծաղու շարժութեանց ընդհանուր նիւթին եւ հանճարաբանութեան հետ մօտ կապակցութիւն ունին տեսակ մը նկարագրութիւններ ալ, թէ՛ գրաւոր եւ թէ բանաւոր, որոնք մարդուս բարուցը եւ բնաւորութիւններուն ու վարուցը մէջ եղած մանաւանդ պակասութիւնները ծաղր շարժելու կերպարանքով մը մարդուս առջեւը կը բերեն. եւ վասն որոյ վայելուչ է որ Ծաղրական Նկարագիրը անուանին: Այս կերպ նկարագրութեանց ինչէ՛ն առիթ առնելը եւ ինչո՛ւ ծաղր շարժելը հետեւեալ դիտողութիւնով կ'իմացուի:

Շատ անգամ կ'ըլլայ որ մարդոց վրայ անանկ բաներ կը տեսնենք, որ իրենց կրիցը մէջ անոնք մէկ անպատշաճութիւն մը կամ անհամեմատութիւն մը կ'երեւնան. օրինակի համար՝ կը տեսնենք ոմանք որ բազմաղաղակ եւ դիւրաբորբոք մարդիկ են, եւ սակայն կիրքերնին տեւողութիւն չունի: Դարձեալ՝ գործքերնուն մէջ ալ անդէպ՝ անպատշաճ իրարու հակառակ եւ անհամեմատ շատ բաներ կը գըտնենք: Մարդիկ կերպ կերպ թերութիւններ կ'ունենան, (դժուար է մէկը գտնել որ անոնցմէ բոլորովին ազատ ըլլայ,) ինչպէս՝ ինքնահաւանութիւն, յեղանութիւն, յիմարական կոզմնականութիւններ եւ նախանձաւորութիւններ, որկրամոլութիւն, ցուցամոլութիւն, խմաստակութիւն, բարկասրտութիւն եւ այլն:—Զգացմանց եւ գործոց առանկ անպատշաճութիւններն՝ հանճարաբանութեան գաղափարաց մէջ եղած անակնկալ կապակցութիւններուն նման՝ զարմանքի շարժութիւն մը կը պատճառեն. Եւ ինչպէս որ մաքուր հագուած աստիճանաւոր մարդու մը իր առջեւը չնայելով գլորիլ ջուրի մը մէջ իյնալ խիստ ըլլալը տեսած առենիս ներսիդինիս թունդ եղած ծաղու շարժութիւնը դժուար է բռնել, անանկ ալ առանկ անհատապութիւններու

վրայ զանոնք մարդկային կատարելութեանց եւ բարձր պատասխանատուութեանց հետ կապակցելով նայած առենիս դժուար է ներսիդինիս ծաղր չարժիլը արդիլելը: Այս կերպ նկարագրաց գեղեցիկ օրինակները կը գտնես Թէոփրաստոսի եւ մէկ քանի հատ Բազմավէպներուն մէջ:

294. Ծաղու զգացմանց գործնական օգտակարութեանը վրայ:

Անհնար բան է որ այս գլխուս մէջ քննած զգացումներնիս ոմանց գործնականապէս անօգուտ բան մը չերեւնայ, թէ որ իրաւցընէ այս բանը անօգուտ ըլլար, ուրիշ բաներու կողմանէ մարդին վրայ եղած տնօրինութեան դէմ կու գար. վասն զի այդ տնօրինութեան ամէն մէկ մասը կը ցուցընէ յայտնապէս՝ թէ մարդին մէջ տնկուած ամէն ընդարձակ հակամիտութիւն կամ բերմունք մէկ գործնական վախճան մը ունի: Սակայն ասանկ չէ: Ծաղու զգացմունք անանկ հետեւութիւններ ունին, որոնք՝ թէպէտ եւ առջի բերանը կատարելապէս յայտնի չըլլան, սակայն սակաւ ինչ քննութեամբ կը տեսնուի որ ոչղմիկ բաներ չեն: Ցայտնի է թէ մարդուս վարմունքին առաջնորդ եւ օգնութիւն ըլլալու համար բնութեան սահմանած երեւելի բաներուն մէկին է ասիկայ: Ամէն մարդ կը վախնայ ծաղու առարկայ ըլլալէն, մինչեւ անգամ թեթեւադոյն եւ քիչ մը ընդունելի տեսակն ալ եթէ ըլլայ: Եւ սաստիկ կը զգուշանայ որ աչխարհիս ծաղր ու ծանակ չըլլայ: Եւ թէ որ այս պատժական վոխարինութեան վախը չըլլար, շատերը հիմակուընէ շատ քիչ նկատողութիւն կ'ընէին անձնական վարմունքի եւ կենցաղավարութեան աղնուութիւններուն ու վայելչութիւններուն: Ճշմարիտ է թէ ասիկայ այնչափ զօրաւոր կամ այնչափ յարմար գործիք մը չէ որ կարենայ մեր մէջ տնկական եղած աւելի մեծ անկարգութիւնները չաղթել, մեղքին զօրաւոր արմատները խլել. սակայն այս անտարակուսելի է՝ որ շատ ազդու եւ օգտակար ներգործութիւն մը ունի ամէն կերպ անարդական՝ անպատշաճ եւ անվայել բաներու վրայ:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՈՒՐԻՇ ՊԱՐԶ ՇԱՐԺՈՒԹԵԱՆՑ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ

295. *Շարժութիւնք զուարթութեան, ուրախութեան եւ բերկրութեան։*

Շարժութեանց ընդհանուր բաժանմունքին մէջ շատ ուրիշ պարզ զգացումներ ալ կան, որոնք արժան են քիչ մը մտադրութեան։ Թէպէտ եւ կարելի է ասոնք մեր բնութեանը մէջ էական ըլլալնուն կողմանէ արդէն քննած ներնէս վար չմնան, եւ անոնցմէ փոքրագոյն բաներ չըլլան, սակայն իրենց վրայ ըրած քննութիւններնուս մէջ այնչափ շատ դժուար բաներ չեն ելլեր դէմերնիս, եւ միայն մէկ քանի ծանօթութիւն հերիք է զասոնք ըստ բաւականին բացատրելու համար։

Սկսինք հետազօտութեան Զ—ԲՐ—ՆԻ շարժութենէն։ Այս զգացման ինչ բան ըլլալուն վրայ՝ չենք կրնար կարծիք ընել՝ թէ մկկը տգէտ ըլլայ։ Ասիկայ բոլոր կեանքերնուս մէջ մեր վրայ քիչ շատ կը գանուի. քաղցը նայուածքներու վրայ յարաժամ կը տեսնուի. ծերերուն շատախօսութեանցը մէջ կը լսուի. տառապանաց եւ աշխատութեանց մէջ մարդոց սիրտերնէն է. եւ տղայոց ու պատանեաց վրայ՝ իրրեւ մշտնջենաւոր գարուն կը թագաւորէ։

Ո—ԽՈ—ՆԻ ու ԲԵՂԲ—ՆԻ բառերը զուարթութեան բարձր աստիճանը կը ցուցընեն. զգացումները մի եւ նոյն են. տարբերութիւնին միայն աստիճանաց կողմանէ է։ ՃՆԾՈՒԹԻՒՆ բառն ալ գրեթէ համանշան է այս եռքինին հետ, սակայն կ'երեւնայ թէ մանաւորաբար յանկարծական եւ աւելի քիչ տեւողութիւն ունեցող ուրախութեանց համար կ'ըսուի։

296. *Շարժութիւնք տխրութեան, տրտմութեան եւ վշտի։*

Թէպէտ եւ կեանքիս մէջ շատ բաներ կան մեզ զուարթացնելու եւ երջանկացընելու յարմարութիւն ունեցող, սակայն այս սլ ամէն

մարդ հասկըցած ըլլալու է՝ որ մեր երջանկութեան գաւաթին մէջ լեղի ալ կայ խառնուած, եւ թէ աւտն աւտն ասոնց հակառակ տղդեցութիւն ընդ պարագաներ ալ կը պատահին։ Եւ ահա այս պարագաները մեզի ԴԷՊ—ՆԻ աւիթներ կ'ըլլան, որ այս ալ ուրիշ մէկ պարզ շարժութեան մը անուն է։

Զուարթութեան նման տխրութեան ալ այլ եւ այլ աստիճանները կան։ Շատ թեթեւ աստիճանը սրտնեղութիւն բառով կը հասկըցընենք սովորաբար։ Երբոր տխրութիւնը սաստկագոյն պատճառէ մը յառաջ եկած ըլլայ, անատեն Տ—ՄՈ—ՆԻ անունը կ'ուտանք. այնպէս որ ուրախութիւնը զուարթութեան հետ ինչ յարաբերութիւն որ ունի, տրտմութիւնն ալ տխրութեան հետ կ'երեւնայ թէ նոյնը ունի։

Վիշտ եւ Ն—ԽՈ—ՆԻ բառերն ալ գրեթէ ճիշդ բերկրութեան եւ ուրախութեան մէկմէկու հետ ունեցած յարաբերութիւնը ունին տրտմութեան հետ։ Լոկ իրենց ցուցուցած զգացումներուն նայելով՝ տրտմութիւն եւ վիշտ՝ երկուքն ալ կրնանք համարել թէ նոյն նշանակութիւնը ունին. միայն թէ այս բացառութիւնը կայ՝ որ վիշտ անունը սովորաբար յանկարծական եւ աւելի ուժգին տրտմութեանց կը տրուի։ Ասոր համար վիշտը երբեմն արտաքին ձեւերով եւ նշաններով ինքզինքը կը յայտնէ, եւ մինչեւ անգամ սաստիկ բորբոքած կերպարանքով մը ինքզինքը դուրս կը թափէ եւ ուրիշներուն կը հաղորդէ. իսկ տրտմութիւնը մինչեւ անգամ խորին սգոյ աստիճանը, աւելօք լուռ՝ տեւողական եւ անհաղորդելի կ'ըլլայ։

297 *Շարժութիւնք զարմացման, սքանչացման եւ հիացման։*

Երբոր մէկ նորաձեւ եւ անակնկալ բան մը կը տեսնենք, թէ բնութեան մէջ ըլլայ՝ եւ թէ հասարակ դէպքերու մէջ, մէկ նոր կերպ պարզ շարժութիւն մը կ'իմանանք, մինչեւ հոս յիշուածներէն որոշ, որուն կ'ըսենք զգացումն Զ—ՄՄ—ՆԻ։ — Հ—ՅՈ—Ն կամ ԱՊՇ—ՈՒ—Ն առուններուն ասկէ տարբեր շարժութիւն մը չեն ցուցըներ, այլ նոյն շարժութիւնը՝ տարբեր աստիճանաւ։ Երբոր զարմացման աստիճանը խիստ սաստիկ կ'ըլլայ, այնպէս կ'երեւնայ թէ քիչ մը աւտն մարդուս բոլոր մտաւոր ներգործութիւնները կախ կը թողու. եւ սասնկ վիճակի մը մէջ եղող մէկու մը համար լոկ զարմացած է չենք ըսեր, այլ հիացած կամ ապշած է, այսինքն ապուշ եղած։

Երբոր զարմանքի աւիթ եղող եղելութիւնները կամ դէպքերը անսնկ եզական եւ մանուածոյ որպիսութիւն մը ունենան՝ որ ստիպունք երկար ժամանակ անոնց վրայ յառած մնալու, անատենի ունեցած զգացումիս պիտի կոչենք Ս—ԹԱ—ՆՔ։ Սակայն սա ալ զարմանք բսած սովորական զգացումներնէս տարբեր բան մը չէ, այլ

նոյն շարժութիւնն է՝ եղանակաւորած կամ ուրիշ պարագայի տակ մտած:

Այս ծանօթութիւնն ալ կրնանք աւելցընել հոս, թէ այս շարժութիւնը մեր պահպանութեանը եւ յառաջադիմութեանը շատ հարկաւոր բան մըն է: Նոր պարագաներու եւ անիծած ու անծանօթ վիճակներու մէջ մտած ատենիս մանաւորապար հարկ է մեզի ինքզինքնուս զգուշութիւն ընել, վասն զի չենք գիտեր թէ ինչ արդիւնքներ յառաջ կրնան գալ անոնցմէ, կամ յառաջ եկած արդիւնքները մեզի աղէկ պիտի ըլլան՝ թէ դէշ: Բարերախտութեամբ ասանկ ատեններ իմացած զարմանքի կամ հիացման շարժութիւննիս շատ կենդանի կ'ըլլայ. այնշափ որ քիչ մը ատեն բոլոր մեր իմացողութիւնները եւ ներգործութիւնները կը խափանէ, եւ կը ստիպէ մեզ կանկ առնելու եւ մտածելու թէ ուր ենք եւ ինչ պիտի բնենք:

298. Շարժութիւնը դժկամակութեան, տհաճութեան եւ զզուանաց:

Ուրիշ մէկ շարժութիւն մըն ալ կայ, որ տխրութեան զգացմանը շատ մօտ է, եւ սակայն թեթեւ կերպով մը կը տարբերի անկէ, որն որ կ'արտայայտենք Դէմոքրիտ անունով: Ասիկայ ցաւալի զգացում մըն է, թէպէտ եւ շատ քիչ, սակայն իր բնութիւնը, որ եւ իցէ պարզ շարժութեան նման, ուրիշ կերպով ազէկ չի հասկըցուիր, բայց միայն բուն իսկ մեր ներքին փորձառութեանը վկայութեանը հարցընելով:

Երբոր ինչ եւ իցէ պարագայէ մը դժկամակութեան շարժութիւննիս սաստկագոյն ըլլայ, տարբերութիւնը ուրիշ բառով մը կը յայտնենք, թէպէտ եւ զգացման բնութիւնը նոյնը կը մնայ, այսինքն է՝ Տհաճութիւն:

Պարզ դժկամակութեան զգացման ուրիշ ձեւերն ալ կ'երեւնայ թէ կան: Զզուանքը դժկամակութեան շարժութիւն է եւս առաւել բարձր աստիճանի եղած, սակայն նաեւ այնպիսի պարագաներու տակ մտած, որ անոնցմով ալ՝ մեր գիտակցութեան տեսութեանը առջեւ՝ կը տարբերի տհաճութեան զգացումէն: Զզուանքը աւելի մօտութիւն ունի թշնամական շարժութեան, զանիկայ պատճառող բանին դէմ, քան թէ տհաճութիւնը: Ըսել է թէ այս երկու բառին տուած իմաստներուն մէջ անանկ տարբերութիւն մը կայ, որ նոյնանչան չենք կրնար սեպել եւ այնպէս գործածել:

299. Շարժութիւնը պատկառանաց, համեստութեան եւ ամօթոյ:

Մէկ շարժութիւն մը կայ, որ շատ անգամ դրսուանց յիմնորոշող նայուածքներով՝ խրտչելու ձեւերով եւ շարժուածքի վերերեւութիւնով մը կը յայտնուի, Պոպոռանս անունով ցուցուած, որ է գովելի ամօթխածութիւն մը, որ նաեւ այսպիսի անուններով կը զրուցուի, պատկառոտութիւն՝ ամօթխածութիւն՝ ամչկոտութիւն: Այս զգացման մէկ գեղեցիկ եղանակաւորութիւնն է՝ ինչպէս որ կը կարծենք՝ Համեստութիւնը կամ Պրիէզութիւնը, որն որ թերեւս սակաւ ինչ տարբերութիւն ունենայ պատկառոտութենէ՝ բնութեան կողմանէ, սակայն հաւանականաբար բոլոր տարբերութիւնը աստիճանի կողմանէ է: Թէպէտ եւ այս զգացումը քիչ նկատողութեան առարկայ եղած է մեր մտաւոր գործողութիւններուն ազգաբանութեանը մէջ, եւ իր վրայով եղած ստորագրութիւնները շատ քիչ տեղ բռնած են, սակայն՝ իր արդիւնքներուն նայելով՝ պզտիկ բան չէ: Ասիկայ իր ազդեցութիւնները պատուոյ կամ յարգութեան բըննական բաղձանքին հետ կապակցելով՝ ամէն մարդ իրեն արժան եղած տեղը կը պահէ, որկէ յառաջ կու գան այն վարմունքի եւ կենցաղավարութեան վայելչութիւնները, եւ պատուոյ ու պարտականութեան աստիճանաց որոշումները, որոնք էապէս հարկաւոր են ընկերութեան հաստատութեանը եւ երջանկութեանը:

Այս մտաւոր հանգամանքին աւելի բարձրագոյն աստիճանը Ամբիծ է: Երբոր մենք զմեզ մէկ անվայել բան մը ըրած կը գտնենք, անատեն այս զգացումը կ'ունենանք, որուն դրսուանց երեւցող հանգամանքներն են ակնկորութիւնն ու դէմքի չառագնութիւնը: Սակայն յանցանքի ատեն միանակ ամօթոյ զգացումը չի չարժիր մարդուս ներսիդին՝ իրրեւ ինքնին բաւական պատիժ մը, թէպէտ եւ ամէն յանցանք՝ իրմէն յառաջ եկած ուրիշ հետեւութիւններէ ի զատ՝ այս կերպով ալ կը պատժուի: Հապա ասիկայ յաւէտ կ'երեւնայ թէ պարկեշտութեան եւ բարեկարգութեան դէմ եղած այնպիսի մանր պակասութիւններու վայելուչ եւ յարմար պատիժն է, որոնք որ առանց բարոյական օրինաղանցութեան կրնան ի դէպ գալ:

300. Շարժութիւնը պատուոյ, մեծարանաց եւ պաշտաման:

Վերը յիշած բոլոր զգացումներնէս տարբեր է պատուոյ կամ յարգութեան շարժութիւնը, որն որ՝ գէթ իր ամենապարզ ձեւովը՝ մարդոց մեծ մասին վրայ կ'ունենանք, անոնց ալ մեզի նման Աս-

Ուրիշ պարզ շարժութեանց օրինակներ :

տուածոյ արարածները ըլլալուն եւ մեզի նման խմացական եւ բարոյական կարողութիւններ ունենալուն իրական ճշմարտութիւնը միայն բանական պատճառ սեպելով զանոնք յարգելու, պատուելու եւ մեծարելու :

Երբոր մէկու մը վրայ դերազանց մտաւոր ձիրքեր կը տեսնենք, ինչպէս խմաստութիւն՝ ճշմարտութիւն ու արդարութիւն՝ եւայլն, եւ մանաւանդ երբոր այս ազնիւ ձիրքերը ծերութիւնով եւս առաւել ծանրացած ու վսեմացած ըլլան, անտեն սովորական պարագաներու մէջ ունեցած յարգութեան զգացումնիս Մեծ-բանոյ կը փոխուի : Ամէն երկիր ունի ասանկ մէկ քանի անձինք, մեծ պատուոյ եւ ակնածութեան արդարապէս արժանաւոր, որոնցմով կըրնայ պարծիլ. եւ ազգ ազգի վրայ որ յաջորդաբար կու գան, նոյն խորին մեծարանաց զգացումներովը կը դարձընեն աչքերնին ու կը նային անոնց վրայ, որոնք պատմութեան երկայնամիջ շաւիղին վրայ հոն ու հոս ցրուած կը տեսնուին :

Երբոր մեծարանաց չարժութիւնը ամէն ատորին խորհուրդներէ ազատ ըլլայ, ուրիշ խօսքով՝ երբոր մեծարանաց ենթակայ եղողը իրեւ ամէն անկատարութենէ զերծ եւ ամէն հնարաւոր եղող կատարելութեանց տէր նկատուի, յայնժամ անիկայ կ'ըլլայ Գ-ղտուած, որ ասիկայ մարդուս հոգւոյն մատուցած այնպիսի մաքուր ու վսեմ մեծարանքն է, որ տիրապէս միայն Աստուածոյ է արժանավայել : Ամենէն խմաստուն մարդոց խմաստութիւնը սխալմունքներով կը չփոթի. ամենաբարի մարդոց բարութիւնը շատ անկատարութիւն ունի իրեն հետ խառնուած. իսկ արդ՝ թէ որ մենք ասոնց մեծ յարգութիւն կու տանք, ուրեմն որչափ եւս առաւել մաքուր՝ խորին ու վսեմ ըլլալու են : Անոր վրայ ունեցած մեծարանաց զգացումներնիս, որուն խմաստութիւնը երբէք չի տկարանար, եւ որ ինքն իսկ բարութեան եւ արդարութեան սկզբնական եւ անսպառ աղբիւրն է :

Հոս Շարժութեանց հետազօտութիւնը կը վերջացընենք : Զենք կարծեր թէ յառաջ բերած դիտողութիւններուիս անթերի քննութիւն մը ըրինք մեր զգայական բնութեան այս մասին վրայ, սակայն կը յուսանք թէ ըստ բանականին ըլյս մը տալու չափ բան խօսեցանք, եւ թէ հիմայ ազատ ենք այս կարգը թողելու եւ ուրիշ կարգ մը զգացմանց քննութեանը պարապելու :

ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԲՆԱԿԱՆ ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ԿԱՐԳ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲԱԶՑԱՆՔ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԲԱՂԱՆԱՑ ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ

301. Բաղմանցին՝ մէրին այս բաժանման երեւելի եւ ընդհանուր մասն ըլլալը։

Սկսինք այժմ Բնական Զգացողութեանց մէկ ուրիշ մասը քննելու, որն որ ինչուան հոս հետազօտածնիս կը տարբերի իրեն յատուկ բնութիւն մը եւ իրեն սեպհական՝ որոշ յարաբերութիւններ ունենալովը։ Բնական զգացողութեանց այս բաժանմունքին յատկական տարրը, իր էութեանը իրօք հիմն եղող բանը այն մտաւոր հանգամանքն է, որ կ'ըսուի Բաղձանք, որ բոլոր ուրիշ մտաւոր հանգամանքներէ կը տարբերի։ Մտքին այս հանգամանքը քննութիւն ներնուս նիւթ ըլլալու յառաջիկայ բաժանման չէ թէ միայն դրանը սեմին վրայ կը կենայ, այլ եւ անոր ամէն առարակարգեալ բաժանմանը մէջ կը տարածի եւ ամենուն յատուկ բնութիւն մը կու տայ առ հասարակ։ Զկայ մէկ ախորժակ մը՝ հակամիտութիւն մը՝ կամ կիրք մը իրօք, եւ ոչ ալ կրնանք ենթադրել թէ հնարաւոր է որ ըլլայ, առանց անոր հետ մէկտեղ Բաղձանք տարրը խառնուած ըլլալու։ — Ա՛յս պատճառաւ է որ մեր զգայական բնութեան այս մասը Բաղձանք կը կոչենք, ինչպէս որ միւս մասը Շարժութիւնք անուանեցինք. եւ ինտոր որ Շարժութեանց տակն եղող մանաւանդ զգացումներուն վայելչապէս կրնայինք Շարժական զգացողութիւնք ըսել, նոյնպէս եւ Բաղձանաց տակն ինկող մանաւանդ զգացումներուն Բաղձողական զգացողութիւնք անունը կրնանք տալ։

302. Բաղձանաց ինչ բան ըլլալուն կամ բնութեանը վրայ գիտակցութիւնով հմտութիւն կ'ունենանք։

Համառօտապէս նշանակելու յառաջիկայ մտաւոր սկզբունքներնուս մէջ բաղձանքը ասանկ նշանաւոր բան մը ըլլալուն համար՝ աւժան է որ քիչ մը կանգ առնենք՝ անոր բնութեանը վրայ կատճառա-

բացատրութիւն մը տալու համար: Եւ ասիկայ ընելու աչխատած առեննիս, նախ եւ առաջ այս պէտք է որ ծանուցանենք թէ պարտաւոր ենք հոս ալ արդէն այն շատ անգամ ըրած ծանօթութիւննիս նորէն կրկնել, թէ այս բանիս մէջ մտքին դիտողութիւններն ինք իր վրայ դարձընելու ենք, եւ բանին ինչ ըլլալը մեր գիտակցութեան ցուցմունքներէն փնտռելու ենք: Բաղձանքը յայտնապէս պարզ մտաւոր հանգամանք մը ըլլալուն համար, չենք կարծեր թէ որ եւ իցէ սահման մը տալով հնար ըլլայ անոր վրայ այնպիսի լոյս մը ձգել, որ ալ ներքին հարցաքննութեան կարօտութիւն չմնայ: Ձկայ ուրիշ բան մը բաց ի նոյն իսկ մտքին տուած լոյսէն, եթէ միայն աչքերնիս դարձընենք ան լոյսը տեսնելու, որ կարենայ ճշմարտապէս ցուցընել անոր էական կամ գոյացական բնութիւնը: — Թէպէտ եւ յայտնի է թէ բաղձանաց յատուկ բնութեանը վրայ հմտութիւն ստանալու համար գիտակցութիւնը ձեռք առնելու ենք, սակայն միանգամայն հաւանականաբար անոր վրայով ունեցած ըմբռնումներնիս աւելի որոշ եւ կատարեալ վիճակի մը կրնանք հասցընել՝ անոր ծագմանը մէկ քանի յարակից պարագաներ եւ իւր ունեցած մէկ քանի յարաբերութիւնները դիտելով:

303. Բաղձանաց տեղւոյն վրայ՝ ուրիշ մտաւոր հանգամանքներու հետ յարաբերմամբ:

Հարկաւոր բան է հաստատուն եւ որոշ գաղափար ունենալ բաղձանաց տեղւոյն վրայով՝ ուրիշ մտաւոր հանգամանաց հետ ունեցած յարաբերութեանը կողմանէ, մանաւանդ որ այս կէտիս աղէկ հասկըցուիլը օգնութիւն մըն է կամքին փիլիսոփայութեանը կարեւոր նիւթին բացատրութիւններուն: — Ա. Եւ այս տեղ ընելու առաջին ծանօթութիւննիս այս է, թէ բաղձանք երբէք ուղղակի եւ անմիջական յաջորդութիւնով չեն հետեւիր իմացողութեանց կամ մտքին ճանաչողական ներգործութիւններուն: Իմացականութեան եւ այս քննութիւններնուս նիւթ եղող մտաւոր հանգամանքներուն միջտեղը՝ եթէ ներելի է ըսել՝ զետեղեալ ուրիշ մէկ բաժանում մը կամ մասն մը կայ մտաց: Եւ ասոր ապացոյց չ'ուզեր բաց ի այս պարզ ճշմարտութենէն, թէ մենք երբէք մէկ բանի մը չենք բաղձար, լոկ այն բանը իմանալնուս կամ անոր վրայ հմտութիւն ունենալնուս համար: Մէկ իրի մը իմացումը միայն ինքնին բաւական պատճառ չէ անիկայ հետաքրքրութեան առարկայ ընելու: Ցայտնապէս պէտք է մէկ միջանկեալ մտաւոր հանգամանք մը բաղձանաց մերձաւոր կամ պատճառական աւիթը եղող, այն է՝ ըմբռնելի մը: Ըստ այսմ՝ բաղձանաց հարկաւոր պայմանը մէկ նախընթաց զգացումն է, սովորաբար հաճոյական բնութիւն մը ունեցող, որն որ բաղձանքին եւ բաղձացեալ բանին իմացմանը կամ ծանօթութեանը միջտեղը կը մտնէ:

Բ. Ի բացատրութիւն վերը ըսածնուս՝ այս իրական ճշմարտութիւնը կը գտնենք, թէ երբոր մէկ բանի մը ներկայութեանը կամ ձեռքերնիս անցնելուն կը բաղձանք, այն բանը մեզի կերպով մը հաճելի գալուն համար է: Եւ հակադարձը՝ երբոր անոր մեր աչքին առջեւէն հեռանալը կը բաղձանք, անկէ կերպով մը տհաճութիւն իմանալնիս է: Եւ այս հաճելի կամ անհաճոյ գալ խօսքերը յայտնապէս այն որոշ մտաւոր հանգամանքին յատուկ գալը կը ցուցընեն, որուն կ'ըսենք Շարժուիլ: Մէկ զգացումը, որ բոլորովին տարբեր է թէ՛ առարկային իմացումէն՝ որ իրմէն առաջ կ'ըլլայ, եւ թէ առարկային վրայ եղած բաղձանքէն՝ որ իրմէն ետքը կու գայ: Ըստ այսմ՝ կը հաւարձակինք հաստատել ընդհանուր խօսքով՝ թէ մէկը երբէք բաղձացած չէ եւ անհնարին է որ բաղձայ մէկ բանի մը, որուն վրայ որ շարժուիլ մը չէ ունեցած, այլ միշտ անտարբեր վիճակի մը մէջ եղած է այն բանին նկատմամբ: Ահա յայտնապէս մտքին անխախտելի օրէնքը այս բանիս մէջ:

304. Բաղձանք աւելօք հաստատութեան եւ մնայունութեան հանգամանք մը ունին:

Բաղձանք դիտողութեան արժան նշան մը կամ հանգամանք մը ունին, որ է այս իրական ճշմարտութիւնը՝ թէ այս զգացումներն՝ շարժուելնուց հետ բաղդատելով՝ աւելի հաստատուն եւ մնայուն են: Բաւական օրէն բան մըն է այս որ շարժուելու զգացումներնիս արագութեամբ կու գան ու կ'երթան. մտքին երեսը կ'ելլեն ու կ'իջնան յուզեալ ծովու մը անհաստատ ալիքներուն նման: Սակայն բաղձանք, որոնք իրենց ծագման ժամանակովը ետք են, եւ անոնց յուզեալ ալիքներուն մէջէն ելած կամ անոնցմէ ծագած կրնան սեպուիլ, այնչափ դիւրաշարժ եւ վազանցիկ չեն: Անգամ մը որ իրենց յատկացեալ տեղը գտնեն, թէպէտ եւ ալ անկէ ետեւ բոլորովին անշարժ չեն ըլլար, սակայն այնչափ հաստատութեամբ հոն կը մնան, որ իրաւամբ մենք ալ կրնանք այս բանը անոնց մէկ հանգամանքը համարել:

Ստուգիւ այս հաստատած ծանօթութիւննիս հաստատելու համար մէկ մեծ աչխատութիւն մը պէտք չէ. եւ անոր ճշմարիտ ըլլալը ճանչնալն ու ստուգելն ալ դժուարին բան մը չէ: Օրինակ առ օտար երկիր աքսորուած մարդ մը, կամ անիրաւ տեղը բանտարգելութեան դատապարտուած դժբախտ մէկը, եւ անոնք հաստատութեամբ

պիտի ըսեն քեզի որ անգամ մըն ալ երկինքին լսես՝ իրենց բնիկ երկիրը եւ բարեկամներնուն երեսը տեսնելու փափաքը այնչափ ամուր հաստատուած է սրտերնուն մէջ որ՝ ինչ որ ըլլայ ելլելիք չունի. եւ թէ նոյն իսկ սրտերնին բըզկտելը որչափ դժուար բան որ է իրենց, անանկ խորին արմատացած զգացում մը անկէ հանելն ալ այնպէս է: — Ասիկայ իրրեւ բացատրութիւն կը ցուցընենք. սակայն ամէն պարագայի մէջ որ մարդուս բաղձանքը որոշակի մէկ չհաւատոր բանի վրայ կը հաստատուի, այս սանկ է, քիչ կամ շատ:

305. Բաղձանք միշտ բաղձացեալ առարկայ մը կ'ունենան:

Բաղձանաց մէկ որոշիչ հանգամանքն ալ այս է, որ միշտ առարկայ մը կ'ունենան, ընդհանրապէս մէկ որոշ բան մը. եւ առանց ասոր անհնարին է որ բաղձանք ըլլայ: Ասոնց գործունեութիւն մը կ'ըլլայ թէ որ ըսենք բաղձանք՝ առանց բաղձացեալ առարկայի մը գաղափար իմացընելու: Այս կրնամնէ այս զգացումներն կը տարբերին չարժութիւններէն, որոնք՝ թէպէտ եւ իրենց նախընթաց պատճառներ կամ առիթներ կ'ունենան, սակայն իրենց բնութեանը մէջ նախահայեցած՝ դէպ ի առաջ նայելու հանգամանք մը չունին, հապա իրենք իրենց մէջը կը վերջանան: Իսկ բաղձանք՝ ընդհակառակն՝ դէպ ի առաջ բան մը կը ցուցընեն, ետքէն ըլլալու: Եւ հաւանականաբար այս է իրենց այն մեծ հաստատութեանը եւ տեւողութեանը մէկ պատճառը. Բաղձանք իրենց դիտողութեանը առջեւ ունեցած բաներնուն վրայ՝ իրրեւ մէկ կերպ սիրե մը կը յենուն. եւ ճշմարտութեամբ կրնանք ըսել՝ թէ անոնց բոլորտիքը կը փաթթըւին, ինչպէս որ որթը կնճնիին շուրջը կը պատէ ու անոր վրայ կախուած կը մնայ. եւ ի հարկէ ամէն փչող հովերէ չեն քակուիր ու տապանիր, իրենց անմիջական նախորդներն եղող մտաւոր հանգամանքներուն չարժութեանց նման, որոնց յատկութիւնը էական դիւրաչարժութիւն է:

306. Բաղձանաց կատարումէն վայելման հաճութիւնը յառաջ կու գայ:

Իրրեւ մէկ ընդհանուր հաստատութիւն մը՝ չարժութեանց համար կրնանք ըսել թէ կամ հաճելի կ'ըլլան կամ ցաւալի, թէպէտ եւ մէկ քանի պարագաներու մէջ մինչեւ անգամ այս զգացումներուն վրայով դժուար կ'ըլլայ որոշակի եւ վստահութեամբ հաստատել թէ որ տեսակէն են: Այս ետքի ըսածնիս մասնաւորաբար բաղձանաց վրայ կը դառնանք. որոնք՝ թէպէտ եւ մտքերնուս դիտակցութեանը առ-

ջեւը որոշ են եւ աղէկ սահմանուած, սակայն չենք կրնար ըսել թէ ծագած կամ եղած ժամանակնին իրենց բնութեանը մէջ կամ հաճութիւն եւ կամ տհաճութիւն կը բովանդակեն. Այս ինչպէս որ ըլլայ, սովորական հասարակ պարագաներու մէջ ճշմարտապէս դժուար կը գտնենք այս երկու տեսակներուն որը պարունակելին որոշելը:

Սակայն այս ինչոր որ ըլլայ, դեռ մէկ ուրիշ հանգամանք մը կը մնայ, որով որ այս զգացումներն ուրիշ մտաւոր հանգամանքներէ կ'որոշուին. եւ է այս. Ամէն բաղձանքէ, երբոր անոր առարկայ եղող բանը ձեռք ձգուի, հաճութիւն մը յառաջ կու գայ. Բաղձանաց բնութենէն ամենեւին անբաժանելի է այս բանը՝ որ իրենց հետամտութեան առարկայ եղող բանին ձեռք ձգուելէն, այն բանը թէ՛ բարի ըլլայ թէ չար, անշուշտ վայելման երջանկութիւնը պիտի հետեւի. Այս վայելումը երբեմն սաստիկ կամ մեծ կ'ըլլայ, երբեմն տկար, ընդհանրապէս բաղձանքին սաստկութեանը հետ փոխ-խելով:

307. Բաղձանաց զօրութեան կամ սաստկութեան զանազանութիւնները կամ ասիճանները:

Բաղձանաց վրայ այս ծանօթութիւնն ալ կայ ըլլալու, որն որ թէպէտ եւ շատ ուրիշ մտաւոր հանգամանաց կը վերաբերի, թէ՝ այլ եւ այլ ասիճաններ ունին. Ընդհանուր մէկ բան մը կը գտնենք այս՝ որ բաղձանաց զօրութեան ասոնք իրենց նախընթաց չարժութիւններուն կենդանութեանը եւ զօրութեանը սաստկութեանը կամ տկարութեանը համեմատ կ'ըլլայ. Սակայն ասոնց զանազանութիւններուն սկզբնական պատճառը, երբեմն երբեմն պատահող կազմուածքի տարբերութիւնները մէկդի հանելով, իմացականութեան հասողութեանը մէջ փնտռելու ենք. Մէկ բան մը որչափ որոշ որ իմանանք կամ հասկընանք, անկէ մեր ներսիդին պատճառելու չարժութիւնն ալ՝ իրաւամբ կրնանք ակնկալել թէ՝ այնչափ որոշ ու կենդանի պիտի ըլլայ. Եւ որովհետեւ բաղձանք չարժութեանց վրայ հիմնեալ են, ասոնք անոնց առիթը կամ հիմնական պատճառը ըլլալով, վասն որոյ անոնց համար ալ նմանապէս կըրնանք ակնկալել թէ՝ ինչպէս որ հիմայ ծանուցինք՝ մեծ մասամբ իրենց նախորդ զգացումներուն համեմատ զօրութիւն ու կենդանութիւն ունենան, — Պէտք է դիտել որ հոս բաղձանաց տեւողականութեանը վրայ չենք խօսիր, որ շատ տարբեր բան մըն է, այլ պարզապէս անոնց ծագած առենը ունեցած սաստկութիւններնուն կամ զօրութիւններնուն վրայ:

308. Շարժուն զգալու ձգումը բաղձանաց մէկ հանգամանքն է:

Բաղձանաց բնութեանը վրայ ըրած այս դիտողութիւններս վերջացընենք անոնց մէկ որոշիչ յատկութիւնն ալ ծանուցանելով, որով ուրիշ մտաւոր հանգամանքներէ մասնաւորաբար կը տարբերին, եւ որն որ անշուշտ անոնց վրայով եղած ամէն կատարեալ նկարագրութեան մէջ իրրեւ հարկաւոր տարր մը դնուելու է. Բաղձանք ըսածնիս անանկ բնութիւն մը ունի, որ ինքնին՝ բուն իր էութենէն՝ մղող՝ գրգռող՝ կամ աղէկ է ըսել՝ շարժող մտաւոր հանգամանք մըն է. Ուրիշ խօսքով՝ բուն իսկ իր գոյութենէն կամ գոյ ըլլալէն կը հասկըցուի թէ հատնականաբար ներգործութիւն մ'ալ պիտի յառաջ գայ. անկայ միայն կ'արթնցընէ. անոր կարողութիւնները թէ՛ մարմնաւորները եւ թէ մտաւորները, թուռդ կը հանէ, եւ զանոնք շարժման վիճակի մէջ կը դնէ. Ճշմարիտ է թէ՝ իրօք եղածին նայելով՝ բաղձանքէն միշտ ներգործութիւն չի հետեւիր. Ներգործութիւն մը դեռ չեղած, մտքին ներքին կազմուածքին մէջ աւելի հեռաւոր մէկ ուրիշ կարողութեան մը հարկ է որ խորհուրդ հարցուի, այսինքն կամքին. Թէ որ կամքը վճռապար դէմ կենայ բաղձանքին, անոր ձգումը ի հարկէ անարդիւնք կ'ըլլայ. սակայն ձգումն ինքը, իր վախճանին եթէ չհասնի ալ, անկորուստ կը մնայ. Անկայ մարդուն սրտին մէջ հաստատ կը մնայ, եւ քանի որ բաղձանքը կայ, ինք ալ տեղ մը չի չարժիր բնաւ.

Այս երեւելի ձգումը ընդհանուր բան մը չէ, եւ մտքին ուրիշ բաժանմունքներուն մէջ չկայ. Օրինակի աղագաւ՝ մտքին ճանչող կամ իմացող մասին մէջ չկայ, ինքնին մտածելով. Թէ որ իմացականութիւնը իրմէն եւեւ եկող զգացական բնութենէն բաժնուած ըլլար, մարդս լոկ հայեցող էակ մը կ'ըլլար, եւ ոչ ներգործուն. Շարժութեանց մէջ ալ չկայ այս բանը. Թէ որ մարդս միայն չարժութեան զգացումներով ստեղծուած ըլլար, առանց անոնց հետ մէկտեղ այն յետագայ զգացողութիւններն ալ ունենալու՝ որոնք որ անոնց վրայ կը չինուին, այնպէս անշարժ եւ անգործ էակ մը կ'ըլլար, ինչպէս թէ որ լոկ իմացողութեան ստորգելիքովը կազմուած ըլլար. Ովկիանոսին մէջ տեղը խարխափ վրայ կեցած նաւու մը նման կ'ըլլար, որ ելլող իջնող կոհակներուն վրայ կը տատանի ու վեր ու վայր կ'ելլէ կ'իջնայ, բայց չի կրնար չարժիլ ոչ լայնքին եւ ոչ երկայնքին. Շարժումն գրգռելու ձգումը՝ իրրեւ ընդարձակ եւ էական յատկութիւն միայն բաղձանաց մէջ կայ, եւ ոչ ուրիշ տեղ բայ ի բարոյական զգացողութեանց անոնց հետ համեմատ եկող մասէն, այսինքն՝ բարոյական պարտաւորութեան զգացումներէն. Այս երկու

մտաւոր հանգամանքներն ալ հաւասարապէս ունին այս ձգումը իրենց մէջ. — կամքին պաշտօնն է՝ իրր մեր բնութեանը մէկ զատ եւ յարաբերութեամբ աւելի բարձրագոյն մասը՝ դործել այս ձգմանց վրայ, զանոնք կա՛մ անձահարելով եւ կամ յառաջ մղելով, կա՛մ խափանելով եւ կամ կատարելով.

309. Զգացողութեանց այս մասին կարգաւորութիւնը:

Թէ որ բաղձանաց վրայ իրենց ամենապարզ ձեւովը միայն քննութիւն ընել հարկ ըլլար, թերեւս կրնայինք հոս խօսքերնիս վերջացընել, արդէն ըսուածները հերիք սեպելով. Սակայն անոնց այն պարագան՝ թէ այլ եւ այլ եղանակաւորութիւններու եւ կապակցութիւններու ենթակայ են, մէկ նոր ասպարէզ մը կը բանայ մեր առջեւն հետազօտութեան, ընդարձակ եւ հետաքրքրական. Բաղձանք երբեմն կ'եղանակաւորին այսինչ այնինչ մասնաւոր նպատակներուն ուղղուելովնին. Ուրիշ խօսքով՝ բաղձանաց ոմանք այսինչ եւ ոմանք այնինչ տեսակական ձգումներով կազմուած են, որ այն ձգումներէն հպիւ կը խտտորին. Աւանկ են Բնազդումներն կամ Բնական ազդումները, անոնք որ տիրապէս բնազդումն կրնան ըսուիլ, եւ հաւանականաբար գրեթէ նոյնպէս են Ախորժակներն ալ, իրենց ըստկզբնական եւ անխառնոր ներգործութիւններովը. Իսկ Կրից նկատմամբ, որ այս ընդհանուր բաժանման տակն ինկող ներգործուն կամ զգացական սկզբունքներուն մէկ որոշ կարգն են, որչափ որ կարող ենք դատել, այս կ'երեւնայ ըլլալ բանը, որ բաղձանք այսինչ այնինչ չարժութիւններուն հետ սերտ եւ անբաժանելի կերպով մը կը միանան, եւ այսպէս անանկ կերպարանք մը կ'առնեն, որ առանց այս միութեան պիտի չկրնային ունենալ, եւ յայնժամ կ'ըլլան կիրք. Ըստ այսմ՝ կը տեսնենք որ այս ընդհանուր բաժանման մէջ երկրորդական կարգաւորութիւն մ'ալ ընելու բաւական եւ որոշ տեսնուող հիմն ունինք. Եւ հիմայ որ բաղձանաց վրայ քննութեան պիտի պարապինք, այս կարգաւորութեան ընթացքով պիտի յառաջ երթանք. սկսելով նախ անոնցմէ, որոնք որ այդ զգացումներուն վրայ մեր բնականապէս ունեցած համարմանը մէջ ընդհանրապէս ամենէն ստորին կը սեպուին աստիճանաւ, եւ հետզհետէ դէպ ի վեր ելլելով՝ ինչուան ամենէն բարձրագոյնը. Այս ընթացքիս համեմատ՝ ասոնք դիտողութեան տակ պիտի ձգենք եւ զատ զատ քննութեան առարկայ ընենք այս կարգով, Բնազդմունք, Ախորժակք, Հակամիտութիւնք եւ Կիրք.

310. Բաղձանաց վրայ հիմնեալ սկզբունքներն երկու կնիք ներգործութեան ընդունակ են:

Մէկ երեւելի ծանօթութիւն մը կայ, որ յաւաքիկայ քննութիւնները նուիրեալ ըլլալու բոլոր սկզբունքներուն կը վերաբերի, բայց ի բնական ազդումներէն: Եւ է այս, որ մէկ այս յիշած մասերնիս բացառելով՝ բոլոր միւսները երկու կերպ ներգործութիւն ունին, մէյմը ազդմամբ, մէյմ՛ալ խոտորելով: Այս բանը ի հարկէ տիրապէս բնազդումներուն չի վերաբերիր, վասն զի բուն իսկ ազդումն ըսուելէն կը հասկըցուի թէ կատարեալ ներգործութեան ընդունակութենէ զուրկ են: Սակայն երբոր բնական ազդումներէն կ՛անցնինք Աստիճանաց, եւ ա՛լ աւելի վեր՝ Հակամիտութենէն եւ կրից, այս սկզբունքներուն բոլորն ալ կը գտնենք որ այս երկու կերպարանքով գործելու ընդունակ են: Ամէն մէկը, այնպիսի պարագաներու մէջ որ աստեն քննութիւն՝ խորհրդածութիւն ըսած բանդ աներեւոյթին չի կրնար ըլլալ ազդմամբ եղած ներգործութեան մը ընդունակ է: Եւ գործեալ՝ ամէնքն ալ, այնպիսի պարագաներու մէջ որ տրամաբանութեան կիրառութենէն պատճառութիւն կ՛ըլլայ, ազատ եւ կամաւոր ներգործութեամբ մը կրնան ներգործել:—Այս սկզբունքներուն ամէն մէկուն վրայ բարոյական դիտողութեամբ արժան եղած գաւառումները ձեւացընելու համար այս գիտելիքը մեզի կարեւոր բան մըն է:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԲՆԱԶԴՄՈՒՆՔ

311. Մարդուս ունեցած ազդումներուն վրայ՝ սորին կարգի կենդանեաց ունեցածներուն հետ բաղդատելով:

Մեր զգայական մասին բաղձանաց ընդհանուր անուամբը յիշուած բաժանման վրայ ընելու դիտողութիւններնիս բնականապէս կը

սկսինք այն դասէն որ կ՛անուանին Բնաղդմանէ կամ Բնական ազդմանէ կամ Ազդմանէ, որոնք ուրիշ բան չեն, բայց եթէ բաղձանք՝ մասնաւոր եւ որոշ եղանակաւորութեան մը տակ մտած:—Առ հասարակ ընդունուած բան մըն է այս՝ թէ մեր բնութեանը մէջ մէկ քանի զօրաւոր եւ անխուսափ բերմունքներ կան այնինչ բաները ընելու, առանց առաջուընէ խորհելու կամ այն բաներուն վրայ մտածելու: Մարդուս գործքերն միշտ տրամաբանութեան վրայ հիմնեալ զգայութիւններով չեն կառավարուիր, այլ երբեմն արագաշարժ եւ վճռական դրդումներէ կ՛իյնխուին, որոնք որ տրամաբանութեան ներգործելու առեն չեթողուցած իրենք իրենց զօրութիւնը ի գործ կը դնեն: Այս պարագայիս է որ այս մտաւոր բերմունքները կամ բաղձանքներն ազդողական կ՛ըսուին որով կը հասկըցուի Շարժումն կամ Ներգործութիւն, թէ՛ մարմնաւոր եւ թէ՛ մտաւոր, առանց մտածութեան եւ նախատեսութեան:

Թէպէտ եւ այսպիսի բնազդական բերմունքներ անտարակուսելի է որ կան մարդուս վրայ, սակայն պէտք է ընդունիլ որ մտորին կարգի կենդանեաց ունեցածին չափ շատ եւ անոնց պէս ներգործուն չեն: Եւ յիրաւի ուրիշ կերպ ըլլալը մեզի անհնկալելի կը թուի, երբ կը խորհինք անասնոց կարգին վերացուցման եւ տրամաբանութեան կարողութիւններէն բոլորովին զուրկ ըլլալը, կամ շատ սակաւ մը աստիճանաւ ունենալը: Աստուծոյ նախախնամական տեսչութիւնը, որ առանց անոր դիտողութեանը ճնճղուկ մը գետինը չ՛իյնար, անոնց այս պակասութիւնը լեցընելու համար՝ տեսակաւ բազմագիմի եւ իրենց վիճակին կարօտութիւններուն զարմանալի կերպով յարմարցած բնական ազդումներով գանոնք զարդարեր է: Այս բանիս ապացոյցը թռչնոց բոյնին, չերամին խոզակին, ջրշունին տանը, թռչնոց իրենց սահմանեալ ժամանակին աւելչ տեղ չուելուն, եւ ուրիշ բազմաթիւ օրինակներու վրայ կը տեսնենք:

312. Անբան կենդանեաց բնազդումներուն վրայ բացատրութիւնը:

Դիւրին է այլ եւ այլ հետաքրքրական եղելութիւններով բացատրել ազդման սկզբունքին ինչ բան ըլլալը:—Կաղէն փիլիսոփան անգամ մը ուլ մը առաւ իր սանկած մօրմէն յօշատութիւնով, ու դեռ բերանը բան չդրած՝ տարաւ սենեակի մը մէջ դրաւ, ուր տեղ շատ մը ամաններ շարեր էր, որը գինի լեցուն՝ որը իւղ՝ որը մեղր՝ որը կաթ՝ որն ալ ուրիշ հեղանիւթ մը, եւ խել մըն ալ ուրիշ ամաններ տեսակ տեսակ հնոտիքներով եւ պտղեղէններով լեցուցած: Ինչ մը տաեն անցնելէն ետեւ, ուղիղը բաւական զօրութիւն

ստացաւ ուրբի վրայ ելլելու. եւ զարմանքով ապշած մնացին բոլոր դիտողներն երբոր տեսան որ կենդանին սենեակին մէջ դրուած բոլոր հեղուկներուն եւ պտուղներուն ու հունտերուն մէկիկ մէկիկ ծծտենալէն ու հոտոտելէն ետեւ, վերջապէս կաթէն սկսեց խմել, երկու ամիսի մը չափ անցնելէն ետեւ, զանազան տուներու եւ թուխերու ընձիւղներ բերին ասոր քովը դրին, եւ անոնց ամէնը հոտոտելէն ու մէկմէկ քիչ ճաշակը նայելէն ետեւ, սկսեց այծերու սովորական կերակուրներն եղող տեսակներէն ուտել:

Մեղուներուն միացեալ աշխատութեամբ չինած բջիջները շատ անգամ օրինակ բերուած են բնազդմանց բնութիւնը բացատրելու համար: — «Նուրբ չափաբերական առաջարկութիւն մըն է այս, կ'ըսէ Բիւռ, թէ մեղրի բջիջներուն տակը գացող իրեք մակարդակներն ճիշդ իրենց անկիւնով մէկմէկու գալու են, որ վերջին աստիճան խնայութեամբ կամ հնարաւոր եղածին չափ քիչ նիւթ եւ աշխատանք ծախելով ըլլայ: Ասիկա չափաբերութեանց բարձրագոյն կարգերուն վերաբերեալ դժուարալուծելի խնդիրներէն է, որուն լուծմունքը տուած են քանի մը չափաբերք, եւ մասնաւորաբար Մաքլորին անուն հանճարեղ չափաբերը, որուն ըրած վերլուծական հաշիւը պահուած է Լոնտոնի Արքունի Ընկերութեան Գործոցը մէջ: Ինքը ճշդութեամբ գտաւ առաջարկեալ անկիւնը, ու գտնելէն ետեւ՝ հնարաւոր եղածին չափ ուղիղ չափմամբ տեսաւ որ ճիշդ այն նոյն անկիւնն է, որով որ փեթակի բջիջներուն տակի երեք մակարդակներն իրօք իրարու կու գան:

«Արդ՝ ով սորվեցուց մեղուաց հաստատուն մարմնոց յատկութիւնները, եւ այսպիսի բարձր խնդիրներ լուծելը: Հարկ չէ ըսել թէ մեղուք ասանկ բաներ չեն գիտեր: Անոնք երկրաչափական հմտութիւն չունին, սակայն ամենահմուտ երկրաչափի պէս գործ կը գործեն. ըստ իմիք նման տղու մը, որ նուագարանի մը կոթը դարձընելով գեղեցիկ երաժշտութիւն կ'ընէ, առանց երաժշտութեան վրայ գիտութիւն մը ունենալու: Արհեստին ճարտարութիւնը տղուն վրայ չէ, այլ նուագարանը չինողին վրայ: Նմանապէս մեղուներն որ անանկ վարպետ երկրաչափութեամբ իրենց փեթակը կը չինեն, բրած երկրաչափութիւնին իրենցը չէ, այլ այն մեծ Երկրաչափին, որ ստեղծեց մեղուն, եւ ամէն բան թուով՝ կշռով ու չափով բրաւ»:

313. Մարդկային մտաց մէջ եղած բնական ազդմանց օրինակներ:

Բայց մեր միտքը այս տեղ կ'ընդհանուցաց բնազդումներուն վրայ մասնաւոր հետազօտութիւն ընել չէ թէպետ եւ այս նիւթը եւ փիլիսոփային եւ քրիստոնէին խիստ հետաքրքրական բան մըն է: Այս տեսակ յուզմանդրութիւնները մեր իսկական նպատակէն շատ հեռու կ'ինան, որ՝ եթէ բոլորովին չըլլայ ալ՝ մանաւանդ մարդկային բնութեան վերաբերեալ քննութիւններ ընել է: Մարդուս վրայ ալ՝ ստորին կարգի կենդանեաց նման՝ կան քանի մը ազդական բերմունքներ, սակայն թուով քիչ են, եւ իր բնութեան միւս մասերուն հետ բաղդատելով՝ ստորին են ստուիճանաւ: Առանց մէկ քանին հոս հիմայ պիտի ցուցընենք:

Ա. Շնչառութեան գործողութիւնը ամենէն մասնաւորէն կը սեպեն թէ բնական ազդումով կ'ըլլայ: Զենք կրնար ըսել թէ մանուկը ծնած առենը այս գործողութեան կարեւորութիւնը սորված կրնայ ըլլալ՝ անոր վրայ տրամաբանելով. եւ անոր կիրառութեանը կարեւորութեանը վրայ ինչ տգիտութեամբ որ կը ծնի, անիկայ կատարելու համար չարժուելու ներքին գործարաններուն վրայ ալ նոյնպէս: Եւ սակայն աչխարհք եկած վայրկեանէն անմիջապէս բոլոր այն գործարանները կը սկսի բանեցնել, եւ անանկ կանոնաւորութիւնով ու կարգաւոր յաջորդութիւնով, որ ուրիշ կերպով չենք կրնար մեկնել, բայց միայն ազդական դրդման սկզբունքով:

Բ. «Այս նոյն սկզբունքով, կ'ըսէ Բիւռ, նորածին տղան՝ երբոր առամնքը կը դառարկանայ եւ բնութիւնը մարը ծիծը կամ կը բերէ՝ կը ծծէ ու կուլ կու տայ իր կերակուրը անանկ կատարելութեամբ, որպէս թէ այդ գործողութեան սկզբունքները սորված եւ անոնց համեմատ գործելու ունակութիւնը ստացած ըլլար:

«Ծծելն ու կուլ տալը շատ յօդուածոյ գործողութիւններ են. Անդամազնիւնք երեսուն զոյգ չափ մկանունք կը համրեն, որոնց բոլորը պէտք է որ բանին ամէն ուժգ ներս առնուած առենը: Այս մկանանց ամէն մէկը իրեն յատուկ ջիղն ունի, որ առանց անկէ ներգործութիւն մը ընդունելու չի կրնար գործել: Ամէն ի գատ բոլոր բոլոր այս մկանունքներուն ու ջիղերուն բանելը յանկարծական չէ. Մէկ կարգ մը կայ, որ անով յաջորդաբար գործելու են. եւ գործելին որչափ էապէս հարկաւոր որ է, այս կարգը զայն ալ նոյնպէս: — Այս կանոնաւոր եւ մանուածոյ գործողութիւնը՝ արհեստի ամենանուրբ կանոններուն համեմատ՝ յատուկ կը տանի մանուկը, որ ոչ արհեստ ունի, ոչ գիտութիւն, ոչ փորձառութիւն եւ ոչ ունակութիւն:

«Մանկան անօթութեան անհանգիստ զգացումը իմանալը կ'ընդունիմ. եւ այս ալ՝ թէ մինչեւ որ այն անհանգիստ զգացումը անցնի կը ծծէ, ու անկէ ետեւ չի ծծեր. Բայց ով սորվեցուցած է իրեն թէ այն անհանգիստ զգացման վերնալուն հնարը եւ միջոցը կայ,

պակունքը կը ծծէ, մատղ կամ փայտի մը կտոր ալ բերանդ դնես՝ այն ալ նոյնքան պատրաստականութիւնով կը ծծէ»։

Դ. Մարդոց՝ անձնական պաշտպանութեան համար ըրած ճիգերը ըստ մասին բնական ազդմամբ կ'երեւնայ թէ կ'ըլլան։ Եթէ մէկ մարդ մը անակնկալ կերպով իր հաւասարակշռութիւնը կորնցընելով իյնալու վրայ ըլլայ, իր դիրքը գտնելու համար ըրած անմիջական ջանքը՝ շատ պատշաճութեամբ կ'ըսենք թէ՝ բնական ազդումէ է։ Եթէ մէկը յանկարծ գետի մը մէջ իյնայ, իր ապահովութեանը համար ըրած առաջին ցնցողական ճիգը այս նոյն տեսակէն կ'երեւնայ ըլլալ։ Իր տրամաբանութեան զօրութիւնները կրնան շատով օգնութեան հասնիլ եւ ցուցընել իրեն թէ ուրիշ ինչ բաներ ընելու է որ ազատի, սակայն իր առաջին ճիգերն յայտնապէս ուրիշ սկզբունքով են, երբոր մէկուն սաստիկ հարուած մը տալու փորձ կը փորձես, յանկարծ ետ կը քաշուի, թէպէտ եւ դիտէր որ խաղ է ըրածդ եւ տրամաբանութիւնը կ'իմացընէր իրեն թէ վախու բան չկայ։

314. Մարդուս բնազդումներուն վրայ ուրիշ օրինակներ։

Դ. Տեսակ մը ցասումն կայ, որ տիրապէս ազդական է կրնանք ըսել։ Խորհրդով եղած սրտմտութիւնը տրամաբանութեան կիրառութիւն ունի իր մէջը, եւ միայն դիտմամբ վնաս տալու բաղձանք եղած ատենը կը դրգռուի։ Իսկ ազդմամբ եղած ցասումը վնասին դիտմամբ ըլլալուն չըլլալուն չնայելով կը շարժի, ճիշդ ստորին կարգի կենդանեաց վրայ եղածին նման։

Երբոր արտաքին առարկայէ մը պատճառեալ ցաւ մը կ'իմանանք, այս ազդմամբ եղած ցասման զգացումը մտքերնուս մէջ կը շարժի շատ կամ քիչ ուժգնութեամբ, եւ կը դրդէ մեզ անոր պատճառ եղող բանին վրէժխնդրութիւն ընելու։ Տղայ մը՝ օրինակի աղագաւ՝ երբոր ոտքը քարի մը կամ փայտի մը կը զարնէ կ'խնայ, կ'ելլէ այս ազդական ցասման դրդմամբը ուժով մը կը ծնծէ այն իր ցաւուն պատճառ եղող անզգայ բանը։ Վայրենիներ՝ տեսնուած է որ՝ պատերազմի մէջ նետը իրենց եկած զարկած ատենը բռնած վերքերնուն մէջէն հանած՝ կտոր կտոր ըրած ակռաներովնին խածկըռտած ու անիծելով գետինը զարկած են, որպէս թէ վնասուն սկզբնական դիտաւորութիւնը եւ յարձակումը նոյն իսկ նետէն եղած ըլլար։ — Կան անանկ պարագաներ, որ անոնց մէջ ի գործ դրուած մարդկային բնութեան ուրիշ ներգործուն սկզբունքներուն ալ կը պատշաճին այս նոյն դիտողութիւնները։

Ե. Անտարակոյս մարդկային մտաց ազդական բերմունքներուն վարդապետութիւնը շատ հետուն տանելու վտանգ կայ առջեւնիս. Ամէն վրայ դիտութիւն չունենալը ասկէ յայտնի է որ՝ ինչպէս որ

սակայն ապահովութեամբ կրնանք արդէն յիշուածներուն վրայ այս մէկն ալ աւելցընել, որ է բնական նշանները մեկնելու զօրութիւնը։ Երբոր զայրացման՝ դիմութեան՝ տառապանաց՝ ցնծութեան կամ առելութեան՝ արտաքին նշաններ կը տեսնենք, անմիջապէս կըրնանք զանոնք մեկնել մտքերնուս մէջ։ Շատ յայտնի բան է որ ոըզաք շատ կանուխ հասակնուն մէջ իրենց ծնողացը նայուածքներուն ու շարժմունքներուն վրայ անոնց ներսիդին շարժած թէ՛ բարի թէ չար տեսակէ եղող շարժութիւնները եւ կիրքերը կը կարդան ու կ'իմանան։

315. Բնական ազդմանց վերջին նպատակին կամ օգտակարութեանը վրայ։

Թէպէտ եւ ազդմունք՝ ընդհանուր կերպով խօսելով՝ մեր պատուոյ համարմանը մէջ վար են մտքին ուրիշ մէկ քանի մասերէն, բայց տակայն անոնք ալ կարեւոր օգտուներու կը ծառայեն։ Մանաւանդ բարի մեր բնութեանը այս ազդական մասին վախճանը այս կ'երեւնայ, որ մեզի օգնութիւն եւ պաշտպանութիւն ըլլայ այնպիսի պարագաներու մէջ, որոնց մէջ որ տրամաբանութիւնը ըստ ժամանակին օգնութեան չի կրնար հասնիլ։ Ըստ այսմ՝ քանի որ մարդուս տրամաբանական կարողութիւնը զօրութիւն կը ստանայ եւ կենաց պէտքերուն համար օր աւուր վրայ աւելի կը պատրաստուի, ազդմանց օգտին հարկաւորութիւնն ալ նոյն համեմատութեամբ կը նուազի։ Սակայն անանկ բաներ կան, որոնց տրամաբանութեան կարողութիւնը երբէք կարող չէ հասնելու. եւ հետեւաբար այն բաներուն մէջ մեր բոլոր պաշտպանութիւնը բնական ազդումներէն կախեալ է։

Ուստի յայտնի է՝ թէ ասոնք մեր բնութեանը մէկ հարկաւոր մասն են. թէ մեր մտաւոր կազմուածքին լրութեանը օգնութիւն մըն են. եւ թէ՝ թէպէտեւ ստորին կարգի կենդանեաց հետ բաղդատելով՝ մարդուս վրայ վար են զօրութեամբ եւ յարգութեամբ, բայց տակայն իրենց արժէքն ունին։ Ինտոր որ մարդուս մէջ տրամաբանութիւնը բարձր զօրութիւն ունի, անանկ ալ ստորին կենդանեաց վրայ բնական ազդմունք. եւ ինչպէս որ անբանից վրայ տրամաբանութեան փառաւորութիւնը գտնել չենք ակնկալեր, նոյնպէս եւ մարդոց վրայ ազդական զօրութեանց կատարեալ պատուականութիւնը տեսնելու ակնկալելու չենք. այլ այդ բանը առաւել միջատին ու որդին վրայ, անոնց դալաններուն ու ծուխ ծուկերուն եւ օդի թռչուններուն վրայ մտնուելու ենք, որ անոնց մէջ իրրեւ իրենց բնութեանը մէկ մասը կը բնակի, եւ իր իշխողութեամբը եւ առաջնորդութեամբը երջանկութեան կը հասցընէ զանոնք։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՆՈՐԺԱԿ

316. Ախորժակաց բնութեանը եւ հանգամանացը վրայ:

Բաղձանաց ընդհանուր բաժանմանը տակ Բնական Ազդումներէն ետեւ քննելիքնիս Ախորժակը դասը կը թուի ըլլալ: Սակայն ասիկայ մէկ ընդարձակ նիւթ մը չըլլալուն, եւ հոգեբանական տեսութեամբ երեւելի այտիճան մը չունենալուն, միայն քանի մը ծանօթութիւն տալ հարկ պիտի ըլլայ: Այն կարգաւորութեան իրաւացի ըլլալը, որով որ այս նիւթը Բաղձանաց բաժանմանը տակ հետազօտել արժան դատեցինք, շատ քիչ դիտողութեամբ կը տեսնուի: Մարդուս երեւելի ախորժակները Անօթութեան եւ Ծարաւութեան ախորժակներն են. իսկ անօթութեան ախորժակը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ուտելու բաղձանք. եւ ծարաւութեան ախորժակն ալ՝ խմելու բաղձանք:

Բայց սակայն, որչափ որ լոկ բաղձանք ալ են, ուրիշ բաղձանքներէ ըստ բաւականին որոշ կ'երեւնան: Ազդմանց նման միշտ մէկ հաստատուն եւ որոշ կերպով մը չեն յագենար. եւ ոչ ալ անոնց պէս բոլորովին անկախ են տրամաբանութեան կարողութենէն: Այլ ընդհակառակն աստիճանաւ մը զսպման եւ կանոնաւորութեան տակ կրնան առնուիլ. եւ եթէ չզսպուին ալ, այլ եւ այլ կերպերով կրնան յագենալ:

Բայց այս կերպ դիտողութեանց վրայ երկար խօսք չընելով, այս հաստատութիւնը եզած է՝ հաւանականաբար շատ աղէկ տրամաբանութիւնով, թէ ասոնք այս երեք որոշիչ հանգամանքներն ունին: — (1.) Իրենց ծագումը մարմինէն է, եւ մարդոց ու անասնոց հասարակ են: — (2.) Իրենց գործողութիւնը շարունակական չէ, այլ երբեմն նակառ: — (3.) Իրենց հետ անհանգիստ զգացում մը միացած ունին:

Արժան է որ ծանուցանենք հոս, թէ այս ըսած անհանգստութեան զգացումին միշտ բաղձանքէն կամ ախորժակէն առաջ կ'երթայ կամ անոր կը նախորդէ, եւ անոր էական է:

317. Ախորժակը կենսական պահպանութեան հարկաւոր են, եւ ի սկզբանէ հնշտասխութեան համար եղած չեն:

Թէպէտ եւ մեր ախորժակները՝ իբրեւ մեր մտաւոր անտեսութեան մասունքը նկատելով, այնչափ մեծ բաներ չեն երեւնար աչքերնուս, սակայն անոնք ալ իրենց կարեւոր օգուտներն ունին՝ մեր ֆիզիքական բնութեան օրէնքներուն եւ պահանջմունքներուն հետ ունեցած յարաբերութիւնովնին: — «Անօթութեան եւ Ծարաւութեան ախորժակները, կ'ըսէ Ադիւարդ, կենաց պահպանութեան համար եղած են. եւ առանց անոնց բանականութիւնն ինքնիրենը անբաւական կ'ըլլար այս պաշտօնը կատարելու: Դիցուք թէ՝ օրինակի համար՝ անօթութեան ախորժակը մեր կազմութեանը մէկ մասը եղած չըլլար, բանականութիւնն ու մտքածաւութիւնը կրնային հասկցընել մեզի որ կեանքերնուս պահպանութեանը համար կերակուր պէտք է. սակայն ինծո՞ր պիտի կարենայինք՝ առանց մեր ներքինին տնկուած ակըզբունքի մը՝ ստուգել մեր կենդանական տնտեսութեան փոխոխող վիճակին համեմատ կերակուր ուտելու յարմար ժամանակները, կամ մեր մարմնոյն օգտակար եզող ուտելիքին քանակութիւնը: Ստորին կարգի կենդանիք ոչ միայն այս ծանօթութիւնը կ'ընդունին բնութենէն, այլ նաեւ իրենց թէ՛ առողջութեան եւ թէ հիւանդութեան ժամանակը կարիքին լեցընելու համար ինչ բաներ որ ուտելու են, անոնք ալ աղմտիք կը գտնեն: Ճաշակման եւ հոտառութեան զգայարանքներն, մեր սեռին վայրենութեան վիճակին մէջ ալ՝ դէթ սակաւ ինչ աստիճանաւ՝ այս նպատակին կը ծառայեն:

«Ամենեւին պատշաճութիւն չկայ ըսելու թէ մեր ախորժակները հնշտասխան են. վասն զի իրենց նպատակներն ինչ որ են՝ այն բաներուն իրբեւ իրենց վերջին վախճանը ուղղեալ են. եւ ի հարկէ օրէն բնաբանը իրենց յագենալէն ծագած հնշտութեանը փորձառու չըլլալով ի գործ պիտի դրուին: Այս փորձառութիւնը ունենալէն ետեւ, արդարեւ վայելելու բաղձանքը կու գայ կը միանայ ախորժակին հետ. եւ երբեմն կրնայ մեր ախորժակը դրդռել կամ չարժել, անկէ յառաջ գալու հնշտութիւնը պակսեցնել դնելով: Երեւակայութիւնն ալ, սա նաեւ գաղափարաց զուգորդութիւնը, ընկերական կրից եւ երբեմն ալ բարոյական կարողութեանց հետ մէկ տեղ օգնութիւն կ'ընեն, եւ ամէնը մէկէն մէկ յօդուածոյ կերպ մը կը կազմեն, որուն մէջ կենդանական ախորժակը միայն մէկ տարր մը կ'ըլլայ: Այս կերպը որչափ որ յագեցնէ մէկ մարդ մը, անոր իր վրայ ունեցած իշխողութիւնն ալ այն համեմատութեամբ կը սաստկանայ, (վասն զի մեր բնութեանը բոլոր Ներքնդրան առաջադրութիւնները

ունակութիւնով կը զօրանան,) ինչուան որ վերջապէս ա՛լ պարապ կ՚ըլլայ անոր բնական զօրութեանը դէմ դնելու աշխատութիւնները, իր կենդանական ախորժակացը ասանկ գերի եղած մէկը մարդկութեան մէկ ամենաաղետալի եւ ամենաարհամարհելի կերպարանքը կը ցուցընէ ինք իր վրայ»։

318. Արբեցուցիչ ըմպելեաց ախորժակներուն ծարակելուն ու ծագմանը վրայ:

Չէ թէ միայն բնական, այլ նաեւ արհեստական կամ ստացական ախորժակներ ալ կան։ Թիչ չեն դանուիր անանկ մարդիկ, որ բարկ ոգիներու՝ ծխախոտի՝ ափիոնի եւ ուրիշ այլ եւ այլ տեսակ արբեցուցիչ դեղորէից ախորժակներ ստացած ըլլան։ Ընդհանուր գիտցուած բան մըն է այս՝ որ մանաւանդ արբեցուցիչ ըմպելիքներու ախորժակը չատ ճարպակած է, յատկապէս վայրենեաց մէջ։ — Եւ արժան է հոս որ համառօտիւ բացատրենք այս կերպ ախորժակաց ծագումը։

Ա յսպիսի դեղորայք եւ ըմպելիք մարդուս ջղային կազմուածքը դրգռելու զօրութիւն մը ունին, եւ այդ դրգռութեան միջոցով հեշտութիւն մը կը պատճառեն։ Ա յս հաճոյական զգացութենէն եւս չուտով նոյն չափովը մէկ թուլութիւն մը եւ կոտրածութիւն մը կը յաջորդէ, որկէ որ ազատելու համար՝ ենթակայ եղողը կրկին արբեցուցիչ ըմպելիքին կամ դեղին կը դիմէ։ Ասով չէ թէ միայն իր դժնէութիւնը կ՚անցնի, այլ նորէն իր ոգիքը կը զգռնուին եւ կը զուարթանան, որուն եւեւէն կրկին լքուին եւ դժնէութիւն կը յաջորդէ։ Ասանկով կրկին եւ կրկին կը գործածէ ոգելից ըմպելիքը՝ ծխախոտը՝ ափիոնը՝ կամ ինչ արբեցուցիչ բան որ է, մինչեւ որ ախորժակը այնչափ կը զօրանայ, որ ա՛լ բոլորովին կը յաղթէ իրեն, գերի կ՚ընէ զինքը, եւ մարդկութենէ կը հանէ անասունի կարգ կը խօթէ։ Ա յնպէս որ՝ առաջին վաղական քայլը առնելէն եւեւ՝ այսպիսի ունակութենէ մը զերծ մնալուն մէկ հատիկ ճարբան՝ արբեցութեան հաճոյական զգռնութենէ եւեւ եկող ապերջանկութիւնը հանդարտութեամբ տանիլն է, մինչեւ որ բոլոր մարմինն դրութիւնը ինք իր վիճակը գտնէ, եւ իր աղէտքը իր ճգամբը վրայէն հեռացընէ։

319. Ախորժակաց երկակի գործողութեանը եւ բարոյականին վրայ:

Բաղձանաց բնութեանը վրայ խօսուած գլխուն վերջին հատուածին մէջ եղած ծանօթութեանց համեմատ՝ հոս այս ընդհանուր

հատատութիւնն ալ կրնանք աւելցընել, թէ բոլոր ախորժակաց գործողութիւնը երկակի է, Աղբեան եւ Կամաւոր։ Թէ որ իրրեւ իրենց վերջին նպատակը իրենց վախճաններուն հասնելու համար իւրաքանչիւր գործ դրուելու ըլլան, առանց ուրիշ բանի նկատողութեան մը, անանուն իրենց գործողութիւնը յայտնապէս զուտ աղբեանց գործողութեանը նման կ՚ըլլայ։ Սակայն առաջին անգամ յագենալնէն ետեւ, կրնան կրկին ներգործութեան չարժուիլ՝ ոչ այնչափ իրենց վերջին վախճանը դիտելով, այլ մանաւանդ դիրենք յագեցընելէն յառաջ գալու երջանկութիւնը մտածելով։ Եւ ասանկով երբեմն կը պատահի որ իրենց ներգործութիւնը, առջեւնին եղած վայելման նկատմամբ, խառնուեալ եւ բնական կ՚ըլլայ։ Բայց սակայն այս տեղ մեր մտքին ուրիշ սկզբունքները կրնանք օգնութիւն առնել մեզի, զանոնք մանաւանդ աստիճանաւ մը սանձահարելու, կանոնաւորելու, եւ՝ մէկ մտքով մը՝ կրթելու համար։ Եւ որչափ որ այս բանը կըրնանք ընել, յայտնի է թէ անոնք ալ այնչափ կամաւոր ներգործութեան մը ընդունակ եղած կ՚ըլլան։

Եւ ահա ախորժակաց բարոյականին հիմը հոս է։ Որչափ որ ախորժակը լոկ աղբական ներգործութեամբ կը գործեն, չենք կրնար ըսել թէ բարոյական որպիսութիւն ունին, թէ՛ բարի թէ չար։ Իրենց սեպհական տեղը՝ չատ օգտակար են. սակայն՝ բարոյական դիտողութեամբ պարզապէս իրրեւ անմեղ նկատուելու են։ Միայն կամաւորական ներգործութեամբ գործած ատեննին, կամքին հաստղութեանը եւ իշխողութեանը տակ ինկած ատեննին է որ հնարաւոր կ՚ըլլայ իրենց բարոյապէս կամ բարի կամ չար, կամ առաքինական եւ կամ մոլեկան ըլլալ։ Ա յնպէս որ ախորժակաց վրայ եղած առաքինութիւնն ու մոլորութիւնը չէ թէ նոյն իսկ ախորժակներուն իրենց ներքին բնութեանը մէջ է, այլ իրենց կիրառութեանը վրայ կը կայանայ. Եւ միայն այն կիրառութիւններուն վրայ, որոնք կամքին իշխողութեանը տակ կ՚իյնան։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԱԿԱՄԻՏՈՒԹԻՒՆ

320. *Ընդհանուր ծանօթութիւնը հակամիտութեանց բնութեանը վրայ :*

Բնական զգայողութեանց այս մասին վրայ քննութիւններնիս ալ եւս յառաջ որ կը տանինք , մէկ ուրիշ տեսակ մը բաղձանք աչքերնուս կը հանդիսին , որոնք մեր միւնչեւ յայս վայր քննածներնէս կը տարբերին , եւ հետեւաբար որոշակի հայեցողութեան նիւթ ըլլալու են : Սակայն այս դասին եղող բաղձանաց ընդ Բնական Ազդմունս խառնուելուն վախ չկայ , վասն զի ասոնք չունին այն հաստատուն եւ անթեքելի ներգործութեան կերպը , որն որ սովորաբար այդ միտումներ հանգամանաց որոշիչ հանգամանքն է : Սխորժակներէն ալ տարբեր են , նախ այս կողմանէ՝ որ թէ՛ իրենց գոյութեանը եւ թէ կիրառութեանը դիէն անոնցմէ շատ նուազագոյն կախումն ունին մարմնին վիճակէն . եւ երկրորդ այս կողմանէ՝ որ մեր բնութեանը այլ եւ այլ սկզբունքներուն վրայ բնականապէս եւ բաղդատօրէն ուենեցած հատուածներնուս մէջ ասոնք բարձրագոյն են աստիճանաւ : Միանգամայն՝ այս նոյն պատուոյ աստիճանին մէջ կիյնքերէն տարբերագոյն են , որոնցմէ՝ ուրիշ մէկ քանի բաներով ալ կը տարբերին : Ուստի չէ թէ միայն կրնանք կատարեալ պատշաճութեամբ զատ ու որոշ դիրք մը տալ այս զգացուիններուն , այլ յարմարութիւն կը գտնենք զանոնք որոշ անունով մ՚ալ յորջորջելու : — Հակամիտութիւն (վասն զի այս է տալու անունն իս) այս հետեւեալ մասնաւոր բաները կը բովանդակէն . Անձնասպանութեան սկզբունք կամ ապրելու բաղձանք . Հետաքրքրութիւն , կամ բաղձանք գիտութեան . Ընկերականութիւն կամ բաղձանք ընկերութեան . Ինքնասիրութիւն , կամ բաղձանք երջանկութեան . բաղձանք պատուոյ , Հակամիտութիւն նմանելոյ , եւ մէկ քանի ուրիշներ :

Թէպէտ եւ համառօտաբար ցուցուցինք՝ Հակամիտութիւնները այս ընդհանուր բաժանման տակ գացող գլխաւոր սկզբունքներէն որոշուղ պարագաներուն մէկ քանին , սակայն՝ ինչպէս որ կը տեսնուի՝

Հակամիտութեանց ինքնիրեննուն ինչ բան ըլլալուն վրայ խօսք մը չըրինք : Իրաւ է թէ բոլորն ալ բաղձանաց վրայ հիմնեալ բաներ են , եւ ամէնն ալ իրենց յատուկ նպատակներն ունին : Սակայն իրենց բնութեանը մէջ անկական կամ սեպհական հանգամանքներ եղող բաներն աւելի ազէկ կը տարբերին այն դիտողութիւններէն , որ ի հարկէ պիտի ծագին՝ զանոնք յաջորդաբար հետազօտած առեննիս ,

321. *Սկզբունք անձնասպանութեան , կամ ապրելու բաղձանք :*

Քննելու սկզբնական բաղձանքներնուս առաջինը կրնանք անուանել սկզբունք Անձնասպանութեան , կամ ապրելու բաղձանք : — Ա յսպիսի բաղձանք մը իրօք ըլլալը չէ թէ միայն մեր չորս դիին տեսածներնէս հաստատապար կ՚ապացուցուի , այլ բուն իսկ մեր գիտակցութեանը այնքան ծանօթ է , որ հարկ չկայ երկար խօսք բնելու այս բանիս վրայ : « Մարդս իր բոլոր ստացուածքը իր կեանքին տեղը կու տայ », ասիկայ բարոյական առածի պէս բան մըն էր հին առեններէն . եւ ինչպէս որ անառեղը , հիմայ ալ ապացուցիւ հաստատութեան կարօտութիւն չունի , Ճշմարիտ է թէ կրնայ ըլլալ որ այս սկզբունքը յաղթուի ուրիշ սկզբանց տիրապետող իշխողութիւններէն , լոկ պատուոյ բաղձանքէն , հայրենասիրութենէ , կամ պարտականութեան զգացումներէ . սակայն թէ եւ իր արդեամբը ապահովի ալ , չենք կրնար ըսել թէ բնութեամբ ալ կ՚ոչնչանայ , Ինչ որ ըլլայ , այն տակաւին կը մնայ մարդուն հիմնացը եւ խորութեանցը մէջ , անապառ եւ անպարտելի , Մինչեւ անգամ անձնասպանութեան պարագային մէջ , կեանքը ապառելու բաղձանքն , որ կայ կը տեսնուի անձնասպանին վրայ , բացարձակ չէ , այլ յարաբերական . անձնասպանը չ՚ուզեր կեանքէն անցնիլ , եթէ հնար ըլլայ անոր հետ մէկ տեղ կապակցած չարիքը զատել անկէ . կեանքը չէ՝ ինքնին մնած ելով՝ անոր առածը , այլ անոր հետ կապակցած կամ իրական եւ կամ երեւակայական տառապեցուցիչ պարագաներն են ,

322. *Անձնասպանութեան սկզբունքին երկակի ներգործութեանը վրայ :*

Անձնասպանութեան սկզբունքը կամ ապրելու բաղձանքը՝ ախորժակաց նման՝ երկակի ներգործութիւն ունի , այն է՝ դրական եւ բացասական : Իր ներգործութեան այս երկու կերպարանքները կամ տեսակները պէտք է որ զգուշութեամբ իրարմէ որոշուին : Անձնասպանութեան բնազդական ներգործութիւնը անառեն կ՚ըլլայ , երբոր մարդուս կեանքը վտանգելու չանկարծական ու անակնկալ դէպք մը կը պատահի : Երբոր մէկ մարդ մը խնալու վտանգի մէջ

կ'ըլլայ, բնազդեցութեամբ ձեռքը կ'երկնցընէ ինքզինքը բռնելու համար. երբոր հարուած մը իջեցընելու փորձ կը փորձուի իր վրայ, բնազդմամբ ճիգ մը կ'ընէ անկէ ինքզինքը ազատովելու համար, եւ այս բաղձանքին այսօրինակ ազդական գործողութիւնը ոչ միայն չատ գործունեայ, այլ եւ կարի արագաշարժ է : Մեծ օգտակար է այս ազդական ներգործութիւնը բոլոր այն պարագաներուն մէջ, ուր որ հետազօտութեան եւ տրամաբանութեան վրայ հիմնեալ անձնասպահութեան ճիգերն ատենին չեն կրնար հասնիլ : — Երբոր յիշեալ բաղձանքին կիրառութիւնը հետազօտութեան եւ տրամաբանութեան հետ կը միանայ, եւ ի հարկէ հուսկ յետոյ կամքին որոշումներուն վրայ կը հիմնուի, անատեն կ'ըլլայ կամաբոխն : Յիշեալ սկզբունքին այս ձեւով եղած թելադրութիւններովն է որ բոլոր այն նախահայեաց հաչիւները եւ ջանքերը կ'ընենք, որոնք որ մասնաւոր վերաբերութիւն ունին կեանքերնուս չարունակութեանը եւ պաշտպանութեանը : Երկու դիտաւորութեամբ ալ՝ թէ ազդական եւ թէ կամայական կիրառութեանը նայելով, այս սկզբունքը յայտնապէս մեծ խնամսութեամբ մարդուս վիճակին եւ կարեւոր յարմարցած բան մըն է : Գործնականապէս զօրաւոր գրգիռ է գործունէութեան. եւ իր կամայական կիրառութիւնը, որչափ որ անխեղաթիւր խղճի մը պահանջմունքներուն համաձայն կրնայ մնալ, միշտ բարոյապէս բարի է :

328. Հետաքրքրութեան վրայ, կամ բաղձանք գիտութեան :

Հակամիտութեանց մէկ գլխաւոր սկզբունքն ալ Հետաքրքրութիւնը կամ դիտութեան բաղձանքն է. որն որ իրրեւ մեր մտաւոր կազմութեանը անկեան եւ ընդարձակ հանգամանքներէն մէկը սեպուիլ հարկ ըլլալը անտարակուսելի բան մըն է կրնանք ըսել : Թէպէտ եւ ընդունելու ենք թէ այս սկզբունքը չատ այլ եւ այլ աստիճաններով կը տեսնուի, կենդանութեան եւ գործունէութեան ամենէն տկար ու յետին վիճակէն ինչուան դրեթէ անզսպելի զօրութիւն ստացած վիճակը. սակայն բոլորովին հետաքրքրութենէ զուրկ մարդ չ'ըլլար, եւ ատանկ մէկը այնքան արտաքոյ կարգի տարօրինակ բան եղած պիտի ըլլար, որչափ եթէ բոլորովին ամէն զգայութենէ զուրկ եղած ըլլար : Թէ որ հետաքրքրութիւնը մարդուս բնական չէ, անկէ կը հետեւի թէ ուրման մարդուս միտքը անտարբեր է իր առջեւը ներկայացած բաներուն, եւ թէ հետութեան մէջ չատ ջանադիմութիւն ընելէն հաճութիւն մը չի քաղեր. որ ատոնց ատանկ ըլլալը ակնկալելու բան չէ, եւ իրական ճշմարտութիւններէ ալ վաւերութիւն չունի : Ընդհակառակն այս սկզբան գործողութիւնը ամենուն

վրայ կը տեսնենք : Երբոր մէկ անակնկալ եւ տարօրինակ դէպք մը կը պատահի, ամէն մարդու մտադրութիւնը անմիջապէս անոր կ'երթայ, անիկայ իրենց անտարբեր բան չ'ըլլար, հապա բոլորն ալ ինչէն ըլլալը կ'ուզեն իմանալ :

Գոնէ կարգ մը մտածենագիրք կան, որոնց կարդացուելուն ակնկալութիւնը մեծաւ չափով այս սկզբան արդիւնքներէն կախեալ է. ըսած մտածենագիրներնիս նորաձեւութիւններ եւ առասպելաբանութիւններ չենողներն են : Ատոնց ըմբռնումները եւ երեւակայութիւնները որչափ որ ընդհանուր բաներ ալ որ ըլլան, եւ որչափ որ լաւ ոճ ալ չունենան, եթէ միայն կարենան իրենց նորաձեւութեան կամ առասպելաբանութեան հիմը անանկ վարպետութեամբ մը ձգել՝ որ ուրիշներուն հետաքրքրութիւնը սաստիկ գրգռուի, կրնան ընթերցողներուն մտադրութիւնը իրենց ձգել : Եւ անտարակոյս չատերուն գտած յաջողութեան բոլոր գաղտնիքը այս է :

329. Հետաքրքրութեան սկզբունքին վրայ ուրիշ բացատրութիւններ :

Այս հակամիտութեան մարդուս ներսիդին տնկական բան մը ըլլալը ուրիշ դիտողութիւնով մըն ալ հաստատելու համար՝ աչքկ կ'ըլլայ որ հոս բոլոր խուլերուն ու մունճերուն դասը մէջ բերինք, ու նաեւ այն դժբախտ անձինքն ալ, որոնք խուլ ու մունճ ու միանդամայն կոյր ալ են : Ատոնց ամէնն ալ սորվելու բաղձանքին երեւելի նշանները միօրինակ վրանին կը ցուցընեն. այդ բաղձանքը կարծես թէ երեսնուն վրայ կը փայլի, շարժուածքներնուն ոդի կու տայ, եւ տեսակ մը բռնական իշխողութեամբ չատաչ կը մղէ զիրենք հետաքննութեան մէջ : Մտածիւ՝ թէ որ հետաքրքրութիւնը տնկական եւ չատ զօրաւոր բան մը չըլլար, բոլորովին կը չայթուէին ատոնք այն վիրենք պաշարող բազմաթիւ վհատութեան պատճառներէն :

Օրինակ առնենք՝ բացատրութեան համար՝ Յակոբոս Միքէլը : Այս տղան, որչափ որ եռասպատիկ դժբախտութեան տակ, խուլ՝ կոյր՝ եւ անբարբառ ալ էր, չատ մտքի աշխուժութիւն կը ցուցընէր : Հետաքրքրութեան սկզբունքը՝ մասնաւորաբար՝ չատ զօրաւոր էր իր վրայ : Բոլոր իր հանդիպած բաներուն վրայ հմտութիւն ստանալու մեծ բաղձանք կը չայտնէր : Կը տեսնէին զինքը որ գետինը մատնաչափ առ մատնաչափ կը քննէր. ձեռքերուն ու ծունկերուն վրայ կամուրջներու եւ տանիքներու վրայ կը սողար. ոչ միայն մարդիկ, այլ եւ ձիեր՝ շներ՝ կառքեր՝ կահ կարասիք եւ երաժշտական գործիքներ ձեռքովը կը զննէր. կօշկակարներու՝ դերձակներու եւ աշխատաւորներու քով կը կայնէր, եւ մտադիր հետաքրքրութեամբ

կ'ուզէր գիտնալ թէ արդեօք ինծի՛ կ'աշխատին ու ինչ արդիւնք յառաջ կը բերեն :

Բայց հարկաւորութիւն չկայ այս ընդհանուր դիտողութիւններուն վրայ մնալու , կամ արտաքոյ կարգի օրինակներ յառաջ բերելու , քանի որ հետաքրքրութեան սկզբունքին մարդուս մտացը մէջ խորին տնկուած ըլլալուն ապացոյցները եւել եւելոք կը տեսնենք չարունակ բոլոր մանկանց եւ տղայոց վրայ : Այս սկզբունքը իրենց կեանքը կը թափ ըլլալ . անիկայ զիրենք յարաժամ չարժման մէջ կը պահէ . առտուընէ իննուան դիշեր նոր նոր գործունէութեան գրգիռներ կու տայ իրենց , ու նոր նոր զուարճութեան աղբիւրներ կը բանայ առջեւնին : Մանկանց եւ տղայոց այս հանդամանքը շատ գեղեցիկ յօրինուածքներու հիմն ըրած են բանաստեղծք , որոնց շատը արդարեւ արժանի են մարդկային բնութեան վրայ ճիշդ դիտողութիւն ունեցողներու համբաւոյն :

325. Հետաքրքրութեան սկզբունքին երկակի գործողութեանը եւ բարոյականին վրայ :

Հետաքրքրութեան հակամիտութեան սկզբունքը անձնապահութեան սկզբանը նման երկակի ներգործութիւն ունի , — դրական եւ կամաւորական : — Ջուտ ազդական ներգործութիւն ըսածնիս միշտ իր նպատակին իբրեւ իր վերջին վախճանը ուղղակի կ'ըլլայ , անոր տնտեսած բանը մի միայն նոյն իսկ առարկան կ'ըլլայ , առանց նկատելու թէ անկէ շատ յառաջ պիտի գայ թէ բարի . անիկայ իր առարկային հետամուտ կ'ըլլայ՝ մի միայն նոյն իսկ առարկային համար , եւ ոչ ուրիշ նպատակով մը : Հետաքրքրութեան սկզբունքն ալ նախ եւ առաջ այս կերպով կը գործէ : Այսիկայ իր ազդմամբ եղած ներգործութիւնն է : Եւ քանի որ այս եղանակաւ գործէ , ոչ անձնասիրական կրնայ ըլլալ , եւ ոչ բարեսիրական . բարոյապէս ոչ բարի կրնայ ըլլալ , եւ ոչ չար , այլ պարզապէս անմեղ է եւ օգտակար :

Նաեւ կամաւորական ներգործութիւն մ'ալ ունի , որն որ հետեւանքներու նախահայեցուն տեսութեանը վրայ հիմնեալ է , եւ մտածութեան կիրառութիւնը կը բովանդակէ մէջը : Հետաքրքրութեան կիրառութիւնը կրնանք մենք արժանաւոր առարկաներու ուղղել . կրնանք անոր ներգործութիւնը գրգռել շահու եւ պարտականութեան դիտումներով . կրնանք զսպել սանձի տակ առնել զանիկայ , երբոր կարգէ կանոնէ դուրս կ'ելլէ : Եւ որչափ որ այսպիսի հանդամանաց տակ ըլլան իր ներգործութիւնները , զանոնք տիրապէս կամաւորական կրնանք անուանել : Եւ երբոր այս կամաւորութեան

հանդամանքը վրանին կ'առնեն , անոնք բարոյականութիւն ալ կրնանք տալ անոնց . անոնք առաքինական կամ մոլեկան կրնան ըլլալ : Երբոր դիտութեան բաղձանքը չար նպատակ ունենայ , եւ կամ այնպիսի աստիճութեամբ մը ի գործ դրուի՝ որ ուրիշ բարոյական պարտականութիւններ խափանին , իր կիրառութիւնը կ'ըլլայ մոլեկան : Այս դիտողութեանց նայելով է որ Ադիւարդ մէկ հին աստեղաբաշխ մը կը յիշէ , ու անոր ըրածը կ'արհամարհէ . Այս աստեղաբաշխին վրայ կ'երեւնայ թէ ամբաստանութիւն եղեր է՝ թէ հասարակաց գործառնութիւններուն չի խառնուիր , անտարբեր է : ինք ալ այս ամբաստանութեան պատասխան այս խօսքն է ըսեր , թէ իմ քաղաքս աստեղազարդ երկնից մէջ է . ասով յայտնապէս այս ըսել ուզելով , թէ իր քաղաքացւոյ պարտքերը կամովին իր աստեղաբաշխութեան գործերուն մէջ ընկղմեցուցած է , եւ թէ հայրենասիրութիւնը , այն իր ընտրած դիտութեան վրայ ունեցած աստիկագոյն սիրովը , սրտէն էապէս բնաջինջ եղած է : Ահա ասիկայ յիշեալ սկզբունքին անսովոր կիրառութեանը մէկ որոշ օրինակն է : Այս անձը սէրտը եղածին պէս իր այս հակամիտութիւնը սանձի տակ չէր առած . եւ ուստի այնքան աստիկացեր էր , որ իր ուրիշ զգացումներուն կիրառութիւնը եւ ուրիշ պարտքերուն արժան եղած գործադրութիւնը խափաներ էր :

326. Նմանողութիւն , կամ հակամիտութիւն նմանելոյ :

Մարդուս մտքին մէկ ուրիշ ընդարձակ հակամիտութիւնն ալ Նմանողական սկզբունքն է , կամ ուրիշներուն ըրածին պէս ընելու բաղձանքը : Այսպիսի սկզբունք մը ըլլալուն վկայութիւնները լեցուն են մեր չորս դին : — Թէ որ այս հակամիտութիւնը բնական չէ , խիստ դժուար է ըլլայ մեկնել մանկանց եւ տղայոց վրայ դիտած բաներնիս : Եւ այս խօսքը առիթ առնելով հոս կը ծանուցանենք՝ թէ բոլոր այս նկատի վրայ մտանաւորաբար մարդուս կանուխ հասակը յառաջ պիտի բերենք մեր ըսածներն հաստատելու եւ բացատրելու համար : Վասն զի ատիկայ անանկ տեղն մըն է որ մարդկային բնութիւնը իր ճշմարիտ կերպարանքներովը կրնայ երեւնալ աչքերուս , եւ այս հիմնական մեր առջեւն եղող սկզբունքին նկատմամբ , ստոյգ է թէ տղայք իրենց կանուխ հասակէն կը սկսին ըզգուշութեամբ ուրիշներուն ըրածը դիտել , եւ նոյնը ընելու աչխատիլ : Շատ օգնութիւն կ'ընդունին այս հակամիտութենէն յօդաւոր ձայներ արտաբերել սորվելու մասին : Եւ չատ երկարատեւ աչխատութիւնով է , որն որ յայտնապէս լուկ նմանողութեան հա-

ճութիւնով կը չարունակեն, որ կը կարողանան ձայնաւոր լեզուի վարժութիւնը ձեռք ձգել։

Բանի մը տարեկան որ կ'ըլլան, խօսիլ սորվելնէն եւ մանկական խաղերու մասնակից ըլլալու չափ մեծնալնէն ետեւ, դարձեալ նոյն հակամիտութիւնը իրենց մէջը գործելու վրայ կը տեսնենք։ Ջիամարաց աշխուժութիւնովը եւ քաջութեան երեւոյթներովը ձի հեծնալ ձեւացընելու համար՝ փայտ մը կ'առնեն տակերնին, ու ձիաւորի փորձեր կը փորձեն. իրենց փոքրիկ ու չնչին կառքերը բակերու ու փողոցներու մէջ կը պարտցընեն, ու անարուեստ սայլերովնին մէկ ըլուրին դագաթէն միւսը կը ճամբորդեն։ Մէյտ աշխուժութեամբ բան մը ընելու եռեւ ըլլալով՝ տուներ կը կառուցանեն, սլատնէշներ կը կանգնեցընեն, ջուրերու վերաբերեալ գործեր կ'ընեն, գեղեցիկ պարտէզներ կը զարդարեն։ Փայտ մը կ'առնեն ուսերնին ու հրացան կ'ընեն. չափով քայլ առնելու եւ խոժոռ նայուածքներ ցուցընելու ինքզինքնին կը վարժեն. եւ դեռ մարդ չեղած, գինուոր՝ հեծեալ՝ ճարտարապետ եւ պարտիզպան կ'ըլլան։ — Սակայն այս հակամիտութեան գործօղութիւնը միայն տղայոց սահմանուած չէ. մարդիկ ալ իրենցմէ առաջ հայրերնին ինչ որ ըրեր են, այն կ'ընեն. շատ անգամ քիչ բարոյական քաջութիւն պէտք չըլլար նախորդներու հետքէն չեղելու համար։ Թէ՛ չար ըլլայ՝ թէ բարի, ուրիշներուն չափովին մէջ քալած առեններնիս ինքզինքնիս մէկ սպահովութեան մը մէջ կ'իմանանք, որ եթէ ուրիշները մեզի օրինակ չունենային, այն ապահովութիւնն ալ չպիտի ղգայինք։

327. Նմանողութեան սկզբունքին գործնական արդիւնքները։

Թերեւս ոմանք խորհին՝ թէ այս սկզբունքը, անոր գնածին բան մը ըլլալուն հաստատութիւն տուող որչափ վկայութիւն որ ըլլայ ալ, մարդոց յառաջադիմութեանը եւ երջանկութեանը փոքր ինչ նպաստաւոր եղած ըլլայ։ Սակայն դիտնալու է որ մեզի այս ծանօթութիւնը ընել, թէ մարդկային բնութեան ինքնին խիստ աննշան երեւցող տարրներէը չատ անգամ կը գտնենք որ մեծամեծ արդեանց աղբիւրներ են։ Այս սկզբունքն ալ հնարաւոր է թէ ասանկ ըլլայ։ Շատ անգամ կ'ըսենք նմանողութեան համար, թէ տղայոց վրայ իշխող սկզբունք մըն է. սակայն այնքան յաժարութիւն չունինք ճանչնալու, որ աս ալ առջինէն վար մնացող իրական ճշմարտութիւն մը չէ, թէ չափազանց մարդոց վրայ ալ իշխող սկզբունք մըն է։ Արդէն մեր ըրած խորհրդածութիւններէն անտարակուսելի կերպով կը տես-

նուի որ աս քննած սկզբունքնիս, առջի բերանը ինչ կերպարանքով որ մեր աչքին երեւնայ ալ, ընկերութեան մէկ երեւելի ամրութիւնը դիտութեան երջանկութեան եւ զօրութեան աղբիւր մը ըլլալու համար եղած է, եւ իրաւ ալ է։ Թէ որ այս սկզբունքը ընդունելու ըլլար, այն կապն որ հիմայ ընկերութեան այն երկու մեծ բաժանումները՝ ծերն ու պատանին՝ իրարու հետ ասանկ միութեամբ կապած է, չատ կը տկարանար, որ ասիկայ ամէն կողմանէ նկատելով, չատ աղէտալի բան մըն է։ Մենք ոչ միայն աղայութեան, այլ չափահասութեան առեններնիս ալ, ինչպէս որ արդէն առիթ ունեցանք ակնարկելու, մեր հարանց քայլերուն կը հետեւինք, արհեստից՝ արուեստից՝ եւ սովորութեանց՝ եւ սահմանադրութեանց մէջ անոնց նմանող ըլլալով. եւ՝ ընդհանուր առմամբ՝ աղէկ է որ ասանկ ըլլայ։ Եւ ասիկայ ասանկ որ կ'ընենք, չէ թէ միայն լոկ զանոնք մեզմէ աւելի իմաստուն սեպելնուս համար է, այլ նաեւ՝ չատ անգամ անզգալապէս այս զօրաւոր սկզբան աղդեցութեամբը դրդուելնէս։ Եւ գէթ ըստ մասին այս կերպով է որ աղգ աղգի հետ, նախորդ ցեղը յաջորդին հետ կը կապուի. որ նախընթաց դարուն մէջ վառուած փորձառութեան ջահը յետագային վրայ իր ճառագայթները կ'արձակէ. եւ որ ընկերութիւնը ուռկոխ եղած չափին մատչէն քալելով՝ յեղկարծ եւ աղէտալի սասանութեանց չի հանդիպիր։

Մէկ աս ալ աւելցընենք թէ՝ եթէ այս սկզբունքը այսքան ընդարձակ ազդեցութիւն ունի, ինչպէս որ անտարակոյս ենք ունենալուն վրայ, ուրեմն հարկ է ամէն մէկուն խնամով եւ զգուշութեամբ նկատել իր տուած օրինակին ինչ յատկութիւն եւ ինչ բերմունք ունենալը։ Ան որ չար օրինակ մը կու տայ, թէ՛ առանին եւ թէ հրապարակական կենցաղի մէջ, այն իր օրինակը ոչ միայն ինք իր մէջը կը թառամի ու կը չորնայ, այլ՝ գրեթէ հարկաւորապէս չատ ուրիշներ ալ այն նոյն վատութեան եւ թշուառութեան չափովին մէջ իր ետեւէն կը քաշէ կը տանի։ Եւ ընդհակառակն՝ ան որ իր կենացը եւ ցեղին մէջ բարիք գործելու կ'աշխատի, իր բարի օրինակին լուսաւորչութիւնը, ինք դիտաւորութիւն ունենայ՝ թէ չունենայ, բաղմաթիւ սրտերուն կը տարածի. եւ այսպէս՝ եւս առաւել եւ բարերարող օգտակարութեան առիթ ըլլալով՝ կը վառէ զանոնք յերջանկութիւն եւ ի փառս։

328. Գաղտուղ բնական իղձին վրայ։

Մէկ ուրիշ երեւելի հակամիտութիւն մըն ալ որ ուրիշ բանի չի վերածիր, այլ սկզբնական է, եւ ինք իր հիմանը վրայ կայացած, գ---ոյ էջ է։ — Ա. Աս սկզբան մարդուս մտքին մէջ սկզբնական եւ

բնական բան մը ըլլալը հաստատելու համար՝ բոլոր ուրիշ հակամիտութեանց նման այս հակամիտութեան նկատմամբ ալ ազատութիւն ունինք կենաց սկիզբները եւ մոքին կարողութիւններուն բացուած տեսութիւնները տեսած եւ դիտած բաներնիս մէջ բերելու։ Տղայք ուրիշներուն բարի համարումէն յառաջ եկած հետեւանքները գիտնալու դեռ չկարողացած, յայտնապէս կը վիրաւորուին երբոր անարգանաց եւ արհամարհանաց արտայայտութիւնները կը տեսնեն. եւ նոյնպէս որոշ տեսնուելու կերպով հաճութիւն կը ղգան երբոր յարգութեան եւ հաւանութեան արտայայտութիւնները կը տեսնեն։ Եւ որովհետեւ այս եղած բանին վրայ՝ զանիկայ տրամաբանութեան՝ փորձառութեան՝ կամ շահախնդրութեան արդիւնք սեպելով՝ մեկնութիւն մը չենք կրնար տալ, անդին կը մնայ միայն այս մեկնութիւնը՝ թէ այս բաղձանքը մարդուս մոքին բնական եւ էական կազմուածքին մէկ մասն է։

Բ. Այս ծանօթութիւնն ալ կրնանք ընել՝ թէ պատուոյ բաղձանքը կենաց աւելի յառաջացեալ տարիքներուն մէջ ալ կը տեսնենք՝ շատ ընդարձակ եւ զօրաւոր։ Երբոր ազգայ եւ անհատիկ պատմութիւններուն վրայ աչքերնիս կը դարձընենք, յաճախ մարդիկ կը տեսնենք որ աւելի ուժգին են կեանքերնին զոհել, քան թէ ուրիշներուն բարի վարկումը կորնցընել։ Կը տեսնենք որ բոլոր ուրիշ բաներնին, հարստութիւննին՝ բախտերնին եւ բարեկամներնին կորնցուցեր են, ու սիրով իրենց բարի անունը կը փարին. ցնծութիւնով իրենց տխուր համբաւը կը ցուցընեն՝ իրրեւ մխիթարութիւն իրենց ներկայ դժբախտութիւններուն մէջ, եւ առհասարակ լաւագոյն բաներու՝ գալիքին մէջ։ Այս բանը մանաւանդ ճշմարիտ կը գտնենք պատմութեանց այն ժամանակներուն համար, երբ ժողովրդոց սկզբնական զգացողութիւններն եւ հանգամանքները հեշտութեանց եւ բարեձեւութեանց հնարքներովը խանգարած չէին։

Գ. Մէկ դիտողութիւն մըն ալ կայ, որ այս բանիս վերաբերութիւն մը ունի։ — Մենք երբեմն այնպիսի կացութեանց մէջ կ'ըլլանք, որ ոմանց աղէկ կամ գէշ համարումէն՝ որչափ որ կրնանք դատել կը տեսնենք որ մեր անձնական շահուն օգուտ մը կամ վնաս մը անհնար է որ յառաջ գայ։ Եւ սակայն ալ աւելին. այն վատ համարումն որ կայ կը կարծենք մեր վրայ, զանիկայ ունեցողներէն մէկը կարող չի կրնար ըլլար վաւերացընելու։ Միայն իրենց մէջը կը մնայ այն գէշ վարկածը, եւ իրենցմէ դուրս չի տարածիր, անհնար ըլլալով անկէ թէ՛ մեր առացուածքին եւ թէ ընդհանուր համբաւոյն վնաս մը հասնիկը։ Եւ սակայն անկարելի է որ այդ բանէն անհամոյ զգացում մը չընդունինք. այդպիսի պարագայի մը մէջ մեզի

անոնկ կը թուի՝ թէ բնութեան դիտումներուն դէմ է գործուածը. թէ մէկ իրական գէշութիւն մըն է որ կ'ըլլայ մեզի. թէ յայտնապէս մեր իրաւունքը եղող բանէ մը կը զրկուինք։ — Թէ որ այս դիտողութիւնը չիտակ է, ինչպէս որ պատճառ ունինք չիտակ սեպելու, զօրաւոր առարկութիւն մըն է այն վարդապետութեան դէմ՝ թէ պատուոյ իղձը անձնական եւ շահախնդիր նկատողութեանց վրայ հիմնեալ է, եւ ոչ թէ մոքին ներքին բնութեանը մէջ։

Դ. Այս հակամիտութեան բնածին ըլլալուն հաստատութիւն տրուող մէկ ուրիշ ապացոյց մըն ալ այս է, որ անիկայ չատ զօրաւոր կերպով ապառնիին նկատմամբ ալ կը գործէ մեր ներսիդին։ Մենք ուրիշներուն բարի համարումը վայելել կ'ուզենք ոչ միայն ներկայ առենուան եւ ներկայ բաներու համար, այլ նաեւ կը փափաքինք որ մնայուն ըլլայ այն, առանց խորհելու թէ արդեօք անկ ուղղակի կերպով օգուտ մը ընդունելու վիճակի մէջ պիտի ըլլանք երբեք թէ չէ։ Մինչեւ անգամ մեռնելիքս եւս ալ, որ ալ չափեան պիտի բաժնուինք մարդոց թէ՛ գովութիւններէն եւ թէ պարսաւանքներէն, կ'ուզենք որ անուննիս պատուով եւ յարգութեամբ յիշուի։ Թէպէտ եւ կատարելապէս հաւատացած ենք թէ երբեք մարդու ձայն չպիտի թափանցէ եւ վրդովէ մեր դերեզմաններուն լռութիւնը, եւ սակայն կարի տառապեցուցիչ խորհուրդ մը կ'ըլլայ մեզի, եթէ նախատեսութեամբ իմանանք որ յիշատակութիւններնիս անարգանաց ենթակայ պիտի ըլլայ։ Կրնանք տրամաբանութիւնով ինքզինքնուս անանկ հաւատացընելու աշխատիլ՝ թէ զգացումներն յիմարական բաներ են. սակայն անհնար կը գտնենք մեր ներսիդին տնկուած սկզբունքները ջնջելը, եւ հոգիներնուս մէջ բնութեան բարբառող ձայնը մարելը։

329. Պատուոյ բաղձանքին վարուց կանոն ըլլալուն վրայ։

Այս սկզբունքը, թէ որ իր արժանաւոր եւ վայելուչ սահմաններուն մէջ պահուելու ըլլայ, իր գործողութեամբը մարդուս երջանկութեանը նպաստաւոր է։ Ասիկայ կենաց չատ կանուխ հասակին կը սկսի գործել, բարոյական կարողութեանց բացուելէն եւ հաստատուելէն չատ առաջ. եւ էապէս բարուց աղնութիւն եւ վայելչութիւն յառաջ կը բերէ, եւ գործունէութեան գրգիռ կ'ըլլայ։ Երբոր մէկ պատանի մը կը տեսնես որ ուրիշներուն յարգութեանը եւ հաւանութեանը վրայ ամենեւին նկատողութիւն չունի, ուզածիդ չափ գէշ գուշակութիւններ կրնաս ընել անոր վրայ. անանկը բարերար Տեսչութեան մը, չար ընթացից սանձահարութիւն ըլլալու համար, ներսիդինիս տնկած մէկ երեւելի սկզբունքը կորնցուցած

է իրմէն, եւ աննկարագրելի մոլութեան եւ թշուառութեան արկածներու ինքզինքը պատրաստած է։ Սիլլա Հռովմայեցի հիւպատոսին համար կը պատմուի թէ անգամ մը Յուլիոս Կեսարին փողոցի մէջ անկարդ եւ անպարկեշտ կերպով քալելը տեսնալով, դարձեր քովիններուն ըսեր է՝ թէ այդ պատանւոյն վրայ շատ Մարիոններ կը նախատեսեմ. այս խօսքով յայտնապէս այս ըսել ուզելով, թէ առանկ ուրիշներուն զգացմանցը եւ վարկութիւններուն վրայ փոյթ չունեցող անձը հաւանականաբար հեշտասիրութեան ու փառամոլութեան առաջնորդած ընթացքը պիտի բռնէ, հաղթին յորդորակներուն եւ հասարակաց բարւոյն վրայ շատ քիչ նկատողութիւն ունենալով։ Մէկ գուշակութիւն մը, որ մարդկային բնութեան սկզբունքներուն հմտութեանը վրայ հիմնեալ էր, եւ որ երբէն յառաջ եկած հետեւութիւններէն եւել եւելօք վաւերացաւ։

Սակայն քանի որ որոշակի կը ճանչնանք պատուոյ բաղձանքին անմեղ եւ շատ օգտակար բան մը ըլլալը, ասոր դէմ ալ շատ զգուշութիւն ընելու ենք՝ որ ուրիշներուն վարկումը մեր գործքերուն մի միայն եւ վերջին կանոնը չընենք։ Ժամանակաւոր ազդեցութիւններ եւ տեղական պարագաներ հասարակութեան միտքը այնպիսի խորհուրդներու տէր կրնան ընել, որոնց բարի մարդ մը արդարութեամբ չի կրնար միաբանիլ։ Ամէն պարագայի մէջ, ուր որ բարոյական սկզբունք բովանդակեալ է, մեր բնութեան մէկ ուրիշ մասը կայ որ անոր պէտք է խորհուրդ հարցնել։ Լուսաւոր խղճի մը ազդարարութիւններն մէկ կանոնագիրք մըն են, որուն ոչ մեր արտաքին գործքերն, այլ նաեւ մեր ախորժակներն՝ հակամիտութիւններն եւ կիրքերն ալ պատասխանատու են, եւ որն որ անսխալապէս կը ցուցընէ անոնց արդար կիրառութեան սահմանները, խղճին պահանջմունքներուն դէմ գործելով պատուոյ բաղձանքին թելադրութիւններուն հնազանդիլը մեծաւոր կապմութիւններնուս կարգը տակն ի վրայ ընել, եւ առ գերագոյն հրամանատարն արժան եղած պատասխանատուութիւնը լոկ արտաքոյ բանակի պահանորդ զօրքի մը վերածել կ'ըլլայ։

330. Ստացման բաղձանքին վրայ:

Այնպէս ստեղծուած ենք՝ որ բնականապէս եւ հարկաւորապէս ոչ միայն իրերու վրայ հմտութիւն կ'ունենանք, այլ նաեւ անոնց ունեցած բազմադիմի յարաբերութիւններուն վրայ։ Եւ՝ ուրիշ յարաբերական կամ առնչական ծանօթութեանց նման՝ Սոցման գաղափարն ալ շատ կանուխ կը ձեւացընենք։ Շատ քիչ իմացականութեան թելադրութիւններ կան, որոնց մարդուս միտքը ասոր չափ

կանուխ ծանօթանայ։ Երբոր կը տեսնենք տղաք՝ որ, ինչպէս որ կ'ընեն շատ անգամ, իրարու հետ կը վիճեն աթոռ մը նստելու կամ բոժոժի մը տէրն ըլլալու համար, վստահ կրնանք ըլլալ թէ ստացման գաղափարները որոշ ձեւացուցեր են։ Անոնք կատարելապէս գիտեն անոր ինչ ըլլալը, թէպէտ եւ չկրնան սահման մը տալ, եւ կարելի է թէ անունն ալ կարող չըլլան ըսելու։ Թէպէտ եւ իրօք ստացումն ըսած բաներնիս չ'ըլլար՝ առանց ստացման յարաբերութիւնը գործնականապէս ի դէպ գալու, վասն զի իրական կամ իսկական տառացումն ըսելէն առ կը հասկցուի թէ ստացուած բան մը ու ստացող մէկն ըլլալու է. բայց սակայն՝ որովհետեւ ստացման գաղափարը կամ ծանօթութիւնը թելադրութեամբ եւ վերացականապէս գոյութիւն կ'առնու մտքին մէջ, վասն որոյ ասիկայ մէկ առանձին եւ որոշ առարկայ մը սեպուելու է, մտքերնուս տեսութեանը յատակ իմանալի, եւ զգացողութեան հետ նոյն յարաբերութիւնը ունեցող՝ ինչ յարաբերութիւն որ ուրիշ ինչ եւ իցէ առարկայ կամ առնչութիւն՝ թէ՛ նիւթաւոր եւ թէ մտաւոր՝ ունի, որն որ ընդունակ է իմացականապէս ներկայացուցուելու։ Այս ստացման, ինչպէս որ բացատրեցինք ու ցուցուցինք թէ մտքերնուս տեսութեան լուսոյն մէջ՝ իրր թէ դուրս ցցուած՝ կ'երեւնայ, մէկ բնական եւ տնկական բաղձանքը ամէն մարդու վրայ կը տեսնուի։ Անոր գոյութեան ճշմարտութիւնը, թէ՛ իրական ճշմարտութիւնը՝ եւ թէ հնարաւոր ըլլալուն ճշմարտութիւնը, մարդուս իմացականութեանը մէջ երեւան կու գայ. եւ սիրտը՝ ազգական դրդմամբ մը՝ կը համաձայնի մտքին այս իմացմանը, իր հաճութիւնը եւ սէրը անոր վրայ ցուցընելով։

331. Ստացման բաղձանքին բարոյական բնութեանը վրայ:

Թէպէտ եւ ստացման բաղձանքը աներկբայ՝ բոլոր ուրիշ հակամիտութեանց նման՝ ազդական ներգործութիւն ունի, սակայն իր բարոյականութիւնը՝ այսինքն բարոյական բնութիւնը՝ բոլորովին իր կամաւորական ներգործութեանցը վրայ կայացած է։ Մենք այս ստացման սկզբունքին համար չենք կրնար ըսել, ինչպէս որ ոմանք կարելի է հարեւանցի քննութեամբ մը հակամիտին ըսելու, թէ բարոյական մտօք զուտ շար բան մըն է։ Ինչուան որչափ որ իր ներգործութիւնը, թէ՛ զսպուելու եւ թէ գրգռուելու կերպով, կրնայ կառավարուիլ տրամաբանութիւնով՝ մտածութիւնով եւ կամքին ուղղակի կամ անուղղակի իշխանութիւնովը, (որ ասոնց ամէնը կը հասկցուի ստացման կամաւորական ներգործութիւնը ըսելով,) ինչուան այնչափ ընդունակ է կամ բարի՝ կամ շար, կամ գովելի եւ կամ սլարսաւելի ըլլալու։ Երբոր բաղդատութենէ եւ մտածու-

թենէ անկախութեամբ կը գործէ, բնական ազգման պէս է անաւտեն, եւ այդ ձեւովը շատ անգամ օգտակար է եւ միշտ անմեղ. երբոր ուրիշ եւ աւելի բարձրագոյն սկզբանց իշխանութիւնը կը խանգարէ, եւ կը դրդէ զմեզ շար աչքով ուրիշին արդար ստացուածքին վրայ նայելու, եւ նախանձոտ ու մեղանչական յափշտակութեամբ մերը չեղած բանը մեղի սեպհականելու, անատեն կ'ըլլայ մոլեկան. իսկ երբոր իր ներգործութիւնները բոլոր ասոնց հակառակ ընթացքով ի գործ կը դրուի, բարի չարժառիթներէ շարժեալ, եւ արդարութեան չափէն դուրս չելլելով, անատեն կ'ըլլայ առաքինական:

Ներքեւնիս կը հասնի որ մինչեւ անգամ մտքով չենք կրնար ըմբռնել իմացման եւ զգացողութեան մէջ այնպիսի բարձր աստիճանի հասած էակ մը, որ պատասխանատուութիւն ունենայ, եւ այդ իր պատասխանատուութիւնը ստացման բաղձանքէն բոլորովին զուրկ ըլլալու սկզբունքին վրայ կազմուած ըլլայ: Թէ որ այդ էակը ինք իր գոյութեանը եւ երջանկութեանը կը բաղձայ, որ ասիկայ՝ այնպէս կը սեպենք թէ՝ ամէն բանաւոր եւ պատասխանատու էակի գոյացական մէկ հանգամանքն է, ուրեմն հարկաւորապէս կը հետեւի՝ թէ պիտի բաղձայ նաեւ այն ստորոգելիքները եւ ձիրքերը ունենալու, որոնք որ այն իր կենացը եւ երջանկութեանը պահպանութեանը եւ կատարելութեանը նպատակաւոր են: Ի՞նչ մեղք կրնայ ըլլալ այն գոյութեանը սահմանները, որն որ ինքնին անգին բան մըն է, ընդարձակելու բաղձանքին մէջ, եթէ միայն այդ բաղձանքը բոլոր ուրիշ էակներու յարաբերութիւնները եւ իրաւունքները արժանաւորապէս նկատելով կատարուի: Մեղք չէ ամենեւին. եւ մեղք չըլլալէն զատ, պարտականութիւն ալ է, եւ պէտք է որ անանկ ըլլայ: Եթէ ասանկ չէ, ի՞նչ պիտի ըսենք հապա Գողոս առաքելոյն ըսած այն խօսքերուն: Սուրբ Գրոց նոյն իմաստը ունեցող ուրիշ մասերը մէկ դի թողելով, որ կը յորդորէ կորնթացիները ոչ միայն «մարգարէութեան նախանձիլ», այլ նաեւ ընդհանուր խօսքով՝ «նախանձաւոր ըլլալ այն չնորհքներուն, որ լաւ են». Ա. Կոր. ԺԴ. 39. ԺԲ. 31:

332. Սեացման բաղձանքին Քիւրութիւններն կամ խոստումները:

Թէպէտ եւ այս խնդիր եղած Հակամիտութիւնը՝ գէթ հնարաւորութեամբ՝ ընդունակ է առաքինական կիրառութեան, սակայն շատ պատճառ ունինք հաւատալու թէ իր սովորական ներգործութիւնը թիւրեալ եւ մոլեկան է.

Մարդուս մտքին մէկ մեծ օրէնքն է այս՝ որ իր ներգործուն սկզբ-

բանց կիրառութեանը կրկնութիւնը անոնց զօրութիւնը կ'աւելցնէ. եւ որովհետեւ ստացման կիրառութեանը առիթները խիստ բազմաթիւ են, այս գրեթէ անխուսափելի հետեւութիւնը յառաջ կու գայ, որ շափէ դուրս կը զօրանայ: Երբոր այս ասանկ կ'ըլլայ, այս տեսակին հակադարձը եղող ստացման անմեղ բաղձանքը Ագահութեամբ մեղանչական ձեւոյն կը փոխուի, որ այս անունով ընդհանուր կը հասկըցուի ուրիշ մէկ քանի ներգործուն սկզբանց իշխողութիւնը յաղթող եւ պարտականութեան մէկ քանի պահանջմունքներուն հակառակող նախանձաւորութիւն եւ եռանդն ստացման: Ասիկայ անտարակոյս այն մեծ մեղքերուն մէկն է, որոնք մարդկային բնութիւնը պատատուրած են. եւ որն որ՝ պատճառ ունինք վախնալու թէ՝ ամենուն սրտին մէջ չափէն աւելի զօրացած է. եւ որ Սուրբ Գրոց ամէն կողմը որոշակի եւ ահեղ կերպով դատապարտած է:

Երբոր ստանալու բաղձանքը եւս առաւել կրկնութեամբ աւելի յառաջ կ'երթայ ուժգնութեան կողմանէ, կարի առաւել ծանր եւ մեղանչական ձեւի մը կը մտնէ, որուն կ'ըսենք Արծաթասիրութիւն կամ Ընչասիրութիւն: Այս ձեւն առած ատենը ոչ միայն այն իր առջի ունեցած անմեղութեան հանգամանքը կը կորնչցնէ, այլ եւ չատ աւելի եւ զզուելի կ'ըլլայ բարոյական մաքրութեան ուղղատես աչքին առջեւը:

333. Զօրութիւն բաղձանքին վրայ:

Սկզբնական հակամիտութեանց մէկ ուրիշն ալ Զօրութեան բաղձանքն է: — Զօրութեան համար՝ պէտք է յիշել որ՝ ըսած ենք թէ զգայարանաց ուղղակի կերպով հաղորդուող կամ զգայարանաց ճանչցուելու բան մը չէ. հապա մտքերնուս մէկ ստորոգելիքն է, որուն վրայ համոզութիւն կ'ունենանք ներքին իմացականութեան՝ այսինքն զգայարանաց հետ ուղղակի կապակցութենէ անկախութեամբ գործող իմացականութեան մէկ ներգործութիւնովը: Զօրութիւն ըսածնիս, ոչ կը տեսնուի՝ տարածութիւն ունեցող բանի մը պէս, ոչ կը չօշափուի, եւ ոչ ճաշակման կամ հոտառութեան առարկայ կ'ըլլայ. այլ մտքին կը յայտնուի Սկզբնական թելադրութեան ներգործութեամբը, երբոր այդ ներգործութեան յարմար առիթները կը պատահին: Բայց թէպէտ եւ զգայարանաց տակ չ'իյնար, սակայն զգայարանաց ճանչցուող գոյութեան մը պէս իրական եւ չարժութեան ու բաղձանաց առարկայ եղող բան մըն է: Մտքին տեսութեան առջեւը որոշ իմանալի երեւոյթով կը տեսնուի, ինչպէս որ տարածութիւն եւ գոյն ունեցող նիւթ մը մարմնին աչքին կ'իմա-

ցուի : Ա.ս ասանկ ըլլալով, մենք ալ կատարեալ պատշաճութեամբ բանից՝ զօրութեան բաղձանքի խօսք կրնանք ընել. վասն զի ուր տեղ որ բան մը կայ, այն բանը՝ դէթ հնարաւորութեամբ՝ բաղձալի կրնայ ըլլալ. սակայն մարքին առջեւը բան մը չեղած տեղը ի հարկէ անոր բաղձանքն ալ չի կրնար ըլլալ :

Այս ծանօթութիւնները պատրաստութիւն մըն են հիմայ ըսելիքնուս, որ է այս՝ թէ զօրութեան բաղձանքը բնական է մարդուս մարքին. ուրիշ խօսքով՝ թէ զօրութեան բաղձանքը մարքին մէկ բնածին սկզբունքն է : — Աւելիայ հաստատելու համար, որն որ առաջին նայուածքով թերեւս չկարենայ յօժարամտութեամբ ընդունիլ ընթերցողն, նախ այս ծանօթութիւնը ունինք ընելու՝ թէ զօրութիւնը ինք իր բնութեամբը բաղձալի բան է : Այս մէկ աներկբայ ճշմարտութիւն մըն է՝ թէ զօրութիւնը իրօք ամենայն մտաւոր էակաց մէկ գոյացական ստորոգելիքն է, եւ անանկ պէտք է որ ճանչցուի : Ըստ այսմ՝ թէ որ իմացական եւ զգայական գոյութիւնը բաղձալի բան է, ուրեմն զօրութիւնն ալ, որ այդ կերպ գոյութեանց մէջ հարկաւորապէս բովանդակեալ է, բաղձալի է : Գոյութեան բաղձանքը, ընդհանուր ճանաչմամբ, բնական է մարդուս. երջանկութեան բաղձանքն ալ նմանապէս բնական է, եւ որովհետեւ ոչ գոյութիւն կրնայ ըլլալ եւ ոչ երջանկութիւն առանց զօրութեան, վասն որոյ իրաւունք ունինք խորհելու՝ թէ զօրութեան բաղձանքը մարդուս բնութեանը մէջ էական եւ տնկական բան մըն է :

Այս նիւթիս վրայ բրած այս դիտողութիւններնուս հաստատութիւն տուող այլ եւ այլ պարագաներ կան՝ որոնք ամենուն յայտնի բաներ են : «Մանուկը, կ'ըսէ Սդիւարդ, դեռ մօրը ծիծը եղած տեղը կը բերկրի իր պզտիկ զօրութիւնը ամէն հանդիպած բաներուն վրայ ի գործ դնելով. եւ երբոր իր անզօրութիւնը իրեն հասկըցընող բան մը պատահելու ըլլայ, սիրտը կը նեղանայ : Տղու մը բրած զբօսանքներն՝ գրեթէ առանց բացառութեան՝ այնպիսի բաներ են, որ զբօսիչ գաղափարը իրեն կը թելադրեն : Երբոր քար մը կամ նետ մը կը նետէ, իրմէն հեռու տեղ մը ներգործութիւն մը յառաջ բերելու կարող ըլլալուն վրայ հաճութիւն մը կ'իմանայ. եւ երբոր աչքովը այն նետած բանին որչափ տեղ երթալը կը չափէ, իր զօրութեան հանդիպ կրցած տարածութիւնը տեսնալով կը զուարճանայ : Այն նոյն սկզբան բերմունքէն է որ կը սիրէ իր ուժը ընկերներուն ուժին հետ բաղդատութեան բերելն ու իրենին գերագոյն ըլլալուն գիտակցութիւնովը ուրախանալը» :

334. Զօրութեան բաղձանքին բարոյական բնութեանը վրայ :

Թէ որ զօրութեան բաղձանքը մարդուս մարքին հանարուն է, հատանգամանաբար սա ալ՝ իրեն հետ վերաբանութիւն կամ հանգիտութիւն ունեցող ուրիշ սկզբանց նման՝ պիտի գտնենք որ երկու կերպ ներգործութիւն ունի մէկմէկ «դրական», մէկմ'ալ «բացասական» : Ինչուան որչափ որ իր ներգործութիւնը ազդական ըլլայ, այնչափը կրնանք սեպել թէ դէթ անմեղ է, եւ հատանգամանաբար նաեւ օգտակար : Ինչուան որչափ որ կամաւորական է, այնչափին հետ կապակցած առաքինութիւնը կամ մոլութիւնն ալ իր ներգործութեանը կանոնաւորութենէն կախեալ է. թէ որ լուսաւորեալ խղճի մտաց իշխողութեանը եւ առ Աստուած ունեցած պարտքերնուս եւ զգացումներնուս հնազանդ պահելու ըլլայ, իր ներգործութիւնը առաքինական կ'ըլլայ. իսկ ընդհակառակն՝ թէ որ չափէ դուրս սաստկանայ, որ անանկ ըլլալը շատ հատանգական է, եւ իր ներգործութիւնը կարի ուժգնութիւն ստանայ, այնպէս որ մեզ դրդէ արգիլեալ բաներու ետեւէ իյնալու եւ ուրիշին իրաւունքը յափշտակելու, անատեն կ'ըլլայ մոլեկան :

Երբոր զօրութեան բաղձանքը կը չափազանցէ, եւ իշխեցող ու տիրապետող սկզբունքի մը պէս կը գործէ, անիկայ սովորաբար կ'անուանենք Իշխանասիրութիւն : Այն մարդն որ Իշխանասիրութեան ազդեցութեանը տակն է, զօրութեան կը բաղձայ, ոչ թէ անիկայ զինքը իր Արարչին նմանցընելուն համար, եւ ոչ ուրիշ որ եւ իցէ այնպիսի պատճառի մը համար, որն որ ուղիղ առաքինասէր մտաց առջեւ հատանութիւն կրնայ գտնել. այլ մի միայն իրեն անզուսպ եւ անյագ անձնասիրութիւնը լեցընելու բան մը ըլլալուն պատճառաւ :

335. Հակամիտութիւն ինքնասիրութեան, կամ բաղձանք հոջանկութեան :

Մարդուս զգայական բնութեան այս մասին հետազօտութիւնը յառաջ տանինք՝ այս ծանօթութիւնն ալ աւելցընելով, թէ վայելչութեան կամ երջանկութեան բաղձանքը մարդուս մտաւոր կազմուածքին մէկ սկզբնական կամ հանարուն տարրը ըլլալ կ'երեւնայ. Մէկը չկայ որ համարձակի հաստատել թէ վչտակրութեան բաղձանքը բնական է, թէ սովորաբար կը խնդանք թշուառութեանց գալուստը տեսած ատեննիս, եւ զանոնք սրտի ուրախութիւնով կը կրենք : Այս կարծիքիս ալ հատանելի պատճառ չկայ, թէ վայելչութեան ու

վչտակրութիւնը անտարբեր բաներ են մարդուս մտքին մէջ, եւ թէ մէջերնին ըլլալու ընտրութիւն չկայ։ Ասիկայ ընդհանուր փորձառութեան եւ ամենայայտ իրական ճշմարտութեանց հակառակող կարծիք մըն է։ Ընդհակառակն՝ մեր գիտակցութենէն եւ ուրիշներուն վրայ տեսածներնէս կատարելապէս կը տորմինք, թէ երջանկութեան բաղձանքը գիտութեան կամ պատուոյ բաղձանքին չափ բնական է մարդուս, եւ թէ այս կողմանէ դրեթէ կը հաւասարի անօթութեան եւ ծարաւութեան անհանգիստ զգացումները ունեցած առեններս ուտելիքի եւ խմելիքի բաղձալնուս։

Այս զօրաւոր հակամիտութեան դրդմամբը եւ առաջնորդութեամբը՝ մարդիկ ոչ միայն ներկայ չարիքին կը փախչին եւ ներկայ բարիքին կը դիմեն, այլ եւ ապագային դէպքերուն ալ նախատես ըլլալով՝ հանդերձ եւ բնակարան կը պատրաստեն, չոբմարաններին կը լեցընեն գալու կարօտութեան օրերու համար եւ շատ ուրիշ միջոցներ կը բանեցընեն կենաց երկարութեան՝ առողջութեան եւ հանգստութեան համար։ Բարերար նախախնամութիւնով եղած բան մըն է այս, որ իրենց կենացը պաշտպանութեանը եւ բարեկեցութեանը հարկաւոր եղած նախազգուշութիւնները ընելու մասին մեզի տրամաբանութեան օրէնքին թելադրութիւններուն կապուած չեն, այլ այս հաստատուն եւ յարակայ սկզբունքին իշխողութեամբը միշտ գործելու կը դրդուին եւ կ՚առաջնորդուին, եւ արժան է այս խօսքն ալ աւելցընել, թէ այս բաղձանքը ոչ միայն արտաքին եւ մարմնաւոր սիրուանց նայելով կը գործէ, այլ նաեւ ներքին մխիթարութեանց նկատմամբ, ինչպէս են այս կեանքիս մէջ կրօնքին տուած ազդումները եւ մխիթարութիւնները. եւ կրօնական հաւատքի տեսութեամբ գալու կեանքին հետ կապակցած այն վառաւորագոյն երանութեան նախատեսակ ստացումը։

Սակայն ասիկայ երբէք մեր մտքէն հանելու չենք, թէ մեր երջանկութեան բաղձանքը, ուրիշ յիշած բաղձանքներնուս նման, պէտք եղած կանոնաւորութեան տակ առնուելու է։ Մէկ մարդու մը խիղճը, թէ որ լուսաւորուած է, կը ցուցընէ իրեն թէ ինչ պարագաներու մէջ արուեստութիւն ունի իր անձնական բարեկեցութիւնը փնտռելու, եւ ինչ պարագաներու մէջ իր երջանկութեան բաղձանքը հնազանդեցընելու է հասարակաց բարւոյն եւ ընդհանուր բարեսիրութեան նկատողութիւններու։

336. Անմնասիրութիւն որոշեալ ինքնասիրութենէ։

Վերը յիշուած պատճառներէն ուրիշ կարծիք չենք կրնար ընել՝ բայց եթէ այս, թէ երջանկութեան բաղձանքը կամ անձնական բա-

րութեան հակամիտութիւնը մարդկային բնութեան մէկ ստորոգելիքն է։ Այս կարծիքը ոչ միայն բնութեան լուսոյն ըրած թելադրութիւններուն համաձայն կու գայ, այլ մէկ ուրիշ եւ բարձրագոյն հեղինակութենէ մըն ալ հաստատութիւն ունի։ Սուրբ Գիրքը անձնական երջանկութիւնը չէ թէ միայն իրրեւ բարի բան մը կը ճանչնայ, հապա նաեւ անոր հետամուտ ըլլալը պարտք կը դնէ մեր վրայ։ Ճիրաւի կը պահանջէ որ մեր ընկերը սիրենք, սակայն մէկ տեղ մը չկայ անանկ պատուէր մը՝ որ մեր անձնական երանութեանը արժան եղած նկատողութիւնը զանց առնելով կատարենք այս պատուէրը։ — Աստանկ մեր կազմութեանը մէջ տնկական եղող այս երջանկութեան բաղձանքը՝ սա պարզ եւ նշանական անունով՝ յարմար կը դատենք կոչել ինքնասիրութիւն։ Սակայն չենք ուրանար որ այս բառին նշանակութիւնը շատ անգամ սխալ կը հասկըցուի, եւ թէ նոյն իսկ բառը սխալ գործածութեան ենթակայ է։

Աւոր աստնկ ըլլալուն պատճառը այս իրական ճշմարտութիւնն է, թէ յիշեալ սկզբունքը միշտ, եւ թերեւս պէտք է ըսել ընդհանրապէս, արժան եղած կանոնաւորութեան եւ ստնձամոհարութեան տակ չի պահուիր, այլ յաճախակի մէկ թիւր ճեւի մը կը մտնէ, որն որ զգուշութեամբ պէտք է որոշել անոր անմեղ կիրառութենէն։ Տիրապէս Անձնասիրութիւնը ինքնասիրութիւնը չէ, այլ ինքնասիրութեան խանգարիչը. ինքնասիրութիւնը միշտ անմեղ է, եւ՝ պէտք եղած կանոնաւորութեանց տակը՝ բարոյապէս գովելի է՝ իրրեւ բանաւոր բնութեան մէկ ստորոգելիքը, եւ իրրեւ նոյն ինքն Աստուծմէ հաստատութիւն գտնող բան մը. սակայն անձնասիրութիւնը՝ ստոր հակառակ՝ միշտ մեղանչական է, վասն զի ուրիշ կերպով չ՚ըլլար՝ բայց եթէ առ այլս ունեցած պարտքերնիս զանց առնելով եւ Աստուծոյ կամքին դէմ գործելով։ Ինչպէս որ ուղիղ փիլիսոփայութեան, նոյնպէս եւ բարոյականի եւ կրօնքի վարդապետութեան հարկաւոր է այս երեւելի որոշմունքը ընել։ Ինքնասիրութիւնը սուրբ Աստուծոյ մը դրած սկզբունքն է. իսկ անձնասիրութիւնը մարդուս իր ապստամբութեանը եւ մեղանչելու վայրկեաններուն մէջ անոր վրայ կանգնեցուցած նողկալի յաւելուած չէնքն է։

337. Փիլիսոփայական մատենագրաց կարծիքներէն օրինակներ։

Դիւրին էր մեզի, եթէ հարկաւոր համարուէր, այս գլուխս մէջ եղած դիտողութեան մեծ մասին հաստատութիւն տուող հատուածներ մէջ բերել այնպիսի մատենագիրներէ, որոնց կարծիքը ակնածութեամբ ընդունելի են, եւ իրաւամբք արժան են այդպիսի ընդունելութեան մը։ Բայց հեղինակին Մարդուս Բարոյական եւ

Իմացական կազմուածքին վրայ մեծերս չենք գործէն այնպէս կ'ենթադրենք՝ որ ինքը առաջնոյն բաղձանքը մարդուս համաբուն կը համարի: Սղիւարդ ալ նոյն դիտողութիւնը կ'ընէ ինքնասիրութեան սկզբունքին կամ երջանկութեան բաղձանքին վրայ: Այս երեւելի նիւթին վրայ, որն որ մէկ քանի մտաւոր չատ մեծ կապակցութիւն ունի յայտնեալ կրօնքին պահանջմունքներուն եւ պատուէրներուն հետ, հետեւեալ բացայայտ տեղեկութիւնը կը գտնենք Ուարտլօ հեղինակին մեծերս հրատարակած Բրիտաննէական Բարոյական ըսուած Գրքին մէջ:

«Ինքնասիրութիւնը ամէն բանաւոր արարածի բնութեանը մէկ էական սկզբունքն է. ինքնասիրութիւնով անձնական պահպանութեան եւ բարեկեցութեան բաղձանք խնամալով: Որշափ որ աշխատի մէկ մարդ մը չի կրնար այնպիսի արարած մը երեւակայել, որուն կազմութիւնը առանց ասոր ըլլայ: Ամէն զգայական գոյութեան բնութեանը մէջ մէկ սկզբնական օրէնք մըն է այս: Ճշմարիտ է թէ մարդուս վրայ ասիկայ չատկապէս իր չարչենալու աղբիւրներուն նկատմամբ, անանկ սկզբունք մըն է, որ անոր անկմանէն հետէ թըշուառաբար չատ խանգարած եւ նուաստացուցած է, հազարաւոր պարագաներու մէջ չեմին աստիճանի անձնասիրութեան փոխուելով, եւ ամէն առեն այս անարժան բաղձանքին մաս մը իր մէջը ունենալով: Բայց սակայն անձնասիրութեան ու օրինաւոր ինքնասիրութեան մէջ բացորոշ եւ մեծ տարբերութիւն մը կայ: Ինքնասիրութիւնը չ'որոշուիր մեր բնութենէն իրրեւ անհարազատ եւ այլափոխակ բան մը, այլ անոր բուն իսկ էութեանը մէջ անկուած է՝ Արարչին ձեռքէն ելած առենը: Իսկ անձնասիրութիւնը առջինին տարականելը կամ խանգարածն է տիրապէս: Ասիկայ իր իշխեցող ազդեցութեանը տակն եղող արարածը կը չարժէ ինքզինքը իր ընկերէն եւ Աստուծմէ նախապատիւ դասելու, եւ այնպէս այս երկուքին ալ չահուն եւ պատուոյն չնայելով՝ ինք իր իրական կամ կարծեցեալ օգուտը փնտռելու: Ընդհակառակն ինքնասիրութիւնը այնքան արդարացի է, որ մեր առ ընկերս ունենալու զգացումներնիս եւ վարմունքնիս սահմանող աստուածային պատուիրանքին մէջ անիկայ իրրեւ կանոն մը սեպուած է՝ անով այն մեր վրայ դրուած պարտականութեան կատարումը չափելու. (Քու ընկերդ քեզ պէս սիրես): Վերջապէս ինքնասիրութիւնը, եւ ահա իսկոյն աստուածադիր օրէնքը բնաջինջ կ'ընես, դանիկայ անհակնալի խօսքի մը փոխելով:

«Աստուածային բանին եւ ոչ մէկ տեղը կը գտնուի այնպիսի պատուէր մը, որ մեզմէ պահանջէ՝ ինչ եւ իցէ պարագայի մէջ ինքզինքնիս մեր մէջը տնկուած այս սկզբունքէն մերկացընելու: Այլ ընդհակառակն լեցուն է դանիկայ չատագովող դանա-

գան տեսակ եւ կերպ կերպ բաղմաթիւ խօսուածքներով. որոնցմէ են բոլոր անոր մէջ եղած սպառնալիքները, բոլոր խոստումնքները եւ բոլոր հրաւէրները»:

338. Ընկերականութեան սկզբունքը մարդուս մէջին մէկ սկզբնական *instinct*ն է:

Մարդուս ներսիդին տնկուած եղող հակամիտութեանց մէկ ուրիշն ալ ընկերականութիւնն է: Մարդիկ բնականապէս (ոչ թէ նախնապէս դաստիարակութեան ազդեցութիւններովը կամ չահու նկատողութիւնով, այլ ինքնիրեննուն եւ քովականաբար) իրենց նմաններուն ընկերութեանը բաղձանք մը ունին. ասիկայ իրենց մէջին մէկ ձգողութիւն է, որն որ մէկ Ընկերականութիւն բառով կը բացատրուի:— Գիտենք որ ընկերութեան բաղձանքը, ինչպէս նաեւ ուրիշ մէկ քանի բնածին հակամիտութիւններ ալ, իրր լոկ ինքնասիրութեան եղանակաւորութիւնը կամ եղանակաւորեալը սեպած են ոմանք: Եւ սակայն՝ իրական ճշմարտութեան որ կու գանք, կը գտնենք որ ընկերութեան բաղձանքը նախ եւ առաջ ազդեմարիր կը գործէ, իրրեւ իր վերջին վախճանը իր նպատակին ուղղելով, իրեն գործողութենէն հետեւելիք հաճութեանը վրայ առանց ամենեւին նկատողութիւն մը ըլլալու: Բաղձանքին մէկ հանգամանքն է այս, ինչպէս որ տեսած ենք արդէն, որ իրեն առարկայ եղող բանին ձեռք ձգուելէն չատ կամ քիչ հաճութիւն չատանալ կու գայ: Եւ ասիկայ՝ ինչպէս որ եւ իցէ սկզբան, նոյնպէս եւ Ընկերականութեան սկզբունքին չաջող կիրառութեանը համար ճշմարիտ է, վասն զի ասոր ալ բնութեանը մէկ մասը բաղձանքին տարբն է: Ըստ այսմ՝ իր չաջող կիրառութենէն ինչ հաճութիւն չատանալ զգալը՝ մինչեւ անգամ մէկ գիպուածի մը մէջ՝ տեսնուելէն առեւ, ալ կարելի է թէ կրկին անգամ ներգործութեան չարժուիլը՝ իրեն հետ մէկտեղ գացող վայելչութեան նկատողութենէն ըլլայ աւելի, քան թէ իր կիրառութեանը սկզբնական պատճառ եղող բանէն: Առանկ որ ըլլայ յիշեալ սկզբունքին կիրառութիւնը, անտառն զէթ մէկ երեւութական պատչառութեամբ մը անվնասելիական կրնայ ըսուիլ. սակայն ասիկայ չատ երկրորդական կիրառութիւն է, քան թէ նախնական. եւ սկզբունքին բնութեամբ ինչ բան ըլլալը չի յայտներ այնչափ, այլ մանաւանդ այս կը ցուցընէ՝ թէ երկրորդական կամ խանգարիչ ազդեցութիւններով ինչ վիճակի մէջ կրնայ մնալ: Ինքնին մտածելով՝ ընկերականութեան բաղձանքը անմեղ է եւ չատ օգտակար. առջին կիրառութենէն եւեր, արդարեւ կրնայ ըլլալ որ անձնական չահու նկատողութիւններով ի գործ դրուի, այսինքն մեր

երջանկութիւնը կամ հաճութիւնը փնտռելով. սակայն մինչեւ անդամ այս կերպ կիրառութիւնն ալ՝ ոմանց կարծածին պէս՝ պէտք չէ որ բարոյապէս շար համարուի, եթէ միայն այնպիսի կանոնաւորութեան մը տակ ըլլայ, ու ուրիշ սկզբանց արժանաւոր կիրառութեանը եւ պարտականութեան պահանջմունքներուն դէմ չգայ:

339. Ապացոյցը Ընկերականութեան սկզբունքին գոյութեանը:

Ա. Ձիշտ հակամիտութեան գոյութիւնը նախ եւ առաջ կենաց կանոնս հասակներուն մէջ մեր ըրած դիտողութիւններէն կը ցուցուի: Մէկը չկայ չգիտցող որ մանկունք եւ շատ փոքր տղաք սակաւիկ յարիլ մը ունին իրենց ծնողացը եւ քովերնին եղող ուրիշներուն, եւ մէկ բաղձանք մը կը ցուցընեն անոնց ընկերութեանը, եւ թէ որ իրենց քովէն երթան կը նեղանան: Երբոր մինակ կը մնան, մինչեւ անդամ քիչ մը առեւն ըլլայ, մեծ ապերջանկութիւն կը զգան, որն որ երբեմն վախուս կրնանք տալ, բայց շատ անդամ լսկ իրենց առանձնութեան զգացմանը եւ ընկերութեան բաղձանքին ընծայելի է:

Երբոր ուրիշ մանկունք եւ տղաք, որոնց երեսը առաջուց չեն տեսած, քովերնին ընկեր կը բերուին, իսկոյն այս հակամիտութիւնը խնդումներնուն վրայ՝ ոդի առած չարժմունքներնուն եւ փալիլուն աչքերնուն վրայ կը տեսնուի: Եւ երբոր ըստ բաւականին կը մեծնան, դարձեալ կը տեսնենք որ միշտ ընկերութիւն կը փնտռեն. իրենց խաղերը, պարտէզներու մէջ եւ անդին անդին պտըտելնին, ձկնորսութեան եւ ուրիշ որսորդութեանց երթալնին, ամէնը ընկերութեամբ կ'ըլլայ. եւ թէ որ ուրիշներուն ընկերութենէն զլրենք զրկելով թող տաս որ այս գործառնքները վայելեն, ըրածդ իրենց աչքին առջեւը պատիժ մը վար բան չ'ըլլար:

Բ. Այս հակամիտութիւնը, որ այսչափ ուժգնութեամբ տղոց վրայ կը տեսնուի, կը շարունակէ մնալ եւ իր գոյութեանը որոշ ապացոյցները կը ցուցընէ չափահասներուն եւ ծերերուն վրայ ալ: Իրաւ է որ անոնք որ տարօրէն չառաջացած են, իրենք իրենց մէջ ըզբաղանաց նկատ եղող բաներ աւելի գտնելնուն համար, կրնան տըղոցմէ առաւել միայնակ առանձնութեան հանդուրժել ընդհանրապէս: Սակայն թէ չափահասութեան եւ թէ կենաց որ եւ իցէ հասակներուն մէջ այս շատ յայտնի բան է որ մարդկութեան յաւուրց տարրը (որ անով միայն մեր կարողութիւնները կրնան բացուիլ եւ մենք երջանիկ կրնանք ըլլալ) ընկերութիւն է՝ ինչ եւ իցէ ձեւով մը եւ աստիճանաւ մը: Աւար համար են այն ընտանեկան եւ քաղաքական ժողովները, այն կրօնական՝ գրագիտական եւ քաղաքական ժողովները, որոնք աշխարհիս ամէն կողմը չարունակ կ'ըլլան ամէն ժողովուրդի մէջ, եւ որոնք դրեթէ իրենց չնչած օդին կամ հանապազօրեայ կերակուրներուն չափ հարկաւոր ըլլալ կը թուին:

դէպքերն եւ տօնախմբութիւնները, այն կրօնական՝ գրագիտական եւ քաղաքական ժողովները, որոնք աշխարհիս ամէն կողմը չարունակ կ'ըլլան ամէն ժողովուրդի մէջ, եւ որոնք դրեթէ իրենց չնչած օդին կամ հանապազօրեայ կերակուրներուն չափ հարկաւոր ըլլալ կը թուին:

340. Այս սկզբունքին գոյութեանը վրայ ուրիշ բացատրութիւններ:

Ա.Նչափ զօրաւոր է այս սկզբունքը՝ որ եթէ մարդիկ իրենց նմաններուն ընկերութենէն զրկուելու ըլլան, ստորին կարգի կենդանեաց հետ ընկերութիւն մը ծագեցընելով կ'աշխատին իրենց բնութեան պահանջմունքը լեցընել. որ ասիկայ ընկերութեան բաղձանքին մարդուս ներսիդին ոչ միայն բնածին բան մը ըլլալը, այլ շատ մեծ զօրութիւն ունենալն ալ վճռաբար կը հաստատէ: Օրինակի աղագաւ՝ Պարոն Դրէյնք իր երկարատեւ եւ աղէտալի բանտարգելութեանը մէջ թշուառութիւնը քիչ մը դիւրացընելու համար աշխատեր է մուկ մը ընտանեցընելու, եւ ընտանեցուցեր է ալ. Մուկը, իր պատմութեանը նայելով, չէ թէ միայն կու գայ չորս դին կը խաղայ ու ձեռքէն բան կ'ուտէ եղեր, այլ տարօրինակ նշաններ ալ կը ցուցընէ եղեր խորագիտութեան եւ սիրոյ:

Սդիւարդ Ձիշտ այս նոյն նիւթին վրայ ըրած բացատրութիւններուն մէջ հետեւեալ պատմութիւնը կը դնէ: «Լուի Ժ Ի լօզէն կոմսը բանտը կը դնէ ինը տարուան համար փիկներօլի բերդը փոքր սենեակի մը մէջ, ուր ամենեւին լոյս չի մտներ եղեր՝ բաց ի տանիքէն մէկ նեղ բացուածքէ մը: Այս իր առանձնութեանը մէջ կոմսը մտմտուկ մը կը գտնէ իրեն ընկեր, տաեն մը անոր հետ խաղալով կը մխիթարուի՝ զանիկայ ընտանեցընելու աշխատելով, ճանճով կերակրելով եւ ուտայնին ապահովութեանը հոգ տանելով: Բանտապետը կ'իմանայ մտմուկին հետ զբօսնուլը, կը սատկեցընէ կենդանին. կոմսը եւրէն կ'լսէ եղեր որ այն միջոցին՝ մայր մը զաւակ մը կորսընցուցած տաեղը ինչ որոմ ցաւ որ կ'իմանայ, անանկ սաստիկ կսկծեց սիրտս կենդանիին սպաննուելուն վրայ»:

Այս նոյն բանը բացատրող տաղց նման ուրիշ աւելի մօտ տաեղերու պատմութիւններ կան Սիլվիօ Բէլլէօ անուն մատենագրի մը հրատարակած հետաքրքրական գրքոյկին մէջ, որն որ իր Տասը Տարուան բանտարգելութեան պատմութիւնն է: «Մարդկային ընկերակցութենէ գրեթէ բոլորովին զրկուած ըլլալուս համար, կ'լսէ տեղ մը, օր մը պատուհանիս մէջ պտըտող քանի մը մրջիւններու հետ բարեկամացայ, զանոնք կերակրեցի. ելան գացին, ու շատ չանցած խուռն բազմութիւն մը եկան առջեւս նոյն տեղը լեցուեցան,

իրը թէ գիրենք հրաւիրող մը ըլլար: Մամուկ մըն ալ կար, չքեղ ոտոյն մը փառած քովս պատին վրայ, որուն շատ անգամ մեղեդիրու եւ ճանճերու խնդոյք կ'ընէի, որոնք ինծի շատ նեղութիւն կու տային, եւ զորոնք անիկայ ինծմէ շատ աւելի կը սիրէր: Այս կենդանին այնչափ սովորեցաւ ինծի, որ գիս տեսած ատենը ամենեւին չէր փախչեր. կը վազէր կու գար անկողինիս վրայ ու ձեռքիս այն իրեն գերազանց ուտելիքները կ'առնէր կը տանէր»:

Անգամ մը՝ սովորականէն աւելի կարեկցութիւն ցուցընող բարեկամ մը իրեն այցելութիւն ընելէն ետեւ՝ կ'ազաչակէ, «Ինծի զարմանալի, ինծի անդիմադրելի բաղձանք է միայնակ բանտարգելային իր տեսակէն մէկուն երեսը տեսնելու բաղձանքը: Անիկայ բնական ազգմն մը կը փոխուի, իրը թէ խելագարութեան եւ անոր սովորական արդիւնքը եղող անձնասպանութեան հակամիտութեան առջեւը առնելու համար: Քրիստոնէական կրօնքը, որ մարդկութեան վրայ եղած դիտողութիւններով այնչափ լեցուն է, մոռցած չէ բանտարգեալին տես երթալը իր հարած գթութեան գործքերուն կարգը դասելու: Մէկ մարդու մը լոկ տեսքը, իր կարեկից նայուածքը, իր իրը թէ քեզի հետ բաժանորդ ըլլալու եւ քու ծանր բեռանդ մէկ մասն ալ ինք վերցնելու յօժարութիւնը, մինչեւ անգամ եթէ գիտնաս ալ որ քեզի մէկ օգուտ մը ընել ձեռքէն չի գար, քու դառնութեան դաւաթիդ անուշութիւն մը կը խառնէ»:

311. *Ընկերականութեան սկզբունքին քաղաքական ընկերութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնը:*

Այսպիսի դիտողութիւններով է որ այս մեր հիմնական քննութիւններնուս նիւթ եղող սկզբունքը մարդուս մտքին համարուն կը ճանչնանք: Եթէ շատ անգամ կը տեսնենք որ մարդիկ մէկմէկու դէմ կ'ելլեն, իրարու յաջողութեան կը նախանձին, եւ մէկը մէկալին ընտրը կը փնտռէ, ասիկայ իրենց բնական բերմունքը ալէտ չէ սեպել, այլ մանաւանդ գէթ շատ բաներու մէջ սխալ ըմբռնումներու արդիւնք: Թէ որ ամէն դէպքի մէջ իրենց վէճ կամ հակառակութիւն ըրած մարդոց յարաբերական վիճակը հասկընալու ըլլային, եւ մանաւանդ թէ որ իշխանութեան վրայ դրուած մարդոց բոլոր գէշ ազդեցութիւններէն ազատ մնային, մարդոց մեծ մասը պիտի տեսնէին որ ընկերականութեան սկզբունքը յաջողութեամբ իր գործը յառաջ կը տանի իրենց մէջ՝ այն գրգռութեան եւ վիճմունքի պատճառներուն ընդ դէմ, որոնք այլ եւ այլ բաներէ շատ անգամ կը ծագին:

Այս նիւթիս վերջաբանութեանը մէջ արժան է որ մէկ երկու խօսք

խօսինք նաեւ Հօրս հեղինակին եւ անոր համախոհներուն այն արտառոց կարծիքին վրայ, թէ մարդս ընկերութեան վիճակի մէջ որ կը մնայ՝ միայն Քաղաքական Ընկերութեան վախէն է, որ բռնական կերպով իշխանութիւն կը բանեցընէ: Այս մտաւենագիրները մեզի ա կ'ուզեն հասկըցընել, թէ ընկերական վիճակը միօրինակ պահողը բանտը՝ սուրը եւ կախաղանն է: Երկբայութիւն չունինք որ Քաղաքական կառավարութիւնը՝ արժան եղած անօրինութեամբը՝ ազէկ ազդեցութիւն ունի, մինչեւ անգամ իշխանութիւն բանեցընելովը: Եւ սակայն միանգամայն աս ալ իրական ճշմարտութիւն մըն է, թէ Քաղաքական Ընկերութիւնը ասկէ տարբեր եւ ամէն կողմանէ լաւագոյն հիմ մը ունի հաստատութեան: Անիկայ նոյն իսկ մտքին կազմութեանը վրայ հիմնեալ է, ընկերականութեան սկզբունքին անջընջելի ներգործութիւններուն վրայ: Ճշմարիտ է թէ այս սկզբան բերմունքներն երբեմն ընդդիմակալ եւ ներհակ ազդեցութիւններով ժամանակ մը կը խափանին, բայց սկզբունքն ինքը ոչ երբէք՝ առողջ մտքերու մէջ՝ բնաջինջ կրնայ ըլլալ: Միով բանիւ՝ ասիկայ է մարդկութեան այն տարրը, որով մեր կարողութիւնները կը բացուին, եւ ինչ բանի համար որ հաստատուած են՝ այն վախճանները հասնելու համար կը գործեն:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԲԱՐԵԱՏԵԱՑ ԿԻՐՔ

312. *Կրից բաղդատութեն ունեցած ստիճանին վրայ:*

Պէտք է յիշել թէ բաղձանաց բնութեանը վրայ մէկ քանի ընդհանուր ծանօթութիւն ընելնէս ետեւ, առաջարկեցինք որ բնական զգացողութեանց քաշողական մասը՝ չարժութեանց մասէն որոշելով՝ այս երկրորդական բաժանումներովը հետազօտենք, այն է Բնական Ազդմունք, Սխորժակք, Հակամիտութիւնք եւ Կիրք: Առջի երեքը

մեր նպատակին հարկաւոր սեպածնուս չափ քննեցինք , հիմայ կը մնայ մեզի վերջինին վրայ պէտք եղած դիտողութիւնները ընել :

Կիրքերն ուրիշ կերպ բաղձողական զգացողութիւններէ կ'որոշուին նախ այս հանգամանքով՝ որ անոնցմէ աւելի յօդուածոյ են, եւ երկրորդ այս պարագայով՝ որ մեր անոնց վրայ ունեցած պատուոյ համարումներնուս մէջ միւսներէն բարձր են աստիճանաւ . բայ ի ուրիշ երկրորդական կամ աստղակարգեալ որոշիչ նշաններէ կամ հանգամանքներէ , զորոնք պիտի տեսնանք զանոնք զատ զատ քննութեան առարկայ ըրած աստեննիս : — Ինսոր ըլլալը բացատրելը դժուար է, բայց անանկ ըլլալը անտարակուսելի իրողութիւն մըն է, որ մեր բնութեանը այլ եւ այլ մասերուն վրայ մնաւոր տեսութեամբ նայած աստեննիս , անոնց վրայ տարբեր տարբեր աստիճանաւ պատուոյ զգացում կ'ունենանք . որը շատ պատուով կը նկատենք , եւ որը քիչ : Այս պատուոյ աստիճանաւոր առաւելութեանը կողմանէ այս իրական ճշմարտութիւնը կը գտնենք՝ որ ընդհանրապէս ախորժակներն աստիճանաւ մը բարձր կը սեպուին բնական ազդումներէն , եւ հակամիտութիւններն երկուքէն ալ վեր կը դասուին : Իսկ կիրքերը , մանաւանդ բարեսէր կիրքերը , որոնք աւելի բարձր աստիճան ունին , եւելօք մեծ պատուով կը նկատենք : Ասոնք յայտնապէս ցանկին գլուխն են . եւ երբոր ասոնց ալ քննութիւնը լմնցընենք , ալ ուրիշ ըսելիքնիս չի մնար Բնական Զգացողութեանց կանոնաւոր եւ սովորական ներգործութիւններուն վրայ : — Անոնք ալ ազատութիւն կ'ունենանք ուրիշ եւ աւելի նշանաւոր կարգէ մը եղող նիւթերու հետազօտութեանը պարապելու :

343 . Կրից յօդուածոյ բնութեանը վրայ :

Կիրքերն , Ախորժակաց եւ Հակամիտութեանց աննման , զանոնք իրենց նախնական կամ սկզբնական կիրառութեանց վիճակին մէջ նկատելով , պարզ մտաւոր հանգամանքներ չեն , այլ յօդուածոյ : Ըստ այսմ՝ կիր+ անունը մտաւոր հանգամանք մը կը ցուցընէ , որուն մէկ մասը ճշմարիտ է թէ՝ միշտ մէկ պարզ չարժութիւն մըն է . սակայն միանգամայն որ եւ իցէ լուկ պարզ չարժութենէ կը տարբերի՝ մաս մըն ալ Բաղադրեալ ըսուած մտաւոր հանգամանքէն իր մէջն ունենալով : « Ամէն կիրքի բաղադրութեանը մէջ, կ'ըսէ Ռէյտ, ուրիշ բան չի գտնուիր , բայց եթէ միայն չարժութիւն մը հաճելի կամ անհաճոյ , եւ անոր հետ մէկտեղ կցուած բաղձանք մը : »

Կիրքերն երկու կարգ կը բաժնուին , Բարեսէր եւ Բարեաւտեաց կիրք . թէպէտ եւ այս կարգաւորութիւնը բոլոր իր մանաւանդ նկատ-

րագրութիւններուն մէջ գլուխ տանիլը ամէն կողմանէ դիւրին բան չէ : Բարեաւտեաց կիրքերն՝ իրրեւ ընդհանուր բան մը՝ անհաճոյ չարժութիւն մը կը բովանդակին , անոր հետ մէկտեղ չարեաց բաղձանք մը միացած՝ անհաճոյ չարժութեան պատճառ եղող առարկային դէմ : Բարեսիրական կիրքերը՝ ասոր հակառակ՝ ըստ մեծի մասին հաճոյական չարժութիւն մը կը բովանդակին , անոր հետ մէկտեղ բարութեան բաղձանք մը կցուած՝ հաճութեան պատճառ եղող բանին վրայ : Բայց սակայն այս երկու կարգերը իրարմէ որոշող պատուոյ բանը իրենց բովանդակած չարժութեանց տեսակը չէ այնչափ , այլ մանաւանդ անոնց հետ միացած բարիքի կամ չարիքի բաղձանքն է : — Այս բաժանումը մեզի հիմնելով յառաջ պիտի երթանք այս նիւթիս քննութեանը մէջ :

344 . Յուսման կամ բարկութեան վրայ :

Բնչ-որ կրից առաջինն որ դիտողութեան պիտի բերինք , (որն որ բոլոր միւս բարեաւտեաց կրից հիմը կամ արմատը կրնանք անուանել ,) Յուսումն կամ Բարկութիւնն է : Այս կիրքը բոլոր ուրիշ կրից նման յօդուածոյ է բնութեամբ , եւ իր մէջը կը բովանդակէ անհաճոյ կամ ցաւալի չարժութիւն մը , եւ անոր հետ մէկտեղ բաղձանք մը տհաճութիւն կամ ցաւ տալու այն բանին՝ որուն վրայ որ չարժուած է : Ասոր մէջ եղած բաղձանքը կ'երեւնայ թէ չափով մը չարժութեան հակառակամասն է . այսինքն երբոր ուրիշներուն իրական կամ կարծեցեալ ապսրինուոր մէկ գործին պատճառաւ անհաճոյ կամ ցաւալի չարժութիւն մը կ'ունենանք , մենք ալ բնականապէս կը բաղձանք՝ այսպիսի պարագաներու տակ ծագող սրտմտութեան կիրառութիւնովը անոր նման ցաւալի զգացման հատուցում մը ընել պատճառ եղող անձին կամ ներգործողին : Բայց այս երկուքը փոփոխակի իրարու հակառակամասն են ըսելով հաստատել չենք ուզեր , թէպէտ եւ այնպէս երեւնայ թէ այսպիսի հաստատութեան մը պատճառներ կան , թէ մէկ մէկու ճիշդ եւ կոռեկտ համեմատական նմանութիւն մը ունին :

Յուսման այլ եւ այլ եղանակաւորութիւնները կան , որոնք մէկմէկ այնքան որոշ են՝ որ դիւրաւ զատ զատ դիտողութեան առարկայ կրնան ըլլալ , եւ իրարմէ որոշ անուններով ըսուելու արժան են , ինչպէս Ցասմնատութիւն կամ Բարկացոտութիւն՝ Խէթ կամ Խիթութիւնն եւ վրէժխնդրութիւն : Ասոնք իրենց յատուկ տեղը , թէպէտ կարելի եղածին չափ համառօտ կերպով , պիտի քննենք : Հիմայ պէտք է մեզի այս մեր առջեւն եղող կիրքին վրայ քիչ մը աւելի եր-

կարօրէն ծանօթութիւն տալ, որն որ բոլոր միւսներուն հիմը եւ ծագման աղբիւրը կրնանք սեպել մէկ նիւթաւոր միջոց մը:

345. *Բացատրութիւնք ազգական ցասման վրայ:*

Կիրքերն՝ այս կողմանէ Սխորժակաց եւ Հակամիտութեանց նման ըլլալով՝ երկու կերպ ներգործութիւն ունին, ազգական եւ կամաւորական. մէկմէկ յանկարծ եւ առանց խորհուրդի կը դործեն, մէկմ՝ալ միտածութեամբ եւ միջին խոհական դիտաւորութիւններովը:— Ըստ այսմ՝ մեր ալ տալու տեղեկութիւնները նախ եւ առաջ ազգական ձեւով եղող ցասման վրայ պիտի ըլլայ: Այս կերպ ցասման առիթները բոլոր այն բաներն են, որունք միաս մը կամ նեղութիւն մը կու տան մեզի, որուած միտքը կամ նեղութիւնը թէ՛ դիտմամբ ըլլայ՝ թէ առանց դիտման: Վնասի մը փորձառու եղածնուս պէս խակոյն ցասումնիս կը շարժի. այս փոխարինական շարժման արագութիւնը կը նմանի միջակին յանկարծական լուսաւորութեանը. մարդուս խորհուրդը որչափ արագութեան որ ընդունակ է՝ այնպէս սաստիկ արագութեամբ անանկ չուտ կը դրգռուի, որ զգացուած միտքին ու անկէ հետեւած ցասման մէջ տեղը ամենեւին բան մը մտնելու ժամանակ չի մնար: Ասանկ պարագաներու մէջ ի հարկէ անհրնարին է որ ցասումնիս կանոնաւորենք այս միտածելով՝ թէ արդեօք զգացած կամ իմացած միտքնիս դիտմամբ է թէ չէ: Այս ցասումը գրգռողը մի միայն միտք է՝ ինքնին նկատելով, առանց անոր հետ եղող պարագաները միտածելու:

Այս ըսածնուս համեմատ ազգական ցասման օրինակներ քիչ չեն պատահիր: Այս տեսակ ցասման աղբեցութիւնովն է որ դիպուածով քարէ մը կամ փայտի կտոր մը միտս մը կրող տղեկը վայրկենական բարկութիւն մը կը հեղու այն անկենդան բանին վրայ. որ վայրենին զինքը վիրաւորող նետը կը կոտրտէ, ու ոտքին տակը կ'առնէ կտաղութեամբ վրան կը կոխկռտէ. եւ որ մարդիկ, կրած որ եւ իցէ նեղութիւններնուն մէջ, դրեթէ ընդհանրապէս յանկարծական եւ որոշ տիպաւորութիւն մը կը դտնեն ներսիդինին շարժած, այն նեղացուցիչ բանին վրայ:

346. *Ազգական ցասման օգուտներուն եւ բարոյական որպիսութեանը վրայ:*

Ազգական ցասման սկզբունքին մարդուս ներսիդին դրուելուն նպատակը կամ վերջն պիտոյ՝ այս կ'երեւնայ՝ որ անիկայ մէկ պաշտպանութիւն մը ըլլայ իրեն, յանկարծական եւ անակնկալ արկածներու մէջ: Տրամաբանութեան կարողութիւնը բաղդատօրէն չատ ծա-

նըր կը գործէ. եւ թէ որ մեր բնութիւնը այնպէս կազմուած ըլլար որ հարկ ըլլար մեզի ամէն առեն անոր ներգործութիւններովը ըլլալու որոշումներուն սպասել ու հասլա գործել, քանի՛ քանի դիպուածներու մէջ ազգական ձգանց ձեռքը ունենալու պաշտպանութիւններէն զուրկ կը մնայինք: Ասկէ յառաջ կու գայ յիշեալ սկզբունքին այս ձեւոյն գործնական կարեւորութիւնը:

Այս տեղեկութիւնն ալ կը յաւելունք, թէ ազգական ցասումը բարոյական որպիսութիւն չունի: Բարոյական բնութեան փաստքն է այս, որ՝ եթէ ներելի է ըսել՝ իմացական բնութենէն անդին է տեղը. եւ թէ՝ առանց նախ եւ առաջ չատ կամ քիչ իմացական ներգործութիւն ըլլալու՝ ինք չի գործեր եւ չի կրնար ալ գործել: Ուրիշ խօսքով՝ խղճին բնութիւնը այնպէս կազմուած է՝ որ իրրեւ իրեն ներգործութեան հիմն այն բանին եւ անոր յարաբերութիւններուն հմտութիւնը կը պահանջէ, որուն վրայ իր վճիռը պիտի տայ. որ այդ հմտութիւնը միայն իմացականութեան իմացող եւ բաղդատող ներգործութիւններովը ձեռք կը ձգուի: Բայց սակայն ազգական ներգործութեան արագութիւնը այնքան սաստիկ է, որ ամենեւին առեն չի թողուր իրեն գրգռմանը պատճառ եղող բանին վրայ պէտք եղած հմտութիւնը ստանալու. եւ որովհետեւ այս կերպով խղճմտանքին ալ ճանաչող եւ որոշող ներգործութեանը պատեհութիւն չի մնար, վասն որոյ չենք կրնար ըսել թէ ազգական ցասումը բարոյապէս չար կամ բարի է:

347. *Կամաւորական ցասման վրայ, ազգականէն որոշելով:*

Այս կիրքին երկրորդ, եւ՝ գործնական եւ բարոյական նկատմամբ՝ աւելի կարեւոր ձեւը կամաւորական ցասումն է: Երբոր ազգական ցասում ունեցած առեններս անոր պատճառը կը փնտռենք, եւ անոր աւելնալուն կամ պակսելուն փաստեր երեւան կը հանենք, անառեն կը կարողանանք անոր ներգործութիւնը եզանակաւորելու, եւ անոր կամաւորութեան կամ պատասխանատուութեան որպիսութիւն տալու:

Ազգականէն տարբերող խոհական կամ կամաւորական ցասման տիպային առիթը -Ն է, որ ասիկայ լոկ միտաչ կամ նեղութենէ կը զանազանի: Այսինքն՝ կամաւորական ցասումը, երբոր բնութեան դիտումներուն համեմատ ի գործ կը դրուի, չէ թէ միայն յառաջ եկած միտքը կամ նեղութիւնը կը նկատէ, այլ նաեւ զանիկայ գործողին շարժառիթը կամ դիտաւորութիւնը: Ազգական ցասման վերջին պատճառը կամ նպատակը անմիջական պաշտպանութիւն է. եւ ասկէ ի զատ ուրիշ բան մը չ'երեւնար թէ կայ իր դիտմանը մէջ: Իսկ կամաւորական ցասման վերջին պատճառը ոչ միայն

պաշտպանութիւն, այլ արդարութիւն ալ է : Ուրիշ խօսքով՝ դիտաւորութիւնը պաշտպանութիւն ընել որ է , այդ բանը ձեռք բերել կ'ուզէ ոչ մէկ ուրիշ կերպով մը՝ բաց միայն կատարեալ վայելչութեան եւ արդարութեան համեմատ : Ուստի այս տեսակ ցասումը , ըստ արժանւոյն եւ օրինաւոր կերպով գործած առնը , իր ընելու հաստուցումը կը անօրինէ՝ չէ թէ միայն կրուած ընտանը՝ կորուստը կամ նեղութիւնը նկատելով , այլ գլխաւորապէս ընտանին կամ նեղութեան պատճառ եղողին՝ այն բանը ըրած առնը՝ ունեցած զգացումներուն նայելով :

Ըստ այսմ՝ բարոյական որպիսութիւն միայն կամաւոր ցասման վրայ կայ , թէ որ գրգռուած ցասման եւ անոր պատճառին մէջ կատարեալ համեմատութիւն ըլլայ , ուրիշ խօսքով՝ թէ որ ցասումը արդարութեան պահանջածին ճիշդ համեմատ գալու ըլլայ , իրաւացի է : Բայց թէ որ այս ճիշդ համեմատութենէն քիչ մը անդին անցնելու ըլլայ , անիրաւ կ'ըլլայ : Ասիկա այսպէս կը հաստատենք այս ենթադրութեամբ՝ որ բանին վրայ ըրած քննութիւններս լոկ բնութեան լուսոյն օգնութիւնովը է , եւ չէ թէ Սուրբ գրոց : Թէ որ Քրիստոնէական տնտեսութեան մէջ այդ տնտեսութեան յատուկ եղող բարձր եւ սուրբ պատճառներով՝ կը պահանջուի մեզմէ որ այնպիսի ցասմնական զգացումներ ալ նուաճենք , որոնք առանց այդ պահանջմունքներուն իրաւամբ կրնայինք ի կիր առնուլ , այդ պարագայով բանը յայտնապէս ուրիշ կերպարանքի կը մնայ :

348. Բարուքեան չափազանցելու ձգտումը , եւ անոր բնական սանձահարութիւնները :

Ինչ սկզբունք կայ մարդուս բնութեանը մէջ՝ որ , իրօք եղածին նայելով , ցասման կիրքին աւելի ներդործուն ըլլայ : Եւ թէպէտեւ , լոկ բնութեան սկզբունքներուն վրայ խորհելով՝ առանց Սուրբ Գրոց դրած ներողութեան պատուէրը նկատելու , շատ բաներու մէջ կրնանք արդարացընել իր խոհական եւ կամաւորական կիրառութիւնը , սակայն՝ ամէնը մէկէն նկատելով՝ պէտք է ընդունիլ որ ասիկայ մեծաւոր կերպով կարգէ դուրս ելլելու եւ չափազանց սաստկանալու ենթակայ կիրք մըն է : Շատ անգամ կը պատահի որ մարդիկ անանկներու վրայ բարկութեամբ կը բորբոքին , որոնք , եթէ պատահած բանին բոլոր պարագաները աղէկ եւ անաչառապէս քննուելու ըլլային , պիտի տեսնուէր որ ամենեւին անպարտ են այնպիսի վարմունք մը ընդունելու :

Չափազանց եւ անիրաւ ցասման յաճախութեանը մէկ պատճառը

այս իրական ճշմարտութիւնը կը գտնենք , որ մեր կրած նեղութիւններուն կամ կորուստներուն պատճառովը՝ բոլոր խորհուրդներնիս մեր մտած վիճակովը կ'առնուին կամ անոր կը գառնան , եւ շատ դժուար կը գտնենք մեր կարծեցեալ հակառակորդին ըրած բանին բոլոր պարագաները եւ չարժառիթները պէտք եղածին պէս կշռադատելը : Եթէ կարող ըլլայինք խորհուրդներնիս մեզմէ դարձընել , այնպէս որ աղէկ մը քննելու պատեհութիւն ունենայինք այն մեզի եղած բանին բոլոր պարագաները , որն որ՝ ինքնին նկատելով՝ մեզի այնպէս ծանրակար ենք գտներ , շատ անգամ մեր բարկութեան սաստկութիւնը շատ կրնայինք իջեցընել յօժար կամօք , եթէ բոլորովին չմեծնայինք ալ :

Սակայն բնութիւնն ինքը այս կիրքին անարժան կիրառութեանը դէմ քանի մը սանձեր դրած է :

Նախ , այս կիրքին կիրառութիւնը բուն իսկ իր բնութեամբը ցաւալի է : Այս կողմանէ շատ կը տարբերի բարեսէր կրից կիրառութենէն , որն որ հաճութիւն կու տայ ենթակայ եղողին : Այնչափ մեծ է խորհրդածեալ եւ յերկարեալ բարկութեան հետ մէկտեղ եղած ցաւը , որ քիչ անգամ չի պատահիր որ կիրքերնին եղած մարդիկ կ'ըսեն թէ բարկանալովնին հակառակորդներնուն ներսիդին պատճառած ցաւերնէն աւելի իրենք իրենց մտքին մէջ նեղութիւն կրած են : Բնութիւնը կ'երեւնայ թէ այս պատիժը այս կիրքին կիրառութեանը հետ կապեր է , որպէս զի ամենայարմար առնին յիշեցընէ մարդոյ՝ իրենց կիրքը սանձահարելու հարկաւորութիւնը :

Երկրորդ , երբոր ցասումնիս պէտք եղած չափը կ'անցնի , անառուն հասարակութեան զգացումները , որ առաջ մեր վրայ աղէկ էին , մեզի դէմ կը շարժին : Իսկ մենք այնպէս առեղծուած ենք որ բնականապէս ուրիշներուն բարի համարմանը կը բաղձանք . եւ հետեւաբար այդ բարի վարկման կորուստը մեզի իրրեւ պատիժ մը կու գայ , եւ շատ անգամ իրրեւ սաստիկ պատիժ : Այս յարակից փոխարինութեան մտքաւորութեանը կամ նախատեսութեանը ազդեցութենէն քիչ անգամ չի պատահիր որ մարդիկ բարկութիւններնին արժանավայել սահմաններէն անդին չեն անցըներ , որ եթէ ուրիշ պարագաներու մէջ եղած ըլլային , հաւանականապար պիտի չափազանցէին :

Երրորդ , բարկութեան կիրքին տեղի տալը ինքզինքնիս մեր աչքին առջեւը նուաստացընել է , եւ եւս առաւել ուրիշներուն առջեւը , որոնք այնչափ մտադրութեամբ չեն ընդունիր այն մեզմացուցիչ պարագաները , որոնցմով մենք մեզի մեր այն զգացումները ըստ մասին կը չափաւորվնք : Բարկութեան լոկ արտաքին նշանները քաւմնելի կու դան մեր զգացումներուն , եւ աւելի են մեզի .

ուր ընդհակառակն անոր ներհակը եղող կրից արտաքին ցուցմունքները մարդուս հոգւոյն վրայ խաղաղական առաւօտեան բերկրալիր լուսոյն պէս կը ծագեն: Բարեսիրութեան ժպտիտը արտերնուս կիրքերուն վրայ կը տիրէ՝ զանոնք որսալով. իսկ բարկութեան խժռուհայեցուածքը, թէ մեր վրայ ըլլայ՝ թէ ուրիշներուն՝ ցաւ եւ սոսկումն կու տայ մեզի: Եւ ասկէ ի զատ՝ քանի որ բարկութեան տեզի տալը՝ իրրեւ ընդհանուր բան մը՝ անոր ենթակայ եղողը կը նըւաստացընէ մեր աչքին առջին, միանգամայն ասալ կայ՝ որ անոր մօտենալուն յաջողութեամբ դէմ դնողներուն եւ խաղաղ ու անխըռով սրտով ձեռներու եւ անիրաւութեանց մէջ երկայնամիտ եղողներուն վրայ մեծ պատուով եւ յարգանօք կը նայինք:

349. Բարկութեան կիրքը սանձահարելու եւ նուաճելու ուրիշ պատճառներ:

Բնութեան ինք իր կողմանէ բարկութեան կիրքին վրայ դրած սանձերուն վրայ արժան է հոս մէկ երկու ուրիշ դիտողութիւններ ալ աւելցընել, բանականութենէ եւ Սուրբ Գրքէն եւած, որ անոնք ալ՝ եթէ իրենց արժանաւոր եղած ազդեցութիւնը ունենան նոյն բարի վախճանին կը ծառայեն:

Ա. Նախ եւ առաջ պէտք է որ այս միչտ մեր յիշողութեանը մէջ ըլլայ, թէ մարդուս միտքը՝ երբոր կիրքով կը յուզի՝ այդ պատահառ մեծաւ չափով կը կորանցընէ իրմէն ուղիղ դատաստան ընելու կարողութիւնը: Այն ժամանակը իրրեւ զգացմանց եւ բնաւորութեանց յայտնութիւնք նկատուած գործքերն բուն իսկ իրենց լուսով չեն երեւնար աչքերնուս: Իրրեւ թէ գէշ միջոցի մը մէջէ տեսնուածի պէս կ'ըլլան, եւ բնական կերպարանքներնէն այլակերպած՝ ծուռումուռ եւ այլադունեալ երեւոյթներով առջեւնիս կը ներկայանան: Կ'ըսուի թէ Սոկրատէս անգամ մը մէկ առիթով մը իր սպասաւորին այսպիսի խօսք մը ըսած ըլլայ, թէ՝ եթէ բարկացած չըլլայի, պիտի ծեծէի քեզ. որ այս տեղեկութենէն այս կը հասկըցուի՝ թէ Սոկրատին կարծիքն այն է եղեր որ բարկութիւնով տաքցած գլուխը բարկութեան առարկայ եղողին արժանաւորութեանը կամ անարժանաւորութեանը վրայ ուղիղ դատաստան ընելու անյարմար վիճակի մը մէջ մտած կ'ըլլայ:

Բ. Երկրորդ՝ մինչեւ անգամ թէ որ մեր դատելու կարողութիւններուն վրայ չվստահանալու մասնաւոր պատճառ մը չտեսնենք ալ, այս պէտք է որ մտածենք՝ թէ կարելի է որ, գէթ հնարաւորութեամբ, սխալ չարժաւորիներ տուած ըլլանք այն անձին, որն որ մեզի ձնաս բրած կը սեպենք: Կրնայ ըլլալ որ մեր անոր վրայ հաստատած

յանցանքը կամ մեղքը առաջուց խորհելով եւ դիտմամբ գործուած չըլլայ, այլ լոկ անզգուշութեամբ եւ անխոհեմութեամբ: Մինչեւ անգամ հնարաւոր է որ անոր դիտումները մեր աղէկութեանը համար եղած ըլլան, փոխանակ՝ մեր կարծածին պէս՝ մեր գէշութեանը համար ըլլալու: Եւ թէ որ անանկ ըլլայ ալ, թէ որ եղած ձնասը դիտմամբ է ալ, այս ալ հնարաւոր է, որ անոր այն ձնասակար դիտաւորութիւնները մեր բարուցը եւ ըսած ներուն վրայ լրջութեամբ եւ ծանրութեամբ ծուռ ըմբռնումներ ունենալէն ծագած ըլլան, որ այս բանիս մէջ ամենադիւրին եւ ամենալաւ ճամբան այն սխալ ըմբռնումները չիտկելն է, որ առանկով կրնանք դալիքին համար ապահով ըլլալ, եւ՝ չատ հաւանականաբար՝ անցեալին ալ ծուռութիւնները չտկել:

Գ. Ուրիշ դիտողութիւն մըն ալ կայ, որ ան ալ հարկադրելու է մեզ այս կիրքին տեղի չտալու, եւ անոր ներգործութիւնը բարեխառնելու: Եւ է այս, որ բոլոր մարդիկ Աստուծոյ առջեւը յանցաւոր եւ Անոր ներողութեանը կարօտ են: Թէ որ մենք կարող ըլլայինք կատարեալ վարուց ախտութիւն ունեցողի պէս սարսիլ, անատեն ուրիշներէն իրենց ունեցած պարտքերուն կատարեալ դործադրութիւնը եւ անյողդողդ արդարութիւն պահանջելնիս քիչ մը պատշաճութիւն կ'ունենար: Սակայն բանը ասկէ շատ տարբեր է: Ամէն իր սիրտը ճանչցող մարդ տեսնելու եւ զգալու է որ ինք մէկ օրինազանց մըն է Աստուծոյ առջեւը: Ուստի ինք իր վիճակին պարագաներուն որքան անպատշաճ բան է այն մարդուն բրածը, որ ցասումէ փոխարինութիւն եւ վրէժխնդրութիւն ընելու իրաւացը վրայ կը կայնի մեծ մեծ կը խօսի, ու ինքն իսկ ամէն աստեն այն մեծ էակին երկայնմտութեանը եւ ներողութեանը կարօտութիւն ունի, որուն դէմ այնքան բազմաթիւ անգամ յանցաւոր դտնուած է:

Դ. Սուրբ Գրոց մէջ շատ խօսքեր կան, որ կը պահանջեն մեզմէ բարեաստեաց կամ չարակամ կիրքերնիս նուաճել, եւ անոնց յուզմանը պատճառ եղող անիրաւութեանց ներել: Եւ այս առթիւ կը ծանուցանենք ասանոր որ ասիկայ Աւետարանին յայտնութեանը մէկ մեծ եւ նշանաւոր առանձնական հանգամանքն է: Թշնամին սիրելու եւ անոր բարի ընելու վարդապետութիւնը յայտնապէս Քրիստոնէական օրէնսդրութիւնը բոլոր ուրիշ օրէնսդրութիւններէ կ'որոշէ, եւ լոկ մարդկային դրութիւններու հետ բաղդատմամբ՝ զանիկայ անբաւատրելի բարձր աստիճանի մը կը հանէ: Անոր պատուէրն ասկէ է. «Լսեր էք որ ըսուեցաւ, քու ընկերդ սիրես ու թշնամիդ ատես: Բայց ես ձեզի կ'ըսեմ, սիրեցէք ձեր թշնամիները. օրհնեցէք ձեզ անիծողները. բարի ըրէք անոնց որ ձեզ կ'ատեն, եւ աղօթք ըրէք անոնց համար, որ ձեզ կը չարչրկեն ու կը հալածեն»:

350. Եղանակաւորութիւնը ցասման: Բարկացոտութիւն:

Երբոր՝ բոլոր սովորական դէպքերու մէջ՝ ցասման զգացումը ինքզինքը կը յայտնէ, սա այլ եւ այլ անուններով կը յորջորջենք ցասումն, բարկութիւն, զայրացումն, սրտմտութիւն, առկութիւն եւ այլն: Սակայն այս զգացման մէկ քանի եղանակաւորութիւնները կան, որոնք կամ ուժգնութեամբ եւ կամ նուազութեամբ եւ կամ ուրիշ կերպով մը կը տարբերին, եւ ամէն մէկը զատ եւ որոշ որպիսութիւն մը ունին: Ասոնց մէկն է Ցասկոտութիւնը կամ Բարկացոտութիւնը. չարակամ կրից անանկ մէկ տեսակն որ հաւանականաբար սաստկագոյն եւ որոշ ցասմանէ աւելի յաճախ մարդուս խաղաղութիւնն ու երջանկութիւնը կը վրդովէ:

Ցասկոտութիւնը սովորական բարկութենէ կը տարբերի ամենայն ոչինչ պարագաներէ չարժուելովը եւ ամէն իր դէմն եղած մարդուն կամ բանին վրայ իր ներգործութիւնները թափելու տարօրինակ դիւրապատրաստութիւն մը ունենալովը: Ցասկոտ մարդը ըսենք թէ մէկ ոչինչ ձախորդութեան մը հանդիպեցաւ, (որչափ փոքր բան ըլլայ հոդ չէ,) օրերով խաղաղութիւնը կը վրդովի. երեսը աւելնէն չի խնդար. ամէն բան կ'ենդանի՝ անկենդան, բանաւոր՝ անբան, կարգէ կանոնէ դուրս եղած կը թուին իրեն եւ իր խէթոտ դգացումներուն արհամարհանացը ենթակայ կ'ըլլան: — Բարկութիւնը՝ ըստ սաստկագոյն եւ որոշ ձեւոյն՝ որոտմունքով եկած կարճատեւ անձրեւի կը նմանի, որ մութը չորս դին պատելով եւ ահարկու կերպով մը կու գայ, ու կ'անցնի կ'երթայ եւտեւէն պայծառ ու յստակ օդ մը յաջորդելով: Իսկ ցասկոտութիւնը երկինքէն ցողող նեմ եւ ազօտ մառախուղի նման է, որ քիչ սաստկութիւն ունի, բայց շատ երկարաեւ է: Ընդհանրապէս այս կերպ ցասումը սաստիկ բարկութենէն աւելի անպատշաճ եւ անիրաւ է, եւ ստուգիւ անկէ աւելի անհաճոյ պիտի գար տեսնողին, թէ որ շատ անգամ՝ իրեն պատճառ եղող բանին հետ ունեցած անհամեմատութենէն՝ կարի ծպրալի չ'երեւնար:

351. Եղանակաւորութիւնը ցասման: Նախանձ:

Ցասման յայտ ստէպ տեսնուած ձեւերուն մէկն ալ նախանձն է: Այս բառով սովորաբար կ'ուզենք խնացընել (երկրորդ նշանակութենէն որոշելով՝ որ է նախանձաւորութիւն բարի) այն չարակամութիւնը կամ առկութիւնը, որ կը ծագի ուրիշին գերազանցութիւնը տեսնելէն. Նախանձը, լոկ իրեւ մտաւոր հանգամանք մը

մտածելով, ցասման մէկ թիւրութիւնը սեպելու ենք. սակայն՝ իր ծագման առիթներուն նկատմամբ՝ այս ալ պէտք է յաւելունք թէ ամենասնարգ եւ արհամարհելի մէկ թիւրութիւնն է: Չկայ մէկ կիրք մը որ ասոր չափ հաշեցընէ եւ մաշեցընէ իրեն ենթակայ եղողը, ինչպէս որ ասանկ ըլլալը իր առելիութենէն ալ կրնանք դուշակել. եւ չկայ անանկ կիրք մը, որ ասոր չափ դատապարտուած ըլլայ արդարութեան վճիռներովը:

Եթէ հարցուելու ըլլայ՝ թէ ինչէ՞ն է որ լոկ ուրիշին աւելի բարոտաւոր վիճակի մէջ ըլլալը կամ եւելոքը յառաջադիմութիւն ընելը տեսնելէն ըստ ինքեան բարի երեւցող կիրքին ասանկ մէկ զզուելի թիւրութիւնը կը պատճառի ներսիդինիս, այս կ'ըսենք՝ թէ հաւանականաբար ասոր մէկ պատճառը ինքնասիրութեան սկզբունքին անկանոն եւ անկարգ ներգործութիւնը պիտի ըլլայ: Մարդիկ յաճախակի այնքան սաստիկ անձնասէր կ'ըլլան, որ ուրիշներուն իրենց վայելածին հաւասարապէս մասնակից ըլլալը չեն քաշեր, ուր կը մնայ որ երբոր անոնց իրենցմէ աւելի լաւագոյն բախտի վիճակիը տեսնեն չդժուարին ու չչարանան: Եւ ճիշդ այս մտաւոր հանգամանքն է այն՝ որ վայելչապէս կ'ըսուի Նախանձ կամ Նախանձաբեկութիւն:

352. Եղանակաւորութիւնը ցասման: Խիժումն:

Ցասման կիրքին այլ եւս ուրիշ եղանակաւորութիւնները կան, որն ինքը նիւթաւոր մտքով մը՝ չարակամ կրից ամէն տեսակին արմատը կրնայ սեպուիլ: Ասոնց կարդէն է Խէրոտ կամ Խէր ըսուածը, որն որ կը բովանդակէ իր մէջը դէպ առարկայ եղող մէկէ մը պատճառեալ ցաւալի չարժութիւն մը, անոր հետ մէկտեղ բաղձանք մըն ալ կապակցած՝ այն պատճառ եղող առարկային չարիք հատուցանելու: — Այս կիրքին առանձնական հանգամանքն եղող պարագան այս է, որ իր բոլոր դառնութիւնն ու առկութիւնը անանկ մէկու մը վրայ կը հեղու, զոր խէթոտ անձը կը սիրէ: Այն կասկածոտ նախանձորդութիւնն որ շատ անգամ համբաւոյ եւ իշխանութեան հետամուտ եղողներու մէջ կ'ըլլայ, երբեմն խիժումն կ'ըսուի, այս կիրքին հետ ունեցած վերաբերութեանը պատճառաւ: — Խէթոտութեան այլ եւ այլ աստիճանները կ'ըլլան, լոկ անվստահութենէ եւ արհուն կասկածոտութենէ առնելով ինչուան իր բարձրագոյն աստիճանի ուժգին զրգռումները: Ընդհանրապէս այս կիրքին ուժգնութիւնը անոր առարկայ եղող անձին վրայ եղած վարկման աստիճանին համեմատ կ'ըլլայ. եւ թերեւս աւելի յաճախ անոնց ներսիդին կը չարժի, որոնց հպարտութիւնը

չատկակ է ուրիշներէն։ Այսպիսի մարդիկ՝ ունակաբար իրենք զիրենք ուրիշներէն բարձր դասելնուն պատճառաւը, չատ չնչին զանցառութիւններու վրայ եւելօք նկատողութիւն կ'ունենան, եւ զանոնք իրենց մէկմէկ ապացոյց կ'ընեն դիտմամբ եղած արհամարհութեան եւ զանցառութեան. որ եթէ ուրիշները ըլլային, այն բաները ամենեւին չպիտի դիտէին, եւ իրենց դէշ նշաններ պիտի չերեւնային անոնք։

Այս կիրքին աղբեւրութեանը տակն եղողը անոր առարկայ եղողին ըրածներուն վրայ ուղիղ դատաստան չի կրնար կորել մարդին մէջ. ամէն բանի դիտողութիւն կ'ընէ, եւ ամէնն ալ ծուռ կողմին կը մեկնէ. եւ այնպիսի պարագաներ, որ ուրիշին աչքին անմեղութեան նշաններ են, ինք անոնք յանցանքի ապացոյցներու պէս կը նկատէ։ Անոր համար իրաւամբ ըսուած է այս խօսքը, թէ «խելօտ մարդն այն հրէշն է՝ որ կերած միսն ինք կը տեղծէ». վասն զի ամենաչնչին բաները իրեն ծանր մոռածութեան նիւթ կ'ընէ, մինչեւ անգամ թէ որ խելօտ անկեղծ սիրէ չարժուած բաներ ալ ըլլան, ու անոնցմէ կը հանէ մէկ անհեթեթ սարսափելի յօրինուած մը, որ այն ալ յաջորդաբար իր այն չարաչուք կիրքին ճարակ մը կ'ըլլայ, որմէ որ առեր էր իր դոյութիւնը։

Այս տեղեկութիւնն ալ տանք յիշեալ կիրքին վրայ, որ առեն առեն յոյժ կը սաստկանայ։ Անոր ենթակայ եղողին սիրտը այս վայրկենին ամենայն սիրոյ եւ քաղցրութեան զգացմամբք կը վառի. հետեւեալ վայրկենին անոր փոխանակ առելութեան յուզմունքներով կը լեցուի. մէյմ'ալ յանկարծ զղջմամբ սիրտը կը կոտրի։ Շարունակ սիրոյ եւ առելութեան ծայրերուն մէջ կ'երթայ ու կու գայ, եւ հանդիստ չի գիտեր. իր կիրքին առարկայ եղողին կրծուսալ կ'ուզէ, որն որ միանգամայն ամենէն առելի ինք կը վախնայ որ չկորնչցընէ, եւ որն որ առեն առեն ամենէն եւել ինք կը սիրէ։

353. Եզանակաւորութիւնք ցասման։ Վրէժխնդրութիւն։

Ցասման մէկ ուրիշ երեւելի եզանակաւորութիւնն ալ վրէժխնդրութիւն է։ Վրէժխնդրութեան ոգի ըսելով ընդհանրապէս կը հասկընանք մէկ բաղձանք մը ոչ միայն վշտակրութեան փոխարէն վճռակրութիւն հաւուցանելու, այլ եւ արդարութեան ճիշդ պահանջմունքէն անդին անցնելով՝ մէկ յաւելեալ ցաւ մը տալու այն անձին, որ մեզի վնաս հասուցած կը սեպենք։ Այնպէս որ վրէժխնդրութիւնը կ'երեւնայ թէ յաւէտ աստիճանաւ կը տարբերի ցասմանէ, քան թէ տեսակաւ։ Եւ սակայն իրաւ է թէ ընդհանրապէս լոկ

ցասումէն ի զատ ուրիշ բան մ'ալ ունի մէջը։ Վրէժխնդրութիւնը ընդհանրապէս մէկ ցուրտ կերպարանքով մը եւ խորհրդածութեամբ իր դիտաւորութիւնները կը կազմէ. եւ իր թշնամական դիտումները գործքով կատարելուն կողմանէ այնքան յարատեւութիւն ունի, որքան որ զանոնք ձեւացուցած առեներ ծանր յառաջ գացած է։ Թէ որ ցասումը՝ ըստ արժանւոյն կանոնաւորեալ ըլլալու պայմանաւ՝ բնութեան սկզբունքներովը բարոյապէս բարի կրնանք սեպել, վրէժխնդրութիւնը՝ որ ցասման անզուսպ կամ անկարգ ձեւն է՝ միշտ բարոյապէս չար է։ Անանկ կիրք մըն է այս, որ ոչ միայն մարդուս մտքին ուրիշ կարողութիւններուն արժանաւոր կիրառութեանը չատ դէմ կու գայ, այլ եւ լուսաւորեալ խղճէ եւ Սուրբ Գրքէն ալ հաւասարապէս դատապարտեալ է։

354. Երկիւղի կիրքին բնութիւնը։

Կրից այս մասին վրայ քննութիւններնիս վերջացընենք այս մէկ նիւթին վրայ ալ համառօտ դիտողութիւն մը ընելով։ Երկիւղը բոլոր միւս քննած կիրքերնուս նման կը բովանդակէ պարզ ցաւու չարժութիւն մը, անանկ առարկայէ մը պատճառեալ, որն որ մեզի վնաս մը սլիտի տայ կ'ակնկալենք, եւ այդ ցաւալի չարժութեան հետ մէկտեղ՝ այն առարկային կամ անոր վնասակար ներգործութիւններէն փախչելու բաղձանք մը։ — Հոս այս խնդիրը կրնայ ծագիլ, եւ անպատշաճութեան երեւոյթ մը չունի, թէ արդեօք երկիւղը՝ այս տուած սահմաննուս նայելով՝ Բարեաստեաց կրից ընդհանուր բաժանման տակ դասուելո՞ւ է, եւ մենք ալ մարդկային կիրքերը բարեսէր եւ բարեաստեաց անուններով երկակի բաժանումով մը բաժնած առեննիս՝ այս կարգաւորութիւնը բոլոր իր մասնաւոր նկարագրութիւններուն մէջ ամէն մասամբ գլուխ տանիլը դիւրին բան չէ որ ըսինք, դիտումներնուս մէջ ունեցած պարագաներնուս մէկն ալ այս էր։ Ի վերայ այսր ամենայնի՝ երկիւղի պատճառ եղող բանին տեսութենէն ցաւ զգալնիս, եւ՝ անոր հետ մէկտեղ այն բանէն փախչելու բաղձանք ունենալնիս, որ սովորական ճշմարտութիւն մըն է, չատ յատակ կերպով այս գաղափարը կու տայ՝ թէ այն բանը քիչ կամ չատ առելութեան առարկայ կ'ըլլայ մեզի. ուրիշ խօսքով՝ թէ չատ կամ քիչ չարակամութիւն կ'ունենանք այն բանին վրայ։ Թէ որ մէկ իր մը անանկ բնութիւն մը ունենայ՝ որ անոր ներկայութենէն մեր ներսիդին ցաւ պատճառի, այս ատոդ է որ այն բանը կը սիրենք չենք կրնար ըսել։ Այնպէս որ դէթ այսչափը ընդունելու ենք, թէ այս երկիւղի կիրքը բնա-

կանապէս բարեաստեաց կրից բաժանմանը տակ կ'երթայ աւելի, քան թէ միւս դասին:

Սակայն մենք նոյն իսկ նկատի բնութեամբ ինչ բան ըլլալուն քննութեանը գանք: Եկկիւղին զօրութիւնը կամ սաստկութիւնը ըմբռնելու չարիքին համեմատ կ'ըլլայ: Ամէն մարդու վրայ մէկ չէ այս կիրքին բնածին ընդունակութիւնը. եւ հետեւաբար այդ ընդունակութեան ուժգնութիւնը մէկ մարդու մը վրայ ինչ աստիճան որ ըլլայ, վախու մէջ անոր ունեցած չարիքի ըմբռնումն ալ այն աստիճան կ'ըլլայ. որ ըսել է թէ անոր զգացած վախն ալ անոր համեմատ կ'ըլլայ: Սակայն մեր վրայ պիտի գայ կարծած չարիքներնուս աստիճանին վրայ ունեցած գաղափարներնիս մեծցընող կամ պզտիկցընող պատճառներն ինչ որ ալ ըլլան, այն մեր ձեւացուցած գաղափարն ու ներսիդիմիս ծագած վախու կիրքը իրենց համեմատութիւնը միշտ կը պահեն:

Երբոր այս կիրքը չափ աստիճ կ'ըլլայ, խղճին ներգործութեանցը կիրառութիւնը կախ կը թողու, եւ ինչ եւ իցէ կերպ ուղիղ դատումն ընելը կ'արգիլէ: Շատ մեծ զօրութիւն ունեցող կիրք մըն է, եւ արդարեւ հետը խաղալու բան չէ: Օգտակար տեղեկութիւն մը կրնայ ըլլալ ասիկայ ծանուցանելնիս, թէ մարդիկ եղած են որ մէկ չանկարծ վախնալով մը, եւ ան ալ թերեւս խաղու պատճառաւ, խիստ տառապեցուցիչ եւ մնայուն մնաւոր խանգարման հանդիպած են: — Ահն դէպքերուն մէջ ուր որ նախատեսեալ չարիքը շատ մեծ կ'երեւնայ, ու անկէ ինչ եւ իցէ կերպով մը փախչելու յոյս մըն ալ չ'ըլլար, անատեն միտքը այն վիճակին մէջ կը մնայ, որ կը կոչուի Ցասահատ-Բիւն: Սակայն այս ցաւագին մնաւոր հանգամանքին վրայ աւելի պատշաճ կ'ըլլայ որ Անկարգ կամ խանգարեալ Զգացողութեանց բաժանմանը տակ դիտողութիւն ընենք, մեր նպատակին հարկաւոր եղած ծանօթութիւնները հոն տալով:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԲԱՐԵՍԷՐ ԿԻՐՔ

355. *Սիրոյ կամ Բարեսիրութեան բնութեանը վրայ ընդհանրապէս:*

Դարձընենք դիտողութիւններս այժմ կրից միւս մեծ բաժանմանը, Ինչպէս որ Ծասման սկզբնական տարրը Բարեաստեաց կրից հիմն է, նմանապէս Սէրն ալ՝ իր եւելօք ընդհանուր ձեւովը՝ այն կիրքերուն հիմը կ'երեւնայ՝ զէթ իրրեւ անոնց ամենուն ընդհանուր բան մը ըլլալով, որոնք որ միւսներէն որոշմամբ Բարեսէր կ'ըսուին: Սիրոյ կիրքը՝ բոլոր ուրիշ կրից նման՝ յօդուածոյ է բնութեամբ, իր մէջը բովանդակելով Նախ՝ համոյական չարժութիւն մը մէկ բանէ մը պատճառաւ, երբորդ՝ բարութեան բաղձանք մը այն բանին վրայ: — Անոր համար սիրոյ առարկայ եղող բանը, ինչ որ ըլլայ, համութեան չարժութիւն գրգռելու կարող եղող որակութիւն մը ունենալու է, թէ ձեւոյ գեղեցկութիւն ըլլայ, թէ յարաբերութեանց ընտրութիւն, թէ խնացական կարողութեանց գերազանցութիւն, թէ բարոյական հանգամանաց պատուականութիւն, եւ կամ թէ ասոնց ամէնը մէկ տեղ: Այս չարժութիւնը իրեն եւեւէն եկող բաղձանքին հիմն է. սակայն տիրապէս կիրք ըսածնիս կազմողը չարժութեան եւ անոր յաջորդ բաղձանքին կատարեալ եւ անլուծանելի կապակցութիւնն է:

Աբժան է հոս ծանուցանել՝ թէ այս կիրքին շատ զանազան եղանակաւորութիւնները կան. ինչպէս է լոկ բարեկամական նկատողութեան եւ յարգութեան անբորբոք զգացումը, բարեկամութեան (բառը իր աւելի սովորաբար ընդունուած նշանակութեամբը առնելով) բորբոքեալ եռանդը, եւ անձնանուէր յարման աւելի սաստկագոյն զգացումը: Միայն աստիճանի տարբերութիւնները չեն, այլ նաեւ բուն իսկ կիրքը՝ լոկ իր բնութեանը նկատմամբ մնած ելով՝ իր ներգործութեան այլ եւ այլ պարագաներուն համեմատ եղանակաւորուած ու այլ եւ այլ կերպարանքներ առած կ'երեւնայ: Ձգայոց իրենց ծնողացը վրայ ունեցած սէրը մէկ քանի մասամբ տարբեր է

քոյրերնուն եւ եղբայրներնուն վրայ ունեցած սէրերնէն։ Ծնողաց իրենց որդւոցը ցուցուցած սէրը այնպիսի նուրբ որպիսութիւն մը ունի, լեզուով բացատրելու դժուար, այլ Դիտակցութեամբ իմանալի, որով որ չատ կը տարբերի առ հասարակ մարդոց վրայ՝ կամ հայրենակիցներնուն վրայ եւ կամ բարեկամներնուն վրայ ունեցած սէրերնէն։ Անոր համար մենք ալ արտօնութիւն ունինք՝ իրօք եղած զանազանութիւններուն համեմատ բարեսէր կիրքերը այս հետեւեալ մասնաւոր բաժանումներովը հետազօտելու, այն է՝ Ծնողական սէր, Որդիական սէր, Եղբայրական սէր, Մարդասիրութիւն, Հայրենասիրութիւն, Բարեկամութիւն, երախտագիտութիւն, եւ Կարեկցութիւն կամ Դութ։

356. Սէրը եւ իր այլ եւ այլ ձեւերը երկակի ներգործութիւն ունին։

Սէրը, ոչ միայն իր ընդհանուր ձեւովը, այլ նաեւ բոլոր այն կիրառութիւններովը հանդերձ, որոնք որ մեր եղած վիճակին եւ ունեցած առնչութիւններուն բերմունքէն կ'առնու, իրեն հակառակն եղող ցասման սկզբունքին նման երկու կերպ ներգործութիւն ունի երբեմն, մասնաւորաբար ծնողաց եւ տղայոց վրայ, կը տեսնենք որ Աղբմամբ կը գործէ. այսինքն առանց խորհուրդի կամ մտածութեան։ Ուրիշ առիններ չատ կամ քիչ կանոնաւորութեան ենթակայ կ'ըլլայ, որամաբանութեան մտքերնուս տեսութեանը բերած իրական ճշմարտութիւններովը եւ խորհրդածութիւններովը կամ դրդռւելով եւ կամ զսպուելով. եւ այդ կիրառութեանը կ'ըսենք խորհրդածեալ կամ կանաւորական։ Այս որպիսութիւնը կամ հանգամանքը, որ բնական զգացողութեանց ամենուն վրայ ալ կայ, այնչափ յիշեցինք՝ որ ալ հոս հարկ չի մնար աւելի խօսք ընելու։

357. Ծնողական սիրոյ կամ ուղեսիրութեան վրայ։

Բարեսիրութեան եւ սիրոյ սկզբունքը, որուն վրայ՝ իր ընդհանուր ձեւովը առնելով՝ այսպէս համառօտ դիտողութիւն մը ըրինք, ծասման բարեառատաց կիրքին նման այլ եւ այլ եղանակաւորութիւններ ունի, ինչպէս որ վերը ըսինք։ Այս կերպաւորութեանց ամենէն երեւելիներէն մէկը Ծնողական Սէրը կամ Ոգբէ-էդ-Ֆիլան է։ Բարեսիրութեան կամ սիրոյ այս եղանակաւորութեանը վրայ մեր տեսութիւնն այս է, թէ անիկայ մարդուս մէջը բնածին կամ տնկական բան մըն է։ Ի պաշտպանութիւն այս հետազօտութեանս քանի մը բան կրնանք ըսել։

Ա. Ասիկայ կը հաստատուի նախ այս խորհրդածութիւնով, որ

ծնողքին ու որդւոյն մէջ եղած առնչութիւնը ուրիշ որ եւ իցէ առընչութենէ աւելի մօտաւոր եւ անքակտելի է։ Որդին իր ծնողքին աչքին առջեւը իրեւ որոշ եւ անկախ էակ մը չէ այնչափ, այլ յաւէտ իրեւ նոյն իսկ ինք իր գոյութեանը վերածնունդը կամ չարունակութիւնը կը թուի իրեն։ Չէ թէ միայն իր անձին եւ բնաւորութիւններուն պատկերը կը տեսնէ իր սերունդին վրայ, այլ նաեւ իր ունեցած յատկերուն՝ ուրախութիւններուն եւ հայեցումներուն անդրադարձութիւնն ալ. մէկ խօսքով՝ բոլոր իր գոյութեանը նմանութիւնը։ Այսպիսի պարագաներու տակ դրեթէ անհնարին բան է որ որդեսիրութիւնը ուրիշ որ եւ իցէ տեսակ սիրոյ չափ մարդուս ներսիդին հաստատուն արմատացած կամ անոր հոգւոյն բունին մօտը զետեղուած չըլլայ։

Բ. Այսպիսի կիրք մը անհրաժեշտ հարկաւոր կ'երեւնայ, որպէս զի անով ծնողք կարողանան իրենց վրայ հարկադրեալ պարտքերը ըստ արժանւոյն կատարելու։ Ծնողական չարաչարութեան հետ հարկաւորապէս կապակցած հոգերն ու սրտմաշուքները, անոնց կրած հանապազօրեայ անձկութիւնները, արթուն եւ բազմաչխատ խնամատարութեամբ անցուցած գիշերներնին, քաշած անթիւ վախերնին եւ տրտմութիւններնին անհնար էր որ մարդկային բնութիւնը տանէր առանց մէկ տնկական սկզբան մը օգնականութեանը։ — Ասոր համար է որ՝ բնութեան կարգադրութեամբը եւ կազմութեամբը՝ այս սկզբունքը անսկ անբաւարարելի գեղեցկութեամբ կը ծագէ ծնողական սրտին վրայ։ Անիկայ մրրկայղղ ովկիանոսին վրայ ծագած աստղի մը նման իր լոյսը կը հեղու անոր վրայ, եւ իր առաջնորդութեամբը բաղդատաբար ապահովութեամբ յաւէտ կը տանի զանիկայ։

Գ. Այս կիրքին կանաւորականէն ի զատ աղդական ներգործութիւն ունենալուն իրական ճշմարտութիւնը՝ որ ամէն մարդ կ'ընդունի, անոր բնածին բան մը ըլլալուն հաստատութիւն տուող զօրաւոր պարագայ մըն է։ Չուտ կամական եղող կիրքը չի կրնար՝ բանին բըռնութենէն՝ ընդաբոյս ըլլալ, վասն զի կամքին ներգործութենէն, կախեալ է, եւ կամքին որոշումները ինչ որ ըլլան՝ անոր համեմատ՝ կամ պիտի ըլլայ կամ պիտի չըլլայ։ Իսկ աղդական կիրքը ուրիշ կերպ չի կրնար ըլլալ, այլ հարկաւ ընդաբոյս ըլլալու է. վասն զի կամքէն անկախ ըլլալուն՝ զանիկայ հաստատութեան մէջ բռնելու համար բըռնութենէն ի զատ ուրիշ բան չի մնար։ Սրդ՝ թէպէտ եւ այս կիրքը կամաւորական ներգործութիւն ունի, հետաքննութեան եւ տրամաբանութեան վրայ հիմնեալ, սակայն ունի եւս՝ իրեւ իրեն հիմն՝ աղդական ներգործութիւն մըն ալ, որն որ նոյն իսկ միտքը կաղմակերպողին անոր մէջ դրած բանը սեպելու ենք։ Այնպէս որ թէպէտ եւ արժան է ըրած հաստատութիւններնուս հետ այս տեղեկութիւնն

ալ կ'ըսել՝ թէ որդեսիրութեան կիրքը երկակի ներգործութիւն ունի, սակայն՝ զանիկայ իրրեւ ամրողջ նկատելով՝ իրաւամբք իրրեւ բնածին եւ ընդարձակ բան մը կրնանք սեպել։

Դ. Ա՛ս կիրքին ընդհանրութիւնը անոր վրայ ըրած դիտողութիւնները հաստատութիւն տուող պարագայ մըն է։ Ընդարձակ չեղող եւ բացարձակապէս տրամաբանութեան եւ կամքին որոշումներէն կախեալ կիրքի մը համար բնականապէս պիտի ակնկալենք թէ անոր կիրառութիւնը չատ անգամ խափանի պիտի։ Եւ ասոր ատենկ ըլլալուն վրայ մինչեւ անգամ ստոյգ հաստատութիւն կրնանք ունենալ։ Սակայն ծնողական սէրը իրապէս չխանդարած եւ ոչ մէկ մտքի մը մէջէն երբէք կը վերնայ։ Ամէն կլիմայի եւ երկրի մէջ, ամէն կարգ մարդոց մէջ՝ որչափ ալ որ ցած վիճակի հասած ըլլան տգիտութեամբ կամ ապականած ըլլան մոլութեամբ, այս ազնիւ կիրքին նշանները՝ եւ՝ գրեթէ առանց բացառութեան՝ երեւելի եւ որոշ նշանները կը տեսնենք։ Չկայ բոլոր մարդկային ազգին մէջ այն աստիճան վատթարութեան հասած մաս մը, որ իր սերունդին վրայ սէր չցուցնողներէն զզուելով երես չդարձընէ։

358. *Որդեսիրութեան կիրքին զօրութեանը վրայ բացատրութիւնք։*

Ե. Ա՛յս սկզբունքին բնածին բան մը ըլլալուն հաստատութիւն տուող մէկ ուրիշ պարագայ մըն ալ անոր մեծ զօրութիւնն է։ Երկրորդական ձիրքերը, կամ անոնք՝ որ զուտ արդիւնքներուն վրայ կը հինուին, իրաւ է որ երբեմն սաստիկ զօրաւոր կ'ըլլան. սակայն ասիկայ միայն մանաւանդ անձանց վրայ կը տեսնուի, եւ ընդհանուր բան մը չէ։ Իսկ այս մեր քննած կիրքը մէկուն վրայ զօրաւոր՝ միւսին վրայ տկար չենք գտներ, այլ՝ ընդհանրապէս խօսելով՝ միօրինակ ամէն մտքի մէջ զօրաւոր կը տեսնենք, եւ կարի զօրաւոր։ Այս բանիս վրայ քիչ մը բացատրութիւն ընելիս չհաւանիր կրնայ ըլլալ, ինչպէս որ մտքին այլ եւ այլ մասերուն ներգործութիւնները բացատրող որ եւ իցէ իրողութեան համար այս ճշմարիտ է թէ ամէնքն ալ մտադրութեան արժանաւոր հետաքրքրական բաներ են։ Սակայն սա կիրքը անանկ ընդհանուր ուժգնութիւն մը ունի, որ այս բանը բացատրելու օրինակ ամէն դի լեցուն է։ Ան որ ասոր վրայ դիտողութիւն ըրած չէ, մարդկային բնութեան խիստ հետաքրքրական ցուցմունքներուն մէկուն վրայ կամաւ աչքերը գոցած ըլլալու է։ Այնպէս որ մինակ մէկ օրինակ մը յիշելնիս, որուն ամէն մէր սիրտ հաստատութեան վկայութիւն կու տայ անշուշտ, մեր նպատակին հերիք կ'ըլլայ։

« Այժմ պատերազմական նաւը երբոր վտանգով նեղուցը

1807ին բռնկեցաւ, աղէտալի տեսարան մը եղաւ խիստ սարսափելի։ Նաւը մեծ էր, ու մէջը լեցուն մարդ, եւ այն միջոցին թշնամի մըն ալ վրան յարձակած. կործանումը կարծես թէ ահարկու կերպով բերանը բացած ամէնը մէկէն կուլ տալու վրայ էր։ Նաւուն մէջ եղողներուն չատը յուսահատեալ էին ազատութենէ. մէկ տարրին կործանիչ ներգործութենէն կը փախչէին, միւսին ձեռքը զոհ կ'իյնային, քանի որ հրկիզութիւնը կատաղաբար նաւուն չորս դին կ'ոլորտէր, եւ ահու ու դողու ճիչերով օդը կը թնդար, մէկ ողորմելի մայր մը, ինքզինքին վրայ անկաւ, անդին ապին կը նայէր անձկանօք միայն իր մանկանը ազատութեանը ճար մը գտնելու, ինք ամէներին չէր աչխատեր փախչելու. այլ գրկի որդին պաշտօնատարի մը յանձնելով, որն որ անոր թախծագին աղերսանացը չդիմանալով՝ վերարկուին տակն առաւ զանիկայ պաշտպանելու, եւ աչքը իր տուած սիրատուն ապահովութեան վրայ պտըտցընելով, հանդարտութեամբ կը սպասէր այն աղէտալի կատարածին, որուն որ պիտի հանդիպէին մնացածներն ալ իրեն հետ։ Պաշտօնատարին այսպիսի արկածի մը առեն ըրած ճիգերուն մէջ մանուկը սահեցաւ թեւին տակէն ինկաւ ծովը. դժբախտ մայրը ասիկայ տեսնելուն պէս, որպիսի չուարումն, ինք ալ ետեւէն նաւուն կողն ի վար նետեց ինքզինքը ծովը, իբր թէ որդին ազատելու համար. խղդուեցաւ, ու անյայտ եղաւ »։

359. *Որդիական սիրոյ կամ Ծնողասիրութեան վրայ։*

Մեր այս համառօտիւ քննած հետաքրքրական եւ կարեւոր կիրքին իրրեւ հակառակամասը բնութիւնը հաստատեր է Թշնամանք կամ Ծնող-ատելութիւնը, Ծնողասիրութիւնը թէպէտ եւ մարդուս ներսիդին տնկական եւ համաբուն ըլլալուն կողմանէ համաձայն է Որդեսիրութեան հետ, սակայն քանի մը որպիսութեամբ անկէ կը տարբերի։ — Ուրիշ տարբերութիւններէ ի զատ, այնպէս հասկըցուած է՝ թէ ասիկայ միւսէն վար է զօրութեան կողմանէ. եւ անտարակոյս իրական ճշմարտութիւնն ալ այս է, թէ ասիկայ՝ ընդհանուր առմամբ՝ անոր չափ բորբոքմամբ եւ անմեղելի ուժգնութեամբ չի վառիր իրեն առարկային վրայ։ Մարդկային միտքը ամէն խմաստութեան տէր էակի մը արարչութիւնը սեպելով, մեր ալ այս բանիս մէջ ունենալու ակնկալութիւնը այս կրնար ըլլալ։ Որդեսիրութեան կիրքին Ծնողաց ներսիդին հաստատելուն մեծ գործնական նպատակն այս է, որ անով անոնք կարողանան այն ծանր հոգն ու խնամքը իրենց սերունդին վրայ տանելու, որն որ անհրաժեշտ հարկաւոր է կենդանակերպ նաւորութեան առեններէն։ Ծնողաց առ որդիս ունեցած պարտքե-

նուն պատասխանատուութիւնը իր յարաբերութեանց զանազանութիւնովը եւ ունեցած ծանրութիւնովը յայտնապէս աւելի մեծ է որդւոց առ ծնողս ունեցած պարտքերնուն պատասխանատուութենէն, իրենց որդւոցը տկարութեանը՝ նեղութեանը եւ կարօտութեանը հասնելու եւ զանոնք թէ՛ մարմնաւոր եւ թէ մտաւոր չարիքներէ զերծ պահելու համար պէտք եղած չարունակ խնամակալութեանը եւ բազմաշխատ հոգատարութեանը՝ որչափ որ կարող ենք դատել՝ ծնողք ուրիշ բանով չեն կրնար դիմանալ, բայց եթէ մինչեւ անգամ կենաց սէրէն աւելի զօրաւոր սիրտ մը յարաժամ արթուն ներգործողութեամբը : Սակայն տղոց նայելով տարբեր է բանը : Իրրեւ ընդհանուր բան մը կրնանք ըսել, թէ սանկ չարունակական սրտմաշուքի ու պահպանութեան հարկադրութիւն չկայ ամենուին իրենց վրայ, ուրիշի մը համար, դէթ իրենց կենացը կանխադոյն մասին մէջ : Անոր համար իրենց առ ծնողս ունեցած սէրը, թէպէտ եւ բնութեան դիտմունքներուն բաւական եղածին չափ զօրութիւն ունենալը անտարակուսելի է, աւելի մեղմ լոյսով մը կը փայլի :

360. *Որդիական սիրոյն քնածին եւ ընդարոյս ըլլալուն վրայ :*

Նախընթաց հատուածին մէջ առիթ ունեցանք հարեւանցի կերպով մը ծանուցանելու թէ Մնողասիրութիւնը Որդեսիրութեան նըման սկզբնական եւ բնածին սկզբունք մըն է, եւ չէ թէ զուգորդեալ կամ երկրորդական կերպաւորութիւն մը : Թէպէտեւ հոս ասոր վրայ մանրաման քննութիւն ընելու միտք չունինք, եւ սակայն մէկ քանի խորհրդածութիւններ կան ասոնց բանիս վերաբերութիւն ունեցող, զորոնք բոլորովին զանց ընել չենք ուզեր : — Տալու ծանօթութիւններնուս առաջինն այս է՝ որ եթէ ծնողասիրութեան կիրքը բոլորովին կամաւոր ըլլար, եւ չէ թէ ընդարոյս, ուրիշ խօսքով՝ թէ որ բոլորովին տրամաբանութեան եւ խորհրդածութեան վրայ հիմնեալ ըլլար, ասոր տարակոյս չկայ որ՝ հիմայ իրօք եղածէն չատ աւելի չամաչ սիրտ մարէր որդւոց սրտին մէջ : Սակայն լոկ տրամաբանութեան եւ մտածութեան վրայ հիմնեալ չըլլալը յայտնի կ'երեւնայ սա իրական ճշմարտութիւնէն, որ մենք մեր ծնողացը վրայ ունեցած սէրերնիս կը չարունակենք այնպիսի պարագաներու մէջ, ուր որ եթէ միայն տրամաբանութեան խորհուրդ հարցընելու ըլլանք, հաւանականաբար չպիտի թողու մեզ անոնց սէր ընծայելու : Մեր ծնողքները երբեմն կ'ըլլայ որ հետերնիս ծանր եւ բոլորովին անարժան արհամարհանօք վարուին . կ'ըլլայ որ մեծ մեղքերու ինքզինքնին տան . հասարակութեան աչքին առջեւը անարգ եւ վտահամբաւ ըլլան . եւ սակայն բնութեան պատրաստած մէկ տեղը կայ որ հոն, այսինքն իրենց որդւոցը սրտին մէջ միշտ անպատկան եւ բարձր յիշատակ մը կ'ունենան : — Այս դիտողութիւնը (որն որ՝ արժան է ծանուցանել թէ Որդեսիրութեան ալ հաւասարապէս կը պատչաճի, եւ անոր վրայ խօսած հատուածնուս մէջ եղած դիտողութիւններուն անդրադարձ մըն է) քիչ մը քիչ հասատատութեամբ չի ցուցներ յիշեալ կիրքին ներքին եւ բնական սկիզբն եւ հիմն ունենալը :

Երկրորդ ծանօթութիւնիս որ պիտի տանք, այս է՝ թէ մարդիկ, կրնանք ըսել առանց բացառութեան, այս կիրքիս նկատմամբ իրենց ըրած դաստղութիւններովը եւ ունեցած վարմունքով այնպէս կը ցուցընեն, թէ իրենք զանիկայ մէկ ընդարոյս եւ բնածին բան մը կը համարեն : Ցայտնի է թէ ամէն մարդու ակնկալութիւնն այս է՝ թէ ծնողքներնուս հետ միշտ սիրով եւ համբերութեամբ պիտի վարուինք ամէն պարագայի մէջ : Թէ որ ուրիշ օտար մէկը մեղի ընդ մը կամ չարիք մը հասցընելու ըլլայ, հասարակաց զգացմունքը հաւանականաբար պիտի արդարացընէ մեզ, թէ որ այն անձին վրայ պատիժ մը բերելու ըլլանք : Բայց թէ որ՝ ճիշդ եւ նոյն ցաւումն գործող պարագաներուն տակը՝ ան փոխարինական պատիժը ծնողքներնուս վրայ բերելու ըլլանք, եւ կամ թէ այդ պատճառաւ անոնց մէկ երեւելի անպատուութիւն մը ցուցընելու ըլլանք, անատնն հասարակութեան կարծիքը փոխանակ մեզ պաշտպանելու՝ պիտի մեղադրէ՝ ըրածնիս բնութեան դէմ ըլլալուն համար : Մնողասիրութեան դէմ մեղանչողին համար, մինչեւ անգամ ծնողին ըրածը սոդոմանելի գործ ըլլայ ալ, բնութիւնը այս ահարկու պատուհասը սահմաներ է, որ բոլոր մարդիկ ոչ միայն անհաւանութիւն՝ այլ եւ արհամարհանք եւ զզուանք կը ցուցընեն անանկին վրայ : — Ասիկայ յայտնի է թէ բնութեան գործն է : Մարդիկ այս բանիս մէջ այնպէս կը գործեն ինչպէս որ բնութիւնը կը շարժէ եւ կը դրդէ զիրենք : Իսկ բնութիւնը գիտենք որ երբէք ինքը իրեն դէմ չի հակառակիր : Եթէ ինքը այս կերպով որոշ կ'ինցընէ մեզի թէ մենք կը պահանջէ որ ծնողքնիս սիրենք, ճախորդութեան մէջ ալ՝ յաջողութեան մէջ ալ, պատուոյ մէջ եղած առեներին ալ՝ անարգութեան մէջ եղած առեներին ալ, բարի հանբաւ ունեցած ժամանակնին ալ՝ վատ հանբաւ ունեցած առեներին ալ, ուրեմն յայտնի է թէ լոկ տրամաբանութեան եւ մտածութեան ձեռքը թողուցած չէ այս կիրքը, վասն զի անհնար է որ այսպիսի անփոփոխ սէր մը այդ եղանակաւ հաստատուն մնայ, այլ զանիկայ աղբիւրան կամ բնածին հիման մը վրայ կանգնեցուցած է :

361. Որդիական սիրոյ վրայ բացատրութիւնը :

Ուր տեղ որ մարդ կայ, հոն որդիական սիրոյ գեղեցիկ եւ հետաքրքրական օրինակներն ալ կը գտնուին : Եւ թէ որ կ'ընդունինք թէ մարդկային բնութեան մէջ քանի մը տեսակ ճախողակ բաներ կան, աղէկ է որ անոր այսպիսի կողմերն ալ դարձընենք, եւ իրեն ասանկ մէկ ազնիւ եւ քաղցր կերպարանքն ալ դիտենք : Արդարեւ կը տեսնենք որ ընդհանրապէս՝ տղայք այնչափ յօժարակամ չեն երեւնար իրենց ծնողացը համար աշխատելու եւ նեղուելու, ինչպէս անոնք իրենց համար : Որդիական սիրոյ պակասութիւնները աւելի յաճախ կը պատահին, քան թէ ծնողականին : Բայց սակայն աշխարհիս բոլոր դարերուն մէջ ծնողասիրութիւնը անանկ կերպով ցուցուցած է ինքզինքը, որ զանիկայ մարդուս ներսիդին տնկող Արարչին փառք բերած է :

Թուսաստանու նախորդ Ազնքսանդր կայսրին թագադրութեան օրը շատ բանուորդեաներ արձակուեր են, քաղաքական յանցանքներով եւ կամ ուրիշ պատճառներով նախորդ թագաւորութեան օրովը բռնուած : Այս միջոցին Բոզէպ անուն մէկ մը հոն գտնուելով՝ հետաքրքրական բան մըն է լսացեր, որ այսպէս կը պատմէ : «Մերուն Խաղաղ հազարապետ մը ու իր որդին տեսայ, կ'ըսէ, որ բերդէն ֆալէն կոմսին դատիկոնը բերին : Այս աղնուական պատասնուն պատմութիւնը խիստ հետաքրքրական բան մըն է : Ասոր հայրը չեմ գիտեր ինչ յանցանքով Չերքեզէն բռներ Փեդրսպուրկ բերեր բերդին մէջ ամուր բանտ մըն են դրեր : Շատ ժամանակ չանցած իր որդին ելեր տեսէն է եկեր, մէկ գեղեցիկ կորիճ երիտասարդ մը, որ կատարինէ Բ.ին օրովը Սուրբ Գէորգայ եւ Վլատիմերայ խաչը ընդուներ է : Ասիկայ շատ ժամանակ պաղատանքներով աղերսագիրներով աշխատեր է որ Հօրը ազատութիւնը ձեռք բերէ, բայց չէ կրցեր . վերջապէս նայեր է որ յաջողելուն յոյս չկայ, խնդրեր է որ իրեւ շնորհք գինքն ալ նոյն բանտարգելութեանը եւ թշուառութեանը մասնակից ընեն : Այս շնորհքը ըստ մասին ըրեր են իրեն . աեր տարեր բերդին մէջ բանտն են դրեր· բայց հօրը երեսը տեսնելու թոյլտուութիւն չեն ըրեր, եւ ոչ ալ ողորմելի Հօրը իմացուցեր են իր որդւոյն այնչափ իրեն մօտ գալը : Օր մըն ալ յանկարծ բանտերնուն նիղերը արձակուեր, ու դուռները բացուեր են . հայր ու որդի վազեր իրարու գրկախառներ են . գժբախտ մարդը ոչ միայն իր ազատութիւնը իմացեր է, այլ նաեւ որդիական կարեկցութեան ըրած այն ազնիւ զոհն ալ : Ալ աս երկու ցնծութեանց ջրը աչերին աւելի ազդեր է, միայն ինք կարող է որոշել» :

Ճշմարիտ է թէ անանկ ծնողքներու օրինակներ կան, որ ասկէ մեծ բաներ ըրած են . որ ոչ միայն բանտի եւ աքսորի յանձնառու եղած են, այլ կամաւ եւ ուրախութեամբ կեանքերնին զոհած են զաւկընեռնուն բարեկեցութեանը համար : Դալղիայի յեղափոխութեան առենը Լուիզէրոլէս զօրապետը իր որդին ազատելու համար՝ դիտմամբ զինուորական դատաստանութիւն մը ընելով՝ անոր տեղը ինք կախաղանի վրայ մեռաւ : Ծնողքներնուն տեղը մեռնող որդւոց օրինակ բերելը դիւրին բան չէ, թէպէտ եւ հազուագիւտ բաներ ալ եղած են, Սակայն պատմութիւնը մէկ քանի անանկ սրտաշարժ դէպքեր կը յիշատակէ, որ զաւակը իր ծնողքէն ընդունած կենդանութեան պարտքը դարձնել իր ծնողքին պարզեւեր է որդիական գորովով, — « Կնկան մը մայրը », կ'ըսէ մատենագրին մէկը, « աղքատիկ վիճակի մէջ, Հռովմայու մէջ ի մահ դատապարտուելով, բանտապետը՝ իր գութէն շարժուած՝ աւելի ուշեր է որ թող տայ գինքը որ սովամահ մեռնի, քան թէ սուրով սպաննէ, Այս միջոցիս իր աղջկանէն ի գատ մէկ ուրիշը չեն թողուր եղեր որ քովը երթայ, ան ալ շատ զգուշութեամբ որոնելէն ետեւ, Սակայն բանտապետը՝ կնկանը երկար ատեն դիմանալէն հետաքրքրութիւնը շարժելով՝ տեսութիւն ըրած ատեններն գաղտուկ լրտեէր է, ու տեսեր է որ աղջիկը գորովագութ կարեկցութեամբ կը դիեցունէ զան՝ որմէն որ իր կենդանութիւնը առած էր : Անտեղացիք այս առաքինական գործէն որտերնին շարժելով՝ նոյն տեղը տաճար մըն են կառուցեր Բարեպաշտութեան Նուիրեալ : Ասանկ՝ ծերունի հայր մըն ալ, այս նոյն պարագաներուն մէջ, այս նոյն կերպովը ապրեր է, իր աղջկանը կաթը ուտելով» :

362. Եղբայրական սիրոյ բնութեանը վրայ :

Գերդաստանի կամ ընտանեկան կապակցութեան մէջ ուրիշ կերպ կիրք մըն ալ կայ, որ ան ալ մարդուս ներսիդին բնական եւ տնկական բան մը ըլլալուն նշանները ունի վրան, թէպէտ եւ կարելի է թէ արդէն յիշած կիրքերնուս վրայ տեսածնուս չափ որոշ չըլլայ : Այս ըսածնիս, դիւրին է խնամել որ, եղբայրներու եւ քոյրերու փոխադարձ սէրն է, որ երկուքին մէկտեղ կ'ըսուի եղբայրական Սէր : Մեր եղբայրներուն եւ քոյրերուն մատուցած սէրերնիս, թէպէտ եւ իր հիմանը եւ բնութեանը գոյացական մասին նայելով նոյն է ուրիշ սէրերու հետ, սակայն ունի մէկ մասնաւոր բան մը՝ անանկ մէկ մասնաւոր որպիսութիւն մը, խօսքով բացատրելու դժուար, որով որ՝ ինչպէս որ մեր ներքին փորձառութեամբը եւ գիտակցութիւնովը կ'իմանանք՝ բոլոր ուրիշ տեսակ սէրերէ կ'որոշուի :

Գիտենք որ ոմանք պիտի աչխատին այս սիրոյն ծագմանը ուրիշ կերպ բացատրութիւն մը տալու, ըսելով թէ եղբայրներու եւ քոյրերու մի եւ նոյն յարկին տակը բնակելէն եւ այսպէս ի մանկութենէ սկսելով մէկիմէկու հետ երկարատեւ ընկերութիւն մը ունենալէն է որ այդ սէրը յառաջ կու գայ: Մենք ալ չենք ուրանար որ այս պարագան եղբայրական սիրոյ աւժդնութեան աստիճանը աւելցընելու ազդեցութիւն մը ունենալու է հարկաւ: Սակայն մէկ իրական ճշմարտութիւն մը կայ, որն որ բաւական պատասխան է այս վարդապետութեանը, որ կը հաստատէ թէ եղբայրական սէրը որոշ բնութիւն մը չունի, այլ լոկ ընդհանրական սիրոյ մէկ եղանակաւորութիւնն է, կանուխ եւ երկարատեւ կենակցութեան պարագայէն պատճառեալ: Եւ է այս. երբոր մի եւ նոյն ընտանիքին անդամներէն չեղող ուրիշ անձինք մի եւ նոյն յարկին տակը կը մեծնան մէկտեղ, թէպէտ եւ մեծ սիրով կը սիրինք զանոնք, սակայն եղբօր մը համբոյրը մը վրայ ունեցած այն համառօտ զգացումին (որ ամէն ուրիշ զգացումներէ որոշ է, եւ միայն մտերմութեամբ կ'իմացուի) ամենեւին չենք ունենար անոնց վրայ: Մէկ ուրիշ բան մը կայ մի եւ նոյն հայրն ու մայրը ունենալուն մէջ, մեր գոյութեանը սկզբնապատճառը մի եւ նոյն ըլլալուն մէջ, մանկութեան առեն մի եւ նոյն աղբիւրէն սնունդ առնելուն մէջ, եւ մի եւ նոյն կենսական արեան ընթացքը երակներնուս մէջ զգալուն մէջ, որ ասոնք՝ բնութեան արարչական ձեռքին զօրութիւնովը՝ սուրբ կապ մը կը կազմեն, ամէն ուրիշ կապերու աննման:

Այս նկատիս վրայ՝ այս հիմնակուան յառաջ բերածնէս ի զատ ուրիշ դիտողութիւններ ալ կան, որ այս սիրոյն հանգուն ըլլալը եւ մեղայնութիւնը կը հաստատեն: Որդեսիրութեան եւ ծնողասիրութեան վրայ ըրած ծանօթութիւններնուս մէկ մեծ մասը ասոր ալ կը յարմարի: Բայց մենք կը կարճենք հոս խօսքերնիս, մեզի յատուկ որոշումները այնպիսի խորհրդածութեանց թողլով, զորոնք ընթերցողն ինք ալ կրնայ ունենալ:

363. Ընտանեկան կրից օգտակարութեանը վրայ:

Այս կիրքերուն սահմանադրութեանը վրայ, որոնք ասանկ համառօտ եւ անկատար դիտողութեամբ մը քննեցինք, եւ զորոնք՝ ընդհանուր անունով մը՝ կրնանք անուանել Ընտանեկան կիրք, բարեսիրութեան եւ խնամատարութեան ապացոյցները կը տեսնենք, որոնք մեր մտաւոր բնութեանը կարգադրութիւններուն մէջ այնքան յաճախ կ'երեւնան: Այս կիրքերը չէ թէ միայն անհատից եւ ընտանեաց երջանկութեան աղբիւրներ են, կենակցութեան մէջ անսահմանելի

եւ սակայն զօրաւոր քաղցրութիւն մը եւ հաճոյականութիւն մը դնելումին: Այլ նաեւ անուղղակի կերպով մը չատ ազդեցութիւն ունին ընդհանուր ընկերութեան հաստատութեանը եւ պահպանութեանը վրայ:

Արդարեւ տարօրինակ կարծիք մըն էր այն որ հինէրն ոմանք ունէին, եւ մանաւորապար Գղատոն, թէ ընտանեկան կիրքերը հայրենասիրութեան դէմ կու գան, եւ թէ այդ կիրքերը մարելու համար պէտք է որ տղայք ծնած առենին ծնողքներնուն ձեռքէն առնուին, եւ կառավարութեան պաշտպանութեան յանձնուին՝ որ հասարակութեան ծախիքը զանոնք մեծցընէ եւ դաստիարակէ: Սակայն ընտանեկան կիրքերը, մանաւորապար ծնողական սէրը՝ այնքան խորին արմատացած են մարդուս նկարագրին, որ անհնար է զանոնք այսպիսի ընթացքով մը եղծանելը. եւ թէ որ հնար ըլլար ալ, յառաջ գալիք հետեւութիւնը ոչ միայն անհատից երջանկութիւնը կը խանգարէր, այլ եւ հասարակութեան ալ մեծ չնաս կը հասցընէր: Անտարակուսելի բան մըն է այս, որ ընտանեկան առնչութիւնը ընկերութեան երեւելի ամրութիւններուն մէկն է: Ո՛ր մարդն է այն, որ ամենէն աւելի հոգածութեամբ եւ ժրաջան աչխատութեամբ իր բանին գործին եռեւէն կ'ըլլայ: Ո՛վ է հասարակաց բարեկարգութիւններուն ամենէն յարատեւ բարեկամը, եւ օրինաց կանոնադրութիւններուն վրայ ամենէն աւելի յօժարակամ հաւանութիւն ունեցողը: Ո՛վ է, ընդհանրապէս խօսելով, ամենալաւ բարեկամը, ամենալաւ դրացին եւ ամենալաւ քաղաքացին: Ընտանեկան առնչութիւններէ արձակ՝ անգերազատան թախտակալ՝ ոչ բնաւ. այլ ան, որ՝ թէ եւ չատ ազնուտ եւ անչան ըլլայ՝ հայր մը եւ մայր մը, կին եւ որդիք, եղբայրներ եւ քոյրեր ունի, որ իր բոլորտիքը եղողներուն տրամադրութիւններովը եւ ուրախութիւններովը իր տրամադրութիւններն ու ուրախութիւնները բազմապատկած կը տեսնէ, եւ որ զօրաւոր պաշտպան մըն է հասարակաց բարւոյն, ոչ միայն իր անձին չահը անոր մէջ բովանդակեալ ըլլալուն համար, այլ նաեւ բոլոր անոնց չահն ու երջանկութիւնը, որոնք որ թեւ թեւի կապուած են իրեն հետ ընտանեկան սուրբ եւ ընտիր կապերովը:

364. Ընկերական կրից եւ՝ ընդհանրապէս՝ բարեսէր կրից բարոյական օրպիսութեանը վրայ:

Ընտանեկան կրից եւ ընդհանրապէս բոլոր բարեսէր կիրքերուն վրայ եղած հետազբոսական խնդիրներուն մէկն ալ, որուն վրայ նաեւ չատ զանազան կարծիքներ եղած են, այս է՝ թէ արդեօք այս կիրքերը բարոյական օրպիսութիւն ունին, եւ ինչ է այդ օրպիսու-

թիւնը։ Ասոր վրայ եղած կարծիքներուն եւելքը ընդհանուրը այս եղած կ'երեւնայ՝ թէ բոլոր այն կիրքերը որ ճշմարտապէս բարեսիրական են, հարկաւորապէս եւ լոկ իրենց բարեսէր ըլլալուն համար՝ բարոյապէս բարի են կամ առաքինական։ Եւ այս կարծիքին այսչափ չաճախ ընդունուիլն ալ թերեւս զարմանալի բան մը չըլլայ։ Սոյգ է որ այս կիրքերը բնական զգացողութեանց ընդհանուր բաժանմանը տակ գացող ուրիշ ներգործուն սկզբանց հետ բաղդատելով ամենէն բարձր աստիճանը կը դասուին, եւ մենք չատ անգամ անանկ տիրողսներով կը յիշենք զանոնք, որոնք մեր անոնց գերապատուութեանը վրայ ունեցած հաւատքը կը յայտնեն։ Անոնց համար չէ թէ միայն անմեղ եւ օգտակար են կ'ըսենք, այլ նաեւ քաղցր՝ զուարճալի եւ սիրելի. եւ երբեմն երբեմն ուրիշ անանկ անուններ ալ կու տանք, որ անոնք ալ հաւասարապէս կը ցուցընեն անոնց մեր համարմանը մէջ մեծ պատիւ ունենալը։ Ասոնց ամենը կ'ընդունինք մենք. սակայն եւ այնպէս՝ հարկաւորապէս եւ իրենց բնութեանը համար բարոյապէս բարի չենք կրնար ըսել։

Այս խնդրոյն ուղիղ տեսութիւնը մենք ասիկայ կը սեպենք, (այն որ ասոնց հետ բնութեամբ եւ գործողութեամբ վերաբերութիւն ունեցող ուրիշ սկզբանց վրայ ըսինք։) ինչուան որչափ որ բարեսիրական կիրքերը բնական եւ իրենց ներգործութեամբը ազդական են, բարոյական որոշումներ անոնց անտարբեր են, ոչ բարի կըրնանք սեպել եւ ոչ չար։ Իսկ ինչուան որչափ որ ներգործութիւնին կամաւորական է, կամ բարի են կամ չար, բանին պարագայից նայելով։ Օրինակի աղագաւ՝ երբոր մայր մը իր զաւկին չանկարծական եւ անակնկալ ճիչը կը լսէ ուրիշ սենեակէ մը եւ շտապաւ կը վազէ օգնութեան, կ'ընդունինք որ այդ գործը քննախոյս ազէկ է, եւ կարի օգտակար եւ սիրելի. սակայն չենք կրնար առաքինութիւն դնել վրան եւ զանիկայ քոջագործ բարի անուանել, վասն զի յայտնի է թէ բնական եւ ազդական բան մըն է։ Թէ որ այսպիսի պարագաներու տակ եղած ասանկ մէկ գործ մը հարկաւորապէս առաքինական սեպուելու է, ապէկ այս հետեւութիւնը կ'ելլէ յայտնապէս, թէ ուրեմն ոչխարներուն՝ կովերուն եւ ուրիշ անբան անասնոց ալ առաքինութիւն կրնանք տալ, վասն զի անոնք այն նոյն պարագաներուն մէջ նոյն բնազդական սէրը կը ցուցընեն իրենց սերունդին։ Ուստի ինչուան ուր որ բարեսէր կիրքերը ազդմամբ գործեն, որչափ ալ որ հաճոյական եւ քաղցր երեւնան, բարոյապէս ոչ բարի սեպուելու են եւ ոչ չար։

365. Բարեսէր կրից կամաւորական կիրառութեանը բարոյական որպիսութեանը վրայ։

Ինչուան ուրտեղ որ բարեսէր կիրքերը կամաւորական ըլլան, ուրիշ խօսքով՝ մինչեւ ուրտեղ որ կամաւորապէս եւ խորհրդածութեամբ մտքին առջեւը բերուած չարժառիթներով գործեն, ինչուան հոն առաքինական կամ մեղկան կրնան սեպուիլ՝ իրենց այդ կիրառութեանը բնութեանը համեմատ։ Բացատրութեան համար օրինակ առ մայրական սիրոյն գործողութեանցը մէկ ուրիշ կերպը։ Այս կիրքին հիմը անտարակոյս զուտ բնական ազդումն է։ Սակայն ասոր վրայ աւելցած կամաւորական գործողութիւն մ'ալ ունի. եւ այս յաւելեալ գործողութիւնը սեպելու ենք որ ըստ մեծի մասին՝ չատ օրինակներու վրայ՝ առաքինական է։ Բայց սակայն երբոր այս քաղցր եւ ազնիւ սէրը չափէ դուրս կը զօրանայ, երբոր անոր ազդեցութեանը տակը մայրը՝ պարտականութեան զգացմանը յորդորականերուն դէմ՝ կը թողու իր որդին որ չար ընթացքներով յառաջ երթայ ուզածին պէս՝ անատեն անոր կիրառութիւնը յայտնի է թէ մեղկան կ'ըլլայ։ — Միւս կողմանէ՝ երբոր մայրը թերեւս զաւկին անպատշաճ վարմունքին պատճառը, կամ անոր բանսաթիւ կարօտութիւններուն հասնելու չափազանցուցիչ անկարողութիւն մը զգալով եւ կամուրիչ պատճառաւ մը իր սէրը բնութեան դիտումնքները լեցունելու համար կարեւոր եղածէն վար կը գանէ, ու այդ վիճակին մէջ անոր ներգործութիւնը իր ներսիդին կը նորոգէ եւ կը կենդանացընէ, մայրական առնչութեան մէջ եղող բոլոր պատասխանատուութիւններուն վրայ ծանր եւ զգուշաւոր դիտողութիւն ընելով, անատեն ալ՝ նոյնպէս յայտնի է որ՝ անոր կիրառութիւնը ուրիշ որպիսութիւն մը կ'առնէ վրան, չէ թէ միայն հաճոյականութիւն կ'ունենայ, այլ եւ առաքինական կը համարուի։

366. Բարեսիրութեան կապակցութիւնը արդարութեան հետ։

Հիմայ տուած այս տեղեկութիւններնուս վրայ այս ալ կը յաւելլուինք, թէ ամենապարզբաստիճան եւ ամենաազնիւ բարեսիրութիւնը անխուսոր արդարութեան հետ կապակցած է։ Կատարեալ արդարութիւնը, իրերուն բնութենէն, անքակտելի կերպով կապուած է ընդհանուր եւ բարձրագոյն բարեաց հետ։ Վասն որոյ ամէն ինչ եւ իւր կերպ եւ ինչ եւ իւր աստիճան բարեսիրութիւն որ չատ կամ քիչ հակառակ կու գայ արդարութեան, թէպէտ եւ բարութիւն եւ երջանկութիւն յառաջ բերել ըլլայ իր նպատակը, ա-

կայն իր ինտուածը ըստ կարի ամենէն գերազանցը եղող բարիքէն ստորին բան մը եղած կ'ըլլայ: Ուստի բարեսիրութիւնն ալ մէկ կանոնաւորող զօրութեան մը ենթակայ է, եւ սկզբ է որ ըլլայ: Երբոր մէկ դէպքի մը մէջ որոշ կ'իմանանք որ անոր ներկայ կիրառութիւնը, անմիջական հետեւութիւնը ինչ որ ըլլայ, վերջապէս ապերջանկութեան եւ չարեաց պատճառ պիտի ըլլայ, մեր վրայ հակադրեալ պարտականութեանց աւելի գերազանց դիտողութիւններովը պէտք է որ սանձահարենք զանիկայ: Եւ ուրիշ առիւններ զանիկայ զրդռելը որշափ առաքինութիւն որ է, սանկ պարագաներու մէջ անոր կիրառութիւնը զսպելն ալ նոյնպէս առաքինական գործ մըն է:

Բարթուղիմէոս Լա Բազա, Բիւսիայի եպիսկոպոսը, պատմութեան յիշած երեւելի բարեսէր անձանց մէկն է: Ասիկայ 1502 ին Օվանտոյին հետ ընկերութեամբ Սպանիոլա գնաց, որն որ իբրեւ Գերմանական կառավար տէրութենէն հան երթալու որոշուած էր: Հոն՝ բնականապէս բարեսէր սրտի մը զգալու ամենայն յատկութեամբը՝ աչքովը տեսաւ այն տեղացի բնիկներուն կրած անգութ վարմունքը, անոնց անձնական իրաւունքներուն ոտնձգիչը, կալուածքներնուն յափշտակուիլը, դառն աշխատութիւններնին եւ կրած անադորոյն պատիժներնին: Շատ ազդեց սրտին անոնց վիճակը. եւ այն ժամանակէն սկսելով բոլոր իր ապագայ կեանքը, վաթսունէն աւելի տարրուան չափ ժամանակ, անոնց օգնութիւն հասցընելու աշխատութեանց տուաւ: Ամենեւին աներկբայելի բարեսիրութենէ չարժուած, այս անձը կարդինալ Խիմենէսը համեցուց, որ այն առիւները Սպանիոյ գործերուն գլուխն էր, Արեւմտեան Հնդիկ կղզիները Ափրիկէի գերիներ մացընելու, ասիկայ բնիկներուն ազատութեանը առնուազ միջոց մը սեպելով:

Այս պատմութիւնը մեր հետազօտութեան նիւթը բացատրելու համար հոս յառաջ բերինք. Լա Բազային Սպանիական կղզիները գերի առնուած Ափրիկեցիներ մացընելու համար բրած ջանքերը՝ տարակոյս չկայ որ սուրբ եւ վեհանձն բարեսիրութենէ մը յառաջ եկած աշխատութիւններ էին: Սակայն թէ որ կարենար նախատես ըլլալ հոն եկող Սեւերուն կրելու վարմունքին, որ բնիկներուն քաշածէն դառնագոյն պիտի ըլլար. եթէ կարող ըլլար նախահայեցաց տեսութեամբ իմանալ Գերիի Առուտուրէն Ափրիկէի մէջ պատճառելու աղէտները, իր պարտքը այս պիտի ըլլար որ, որչափ ալ որ անմիջական աղէկութիւն ըլլար Հնդիկներուն, որոնց բարեկեցութեանը այնքան մեծ եռանդ ունէր, իր պարտքը առ պիտի ըլլար որ իր բարեսէր զգացմունքը սանձահարէր եւ զսպէր, եւ աւելի ընարէր ներկայ չաթեաց տանիլը, քան թէ գալու աղետից ձեռնտու ըլլալը: Այսպի-

սի պարագաներու մէջ եւ այս եղանակաւ այն տեղացի բնիկներուն բարեսիրութիւն ընելը (բարեսիրութիւնը՝ ամէն ինչ եւ իջէ պարագայի մէջ ինչն ստեղծել՝ որչափ որ քաղցր եւ հաճելի ալ ըլլայ) պարտականութեան դէմ գործել, եւ հետեւապէս մեղանչել կ'ըլլար: — Առանկ սուտ եւ վնասակար է այն գրութիւնը որ բարեսիրութեան՝ ըսկ անոր բնութեանը նայելով եւ արդարութեան օրէնքին հետ ունեցած յարաբերութիւններէն անկախութեամբ՝ առաքինութեան որպիսութիւնը կ'ընծայէ:

367. Մարդասիրութեան վրայ:

Մարդուս ներսիդին անկական եղող կիրքերուն մէկն ալ Մ-ր-դ-ս-ր-Ի-Ն է: — Այս նիւթիս վրայ միայն երեք ենթադրութիւն կայ ըլլալու, այն է՝ թէ մարդս բնականապէս անտարբեր է իր ընկերին բարեկեցութեանը. կամ բնականապէս առելութեան զգացումներով կը նայի անոր վրայ. եւ կամ անոր բարելաւութեանը վրայ հաճութիւն ունի եւ զանիկայ կը սիրէ: Թէ մարդս բնութեամբ բոլորովին անտարբեր է իր ընկերին բարելաւութեանը, անանկ առաջարկութիւն մըն է, որ չի կարծուիր թէ շատ պաշտպաններ կրնայ ունենալ. եւս առաւել քիչ՝ այս առաջարկութիւնը, թէպէտ եւ մէկ քանի չատագովող գտնուած է, թէ բնութեամբ եւ ազդմամբ մարդը մարդուն թշնամին է: Սակայն երկրորդ առաջարկութիւնը հաստատելու աշխատած առիւնիս՝ թէ մարդս բնականապէս բոլոր մարդկային սեռին բարելաւութեանը վրայ հաճութիւն եւ բաղձանք ունի, որ այդ բաղձանքին կ'ըսուի Մարդասիրութիւն, այսպէս կ'ուզենք որ հասկցուի մեր միտքը՝ թէ այս կիրքին կիրառութեանը՝ իբրեւ ընդհանուր բան մը՝ մէկ երեւելի ուժգնութիւն մը չենք ընծայեր: Շատ յայտնի բան է թէ անիկայ շատ աւելի քիչ զօրութիւն ունի, քան որ պէտք էր ունենալ. եւ թէ Սուրբ Գրոց բրած պահանջմունքէն շատ յետնեալ մնացած է, որ կը պատուիրէ մեզի մեր ընկերին վրայ նոյն սէրը ունենալ, որ ունինք մեր անձին վրայ: Իրական ճշմարտութիւնը աներկբայ սա է, որ այս սկզբունքին ներգործութիւնը խափանած եւ իր արդիւնքները նուազած են ինքնասիրութեան սկզբունքին անհարդ կիրառութիւնովը: Սակայն Մարդասիրութեան կիրքը, թէպէտ եւ իր ներգործութիւնը այսպէս ճնշեալ է, եւ իր մեծ Հեղինակին իրաւամբ պահանջած աստիճանէն շատ վար մնացած, սակայն մարդուս ներսիդին կայ իսկապէս:

Ասիկայ կը ցուցուի նախ այս իրական ճշմարտութենէն, որ ամէն կարգի մարդիկ միշտ հաճութիւն մը կ'իմանան որ եւ իցէ բանէ՝ որ

վերաբերութիւն ունի մարդկային բնութեան կամ մարդուս, զանիկայ լոկ իբր մարդկային էակ նկատելով, առանց երեւելի նկատողութիւն մը ունենալու անոր եղած երկրին կամ ժամանակին. Ուրիշ բազմաթիւ առարկաներ կան հետաքննութեան. եւ անուսրակոյս է որ շատ հաճութիւն կ'իմանանք որ եւ իցէ բանէ որ աչխարհիս չորս կողմերէն ականջնիս կը հասնի, անոնց կազմութեանը՝ կը լիմայիս եւ հարստութիւններուն վրայ : Սակայն դիտատրասէր մարդուն անունը յիշուած առնենն է որ սրտերնուս մէջ մէկ ջերմ հաճութիւն մը կ'իմանանք : Մարդուն յիշատակը ականջնիս հասած առենը անոր վիճակին եւ հանդիպած դէպքերուն վիրատանութեանը մոիկ կ'ընենք՝ մինչեւ անգամ առջի բերանը թող ըլլայ՝ իրրեւ այնպիսի մէկու մը պատմութեանը, որուն ներսիդին այն նոյն կենդանութեան շունչը կը բնակի որ մեր ներսիդին կայ ու կ'ապրի : Ա.յս լսրը երբոր կը թրթռացընենք, անոր ճաճուտը ամէն մարդու սրտի մէջ արձագանք կը հանէ : Մարդուն լոկ կերպարանքը, լոկ բերնէն ելած բանաւոր ձայնը, բազմաթիւ զուգորդութիւններէ անկախութեամբ՝ որոնք շատ անգամ կը խանգարեն անոր ազդեցութիւնները, պատուոյ եւ հաճութեան շարժութիւններ կը յարուցանէ ներսիդինիս : Եւ դժուար բան է անձնասիրութեանը մէջ այնքան խորը իջած մէկը գտնելը, որ յայտնի հանրածանոթ խոստովանի՝ թէ իր անձնական շահուն հետամտութիւնը, զանիկայ արդարացի սեպելու համար ինչ բարի պատճառներ որ գտնուին ալ, վատեր եւ պատուաւոր պատճառանք մըն է մարդասիրութեան պահանջմունքները ջնջելու, իւ ընդհանրական եղբայրութեան կապը խզելու :

368. *Ուրիշ ապացոյցներ ի հաստատութիւն մարդասիրութեան բնածին ըլլալուն վարդապետութեանը :*

Երկրորդ՝ այսպիսի անձանց վկայութիւններն, որոնք անանկ վիճակներու մէջ ուեր են՝ որ այս կողմանէ մարդուս ունեցած բնական զգացողութիւններուն վրայ աղէկ փորձ մը ընելու առիթ ունեցեր են, հաստատութիւն կու տան մարդասիրական զգացմանց մարդուս ներսիդին բնական կամ տնկական ըլլալուն : Ա.յս ըսածնիս այն ճանապարհորդաց պատմածներն են, որոնք կամ դիտմամբ եւ կամ դիպուածով երկար առեն վայրենի ժողովրդոց մէջ կեցած են. Թէպէտ ատով դուրս ձգել չենք ուզեր այն բանասէր անձինքն ալ, որոնք քաղաքավարեալ երկիրներու մէջ աղէկ պատեհութիւններ ունեցած են մարդուս սրտին բերմունքները ուսումնասիրելու : Օրինակի աղագաւ՝ Բօզէլ, որ յանկարծ Սիպերիա աքսորուեցաւ, ու հոն տասն մը ամաց, այնպիսի պարագաներու մէջ եղող վանական կարգ մարդոց

կանց հետ ինկաւ ելաւ, որ դժուարին էր իրեն այս նիւթիս վրայ ուղիղ դատումն ընելու մասին վրնպելը : Իր աքսորին հետաքրքրական պատմութիւնը որոշ կերպով կը ցուցընէ որ մարդուս միտքը՝ ուրիշին կրած թշուառութեանը նկատմամբ՝ բարի հանդամանքի մը տէր է : Իր փորձառու եղած բարիքն ու չարիքը միտքը բերելով, եւ իր դրբին մէջ պատմուած բազմաթիւ դէպքերուն վրայ աչքը պտըտցընելով՝ կը գոչէ տեղ մը, «Ո՛րչափ սակաւ կարծրասիրտ եւ անգթայ մարդիկ կան իմ պատմութեանս մէջ յիշուած : Գիտուս եկած դժբախտութիւնները հաստատեցին զիս այս կարծիքին վրայ, թէ մարդ իր ընկերին վրայ վստահութիւն կրնայ ունենալ» :

Ափրիկէի ներսերը չրջող գրեթէ բոլոր ճանապարհորդները, Վէյլանդ՝ Փարք՝ Սփարմէն՝ Բլումիւրդօն՝ Տէնհամ եւ այլք, թէպէտ եւ յետին աստիճան տգէտ եւ վատթար ժողովրդոց մէջ մտած եղած են, սակայն միշտ տեսած մարդասիրութիւններուն վրայ կը խօսին : Անգամ մը Փարք՝ իր գտնուած տեղին մարդոցը մէջ իր բոլորովին օտարական երեւնալուն պարագային վերաբերեալ պատճառներով՝ պարտաւորեր է օր մը ինչուան իրիկուն անօթի մնալու : Արեւը մայրը մտնելու առենն երբ իր ձին կ'արձակէ եղեր ճարակելու, եւ մոքովը կը խորհի եղեր թէ բոլոր գիշերը միայնակ ու անօթի պիտի անցընէ, կին մը իր արտի գործերէն դառնալու առենը պատահմամբ մտէն կ'անցնի : Ափրիկայ զինքը տեսածին պէս, ճերմակ մարդը իրեն տարօրինակ բան մը ըլլալուն, մօտը կու գայ ու կը կայնի աղէկ մը զինքը դիտելու . կը նայի որ երեսը ու նայուածքները տըրտում տխուր կ'երեւնան, կը հարցընէ ինչ է պատճառը : Երբոր Փարք կը հասկըցընէ իրեն՝ իր անխնամ եւ անպատսպար վիճակը, կինը անմիջապէս կ'առնէ գետնէն ձիուն հալէտն ու սանձը, եւ զինքը իր տունը կը հրամցընէ : Կ'ելլեն կ'երթան տուն . հոն ճրագ մը բերելէն ետեւ, կասկարայի վրայ խորոված ձուկ կը դնէ առջին, ու տակը փսխաթ կը փռէ որ վրան պառկի, եւ թող կու տայ իրեն որ գիշերը հոն իր խնարհ տնակին մէջ անցընէ : Փարք կը ծանուցանէ թէ գիշերուան մեծ մասը մանած յօրինելով անցուցեր են այն կինն ու իրեն էդ ընկերները . Եւ գործած առենին՝ աչխատութիւններնին թեթեւցընելու համար՝ երգ ալ կ'երգեն եղեր . որոնց մէկն ալ իր վրայ են յօրիներ : « Ա.յս երգին եղանակը քաղցրը եւ տխրական էր : կ'ըսէ Փարք, եւ ճիշդ իմաստը այսպէս կը թարգմանուի .

Բարեսէր կիրք:

« Հովերն փչեցին , անձրեւներն իջան .
Խեղճ ճերմակ մարդը՝ յոգնած եւ լքեալ ,
Մեր ծառին տակը եկաւ հանգչեցաւ .
Ան մայր չունի՝ որ իրեն կաթ բերէ ,

Եւ ոչ կին ունի որ ցորեն աղայ .
Ինձանք ճերմակը ,
Չի մայր չունի որ իրեն կաթ բերէ .
Եւ ոչ կին ունի որ ցորեն աղայ » :

369. *Մարդասիրական սկզբունքին գոյութեանը ապացոյցը բարեսիրական հաստատութիւններէ :*

Կը տեսնուի որ մենք չենք հաստատեր թէ ուրիշները սիրելուն սկզբունքը , զանոնք լոկ մարդկային ցեղին անդամները նկատելով , պէտք եղածին պէս զօրաւոր է մարդուս սրտին մէջ : Այլ բոլոր հաստատածնիս եւ ընդունածնիս այսչափ է , թէ այդ սկզբունքը իրօք ունի մարդս աստիճանաւ մը : Եւ ի հաստատութիւն այս ճշմարտութեանը՝ ուրիշ ապացոյցներէ ի զատ՝ վայելչապէս կրնանք մէջ բերել նաեւ այն բազմաթիւ բարեսիրական հաստատութիւնները , ինչպէս են հիւանդանոցները՝ աղքատանոցները՝ կուրանոցները՝ բարերարական դպրոցները եւ ամէն կերպ բարեսիրական հաստատութիւններն որ աշխարհիս ամէն կողմը կան : Ճշմարիտ է թէ այս տեսակ հաստատութիւններ Քրիստոնեայ երկիրներու մէջ շատ կ'ըլլան , որ ասիկայ քրիստոնէական կրօնքին ունեցած բերմունքին կարի մեծ պատիւը մըն է . սակայն ատ ալ ատոր կը գտնենք որ բարեսիրական ջանացողութիւններ , տակաւ թող ըլլայ , եւ վերը յիշածներնուս նման հաստատութեանց հետքեր քրիստոնէական կրօնքէն զուրկ երկիրներու մէջ ալ կը տեսնուին : Սուարց անուն Բարոզիչին մօտերս հրատարակած վարուցը մէջ պատահական տեղեկութիւն մը կայ , որն որ Հնդկաստանու մէջ Քրիստոնէից վրայ ծանօթութիւն մըն է : Մատենագիրը Դանմոր գաւառին վրայ խօսած տեղը կ'ըսէ . « Ասիկայ շատ հարուստ եւ վաճառոր մայրաքաղաք մը ունի , մէջը երեւելի մեհեանով մը , որ չքեղութեան կողմանէ բոլոր Հարաւային Հնդկաստանու չնքերը կը գերազանցէ . ու նաեւ սրբազան չինուածոց եւ քրիստոնէական հաստատութիւնից կողմանէ բոլոր քովի գաւառներէն յառաջընթաց է » :

Այս հիմնական յիշածնուս մերձաւորութիւն ունեցող ուրիշ իրո-

Բարեսէր կիրք:

ղութեանց հետ ատ ալ քաջածանօթ բան մըն է , որ երբոր մարդկային ազգին մէկ մասը հրդեհէ՝ պատերազմէ՝ սովէ՝ սրածութենէ եւ կամ բնութեան ուրիշ աւերիչ չարժմունքներէն մեծ տառապանաց եւ նեղութեան մէջ կ'իյնան , ուրիշ երկիրներու մարդիկ ցաւակից կ'ըլլան անոնց եւ օգնութիւն հասցընելու ջանքեր կ'ընեն : Այս բանիս շատ օրինակները կան , իրօք կատարուած , ինչպէս որ քանի մը տարի առաջ Ցունաց ազգը , եւ աւելի մօտ ատեններս՝ Գլուխ Վերտ Կղզեաց բնակիչները երբոր խիստ մեծ կարօտութեան մէջ էին , Ամերիկացւոցմէ , որոնցմէ շատ հեռաւոր եւ հետերնին շատ քիչ ծանօթութիւն ունեցող ժողովուրդներ էին ատոնք , խել մը նաւ լեցուն պաշար խրկուեցաւ , առանձնական անհատից ծախիւքը : Աստանկ շատ ուրիշ եղելութիւններ կրնան յիշուիլ , որոնք յայտնապէս դէմ կու գան այն կարծիքին՝ թէ մարդս իր ընկերին բարելաւութեանը անտարբեր է , եւ առաւել եւս այս կարծիքին թէ մարդիկ բնութեամբ չնամի են իրարու :

370. *Ի հաստատութիւն նոյն վարդապետութեանը ուրիշ ծանօթութիւններ :*

Չորրորդ՝ մարդասիրութեան սկզբունքը հարկաւոր է , մարդկային բնութիւնը ինք իրեն ներչակ չըլլալու համար : — Օրինակի աղագաւ՝ Ներսիդինիս Պատուոյ բնածին բաղձանքը ունինք . սակայն ինչո՞ւ համար այնպէս կազմուած պիտի ըլլանք , որ բնականապէս անոնց պատուոյ բաղձանքը ունենանք , զորոնք նոյն ատենը բնութեամբ կ'ատենք , կամ որոնց վրայ բնութեամբ անտարբեր ենք : Թարձեալ՝ անտարակոյս է որ Ընկերութիւնը կամ ընկերութեան սէրը համարուն է մարդուս մտքին . բայց ատ կարելի՞ բան է որ մարդիկ այնպէս ստեղծուին որ ուրիշներուն ընկերութեանը եւանգուն բաղձանք ունենան , եւ միանգամայն այն ուրիշներն՝ բնութեան կազմակերպութիւնովը՝ կատարեալ անտարբերութեան կամ հաստատուն ատելութեան առարկայ ըլլան իրենց : Թարձեալ՝ մեր ներսիդին կայ , ինչպէս որ ետքէն տեսնելու առիթ պիտի ունենանք , Գթութեան կամ Կարեկցութեան որոշ սկզբունքը , որն որ կը ղրդէ մեզ վշտաց դէմն առնելու եւ եղած վիշտերը վերցընելու կամ խափանելու . մէկ սկզբունք մը , որուն համար մէկը չի կրնար այսպիսի կարծիք մը ընել , թէ բնութիւնը զանիկայ առհմանած ըլլայ միայն մեր ազգականներուն եւ բարեկամներուն անմիջական շրջանին մէջ դործելու , այլ որ իրեն առարկայ ունի մարդիկ՝ լոկ մարդ ըլլալնուն համար , եւ իրեն կիրառութեան առարկան լսնատարած ամբարհոն է , եւ սակայն

ինչ իմաստութեամբ կամ պատշաճութեամբ հնարաւոր է որ բնութիւնը դրդէ մեզ ուրիշները վշտակրութենէ ազատելու, որոնց վրայ՝ հրամանաբար կը պահանջէ մեզմէ որ՝ ատելութեան զգացմունքով նայինք, կամ գոնէ անզգայ ցրտութեամբ։ Ասոնցմէ ի զատ՝ մեր խղճմտանքը կը պահանջէ մեզմէ որ սիրով վարուինք մեր ընկերին հետ ամէն սովորական հասարակ պարագայի մէջ, եւ երբոր իր պահանջմանը չենք հնազանդիր, ներքին դատապարտութիւն մը կը զգանք. որ գոնէ ասանկ պիտի չըլլար, թէ որ բնական ատելութիւն ունենայինք առ մարդիկ։ — Ա. յայիսի պատճառներով է որ կը հաստատենք թէ մարդս, բնութեամբ ինք իրեն ներհակ չըլլալու համար, առ մարդիկ բարի-կամեցողութեան եւ սիրոյ սկզբունք մը հարկ է որ ունենայ, անոնց իրեն նման սիրելն եւ բնութիւն ունեցող էակներ ըլլալուն համար միայն։

371. Հայրենասիրութեան կամ Ազգասիրութեան վրայ։

Առ հասարակ բոլոր մարդկային ազգին մէջ տարածեալ բարեսիրութեան եւ ելօք ընդհանուր եւ ընդարձակ ձեւոյն մէկ երեւելի եղանակաւորութիւնն ալ Հայրենասիրութիւնը կամ Ազգասիրութիւնն է։ Երբոր աշխարհիս մէջ եղած սովորութեանց եւ լեզուաց զանազանութիւնները եւ շատ երկիրներու իրարմէ գետերով՝ լիճերով՝ ծովերով զատուած որոշուած ըլլալը կը նկատենք, անոնկ կը թուի մեզի թէ բնութեան դիտումնը աս եղած ըլլալու է որ, մարդկային ազգը՝ փոխանակ մէկ կառավարութեան տակ ըլլալու՝ զատ զատ եւ որոշ ժողովուրդներ կամ ազգեր ձեւանայ, եւ ամէն մէկը իր սահմանադրութիւններն ու քաղաքականութիւնը ունենայ, ինչպէս որ ըլլայ, իրօք եղածն այս է հիմայ։ Մենք չէ թէ միայն մարդկային սեռին անդամներն եւ աշխարհի քաղաքացիներն ենք, (որ այս առընչութիւնը ինչուան հիմայ եղածէն աւելի որոշ եւ կառարեալ կերպով պէտք է որ ճանչցուի,) այլ եւ բուն իսկ մեր ժողովուրդին կամազդին անդամներն ենք, եւ իրրեւ այդ կապակցութեան տիրը յատուկ պարտքեր ունինք կատարելու։ Եւ ահա ասիկայ հիմն է այն մասնաւոր մտաւոր հանդամանքին, որուն կ'ըսենք Հայրենասիրութիւն կամ Ազգասիրութիւն։

Այս կիրքը կամ սէրը մենք երկրորդական բան մը կը սեպենք աւելի, քան թէ նախնական կամ սկզբնական։ Ասիկայ այն սէրն է, որ կը ցուցընենք, եւ պէտք է որ ցուցընենք, բոլոր մեր սեռէն եղողներուն վրայ՝ լոկ մեր սեռէն ըլլալնուն համար. միայն թէ ասոնցմէ բարձրացած է անկէ՝ այսպիսի նկատողութիւններով, թէ՝ անոնք որ այս սիրոյն արժանի են՝ մի եւ նոյն տիպէն սերեալ են,

մի եւ նոյն երկիրը կը բնակին, մի եւ նոյն կառավարութեան սահմանադրութիւններու տակ են, մէկ լեզու կը խօսին, եւ նոյն հանդգրութիւններն ունին։ Այնպէս որ ընդհանուր մարդկային ցեղին վրայ ունեցած սէրերնիս՝ երբոր կ'եղանակաւորի եւ ազգասիրութեան ձեւոյն կը մտնէ, ընդարձակութիւնը կ'ամփոփի, եւ նոյն համեմատութեամբ զօրութիւնով կը սաստկանայ։ Եւ՝ իրական ճշմարտութեան նայելով՝ անտարակոյս ասիկայ մարդուս վարուցը կանոնաւորութեանը վրայ իշխող եւ տիրապետող սկզբունքներուն մէկն է։

Բայց սակայն պէտք չէ որ կարծենք թէ այս երկու սկզբանց մէջտեղը հարկաւորապէս ընդդիմակայութիւն մը կայ։ Վասն զի հայրենիքի օգուտ ընելը, մարդկային սեռին օգուտ ընել է. եւ մարդկային սեռին այն մասնաւոր բաժինին, որն որ նախախնամութիւնը անմիջապէս մեր դիտողութեանը եւ կանիցը սահմանին մէջ է դրեր, եւ իրր թէ անիկայ մեր բարեսիրութեանը մասնաւոր առարկէզը ըլլալու որոշեր է։ Սակայն միանգամայն աս ալ չենք կրնար ուրանալ՝ որ Հայրենասիրութիւնը՝ անկանոն եւ անզուսպ կիրառութեամբ՝ երբեմն, եւ կրնանք ըսել շատ անգամ, կը խախտէ Մարդասիրութիւնը։ Ազգասիրութիւնը, ընդհանրապէս խօսելով, անհամեմատ եղած է աստիճանաւ՝ մարդկային սիրոյն հետ բաղդատելով։ Մեր խորհուրդներն միշտ մեր հայրենիքին օգուտներուն վրայ դառնալով, անոնք մեր աչքին մեծ բաներ կ'երեւնան. քանի որ ընդհանուր մարդկային ազգին օգուտներն խիստ շատ անուս կ'ըլլան աչքերնուս։ Ուղիղ կիրառութիւն ունեցող Հայրենասիրութիւնն ան է որ Մարդասիրութեան չի դպչիր։

372. Բարեկամութեան սիրոյն վրայ։

Բնականապէս առ ընկերս ցուցուցած բարի-կամեցողութեան եւ սիրոյ զգացումներնուս մէկ նշանաւոր եղանակաւորութիւնն ալ Բարեկամութիւնն է։ Ասիկայ անանկ որոշ կիրք մըն է, որ արդարեւ արժանի է զատ դիտողութեան, թէպէտ եւ՝ իրրեւ որոշ կիրք մը՝ զանիկայ մարդուս համաբուն սեպելու հիմնական պատճառ չունինք։ Մեր ցեղին վրայ ունեցած սէրերնիս այնքան տարածուած է որ՝ ընդհանրապէս խօսելով՝ չենք կրնար ըսել թէ մէկ բարձրաստիճան զօրութիւն մը ունի։ Երբոր մարդկային ազգին ընդարձակածաւալ շրջանէն կը քաշուի, եւ հայրենեաց փոքր շրջանակին մէջ կ'ամփոփի, անոնք աւելի սաստկութիւն մը կը ստանայ։ Իսկ երբոր աւելի սեղմուելով՝ շատ առաւել փոքրագոյն սահմանի մը մէջ կ'ամփոփի, որուն մէջ միայն անոնք բովանդակեալ են որոնց հետ որ շատ կե-

նակցութիւն ընելու սովորած ենք, անառանձ նոր ձեւի մը կը մոռնէ, ոչ միայն մեծ զօրութիւն ունենալով՝ այլ եւ մեծ հաճոյքեան աղբիւր մը ըլլալով։ Եւ այս եղանակաւորութենէն՝ Մարդասիրութենէ որոշելով՝ որ անիկայ բոլոր մարդոց կը տարածէ, ու նաեւ Հայրենասիրութենէ ալ՝ որ ան ալ միայն մեր երկրին սահմաններուն չափ կ'ընդարձակի, զատ անունով կ'ըսենք Բարեկամութիւն։

Այս կիրքը՝ բոլոր յիշած բարեսէր կիրքերնուս նման՝ իր մէջը կը բովանդակէ հաճոյքեան չարժութիւն մը, եւ անոր հետ մկկտեղ կապակցած բարի բաղձանք մը՝ իրեն առարկային վրայ։ Այս սէրը չէ թէ միայն այնպիսի անձանց վրայ կ'ըլլայ կամ կրնայ ըլլալ, որոնք մեզի հետ ընտանութիւն ընելու յարմարութիւն ունին, այլ նաեւ անոնց վրայ ալ, որ պատուոյ արժան հանդամանքներու տէր են։ Թերեւս այս նիւթին այս մասին վերաբերեալ սովորական ծանօթութիւն մըն է այս, թէ հանդամանաց նմանութիւն պէտք է՝ իրարու հիմն այս սիրոյն։ Այս բանը չափով մը ճշմարիտ է, սակայն առանց սահման դնելու ընդունելու տեղեկութիւն չէ։ Վասն զի այս աստղ է որ խմացական զանազանութիւններու մէջ բարեկամութիւն կրնայ ըլլալ։ Անանկ մարդիկ որ մտաւոր ներգործութեան աշխուժութիւնով եւ զօրութիւնով իրարմէ չատ կը տարբերին, կըրնան՝ այն անմանութիւնովնին ալ իրարու հետ անկեղծ բարեկամութիւն ընել։ Սակայն այս ընդունելու ենք որ մկմէկ էապէս տարբեր բարոյական հանդամանաց տէր եղողներու մէջ, դժուար բան է տեսնելը, թէ բնաւոր այսպիսի բարեկամութիւն կրնայ ըլլալ՝ Մէկ կողմին առաքինի ըլլալը, եւ միւսին մեղ ըլլալը, մկուն խոտան մեծ չարգանաք եւ պատուով նկատած արդարութիւնը միւսին ոչինչ բանի մը տեղ դնելը անանկ մեծ խորութիւն մըն է որ՝ դժուար է որ ասիկայ անոնց մէջը բարեկամութեան մասին՝ անյաղթելի պատնէշ մը չկանգնեցնէ։

373. Դիտութեան կամ կարեկցութեան կիրքին վրայ։

Շատ անգամ մեր բոլորտիքը նեղութեան մէջ ինկածներ կը տեսնենք, անանկներ՝ որ կամ չքաւորութենէ, կամ հիւանդութենէ եւ կամ ուրիշ պատճառաւ մը իրաւամբ մեր օգնութեանը կը նային, Իրենուն այս վիճակին պահանջմունքը լեցընելու համար՝ Ստուածային Տնօրէնութիւնը ներսիդինիս Դրո-Բէան սկզբունքը հաստատեր է, որ ազգական եւ զօրաւոր զրգռմամբ մը կը չարժէ մեզ այն չատ անգամ պէտք եղած օգնութիւններն ընելու։ Այս բարեսէր կիրքը միւսներէն կը տարբերի՝ յատուկ չարժութեան մը վրայ հիմնուելով, փոխանակ հաճոյական չարժութեան, Դիտութեան

կամ կարեկցութեան կիրքին կիրառութեանը առիթը ինչ եւ իցէ կերպ վշտակրութիւն մըն է։ Երբոր այդ վշտակրութեանը կը ծանօթանանք, այս հետեւութիւնը յառաջ կու գայ՝ բոլոր սովորական պարագաներու մէջ՝ որ ցաւալի չարժութիւն մը կը ծագի ներսիդինիս, եւ անկէ կը հետեւի բաղձանք մը վշտակրութեան ենթակայ եղողը ազատելու։

Այս սկզբունքը գործնականապէս չատ երեւելի եւ կարեւոր բան մըն է։ Պիշօր Պրդլըը այս նոյն նիւթին վրայ խօսած առենը տեղ մը այս կարծիքը յառաջ կը բերէ, թէ մարդոց թշուառութիւնը չատ աւելի ուղղակի կերպով եւ կարճ առաւել մեծ չափով ուրիշներուն ձեռքն է, քան թէ անոնց երջանկութիւնը։ Երջանկութեան աղբիւրները, թէ՛ մտաւոր եւ թէ մարմնաւոր, ըստ մեծի մասին մարդուս ինքը իր մէջն են։ Եւ թէպէտ եւ կրնան ուրիշներուն նպաստաւորութիւնովը առաւելուլ, սակայն սովորաբար մկկ մեծ առաքճանաս մը չէ։ Բայց մկկ անհատ մարդ մը կարող է, թէ որ այդպիսի չարականութիւն մը ունենայ, ուրիշները թշուառութեան մէջ ձգել, ոչ միայն մկկ երկու հոգի, այլ ամբողջ տուներ։ Դիտութեան սկզբունքը, որ ոչ միայն իրօք պատահած այլ նաեւ նախատեսեալ վշտակրութեանց վրայ ալ կը չարժի, ուրիշ մկկ քանի պատճառներու հետ խմնասին՝ մարդոց այս ուրիշները երջանկացնելու եւ թշուառացնելու զօրութիւնը արժանաւոր կերպով ի գործ դրուելուն չատ օգնութիւն կ'ընէ։ Աւելիկ չէ թէ միայն վշտակրութեանց խաբանարար ըլլալու պարտաւորով ի գործ կը դրուի, իբր թէ նախատեսութեամբ մը գործելով, այլ իրօք պատահածներուն ալ կը հասնի՝ այցելութեամբ՝ հոկողութեամբ եւ ազատութեամբ։ Եւ այս եղբ դիտողութեամբը, ինչպէս որ առջինովն ալ, աղէկ կը տեսնենք թէ մարդուս վիճակին եւ կարօտութիւններուն ինտ'ր գեղեցիկ կերպով եւ քաջ յարմարացած կարեւոր գործնական սկզբունք մըն է ասիկայ։

374. Դիտութեան բարոյական ուսմունքին վրայ։

Երբեմն յառաջ բերուած կարծիքը մըն է այս, թէ Դիտութեան ոչ քաղցր՝ հաճելի եւ ընդհանրապէս այնչափ օգտակար կիրք մը ուրիշ կերպ բան չի կրնար ըլլալ, բայց եթէ առաքինական։ Եւ արդարեւ զարմանալի բան չի թուիր առանկ կարծիք մը յառաջ բերուիլ, երբոր անոր արշալոյսի հաճոյականութիւն ունենալը կը խորհինք. սակայն կատարելապէս շիտակ կարծիք է չենք կրնար ըսել ասոր։ Տարակոյս չվերցընող բան մը տեսնելու չափ աղէկ հասկցուած իրական ճշմարտութիւն մըն է այս թէ այս կիրքը ի սկզբ-

բան ազդմամբ կը գործէ : Եւ բնութեան սաղ այս կերպ ներգործութիւն մը տալուն դիտումը դիւրին է տեսնելը : Բազմաթիւ դէպքերու մէջ որ կրնանք մեր ընկերը վշտակրութենէ ազատել, մեր ընելու օգնութիւնը առնին չէր կրնար հասնիլ, թէ որ տրամաբանութեան ծանր եւ զգուշաւոր թելադրութիւններովը գործելու ըլլայինք : Վասն որոյ ազդական ներգործութիւն ալ հարկաւոր է, եւ այդ հարկաւորութիւնը բնութիւնը լեցուցեր է : Ուստի ինչուան որչափ որ այս սկզբունքին կիրառութիւնը այս տեսակէն ըլլայ, յայտնի է թէ ոչ առաքինական կրնայ ըլլալ եւ ոչ մոլեկան :

Սակայն ուրիշ դիտողութիւն մըն ալ կայ այս բանիս վրայ ըլլալու : Կարեկցութեան սկզբունքին կիրառութիւնը կրնանք ճնշել՝ երբ որ եւ ելօք սաստիկ ըլլայ, կամ սաստկացընել՝ երբոր պէտք եղածէն պակաս ըլլայ՝ խորհրդածեալ եւ կանաւորական ճգանց ազդեցութեամբը : Եւ այս պարագաններուն տակը անոր ներգործութիւնը կանաւորականութեան որպիսութիւնը կ'առնէ, եւ իր կիրառութեանը պարագաններուն համեմատ չար կամ բարի կ'ըլլայ : Բարի կ'ըլլայ, երբոր լուսաւոր խղճի մտաց պահանջմունքներուն իշխողութեանը տակը կը մնայ : Բայց երբոր այդ իշխողութենէն դուրս կ'ելլէ, ան ատեն կ'ըլլայ մոլեկան : Եւ ինչպէս որ պակասութիւնով, նոյնպէս եւ առաւելութեամբ ալ չար կրնայ ըլլալ : Թէ որ՝ օրինակի աղագաւ՝ մէկը տեսնենք որ սաստիկ՝ սակայն արդարութեամբ կը պատժուի օրինաց հեղինակութիւնովը, կրնանք խղճալ անոր վրայ : բայց թէ որ լոկ գթութեան դրդմունքովը այն անձը ազատելու աշխատինք, ընկերութեան իրաւունքներուն եւ օգտին դէմ, անոր այդ կիրառութիւնը անկրաւ՝ չար կ'ըլլայ : Դարձեալ՝ դժուար է որ չխղճանք մեզմէ օգնութիւն խնդրող մուրացկանին թշուառութեանը վրայ . սակայն թէ որ աղէկ համոզուած ենք որ անանկին ողորմութիւն տալերնուս բերմունքը ուրիշ բան պիտի չըլլայ բայց եթէ խրախոյս տալ ան մոլութիւններուն, որոնք որ այդ կերպ թշուառութեանց պատճառ կ'ըլլան, անտուն պարտք մը կրնայ ըլլալ մեզի եւ մեր կարեկցութիւնը զսպելը եւ ողորմութիւն չտալը :

Սակայն միանգամայն այս ալ չենք ուրանար՝ թէ որուն վրայ որ այս ազնիւ կիրքը իշխեցող սկզբունք մը եղած է, անոր բարուցը առաքինութեանը վրայ կրնանք իրաւամբ աղէկ մակարերութիւններ ընել : Եւ ասիկայ կ'ըսենք՝ ասոր համար որ, թէպէտ եւ կարեկցութիւնը հարկաւորապէս առաքինութիւն չի ցուցներ, սակայն՝ իրական ճշմարտութեան նայելով՝ հաղիւ կ'ըլլայ որ մէկմէկու դէմ գան : Անոնք ընդհանրապէս երկուքը մէկ չաւիղէ կը քաղեն, ներդաշնակութեամբ իմիասին գործելով :

375. Երախտագիտութեան կիրքին վրայ :

Սէր ըսուած ընդհանուր մտաւոր հանգամանքին մէկ ուրիշ որոշ եղանակաւորութիւնն ալ Ը-Խ-Ք-Ի-Ն է : Ասիկայ թէպէտ եւ միւս բարեսէր կիրքերուն նման կը պարունակէ հաճութեան չարժութիւն մը ու անոր հետ կապակցած բարի բաղձանք մը կամ բարեսէր զգացում մը իր առարկային վրայ, սակայն այնպիսի հանգամանքներ ալ ունի, որ անոնցմով յատակ կ'որոշուի միւսներէն : Օրինակի աղագաւ՝ այս հաճոյական եւ բարեսիրական զգացմանց միաւորութեանը երբէք երախտագիտութիւն չենք ըսեր, թէ որ մէկ ընկալեալ երախտիքի մը վրայ չըլլայ : Ակնէ ի զատ՝ երախտագիտութիւնը իրեն ծագմանը հիմն կամ առիթ ունի չէ թէ միայն լոկ բարիք պարգեւասրուիլը, այլ նոյնպէս կամ դիտմամբ երախտիք մը ըլլալը : Թէ որ ընկալած երախտիքնիս մէկ առանձնական կամ անձնասիրական չարժառիթի մը կարենանք տալ, երախտագործին կողմէն ի յայտ եկած, կրնայ ըլլալ որ ձեռնընիս անցած բարիքին վրայ հաճութիւն զգանք, սակայն՝ անիկայ պարգեւողին ինչ չարժառիթ ունենալը իմանալնուս պէս, ալ այն վայրկեանէն անդին՝ չենք կրնար դէպ ի անոր երախտագիտութեան զգացում մը ունենալ : Ուստի երախտագիտութեան զգացումը ամենեւին չի կրնար չարժիլ ներսիդինիս, թէ որ՝ իրօք կամ կարծեօք՝ ճշմարիտ եւ անխառն բարեսիրութիւնով եղած գործ մը չըլլայ աչքերնուս առջին :

Երախտագիտութեան չարժութեան կիրառութեանը կողմանէ շատ զանազանութիւններ կը տեսնենք այլ եւ այլ անձանց վրայ : Ոմանք կան որ ուրիշներէն չնորհք մը ընդունած առնելնին քիչ տեսանելի նշաններ կը ցուցընեն երախտագիտութեան, ոմանք ալ չեն կրնար երախտիք մը ընդունիլ ուրիշէն, առանց մեծ ազդեցութիւն կրելու այն չնորհաբաշխութենէն : Այս տարբերութիւնները հաւանականաբար ըստ մասին կազմուածքի բնածին կամ սկզբնական զանազանութիւններէ է, եւ ըստ մասին մարդոց որպիսութիւններուն եւ պարագաներուն վրայ այլ եւ այլ տեսութիւններ ունենալէն, կամ ուրիշ պատահական պատճառներէ :

ԳԼՈՒԽ Է.

ԲԱՐԵՍԷՐ ԿԻՐՔ

ԱՍՏՈՒԱԾՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

376. *Մարդս ի սկզբան Աստուածսիրութեան սկզբունքով ստեղծուած է:*

Մարդկային բնութեան միւս սկզբունքները իրենց Արարչին սահմանած դիրքովը մնալու համար, եւ անոնց ներգործութիւնը ինքնին արդար եւ իր յարաբերութիւնովը ներդաշնակաւոր ըլլալու համար՝ պատճառ ունինք հաւատալու թէ՝ մարդուս բնութեանը մէջ աստուածսիրութեան սկզբունք մը կայ ի սկզբան: Այս կիրքը՝ արտօնութիւն ունինք կարծելու թէ՝ բոլորովին նման էր միւս բարեսէր կիրքերուն, թէ՛ բնութեամբ եւ թէ գործողութեամբ, անոնց պէս երկակի ներգործութիւն ունենալով՝ ազդական եւ կամաւորական: Եւ սակայն մեծապէս կը տարբերէր անոնցմէ ներգործութեան աստիճանին եւ ուժգնութեանը կողմանէ, վասն որոյ մտքին ընդունակ եղած բոլոր զօրութիւնովը կը մատուցուէր այն սէրը իրեն տիրապէս առարկայ եղող էակին, որուն անխմանալի բարձր եւ սուրբ բնութենէն ալ կ'ակնկալուի՝ թէ ասանկ արժան էր ըլլալ: Այս բանը՝ թէ մարդս բոլոր իր ստորակարգեալ սկզբունքներուն վրայ իշխող եւ զանոնք կանոնաւորող սիրոյ սկզբունքով մը ստեղծուած ըլլալու է ի սկզբան, կարծենք թէ յայտնի է, նախ՝ վերաբանութենէ եղած դիտողութիւններով:

Մտքին բոլոր բաժանումներուն մէջ, ինչուան հոս որչափ որ քննեցինք, ճարտարութեան եւ խնամտութեան ապացոյցներ տեսանք. տեսանք որ ամէն բան իրեն յատուկ տեղը՝ յարմարութիւնները եւ օգուտներն ունի. եւ մէկ բան մը չկայ, որչափ որ դատողութիւնը կը հասնի, որ անկատար կերպով եղած ըլլայ: Թէ որ պէտք ըլլայ՝ այս խնդրուս նկատմամբ՝ իմացականութիւնը դիտողութենէ դուրս ձգել, Զգացողութեանց որոշ բաժանմանը մէջ առատ բացատրութիւններ ու վկայութիւններ կրնանք գտնել այս բանիս:

Բնական Ազդումները, որ բնականապէս անոնք ամենէն առաջ մեր դիտողութեանը կը ներկայանան, յայտնապէս իրենց յատուկ տեղն ու օգուտները ունին. եւ թէպէտ եւ մեր ներգործուն սկզբանց կարգին մէջ ամենէն վար կը դասուին, սակայն մարդուս բնութեանը անհրաժեշտ հարկաւոր են, թէ որ մարդս ֆիզիգապէս հիմայ ինտոր որ է անանկ ստեղծուած ըլլար, եւ սակայն Սխորժակներէ բաղձանք բովանդակող երկրորդ բարձրադոյն կարգի սկզբունքներէն՝ զուրկ ըլլար, յայտնի է թէ իր մտաւոր եւ ֆիզիգական կարգաւորութիւններուն մէջ յարմարութեան թերութիւն մը կ'ըլլար, Հակամիտութիւններն ալ, երբոր աստիճան մ'ալ վեր կ'ելլենք, կը դտնենք որ ամէնքն ալ իրենց տրուած ներգործութիւնները, իրենց տեսակարար բնութիւնն ու օգուտները ունին. եւ աքանչելի կերպով յարմարած են մարդուս պիտոյքներուն եւ ունեցած յարաբերութիւններուն: Այս նոյն բանը, եւ թերեւս եւս առաւել բարձր մըտքով մը, կրնայ համար ալ կրնանք ըսել: — Իրրեւ հայր՝ մարդս բնական սէր մը ունի իր մէջը իր որդւոցը վրայ, որ անով կարենայ դիւրութեամբ կատարել այն ծանր եւ դժուարին պարտքերն որ ունի անոնց. իրրեւ որդի՝ բնական սէր մը ունի իր ծնողացը վրայ. եւ պարզապէս իրրեւ մարդ աստիճանաւ մը ներսիդին տնկական եղող սէր մը ունի իր ընկերին վրայ:

Թէ որ մարդս այս առնչութիւնները ունենալուն համար՝ այս յիշեալ սկզբունքներն իր մէջը հաստատուեր է, ուրեմն իրաւունքով չէ՞ վերաբանութեան համեմատ այս ըրած հաստատութիւնիս՝ թէ ի սկզբան մարդուս բնութեանը մէջ աստուածսիրութեան սկզբունքը հաստատուած ըլլալու է, Աստուծոյ հետ ունեցած այն ամենաբարձր առնչութեանը համար: Թէ որ ի սկզբանէ իր մտաւոր կազմուածքին մէջ ասանկ մէկ սկզբունք մը չըլլար, մտքին այս բանիս մէջ ունեցած կազմութիւնը յայտնապէս հակառակ չէ՞ր դար անոր բնութեանը ուրիշ մասերու մէջ ունեցած Վերաբանութեան պահանջածին: Թէ որ մեր վիճակին ստիպողական հարկաւորութիւններուն համար՝ պէտք է որ զօրաւոր սիրոյ կապեր ըլլայ ծնողքը զաւկին հետ եւ զաւակը ծնողքին հետ, եղբայրը քրոջ եւ քոյրը եղբօր հետ կապող. եթէ հարկ է որ այս սիրոյ կապերը այնինչ չափ հաստատութեամբ բոլոր մարդկային ընտանիքին անդամները իրարու կապեն, ի՛նչ սկզբունքի վրայ այսպիսի վարդապետութիւն մը հնար է որ հաստատուի՝ թէ մարդս ի սկզբանէ ստեղծուած է առանց իր ներսիդին ընդարձակ սէր մը տնկուելու այն էակին վրայ, որ երկրաւոր հօրմէ կամ եղբօրմէ անհունապէս աւելի եւ լաւագոյն է իրեն:

377. Մարդուս ի սկզբան Աստուածասիրութեան սկզբունքով ստեղծուած ըլլալը ցուցուած Աուրբ Գրքէն :

Երկրորդ , Սուրբ Գրոց տուած վկայութենէն չատ պատճառ ունինք հաւատալու՝ թէ մարդս նախ եւ առաջ աստուածասիրութեան որոշ եւ ներդործուն սկզբունքովը ստեղծուած է : Մտադրութեան արժան բան մըն է սա՝ որ արարչագործութեան ատեն ամէն բան որ այն Մեծ ձարտարապետին ձեռքէն ելաւ , քաղէ է ըսուեցաւ : Բայց թէ որ մարդս , որ յաչնչէ գոյութեան եկաւ , որ խորհրդով եւ ներգործութեան այնպիսի բարձր կարողութիւններով զարդարուեցաւ , եւ ամէն օր Աստուծոյ առատ պարգեւներովը կը լեցուէր , առանց աստուածասիրութեան սկզբունքի (իր միւս բնածին կիրքերուն նման սիրոյ կիրքի մը , միայն թէ աստիճանաւ անոնցմէ կարի առաւել սաստիկ ըլլալով , իր առարկային մեծութեանը համեմատ ,) ստեղծուեցաւ , ամէնեւին չենք հասկընար եւ չհասկընալիս ալ չենք կրնար ուրանալ՝ թէ այնպիսի արարչութեան մը վրայ , մարդուն նկատմամբ միայն խօսելով , ինչ պատճառ կար անանկ մէկ գովասանութիւն մը ընելու : Ընդհակառակն մեզի անանկ կը թուի՝ թէ այսպիսի գործ մը , որ ամէնէն կարեւոր եւ ծանրակչիռ յարաբերութեանց ամէնեւին նկատողութիւն մը չըլլալով ստեղծուեր է , բարի չի կրնար ըսուիլ՝ մինչեւ անգամ մարդոց հասարակին նայելով , ո՛ր կը ձեայ որ անհունապէս աւելի ընդարձակ եւ աստուածային դատողութիւնը բարի անուանէ այնպիսի արարքը :

Սակայն՝ ասկէց ի զատ՝ մարդուս համար բացայայտ խօսքով ըսուած է թէ իր Արարչին պատկերին պէս ստեղծուեցաւ : Այսինքն՝ թէ մարդս ի սկզբան իր մտաւոր կազմութեանը գլխաւոր մասերովը Աստուծոյ մտքին մէկ օրինակն էր , թէպէտ ճշմարիտ է որ չատ սահմանաւորեալ աստիճանով մը : Գանք որ այս պէտք է ընդունինք՝ թէ Աստուած եւ իր արդարութեանը եւ բարեսիրութեանը կիրառութիւններուն մէջ իրերուն առնչութիւններուն կամ յարաբերութիւններուն վրայ ունեցած իմաստուն եւ կատարեալ նկատողութիւններովը կը գործէ , ինչը՝ բուն խակ իր բնութեանը կատարելութենէն՝ ան բանն որ սիրելու արժան է կը սիրէ . — ուստի թէ որ մարդս ալ իր պատկերին պէս ստեղծեր է , (այսինքն՝ իրերուն ունեցած յարաբերութիւններուն նման կամ համեմատ կիրքերով եւ բարոյական զգացողութիւններով ,) անշուշտ գինքը սիրելու բնաւորութիւնով ստեղծած ըլլալու է զանիկայ : Ազատութիւն չունինք ասանկ մէկ կարծիք մը ընելու թէ հնարաւոր էր որ Աստուած անանկ էակ մը ստեղծեր , որ բնութեամբ կամ ստէր եւ կամ անտարբեր ըլլար անանկ էակի մը վրայ , որն որ չէ թէ միայն անհունապէս իմաստուն եւ բարի ճանչնար , այլ եւ գիտնար որ իրեն հետ Արարչի՝ պահպանողի եւ բարերարողի առնչութիւն ունի : Այս կազմուածքով ստեղծուած էակի մը համար , զուրկ իրերուն յարաբերութիւններուն պահանջած կիրքերէն , Աստուծոյ պատկերին պէս ստեղծուած չէր կրնար ըսուիլ ճշմարտապէս : Ուստի մարդուն Աստուծոյ պատկերին պէս ստեղծուելուն հաւատարմութենէն կը հետեւցընենք՝ թէ Աստուածասիրութեան սկզբունքով ստեղծուած ըլլալը է : Եւ այս նոյն տրամաբանութիւնը այս բանիս ալ հաւատալու կը համոզէ մեր միտքը՝ թէ այս սկզբունքը բոլոր միւս կիրքերէն գեր ի վեր էր , իրեն առարկային անհուն բարձր բնութեանը համեմատ ըլլալով , որչափ որ մարդկային սահմանաւոր կարողութիւնները կը ներէր : Եւ ասոնց վրայ՝ միւս բնածին սկզբանց վերաբերութիւնը այս հետեւութիւնն ալ առջեւնիս կը բերէ , թէ սա կիրքն ալ անոնց նման երկակի ներդործութիւն ունի . մէկը ազդական՝ մէկ՝ալ կամաւորական :

378. Մարդուս ասանկ ստեղծուած ըլլալուն ուրիշ ապացոյց :

Դարձեալ՝ Սուրբ Գրոց մէջ չատ խօսքեր կան մարդուս ըսուած՝ այս իր անկեալ վիճակին մէջ , որոնք անանկ կ'երեւնայ թէ այս երեւելի սկզբունքին նորոգութեանը կը նային : Անգամ մը Փրկիչն մեր Քրիստոս , երբոր հարցուեցաւ իրեն թէ ո՞ր պատուիրանն է ամէնէն առաջինը կամ գլխաւորը , սա պատասխանը տուաւ . « Քու Տէր Աստուածդ պիտի սիրես քու բոլոր սրտովդ , եւ քու բոլոր անձովդ , եւ քու բոլոր մտքովդ . սա է մեծ եւ առաջին պատուիրանքը » : Այս գրուցուածքը , ամէնէն քիչը ըսենք , գէթ այս սկզբունքին մարդուս ներսիդին ըլլալուն հնարաւորութիւնը կը ցուցընէ . եւ մանաւորապէս այս կը հաստատէ՝ թէ մարդուս անմեղութեան կամ կատարելութեան վիճակին մէջ ասիկայ անհրաժեշտ կար : — Ի վերջոյ՝ մեր բնութեան այն նորոգութիւնը , որն որ այնչափ չամաչ չիշուած է Նոր Կտակարանին մէջ Վերաստեղծումն կամ Վերաստին Ծնունդ անուններով , եւ անանկ ցուցուած է թէ Աստուծոյ օգնականութեամբը կ'ըլլայ , անտարակոյս՝ Սուրբ Գրոց մտածողքին իմաստովը ըսել է մարդուս մտաւոր կազմուածքին այս էական տարբին նորոգութիւնը : Վասն զի մարդս Աստուծոյ պահանջմանը պէս ըլլալու համար՝ Անկումէն առաջ ինչ որ էր ան պէտք է որ ըլլայ . եւ այդ վիճակին մէջ մնալու համար ամէնէն մեծ կարեւոր բանը վերը չիշուածն է , այսինքն սիրել Աստուած ի բոլոր սրտէ : — Ուստի հանգամանութեամբ կը հաստատենք՝ թէ ի սկզբան առ Աստուած

Բարեաւոր կիրք:

եղող գերագոյն սէրը էական տարր մըն էր մարդկային բնութեան մէջ. եւ թէ հիմայ ալ անիկայ մարդուս ներսիդին որոշ եւ ներգործուն սկզբունք մըն է, կամ պէտք է ըլլալ: Անոր ներկայութեամբը՝ մարդս ինչ որ պիտի ըլլար այն կ'ըլլայ. իսկ անոր տարակայութիւնը դիւրին եւ փիլիսոփայական կերպով մը կը մեկնէ մեզի իրերուն հիմակու վիճակին մէջ աչքերնուս հանդիպած բազմաթիւ չարիքներուն ինչո՛ւ համար ըլլալը:

379. *Աստուածսիրութեան գերագոյն սկզբունքին բնական զգացողութեան միւս սկզբունքներուն հետ ունեցած յարաբերութիւնը:*

Բնական զգացողութեանց բաժանումը կազմող ներգործութեանց սկզբունքներուն վրայ իրենց կարգովը եւ արժանաւոր տեղերովը խօսած ատենիս, կը համարձակիմ՝ ծանուցած տեղեկութիւններնէս՝ առ Աստուած գերագոյն սիրոյ սկզբունքը անոնց ամենուն գլուխը դասելու, զանիկայ թէ իր արդիւնքներովը ամենէն երեւելի՝ եւ թէ աստիճանաւ ամենէն բարձր ճանչնալով: Եթէ ըսուի, որ անտարակոյս չատ իրաւունքով կրնայ ըսուիլ, թէ մարդկային ներգործութեան այս սկզբունքը՝ իբրեւ որոշ եւ միայուն սկզբունք նկատելով՝ եղծեալ է. ի վերայ այսր ամենայնի ասոր ալ ճշմարիտ է՝ թէ Աստուածային օգնականութեամբ տեղը կրնայ գալ նորին, եթէ հաստատուի թէ մարդս բնականապէս անոր իշխողութեանը տակ չէ, դեռ այս ստոյգ կը մնայ, թէ որ Սուրբ Գրոց խօսքերը իրենց յայտնի իմաստովը պիտի հասկընանք, թէ չէ՛ որ անոր իշխողութեամբ կառավարուի:

Իմացական փիլիսոփայութիւնը, ինչպէս որ աստուածային յայտնութիւնն ալ, բացայայտ կը ցուցընեն՝ թէ առենով մէկ մեծ մտաւոր յեղափոխութիւն մը եղած է. թէ մարդկային մտաց փառքը չատ նսեմացած է, թէպէտ չէ թէ բոլորովին կորսուած. եւ թէ մարդս, իր իմացական եւ բարոյական վիճակին նայելով, ճշմարտապէս եւ վայելչապէս իբրեւ անկեալ կը ստորագրուի. եւ իր այս բարոյական թիւրութեան եւ անկման ողբալի վիճակին մէջ պիտի մնայ չարունակ, թէ որ յառաջ բերած դիտողութիւններնիս չիտակ են, մինչեւ որ առ Աստուած եղող գերագոյն սիրոյ սկզբունքը տեղը չգայ: Մարդկային բնութեան կազմուածքին վրայ կայ ըսած խմաստութիւններս չենք կրնար վստահութեամբ հաստատել, մինչեւ որ այս նկատողութիւնը չընենք՝ թէ իր հաստատութեանը այս հիմը կար իր մէջը ի սկզբան, եւ հիմայ ալ՝ հնարաւորութեամբ՝ կրնայ ունենալ:

Ապ՝ նկատելով թէ այս սկզբունքը կայ մարդուս մտքին մէջ, կամ Ադամայ ներսիդին տնկուելով՝ եւ կամ Վերստին Ծննդեան կամ Վերաստեղծութեան անունով նորոգուելով, բնականապէս այս խընդիրը յառաջ կը բերենք՝ թէ ի՞նչ յարաբերութիւն ունի ասիկայ մտքին այս բաժանմանը տակը գացող միւս սկզբունքներուն հետ, եւ ի՞նչ արդիւնքներ հաւանականաբար յառաջ կու գան անկէ: Լոկ աստիճանի նայելով, (այսինքն՝ մեր պատուոյ համարմանը մէջ ունեցած տեղւոյն նայելով,) չենք կրնար տարակուսիլ ըսելու թէ ամենէն առաջ է. չէ թէ միայն Ամորժակներէն եւ Հակամիտութիւններէն առաջ, այլ բոլոր միւս կիրքերէն ալ՝ ան կարգին մէջն եղողներէն ալ՝ որոնց հետ որ ուրացէս կը դասուի. չէ թէ միայն հայրենասիրութենէ եւ բարեկամներու սէրէ անհամեմատ հեռաւորութեամբ յառաջ անցնելով, այլ եւ Ծնողասիրութենէ եւ Որդեսիրութենէ ալ գերազանցելով: «Ան որ հայրը ու մայրը ինձմէ եւելի կը սիրէ, ինձի արժանի չէ. եւ ան որ տղան կամ աղջիկը ինձմէ եւելի կը սիրէ, ինձի արժանի չէ»: Մ—ղ. Ժ. 38. Այս սկզբան կիրառութենէն յառաջ գալու արդիւնքները իր ունեցած գերագոյն աստիճանէն կրնայ հասկըցուիլ, երբոր կատարելապէս ի գործ կը դրուի, այսինքն՝ Սուրբ Գրոց ըսածին պէս՝ բոլորով սրտիւ՝ մտօք եւ հոգւով իրեն յատուկ առարկային կ'ուղղուի, ի հարկէ բան մը կրնանք ակնկալել՝ թէ բոլոր միւս ստորակարգեալ սկզբունքները իրենց սահմանին մէջ կը պահուին: Անատեն ալ մարդս ամորժակներ՝ հակամիտութիւններ եւ ընտանեկան կիրքեր կ'ունենայ. եւ սակայն աստուածսիրութեան սկզբունքին ուժգնութիւնը այնքան առաւել կ'ըլլայ, որ անոնց ամէն անկարգ յօժարութիւնները կը սանձահարուին, եւ բոլորն ալ չրջանին մէջ կը դառնան եւ անկէ դուրս չեն ելլեր, ուր որ Աստուած ի սկզբան դրեր էր զանոնք:

Սիր առ Աստուած:

380. *Ան սկզբան յարակայութենէն ուրիշ սկզբանց չափազանց եւ մեղանչական ներգործութիւնները կը ծագին:*

Հիմայ քիչ մ'ալ ասոր հակադարձ կողմը մտածենք, եւ տեսնենք թէ արդեօք չե՞նք կրնար մարդկային բնութեան ներկայ վատթարութեան ինչէն ըլլալը մեկնել, առանց այնպիսի ենթադրութիւններ ընելու՝ թէ մարդուս ներսիդին անանկ սկզբունքներ կան հաստատուած՝ տնկական եղող, որոնք ինքնին՝ հարկաւորապէս եւ ամէն պարագայի տակ չար են, թէ որ աստուածասիրութեան գերագոյն սկզբունքը վերցուի այն տեղէն, ուր որ Սուրբ Գիրքն ու քանականութիւնը միաբան կը դնեն զանիկայ մարդկային մտաց սկզբնական կազմութեանը մէջ, անատեն ի հարկէ երկրորդական սկզբանց վրայ եղող խիստ մեծ մէկ սանձահարութիւնը կը վերնայ. Աստուածմէ

ամէն բարեաց աղբիւրէն , յառաջ գալու սէրը բնականապէս մեր մէջը կը կենդրոնանայ , եւ մեր ներկայ երջանկութեանը եւ օգտին հետ յարաբերութիւն ունեցող սկզբունքները կ'ըլլան իշխող : Ասկէ՝ կը տեսնենք որ՝ յառաջ կու գան այն անկարգութիւնները , որոնց համար բոլոր անաչառ խուզախնդիրք՝ մինչեւ անգամ հեթանոս փիլիսոփայք՝ կը վկայեն թէ կայ մարդկային ազգին մէջ . եւ որն որ վերակերպելու կը ձգտի լուսաւորեալ բանականութիւնը եւ փիլիսոփայութիւնը եւ մասնաւորապէս կրօնքը՝ իր տուած կրթութիւններովը եւ մասնաւոր ազդեցութիւններովը : Սխալած ակնեն , որ առաջ իրենց յատուկ տեղն ու պաշտօնները ունէին , հիմայ իրենց համար դրուած սահմաններէն դուրս ելած են , եւ չարհաղթութեան ու անժուժկալութեան զանազան ձեւերովը ամէն երկիր անհամար մարդիկ իրենց դերի ըրած են : Հակամտութիւնները , որոնց շատը սերտիւ կը կապակցին մեզ մեր նմաններուն հետ , եւ իրենց արժանաւոր կիրառութեամբը քիչ զօրութիւն եւ երջանկութիւն չեն տար մարդկային բնութեան , անկարգութիւնով չափ դուրս սաստկացած են ներգործութեամբ : Եղճմտանքը՝ իրաւ է որ՝ միշտ յորդորակներ կը շարունակէ . եւ կամքն ալ՝ խղճմտանքին թելադրութիւններէն՝ քիչ շատ ընդդիմակայութիւն կ'ընէ . բայց ի՞նչ օգուտ , ասոնք աստուածասիրութեան սկզբունքէն զօրութիւն չընդունելովնին , որն որ եթէ ըլլայ՝ անշուշտ մեծ օգնութիւն է իրենց , դիմադարձութիւնը անհաւասար կու գայ , եւ իրենց ըրած ջանքերը անզօր կ'ելլեն : Իրերաց այս վիճակին մէջ մարդիկ , որոնք՝ ուրիշ պարագաներու տակ եթէ եղած ըլլային՝ Աստուածային պաշտպանութեանը պիտի յանձնէին ինքզինքնին եւ պիտի սիրէին յանձնուիլը , հիմայ իրենց գլխաւոր երջանկութիւնը հարստութեան եւ իշխանութեան հետամտութեանը՝ աշխարհիս անշահաւոր կեանցաղային եւ անստոյգ վայելչութիւններուն մէջ կը գտնեն — Ահա իրերուն այս վիճակէն կը գտնենք որ կը ծագի այն յիմարութիւններուն եւ մեղքերուն ճշմարիտ աղբիւրը , որոնք որ կը տառապեցնեն մարդկային ազգը : Աստուած մարդուս սրտին մէջն որ աճուռացեալ չըլլայ , անոր տեղը անանկ սկզբունքներ իշխեցող կ'ըլլան , որոնք՝ իրենց արդար կիրառութեամբը սրբեն անմեղ եւ օգտակար ալ որ էին , չարհաղթելիներին կ'ըլլան չար , եւ « յարաժամ միայն չար » :

381. *Այս սկզբունքին չպոյութենէն յառաջ եկած հետեւութիւններուն վրայ ուրիշ բացատրութիւններ :*

Անցեալ հատուածին նիւթը պզտիկ բան մը չէ . բոլոր հատուածին

մէջ՝ կը տեսնուի որ՝ գլխաւորապէս իրական ճշմարտութիւններ յառաջ բերուած են , առանց վրանին բացատրութիւններ ընելու : Սակայն որովհետեւ կրնայ ըլլալ որ ոմանք առջի բերանը դիւրաւ չկարենան հասկընալ թէ ինծի՞ կ'ըլլայ որ աստուածսիրութեան սկզբունքին կախ մնալէն կամ եղծումէն անոր ընծայուած այն չարիքները բնականապէս կամ հարկաւորապէս յառաջ կու գան , անոր համար քիչ մ'ալ աւելի պիտի որոճանք նոյն նիւթին վրայ : Երբեմն կ'ըլլայ որ լոկ մէկ յաւելեալ բացատրութիւն մը , հետաքրքրութեան նիւթին վրայ նոր լոյս մը ձգելով , անանկ ազդեցութիւն մը կ'ընէ խուզախնդիր եղողին մտքին , որպէս թէ մէկ ուրիշ ձեռնարկութիւն մը կամ առարկայ մ'ալ աւելցած ըլլար : Եթէ ուրիշ մէկ սկզբան մը կախեալ մնալէն կամ եղծանելէն աստուածսիրութեան սկզբունքին տարակարծութեանը վրայ ստորագրուածներնուս նման հետեւութիւններ յառաջ կու գան , այդ բանը մեզի յայտնի վկայութիւն մը կ'ըլլայ եւքի յիշուած սկզբունքին եղծմանը վրայ ըրած հատատութիւններնուս չհասկ ըլլալուն : Եւ հակադարձը՝ թէ որ ստորակարգեալ սկզբանց ջնջուելէն կամ բոլորովին անգործ ըլլալէն մտքին ուրիշ մասերուն մէջ անկանոնութիւն եւ թիւրութիւն չի պատճառիր , ասալ զօրաւոր հաւանականութիւն մը կու տայ մեզի՝ թէ բարձրագոյն սկզբանց ջնջուիլը կամ բոլորովին անգործ ըլլալն ալ անվնաս բան է . Այս երկու դիտողութեամբ դիւրաբանը՝ մեծաւ մասամբ հասարակ դիտողութեան փորձին կրնանք ենթակայացընել . եւ որն է արդեօք իրականապէս ճշմարիտը :

Ենթադրենք մէկ մարդ մը , որմէն մէկ պատճառով մը տեւողականապէս ջնջուած ըլլան իր ընտանեկան կիրքերն , կամ ըստ բնութեան՝ եւ կամ ըստ ներգործութեան : Այսպիսի օրինակներ՝ թէպէտ բնաւ յաճախ չեն պատահիր , սակայն երբեմն կը գտնուին . Այս ընտանեկան կրից խանգարումը կամ բոլորական անգործութիւնը իր վրայ պատահած անձը իր օրգուցը կամ իր ընտանիքէն եղող որ եւ իցէ մէկուն վրայ առաջուան պէս սէր չ'ունենար : Իսկ ասիկայ ընդհանրապէս դիտուած եւ շատ անգամ ծանուցուած է որ ասանկ վիճակի մը մէջ եղող մարդը , ուրիշներուն հետ բաղդատմամբ , շատ աւելի հաւանական է որ ստորին ախորժակաց իշխողութեանը տակն իյնայ . ինքզինքը՝ ըսենք թէ՝ անառակ սովորութեանց տալ կամ գինեմոլութեան զարնէ . Քանի որ ընտանեկան կիրքերը կային ներսիդին , քանի որ խորագոյց նկատողութեամբ կը նայէր իր ծնողացը՝ իր զաւկըներուն եւ իր կնոջը վրայ , զօրաւոր օգնական չարժութիւններ ունէր իրեն՝ իր ախորժակները սանձահարելու . Որոշ կը տեսնէր որ եթէ ինքզինքը անոնց տալ , ոչ միայն իր ընտանեացը ունեցած պարտքերը պիտի չկարենայ ըստ արժանւոյն

կատարել, այլ զանոնք մեծ անարգութեան եւ թշուառութեան մէջ պիտի ձգէ : Իր վիճակին այս տեսութիւնը անանկ մեծ ազդեցութիւն ունէր իր մտացը վրայ որ անով կը կարողանար մղեկան ունակութեանց հրապուրուած առենը անոնց դէմ դնելու եւ զանոնք իրմէ հեռու պահելու : Բայց երբոր ընտանեկան կիրքերը վերցան ներսիդիէն, երբոր մերձաւորաց սէրը մարեցաւ սրտին մէջը, անատեն անոնց իշխողութեանը գերի ինկաւ :

Դարձեալ՝ թէ որ ընտանեկան կրից հետ մէկտեղ հայրենասիրութիւնն ու մարդասիրութիւնն ալ ջնջուած ենթադրենք, (եւ ալ աւելին՝ թէ որ գթութեան եւ երախտադիտութեան սկզբունքներն ալ եղծուած համարենք,) ան առեն անոր իր ախորժակաց տիրապետող իշխողութեանը առկն խնալուն հաւանականութիւնը յայտնապէս կ'առաւելու այս պարագաներով : Մարդկային ներդործութեան այս գլխաւոր սկզբունքներուն հետ չատ զանազան տեսակ երեւելի շարժառիթներ մէկտեղ կը ջնջուին, որոնք որ չատ աղէկ ազդեցութիւն մը ունէին իր վրայ : Եւ թէ որ առաջ հնարաւոր էր իրեն ախորժակաց հրապուրանացը դէմ դնելու, հիմայ հաւանական է որ անոնցմէ յաղթուի : Կամքը, որուն պաշտօնն է խըղճմտանքին առաջնորդութեամբը կանոնաւորել եւ սանձել ախորժակները, այս յիշուած աղբիւրներէն մեծ օգնութիւն կ'ընդունէր : Եւ երբոր այդ օգնութիւնը վերնայ, անատեն անոր զօրութիւնն ալ նոյն համեմատութեամբ կը պակսի, եւ ալ յոյս դնելու տեղ մը չի մնար : Բնութեան կարիքները որ եւ է տեսակ կերպարանք մը կ'ուզեն անանելու համար. եւ թէ որ ընտանեաց սէրն՝ հայրենասիրութիւնն եւ մարդկային ազգին սէրն ծագած աղբիւրը չդտնուի, անշուշտ զգայականութեան արհամարհելի աղտեղութիւններով պիտի յագենան : Ա՛ս է այս դիտողութիւններուն վրայ մարդուս մտքին ըրած դատումը, որն որ հաւանականաբար ամէն լրջութեամբ խորհող պիտի ընդունի :

Բացորոշ կը տեսնուի որ այս բացատրութիւններն՝ բոլոր իրենց զօրութիւնովը աստուածսիրութեան սկզբունքին ալ կը յարմարին : Որչափ առեն որ այս սկզբունքը տիրապետող ըլլայ մեր ներսիդին, անհնար է՝ ինչպէս որ ըսինք՝ որ մեր ատորին կիրքերն չափազանցեն, եւ անոնց ներդործութիւնը մղեկան ըլլայ : Ա՛յս բարձր սիրոյն ազդեցութեանը առկն եղած առեննիս կը զգանք որ չենք կըրնար այնպէս անարդել մեր Արարիչը . չենք կրնար այնչափ ոչինչ համարել անոր մեզմէ վնտռած երախտագիտութեան պահանջմունքները . չենք կրնար այնպէս անարգաբար արհամարհել անոր իմաստութեանը եւ բարեսիրութեանը ունեցած անհուն պարտքերնիս, որ վայրկեան մը մեր կիրքերը անոր արգիլած կերպովը յագեցը-

նենք : Անոնց ամէնը յանդիմանուած ու յաղթուած կը մնան սըրտերնուս մէջ տիրապետող առարկային դիմացը : Բայց վերջուր աստուածսիրութեան սկզբունքը, եւ ահա իսկոյն հաղարաւոր շարժառիթներ, որոնցմով կը կարողանայինք զանոնք իրենց սահմանեալ տեղը պահելու, կը կորսուին այն մեծ սկզբունքին հետ մէկտեղ, որուն վրայ որ հաստատուած էին . եւ անոր տեղը անկէ անհունապէս ատորին եղող ուրիշ սկզբունքներ իշխանութեան կը բարձրանան :

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆՔ ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆՑ

382. Ունակութիւն բառին նշանակութիւնը :

Կ'առաջարկենք Բնական Զգացողութեանց այս կարգին վրայ մեր հետազօտութիւնը վերջացընել թէեւ ինչ դիտողութիւն մ'ալ Ունակութեան օրէնքին արդիւնքներուն վրայ ընելով՝ անոր մեր բըռնութեան այս մասին հետ ունեցած կապակցութեանը նկատմամբ : Որովհետեւ արդէն առիթ ունեցած ենք Ունակութեան ընդհանուր բնութեանը վրայ քանի մը տեղեկութիւն տալու, եւ չատ հեղ տեսած ենք մտաւոր ներդործութեանց վրայ անոր ինչ ազդեցութիւն ունենալը, վասն որոյ հարկ չէ որ հոս նոյն բանին վրայ երկար ժամանակ ծախենք : Ունակութիւն բառը, մտքին զանազան կարողութիւններուն վրայ որ կը գործածուի, այս պարզ իրողութիւնը կը ցուցընէ, թէ հոգին ներքին ընդունակութիւնը կրնայ ընդունիլ եւ զգալ կը տանայ :

383. Ունակութիւն Ախորժակաց :

Բնական զգացողութեանց Բաղձանաց մասին, այսինքն Բնական Ազդուիներուն՝ Ախորժակներուն՝ Հակամիտութիւններուն եւ կրից

վրայ Ունակութեան յառաջ բերած արդիւնքները դիտած ատենիս , ինչուան հոս ինչ կարգով որ եկանք նոյն կարգը պիտի բռնենք , բացառելով բնական ազդումները , որոնց հետ ունակութեան օրէնքը բան չունի : — Ուստի սկսինք մեր դիտողութիւններուն՝ ծանուցանելով , թէ ախորժակի ունակութիւններ կ'ըլլան . ուրիշ խօսքով՝ թէ ախորժակները , զգայական սկզբանց Բնական Ազդումներէն եռեւ եկող դասը , կրկին եւ կրկին իրենց հաճոյքը կատարուելով՝ կը զօրանան : Ախորժակաց սկզբնական ներգործութիւնը ազդմամբ է . սակայն իրենց բնութեանը , ինչպէս եւ բաղձանաց բոլոր եղանակաւորութիւններուն ալ , մէկ յարակից յատկութիւնն է այս՝ որ գիրենք յագեցընելէն շատ կամ քիչ հաճութիւն յառաջ կու գայ : Այս հաճութեան փորձառութենէն շատ անգամ զանոնք կրկին գործողութեան կը շարժենք անանկ պարագաներու մէջ , որ ատեն զուտ ազդական կիրառութեան ամենեւին առիթ չկայ , կամ թէ որ կայ ալ , շատ քիչ : Այսպէս երբոր բաղձանքը կամաւորական ջանքով մը՝ կամ գէթ կամաւոր թոյլտուութեամբ մը կըրկին եւ կրկին կը կատարուի , շուտով օր աւուր վրայ կը սաստկանայ , մինչեւ որ վերջապէս տիրապետող իշխողութիւն մը կը ստանայ : Այս գործողութեան ասանկ ըլլալը արդեօք ընդհանրութեամբ մարդոց վրայ դժբախտաբար այնչափ յաճախ դիտածնիս կը հաստատուի : Այսպիսի մարդիկ թէ որ իրենց ախորժակը քանի մը հեղ միայն յագեցուցած ըլլային , անտարակոյս իշխողութիւնը ձեռնարկին կ'ըլլար . սակայն այդ հաճութիւնը երկար ատեն չարունակ այնչափ անգամ կատարած ըլլալնիսին , եւ ամէն մէկ կրկնութեամբ ախորժակներին աւելի եւս զօրացած ըլլալով , կամաց կամաց իշխողութիւնը իրենց ձեռքէն գացած եւ ախորժակներին բռնացած է , մինչեւ որ վերջապէս բոլոր իրենց անձը անոր իրր թէ գերի եղած է : — (Տես Հատուած 49 .)

384. Ունակութիւնք Հակամիտութեան :

Հակամիտութիւններն ալ՝ Ախորժակաց նման՝ այս օրէնքին իշխողութեանը ենթակայ են : Ուրիշ խօսքով՝ Հակամիտութեան ունակութիւններ ալ կ'ըլլան , ինչպէս որ ախորժակի : Օրինակի ազագաւ՝ Ընկերութեան սկզբունքը ազդական ներգործութիւն ունի . սակայն այս անտարակուսելի է որ մենք զօրութիւն ունինք , ինչպէս եւ աներկբայ մեր պարտքն ալ է , զանիկայ սկսած եղած կանոնաւորութեան տակն առնելու : Սակայն ասանկ ընդհնուս տեղը՝ թէ որ այս բաղձանքը չարունակ կատարելու ըլլանք , լոկ անկէ զգացած հաճութիւններնուս համար , առանց մեր վրայ ունեցած ուրիշ

պարտքերնիս նկատելու , պիտի տեսնենք որ արագութեամբ կը զօրանայ , եւ օր աւուր վրայ աւելի դժուար կ'ըլլայ մեզի զանիկայ ըստ արժանւոյն կանոնաւորելը : Եւ իրական ճշմարտութեան նայելով՝ կան անանկ մարդիկ , որոնք այս բարի սկզբունքին անզուսպ կիրառութիւնովը ինքզինքնին վերջապէս այն վիճակին հասուցած են , որ առանձնութիւնը՝ որն որ ամէն բանաւոր մարդ ուզելու է երբեմն , իրենց միշտ խիստ անտանելի կու գայ :

Թերեւս չկայ հակամիտութիւն մը , որ այս կերպով մեծապէս չզօրանայ : Ցաջածանօթ բան մըն է այս՝ որ անհամար անձանց վրայ Ստացման բաղձանքը՝ չարունակ կրկնութեամբ աստիճան աստիճան զօրանալով՝ իշխող եւ տիրապետող սկզբունք մը եղած է , Պէտք չէ որ կարծենք թէ ագահ մարդուն իր ստացուածոցը վրայ ունեցած սաստիկ սէրը ի բնէ կամ ի սկզբանէ կար իր ներսիդին : կ'ընդունինք արդարեւ որ անոր սերմը կամ տարրը բնականապէս կար իր մէջը , ինչպէս որ ամէն մարդու վրայ ալ կայ : Սակայն բնաւորը կ'ըլլայ որ այն չափազանցելով եւ ուժգին աստիճանին կը հասնի : Աւրիկայ կծծի մարդուն ինք իր ձեռքովը ըրած գործն է , որուն պատասխանատուն ինքէ առաւել , քան թէ իր բնութեան մէջ եղած յօժարութիւնները : Ինք առաուրնէ ինչուան գիշեր՝ օրէ օր եւ տարուէ տարի Ստացման սկզբունքը սաստիկ կիրառութեան մէջ կը պահէ կամաւորապէս . որ ատոր բնական եւ հարկաւոր հետեւութիւնն ալ այս կ'ըլլայ՝ որ անիկայ իրրեւ իշխող զգացում մը կը տիրապետէ իր սրտին մէջ :

Առանկ ալ Իշխանութեան Բաղձանքը : Իշխանութիւնը , ինքնին նկատելով , բնական բարեաց այլ եւ այլ ձեւերուն մէկը կրնանք սեպել տիրապէս : Եւ ըստ այսմ Համարձակութիւն ունինք այս Հաստատութիւնը ընելու , ինչպէս այս նիւթին վրայ յատկապէս տուած տեղեկութիւններնուս մէջ ծանուցինք , թէ Իշխանութեան բաղձանքը՝ եթէ ըստ արժանւոյն կանոնաւորուելու ըլլայ՝ պարսաւելի բան չէ : Սակայն բաղմաթիւ օրինակներ կը տեսնենք , որոնց վրայ այս բաղձանքը ամենեւին ստորակարգեալ սկզբան կերպարանք չունի : Եւ պատճառն այս է որ կրկնութեամբ չափազանց զօրութիւն ստացած է . մեծաւոր ունակութիւն մը ձեւացած , եւ հետեւապէս սովկայ իշխող սկզբունք մը եղած է : Այս սաստիկ իշխանասիրութեան ոգին իր մէջը ունեցողը կ'ուզէ որ ամէն մարդ ուրը իմնայ գետնատարած երկրպագութիւն ընէ իրեն : Գրեթէ չափազանց խօսք մը ըրած չենք ըլլար՝ թէ որ ըսենք , թէ Տիեզերաց արարչին վրայ ալ , անոր մեծութիւնը եւ բարձրութիւնը խորհած ատենը , իրրեւ իրեն թշնամիի եւ նախանձորդի աչքով կը նայի :

385. Ունակութիւնք Կրից :

Ստորին կարգի ներգործուն սկզբանց վրայ եղած այս նոյն ծանօթութիւնները կրից բարձրագոյն կարգին ալ նմանապէս կը վերաբերին : Օրինակի աղագաւ՝ երբեմն Բարեառեայ Կրից վրայ Ունակութեան որոշ արդիւնքները կը տեսնենք : Մէկը իր դրացիին վրայ քիչ մը խորշումն կ'ունենայ սրտին մէջը , ապիկայ նախ եւ առաջ թերեւս լոկ անհաճոյ կասկածի մը կերպարանք կ'ունենայ . այս կասկածները եւ անհաճոյ զգացումները յաճախ կը կրկնուին . նայիս որ կամաց կամաց աւելի կը հաստատուին եւ կ'արմատանան իր ներսիդին , եւ օր աւուր վրայ ունակութեան ազդեցութիւնովը աւելի որոշ եւ պինդ բնութիւն մը կը առանան , եւ վերջապէս կը փոխուին չարակամ եւ տեւողական առելութեան :

Նոյն կերպով Բարեսէր Կրից վրայ ալ կ'իյնայ Ունակութեան օրէնքը : Մնողական սէրը առաջին սկզբնաւորութեանը առենը զօրաւոր է եւ որոշ կը տեսնուի : Սակայն իրեն սիրալիր առարկային կարօտ վիճակը զանիկայ դրեթէ չարունակ կիրառութեան մէջ կը պահէ . եւ ասանկով , թէ որ զաւակը անպատշաճ բաներ չընէ , որոնք այսպիսի պարագաներու տակ բնականապէս յառաջ գալու արդիւնքները կը զսպեն եւ կը նուազեցընեն , որդեսիրութիւնը արագութեամբ անսահման զօրութիւն կը առանայ : Եւ ասով ըստ մասին կը մեկնուի այս բանը , որ երբոր պատանեկութեան լրացեալ հասակին ուստր մը կամ դուստր մը կը մեռնի , ծնողացը ունեցած վիշտը , թէպէտ ամէն այս կերպ պարագայի մէջ ծանր է , մանկութեան առեն պատահած մահուանէ աւելի սաստիկ եւ չափազանց կ'ըլլայ : Տարօրինակ յառաջացած զաւակ մը երբոր մահը կը տանի , ոչ միայն չատ յոյսեր անյուսութեան կը փոխուին , այլ երկար ժամանակայ չարունակ կրկնութեամբ սէր սիրոյ վրայ բարդուած եւ գումարած ըլլալով , ծնողական սրտին՝ եթէ ներելի է ըսել՝ աւելի մեծ մասը իր հետը կ'առնէ կը տանի :

Անտարակոյս այս դիտողութիւնները Բարեսիրականաց կարգը տիրապէս դաստուած կրից ամենուն համար ալ կրնանք առնել , Բարեկամութեան՝ Հայրենասիրութեան՝ Երախտագիտութեան եւ Կարեկցութեան : Ան մարդն որ անանկ վիճակի մը տէր է որ հարկ է իրեն չատ խորհիլ իր հայրենիքին օգտին եւ աղէկութեանը համար , եւ հայրենասիրութիւնը այս կերպով չարունակ կիրառութեան մէջ կ'ըլլայ , փորձութեան օրը , ամէն ուրիշ պարագաները նոյնը ըլլալով , ինք ուրիշներէն աւելի սաստիկ եռանդ կը ցուցընէ հայրենասիրութեան : Այն անձն որ կարօտելոց հիւանդաց եւ բանտարգելոց վրայ ունեցած անխոնջ հոգածութիւնովը իր կարեկցութեան կիրքը կիրառութեան մէջ պահած է չատ առիթներ , կը գտնէ որ համակրութեան սկզբունքը աւելի կատարեալ կերպով համարուն եղած իր մէջը եւ աւելի ուժգնութեամբ կը գործէ , քան եթէ այնպէս ի գործ դրած չըլլար զանիկայ : Եւ ասկէ ալ կրնանք յաւելուլ՝ թէ այս վարդապետութիւնը՝ բոլոր ընդարձակութեամբը՝ բարեսէր կրից ամենէն բարձրագունին՝ Աստուածսիրութեան ալ կը վերաբերի : Այս ազնիւ սկզբունքը , այս գերագոյն հանգամանքն ալ , որ չէ թէ միայն սրբացած բարի մարդոց՝ այլ եւ հրեշտակաց կը մտերցընէ մեզ , յաւարժադիմութեան ընդունակ է : Ունակութեան ազդեցութիւնովը՝ կը գտնենք որ՝ մինչեւ անգամ ներկայ կեանքիս մէջ պայծառութիւնով եւ զօրութիւնով օր աւուր վրայ կ'աճի կը զօրանայ : Որչափ որ Աստուծոյ վրայ կը մտածենք , որչափ որ մեր բոլոր հասարակ գործառնութիւնները իրեն հետ կը կապակցենք , այնչափ աւելի լոյսով իր փառքը մեր մտաւոր տեսութեանն առջին կը պարզուի , եւ մեր սրտին նուիրականութիւնն ու սէրը կը չարժէ :

386. Երկրորդական ներգործուն սկզբանց ծագմանը վրայ :

Հոս՝ այս գլխուս մէջ ունեցած դիտողութիւններնուս հետ մէկտեղ՝ կրնանք այն մտաւոր հանգամանքներուն ծագմանը բացատրութիւնը տալ , որոնք կ'ըսուին երկրորդական սկզբունք ներգործութեան : Ասանկ՝ օրինակի համար՝ կը տեսնենք որ երեւելի բաղձանք մը կ'ունենան հագուստի կամ կարասիքի եւ զարդերու : Այս կիրքը՝ պէտք չէ որ կարծենք թէ՝ մարդուս ներսիդին ի բնէ տնկական բան մըն է , թէպէտ եւ այնպէս տեւողական եւ երեւելի կրնայ ըլլալ ներգործութեամբ , որ տնկական սկզբան կերպարանքով երեւնայ : Հաւանականն այս է որ , մէկդի հանելով այն բաղձացեալ առարկաներուն իրօք ցանկալի եւ գեղեցիկ մասերը , մարդիկ զանոնք գլխաւորապէս կը փնտռեն՝ ոչ այնչափ անոնց ըստ ինքեան ինչ բան ըլլալը նկատելով , այլ մանաւանդ մէկ օգտակար վախճանի մը համար , մասնաւորաբար պատուոյ եւ յարգութեան համար , որ առտնջ ներածիչ եւ նպաստաւոր կը համարեն այն բանները : Սակայն ի սկզբան կարծեցեալ չհաւատր վախճանի մը համար ներսիդինիս ծագող բաղձանքը երկար ժամանակ ի գործ դրուելով , վերջապէս՝ Ունակութեան օրէնքին արդեամբը՝ միջոցն ու վախճանը այնպէս սերտ կապակցութեամբ իրարու հետ կը զուգորդենք , որ խիստ դժուար կ'ըլլայ մեզի զանոնք իրարմէ զատելը : Այնպէս որ առենն մը եւս երեւութապէս իրական սէր մը կամ կիրք մը կ'ունենանք նոյն իսկ միջոցներուն վրայ , (հանդերձին՝ կարասիքին՝ զարդին վրայ , եւ ուրիշ ինչ որ ըլլայ ,) առանց վերջին վախճանին վրայ չատ խորհելու ,

Բառեսեր կիրք։

որ անոր նայելով նախ եւ առաջ բաղձանք մը չարթած էր միր ներսիդին անոնց վրայ։

Ոմանք կան որ, բանը աւելի եւս բացատրենք, սաստիկ սէր մը կը ցուցընեն սորկի վրայ։ Ինչք ըսել չենք ուզեր, բառը իր ընդարձակ իմաստովը առնելով, այլ Ապէ, լոկ արձաթ ու ոսկի դրամ՝ փոխերանոցէն ելած։ Ասիկայ Արձաթասիրութեան չատ ընդհանուր մոլութեանը այլ եւ այլ կերպարանքներուն մէկն է, որով որ երբեմն կ'երեւնայ։ Սակայն չենք կրնար կարծել թէ սորկի սէրը, բառերուն այս մտքովը, մարդուս մտացը համարուն կիրք մըն է, եւ թէ մարդս անով ծնած է։ Ասիկայ կը սիրուի՝ նախ՝ պարզապէս իբրեւ միջոց, մէկ կարծեցեալ չահաւոր վախճանի մը հասնելու նպատակաւոր։ Իսկ սորկի տենչ ունեցող մարդը տարիներով նայած է անոր վրայ՝ իբրեւ միջոց վայելման՝ ազդեցութեան եւ պատուոյ. այս կերպով միջոցն ու վախճանը մէկմէկու հետ զուգորդելու ունակութիւն մը ձեւացուցած է. եւ վերջապէս այդ երկու բաները այնքան սերտ միաւորութեամբ կապուած են իրարու հետ իր խորհրդոցը մէջ, որ սովորական պարագաներու մէջ անկարող կը գտնէ ինքզինքը զանոնք իրարմէ բաժնելու։

Դարձեալ՝ չենք կրնար կարծել որ մարդս մէներու եւ մանուկներու հետ ընկերութիւն ընելու բնական բաղձանքով մը ստեղծուած ըլլայ, անանկ՝ ինչպէս որ իր նմանին ընկերութեանը բնականապէս կը բաղձայ։ Սակայն երբոր մէկը մարդկային ընկերութենէ բոլորովին կը դրկուի, կը գտնենք որ ընկերականութեան սկզբունքը՝ իրեն յագենալու օրինաւոր եւ սովորական աղբիւրներէն դրկուած ըլլալով իր կարիքը այս ստորին կարգի անասնոց ընկերութեամբը լեցընելու ետեւէ կ'ըլլայ։ Ա յսպիսի պարագայի մը մէջ կրնայ մէկ մարդ մը՝ Պարոն Դրէնքին եւ Լուզէն կոմսին պէս՝ ընտանութիւն մը ծագեցընել այսպիսի կենդանեաց հետ, որն որ Ընկերութեան սկզբունքին օդնականութիւնովը՝ առենէ մը ետեւ անանկ որոշ բնութիւն մը կ'ունենայ եւ այն աստիճան սաստկութիւն կը առանայ, որ այդ որպիսութիւնները միայն սկզբնական կրից վրայ կը տեսնուին սովորաբար։ — Ա յս կերպով անտարակոյս կերպ կերպ երեւոյթներ՝ ախորժակներ՝ հակամիտութիւններ եւ կիրքեր կրնան ձեւանալ, դրեթէ առանց հաշրանքի չատ։ Եւ հոս առջեւնիս մէկ նոր եւ հետաքրքրական տեսութիւն մը ունինք բացուած՝ մարդկային բնութեան վրայ, անանկ տեսութիւն մը, որ անով մարդոց պատմութեան եւ գործերուն մէջ դիտած չատ բաներնիս կրնանք մեկնել։ Եւ սակայն ասոր վրայ ալ աւելի մանրամասնութիւն ընելու պատճառութիւն չունենալնուս, կը պարտաւորինք, այսչափով խօսքերնիս կարճել հոս։

ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՄ

ԽՂՃՄՏՈՒԱՆՔ

ՄՏԱՒԻՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆԱՌՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՇԱՐԺՈՒԹԻՒՆՔ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՀԱՒԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՆՀԱՒԱՆՈՒԹԵԱՆ

---

387. *Ակնարկութիւն ամբողջ մերին բնդհանուր բաժանումներուն։*

Հինգ որ մարդուս մասնաւոր բնութիւնք յատկիկայ հետաքրքրական եւ մեծակչիռ մասին քննութիւնը պիտի պարապինք, պէտք է որ վայրիկ մի աչքերնիս դարձնենք մերին այն բնդհանուր բաժանումներ վրայ, որն որ ինչուան հոս ջանացինք իրրեւ հիմն ունենալ բոլոր մեր հետազօտութիւնքը։ Այն բնդհանուր կարգաւորութիւնը՝ պիտին է յիշել որ՝ այս էր։ Իմացականութիւն, Զգացողութիւնք եւ Կամք։ Զուտ Իմացականութեան սահմաններէն Զգացողութեանց սահմաններըը մասամբ սահմաններնա նախ եւ առաջ Շարժութեանց երկրորդական բաժանումներ մէջ կը գտնենք ինքզինքնիս։ Եւ Շարժութեանց սահմաններէն կ'ելլենք ու յատկապէս կ'երթանք, կամ գանք կը հանդիպինք Կամքին սեպի ներքին եւ հետեւար բաժանումներ, կամ՝ մէկ կողմանէ՝ Բազմանաց սահմաններէն անցնելով, եւ կամ՝ միւս կողմանէ՝ Բարոյական Պարտականութեան զգացմանց սահմաններէն, որ սակայն երկուքն ալ՝ եթէ նկատելի է ըսել՝ Շարժութիւններէն Կամքին երթալու ճամբուն վրայ են կամ այն միջոցը կը բովանդակեն։ Այս կարգաւորութեան համեմատ՝ մեր առաջին նպատակը Բնական Զգացողութեանց բաժանումներ տակ գացող գլխաւոր Շարժութեանց մէկ քանին քննելն էրինք։ Եւ յետոյ Բազմանաց մասը ձեռք առնելով, ջանացինք՝ Բնական Ազգմանց, Ախորժակաց, Հակամիտութեանց եւ Կրից վրայ սակաւ մը ալ եւս ծանօթութիւններ ունենալ՝ կարգաւ բացատրել ինչ որ այդ բաժանման տակ սերտազոյն կը բովանդակուի։

Ինչ կերպով որ կրնայինք այն բնթացքովը նկատեցուս այս մասը լմնցուցած ըլլալով, հիմայ կ'սկսինք կրկին Շարժութեանց բաժանումներ դառնալ՝ որոնց մէկ մասը Բարոյական Զգացողութեանց բնդհանուր բաժանումներէն մէջ բովանդակեալ են, եւ վերոյիշեալ երկու հանգամանքներուն միւսովն ալ, այսինքն Զգացողութեանց մէջ-

ցոլմն ալ կանքին մերժանակ։ Այս կարգաւորութեան համեմատ Բարոյական Զգացողութեանց վրայ՝ Բնականէն որոշելով՝ փիլիսոփայական նկարագրութիւն մը բրած առներս չպիտի կանգ առնենք այս ընդհանուր խնդիրը քննութեան բերելու համար, թէ արդեօք մարդս բարոյական բնութիւն ունի՞ թէ չէ։ Մարդուս բարոյական բնութիւն ունենալը ընդունած կը սեպենք։ Առաջերկոյն այն քաջատանօթ խօսքը, ուրիշ դիտողութիւնները մէկ դի ձգելով, այս խնդիրը կը վճռէ որոշակի։ «Ոսոխ հիւրանոցները որ երկու ըսնին՝ երկար քնանալու երկուքն ալ փորձելը կը փորձեն, երկու ըսնիանալով՝ երկոց անձկութեան երկուքը բան երկու կըլլան. որ երկուքն փորձելը երկոց արուն հիմը գրուած կը ցուցընէն երկոց խղճմտանքին վկայութիւնքը, եւ երկոց խորհուրդներուն երբ չանգիմանալը՝ կամ երբուան փալուելը»։

388. *Դասակարգութիւն բարոյական զգացողութեանց։*

Մեր բարոյական բնութիւնը Բնականէն չափ չգացողութիւն չունի, թէպէտ եւ Բարոյական Զգացողութեանց ընդհանուր բաժանումը ճիշդ Բնական Զգացողութեանց ընդհանուր բաժանմանը համեմատ է, ինչպէս որ Բնական Զգացողութիւններն նախ եւ առաջ զգանք որ Շարժութեանց եւ Բազմանալոյ երկրորդական կարգաւորութիւնները կը բաժնուին, անանկ ալ Բարոյական Զգացողութիւնները ճիշդ նոյն կերպովին Բարոյական Շարժութեանց եւ Բարոյական Պատասպգացութեանց երկրորդական բաժանմունք կը ճեղքին։ Սակայն՝ դիտելի է յիշել որ՝ Բնական Զգացողութեանց երկու բաժանումն ալ, Շարժականն ու Բազմազականը, երկուքն ալ՝ անոնք որ՝ բազմութիւնները բաժանումներ ունին։ Իսկ բարոյականին ճիշդը սանակ չէ։ Այս գլխաւոր բաժանման մէջ բնդ ամէնը գտնուածը միայն բարոյական չարժութիւններն ու բարոյական պատասխանութիւնն զգացումներն են, որոնք առջիններուն վրայ հիմնեալ են, եւ սանք մէկ երկրորդական բաժանում մը չունին բնաւ։

Ուստի կրնայ ըլլալ որ կարծուի թէ մէկ երկու խօսքով պիտի լըմընցնայ այս նիւթիս նկարագրութիւնը։ Եւ մըրաւ սանակ պիտի ըլլար, եթէ պատշաճութեանն կարենայինք հետազոտութիւններս միայն այս երկու կարգ զգացումներուն վրայ ընել, եւ անոնցմէ անդին չանցնիլ։ Եւ սակայն բարոյական զգացումները, թէ՛ չարժութիւններն են եղեր եւ թէ՛ պատասպգացութիւնները, անանկ մեծ ծակչիռ չարաբերութիւններ ունին, եւ այնչափ ծանրակչիռ հետեւութիւններ, որ վայելուչ կ'երեւնայ զանոնք ոչ միայն իրենց բնութիւնովը քննելու, այլ ունեցած բարեսարսափիկ կապակցութիւններովին ալ՝ բան չափու՝ հետազոտելու։

386. *Հաւանութեան եւ անհաւանութեան բարոյական զգացումներուն բնութեանը վրայ։*

Նախընթաց հատուածին մէջ բաժնուս հաճելիաս նորէն կը կրկնենք հոս՝ թէ միայն երկու կարգ միտուր հանգամանք կայ, որ՝ ճշմարտութեամբ խօսելով՝ բարոյական զգացողութեանց բաժանումներ տալ կ'երթան, որոնք բնութեան մարդուս մարքին վրան մէկ մասը կը սեպուին. թէպէտ եւ ասոնց ճշմարիտ է՝ որ խելք մը ուրիշ բաներ ալ կան մարդուս մարքին մէջ, ինչպէս բարքին եւ չարքին վերաբերեալ բնիւնաւորութիւնքը, խիղճ՝ պարկեշտութեան զանազանութիւնը, որոնք չունին կապակցութիւն բարոյականի հետ։ Մեր Բարոյական բնութիւնը, ան որ տիրապէս բարոյական բնութիւն կրնայ յորջորջուիլ, իրեն ունեցած պատասխանական չարաբերութիւնները մէկդի հանելով, այս երկու միտուրն բազկացեալ է, նախ՝ Բարոյական Շարժութիւնը, պարկեշտ հաւանութեան եւ անհաւանութեան, եւ երկրորդ՝ Բարոյական Պատասպգացութիւնը։

*Բնական Շարժութեանց չունի պանազան տեսակները կան, ինչպէս՝ չարժութիւնը գնգնկութեան, վազութեան, ծաղր, պարսպանան, չարպանութեան, ամօթոյ եւ ասոնց նմանները. սակայն բարոյական չարժութիւններն ամէնը մէկ տեսակ կամ կարգ են, եւ ասոնք, որոշ միտուր հանգամանքներ տեսնելով, միշտկեցեալ անուններովը կը յիշուին, այն է՝ պզտամտութիւն եւ Անհամեստութիւն. Այս միտուր հանգամանքներուն վրայ պիտի ըլլայ չատաբիկոյ խօսքերնիս։ — Եւ առաջին տեսնկութիւնն որ պիտի տանք այս է, թէ ասոնք բնածին կամ սկզբնական զգացումներ են, որ ըսել է թէ իրենց երեւան ելլալուն կամ գոյութեան գալուն պատճառաւորապատճառութեան նկատմամբ՝ ասոնք միտքին սկզբնական կամ գոյացական բերումներէն կը ծագին, եւ թէ նաեւ ասորբական կամ պարզ են բնութեամբ։ Այս ասանկ ըլլալով՝ ի հարկէ այս զգացումներն սահմանելի չեն գար, վասն զի սահմանն բաժնելու, բայց ի այն կերպ սահմանութեանէն՝ որ ուրիշ բան չէ բայց եթէ խելք մը նպատակաւոր պարզաձեւել, միայն չգտուած բաներուս վրայ կ'ըլլայ։ Ասոր համեմատ՝ ասոնց որոշ կամ յատուկ բնութիւնը, այն բանը՝ որով որ են՝ ինչ որ են, այն որ ամէն որ եւ իցէ ուրիշ բանէ զատ առանձին ինչութիւն մին է, առարկութիւնով ծանօթութեան չի բերուիր, այլ միայն գիտակցութեամբ կ'իմացուի։ Բայց սակայն ապատութիւն չունինք այսպիսի կարծիք մը ընելու, թէ այս զգացումներուն բնութիւնը կամ բարոյապէս անծանօթ ըլլայ, կամ՝ իրրեւ բնդհանուր բան մը՝ տխուր ըմբռնուած ըլլայ։ Քանզի այս կերպ զգացմանց պի-

ակնկալութիւնը առ հասարակ ամենուն ներսիդին կայ, եւ այս ալ ընդհանրապէս ընդունուած բան մըն է՝ որ չկայ մէկ տեսակ մը հրճուանք որ պիտակութիւնով եղած հնուածքան չափ դիւրաշրջանելի ըլլայ մեզի։ Ուստի ով որ իր աչքերը բանայ եւ չարի եղելութիւն մը տեսած է, այն կերպ եղելութիւն մը որ բանին վրայ յղացական բնութիւն ունենալու կարող եղած եւ իրօք ունեցած է, կը կարծենք թէ այն միտքը անչուշտ հաւանութեան եւ անհաւանութեան չարժանութիւնները ունեցած է։

390. Հաւանութեան կան անհաւանութեան շարժութիւններուն տեսլեան կամ դիրքին վրայ, մեաւոր նկատմամբ։

Բարոյական չարժանութեանց կամ բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան չարժանութիւններուն տեղը, միւս մեաւոր բաժանմանց հետ մէկտեղ նկատելով, խնայողութիւններէն կամ խնայականէն ներգործութիւններէն անմիջապէս ետքն է։ — Ահա կոչմանէ բնական չարժութեան հետ մէկ են, որ անոնք ալ նոյն դիրքը ունին։ Անհնարին է որ՝ օրինակի ազատաւ՝ մէկ բանի մը գեղեցկութիւնը զգանք, որ ասիկայ բնական զգացողութեան ներգործութիւն է, առանց նախ եւ առաջ նոյն իսկ բանին վրայ խնայուելն կամ հնուածքին ունենալու։ Աւասր պէս ալ անհնարին է մէկ բանի մը վրայ հաւանութիւն կամ անհաւանութիւն ունենալ, բառերուն բարոյական մեծքը, առանց նախ այն հաւնուած կամ չհաւնուած բանին վրայ մէկ խնայում մը կամ մէկ հնուածքին մը ունենալու։

Եւ ինչպէս որ Բնական չարժութիւններէն եասեր Բազմազգական զգացումներըն կու գան անմիջապէս, անանկ ալ Բարոյական չարժութիւններէն եասեր, որոնք են հաւանութեան եւ անհաւանութեան զգացումները, (վասն զի այս կարգէն եղող չարժութեանց տակը բովանդակեալ մեաւոր հանգամանքներուն առեջը են միայն,) անմիջապէս բարոյական պարտաւորացութիւնները կը յաջորդեն։ ուստի բարոյական չարժութեանց դիրքը՝ մէկ կողմն խնայողութիւններըն կամ խնայական հանգամանքներըն եւ մէկ կողմն ալ Պարտաւորացութիւններն ունենալով՝ անոնց երկուքին միջին վրայն է, եւ ոչ ուրիշ տեղ։ Եւ ինասր որ բարոյական չարժութիւն չ'ըլլար առանց նախընթաց խնայողութեանց, նմանապէս բարոյական պարտաւորութեան զգացում չ'ըլլար առանց հաւանութեան կամ անհաւանութեան նախընթաց չարժութիւններու։ Ասա ասոր՝ երբոր մէկ եղելութեան մը մէջ պարտաւորութեան տակ ենք՝ կ'ըսենք՝ այսինչ բանը ընելու կամ անկէ հրաժարելու, այդպիսի պարտաւորութեան մը տակ ըլլալուս պատճառը ամէն առեն կրնանք գտնել մեր բերնուս մէջ պատրաստ

նախորդ ներգործութեանը մէջ, այսինքն մեր ունեցած հաւանութեանը կամ անհաւանութեանը մէջ, մեր ներսիդին պարտականութեան զգացում պատճառող բանին բնութիւնը ինասր որ կը բերէ։

391. Բարոյական չարժութեանց մէջ փոփոխութիւններ կ'ըլլան՝ իրենց նախորդ խնայողութիւններուն մէջ եղած փոփոխութեանց համեմատ։

Թէ որ հաւանութեան եւ անհաւանութեան չարժութիւններն, որ յեասդ պարտաւորիչ զգացմանց խարխոնն են, նախընթաց խնայողութեանց վրայ հիմնեալ են, կրնանք ակնկալել, եւ իրօք եղածն ալ այն է, որ իրենց որպիսութիւնը՝ այն նախորդ խնայողութեանց մէջ եղած փոփոխութիւններուն համեմատ պիտի փոփոխի։ Թէ որ՝ օրինակի համար՝ անանկ բան մը պատահի մեզի, որ աչքերնուս առջեւը յաստակ երեւնայ որ մեծ չանցանք է, մեր այն բանին վրայ ունեցած անհաւանութեան չարժութիւնը համեմատակ եւ պրոշ կ'ըլլայ։ Բայց ըսենք թէ անանկ պատահելու ըլլայ որ եասրէն մէկ քանի ուրիշ իրողութիւններ ալ մէջ բերուի, ու անոնցմով՝ այն պատահած բանը որ իրրեւ եղած հաւատացեր էինք՝ մէկ երկբայութեան ու չփոխուելան մը մէջ խնայել ըլլայ, անատեն մեր անհաւանութեան զգացումներն ալ իսկոյն անոր հետ մէկտեղ կը չփոխին եւ կ'անորոշանան, ատոր համար մը հիշդ այն անորոշութեան եւ չփոխուելան համեմատ, որն որ այն՝ նոր պարագաներուն երեւան ելլելովը՝ մեր ունեցած նախորդ խնայողութեան վրայ եկաւ։ Թէ որ այ եասրէն ուրիշ նոր պարագաներ մէջ մտնելով տեսնենք որ այն իրրեւ չանցանք կարծած բաներնիս հակառակն է եղեր, մեր բարոյական չարժութիւններն մէկ նոր փոփոխութեան մըն ալ ենթակայ կ'ըլլան, եւ այն պատահած դէպքը փոխանակ պատասպարելու՝ իրրեւ հաւանութեան արժանաւոր կը նկատենք։

Եւ այս փոփոխականութիւնն որ բարոյական չարժութեանց պատիսութեանը եւ ատոհմանին վրայ կայ, մեր բարոյական բնութեանը մէջ թերութիւն մը չէ։ Ընդհակառակն՝ անոր ունեցած մեծ արժէքին մէկ ամենավճռական ցոյցն է։ Թէ որ մարդուս բարոյական բնութիւնը անանկ կազմուած ըլլար, որ այսինչ այսինչ պարագաներուն մէջ մէկ բան մը չէ թէ միայն չար կամ բարի դատէր, այլ այն պարագաներուն մէջ էական փոփոխութիւններ ըլլալէն եասեր ալ տակաւին այն նոյն առջի վճռոյն վրայ հպարտաբարոյ անխոհան մնալու ըլլար, ատոր համար չենք կրնար զանիկայ մարդուս առաքինութեան ապահով կանոն մը սեպել։ Մէկը մարդ մը կը սպաննէ, եւ՝

ըստ մեր կարծեացը՝ չար գիտաւորութիւնով կամ անզգամական խորհրդով, եւ մեր խղճմտանքը անհաւանութիւն ցուցընելով խափան կը դառնայ այդ գործը : Սակայն եւրէն կ՚իմացուի որ այն նախ եւ առաջ դիտմամբ կարծուած հարուածը բոլորովին դիպուածական բան մըն է եղեր. խղճմտանքնիս կամ բարոյական բնութիւննիս ալ անմիջապէս իր վճիռը այն եղելութեան նոր կերպարանքին հետ կը համաձայնեցընէ, ու այն առջի անհաւանութեան եւ դառապարտութեան վճիռը ետ կառնէ : Թէ որ ասանկ չըլլար, թէ որ մարդուս բարոյական բնութիւնը իր ներգործութեանցը մէջ փոփոխութիւններ ընդունելով իրեն նախորդ խմացական կամ ճանաչողական ներգործութեանց մէջ եղած փոփոխութիւններուն չհամաձայնէր, հարկաւ մոլութիւնը առաքինութեան հետ եւ յանցանքը անմեղութեան հետ կը չփոթէր, եւ՝ իբրեւ բարոյական վարմունքի կանոն՝ ոչ միայն բոլորովին անարժէք կ՚ըլլար, այլ բացարձակապէս եւ յետին աստիճան վնասակար :

392. Բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան առարկաներու վրայ :

Պէտք չէ որ կարծենք թէ բարոյական հաւանութիւնով եւ անհաւանութիւնով եղած բարոյական վճռադատութեան սահմանները անխոտոր ամէն բանի կը տարածին : Ուստի վայելուչ եւ մէկ քանի բաներու կողմանէ ծանրակշիռ խնդիր մըն է սա, թէ որո՞նք են անհաւանութեան շարժութիւններուն յատուկ առարկաները : — Ա. յս խնդրոյն պատասխան :

Ա. Կը ծանուցանենք թէ այդ առարկաները կամաւոր ներգործող էակներ են : Ցիշեալ զգացումներն իրենց առջեւն եկող իրողութեան մը վրայ բարւոյ եւ չարի վճիռները կտրելու գործերնուն մէջ անկենդան իրերու հետ բան չունին : Եւ ասկէց ի զատ՝ իրենց կիրառութեանը առարկայ ըլլալու համար միայն լոկ բուսական եւ անասնական կեանքը հերիք չէ, այլ պէտք է որ խմացական՝ զգայական եւ կամական կեանք ըլլայ : Ուրիշ խօսքով՝ իրենց վճռադատութեանը յատուկ առարկայ եղող բաներուն վրայ հարկ է որ այն խմացողութեան՝ զգացողութեան եւ կամեցողութեան տարրորդելիքները գտնուին, որոնք կամաւոր ներգործողութեան մէջ հարկաւորապէս բովանդակեալ են :

Բ. Հաւանութեան եւ անհաւանութեան օրինաւոր առարկաներն չէ թէ միայն կամաւոր ներգործող, այլ բարոյական ներգործող էակներ են : Զկայ մէկ էակ մը բարոյական շարժութեանց առարկայ եղող, (այսինքն անհնարին է որ մէկ էակ մը բարոյական մտօք հա-

ւանութեան կամ անհաւանութեան առարկայ ըլլայ,) բաց ի անոնցմէ, որոնք խղճմտանք կամ բարոյական բնութիւն ունին : Անհնար է որ առնցմէ դուրս ուրիշ էակ բարւոյ եւ չարի գիտութիւն ունենայ, եւ ի հարկէ անհնարին է նաեւ՝ որ բարիին կանոններուն ինքզինքը համաձայնեցընէ : Վասն այնորիկ անբան անասուններն բնաւ այս շարժութիւններուն յատուկ առարկայ չեն սեպուիր :

Գ. Բարոյական ներգործողութիւն ունեցող էակներն (այս խօսքէն ի հարկէ կամաւոր ներգործողութիւնն ալ մէկտեղ կը հասկըցուի) բարոյապէս պատասխանատու են : Այլով բանիւ միայն այն բաներուն մէջ բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան տիրապէս առարկայ են, որոնք որ իրենց կարողութեանը տակ կ՚իյնան ճշմարտապէս : Այս ծանօթութիւնը, որով կը ցուցուի որ բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան իշխողութիւնը չէ թէ միայն բարոյական ներգործութեան տէր եղող էակներու վրայ, այլ անոնց ալ միանակ իրօք կարողութիւններուն տակն ինկած բաներուն վրայ է, ու անկէ անդին չ՚անցնիր, գործնականապէս կարեւոր տեղեկութիւն մըն է : Ինչուան ուր որ կրնանք մեր արտաքին գործքերը կառավարել, մինչեւ հոն պատասխանատու ենք. այսինքն մինչեւ այն կէտը բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան տիրապէս առարկայ ենք : Ինչուան ուր տեղ որ մեր խմացողութեան եւ զգացողութիւններուն եւ կամքին ներգործութիւնները կարող ենք կառավարել, մինչեւ հոն ալ պատասխանատու ենք : Իսկ ինչուան որչափ որ մեր բուն ներգործութիւնները, թէ ֆիզիքական ըլլան թէ մտաւոր, կամ անկամաւոր եւ կամ ազգական են, այնչափը խղճմտանքին նկատողութեանը եւ վճռադատութեանը յատուկ առարկան չէ. վասն զի բոլոր այս կերպ գործքերը, թէպէտ եւ ընողինն են եւ անկէ չեն զատուիր, բայց սակայն անոր իշխողութենէն դուրս են : — Ետ այսմ՝ բարոյական ներգործողութեան տէր եղող մը՝ բոլոր իր այլ եւ այլ կարողութիւններուն կիրառութեամբը՝ ինչ որ պարտական է ընելու՝ այն բաները երբոր կ՚ընէ, հաւանութեան առարկայ է : Իսկ երբոր այն նոյն կարողութիւններուն կիրառութեանը մէջ՝ ինչ որ պարտական է ընելու՝ անկայ ընելէն կը պակսի, դատապարտելի է : Իր պարտաւորութեան հիմը իր ունեցած կարողութեանը տարածութիւնն է. եւ զանիկայ կատարելուն չափը իր խղճմտանքին կանոնն է : Եւ այս պարզ տեսութենէն սա երկու բաները ակնարկութեամբ կ՚իմացուին, այսինքն մէկմը իրեն գատուելու կանոնը, ու մէկմ՚ալ իր պատասխանատուութեան կարի ընդարձակութիւնը :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈՒՆԵՑԱԾ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՄԱՐԴՈՒՈՅ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԵԱՆԸ ՀԱՏ

393. *Այն վարդապետութեանը վրայ, որ տրամաբանութիւնն ու խղճմտանքը իրարու հետ կը շփոթէ :*

Անցեալ դլխուն մէջ խօսուածները եւ մանաւորաբար բարոյական չարժութեանց մէջ եղած փոփոխութիւններուն սկզբունքներուն կամ հիմնական պատճառներուն վրայ դրուցուածները պատրաստութիւն մըն են մեզի հիմայ ուրիշ մէկ նիւթ մը ձեռք առնելու, որն որ որչափ որ հետաքրքրական է՝ նոյնչափ ալ ծանրակշիռ է գործնականապէս, — երբեմն ասանկ մէկ կարծիք մը եղած է՝ թէ այն բարոյական վճիռներն կամ դատումներն, որ իրրեւ բարոյական էակ կարող ենք ձեւացընել, ուղղակի գոմաբեռնելի արդիւնքներն են : Այս վարդապետութեան ջատագովները, մարդուս ներսիդին մէկ որոշ սկզբունք մը կամ խղճմտանք ըլլալը մերժելով, կ'երեւնայ որ լրիւ տրամաբանութեան կարողութիւնը ըստ ամենայնի բաւական կը համարին մեր մտացը մէջ բոլոր այն արդիւնքները յառաջ բերելու, որոնք բարոյականի կերպարանքն ունին : Մէկ խօսքով՝ կրնանք սեպել թէ կամ մարդուս խղճմտանք ունենալը ալ բոլորովին կ'ուրանան, եւ կամ որ նոյն է փիլիսոփայապէս՝ եթէ գործնականապէս չըլլայ, խղճմտանքն ու դատողութիւնը կը նոյնացընեն :

Սակայն՝ բանին ամէն կողմը մտածելով՝ ասանկ մէկ սխալմունք մը գործուիլը, որ ստուգիւ ծանր եւ նախապաշարեալ սխալմունք մըն է, շատ զարմանալի չի թուիր, երբոր կը խորհինք թէ որչափ մօտ յարաբերութիւն ունի տրամաբանութիւնը խղճմտանքին հետ : կը տեսնուի՝ որ մենք առանց տարակոյսի այս վարդապետութեանս սխալմունք է կ'ըսենք : Հարկ չենք սեպեր մեզի՝ արդէն այնչափ խօսք ըլլալէն ետեւ՝ հոս կրկին աշխատիլ հաստատելու, թէ տրամա-

բանութիւնն ու խղճմտանքը նոյն բանը չեն, եւ թէ մարդուս բարոյական բնութիւնը որոշ եւ ենթակայական դոյութիւն մը ունի, բայց սակայն մտադիւրութեամբ կ'ընդունինք որ խղճմտանքն ու տրամաբանութիւնը իրարու հետ շատ մօտ եւ կարեւոր յարաբերութիւն մը ունին : Անանկ ծանրակշիռ յարաբերութիւն մը, թէ գործնականապէս նկատելով եւ թէ փիլիսոփայապէս, որ հոս պիտի մը-նանք քիչ մը՝ անոր վրայ քանի մը բացատրութիւն ընելու :

394. *Խղճմտանքին ու տրամաբանութեան մէջ եղած սերտ կապակցութեանը վրայ :*

Տրամաբանութիւնը՝ դիւրին է յիշել որ՝ զուտ իմացական գործողութիւն մըն է, որ կը կազմուի կարգով մը իրարու յաջորդող առաջարկութիւններէ, եւ նոյնպէս մէկմէկու ետեւէ յաջորդող յարաբերական թելադրութիւններէ կամ յարաբերութեան իմացութիւններէ, եւ սակայն՝ ինքնին նկատելով՝ տիրապէս չարժութիւն կամ բազձանք ըսուած բան ամենեւին չի պարունակեր իր մէջը : Մէկ այս պատճառն բոլորովին կը զատէ տրամաբանութեան կարողութիւնը մարդուս բարոյական բնութենէն, որն որ՝ իր ներգործութեամբը՝ տրամաբանութեան կարողութեան պէս իմացութիւններ կամ նոր իմացական տեսութիւններ չի ծագեցըներ ամենեւին, այլ իրեն ծագեցուցածը միայն բարոյական չարժութիւններ եւ բարոյական պարտականութեան զգացումներ է : Հաւանականաբար ամէն մարդ կրնայ ըսել վստահութեամբ՝ թէ իր գիտակցութեամբը մէկ տարբերութիւն մը կ'իմանայ հաւանութեան եւ անհաւանութեան բարոյական չարժութիւններուն ու լոկ համեմատութեան եւ անհամեմատութեան իմացական իմացողութիւններուն մէջտեղը, որ այդ իմացողական ճանաչմունքը տրամաբանութեան յատուկ է : Գիտակցութեան աչքին առջեւը՝ այս անտարակոյս է որ՝ այս երկու բանները բոլորովին տարբեր են մէկմէկէ բնութեամբ. եւ անհնարին կը սեպուին իրարու տեղ առնուելու եւ կամ երկուքը նոյն բան համարուելու : Բարոյական զգացումը ուրիշ բան է, եւ իմացական ճանաչումը կամ թելադրութիւնը, որ թէ՛ տրամաբանութեան ընթացքին մէջ եւ թէ եղած հետեւութեանը մէջ կայ, ուրիշ բան :

Թէպէտ եւ տրամաբանութեան կարողութիւնն ու խղճմտանքը ասանկ իրարմէ որոշ են բնութեամբ, սակայն յարաբերութեամբ խիստ մօտ կապակցութիւն ունին մէկմէկու հետ, ինչպէս որ վերը ակնարկեցինք. այս պատճառաւ՝ որ իմացականութիւնը, եւ մանաւորաբար տրամաբանող կամ հետեւութիւն հանող մասը, բարոյականին ներգործութեանցը հիմը կամ խարիսխն է : Պէտք է որ մէկ

բան մը գիտնանք առաջ, անոր վրայ իմացումն եւ հմտութիւն ունենանք, որ հապա թէ կարող ըլլանք այն բանին վրայ բարոյական ճանաչումն ալ ունենալու։ Բարոյական ճանաչողութիւննիս, ինչպէս որ արդէն առիթ ունեցած ենք բացատրելու, մեծ ճշդութեամբ մեր իմացական ճանաչողութեանը կը համեմատի։ Որ ըսել է թէ իր ըրած որոշումներուն հիմերը կը փոխոխին, իմացականին ներկայացուցած նոր հմտութիւններովը։ Հետեւաբար չենք կրնար կատարեալ վստահութիւն ունենալ անանկ բարոյական որոշման մը վրայ, որ տհաս կամ անկատար հմտութեան վրայ հիմնեալ է։ Որչափ որ զգուշութեամբ եւ խոհականութեամբ տրամաբանենք մէկ բանի մը վրայ, այնքան կատարեալ կերպով կը հասկընանք այն բանը թէ՛ ինքնին եւ թէ իր ունեցած յարաբերութիւններովը, եւ այնչափ վստահութեամբ կրնանք ընդունիլ մեր խղճմտանքին ձայնին անոր բարոյական որոշութեանը վրայ ազդած վճիռը։

395. Նախընթաց հատուածին վրայ բացատրութիւն։

Նախընթաց հատուածին մէջ ըրած դիտողութիւններնիս դիւրութեամբ կը բացատրուի։ Երբոր՝ օրինակի աղագաւ՝ մէկու մը համար միւսի մը ստացուածքը գողցեր է կ՛ըսուի, կը գտնենք որ խղճմտանքնիս՝ ընդհանրապէս խօսելով՝ պատրաստ է մեր բնութեանը Արարչին իրեն սահմանած պարտքը կատարելու. սակայն երբեմն կ՛ըլլայ որ իր տալու վճիռները կը յապաղին եւ կ՛արգիլուին՝ տրամաբանութեան կարողութեանը ընելու հետաքննութիւններուն եւ հանելու հետեւութեանը ժամանակ տալու համար։ Տրամաբանութիւննիս իր հետազօտութիւնները կ՛ընէ, եւ թերեւս կը գտնենք որ այն ըսուած գողութիւնը երկար ժամանակեայ խորհուած բան մըն է եղեր. եւ ոչ միայն մասնաւոր փորձութիւն մը չըլլալով, այլ եւ մեծ մեզք ըլլալը աղէկ դիտնալով գործուեր է։ Այս պարագաները նկատելով խղճմտանքն ալ անմիջապէս իր ընելու վճիռը կուտայ։ Սակայն կարելի է ըրած հետաքննութիւններնէս կ՛իմանանք որ գողութիւնը յետին կարօտութեան եւ հետեւաբար մեծ փորձութեան մէջ գործուեր է. եւ անկէց զատ՝ անանկ ստացուածք մը գողցուեր է, որուն վրայ եղած անձնական ստացման իրաւունքը՝ հասարակաց հաւանութիւնովը՝ այնքան ճիշդ եւ բացարձակ չի սեպուիր, ինչպէս որ ստացուածքներու վրայ։ Այս պարագաներուն մէջ դարձեալ խղճմտանքնիս առջինին պէս կը դատապարտէ յանցաւորը, սակայն հաւանականապար մեղմ վճռով մը։ Բանին ինսոր ըլլալը աւելի եւս փնտռտուքով՝ կը տեղեկանանք որ՝ թէպէտ եւ ստացուածք մը կայ առնուած, եւ ան ալ տերոջը մեծ կորուստ ըլլալով, սակայն սխալմամբ առնուեր է. բոլորովին դիտաւորեալ բան մըն է եղեր։ Այս տեղ խղճմտանքնիս՝ այս նոր երեւան ելած պարագային յարմարելով՝ այն կարծեցեալ գողութիւնը բոլորովին անմեղ կը վճռէ։

Ուստի խղճմտանքը, տրամաբանութենէն որչափ ալ որ որոշ է, իմացման եւ բաղդատութեան այլ եւ այլ կարողութիւններէն, մասնաւորաբար տրամաբանութենէն օգնութիւն եւ հաստատութիւն կ՛ընդունի։ Տրամաբանութեան կարողութիւնը, իրաւամբ իրեն ընծայած աստիճաններս որչափ բարձր ալ որ ըլլայ, գէթ այս բանիս մէջ առարին ճանչնալու ենք, եւ բարոյական կարողութեան իրրեւ սպասաւորկան եւ աղախինը պէտք է որ սեպենք։ Եւ ասկէ ի զատ՝ բարոյականը, թէ որ կողմնական խանգարիչ ազդեցութիւններ չըլլան, տրամաբանութեան առեն առեն ներկայացուցած նոր նոր ճշմարտութիւններուն եւ յարաբերութիւններուն կատարելապէս համաձայնելով՝ կը փոխոխի։ — Այս սերտ կապակցութեան եւ խղճմտանքին տրամաբանութենէն ընդունած այս մեծ օգնութեան համար է որ երբեմն այս երկուքը իրարու հետ չփոթած են։ Սակայն ուղիղ մտաւոր տեսութիւններ ունենալու համար էապէս հարկաւոր բան մըն է՝ որ այս ծուռ դաղափարը չիակուի, եւ որ մեր մտաւոր բնութեան այս երկու մասերուն մէջ եղած ճիշդ յարաբերութիւնը աղէկ հասկըցուի.

396. Խղճմտանքին կրթութեանը կամ դաստիարակութեանը վրայ։

Այս գլխուն մէջ ըսուածներէն կը հետեւցընենք թէ՝ փիլիսոփայական նկատելով՝ խղճմտանքի կրթութեան կամ դաստիարակութեան պէս բան մը ըլլալու է։ Մխոք ունինք բարոյական դաստիարակութեան վրայ ուրիշ տեղ մը աւելի լիովին խօսելու, սակայն արժան է որ հոս մէկ երկու խօսք խօսինք այս հիմնական ըրած դիտողութիւններնուս հետ մէկտեղ։ Ինչ եւ իցէ բանի համար որ ըլլայ՝ մէկը չի կրնար ըսել թէ ես այս բանը խղճմտանքիս դաստիարակութեանը կը յանձնեմ, եւ անոր ըրած որոշումը կը բռնեմ, առանց աշխատելու բանին ինչ ըլլալը պէտք եղած տեղեկութիւնովը եւ ըստ արժանւոյն այն կարողութեան առջեւը ներկայացընելու, որ դատաւորի պաշտօնը ի գործ պիտի դնէ անոր վրայ։ Թէ որ քաղաքական արդարութեան առեանի մէջ նստած դատաւոր մը՝ առանց մէկ բանի մը պարագաները իմանալու, առանց այն բանին վրայ վրկռութիւններ ունենալու, եւ առանց օրէնքի՝ արդար վճիռներ կրթնայ տալ, Զգացողութեանց մէջ դատաստանական աթոռի վրայ նստած իշխանութիւն բանեցընող հոգեղէն դատաւորն ալ՝ առանց

իմացականութենէն մէկ բանի մը վրայ պէտք եղած հմտութիւնները ընդունելու՝ ուղիղ դատաստան կրնայ ընել. եւ երբոր կ'ըսենք որ մէկ բանի մը պարագաներն հարկաւոր է որ աղէկ հասկըցուի, այս ալ կրնանք յաւելուլ՝ թէ ոչ միայն ինքնին առանձնակի հասկըցուելու են, այլ նաեւ իրենց մէկմէկու հետ ունեցած յարաբերութիւններովը եւ կապակցութիւններովը։ — Ասիկայ բարոյական կըրթութեան կամ բարոյական դաստիարակութեան մէկ մասն է։ Ուրիշ խօսքով՝ բարոյական վճռադատութեան յատուկ աւարկաներն եղող իրերու վրայ՝ որ խիստ բազմաթիւ են՝ ուղիղ խղճմտանք ունենալու համար, հարկաւոր է մեր հմտութեան ասպարէզը ընդարձակել. պէտք է շատ գիտնալ, շատ խորհիլ, եւ շատ դատել։

397. Խղճմտանքով գործուած յանցանաց վրայ։

Երբեմն ասանկ խնդիր մը ծագած է, թէ Արդեօք յանցաւոր եւ պատժապարտ սեպելո՞ւ է մէկ մարդ մը խղճմտանքով ըրած որ եւ իցէ մէկ գործին համար. օրինակի համար՝ ինչպէս որ այնինչ տեղի վայրենիները կը սեպուի թէ խղճմտանքով կը դարձեն, երբոր իրենց ծերացած ու տկարացած ծնողքները կը թողուն երեսի վրայ որ կորսուին։ Այս դլխուն մէջ եղած դիտողութիւններուն նայելով՝ պատրաստ ենք այս խնդրոյն ատորաստութեամբ պատասխանելու։

Տեսանք որ մեր բարոյական բնութիւնը՝ իմացման եւ տրամաբանութեան կարողութիւններուն հետ ունեցած սերտ կապակցութենէն՝ ըստ չափու մեր իշխողութեանը տակն է։ Կրնանք զանիկայ լուսաւորել եւ ուղիղ ճամբու մէջ առաջնորդել. կրնանք նաեւ խաւարեցընել եւ ուղիղ ճամբէն խոտորեցընել, եւ երբեմն ամենաանարժան եւ մեղանչական գործքերու հաւանութիւն ցուցընել տալ։ Ուստի մարդիկ ուղիղ խղճմտանք ունենալու են. ամէն բանէ առաջ այս մեծ եւ բարձր սկզբունքին իրենց մտադրութիւնը տալու են եւ պարտական են տալ. եւ թէ որ զանցաւութեան թողուն, իրենք պատասխանատու են։ Ասանկ որ չըլլայ, շատ դիւրին եւ յարմար ճամբայ մը պատրաստած կ'ըլլանք Սրբաքննութեան Աստուածներուն ըրած բոլոր անդթութիւնները եւ Պապականաց ընդդէմ Բողոքականաց ըրած հալածանքները եւ սկիզբէն հետէ թէ՛ անհաւատից եւ թէ ժողովրդոց վրայ եղած անզգամ եւ բռնաւորական գործքերը արդարացընելու։

Եւ այս դրութիւնը, թէ մարդիկ ծուռ խղճմտանք ունենալնուն համար պատասխանատու են եւ յանցաւոր, ձեռնունին եղած հըմտութեան միջոցներուն եւ խղճմտանքին չխոկելու կարողութիւններուն համեմատ, քաղաքավարեալ ազգերու ոյ կը պատչաճի,

յեսին տգէտ եւ վատթար վայրենացոյ ալ։ Իրաւ է թէ մէկը պէտք չէ որ յանձն առնէ ամէն պարագաներու մէջ այդ յանցանքին ինչ աստիճան ըլլալը դատելու. վասն զի մէկը չկայ որ ասոր բաւական ըլլայ։ Մեր ըսել ուզածը այս է միայն, թէ երբոր մարդիկ չարութիւն գործած առեններին (այսինքն՝ մարդոց ընդհանուր բարոյական զգացողութիւններովը եւ Աստուծոյ օրէնքովն ու կամքովը դատապարտուած բան մը ըրած առեններին) հաւանութեան չարժութիւն կ'իմանան ներսիդինին, ու միայնգամայն իրենց հասողութեանը տակն ինկող հմտութեան աղբիւրներ ունին զանց ըրած, որոնք եթէ իրենց մտքին առջեւը դրուելու ըլլային անանկ բարոյական զգացում պիտի չունենային ըրած գործքերնուն վրայ, յանցաւոր են իրենց ձեռքն եղած գիտութեան աղբիւրները այդպէս զանց առնելնուն համար. եւ հետեւաբար այդպիսի պարագաներու մէջ՝ ներքին հաւանութեան չարժութիւն ունենալնին յանցաւորութենէ չեն աղատիր։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԶԴԱՑՄՈՒՆՔ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

398. Բարոյական պարտականութեան զգացումներն որոշ են բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան զգացումներէն։

Նախընթաց Գլխուն մէջ ծանուցինք որ Բարոյական Զգացողութիւններն կամ Խղճմտանքը, երբոր իր բաղադրիչ տարրները կը քննենք, կը գտնենք որ երկու կարգ զգայմանց կը վերածի, այն է՝ Բարոյական Շարժութիւնք եւ Պարտաւորութիւնք։ Բարոյական Շարժութեանց վրայ, այսինքն բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան զգացումներուն վրայ, որ միայն առեններ են այդ բաժանման տակ բովանդակեալ մտաւոր հանդամանքներն, ըստ կարի խօսած ըլլալով, հիմայ յառաջ երթանք միւս կարգը հետազօտելու, այն է Բարոյական Պարտականութեան զգացումները։

Արժան է հոս ծանուցանել՝ թէ փիլիսոփայական գրութիւններու մէջ շատ քիչ խօսք եղած է մտաւոր հանգամանաց այս կարգին վրայ՝

զանիկայ զատ ու որոշ մասն մը սեպելով, այլ ընդհանրապէս խըղճմըտանքի ընդհանուր անուանովը մեր արդէն քննած բարոյական չարժառիթներուն հետ չխոթած է։ Ուստի այս պատճառաւ, ու նաեւ այս զգացմանց՝ կանքին գործնական ներգործութեանցը եւ վարդապետութեանը հետ խիստ կարեւոր կապակցութիւն մը ունենալնուն համար, հարկաւոր է որ զանոնք քիչ մը աւելի զգուշութեամբ քննենք ։

399. Պարտաւորացուցեանց գոյութեանը ապացոյց գիտակցութենէն :

Ահա նիւթիս վրայ մեր ընելու առաջին խնդիրն այս պիտի ըլլայ, թէ արդեօք այս յիշեալ մտաւոր հանգամանքներն իրօք եւ որոշ կերպով կա՞ն մարդուս ներսիդին։ Մարդկային բնութեան մէջ իրօք այս կերպ զգացմունք ըլլալը կը հաստատուի՝ նախ մեր գիտակցութենէն ։ Մենք ապահովութեամբ կրնանք որ եւ իցէ մարդու ներքին ճանաչմանը եւ յիշելութեանցը ձգել բանը, եւ հարցընել՝ թէ արդեօք իր կենացը ընթացքին մէջ եղած չէ՞ անանկ առիւններ, որ մէկ նոր եւ իշխանական մտաւոր հանգամանք մը խնացած է ներսիդին. մէկ մասնաւոր սակայն անսահմանելի մտաւոր տիպարում մը, որ պահանջած է իրմէն այսինչ մասնաւոր գործը ընել կամ այնինչ բանը ընելէն հրաժարիլ, մինչեւ անդամ այդ պահանջումը իր շահուն եւ բաղձանացը դէմ գալով։ Եւ թէ որ փորձառու եղած է այս կերպ մտաւոր հանգամանքի մը, ահա անիկայ մէկ օրինակ մըն է բարոյական պարտաւորացութեան. պարտքի զգացում մըն է. ճիշդ այն նոյն բանն է՝ որ երբոր դժուարանք եմ ընել կամ չընել կ'ըսենք կ'իմացուի ։

Բացատրութեան համար սա տիպարական եւ պարզ օրինակը առնենք ։ Մարդուն մէկը փողոցին անցած առենը ճամբուն վրայ ծերունի մէկը կը տեսնէ նստած, որուն վրայ կարծութեան՝ թշուառութեան եւ արժանաւորութեամբ օգնութիւն խնդրելուն ամէն հանգիշ նշանները կ'երեւնայ. այդ մարդը այդ խնդրին հայ՝ հանդերձ եւ առակ կու տայ, գիտակցութեամբը զգալով՝ որ այդ բանը ոչ թէ անձնական շահու կամ վայելման մը դիտումով կամ ինչ եւ իցէ անձնասիրական չարժառիթով կ'ընէ, այլ ներքին մտանաւոր տիպարան մը դրդումովը եւ առաջնորդութիւնովը, որն որ տիպարար կ'ունենանք ներսիդինիս երբոր այս կամ այն բանը ընելու պարտական եմ կ'ըսենք. եւ երբոր այս բանը կ'ըլլայ, ահա անանունը եւ այն տեղը որուշ հմտութիւն կ'ունենայ այն բարոյական զգացման վրայ որ մեր խօսքին նիւթն ենք եղած ։ Եւ այդ հմտութիւնը իրեն առնուղը դիտակցութիւնն է ։

400. Նոյն նիւթին վրայ ուրիշ ապացոյց մ'ալ մարդոց վարմունքէն ։

Մեր բնութեանը մէջ պարտականութեան զգացմունք ըլլալը կը ցուցնուի նաեւ մարդոց ընդհանուր վարմունքէն ։ — Սա ճշմարիտ է եւ չենք կրնար ուրանալ թէ պարտուց ճանաչումներէն դուրս ու զատ ուրիշ չարժառիթներ շատ անգամ կը ներգործեն մարդոց վրայ, իրենց ունեցած բաղձանքը, երկիւղները, յոյսերը, համակրութիւնները, իրենց ներկայ եւ ապագայ շահերը, ամէն ալ ազդեցութիւն ունին վրանին ։ Սակայն վատ եւ ամենաւերի հաստատութեան վկայութիւն չունեցող վարկում մը ձեւացուցած կ'ըլլանք մարդկային բնութեան վրայ, եթէ ըսենք թէ երբէք բարձրագոյն կարգի չարժառիթներով չեն գործեր ։ Բազմաթիւ դէպքերու մէջ կը գտնենք որ ինչ որ իրենց պարտքն է՝ այն կ'ընեն, ընդդէմ իրենց ունեցած վախերուն եւ համակրութիւններուն եւ իրենց աչքին առջեւն եղած շահուն ։ Այլ եւ այլ մարդիկ անտարակոյս այլ եւ այլ գաղափարներ պիտի ունենան շահախնդրական եւ անձնասիրական չարժառիթներու չատութեանը կամ քիչութեանը վրայ, մարդկային բնութեան ազկութիւններուն կամ դէչութիւններուն վրայ ունեցած համոզմունքներնուն համեմատ. սակայն մարդոց գործոցը սկզբունքներուն վրայ զգուշութեամբ եւ անաչառութեամբ դիտողութիւն մը ընելէն ետեւ՝ անհնար է արդարութեան եւ պատուոյ տարերքը բոլորովին արտաքսելը ։ Թէ որ պատմութիւն ըսուած բանին մէջ ճշմարտութիւն կայ, միշտ եւ մինչեւ անդամ ընկերութեան խիստ ապականած տեղներուն մարդիկ գտնուած են ։ Եւ թէ որ մարդոց գործքերէն իրենց բարքը հետեւցընելու պատճառութիւն ունինք, որ ստուգիւ ունինք այդ ազատութիւնը, վստահութեամբ կրնանք հաստատել թէ հիմայ մեր օրն ալ կան այսպիսի անձինք ։ Իսկ ճշմարտապէս արդարութիւն եւ պատիւ պահող մարդ ըսելով ալ կը հասկընանք այն մարդը, որ պարտուց զգացողութենէ՝ բարոյական պարտականութեան զգացումներէ չարժուելով կը գործէ, եւ ոչ թէ ատոնց կարգի չարժառիթներով ։

401. Ուրիշ ապացոյց մըն ալ լեզուէ եւ զրականութենէ ։

Մարդուս բնութեանը մէջ պարտաւորիչ զգացումներ ըլլալը չէ թէ միայն ամէն մարդու ինք իր գիտակցութենէն եւ ընդհանրապէս մարդոց վարմունքէն, այլ լեզուէ եւ գրականութենէ ալ կը հաստատուի ։ Բազմաթիւ լեզուներու մէջ, եւ հաւանականաբար ամէն լեզուի մէջ, պարտականութեան զգացողութիւն կամ պարտուց

զգացմունք ցուցընող բառեր կան : Մէկը չի կրնար ընկերութեան յառաջդիմութեանը եւ անհատ անձանց վիճակին եւ բարքին վրայ պատմութիւն մը ընել առանց այս կերպ բառեր դործածելու : Թէ որ իրաւունք , յանցանք , պղտութիւն , առաքինութիւն , արժանաւորութիւն, մեղսութիւն, անարժանաւորութիւն, բարի , չար, պարտ է , պարտ , պարտականութիւն եւ ուրիշ ասանկ խնամաներ առած բառերը Հայերէն լեզուէն կարելու դուրս ձգելու ըլլայինք , (այս նոյն բանը ուրիշ լեզուներու համար ալ կրնանք ըսել ,) իսկոյն անբաւական կ'ըլլար մարդոց դործքերուն մէջ այն յարաժամ պատահող երեւոյթները բացատրելու : Արդ՝ այս բառերն որ կը տեսնենք՝ բառնաւոր եւ պատշաճ է կարծել՝ թէ առանք մէկ բան մը կ'ակնարկեն անշուշտ , մէկ խնամս մը ունին , մէկ հատատութիւն մը կը ցուցընեն : Բայց ինծի՛ր կրնանք այս խօսքը ըսել առանց համան , մինչեւ որ իրօք պարտականութեան զգացմունք ըլլալը չընդունենք :

Զատ զատ բառերը ու խօսքերը թողունք եւ լեզուաց դրագիտութեան քննութեանը եթէ անցնինք , դարձեալ այս նոյն վախճանին կը հասնինք : — Ամէն ազգի դրականութեան մէկ մեծ մասը բարոյական սկզբանց եւ զգացմանց ցուցմունք եւ հատատութիւն է : Ա՛յս բաները՝ չէ թէ միայն բարոյախօսներու այլ եւ պատմիչներու՝ բանաստեղծներու՝ առնականներու եւ օրէնսդիրներու բազմադիմի դործքերուն մէջ բարձր տեսիլանով մը կ'երեւնան : Բայց թէ որ առաքինութեան եւ մեղսութեան՝ պարտականութեան սուրբ հարկադրութիւններուն եւ լոկ անձնական շահու պահանջմունքներուն մէջտեղը իսկական եւ մշտնջենաւոր որոշումն չըլլար , առանց այնչափ դործքերու մէջ յառաջ բերուիլը բոլորովին անպատշաճ եւ անխնամ սխալմունք մը պիտի երեւնար անշուշտ :

103. Ուրիշ ապացոյց մըն ալ այս զգացմանց հարկաւորութենէն :

Ցառաջ բերած դիտողութիւններնուս հետ մէկտեղ այս հարցումն ալ կրնանք յառնելու՝ Ի՞նչ կ'ըլլար մարդոց վիճակը կամ ինչ կ'ըլլար ընկերութիւնը՝ առանց բարոյական պարտականութեան հիմանը : Անշուշտ պարտականութեան հիմ մը ըլլալու է մէկ տեղ մը : Զենք կրնար տեսնել թէ ինծի՛ր կրնար դրացի դրացիի հետ եւ գաւառ գաւառի հետ միացընող կապը սկսաբ եղածին չափ հաստատութիւնով եւ յարատեւ ամրութիւնով մնալ առանց այսպիսի հիման մը : Թէ որ մեր կազմութեանը այս մասն ջնջուէր , յայնժամ իսկոյն քաղաքական ընկերութիւնը չի՛ր քակուեր : Բանաբարութիւնը՝ անդգամութիւնը եւ յետին խառնակութիւնը չի՛ր ըլլար անոր անմիջական հետեւութիւնը : Ընկերութեան բնական բաղձանքը,

մարդուս ունեցած հանգրութիւնները , մեր բնութեան անձնասիրական շահախնդրութիւնները թերեւս քիչ մը օգնութիւն կարենային ընել այս չար հետեւանքները նուազցընելու , բայց չէին կրնար բոլորովին խափանել : Բարոյական աշխարհին գործքերը կանոնաւորող այն երեւելի իշխող սկզբանց խախտուելուն հետ մէկտեղ չուտով ընկերութեան չարժումնքներն ալ տակն ի վրայ կ'ըլլային , եւ անկէ ալ ամէն կերպ անպատմելի չարիք յառաջ կու գար :

103. Պարտականութեան զգացմունք պարզ են եւ սահմանի ընդունակութիւն չունին :

Նախընթաց հատուածին մէջ բառածներուն նայելով՝ վստահութեամբ կը հաստատենք թէ բարոյական պարտականութեան զգացումներն կամ պարտադրացութիւններն , իրենց նախորդ բարոյական զգացողութիւններէն որոշելով՝ որոնք լոկ հատանութեան եւ անհատանութեան չարժութիւններ են , իրօք կան մարդուս բնութեանը մէջ : Առանց բնութիւնը դիտած ատենիս , թէպէտ մենք զմեզ կարող չենք սեպեր բանաւոր խնամով մը անոնց ինչ բան ըլլալը յանկուցիչ կերպով բացատրելու , սակայն մէկ քանի յատկանշական նշաններ կամ հանգրանաքներ ունին , որ անոնք կ'ուզենք յառաջ բերել , եւ տակաւ առաջին տեղեկութիւններս այս է , թէ այս մասնաւոր հանգրանաքները պարզ են : Զենք կրնար զանոնք ի մասունս բաժանել , ինչպէս որ յոգեւոր մասնաւոր հանգրանաքները կրնանք ընել : Եւ՝ իրրեւ ասոր հարկաւոր հետեւութիւնը՝ սահմանի ալ չեն դար : Եւ սակայն չենք կրնար ընդունիլ որ այս իրենց պարզութիւնը եւ անկէ հետեւած սահմանի անընդունակութիւնին պատճառ մըն է որ մարդիկ անոնց ինչ բան ըլլալուն վրայ տգէտ ըլլան , Իրաւ է թէ այն մարդն որ երբէք պարտականութեան զգացումը իր ներսիդին ունեցած չէ , ուրիշներուն ըրած նկարագրութիւններէն անոր բնութեանը վրայ այնչափ բան միայն կրնայ իմանալ , որչափ որ կարող ծիտածանին դոյներուն ինչ բան ըլլալուն վրայ ուրիշին բառածներէն հմտութիւն կրնայ ունենալ : Սակայն առանկ մարդ կրնայ դանուիլ կարծելն ալ քիչ մը դժուար բան է , ամէն կերպ մարդոց մէջ եւ մարդկային վարմունքներուն ամէն տեսիլանին մէջ հատանականապար չի դտնուիր առանկ մէկը , եւ ուստի վստահութեամբ կրնանք ըսել՝ թէ ամէն մարդ , ուրախութեան՝ տրտմութեան եւ հատանութեան զգացումներուն ինչ բան ըլլալը որչափ որ դիտէ , պարտականութեան զգացման վրայ ալ նոյնչափ հմտութիւն ունի : Ուրիշ խօսքով՝ մարդիկ որ եւ իցէ ուրիշ պարզ ձանա-

թուխեան կամ զգացման վրայ ինչ ասոիճան որոշ գաղափար որ ունին, նոյնը այս զգացման վրայ ալ ունին։

404. Պարտականութեան զգացումը այլ եւ այլ ասոիճաններ ունի։

Սակայն այս հնոութիւնը ունենալու համար, որն որ յայտնի է թէ լոկ ասհմանով մը ձեռք ձգելու բան չէ, մեր գիտակցութեանը դիմելու ենք։ Հարկ է մեզի մտքերնուս դիտողութիւնը դէպ ի ներս ինք իրեն վրայ դարձնել, եւ ներսիդիմս դարձած դործողութեանց ընթացքը հետազննել, համեմատութեան՝ փոքութեան եւ դործոց այլ եւ այլ ասոիճաններուն մէջ, որոնք այնքան յաճախ կ'ընդմիջեն կենաց հանդիսները։ Այն նոյն դիտակցութիւնն որ այս զգացման դոյութեանը եւ անոր ընդհանուր բնութեանը վրայ հըմտութիւն կու տայ մեզի, այս տեղեկութիւնն ալ կը հաղորդէ՝ թէ անոր այլ եւ այլ ասոիճանները կան։ Այս բանը առաջները ուրիշ մեսոով հանդամանքի մը վրայ բերած ծանօթութիւններովս կը բացատրեմ։ Հետեւեալ բաւ պատճառ մեսոու հանդամանքի մը անուն է. սակայն մէկը չի տարակուսիր որ հետեւեալին այլ եւ այլ ասոիճանները կ'ըլլան, որոնք գանազան բաւերով կը ցուցընենք, ինչպէս կարծէք՝ հետեւանականութիւն՝ բարձրասոիճան հետեւանականութիւն եւ տուգութիւն։ Աոանկ ալ պարտականութեան զգացումը յայտնապէս կ'իմանանք որ այլ եւ այլ ասոիճաններ ունի, եւ շատ անգամ այս ասոիճանի գանազանութիւնները կերպ կերպ բաւերով եւ խօսքերով կ'արտայայտենք, ինչպէս բարեկական յորդոր՝ թէեւ կամ զօրաւոր յորդոր, անկատար կամ թէեւ պարտականութիւն, կատարեալ կամ անհրաժեշտ պարտականութիւն, եւ այլն։

405. Պարտագործութեանց իշխանական եւ սեպհական բնութիւնը։

Պարտագործութեանց վրայ այս տեղեկութիւնն ալ կրնանք յաւելուլ՝ թէ միշտ իրենց մէջը մէկ ներգործութիւն մը, մէկ ըլլալու բան մը կը պարունակեն։ Եւ դարձեալ երբէք այս զգացումներն չեն ծագիր մեր ներսիդիմս առանց մէկ ներգործութիւն մը եւ իրական ներգործութիւն մը հնարաւոր ըլլալու կամ հնարաւոր սեպուելու։ Մենք երբէք բարոյական պարտքի տակ չենք ճանչնար ինքզինքնիս մէկ բան մը ընելու, որն որ՝ միանգամայն համոզուած ենք թէ՝ մեր կարողութենէն դուրս է կատարելը։ Այս պարագաներուն տակ է որ այս զգացումը կը ծագի. եւ թէպէտեւ չենք կրնար սահ-

մանել ինչ բան ըլլալը, սակայն մէկ ուրիշ հանգամանքն ալ, թէպէտ քիչ մը անկատար կերպով, կրնանք ակնարկութեամբ ծանուցանել։ Բնելիքնիս կը հասկըցուի սա բաւերով. սոիպատում՝ դըրդումն՝ կամ մղումն։ Ամէն մարդ դիտակցութեամբը կը զգայ որ բարոյական պարտականութեան զգացմանց բնութեանը մէջ սոիպատման կամ դրդման պէս բան մը կայ. սակայն այդ բաւերուն նիւթական մտքովը չէ ամենեւին։ Մարմինի վրայ ի գործ դրուած մղման կամ սոիպատման պէս բան չկայ բնաւ, որն որ անդիմադրելի ալ կրնայ ըլլալ։

Պօղոս Առաքեալ կ'ըսէ, Քրիստոսի սէրը մեզ կը պնդէ։ Ի՞նչ է այս խօսքին մեսոը։ Այս է միայն՝ թէ Քրիստոսի իր փրկագործութեանը ցուցուցած ողորմութիւնը անանկ պարտականութեան զգացում մը շարժած է իրենց ներսիդիմս, որ իրենք իրենց մէջ զըժկամակութիւն մը կը գտնեն անոր թելադրութիւններուն դէմ դրնելու։ եւ միաբերնին դրած են ամէն կողմ քարոզելու այն ողորմութիւնը, եւ բոլոր մարդիկ յորդորելու որ զանիկայ ընդունին։ Եւ այս կերպ իմաստներով է որ այնքան յաճախ կ'ըսենք, հարկ է՝ պարտական ենք՝ կամ, մինչեւ անգամ, սոիպատած ենք՝ այսինչ բանը ընելու եւ այնինչ բանը չընելու. որ այսպիսի խօսքերն՝ իրենց սկզբնական իմաստովը՝ ներսիդիմս անանկ զգացում մը ըլլալը կը ցուցընեն, որն որ մեծ իշխանութիւն մը ունի կամքերնուս վրայ։ Բայց՝ թէպէտեւ յիշեալ զրուցուածքները այս զգացման այս հանգամանքը կը բացայայտեն, սակայն շատ անկատար եւ անորոշ կերպով մը, եւ միայն գիտակցութիւնիս կրնայ կատարելապէս հասկըցընել մեզի անոր այս յատկութիւնը։

406. Պարտականութեան զգացումները լոկ հետեւութեան եւ անհետեւութեան զգացումներէն կը տարբերին։

Կարելի է թէ աոանկ մէկ խնդիր մը ծագի թէ ինչու՞ համար այս զգացումները Շարժութեանց հետ չենք դասեր, մանաւորապէս բարոյական շարժութեանց հետ։ Յայտնապէս հարկ չեղած տեղը աւելի բաժանումներ եւ կարգեր ու դասեր աւելցընելուն անպատշաճութիւնը ճանչնալով, արդէն ըսուածներուն վրայ մէկ երկու խօսք ալ յաւելունք՝ այս խնդրոյն պատասխան։ — Յիշեալ մեսոու հանգամանքները շարժութեանց հետ չդասեցինք՝ նախ այս պատճառաւ, որ աոանք այն վաղանցիկ բնութիւնը չունին, որն որ բոլոր շարժութեանց յատկական որպիսութիւնը ըլլալ կ'երեւնայ։ Աոանք սովորաբար անոնց պէս արագութեամբ մարդուս հոգւոյն

մէջ չեն ծագիր ու անցայտ ըլլար, անոնցմէն մէջէն անցնող փոյթերին նման յանկարծ չզգայզգալով ու խոկոյն անհետանալով. այլ կամաց կամաց ու աստիճան աստիճան հաստատութիւն առնելով՝ արեգական նման պայծառ եւ յարատեւ կը մնան։ Մէկ մարդ մը մէկ ժամու մէջօրէն հարիւրաւոր եւ միեւնոյն անգամ հակադարձ չարժութիւններ կրնայ ունենալ ուրախութեան՝ տրտմութեան՝ գեղեցկութեան՝ վհատութեան եւ ուրիշ կերպ կերպ չարժութիւններ։ Անոնք կու գան ու կ'երթան, կրկին կը գառնան ու նորէն կ'անցնին կ'երթան չարառնակ յաջորդութեամբ։ Սակայն հաւանական նարար մէկը չկայ որ կ'ըսէ՝ թէ պարտականութեան զգացումներն, որ մարդուս վարմունքը կառավարելու համար գրուած են եւ իր գործելու ամենէն մեծագոյն սկզբունքներն են, այսպիսի ոգով՝ փոփոխական եւ վազանցիկ բնութիւն մը ունենան։ Մէկ մարդ մը հինգ պարտականութեան զգացումի կ'ունենայ, եւ իրաւացի է նախատեսելը՝ թէ միեւնոյ որ մարդն առջեւը ներկայացող իրական հնարաւորութիւններն չափուն չփոխուին, այն նոյն զգացումի պիտի ունենայ վաղն ալ՝ գալ չարթուն ալ՝ եկող ամիս ալ՝ գալ տարի ալ։ Որչափ որ դժուար է իրեն նոյն իսկ իր հոգւոյն բնութիւնը փոխել ու իրմէ առաջացընել, նոյնքան դժուար է անգամ մը ներսիդին արմատացած պարտականութեան զգացումի ընկելը, քանի որ այն առարկաներն՝ որոնց որ այդ զգացումի վերաբերութիւն ունի՝ նոյնը կը մնան մարդին առջեւը։

407. Պարտականութեան զգացումներն մասնաւոր վերաբերութիւն ունին ապառնիին։

Պարտականութեան զգացումները չարժութեանց հետ, մասնաւորաբար բարոյական չարժութեանց հետ չգասելնուս մէկ երկրորդ պատճառն ալ այս իրական հնարաւորութիւնն է, որ պարտագործութիւնը մասնաւոր վերաբերութիւն ունին ապառնիին։ Բարոյական չարժութիւնները մասնաւոր առեւտուր մը զգացողութիւններ են. անոնք իրենց յատուկ արտիութիւն ունին, որուն ինչ բան ըլլալը գիտակցութենէն կ'իմացուի. սակայն անոնց պաշտօնը թէ՝ անցեալ եւ թէ ներկայ իրերու եւ գործերու արտիութիւնը դատել է միայն։ անոնք թէ անցեալ առիւնները եւ թէ ներկայ վարկեանին իրաւ եզած բաներուն բարի կամ չար ըլլալուն վրայ դատաստութիւն կ'բնեն. միայն այս մէկ բացառութեամբ՝ որ երբեմն ենթադրական բաներ ալ կը բերուին մարդին առջեւը որ անոնց վրայ բարոյական որոշում մը բնէ։ Սակայն միեւնոյն անգամ այս կերպ բաներուն մէջ ալ, միայն բարոյական դատման ներգործութիւնը նկատելով, հետազնութեան առարկաներէն աւելի ներկայ են։ Ապագաներէն այն առարկաները վրայ իր բնելու դատաստանը կ'բնէ, զանոնք բնութեան նկատելով. եւ ամէնը այնչափ է։ Անկէ անդին ուրիշ բան չունի բնելիք։

Սակայն յայտնի կ'երեւնայ որ պարտականութեան զգացումներն առանկ չեն։ Պարտականութիւն եւ պարտք բոլորովին հանգամանքներուն ապառնիին վերաբերութիւն ունին. անոնց բաներ մը կը նայեն՝ որ կամ պիտի կատարուին, եւ կամ կատարուելն պիտի հրաժարուին։ Անոնք մեզ դպիրքին հետ կը կապեն։ Պարտականութեան զգացումի բաներ չի կրնար ըլլալ, առանց ըլլալիք բաներ մը՝ թէ՛ ներքին՝ զգացնելի, եւ թէ արտաքին՝ դործով։ Անցեալը յաւերժականութեան մէջ կը մտնի, եւ ալ ներգործութեան ասպարէզ չ'բնծայեր։ Պարագան ու պարտաւորութիւնը անոր առիւնները չեն կրնար հասնիլ, եւ ժամանակին այն մասը ալ եւս փոխարինութեան առիւնները կը մնայ։

408. Պարտականութեան զգացումներն ժամանակով եզբ են հաւանութեան եւ անհաւանութեան բարոյական չարժութիւններէն։

Այս մեր քննած որոշումը բնելու համար դիտուելու կարեւոր պարագաներուն մէկ երրորդն ալ այս է, որ պարտականութեան զգացումները միշտ ժամանակով եզբ են հաւանութեան եւ անհաւանութեան բարոյական չարժութիւններէն։ Այս բանս նոյն պով կրնանք բացատրել։ Ըսենք թէ բարոյական նկատողութեան նիւթեր պարունակող յարատեւ իրողութիւն մը կու գայ առջեւնիս. մենք այդ իրողութիւնը կ'առնենք կը քննենք կը հետազոտենք։ յայտնի բրած դիտողութիւններուս համեմատ հաւանութեան կամ անհաւանութեան չարժութիւններ կը ծագին ներսիդիս։ Եւ մեր ներսիդին ըլլալիքը ամէնը այնչափ է, թէ որ ինչ եւ իցէ կերպով մը մէկ ուղղակի եւ ներգործական յարաբերութիւն մը չունենանք ներկայ կամ ապառնի բանի մը հետ։ Իսկ թէ որ ունինք, այն մեր ներսիդին ծագող բարոյական չարժութիւններէն եւեւ անմիջապէս կը յաջորդէ մէկ որոշ եւ հրամայական զգացում մը. պարտականութեան զգացողութիւնը, որ կը հարկադրէ մեզ գործելու կամ չգործելու, բնելու կամ չբնելու, պիջանելու կամ բնդդիմանալու, այնպէս՝ իբր թէ նոյն իսկ Աստուծոյ ձայնը ըլլար մեր հոգւոյն մէջ բարբառած։

Որչափ սովորական բան մրն է մէկ մարդու մը բսել թէ ինքզինքը բարոյական պարտքի տակ չի ճանչնար այսինչ բանը բնելու, այն

բանին վրայ ներսիդին հաւանութիւն չզգալուն համար կամ զանիկայ ընելը իրեն բարի չթուելուն համար, եւ կամ ընդհակառակն՝ այնինչ գործին վրայ հաւանութիւն զգալով կամ զանիկայ կատարելը բարի ճանչնալով՝ ինքզինքը պարտական կը ճանչնայ այն բանը ընելու : Որ այս խօսքը անշուշտ մէկ միտք մը ունի, եւ մէկ որոշում մը կ'ինացընէ սոսկ բարոյական չարժութեան ու պարտականութեան զգացման մէջտեղը. եւ ապացոյց է այն ընդհանրական հաւատքին ընդհանուր հաստատութեանը, թէ պարտականութիւնը բարոյական հաւանութենէ կամ անհաւանութենէ ետք է առեղով՝ եւ անկէ կախեալ : — Ա.յս դիտողութիւններով բանին վրայ նայելով, չենք կրնար պարտականութեան զգացումները բարոյական չարժութեանց կամ որ եւ իցէ կերպ չարժութեանց հետ դասել, այլ համոզուած ենք անոնց զատ ու որոշ տեղ մը ընծայելու : Սակայն, ըստ ամենայնի նկատելով բանը, զարմանք չէ բարոյական չարժութեանց պարտականութեան զգացմանց հետ շատ անգամ շփոթիլը, երբոր կը մտածենք վերոյիշեալ այն անխուսափելի կապակցութիւնն որ կայ երկուքին մէջ, եւ երբոր կը խորհինք նաեւ լեզուի անկատարութիւնը, որով որ շատ անգամ երկու կարգ մտաւոր հանգամանաց ալ միեւնոյն անունները կը տրուին :

109. Պարտականութեան զգացմունք տարբեր են բաղձանքներէն :

Ա.յս բացատրած պատճառներուս համար պարտականութեան զգացողութիւնք չարժութեանց հետ չեն դասուիր : Կրկին անգամ թերեւս հարցուի, թէ ինչո՞ւ համար Բաղձանաց ընդհանուր բաժանմանը տակ չեն դասուիր : Ա.յս խնդրոյն պատասխան՝ նախ այս կ'ըսենք, թէ մարդուս գիտակցութիւնը յատակ որոշում մը կ'ինացընէ այս երկուքին մէջ : Ասանկ կ'ընդունինք որ՝ գիտակցութեան հաստոցութեանը եւ ճանաչմանը տակն ինկող առարկաներուն մէջ քիչ կը գտնուին անանկ նիւթեր, որ բաղձանաց եւ պարտականութեան զգացման մէջ եղած տարբերութեանը չափ յատակ որոշելի ըլլան : կ'ընդունինք որ պարտականութեան զգացումներն՝ իրենց հաստատութիւնովը եւ մնայունութիւնովը բաղձանաց բնութեանը շատ կը մօտենան. սակայն սակաւ ինչ ներքին դիտողութիւն որ ըլլայ, մէկ անանկ որոշում մը կ'ինացուի երկուքին մէջտեղը, որ յիրաւի նշանաւոր եւ մշտնջենաւոր տարբերութիւն մըն է :

Բ. Ա.յս բանիս մէջ չէ թէ միայն մեր գիտակցութենէն տեղեկութիւն կրնանք ընդունիլ, այլ նաեւ մարդոց արտաքին գործքերուն դիտողութենէն ալ ծանօթութիւն մը կրնանք ստանալ : Մարդոց գործքերուն վրայ խօսած առեններս մէկ որոշում մը կ'ընենք. եւ

անոնց ըրածները երբեմն իրենց բաղձանքներուն եւ ցանկութիւններուն աղեցութեանը կու տանք, եւ երբեմն պարտաճանաչութեան զգացման իշխեցողութեանը. պարտաճանաչութիւնն ալ ուրիշ բան չէ, այլ մի եւ նոյն բարոյական պարտուց զգացումը կամ դրդումը, զոր պարտազգացութիւն բառով կը բացատրենք : Սակայն այս որոշումը ընելուն մէջ ամենէն պատշաճութիւն մը պիտի չըլլար, թէ որ բաղձանքն ու պարտականութեան զգացմունքները մի եւ նոյն բանն ըլլային. եւ ատոր համար անդէպ եւ անիրաւ ամբաստանութիւն մը պիտի ընէինք, թէ որ մարդոց վրայ ասանկ բան մը հաստատէինք՝ թէ առ հասարակ ամէնն ալ այնպիսի մէկ որոշում մը կ'ընեն, որն որ հիմն չունի բնաւ :

110. Նոյն նիւթին վրայ ուրիշ դիտողութիւններ :

Թէ որ բաղձանաց եւ պարտականութեան զգացմանց մէջ հաստատուն՝ մնայուն եւ արմատական որոշում մը չկայ, ուրեմն՝ թէ իրօք եւ թէ հայեցողութեամբ՝ ամենէն հիմ մը չկայ բարոյականութեան : Այսկայ ամէն մարդ մտաղբութեամբ կ'ընդունի՝ թէ բարոյականութիւն ըսուած բանը իր մէջը կը բովանդակէ կարք, ընտրութիւն եւ առաջադրութիւն ընելու զօրութիւն մը : Գանք որ լոկ բարոյական չարժութիւններն, այն է հաւանութեան եւ անհաւանութեան զգացումներն, ինքնիրեննուն կամքին չեն մերձենար : Անոնք պարտականութեան զգացումներուն միջոցաւը կը ներգործեն կամքին վրայ. այսինքն՝ մարդս դէտ գործելու չմղուած, պարտականութեան զգացումները կը յայտնուին բարոյական չարժութենց, ու հատա թէ կը գործէ : Բոլոր միւս մնացած չարժութիւններն ալ Բաղձանաց միջոցաւը կը գործեն : Այնպէս որ կամքը՝ իր առաջադրութիւնները ըրած ատենը՝ միայն երկու կարգ մտաւոր հանգամանաց վրայ անմիջական ճանաչում կ'ունենայ, այն է՝ Բաղձանք եւ Զգացմունք Պարտականութեան : Բայց անբան անասուններն ալ՝ ընդհանրապէս խօսելով՝ մարդոց ունեցած բոլոր բաղձանքները ունին. ըսել կ'ուզենք բոլոր այն զգացմանց եղանակաւորութիւնները, որոնք այդ ընդհանուր բաժանման տակ դասեցինք, այն է՝ բնական ազդմունք, ախորժակք, հակամիտութիւնք, այլ եւ այլ կերպ կերպ կիրքեր, ինչպէս ցասումն, սէր, որդեխրութիւն եւ այլն : Եւ սակայն՝ այս վիճակումն ալ տակաւին պարտականութեան բոլոր զգացումներէն զուրկ ըլլալնուն համար՝ անոնց համար ամենէն բարոյական բնութիւն ունին չենք ըսեր : Զանոնք երբէք չենք գովեր իրենց պարտքը կատարելնուն համար, կամ երբէք չենք պարսաւեր եւ դատապարտեր պարտաւորութիւններն չը-

նելնուն համար : Մեր անոնց հետ ունեցած վարմունքը բոլորովին տարբեր սկզբանց վրայ է : Եւ մարդիկ ալ ճիշդ ասանկ պիտի ըլլային , թէ որ բարոյական պարտականութեան զգացումներն բոլորովին զուրկ ըլլային , եւ բաղձանաց այլ եւ այլ կերպերէն ի զատ ուրիշ չարժառիթ չունենային ներգործութեան : Անասունը անոնք ալ երբէք բարոյապէս պատասխանատու չէին սեպուեր . երբոր բարի գործէին , վարձքի արժանի չէին ըլլար , եւ երբոր չարագործութիւն ընէին , մեղադրանաց եւ պատժոյ արժան չէին դատուեր :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆՑ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՄԻՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

411. *Մարդուս բարոյական բնութեանը որոշումներուն միօրինակութեանը եւ անոր ինչ սկզբունքով կանոնաւորելուն վրայ :*

*Բարոյական Զգացողութեանց ընդհանուր բաժանումը տակ տիրապէս եւ ճշդութեամբ դասեալ մեծաւոր հանգամանաց ամէնը այն երկու կարգ զգացումներն են որ նախընթաց գլուխներուն մէջ քննեցինք , այն է՝ բարոյական չարժութիւններն , որոնցմով մէկ գործի մը վրայ հաւանութիւն եւ անհաւանութիւն կ'ունենանք , եւ անոնց-մէ եռեւ եկող բարոյական պարտականութեան զգացումներն . թէպէտ եւ ասոնց հետ մէկտեղ խառնել մը ուրիշ զուգընթաց եւ կցորդ խնդիրներ ալ կան , որոնց մէկ քանին մեծաւորութեան արժան բաներ են : Այս խնդիրներուն ամէնէն հետաքրքրականներէն մէկը բարոյական որոշմանց Միօրինակութիւնն է : — Բարոյական բնութեան կամ խղճմտանքին որոշումներուն Միօրինակութեանը վրայ խօսքի մտած ատենիս նախ եւ առաջ այս տեղեկութիւնը արժան կը համարինք տալ՝ թէ երկու տեսակ միօրինակութիւն կայ , մէկը միօրի-

նակութիւն իսկական կամ միօրինակութիւն սկզբան , մէկալ միօրինակութիւն արտայայտութեան կամ երեւութի : Սկզբան միօրինակութենէն , որ այս նիւթին ամենէն մեծակշիռ կողմն է , հարկաւորապէս կը հասկցուի թէ մէկ կանոն մը կամ օրէնք մը պիտի ըլլայ , որով այն միօրինակութիւնը՝ որ կայ կ'ըսուի՝ կը չափուի եւ գիտցուի : Եւ այն կանոնը կամ օրէնքը , որուն վրայ որ մարդուս բարոյական բնութեանը միօրինակութիւնը կայացած է , այս է՝ որ անոր որոշումները՝ (բաց ի այն խիստ թիւրեալ ներգործութիւններէն , որոնք բարոյական խանգարումէ կամ խելագարութենէ յառաջ եկած կրնան սեպուիլ իրաւամբ , եւ որոնք հոս այս մեր դիտողութեան մէջ չենք կրնար առնել՝) ամէն բանէ մէջ՝ [illegible] հաւանեն կ'ըլլան . ուրիշ խօսքով՝ իրողութիւնները եւ անոնց յարաբերութիւնները մտքին տեսութեանը առջեւը ճիշդ ինչպէս որ են , անոնք ալ անոնց ճիշդ համաձայն կ'ըլլան :

Այս օրէնքով չափելով , դժուար է մեզի տարակոյս մը ունենալ այս բանիս վրայ , թէ ստուգիւ խղճմտանքին որոշումները նոյն են բոլոր աշխարհիս մէջ : Ճշմարիտ չէ ասիկայ , ինչպէս որ ոմանք կ'երեւնայ թէ կը կարծեն , թէ բնութիւնը մէկ բարոյական օրէնք մը քաղաքականացեալ ազգաց , բարոյական օրէնք մըն ալ վայրենեաց համար հաստատած ըլլայ , արդարութեան օրէնք մը Անգղիայի մէջ , արդարութեան եւ իրաւանց օրէնք մըն ալ Հնդկաստանի մէջ դրած ըլլայ , այլ աշխարհիս ամէն կողմը , ամէն ազգի մէջ եւ ամէն կլիմայի տակ , ամէն գետի եզերք եւ ամէն լեռան էջքի վրայ մի եւ նոյն ձայնով կը բարբառի , մի եւ նոյն վճիռները կու տայ , եւ մի եւ նոյն կերպով անխուսափելի կը ցուցընէ իր պահանջմունքները :

412. *Խղճմտանքին բնութիւնը՝ իբրեւ միօրինակ սկզբունք ներգործութեան , կը պահանջէ որ իր որոշումները պարագաներու հետ մէկտեղ փոփոխին :*

*Քաջայայտ բան մըն է որ Բարոյական Զգացողութեան կամ խղճմտանքին մարդուս համեմատ ըլլալուն վարդապետութեանը դէմ բերուած ամենէն մեծ առարկութիւններէն մէկը եւ մէկ հատիկ զօրեղ առարկութիւնը այս է , թէ անոր որոշումները միօրինակ չեն . ուրիշ խօսքով՝ թէ մէկ տեղ մը եւ անգամ մը դատապարտած բանին ուրիշ տեղ մը եւ ուրիշ ատեն հաւանութիւն կու տայ : Նախընթաց հատուածին մէջ բերած ծանօթութիւններնուս օգնութեամբը կրնանք ըստ օրինի եւ յանկուցիչ կերպով պատասխանել այս առարկութեանը : Կ'ընդունինք որ այն միօրինակութիւնը չկայ խղճմտանքին վրայ , որն որ՝ որոշապար՝ անուանեցինք միօրինակութիւն ար-

տայայտութեան կամ երեւման . սակայն այս ճշմարիտ չէ՝ (բացառելով այն յետին թիւրեալ ներգործութիւնները , որոնք բարոյական խանգարման կամ խելագարութեան տակ կ'երթան՝) թէ իրական կամ սկզբան միջոցնակութիւն չունի : Մենք միայն այս կողմէն տեսակէտն եղող միջոցնակութեան՝ խղճմտանքին մէկ տարրագիտութիւնը ընելիքնիս այս ցուցընել է միայն , թէ բարոյական դատումը կամ խղճմտանքը միշտ իր օրէնքին համաձայն կ'երթայ . ուրիշ խօսքով՝ միջոցնակ է իր ներգործութիւնը՝ իր առջեւը դրուած իրողութեանց նայելով :

Եւ հոս տալու առաջին տեղեկութիւննիս այս է , թէ նոյն իսկ խղճմտանքին բնութիւնը կը ցուցընէ որ պարագայից փոփոխութեան հետ մէկտեղ իր որոշումներն ալ փոփոխելու են , եւ իր միջոցնակութեանը կարեւոր օրէնքը ոչ միայն կը ներէ այս բանիս , այլ եւ կը պահանջէ ալ : Վասն զի՝ որովհետեւ իր ունեցած միջոցնակութիւնը միտքին իմացած իրողութիւններուն կամ իրական ճշմարտութիւններուն վերաբերութեամբ է , եւ իր որոշումները միջոցնակ ըլլալու համար հարկ է որ անոնք ալ նոյնը ինան կամ միջոցնակ ըլլան , ուստի կը հետեւի որ՝ իրողութիւններուն եւ անոնց յարաբերութիւններուն մէջ փոփոխութիւն մը որ ըլլայ , բարոյական ճանաչողութեան մէջ ալ փոփոխութիւն մը պիտի ըլլայ : Ասոր համար խղճմտանքին որոշումները , թէպէտ եւ միջոցնակութեան հիման մը վրայ կը հինուին , եւ թէպէտ եւ իսկապէս միջոցնակ են վերը ցուցուած սկզբունքին նայելով , բայց սակայն իրենց արտայայտութիւններովը՝ կամ յառաջ բերուած՝ ցուցուած առիթներն երբեմն շատ կը դանազանին մէկմէկէ : — Ուստի այս ենթադրութեամբ յառաջ երթալով՝ թէ խղճմտանքին որոշումներուն ընդհանուր միջոցնակութիւնը հասկցուած եւ ճանչցուած է , հիմայ քանի մը բան ալ անոնց փոփոխմունքներուն վրայ խօսինք , եւ ասիկայ ըրած առիթնիս պիտի ջանանք այս ցուցընելու , թէ այն փոփոխութիւններուն բոլորն ալ խղճմտանքին յարակայ սկզբունքներուն կատարեալ համաձայն կերպով կ'ըլլան . այլով բանիւ թէ անոր միջոցնակութիւնը իրական եւ զարտուղութիւնները երեւութական են :

413. Բարոյական որոշմանց զանազանութիւնները հմտութեան քանակութեանը տարբերութիւններէն կախում ունին :

Խղճմտանքին որոշումներուն մէջ եղած զանազանութիւնները նախ՝ յառաջ կու գան մարդոց ունեցած հմտութեան քանակութեանը տարբերութիւններէն , այդ հմտութեան տարբերութիւնները թէ՛ իմացական կարողութեանց տարբերութիւններէ պատճառած ըլլայ եւ թէ ուրիշ բանէ մը : Այլով բանիւ՝ մարդուս խղճմտանքը կը զարտուղի , այնքան որ առանց խոտորման տալու վճիռին հակառակ վճիռ անգամ կու տայ , կամ իրողութեանց վրայ թերի հմտութիւն ունենալով , եւ կամ անոնց վրայ սխալ ըմբռնումն եւ համարումն ունենալով : Այս պարզ հաստատութիւնով , եթէ զանիկայ ըստ օրինի բանեցնելու ըլլանք , խղճմտանքին վարդապետութեանը դէմ առարկութիւն բերուած բազմաթիւ սխալ բարոյական դատողութիւններուն լինոր ըլլալը կը բացատրուի :

Նիւթերնուս վրայ յառաջ բերած այս տեսութիւննիս սա կերպ օրինակով մը կրնանք բացատրել : Երկու հոգի կը խնդրուի որ բարոյական պարտք բովանդակող խնդիրի մը վրայ իրենց կարծիքը գրուցեն : Ինդիրն ալ ըսենք թէ աս ըլլայ . Արդեօք իրաւացի՞ է՝ այնինչ ենթադրեալ պարագային տակը՝ քաղաքական կառավարութեան մէջ յեղափոխութիւն յարուցանելու աշխատիլը : Այս երկու անձանց մէկը արդարացի է կ'ըսէ , մէկալն ալ՝ թէ անիրաւ է : — Ահա ասիկայ արտայայտեալ կամ երեւութական զարտուղութիւն մըն է բարոյական ներգործութեան : Սակայն միանգամայն այս անտարակոյս ճշմարիտ է որ զանազանութիւնը իրենց բարոյական բնութեանը կազմուածքին տարբերութենէն չէ , այլ մանաւանդ իրենց ճանաչող եւ բաղդատող կարողութիւններուն մէջ եղած տարբերութենէ մը :

Այդպիսի չանք մը ընելը իրաւացի է ըսողը՝ աւելի զօրեղ նախահայեաց խորհուրդի տէր ըլլալուն , կը կարողանայ նախատեսել՝ որ նախ եւ առաջ աղմկայոյզ ճիգեր ըլլալէն ետեւ՝ արտմտեալ սրտերը եւ բորբոքած կիրքերը հանդարտութեան պիտի փոխուին , եւ այն տակն ու վրայ եղած ընկերութիւնը շատ աւելի զօրութիւնով եւ գեղեցկութիւնով նորէն պիտի կազմուի : Այս տեսութիւններով արդարացի կը սեպէ երկրին կառավարութեանը մէջ փոփոխութիւն մտցընելու չանացողութիւնը : Իսկ միւսը՝ իր իմացականութեան տեսութիւնը քիչ մը կարճ ըլլալով , եւ իր խմացողութեան աչքը գալիքին վրայ ձգելու եւ շատ հեռուն դիտելու կարողութիւն չունենալուն , միայն ներկայ վայրկենին չարիքները կը տեսնէ , յառաջ գալու աղմուկն ու խառնութիւնը , հին սովորու-

թեանց եւ ընկերակցութեանց եղծանիլը եւ թափուելու արիւնը իր մարը կու գայ : Այսպիսի դիտողութիւններով կը խորհի որ այն առաջարկեալ փոփոխութիւնը յառաջ բերելու աշխատիլը շատ ժամանակ մըն է , երկուքին վրայ ալ բարոյական բնութիւնը կամ իրողութիւն մըն է , երկուքին վրայ ալ բնականաբար ակնկալուելիքին պէս է ըրածը :

Այս բանիս մէջ միջոցներն չտեսնուիլը փոխանակ՝ ոմանց կարծածին պէս՝ բարոյական դատողութեան վարդապետութեանը հաստատուն պատճառներ չդանուելուն վկայութիւն ըլլալու , հապա կառակ կողմին ապացոյց է : Թէպէտ արտաքին կամ երեւութական միջոցներ չկայ բանին մէջ , սակայն սկզբան միջոցներ կան . այսինքն խղճմտանքը երկու պարագային մէջ ալ իր առջեւը դրուած իրողութեանց համեմատ վճիռ կու տայ , որ ասիկայ է իր որոշումն ընելու մի միայն յատկական հիմը :

414. Բարոյական դատողութեան զանազանութիւններու վրայ՝ քաղաքական սահմանադրութիւններէ պատճառեալ :

Երկրորդ , պատշաճութեամբ կրնանք ակնկալել որ բարոյական դատողութեան մէջ քաղաքական սահմանադրութիւններու տարբերութիւններէ ալ յառաջ եկած զանազանութիւններ եւ երեւնալիական ներհակութիւններ պիտի ըլլան : — Այս բանը բացատրելու բաւական օրինակներ կը դանուին պատմութեան մէջ : Բարոյական բնութեան իրաց ըլլալուն դէմ առարկողները կ'ըսեն՝ թէ գողութիւնը կամ ուրիշին ստացուածքը ապօրինաւոր կերպով առնելը յանցանք է , եւ թէ խղճմտանքը , թէ որ մարդուս միտքը կազմուածքին մէկ մասն է , այդ բանը դատապարտելէն չպիտի վրիպի ամէն առեն : Ասոր համեմատ ալ այս իրական ճշմարտութիւնը յառաջ կը բերեն , թէ անհատ երկիրներ կան որ գողութիւնը , փոխանակ պէտք եղածին պէս դատապարտելու , շատ տարածուած է , եւ գրեթէ յանցանք չի սեպուիր :

Այս տեղ պիտի է մանաւանդ աչքի անցընել ճանապարհորդաց ըրած այն հաստատութիւնը , թէ վայրենի ցեղերու մէկ քանին ինդրկիներին չատ տուած են գողութեան . Բուք Նաւապետը կը ծանուցանէ՝ թէ 1778 ին Անանուխեան կղզիներն որ գացեր է , տեսեր է որ բնակիչները չատ սովրած են գողութեան , եւ ձեռնուելին ինչ որ հանդիպի կ'առնեն . Այս հաստատութիւնը բացատրելու համար՝ նախ՝ այս պէտք է որ ըսենք , թէ գողութեան գաղափարին մէջ առացուածքի գաղափար կայ , իսկ առացուածքի իրաւունքն ալ այլ եւ այլ երկիրներու մէջ եւ այլ եւ այլ քաղաքական դրութիւններու առկ զանազան սահմանն ճշդութիւն եւ բացատրութիւն ունի : Սանաուխեան կղզեցիները՝ իրենց երկրին հողը չատ բեղմնաւոր եւ կլիմաներնուն բնութիւնը չատ բարեբեր ըլլալուն , անտարակոյս է որ առացուածքի իրաւունքն ալ ուրիշ այնքան պզտաւորութիւն չունեցող երկիրներու չափ ճշդութեամբ ըրած չէր իրենց մէջ : Իմիջ՝ քուկինդ՝ մերինը՝ ձերինը որոշուած չէին իրենց մէջ : Իմիջ՝ քուկինդ՝ մերինը՝ ձերինը որոշուած չէին իրենց մէջ իշխող որ են քաղաքականացեալ երկիրներու մէջ ընդհանրապէս . եւ հետեւականն այս է՝ որ գրեթէ ամէն կերպ առացուածք հասարակի ունէին : Արդ՝ որովհետեւ առացուածքի իրաւունքը այնչափ ճշդութիւն չունէր իրենց աչքին առջեւը , վասն որոյ անոր դէմ եղած եղծումն ալ այնչափ մեծ յանցանք մը չէր հասնարեր . եւ անոնք այդպիսի յանցանք մը գործողին վրայ այն նոյն որոշ տհաճութիւնովը չէին նայեր , որուն որ անչուչ ենթակայ կ'ըլլար գործող անձը , թէ որ ուրիշ տեղ մը նոյն բանը ընէր . Այսպիսի մէկու մը վրայ հետեւականապէս , մենք մեր ծառաւուելիքն անցած առնելը մէկ քանի խնդիր փրցընող կամ մեր հորէն երբեմն եկող ջուր քաշող մէկուն վրայ բնաւ որ կը նայինք , անոնք ալ նոյն զգացմունքովը կը նայէին . որ այս յիշեալ պարագաներուն մէջ , թէպէտ իրաւ է որ մեր առացուածքը եղող բանը ուրիշը կ'առնէ , սակայն այդպիսի բաներու մէջ առացուածքի իրաւունքը հասարակաց հետեւութիւնովը խոյլ եւ չափաւոր ըլլալուն , մենք ալ անոր գողութիւն չենք ըսեր եւ ընդդէմ ալ չանցանքի տէր չենք սեպեր .

Եւ ասիկ է պատճառն Բուք Նաւապետին պատմածը քիչ մ'ալ աւելի մանրամասնաբար քննելու որ ըլլանք , նոյն իսկ պատմութեանը մէջ այս ըրած դիտողութիւններուս ճշմարտութեանը վկայութիւնը կը տեսնենք . « Առջի բերանը նաւն որ մտան , կ'ըսէ , ձեռքերնուն ինչ որ հանդիպեցաւ գողնալ սկսեցան , կամ համառանք յայտնեցին առնել պահիչ իբր ինչ ինչ ուրիշ առարկայ » : Ուրիշ տեղ մըն ալ , վարքերնուն վրայ բացատրութիւն ըրած առնելը , կ'ըսէ . « Կը կարծէին որ ամէն հանդիպած բաներնին առնելու իրաւունք ունին » : Այս ալ կ'իմանանք որ առացուածքի իրաւանց վրայ Անգղիացոց ինչ գաղափարներ ունենալը եւ անոր եղծանը դէմ ինչ պատիժներ հաստատած ըլլալնին հակընդդէմ եւ՝ չտեսով այն կերպ բաներ ընելը ձգեր են . — Յայտնի է թէ մենք գողութեան վրայ ինչ գաղափար որ ունինք՝ անոնք ալ ուրիշին առացուածքը առնելուն վրայ թէ որ նոյն գաղափարը ունենալու ըլլային , յայտնապէս բան

չէին առներ, անանկ՝ իբր թէ կը խորհէին որ իրաւունք ունին առնելու, եւ կամ թէ տէրերը բան պիտի չըսեն եւ պիտի չարգիլեն:

415. *Բարոյական դատողութեան զանազանութիւններու եւ զատողութիւններու վրայ՝ հայեցողական կարծիքներէ պատճառեալ:*

Երրորդ, պատշաճութեամբ կրնանք ակնկալել որ՝ գրեթէ ամէն ոք եւ իւէ նկատի վրայ բարոյական դատողութեան զանազանութիւններ պիտի ըլլան՝ բարոյականի, կրօնքի, քաղաքականութեան եւ ճշմարտութեան վրայ մարդոց ունեցած երեւելի նկատառոր հայեցողական կարծիքներուն տարբերութիւններէն պատճառեալ: — Սակէ քանի մը տարի առաջ ան հայեցողական գաղափարը կ'երեւնայ որ բոլոր քաղաքավար երկիրներու մէջ տարածուած էր թէ Սեւերը ստորին սեռ մըն են. աստիճանի կոչուելէ անբան անասնոց եւ մարդկանց միջտեղուանքը դասեալ: Ան մէկ հայեցողական հաւատք մըն էր. եւ արդեօք ի՞նչ եղաւ հետեւութիւնը. — Ամերիկէի եղերքները շատ տեղեր ծախիչ հրով մինչեր դարձան. գիւղեր ու քաղաքներ կործանեցան աւերակ եղան. յարատեւ պատերազմ մը շարունակուեցաւ բնիկ ցեղերուն մէջ. եւ հաւանականաբար քառասուն միլիոնի չափ մարդիկ իրենց հայրենիքէն յափշտակուած՝ միջնկենաւոր գերութեան տարուեցան:

Թանի որ ան ծուռ հայեցողական կարծիքը հաստատութեամբ մը մարդոց միտքը պաշարած էր, խղճմտանքին իշխանութիւնն ալ անգործ մնացած էր. իր ձայնը կամ ամենեւին չէր լսուեր, թէ որ կամ լսուեր ալ շատ տկար, անանկ որ հազիւ կրնար մարդուն մտադրութիւնը իրեն քաշել: Եւ ինչո՞ւ համար ասանկ պիտի չըլլար, թէ որ Սեւերը իրաւունք ստորին էին ճերմակներէն ցեղով, խնդականութիւններն մինչեւ ան ստորին էին ճերմակներէն ցեղով, խնդականութիւններն մինչեւ ան եւ կիրքերնին անասնացած, ինքզինքնուն հոգ տանելու անկարող, եւ՝ եւս առաւել՝ խնդական եւ բարոյական յառաջադիմութեան մը նպատակաւոր ըլլալու անընդունակ, ի՞նչ վնաս կ'ելլէր զանոնք գերութեան բերելէն, եւ ճերմակներուն՝ մարդկութեան աղնիւ չնորհքը ունեցողներուն տուները բանտարգելով անասնոց պէս ցորեն ալալ տալէն, որոնց այնքան մերձաւորութիւն ունէին բնութեամբ: Դժուարութիւնը խղճմտանքին վրայ չէր այնչափ, այլ առաւել այս ծուռ հայեցողական կարծիքին վրայ կայացած էր:

Անդրկոյ Ցօհաննէս Նեւտոն խնամատարին Ցիշատակարաններուն մէջ մէկ շատ ուշիմ՝ ճարտասան եւ շատ ալ ատուածաւախտ մարդ մը կայ յիշուած, որ ասկից քանի մը տարի անձամբ գերեաց առեւտուրի է զբաղեր. եւ ան ալ՝ ըստ ամենայն երեւմանց անկեղծաբար խոստովանելով՝ որ քրիստոնէական կրօնին սկզբունքներովը կը գործէր: Սեւերուն վրայ իր մտքին մէջ անանկ գաղափարներ հաստատուած էին, որ այդ առուտուրը բարոյապէս շար չէ եկեր իրեն, ինչը բացայայտ կ'ըսէ, թէ «Գերեաց առուտուրի զբաղած ատեններս երբէք անոր օրինաւորութեանը վրայ խիղճ մը չէի ունեցեր»: Ինչը ան վաճառականութիւնը չարունակեր է, առանց ներսիդին խիթում մը զգալու, որն որ անշուշտ պիտի տանջէր զինքը, թէ որ անոնց վրայ ան գաղափարը ունենար, թէ անոնք ալ մի եւ նոյն հաստատակաց ծնողքէն սերեալ՝ իրենց պէս մարդկային սեռին անդամներն են, եւ՝ ո՛չ նախապաշարեալ արդարութեան առջեւ՝ հաւասարապէս ժառանգորդ են բնութեան առ հասարակ ամենուն պարգեւած իրաւունքներուն:

416. *Ծուռ հայեցողական կարծեաց ազդեցութեանը վրայ այլ եւս բացատրութիւն:*

Այս հայեցողական կարծիքը շատ տարածուած եւ հաստատուած էր առաջները, եւ հիմայ ալ չափով մը կայ, թէ քաղաքական իշխանութիւնը իրաւունք ունի իր հպատակներուն վրայ զանոնք կրօնական բաներու մէջ հնազանդութեան բերելու: Եւ այս կարծիքին հետեւութիւնը ան եղաւ որ զանազան տեղեր եւ այլ եւ այլ տեղեր հազարաւոր եւ բիւրաւոր մարդիկ բանտարգելութեան՝ տանջանաց՝ աքսորի եւ մահուան ենթակայ եղան: Եւ անոնք որ այս սարսափելի գործերուն մէջ առաջնորդ գործադիրներ էին, նախնի եկեղեցին հալածողներէն ինչուան ան օրուան հալածիչները, այդ բաները կ'ընէին՝ իրենց աչքին առջեւը՝ մաքուր ձեռքերով եւ սուրբ սրտով: Աղօթատունէն կ'ելլէին Սրբաքննութեան դնդանը կ'իջնային, անտարակուսելի անկեղծութեամբ աչուընին երկինք կը վերցընէին օգնութիւն խնդրելու, երբ իրենց բնկերակալ բանտարգեալներուն կը վերծեցուցանէին տանջանաց մամուլն ու անիւը. ծնկան վրայ եկած աղօթք կը մատուցանէին ու կ'ելլէին աստուածավախ շտապով մը կը վազէին կ'երթային Սմիթֆիլտի մարդասպանները ընելու, եւ Սրբոյն Բարթուղիմէոսի սոսկալի սպառիչ սուրը շարժելով՝ մէկ գիշերուան մէջ բիւրաւորները գետին փռելու: Ասոնց ամէնը կ'ընէին, միայն Իշխողաց ծուռ հայեցողական կարծիք մը ունենալնուն համար:

417. *Բարոյական դաստողութիւնները վայ նախնի զուգորդութեանց ունեցած ազդեցութիւնը։*

Չորրորդ՝ մեր բարոյական դաստողութիւնները երբեմն կը չհոթին եւ երթալու ուղիղ ճամբաներնէն կը խոտորին նախնի զուգորդութեանց միջոցով։ — Զուգորդութեան սկզբունքը մարդուս բարոյական կարողութեանը վրայ ուղղակի չի ներգործեր, այլ անուղղակի կերպով կը ներգործէ՝ մեծ ազդեցութեամբ։ Երբոր մասնաւոր գործ մը կ'ելլէ դաստուելու, անկէ այլ եւ այլ անձանց մտքին մէջ տարբեր տարրեր եւ մէկմէկէ որոշ վերաբերակ պարագաներ կը բերէ։ Աստանկով քննուելու բանը կրնայ՝ իմացականին տեսութեանը առջեւը՝ այլ եւ այլ դիրքով երեւցընել։ Ուստի այս զուգորդութեան սկզբանց բերմունքներուն մէջ եղած զանազանութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունի մէկ մասնաւոր գործի մը վրայ եղած դիտողութենէն յառաջ գալու հաւանութեան կամ անհաւանութեան զգացումները եղանակաւորելու մասին։

Ըստ այսմ՝ երբոր մեզ բարեկամներնիս՝ եղբայրնիս՝ կամ ծնողքնիս մեղադրելու մը կը գործեն, թէպէտ եւ այդ բանը մեզի մեծ վիշտ կ'ըլլայ, (ու թերեւս աւելի մեծ վիշտ կու տայ, քան եթէ նոյն բանը մեզի հետ այնչափ մտերմութիւն չունեցող մարդիկ գործելու ըլլային,) սակայն չատ անգամ այնքան զղուանք չի յարուցաներ մեր ներսիդին, եղած յանցանքին վրայ, ինչպէս որ հաւանականաբար պիտի զգայինք, եթէ նոյն գործը ուրիշներէ ընելու ըլլային։ Ա.յն մեղադրելու գործող անձանց կողմէն ունեցած պաշտպանութիւններնիս մեր միտքը հազարաւոր անանկ պարագաներ կը բերեն, որոնք յանցանքը մեզի եղածէն թեթեւ կ'երեւցընեն։ Բազմաթիւ հաւանական ջատագովութիւններ յառաջ կը բերենք, որ առանկ բան ընել մեր մտքէն պիտի չանցնէր, եթէ մեր առջի կապակցութիւններէն պատճառեալ սիրալիր կենակցութիւնները չըլլային։

Վայրենեաց կենցաղն ալ բացատրութիւն մըն է այս հիմակուան ցուցուցած դիտողութիւններնուս։ Այդ վիճակին մէջ եղողներուն մասնաւոր կացութենէն, եւ անկէ հետեւած նախնի զուգորդութիւններէն, լոկ քաջութիւնը իրենց աչքին առջեւը մէկ արհեստական եւ խիստ բարձր համարում մը ստացած է. եւ ն յն համեմատութեամբ հեզութիւնը՝ անդորրասիրութիւնը եւ բարեսիրութիւնը ու քաղցրութիւնը ցածցած են։ Այս կերպով իրենց բարոյական դաստողութիւնները չատ անգամ ծուռ կ'ըլլան։

418. *Զանազանութիւնը բարոյական դաստողութեան՝ կրից յուզմունքներէ պատճառեալ։*

Առնցմէ ի զատ՝ բարոյական դաստողութեան զանազանութիւններ կրնան ըլլալ, ուրիշ խօսքով՝ մարդուս բարոյական բնութիւնը երբեմն երբեմն կը չհոթի եւ ներգործութեամբ կը խոտորի յուզեալ կրից աղեցութիւններէ։ — Մտքին բոլոր մասանցը ներգործութիւնը պայմանաւոր է. այսինքն միայն այս կամ այն սահմանեալ պարագաներուն տակը կ'ըլլայ կամ կը պատահի։ Օրինակի համար՝ բարոյական ներգործութեան մէկ պայմանն է այս, ինչպէս որ կրկին եւ կրկին առիթ ունեցանք դիտելու, որ մէկ բանի մը՝ ինչ որ ըլլայ՝ նախընթաց իմացումը ըլլալու է, որ անոր վրայ բարոյական դաստողութիւնը ի գործ դրուի։ Բարոյական ներգործութեան այս պայմանը կը խանգարի վերը յիշած պարագաներնուս մէջ, ինչպէս եւ ուրիշ պարագաներու մէջ ալ։ Կիրքի սաստիկ յուզման առեն՝ անդորրութեան ժամանակ մարդուս ներսիդին ծագելու բարոյական շարժութիւնը յառաջ չի գար, վասն զի հոգին սաստկապէս եւ բոլորովին ուրիշ տեսակ զգացմանք մը կ'առնուի։ Մտքին իմացող եւ բաղդատող մասը բանին վրայ՝ ինչ որ է՝ ուղիղ տեսութիւն ունենալու վիճակէն կ'ելլէ։ Բայց երբոր մարդուն կիրքը կ'իջնայ, եւ պատեհութիւն կու տայ իրեն հետաքննութիւն ընելու եւ մտածելու, բարոյական դատումանը զօրութիւնը նորէն վրան կու գայ. եւ այնպիսի բուռն զգացման ենթակայ եղող անձը իսկոյն սոսկումով կը տեսնայ որ ինչեր է ըրեր այն միջոցին։

Ասոր եւ բոլոր միւս յիշուած պարագաներուն մէջ խղճմտանքը հաւանականաբար պիտի գտնենք որ ինքնիրեն համաձայնութեամբ կը գործէ միշտ։ Իր ըրած պակաս դաստողութիւնները իր բնութեանը պակասաւորութենէն չեն. այլ այս պարագայէն՝ որ տգիտութենէ, նախնի կրթութենէ, նախապաշարումէ, ծուռ զուգորդութիւններէ եւ անկարգ կիրքերէ, ու թերեւս ուրիշ մէկ քանի տասնց նման արդիւնք ունեցող պատճառներէ՝ իրողութեանց վրայ անկատար եւ ծուռ տեսութիւն մը իր առջեւը կը դրուի։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

419. Դաստիարակութեան կարեւորութիւնը վրայ Քելաղութիւնը :

Արժան չենք սեպեր որ Բարոյական Զգացողութեանց Նիւթը Թողունք առանց մէկ քանի ծանօթութիւններ տալու , գլխաւորապէս գործնական տեսակէտ , բարոյական դաստիարակութեան վրայ ընդհանրապէս : Թերեւս աւելորդ բան է ժամավաճառ ըլլալը՝ այս կերպ կրթութեան մը կարեւորութիւնը ցուցընելու համար , վասն զի այս բանը բոլորովին զանց ընելէն հետեւած աղէտալի չարիքները վրայ մէկը չկայ որ ոգէտ ըլլայ : Սակայն՝ ասոր կարեւորութիւնը որչափ որ առ հասարակ ընդունուած ալ է , միշտ ստորին աստիճանով բռնուած է՝ այն զուտ իմացական դաստիարակութեան հետ բաղդատելով , որուն գործը միայն հմտութիւն տալ է :

Թէպէտ եւ մէկը չկայ որ համարձակի հաստատել թէ բարոյական դաստիարակութիւնը ոչինչ բան է , սակայն պէտք է խոստովանիլ որ յոյժ շատ զանց առնուած է՝ այն մտաւոր կրթութեանը ընդհանրապէս աւելի նախապատիւ սեպուելուն համար , որն որ լոկ իմացականութեան վրայ կը դառնայ : Տղոց եւ պատանեաց՝ գլխու վերաբերեալ ամէն բանը մեծ եռանդով կը սորվեցընեն . քերականութիւն , աշխարհագրութիւն , թուաբանութիւն , երկրաչափութիւն , աստեղաբաչխութիւն եւ ասոնց նմանները . սակայն սրտի վերաբերեալ գրեթէ բան մը սորվեցընելու չեն աշխատիր : Իմացականութիւնը կրթելու համար ամենեւին աշխատութիւն չեն խնայեր . իսկ մարդկային բնութեան զգայական մասը , բարոյական շարժութիւնները բաղձանաց ստորին եզանակաւորութիւնները եւ կիրքերը կը թողուն որ իրենց հոգը իրենք տանին :

Իրերուն ճշմարիտ վիճակն այս է ենթադրելով , ամէն խորհրդածող միտք անչուշտ սրտի ցաւով պիտի նայի այս բանիս վրայ , եւ մեծ անձկանօք յառաջ պիտի տնկէ իր աչքը այն ժամանակին , երբ բարոյական դաստիարակութիւնը դէթ հաւասար պիտի դասի իմա-

ցականին հետ , եթէ անկէ առաջ չանցնի ալ : Ստոյգ է որ՝ հաստատուն եւ ընդարձակ հիմն ունինք մտաւոր կրթութեան այս մասին , եթէ այս գլխուին մէջ յառաջ բերուած վարդապետութիւնները ճըշմարիտ են . Ան՝ թէ չարին ու բարիին՝ արժանաւորութեան եւ անարժանաւորութեան վերացեալ գաղափարները ձեւացընելու իմացական զօրութիւնը ունինք , որուն հարկաւորապէս կը հակըցուի թէ մէկ անխոտոր կանոն մը ըլլալու է արդարութեան . եւ երբ՝ թէ Զգացողութեանց մասին մէջ , այսպիսի անխոտոր կանոն մը ըլլալուն ճշմարտութեանը համեմատ , Բարոյական Զգացողութեանց կամ Խղճմտանքի տնկական սկզբունքը ունինք , որն որ՝ Շարժութեանց կարգէն եղող իր ներգործութիւններովը արդարութեան կանոնին համաձայնելնիս կամ անկէ խոտորելնիս կը ցուցընէ , եւ իր Պարտաւորիչ ներգործութիւնովը համաձայն քալել կը պահանջէ մեզմէ իւրաքանչիւր : Ասոնք՝ կը հաստատենք թէ՝ բաւական հիմն են կարգաւորեալ եւ տեւողական բարոյական դաստիարակութեան . մանաւանդ երբոր կը նկատենք նաեւ այն սերտ կապակցութիւնն որ խղճմտանքին եւ իմացականին մէջտեղը , եւ մանաւորաբար խղճմտանքին ու տրամաբանութեան մէջտեղը կայ :

420. Մարդուս միտքը կանուխ կը սկսի լեցուիլ կա՛մ բարի եւ կա՛մ չար սկզբունքներով :

Թերեւս հոս առաջարկութիւն , բարոյական դաստիարակութեան մեծ կարեւորութեանը ընդհանուր ճշմարտութիւնը ընդունելով , թէ աւելի աղէկ կ'ըլլայ բարոյականին մասը թողուլ , մինչեւ որ մարդիկ բաւական մեծնան , եւ բոլոր այդ կերպ նիւթերու վրայ ինքնիրեննուն որոշում ընեն : Այս առաջարկութիւնը քիչ մը ծանրութիւն կ'ունենար , եթէ հնարաւոր ըլլար որ մարդուս միտքը ինչուան այդ աստիճանը բարոյապէս դատարկ մնար : Սակայն բանը այսպէս չէ : Միտքը չարունակ գործելու վրայ ըլլալուն , գրեթէ ի հարկէ բան մըն է որ բարի կամ չար բարոյական սկզբունքներ կ'ընդունի , եւ զանոնք իբր թէ կը տարրացընէ իր բնութեանը մէջ : Այնչափ ներգործուն ազդեցութիւններ կան չորսդինիս որ՝ ան որ բարիով զգածեալ չէ , չի կրնար իրաւացի կերպով ակնկալել թէ չարէն անապական պիտի մնայ : Ուստի մոլութեան տեղի չտալու ու ներս մտնելը արգիլելու համար՝ պէտք է առաջուընէ միտքը բարիով լեցընել , բազմահոգութեամբ եւ հաւատարիմ կրթութեամբ առաքինութեան սկզբունքները աստիճան աստիճան հոն մտցընելով : Ուստի տղոց եւ պատանեաց միտքը հարկ է որ անդուլ բարոյական կրթութեան ենթակայ ըլլայ :

121. Թէ Երբ սկսելու է բարոյական դաստիարակութեան :

Ուստի չենք կրնար այս հետեւութիւնը չհետեւցընել, թէ ուրեմն պէտք է բարոյական կրթութեան ընթացքը կանուխ սկսիլ : Ասիկա ըստ բաւականին հաստատութիւն ունեցող ճշմարտութիւն մըն է, թէ գայութեան սկսածնուս սէս սորվելու ալ կը սկսինք : Մանուկը աշխարհք գալուն պէս՝ իր միտքը բնականաբար կը բանայ ինքզինքը գիտութեան ընդունելութեանը, ինչպէս որ ծաղիկը ուրախութեամբ տերեւները առաւօտեան ծագող արեգական կը բանայ : Ա՛յն եռանդուռ մտադրութիւնը որ կը յայտնէ իր վրայ աչքը դէպ ի լուսնի եւ կամ ինչ եւ իցէ փայլուն բանի մը դարձուցած առենը, այն զարմացման նշանները որ կը ցուցընէ երբոր յանկարծական եւ բարձր ձայն մը կը լսէ, այն իր զօրաւոր հակամիտութիւնը՝ բոլորտիքը եղողներուն գործքերուն եւ խօսածներուն նմանը ընելու, ասոնք ամէնը քաջայայտ կը ցուցընեն՝ թէ խմացականութիւնը բացուելուն գործը արդէն սկսած է ներսիդին :

Խմացականին ասանկ կանուխ բացուելուն վրայ թէպէտ մէկը չկայ տարակուսող, եւ սակայն այս նոյն բանին բնական եւ բարոյական զգացողութեանց համար ալ ճշմարիտ ըլլալը այնչափ ընդունուած չէ. սակայն, ինչպէս որ առիթ ունեցած ենք ակնարկելու, բաւական պատճառ չունինք մեր բնութեանը այս երկու մասերուն մէջ այսպիսի որոշում մը ընելու. գլխուն ու սրտին գործելը, խմացականին եւ զգայականին բացուիլը էապէս մի եւ նոյն առենը կը սկսի : Իրաւ է որ խմացողութիւնը կամ խմացականին ներգործութիւնը առաջ է բնութեան կարգին մէջ, սակայն զգացականին ներգործութիւնն ալ, թէ՛ բնականը եւ թէ բարոյականը, սերտ մերձաւորութեամբ եւ յարատեւութեամբ անոր ետեւէն կու գայ : Եւ այս ալ յայտնելունք, թէ մարդուս բարոյական բնութեանը գլխաւոր մասանցը բացուելուն գործողութիւնը կ'երեւնայ որ խմացականէն չուռով կը ըլլընայ : Իրական ճշմարտութիւններն եւ անոնց ունեցած յարաբերութիւնները, որ խմացականութեան ներգործութեանը ենթականերն են, անթիւ են եւ անհամար : Սակայն բարոյականին գլխաւոր մեծ սկզբունքները սակաւ են եւ պարզ : Ո՛րչափ քիչերը կը գտնուին տասնուչորս եւ տասնուվեց տարեկան հասակին մէջ հմտութիւն առանալու գործը ըլլընցուցած, եւ իրենց բոլոր խմացական կարողութիւնները կատարելագէս բացուած եւ զօրացած : Եւ սակայն ո՛րչափ անձինք այն նոյն հասակին մէջ անանկ որոշ ու հաստատուն բարոյական որպիսութիւն մը առացած են, թէ՛ աղէկին կողմը եւ թէ գէշին, որ՝ եթէ գէշ է՝ աղէկի դառնալուն յոյս մը ընելու դրեթէ ամենեւին տեղի ձգած չեն, եւ՝ եթէ աղէկ է՝ անոր աղնուութիւնը կորսուելուն վրայ կասկածելու պատճառ թողուցած չեն :

122. Բարոյական կրթութեան գործադրութեանը մէջ եղող վիճասեցուիչ պարագաներու վրայ :

Եւ հոս մէկ վիճաւորութիւն բերող պարագայի մը վրայ պիտի խօսինք, որն որ շատ անգամ կը պատահի անոնց աշխատութիւններէն շատ քիչ անվիջական բարիք յառաջ կու գայ : Իմացականին վերաբերեալ հմտութեանց մէջ իրենց աշակերտներուն ինչ յառաջադիմութիւն ընելը որոշ կը տեսնեն. սակայն այնչափ կարողութիւն չունին բարոյականին յատուկ եղող կրթութեանց մէջ անոնց որչափ յառաջ երթալը չափելու : Եւ արդարեւ շատ անգամ անանկ կը հաւատան՝ թէ իրենց տուած կրթութիւնը ապագայ ժուռ դեռնի վրայ ցանուած սերմի պէս է, որ չէ թէ միայն ներկային մէջ անպտուղ է, այլ յաւիտեան յաւիտեններէ պտուղ տալիք չունի :

Այս մէկ մեծ սխալմունք մըն է : Ճշմարիտն այս է որ կորսուած բան չկայ : Տղոց յիշողութեանը հաղորդուած բարոյական եւ կրօնական հրահանգը իրենց ներսիդին հաստատուած անանկ զօրութիւն մը կ'ըլլայ, որն որ կրնայ երբեմն թմրիլ, սակայն ոչ երբէք կը մեռնի ու կ'ոչնչանայ : Կրնայ ըլլալ որ երկար առեն անպտուղ մնայ. շատ տարիներ նշան մը չցուցընէ կենդանութեան եւ ներգործական աղդեցութեան. եւ սակայն այդ վիճակին մէջ կարելի է որ միայն մէկ բարեպատեհ եւ կարեւոր ժամու մը կը սպասէ, որ անատենը յանկարծ եւ նշանաւոր կերպով երեւան ելլէ : Ուստի մէկը պէտք չէ որ վհատի այսպիսի դաստիարակութեան գործերու մէջ : Հաւանականաբար չկայ մէկ բան մը սրտին մէջ Աստրը Գրոց այն խօսքը այնչափ ճոխ մտքով կատարուի, ինչպէս այս բանին մէջ. « Ձու հացդ ջուրերուն երեսին վրայ ձգէ, վասն զի շատ օրերէն ետքը զանիկայ կը գտնաս » :

Բազմաթիւ բացատրութիւններ կրնայինք մէջ բերել այս հատուածին դիտողութիւնները հաստատող : Ո՛րչափ բնական է հետեւեալ դիպուածը. եւ՝ հետեւաբար՝ որչափ ալ համճաչն կու գայ ուղիղ փիլիսոփայութեան : — « Երբոր տղայ էի ». կ'ըսէ քրիստոնեայ մարդուն մէկը, « մայրս սովորութիւն ուներ աղօթք ըրած ա-

տենը զիս իր քովը ծնկան վրայ բերել տալու ու ձեռքը դլխուս վրայ դնելու : Դեռ իրեն արժէքը ճանչնալու չափ հասակս չառած՝ մեռաւ , ու ես մնացի ինք իր առաջնորդութեանս : Ուրիշներուն նման չար կիրքերու հակեցայ . բայց շատ անգամ կը զսպուէի , եւ այն մեղմ ձեռքը՝ դլխուս վրայ դրուած՝ կարծես թէ զիս ետ կը բռնէր : Պատանեկութեան տենչս օտար երկիրներ ճամբորդութիւն ըրի , եւ շատ փորձութիւններու ենթակայ եղայ . սակայն երբ յաղթուելու կ'ըլլայի , ան նոյն ձեռքը ինձ վրայ էր , ու ինծի այնպէս կը թուէր թէ մանկութեան երջանիկ օրերուս պէս անոր ճնշումը կը զդայի , եւ անոր հետ մէկտեղ ներսիդիս մէկ ձայն մը կու գար , մէկ ձայն մը՝ որուն պիտի հնազանդէի . Մի ըներ այս չարութիւնը, սրդեակ իմ , եւ մի մեղանչեր Աստուծոյ դէմ»

123. Ուղիղ հայեցողական կարծիքներու կարեւորութեանը վրայ՝ բարոյական նկատմամբ :

Բայց քանի որ կը հաստատենք՝ թէ մարդուս մտաւոր կազմութեանը մէջ բաւական հիմն կայ բարոյական դաստիարակութեան մը , թէ այս դաստիարակութիւնը պէտք է կանուխ սկսիլ , եւ թէ այսպիսի կրթութեան ընթացքի մը մէջ պէտք եղած քաջալերութիւնները կան , միանգամայն այս ալ կը խոստովանինք որ դիւրին բան չէ քանի մը խօսքով նշանակել բարոյական կրթութեան դրութեան մը ունենալու որպիսութիւնները եւ դլխաւոր մասերը : Ետ այսմ՝ մենք ալ այլ եւս պիտի չերկարենք մեր խօսքը այս նիւթիս վրայ , այլ մէկ քանի ընդհանուր տեղեկութիւններ տալով պիտի վերջացընենք քննութիւններս : Ուստի՝ դիտողութիւններս յառաջ տանելով՝ կը ծանուցանենք , թէ պէտք եղած աշխատութիւններն ընելու է՝ որպէս զի աղդ եւ պատանեաց մտացը մէջ ուղիղ հայեցողական կարծիքներ հաստատուին :

Նախընթաց գլուխներէն մէկուն մէջ տեսանք որ մարդուս խըղճմտանքը իր առջեւը դրուած իրողութիւններուն նայելով կը դործէ : Ուստի անկէ այս կը հետեւի որ՝ եթէ ծուռ կարծիքներ ընդունած ըլլանք , ինչ կերպ կարծիք որ ըլլայ , անոնք մեր խղճմտանքին վրայ անշուշտ մէկ ներդործութիւն մը կ'ունենան : Թէ որ այդ կարծիքներն ծանրակչիռ եւ հիմնական բաներ ըլլան , հետեւականաբար մեզ անանկ մէկ ճամբու մը մէջ յառաջ պիտի վարեն , որ եթէ անանկ գաղափարներէ աղատ ըլլայինք յետին աստիճան չար ճամբայ պիտի համարկէինք զայն : Այս հետաքրքրութիւնը թէ մարդկի բնականապէս հետաքրքիր իրաւանց տէր են , ուրիշ բան մը չէ , բայց եթէ հայեցողական կարծիք մը . մէկ կարծիք մըն է , եւ եթէ ըստ ինքեանց նկատելով՝ ուղիղ են եւ բարոյապէս գովելի . սակայն անոր ըրածը քիչ մը աւելի նկատելու ըլլաս , պարզ ու անմեղ բան մը կ'երեւնայ . սակայն այսօրուան օրս աթոռներ ու պետութիւններ կը կործանէ , միլիոնաւորները իրենց չղթաներէն կ'արձակէ , եւ ընկերութեան լայնածաւալ կազմութիւնը կը վերակերպէ : Այս կարծիքը՝ թէ խըղճմտանքին իրաւունքները անփոխադրելի են , եւ թէ մէկը չի կրնար բռնաբարական միջոցներով ուրիշին կրօնքին՝ հետաքրքիր վրայ իշխել , տանջանաց գործիքները բնաջինջ կ'ընէ , հալածման հուրը կը չիջուցանէ , եւ աշխարհիս հեղձուցեալ պաշտամանը կենդանութիւն կու տայ : Այս հայեցողական կարծիքը՝ թէ Քիստոս Քրիստոս , որդին Աստուծոյ աշխարհ եկաւ , մարդ եղաւ , եւ իր մահուամբը մեղաց քաւութիւն ըրաւ , պարզ եւ՝ առջի բերանը երեւցածին պէս՝ ներգործութիւն չունեցող ճշմարտութիւն մըն է . եւ սակայն արդէն ընտանեկան եւ քաղաքական ընկերութեան կերպարանքը շատ փոխած է , եւ՝ բոլոր զանգուածը շաղուող քիչ մը խմորին նման՝ մարդկային ազդը առ հասարակ կը նորոգէ :

Ուստի ասկէ կը հետեւցընենք՝ թէ շատ կարեւոր եւ մեծ բան է այս բանիս նկատողութիւն ընելը , թէ ինչ կերպ ճշմարտութիւններ են ընդունածնիս : Այս վարդապետութիւնը՝ թէ մէկ մարդու մը ինչ բանի հետաքրքիր հոգ չէ , միայն թէ պէտք է անկեղծ ըլլալ հետաքրքիրին մէջ , մարդկային բանականութեան իրաւունքները կը խափանէ եւ ի դերեւ կը հանէ , եւ բոլորովին վտանգաւոր է : Ո՞ր հալածիչը , ո՞ր բռնաւորը , ո՞ր աւազակը , ո՞ր մարդասպանը չի կրնար ինչ եւ իցէ տեսակ մը անկեղծութիւն յառաջ բերել իր բռնածին մէջ , եւ շատ պարագաներու մէջ ալ իրաւամբ : Եւ սակայն չկայ մէկ անկեղծութիւն մը որ մարդկային դատման եւ արդար Աստուածութեան առջեւը հետաքրքիր գտնէ , բայց միայն այն՝ որ մարդկային հանճարին իր ամենալաւ ջանքերովը գտնելու կարող եղածին չափ իմաստութեան եւ գիտութեան վրայ հիմնեալ է :

124. Աստուծոյ գիտութեանը վրայ , եւ կրօնական ճշմարտութեանց ուսմանը վրայ ընդհանրապէս :

Եւ նախընթաց հետաքրքիրին մէջ ըսուածներուն վրայ այս ծանօթութիւնն ալ կրնանք աւելցընել , թէ ամէն կերպ բարոյական , որ կրօնքը դուրս ձգելուն սկզբանը վրայ չհետաքրքիր է , հարկաւորապէս շատ կամ քիչ թերի է : Ճշմարիտ է որ կրօնասէր չեղող մէկ մարդ մը (ուրիշ խօսքով՝ անանկ մէկը որ անկեղծ վարկում մը չունի Աստուծոյ բնութեանը եւ անոր սահմանադրութիւններուն վրայ) կըրնայ մէկ քանի անանկ բաներ ընել , որ՝ ըստ ինքեանց նկատելով՝ ուղիղ են եւ բարոյապէս գովելի . սակայն անոր ըրածը քիչ մը ար-

դարութիւնը չէ. ամենէն էական մասին մէջ պակաս է, եւ այդ պակասութեանը պատճառաւ դժուար՝ եւ թերեւս կրնանք ըսել՝ անհնար կ'ըլլայ մեզի որ անանկ մէկու մը չխոտակ մարդ, այսինքն արդար ու սուրբ մարդ է ըսենք մէկ պատշաճութեամբ մը եւ խօսքերնուս մէջ ճշմարտութիւն մը ըլլալով։

Ուստի կը հաստատենք՝ թէ բարոյական դաստիարակութիւն ըսածնիս՝ իրրեւ իրեն մէկ գլխաւոր տարրը՝ իր մէջը բովանդակելու է մէկ կրթութիւն մը Աստուծոյ գոյութեանը եւ բնութեանը վրայ, եւ այդ ճշմարտութիւններուն մէջ պարունակուած պարտուց վրայ։ Մեր խղճմտանքը, որուն յաւուրկ պաշտօնն է մեր ունեցած կարողութեանը եւ յարաբերութիւններուն նայելով մեր պարտքերը կարգի դնել, տիրաբար կը պահանջէ մեզմէ այդ բանը։ Լուսաւոր խմացականութեան մը աչքին առջեւը Աստուած ամէն բանէ որոշ եւ ամէն բանէ գերազանց կը տեսնուի, իրրեւ անհունապէս գերապանծ առարկայ մը, եւ անոր բնութեանը սէր ու օրէնքներուն հնազանդութիւն չցուցընելը այնպիսի սաստիկ ծանր մեղք մըն է խղճմտանքին առջեւը, որուն տեղը ուրիշ որ եւ իցէ առաքինութիւն չի կրնար լեցընել։ Եւ ոչ այսչափ միայն. Աստուծոյ վրայ եղած արժանաւոր նկատողութիւնը, Անոր ներկայութեանը ամէն տեղ ուրացնելուն եւ անոր գործքերուն ու պահանջմունքներուն չատութեանը պատճառաւ, այնքան բազմաթիւ բերմունքներ ու յարաբերութիւններ ունի, որ իրր թէ անթիւ անհամար գործողութիւններու վրայ կը տարածուի, որոնք որ մարդուս կեանքը կը կազմեն։ Այնպէս որ Աստուծոյ գոյութեանը վարդապետութիւնը, մանրով ընդունելով եւ՝ հետեւաբար՝ ինչպէս որ պէտք է՝ ի սրտէ կատարեալ սէր մատուցանելով իրեն, առանց ամենեւին տարակուսի՝ ճշմարտապէս կատարեալ բարոյական կեանց ամենամեծ հիմն ու պահպանութիւնն է։

ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆ

ՄԾՈՒՆ ԶԳԱՑԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆԸՆԵՐԸ

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՆՀԱՏԱՐ ԿԱՄ ԹԱՆԳԱՐԵԱԼ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՆԿԱՏԱՐ ԿԱՄ ԽԱՆԳԱՐԵԱԼ ՆԵՐԴՐՈՒԹԻՒՆՔ ԱՆՈՐԱԿԱՑ ԵՒ ՀԱԿԱՄԻՏՈՒԹԵԱՆՑ

---

425. *Ներածական ծանօթութիւնք անկարգ զգացական ներգործութեանց վրայ :*

Մեր բարոյական բնութեանը նիւթոյն վրայ այս ըսածներուին Զգացողութեանց հետաքրքրական եւ ծանրակչիռ բաժանումը վրայ խօսքերնիս կը վերջացընենք , որն որ իր երկու գլխաւոր մասերովը , որոնք էին Բնական Զգացողութիւնները եւ Բարոյական Զգացողութիւնները , ինչուան հոս քննելու եռեւէ եղանք : Սակայն այս ըսածնիս անոր սովորական եւ կանոնաւոր ներգործութեանը համար է , կամ այն ներգործութիւններուն համար՝ որոնք մեր Զգացական բնութեանը սովորական եւ տեւողական կամ մեայուն սկզբունքներուն համեմատ կ'ըլլան : Բայց կը մնայ մեզի յաւելուլ եւս , թէ հոս ալ՝ իմացականութեան նման՝ նշանաւոր եւ վնասակար զարտուղութիւններ կան այս սկզբունքներուն ի գործ դրած բարեյարմար սանձահարութիւններէն : Այլով բանիւ՝ քիչ չի պատահիր որ Զգացողութեանց մէջ այնպիսի ներգործութիւններ կ'ըլլան , որոնք մարդուս սրտին եւ բարոյականին նախընթաց օրինակներուն սովորական կամ բնական ընթացքէն այնքան հեռի են , որ զանոնք տիրապէս կրնանք երբեմն անկատար կամ անկարգ եւ երբեմն խանգարեալ ներգործութիւնք անուանել : — Յառաջիկայ գլուխներուն մէջ քննելու առաջադրութիւն ունեցած նիւթերնիս ալ այս բանն է , որուն վրայ տեղեկութիւն առնուլը յայտնապէս հարկաւոր է Զգացողութեանց վրայ ընդարձակ եւ անթերի հմտութիւն ունենալու համար :

426. *Ի՞նչ ըսել է անկարգ կամ խանգարեալ զգացողութիւնք :*

Սրժան է ծանուցանել հոս՝ թէ անկատար կամ անկարգ ներգործութիւն զգացողութեանց ըսելով պիտի իմանանք միայն մէկ ներ-

դործութեան անկանոնութիւն մը, ներգործութեան հասարակ եւ սովորական ընթացքէն դուրս բան մը. կամ՝ ինչպէս որ գործածած բառերնիս յայտնապէս ցրուեցէք մեկ ընդհանուր եւ անորոշ միտք մը ունի, ասկէ ազ քիչ մը աւելի զօրաւոր անկատարութիւն մը կրնանք խմանալ. ինչպէս, երբոր այս անկանոն եւ անկարգ ներգործութեան վիճակը այնինչ չափը կ'անցնի, այնինչ սահմանէն անդին կը յառաջանայ, որն որ աւելի դիւրին է ըմբռնելը քան թէ բացատրելը, եւ անատնը կ'ըլլայ խելագարութիւն կամ խանգարումն մտաց: Որ ըսել է թէ՝ լոկ անկանոն ներգործութիւնը կ'ըլլայ խելագարութիւն կամ խանգարեալ ներգործութիւն, երբոր այնքան կը մեծնայ՝ կը զօրանայ եւ մարդուն մտքին մէջ այնչափ խորին կ'արմատանայ, որ ենթակայ եղողին ձեւերը չ'ըլլար ինքզինքը անկէ ազատելը: Այնպէս որ այս ըրած դիտողութիւններնիս կը հասկըցուի թէ անկարգ մտաւոր հանգամանք կայ որ խելագարութիւն կ'ըսուի. եւ դարձեալ՝ ուրիշ կերպ անկարգ մտաւոր հանգամանք ալ կայ որ խելագարութիւն չէ, կամ մանաւանդ թէեւ խելագարութիւն է, եւ կամ թէ խելագարութեան աստիճանէն վար է: Սակայն որն ըլլայ ըլլայ, այս կերպ մտաւոր հանգամանքներն առողջ մտքի վիճակ չենք կրնար սեպել, եւ իրօք ալ անանկ չեն. Թէպէտ եւ մկ առաջարկեալ պարագայի մը մէջ չկարենանք եզած մտաւոր անկարգութեան ինչուան խելագարութեան աստիճանը հասած ըլլալը չըլլալը մանաւորիւ ցուցընել, սակայն այս սույգ է որ մարդկային միտքը՝ այս անկարգ վիճակին մէջ, անկարգութիւնը թէ՛ շատ ըլլայ թէ՛ քիչ, մկ նոր եւ կարեւոր կերպարանքով մը կը ներկայանայ աչքերնուս առջին:

Անոտարակոյս հոս մկ ընդարձակ ու հետաքրքրական ասպարէզ մը կը բացուի առջեւնիս տեսակութեան: Բայց սակայն մեր ըսելիքը հարկաւորապէս կրճատուօտ պիտի ըլլայ, բնականապէս առջեւնիս եկող խորհուրդներուն ընդհանուր կարգերը ցուցընելով աւելի, քան թէ անոնց վրայ մանաւանդ մանաւոր ստորագրութիւններ ընելով: Եւ այս սճը գլուխ տարած առնենիս, որն որ դժուար է որ կատարեալ բան մը ըլլայ, սրչափ որ արժան է մեր Զգայական բնութեանը այն կարգաւորութեանը համեմատ յառաջ պիտի երթանք, զոր ինչուան հիմայ մեր ըրած հետազօտութիւններուն հիմն դրինք:

427. Ախորժակաց անկարգ եւ խանգարեալ ներգործութիւններուն վրայ:

Ըստ այսմ՝ կը ծանուցանենք նախ եւ առաջ, թէ Ախորժակներու անկարգ եւ խանգարած ներգործութիւն կ'ըլլայ, — Բաջած անօթի բան մըն է այս, որ մարդուս ախորժակները՝ կրկին եւ կրկին իրենց հաճոյքը կատարելով՝ հետզհետէ կը զօրանան:

Քանի որ ախորժակի յօժարութեան ամելու եւ զօրանալու գործողութիւնը յառաջ երթալու վրայ է, չատերուն վրայ դեռ բաւական խղճմտանքի յանդիմանութիւն, կամքի զսպողական եւ իշխանական ներգործութիւն կը մնայ, որ պիրենք իրենց վրայ հասնելու մտադրութեան վիճակէն ազատ պահէ: Սակայն ոմանց ողորմելի անձանց առանկ չի պատահիր. անոնք ետ դառնալուն ու նորէն ազատութիւն գտնելուն հնարաւորութիւնն ու անհնարութիւնը զատող սահմանագիծն անդին անցած կ'ըլլան. եւ ալ անկէ ետեւ իրենց ուրիշ բան չի մնար, այլ օր աւուր վրայ աւելի խորը իջնալ իրենց տակը բացուած անյատակ անդունդին մէջ. Ա յս կերպ օրինակներն անտարակոյս կրնանք տեսնել թէ մտքի խանգարման բաղմապատիկ ձեւերուն ոմանց տակը կ'իյնան:

Ախորժակաց անկարգ կամ չափազանց ուժգնութենէն ծագած մտքի խանգարումներուն խիստ չատը այն բաղնիքի կարգի մարդկանց վրայ կը դտնուի, որոնք արբեցուցիչ դեղերի՝ մանաւորապէս բարկ ոգիներ գործածելու սովորութիւն ունին. Երբոր արբեցուցիչ ըմպելիք գործածող անձը իր այդ վտանգաւոր ախորժակին ուժգնութիւնը այն աստիճան կը աստիճանէ, որ իրօք ինքզինքը մտաւոր խանգարման սահմանը կը հասցընէ, ալ այնուհետեւ ինք իր ընելու կարող եզած ջանքերովը ազատելուն յոյս չ'ըլլար, կրնայ ըլլալ որ յոտնկայ խնացումն ունենայ իր վիճակին թշուառութեանը վրայ. պատուոյ բաղձանքը դեռ վրդովէ գինքը՝ միտքը բերելով թէ ինչ էր անգամ մը եւ թէ տակաւին ինչ պէտք է որ ըլլայ. խղճմտանքը դեռ իր յորդորանքները խօսի, թէպէտ եւ հաւանականաբար տկարացած ձայնով. կամքը չարունակէ տակաւ ինչ տարբերութիւն ձգել. սակայն ատոնց ամենը պարապ է: Թէ որ ինքնիրեն թողուի, ու ներգործական խելագարութիւն ունեցողներու յատուկ եղող տանձաւորութեանց տակ չառնուի, բարոյապէս տույգ կրնանք համարել որ անանկ մկը օրէ օր աւելի խորունկը պիտի իջնայ իրեն ենթակայ եղած մոլութեանը մէջ, քանի որ իր վրայ ձնացած կենսական կարողութիւններովը կրնայ չարունակել իր սովորութիւնը:

Այս վիճակին մէջ եղող անձինք իրենք ալ կ'երեւնայ որ այս բանը կը զգան: Ցաւակ կը տեսնեն որ փուճ է իրենց զօրութեանը վրայ յոյս դնելը: Քանի քանի հեղ պատահած է որ այսպիսի մարդիկ ապաշխարանքներ եւ ուրիշ բաներ դացած ու թախանձած են ընդունելութիւն գտնելու, այս խորհելով՝ որ ուրիշ բան չի կրնար ազատել գիրենք այն իրենց չարաչուք ախորժակին հաճոյքը լեցընելէն, բայց միայն այն արգելանոցներուն ատեան պարիսպներուն մէջ խիստ բանտարգելութիւնը: — «Զօրաւոր ըմպելիքներ գործածելը նախ եւ առաջ ազատ կամքով կ'ըլլայ, կ'ըսէ Բըչ. սակայն ունակու-

թեամբ հարկաւորութեան կը վերաբերի, Աստր առանկ ըլլալը կը մարդոցմէն, որոնք բարկ ոգիներու գործածութեան տուած են ինքզինքնին չափազանցօրէն, եւ անկարող են՝ ընտանեկան պարտուց, բարեկամութեան, պատուոյ, սոսկալուածքի եւ երբեմն մինչեւ անգամ կրօնքի եւ կենաց իրենց առջեւը դրած բոլոր բաղձքներուն՝ ինքզինքնին անկէ ազատելու։ Քանի մը տարի առաջ Ֆիլատէլֆիայի մէջ մէկ ունակաբար դիւնեմոլ մը պատահեցաւ, որ կենաց սիրոյն անզգայ եղած էր իր մոլութեանը պատճառաւ։ Երբ իր բարեկամին մէկը սաստիկ կը ստիպէր գինքը որ խմելէն ետ քաշուի, «Բարեկամ՝ ըսաւ, եթէ սենեակի մը մէկ դին ամեն մը ոսկի ըլլայ, ու ես ալ մէկալ դին կեցած, եւ թնդանօթ մ՝ալ շարունակ գունդ արձակէ իմ ու անոր մէջտեղէն, չեմ կրնար ինքզինքս բռնել, թնդանօթին առջեւէն անցնելով ոսկին գովը երթալու եմ»։

128. *Անձնասպանութեան սկզբունքին խանգարեալ ներգործութիւնը։*

Երրոր Ախտաժականերէն Հակամիտութեանց կ՝անցնինք, ինչպէս են անձնասպանութեան սկզբունքը՝ գիտութեան բաղձանքը՝ ընկերութեան բաղձանքը՝ եւ ասոնց նմանները, կը դառնինք որ ասոնք ալ միւսներուն պէս, հաւանականաբար առանց բացառութեան, ախտացեալ կամ անկարգ ներգործութեան ենթակայ են։ Սկսինք Անձնասպանութեան սկզբունքէն, կամ որն որ կրնանք՝ ուրիշ խօսքով՝ կոչել կենաց չարունակութեան բաղձանք։ Այս սկզբունքը՝ նոյն կարգէն եղող ուրիշ սկզբանց նման, թէպէտ եւ ընդհանրապէս չէ թէ այնչափ նշանաւոր աստիճանաւ մը, երբեմն այնպիսի պարագաներու տակ եւ անանկ կերպով մը ինքզինքը կ՝երեւցնէ, որ յայտնապէս կը տեսնուի որ իր ներգործութիւնը բնական՝ կանոնաւոր եւ առողջ ներգործութեան ընթացքէն դուրս եղած է, կենաց պահպանութեանը համար եղող այս սկզբունքին անկարգ ներգործութեանը ազդեցութեանը տակն եղող անձինք չատ այնպիսի վտանգի եւ երկիւղի երեւակայութիւններ կը ձեւացընեն, ինչպէս որ մարդ բնականապէս կ՝ակնկալէ որ անանկ պիտի ընեն, որոնք դիւրութիւն չունին բնաւ, եւ ամենեւին մէկ տեղ մը չեն գտնուիր, բայց միայն իրենց մտացը մէջ։ Ասոնք ոչ միայն ուրիշներուն աներեւոյթ վտանգներ կը տեսնեն, այլ եւ չատ անանկ նախազգուշութիւններ ալ կ՝ընեն, որոնք քովերնին եղողներուն առջեւը ամենեւին անհարկի եւ մինչեւ անգամ ծաղրալի բաներ են։

Փինէլ Մելամաղձոտութեան վրայ խօսած ատենը մէկ օրինակ մը կը յիշէ, որ այս բանիս իրրեւ բացատրութիւն կրնանք առնել՝ «Երեւելի զօրական պաշտօնատարին մէկը, կ՝ըսէ, յիսուն տարուան

չափ ժամանակ զինուորական գործքերու մէջ ժրութեամբ վաստակելէն ետեւ, ախտի մը հանդիպեցաւ։ Այս ախտը սկսեց իր վրայ՝ թեթեւ պատճառներէ ուժգին չարժութիւններ ունենալովը, օրինակի աղագաւ՝ թէ որ մէկ հիւանդութեան մը վրայ խօսք ըլլար, իսկոյն կը հաւատար որ իր վրայ կայ նոյն հիւանդութիւնը։ Եթէ մէկուն վրայ խօսուէր թէ խելքը կորնչուցեր է, անմիջապէս իրեն անանկ կը թուէր թէ ինք ալ խելագարած է, եւ կը քաշուէր կ՝առանձնանար իր սենեակը տխրական խորհուրդներով գլուխը լեցուած եւ բոլորովին անհանդարտութեան մէջ ինկած։ Ամեն բան իրեն համար ահու եւ դողու առարկայ կ՝ըլլար։ Երբոր մէկ տուն մը մտնէր, կը վախնար որ գետնի տախտակամածը վար իջնայ ու ինք ալ անոր ահերակներուն մէջ գահավէժ ըլլայ։ Չէր կրնար կանուրջէ մը անցնիլ առանց սոսկալու՝ որ չըլլայ թէ գէմը կոտրուղ ելլէ, եւ իր պատիւը նկատելով ստիպուի պատերազմ ընելու»։

129. *Սեռցմանց սկզբունքին անկարգ եւ խանգարեալ ներգործութիւնը։*

Սեռցման սկզբունքին կամ բաղձանքին ալ անկարգ կամ խանգարեալ ներգործութիւնները կ՝ըլլան, եւ ան ալ ոչ թէ քիչ անգամ։ Այս անկարգութիւններէն կան որ կամաւոր են։ որ ըսել է՝ այնինչ ընթացքով գործելով եղած, որուն պատասխանատուութիւնը ենթակայ եղողին այ է։ Կան նաեւ որ ընդարձակ կամ բնական են։ — Հասոտատուն ազահներուն մէջ ատեն ատեն հաւանականաբար կրնանք գտնել առաջին դասին օրինակները։ Անանկ անձինք կան այս կարգէն եղող մարդկանց մէջ, որոնք երկար ժամանակեայ կամաւոր կրկնութեան գործողութիւնով մը այնքան սաստկացուցած են Սեռցման սկզբունքին ուժգնութիւնը, որ անոր ներգործութիւնը ալ իրենց կամքին իշխողութենէն դուրս եղած եւ յայտնապէս մուտաւոր խանգարման սահմաններուը մտած է։ Հաւանականաբար ատանկ եղած ըլլալու է այն մարդն, որ Մաքսիմիանոս կը յիշէ, որ սովի մը ատեն ուտելու մուկ մը ունենալով, անիկայ բբռներ երկու հարիւր բեննիի վաճառեր ու ինք տասը ծոցը սովամահ մեռեր է։ — Բայց թէպէտ եւ այս անտարակոյս է որ մէկ մարդ մը ագահութեամբ կրնայ խելագարիլ, սակայն այնինչ առաջարկեալ ագահը արդեօք մուտաւոր անկարգութեան սահմանը հասած է թէ անկէ վար է, ասիկայ դժուար է որոշելը։

430. Ստացման սկզբունքին անկարգ ներգործութեանը երկրորդ տեսակին օրինակներ :

Ստացման բաղձանքին անկարգ ներգործութեանը ուրիշ օրինակները կան , որոնք ընդարձակ կամ համառուն ըլլալ կ'երեւնան : Այս մեծաւոր խանգարման ենթակայ եղողներուն վրայ՝ որ եւ իցէ աստիճանաւոր ըլլալու բան՝ թէ չատ արժէք ունենայ թէ քիչ՝ սոսկալու չափազանցութիւնը ոչ միայն մեծ զօրութիւնով , այլ եւ չատ կանուխ հասակնուն մէջ կը սկսի երեւնալ : Կղ եւ Սիրրիմ անուն մատենագրիներուն գրութիւններուն մէջ սաստիկ մը օրինակները կան նկարագրուած . մէկ քանի հատ ալ ուրիշ մատենագրութիւններու մէջ կայ : Բըշ՝ օրինակի համար՝ իր բժշկական Հետազօտութեանցը մէջ կին մը կը յիշէ , որ ամէն կոզմանէ բարի օրինակ էր վարուց , բայց ի մէկ մասնաւոր բանէ մը : Գողութիւն ընելը չէր կրնար ձգել : Այս իր ունեցած մոլութիւնը առաւել զարմանալի ընող բանն այս էր որ հանգիստ վիճակի մը տէր էր , եւ մէկ չափաւորութիւն մը չէր ըներ : Եւ սակայն անանկ սաստիկ չափազանցութիւն մը ունէր այս մոլութեանը , որ եթէ աւելի մեծարժէք բան մը ձեռք ձգելու կարող չըլլար , չատ անգամ՝ բարեկամի մը սեղանը նստած տանէն ծածկաբար գրպանը հացով կը լեցընէր : Այս իր յանցանքը կը խոստովանէր եւ կ'ողբար :

Կոլին պատմած օրինակներուն մէկ քանին ասոնք են : — « Վիկտոր Ամադէոս Ա. Սարաչինեայի թագաւորը ունակութիւն ունէր միշտ չնչին բաներ գողնալու : Ճէնէվա քաղաքը Սուրբն անուն եկեղեցականին մէկը , թէպէտ եւ բանականութեան եւ կրօնքի դիէն ամենազօրաւոր սկզբանց տէր անձ մըն էր , չատ անգամ գողութիւն ընելու չափազանցութենէն կը չարչարուէր : Ուրիշ մէկը ի մանկութենէ գերի եղած էր այս չափազանցութեանը : Ամիկայ զինուորական պաշտօնի մէջ մտաւ , որպէս զի անոր մէջ եղած պատժոյ սաստկութիւնովը իր մոլութենէն ազատուի . սակայն առջի սովորութիւնը գարձեալ չարունակելով՝ մազ մնաց կախուելու պիտի դատապարտուէր : Միշտ իր այս ախտագեղ կիրքը չարթնելու աշխատելուն , սաստուածապանութիւն սորվեցաւ ու Ֆռիուշին կրօնաւորաց կարգը վրան առաւ : Սակայն իր չար սովորութիւնը վանքն ալ գնաց եւ եկաւ : Իսկ հոն գինքը փորձելու համար գոնուածները միայն չնչին բաներ ըլլալուն , երբոր իր սլանդակ չափազանցութիւնը կը կատարէր , այնչափ խիղճ չէր ըներ : Մկրատներ , աչառանակներ , բազմակալներ , գաւաթներ , բաժակներ , եւ ուրիշ ասոնց պէս բաներ կը գողնար կ'առնէր կը տանէր խուցը կը պահէր : Վիճննայի կառավարութեան մէկ գործակալը զարմանալի մոլութիւն մը ունէր , որ ուրիշ բան չէր գողնար բայց միայն խոհանոցի կարասիք : Երկու սենեակ բռնած էր գողունէրը պահելու . գողցածներէն ոչ կը վաճառէր եւ ոչ կը գործածէր : Կոպհա անուն համբաւաւոր բժիշկին կինը անանկ հակամիտութիւն մը ունէր փոքրիկ գողութիւններ ընելու , որ երբոր վաճառք մը դնելու ըլլար միշտ կը նայէր որ կասը մը բան գողնայ » :

431. Նմանողութեան սկզբունքին անկարգ ներգործութիւնը :

Թէ մարդուս ներսիդին նմանողութեան սկզբունք մը կայ , որ կը ստիպէ գինքը ուրիշին ըրածին պէս ընելու , այս ճշմարտութիւնը այնքան հաբատա է ապացոյցի կողմանէ , որ անոր հաւատարմութեանը վրայ հաւանականաբար ամենէն տարակոյս մը չի մնար անաչառ խուզախնդիր եղողին մտացը մէջ : Այս սկզբունքը , իր սովորական գործողութեանը եւ որպիսութեանը նայելով , ոմանց վրայ կը տեսնենք որ անկանոն կամ ախտաւորական ընթացքով մը կը գործէ : Փիննէլ խելացնոր կնկան մը վրայ կը խօսի տեղ մը , որ այդ անձը անդիմադրելի հակամիտութիւն մը ունի եղեր առջեւը ինչ որ ըլլայ անոր նմանութիւն ընելու , ինչ որ լսէ բերնովը , անիկայ կը կրկնէ եղեր , եւ ինչ չարժուածք կամ գործք որ տեսնէ , անոր նմանը ամենայն հաւատարմութեամբ կ'ընէ եղեր ազդմամբ , եւ առանց ամենեւին պատշաճութեան կամ վայելչութեան նկատողութիւն ընելու : — Այս սկզբան անկարգ ներգործութիւնը՝ Համակրական Նմանողութեան ձեւն որ առած ըլլայ , չատ ծանրակչիռ նիւթ մըն է դիտողութեան . այնքան որ հոս հիմայ պիտի ձգենք այս նիւթը , որ գատ գլուխ մը մէջ երկարօրէն հետազօտենք առանձնակի :

432. Ընկերականութեան սկզբունքին անկարգ ներգործութիւնը :

Ընկերականութեան սկզբունքը , որ յայտնապէս մարդուս բնութեանը մէջ անկասկած եղող հակամիտութիւն մըն է , այն աստիճան ուժգնութեան կրնայ հասնիլ , որ իրաւամբ իր ներգործութիւնը անկարգ եւ երբեմն ալ խելագարեալ կամ խանգարեալ ներգործութիւն կրնանք անուանել : Այս տեղեկութեան վրայ , տժգան է հոս վայրկ մի խորհրդածութիւններնիս դարձնել այս բանիս , թէ արդեօք ճիշդ ինչ միտքով կ'իմանանք խելագարութիւն կամ մեծաւոր խանգարումն բառերը , երբոր մտքի այնինչ վիճակներուն համար կը գործածենք : Անկատար մեծաւոր ներգործութիւն կ'ըլլայ , անկարգ մեծաւոր ներգործութիւն ալ կ'ըլլայ , որ ասոնք խելագարեալ մեծա-

ւոր ներգործութիւն չեն։ Խելագարութիւն բառով մտքին ներգործութեանը այն կերպերը կ'իմանանք, որոնք այնքան կարգէ դուրս ելած են, որ կամքին անոնց վրայ իշխելու համար բրած ջանքերը պարապը կ'ելլեն. մէկ խօսքով՝ որ ակամայ անկարգութիւններ են։ Այնպէս որ, այս ըսածնուս համեմատ, Ընկերականութեան սկզբունքին այնպիսի ներգործութիւնները կ'ըլլան, որ անկարգութեան վիճակի մէջ են. (այսինքն անկանոն վիճակի մէջ, եւ սակայն կամքին ճիգերովը հնար է որ չիտկուին.) անանկ ներգործութիւններ ալ կ'ըլլան, որ՝ այնինչ սահմաններէն անդին անցնելով՝ խանգարման կամ խելագարութեան վիճակին մէջ մտած են։ Բայց՝ թէպէտ եւ այս որոշումը պէտք է աղէկ հասկընալ, սակայն այն ծանօթութիւններուն համար որոնք՝ ըստ մեծի մասին՝ ընելու աւելի պիտի ունենանք, անոնց նկատմամբ հարկ չէ որ միշտ ասկայ որոշ աչքերնուս առջին պահենք։

Դառնանք մեր նիւթին։ Ընկերասիրութեան սկզբունքին անկանոն ներգործութիւնը, թէ՛ ճշմարտապէս խելագարութիւն ըլլայ՝ եւ թէ թեթեւագոյն տեսակէն լոկ մտաւոր անկարգութիւն ըլլայ, երկու կերպարանքով կը տեսնուի, որոնք մէկմէկէ բոլորովին տարբեր են, մէկմէկ ախտաւոր առելութեամբ մը ընկերութենէ խորշելով, մէկմ՛ալ չափէ դուրս սաստիկ փափաքանօք ընկերութեան բաղձալով։ — Անոնք որ առաջին տեսակին են՝ ընդհանրապէս՝ եւ ըստ մեծի մասին իրաւամբ՝ մարդատեաց կ'անուանուին։ Մէկ յանկարծական մտաւոր յուզմունքէ մը, մէկ մեծ ու ծանր դժբախտութենէ մը, մտա ազգականներու եւ կարծեցեալ բարեկամներու կողմէն եղած դառն վարմունքէ մը, եւ ուրիշ ասոնց նման զօրաւոր պատճառէ մը ազդեցութենէն՝ այն եղբայրութեան բնական կապն որ մարդս իր ընկերին հետ կը կապէ՝ կը խզի կ'ոչնչանայ, եւ այդ պատահարին հանդիպող խղճալի անձը կ'առնէ զլուխը կը փախչի կ'երթայ առանձին ժայռերու՝ ծերպերու եւ անապատներու մէջ, ալ մէկ կողմն ալ մարդու ընկերութեան չխառնուելու դիտաւորութեամբ։

433. Ընկերասիրութեան սկզբունքին անկարգ ներգործութեանը վրայ ուրիշ ծանօթութիւններ։

Ուրիշ կարգ մը օրինակներ ալ կան, որոնց որպիսութիւնը այս հիմնական յիշածնուս ուղղակի հակադարձը կ'երեւնայ։ Անհատ անձինք երբեմն, երբոր ընկերութենէ՝ մանաւորապէս իրենց բարեկամներուն ընկերութենէն՝ կը կտրուին, աննկարագրելի սաստիկ թշուառութեան մէջ կ'իյնան։ Անմեղ եւ սակայն դժբախտ Յօսքարէն, որ 1450 ին աքսորուեցաւ Վենետիկէն, տեսնուածին նայելով՝ լոկ

այս մտաւոր վիշտին սաստկութենէն մեռած կը պատմուի։ Աւանձին բանտարգելութենէն ալ մարդիկ մեռած կը յիշուին։ Ցոյժ ցաւագին ախտ մը կայ՝ մեծաւ չափով ընկերասիրութեան սկզբունքին անկարգ ներգործութեանը վրայ հիմնեալ, որն որ հայրենիքէ հեռացած մարդոց վրայ կ'ըլլայ, հայրենեաց կարօտութենէն յառաջ եկած։ Ա՛յս ախտը, որ երբեմն մահ կը պատճառէ, կ'ըսուի թէ ամէն կը պատահէր Զուիցերացւոց մէջ, երբոր իրենց հայրենիքէն կը մեկնէին։ Դադցած օտար աշխարհներուն մէջ վրանին վայլող կապուտակ յստակ երկինքը, արհեստի գործքերը, բարձրաստիճան քաղաքականութեան հրապոյրները չէին կրնար սրտերնուն մէջէն չնչել իրենց երկրին առատալր լեռներուն ու մրրկալից երկինքին քաղցր պատկերը։ Իրաւ որ բոլորովին ընկերութիւն կ'ունենային բաւական. սակայն այն ընկերութիւնը չէր, որուն իրենց սիրտը կը տենչար, կամ որուն որ չէին կրնար հասնիլ ներկայ վիճակնուն մէջ։ Գլուխնին ծուռ ու երեսնին կախ կը պարտէին ծածկել եւ անզսպելի տրտմութեան մը ազդեցութենէն։ Եւ չատ անգամ ոչ միայն տրտմութիւնով կը մեռնէին, այլ իրենց զատուելուն խորին վշտակրութենէն կը մեռնէին։

1755 ին Ռուսի զօրք մը, Փրակիմ զօրապետին հրամանատարութեանը յանձնեալ, Գաղղիա Ռին գետին ափունքը խաղաց։ Հոն իրենց հայրենիքէն զատուած այն հեռու երկրին մէջ Ռուսիացիք այս մտաւոր ախտին հանդիպեցան, եւ ախտը սկսեց ճարակել մէջերնին, այնքան որ օրը հինգ վեց հոգի կը հիւանդանային ու գործի չէին դար. անանկ դէպք մը, որէ կը վախցուէր որ բոլոր զօրքը պիտի կոտորուի։ Այս հայրենիքի հիւանդութեան առջեւն առնուեցաւ զօրապետին ասանկ մէկ հրաման մը տալովը, (հատանականաբար զօրաւոր հակառակարար ներգործութիւն մը մտքերնուն մէջ յարուցանելու դիտումով, ինչպէս եւ արդեամբք ալ անանկ եղաւ,) թէ՝ ով որ նոյն հիւանդութիւնովը բռնուելու ըլլայ, կենդանւոյն պիտի թաղուի։

434. Գառուոյ բաղձանքին անկարգ ներգործութեանը վրայ։

Գառուոյ Բաղձանքին ալ անկարգ ներգործութիւնը կ'ըլլայ։ Ա՛յս սկզբունքը ոչ միայն բնածին է, այլ ընդհանրապէս՝ ուրիշ մէկ քանի Հակամիտութեանց հետ բաղդատելով՝ աւելի զօրութիւն ունի եւ առաւել օգտակար վախճաններու կը ծառայէ։ Ա՛յս բաղձանքը ուրիշներուն բարի վարկումը փնտռել մըն է, որ ասիկայ՝ բարձրագոյն սկզբանց իշխողութիւնը չեղած եւ համ խիստ տկար եղած առենը՝ չատերուն վարմունքը վայելչութեան եւ բարեկարգութեան սահ-

մաններուն մէջ կը պահէ։ Բարի եւ կարեւոր սկզբունք մըն է այս՝ իր տեղը եւ սէնք եղած կանոնաւորութեանց տակն եղած առեղծ. սակայն կարի դիւրապատրաստ է անկանոն՝ անզուսպ եւ անկարգ ըլլալու, ըստ ներգործութեան։ Այս դիտողութիւնով շատ մարդոց բարիքը կը բացատրուի։ Հատանականապար Աղդիրիադէսի բարուցը դիմաւոր պակասութիւնն ալ հոս էր, որ ասիկայ հոչակաւոր անձ մըն է Աթէնքի պատմութեանը մէջ։ Ասոր տիրապետող կիրքը կ'երեւնայ որ իշխանասիրութիւնը չէր այնչափ, այլ յատկապէս փոքրոգութիւն մը։ Ուրիշ խօսքով՝ իր մեծ բաղձանքը, ինչպէս որ աղէկ ըսուած է իրեն համար, «չշուկ մը հանել եւ Աթենացւոց խօսակցութեան նիւթ պատրաստել էր»։

Այս հակամիտութեան անկարգ կիրառութեան բերմունքը մարդուս միտքը խանգարել է, ինչպէս որ ուղիղ ըսած է Սդիւարդ։ Այն մարդն որ աշխարհս հաւանութիւնը եւ շողոքորթութիւնները վայելելու այսպիսի չափազանց տենչի մը ներգործութեան տակն է, չունի հաստատուն կանոն մը իր ընելիքներուն, այլ իր մտքին ներգործութիւնը, իր կարծիքները, բաղձանքները, յոյսերը եւ արտաքին վարմունքը յարաժամ հասարակութեան փոփոխական կարծիքներուն հետ մէկտեղ կը փոխուի։ Գրեթէ անհնարին բան է որ մէկ մարդ մը այսպիսի անստուգութեան եւ փոփոխութեան դրութեան մը տակն ըլլալէն ետեւ, ալ իր մտացը հիմունքը հաստատուն մնան։ — Եւ ոչ այսչափ միայն։ Երբոր այս չափազանց բաղձանքին ազդեցութեանը տակն եղող անձինք չեն յաջողիր այն հաւանութիւնը եւ գովաբանութիւնը ձեռք ձգելու, որն որ իրենց կիրքին բնական սնունդն է, յայնժամ յոյժ տխուր, մարդատեաց եւ ապերջանիկ կ'ըլլան։ Իրական ճշմարտութեան նայելով խելքերնին կորսընցուցած բաղմաթիւ մարդոց խելագարութեան պատճառը, եթէ զգուշութեամբ դիտելու ըլլանք Մատուր Նանդարման վրայ դրող մատենագրաց ըսածները, հատանականապար այս անկարգ բաղձանքը պիտի գտնենք։

135. *Իշխանասիրութեան անկարգ ներգործութիւնը։*

Մարդիկ մտքի խանգարման կը հանդիպին, եւ երբեմն իրապէս կը խենթենան, չէ թէ միայն պատուոյ բաղձանքին եւ ստացման բաղձանքին անկարգ ներգործութեննէն, այլ նաեւ, թերեւս առջիններուն չափ յաճախութեամբ, չափազանցեալ եւ սաստկացեալ Իշխանասէրութենան ազդեցութենէն ալ։ Ասանկները դրդռեալ սրտով եւ հաստատուն աչքով չորսդինին կը նային միշտ մէկ կերպ իշխանութիւն մը՝ պատիւ մը եւ տիրողութիւն մը ձեռք ձգելու, մինչեւ

որ այս իրենց բաղձանքը՝ այնպիսի չարունակ կրկնութեամբ զօրացած՝ տիրապետող զգացում մը կ'ըլլայ սրտերնուն մէջ։ Ասոր անթիւ օրինակները կան, որոնց վրայ այս կերպով այս մոլար անկարգութիւնը ծագած եւ այս աստիճանին հասած է։ Սակայն միշտ բանը հոս չի մնար։ Թէ որ այս չափազանցեալ կիրքին տէրը եղողներուն բաղձանքը յանկարծ մեծ դժբախտութեան մը հանդիպելու ըլլայ, անոր իրենց բոլոր մտացը վրայ ունեցած ազդեցութիւնը՝ ինչպէս որ հատանական է անանկ ըլլալը՝ այնպէս ուժգին կրնայ ըլլալ, որ անոր բոլոր կարողութիւնները խանգարին, եւ միտքը աւերակաց չեղջակոյտ մը դառնայ։

Ծիմարանոցներու մէջ վակեալներու պատմութիւններէն շատ հատանական կ'երեւնայ որ այս տեսակ դէպքեր քիչ չեն պատահիր։ Այս կերպով խելքերնին կորսնցուցածներուն միտքը թէպէտ խանգարած կ'ըլլայ, սակայն իրենց այդ խանգարմանը պատճառ տիրապետող կիրքը կ'երեւնայ որ կը մնայ ներսիդիններն։ Մէկը փոխարքայի պատիւ կը պահանջէ, մէկալը թագաւորական. մէկը ինքզինքը ծերակուտի անդամ կ'ընէ, միւսը դահերէց, մէկը՝ Ուէլլինկդընի դուքսին կամ Պոնապարթին անուամբը ահագին զօրաց հրամանատար կ'անուանէ ինքզինքը. միւս մը Բարձրելոյն մարգարէն կ'ըլլայ եւ վսեմական չարժմունքով ու ծանր ձայնով պատգամ կու տայ։ Փինէլ կը ծանուցանէ թէ անգամ մը Փարիզու յիմարանոցներուն մէկուն մէջ իրեք խելագար մարդիկ կան եղեր, որոնց ամէնն ալ Լուի ԺԴ-ը ինքզինքնին կը սեպհեն եղեր։ Ասոնց իրեքը մէկտեղ օր մը ինչպէս կ'ըլլայ կը սկսին սաստիկ տաքութիւնով վիճաբանութիւն ընել, իւրաքանչիւրը թագաւորական իրաւունքը իրեն սեպհականելով։ Վերատեսուչը ասոնց վէճն որ կը լսէ, կուբինն վերջացընելու համար խելացի հնարք մը կը բանեցընէ. խելագարներուն մէկուն քովը կ'երթայ ու ծանր նայուածքով մը անանկ կը հակիրճընէ՝ թէ դիմացինները յայտնի է որ խենթ են, ի՞նչ կը վիճի անոնց հետ. «ասքանչածանօթ բան է որ, կ'ըսէ վերատեսուչը, Լուի ԺԴ դուն միայն ճանչցուելու ես»։ Այս յարգական զրուցուածքէն խենթին սիրտը հանգչելով՝ ամենայն արհամարհանաց նայուածք մը կ'ընէ ընկերներուն. ու անմիջապէս կը քաշուի տեղը կ'երթայ։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀԱՄԱԿՐԱԿԱՆ ՆՄԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆ

136. *Համակրական նմանողութեան վրայ :*

Նմանողութեան սկզբունքին բնածին հակամիտութիւն մը ըլլալուն եւ զօրութեանը վրայ ըստ կարի խօսեցանք իր տեղը : Սակայն մէկ հակամիտութիւն մը ըլլալուն ընդհանուր ճշմարտութեանը հետ մէկտեղ՝ արժան է հոս այս դիտողութիւնը ընել, թէ նմանողութեան մէկ առարակարդեալ եւ մանաւանդ կերպն ալ կայ, որուն վրայ պէտք է առանձինն քննութիւն ընել՝ մասնաւորապէս իր գործնական արդիւնքներուն պատճառաւ : Այս ըսածնիս այն հակամիտութիւնն է, զոր վայելչապէս կրնանք անուանել Համակրական Նմանողութիւն :

Ամէն կերպ համակրական նմանողութեան դէպքի մէջ հարկաւ մէկէն աչքի անձինք դանուելու են . եւ ընդհանրապէս՝ երբոր անձանց թիւը շատ ըլլայ, նմանողութեան ուժգնութիւնն ալ աստիճկ կ'ըլլայ : Այս անձինքներէն մէկը կամ մէկ քանին մէկ ներքին չարժութիւնով մը՝ բաղձանքով մը՝ կամ կիրքով մը աստիճկ կը դրդռուին . եւ այս ներքին յուզմունքնին դէմքովնին՝ չարժուածքովնին եւ ուրիշ արտաքին նշաններով կ'արտայայտեն : Կը նայիս որ այն նոյն մտաւոր դրգռումը ուրիշներուն ալ կը հաղորդի . անոնք ալ նոյն կերպ չարժութիւններ՝ բաղձանքներ ու կիրքեր կ'ունենան : Եւ այս նոյն զգացած չարժմունքնին, համակրական անձերն ալ, մի եւ նոյն արտաքին նշաններով կը յայտնեն : Մխով բանիս այս կերպ նմանողութեան աղբեւրութեանը տակն եղած առնելիս՝ ուրիշներուն նման կը զգանք եւ կը դործենք : Եւ այս բանն որ կը պատահի, ո՛չ թէ միայն մեր դիմացինին վրայ տեսածներնիս է եւ ուրիշ պատճառէ մը չէ, երեւցածին նայելով, այլ բնական բերմունքով է՝ որ անանկ կ'ըլլայ . ըսել կ'ուզենք թէ անկական եւ բնական սկզբունքի մը զօրութիւնովն է : Այս սկզբունքին վրայ մեր ունեցած տեսութիւնն այս է՝ որ, թէպէտեւ Նմանողութեան ընդհանուր ձեւովն

մէկ եղանակաւորութիւնն է կրնանք ըսել՝ անոր շատ նման ըլլալուն պատճառաւը, սակայն՝ այս ամենուն վրայ՝ այնքան որոշ եւ տեսակական որպիսութիւն մը ունի, որ կրնանք իրաւամբ մեր զգայական բնութեանը իբրեւ մէկ զատ մասը սեպել : Սանկ սեպելով կրնանք այս նիւթիս վրայ ասկէ առաջ ուրիշ տեղ մը խօսիլ . սակայն ասոր սովորական ներգործութիւնը ընդհանրապէս դիւրին հասկըցուելու բան մըն է, անոր համար ինչուան հոս ուշացուցինք, որպէս զի՝ մեր գլխաւոր նպատակին համեմատ՝ անոր անկարգ կամ խանդարեալ ներգործութեանը վրայ քիչ մը տեղեկութիւն տանք :

137. *Ընտանի օրինակներ համակրական նմանողութեան :*

Շատ կերպ կերպ օրինակներ կան, (որոնց շատը յաճախ կը պատահին եւ ամենուն ծանօթ են,) որոնք կը ցուցընեն թէ Համակրական նմանողութիւն կայ . ուրիշ խօսքով՝ թէ մարդուս զգացումներուն եւ անոնց արտաքին նշաններուն մէջ անանկ մէկ փոխադրական հաղորդութեան զօրութիւն մը կայ, որ անով առոնք շատ անգամ մէկէն մէկալին արագութեամբ կը տարածին :

Ընդհանրապէս խօսելով կրնանք ըսել թէ՝ երբոր մէկ ուրիշի մը դէմքին վրայ մէկ յանկարծական փոփոխութիւն մը կը տեսնենք, մասնաւորապէս անանկ փոփոխութիւն մը որ մէկ մասնաւոր կիրք մը կամ չարժութիւն մը արտայայտէ, մեր դէմքն ալ բնական համակումը կ'ունենայ անոր նմանելու : Ամէն մարդ կը զգայ այս բանը, երբոր մէկու մը կը նայի որ կը խնդայ կամ խորին տխրութեամբ երեսը կախած է : Ասոր պէս բան մըն ալ այն ծնօտի մկանանց չարժմանը առնելը կը պատահի, որուն յօրանջել կ'ըսենք . որ այս գործողութիւնը, ամենուն գիտցած բանն է որ՝ շատ անգամ լոկ օրինակի փոխադրական զօրութենէն կ'ըլլայ :

Ի բացատրութիւն համակրական նմանողութեան այս ըսուած դէպքերուն վրայ սա ալ կը յաւելունք, որ երբոր խել մը տղաք մէկտեղ եկած կ'ըլլան, ու մէջերնուն մէկը յանկարծ լաց մը կը փըրցընէ ու կը սկսի հեկեկալ, բոլոր միւսներն ալ քիչ կամ շատ նոյն լալու վիճակին մէջ կը մտնեն : Այս նոյն բնական սկզբունքը բացատրող իրողութեանց մէկն ալ՝ թոյլ չուանի վրայ պտըտող լարախաղացի մը տեսարանին կեցած բազմութեան մը մէջ աղէկ կը տեսնուի : Տեսարանադէտները չէ թէ միայն այն անձկութիւնովը լեցուած կ'երեւնան, որն որ կրնանք ենթադրել թէ լարախաղացը կ'ունենայ, այլ նաեւ կեցած տեղերնին բնականապէս ինքզինքնին կը ճնշեն, եւ կը ծամածռին, ու մարմինին կը հաւասարակշռեն, ինտոր որ կը տեսնեն թէ լարախաղացը կ'ընէ չուանին վրայ : Այս

ալ քաջածանօթ բան մըն է , որ երբոր կը տեսնենք որ մէկ հարուած մը իջնալու վրայ է մէկուն սրունքին կամ թեւին , բնականապէս կը խրտչինք , եւ թեթեւ կերպով մը մեր սրունքը կամ թեւը ետ կը քաշենք , մէկ կերպ մարգարէական կամ նախահայեաց նմանողութիւնով մը այն անձին ընելիքին , որուն վրայ որ կը տեսնենք որ հարուածը պիտի իջնայ :

438. Հայրէմի որբանոցին մէջ պատահած համակրական նմանողութեան օրինակ մը :

*Բազմաթիւ ճշդրիտ պատմուած դէպքեր կան՝ որ մէկ մարդին միւսին հետ ունեցած համակրական կապակցութիւնը եւ մարդին ու իրերուն կամ միանական կազմուածքին միջտեղը եղած համակրութիւնը կը ցուցընեն : Հայրէմ քաղաքին որբանոցին մէջ անգամ մը բան մը պատահեր է , որ ասոր շատ աղէկ բացատրութիւն մըն է : ասոր պէս հետաքրքրական եւ որոշ օրինակ քիչ կը դտնուի այս բանին վրայ : « Հայրէմի որբանոցին մէջ » , կ'ըսէ պատմութիւնը , « աղջկան մէկը յանկարծական վախնալէ մը ցնցողական ախտի մը հանդիպեցաւ , որ կանոնաւոր առեներով կու գար վրան : Բոլոր կայ-նողներուն մէկը իրեն օգնելու աշխատելու որ եղաւ , ինք ալ նոյն ախտովը բռնուեցաւ , որ այս ալ միւսին պէս առեն առեն նոյն ցընցողութիւնով կը բռնուէր . հետեւեալ օրը ուրիշ մէկն ալ նոյն հիւանդութեան հանդիպեցաւ , եւեւէն մէկ մըն ալ , անոր եւեւէն չորրորդ մըն ալ , համաւսիւ առհասարակ դրեթէ բոլոր տղաքը , մանչ աղջիկ , այս ցնցողական ախտը վաստկեցան : Ցնցողութիւնը մէկուն վրայ գալուն պէս , միւսները անիկայ տեսնելով՝ գրեթէ բոլորը մէկէն կը սկսէին նոյն նեղութիւնովը տառապիլ : Ասոնց այս ցաւալի վիճակին մէջ բժիշկները լուսնոտութեան դէմ եղող դեղերէն դեղ չմնաց որ չընեն , ամէնն ալ անօգուտ եղան : Ետոյ գացին Պօէրհէյվ բժիշկին , որ խղճալով ողբալի տղոցը վիճակին՝ եկաւ Հայրէմ . եւ բանին ինչ ըլլալը հարցափորձ ընելու առեներ մէկը բռնուեցաւ ցնցողութիւնով , եւ անմիջապէս խել մը ուրիշներ ալ սկսան անոր հետ միասին վերնոտութեան ցնցողական հիւանդութեանը պէս չարչրկուելու վիճակի մը մէջ մտնել : Այս միջոցին չուտով այս բանը իմաց հնարագէտ բժիշկին միտքը , որ՝ որովհետեւ ամենալաւ դեղերը իմաստութեամբ մատակարարեր են բժիշկներն , ու ախտին մէկէն միւսին անցնիլն ալ երեւակայութենէ (երեւակայութեան համակրութենէն) կախեալ կ'երեւնար . ուստի թէ որ մարքերնուն վրայ եղած այս տպաւորութիւնը արգիլելու ըլլայ , հաւանական է որ հիւանդութիւններն բժշկուի . եւ այս խոր-

հուրդը յաջողութեամբ ի գործ դրուեցաւ : Իրեն ընելիքը ի գործ դնելու մարդոցը առաջուընէ իմացուցած ըլլալով , բոլոր տղայոց առջեւը հրաման ըրաւ՝ որ խել մը վառարաններ դրուի սենեակին այլ եւ այլ կողմերը , մէջը լեցուն վառած ածուխ . եւ այնինչ ձեռով ծռած երկաթներ ըլլայ անոնց մէջ . յետոյ անսովոր վսեմութեամբ մը եւ ծանրութիւնով առանկ ըսաւ . բոլոր դեղերը գլուխին անօգուտ են ձեզի , եւ իմ գիտցած մէկ հատիկ դեղս այս է , որ մէկերնուդ ո՛վ որ նախ եւ առաջ այդ ցնցողութիւնով բռնուելու ըլլայ , անոր թեւը ինչուան ուկորը պիտի այրի հրաշէկ երկաթով : Տղաքը այս սարսափելի հրամանն որ լսեցին , ալ սկսան՝ նոյն ցընցողութեան վերադառնալը իմացած առենին՝ բոլոր զօրութիւնովնին ինքզինքնին բռնել , այրելուն սոսկալի զաղափարը մարքերնին բերելով . եւ այսպէս աւելի ուժգին մուսուր տպաւորութեան մը ազդեցութիւնովը կարողացան այս ախտաժէտ հակաիստութեան դէմ դնելու :

439. Նոյն տեսակ նմանողութեան վրայ ուրիշ օրինակներ :

Դժուար բան չէ յիշեալ օրինակներուն նման ուրիշ օրինակներ ալ յառաջ բերելը : Գանի մը տարի յառաջ Ամերիկոյ Մասաչուսէդս նահանգը Բէլմիքրտի մէջ մարդ մը կար՝ վեց զաւակով ընտանիքի մը տէր : Ասոր զաւկըներուն մէկը կաքաւ Սրբոյն Վիտոսի(*) ըսուած ախտին հանդիպեցաւ : Միւսներն ալ , տղոց բնական եղող անխորհուրդ կայտառութիւնովը սկսան անոր անսովոր շարժմունքներուն նմանութիւնը ընելով զբօսնուլ , մինչեւ որ առենէ մը ետեւ իրենք ալ անդիմադրելի կերպով նոյն ախտին ենթակայ եղան : Իրերուն այս վիճակին մէջ , որն որ համակրական նմանողութեան սկզբունքներէն է գաս՝ ուրիշ կերպով մը մեկնել հնար չ'երեւնար , բոլոր տունը՝ հնտոր որ բնականապէս կը հակըցուի , մեծ տագնապի մէջ ինկաւ : Հայրերնին , խելացի եւ ուշիմ մարդ մը , օր մը կոճղ մը ու կացին մը առաւ տուն բերաւ , եւ ահեղ սպառնալիք ըրաւ որ ի սկզբան այն ախտին հանդիպող տղէն ի գատ՝ ո՛վ որ նախ եւ առաջ անկամաւոր մարմնաւոր շարժմունք մը ընելու ըլլայ , անոր դլուխը պիտի փրցընէ : Այս ճամբով , որ ասիկայ ալ վերը Պօէրհէյվին վերայ պատմած վարձերնուս նման դիտողութիւններով եղած բան

(*) Ասիկայ ջղային ցնցողական ախտ մըն է , որ Ամերիկայի մէջ կ'ըլլայ երբեմն տղոց , որ անով բռնուողը խաղալու պէս շարժմունքներ կ'ընէ :

Անկարգ ներգործութիւն կրից։

մըն է, նոր կերպ զգացումներ տղոցը ներսիդին ծագեցան, եւ այն պլանդակ ախտէն ազատեցան։

Կը յաւելունք եւս՝ թէ այս ախտը ոչ միայն նոյն ընտանիքին եւ նոյն տանը մէջ եղողներուն վրայ, այլ եւ երբեմն ամբողջ գիւղաքաղաքներու եւ ընդարձակ երկիրներու մէջ տարածուած է, մէկէն մէկալին փոխադրելով (լոկ համակրութեան նմանողութիւնով ըստ մեր կարծեաց)։ Առանկ եղաւ Էնկլէսի կղզւոյն մէկ մասին մէջ, 1796 ին. եւ աւելի մօտ առեններս Ամերիկայի մէջ Դէնէսիի մէկ քանի կողմերը։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՆԿԱՐԳ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԿՐԻՑ

110. *Նախազգացողութիւնը ըսուած մտաւոր հանգամանաց վրայ։*

Քննութիւններնուս կարգը կը բերէ որ հիմայ այս ծանօթութիւնը ընելու ձեռք զարնենք, թէ կրից մէջ ալ անկարգ ներգործութիւններ կ'ըլլան, ինչպէս որ ստորին կարգի զգացողութեանց վրայ տեսանք. Եւ ասիկայ երկու կարգէն եղող կրից համար ալ ճշմարիտ է, թէ բարեսիրաց եւ թէ անոր հակադարձը եղողներուն։ Սակայն դիտողութիւններս չատ ճշդութեամբ այս գլխուն մէջ կրից վրայ կատարիլ մնաղ չէ, անոնք որ տիրապէս կիրք կ'ըսուին. այլ կ'ուզենք քանի մը անանկ պատահական կամ ատոնց հետ կապակցութիւն ունեցող նիւթեր ալ մէջ խօթել, որոնք ոչ զանց ըլլալու բաներ համարուելու են, եւ ոչ ալ վիճելամարդ զատ տեղ մը դրուելու չափ ծանրակչիռ։ Ասկէ ի զատ կրնանք նաեւ ակնկալել, թէ ատոնք անուղղակի լոյս մը կրնան ձգել այս գլխուն գլխաւոր նիւթին վրայ։ Սկսինք Նախազգացողութեանց նիւթէն։

Առեն առեն չատ անանկ անձինք եղեր են, որ գալու բանի մը վրայ չատ զօրաւոր եւ յստակ ազդեցութիւն ունեցեր են ներսիդին։

Անկարգ ներգործութիւն կրից։

նին. այնքան որ՝ ամենեւին տարակոյս մը չէ մնացեր մտքերնուն մէջ այն պատահելիքին բնութեան սովորական կարգէն դուրս հատատի բան մը ըլլալուն վրայ։ Օրինակի համար՝ Իսահակ Ամբրոս անուն Անգղիացի մատենագրին համար կը պատմուի՝ թէ զարմանալի ներքին տպաւորութիւն մը ունեցեր է իր մտքին մէջ թէ մեռնիլը չատ մօտ է եւ այնինչ օրը պիտի պատահի։ Ուստի գացեր բոլոր բարեկամներուն մնաք բարով է ըսեր, եւ իր նախազգացողութեանը ցուցուցած օրն որ եկեր է, գացեր իր սենեակը մտեր մեռեր է։ Մոզարդ Գերմանացին, որ երեւելի հեղինակ էր երաժշտութեան, զօրաւոր նախազգացողութիւն մը ունեցեր է՝ թէ իր չարադրելու այն Հանգստեան եղանակը որ իր անունովը կ'ըսուի Մոզարդ, իր վերջին գործը պիտի ըլլայ։ Անհնարին եղեր է այս տպաւորութիւնը իր մտքէն հանելը։ Ինք բացայայտ խօսքով ըսեր է թէ, «Ստոյգ է որ այս հանգստեան երգը ինձի համար կը գրեմ. անիկայ իմ թաղման հանդէսիս պիտի կարդացուի»։ Ըսածին պէս ալ եղեր է եւ ինքը, փէնտըրկրասդ անուն մէկու մը համար, որ Մարտիսօրուի դուքսին զօրացը մէջ պաշտօնատար մըն էր, կը պատմուի թէ զօրաւոր նախազգացութիւն մը ունեցեր է որ այնինչ օրը պիտի սպաննուի։ Այս իր զգացողութիւնը ուրիշներուն ալ իմացուցեր, ու գրաւոր յիշատակարան մ'ալ չիներ է նոյն բանին վրայ։ Եւ յիրաւի, նախագուշակածին պէս եղեր է եւ ինքն։ Հէնրիկոս Դ. Գաղղիոյ թագաւորը՝ Ռավայլեաք զինքը սպաննելէն քանի մը ըր-ն առաջ՝ զօրաւոր նախազգացողութիւն մը ունեցեր է, եւ ասիկայ Սուլլիին ուր իր տունի մարդոցմէ ուրիշ մէկ քանիին ալ իմացուցեր է, թէ չատ չանցած՝ մէկ մեծ աղէտ մը պիտի գայ գլխուն։

Նախազգացողութեանց ոմանք անտարակոյս բնական սկզբունքներով կը մեկնուին։ Երբեմն ալ մէկ պատահական պարագայ մը, լոկ մէկ խօսք մը, երազական այլանդակ խորհուրդ մը, մէկ չնչին դէպք մը՝ որ այն օրուան եւ այն տեղի հասարակութեանը մէջ պատահմամբ չարագուշակ նշան մը սեպուած է, հերիք կ'ըլլայ այսպիսի զգացողութիւններ պատճառելու, որոնք թէ որ եռքէն իրաւցընէ պատահելու ըլլան, բոլորովին դիպուածէ է։ Եւ որչափ որ մենք կարող ենք տեսնել, հարկ մը չկայ ասանկ մէկ կարծիք մը ընելու՝ թէ այս կերպ դէպքերու մէջ մէկ հրաշալի կամ գերբնական բան մը ըլլալու է։ Եւ թէ որ ասանկ ենթադրութիւն մը պիտի չընենք, դժուար կ'ըլլայ ուրիշ կերպով մը մեկնել այն երբեմն երբեմն տեսնուած ամենահաստատ մտաւոր ճանաչմունքը՝ որն որ ջնջելու համար ոչ ապացոյց խեր կ'ընէ եւ ոչ հաւնզանք, բայց եթէ այս սկզբան վրայ թէ զգացողութեանց ներգործութեանը մէջ մէկ անկարգութիւն մը պատահած ըլլալու է։ Իսկ այս անկարգութեան տեսակարար բնու-

թեանը, զանիկայ ուրիշ անկարգ մտաւոր ներգործութիւններէ որոշող հանգամանքին կամ պարագային վրայ դժուար է խօսիլը։

441. Ցանկարծական եւ ուժգին մտաւոր զգումներու վրայ։

Մէկ ուրիշ կերպ մտքի անկարգ վիճակ մը կայ, որ տարբեր է այս մեր հիմնական խօսածէն, թէպէտ քանի մը մասամբ շատ մերձաւորութիւն ունի անոր։ Ոմանք, որոնց ամէն սովորական բանի մէջ առողջ մտքի տէր ըլլալը ամենեւին անտարակուսելի է, ատեն ատեն մէկ զօրաւոր հակամիտութիւն մը կը զգան իրենց ներսիդին անանկ բաներ ընելու, որոնք եթէ ընելու ըլլան՝ գէթ ըստ չափու խելագար պիտի սեպուին ուրիշներուն առջեւը։ Բացատրութեան համար՝ կատարելապէս առողջ մտքի տէր մարդուն մէկը, խելագարութեան վրայ սովորաբար ունեցած համարումներնուս համեմատ խօսելով, անգամ մը ասանկ բան մը կ'իմանար ներսիդին՝ թէ այնինչ մտանաւոր կամուրջէն անցած ատենը մէկ թեթեւ յօժարութիւն մը կը զգայ ինքզինքը կամուրջն ի վար ջուրը նետելու, նոյն ատենը քիչ մըն ալ այս վախը ունենալով՝ որ չըլլայ թէ այն իր յօժարութենէն չտասով մը այդ բանը ընէ։ Ասանկ խանգարեալ մտաւոր դրդումներ հասանականաբար սովորաբար կարծուածէն աւելի յաճախ կը պատահին, եւ մէկ մէկէ շատ զանազան աստիճան ուժգնութեամբ. երբեմն այնքան թեթեւ ըլլալով որ հազիւ հազ մարդուն մտադրութիւնը կը շարժեն, եւ երբեմն ալ վտանգաւոր խելագարութեան երեւելի եւ սոսկալի կնիքը վրանին կրելով։

Դերմանացի կնկանը մէկը անգամ մը մէկ չէնք մը տեսեր է բռնկած, ու անկէ ետեւ իր ներսիդին ատեն ատեն մէկ զօրաւոր դրդում մը կ'իմանայ եղեր չէնք բռնկցնելու։ Այս ներքին դրդմանց ազդեցութիւնովը տասներկու անգամ կրակ ձգեր է իր բնակած տեղին մօտերը։ Տասներեքերորդին բռնուեր՝ դատի տարուեր՝ դատապարտուեր ու սպանուեր է։ Ողբալի կինը այս իր ըրածին ամենեւին պատճառ մը չէ կրցեր տալ, եւ ուրիշ շարժառիթ մը չէ կրցեր ցուցընել այնչափ տուն բռնկցնելուն, բայց միայն այս իր ներքին դրդմունքը, որմնցմով կը ստիպուի եղեր այն բանը ընելու։ Որչափ որ մեծ վախ ու դող կը կրէ եղեր, եւ ամէն անգամ այս յանցանքը գործելէն ետեւ դառն կը զղջայ եղեր ալ, կրկին կ'երթայ առջի ըրածը կ'ընէ եղեր։ Թէ որ այս դասը ուղիղ փիլիսոփայութեան ձեռքն իննայր, այն խեղճ կինը յաւէտ յիմպանոցը կապուելու արժան չէր դատուեր, քան թէ դահիճին սուրին զոհ ըլլալու։

Այս պատմութիւնը կոլ մտաենագրէն է, որ ատենց պէս բազմաթիւ մեծարժէք իրողութեանց պատմութիւններ հաւաքած է մարդուս

մտաւոր գործողութիւններուն վրայ, որուն յիշատակածներէն է այս հետեւեալն ալ Դերմանացի գինուորի մը վրայով, որ ցնցողական ախտ մը ունի եղեր, որ ամէն ամիս սաստիկ կը բռնէ եղեր։ «Ասիկայ կը զգար, կ'ըսէ մտաենագիրը, ախտին մտենալը. եւ որովհետեւ քանի որ ցնցողութիւնը աստիճան աստիճան մտենար, ինք ալ ներսիդին մէկ ուժգին հակամիտութիւն մը կ'իմանար մարդ սպանելու, անոր համար թախանձանօք կը պաղատէր որ գինքը չղթայով կապեն։ Քանի մը օր անանկ մնալէն ետեւ՝ ցնցողութիւնը եւ այն մահացուցիչ հակամիտութիւնը կը նուազէր, եւ իր առանց վտանգի արձակուելուն ժամանակը ինք որոշելով, ազատ թող կը տրուէր։ Հէ յնայլ մէջ մէկը տեսանք, որ ատեն ատեն անդիմադրելի հակամիտութիւն մը կը զգար ուրիշներուն վնաս տալու։ Ինք գիտէր այս իր եղկելի հակամիտութիւնը, եւ ուստի չղթայակապ կը մնար մինչեւ որ իմանար որ ալ վախ չկայ եթէ գինքը արձակեն։ Մելամաղձոտ խառնուածքի տէր մարդուն մէկը յանցաւորի մը դէմ խաղալը տեսեր է։ Այս տեսարանը անանկ սաստիկ շարժութիւն մըն է պատճառեր իր ներսիդին, որ իսկոյն անդիմադրելի բաղձանք մըն է եկեր իր վրայ մարդ սպաննելու, մինչդամայն նոյն ատենը կեանքին աստիճան սոսկում մըն ալ զգալով այն մեղքը գործելուն նկատմամբ։ Այս իր ողբալի վիճակը նկարագրեր է իր բարեկամներուն, գառն արցունք լալով, եւ վերջին աստիճան տարակուսանաց մէջ ինկած, իր գլուխը կը ծեծէ, ձեռուընները կը ճմլէ, ինքզինքը կը նախատէ եւ իր բարեկամներուն կ'աղաչէ եղեր որ ինքզինքնին ազատեն, եւ չնորհակալ կ'ըլլայ եղեր անոնց՝ իրեն դիմադրութիւն ընելնուն համար»։

442. Խանգարմունք կրից։

Տրուած օրինակներէն կը տեսնուի որ մարդոց ոմանց ներսիդին պատահող յանկարծական եւ ուժգին դրդումներն, որ անկարգ մտաւոր հանգամանքներ են, շատ մկմկիկ տարբեր այլ եւ այլ բաներու վրայ եւ շատ զանազան աստիճաններով կ'ըլլան։ Վերջին յիշուած օրինակներն այնքան ծանր տեսակէն էին, որ անոնք (եւ թերեւս անոնց չափ սաստիկ չեղող ուրիշ մէկ քանի օրինակներ ալ) տիրապէս կրնանք իսկական խելագարութեան օրինակներ սեպել։ Եւ իրրեւ խելագարութեան օրինակ սեպուելով՝ ուղղութեամբ կըրնանք ըսել՝ թէ կրից խելագարութեան օրինակներ են ասոնք։

Կրից խելագարութիւնը մէկ մասնաւոր մտաւոր վիճակ մըն է, մինչեւ անգամ ուրիշ կերպ խելագարութեանց հետ բաղդատումամբ նկատելով։ Այս կերպ խելագարութեանց մէջ մարդուն խնացողու-

թեան կարողութիւնները կատարեալ եւ ճիշդ ներգործողութեան մէջ կ'ըլլան շատ անգամ։ Միտքը շատ մեծ չափով իր սովորական կարողութիւնը կրնայ ունենալ՝ գաղափարներ իրարու հետ բաղդատելու եւ հետեւութիւններ հանելու գործողութեանց մէջ։ Խելագարութեան կայանը չէ թէ մեր բնութեանը՝ զգայութիւններէն որոշելով՝ սովորաբար խնացական կարողութիւնը ըսուած մասին մէջ փնտռելու ենք, այլ միայն կրից մէջ։ Այս մտաւոր ախտին տիրացողը չի կանգներ տրամաբանութիւն ըներ՝ մտածներ եւ բաղդատներ. այլ մէկ կողմ եւ շատ անգամ անդիմադրելի զգացմունք մը յառաջ կը մղուի իր դիտաւորութիւնները կատարելու։

Փիներ՝ արհեստաւոր մը կը յիշէ, Պիսէդրի յիմարանոցին մէջ, այս ախտին տիրացած։ Խելագարութիւնը, ինչպէս որ շատ անգամ անանկ կ'ըլլայ, ընդհատ է եղեր, ատենը հեզ մը կու գայ եղեր իր վրայ։ Ինք առաջուընէ կ'իմանայ եղեր այն կրից յուզմունքին մօտենալը, եւ մինչեւ անգամ կը խրատէ եղեր մտը եղողները որ քովէն փախչին։ Սակայն չիտակ դատումը ընելու կարողութիւնները անվրդով են եղեր իր վրայ, չէ թէ միայն ուրիշ ատեններ, այլ մինչեւ անգամ ամենակատաղի եւ այլանդակ գործքեր ըրած ժամանակն ալ։ Ինքը յստակ կը տեսնէ եղեր այն ըրածներուն անպատշաճութիւնը, սակայն չի կրնար եղեր ինքզինքը զսպել. եւ կրից բուռն կատաղութիւնը գադրելէն ետեւ՝ շատ անգամ դառն վիշտով կը լեռնայ եղեր սիրտը։

443. Սեւամաղձութիւն ըսուած մտաւոր ախտին վրայ։

Սեւամաղձութիւն ըսուած քաջածանօթ ախտին կայանը պէտք է զգացողութեանց անկարգ ներգործութեանը մէջ փնտռել։ Ասիկայ՝ իրականին նայելով՝ ուրիշ բան չէ, բայց միայն խորին ճնշումն սրտի՝ տխրութիւն կամ թախծութիւն։ Իրական ճշմարտութիւնը այս է. եւ մենք երբէք սեւամաղձութիւն անունը անանկ մտքի վիճակի մը չենք տար, որուն մէջ այս տխրութիւնը կամ թախծութիւնը չկայ. բայց սակայն այս ալ ճշմարիտ է որ երբեմն այս ախտին առիթը կամ հիմնական պատճառը մտքին մէկ ուրիշ մասին անկարգութիւնը կ'ըլլայ։ Մէկ երկու համառօտ բացատրութիւնով կրնանք մտքերնիս հասկըցընել։

Սեւամաղձութեան թեթեւագոյն տեսակներուն մէկը կրնանք ըսել թէ թերեւս երեւակայութեան անկարգ ներգործութենէն կը պատճառի։ Տառապելոյն միտքը մէկ անհաճոյ եւ տխրական բանի մը վրայ կը հաստատուի. հաւանականաբար անանկ բանի մը վրայ, որ մէկ մասնաւոր վերաբերութիւն մը ունի իր ներկայ կամ ապագայ

դիտումներուն, Այդ բանը կ'առնէ ու կ'անցնի չարունակ իր խորհրդոցը մէջ պտըտցընելով. իր երեւակայութիւնը կը սաւառնի անոր վրայ, եւ աւելի խորունկ սուր մը ձգելով՝ այն արդէն խաւար երեւցած բանը եւս առաւել կը մթնցընէ։ Աստիճանով մտքին մէջ անկարգութիւն մը կը պատճառի. անիկայ իր սովորական եւ օրինաւոր ներգործութեան եղանակէն կը խոտորի. կ'ելլէ այն վիճակէն, որուն մէջ որ առաջ էր, եւ որուն մէջ որ ըլլալու սահմանած էր բնութիւնը։

Մէկ ուրիշ կերպ եւս աւելի նշանաւոր սեւամաղձութիւն մը կայ, որուն ծագումը հաստատի կարողութեան խանգարմանը հետ կապակցութիւն ունի։ Ամէն կերպ սեւամաղձութեան ալէս՝ ասոր ալ ենթակայ եղողը շատ մտաւոր տառապանք կը կրէ։ Իիստ թախծադին եւ տառապեցուցիչ ըմբռնումներ կը ծագին մտքին մէջ. չէ թէ ընդհանրապէս չտիրապետելու եւ թէր գաղափարներէ պատճառելով, այլ հաստատուն եւ անխորշելի կերպ հաստատ մը։ — Մէկը կ'երեւակայէ թէ՝ հոգի չունի. մէկ ուրիշը թէ՝ աստիճան աստիճան սակայն արագութեամբ հառնելու վրայ է. միւս մը թէ՝ կենդանիի մը փոխուեր է, կամ բոյսի մը դարձեր է։ Մօրէլիա Կոնը իր Ցիշատակարաններուն մէջ կը ծանուցանէ, թէ այս եղբի ըսած գաղափարին Պուրպոնեան իշխաններուն մէկուն մտքին մէջ մտեր է առեներ։ Այնքան խորունկ տպաւորեր է այս ծանօթութիւնը իր ներսիդին, որ շատ անգամ պարտէզը կ'երթայ կը կենայ եղեր որ տաւնկերուն հետ մէկտեղ ջրուի, ինքզինքը բոյսի կարգ դնելով։ Ոմանք ինքզինքնին ապակիի գարձած երեւակայած են. ոմանք ալ եւս առաւել այլանդակ հաւատքով մը ինքզինքնին մեռած կարծած են։ — Այս ըսածներնիս՝ հաստատածիս սկիզբը յիշուած տեղեկութեանը հաստատութիւն են, թէ՝ թէպէտեւ սեւամաղձութիւնը՝ ինքնին նկատելով՝ իր կայանը զգացողութեանց մէջ է, սակայն ծագումը երբեմն մտքին մէկ ուրիշ մասին անկարգ ներգործութենէն կրնայ ըլլալ։

Երբեմն ալ կը պատահի որ այս ախտը որ եւ իցէ զգայական ներգործութեան մը խանգարումէն պատճառի։ Սեւամաղձութիւնը չէ թէ միայն՝ իրրեւ իր յատուկ կայանը՝ զգացողութեանց մէջ զետեղեալ է, այլ երբեմն ծագումն ալ անկէ կ'ըլլայ։ Անգլիացիի մը համար, որ հնգամիտ եւ աղնուաբարոյ մարդ մըն է եղեր, կը պատմուի թէ անգամ մը իր եղբայրը ատրճանակով զինքը սպաննելու եղեր է. եւ սակայն անկէ ճարպիկութիւնով կրցեր է ատրճանակը եղբօրը ձեռքէն խլել, ու քններ տեսեր է որ կրկին գնտակով լեցուած է։ Այս եղելութենէն անանկ սոսկում մըն է եկեր վրան, եւ անանկ զղջանքով լեցուեր է մարդոց բնաւորութեանը վրայ, որ միայնակ տեղ մը քաշուեր առանձնացեր է՝ ալ այնուհետեւ ամենեւին

ընկերութեան երես չտեսնելով : Մինչեւ անգամ իր զաւկները զինքը գալ տեսնելու չի թողուր եղեր երբէք : Սուտ ու դիւրին է տեսնել որ այսպիսի պարագաներու մէջ՝ մէկ մարդու մը զգացողութիւնները կրնան այնպիսի ուժգնութեամբ մը սարսիլ, որ միտքն ալ նոյնչափ ուժգնութեան եւ թախծութեան մէջ խլնայ : Ուրիշ խօսքով՝ մէկ մարդ մը այս եղանակաւ եւ այս կերպ պատճառներով հաստատուն սեւամաղձոտ մը կամ ախտաղտոտ մը կրնայ ըլլալ :

444. Սեւամաղձութեան ընդհանութիւններուն եւ դարմաններուն վրայ :

Սեւամաղձութեան մեծաւոր ախտին մէջ միշտ թախծութեան եւ տխրութեան զգացումը ըլլալ կը հակըցուի . սակայն այս սիրտը լքանելուն զգացումը ամէն ախտաղտոտի վրայ մէկ աստիճան չէ : Ամէն սեւամաղձութեան մէջ այս տխրութիւնը՝ այս սրտի ճմլիլը քիչ թշուառութիւն չի պատճառեր . սակայն ոմանց վրայ խիստ սաստիկ կ'ըլլայ . անանկ որ ամենապատառ մարմնաւոր ցաւերը անոր քովը ոչինչ կը համարուին : Եւ սակայն արժան է այս ալ ծանուցանել որ՝ ոմանց վրայ այս ախտը երբեմնական ընդհատութիւններ կ'ունենայ : Դիպուածական մէկ խօսք մը կը խօսուի , մէկ յանկարծական գաղափարներու կապակցութիւն մը կը պատահի , մէկ աղուոր օր մը կ'ըլլայ , եւ կամ այլ եւ այլ ուրիշ պատճառներ կը հանդիպին , ու ասոնցմով ախտաղտոտին մտքէն տխրութիւնը կը փարատի : Սակայն առեններ քիչ անգամ չի պատահիր որ ախտաւորին սիրտը խիստ շատ կը բացուի ու չափազանց զուարթութիւն մը կ'արտայայտէ , այն իր ունեցած առջի տխրութեանը աստիճանին համեմատ : Որովհետեւ այս ախտը՝ մինչեւ անգամ երբեմնական ընդհատութիւններով չափաւորեալ եղած ատենն ալ՝ շատ շար արդիւնքներ ունի , վասն որոյ արժան է հոս մէկ քանի դարմաններու վրայ ակնարկութեամբ մը ծանօթութիւն տալ , որոնք երբեմն գործածուած են բժշկութեան համար :

Ա . Այս ախտին դարման ընելու առաջին քայլը՝ մարմնին գործողութիւններուն՝ մանաւանդ ջղերուն նկատմամբ ուղղութիւն ու կենդանութիւն տալն է : Մարդուս ջղերը՝ դիւրին է յիշել որ՝ զգայութեանց մեծ միջոցն են . որովհետեւ անոնք են՝ այլ եւ այլ ձեւերով՝ մարդուս զգայարանքները կազմողը : Գիտնք որ զգայարանքներն ալ հաւատքի եւ հմտութեան երեւելի աղբիւրներ են : Հետեւաբար՝ երբոր ջղային կազմութիւնը (զգայարանքները ի հարկէ մէջ առնելով ,) անկարգ վիճակի մէջ որ ըլլայ , զարմանալի բան չէ անաւանդ մէկ մարդու մը ծուռ զգայութիւններ եւ կեղծ արտաքին համոզումներ ունենալը , եւ անանկով թիւր հաւատքի տէր ըլլալը : Երբոր մէկ մարդու մը ջիղերը անանկ վիճակի մէջ կ'ըլլան որ ճիշդ անանկ զգացում կ'ունենայ , ինչպէս որ կը կարծէ թէ ապակիէ շինուած մարդ մը պիտի ունենայ , մեծ զարմանք մը չէ , մարդուս մտքին կազմութիւնը նկատելով , այն անձին ինքզինքը իրաւցընէ ապակիէ բաղադրեալ կարծելը : Եւ այս հետաքրքրական ախտերնուս մէկ կերպը այսպիսի թիւր եւ սակայն հաստատուն հաւատքներու վրայ հիմնեալ է ըսուէս : Ասոր համար ախտաղտոտին մարմնաւոր կազմութեանը ուղիղ ներգործելու յատկութիւնը տեղը բերելը որ ըլլայ , անոր ունեցած թիւր հաւատքն ալ , եթէ զգայարանաց վրայ հիմնեալ է , կը վերնայ իր մտքէն . եւ ասիկայ վերնալով՝ այն իր ներսիդին տիրապետող խորին թախծութիւնն ալ կը փարատի կ'երթայ վրայէն :

Բ . Որովհետեւ ախտաղտոտին բոլոր վաղեմի զուգորդութիւններն իր միտքը եկած են քիչ կամ շատ , եւ իր ունեցած ախտին դէչ կերպարանք մը առած են , վասն որոյ չանք ընելու է զանոնք մտքէն արտաքսել ու հեռացընելու՝ իր մտոք եղող առարկաներուն մէջ փոփոխութիւններ մտցընելով , գլխէն նոր նոր ընկերութեանց մէջ խօթելով , կամ ճանապարհորդութիւնով : Այսպիսի միջոցներով հաւանական է որ իր խորհուրդները չեղին՝ ոչ միայն այս մասնաւոր բանին՝ որուն որ խելքը միտքը տուած է միշտ , այլ մէկ նոր շարժուամ մը հաղորդուի մտքին , որ այդ շարժման բերմունքը այն չարագուշակ հաստատուն անշարժութիւնը եւ անգործութիւնը միջահատել եւ մտքին դուրս ընել է , որն որ առաջուընէ զանիկայ պաշարած ու կործանած ձգած է :

Գ . Երբոր սեւամաղձութիւնը բարոյականի վերաբերեալ նկատողութեան վրայ հիմնեալ կ'երեւնայ , անաւտնը ախտը երբեմն կը բժշկուի կամ դոնէ կը թեթեւնայ՝ անոնց հակառակ ներգործութիւն ընդ բարոյական շարժառիթներ առջեւը դընելով : Օրինակի համար՝ թէ որ մտքին տխրութիւնը մէկ կարծեցեալ վնասէ մը ծագած է , աղէկ կ'ըլլայ որ բոլոր այնպիսի հաստատուն պատճառի վրայ հիմնեալ դիտողութիւններն իր առջեւը դըրուին , որոնցմով հնար է որ ցաւագարին իրեն եղած վնասին վրայ ունեցած համարումը նուազի : Թէ որ եղած վնասը շատ մեծ ու աչքի երեւցող բան է , ներողամտութեան բնութեանը եւ պարտականութեանը վրայ դիտողութիւններ հաղորդելը անօգուտ չըլլար , — Բայց՝ բժշկութեան համար ինչ ընթացք որ բռնուելու ըլլայ , աղէկ կ'ըլլայ որ ցաւագարին մտադրութիւնը կարելի եղածին չափ քիչ շարժուի իր ունեցած ախտին՝ անոր վրայով ուղղակի խօսք մը ընելով : Ոտքդր ձօնաբը , որ իր ցաւալի փորձառութիւնովը կարող էր ուղիղ դատումն ընելու այս բանիս վրայ , կ'ըսէր թէ՝ սե-

ամաղձոտութեան վրայ խօսիլը ախորին ճարակ տալ է։ Ըստ այսմ՝ Գօսուէլին, որ այն ալ իրեն պէս մտքի սեւամաղձոտութիւն ունէր, խրատ կու տար որ բնաւ անոր վրայով խօսք մը չընէ իր բարեկամ ներուն կամ ընկերութեան մէջ։

115. Երիւղի կիրքին անկարգ ներգործութիւնը։

Երկիւղի կիրքը, քանի որ չորսդիմիս այլ եւ այլ անանկ բաներ կան որ վտանգաւոր են կամ կրնան ըլլալ, յայտնի է թէ իմաստուն դիտումներով ներխիդինիս անկուած կիրք մըն է։ Սակայն քիչ չի պատահիր որ անկանոն կերպով կամ անկարգութեամբ կը ներգործէ։ Այս անկարգ ներգործութիւնը կը յայտնուի մէկմէկ այն առիթներէն, որոնք պատճառ կ'ըլլան երկիւղը շարժելու. մէկմէկ ալ շարժած երկիւղին սաստկութեան աստիճանէն։ Օրինակի ալագամ՝ ոմանց ունեցած այս անկանոն երկիւղը անանկ առարկաներէ կը պատճառի, որոնք՝ մարդուս խելքը կը վկայէ որ՝ վախ շարժելու բաներ չեն։ Մարդ կայ որ՝ օրինակի համար՝ մութ տեղը կենալու կը վախնայ. խաւարը իրեն մեծ տագնապանք տուող բան մըն է։ Անանկ մարդիկ ալ կան որ մուկէն՝ եւ կամ ուրիշ ասոնց պէս բաներէ վախ կը կրեն, եւ թերեւս այնքան սաստիկ՝ որ ատոնց հանդիպած առեններին՝ ինչ ընկերքին չգիտնալով մեծ տագնապի մէջ կ'իյնան։

Դարձեալ՝ վախին ուժգնութիւնը այնքան սաստիկ կրնայ ըլլալ, որ էապէս միայն հասցընէ մարդուս մտքին, եւ մինչեւ անգամ խելագարութիւն պատճառէ։ Հաւանականաբար աղէկ հասկցուած չէ այս կիրքին ինչ զօրութիւն ունենալը։ Ստոյգ բան է որ անխոհեմ մարդոց եւ մանաւորաբար տղոց ուրիշները վախցընելու համար, մինչեւ անգամ խաղ թող ըլլայ, ըրած չանքերէն շատ սարսափելի հետեւութիւններ յառաջ եկած է։ Շատ անանկ անձինք կը պատմուին, որոնք մէկ յանկարծական վախնալէ մը կամ մտքով՝ կամ մարմինով եւ կամ երկուքով մէկէն մշտնջենաւորապէս եւ ծանր կերպով վնասուեր են։

Երբեմն, մանաւորաբար մայրուն պատճառներէ յառաջ եկած առենը, երկիւղը աստիճան աստիճան կ'ուռի եւ կը զօրանայ, մինչեւ որ Ճոռոհոփոբէն կը փոխուի։ Ցուսահատութեան որոշիչ հանգամանքը, որով որ երկիւղի բոլոր ուրիշ եղանակաւորութիւններէն կ'որոշուի, այս է՝ (ինչպէս որ անունին ստուգաբանութենէն ալ կը հասկցուի՝) որ յուսոյ զգացումէն բոլորովին թափուր կ'ըլլայ, որն որ ուրիշ պարագաներու մէջ երկիւղին հետ միացած կը դտնուի՝ չափով մը։ Ուստի յուսահատութիւնը կրնայ ըլլալ շատ կամ քիչ,

եւ յուսահատելին մտքին տուած տառապանքին նայելով՝ ծանր կամ թեթեւ, իրեն առիթ եղող բանին բնութեանը համեմատ։ Երբոր ներկային կամ ապագային վերաբերեալ մեծ կորուստ մը կամ վնաս մը պատահի, մէկու մը միտքը այն բանին վրայով յուսահատութեան վիճակի մէջ մտնելէն ետեւ, ալ անոր կրած թշուառութիւնը ի հարկէ յաճախ աստիճան սաստիկ կ'ըլլայ։

116. Բարեսէր կրից միւռուիիւնները։

Բարեսէր կրից մէկ քանի նշանաւոր թիւրութիւնները կան, որոնց վրայ արժան է հոս քիչ մը դիտողութիւն ընել։

Ա. Քիչ չի պատահիր որ խելագարած անձինք բոլորովին անտարբերութիւնով կը նկատուին եւ մինչեւ անգամ կ'ատուին զանոնք՝ որ առաջ խիստ անկեղծ եւ եռանդուն սիրով կը սիրէին։ Այս բանին վրայ թերեւս դժուար է մեկնութիւն ընելը, թէպէտ ատանկ բան մը ըլլալը գիտնալ գործնականապէս կարեւոր բան մըն է։ — Երբ մէկ նշանաւոր անզգայութեան մը կամ կրից թիւրութեան մը վրայ կը խօսի, ու կ'ըսէ. «Անգամ մը Փիլատելփիացի մարդու մը հետ կը խօսէի, որ իր միտքը առողջ վիճակի մէջ եղած ատենը՝ իր կնոջը եւ որդուոցը վրայ ունեցած սիրոյն կողմանէ նշանաւոր մէկն էր, որ ատեն ատեն այս կրից թիւրութեան ախտովը կը տառապէր, եւ ախտը գինքը բռնած ատենները անոնց ամենուն վրայ ունեցած սէրը անանկ գլխովին կը կորսնցընէր, որ ըսաւ ինծի թէ՝ «թէ որ զանոնք առջեւս բերեն դէմս տանեն, կրնամ տանց ամենեւին վշտակրութիւն մը զգալու կամ զանոնք պաշտպանելու համար մինչեւ անգամ տեղէս շարժելու հակամիտութիւն մը ունենալու՝ վրանին նայիլ»։

Բ. Երբեմն անանկներ ալ կը պատահին, որոնց վրայ բարեսէր կիրքը ո՛չ միայն չիջած կ'երեւնայ, այլ առելութեան փոխուած. Ցիշեալ փիլիսոփայ բժիշկը մէկ դեռահասակ կին մը կը յիշէ, որ իրրեւ լուսնոտ Բէնսիլվանիայի հիւանդանոցն է դրուեր։ Ասոր խելագարութեան մէկ հանդամանքն այս է եղեր որ իր հայրը կ'ատէ եղեր։ Ասիկայ կանայ կանայ ըռնոցեր է. եւ հիւանդանոցին ելլելէն շաբաթներ առաջ առողջ մտքի տէր ըլլալուն բոլոր նշանները կը տեսնուի եղեր իր վրայ, միայն թէ այս բնութենէ դուրս առելութեան կիրքը դէպ ի վրան մնացեր է ատեն մը։ Օր մըն ալ ուրախութեամբ պատի զգացեր է՝ որ որդիական սէրը կրկին եկեր է վրան, եւ յետոյ չուտով արձակուեր է իրրեւ առողջացած։

Գ. Ուրիշ օրինակներ ալ կան, որոնց խելագարութիւնը մէկ բարեսիրական կիրքին ատենէն յառաջ եկած է անուղղակի կերպով։ Այս տեսակ ցաւագարներուն սէրը այնքան զօրա-

ւոր՝ այնքան ուժգին կ'ըլլայ՝ որ չեն կրնար յանկարծական եւ մեծ ընդխմութեան եւ ձախողութեանց դիմանալ։ — « Դեղջուկ կնկանը մկկը, կ'ըսէ Կոլ, իրեք անգամ խելքը թռուց. նախ եղբօրը մեռնելուն վրայ, երկրորդ հօրը մեռնելուն վրայ, եւ երրորդ մօրը մահուանը վրայ։ Երրորդ անգամ խելքը գլուխը գալէն ետեւ՝ եկաւ ինծի խորհուրդ հարցնելու. ինք մկկ չառ կրօնասէր կին մըն էր, վասն որոյ կը դանդաղէր իր այս գժբախտ բնաւորութենէն, որ իրեն սիրելի եղող անձանց մահուանը վրայ կրօնքին ներածէն աւելի վիշտ կը կրէր. որ ասկէ յայտնապէս կ'երեւնայ որ սրշակի իր ձեռնհաս եղած չարժառիթներովը կ'աշխատէր ալ դէմ դնելու, նորէն կը յաղթեր եւ տեղի կու տար չափազանց վշտակրութեան»։ Փիննէլ ալ մկկ պատանի մը կը յիշէ, որ հայրն ու մայրը մեռնելուն վրայ չատ չանցած, զորոնք չատ գորովալից սիրով կը սիրէ եղեր, ոսատիկ խելագարեր է։ Իրաւ է որ այս կերպ դէպքերու մէջ պատահած խելագարութեան մեծաւոր պատճառը տրտմութիւնը կամ կսկիծն է. սակայն հետեւեալ պատճառը, այն պատճառը՝ որ առանց անոր այն ցաւալի արդիւնքներն չատ մը չգային, բարեսէր կրնայ չափազանց եւ անպատշաճ ուժգնութիւնն է։ — Արժան է այս տեղեկութիւնն ալ տալ հոս՝ որ քանի քանի անգամ յանկարծական եւ ուժգին ուրախութեանց զգացմունքէ՛ մինչեւնաւոր մտքի խանգարումն եւ մինչեւ անգամ մահ պատճառած է։ Համեմատաւոր Էսպինիին որդին այս պատճառաւ մեռաւ, երբոր մկկ հին անասուկ մը բանալուն անակնկալ մեծ գումար մը ոսկի գտաւ մէջը։ Քաղաքական խորհուրդներու եւ վախութիւններու չմշող ելք ունենալներէն ալ այսպիսի հետեւութիւններ չատ կ'եկած է։ Լեւեն Ժ. Պապը ուրախութենէն մեռաւ, երբոր լսեց որ Գաղղիացւոց ազգը մկկ մեծ գժբախտութեան մը հանդիպեր է։ Հետ կ'ըսէ թէ, Կարոլոս Բ.ին կրկին Անգղիոյ գահը նուաճելու առնէ՛ խել մը մարդիկ ուրախութիւններնէն մեռան. Ամերիկայի մէջ ալ յեղափոխութեան ժամանակը դէպ ոսկեն մկկը Լորա Բրամէլիս՝ Անգղիացի զօրապետին Ամերիկացւոց ձեռքը գերի իյնալը լսելուն ուրախութենէն մեռեր է՝ վասն կսկիծած իննալով։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՆԿԱՐԳ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՋԳԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆՑ

447. Համառօտական բարոյական խանգարման վրայ։

Մարդուս Բարոյական Զգացողութիւններն ալ Բնական Զգացողութեանց նման, խղճմտանքն ալ սրտին նման անկարգութեան եւ խանգարման ենթակայ կրնայ ըլլալ չատ կամ քիչ։ Հետեւականապէս գէթ երկու կերպ բարոյական խանգարումն կայ, այն է՝ Համառօտական, եւ Բնական կամ Համաքան։ — Համառօտական բարոյական խանգարման վրայ, իրրեւ մտադրութեան արժան եւ կարեւոր տեղեկութիւն մը, կը ծանուցանենք թէ մարդ արդեամբ կրնայ եղծանել իր խղճմտանքը։ Ուղիղ փիլիսոփայութեամբ ըսուած խօսք մըն է այս, թէ « Ոչ ոք յանկարծ եղեռնագործ եղած է »։ Այս խօսքին բովանդակած ճշմարտութիւնը անտարակոյս բոլոր խղճմտանքին խանգարած մարդոց կը վերաբերի, բայց ի յանդիմէ, որոնց խանգարումը բնական կամ համեմատուն է։ Մէկ մարդ մը նախ եւ առաջ եղեռնագործ կամ վայրագ մէկը չ'ըլլար, վասն զի խղճմտանքը դէմ կը դնէ եւ չի թողուր որ անանկ ըլլայ։ Սակայն թէ որ խղճմտանքին դէմ կամքին ներգործութիւնը չատ ատրուի, թէ որ կարգադրելով ընթացքով եւ չարաչար կրկնութեամբ խղճմտանքին յորդորականերուն մտիկ չ'ըլլուի եւ անոր ներգործութիւնը ճնշուի, անոր ձայնին ազդեցութիւնը կամաց կամաց կը նուազի, եւ բուն իսկ խղճմտանքը կորսուելու բնաւորինչ ըլլալու վտանգի մէջ կ'ըլլայ։ Տարակոյս չկայ որ այս կերպով խղճմտանքը այն աստիճան կրնայ խանձիլ որ արդեամբ ոչնչանայ։ Ասանկ բազմաթիւ մարդիկ մեծ եղեռն անպատեհութեանց պատրաստած են ինքզինքնին, եւ իրօք բարոյապէս խելագարեցուցած են ինքզինքնին՝ իրենց ձեռքը։ Ասանկներուն համար կ'ըսենք թէ խղճմտանքնին արդեամբ բնաջինջ եղած է. եւ այս խօսքով ըսել կ'ուզենք թէ խղճմտանքնին անգործ, ազդեցութիւնը կորսընցուցած, թմրած, չորցած է։ Մեռած է ըսել չենք ուզեր. վասն զի խղճմտանքը երբէք չի մեռնիր։ Անոր երեւութական մահը հաւատալ եւ

ահեղ յարութեան մը տարրերովը յղացեալ է. Անիկայ իր անգործութեան եւ մեռելութեան առեններէն կարծես թէ զօրութիւն եւ կենդանութիւն կը հաւաքէ. եւ երբոր իր յաւիտեան սահմանեալ ժամը կու գայ կը հասնի, ահագնատեսիլ եւ դժոխքներ հատուցում մը կը սկսի ընել, չէ թէ միայն ուրիշներուն դէմ գործուած յանցանաց համար, այլ իրեն դէմ եղած անօրինութեանը համար ալ:

118. *Այս կերպ խանգարեալ խղճի մաց ջէր եղողին պատասխանատուութեանը վրայ:*

Երբոր մէկ մարդու մը խղճմտանքը՝ այս յիշած կարգաւորեալ ճշնչման գործողութիւնովին՝ դադարի գործելէն, սա խնդիրը կը ծագի, թէ արդեօք այն առենը անիկայ բարոյապէս պատասխանատու կ'ըլլայ իր ըրածներուն համար: Իր խղճմտանքը չի դատապարտեր գինքը չար գործած առենը. ուրեմն այն իր ըրածը, ինչ որ ըլլայ, յանցանքի կարգ անցնելո՞ւ է: Այս խնդիրին մէկ պատասխան մը կայ միայն, թէ որ այն մարդը իր խղճմտանքէն դատապարտութիւն չընդունիր, առիկայ բուն իսկ իր չար ճամբուն հետեւութիւնն է: Ասիկայ սա օրինակով կրնանք բացատրել, որ դժբախտաբար յաճախ կը պատահի: Դիւռոմութեան մէջ յանցանք մը գործող մէկը կրնայ ըսել թէ՝ այն վիճակին մէջ գործած գործս ինծո՛ր յանցանալից ըլլալը չգիտցայ. եւ այս ըսածն ալ ճշմարիտ կրնայ ըլլալ: Սակայն ինք յանցաւոր է ինքզինքը անանկ վիճակի մը մէջ ձգելուն համար, որով՝ գիտէր առաջուց թէ՝ կրնայ ըլլալ որ ուրիշին վնաս մը հասցընէ, կամ մէկ ուրիշ ապօրինաւոր գործ մը ընէ: Ասով իր յանցանքը նուազելուն տեղը, իրօք կ'աւելնայ, կը կրկնապատկի: Եւ գիտեմութիւնով յանցաւոր կ'ըլլայ, եւ այն ամէն չարիքներովը, որնք որ՝ գիտէր կամ կրնար գիտնալ թէ՝ յառաջ կու գան գիտեմութենէ:

Ասոր պէս ալ՝ թէ որ մէկ մարդ մը նախընթաց գործողութեամբ մը ինք իր ձեռօքը կամաւ խանգարած եւ խաթագուցած է իր բարոյական զգացողութիւնները, չի կրնար բողոքել այս բանով՝ թէ ըրած չարութիւնները գործելու առենը խղճմտանքը գինքը չէր դատապարտեր: Այլ ընդհակառակն ալ եւս ազէկ կ'ըլլայ ասոր համար ալ ըսել, գիտեմորէն օրինակին պէս, թէ անանկը իր յանցանացը վրայ առելի յանցանք գումարած է. վասն զի ըրած չարութիւններէն ի պառ՝ նախընթաց եւ առելի ծանր յանցանք մը գործեր է, որ իր մտքին անողորմ հարուած մը տալով՝ նոյն իսկ իւր հոգւոյն կեանքը չէջուցեր է, ինք իր աչքին առելուր գործնականապէս պարտաւոր չ'երեւնար, լոկ այս պատճառաւ որ թմրեցուցած է այն սկզբունքը, որ իր դատակնիքը պիտի տար իր ըրածներուն վրայ: Սակայն անփոփոխ արդարութեան առջեւը ամենեւին չի նուազիր իր յանցանքը, այլ անբացատրելի կ'առաւելնէ՝ այն իր ըրածներուն համար, որով աչխատեցաւ՝ եթէ ներելի է ըսել՝ պատռնել այն սկզբունքը, որն որ՝ ամէն բանէ առելի՝ մարդկային բնութեան չքեղութիւնը ու փառքն է: (Տես Հատուած 402.)

119. *Բնական կամ համարուն բարոյական խանգարման վրայ:*

Բարոյական խանգարման միւս կերպը Բնական կամ Համբառն է: Զինք գիտեր որ արտօնութիւն ունինք ըսելու՝ թէ մարդ կրնայ ըլլալ որ բնութեամբ բացարձակապէս զուրկ ըլլայ խղճմտանքէ. ասոր հակադարձ՝ այս ալ ըսելու հաստատուն պատճառ չունինք՝ թէ չի կրնար ըլլալ ասանկ բան: Մէկ մարդու մը խղճմտանքէ զուրկ աշխարհ գալուն մէջ մէկ առելի մեծ անպատշաճութիւն մը կամ անհընարութիւն մը չկայ, քան որչափ որ կայ առանց յիշելու՝ բազդատելու եւ տրամաբանելու կարողութիւններուն ծնանելուն մէջ, որ ասիկայ յիմար մարդոցմէ ոմանց վրայ կը տեսնենք: Սակայն այս ատոր է որ կան անանկ մարդիկ, որոնց խղճմտանքը կ'երեւնայ որ բնականապէս խիստ տկար է. անանկ խղճմտանքի մը տէր են, որ չատ անկատար կերպով կը կատարէ իր պաշտօնը. եւ գէթ այս կողմանէ չատ տարբեր կազմուած կ'երեւնան իրենց նմաններուն ընդհանրութենէն. վրանին մէկ խղճմտանքի ապիկարութիւն մը, կամ՝ եթէ ներելի է ըսել՝ խղճի մտաց թմրութիւն կը տեսնուի, որ ասիկայ անտարակոյս մեծ չափով կը նուազցընէ իրենց բարոյական պատասխանատուութիւնը: Խնդագարութեան վրայ գիտութիւններ ընող մատենագիրներէն խել մը անձինք ունեցած են այս տեսութիւնը, եւ անիկայ հաստատելու համար օրինակներ ալ բերած են:

«Կենաց ընթացքին մէջ, կ'ըսէ Բըշ, իրեք հոգւի կանչուեցայ, որոնց բարոյական կարողութիւններն բոլորովին խանգարած էին: Առանց մէկը պատանեակ մըն էր, երկրորդը դեռահաս կին մը, երկուքն ալ Վիրճինիա նահանգէն, եւ երրորդը Ֆիլատէլֆիացի մէկու մը դուստրը: Վերջի յիշածս ամէն կերպ անզգամութիւնը ընող մէկն էր, իր չարագործութիւնները դադարում չունէին արթուն եղած առենը, բաց ի այն առեններէն, երբ ծանր ու գժուարին գործի մը զբաղած կ'ըլլար»: Այս մատենագիրը ուրիշ մատենագրութիւններէ ալ օրինակներ կը յիշատակէ:

*Հասլէմ՝ իր «Դիտողութիւնք Ցիմարութեան վրայ» անուանեալ գրքին մէջ երկու որոշ օրինակ տուած է բարոյականի խեղաթիւրու-

թեան։ Առանցմէ մէկը տասը տարեկան տղայ մըն էր, որուն ունեցած մէկ քանի հանգամանքներն տասնք են եղեր։ Ասիկայ իր կանուխ հասակին մէջ մէկ անհամբերութիւն մը ու դիւրագրգռութիւն մը սկսեր է ցուցընել, եւ կամաց կամաց այն աստիճան անզգամ ու անզուսպ տղայ մըն է եղեր, որ հարկ է եղեր մէկը դնել իր վրայ հսկելու։ Երբոր իրեն բան մը կը հարցընեն եղեր, իրեն հաճոյ եկածին կը պատասխանէ եղեր, անհաճոյ եկածին կը լռէ եղեր, եւ ինչ որ հրամայեն, հակառակը կը գործէ եղեր։ «Առաջին անգամ իրեն այցելութեան երթալուս, կ'ըսէ Հասէմ, երկու իրիք վայրկեան կենացէն ետեւ աշխատեցաւ պատուհան մը կոտրելու ու չափիկիս կուրծքը պատռելու։ Անմեղկելի թշնամի էր բոլոր ապակիէ եւ յախճապակիէ շինուած բաներու. երբոր ձեռքն անցնէր այս նիւթերէն մէկ կահ մը բան մը, նոյնժամայն կոտոր կոտոր կ'ընէր։ Փոզոյը քաշած ատենը՝ պահապանը տոիպուած էր պատին կողմէն երթալու, որովհետեւ ձեռքին մօտ պատուհան մը եկածին պէս կը զարնէր կը կոտրէր. եւ անանկ վարպետութեամբ մը ու ինքզինքը չվնասելով, որ երբէք մատները չէր պռունէր։ Կանացի զարդարանաց վերաբերեալ ամենէ հիւսուածները եւ բարակ կերպասները բզքտելը կ'երեւնար որ խիստ մեծ հաճոյութիւն կու տար իրեն. եւ հազիւ երբէք կը պատահէր որ դուրս ելլէր՝ առանց այս իր յօժարութիւնը կատարելու առիթ մը գտնելու։ Ինծի երբէք մէկ տտորին կենդանիի մը սէր չտուաւ, որ ասկից այնչափ սովորական բան մըն է տղոց ընդհանրութեանը մէջ։ Անբան անասունի պէս կը վարուէր բոլոր կենդանեաց հետ. տակաւ եղողները կը բռնադատէր, եւ իրմէ զօրաւոր եղողներուն քովը չէր մտնեար։ Երկար ժամանակէ ի սովորութենէ տղոցմէ տեսնուեցաւ որ տանը մէջն եղող կատուին տէրն է ինք։ Եւ երբոր այդ դժբախտ կենդանին քովը կու գար, կը բռնէր խեղճին գլուխէն, ու անհնարին արագութեամբ ընչացքը կը փետէր, «Պչխերը փրցուենէմ» ըսելով։ Այս գործողութիւնէն ետեւ, կը բռնէր կենդանին սովորաբար կրակին մէջ կամ պատուհանէն դուրս կը նետէր։ Պզտիկ շնիկ մը որ քովը գար, կը զարնէր ոտքը մէկդի կ'ընէր. մեծ որ ըլլար, վրան չէր նայեր։ Երբոր հետը խօսք մը ընէին, սովորաբար կ'ըսէր, «Սիրտս պատռտանել չ'ուզեր»։ Երբոր կը տեսնէր որ մէկը մտադրութեամբ կը դիտէ գինքը, միշտ կ'ըսէր, «Հիմայ պիտի փոխեմ կերպարանքս»։ Տղոց սովորական խաղերէն ինք բան չէր հասկընար. երբոր մանր տղաք կը խաղային՝ ինք բնաւ հետերնին չէր միաւորեր. իր հանգամանացը ամենէն նշանաւոր մտան այս էր՝ որ անկարող կ'երեւնար մէկու մը հետ բարեկամանալու. սէրի նկատողութիւն չէր գիտեր, եւ աղջիկ տղաքն ալ մանչ տղոց պէս անտարբերութեամբ կը ծեծէր կամ կը խածնէր։ Եթէ իրեն բարե-

բարութիւն մը կամ մարդասիրութիւն մը ընէին ալ, անոր ալ անզգայ էր. նարինջը կ'առնէր մէկուն ձեռքէն իրրեւ ընծայ, ու եւթէն պարզեւատուին քիթին բերնին կը նետէր»։

Այս ողբալելի տղան կ'երեւնայ որ երբեմն իր ցաւալի վիճակը կը զգայ եղեր։ Անգամ մը մէկ աւթով մը երբոր յիմարանոցի մը մէջէն անցուցեր են գինքը, ու մէկ անզգամ խենդ մը ցուցուցեր են իրեն, որ միւսներէն աւելի ամուր փակեալ է եղեր, քովիններուն ըսեր է, «Աս է ահա ինծի յարմար տեղը»։ Շատ անգամ մեռնելու փափաք կը ցուցընէ եղեր, եւ պատճառ ալ կու տայ եղեր, Թէ Աստուած գինքը ուրիշ տղոց պէս չէ ստեղծած»։

450. *Բնական կամ հասարուն բարոյական խանգարման տէր եղողները բարոյական պատասխանատուութիւն ունի՞ն Թէ չէ։*

Հոս ալ դարձեալ այս խնդիրը յառաջ կու գայ Թէ արդեօք բնական կամ հասարուն բարոյական խանգարման ենթակայ եղող անձինք բարոյական պատասխանատուութիւն ունի՞ն, եւ ի՞նչ չափով։ Մէկ մարդ մը Թէ որ բարոյական զգացողութենէ բնականապէս զուրկ է բոլորովին, ինչպէս որ կան անանկ յիմարներ՝ որոնց վրայ տրամաբանութեան կարողութիւն չկայ ամենեւին, որ Թէպէտ եւ քիչ կ'ըլլայ ասանկ, սակայն գէթ ենթադրելի բան է, այն մարդը բարոյական պատասխանատուութենէ ալ ազատ է։ Այդ վիճակին մէջ եղողը չարն ու բարին ինչ բան ըլլալուն վրայ գաղափար մը չի կրնար ունենալ. ըստ այնմ ըրած գործը չար է Թէ բարի, այն ալ չ'իմանար. եւ ասանկով բարոյական մտօք արժանաւորութիւն մը կամ անարժանաւորութիւն մը չունենալով, վարձուց կամ պատժոյ ալ ենթակայ չի կրնար ըլլալ։ Ասանկներուն հետ ան նոյն սկզբունքներովը վարուելու է, որոնք որ կը սպառչանին յիմար եւ խելագար մարդոց ընդհանրապէս։

Իսկ Թէ որ ասոնց մեծաւոր խանգարումնէրը այնքան տասիկ չէ, այլ բարոյական լուսոյ քանի մը ճառագայթներ կան ենթակայ եղողին վրայ ցոլացեալ, ունի մէկ տեսակ կարողութիւն մը բարոյական տեսութեան, անիկայ իրեն տրուածին համեմատ, Թէ որ այդ տրուած կարողութեան չափը հնար է որոշել, իրեն տրուածին համեմատ դատելի է։ Թէ որ միայն մէկ բարոյական տագանդի տէր է, կարծելու չենք Թէ տասը տագանդի տէր եղողին չափ պատասխանատուութեան ենթակայ է։ Ոչ միայն չարն ու բարին իրարու հետ չփոթող, այլ եւ բարեսիրութեան պահանջմունքներուն ալ բոլորովին խորշելի վարպետութիւն մըն է այն, որ կը հաստատէ՝ Թէ վա-

Անկարգ ներգործութիւն բարոյական զգացողութեանց :

բուց եւ պատճոյ ենթակայ ըլլալու կողմանէ բոլոր մարդիկ միակերպ դասելի են , առանց նկատելու կազմուածքի այն բնածին զանազանութիւնները , որ մարդուս մէջին բոլոր մասերուն մէջ կրնայ ըլլալ : Շատ անանկ մարդիկ՝ այս ծանրակչիռ նիւթը սխալ հասկըցուելէն՝ դահիճներուն ձեռքը մատնուած զոհ եղած են , որոնք՝ եթէ կրօնքի եւ ճշգրիտ արդարութեան սկզբունքներովը դաստուելու ըլլային , կարեկցութեան՝ երկայնմտութեան եւ մարդասիրութեան բազուկներովը պիտի գրկուէին :

ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ ԵՐՐՈՐԴ

ԿԱՄՔ

ԿԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆԴԱՄԱՆՔ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԻՒՆ

ԴԱՄՔ

ԿԱՄՔ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ՄՏԱՒՈՐ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆՑ

151. *Թէ ինչ ոճով արժան է հետազօտել կամքի Փիլիսոփայութիւնը :*

Ահա կը սկսինք մերձենալ մեր ալէսոլէս եւ երկարաձիգ խուզարկութեանց վերջաւորութեանը : Մարդկային հոգւոյն երկոքին մասանց , այն է՝ իմացականութեան եւ Զգացողութեանց վրայ , ըստ զանազան ներդործութեանց իւրեանց՝ հարկ եղածին չափ՝ հետազօտութիւն ըրած ըլլալով , այժմ կը մնայ միայն Ջան ի գործ արկանել Կամքի Փիլիսոփայութիւնը ճառելու :

Կամքին հետ կապակցեալ այլ եւ այլ խնդրոց վրայ հետազօտութեան պարապելու առիթներս , արժան է թերեւս քանի մը դիտողութիւններ ընել՝ ըստ մեզ հետամուտ լինելու ամենապատշաճ համարեալ ընթացից վրայ : Եւ ի մասնաւորի յիշատակենք առաջնօր , թէ մեր բազձանքը պիտի ըլլայ գլխաւորաբար իրողութեանց եւ անանցմէ եղած բացայայտ մակաբերութեանց վրայ կայանալ , եւ հնարաւոր եղածին չափ հեռու փախչել սոսկ հայեցողութենէ : Սանձարձակ հայեցողութեանց հետամուտ ըլլալն ու խորհրդածութեանց պլպտական թեւուց վրայ յեթերս մտածականի միչտ թռչան առնելն բաղում անգամ հաճելի կրնայ գալ մարդուս իմացական փառասիրութեանն , ու թերեւս մտաւոր կարողութեանց բարձրութեան բացայայտիչ եղած կրնայ ըլլալ եւ սակայն ամէն նիւթի համար չի յաջողիր այդ կերպ խուզարկութիւնը , այլ անհրաժեշտ հարկ կ'ըլլայ յաճախակի առ իրողութիւնս դիմեցողութեամբ սանձահարել եւ չափաւո-

րել զայն՝ առ ի յաջողակ ստուգութիւն ճշմարտութեան : Մեր առջեւը ներկայացեալ կարեւոր խնդիրներուն քննութեանը , գէթ որչափ որ զանոնք հետազօտելու եղանակը նկատելի է , հարկ է յատկէս այն նոյն կերպով հետամուտ լինել՝ որ եղանակաւ որ Փիլիսոփայական աշխարհի հետազօտութեանց կը պարապինք : Գիտնալ բաղձացած բաներնիս միայն ստուգիւ գոյ եղող պարզ իրողութիւններն են , եւ այդ իրողութիւններէն արտադրեալ եւ բացայայտ ապացուցեալ ընդհանուր օրէնքներն , որոշելով զանոնք սոսկ կարծիքներէ , թէ եւ ասոնք շատ ճարտարագիտ ալ եղած ըլլան : Կարծենք որ այս ընթացքը , եթէ կ'ուզենք ըստ բաղձացելոյն յաջողութիւն ըլլանել , հարկաւոր է մտաց համար ի գործ դրուած ամէն հետազօտութեանց մէջ , ինչ հայեցուածքով եւ մարդկային մտաց որ եւ իցէ կարողութեան համար որ ըլլայ :

Մանաւորապէս ճշմարիտ է այս՝ կանոն փիլիսոփայութեան նկատմամբ , ոչ միայն կամքին ներդործութիւններուն մանաւոր բնութիւն մը ունենալուն համար , այլ նաեւ ուրիշ բացայայտ պատճառ մը : Մարդուս մտաւոր կազմուածքին մէջ կէտ մը կայ յայտնապէս , որ կը կապակցի արարածն իւր Արարչին հետ : Մենք թէեւ ամենայնիւ յօժարամիտ ենք ընկալեալ եւ ապացուցեալ ճշմարտութիւն մը համարելու այս , թէ մարդիկ , իրենց ներդործականութեան սեպհական պարունակին մէջ՝ տէր են ազատութեան եւ կարողութեան . եւ սակայն այս եւս ճշմարիտ է թէ՝ բաւին ճշդիւտ նշանակութեամբ՝ չունին Անկախութիւն : Սակայն արարչագործեալ էակներ , որչափ մեծամեծ կարողութեանց տէր ալ ըլլան , գոյութեանց անդուլ շղթայն կապող ձեռքէ ազատ չեն դառնար . այն գոյութեանց՝ որ կը պահէ Աստուծոյ Ամենակալութիւն եւ կ'ընդունէն մինչեւ կենաց այն ամենախառնարհ տեսակներուն՝ որք հազիւ կը զանազանին անկենդան նիւթեղէններէն . ուստի եւ ասոնց ամէնքն ալ՝ որ եւ է կերպիւ՝ պիտի ունենան կապակցութիւն մը այն էակին հետ , որ ասոնց ամենուն ակն ու աղբիւրն է . առանց որոյ , սկիզբ կամ պատճառ էութեան նկատելով զինքը , բան մը չէր կրնար գոյանալ . եւ այս ակներեւ է , եւ ահա , ըստ այսմ , կը գտնենք որ մեր մտաւոր կազմակերպութեան կամական բաժնին մէջ եղող կամք ըստած տարրն է այն միութեան կէտը կամ կապակցութեան դիրքը Աստուածային Մտքին հետ , քանզի այս պէտք չէ մոռանալ բնաւ , որ Միտքն Աստուածային կը հասկ առեղծադործեալ գոյութեանց բոլոր չարքերուն մէջ , եւ ամենուն հետ կապակցութիւն ունի , բռնելով զանոնք իրենց յատկացեալ պարունակին մէջ , եւ պահպանելով զանոնք մինչ ի հեռաւորագոյն ծագս ոլեզերաց՝ կարգաւորութեան եւ հաստատութեան մէջ : Ըստ այսմ՝ պէտք է մեզ ակնունել որ կամքին հե-

տազօտութեանցը մէջ դէմերնիս պիտի ելլեն երեւութապար իրարու հակառակ տեսորոգելիք Աղատութեան , Կախման եւ Կարողութեան , որք մի եւ նոյն էակին մէջ կան եւ են մտացեալ ներդաշնակութեամբ : Ուրեմն հոս է որ մեր դէմը կ'ելլեն այնչափ դժուարալուծանելի խնդիրք , որք ոչ միայն կը չփոթեն մեր դատումը եւ ի փորձութիւն կը տանին մեր հաւատքը , այլ եւ բուռն զօրութեամբ կը վարեն զմեզ անկարգ եւ անզուսպ հայեցողութեանց : Ասկա ուրեմն որչափ առաւել պէտք ունինք արթուն մնալու եւ ամենազգուշաւոր ընթացքով յառաջ խաղալու , որպէս զի մեր հետազօտիչ կարողութիւններն իրենց ներդործութեան օրինաւոր սահմաններուն մէջ պահենք , եւ չարժենք այնպիսի հակառակ զգացման մը իշխողութեանը ներքեւ՝ որ վնասուց է մեզի նման սխալական էակաց :

Գիտենք որ այս առաջարկեալ ընթացքը բոլորովին համաձայն չի դար դարուս ոգւոյն , որ միշտ կը թուի ունենալ չափազանցութեան միտում մը , մեկ անցագ տենչ մը նորաձեւ , ատրօրինակ եւ աննախընթաց բաներու . այնպիսի բաներու , որ կրնան արթնցընել եւ զարմացընել առաւել քան թէ համոզել : Ա՛յլ նորաձեւութեան եւ գրգռութեան այս ախտաւորեալ եւ անկարգ ախորժակն արժանի է յանդիմանութեան քան թէ քաջալերութեան . եւ փիլիսոփայութեան հանդարտ սահմաններուն մէջ տնուեղ եւ յագուրդ գտնելու մասին ամենէն յաւուն թոյլտուութեան հանդիպելը արժանի համարուելու է , Ցառաջ ընթանանք ուրեմն մեր առջեւն եղող հետաքրքրական եւ դժուարաուշելի հետազօտութեան , (այնպիսի նիւթ մը որ գրեթէ ի սկզբանէ ժամանակաց անտի ամենազօրեղ գլուխներն զրաղեցուցած ու յոգնեցուցած է , եւ անդիջանալի բանակռուութեանց առարկէղ մը ընծայած է գիտնոց ,) այն չափաւորութեան եւ զգուշաւորութեան զգացմունքով , զոր ի վեր անդր գովելի ընծայեցինք , եւ գլխաւորապէս իրողութեանց եւ անոնցմէ ծագեալ օրինաւոր մակարերութեանց վստահանալով , հայեցողականին ըստ կարի քիչ դիմելով՝ գոհանանք անով որ կրնանք կայացընել հաստատուն հիման վրայ , առանց գանգատելու որ մեր սահմանափակ եւ անկատար կարողութիւններուն անխուսափելի պահանջքն են որ քանի մը բաներ նսեմութեան մէջ ձգուած մնան :

452. Թէ պէտք է քննել կամքը կապակցութեամբ ընդ այլ մասունս մտաց :

Տիեզերաց մէջ ամենայն ուրեք ի տես եկող իրողութեանց մէջ բազմախնամ խուզարկուին աչքին միշտ հանդիպող ճշմարտութիւն մըն է այս , թէ չկայ առարկայ մը հետաքննութեան որ գլխովին անջատեալ ըլլայ ուրիշ առարկաներէ : Ըստ այսմ՝ կամքին ինչութիւ-

նը քննելու եւ մեր դիտողութեանը ներկայացուցած այլեւայլ հայեցուածքներովն զոյն հետազօտելու մեր ջանացողութեանցը մէջ՝ յայտնի է որ պէտք չէ նկատանք զանիկայ իբրեւ միայնակայ եւ անջատեալ յամենայն իրաց։ Իրաւ է որ կամքի փիլիսոփայութիւն կ'ըսենք, իմացականութեան եւ զգացողութեանց փիլիսոփայութենէն որոշմամբ, սակայն եւ այս ոչինչ նուազ ճշմարիտ է՝ թէ կամքը մարդին ընդհանուր բնութեանը մէջ մասնակցութիւն եւ անոր բոլոր զանազան ներգործութեանց եղանակներուն հետ սերտ կապակցութիւն եւ համակրութիւն ունի։ Մարդկային հոգւոյն ընդհանուր բնութեանը մէջ կարելի չէ որ որեւէ կերպիւ մեծ փոփոխութիւն մը կամ ազդեցութիւն մը պատահի, առանց նոյնժամայն կամքին վրայ ալ ազդեցութիւն մը ըլլալու։ Եւ ոչ մէկ ընդունակութիւն մը, մինչեւ անգամ ամենաիմաստը կարեւորութիւն ունեցող, հնարաւոր չէ որ հոգւոյն ստորոգելեաց ցուցակէն դուրս ելլուի, եւ կամ մեծ փոփոխութեան մը ներքեւ իյնայ, առանց վերոյիշեալ արդիւնքն յառաջ գալու։ Վասնորոյ ներկայ ճառիս մէջ բնականապէս եւ ի հարկէ սահմանափակ պարտաւորեալ ենք հանուռօտ քննութիւն մը ընել մարդին ընդհանուր կազմուածքին վրայ, առ ի լաւագոյն վերահասութիւն յարաբերութեան կամաց առ այլ մասունս մտաց։

453. *Հանգամանք մտաց դիտելի են երեսակ բաժանմամբ։*

Ինչպէս որ գործոյս Առաջին Մասին 1. հատուածին մէջ յիշած ենք համառօտ, կը կրկնենք նաեւ հոս թէ, թէպէտեւ միութեան եւ անքակտելիութեան ստորոգելիքը տիրապէս կ'ընծայենք մարդկային հոգւոյն, եւ խիստ կարեւոր է միշտ ի մտի ունել այս նախնական ճշմարտութիւնը, սակայն լուելի պատճառ ունինք զրուցելու, թէ անոր ինչութիւնը կամ բնութիւնը անհնար է կատարելապէս հասկընալ՝ զանի ստոկապէս եւ բացարձակապէս մէկ հայեցուածքի ներքեւ դիտելով։ Ըստ այսմ՝ երեք գլխաւոր եւ քաջորոշ դիտողութեան կէտեր կը նշմարենք, որովք հնարաւոր է միտքը քննութեան տակ ձգել. այսինքն է՝ Իմացականութիւն, Զգացողութիւնք եւ Կամք. այլով բանիւ բացատրելով՝ ԻՄԱՑԱԿԱՆ, ԶԳԱՑՈՂԱԿԱՆ, եւ ԿԱՄԵՑՈՂԱԿԱՆ հանգամանք մտաց, ուստի ինչպէս որ ասիկա ունեցած ենք ուրիշ տեղ նշանակելու, ինչ որ ճշմարտապէս եւ յատկապէս իմացականին կը վերաբերի, իր վրայ մասնաւոր եւ սեպհական բան մը ունի, որով կ'որոշուի զգացողութեանց մասէն. եւ ինչ որ կամեցողութեան բնութիւն ունի, ուրոյն դիրք մը ունի՝ որոշ իմացականէն եւ զգացողականէն։ Եւ կը կրկնենք հոս, թէ այս հիմնական կարգադրութիւն մըն է որ, երբ լուծին եւ ըստ արժանւոյն ի գործ

ածենք եւ ի գլուխ տանինք, կը բովանդակէ ամբողջ հոգին. եւ թէ մեր մտաւոր գոյութեանը մէջ բովանդակեալ ամենայն ինչ յատկապար կրնայ վերաբերուիլ այս երեք գլխաւոր դասակարգութեանց մէկուն կամ մէկալին։

454. *Ապացոյց ընդհանուր կարգադրութեանս ի գիտակցութենէ։*

Համառօտութեան համար՝ գործոյս սկզբնաւորութեանը մէջ յիշատակութիւնը զանցառեալ քանի մը ծանօթութիւններ, հոս՝ մարդին առելի դժուարաճառելի մասին եկած առեններս, հարկաւոր կը դատենք յիշատակել։ Վասնորոյ յատկապէս կամքի ճառին չհասած՝ մարդին երեք բաժանմանցը նկատմամբ իրրեւ ապացոյց քանի մը նշանաւոր կէտեր քննութեան առնենք, որչափ որ այսպիսի գործի մը համար արժան կը համարինք։

Իմացականութեան վրայ ճառող փիլիսոփայք շատ ուշգրութիւնով կը վտահացընեն զմեզ, թէ մարդկային մարքին վրայ ստացած հմտութիւններս մեծաւ չափով պարտական ենք գիտակցութեան. եւ թէ գիտակցութեամբ է որ կը կարողանանք ստուգել թէ ինչ է խորհուրդն ու ինչ է զգացումն՝ ըստ ինքեան նկատելով. եւ իրարմէ զանազանել զանոնք անշփոթութեամբ։ Ստոյգ է որ եթէ գիտակցութեան հեղինակութիւնը մերժելու ըլլանք, մեծ դժուարութիւններու մէջ պիտի գտնենք ինքզինքնիս, եւ չենք կրնար ակնկալել որ այս տեսակ հետազօտութեան մը մէջ մեծ յառաջադիմութիւն մը ընենք։ Իսկ եթէ ճշմարիտ է որ մարքին այլեւայլ ներգործութիւններուն եւ հանգամանքներուն գոյութիւնն ու որոշիչ յատկութիւններնին՝ գէթ մեծաւ չափով՝ գիտակցութեամբ ծանօթութեան կու գան, եւ թէ իրաւամբ եւ վստահաբար կրնանք ապահովել անոր վկայութեանը, ուրեմն բնականաբար կը հարցընենք, Ո՞ՆՉ կը սորվեցնէ գիտակցութիւնը ներկայ նիւթիս վրայ։ Եւ ի պատասխան հարցմանս, կրնանք ապահովաբար հրաւէր կարդալ որ եւ իցէ մարդու յիշելութեանցը, եւ հարցընել, թէ երբէք սոսկ Իմացում մը, սոսկ Խորհուրդ մը՝ մկդիէն կրից եւ Բաղձանաց հետ՝ եւ մկալդիէն Կամեցողութեանց հետ չխոթելու վտանգի մէջ գտած ունի՞ ինքզինքը։ Մինչ իւր գիտակցութիւնը չի՞ վստահացըներ զինքը, թէ աս այլեւայլ անուններով ասանկ իրարմէ որոշած մտաւոր հանգամանքներնիս նոյն եւ նման չեն իրարու հետ. թէ մէկ կարգը ուրիշ է, եւ միւսը ուրիշ. եւ թէ անոնք իրականապէս այնքան տարբեր են մէկմէկէ, որչափ որ Գիտակցութիւնը կը տարբերի Հաւատքէն, կամ Ըրեւակայութիւնը Ցիշողութենէն։

Ուստի յայտնի կ'երեւի թէ առաջիկայ հետազօտութեանս մէջ կը-

նանք կայանալ մարդոց գիտակցութեանը վրայ. ոչ միայն մէկ մարդու, այլ որ եւ է եւ ամենայն մարդու։ Այս աղբիւրէն ծագեալ վկայութիւնը առ հասարակ աներկբայական մի եւ նոյն է, եւ անոր բուն յայտարարութիւնն այս է, թէ մարդուս մտաւոր կազմուածքին գլխաւոր բաժանմունքներն մէկ մէկ կարեւոր իմաստով որոշեալ են իրարմէ։ Հակացողութիւնը՝ որ զատ կայանք ունի, եւ բացայայտ որոշելի է միւսներէն, կրնայ նկատուիլ իբրեւ սկզբնաւորական կամ նախապատրաստական դիրքը բռնող։ Զգացողութիւններն ալ՝ իրենց երկու գլխաւոր տեսակներովը, Բնական եւ Բարոյական զգայողութիւնք, իրենց յատուկ կայանքն ունին, եւ նոյնը կրնանք ըսել, նոյնպէս աներկբայական վստահութեամբ, մտքին միւս մեծ բաժանմունքին, կամքին համար ալ։

455. Ապացոյց նոյն բանին համար, այլեւայլ լեզուներու մէջ գործածուած բառերէն։

Զանազան լեզուաց մէջ գտնուած բառերն եթէ քննելու ըլլանք, ապացուցանելու նպատակաւ համար՝ որ վկայութիւն մըն ալ կը գտնենք, իւրաքանչիւր լեզու՝ չափով մը եւ կարեւոր իմաստով մը՝ պատկեր մըն է մտաց։ Հետեւապէս՝ մարդոց մտածմունքներուն հակամիտութեանը վրայ բաներ կրնանք սորվիլ ոչ միայն լեզուի մը կազմակերպութենէն ընդհանրապէս, այլ մինչեւ անգամ մասնաւոր բառերու նշանակութենէն ալ։ Աւանց վարանմունքի կրնանք հաստատել թէ ամէն մշակեալ լեզու իր որոշ բառերն ունի, որոնք մարդուս մտքին երբեմն կերպարանօք դիտելու ըլլալուն բացատրիչ են. եւ որոնք չարունակ կը գործածուին որոշ եւ յատկական նշանակութեամբ, եւ աւանց՝ նոյնանշան բառերու ուխ՝ մէկմէկու հետ փոխանակելու։ Այլով բանիւ, մտքի մշակութեան մէջ յառաջադէմ ազգաց գործածած լեզուներուն ամենուն մէջ ալ բառեր կան, որոնք կը համեմատին հայերէն իմացականութիւն, Զգացողութիւնք եւ կամք բառերուն։ Եթէ այս կերպ բառեր կը գտնուին ընդհանրապէս ամենայն լեզուաց մէջ, որք եւ ըստ ձեւոյ եւ ըստ նշանակութեան կը տարբերին իրարմէ, արդարեւ այդ զօրաւոր պարագայ մըն է ի նպաստ ապացուցութեանս, թէ մեր հաստատել ջանացած զանազանութիւնները իրօք կան։ Եթէ ենթադրենք թէ չունին գոյութիւն, անհնար կը թուի բացատրութիւն մը տալ յիշեալ իրողութեանը, որ մարդիկ այդպէս առ հասարակ միաբան գտնուեր են աւանկ զանազանութիւններ ընելու։ Իսկ եթէ, ընդհակառակն, կան այդ զանազանութիւնները, բանաւոր է մտածել թէ մասնաւոր դիտաւորութեամբ մը եղած է. եւ թէ որ նպատակ մը եղած է, ուրեմն հարկաւ

ծանօթ բան մը եղած ըլլալու է, եւ եթէ գիտցուած՝ ծանօթ բան մըն է աւոր ըլլալը, ապա ուրեմն աւոր համար է որ բնականաբար լեզուով ալ բացատրուեր է, անանկ՝ ինչպէս որ հմտութեան որ եւ իցէ ուրիշ առարկայք որոշ բառերով բացատրեալ են։ Եւ ահա իրականութիւնն ալ այնպէս ըլլալ կը գտնենք։ Այնպէս որ բանի մը բացատրութիւնը նոյնին իրականութեանը իբր վկայութիւն կրնանք սեպել, նշանը նշանակեալ բանին իրականութեանը իբր մէկ վկայութիւնը ըլլալ կրնանք համարել։

456. Ապացոյց՝ մտենագրաց պատահական զրոյցներէն։

Վկայութեան ուրիշ աղբիւրներ ալ կան որք կը պատշաճին այս մեր քննած իրողութեան։ Լաւ դատման եւ մանրակրկիտ զննողութեան տէր մտենագրաց գրուածներուն մէջ տեսնուած պատահական զրոյցները քիչ հմտութիւն չեն ընծայեր մտաւոր զանազանութեանց բացատրիչ զրոյցներ, որ յաճախակի յիշատակեր են, քանի որ կերպարէս եւ նիւթապէս մտքին վրայ չէին ճառեր, այս հզօր պատճառ մը կ'ըլլայ կարծելու թէ աւանկ զանազանութիւններ իրականապէս գոյ եղած ըլլալու են։ Աւոնց վկայութիւնը այնպիսի պարագաներու մէջ եղած է, որ ամենանպաստաւոր են անկողմնակալ կերպով դատելու, եւ գաղափարաց ազատ յստակ արտայայտութեան, եւ արժանի են ընդունելութեան այն բազմադիմի վկայութեանց հաւաքմանը մէջ, որք՝ բազմատեսակ աղբիւրներէ քաղուելով, կը ծառայեն լուսաբանելու հոգւոյն ճշմարիտ բնութիւնը։

Վանորոյ հոս այդպիսի հետազննութիւններէ քանի մը հատուածներ յառաջ պիտի բերենք, որոնք քիչ օգնութիւն չեն ընծայեր ի հաստատութիւն առաջարկեալ բաժանմունքին պատշաճութեանը, «Հաւատարիմ հպատակութիւնը, կ'ըսէ Ճունիոս իւր Առաջին Թուղթին մէջ, Անգլիացւոյ մը ՍՐՏԻՆ եւ ԻՄԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆԸ մէջ, բնական յարմար մըն է առ պաշտպանն օրինաց»։ Պըրնէթ Դիլըդսըն Արքեպիսկոպոսին վրայ խօսելով՝ կ'ըսէ. «Անոր պէս ուղիղ դատումն եւ բարի բնաւորութիւն ունեցող մարդ չեմ գիտեր։ Ամենայատակ ԳԼՈՒԽ եւ ամենախոհուկ դիմած ՍՐՏԻ տէր անձն մըն էր»։ Վարք Տօքդըր Ճօնսընի անուն գործոյն մէջ՝ Պօզվէլ՝ յաղագս գրուածոց եւ բարուց Ռուսօյի քանի մը բացատրութիւններ ունի, որոնց կարգը հետեւեալ զրոյցն ալ կը գտնուի. «Վայրենի կեանքը քան զքաղաքակիրթ կեանքը նախապատիւ համարելուն մէջ եւ իր բուռն անտեղութիւնը եւ ուրիշ աւոր նման եղանակութիւններն՝ որ ունէր, յաւէտ

իմն իւր ՀԱՄԿԸՑՈՂՈՒԹԵԱՆԸ մէջ թերութիւն մը գտնուելուն ապացոյցք են՝ քան թէ իւր ՍՐՏԻՆ վատթարութեանը »։

Ասոնք եւ ասոնց նման զրուցուածքներ, թէպէտեւ առաջարկեալ ընդհանուր բաժանումը բովանդակութիւն չեն բացայայտեր, այլ սակայն Իմացողութեանց եւ Զգացողութեանց, այն է՝ մտքին Իմացական եւ Զգացական հանգամանաց մէջտեղն եղած զանազանութիւնը յայտնապէս կը ցուցնեն։ Ա՛ս կարգէն եղող աստիճանք, որոնք պատահարար կը բովանդակեն Իմացականութեան եւ Զգացականութեան մէջտեղ եղած զանազանութիւնը, եւ ուրիշներ որոնք խմացողութեան եւ կամեցողութեան, եւ կամ Զգացականութեան եւ կամաց մէջտեղ եղածը, այնքան յաճախ են որ այլ եւս հարկ չեն թողուր զանոնք կրկնաբանելու։

Կան եւ այլ ասացուածք, որք թէեւ յաճախակի չեն տեսնուիր գրոց մէջ, այլ մեր ներկայ նպատակին կ'օգտեն եւ շատ են, որոնք մեւնոյն խօսքին մէջ, եւ ինչպէս կ'երեւի, գրողին կողմէն առանց դիտակցութեան ըսուած ըլլալով, ի լոյս կը բերեն մեր քննած զանազանութեանը որոշմունքը իւր բովանդակ լրութեամբը։ Այսպէս է Լօրա Զէսդբրիթլոի մէկ խօսքը, որ օտար դեսպանաց հետ դաշնագրութիւններ ընելու առեն բռնուելու ընթացքին նկատմամբ իր որդւոյն տուած խրատներուն մէջ կ'ըսէ. « եթէ նախ եւ առաջ ՍԻՐՏը ձեռք առնես, լաւ պատահութիւն կ'ունենաս ԻՄԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆԸ վրայ իշխելու, եւ ԿԱՄՔԻՆ վրայ տիրելու »։ Այսպէս է նաեւ Տրէյդին մէկ խօսքը, որ կ'ըսէ, թէ « Անգղիացի քաջածանօթ մատենագրին Սըր Ռիչարտ Սդիլի թերութիւններն, ոչ ԳԼՈՒԽ թերութիւններ էին՝ եւ ոչ ՍՐՏԻ՝ այլ ԿԱՄԵՑՄԱՆ »։

« Խոզաբանութիւն խելագարութեան նշաններու » գրքին մէջ՝ հեղինակը մտքի խանգարման հանդիպած մարդուն վիճակը նկարագրած առեն՝ հետեւեալ բացատրութիւնը կ'ընէ. « Անոր ԿԱՄՔը այլ եւս իր ԴԱՏՄԱՆը ներքեւ գտնուած չէ, այլ կատաղաբար կը վարի յառաջ իր ԿԻՐՔԵՐԸՆ »։

Լորտ Պագոն որուն վկայութիւնը ոչ միայն մտաւոր այլ եւ բնական հետազօտութեանց մէջ երեւելի է՝ իրրեւ հաստատակ եւ շատ ծանօթ եղելութիւն մը կը յիշէ թէ խմացականութիւնը կամքէն եւ կէրպերէն ազդուելու ընդունակ է։

157. Յաւելեալ ապացոյց՝ մեց վրայ նաւող մատենագիրներէ։

Մտաց վրայ գրող այլ եւ այլ երեւելի մատենագիրներ երբեմն ըստ պատահման եւ երբեմն աւելի կերպասպէս կը դատանին կատարելապէս այս մեր քննած զանազանութիւնը։ Հետեւեալ նշանաւոր զրուց-

*ուածքը Լօքինն է. « Եւ այսպէս՝ արժանաւոր Մատրոնին ընեղով մէկ առաջարկեալ բարիքի մը եւ զանիկայ լաւ հնչելով, մեր ձեռքն է այն բարիքին արժէքին համեմատ բաշխել յարուցանել մեր ներսիդին, որով ըստ կարգի եւ ըստ յաջորդութեան կրնայ յետոյ կամքին ազդուիլ ըլլալ, եւ յայնժամ ի խնդիր բարւոյն կ'ելլենք։ Վասն զի բարին, թող ըլլայ որ յայտ յանդիման երեւնայ եւ շատ մեծ արժէք ալ ունեցած ըլլայ, սակայն մինչեւ որ մեր մտքին մէջ բաշխ չգրգռէ՝ եւ այնպէս զմեզ անոր կատարումն անհանգիստ չընէ, չի կրնար իշխել կամ հանիլ կամքին» ։ Ահա հոս՝ յայտնի է ամենուն որ՝ խնդիր եղող երրեակ բաժանմունքը որոշ ճանչցուած է։ Արժանաւոր մտադրութիւն ընել եւ լաւ քննել որ կ'ըսէ, Իմացականի ներգործութիւններն են. այնուհետեւ յարուցեալ բաղձանքն որ կը յիշէ, յատկապէս Զգացողութեանց ընծայելի են. Եւ յետ սոցա յաջորդող ներգործութիւնն ալ մեր բնութեան երրորդ մասին՝ այն է՝ կամքին սեպհականն է։

Իմացական Փիլիսոփայութեան մեծ լոյս ընծայող Տօքդըր Բիւթի բազմարժէք գրուածոց մէջ հետեւեալ գրոյցը կը տեսնենք։ « Կամքին եւ Բաղձանքին մէջտեղն եղած զանազանութիւնը լաւ բացատրած է Լօք. սակայն մտաւոդին մատենագիրներէն չատերը զանց ըրած են զայն, եւ Բաղձանքը իբր կամքին մէկ եղանակաւորութիւնը բացատրած են։ Բաղձանքն ու Կամքը միատեղ ասոր մէջ՝ որ երկուքն ալ առարկայ մը պէտք է որ ունենան, որուն վրայ նախընթաց ըմբռնում մը ունեցած ըլլալու ենք. Եւ ուստի երկուքին հետ ալ չափով մը Հասկցողութիւն կապակցեալ ըլլալու է։ Այլ շատ ուրիշ բաներով կը տարբերին իրարմէ »։

« Մեր ներգործութիւնները, կ'ըսէ Հերմոտորին Բնախօսական գրքին ճարտարագիտ հեղինակը՝ Դըքըր, միշտ կամ մեր Դատման որոշումներովը, եւ կամ մեր Բաղձանաց գրգռմամբը ըլլալով, մենք սխալմանէ կը կարծենք թէ այս դատումն ու բաղձանքը նոյն իսկ կամքն է »։

Պօխշամմէր Աշտրոնոմ Մըսլէյին Կոմս գրքին մէջ Բաղձանաց եւ Կրից վրայ խօսած առեն, « Թէպէտեւ, կ'ըսէ, ասոնք իրենց տեղը անհաշուելի արժէք ունին, այլ սոսրակարգ կարողութիւններ են, եւ ուստի պէտք չէ բնաւ ազատ ըլլան Իմացողութեան եւ Կամքին վերահսկութենէն եւ առաջնորդութենէն »։

« Ինչ կերպով դատակարգութիւն մտաւոր կարողութեանց որ պատշաճ համարինք ընդունիլ, կ'ըսէ Փրէզիտէնտ Տէյ, առաջին կարեւորութիւնն ունի աղէկ մտքերնիս պահել՝ թէ իրարմէ որոշ կարողութիւններն իրարմէ որոշ գործակատարներ չեն նշանակեր, այլ մէկ եւ նոյն գործակատարին տարբեր տարբեր կարողութիւններն են։

Մ–ըդն է որ կ'իմանայ, եւ կը սիրէ, եւ կ'ատէ, եւ կը գործէ. ոչ թէ իւր ՀԱՍՈՂՈՒԹԻՒՆԸ, կամ իւր ՍԻՐՏԸ, կամ իւր ԿԱՄՔԸ, ինքնիրմէ որոշաբար »։

Հիմակու ըրած ծաղկաքաղնիս այնքան դիւրին եւ բացայայտ է ի մերձեցումն մեր քննած նիւթին, որ մեկնաբանութեան կարօտութիւն չի մնար բնաւին։

458. Կամքին վրայ հմտութիւնը զօրութեամբ կը ցուցընէ նախընթաց հմտութիւն Իմացականութեան։

Մեր ձեռնարկութիւնն ու լուսաբանութիւնը անտարակոյս եւս առաւելագոյն յառաջ կրնայինք տանել։ Այլ հաւատի ենք, որ եթէ ոչ աստ՝ մեր հետազօտութեանց ուրիշ մասերուն մէջ բաւական բան խօսուած է՝ այս նիւթիս վրայ ունեցած տեսութիւններնիս պէտք եղածին չափ բացատրելու, ապացուցութեանց տեղիքներն ակնարկելու եւ ըստ մասին բացայայտելու, եւ հաստատելու անկարող եղած բանը չատագովողի մեղադրանքէն ինքզինքնիս պաշտպանելու համար։ Մեղի թիկունք ունենալով դիտակցութիւնը, լեզուաց կալմակերպութիւնը, բազմաթիւ առիթներով մատենագրաց յիշատակած ղրոյցները, եւ չատ հմուտ ու ներհուն հոգերանները դաղափարներն, իրաւացի համարեցանք մեր բռնած ընթացքը ի նախաչաւիղ հետազօտութիւնս մեր, եւ այժմ իսկ իրաւացի կը դատինք նոյն ընթացքով յառաջ խաղալ, հաստատեալ երբեակ որոշմունքը հիմն ունենալով մեր յետագայ հետազօտութեանցը։ Եւ արդ՝ ունինք այս եւս ծանուցանել՝ որ եթէ այս մեր հաստատած երբեակ զանազանութիւնը կայ մտքին մէջ, ուրեմն այդ երեւելի մասանց իրաքանչիւրը մեծաւ պատշաճութեամբ ուրոյն ուրոյն ճառելի է. ըսել է թէ Կամքը Հասկցողութենէն կամ Հաստղութենէն որոշաբար քննութեան նիւթ կրնանք ընել, եւ նոյնպէս երկաքանչիւրն ալ Զգացողութիւններէն որոշաբար։ Իսկ հետազօտութեան կարգին մէջ Հաստղութիւնը բնականապէս առաջ կու գայ, եւ յետոյ Զգացողութիւնք, եւ ի վերջոյ Կամքը։ Եւ ահա ասոր համար է որ սիրտ ենք ասանօր, թէ կամքին վրայ լիակատար հմտութիւն ունենալը հարկաւորապէս կը նշանակէ թէ Հաստղութեան վրայ ալ անոնց հմտութիւն տեղի ունեցած է։ Ստոյգ է որ եւ ոչ մէկ մարդ մը իրաւունք կամ արտօնութիւն ունի վատահաւար բան մը արտասանելու կամքին վերաբերութիւն ունեցող որ եւ իցէ նիւթի վրայ՝ առանց այսպիսի նախաշաւիղ հմտութեանց գոնէ տարերքը ի միտ առած ըլլալու։

459. Կամաց վրայ հմտութիւնը կը ցուցընէ նաեւ նախընթաց հմտութիւն Զգացողութեանց։

Պատշաճ կը թուի այս եւս դիտել, թէ վերի դիտողութիւններն Զգացողութեանց ալ կը պատկանին։ Կամքին վրայ ուղիղ հմտութիւն ստանալու համար մտքին Զգացական կամ Զգացողական հանգամանաց վրայ նախընթաց հմտութիւն մը ունենալուն հարկաւորութիւնը իմացականին հմտութեանը կարեւորութենէն նուազագոյն չենք կրնար համարիլ։ Հոն կը գտնենք այն Շարժութիւններն, որք բնութեան այլ եւ այլ պատկերները գեղեցկութեամբ եւ չքեղութեամբ կը զգեցուցանեն։ Հոն փնտռելու ենք հմտութիւն Հակամիտութեանց եւ Բաղձանաց, որոնք զմարդիկ իրարու հետ կը կապակցեն եւ կը միացընեն ի մի ընկերութիւն. որք եւ միանգամայն անոնց գործունէութեանը՝ ուրախութեանցը եւ տրտմութեանցը ակունքն ու աղբիւրներն են։ Հոն կը տեսնենք եւս պատասխանատուութեան տարերքներն, բարոյական Հաւանութեան եւ Անհաւանութեան կամ գովութեան եւ պարսաւանաց զգացմունքներն՝ որոնք մեր ներսիդին դրուած օրէնքին վկայութիւններն եւ ստորագրութիւններն են, որոնց ոչ ոք կրնայ հնազանդութիւն մատուցանել կամ եղծանել առանց ընդունելու իւր ըրածին արժանաւոր վարձքն կամ պատուհասը։ Այս նախապատրաստական հմտութիւններով, պատրաստուած կ'ըլլանք յաջողակ ելքի մը ակնկալութեամբ յառաջ մատչելու։ Հետազօտութեան բնական ընթացքը Հասողութենէն, Սրտէն կամ Զգացողութիւններէն ի վեր մինչեւ Կամքը ելլելն է։ Այս վերջինը միւսներուն հետ բաղդատմամբ բարձրագոյն է եւ աւաւելագոյն հնդկնակութեան տէր, որուն այս ստորոգելիքը լիովին քննութեան պիտի ենթարկենք յետագայ մէկ քանի գլուխներու մէջ։ Առանց ասոր, բոլոր միւսներն, որպէս թէ առանց իրենց տէրոջը վեհապետութեանը եւ առանց անոր վերատեսչութեան մնացած, այլ եւս օգտի մը չեն կարող ծառայելու։ Այնպէս որ Կամքին, վերաբերմամբ առ այլ մասունս հոգւոյն, ունեցած այս գերակայութեան դիրքը մատած առեննիս՝ մտքերնիս կ'իյնայ Հօրն Դուբի սա նշանաւոր խօսքը. « Կամքը կամարը կազմող այն մասն է որ բանալի կը կոչուի. մնացածը բան մը չէ մինչեւ որ անիկայ գալով կապէ եւ դոյէ »։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌ ԿԱՄՔՆ

460. Կապակցութիւն ամենայն մասանց եւ կարողութեանց մտաց ընդ միմիանս :

Նախընթաց գլխուն մէջ մարդկային միտքը եռամասնեալ տեսութեամբ ըմբռնելուն հիմնական կարեւորութեանը մեծ հաստատութիւն տուինք . եւ ասոր կը յաւելունք այս մեր համոզումը , որ այս գանազանութեան ճանաչումը ոչ միայն հիմնականապէս կարեւոր է առ ի հմտութիւն մտաց՝ ընդհանրապէս , այլ մասնաւորապէս առ ի լիակատար վերահասութիւն վարդապետութեան կամաց : Արդարեւ, եթէ չկայ այսպիսի գանազանութիւն մը , եւ եթէ՝ ընդհակառակն մեր բնութեան կամական մասը ճշմարտապէս նոյն եւ նման է Զգացողականին , ինչպէս որ քանի մը կէտ ու պատիր եւ անհաստատ փիլիսոփայողներ ընդուներ են , յայտնի է որ Փիլիսոփայութիւն կամաց ըսուած բանն ալ գոյութիւն չի կրնար ունենալ :

Այլ մեր հետազօտած կարեւոր գանազանութեան կայ ըլլալ հաստատելը եւ մինչեւ անդամ անտարակուսելի ապացուցանելն բաւական չէ . Քանի մը խօսք ալ յաւելուլ պատշաճ կը թուի մեզ , ի բացատրութիւն մտքին երեք գլխաւոր բաժիններուն առ միմիանս ունեցած ճշգրիտ յարաբերութեանը : Եւ ասոր իբր նախաշաւիղ , քանի մը վայրկեան մտածութեան պիտի առնենք այն կապակցութիւնը , որ կը թուի գոյ ընդհանրապէս մտքին բոլոր գանազան կարողութիւններուն մէջ , թէ նախնական եւ հանրական կարողութիւններուն եւ թէ երկրորդական եւ ստորակարգ կարողութիւններուն մէջ :

Կը հաւատանք որ հարեւանցի դիտողութիւն մը կ'օգտէ մեզի սորվեցընելու այն ընդհանուր իրողութիւնը , թէ մտաւոր ներդործութեանց ամէն գանազան տեսակներուն վրայ իշխող մէկ կերպ միութեան կապ մը , մէկ կապակցութեան տարր մը կայ , եւ որչափ

աւելի որ ասս դիտողութիւնը յառաջ տանինք , եւս առաւելագոյն բացայայտ եւ անտնօրինելի կ'երեւնայ սոյն կապակցութիւնը : Թէ որ , օրինակի աղագաւ , իմացականութեան ընդհանուր բաժանմունքին տակը պատշաճապէս իմիասին կարգաւորեալ ստորակարգ կարողութիւնները քննութեան առնենք , մտադիրութեամբ այս պիտի գտնենք ըլլալ բանին իսկական վիճակը : Պիտի տեսնենք որ չկայ ամենեւին իմացում մը առանց նախընթաց Զգացողութեան . չ'ըլլար բնաւին Յիշողութիւն առանց Մտադրութեան . ոչ գոյ Տրամաբանութիւն առանց Յիշողութեան եւ Զուգորդութեան . եւ ոչ իսկ Տրամաբանութիւն կամ երեւակայութիւն առանց յարաբերութիւններ իմանալու կարողութեան , այսինքն Վերաբերական Թելադրութեան : Այլ բոլոր այս հանգամանաց կամ ներգործութեանց եւ այլոց մէջ , այս ամէն կարողութիւններն , եթէ ներելի է ըսել , քովէ քով տեղաւորուած են , միշտ պատրաստ մէկ մէկու օգնականութեան ձեռնտուութիւն ընելու , եւ առանց սոյն փոխադարձ օգնականութեան՝ ինքնին աւելոք անզօր եւ անպտուղ : Եւ եթէ այսպէս է իրերուն վիճակը հոս մեր այս մասնաւորացուցած օրինակին մէջ, ուրեմն վերաբանութիւնը կու տայ մեզ կարծել հաստատաբար , թէ այս նոյն միութեան սկզբունքը մտքին առաւելագոյն հանրական մեծ բաժանմունքներուն մէջ ալ տարրական է , եւ զանոնք իրարու հետ կապակցած է . եւ այս եւս ամենայայտ իրողութիւն մը կը տեսնուի, մինչեւ անդամ հարեւանցի քննութեամբ մը :

461. Մտքին իմացական մասը միւս երկու մասանց ներգործողութեանը հիմն կամ խարիսխն է :

Հասողութեան կամ Իմացողութեան համար՝ մասնաւորիւ՝ կրնանք ըսել տեսանելի բանաւորութեամբ , որ սորա մէջ կը գտնենք թէ՝ Զգացական եւ թէ կամական բնութեանց գոյութեան եւ ներգործութեան հիմն ու խարիսխը : Քննենք այս կէտը նախ եւ առաջ Զգացողութեան վերաբերմամբ : Որ ատեն որ մեր բնութեան այս մասը ներգործութեան մէջ կ'ըլլայ , կը գտնենք ինքզինքին՝ ըստ պարագայից՝ հաճելի կամ տհաճելի . լեալ զմայլմամբ կամ զզուանօք . սիրող կամ ատող . հաւանող կամ չհաւանող . եւ կամ գովող կամ պարսաւող . եւ ըստ սոցա՝ այլ շարժութիւնք եւ բաղձանք կը յուզին ի մէջ մեր : Այլ ամենաթեթեւ զննութիւնը կ'ուսուցանէ մեզ թէ այս բաներն չէին կրնար ըլլալ . թէ այս մտաւոր հանգամանքներն չէին կրնար ի գոյութիւն գալ, առանց ստացման գիտութեան , որ ի հարկէ իմացականի ներգործութիւն ըսել է , եթէ հաւանինք կամ չհաւանինք բանի մը , պարզ ու յայտնի է թէ հաւա-

նութեան կամ անհատանութեան առարկայ եղող բանի մը նախընթաց հմտութիւն ունեցած ըլլալու ենք. թէ իր մը ըլլալու է, որուն վրայ այս չարժութեան զգացումներն կայացած ըլլան։ Եւ դարձեալ՝ եթէ ունենանք մեր ներսիդին ներգործութիւն սիրելոյ կամ ատելոյ, իմացականութիւններս նախընթացապար զբաղած ըլլալու է այն առարկաներուն գոյութիւնն ու որակութիւնները ի ծանօթութիւն բերելու, առ որս մեր սիրոյ եւ ատելութեան կիրքերն ուղղեալ են։

462. Կապակցութիւն հասողութեան ընդ կամքին։

Եւ այն տեսութիւնը կը գտնենք որ հատատարակէս կը պատկանի առ Կամքն։ Որչափ անհնարին որ է յիշելութեան մը ի դէպ գալ առանց յիշելի բանի մը գոյութեան, քան զայն ոչինչ նուազ անհնարին է որ կամական ներգործութիւն մը ի դէպ գայ առանց առաջի մտաց դիտութեան առարկայի մը գոյութեան։ Վասնորոյ, եթէ կարելի լինէր մարդ մը գտնել, որուն իմացականութիւնն իրօք բոլորովին կործանած ըլլար, եւ կամ արդեամբ կործանած ըլլար բոլորական թմրութեամբ, նոյն անձը եւ ի կրից եւ ի կամաց ամբողջովին զրկուած պիտի գտնէինք։

Բարեբախտաբար, մարդկային ազգի պատմութեան էջերուն մէջ, ի բաց առեալ ուշադիտութեան կամ ապուշութեան եւ մտքի խանգարման օրինակներն, միայն մէկ հատիկ օրինակ մը կը գտնենք բանաձնուս պէս ամբողջական զրկողութեան յիմացականութենէ։ Տաբարախտիկ Գասպար Հաւզէրի օրինակն է յիշելիքնիս, որուն տխուր պատմութիւնը խիստ աչխարհածանօթ է։ Որովհետեւ որ իմացականութիւնը չի կրնար ի ներգործութիւն չարժիլ եւ բացուիլ առանց նախ եւ առաջ նիւթական աչխարհի հետ մերձեցումն ունենալու, այս պատանւոյն ի մանկութենէ անտի մէկ տեղւոյ մը մէջ փակուելուն եւ իր զարհուրելի բանտէն արտաքոյ ամենայն իրաց բոլորական անջատումին աղէտալի արդիւնքն առ եզաւ որ՝ ինչպէս որ բնականապէս ակնկալելի է, իր Հասողութիւնը բոլորովին ընդարմացեալ մնաց։ Հապա հմտութեան նշոյլ մը կ'երեւնար իւր իմացականութեան սահմանին մէջ։ Նորածին մանկութեան ամենատկար իմացողութիւններն, ինչպէս կը տեսնենք հազիւ իր օրոցքին սահմանները գննած տղեկին վրայ, յիշեալ դէպքին մէջ գրեթէ լիակատար մարդութեամբ չափահասակ մարմնոյ մը հետ միացեալ կը գտնուէին։ Իմացականութիւնը այսպիսի անկարութեան եւ պարապութեան վիճակի մէջ ի հարկէ չէր կրնար իրրեւ հիմն բացողութեան Զգացո-

զութեանց ծառայել։ Եթէ կրնանք վստահանալ իր վրայ յիշատակեալ պատմութեանց, ընդհանրապէս անծուխ՝ անչարժ՝ հանդարտ եւ խաղաղ մակերեւոյթ մը կը ներկայացընէր իւր միտքը։ Եւ ինչպէս որ զգայութեանց դրդռում մը եւ այար եւ անդր տարուբերութիւն մը չէր երեւէր, այլ իւր իմացողութեան մէջ ամենայն ինչ անգործութեամբ եւ թմրութեամբ փաթթութեալ եւ պարփակեալ կը կենար, նոյնպէս եւ կամական կարողութեանը մէջ չէր տեսնուէր ինքնորոչութիւն մը՝ դիտաւորութեան որ եւ իցէ չափով հատատութիւն մը՝ եւ ոչ ներքին աչխոյժ մը կամ մտադիւրութիւն մը։ Ուրիչներուն մտքին ծագած առնաթեթեւ դրդռում մը բաւական էր իր վրայ անդիմադարձ եւ հաճողական չարժում մը յառաջ բերելու, եւ իւր Կամքը, բոլորովին թափուր ամենայն որոչողութենէ եւ հաստատամտութեան ցոյցքերէ, մարթէր նմանցընել միայն անապատի դիւրաթեք եղէգան, որ՝ առանց գիտնալու իրեն դպող զօրութիւնն, կը չարժի եւ կը խոնարհի յամենայն փոփոխութեանց հողմոց։

463. Հասողութեան ընդ կամքն կապակցութիւնը բացատրեալ նորին կապակցութենէն ընդ ներգործութեան։

Եւ քանզի առ գլխուն նպատակը Հասողութեան եւ Կամքին միջտեղն եղած կապակցութիւնը եւ առնց միմիկու հետ ունեցած յարաբերութիւնը քննել է, եւ յաւելանք գրուցել եւս, թէ իմացական եւ կամական կազմակերպութեանց կապակցութիւնը յայտնի կ'երեւի իմացականութեան եւ Ներքո-Նեռ-Նեռ միջ եղած կապակցութենէն։ — Որչափ դաղտիարաց տարբերութիւն որ ալ ըլլայ ուրիչ հայեցուածքներու մէջ, առ այդ ընդհանուր համաձայնութիւն կայ, որ մարդուս միտքը՝ թէ իւր ներքին կազմակերպութեանը մէջ եւ թէ առ արտաքին առարկայս ունեցած պատկանաւորութեանը մէջ, յայտնապէս չարժման համար կազմուած է։ Բնաւ ամենեւին հաւէս թմրեալ մնալու՝ թէ անզգայութեան վիճակի մը մէջ եւ թէ առկապէս մտածութեան եւ արտաչարժութեան կապակցութեան մը մէջ կանգ առնելու համար չմնուած բան մը չէ. այլ մանաւանդ, մտածելով նորին կապակցութիւնը ընդ այլ հանգամանս եւ եղանակս գոյութեանց, յօրինեալ է սրբանեակ եւ պաչտօնարիւս հրեչտակ մը ձեւանալու համար այն մեծ էակին՝ որ գանի առեղծագործածներ է, յիւրմէ յանձնարարեալ պատգամաւորութիւնը, գնութեան եւ գիտութեան հրեչտակութիւնը կատարելու, ներգործականութեան այն ասպարէզին մէջ որ Ինքն յայտնի կը դատէ անոր յատկապէս ցոյց տալու։ — Եւ թէպէ թէ առ վրայ ալ ընդհանուր հատատու-

թիւն եւ համաձայնութիւն կայ, թէ ոչ միայն մարդկային բնութեան այլեւայլ մասունքը համահաղոյն ներքին ի ներդործութիւն, այլ նաեւ թէ գործողութեան անմիջական եւ ամենամերձ կայանն ու ալրբիւրը կամքն է. այլով բանիւ, թէ իրաւ իրաւ մտքին առաջնորդական, իշխողական եւ գործադրական զօրութիւնը կամքին անպակասանութիւնն է, կամքն է որ՝ մանաւանդ՝ մարդս ազատ ներգործողութեան կը վարէ, Աստուած գիւցած բանն է՝ որ մարմնական ներգործութիւն մը չի կրնար ըլլալ, ի բաց առեալ անոնք որ անկամաւոր չարժմունք մարմնոյ անուանին, առանց անոր հետ զուգընթաց կամական ներգործութիւն մը ի դէպ գալու, եւ նովին չափով բացայայտ է՝ որ ներգործութիւն ըսածնիս, իր զանազան տեսակներովն, մարդուս բաղնդիմի պարտականութիւնները կը բովանդակէ, եւ նորա օգտակարութեան հիմն է։

Արդ՝ եթէ այս տեսութիւններն ուղիղ են, եւ եթէ հասողութիւնը ներգործութենէ բոլորովին անջատեալ է, ուրեմն ոչ է անոր պիտանութիւնը։ Եթէ իմացականին ամենապարզ ճիգերն չեն կարող ինչ եւ իցէ հնարաւոր արդիւնք մը բերելու, բայ ի անդործածելի եւ անկենդան հմտութեան զանգուածի մը հաւաքումէ, ինչ են ուրեմն այդ յառաջ գալու օգուտներն։ Եթէ հաւատաի ենք՝ ամենապարզ հեղինակութեամբ՝ թէ գիտութիւն առանց սիրոյ ոչինչ առաւել է քան զոչինչ որ հնչէ կամ զննծայս որ ղօղանջեն, ուրեմն ստուգիւ չունի առաւելագոյն արժէք մը՝ առանց գործնական արդեանց, առանց հետեւորդ ներգործութեանց։ Այլ եթէ չենք մտադիր ընդունելու՝ թէ իմացականութիւնը, որ այնքան յաճախ եւ այնքան իրաւամբ կը յորջորջուի փառք մարդկային բնութեան, անպիտան եւ անարժէք բան մը ըլլայ, սակ կը հետեւի՝ որ իր արժէքը ընդ կամքն ունեցած կապակցութենէն կախեալ է, ներգործողութիւնը, տեսանք որ, մարդկային մտքին պարզագործութեանը մէջ առաջադրեալ գլխաւոր նպատակներէն մէկն էր անտարակոյս. այլ յայտնի է որ Հասողութիւնը ինքնիմէ դուրս եւ իւր հաւաքողական գործողութիւններէն անկախաբար՝ ներգործութեան հետ անմիջական կապակցութիւն չի կրնար ունենալ, բայց եթէ կամական կարողութեան միջնորդութեամբը եւ նորա զուգընթաց չարժմունքովը։ Եւ ահա այս հիմանց եւ սոցին նմաններուն վրայ կը հաստատենք մարդկային մտաց այս երկու մասերուն իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնն ու սերտ կապակցութիւնը։

464. Այլ ապացոյց ի դիտողութենէ բարուց մարդկան։

Սրդէն յառաջ բերեալ հետազօտութեանց վրայ կը յաւելունք եւ

այս առ ի հաստատութիւն փիլոսոփայնեալ կարգակցութեան, թէ զմարդիկ այս կամ այն բանը ընելու համոզած առնելիս մեր գործադրած զրուցաւորութեան կերպն ալ ազատագոյց մըն է յիշեալ կապակցութեան։ Մենք այնպիսի դէպքերու մէջ խօսքերնիս ուղղակի եւ միայնակ կամքին չենք ուղղեր, եւ ոչ իսկ չարժութեանց եւ կրից, այլ ընդհանրապէս Հասողութեան վրայ չարժուած մը յառաջ բերելէն մեր ձգանց խարիսխը կ'ընենք։ Բաւական վստահութեամբ կը զրուցենք այս խօսքը, եւ կը բողբենք ամէն մէկուն յիշելութեանցը՝ թէ յիրաւի այնպէս չէ՞։

Դիցուք թէ, օրինակի համար, մէկը ուզէ ուրիշ մը համոզել այնինչ գործառնութեան մէջ իրեն հետ գործակցելու. եւ թերեւս դժուարագոյն եւ ծանրակէզ գործ մը եղած ըլլայ ձեռնարկածը։ Ուսո՞ւմ կը սկսի իր ներկայացումը։ Անմիջապէս առ կամքն խնդրարկու կ'ըլլայ, հրամայելով եւ պահանջելով դիմացինէն իսկոյն իր առաջարկած գործին ձեռնամուխ ըլլալու։ Իրաքանչիւր ոք կը տեսնէ որ այդ կերպ վարմունքը ստուգիւ իր նպատակը ի դերեւ կը հանէ։ Ուստի եթէ յաջողելու ակնկալութիւն մը պիտի ունենայ, կամքին վրայ ներգործելու է՝ անոր առ այլ մասունս մտաւոր կազմութեան ունեցած յարաբերութիւններէն յօգուտ ածելով, վասնորոյ կը սկսի իր ջանացողութեանցը, բողբելով նախ առ հասողութիւնն, ճգնելով՝ պարզ եւ անհակառակելի հաստատութիւններով իր առաջարկութեան գործնականութիւնն ու պատշաճութիւնը եւ օգուտներն բացատրելու, եւ կատարելապէս գիտէ թէ մինչեւ որ Հասողութիւնը կամ խելամտութիւնը ձեռք առնելով համոզելու չյաջողի, չունի ինչ ակնկալութիւն կամքը ի գործ դրդռելու, եւ թէ ի կողմանէ կամեցողութեան բարեյաջող չարժուած մը ի դէպ գալուն հաւանականութիւնը համեմատ կամ գրեթէ համեմատ պիտի ըլլայ խոցողութեան նպատակաւոր դիրք մը բռնելուն կամ չբռնելուն։

465. Լուսարանութիւն ի վերայ հատատութեանց նախընթաց հատուածոյն։

Ի մեռանելն Ցուլիոս Կեսարի, Անտոնիոս՝ ներկայացուցեալ է ընքքսփիրէ՝ «յանկարծահաս խռովայոյզ ապստամբութիւն մը» յարուցանելու չանացողութեանց մէջ, որ ինքը քաջ գիտէր թէ իր նպատակին հասնելու համար ինչ եղանակաւ գործել պէտք էր։ Այլ նա, Անտոնիոս, մէկէն ի մէկ հրաման չի տար բազմահոս ժողովրդեան, որք առ կաթոլիկութեան եւ առ տիպիտութեան պատրաստ էին ինչ եւ իցէ բան ընելու՝ թէ բարի եւ թէ չար, իսկոյն յառաջ ընթանալու եւ իր նպատակը հրով եւ սրով ի գլուխ տանելու։ Մարդկային բնութեան նրբաքննին դիտողը այնպէս չըրաւ, այլ՝ արժան է նկա-

սել՝ որ իր զուցաորութիւնն ուղղեց ժողովրդեան ոչ կամքին եւ ոչ կիրքերուն, մինչեւ որ նախ եւ առաջ իւր ունկնդրաց հասողութեանը մէջ օթեւան մը չհաստատեց։ Կեսարի թաղման հանդէսին դամբանական ճառելու համարձակելը ջատագովելու համար՝ նորին մեծութեան իւր անձնական ճշմարիտ եւ հաւատարիմ բարեկամին ըլլալը յիշելէնետեւ, կը սկսի յառաջ բերել (ըսածներն ալ հաւանականաբար պարզ եւ աներկբայելի իրողութիւններ էին) թէ կեսար բազմաթիւ գերիներ բերած էր ի Հռոմ. թէ անոնց փրկանաց գիներուը հասարակաց գանձերը լեցուցեր էր. թէ աղքատին տառապանացը վրայ արտասուք կը թափէր, թէ Լուպէրկալի հանդէսին մէջ արքունական թագ մը վեհութեամբ մերժած էր, եւայլն։ Այս հաստատութիւններն, որոնք սոսկ իրողութիւններ էին՝ ներկայացուցեալ առաջի հասողութեան ժողովրդոց, եւ գէթ անոնցմէ ոմանք եւ հաւանականաբար ամէնքն ալ անհակառակելի բաներ էին, հիմնապաքար եղան ունկնդրաց կիրքերուն մէջ փոփոխութիւն մը յառաջ բերելու, որ խօսողին նպատակն ալ այն էր։ Եւ այն ժողովուրդը, որք վայրիկ մի յառաջ բռնաւոր կ'անուանէին զկեսար, եւ կ'ուրախանային, որ Հռոմ ազատեցաւ նորա ձեռքէն, այժմ սկսան ընդունել, մեղմացեալ զգացմանց եւ կակղացեալ սրտի ազդեցութեան ներքեւ, թէ շատ իրաւունք կար Անտոնիոսի ասացուածոց մէջ, եւ թէ կեսար զրկանք կրած էր։

Այսպէս ժողովրդեան միտքը նախապաշարող թշնամական խորհուրդներն ի բաց ցրելով՝ յետագայ ճգանց ճամբայ պատրաստեցին եւս, սկսաւ յայնժամ ուրիշ հոսանք մը տալ անոնց խորհուրդներուն եւ զգացմանցը։ Խօսեցաւ անոնց կեսարի մեծութեանը վրայ՝ ժամանակաւ անոր ունեցած անյաղթելի զօրութեանը վրայ. անոր աննկուն կարողութեանը վրայ՝ որ ունէր, որով ոչ մէկ ազգի մը այլ բովանդակ աշխարհի դէմ կը դնէր թէպէտեւ այժմ այնպիսի խոնարհական վիճակի մը հասած էր՝ որ մէկը չէր մտաւածներ անոր իրեն արժանաւոր եղած յարգանքը։ Եւ երբոր, մինչդեռ կը շարունակէր նախընթացաբար առ իմացական կարողութիւնս ուղղեալ եւ զուցաորեալ իրողութիւններով սրտի զգացմանց մերձենալու նպատակաւ ըրած զրոյցները, յանկարծ արիւնաթաթաւ վերարկուն աչքերնուն առջեւ պարզեց, նոյնհետայն այն կտակը յիշատակեց որով կեսար վսեմասիրտ առատաձեռնութեամբ չատ հարստութիւն կտակաւ նուիրած էր ժողովրդեան, արդէն իսկ իշնորհս կեսարայ չարժումն առած եւ զրգռուած կիրքերն ի հուր բորբոքեցան կատաղեալ։ Եւ ահա հասաւ ի կատարած վախճան առեղնախօսին, որպէս եւ կը նախատասէր իսկ կանխագոյն։ Շարժառիթներու սակաւութիւն չկար, կամքերնուն մէջ վարանումնք չէր մնացեր, եւ ան-

դէր ի ներգործութիւն դիմելու դանդաղութեան պատճառ չէր թո-ղուեր։ Փոփոխամիտ բազմութիւնը, վարեալ իբրեւ զալիս ուռեցեալս ի հողմոյ, չէին այլ եւս բարեկամք Պրուտոսի. եւ ոչ իսկ եղան անոտարբեր եւ անփոյթ դատարկակաց տեսարանաղէտք. այլ ուժդնութեամբ դիմելով ի փողոցէ ի փողոց եւ նպատակներնուն ծանուցանելու յարմար ինչ պէտք որ ձեռքերնուն կը հանդիպէր յափշտակելով, կ'աղաղակէին՝ վրէժխնդրութիւն, սպանութիւն, եւ հրկիզութիւն։

466. Հասողութեան ընդ կամքն ունեցած կապակցութեան ոտկութիւնը։

Համարելով թէ ըստ բաւականին խօսուեցաւ, գէթ առ այժմ, ի հաստատութիւն իրական գոյութեան մեր հետազօտած կապակցութեանը, այժմ պատրաստեալ ենք պատչաճ բացատրութիւն ընել անոր որակութեանը կամ բնութեանը վրայ։ Թէպէտեւ յիշեալ կապակցութիւնն իրականապէս կայ եւ խիստ երեւելի կարեւորութիւն ունի, այլ մեր միտքը չէր հակըցընել թէ այդ մէկ «ղէկ կապակցութիւն մըն է։ Այլով բանիւ՝ Հասողութիւնը, ինչ կարծիքներ ալ որ առաջները վեր երեւցած ըլլան սոյն նիւթին վրայ, բնաւ եւ ոչ մէկ առթիւ ուղղակի հսկաւորութիւն չունի կամքին։ Ուստի որ առեն որ իմացականին իվերայ կամաց ներգործելուն խօսքն որ կ'ընենք, անուղղակի եւ չրջապայական հսկաւորութիւն մը պէտք է իմանալ եւ ոչ այլ ինչ. այսինքն է՝ կապակցութիւն մը, որ կը ներգործէ միջնորդականութեամբ Զգացողութեանց, ընդ որով բովանդակեալ են այլ եւ այլ տեսակք չարժութեանց սրտի եւ բաղձանաց եւ զգացմունք պարոուց։

Հասողութեան յատկական կամ սեպհական եւ որոշեալ վախճանն է ստացումն գիտութեան։ Իսկ մենք վստահաբար կը համարձակինք հաստատել, թէ գիտութիւնն միայնակ չունի զօրութիւն իշխելոյ ի վերայ կամաց։ Հնարաւոր է որ մէկ մարդ մը իւր իմացական կարողութեանց կիրառութեամբը անբաւ հմտութիւն ստանայ, եւ հետազօտութեան ամէն ասպարէզն խուզարկած եւ սպառած ըլլայ. եւ սակայն եթէ իւր գիտութեանը հետ զուգընթաց Զգացում ալ միացած չըլլայ, եթէ իրեն հետեւորդ ինչ եւ իցէ չարժութիւն կամ բաղձանք եւ կամ պարտաւորիչ զգացողութիւն չունենայ, կամական մասը կատարեալապէս անտարբեր եւ անչարժ կը մնայ։ Ասկէ ի զատ ուրիշ ինչ ենթադրութիւն որ ըլլայ, մեր հանապազօրեայ փորձառութեանը հակառակ կու գայ։

Մարդուն մէկը, օրինակի աղագաւ, երկայնաձիգ տրամաբանութենէ մը ետեւ, դիտցած թէ սա եզրակացութեանը գայ, թէ պաս-

ինչ չափ ստացուածոց ժառանգութիւնը իրեն եւ իւր ընտանեացը օգտակար կ'ըլլայ : Ա՛ս եզրակացութիւնը ի հարկէ զուտ իմացական գործողութեան մը արդիւնք է , Ա՛յլ թէ որ ա՛ս գիտութիւնը դլխաւին անկիրք մնալու ըլլայ . եթէ ասոր հետ իմիասին մէկ հատիկ սրտաշարժութիւն մը կամ բաղձանք մը միացած չըլլայ , բոլորովին անզօր կ'ըլլայ ի գործունէութիւն գրգռելու զկամքն , եւ կամ եզական ջանացողութիւն մը անոր ընել տալու : Մարդկային մտքին կազմակերպութեանը մէջ , որ յամենայն մասունս լի է խնամատարութեամբ եւ խորհրդով , Զգացողութիւնք , որք ի հասողութենէ որչափ տարբերութիւն որ ունին՝ նոյնչափ եւս կը տարբերին ի կամաց , զետեղեալ են երկուքին մէջ տեղը : Զգացողութիւնն է երկուքը իրարու հետ կապող միջական օղակը : Ուստի , ի բաց հանէ Զգացողութիւնը , եւ ահա վիհ մեծ անջատութեան ընդ մէջ կամաց եւ իմացականութեան կը խրատատես , որ անանցանելի է յաւիտեան : Ա՛յն վայրկեանէն անդին ալ չկայ միջոց հաղորդակցութեան , կամ կապ միութեան , եւ ոչ փոխադարձ ներգործութիւն :

467. Կարծիք լօքի յաղագս այսր կէտի :

Ա՛յս մէկ կէտ մըն է , որուն վրայ , ինչպէս փիլիսոփայական կարծեաց վրայ հմտութիւն ունեցողներն հաւանականաբար կրնան մտաբերել , յաղագս կամաց գրող իմաստասէրը երբեմն ինկան մեծամեծ սխալմանց մէջ . իմացական կարողութիւնը յարադիր գտնելով կամականին , եւ եւթինը ուղղակի առջինին ներգործութեանը ներքեւ դնելով : Նոյն ինքն լօք ալ կ'երեւնայ որ առաջները այս կարծիքին տէրն էր , եւ աշխարհի հրատարակեր էր իւր հաւատքը , թէ Հաճողութիւնը՝ գերագոյն բարւոյն որն ըլլալը կշռադատելէն ետեւ՝ ուղղակի եւ անմիջական հրամանատու իշխողութիւն կը բանեցընէ կամքին վրայ : Իսկ եւթերը , երբոր աւելի կատարելագործեր էր իւր քննութիւններն , այն արդարասիրութեամբն ու ճշմարտասիրութիւնովը՝ որով հռչակաւոր եղած էր , հրապարակաբար ի լոյս ընծայեց իւր կարծեաց հիմնական փոփոխութիւնը : —« Թուի թէ (կ'ըսէ) մարդկային ազգի ընդհանուր հաւանութեամբը այն աստիճան հաստատութիւն գտած եւ որոշուած առած մը դարձած է այս , թէ բարին , մեծագոյն բարին կ'որոշէ կամքը , (կամ որոշման կը բերէ կամքը) որ չեմ զարմանար բնաւին՝ որ ա՛ս նիւթիս վրայ առաջներն ունեցած խորհրդածութիւններս հրատարակած առնես , եւ ալ զանի իրրեւ ընկալեալ կամ ծանօթ ճշմարտութիւն մը համարեցայ , եւ այնպէս կը կարծեմ որ չատ մարդոց առջեւ աւելի չատագովելի պիտի սեպուիմ այնպէս ըրած ըլլալուս համար , քան թէ հիմա որ կը համարձա-

կիմ յեսս ընկրկելու այնպիսի ընդհանուր ընդունելութիւն գտած կարծիքէ մը : Ա՛յլ սակայն , աւելի ճշդիւտ եւ խորաքննին խուզարկութեամբ բանին իսկութիւնը քննելէս ետեւ՝ բռնադատեալ եմ եզրակացընելու , թէ բարին՝ մեծագոյն կամ գերագոյն բարին , ՚ի ե՛ւ էլ ոչ-ՈՒՆԵՆԸ վերջ կոտրելով ե՛ ՃԱՆԱՉՈՒՄՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ԸԼԼՅ , չի վճռահատեր կամքին ներգործութիւնը , մինչեւ որ մեր բաշխիւը , անոր համեմատութեամբ զրգռեալ՝ զմեզ անհանգիստ չընէ անոր կատարութեան ազդմամբը : Ուզածիդ չափ համոզէ մէկ մարդ մը թէ բարեկեցութիւնը չքաւորութեան վրայ գերազանց ազդեցութիւններ ունի . տեսնել եւ ճանաչել տուր անոր , թէ դիւրակեցութեան ծառայող ազգ բաներն զազիր աղքատութենէ գերազանցապէս լաւագոյն են . այլ քանի որ ան գոհ է , իւր չքաւորակեաց , սակաւախնդիր եւ անրազմաշխատ կեանքէն , եւ վասն փոփոխութեան անհանգստութիւն մը չի զգար ներսիդին , տեղէն չի շարժիր . ե՛ւ ՝ՀՈՒԲԸ ԲՆՈՒՆ ՈՐՉՐԴ մը Ը՛ՆԴՈՒՆԵ ՈՐ Ի՛ՆՔ Ե ՓՈՐՁՈՂ-ՈՒՆԱՆ ՀԱՄԱՐ ՈՐ ԱՆՈՎ այն իր կացութենէն դուրս ելլէ : Թող մէկ մարդ մը յամենայն մտաց քաջ համոզուած ըլլայ առաքինութեան մեծամեծ օգուտներուն , թէ անի՝ եւ ա՛ս աշխարհիս մէջ հասնելու մեծ նպատակ մը ունեցող եւ թէ գալու աշխարհին համար յոյս մը իր անձին մէջ կրող անձի մը համար՝ իրրեւ կենաց հաց է . այլ սակայն մինչեւ որ վասն արդարութեան անօթութիւն եւ ծարաւութիւն չունենայ իր ներսիդին , մինչեւ որ ասոր կարօտութենէն անհանգստութիւն մը չզգայ , իւր կամքը որոշողութիւն կամ առաջադրութիւն պիտի չընէ որ եւ իցէ գործի՝ այս մեծ բարիքը ձեռք բերելու համար » : — « Վասն զի բարին » , կ'ըսէ նա ուրիշ տեղ մը , « թէ եւ յայտ յանդիման երեւնայ եւ խիստ մեծ կարեւորութիւն ալ ընծայուի նմա , սակայն մինչեւ որ մեր մտաց մէջ բաղձանք չշարժէ , եւ այնպէս զմեզ անոր կատարութեամբը անհանգիստ չընէ . չի կրնար հասանիլ առ կամքն մեր » :

Լօք , երկարատեւ քննութիւններով եւ ամենահասուն խորհրդածութեամբը սոյն նիւթիս քննութեանը իւր կարողութեանը ներածին չափ պարապելէն ետեւ կատարելապէս հասկցած էր , որ այսինչ բանին գերագոյն բարի ըլլալուն տակ իմացական հասկցողութիւնն չգոյութիւր կամքը , մինչեւ որ այն բարւոյն համար նախ եւ առաջ բաղձանք չշարժի ի սիրտս մեր :

468. Կարծիք Սըր Ջէյմս Մաքինտոշի սոյն նիւթիս վրայ :

Ա՛յս նոյն կարծիքն ունեցեր են ուրիշ ներհուն հոդերանք , այնպէս որ՝ թէպէտեւ բանը ինքնին ամենայն բանաւորութիւն յայտնի՝ման իր կողմն ունի , այլ ի հաստատութիւն նորա՝ չատ ուրիշ հե-

դինակներէ ալ վկայութիւններ չեն պակասիր : Սըր Ճէյմս Մա. քինդօշի հետեւեալ բացատրութիւններն բացայայտ կը ցուցընեն այս նիւթիս վրայ իւր ինչ կարծիք ունենալը : « Որչափ յերկարաձիգ պրամաքանական ճանապարհէ մըն ալ որ մարդուս միտքը անցնի յառաջ ընթանալ դէպ ի ներգործութիւն , ճաբուն վրայ ինչ անցքէ որ անցնելու ըլլայ , աւելնուն ծայրը զետեղեալ լոկ տրամաբանութեան բոլորովին աննման սկզբունքի մը կը հանդիպի . մէկ շրջանակ մը կամ գլոպուլոնեան մը , որուն հարկ կ'ըլլայ նախ եւ առաջ դպչիլ , որպէս զի հետեւապէս կամքն եւ ներքնապուլոնեան զսպանակներն ալ շարժման դրուելնին հնարաւոր ըլլայ » :

Ուրիշ տեղ մըն ալ , ուր երկարօրէն կը վաստաբանէ վերոյիշեալ հաստատութիւնը , եւ որուն մէկ փոքր մասը հոս մէջ կը բերենք , այսպէս կը խօսի : — « Դիւրին է մեզի երեւակայել մէկ խնացող եւ խորհող էակ մը , առանց հաճութիւն եւ կամ ցաւ զգալու ընդունակութեան : Այսպիսի էակ մը կարելի էր որ ըրածնիս իմանար . քէ որ տրամաբանէր , կարելի էր որ ուղիղ տրամաբաներ . եւ եթէ երբէք դատումն ի կիր արկանէր , պատճառ չունինք ըսելու թէ չիտակ պիտի չդատէր : Այլ ի՛նչ բան պիտի չարժէր այդպիսի էակ մը կոչնելու կամ գրգռելու : Ցայտնի կ'երեւնայ որ ատոր զգայութիւնը միայն կրաւորական մտածութեան վիճակ մը պիտի ունենար : Տրամաբանութիւնը՝ իրրեւ տրամաբանութիւն՝ երբեք չի կրնար ընդունակ ներգործական ըլլալ : Ցարակից այդ էակին վրայ զգացականութիւնն ալ , այն է՝ չարժութեանց եւ կրից ընդունակութիւնը , բաղձալու եւ ատելու զգացողութիւններն , եւ ահա անատն կը ներմուծանես զանի յաչխարհն ներգործականութեանց : Ասպա ուրեմն յայտնի կը տեսնենք , որ երբոր որ տրամաբանական գործողութեան մը եզրակացութիւնը նորա մտքին առջեւ բաղձալի առարկայ մը եւ կամ զանի ձեռք բերելու միջոց կը ներկայացընէ , յայնժամ գործելու չարժառիթ մը յառաջ կու գայ ու կը սկսի իր ազդեցութիւնը բանեցընել . եւ ահա անատն , բայց ոչ բնաւ անկէ առաջ , տրամաբանութիւնը կամ խելամտութիւնը զօրէզ՝ թէպէտ անուղղակի՝ ազդեցութիւն մը կրնայ ունենալ անոր գործոցը վրայ . Որ եւ իցէ ձեռնարկութիւն թող գործածուի մարդ մը անբարոյականութեան ճամբէ եւս դարձընելու համար . աւելնուն ալ վախճանը պիտի գտնես որ բողոք մըն է առ զգացումն նորա : Կը վաստաբանես թէ գիւնմոլութիւնը հաւանականապար պիտի կործանէ իւր առողջութիւնը : Փորձառութեան վրայ հիմնեալ հաստատութիւն մը չկայ՝ որ զրոյցիդ չափ ստուգութիւն ունենայ : Շատ մարդիկ , որոնց հետ որ այդ խօսքն ընես , ի վերջոյ մեզի չափ համոզուած պիտի գտնես զանոնք : Այլ քու ակնկալութիւնդ չայնդութեան՝ կախեալ է արթնցողին ի վատառողջութենէ վախնալուն կամ չվախնալուն վրայ . եւ նա միշտ կրնայ լսեցուցանել քու բոլոր վտառաբանութիւնդ՝ ըսելով , թէ ինքը՝ հիւանդութեան վախէն աւելի գիներին վրայ սէր ունի , Ահա խելամտութիւնը անկարացաւ աղդել կամքին դիմելու ի գործ , դի զգացողութիւնն է զայն չարժողը . գիներորութեան բաղձանքն իչխեց կամքին : Ի զուր կը խօսես մէկու մը իւր այնինչ գործին անպատեհութեանը վրայ , երբոր ինքը այլոց համարմունքը առ ոչինչ կը դրէ : Բարեկամութեան ընծայած հաճոյքներուն վրայ ուղիղ եւ համոզարար բանիւք՝ այլ ի զուր կը խօսես այն անձին , որ գործոյ ոդի չունի իր մէջը : Եթէ առատաձեռնութեան ընծայած բերկրութիւններն պարզարանես ապահին , միշտ կրնայ դոցել բերանդ՝ ըսելով , Այդ հաճոյքներէդ մխոդը բան մը կը հասկընայ . խակ ինծի ստահն աւելի հաճելի կու գայ : Թէ որ մինչեւ անդամ մէկու մը խղմմոնքին բողոքելու ըլլաս , կրնայ քեզի պատասխան տալ , թէ արդարեւ բացայայտ ապացոյցներ գործին վատթարութիւնը , եւ թէ ինքն խակ գիտէր զայն կանխաւ . այլ թէ ի ներկայումն , որ իւր ներքին համոզումը վերահաստատացած ես , առիթեակ է խոստովանիլ , թէ իւր սէրն առաքինութեան , կրնն օգնական առնելով անպատուութեան եւ յանդիմանութեան եւ պատժապարտութեան երկիւղն ալ , չէ բաւական գինքն ի մղութիւն վարող բաղձանքին զօրութեանը չաղթելու » : — Կը վերջապանէ հեղինակն իւր հաստատութիւնը զրուցելով , թէ ահա այսպէս չայտ չանդիման կ'երեւնայ , որ խելամտութեան կամ տրամաբանութեան ազդեցութիւնն՝ ի վրայ կամաց՝ անուղղակի է , եւ իւր այդ ազդեցութիւնը կը ծագի՝ միայն իւր մէկ միջոց մը ըլլալէն , որով որ բաղձանաց կամ արհամարհանաց առարկաներն մեռ կը բերուին կամական ներգործողութեանց զսպանակներն եղող այդ զգացողութեանց :

469. Խելամտութիւնը կը հասնի կամքին միջնորդութեամբ Զգացողութեանց :

Ուստի , ինչպէս որ կատարեալ ստուգութեամբ վստահ կրնանք ըլլալ որ հաստղութեան եւ կամքին մէջ հաստատուն եւ անխափանելի կապակցութիւն մը կայ եւ կը մնայ , եւ թէ առնք՝ մեր բնութեան կազմակերպութեամբը՝ անտնօրինելի կերպով չաղկս սէրտը են իրարու մխրատարձարար , նոյնպիսի աներկիւան ստուգութեամբ հաստատի ըլլալու ենք , թէ այս կապակցութիւնը ուղղակի եւ անմիջական չէ . այլ թէ Հաստղութիւնը կ'ազդէ կամքին միջնորդական եանութեամբ Զգացողութեանց : Հաստղութեան ուղղակի կապակցութիւնը՝ ուրեմն Զգացողութեանց հետ է . եւ զգացողութեանց այն մասին հետ , որոնք յատկապէս՝ եւ մերքին այլ զգայական հանգա-

մանքներէն որոշմամբ՝ կ՚անուանին Շարժութիւնք Սրտի կամ Սրտաշարժութիւնք։ Իրաւ է որ մէկ նմանութիւն մը չի տեսնուիր շարժութեան մը եւ սոսկ իմացումի կամ խորհուրդի մը մէջ տեղը. ասոնք երկուքը բնութեամբ մէկմէկէ բոլորովին տարբեր բաներ են։ «Հաճելի կամ ցաւալի շարժութիւն մը», Մաբլիէօշի քաջին պէս, «աւելի մեծ տարբերութիւն ունի սոսկ իմացողութենէ մը, քան որչափ որ մէկ զգայարանքի մը իմացումը միւս զգայարանքի մը իմացումէն կը տարբերի։ Բոլոր զգայարանաց իմացողութիւններն ունին քանի մը յատկութիւններ որոնք ամենուն ալ հասարակաց են։ Սակայն որ եւ իցէ շարժութեան վրայ բան մը չի տեսնուիր՝ որն որ հարկաւորապէս իմացման մը վրայ աղ դանուի, բայց յայտնի՝ որ երկուքն ալ հաւասարապէս մեծաւոր հանգամանքներ են»։

Եւ սակայն այս երկու կարգ մեծաւոր հանգամանքներն, թէպէտեւ բնութեամբ ասոնք բոլորովին տարբեր են իրարմէ, մէկմէկու հետ յարադրեալ են. որով ըսել կ՚ուզենք՝ թէ մէկմէկու անմիջական հետեւորդութիւն ունին. եւ կամ՝ այլով բանիւ՝ նախորդի եւ հետեւորդի առնչութիւն ունին իրարու հետ։ Եւ ահա ասոնցմէ է որ հասողութիւնը կը մտնենայ կանոնական կարողութեան, եւ անոր ի ներգործութիւն շարժելուն առիթ կու տայ, ինչպէս որ աւելի յառաջիկայ պիտի տեսնուի հետեւեալ գլուխն մէջ յատուկ բերելով քանի մը դիտողութիւններէ։

470. Իմացականին ներգործութիւններն ուղղակի նախորդներ են շարժութեանց։

Հոս վայրկեան մը կանգ առնենք, եւ դիտենք մեր մեծաւոր անտեսութեան մէջ երեւցող այն նշանաւոր եւ հետաքրքրական իրողութիւնը, թէ դիտութիւնը հիմն է շարժութեանց։ Մարդուս ստացած բոլոր հմտութիւնը, ի միայն իրերուն առնչութեանցը կամ յարաբերութեանցը հմտութիւնը բացառելով, կամ նիւթեղինաց վրայ է եւ կամ հոգեղինաց. կամ նիւթական աշխարհի արտաքին առարկայից կը վերաբերի, եւ կամ անտեսանելի հոգեղէն էութեան։ Այդ այս երկու գլխաւոր տեսակներուն ալ, եւ ուրիշ ինչ եւ իցէ հնարաւոր հայեցուածքով ալ որ ի դէպ գայ, կը գտնենք որ անփոխադարձապէս իրեն հետեւորդ ունի շարժութիւնը։ Մէկը չի կրնար չըմբռնելի աշխարհիս երեսը, եւ դիտել անոր պէսպէս երեւոյթները, անոր խառն այլ ներդաշնակաւոր կերպարանքներն կամ հանդէսներն, անտառներու եւ ջրերու, բլուրներու եւ հովիտներու, ծառերու եւ ծաղիկներու, արեգական եւ աստղերու, առանց իր ներսիդին մէկ զգացումի մը ծագումը փորձառարար տեսնելու, այս յիշեալ առարկաներուն սոսկ իմացումին վրայ յաւելեալ։ Նա իր հոգւոյն մէջ

համաձայնոյ հոսում մը, սրտի շարժութեանց զգացումներու հեղեղում մը կ՚իմանայ, որ ըստ ազգին կը հասկըցուի փորձառաբար՝ քան թէ նկարագրութեամբ։ Այս իր զգացած շարժութիւններն ալ միշտ մի եւ նոյն տեսակէն չեն։ Ատեն ատեղ ալ կ՚ըլլայ որ բնութիւնը աւելի ահեղագոյն եւ խոժոռահայեաց կերպարանք մը հագած կ՚ըլլայ, որ ատեն մրրիկով եւ ահեղատեսիլ ցոյցերով եւ սոսկալի դէմքով ի տես կու գայ. եւ յայնժամ մարդուս զգացած շարժութիւններն ալ սոսկ դեղցկիկն վեր բարձրանալով առ չքեղն եւ վսեմն կը վերանան։

Են եւս եւ առարկայք հմտութեան, սոսկ բնական առարկաներէն ի զատ, ինչպէս ամենայն ակռակ եւ սքանչելի ստորոգելիք մտաց։ Համբերութիւնն եւ երկայնմտութիւնն եւ հաստատամտութիւնն, ուրախութիւնն եւ տրտմութիւնն, վհատձնութիւնն եւ առատաձեռնութիւնն, յանցաւորութիւնն եւ արդարութիւնն, որք բազմադիմի կերպարանքներով կը զգեցուցանեն մարդկային ազգի պատմութիւնը։ Ասոնց հմտութիւնը եւս (վասն զի ամենայն ինչ թմբրութեան մէջ կը կենայ, մինչեւ որ իմացականութիւնը ի կիր արկանի եւ իր հասողութեանը սահմաններուն մէջ գտնուած առարկաները քննութեան առնու) շարժման կը դնէ Զգացողութիւնը, եւ գրգռէ ամենատատիկ շարժութիւնք սրտի. ոչ միայն զեղեցկութեան եւ չքեղութեան, ուրախութեան եւ տրտմութեան շարժութիւններն, այլ եւ բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան կիրքերն ալ, ըստ բնութեան եւ սրակութեան առաջի մեր ներկայացեալ իրին։

471. Շարժութիւնք սրտի ենթակայ են փոփոխելոյ ըստ փոփոխութեանց որք ի դէպ գան ի նախընթաց իմացողութիւնս։

Իրրեւ ընդհանուր ճշմարտութիւն՝ ոչ միայն կրնանք հաստատել թէ շարժութեանց գոյութիւնը իմացականութեան նախընթաց ներգործութիւններէն կախեալ է, այլ նաեւ՝ թէ շարժութեանց որակութիւններն ալ, իրրեւ ընդհանուր իրողութիւնը, ենթակայ են զանազանելոյ ըստ փոխոխութեանց որ ի դէպ կու գան ի նախընթաց ներգործութիւնս իմացականութեան։ Արդէն իսկ դիտողութիւն ըրած ենք այս նիւթիս վրայ Զգացողութեանց մասին մէջ, այլ կամքի վարդապետութեան վրայ ճշդիւ եւ լիակատար տեսութիւն մը ունենալու համար հարկ կը համարինք վերոյհին ի մէջ բերել ասոնցմէ։ Ուստի պիտի յիշենք՝ թէ որ եւ իցէ առարկայի ի զգացողութիւնս մեր յարուցած շարժութեանց որպիսութիւններն անոնց վրայ մեր ունեցած նախընթաց իմացողութեանց որպիսու-

թիւններուն համաձայն եւ համեմատ կ'ըլլան։ Բնութեան այն տեսարանը, որ առաջին հայեցուածքով խիստ զմայլելի կը թուէր մեզի, երբոր անոր մէջ ընդհանուր տեսքին դեղեցկութիւնը խանգարող անպատշաճ առարկայ մը աչքերնուս հանդիպի, յանկարծ իր արեւորութիւնը կը նսեմանայ կը նուազի։ Պատշաճանկար պատկերն որ առաջին տեսութեամբ հաճութեան զգացումն չարժեր էր մեր ներսիդին, եւս առաւելադոյն զմայլելի կը թուի մեզի երբոր խնամով դիտողութիւն ընելով նորանոր դեղեցկութեան քօղարկեալ կէտեր կը նշմարենք անոր վրայ։ Այն ընչեղ մարդն որ իւր ոսկետուփերն եւ դրամարկղներն այնքան մեծ հաճութեամբ կը զննէ կը դիտէ, երբ որ ամիսոութեամբ մտաց նստի հանդարտիկ խոկայ անոր ճշմարիտ արժէքին վրայ. երբ որ մտածէ թէ այն բազմազուարճ հարստութիւնը ինտր պիտի խանգարէ իր զաւկըներուն բարոյականը եւ ինտր պիտի գլորէ զանոնք յանդունդս կործանման, եւ թէ՝ քանի բազմիցս անգամ, այն ոսկեղէն եւ արծաթեղէն դէզերուն հաւաքման մէջոցներն մտապերելուն, իւր խղճմտանաց անվերջանալի յանդիմանութիւններուն առիթ պիտի տայ, յայնժամ հաւանականաբար իւր զգացած ցնծութեան զգացմունքներն պիտի կորնչըննեն իրենց կանաչագեղութիւնը, պիտի սկսին քաշուիլ թաւամիլ եւ նոցա տեղը տխրութեան եւ խղճի խայթի փշալից զգացումներն յաջորդել։ Բանի բազմիցս անգամ պատահած է որ մէկու մը այսինչ բարոյական վարմունքը առաջին ծանօթութեամբ մեր սըրտեռանդն գովութեանցն արժանացած է. այլ յետագայ տեղեկութիւնք, որոնցմով գործողին ծածկեալ չարժառիթներն երեւան եկած են, բոլորովին հանուեցուցած են գործը ամենայն բարոյական փառք։ Բանի քանի բարեկամներ, որոնց երեսը տեսնելիս մեզի բերկրութիւն կ'ընծայէր, որոնց վրայ մարթ էր մեզ երկնային ազնըւութիւն մը նշմարել, յետ ժամանակաց զղուանօք եւ արհամարհանօք լցուցած են զմեզ, երբ որ գտած ենք որ իրենց կեղծ բարեկամութեանը ներքեւ քօղարկեալ է եղեր իրենց առանձնական եւ անձնասիրական նպատակներն։

Այսպէս իմանալու ենք ամէն բանի հմտութեան համար ալ, երբ որ աւելի կատարելագոյն գնութեանց կ'ենթակայական թէ ըստ ինքեանց եւ թէ ըստ յարաբերութեանց իւրեանց առ այլ առարկայս։ Իրենց կերպարանքը որով եղանակաւ որ փոփոխի առաջի հայեցողութեան իմացականին, նորին համեմատ փոփոխութեան տակ կ'ենթան անոնցմէ ի սիրտս մեր յուզեալ չարժութիւններն ալ։ Արդ՝ եթէ ամենայն չարժութիւնք սրտի էապէս կախումն ունին իմացականին ներգործութենէն եւ եւս ամենայն փոփոխմունք չարժութեանց էապէս կախումն ունին իմացողութեանց փոփոխմունքներէ,

ուրեմն այսուհետեւ միշտ առիթ պիտի ունենանք տեսնելու, թէ բուս մինչեւ հիմս բացատրութեամբ, թէ ինտր սերտ եւ անանջրպետելի է այն կապն որ կը յարկեցէ իմացական կարողութիւնը կամականին հետ։

172 Կամքին զօրութիւնը միշտ համեմատ ըլլար իմացականութեան զօրութեանը։

Այլ թէպէտեւ իմացականութեան ներգործութիւններն հիմն են կամքին ներգործութեանցը, սակայ հարկաւորապէս մակարերելու չենք, թէ սա երկուքին մէջ միշտ կատարեալ համաձայնութիւն եւ համեմատութիւն մը ըլլալու է։ Այլով բանիւ՝ պէտք չէ որ հետեւցընենք, թէ կամքին աշխուժութիւնը եւ զօրութիւնը միշտ կատարեալ համեմատութիւն մը ունի իմացականին աշխուժութեան ու զօրութեանը։ Հռչակաւոր Նկարչին Ֆիւզէլիի մէկ հանճարեղ զրոյցքն է սա, զոր մեր զգուշաւոր գննութիւններն ալ լիովին կը հաստատեն, թէ «Բնութիւնը մեզի միշտ մեր կարողութեանցը համեմատական չափովը կամք չի շնորհիր»։ կարողութիւնք ըսելովը իմացական կարողութեան զօրութիւնը նշանակելով։ «Նա երբեմնակի կ'ընծայէ», կը յաւելու, «առատ բաժին մը կամաց այնպիսի մարդերու, որոց կարողութիւններն շատ սեղմեալ են, եւ յամախակի ամենազօրեղ կարողութեանց հետ անզօր ու անկար կամք մը կը զուգորդէ»։ — Կը տեսնենք որ կամքը, իբրեւ հիմն իւր ներգործութեանը, որ եւ իցէ դէպքի մէջ՝ այսինչ չափով հմտութիւն կը պահանջէ. եւ այդ պահանջեալ չափէն անդին որչափ ընդարձակ եւ խորին հմտութիւն ալ որ տեղի ունենայ, հարկաւորապէս ազդեցութիւն մը չեն ըներ կամական ներգործութեան աշխուժութեանը թէ այսպէս եւ թէ այնպէս։ Բանի մը օրինակներով լաւ եւս կը բացատրուի բանն ինս։

Տօքթըր Կոլտսմիթ, որ իւր զանազան գրուածոց աշխատութիւնները ուրիշն հռչակեալ է, քիչ իմացական կարողութեան տէր մարդ չէր. բայց սակայն անոր համեմատ ալ զօրաւոր կամքն տէր չէր. իր վարուցը մէկ նշանաւոր հանգամանքն եղած էր դիտաւորութեան յստիճան անհաստատութիւնը։ Այսինչբանը ընելու համար իրեն ստիպողութիւն եղած տուեն, թէ եւ կատարելագոյն վերահասու ըլլար եղած ջանացողութեան խարէականութեանը, սակայն մտադրութեամբ եւ հաստատ որոշումով դիմադրութիւն մը չէր կրնար ընել։ Իւր կենսագիրը կ'ըսէ՝ թէ «Չէ չէր կրնար ըսել». եւ այսպէս բաց աչօք՝ գիտնալով գիտնալով խարուելուն համար, իրմէն աւելի դիւրին եւ առտգ որս մը չէր կրնար ըլլալ այն խարեբաներուն, որոնց վրայ այնքան աղաւոր բանաստեղծական նկարագրներ կը չարադրէր։

Անկէ չատ աւելի երեւելի անձէ մը մտաւոր վիճակն ալ թերեւս

կրնանք հոս յիշատակել։ Սըր Իսահակ Նեւտոն ամենայն գիտութեանց բովանդակ ընդարձակութիւնն մտքին մէջ ամփոփելու չափ հզօր իմացականութեան տէր անձն մըն էր. աչխարհիս երեսը ի դէպ եկող բան մը չկար որ իւր հասողութեան ըմբռնումէն վեր մնար. բայց թէ որ խնամով բաղդատենք իւր կենսագրաց ըրոյցքներն, կը համոզուինք որ իւր իմացականութեանն ու կամքին զօրութեանցը մէջ կատարեալ համեմատութիւն չկար. որ շատ անգամ իր վրայ քիչ անհատատութիւն եւ դիւրաւորութեան անորոշութիւն չէր տեսներ. հոժկոտ հսկայական զօրութիւն խորհրդոյ, միացեալ ընդ տղայական անատուգութիւն եւ դիւրահաւատութիւն ներդործողութեան։ Սակայն, Նեւտոնի այս վիճակը հարկ չկայ որ հատատաբար իր կամքին մէջ եղող ընդարձոյս եւ բնական թերութեան եւ տկարութեան մը ընծայենք, քանի որ ուրիշ մեկնաբանութեամբ մը կրնանք բացատրել, այսինքն՝ թէ կամքն ալ, միւս մտաւորական կարողութեանց նման, կիրառութեամբ կը զօրանայ, եւ անգործածութեամբ նուազելով եւ անզօր կը մնայ։ Իսկ այս երեւելի փիլիսոփան գրեթէ հանապազ մտաւորական հետազօտութեանց պարապած ըլլալով, եւ հետեւապէս քիչ ատիթ ունենալով վասն կիրառութեան կամական կարողութեան, չափով մը կրճնցուցած էր իւր կամքին բնական աշխուժութիւնը։

473. Զօրեղ կամք երբեմնակի միացեալ ընդ սակաւազօր իմացականութեան։

Ինչպէս որ՝ մէկ կողմանէ՝ ուժեղ իմացականութեան հետ մէկտեղ միշտ անոր համեմատ զօրեղ կամական կարողութիւն չի գտնուիր, նմանապէս՝ միւս կողմանէ ալ սոսկալի ասպիճանի իմացականութեան հետ հարկաւորապէս կամական աշխուժութեան նուազութիւն ընկերացած չենք գտներ։ Հարիւրաւոր Մարշալ Նէյի համար զրուցուած է՝ թէ երկու գաղափար իրարու քով դնելու հազիւ կարողութիւն ունէր թէ եւ այս զրոյցը չափազանցութիւն է, այլ սակայն է որ իւր մեծ հըրշակը իր խելամտութեան եւ տրամաբանութեան ընդարձակութենը եւ զօրութեանը վրայ կայացած չէր, այլ գրեթէ մանապէս ներդործողութեան մէջ ցոյց տուած աքանչելի մտադիրութենը եւ առաջադրական հաստատութեանը մէջէր. որ ըսել է սաստկագոր կամքի տէր մարդ մըն էր։ Եւ հանրածանօթ իրողութիւն մըն է, որ Նափոլէօն կայսրը սովոր էր իւր մէկ քանի զօրապետներուն համար (Մուրատի համար ալ, ինչպէս որ Նէյի, որ երկուքն ալ իրար կը նմանէին) զրուցելու թէ իմացողութիւններն կարճ է, բայց աշխուժութիւններն մեծ է, այսինքն թէ խելամտութեան եւ մտածութեան իրերու մէջ տկար եւ կարճատես էին, իսկ կամեցողականին մէջ հզօր եւ ահար-

կու։ — Այլ սոյն նիւթիս վրայ դարձեալ այլուրեք հարկ պիտի ըլլայ մեզ խօսիլ։ Այժմ այսչափ մը միայն հասկըցընել կուզենք, թէ՝ թէպէտեւ հասողութիւնն ու կամքը մէկմէկու հետ յարակից են, եւ մէկը միւսին կենացն ու գործունէութեանը հիմն ու խարիսխն է, այլ երկուքին մէջ միշտ կատարեալ համեմատութիւն չէ տեսանելի։ Եւ թէ սոսկ մէկուն զօրութենէն եւ աչխուժութենէն միւսին ալ ամրութիւնը եւ ուժգնութիւնը կատարելապէս չի չափուիր։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԵԱՐԱՒԵՐՈՒԹԻՒՆ ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆՑ ԱՌ ԿԱՄՔՆ

474. Ընդհանուր բացատրութիւնք Զգացողութեան նշանակութեանը վրայ։

Հասողութեան առ կամքն ունեցած յարաբերութեանը վրայ մինչեւ ցայս վայր խօսելէն զլխի, կարդը կու գայ որ քայլ մըն ալ յառաջ երթանք դէպ ի ներքս մտաւորական բնութեան մերոյ, եւ աւելի մանաւորապէս հետազօտենք Զգացողութեանց եւ կամքին մէջ եղած յարաբերութիւնը։ Արդէն ատիթ ունեցանք ծանուցանելու՝ թէ առ նախնիս ընդունելութիւն գտած այն վարդապետութիւնը որ կը պնդէր թէ Հասողութեան վերջնական որոշմունքը կամ հրամանատուութիւնը կ'իյնէ կամքին վրայ, անպաչտպանելի վարդապետութիւն է, եւ թէ հասողութիւնը եւ ոչ մէկ դէպքի մը մէջ հպատուրութիւն ունի կամական կարողութեան։ Որ եւ իցէ կերպ ուղղակի եւ անմիջական կապակցութեան մասին՝ առանց ամենեւին վարանման կ'ըսենք, թէ երկուքն ալ գլխովին անջատ են մէկմէկէ։ Եւ սակայն երկուքին միջեւեղն եղած միջոցը գտատարկ թողուած չէ, այլ մտքին մէկ այլ ամենակարեւոր մասամբը գրաւեալ է, այն է՝ Զգացականութիւն եւ կամ Զգացողութիւնք յորջորջեալ մեծ բաժանմունքը։ Մարդկային մտքին այս մասն է ահա, եւ ոչ թէ վերահասութեան կամ իմացողութեան մասը, որ ուղղակի կապակցու-

թիւն ունի Կամքին հետ։ Ա.լ այս կապակցութեան ինչութիւնը լուսաբանելէն առաջ՝ հարկ է որ քանի մը խօսքով, եւ թերեւս կրկնաբանութեամբ, յիշենք թէ ինչ բաներ բովանդակեալ են Զգացողութիւն անուանը ներքեւ։

Ընդհանուր բանիւ կրնանք ըսել, թէ խակապէս ջ֊ալհանո֊ինէ բովանդակող ամենայն մտաւոր հանդամանք սիրապէս Զգացողութեանց դասը կը չարակարգէ։ Կը կարծենք նաեւս, թէ Զգացողութիւնք բառը, իւր ընդհանուր եւ անորոշ իմաստովը, հապէս նոյն բանը կը նշանակէ, ինչ որ ՍԻՐՏ բառով իմանալի է մեր լեզուին թէ հասարակ կիրառութեանը մէջ եւ թէ ի մատենագրութիւնս, ինչպէս որ նախընթաց մէկ քանի հատուածներու մէջ Անգղիացի հեղինակներէ ալ քաղեալ քանի մը օրինակներու մէջ տեսանք որ Սիրտ բառը յիշած են՝ որոշմամբ ի գլխոյ կամ ի հատուածենէ, ճիշդ Զգայնոց իմաստով։ Երբ որ մէկու մը համար կ'ըսենք՝ թէ առատ իմացականութեան տէր է այլ սիրտը ծուռ է, կամ թէ՝ տկարամիտ է այլ բարեսիրտ, այսպիսի բացատրութեամբք ոչ միայն բան մը ըսել կ'ուզենք, այլ հասկըցընել ուզած իմաստնիս ալ ամենայն դիւրութեամբ ըմբռնելի եւ հասկընալի ըլլալուն վրայ ալ աներկեւան վստահ ենք։ Եւ չենք սխալիր բնաւ։ Դիտանք ամենքս, որ Սիրտ ըսելով ոչ միայն մեր հոգեղէն բնութեան մէկ որոշ մասը կը նշանակենք, այլ թէ որ մարմին ակնարկելնիս ալ քաջայայտ է։ Ուստի ընդհանուր բանիւ կը հաստատենք, թէ Զգացողութիւնք բառը իսկապէս մի եւ նոյն իմաստով կը գործածենք, ինչ որ ՍԻՐՏ բառը կը նշանակէ։ Սակայն յիշեալ անուններն վրայ մեր ըրած այս հաստատութիւնն այնքան ընդհանուր է եւ անորոշ, որ հարկաւոր կը թուի մեզի՝ աւելի մանրամասնաբար եւ որոշակի ցոյց տալ որ ինչ բովանդակեալք են Զգացողութիւնք անուանը ներքեւ։

175. Ճշդրիտ բովանդակութիւն Զգացողութեանց։

Զգացողութեանց վրայ գործոյս Երկրորդ Մասին մէջ ճառած տեսնելիս յիրաւի ըստ բաւականին բացատրած ենք նոցա ինչութիւնը եւ տարբերակեալ բաժանմունքներն եւ անոնց ունեցած յարաբերութիւններն։ Ա.լ այժմ, որ մեր հետազօտութեանց վերջին մասին կը պարապինք, եւ այն բաժինը ձեռք առեր ենք, որուն ընծայելի է ոչ միայն ընդհանուր իշխողութիւն ի վրայ մտաւորական ամենայն ներգործութեանց, այլ եւ մարդկային մտաց միութիւնն երեւան բերելու եւ պահպանելու բարձր պաշտօնը, մեր ներկայ դիրքին վրայ կատարեալ եւ յստակ հասկըցողութիւն մը ունենալու համար՝ հարկաւոր կ'երեւնայ մտաց միւս մասանցը վրայ տիրոջ տե-

սութիւն մը ունենալու, եւ ներկայ քննած նիւթերնուս հետ ինչ եւ ինչոր յարաբերութիւններ ունենալնին իւրաքանչիւրոյ վերլուծ։ Ուստի, ինչպէս որ Զգացողութեանց Մասին մէջ հաստատած ենք, պիտի յիշենք աստանօր, որ Զգացողութեանց ընդհանուր բաժանմունքին ներքեւ գացող Զգացական հանգամանք մտաց երեք ստորակարգ դասերու բաժանելի են. այն է՝ Շարժութիւնք, Բաղձանք եւ Պ֊ո֊ա֊ղ֊ց֊ո֊ւ֊թ֊ի֊ւ֊ն։ բովանդակելով ի դասին բաղձանաց երեք կարգ խառն հանգամանք մտաց, որոց ամենուն գլխաւոր տարրական մասը բաղձողութիւնն է, այսինքն է՝ Ախորժակք, Հակամիտութիւնք, եւ Կիրք։

Ա. ՇԱՐԺՈՒԹԻՒՆՔ ՍԻՐՏԻ։ — *Այս դասին վերաբերեալ զգացմունքներն շատ զանազանութիւն ունին ըստ տեսակի, ինչպէս՝ Շարժութիւնք զուարթութեան՝ ուրախութեան եւ ցնծութեան, տխրութեան՝ տրտմութեան եւ սգոյ, զարմացման՝ աքանչացման եւ հիացման, շարժութիւնք գեղեցկութեան՝ չքեղութեան եւ վսեմութեան, շարժութիւնք ծաղու, եւ շարժութիւնք բարոյական հաւանութեան ու անհաւանութեան։ Որովհետեւ շարժութիւնք սպրդ մտաւոր հանգամանքներ են, ուստի զանոնք սահմանելու աշխատելը պարապ բան է, եւ ինչպէս որ առաջ ըսեր ենք, իւրաքանչիւրոք պարտական է իւր գիտակցութեան վկայութեանը դիմել վասն հմտութեան ինչութեան շարժութեանց։ Ա.լ կը կարծենք որ մէկը չկայ որ չհասկանայ զուարթութիւն՝ տխրութիւն՝ զարմանք՝ պատկառանք՝ ակնածութիւն՝ գեղեցկութիւն եւ սոցին նման անուններով բացատրած խորհուրդներնուս բուն իսկութիւնը։*

Բ. ԲԱՂՁԱՆՔ։ *Ցեւս Բնական (այլ են Բարոյականք) շարժութեանց կու գայ Բաղձանաց ստորակարգ դասը, որ մտքին Զգայական հանգամանաց կամ Զգացողութեանց ընդհանուր բաժանմունքին մէկ ուրիշ որոշ մասն է։ Բաղձանաց հմտութիւնն ալ՝ Շարժութեանց նման գլխաւորապէս ի գիտակցութենէ ստանալի է։ Եւ նմանապէս ասոնց ալ ինչութիւնը, որոշմամբ յինչութենէ շարժութեանց, անհնար է բացատրել ինչ եւ իցէ կերպ խօսքով, գիտակցութեան ներգործութեամբն մեր ունեցած ներքին վարձառութենէն անկախաբար, եւ սակայն կան քանի մը որպիսութիւններ, որոնք աստիճանաւ մը ասոնց սեպհական են, եւ զորոնք Զգացողութեանց Մասին մէջ թուարկած ենք։ Զոր օրինակ՝ այն որպիսութիւնն որ շարժութիւնք ընդհանրապէս ցնդական եւ վազանցիկ են, քանի որ բաղձանաց մէջ աւելի մեծ հաստատականութիւն եւ տեւողականութիւն կայ։ — Բաղձանաց մէջ դասակարգեալ են, ինչպէս վերը յիշեցինք, ԱԽՈՐԺԱԿՔ, ինչպէս անօթութիւն եւ ծարաւութիւն, ՀԱԿԱՄԻՏՈՒԹԻՒՆՔ, ինչպէս Հետաքրքրութիւն կամ բաղձանք գիտութեան, Պատուասիրու-*

թիւն, Նմանողութիւն, Ընկերականութիւն կամ Ընկերասիրութիւն, Փառասիրութիւն կամ Իշխանասիրութիւն եւ սոցին նմանք. եւ կԻՐՔ, թէ Բարեխիղճականք եւ թէ Բարեաւեաց կիրքերն։

Դ. ՊԱՐՏԱԶԱՆՈՒԹԻՒՆՔ։ Ասոնց վրայ կրնանք յաւելուլ պարտազանութիւնք այսինքն է բարոյական պարտականութեան զգացմունք անուանեալ իղձերն ալ, որ Զգացողութեանց բաժինին մէկ որոշ մասն են, եւ որոնք՝ հակադրութեամբ ընդդէմ բաղձանաց՝ կը ծագին Բարոյական չարժութիւններէ եւ ոչ թէ Բնականներէն։ Ասոնց եւ Բաղձանաց մէջ տեղն եղող տարբերութիւնը՝ մինչեւ անգամ հաբեւանցի ներքին քննութեամբ մը՝ իւրաքանչիւր ուժեք յայտ յանդիման կ'երեւնայ։ Եւ ոչ իսկ վտանգ մը կայ զասնք չարժութեանց հետ չխոթելու, ի բաց հանելով զայնոսիկ որոնք եւս բարոյական չարժութիւններ են, այն է հաւանութեան եւ անհաւանութեան չարժութիւններն։ Այլ աստանօր եւս պրոշուիր անկատար կամ աղօտ բան մը չէ։ Բանզի ինչպէս որ Բ. Մասին մէջ բացատրած ենք, Շարժութիւնք բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան կամ անցեալ եւ կամ ներկայ առարկաներու որպիսութեանցը վերաբերութիւն ունին. սակայն պարտականութիւն կամ պարտաւորիչ զգացողութիւնք ապառնիին վերաբերութիւն ունին, մէկ բանի մը որ կամ պիտի կատարուի եւ կամ կատարուիլն պիտի հրաժարուի։ Պարտաղդացութիւն զլխովին ապառնիին հետ կը կապուի զմեզ։ — Այս յաւելեալ կէտն ալ կայ երկաքանչիւրոց իրարմէ ունեցած տարբերութեանց մէջ, որ պարտաղդացութիւնք միշտ յետադայ են՝ ըստ ժամանակի՝ հաւանողական եւ պարսաւական չարժութեանց, եւ անհնար է որ դոյութեան գան առանց նախընթաց կայութեան նոցին, ինչպէս որ ի մասնաւորի եւ աւելի երկարօրէն խօսած ենք 406 եւ 407 եւ 408 հատուածներուն մէջ։

476. Ներգործութիւնք իմացականին անմիջական հպաւորութիւն ունին սոսկ շարժութեանց հետ։

կը յաւելունք եւս յիշել աստանօր ըստ կարգի, թէ յիմացականութենէն առ կամքն յառաջ խաղացած առաններս, Զգացողութեանց մէջէն որ պիտի անցնինք, այն որ բնութեան բացած եւ հաստատած մի միայն ճանապարհն է, կը գտնենք որ իմացականին ներգործութիւնները անմիջական հպաւորութիւն ունին չարժութեանց հետ։

Հասողութենէ առ Սիրան ընթացած առաններս առաջին քայլափոխով չարժութեանց սահմանը կը կոխենք, եւ ոչ թէ Բաղձանաց եւ կամ Պարտաղդացութեանց։

Եւ հոս պատշաճ կը սեպենք դարձեալ անդրէն ի մէջ բերել անցեալ գլխուն մէջ յիշատակեալ այս դիտողութիւնն, թէ չարժութեանց սկզբնական եւ միայնակ խարիսխը հմտութիւնն է, որ ըսել է՝ իմացականին ներգործութիւնն է։ Այս մէկ վերջնական կամ տարրական իրողութիւն մըն է մեր կազմուածքին մէջ, որ եւ այսու ամենայնիւ չենք կրնար զայն մէկ ուրիշ բանի մը դարձընել։ Որ ատեն որ հմտութեան առարկայ մը ներկայանայ մեր առջեւն՝ որ եւ իցէ տեսակ բան որ ըլլայ, մեր կազմութեանը բնութենէն է որ հարկաւորապէս անոր համեմատ զգացում մը չարժի սրտերնուս մէջ, թէ հաճոյական եւ թէ անհաճոյ, թէպէտեւ շատ պարագաներու մէջ, յայտնի է որ, պատճառեալ չարժութիւնը այնքան թեթեւ կ'ըլլայ որ պատճառող առարկան իրրեւ կատարելապէս անտարբեր բան մը կը նկատուի։ Եւ մինչեւ անգամ եթէ ընդունինք ալ թէ կրնան ըլլալ դիտութեան այնպիսի առարկաներ (կամ այնպիսի իմացութիւններ, որ նոյն բանը ըսել է) որ կատարեալ անտարբերութիւն ունենան, որ բնաւ ամենեւին չարժութիւն մը չյարուցանեն ի սիրտս մեր, միւս կողմանէ այս տակաւին ճշմարիտ կը մնայ, թէ անհնար է որ չարժութիւն ի դէպ գայ առանց հմտութեան, առանց նախընթաց իմացական ներգործութեան։ Վասնորոյ մարդուս կամքը ի ներգործութիւն չարժելուն բնական ընթացքը, իմացականութենէն ելլելով չարժութեանց անցնելն է։

Բաց յայտնանէ, երբոր մէկ առարկայի մը վրայ յստակ եւ ճիշդ իմացողութիւն մը կ'ունենայ միտքը, անոր համաձայն չարժութիւն մը ոչ միայն կը ծագի հարկաւորապէս, այլ եւ ընդհանրապէս չարժութիւնը իմացողութեան հետ կատարեալ համեմատութիւն կ'ունենայ։ Ըսել կ'ուզենք թէ չարժութիւնք իրենց պատճառ եղող առարկային բնական եւ բարոյական դէղեցկութեանը կամ տգեղութեանը, միով բանիւ չարժութիւն գրգռող առարկային ամենայն կերպ յատկութեանցը ճշմարիտ եւ ճշդիւտ չափովը կ'ըլլան։ Որ ատեն որ յստակ եւ ճիշդ իմացողութիւն ըլլայ, ըսինք, վասն զի անուրանալի բան է որ իմացողութիւնք բազում անգամ չիմաց եւ աղօտ կ'ըլլան անփոյթ անհոգութիւնով, անզուսպ կիրքերով, զօրաւոր պատահական զբաղորդութիւններով, եւ ուրիշ կերպ կերպ պատճառներով. եւ որ՝ այսու ամենայնիւ չարժութեան եւ նորա պատճառ եղող առարկային ճիշդ որպիսութեանցը մէջտեղը գոյանալի ուղիղ համեմատութիւնը յամախակի կը խանգարի։ Սակայն բոլոր այն դէպքերուն մէջ ուր հասողութիւնը մտքը եւ անբնական ազդեցութիւններէ ազատաբար կը գործէ, բանաւորապէս ակնկալելու ենք մեր բնութեան այս երկու մասանցը մէջ արժանաւոր համաձայնութիւն ու ներդաշնակութիւն գտնելու։

477. Շարժումիւնք սրտի չունին անմիջական հպատուրութիւն կամեցողութենանց հետ :

Սակայն թէպէտեւ ասանկ յայտնի բան է որ շարժութեանց դիրքը իմացողութեանց եւ կամեցողութեանց մէջ տեղն է , եւ մէկէն մէկալին դիմելու համար շարժութեանց մէջէն անցնիլ հարկ է , ասկէ պէտք չէ որ կարծենք թէ Շարժութիւնք, թէ եւ սոսկ իմացողական ներգործութեանց հետ բաղդատմամբ քայլ մըն ալ մօտագոյն ըլլան կամքին , ուղղակի հպատուրութիւն ունին նմա , եւ կամ թէ մեծաւոր ինքնին ազդեցութիւն մը կամ իշխողութիւն մը ունին անոր վրայ : Կատարեալ վստահութեամբ կրնանք հաստատել , թէ՝ եթէ մեր ունեցած զգացումներն միայն ասոնք ըլլային , մեր կամքը բնաւ երբէք ի ներգործութիւն չէր շարժեր : Սոսկ խորհուրդներն , զուտ իմացականութեան ամենէն անկիրք եւ վերացեալ հայեցողութիւններն որչափ թափուր որ են կամեցողութիւն պատճառելու բնական բերմունքէ , անկէ ոչինչ նուազ անկարող են շարժութիւնք այդպիսի ազդեցութիւն մը բանեցընելու :

Բացատրենք ըսածնիս : Ճարտարագործ ընտիր պատկեր մը կը տեսնէ մէկը , որ չատ գեղեցիկ կամ վսեմ կ'երեւնայ իրեն , եւ նոյն տեսակ շարժութիւններ կը զրգռէ իր սրտին մէջ . այլ սոսկ այդ շարժութենանց գոյութիւնը բնաւ երբէք ի ներգործութիւն չի շարժեր զկամքը: Մարդը պատկերին դիմացը կը կայնի կը նայի վրան ուշադիր եւ յառեալ , եւ ուժգին շարժութիւնք կը յուզին իր սրտին մէջ : Սակայն քանի որ իւր Զգացողութեանց միայնակ այս մասը շարժման եւ ներգործութեան մէջ է , ինքն այնքան անհակամէտ պիտի ըլլայ գործելու՝ որչափ եթէ լոկ իմացականութենէ ձեւակերպեալ էութիւն մը եղած ըլլար : Բնաւ երբէք քայլառութիւն մը պիտի չընէ դէպ ի յառաջ՝ պատկերն առնալու եւ կամ անոր նկատմամբ որ եւ իցէ բան մը ընելու , մինչեւ որ Զգացականին ի շարժութեանց բոլորովին որոշ՝ ուրիշ մէկ մասին ազդեցութեանը ներքեւ չմտնէ :

478. Շարժութենանց հետեւորդ են Բաղձանք եւ Պատասխանութիւնք :

Ահա կը տեսնենք հոս մարդկային մտքին զմայլելի մէկ անտեսութիւնը, մէկ որոշ եւ աքսիչելի ապացոյցն այն հիանալի իմաստութեան, որ ներմուծեալն է յամենայն մասունս մտային կազմակերպութեան : Իմացականին իմացողութիւնները են հիմն եւ խարիսխ շարժութենանց, եւ եթէ այս տոքիններն չեն կարող հասնելու եւ ազդելու կամական

բարձրագոյն եւ տիրական կարողութեանը , այնպէս կարգաւորեալ է մտքին կազմակերպութիւնն՝ որ ասոնք հիմն եւ խարիսխ կ'ըլլան ուրիշ կարգ մը մեծաւոր հանգամանաց՝ որոնք կրնան ազդել կամաց տիրապէս : Այդ կարդէն եղող զգացմունքներն , որոնց իբրեւ հիմն նկատելի են շարժութիւնք , երկուք են . այսինքն է՝ Բաղձանք , հիմնեալ ի վրայ պէսպէս Բնական շարժութեանց , եւ կամ ի վրայ հաճելի կամ ցաւալի շարժութեանց. եւ Պատասխանութիւնք , հիմնեալ ի վերայ Բարոյական շարժութեանց , այն է՝ ի վերայ շարժութեանց բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան , կամ որ նոյն է՝ գովութեան եւ պարսաւանաց :

479. Բաղձանք յարակից են կամաց :

Եւ ի յառաջնումն մէկ երկու խօսք խօսինք Բաղձանաց դիրքին եւ յարաբերութեանցը վրայ : Տեսանք որ Իմացողութիւնք ուղղակի յարակցութիւն կամ հպատուրութիւն չունին Բաղձանաց հետ , այլ թէ Շարժութիւնք անկեալ են ընդ մէջ նոցա . թէ ներգործութիւնք հասողութեան միայնակ բնաւ ամենեւին մէկ հատիկ բաղձանք մը յարուցանելու կարող չեն : Ուսոփ տատուր ընդունողութիւնն՝ չէ տատուրութեանց առ ընդունութիւն է , եւ է ընդունութենից առ բաղձանս : Իմացողութիւնք ծագումն կու տան թէ հաճոյական եւ թէ ցաւատուր այլ եւ այլ տեսակ շարժութեանց . անոնք ալ կը յարուցանեն ի սիրտս մեր այլ եւ այլ տեսակք բաղձանաց : Տան մը եւ անոր կարասեացը կը բաղձանք . պատկեր մը , արձան մը եւ կամ ուրիշ որ եւ իցէ հանգստական կամ գործածական եւ կամ գեղատեսիլ բանի մը կը ցանկանք . ինչո՞ւ համար . որովհետեւ որ ատոնք հաճոյական տեսակէն եղող շարժութիւններ կը գրգռեն սրտերնուս մէջ , եւ ատանկով կը փափաքինք զանոնք ձեռք բերելու , եւ ոչ բնաւ ուրիշ կերպով :

Եւ եթէ հոս հարցուի մեզի թէ ինչո՞ւ համար շարժութիւնք պիտի հիմունք ըլլան բաղձանաց , միայն այսչափ կրնանք ըսել , (ինտոր որ իմացողութեանց խարիսխ շարժութենանց ըլլալուն նկատմամբ ըսեր ենք,) ՄԵՐ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ եւ կամ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ԱՍԱՆԿ Է: Այն արարչագործ կարողութիւնը որ իմացականին հասողութեանցը հետեւորդ ընել ուզեց շարժութիւնները , ինքն այնպէս կարգադրեց որ բաղձանք եւս հետեւորդ ըլլան մեր շարժութեանցը : Ուրեմն բաղձանքներն են այն կարգի զգացողութիւնք , որ անմիջական նախորդք են կամքին ներգործութեանցը: Ասոնք են որ կամքին առջեւ զօրաւոր շարժառիթներ կը դնեն : Ասոնք են անոր ներգործութեանցը մէկ ամենամեծ մասին հիմն ու խարիսխը , եւ կամ ամենընդարձակ մէկ ապարէզը :

480. Պարտազգացութիւնք եւս յարակից են կամաց։

Կամքին մերձենալն ուրիշ ճամբով մըն ալ կ'ըլլայ։ Շարժութիւնք անուանեալ մուտաւոր հանգամանաց կարգին անմիջական հետեւորդք ոչ միայն բաղձանքներն են, այլ եւ՝ ի սոցանէ բղխորովին որոշ եւ սակայն սոցին նոյն եւ նման առ կամքն յարակցութեան յարաբերութիւնը կրող՝ ուրիշ կարգ մըն ալ զգացմունք անմիջական յաջորդողք են շարժութեանց, որք կ'անուանին Պարտաքցու–թիւն, կամ զգացողութիւնք բարոյական պարտականութեանց։ Ինչպէս որ Բաղձանք հիմնեալ են Բնական շարժութեանց վրայ, որք բովանդակն որ ինչ հաճելին է եւ ցաւալին. Պարտազգացութիւնք եւս բացարձակապէս հիմնեալ են տարատեսակ կարգ մը շարժութեանց վրայ, որք են Բարոյական շարժութիւնք եւ կամ շարժութիւնք բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան։ Պարտաւորիչ զգացմունք, թէպէտ եւ դիւրաւ որոշելի են՝ դիտակցութեամբ մերով՝ ի բաղձանաց կամ ի բաղձողական մուտաւոր հանգամանաց, այլ միաբան են այս մասին որ երկուքն ալ հաւասարապէս հպատոր են կամքին, եւ քիչ անգամ չի պատահիր որ այս երկու կարգ մուտաւոր հանգամանքներն միանգամայն Կամքին առջեւը կը ներկայանան դէմ առ դէմ կեցած ուղղակի եւ կատաղի ընդդիմութեամբ։

Տեղեակ ենք որ մտածողիքը երբեմնակի զրուցեր են սա խօսքը, թէ բարոյական շարժութիւնք հաւանութեան եւ ժերմղութեան ուղղակի յարակցութիւն ունին կամքին հետ, եւ ուղղակի իշխողութիւն կը բանեցընեն անոր վրայ։ Բայց այս կերպ զրոյցներն ամենեւին ճշդրիտ չեն եւ ոչ մէկ շարժութեան մը համար, թէ հաւանութեան եւ անհաւանութեան եւ թէ որ եւ իցէ շարժութեան համար ըլլայ։ Առանց ամենքն ալ կամքէն ազատ են, եւ անհասանելի նմա՝ բայց եթէ միջամտութեամբ պարտազգացութեանց։ Մէկ գործի մը կամ բարքի մը հաւանելիս կամ չհաւանելիս ամենեւին զմեզ որ եւ իցէ ջանացողութեան մը չի շարժեր երբէք, թէ որ այս կերպ կամ այն կերպ բան մը ընելն մեզի պարտք ճանչնալու որոշ զգացումը չունենանք, կամ թէ ըսենք թէ որ պարտազգացութեան մուտաւոր հանգամանքը ի դէպ չգայ սրտերնուս մէջ։ Ասկէ է որ հասարակօրէն կը զրուցուի, թէ այս ինչ բանն ընելն մեզի պարտք կը զդանք, վասն զի գովելի կամ հաւանելի կը թուի մեզի, այսինքն թէ հաւանութիւննիս կը շարժէ բարոյապէս. որ կը նշանակէ յայտնապէս, թէ ինչպէս որ հաւանութեան զգացումը նախորդ է պարտազգացութեան, պարտազգացութիւնն ալ ուղղակի եւ ազդուական նախորդ է կամեցողութեան։ Ասի մեր մտքին այս մասին վրայ անանկ մէկ տեսութիւն մըն է, որ՝ քանի հաւնգալ ենք թէ՝ ներքին ամենաճշդրիտ եւ մանրակրկիտ քննողութեան կրնայ տուկալ, միշտ եւ հանապազ կատարելապէս անվտանգ դտնուելու պայմանաւ։

481. Յաւելեալ ծանօթութիւնք եւ բացատրութիւնք սոյն նիւթիս վրայ։

Մարդուս միտքը՝ այս մեր ըրած նախաշաւիղ նկարագրութեանց համեմատ՝ այսպէս իր գլխաւոր մասունքներովը նկատելով, այժմ կարող ենք վերահասու ըլլալ ճշդրտապէս այն յարաբերութիւններուն, որ այդ մեծամեծ մասունքներն ունին առ Կամքն։ Կամեցումն է այն մեծ վախճանը, առ որ այդ ամէնը՝ իրենց յատկական դիրքերովին՝ կը նկրտին. եւ որուն հետ՝ այսու աղուագաւ՝ ամէնքն ալ հաստատակազմ կապակցութիւն մը ունին, թէպէտ եւ ոչ թէ մի եւ նոյն մերձաւորութեամբ։

Ինչպէս որ տեսանք, հասողութեանը եւ կամքին մէջ տեղը մտնող երկատեսակ շարժութիւնք, Բնականք եւ Բարոյականք, կը մերձենան եւ կը հասնին առ Կամքն երկու ճամբով կամ երկու տեսակ այլասեռ զգացմունքներով, այն է Բաղձանաց եւ Պարտազգացութեանց եւ կամ մտքին Բաղձողական եւ Պարտաւորիչ հանգամանաց միջնորդութեամբ։ Նաեւ ասոնք կամքին գործողութեանցը այնպիսի հիմնարկութիւն մը կը կազմեն կամ այնպիսի ասպարէզ մը կը յօրինեն, որ ըստ բաւականին ընդարձակութիւն ունի ոչ միայն կամքը ի ներգործութիւն չարժելու, այլ նաեւ զանի պատասխանատուութեան նկատքեւ ձգելու։

Ըստ այսմ՝ կը տեսնենք որ, մարդիկ իրենց կամական կարողութիւնը ի կիր արկած առնելին, միայն մէկ կերպ գործ մը գործելու փակեալ չեն. այլ կարողութիւն ունին՝ եւ կը պահանջուի իրենցմէ՝ ամէն դէպքի մէջ որոշել, եթէ այնպիսի որոշմունք իսկապէս կայ անոնց մէջ, օգտակարը ուղիղն, փափաքելին արդարն, սուրբ շահաւէտն ու խոհեմականը առաքինականն։ Եւ անտարակոյս շատ կարեւոր բան է որ այս տեսութիւններն մտքերնուս մէջ պահենք, վասն զի առնք ուղղակի եւ սերտ ձգտում մը ունին մարդուս պատասխանատուութեանը վրայ, եւ նաեւս նորա ազատութեանը խընդիրին վրայ։ Եւ անշուշտ պէտք է որ արժանաւոր մտադրութիւն ընծայուի այն ամէն հետազոտութեանց, որք բերմունք մը ունին այդ կարեւոր խնդիրներուն արժանավայել լուծմանը։

182. Կարծիք հոգեբանական մասնագէտ ի վերայ նախընթաց հատատութեանց :

Այս գլխուս մէջ մինչեւ ցայս վայր մեր յառաջ բերած վարդապետութիւնները, իրենց ամենէն էական եւ ամենէն կարեւոր հայեցուածքներովը, պաշտպանեալ են զանազան մտաւնագիրներէ : Ճըշմարիտ է որ բաղձանաց եւ պարտազդացութեանց մէջ տեղն եղած որոշմունքը պէտք եղածին չափ յստակ չեն նկարեր եւ մեծ հատատութեամբ յառաջ չեն բերեր, այլ սակայն գրեթէ ամենայն մտածնագիրք, թէ առաւել ի մին կերպապէս եւ թէ պատահարաբար, կը դաւանին թէ բարոյական զգացողութիւններն ալ՝ բնական զգացողութեանց պէս՝ ուղղակի եւ զօրեղ չարժառիթներ կ'ընծայեն կամքին ներգործութեանցը : Բաղձանաց առ կամքն ունեցած յարաբերութեանը նկատմամբ առաւելագոյն յստակութեամբ խօսած են. Լօք, մասնաւորապէս, կրկին եւ կրկին եւ յստակ կերպով կը հաստատէ բաղձանաց յարակցութիւնը առ կամեցողութիւնն : Կըսէ, թէ « Անհանգստութեան զգացումը կ'իյնայ կամքին վրայ եւ զանի որոշման կը բերէ . . . : եւ անհանգիստ զգացումը ըսածնիս, ինչպէս որ կը յորջորջուի, Բաղձանքն է» : Ուրիշ տեղ մըն ալ կ'ըսէ . « Մինչեւ ցայս վայր բաղձանքի անհանգիստ զգացումը գլխաւորապէս օրինակ բերի, իբր այն թէ ասիկա որոշման կը բերէ կամքը, վասն զի այդ զգացումը ամենէն երեւելին եւ ամենէն զգալին է. եւ կամքը հազիւ երբէք հրաման կու տայ ներգործութեան մը կատարմանը, եւ ոչ իսկ կամական ներգործութիւն մը ի գործ կը դրուի, առանց անոր հետ մէկտեղ բաղձանք մը ընկերացած ըլլալու » :

Կրնայինք շատ ուրիշ հեղինակներէ ալ ասոնց նման օրինակներ մէջ բերել, այլ գործիս համառօտութիւնը չի ներեր. յիշելիքներնիս ալ վերիններուն նման բաներ են :

183. Ցաղագս զօրութեան բաղձանաց :

Քանի որ այս ընդհանուր նիւթիս այս կողմին վրայ խօսելու հետ ենք, կ'արժէ որ քանի մը խօսք ալ բաղձանաց զօրութեանը վրայ գրուցենք. որովհետեւ որ ասկէ առաջ խօսելիքներնուս հետ քիչ շատ կապակցութիւն ունի : Բաղձանաց, ինչպէս նաեւ անոնց խառնիխուռն եղող չարժութեանց, աստիճանութիւնը յաճախակի այլ եւ այլ աստիճաններով կ'երեւնայ տարբեր տարբեր մարդոց վրայ, մինչեւ անգամ երէք ըլլայ որ մի եւ նոյն նպատակաւ եւ գրեթէ մի եւ նոյն պարագաներուն տակ գործ մը գործելու պարապին : — Այս զանազանութեանց պատճառ, նախ եւ առաջ՝ իմացականութեան կամ հասողութեան ներգործութեանցը մէջ ի դէպ եկող տարբերութիւններն են : Հասողութեան եւ Չարժութեանց մէջ եղած յարաբերութիւնն արդէն ըստ չափու բացատրած ենք. եւ այն բացատրութիւններն այս մեր ներկայ կէտին վրայ շատ լաւ եւ պայծառ լոյս կ'արձակեն : Ինչպէս որ ըսած ենք այն հատուածներուն մէջ, մեր բնութիւնն այնպէս կազմակերպեալ է որ մեր չարժութիւնները՝ առ հասարակ՝ թէ հաճոյականք եւ թէ անհաճոյականք, զանոնք պատճառող առարկայից վրայ ունեցած մեր հմտութեանը պէսպիսութեանը հետ միատեղ կը տարբերին, եւ հմտութեան կատարելութեանը կամ թերութեանը համեմատ զօրաւոր կամ տկար կ'ըլլան : Եւ որովհետեւ մտաւոր գործողութեանց բնական ընթացքը ի չարժութեանց առ բաղձանս է, վասնորոյ այնպէս կը պատահի որ բաղձանքներուն ալ զօրութիւնը նախընթաց չարժութեանց աստիճութեանը հետ մէկտեղ միշտ տարբերի կանոնաւոր համեմատութեամբ :

Օրինակով մը բացատրենք ըսածնիս : Հռչակաւորն Բլարքսըն որ Թշուառ Ամերիկեցւոց համար այնքան մեծագործութիւններ ըրաւ բաղդում անձնուրացութեամբ, արդարեւ կրնանք ենթադրել թէ բնականապէս մարդասէր եւ բարերարոյ անձն մըն էր, եւ մարդկային Թշուառութեան տեսարաններէն իր դիւրագրգիռ սիրտը չուտ կը չարժէր : Բայց ինտո՞ր եղաւ որ այս անձը այնչափ աստիճ զգացում ունեցաւ եւ ընդդէմ գերեվաճառութեան այնքան գործ տեսաւ, քանի որ իրեն չափ բարեմիտ այլ բազում մարդիկ ոչ այնչափ զգացին եւ ոչ այնքան գործեցին : Բացատրութիւնը դիւրին է, եւ մարդկային մտաց գործողութեանցը եղանակին վրայ լաւ ծանօթութիւն կ'ընծայէ : 1785 Թուականին Դէկեմբրի Համալսարանին փոխ — առենադպիրը, որուն հետ Բլարքսըն այն առիւններն կապակցութիւն ունէր, մրցանակի ճառախօսութեան մը նիւթ առաջարկեց զայս. « Արդար է գերի վարել զայլս ընդ դէմ կամաց իւրեանց » : Ցիշեալ անձը գրեց այն նիւթիս վրայ, եւ մրցանակն ինք չհեգաց : Եւ ահա այս ճառը գրած առենն ատացած հմտութիւնն էր որ իւր սրտին ազդեց, ասով ինքն այնպիսի իրողութեանց հմուտ եղաւ, որք առաջ անծանօթ էին իրեն, եւ յայնժամ իւր զգացումներն թունդ եղան. գիտցաւ եւ զգաց. լացաւ մարդկային վշտակրութեան եւ տառապանաց այն ահռելի տեսարանին վրայ որ իւր առջեւն բացուեցաւ, ոչ թէ իրաւ ընկէ առջի տարուընկէ աւելի բարեսիրտ մարդ մը եղած ըլլալուն, եւ կամ թէ Մեծն Բրիտանիոյ մէջ կեցող հարիւրաւոր իրեն պէս մարդիկներէ գերազանց բարեսրտութիւն ունենալուն համար, այլ այդ բանին վրայ հմտութիւն ստացած ըլլալուն պատճառաւ : Եւ երբոր հմուտ եղաւ եւ իր ներսիդին նորանոր բաղձանքներ եւ պարտազ-

գացութիւններ բորբոքեցան, տեսաւ որ ուրիշ բան չէր մնար իրեն, բայց եթէ կամենալ եւ ընել, առաջադրել եւ գործել։ Եւ այն ատենէն սկսեալ Նուիրեց իւր օգտակար կեանքը ի ծառայութիւն Ափրիկէի։

2. Սակայն հարկ է յաւելուլ, թէ սոսկ գիտութեան առաւելութիւնը ինքնին բաւական չ'ըլլար տարբեր տարբեր անձանց վրայ տեսնուած զգացողութեան տարբերութիւններն կատարելապէս բացատրելու։ Հակառակն ինչ որ երբեմնակի խօսուած ալ ըլլայ, տարակոյս չվերցնելու իրողութիւն մըն է սա, թէ մարդոց մտքերն թէ եւ մի եւ նոյն էական տարերքներէն խմբակերտեալ ըլլան, իրենց մտքմինեղրուն ընդհանուր ձեւին եւ կերպարանաց մէկմէկ տարբերելուն պէս՝ կը տարբերին իրարմէ այդ տարերքներուն եղանակաւորութեանցը եւ արտայայտութեանցը կողմանէ։ Եւ եթէ կը գտնենք որ բնածին տարբերութիւններ կան մարդոց իմացողական՝ յիշողական՝ տրամաբանական եւ ասոնց նման կարողութեանցը մէջ, պէտք է որ նոյնը ակնկալենք գտնելու նաեւս զգացական մասին մէջ, եւ վկայելու որ ունակ բնականապէս եւ կազմակերպութեամբ առաւել գիւրագրգիռ չարժութեանց եւ նոցին հետեւորդ բաղձանաց տէր են քան ղայլը։ Եւ այս վաւերացեալ է չարունակ դիտողութեամբ։ Ստուգիւ շատ արդարացի հաստատութիւն մը կ'ըլլայ, եւ իւր կենցաղավարութեան բուռնդակ ընթացքովը կատարելապէս վաւերացեալ, եթէ գրուցենք յաղագս մարդասիրին Հաւբրտոյ, թէ բաղմաթիւ ուրիշ մարդիկներէ գերազանցապէս արագաշարժ եւ զօրեղ զգացողութեան տէր մարդ մըն էր։ Ըսել չենք ուզեր թէ իւր բոլոր ըրածներն սոսկապէս իւր զգացողութեանցը բնական արագաշարժութենէն էր։ Անտարակոյս այս ճշմարիտ էր, որ առ իւր հաստատութիւնն տուած անունդը իւր զգացողութիւններուն ալ ոյժ կու տար. սակայն հաւատարապէս ճշմարիտ էր եւ այս, որ իւր զգացողութիւնն բնականապէս զօրաւորապէս միշտ նախապատրաստեալ էր այդ անունդն ընդունելու։

Եթէ այս դիտողութիւններն ուղիղ են, ուրեմն մէկ մարդ մը այսինչ կենցաղավարութեան պարապելու համազգ ջանացած աւելնայ, ոչ միայն անոր առջեւը դրած առարկաներուն որակութիւնն ու արժէքը նկատողութեան առնելու ենք, այլ անոր ընդարձոյ բնաւորութիւններն ալ։ Այն նիւթն որ այսինչ անձը մտադիւրութեամբ ի գործ կը չարժէ, կրնայ շատ դանդաղութեամբ եւ անզօրութեամբ մերձենալ միւսի մը հեղգ ու կարծր սրտին։

284. Յաղագս զօրութեան Պարտազգացութեանց։

Երապէս մի եւ նոյն դիտողութիւններն պատկանելի են Պարտագգացութեանց։ Բաղձանաց նման՝ ասոնց ալ զօրութեան կամ ստատկութեան աստիճանը կը տարբերի, նախ եւ առաջ՝ հմտութեան քանակութեանը հետ։ Այլով բանիւ՝ որչափ լիապէս եւ կատարելապէս որ վերահասու ըլլանք բարոյական գործոյ մը՝ ըստ ինքեան եւ ըստ իւր յարաբերութեանց, անոր վրայ ունեցած մեր հաւանողական եւ կամ մերժողական զգացմունքներն ալ նովին համեմատութեամբ՝ ակնկալելի է որ՝ զօրեղ եւ ստատիկ ըլլան։ Սակայն ըսուեցաւ՝ որ լոկ հաւանութեան եւ հրաժարութեան զգացումներն բնաւ երբէք իրենք իրենց չեն բաւական զկամքն ի գործ չարժելու։ Հարկ է որ անոնց եռեւէն գան Պարտաւորիչ հանգամանք մտաց կամ Պարտագգացութիւնք. եւ այս եռքիններուն զօրութեան աստիճանը՝ գրեթէ ճըշդիւ համեմատութեամբ՝ իրենց նախորդ բարոյական չարժութեանց չափովը կ'ըլլայ։ Եթէ չարժութիւններն զօրաւոր ըլլան, եւ բանին մէջ անձնական գործողութեան առիթ դտնուի, հարկաւորապէս անոնց հետեւորդ պարտագգացութիւններն ալ անոնց համեմատ ուժգին կ'ըլլան։

Իսկ հոս ալ, ինչպէս բաղձանաց մէջ կը տեսնուի, բնածին կազմակերպական տարբերութիւններ կրնան ըլլալ տարբեր մարդկանց վրայ։ Ինսորը որ ունակ ի բնէ ուրիշներէն աւելի արագաշարժ զգացողութեան տէր կ'ըլլան բնական առարկաներու գեղեցկութիւնը կամ ագեղութիւնը զգալու մասին, նոյնպէս եւ բարոյական բաներու նկատմամբ՝ ոմանց զգացողութիւններն տկար եւ նուազեալ կ'ըլլան, եւ ուրիշներունը՝ թէ եւ երկու կողման ալ հմտութիւնը ճիշդ մի եւ նոյն չափովն ըլլայ, որոշ եւ կենդանի կ'ըլլան։ Եւ եթէ բնութիւնը չարժութեանց մէջ այդպիսի ընդարձոյ տարբերութիւններ կը դնէ, հարկաւորապէս ծնունդ կու տայ նաեւս այն պարտագգացութեանց տարբերութեանը, որոնք հիմնեալ են ի վերայ բարոյական չարժութեանց։ Զի՞ որ բնութիւնը աւելի շնորհք ձօնեց Արիստիտէսի բարոյական կազմուածքին վրայ, քան թէ Ալկիպիադէսինին։ Եւ մինչ Ռէկուղոս, որ իւր պատուոյն պաշտպանութեանը համար իւր կեանքը զոհեց, կը հաւասարէր յայսմ մասին կ'ըսուայ, որ իւր պատիւն ալ հայրենիքն ալ միատեղ իւր փառամոլութեանը զոհ ըրաւ։

485. Յաղագս ազդեցութեան զգացողութեանց ի վերայ հասողութեան։

Զգացողութեանց ունեցած յարաբերութեանց նիւթը չվերջացուցած՝ ծանօթութիւն մըն ալ ունինք յառաջ բերելու։ Զգացողութիւնք ոչ միայն դէպ ի յառաջ՝ այսինքն է կամքին վրայ ազդեցութիւն ունին, այլ դէպ ի յետ՝ հասողութեան վրայ ալ։ Սրտին ի վրայ իմացականութեան ունեցած զօրութիւնը չատ անգամ դիտողութեան բերուած է աստուածաբանական մատենագիրներէ. եւ ոչ խակ որ եւ իցէ մէկու մը վերահասութենէն վրիպած կրնայ ըլլալ այս իրողութիւնը, եթէ մտադիր զննութեան ենթարկած ըլլայ նա՝ մարդոց գաղափարներն ու բարիքը։ Ինչ անգամ չի պատահիր որ վատահութեամբ մը կրնանք նախադուշակել մէկ մարդու մը այսինչ հայեցողական նիւթին վրայ ընելու որոշումնիքը, լոկ ինչ տեսակ բաղճանաց եւ նախապաշարմանց եւ իշխեցող կրից տէր անձն ըլլալը գիտնալնէս։ Սակայն այս իրողութիւնը այնքան քաջայայտ եւ առհասարակ դաւանեալ բան մըն է, որ ուրիշ բան չի մնար մեզի ընելու բայց եթէ մէկ երկու խօսք խօսիլ առ ի բացատրութիւն նորին։

Նախ եւ առաջ՝ մարդուս մտքին կազմութեանը վրայ ունեցած հմտութիւննիս կու տայ մեզ ակնկալել, թէ երբոր մեր զգացողութիւնները մեծ զրգռման վիճակի մը մէջ ըլլան, այն ատեն իմացականին ներգործողութիւնը ազատ եւ անվրդով չի կրնար մնալ։ Այս եւ նախընթաց գլուխներուն մէջ խօսուածներէն ըստ բաւականին հասկցուեցաւ որ մարդուս մտքին երեք գլխաւոր բաժանմունքներուն ալ ներգործողութեան եղանակը յաւէտ յարդարական է քան թէ միասնական կամ նոյնաժամ. թէ անոր ներգործութիւններն մէկմէկու հետեւորդ են՝ ըստ ժամանակի՝ այնինչ կարգաւ. թէ չի կրնար ըլլալ զգացումն առանց նախընթաց ճանաչողութեան, եւ ոչ կամեցողութիւն առանց նախընթաց զգացողութեան։ Վասնորոյ իմացականութեան եւ զգացողութեանց վրայ մի եւ նոյն ժամանակի մէջ միասնական եւ հաւասար չափով ներգործութիւն մնած ըլլալն գլխովին հակառակ կու գայ մտաւոր կազմուածքնուս վրայ տիրող ընդհանուր չարժման օրէնքներուն։ Ըստ այսմ՝ երբոր իմացականութիւնը բարձրաստիճան ներգործողութեան մէջ ըլլայ, այդպիսի ուժգին իմացական կամ ճանաչողական ներգործութեան վայրկենին՝ կրից մասը ամենայն հաւանականութեամբ բարձր թողլ եղած եւ ի սառել կարգեալ պիտի գտնուի. եւ երբ որ՝ ընդհակառակն՝ կիրքերն բարձրաստիճան գրգռման մէջ են, իմացականին գործողութիւններն պիտի կասին եւ ամենայն հաւանականութեամբ անզօր եւ աղօտ պիտի ըլլան։ Այս պատճառաւ է որ ամէն մարդ, երբ որ վերացեալ եւ

դժուարաքննելի նիւթի մը հետազօտութեանը պարապելու վրայ ըլլայ, կը փափաքի ազատ կացուցանել ինքզինքը սրտին վրդովիչ ազդեցութիւններէն, եւ անախտիտ՝ կատարեալ անդորրութեամբ գործին ուշադիր ըլլալ։

2. Բայց մէկ ուրիշ կէտ մ՚ալ կայ այս նիւթիս վրայ դիտելու արժան, իմացականութեան գանգատանքը միանակ կրից մասին երբեմնակի գերակայութենէն չէ. այլ շատ անգամ կը պատահի որ նաեւ զգացողութեանց մէկ գաղտնածածուկ ազդեցութիւնը, որ այնքան աչքի չի զարներ, բայց զօրութեան կողմանէ հազիւ հաղ վար տեղ մը ունի. որ բացարձակապէս չի վրդովեր հասողութեան ներգործութիւնը, այլ կը խոտորեցնէ անոր ճամբան։ Օրինակի աղագաւ՝ չատ անգամ դժուարին գործ մը կ՚ըլլայ մեզի ուղիղ դատում մը ընել մէկ բանի մը վրայ, երբոր թէ մեր անձին վերաբերեալ եւ կամ մեր ընտանեաց եւ կամ հայրենեաց վերաբերեալ չահուց խնդիրներ մէջ ինկած կ՚ըլլան։ Մեր սրտին համակրութիւնը այնպիսի սերտ վարթուխմամբ հիւսուած կ՚ըլլայ այն մասնաւոր չահերուն բոլորտիքը որ մինչեւ անգամ հասողութեան սուր տեսութիւնն ալ կ՚անկարանայ նորա ծալքերն թափանցելու եւ բանին երեւոյթը չիտակ տեսնելու։ Եւ երբոր յաջողի ալ, ամէն բան կեղծ կերպարանք մը տուող միջոցի մը միջէն կը տեսնէ. ինչ որ իր բանին կու գայ եւ պատուական է, զայն մեծցած եւ ցցուեալ եւ փայլուն կ՚երեւնայ աչքին. եւ ինչ որ բանին չի գար ու դէշ է՝ փոքրկացած եւ ծածուկ ու նսեմ երեւոյթ մը կ՚առնու։ Եւ ինչ որ սէրը կ՚ընէ ի նպաստ մեր անձնական չահուն, նոյնը նախանձը եւ չարակամութիւնը եւ առելութիւնը կը գործէ ի կործանումն մերինին հակառակ եկող չահախնդրութեանց։ Այս վերոյիշեալներն, ինչպէս նաեւ անոնցմէ քաղցրագոյն կիրքերն իմացականութեան խաղարկութեանցը խոչնդոտն եւ արգելք կ՚ըլլան ճշմարիտին մերձենալու. եւ երբոր խափանելու չկարենան յաջողիլ, անոր քննութեան նիւթ եղող իրերը կը խանգարեն, կերպարանափոխ կ՚ընեն։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԿԱՄԵՑՈՒՄՆ ԿԱՄ ԿԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ ՄՏԱՑ

486. Կամքին սեպհական եղող իշխող զօրութեան հարկաւորութիւնը :

Մինչեւ ցայս վայր յառաջբերուած ծանօթութիւններով թէպէտեւ յստակ ապացուցուեցաւ կամքին որոշ գոյութիւնը, սակայն չատ քիչ բան խօսուեցաւ անոր յատկական բնութեանը վրայ : Այժմ զայս պիտի ընենք մեր հետազօտութեանցը յատուկ նիւթը : Այլ ուղղակի ասոր քննութեանը չմտած, պատեհ կը համարինք խօսք մը գրուցել այն կառավարող եւ իշխեցող զօրութեան մեծ կարեւորութեանը վրայ, որուն գանձարանը կամքն է կրնանք ըսել իրաւամբ :

Դիցուք թէ զուրկ եղած ըլլար մարդս կամեցողութեան կարողութենէն, յայտ յանդիման չի՛ տեսնուիր որ այդ վիճակին մէջ անզօր եւ անպիտան էակ մը պիտի ըլլար : Արդարեւ Իմացականութեան եւ Զգացականութեան տէր պիտի ըլլար . իսկ այս լաւ հասկըցուած է, եւ արդէն իմացականութեան նկատմամբ գրուցուեցաւ, որ ասոնց արժէքը մեծապէս ի ներգործողութենէ կախեալ է . այլով բանիւ՝ այն գործնական արդիւնքներէն կախեալ է, որոնց որ հասնելու ասոնք միջոց կ՛ըլլան կամ ճանապարհ կը հորդեն : Իսկ վարդապետելն՝ թէ մարդս կարող է ի ներգործութիւն շարժել ինքզինքը առանց կամեցողական կարողութեան, հիմնովին անհասկնալի հաստատութիւն մը կ՛ըլլայ : Եւ եթէ կարելի ըլլար ասոր հակառակը ենթադրել, թէ որ հնարաւոր ըլլար մարդկային ներգործականութիւնը՝ փոխանակ կամաց՝ ուղղակի շարժութեանց եւ կրից վրայ հիմնելուն փորձը փորձել, իսկ եւ իսկ ամենախառնաշփոթ եւ ամենայողդողդ եւ ամենաանհաստատ տեսակ մը ներգործողութիւն երեւան պիտի գար : Ներգործողութիւն մը, որ նոյն իսկ կրից նման՝ նուիրեալ պիտի ըլլար ոչ նախատեսեալ խոտորումներու, եւ յամենայն ժամ եւ յամենայն տեղիս բռնութեան եւ փոփոխականութեան տիպը պիտի կրէր իր վրան : Եւ ոչ մէկ լեզուով մը հնար կ՛ըլլար բացատրել անոր անհաս-

տատութիւնը, դիւրադարձութիւնը, այր եւ անդր տարուբերիլը՝ այլազան եւ հակադարձ չիտկութեամբը : Վերատեսուչ աղեցութեան մը իշխողութենէն անզուսպ մնացած, մարդուս բովանդակ արտաքին կենցաղավարութիւնն ու գործունէութիւնը կուրաբար յառաջ պիտի մղուէր բուռն թափով, առանց զեկի հողմավար մրրկասաստ նաւերու պէս, եւ կամ քարշման օրինաց տիրապետութենէն արձակեալ՝ իրենց բովանդակ սրաթռիչ արագաշարժութեամբը յառաջ մղեալ մոլորակաց նման :

Ուստի հարկաւորապէս կը հետեւի որ մարդուս մտքին մէջ՝ մէկ տեղ մը՝ գտնուելու է այնպիսի կարողութիւն մը, որ բազմադիմի եւ բազմատեսակ մտաւոր դրդմանց մէջ՝ կառավարական եւ զսպողական տիրապետութիւն մը բանեցընէ :

Ուստի կը տիպղպէնք այս հարցումն ընելու, թէ ո՛րն է այդ ներքին կանոնաւորիչ կարողութիւնը : Եւ նոյնհետայն յայտ յանդիման ցոյց կու տանք կամական կամ կամեցողական սկզբունքը : Այլով բանիւ՝ Կամքին հեղինակական կամ իշխանական ձայնն է, որ մեր ներսիդին երեւան եկող աղմուկն ու պայքարումը դիտելով, եւ մէկ ձեռքը չահուց եւ կրից պահանջմունքներն եւ միւս ձեռքը խղճմտանաց պահանջմունքներն առած՝ հանդարտօրէն խոկալով, իւր վերջնական եւ բացարձակ վճիռը կը հաստատէ :

Վանորոյ պատշաճութեամբ կրնանք ըսել, թէ Կամքը մարդուս հոգեղէն բնութեանը մէջ գագաթնահայեաց կէտն է կամ գագաթնահայեցութեան դիրքն ունի . նա է որ նստի յաթոռ տեսչութեան եւ վճռահատութեան գերակայ իշխան ի վերայ այլոցն ամենեցուն : Իշականապէս եւ հաւասարապէս պէտք է սա վասն ներգործականութեան եւ պատասխանատուութեան, վասն ազատութեան եւ վասն կարգաւորութեան եւ առաքինութեան : Առանց ասոր՝ այլքն ամենայն բաղդատօրէն ոչինչ են : Առ այսր վերաբերմամբ է որ բոլոր միւս կարողութիւնները իրենց դիրքը կը պահեն եւ իրենց պաշտօններն կը կատարեն : Անոնք ասոր բոլորտիքը շրջան կ՛առնուն իբրեւ շուրջ գշտապարակաց կեդրոնիւ, նորին ձգողական զօրութեամբը քարշեալ, եւ նորին դերակայութեամբը իշխեցեալ :

487. Ծանօթութիւնք յաղագս բնութեան կամ ինչութեան կամաց :

Տեսանք որ Միտքն հետազօտելի է երեսակ դէմքով ԻՄԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆ՝ ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆ եւ ԿԱՄԵՑՈՂՈՒԹԵԱՆ . տեսանք նաեւ Իմացականութեան եւ Զգացականութեան առ Կամքն ունեցած յարաբերութիւնը . այժմ պիտի անցնինք վերոյիշեալ կարողութեան ճշգրիտ բնութեանը հետազօտութեանը :

Եւ աստանօր միջանկեալ զգուշացուցիչ խօսք մը ընենք։ Մարդին մէկ մասին վրայ միւսներէն որոշելով երբոր կը խօսինք, եւ կամ մէկ մասէ մը կամ կարողութենէ մը ուրիշ մասի մը կամ կարողութեան մը անցնելու խօսք որ կ'ընենք, առկէց պէտք չէ հետեւցընել թէ միտքը զատ զատ քանի մը տեսակ գոյութեանց չեղջակոյտ մըն է, եւ կամ թէ որ եւ իցէ նկարագրական կամ նիւթական խմաստով բաժանումի ընդունակութիւն ունի։ Ներգործութեանց զանազանութիւնը հարկաւորապէս միութեան պակասութիւն չի նշանակեր՝ այն տարրական գոյութեան մէջ, որմէ որ ծագեալ են յիշեալ ներգործութիւնները։ Մտական տարրը, ուրեմն, անբաժանելի է։ Ըստ ինքեան ճշմարտապէս եւ էականապէս միութիւն մը, միանական ամբողջութիւն մըն է, թէեւ՝ ամենաքաքնչելի կերպով մը՝ իւր ներգործութեանց եղանակներովը երեք է։ Եւ կամք որ կ'ըսենք, ուրիշ բան չէ՝ այլ սոսկ այս կիրառութեան կամ ներգործողութեան եղանակներուն մէկը։ Ուրեմն կամք անունը մտքէն զատեալ բան մը նշանակելու չի ծառայեր, այլ սոսկապէս մարդկային մտքին այսինչ մասնաւոր եղանակաւ գործելուն իրողութիւնը կը բացատրէ։

Եւ ուստի Կամքը ըստ բաւականին պատշաճօրէն կրնայ սահմանուիլ այսպէս. ԿԱՄՔՆ Է ԱՅՆ ՄՏԱՒՈՐ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆ, ՈՐ ԱՐՏԱԴՐԷ ՋԿԱՄԵՑՈՒՄՆ։ — Եւ ըստ այսմ սահմանի, եթէ ուզենք առաւելագոյն կատարելութեամբ վերահասու ըլլալ այս կարողութեան բնութեանը կամ ինչութեանը, հարկ է որ անոր արդիւնքներն զննենք, եւ այն մտաւոր հանգամանքներուն բնութիւնը կամ ինչութիւնը քննենք, որք ծագումն կ'առնուն անկէ։ — « Հարկ է », կ'ըսէ Սդիւարդ՝ ամենայն իրաւամբ « որոշ գաղափար մը ձեւացընել կարողութեան բառով նշանակեալ բանին վրայ. քանզի այս անունը յատկապէս կը ցուցընէ մտքին այն կարողութիւնը, որուն ներգործութիւնն է կամեցումը ըսածնիս. եւ կամեցողական ներգործութեան առեն գիտակցութեամբ ունեցած փորձառութիւններնուս միտ դնելով է միայն որ կարող կ'ըլլանք բան մը հասկընալու նոյն իսկ կարողութեան ինչութեանը նկատմամբ »։

488. Կամական ներգործութեանց կամ կամեցողութեանց բնութեանը վրայ։

Կամական գոյութեան եւ կիրառութեան արդիւնքն եղող կամեցողութեանց վրայ անկարող ենք սահման մը տալ այնպիսի խօսքով մը, որ ինքնին յատակ իմանալի ընէ բանին ինչութիւնը։ Կամեցողութիւնք պարզ մտաւոր հանգամանքներ են, եւ այդ պարագան միայն բաւական է սահման տալուն հնարաւորութիւնը ի դերեւ հանելու. այնպիսի սահման մը որ՝ բառին ճշգրիտ եւ յատուկ իմաստովը

սահման ըսուելու արժանաւոր ըլլայ։ Արդարեւ կրնանք անուանել զանոնք որոշողութիւնք կամ վճռահաստութիւնք մտաց, եւ կամ առաջադրութիւնք կամ ընտրութիւնք մտաց, եւ այլն. իսկ այս ըսածնիս կամեցողութեան տեղ ուրիշ բառեր փոխանակել կ'ըլլայ միայն, որք եւ իրենք բացատրութեան կարօտ են. եւ ի հարկէ հետազոտեալ նիւթին լուսաբանութեանը օգուտ մը չեն ընծայեր։ Եւ այսու աղագաւ պարտական կ'ըլլանք յետս առ գիտակցութիւնն մեր դիմել, ինչպէս որ հարկ է ընել ամէն առեն երբ որ մեր հետազօտութեանը նիւթ եղող բանը պարզ մտաւոր հանգամանքի մը բնութիւնը կամ ինչութիւնն է։ Եւ երբոր այս դիմեցողութիւնն ընենք առ ներքին փորձառութիւնն մեր, եւ անոր վկայութիւնը ընդունինք, ահա յայնժամ ձեռք բերած կ'ըլլանք այն բոլոր հմտութիւնը՝ որուն բանին բնութիւնը ընդունակ է։ Եւ պէտք է ենթադրենք թէ ամէն մարդ ըրած է ասոր բանը չափով իւրաքանչիւր։ Անկարծելի բան է, զոնէ կրնանք ըսել թէ ամենեւին անհատանական է, որ չարունակաբար ներգործականութեան մէջ եղող մարդիկ՝ որ այսինչ ընթացքին հետեւող կ'ըլլան եւ այնինչին կը հրաժարին, որ մէկ գաղափարագիծ մը կ'որդեգրեն եւ միւս մը կը մերժեն, որ կ'ընդունին եւ կ'անարգեն, որ կը բարեկամանան եւ կը հակառակին, որ ասոնց ամէնն ալ՝ եւ բաղում այլք՝ կամական ներգործութիւն կը նշանակեն, տակաւին ոգէտ ըլլան կամքին ներգործութեան ինչ բան ըլլալուն կամ ինչութեանը վրայ։

489. Կամեցումն չ'ըլլար առանց առարկայի մը գոյութեան։

Թէպէտեւ պարտական ենք դիտաւորապէս գիտակցութեան նայելու՝ կամեցողութեանց ինչութեանը վրայ հմտութիւն ստանալու համար, սակայն այս եւս ճշմարիտ է՝ որ քանի մը բաներ կրնանք զրուցել առանց վրայով, որոնք մեծ օգնութիւն կ'ընծայեն մեզի առանց վրայով յատակ գաղափար մը կազմելու մասին։ Ընդ այլ պարագայս, եւ այս քաջայայտ բան մըն է՝ որ կամքն առեն ներքինութիւնը ունենալ մը պէտք է որ առնչուի։ Նիւտ հարեւանցի մտածութիւն մը բաւական է այս հաստատութեան ճշդրտութիւնը բացայայտելու։ Կամեցումն ալ՝ խորհրդոյ, յիշելութեան եւ զուգորդութեան նման է այս բանիս մէջ, որոնց ամէնն ալ իրենց ներգործութեանցը առարկաներ ունենալու են հարկաւ, եւ առանց առարկայի մը կարողութեանը՝ մարդուս կամքը ի ներգործութիւն չի կրնար շարժիլ։

« Կամեցողական իւրաքանչիւր ներգործութիւն », կ'ըսէ Տօքթըր Րիտ, « առարկայ մը ունենալու է։ Ան որ կը կամենայ, Բան մը կամենալու է. եւ այն բանն որ կը կամենայ, կը կոչուի կամեցողու-

Թեան առարկայ։ Ինչպէս որ մարդ մը չի կարենար խորհրդածել առանց իրի մը վրայ խորհելու, եւ ոչ յիշել՝ առանց բան յիշելու, նմանապէս եւ չի կարենար կամենալ՝ առանց բան մը կամենալու։ Ուրեմն իւրաքանչիւր կամական ներգործութիւն պէտք է որ ունենայ առարկայ մը. եւ նա՝ որ կը կամենայ, հարկ է որ կամեցեալ առարկայի մը՝ քիչ շատ յստակ ըմբռնումը իր մտքին մէջ ունեցած ըլլայ։

490. *Կամեցողութիւնը ի դէպ կու գան վերաբերմամբ այն առարկաներուն որ մեր կարողութենանը տակ կ'իյնան։*

Ուրիշ պարագայ մըն ալ կայ դիտելի, առ ի լուսաբանութիւն կամեցողութեանց. այսինքն է՝ թէ երբեք կամեցուած չ'ըլլար նկատմամբ այնպիսի բաներու, զոր ֆիզիկին մէջ յետոյ ըսուած է հաւասարակշռութիւն կոչուած։ Որովհետեւ մեկը չկայ որ հաւատայ թէ կարող է թռչիլ օդուն մէջ, վասնորոյ բնաւ երբէք չենք տեսներ մէկ խելօք մարդ մը՝ որ կամեցողութիւն մը ընէ թռչելու։ Որովհետեւ որ մէկը չկայ հաւատացած թէ կարող ըլլայ անդոյութենէ գոյութիւն հանել, կամ յոչնչէ ինչ մի արտադրել, վասնորոյ բնաւ երբէք չենք պատահեր մէկու մը, որ առաջադրէ՝ որոշէ կամ կամենայ այդպիսի բան մը ընելու։ Ճիրաւի, յայտնապէս անհնի ստեղծագործեալ ենք, որ երբոր մէկ բանի մը համար կը հաւատանք թէ բաղդովին եւ բացարձակապէս մեր կարողութենէն դուրս գործ է, անոր նկատմամբ կամեցողութիւն չ'ըլլար եւ չի կրնար ըլլալ։ Երկրագործը, օրինակի աղագաւ, սաստիկ երաշտութեան առեն մեծաւ ըղձիւ անձրեւի կը բաղձայ, այլ անձրեւել չի կամենար. բաղձանք մը կ'իմանայ իր ներսիդին, այլ կամեցումն ոչ բնաւ։ Նոյն իսկ կամքին բնութիւնը միջամուխ կ'ըլլայ այսպիսի դէպքի մէջ, եւ արդիւնապէս կ'արգելու կամեցողական ներգործութեան ծագումը։ Եւ այս այնպիսի մտաղիւրութեամբ եւ որոշ կերպով կը կատարուի, եւ առանց բացառութեան չամենայն դէպս այնպիսի ճշդրտութեամբ կը գործադրուի, որ սոսկապէս ի վեր քան զկար մեր ճանչցած մէկ բաներնուս վրայ իրրեւ կամեցողութեան առարկայ մտածելն անգամ դժուարին գործ մը կ'ըլլայ։

Մեր գործածած պրուցատրութեան կերպերն ալ լուսաբանութիւն մըն են այս որոշմանըն, որ ըսելբառը մեր ձեռնհասութեան ենթակայ եղող առարկաներուն ալ կը գործածենք, չեղողներուն ալ. իսկ կամենալբառը միայն առջիններուն։ Բան կայ որ կը կամինք կամ կ'առաջադրենք ընել՝ կ'ըսենք, բան ալ կայ որ նկատմամբ անոր անվտիտանապէս միայն ցանկալու կամ բաղձալու խօսք կ'ընենք։ Ըստ այսմ խօսակցութեան սովորական ոճին համաձայն եւ ըստ օրինի խօսելու համար պարտական ենք ըսել, եթէ խօսակցութիւններս այն

բաներուն վրայ է, թէ ի մտի եղեալ եմ կամ կը կամիմ չըրջադայել, իսկ ֆիզիկի թռչելու. թէ առուն մը չհնդելու՝ կը կամիս, իսկ աշխարհք մը ստեղծելու՝ կը ցաւիս։ Ինչպէս որ վերը ըսինք, նոյն իսկ մտքին կազմակերպութիւնը կը պահանջէ բառերուն այս կերպ գործածութիւնը։ Այսինքն է՝ մեր կարողութեան ներքեւ հնկող բանին կամենալ գործածել, եւ ընդհակառակն անկարելի եղող բաներու համար ցանկալ բառը գործածել։

491. *Կամեցմունք միայն բուն իսկ մեր ներգործութիւններուն եւ կամ մեզմէ կախում ունեցողներուն վերաբերութիւն ունին։*

Թէեւ մինչեւ ցայս վայր զրուցածներնիս կամական ներգործութեանց հնչութեանը բացատրութիւն մըն են ըստ իմիք, այլ բան մըն ալ կը մնայ ծանուցանելու։ Ըստ բաւականին որոշ խօսք մը չի թուիր պարզապէս ըսելն՝ թէ կամեցողութիւնք մեր կարողութեանը ենթակայ եղող կամ այնպէս կարծեցեալ բաներու միայն վերաբերութիւն ունին։ Կրնայ հարցուիլ նաեւ, թէ մեր կարողութեան ներքեւ հնկնալն ինչ ըսել է, եւ թէ այդ գրոյցքին իմաստը մինչեւ ուր կը տարածի։ — Վասնորոյ պէտք է յաւելուլ, թէ կամեցմունք վերաբերութիւն ունին, նախ եւ առաջ՝ բուն իսկ մեր ներգործութիւններուն, թէ մէկ մարմնական չարժմունքի մը եւ թէ մէկ մտաւոր ներգործութեան մը։ Սակայն այս ըսելով՝ կամեցմունք հարկաւորապէս միմիայն ներկայ ներգործութեանց սահմանեալ են ըսել չենք ուզեր։ Կրնայ ըլլալ որ կամենանք ընել այնպիսի ամենապարզ տեսակէ գործ մը, որուն կատարումը միայն ներկայ վայրկեանի մը պէտք ունենայ. եւ կրնանք այնպիսի յօդուածոյ արարք մը կամենալ, որ չատ երկար առեն տեւէ։ Արարքներու որ եւ իցէ չափով չարայարութիւն մը, թէ իմացական ըլլայ՝ եւ թէ մարմնական, զոր հնար է մեզի կատարել, եւ զոր մեր հաստատութիւնը կրնայ նկատել իրրեւ մի՝ անոր այլ եւ այլ մասանցը առ միմեանս ունեցած յարաբերութիւններն յստակ ըմբռնելով, մեր կամքին ներգործողութեան կամ կամական որոշման ենթակայ կրնայ ըլլալ իրրեւ մէկ արարք։ Այնպէս որ կամեցումէ կախումն ունեցող գործ մը սոսկ ձեռքի մը կամ մատի մը չարժունի ալ կրնայ ըլլալ, եւ կամ օրուան մը՝ չարթնուան մը կամ տարուան մը չարունական արարք, եւ կամ երկարատեւ ճանապարհորդութիւն մը կամ արհամարհից ծովագնացութիւն մը։ Դանդէն ի վաղուց քայլափոխած միջոցնուս, որչափ պատշաճաբէն կրնանք ըսել թէ սա ուրբս միւս ուրբէս առաջ կոխել կը կամիմ, նոյնչափ պատշաճութիւն ունի ըսելը թէ ասկէ Անդղիա ճանապարհորդել կը կամիմ։

Կամեցումն կրնայ ի դէպ գալ՝ գործեալ՝ մեր կամքէն կախումն

ունեցող որ եւ իցէ բանի վերաբերմամբ, որչափ ալ որ մանուածոյ եւ հեռաւոր ըլլայ այդ կախումը։ Ամենայն պատշաճութեամբ կրնայ ըսուիլ թէ վաճառական մը առաջադրեր կամ կամեցեր է նաւ մը կամ խել մը նաւեր ծովագնացութեամբ հանել, եւ աշխարհի այլ եւ այլ մասերը ուղարկել, թէ եւ այդ արարքին մէջ բուն իսկ իր մասին ինկող գործակատարութիւնը հազիւ տեսանելի կ'ըլլայ։ Իր կամեցողութեան ազդեցութիւնը, բուն իր ուղղակի եւ անձնական ձեռնհասութենէն շատ անդին անցած, եւ ի հեռաւոր վայրս աշխարհի ձգտեալ՝ կ'իշխէ բազմաթիւ անհատից ներգործութեանցը վրայ, որք կախեալ կան իրմէն։

« Հարկ չէ որ », կ'ըսէ արդի մատենագիր մը, ճիշդ այս նիւթիս վրայ լուսած առենն, « այնպէս մտածել թէ կամեցողութիւնը ամէն մարդու ինքիր ֆիզիքական կարողութեանցը վրայ կ'իշխէ միայն։ Որ եւ իցէ զօրութիւն, որուն կրնանք տիրանալ հարստութեամբ կամ աստիճանաւ եւ կամ տաղանդով, այնքան ճշդրտութեամբ կ'ենայ մեր կամքին մէկ գործիքը ձեռնհաս, որչափ որ մեր ձեռքը կամ ոտքը գործիքականութիւն կ'ընէ անոր։ Այն տիրապետողն որ իր անձնատուր գերեաց բանակները պատերազմի կը խաղացընէ, քաղաքներ քանդելու եւ թագաւորութիւններ կործանելու համար, իր մէկ մատը խաղցընելու կամ մէկ դիէն մէկալ դին դառնալու համար ինչպէս որ կամ կը նէ՝ ճիշդ նմին նման կը կամենայ եւ կը գործադրէ այդ դէպքերն։

493. Կամեցողութիւնը նախահայեցողութեան տարր մը ունին իրենց մէջ։

Կամեցողութեանց մէկ ուրիշ նշանն կամ յատկութիւնն ալ, որով որ յամանց մտաւոր հանգամանաց՝ թէպէտ ոչ յամենեցունց՝ կ'որոշուին, այս է՝ որ ատոնք բացարձակ վերաբերութիւն մը ունին ապառնիին, այսինքն է՝ ըլլուելու բանի մը։ — Կամեցում ըսածնիս՝ նոյն իսկ իր բնութեամբը՝ « ապառնական » բան մըն է. ինք իր մէջը, եւ իրրեւ իր էութեանը մէկ մասունքը, նախահայեաց տարր մը կը բովանդակէ. չունի ընդունակութիւն կամ ձեռնհասութիւն դէպ ի յետս ակնարկելու, այլ միշտ դէպ ի յառաջ կը նայի։

Իմացական կամ հասողական ներգործութիւններն իրենք իրենց վրայ դադար կ'առնուն, ճանաչողութեան կամ հմտութեան կերպարանքն առնելնուն պէս, հոն իրենց պաշտօնը կը լմնայ. գիրենք առանձնաբար առնելով՝ եւ ոչ թէ ուրիշ մտաւոր կարողութեանց վերաբերմամբ։ Երբոր դիտութիւն կամ հասողութիւն կոչուելու վիճակը կ'առնուն, անդանօր կը դադարին. յիրաւի՝ ուրիշ զգայմունք-

ներու ծագմանը եւ գործողութեանը առիթ ընծայելով, այլ ինքնին ոչ միայն կատարելագործեալ այլ եւ յաղեցեալ եւ հանգուցեալ կը մնան։

Իսկ կամեցմունք ասանկ չեն, որք՝ բուն իսկ իրենց բնութենէն՝ չեն կրնար իրրեւ չառացեալ եւ յաղեցեալ հանդիպիլ սոսկ ի դէպ գալովնին։ Եթէ ներելի ըլլայ մեզի սա ձեւով ըսել, ատոնք շարունակ ձեռքերնին դէպ ի յառաջ կը ձգեն դեռ եւս գոյութիւն չառած առարկաներու։ Այլով բանիւ՝ միշտ ի տեսութեան ունին ապէ՛ տեղւ ի դէպ գալու բան մը. բանի մը ակնկառոյց են, որ ըլլուելու է, որուն որ կատարումը ի հարկէ ապառնիին մէջ կ'ըլլայ։ Այս որպիսութիւնը կամեցողութեանց մէկ տարրն է, կամ՝ լաւագոյն է ըսել՝ բնականապէս եւ հարկաւորապէս իրենց բնութեանը մէջ կայ, եւ որ ատոնց սեպհական յատկութիւններէն մէկը կը համարուի, որով դժուելի են՝ եթէ ոչ յայլոց՝ գոնէ միայն մտքին խմացական եւ զգայական հանգամանքներէն։

493. Կամեցողութիւնը զանազան աստիճան զօրութեամբ կ'ըլլան։

Կամեցողութեանց մէկ ուրիշ յատկութիւնն ալ կայ, զոր պէտք չէ անտեսանելի անցնել. այսինքն թէ կամեցողութիւնք միշտ մի եւ նոյն աստիճան զօրութեամբ չեն ըլլար։ Անտարակոյս իւրաքանչիւրք գիտակցութիւն ունեցած ըլլալու է սա բանիս վրայ որ կամական կիրառութիւնն կամ ներգործութիւններն երբեմն աւելի մտադիւրագոյն եւ ուժգին կ'ըլլան քան յայլ ժամանակս։ Գիտենք որ այս հասատատութեան դէմ սա առարկութիւնը կրնայ ըլլալ, թէ երբոր կը կամենանք բան մը ընելու, այդ ներգործութիւննիս կամեցում է եւ ոչ ինչ պակաս քան զայն, եւ թէ հարկաւորապէս ամէն պարագայի տակ կամեցումը մի եւ նոյն բան է։ Ճիրաւի անտարակուսելի ճշմարտութիւն է այս, թէ մենք բնաւ երբէք գործ մը չենք ըներ, բայց եթէ կատարեալ կամեցմամբ մը. եւ թէ եթէ երբէք կամական ներգործութիւն մը ի դէպ գայ, ճշմարտապէս եւ կատարելապէս կամեցողութիւն մ'է այն եւ ոչ այլ ինչ, որ ըսել է կամեցողական ներգործութիւնը միշտ մի եւ նոյն բանն է, ցորչափ որ իւր ներքին իսկութիւնը նկատելի է։ Եւ սակայն վստահաբար կրնանք պնդել թէ հակասութիւն մը չկայ այս ըսածնուս մէջ եւս, թէ կամեցմունք այլ եւ այլ աստիճանի ուժգնութեամբ կ'ըլլան։

Բնութեամբ միշտ մի եւ նոյն եղող մտաւոր հանգամանքի մը այլ եւ այլ աստիճաններով ի դէպ գալը միայն կամեցողութեան յատուկ չէ։ Այս նոյն որպիսութիւնը կը տեսնուի մտաւոր ներգործութեանց վրայ ամէն այն դէպքերուն մէջ ուր որ հաճութիւն տալ

կամ հաւատալ կայ։ Այն մեծաւոր հանգամանքն որ ՀԱՒԱՏՔ կամ ՀԱՒԱՏԱԼՆ կ'անուանենք, միշտ մի եւ նոյն է բնութեամբ, այլ ըստ զօրութեան այլ եւ այլ աստիճաններով կ'ըլլայ։ Հաւատքի զգացման մէջ զօրութեան կողմանէ եղող այդ տարբերութիւններն մենք կ'որոշենք այն նոյն դիտակցութեան ձեռամբ, որով որ սոսկ նոյն ինքն զգացումին ի դէպ գալուն վրայ համոզիւն կը ստանանք վաւերական։ Ա՛յլով բանիւ՝ դիտակից ենք մենք եւ կամ կ'ըզգանք որ մեր հաւատքը երբեմն տկար կ'ըլլայ եւ երբեմն զօրաւոր, որ այդ զանազանութիւններն կը բացատրենք սա կերպ բաներով, կարծիք՝ հաւանականութիւն՝ բարձրաստիճան հաւանականութիւն՝ եւ ստուգութիւն։ Ահա սա նոյն կերպով մեր դիտակցութեանը դիմելով՝ մեր ներսիդին զարձած դէպքերն զննած ատեննիս՝ կամեցողութեան նկատմամբ ալ այս եզրակացութեանը պիտի դանք, թէ ժամանակ կ'ըլլայ որ մեր կամեցումներն մեծ ուժգնութիւն կ'ունենան, ժամանակ ալ կ'ըլլայ որ տկարագոյն կ'ըլլան. թէ երբեմն այնչափ [illegible] կ'ըլլայ որ հազիւ կ'որոշուի սոսկ բաղձանքէ մը կամ ըղձութենէ զատ, եւ զժուարաւ կը նշմարուի կամեցողութիւն եղած ըլլալը, մինչդեռ ուրիշ ատեն խիստ որոշ եւ ուժգին կ'ըլլայ։

494. Պատճառք զանազանութեանց զօրութեան կամական ներգործողութեանց։

Կամական ներգործողութեանց ուժգնութեանը մէջ ի դէպ եկող զանազանութեանց ինչ բան ըլլալուն վրայ պարզաբանութիւն մը ըրած կ'ըլլանք, թէ որ մէկ երկու դիտողութիւն ընենք ատոր պատճառներուն վրայ։ Մտքերնիս կամական կարողութեան վրայ տեսնուած ընդարձակ կամ բնածին տարբերութիւններուն վրայ խօսիլ չէ բնաւ. այդ նիւթը առ այժմ մէկ դի կը թողունք, վասն զի եւքը ուրիշ յարմարագոյն պատեհութիւն պիտի ունենանք ատոր վրայ ընդ երկար խօսելու։ Այն աստիճանաց զանազանութիւններն՝ որ կան կամական ներգործողութեան մէջ, զանի բնածին տարբերութիւններէ անկախաբար մեծածելով, այլ եւ այլ պատճառներէ յառաջ կու գան, որոնց երկուքը մասնաւորապէս մտագրութեան արժանի են, — Նախ եւ առաջ, որովհետեւ կամեցողութիւնը միայն այն բաներուն վերաբերեալ կ'ըլլան, որոնք մեր կարողութեան կամ ձեռնհասութեան տակն ըլլալ կը հաւատանք, վասնորոյ մեր կամեցողութեանց զօրութիւնը բնականապէս այդ ունեցած հաւատքնուս զօրութեանը համեմատ կ'ըլլայ։ Արդէն տեսանք որ երբ որ մէկ բանի մը ձեռք բերուելուն վրայ հաւատք չունենանք, այն տեղը ալ կամեցողութիւն չի կրնար ըլլալ. ուստի կը մնակարերենք կանխաբէ, թէ բանի մը վրայ հաւատքէ կողմանէ նուազութիւն որ պատահի, ան նոյն առարկային

նկատմամբ չարժեալ կամական ներգործութիւնն ալ անոր համեմատ անզօր պիտի ըլլայ։ Ըստ այսմ՝ կը գտնենք որ ընդհանրապէս իրողութիւնն ալ ատանկ է, որ երբոր առարկայի մը ձեռքբերութիւնը որոշապար տարակուսելի ըլլայ, կամական ներգործութիւնն ալ, տեսակ մը տարափոխիկ կարկամութեամբ մածեալ, յողդողդ եւ տկար կ'ըլլայ։ Վասնորոյ՝ կրնանք իրրեւ ընդհանուր ճշմարտութիւն մը հաստատել, թէ կամեցողութեանց ուժգնութիւնը՝ գէթ ըստ մասին՝ առջեւնիս եղած առարկային ձեռք բերուելուն հաւանականութեան աստիճանէն կախումն ունի։ Ասով ըսել չենք ուզեր՝ թէ երբոր մէկու մը դէմ խափանարար տարակոյսներ եւ դժուարութիւններ կ'ելլեն, ալ այն տեղն հարկաւորապէս կամեցողութեան ուժգնութիւն տեղի չ'ունենար, քանզի քիչ չի պատահիր որ ատոր հակառակն ըլլայ. այլ ըսկ սա հաստատել կ'ուզենք, թէ այդպիսի տարաբնաւանաց եւ դժուարութեանց բնական բեռնաւորը, ամէն ուրիշ բաներու հաւասարութեան մէջ ընդունելով, կամեցողութեան ուժգնութեանը մէջ լքումն եւ վարանումնք ներմուծանել, եւ զանի ուժաթափ ձգել է։ Եւ ատի է որ սովորական հնարք մը դարձած է այս որ երբոր մէկը միւսին առաջադրութիւնը չարժելու իղձ ունենայ, անոր ընթացքին մէջ դէմն ելլելու խել մը դժուարութիւններ կը ներկայացընէ, եւ իւր առջեւն ունեցած նպատակին հասնելուն անհաւանականութիւնը մէջ կը բերէ եւ կը ջանայ կարելի եղածին չափ զայն մեծցընել։ Եւ թէ որ զգուշութեամբ դիտենք, կը գտնենք որ՝ եթէ միշտ ալ չըլլայ, ընդհանրապէս ճշմարիտ է որ մէկ մարդ մը այնպիսի վհատեցուցիչ զրոյցներու որչափ ականջ կախելու որ ըլլայ, այնչափ իւր ջանացողութիւններն կը տկարանան եւ կը տաքտամին։ Ջանացողութեան նուազութիւն ըսելն ալ կամեցողութեան զօրութեան նուազութիւն ըսել է։

495. Այլ բացատրութիւնք նոյն նիւթին վրայ։

2. Կամեցողութեան զօրութիւնն կախեալ է՝ երկրորդապէս՝ Զգացողութեանց վիճակէն։ Օրինակի աղագաւ՝ թէ որ մասնաւոր առարկայի մը վրայ ունեցած բաղձանքնիս զօրաւոր ըլլայ, եւ թէ որ ատոր դէմ ելլող հակառակամարտ եւ խանգարիչ զգացմունք չծագին, կը տեսնուի որ կամեցումն ալ անոր համեմատ զօրեղ կ'ըլլայ։ Եւ թէ որ՝ այսինչ դէպքին մէջ՝ պատահի որ այդ զօրեղ բաղձանքներն ի պարտապետացութեանց եւս հաւանութիւն եւ օգնականութիւն գըտած ըլլան, յայնժամ ներգործողութեան չարժառիթն ալ չատ աւելի ուժգնութիւն կը գտնէ, եւ կամեցողական որոշման կամ դիտաւորութեան զօրութիւնն ալ ամենայն հաւանականութեամբ կը սատա-

կանոյ նովին համեմատութեամբ։ Եւ թէ որ այնպէս պատահի որ չէ թէ միայն Պարտադրացութեանց միաբանութիւն ըլլայ ընդ. Բազմանա, այլ որ երկուքն ալ զօրաւորագոյն եւ սաստկագոյն տեսակէ ըլլան, ադկէ կրնանք բանաւորապէս կանխատեսել որ կամական ներգործութեան ուժգնութիւնն ալ եւս առաւելագոյն սաստիկ պիտի ըլլայ։

Զգացողութեանց գալով, կ'օգտէ որ համառօտիւ յիշենք հոս, որ ասոնց ուժգնութիւնը այլ եւ այլ պարագաներէ փոփոխութիւններ կ'ընդունի։ Այն կենդանութեան եւ զօրութեան տարբերութիւններն որ առեն առեն աչքերնուս կը հանդիպին, կրնան պատճառեալ ըլլալ մարդոց մէջ ի դէպ եկող կազմակերպութեան բնածին տարբերութիւններէ, ինչպէս որ արդէն նախընթաց գլխուն մէջ, առիթ ունեցանք տեսնելու։ Երբեմն ալ զգացողութեանց ազդուժգնութիւնն ու կենդանութիւնը այնպիսի պատահական պատճառներէ փոփոխութիւններ կ'ընդունի, զորս չենք կարող դիւրութեամբ ցաւորել։ Եւ ի մասնաւորի, առ հասարակ ասոնց ուժգնութիւնը զանազանի մեր ունեցած հմտութեան քանակութեանը եւ որակութեանը համեմատութեամբ, մեծաւ չափով համաձայնելով ճիշդ այն դիրքին կամ կացութեանը, որուն մէջ որ իմացականութիւնը առ ժամն՝ կը գտնուի։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՈՐՈՇՄՈՒՆՔ ԸՆԴ ՄԷՋ ԲԱՂԶԱՆԱՑ ԵՒ ԿԱՄԵՑՈՂՈՒԹԵԱՆՑ

496. *Ընդհանուր դասակարգութեան դէմ երբեմն յառաջ բերուած առարկութիւն մը։*

Ընդհանուր բաժանմանց կամ դասակարգութեանց մտքին հանդամանքներն Իմացողականի, Զգացողականի եւ Կամեցողականի չափակարգելնէս հարկաւորապէս կը հասկըցուի, թէ Կամեցողութիւններն՝ որ երրորդ բաժանմունքէն են, կ'որոշենք ի Բաղձանաց՝ որ

երկրորդին մէջ բովանդակեալ եւ անոր մէկ մասն են։ Ցիշեալ ընդհանուր դասակարգութեան կամ բաժանմունքին ուղղութեանը վրայ, քանի որ ամէն կողմանէ այնքան ճոխ ապացոյցներով հիմնովին հաստատեալ կը գտնենք, բնաւին տարակուսելու տեղիք չէ մնացած եւ երկրայելու թոյլտուութիւն չենք կրնար տալ մենք մեզի։ Այլ չենք կրնար ուրանալ որ մէկ բանի մը կողմանէ, զոր այժմ կը ձեռնարկենք քննութեան ենթարկել, բոլորովին զգացուցիչ եղած չէ։ Մէջ բերելիքնիս այն առարկութիւնն է, որ երբեմն կ'ընեն եւ կը պնդեն վստահաբար՝ թէ, թէպէտ եւ կամեցողութիւնք յատկութեամբ եւ յայտնապէս որոշելի են իմացողութիւններէ, նաեւս չարժուժութիւններէ, սակայն այնքան դիւրութեամբ չեն որոշուիր զգացողութեանց այն մասէն, որ կ'անուանին քաղցած։ Ցիրաւի ոմանք մտածեցած լրջով, անոնք ալ ոչ թէ անշուշտ եւ անզօր զրկի տէր եղողներէն, կամեցողութիւնք եւ քաղցած մի եւ նոյն բանն են ըսեր են. եւ արդիւնքներուն ըստ ինքեան որոշ եւ ուրոյն եւ անկախ ինչութիւն չունենալը բոլորովին հերքեր են։

Որովհետեւ այն ընդհանուր դասակարգութիւնը որ առաջարկած ենք՝ հիմնական բան մըն է, եւ կամքին վրայ ճշմարիտ հմտութիւն ստանալու համար բացարձակապէս եւ էականապէս եւ անսնոտրինելի կերպով հարկաւոր է, կ'արժէ որ ջանադիր ըլլանք՝ ոչ միայն ուղղակի ապացոյցներով զայն հաստատելու, այլ եւ որ եւ իցէ առարկութեան դիմագրաւ լինելու եւ առջեւն առնելու, զորս մարթ է յառաջ բերել՝ թող ըլլայ որ անոնք ուղղակի նոյն իսկ դասակարգութեանը դէմ գայ, ըլլայ ալ որ անոր որ եւ իցէ մասին դէմ բերուի։ Այն առարկութիւնը որ մէջ բերինք, մասնաւոր կարեւորութիւն ունեցող առարկութիւն մըն է. եւ յառաջ կը մտաչինք այնպիսի խուզարկութիւն մը ընծայել անոր, որուն որ իւր կարեւորութիւնը կ'արժանացնէ լինել։ Կարեւոր է կ'ըսենք՝ այս պատճառաւ, որ անհերքայատչէս ճշմարիտ է թէ մեր կամական բնութեան բովանդակ նիւթին վրայ կայացեալ մտութեան մեծ մասը առ կէտս մէջ եղած սխալմունքէն ծագած է։ Եւ սխալմունքը որչափ առեն որ մնայ, մտութիւնն ու չմտութիւնն ալ սիրտ չմերասին այլ յարատեւէ։ Մենք ամենայն վստահութեամբ կը պնդենք, թէ ամենաերեւելի մտքերն անգամ սիրտ վրիպին այս գործոյս մէջ բովանդակեալ ամենակարեւոր հետազօտութիւններն զգացուցիչ վերլուծանի մը բերելու, առանց նախ եւ առաջ կատարելապէս եւ ուղղամիտ այս կէտս հաստատելու, այսինքն թէ՝ Այն մարդոց հանգամանքն որ կ'անուանին քաղցած, բոլորովին զրկեալ քաղցէ։

197. Հաւանական պատճառ բաղձանաց եւ կամեցողութեանց մէկ մէկու հետ շփոթելուն :

Մեր առջեւն ունեցած առարկութեան վրայ հարկ եղած բացատրութիւնները ընելու չափած , կ'արժէ որ ասկից դիտողութիւն ընենք , թէ կամեցողութիւնն ու բաղձողութիւնը իրարու հետ շփոթելու մասին մարդուս վրայ տեսնուած հակամիտութիւնը՝ պարագայիւք մտածելով՝ տարօրինակ բան մը չէ։ Մեզի միշտ դժուարին կու գայ մէկ մէկ զատանել եւ որոշել այն բաներն որ երկար ատեն եւ զօրաւոր կերպով իրարու հետ զուգորդած ենք։ Արդ՝ քաջայայտ է թէ բաղձանք եւ կամեցողութիւնք խիստ սերտիւ միացեալ են իրարու հետ՝ իրրեւ նախորդք եւ հետեւորդք մէկ մէկու։ Նոյն իսկ մեր մտքին կազմակերպութեամբը ասոնք իմիասին կ'ընթանան , եւ մէկ մէկու նախընթացք եւ հետընթացք են միշտ։ Ըսել չենք ուզեր՝ թէ կամական ներգործութիւնք բաղձանաց վրայ հիմնեալ են միայնակ նոյնմէ ի զատ ուրիշ որ եւ իցէ հնարաւոր խարիսխ մը կամ շարժառիթ մը չունենալով կիրառութեան , այլ այս կ'ակնարկենք՝ թէ առներկայապէս ճշմարիտ է որ բազմաթիւ դէպքերուն մէջ եւ թերեւս դէպքերուն յոյժ մեծագոյն մասին մէջ բաղձանքներն են կամեցողութեանց միայնակ նախորդ պատճառներն, (որով ըսել կ'ուզենք միայնակ խարիսխք կամ առիթք կամեցմանց ։) Ի կատարումն սովորական պարտուց կենցաղոյս՝ ի հանապազօրեայ յարմենայն իրս որ վերաբերութիւն ունին մեր ուտելիքին՝ հագնելիքին՝ եւ այլն , անուրանալի բան է որ մենք ընդհանրապէս այն բաներն կ'ընտրենք եւ այն ընտանեաւ կը վարուինք , որք առաւելագոյն իմիւ հաճելի են մեզ եւ որք առաւելագոյն ուժգնութեամբ կը չարժեն մեր բաղձանքներն ։ Այլով բանիւ մեր բաղձանքներն ու կամեցումներն իմիասին կ'ընթանան. մէկը նախընթացաբար , եւ միւսը հետընթացաբար կամ հետեւորդաբար ։ Ահա այս կանոնաւոր յաջորդութենէն է որ (որ ըստ մեծի մասին խիստ շոյտ կամ արագաչարժութեամբ կ'ըլլայ , այնքան որ՝ իրօք՝ հաղիւ հազ միջոց մը կը մնայ յիշելութեան հիմն ըլլալու ,) տակաւ առ տակաւ կ'իյնանք երկուքն իրարու հետ շփոթելու ունակութեան մէջ , եւ վերջապէս այն աստիճան միացուցման ճանաչողութեան մը կամ կարծիքի մը կը հասնինք՝ որպէս թէ իրաւցընէ երկուքին մէջ ամենեւին տարբերութիւն մը եղած չըլլար ։

198. Բաղձանաց ի կամեցողութեանց որոշմունքն հաստատեալ ի գիտակցութենէ :

Մինակ սա դիտողութիւնն ալ ընելով , թէ այս երկու մասնաւոր

հանդամանքներն իրարու հետ շփոթելու մասին մեր ունեցած յիշեալ բնական հակամիտութեան դէմ հարկ է միշտ զգուշութիւն բանեցընել. յառաջ կը մտաչինք քանի մը հետազօտութիւններ ընելու, որոնք մեր ջատագոված որոշմունքը պայծառ յառակութեամբ կը հաստատեն լիովին ։ Եւ հոս բնականապէս սա խնդիրը կ'ելլէ մեր առջեւն , ինչպէս եւ ամէն ուրիշ մտաւոր հանդամանաց նկատմամբ , թէ ի՛նչպէս հմտութիւն կը ստանանք ստոնց երկաքանչիւրին վրայ ալ ։ Եթէ մեր դիտակցութեանը խորհուրդ հարցընենք , որ սկզբնական եւ հեղինակական աղբիւր մ'է հմտութեան , կը գտնենք որ նա որոշապար կ'ընծայէ բաղձանաց առանձինն եւ որոշ գոյութիւն մը , եւ որոշ ու յատկական որպիսութիւն մը ։ Եթէ դարձեալ միւս մասին նկատմամբ խորհուրդ հարցընենք , անոր համար ալ ոչինչ նուազ որոշապար եւ յատակապար սա պատասխանը կ'ընդունինք , թէ կամեցողութիւնք եւս անոնց չափ որոշ եւ յատկական առանձինն գոյութիւն եւ հանդամանքաւորութիւն ունին ։ Իսկ եթէ գիտակցութիւնն մեր , սա երկու բաներուն նկատմամբ ուրոյն ուրոյն կը հաստատէ թէ յատկական եւ որոշ որակութիւններ ունեցող որոշ գոյութիւններ են իրապէս , ուրեմն պիտի չհաստատէ եւ չի կրնար ալ հաստատել թէ այդ երկուքը մի եւ նոյն կամ համանման բաներ են ։ Ա՛յլ ընդհակառակն հարկ կ'ըլլայ համարել թէ երկուքին իրարմէ բոլորովին որիշ զատ զատ բաներ ըլլալուն նկատմամբ վճռահաստատութիւն մըն է այդ ըրածը , թէ եւ ըլլայ որ երբեմնակի խիստ չատ մերձաւորութիւն ունենան մէկմէկու ։

Եւ երբոր այս խուզարկութիւնը փոխադրող գործարութիւններն կը մտածենք , չատ մեծ պատչառութիւն ունի որ մեր գիտակցութեան ներքին վկայութիւնը ամուր բռնենք ու կենանք , եւ ամեն մարդ յորդորենք որ ամենայն մտադրութեամբ անոր այս վճռահաստատութեանը ուշադիր ըլլան ։ Ցոյժ բաղձալի է որ իւրաքանչիւր ոք խնամով եւ զգուշութեամբ խոկայ Բաղձանքին ինչութեանը եւ Կամեցողութեան ինչութեանը վրայ զատ զատ , երբ մեր հանապազօրեայ փորձառութիւնքը առաջի մեր կը ներկայանան այլ եւ այլ հանդամանօք , ինչպէս հրապուրանաց եւ փորձութեան եւ ներգործողութեան կերպարանքներով։ Եւ մանաւանդ այն դէպքերն մանաւանդ մտադրութեան եւ դիտողութեան արժան են , որք ոչ սակաւ կը պատահին , ուր կամեցողութիւնք ի դէպ կու գան եւ ուր մեր դիտաւորութիւնները յառաջ մղել կ'առաջադրենք , միանգամայն արհամարհելով եւ դիմագրաւ լինելով այնպիսի բաղձանքներու որ մի եւ նոյն ժամուն առաջի մեր կան եւ կը մնան , եւ զօրանք կը նուաճենք եւ ուրբ տակ կ'առնենք ։ Միթէ ամէն մարդ այս փորձառութիւնն ունեցած չէ՞ ինք իր վրայ։ Միթէ իւրաքանչիւր ոք երբեմ-

նակի՝ բարձր բարոյական դատողութեան ներքեւ՝ որոշած չէ այնպիսի ընթացք մը վարելու, որ իւր սրտին բաղում սիրալիր խղճերուն եւ խանդիւ տածելի ուժգին եւ սրտառուչ բաղձանաց չնչասպառ չիջուցում մը կ՚ըլլայ։ Արդ՝ ուրեմն՝ թող իւր միտքը բերէ մտաւոր դատողութիւններն ու ներդործութիւնները որ այդպիսի առնուներու մէջ ունեցած է. թող խնամով մտածէ առանց վրայ. չէ՞ որ իւր դիտակցութիւնը, մտածելով պարագայից մէջ ի դէպ եկող երկու բաներուն մէջ՝ ոչ միայն յատակ կերպով մէկ որոշում մը պիտի ցուցընէ, այլ մինչեւ անգամ իրարու հետ նոյն եւ նմանութեան անհնարութիւնն ալ պիտի հաստատէ. անտարակուսելի բան է որ անշուշտ այնպէս պիտի ըլլայ։

499. *Բաղձանք կը տարբերին ի կամեցողութենէն հաստատութեան եւ տեղականութենէն կողմանէ։*

Մէկ մասնաւոր հանգամանք մը կայ, որուն համար մեր դիտողութիւնը վկայութիւն կու տայ, որ կարծենք թէ դիւրաւ եւ յայտնապէս կրնանք ցոյց տալ։ Իւրաքանչիւր ոք զգացած ըլլալու է՝ որ մեր բաղձանքներն մեծաւ չափով հաստատութիւն կամ տեւողականութիւն ունին. եւ որ ասոնք հանգամանքով կ՚որոշուին եւ կը զատուին ի կամեցողութենէն։ Մեր կամեցողութիւններն կարող ենք մեծ արագութեամբ փոխոխելու. եթէ ներելի կ՚ըլլայ ըսել, ի քթթել ակն, կարող ենք փոխոխել զանոնք օրը հազար անգամ, կը գտնենք որ ասոնք իրենց սեպհական ներդործողութեան պարփակին մէջ աքանչելի արագաշարժութիւն՝ դիւրաթեքութիւն մը՝ եւ այլայլութիւն մը կ՚երեւցընեն իրենք իրենց վրայ։ Ասի իրրեւ ընդհանուր հաստատութիւն մը յառաջ կը բերենք, առանց ակնդելու թէ ասոր բացառութիւններ չ՚ըլլար։

Սակայն՝ այս որ յայտնապէս առանձ է կամեցողութեանց համար, միեւնոյն դիւրաշարժութիւնը՝ միեւնոյն դիւրաթոխոխութիւնը չի տեսնուիր մեր բաղձանաց վրայ։ Ցիրաւի կրնանք զանոնք փոխոխել ժամանակէ մը եւս, եւ վերջապէս այնպիսի վիճակի մը բերել՝ զոր կ՚ընդունենք թէ իրենց պատշաճ հանգամանքաւորութիւնն այն ըլլալու է։ Ա՛յլ այնպիսի յամառաշարժութեամբ, իրենց վրայ կատարուելու փոխոխութեանց մէջ այնպէս յամրաքայլ յառաջդնացութեամբ մը, որ բովանդակ գործողութիւնը աւելի բեռնակրական ճգնողութիւն մը կը թուի ըլլալ՝ քան թէ կենդանի եւ ինքնագործ սկզբունքի մը կիրառութիւնը։

Կը հաւատանք որ այս ըրած հաստատութիւններս դիւրըմբռնելի եւ յատակ հասկըցուելու բան մըն է։ Բանատրկեալ մարդ մը կրնայ

վայրկենի մը մէջ եւ առանց ճգնանց զգալ իւր ցանկալի ընտանիքը տեսնելու բաղձանքը։ Կարելի՞ է որ ապաքինել եւ ի տար աշխարհ թախտական եղեալ մէկը իւր հայրենեաց եւ անոր մէջ ունեցած վայելչութեանց քաղցր եւ կարօտակէզ յիշելութիւններն դիւրութեամբ մոռնայ դուրս արտաքսէ։ Իւրաքանչիւր ոք անշուշտ դիտնալու է՝ թէ երբոր իզձ մը խորարմատ հաստատուած ըլլայ իւր սրտին մէջ, որչափ երկարատեւ իւր չարժմունքն ու ձայնը լսելի կ՚ըլլայ անդադար, եւ որչափ դժուարին բան է զայն նուաճելն կամ արմատախիլ ընելը։ Ա՛յլ սակայն բաղձանքի մը մասնաւոր բանի մը վրայ հաստատուելէն եւ դէպ ի հոն վազելէն հարկաւորապէս չի հասկըցուիր թէ կամեցողութիւնն ալ այն նոյն բանին վրայ հաստատուելու եւ դէպ ի հոն չարժելու է։ Կրնայ ըլլալ որ կամքը բոլորովին տարբեր ճամբայ բռնէ, քանի որ այսինչ այնինչ բաղձանքներն դեռ եւս անչարժ հաստատութեամբ կան եւ կը մնան զետեղեալ ի սրտի վրան զի կրնայ ըլլալ որ կամքին որոշումներուն ուղեցոյց ըլլալու ուրիշ բաղձանքներ ի դէպ եկած ըլլան, եւ կամ առաւել եւս բարձրագոյն եւ ազնուագոյն չարժառիթներ ներկայացընող բարոյական առարկաներ մէջ մտած ըլլան։ Որ առնն մարդուս սիրտը կը հեզդանայ՝ կը տարտամի եւ տարակուսութեամբ կը նեղանայ եւ կը դողայ, անդադար կամքը հզօր ուժգնութեամբ եւ անտարտամ աշխուժութեամբ կըրնայ իւր դործին պարապիլ։ Վասն որոյ առանց ամենեւին տարակուսի՝ իրրեւ ընդհանուր ճշմարտութիւն մը՝ կը հաստատենք, թէ այն անչարժութիւնն ու անթեքելի առածգականութիւնը որ շատ անգամ բաղձանաց վրայ կը տեսնուի, կամական կարողութեան վրայ չենք տեսներ։ Իսկ եթէ բաղձանք եւ կամեցողութիւնք մի եւ նոյն բանն եղած ըլլային, չէինք կրնար այս հաստատութիւններն ընել, որոնք՝ կարծենք թէ՝ ընդհանուր փորձառութեան վրայ հիմնեալ են։

500. *Ցաւելեալ ապացուցութիւն այսր որոշման՝ ի լեզուաց։*

Կը թուի թէ կրնանք նաեւս վստահաբար գրուցել, թէ Բաղձանաց եւ Կամեցողութեանց մէջ տեղն եղած որոշմանը լեզուաց գործածութեան կերպն ալ ապացոյց մի է։ Մտածիլ իրողութիւն մըն է այս, որ մարդիկ՝ թէ հասարակ խօսակցութեան մէջ եւ թէ ի գրուածս՝ ընդհանրապէս այնպիսի եղանակաւ մը կը խօսին, որկէ կը հասկըցուի թէ ներքին համոզմամբ կը ճանաչեն որ բաղձանք եւ իղձք կը տարբերին բնութեամբ ի դիտաւորութենէ՝ յառաջադրութենէ եւ յորոշմանէ, եւ որով հետեւ այս որոշմունքն, որ այնքան յայտնի կերպով եւ այնքան յառախաչիկ կը հանդիպի մեր դիտողու-

թեանը, ընդհանրապէս հաստատեալ բան մըն է յամենայն լեզուս, վասնհարար կրնանք ասիկայ հզօր ապացոյց մը համարել այս իրողութեանը, թէ առ հասարակ բոլոր մարդիկ միօրինակ գիտակցութիւն ունին այսպիսի որոշման մը կայուքեանը վրայ։ Այս իրողութիւնը ի դիտողութիւն բերած եւ ազդու բանիւք հաստատած է Բիւռ։ — « Բաղձանք եւ կամեցողութիւնք իրարու հետ մէկ են այս բանիս մէջ, որ երկուքն ալ առարկայ մը ունենալու են, որուն վրայ նախընթաց ըմբռնում մը ունեցած ըլլալու ենք, եւ ուստի երկուքին հետ ալ մտատի մը հասողութիւն ընկերացած ըլլալու է։ այլ զանազան բաներու մէջ ալ կը տարբերին մէկ մէկէ։ Բաղձանաց առարկայ կրնայ ըլլալ որ եւ իցէ բան մը, որուն հետամուտ ըլլալու կը յորդորուինք մեր ախորժակներէն կամ կիրքերէն. որ եւ իցէ դէպք մը, որուն ի դէպ գալը մեզի համար եւ կամ՝ որոց հետ որ համակրութիւն ունինք՝ անոնց համար բարի կը համարինք. կրնամ փափաքիլ ուտելիքի՝ խմելիքի եւ կամ ցաւէ մը հանդիստ գտնելու։ Եւ ասկայն այս ինչ ուտելիքը կամ ըմպելիքը կամք կ'ընեմ, կամ այս հիւանդութենէս ըռնտոնալու կը կամենամ չ'ըսուիր մեր լեզուին մէջ։ Ըսել է թէ հասարակ խօսակցութեան մէջ չյայտնի կը տեսնուի որ բաղձանքն ու կամքը մէկ մէկէ որոշեալ են։

501. Պատուոյ եւ յարգանաց զգացումներէն ալ կը հասկըցուի ասոր որոշմունքը։

Սակաւ ինչ մտածողութեամբ կը տեսնուի եւս որ մեր այս հետազօտած որոշմունքը՝ այլ եւ այլ առիթներու մէջ ուրիշներուն վարմունքին նկատմամբ մեր ներսիդին չարժած պատուոյ եւ յարգանաց զգացումներէն ալ կը հասկըցուի։ Իրողութիւն մըն է այս՝ որ շատ անգամ կը պատահի որ պատիւ եւ յարգանք կ'ընծայենք մէկու մը, այս պատճառաւ որ իւր հակամիտութեանց եւ բաղձանացը դրդմանը յայտնապէս դիմագրութիւն ըրած եւ նուաճած է զանոնք։ Իսկ հասարակ օրինակաւ մը բացատրենք ըսածնիս, այսինքն է հասուստուն գինեվաճառ մը օրինակը մէջ բերելով։ Գինին կը փալփլի գաւաթին մէջ իւր աչքին առջեւը, լեզուն կոկորդը ցամքած վրան կը նայի, եւ սիրտը կը բաբախէ ու կը հառնի, ամենաստուգիկ բաղձանօք փափաքելով որ առնէ բերանն ի վար լեցընէ, խմէ։ Այլ իւր խղճմտանքն նոյնժամայն միւս կողմանէ սոսկալարար ցոյց կու տայ իրեն իւր ընտանեացն ու հայրենեացը եւ Աստուծոյ պահանջմունքներն։ Պահ մը այս ներքին մարտնչմանը դիմանալէն յետոյ՝ կ'առաջադրէ, կը կամենայ, եւ կը դործէ, եւ գետինը ղարնելով այն հրապուրիչ գաւաթը կոր կոր կ'ընէ։ Իրաբանչիւր տեսնող կը ցընծայ այդ գործին վրայ, եւ մեծ պատուով կը նայի գանի կատարող

քայ եւ անյաղթելի կամաւորին վրայ. եւ ասկէ խնդակցութիւնը ոչ թէ այն անձին որուն եռանդուն բաղձանքը յագենալուն վրայ բացատրեալ հաճութիւն մի է, այլ անոր իւր բաղձանացը ներհակ կամեցողութիւն ընելուն եւ այնպէս գործելուն համար է. իւր ներսիդին յարուցեալ պատերազմին մէջ բաղձանքը նուաճուելուն եւ պարտազգացութիւնը, այն մի միայն վճռահատ դատաւորին՝ այսինքն է՝ կամքին վճիռովը յաղթող հանդիսանալուն համար է։

Այս բացատրութեանը վրայ արժան կը համարինք նաեւ Բիւռի մէկ խօսքն ալ յաւելուլ, որ այս նկատմամբ կ'ըսէ։ « Մեր ներդործութիւններուն գալով, կրնանք բաղձալ բան մը՝ զոր չենք կամենար, եւ կամենալ բան մը՝ զոր չենք բաղձար. եւ ոչ այսչափ միայն, այլ կրնանք կամենալ բան մը, որուն դէմ մեծ առելութիւն ունինք. Մարտ մարդ մը մեծ փափաք կ'ունենայ ջուր խմելու, այլ մանաւանդ պատճառաւ մը կ'որոշէ չյագեցընել իր բաղձանքը։ Դատաւոր մը՝ արդարութեան եւ իր պաշտօնին պարտաւորութեանը համար մահուան կը դատապարտէ եղեռնագործ մը, թէ եւ գթութեան եւ կամ մանաւանդ համակրութեան մը համար՝ կը փափաքի որ մարդը ապրի։ Մարդ մը՝ առողջապահութեան համար, կրնայ խմել զզուելի ըմպելիք մը, որուն բնաւ փափաքիկը չի գար, այլ որմէ ստուգիւ կը գարշի։ Ապա ուրեմն՝ բաղձանքը, մինչեւ անգամ երբոր անոր առարկան բուն իսկ մեր ներդործութիւնը կամ գործը եղած ըլլայ, լոկ գրգիռ մըն է կամքին, սակայն կոչում չէ, կրնայ ըլլալ որ միտքը որոշէ կամ առաջադրէ չընել ան բանը, զոր կը ցանկայ ընելու »։

502. Կամեցողութիւնք երբեմն ի դէպ կու գան նկատմամբ յօդուածոյ ներգործութեանց, զորոնք մարդուս միտքը իրեւ մէկ ամբողջութիւն մը կրնայ ըմբռնել։

Մեր կամեցողութիւններն միշտ եզական ներդործութեանց վերաբերեալ չըլլալով, յաճախակի յօդուածոյ ներգործութեանց եւ կամ յօդուածոյ ներգործողութեան հիմնագիծներու կը վերաբերին, կը տեսնուի որ մարդս կարող է մտաւորապէս միութիւն մը տալ խել մը ներգործութիւններու, որոնք մէկմէկու հետեւորդ են յաջորդաբար եւ իրարմէ որոշ բաներ են։ Մէկը, օրինակի համար, ճանապարհորդութիւն մը ընել կը մտածէ. կը քննէ այն ամէն պարագաներն, որոնք կապակցութիւն կամ վերաբերութիւն կրնան ունենալ առաջադրեալ ճանապարհորդութեան հետ, եւ ատոնց ամէնը իմացականութեան այլ եւ այլ գործողութիւններովն՝ իրարու հետ կապակցելով, բոլորը մէկտեղ մէկ տեսութեան մը կ'առնու։ Յայնժամ

այդ յօդուածոյ առարկան կ՚առաջարկուի զգայողութեան , ոչ թէ իւր մասին մասին , այլ իրրեւ մի ամբողջութիւն մը : Անոնց կը յուզին այլ եւ այլ տեսակ բաղձանքներ եւ պարտաւորութիւնք . եւ ասոնց եռուէն կու գայ կամեցողութիւնն : Այս տեսակէն եղող ամէն դէպքերու մէջ մարդուս միտքը կարող է գործելու , եւ իրաւունքի նայելով՝ ընդհանրապէս կը գործէ՝ առաջարկութիւնը բովանդակալէս իւր ամբողջութեամբը նկատելով : Ի դէպ եկող կամեցումը կրնայ ըլլալ որ սորին մէջ յուզեալ բաղձանաց համաձայն գայ կամ չգայ . կրնայ ըլլալ որ բարոյական զգայողութեանց համաձայն եւ բաղձանաց բոլորովին հակառակ գայ . այլ երկու դէպքին մէջ ալ նմանապէս բաղձանքն եւ կամեցողութիւնը իրարմէ որոշ բաներ կ՚ըլլան : Եւ այս տեսութիւնն ճշդիւ կը յայտնուի ոչ միայն քիչ մը առաջ ի մէջ բերեալ դիւնեմոնին արբեցուցիչ գաւաթը դեռինը զարնելու դէպքին , այլ նաեւ իր պարտաւորութեանը համեմատ ամբաստանեալի մը վրայ մահուան վճիռը կարդացող յիշեալ դատաւորին օրինակին : Անտարակոյս՝ դատաւորը գործը իր բովանդակ հանգամանքներովին եւ բոլոր արդիւնքներովը իմիտական տեսութեան կ՚առնու : Իւր իմացականութեանը տեսութեանը մէջ բանը մէկ գործ մըն է , թէպէտեւ զանազան տօրակարգ մասունքներէ բաղկացեալ . եւ իրրեւ մի ամբողջ առաջարկութիւն , որ որոշակի իւր աւջեւը դրուած եւ իւր տնօրինութեանը ենթարկեալ է , մէկ խնդիր մըն է մահու կամ կենաց : Եւ վստահաբար կրնանք հաստատել թէ այսպիսի վճռահատութեանց հասարակ դէպքերու մէջ իւր մտքին ճշմարիտ վիճակն ընդհանրապէս այս կ՚ըլլայ , որ ինքը կը ֆոֆոխէ որ ամբաստանեալը ապրի , այլ կը կոխ որ մեռնի , եւ թէ բաղձանքն ու կամեցումը ասոնց ոչ միայն որոշ են մէկմէկէ , այլ եւ հակառակ են իրարու : Իրաւութիւնն այս է , որ իր ներսիդին երկու կերպ սկզբունք կը դայտնան մէկմէկու ներհակ եւ մէկմէկու հետ մարտնչող . մէկ կողմանէ բաղձանքներն , եւ միւս կողմանէ բարոյական պարտականութեան զգայուններն : Ասոնց երկուքն ալ անմիջական յարակցութիւն կամ մերձաւորութիւն ունին կամքին հետ . այսինքն է՝ ուղղակի ազդեցութիւն ունին անոր վրայ : Բարոյական չարժառիթին համաձայնութեամբ գործած ասոնք , բաղձանքին դէմ գործած կ՚ըլլայ . եւ բաղձանքին դէմ ի դէպ եկող ներգործութիւն մը , թէ մտաւորական ըլլայ եւ թէ մարմնական , չի կրնար լսուիլ որ անոր հետ իսկական նոյնութիւն ունեցած ըլլայ :

503. ԵԹԷ խնդիր եղող որոշմունքը չըլլայ , բարոյականի հիմը խախտած կ՚ըլլայ :

Ուրիշ մէկ կարեւոր կէտ մըն ալ կայ դիտելի այս խնդրոյս հետազօտութեանը մէջ . — Համարենք թէ ընթերցողը ճշմարտապէս կը հաւատայ մեր բնութեան այն մասին գոյութեանը եւ գործնական օգտակարութեանը , զոր այլ եւ այլ անուններով կ՚անուանենք բարոյական զգայողութիւն կամ խղճմտանք : Արդ՝ եթէ խղճմտանքը երբեք արժէք մը ունի , այն ալ այս է՝ որ իրմէ ծնունդ առած պարտաղդացութիւններն կամքին ներգործութեանը չարժառիթք են , եւ առեն առեն կամեցողական ներգործութեան մը հարկաւոր նախորդքը կամ կանխադահանջեալ պայմաններն կ՚ըլլան . եւ մանաւանդ որ առ ապրիորին եղող չարժառիթներն ամբողջական եւ համեմատութեանց եւ կրից ընծայած չարժառիթներէն գերազանցապէս նախապատիւ են , իսկ եթէ կամեցումն ըստ ած բանը եւ անփոփոխապէս իսկական նոյնութիւն ունենար որ եւ իցէ տեսակ բաղձանաց հետ , յայնժամ՝ յայտնի է որ՝ խղճմտանք ըստ ած սկզբունքը կը ջնջուէր , եւ բարոյական չարժառիթներու եւ պարտաղդացութեանց բովանդակ կազմածը ամենասանձանակ՝ ամենասպիտան՝ եւ ամենացնորական բան մը եղած կ՚ըլլար . ասոնք , այդ ենթադրութեամբ , սոսկ իշխանութեան կամ հեղինակութեան երեւոյթ մը պիտի ունեցած ըլլային , առանց որ եւ իցէ գործնական եւ իրական արդիւնքի մը աղբիւր կամ պատճառ ըլլալու : Այնպէս որ ամենայն վստահութեամբ կրնանք հաստատել , թէ այն վարդապետութիւնը որ կը պնդէ թէ կամեցումն ուրիշ բան չէ բայց եթէ բարձրագոյն տեսակէ բաղձանք մը , վերջապէս մեր բովանդակ բարոյական բնութիւնը բնաջինջ կ՚ընէ . եւ ըստ բարոյականի , մարդս անբան անասնոց հետ համահաւասար կը դասակարգէ :

Մենք երբէք չենք դատապարտեր իր բաղձանքը կատարող անասուն մը իրրեւ մեղապարտ , եւ ինչու . վասն զի խղճմտանք չունի , բարոյական զգայողութեան տէր չէ . եւ ի հարկէ իր բաղձանքէն ի զատ ուրիշ հիմն չկայ անոր ներգործութեացը . եւ ուստի երբոր անբանը իր բաղձանացը համեմատ կը գործէ , իր բնութեանը սկզբունքներուն համաձայնութեամբ գործած կ՚ըլլայ միայն , եւ անոնց զօրութիւնը ի գործ դրած : Սակայն՝ թէ եւ սորին կարգի կենդանեաց համար այսպէս ըլլայ բանը , բայց մարդուս համար ստուգիւ ասանկ չէ : Մարդս իր ներսիդին ոչ միայն բաղձանք ունի . այլ բարոյական պարտուց զգայութիւններ ալ . ան կը ճանաչէ ոչ միայն որ ինչ լաւն է , այլ նաեւ որ ինչ արդարն է , եւ եթէ երբէք , որ եւ իցէ ցուցանե-

լի դէպքի մը մէջ, ինքը կը կամի եւ կը դործէ իր բարոյական զդացմանցը համաձայնութեամբ, եւ իր բաղձանացը ընդդիմութեամբ, ապա ուրեմն իր կամեցողութիւններն եւ իր բաղձանքներն էապէս մի եւ նոյն բանը չեն։

504. Օրինակը ի բացատրութիւն հետագոտեալ որոշմանցն։

Կարծենք թէ դործնական շատ օրինակներ կրնայինք բերել հետազոտեալ որոշմանցը լուսաբանելու համար, եւ որոնք ոչ միայն բացատրութիւն են այլ եւ ապացոյց հաստատեալ որոշմանցն իրական դոյութեանը։ Մնողական յարաբերութիւնը, դէթ անոնց որ այդ կացութեանը հետ կցորդ եղող կիրքին զօրութեանը փորձառու եղած են, խնդրարկեալ նիւթերնուս լաւ բացատրութիւն մըն է։ Գորովադութ սիրով սիրեցեալ տղեկը յանցանք մը կամ մեղք մը կը գործէ չարդարացուցանելի, եւ հայրը կը տեսնէ զանի պատժելու։ Ամէն հայր գիտէ թէ այդպիսի դէպքերու մէջ պատիժ տալն ինչպիսի տհաճ տեսարան մը կը յարուցանէ իր ներսիդին։ լուսաւորեալ խղճմտանք մը հիմնարկած պարտադդացութեան հզօր զդացումը զինքը մէկ կողմ քաշելով, եւ ծնողական աղեկիզ գորովոյ բուռն թափը միւս կողմ դինքը ձդելով. եւ չի տեսնուիր թէ ինտոր հնարաւոր կրնայ ըլլալ որ այս յուզմունքը խաղաղի, եւ իր բարոյական բնութիւնը իր գերակայութիւնը պահէ, բայց թէ միայն կամքին ազդու եւ իշխանական ճդտիքը։

Այս տեսութիւնը նահապետին Աբրահամու աքանչելի դէպքին վերածենք, երբ որ Աստուած այնչ Նախախնամական Տեսչութեան անօրինութեամբը՝ իր որդին Իսահակը Մորիայ լեռան անտառներուն մէջ ողջակէզ ընելու կանչուեցաւ։ Մինչ կը համարձակի մէկը ըսելու, թէ երբոր ալեւոր հայրը մէկ ձեռքը իր միածին անմեղ որդւոյն մերկացուցեալ սրտին վրայ դրած եւ միւսովը մահացուցիչ դանակը վեր կը վերցընէր, իր ներսիդին մարտնչումն մը չէր զդար. թէ ամենեւաւնդուն եւ զրեթէ անյաղթելի ըղձիս չէր տենչար իր որդեկին ազատութեանը։ Մինչ իր հայրական գորովը տառնապաւոր բորբոքումն չվառեցուցած իր ներսիդին, եւ իր բոլոր սիրտը չէ՞ր այրեր ու տոչորեր, երբ իր ծնողական բովանդակ սիրոյն ժառանգորդը անուս եւ ամենավտանգ մանկական տիոց պարզութեամբ կը հարցընէր իրեն, «Հայր, ո՞ւր է ոչխար յողջակէզ»։

Բանի որ որդեկին ապահովութեան իղձը վերջին ծայր տառապութեան հասած էր իր ներսիդին, իր ներդործողութեանը վրայ իշխող ուրիշ բարձրագոյն եւ սրբազնագոյն սկզբունքներ կը տիրապետէին, եւ տոնոց վրայ ակնարկելով, կամեցողութեան կարողութիւնը, իր

բոլոր ուժն վրայ բերած, որդիական գորովոյն աղմկայոյզ հեղեղները պատառեց անդին անցաւ, ինչպէս Մովսիսական դաւազանը կարմիր ծովու ալեծուփ ջուրերը բաժնելով ճանապարհ հորդեց յաղթողաբար։

505. Այլ օրինակ ի բացայայտութիւն ապացուցուածեան։

Ասոր նման օրինակներու շատ ուրիշ տեղեր ալ կը պատահինք թէ սրբազան եւ թէ արտաքին պատմութեան մէջ. եւ մասնաւորապէս Հռովմայ հնախօսութեանց մէջ։ Հռովմայեցւոց պատմութեան վերածանողը կը յիշէ՝ որ երբոր Լուսիոս Ծուխիոս Բրուտոսի որդիքը դաւաճանութիւն դործելին ընդդէմ Հռովմէական հասարակապետութեան, եւ ի մահ պատասխանատեցան, հայրերնին, որ յայնժամ կառավարութեան դլուխն էր, պարտական եղաւ մահավճռոյն գործադրութեանը վերատեսուչ հանդիսատես դտնուելու։ Եւ ով կը տեսնէ թէ ահեղ մարտ եւ պատերազմ մը չյուղեցաւ անշուշտ այդ ազնուական հօր եւ հայրենասէր պաշտօնատար Հռովմէականին հոգւոյն մէջ։ Պատմադիրը կը ծանուցանէ թէ անոր դէմքին վրայ ակներեւ կը տեսնուէր իր հոգւոյն խռովութիւնը, երբ իր աչքին առջեւ կը կատարուէր մահացուցման զարհուրելի գործողութիւնը։ Բայց թէ որ բաղձանքն ու կամեցողութիւնը մի եւ նոյն բան են, ուստի՝ կրնար ծագիլ այսպիսի մարտնչումն իր ներսիդին։

Ասկէ ոչինչ նուազ ազդուական եւ սրտառուչ դէպք է Վիրդինիոսի ինք իր ձեռքովը իր ամենասիրելի դուստրը սպաննելը. երբոր տեսաւ որ ամենահզոր դատաւորաց մէկուն ձեռամբ նենգաւ այնպիսի կերպով մը տիրապետանելէ էր որ իր սիրեցեալ դուստրը անձառելի վատահամբաւութեան մը ենթարկեալ կը գտնուէր անխուսափելի կերպով, մատործի դանակ մը յափշտակելն ու զաւկին սիրտը խրելն մէկէն ըրաւ։ Եւ միթէ կարելի է մեզ ըսել, առանց բանդագուշանաց, թէ այդ գորովոյն հայրը իր այնչափ չերմ սիրով սիրած զաւկին մահուանը կը փափաքէր։ Այն դէպքին բովանդակ պատմութիւնը կը ցուցընէ թէ Վիրդինիոս ծնողական սրբազան սիրոյ ամենայն սաստկութեամբ յանչախս կը սիրէր իր աղջիկը եւ բոլոր հոգին անոր վրայ հաստատուած էր։ Այլ այդ քաջամիտի եւ իր զդացմանցը անտանելի եղեռնագործութիւնը դործեց, անոր համար որ չէր կրնար իր աղջիկը այն իր վրայ գալու զարհուրելի նախատինքէն ուրիշ կերպով ազատել։

506. Ապացոյցք մարդկային կազմակերպութեանը մէջ եղող քանի մը իրողութիւններէ :

Մեր ձեռնարկութեան այս կէտին որ հասեր ենք, հինգ արժան կը համարինք մեր մտաւոր կազմութեան մէջ եղող հետաքրքրական իրողութիւն մը մէջ բերել, որն որ կը թուի թէ վերջնական եւ վճռական լուծում մը կու տայ խնդիրին : Զրուցելու իրողութիւններս այս է, թէ երբոր բարոյական պատասխանատուութեան եւ կամքնոս կան բաղձանքի առարկայ եղող բան մը ձեռք կը բերենք, միշտ՝ նոյն իսկ մեր բնութեան կազմութեան բերմունքէն՝ մէկ հաճութեան զգացում մը կ'ունենանք, այլով բանիւ՝ ներքնապէս երջանկութիւն մը կ'զգանք մեր հոգւոյն մէջ : Երբոր այնինչ դէպքին մէջ այս երկու դրդիչ մտաւոր տարերքներուն, այսինքն է՝ բաղձանաց եւ պատասխանատուութեանց մէկը յագենայ եւ մեւսը չյագենայ, ճշմարիտ որ ձախող կողմը ի դէպ եկող ցաւալի զգացումը՝ մեւս յաջող կողմը եղող հաճոյական զգացման հակակշիռ կրնայ գալ եւ ծանրակշռել եւս. այնքան որ չենք կրնար ամէն առեն հաճութեան զգացումին մէկ որոշ դիտակցութիւնը ունենալ : Ի վերայ այսր ամենայնի այս իրողութիւնը, լուրջ քննութեամբ կը տեսնուի որ մեր փոխարարնած այն կարեւոր հոգեբանական ճշմարտութիւնը կատարելապէս կը հաստատէ :

Արդ այս տեսութիւնը մերձեցընենք վերի յօդուածներուն մէջ յառաջ բերուած դէպքերէն ամենը. դատապարտեալին վրայ մահուան վճիռ կարդացող դատաւորին, Աբրահամու երբոր իւր որդին Իսահակը զոհագործելու վրայ էր. Բրուտոսի որ տնօրէն նռատաւ իւր որդուցը մահացուցման գործադրութեանը. Վիրգինիոսի՝ երբոր դաշոյնը կը զարնէր իր աղջկանը կուրծքին, եւ որ եւ իցէ այս տեսակէն եղող օրինակներու :

Առաջին բանն որ դիտելու ենք այս օրինակներուն մէջ, այս է որ բարոյական զգացումին կամ խղճմտանքին կը հաւանէր իրենց ըրածին, այսինքն է բարոյական հաւանութեան այն հաճոյական զգացումը ունեցան, որ միշտ եւ հարկաւորապէս հետեւորդ է բարի խղճմտանքով կատարուած գործի մը : Արդ՝ եթէ բաղձանքն ու կատարեալ գործողութիւնը մի եւ նոյն բանն է ըսենք, ադիկ կը հետեւի որ առանք ոչ միայն գործելն իրենց պարտ համարած բաներնին ըրած եղան, այլ նաեւ իրենց ֆոֆոֆ բաներն կատարած եղան, իրենց ոչ միայն պարտաղդացութիւնը յագեցուցած եղան, այլ նաեւ իրենց բաղձալական զգացումներն ալ :

Հետեւաբար արդէն ի դէպ եկած երջանկութեան վրայ աստիճան

մը երջանկութիւն ալ պէտք է յաւելուլ՝ որ բնականապէս կը ծագի բաղձանաց յագեցումէն, եւ ոչ այլեւս միայն. այլ տրամութեան առնայն ակունքը (քանզի յայտնի է թէ ուր որ արդարութիւն գործելն մեր բաղձանաց հետ համաձայն կու գայ, հոն տրամութիւն ըսուած բանը չի կրնար ըլլալ) բոլորովին դադրած ըլլալու են, եւ գլխովին տարագրեալ : Եւ ուստի այս անձինքը, փոխանակ ցաւօք հեծելու եւ խարին կարեկցութեան առարկաներ ըլլալու, ոչ միայն բոլորովին խաղաղ եւ հանդարտ կեցած ըլլալու են, այլ եւ գերազանց տարիճանաւ երջանիկ : Սիրելի զաւկի մը սիրտը դաշոյն մը մխելը, այնպիսի պարագաներու մէջ, փառաւոր զբօսանք մը եղած պիտի ըլլար : Փոխանակ արտասուք թափելու՝ հրճուանաց ցոյցեր պիտի ընէին. վասն զի առաքինագործութիւնն ու իրենց բաղձանաց կատարումը երկուքը մէկն ու միեւնոյն առթով վայելած պիտի ըլլային :

Սակայն՝ հարկ չէ ըսել, թէ այս տեսութիւնը բոլորովին հակառակ է իրողութեանց : Եւ ոչ այլեւս միայն. սոսկ զղայքը անգամ կը բերէ մարդկային բնութեան : Եւ չենք վարանիր պընդելու, քանի որ առջեւնիս ունինք վերոյիշեալ եղելութիւններն եւ անոնց նմանները, թէ այն փիլիսոփայութիւնն որ բաղձանքն ու կամեցողութիւնը մի եւ նոյն բանն են կ'ըսէ, երբէք չէ մեկնած եւ բնաւին չի կրնար մեկնել այն բարոյական երեւոյթներն որ մարդկային բնութեան վրայ շարունակ կ'երեւնան :

507. Այն յանդիմանութեանց վրայ որ Գերագոյն էակը կու տայ իր սիրելիներուն :

Մէկ կէտ մըն ալ կը մնայ հետազօտութեան : — Մեր ամենաբարի Արարչին իր արարածներուն գործադրած աստուածային Տնօրէնութեան արարքներն երբոր կը դիտենք, բոլոր աեսածներնիս այս մեր քննած նիւթին հաստատութիւն կու տան երեւելապէս : Սուրբ գրոց մէջ ամէն տեղ կը տեսնենք աբանչելի բացատրութիւններ որք անոր ամէնէն ղօրաւոր սէրը կ'արտայայտեն իր արարածներուն վրայ, քանի որ նոյն աուննն հարկադրեալ է իր յանդիմանութիւններովն ու խրատներովը զանոնք պատուհասելու : Հին կտակարանն լեցուն է սիրալիր դիմութեան գործողից խօսքերով, Իսրայելացւոց նախնի եկեղեցւոյն ուղղուած : « Անուշ եւ մեծցուց զանոնք զաւկներու պէս » : « Ինչպես ու իր աչքին բիբին պէս պահեց » : Անոնց ապստամբած աուեններն անձատելի գորովով կը կանչէ անոնց : « Քեզ ինչպէս տամ՝ ով Եփրեմ, քեզ ի՞նչպէս յանձնեմ՝ ով Իսրայէլ. քեզ ինտո՛ր Ադմայի պէս ընեմ, քեզ ինտո՛ր Սեբոյիմի պէս դնեմ. իմ սիրտս ներսիդիս կը խռովի, կարեկցութիւններս ալ միանգամայն կը բռնկին » : Բայց թէպետեւ կը սիրէր զանոնք հայրական ամենաջերմ գորովով, սակայն

իր ամենասուրբ բնութեան յատկանական սկզբունքներն կը հարկադրէին զինքը որ իր բարեսիրութիւնը իր արդարութեան օրինաց համաձայնութեամբ ի կիր արկանէ։ Որ աստեն որ իր ժողովուրդը կ'ապստամբէին եւ իր յորդորանացը չէին անսար, ահեղ պատիժներով կը պատուհասէր զանոնք։ Կը հեղուր Իսրայէլի վրայ իր սաստիկ ցասումն ու սրտմտութիւնը, մարտ եւ պատերազմ կը յուզէր անոր դէմ, եւ հրաբորբոք այրմամբ կը տոչորէր զանոնք չուրջանակի։ Սակայն, թէպէտեւ իր ժողովրդեան աւերմունքն ու կործանումը եւ տառապանքը կը վճռէր իր կամեցողութեամբը եւ կը դործադրէր վասն զի կ'ըսէ, «Ո՞վ մատնեց Յակոբը յափշտակութեան, ու Իսրայէլը կողոպտիչներուն, չէ՞ որ Տէրը»։ չենք կրնար ըսել թէ ընդ՞ դէմ աստ բաներն ընել. վասն զի հին Կտակարանին ամէն բացատրութիւնները կը հաստատեն թէ մեծապէս կը վշտանար աստոնց համար։

Եւ ո՛վ չի յիշեր մեր Փրկչին այն սրտառուչ խօսքը որ Սուրբ Քաղքին վրայ ըսաւ, «Ով երուսաղէ՛մ, երուսաղէ՛մ, որ մարգարէները կը սպանէիր, ու քեզի ղրկուածները կը քարկոծէիր»։ Եւ սակայն չանցած Որդւոյ մարդոյ Նշանը երեւցաւ երկինքի մէջ. արեգակն ալ լուսինը խաւարեցան, երկիրը ողբ ու կոծ առաւ, սով, սրածութիւն եւ դառնաչարժ սոսկում ամենքին համաստաւած։ այն հրաշագեղ եւ սիրեցեալ տաճարէն քար մը քարի վրայ չմնաց. եւ բովանդակ Երուսաղէմ, ամենայն աշխարհի բերկրութիւնը, արեան հեղեղներով ողողեցաւ, եւ հրաժարակ սպառեցաւ։ — Ո՛չ թէ մեր Փրկիչը ալ չէր սիրեր զայն, եւ կամ անոր աղէկութեանը չէր ցանկար, այլ վասն զի անոր անօրէնութեան չափը լեցուած էր, եւ յատկանական արդարութեան սկզբունքներն կը հարկադրէին զինքը կռնչը- եւ գործադրելու այնպիսի պատուհաս մը, զոր այնպիսի անհուն բարեսիրութեան տէր էակ մը բնաւ ամենեւին չէր կրնար բաղձալ տեսնելու։ Հիմայ ալ չի՞ բաղձար որ ամէն մեղաւոր դառնայ եւ փրկուի, մանաւանդ թէ չ'աղաչեր հաւաստեաւ։ Եւ երբ անզղջ մեղաւորները խստիւ կը պատժէ, միթէ իր սիրոյն դադրելո՞ն է, թէ վասն զի անխոտոր արդարութիւնը զայն կը պահանջէ։

Այս նիւթիս վրայ չենք կրնար չյաւելուլ, ամենայն անկեղծութեամբ, թէ ճշմարիտ Փիլիսոփայութիւնը կը պահանջէ որ Աստուածաշունչ Մատեանն ինչպէս որ է այնպէս հասկըցուի, իւր բացայայտ իմաստովը, ինտոր որ կրնայ մէկ անուս ընթերցող մը միտք առնել։ Արդ՝ ճշդութապէս եւ ամենայն հաստատութեամբ ճշմարիտ է, ինչպէս որ Սուրբ Գրեանք կը սորվեցնեն մեզի, թէ մարդս ըստ պատկերի Արարչին իւրոյ ստեղծագործեալ է։ Եւ ինչպէս որ մարդուս համար նոյնպէս եւ Աստուծոյ համար ճշմարիտ է, թէ իր բնութեանը մէջ այնպիսի տարերքներ կան, որոնցմով պէտք կ'ըլլայ իրեն երբեմն

նակի որոշել կամ կամենալ այն բանն որ ինքը չի բաղձար։ Աստուծոյ համար ճշմարիտ չէ եւ չի կրնար ըլլալ, թէ երբէք կը ցնծայ պատիժ տալ արարածոց, թէպէտեւ մեղանչողաց յանդուգնութիւնը եւ անզղջութիւնը շատ անգամ կը հարկադրէ զինքը կռնչալ անոնց պատուհասը։ Ինչ եւ իցէ կերեւայ որ ըլլայ՝ պատուհաս եւ թշուառութիւն բերելու ըղձալը կամ բաղձալը, բառը իր սկզբնական ճշդիւ դրիւս նշանակութեամբը առնելով, չար էակի մը գործ է, ոչ թէ բարեվերջին աստիճան ամբարշտութիւն է այս նիւթիս վրայ ամենազօրս դերագոյն էութեան յաճախակի կրկնած այն սրտառուչ բացատրութիւններն ծռելու փորձ փորձելը։ «Ես կենդանի եմ՝ կ'ըսէ Տէր Եհովան, որ ամբարշտին մեռնիլը չեմ ուզեր. հապա որ ամբարիշտը իր ճամբայէն դառնայ ու ապրի»։

508. Առարկութիւն թէ այս տեսութիւնը հակասութեան կը տանի։

Թէ բաւական կարեւորութիւն տալինք, կրնայինք հոս քննութեան առնուլ քանի մը առարկութիւններ, գլխաւորապէս բառական տեսակէտ, որոնցմէ թերեւս բառական կ'ըլլայ գիտցուցութեան բերել մէկ հատ մը միայն, իբրեւ օրինակ մեւանոնց, ենթադրելով թէ ամէն բաղձողական ներգործութիւն նախապատրաստութիւն մը կամ ընտրութիւն մը ընել ըսել է, եւ դարձեալ մէջ բերելով՝ իբրեւ սահմանումն՝ թէ կամեցումն է ներգործութիւն կամ գործողութիւն ինչ ընտրողական, ան աստեն դէմերնիս կ'ելլէ այս բացայայտ հակասութիւնը՝ թէ, եթէ երբէք բաղձանաց հակառակ կամեցումն կամ բաղձողական ներգործութեան ներհական կամեցողական ներգործութիւն կ'ըլլայ, ըսել է որ ան աստեն կ'ընտրենք զոր չենք ընտրեր, եւայլն։ Այս առարկութիւնը, որ թերեւս ըստ կարծեաց ունանց հասմզական երեւոյթ մը ունենայ, սակայ ինչ քննութեամբ բառական իմաստակութեան մը կը վերածի, եւ իմաստակութիւնը ի ցոյց բերելուն պէս, ինքնիրեն կ'անհետանայ կը կորնչի։

Ամենուն դիտցած բանն է որ լեզուաց անկատարութեանը պատճառաւ երբեմնակի մի եւ նոյն անունը կու տանք կամ մի եւ նոյն բառը կը դործածենք թէ բնութեամբ եւ թէ յարաբերութեամբ մէկմէկ տարբեր բաներու։ Արդ՝ անտարակոյս իրաւ է որ ընտրել եւ ընտրութիւն բառերը անխտրաբար կրնան դործածուիլ, ըստ կիրառութեան լեզուի, թէ բաղձանքի համար եւ թէ կամեցողութեան համար. բայց ոչկեց չի հետեւիր եւ ճշմարիտ չէ թէ աստոնք մեր բնութեան այն երկու մասերուն համար գործածած աստիճանաբար երկու պարագաներուն մէջ ալ միշտ մի եւ նոյն իմաստով կը գործածենք զանոնք։ Ընտրութիւն բառը երբեմն բաղձանքի մտոք կը գործա-

ծննք. եւ երբեմն ալ կամեցողութեան նշանակութիւնով. իսկ երկու առթով ալ գործածած առնենիս մասնաւոր առումն մը իմանալու ենք, երբոր բաղձալու մտօք է բառին գործածութիւնը, ան առեն կը նշանակէ մեր մտաց տպելուը բերուած խել մը բաղձալի առարկաներէն մէկ բաղձալին ընտրել՝ իբրեւ նախապատրաստութիւն զայլս. եւ այս մասնաւոր բաղձալի առարկային կամ բաղձանքին համար ծը ընդունինք այս է կ'ըսենք։ Նմանապէս երբոր կամելու մտօք է բառին գործածութիւնը, կը նշանակէ թէ քանի մը կերով կամեցողական առարկաներ ներկայացեալ կան մեր տեսութեան առջեւը, եւ ատոնց մէջէն մէկ հատը միւսներէն աւելի ընտրելով, անոր նկատմամբ ընտրութիւննիս այս է կ'ըսենք, միտանակ այս կը կամիմ ըսելու։ Ըսել է թէ ընտրութիւն բառին նշանակութիւնը իրապէս բոլորովին փոխուած կ'ըլլայ։ Ուրեմն չեմ բաղձար կամ չեմ ուզեր բայց կը կամիմ ըսած առնենիս, բաղձալ եւ կամիլ բառերը ճշդութապէս ինչ նշանակութիւններ որ կու տան, նոյն տարբեր եւ որոշ նշանակութիւններով գործածուած են ընտրել եւ ընտրութիւն բառերը այս յիշեալ պարագաներուն մէջ. եւ վերի պարագային մէջ ընտրելը բաղձալ կը նշանակէ եւ վարինին մէջ՝ տարբեր իմաստով՝ կամենալ կը նշանակէ։ Հետեւապէս երբոր մէկմէկու ներհակ բաղձանք մը եւ կամեցում մը բացատրելու համար չեմ ուզեր բայց կը կամիմ որ կ'ըսենք, այդ իմաստը՝ ընտրութիւն բառը միւսներուն տեղը փոխանակելով՝ կ'ընտրեմ բայց չեմ ընտրերի չենք կրնար չրջել, եւ մէկ իմաստի մը մէջ երկու բոլորովին տարբեր գործողութիւններ ցուցնելու համար մի եւ նոյն բառը գործածելը լեզուի օրինաց դէմ մեզանչել է։

509. *Լօքայ եւ ուրիշներուն կարծիքը այս նիւթի վրայ։*

Այս գլուխը կը վերջացընենք ծանուցանելով թէ մեր փաստաբանած որոշումնքը շատ կամ քիչ յստակութեամբ ճանչցած եւ հաստատած են քանի մը մտաւորականք, որոնց կարծիքը՝ երկարատեւ եւ հաստուն մտածողութեամբ մատուցեալ ըլլալուն համար՝ խիստ մեծ կարեւորութիւն ունի. մասնաւորապէս Մաքինդոշ, Բիտ, Կուսս, Սդիւարտ, Պօքշամփէր եւ այլք։ Սառնցմէ առաջ Լօք իմաստէրն եւս նոյն կարծիքն հաստատած է հետեւեալ բանիւք, զոր կ'ընծայենք ի դիտողութիւն ընթերցողաց։ — « Կը գտնեմ որ կամքը շատ անգամ խել մը կիրքերու հետ շփոթեր են, մասնաւորապէս բաղձանաց հետ, եւ մէկը միւսին տեղը դրեր են. եւ այն ալ այնպիսի մարդիկ, որոնց տարօրինակ պիտի թուէր որ ուրիշները կարծեն իրենց համար թէ իրենք շատ որոշ գաղափար ունեցած չեն քննած բաներ-

նուն վրայ, եւ թէ շատ յստակ կերպով ճառած չեն զանոնք։ Այս բանը, կարծեմ թէ քիչ առիթ տուած չէ մթութեան եւ սխալանաց այս նիւթիս մէջ. եւ ուստի որչափ որ հնարաւոր է զգուշանալու է ադիկ։ Քանզի երբոր մէկը իր մտածութիւնը դէպ ի ներքս իր մտքին մէջ անցած գործուածքներուն դարձընէ կամեցողութիւն մը ըրած ատեն, պիտի տեսնէ որ կամքը կամ կամեցողութեան կարողութիւնը ուրիշ բանի մը հետ գործ չունի, բայց եթէ միայն մտաց այն մասնաւոր առաջադրութեանը կը պարապի, որով որ, տակ մէկ խորհրդոյ ներգործութեամբ մը, մարդուս միտքը կը ձգնի սկզբնաւորութիւն կամ շարունակութիւն եւ կամ դադարումն տալու մէկ ներգործութեան մը, զոր ինքն իր կարողութեանը ներքեւ կը ճանաչէ։ Այս բանս, եթէ աղէկ միտք առնուի, բացայայտ կը ցուցընէ որ կամքը կատարելապէս որոշ եւ զատ բան մընէ բաղձանքէն տարբեր, որն որ նոյն իսկ կամական ներգործութեան մը միջոցին կրնայ ուրիշ կողմ մը մղել զմեզ կամքին զմեզ վարած ճամբուն հակառակ »։

Միւսդէպ, ինտոր որ արդէն նշանակած ենք, սոյն կարծիքն է։ Այս հռչակաւոր եւ ամենաղդայլ մտաենադիրը, որուն պընդած բանը միշտ շատ մեծ արժէք ունի, հետեւեալ խօսքը կը զրուցէ այս նիւթիս վրայ։ « Մտաւոր հանգամանք մը կայ կատարելապէս որոշ եւ տարբեր ԿԱՄԵՑՈՂՈՒԹԵԱՆ թէ կարողութենէն եւ թէ ներգործութենէն, որոնց հետ որ շատ անգամ չփոթուած են, եւ որոնց որոշիչ յատկութիւններն արժան է որ բացատրենք։ Կամ հանգամանքս տիրապէս կ'անուանի ԲԱՂՁԱՆՔ »։

ՄԱՄԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՕՐԵՆՔ ԴԱՄԱՅ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՕՐԷՆՔ ԿԱՄԱՑ ԻՄԱՑԵԱԼ ԾՆՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆՈՒԹԵՆԷ ՕՐԻՆԱՑ

510. Նախընթաց գլուխներն նկատելի են իբրեւ պատրաստութիւն հետագային:

Մարդկային հոգեղէն բնութեան երրորդ կամ կամական բաժնի այս Առաջին մասին մէջ յառաջ բերուած հետազօտութիւններն կանքին Ընդհանուր բնութեանը վրայ եղան: Մեծ կարեւորութիւն ունէր այնպիսի ընդհանուր տեսութիւն մը ունենալն: Այսուհետեւ գալու նրբագոյն խնդիրներն, որ խիստ երկարատեւ վիճից եւ պայքարաց նիւթեր են եղած, դեռ հետազօտելու չպարապած, հարկաւոր էր որ բոլոր բանը աչքերնուս առջեւ պատկերացընէինք եւ գլխաւոր կէտերն որոշ եւ պայծառ տեսութեան բերէինք. թէպէտեւ ի հարկէ սոսկական պարտականք եղանք քանի մը կրկնութիւններ ընելու առաջին եւ երկրորդ բաժանմանց մէջ յիշեալ քանի մը ծանօթութիւններ դարձեալ մէջ բերելով, ինչպէս էին Մտքին երրեակ բաժանմանէ այն է ըստ Իմացականութեան ըստ Զգացականութեան եւ ըստ Կամականութեան հետազօտելի ըլլալուն ճշմարտութիւնը, եւ առանց նմանները: Խիստ կարեւոր կը թուէին այս մեր նախընթաց քննութիւններն մանաւորապէս յատակ ապացուցութեամբ հաստատելու համար Բաղձանաց եւ Կամեցողութեան մէջտեղն եղած որոշումը, որուն վրայ աղօտ գաղափար ունենալն բաղմաթիւ հոգեբանական մեծամեծ սխալանաց առաջնորդած է զմարդիկ: Եւ միայն այսչափով, այսինքն Կամքին ուրիշ մեծամեծ մտաւոր կարողութիւններէ ունեցած զատականութիւնը հետաքննելով ալ չէր լմննար. հարկը կը պահանջէր նաեւս որ յատկապէս կամքին որոշութիւններն եղող եւ անոր որոշ եւ յատկական բնութիւնը կամ ինչութիւնը բացատրող եւ ի յայտ բերող քանի քանի բաներ համառօտակի յառաջ բերէինք: Կը հաւատանք որ մեր յառաջ բերած խուզարկութիւններն ու փաստաբանութիւններն հետազօտեալ կարեւոր կէտերուն վրայ յատակ եւ անյողդողդ գաղափար մը վերջա-

նողաց մտքին մէջ տպաւորելու ծառայած ըլլան: Բաղձալի է մեզ որ վերծանողը դիտնան թէ մեր կրկնաբանութեանց եւ երկարաբանութեանց չափերուն պատճառն այս է, որ հետազօտեալ նիւթերուն ամէնքն ալ իրարու հետ մեծ կապակցութիւն ունենալով, կարելի չ'ըլլար մէկուն վրայ խօսիլ առանց այլոց վրայ վերադիտութիւններ ընելու. եւ մինչեւ որ այսինչ բաներուն վրայ ըստ արժանւոյն չճառուի, ուրիշ գլխաւոր կէտերու անցնելու ճամբան պատրաստուած չ'ըլլար: Ըստ այսմ այս անցեալ Առաջին Մասին մէջ յառաջ բերուած վարդապետութիւններն եւ սկզբունքներն, զորոնք քիչ շատ լուսաբանեցինք եւ հաստատեցինք, ներածութիւն են յետ այսր հետազօտելի այն երեք կարգ մէկմէկէ որոշ տեսութեանց, որք ոչ միայն ինքնին խիստ հետաքրքրական նիւթեր են, այլ եւ գործնականապէս չատ մեծ կարեւորութիւն ունին, եւ ասոնք են. ՕՐԷՆՔ՝ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ եւ ՁՕՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՑ: Եւ այժմ այս երեք գլխաւոր ճիւղերն ըստ կարգի հետազօտելու սիրոյ պարապինք:

511. Ձեռնարկեալ նիւթոց կարեւորութեանը վրայ:

Այս երեք կարգ նիւթերուն, մանաւանդ կամքին Օրինացը ու Ազատութեանը չափ մտազրութեան արժանի հետաքրքրական խընդիրներ քիչ կը գտնուին. այնպէս որ իրաւացի կը թուի մեզի ընթերցողաց ուշի ուշով եւ արդարացի մտազրութիւնը պահանջել ձեռնարկեալ հետազօտութեանց. ասոր հետ մէկտեղ այս եւս յիշելով՝ ըստ պատմագրական ստուգութեանց՝ որ ասոնց չափ ալ կարծեաց տարբերութեան ենթակայ եղող նիւթ քիչ կը տեսնուի փիլիսոփայական խուզարկութեանց մէջ: Այս եւս կը յաւելունք պրուցել, որ մարդկային պատասխանատուութեան հիմանցը այնքան մերձ կցորդութիւն ունեցող այս երեւելի նիւթոց կարեւորութիւնն ու հետաքրքրականութիւնը ոչ միայն տեսական հայեցողութեան կողմանէ է, ըստ ինքեանց մանուածոյ եւ դժուարալուծանելի խնդիրներ ըլլալնուն պատճառաւ, այլ մանաւանդ գործնական արդեանց կողմանէ է երեւելի չափով: Օրինակի աղագաւ՝ եթէ մարդ մը այս կարծիքն ընդունելու ըլլայ, թէ կամքի ազատութիւն ըսուած բան չկայ, եւ թէ մարդիկ անդիմադրելի ճակատագրի մը ենթականերն են, ատոր հետեւանքն ընդհանրապէս այս կ'ըլլայ՝ որ իր վարմունքն այն իր ընդունած կարծիքին կամ հաւատքին նմանօրինակ կ'ըլլայ: Միայն մեկնութիւն մը տալով Սոդոմնի այն խօսքին, թէ «ժամանակ ու դիպուած կը պատահի ամենուն», այդպիսի անձինք բախտին ալեացը կը յանձնեն ինքզինքնին, առանց ամենեւին նկատելու թէ հովերն ու ջուրերը ո՛ւր պիտի հասցընեն զիրենք վերջապէս, բարիի

թէ չարի, փառաց թէ անարդանաց։ Հոդ չէ ինչ որ ըլլայ, կ'ըսեն առանկներն, վասն զի ամէնը բարեդադոյն իշխանութենէ մը տնօրինեալ է. եւ դլխովին ասպարիսն եւ յանդգնական գործ է՝ մեզի պէս սակ որդերու՝ ճամբայ ցոյց տալ անհուն էին։ Աստնց կարծեացը նայելով՝ ոչ ամենանուրբ շրջահայեցութիւններն, ոչ քրտնաջան աշխատութիւններն, ոչ անյագթելի հաստատամտութիւնն եւ ոչ ուրիշ մէկ բան մը բնաւին ազդեցութիւն մը չեն ըներ այն կարդադրեալ եւ նախասահմանեալ դիպուածոց շարքին, որ յաջորդաբար եւ անայլայլելի կերպով պիտի պատահին։

Ասոր հակառակ՝ եթէ մէկը կատարելապէս հաւատայ թէ ամէն բան ինք իր ձեռքն է, մէկ խմաստուն եւ հզօր վերատեսչութիւն մը չդաւանելով, այդ ալ դինքն յանդուդն յանձնապատասխանութեան մը կը տանի, որ բոլորովին անդատաչեայ եւ վտանդաւոր է։ Այդպիսին՝ անարդարացի յանձնապատասխանութեամբ մը հպարտացեալ, ի բարձանց օգնութիւն հայցելու կարօտութիւն չի դգար իր ներսիդին։ իր բարքը Աստուածային Նախախնամութեան ցուցմունքներուն համաձայնեցընելու փոյթ չ'ունենար, այլ ինք իր գալարիարներն կը կալվէ, հիմնագիծներն կը տնօրինէ, եւ կը ճգնի զանոնք գործադրել միայնակ ինք իր զօրութեամբը։

Այս երկու գրութիւններն ալ՝ որ առանձն որ ընդունելի ի բաց մերժելով այն ամէն տեսութիւնները որոնցմով առանձ պիտի փոխակերպէին եւ եղանակաւորուէին, իրաւամբ եւ վճռաբար կրնայ ըսուիլ թէ սուտ են եւ վտանդաւոր. եւ արդարեւ որ ուղիղ փիլիսոփայութեան հակառակ որ են, նոյնչափ եւս առանձնական պարտականութեան եւ ընդհանրական բարեաց սկզբունքներուն ներհակ կուգան. թէպետեւ անտարակուսելի կերպով ճշմարիտ է թէ ամէն դարու մէջ այս երկուքին ալ շատ հետեւողներ եղած եւ զանոնք իրենց վարուցը իրրեւ իշխող սկզբունք ճանչցած են։ Վասնորոյ արժանութիւն ունինք ըսելու թէ հիմա հետազօտութեան համար մեր առջեւն բացուած նիւթերն, գործնականապէս նկատելով, շատ մեծ կարեւորութիւն ունին։ Մեր բաղձանքը պիտի ըլլայ, ուրեմն՝ առանց քննութեանը ձեռնամուխ ըլլալ՝ այնպիսի խնամով եւ անաչառութեամբ, զոր իրենց գործնական մեծ կարեւորութիւնը կը պահանջէ. եւ կը յուսանք որ կը յաջողինք անանկ կերպով մը լուսաբանելու զանոնք, որ թէ Աստուածային պահանջմանց եւ թէ մարդկային պատասխանատուութեանց միանդամայն համաձայն գան։

512. Կամքին օրինաց ենթակայութեան խնդիրը ազատութեան խնդիրէն առաջ է։

Կամքին Ազատութեանը վրայ ճշդիւր գաղափար եւ ծանօթու-

թիւն մը ստանալու համար, որ այս խնդրոյն մասնաւոր ուշադրութիւն պիտի ըլլայ յետոյ իր տեղը, պատշաճ կը թուի նախ եւ առաջ սա նախնական խնդիրը պրպտել. այսինքն թէ՝ Արդեօք կամքը ենթակայ է օրինաց։ Եթէ իրաւ է, ինչպէս որ քանի մը հետազօտութիւններով պիտի բացատրենք, թէ կամքն իր օրէնքներն ունի, յայնժամ կամքին ազատութիւնը, ինչ տեսակ բան որ ալ ըլլայ, հարկ կ'ըլլայ որ այս նախնական իրողութեանը համաձայնութիւն եւ ներդաշնակութիւն ունենայ։ Հոս պիտի ենթադրենք թէ մարդուս կամքը ազատ է. այդ տեսութեան ուղղութեանը վրայ աւելորդ վէճ յարուցանելու միտք չունինք. տարակոյս չկայ որ կամքին ազատութիւնը լիակատար ապացուցութեան ընդունակ խնդիր մըն է. բայց թէ որ ուրիշ մտաւոր իրողութիւններ ալ կան՝ ասոր նման եւ ասոր չափ ապացուցանելի, յայնժամ հարկ կ'ըլլայ որ կամքին Ազատութիւնը այդ ուրիշ իրողութիւններուն հետ հաշտութեամբ եւ յարմարութեամբ իր դոյութիւնը պահէ. եւ պէտք կ'ըլլայ որ անանկ եւ միայն անանկ Ազատութիւն մը ըլլայ, որ կրնայ համաձայնիլ մարդին այդ ուրիշ յատկութիւններուն հետ։ Այս ըսածնիս յայտ է թէ, շատ բացայայտ տեսութիւն մըն է. եւ ուստի յոյժ կարեւոր է որ այս կէտը նախ եւ առաջ հաստատուի որոշուի։ Հետեւապէս մեր նպատակը պիտի ըլլայ այժմ ինչ ինչ դիտողութիւններ յառաջ բերել ապացուցանելու համար թէ ԿԱՄՔԸ ՕՐԷՆՔՆԵՐ ՈՒՆԻ,

513. Ամենայն ինչ ի բնութեան իւրն յատուկ օրէնք ունի։

Կամքին օրէնքներ ուսանելուն խնդրոյն քննութեանը մտած առնելիս չ'արժէր որ նախ եւ առաջ բնութեան ընդհանուր վերաբանութեանէն ձեռնարկենք։ Եթէ բնութեան ամէն կողմը դրոշմեալ կը գտանենք այս ճշմարտութիւնը ընթերցանելի տառերով, թէ ամենայն ինչ ենթակայ է օրինաց, այս մեզի զօրաւոր ենթադրութիւն մը չ'ընծայեր՝ թէ մարդկային մտաւորական բնութեան որ եւ իցէ մասին մէջ եւս բացառութիւն մը պիտի չգտանենք։ Ցիշեալ ընդհանուր սկզբունքին գալով, որուն վրայ որ այս մեր ենթադրութիւնը կը հիմնենք, առաջ խնդութիւնը ամենեւին տարակոյս չի վերցըներ։ — Աչքերնիս դարձընենք՝ նախ եւ առաջ՝ նիւթական իրերու վրայ։ Երկրիս մասունքը իրենց չարաչերական դիրքը մէջ հաստատուն կեցեր են մէկ անշարժելի օրէնքի մը ներգործութեամբը. արեգակնային դրութիւնը կազմող այլ եւ այլ ամպագին մարմիններն իրենց շրջաններն կը կատարեն մէկ անխոտորելի սկզբունքի մը իշխողութեանը ներքեւ. չկայ մինչեւ անդամ տունկ մը կամ քար մը, անկեալ տերեւ մը եւ կամ աւազահատ մը որ ազատ ըլլայ կատարելութենէ եւ իշ-

խողութենէ : Այսպէս իմանալու ենք ամենայն նիւթական առարկայից համար , ինչ որ կայ բնութեան մէջ . եւ աներկեւան ու անտարակուսելի բացատրութիւն մը գտնելն կատարեալ անհնարութիւն մըն է։

Սոյն այս ճշմարտութիւնը վաւերացեալ է կեանք եւ բանականութիւն ունեցող էակաց մէջ եւս : Հոգեղէն եւ կամ մտաւոր բնութեան տէր գոյութիւններն ալ իրենց համար յատուկ եւ որոշ սկզբունքներ ունին էութեան եւ ներգործութեան : Արդարեւ քանի քանի բաներ կան որ դեռ եւս անբացատրեալ մնացած են . կան այնպիսի գիտելիքներ, որոնց ինչութեանը վրայ կատարեալ վերահաստութիւն մը ունենալու չէ կարողացած դեռեւս մարդկային սահմանաւոր խելքը . եւ սակայն հանապազ մեր դիտողութեանը ենթակայ եղող անհամար առարկայք յայտնապէս եւ ամենայատակ կերպով ի լոյս կը բերեն եւ կը հաստատեն այն ընդհանուր սկզբունքը, թէ ուր որ գոյութիւն կայ , հոն օրէնք ալ պիտի ըլլայ անշուշտ , այն գոյութեան տեսակը կամ որակութիւնը ինչ որ ալ ըլլայ : — Վասնորոյ անտարակուսելի ճշմարտութիւն է Մօնդէսգիոյի սա խօսքը թէ , « Ամենայն էակք իրենց համար օրէնք ունին , Աստուածութիւնը իրեն համար օրէնք ունի , նիւթական արարչութիւնը իրեն օրէնքներն ունի , գերագոյն կարգի էակներն օրէնք ունին , անասուններն օրէնք ունին , մարդոց համար օրէնքներ կան : »

514. Աստուիւնը Կիկերոնի յաղագս ընդհանրականութեան օրինաց :

Օրինաց ընդհանրականութեան գաղափարը միշտ ծանօթ եղած է այնպիսի նշանաւոր մտքի տէր անձանց , որոնք խորհրդոյ ընդարձակութեան եւ փիլիսոփայական հանճարի կողմանէ մանաւանդ մեծ հռչակ հանած են : Առանկներէն մէկն է Հռովմայ հանրաւաւոր առեներսօսը , որ կը հաստատէ թէ կայ այնպիսի օրէնք մը , որուն հիմը բնութեան մէջ է , եւ որ ընդհանրական՝ միօրինակ եւ յաւիտենական է : Կը հռչակէ թէ Աստուած է անոր հեղինակը . եւ կը յաւելու թէ ոչ ոք կրնայ ազատ կացուցանել իր անձը անոր իշխանութենէն , եթէ ոչ ինքզինքէն դուրս ելլելով կամ բուն իսկ իր մարդկային բնութիւնը ի բաց մերժելով եւ ինքիրմէն տարադրելով : Այս օրէնքին վրայ այս հաստատութիւններն ըրած միջոցին է որ սա հռչակաւոր պրոյցքը մէջ կը բերէ : « Հռոմի համար ուրիշ օրէնք , Աթէնքի համար ուրիշ օրէնք չ'ըլլար , ուրիշ հիմայ եւ ուրիշ ետքը , այլ թէ ամէն ազգաց եւ թէ ամեն ժամանակ մէկ յաւիտենական եւ անմահ օրէնք պիտի տիրէ , եւ մէկ աստուած պիտի ըլլայ իրրեւ ամենուն հասարակաց վարդապետ եւ հրամանատար » : Այս նշանաւոր պրոյցքը ծայրէ ի ծայր խնամով քննողը անհնար է որ չկարենայ տես-

նել թէ աստոր հեղինակը իր մտքին մէջ ունէր կենդանի գաղափար մը այնպիսի մեծ եւ կեդրոնական եւ կատարեալ իմաստութեան եւ արդարութեան տէր Զօրութեան մը վրայ , որմէ որ կը բղխի այնպիսի գերակայ եւ տիրապետող ազդեցութիւն մը , որ կ'իշխէ ազգաց վրայ ինչպէս եւ անհատից վրայ , որ կը տարածի իր տէրութենէն ամէն մասերուն , ի բաղմաց մէկ ամբողջութիւն մը կազմելով ու իրարու հետ ներդաշնակութեան բերելով՝ պահանջելով բոլոր անոնցմէ ներգործել եւ շարժել իր գերագոյն իշխանութեան հպատակութեանը ներքեւ :

515. Աստուիւնը Հուբրի յաղագս ընդհանրականութեան օրինաց :

Ձենք կրնար զանց առնել մէջ բերելու հոս սուրբ նիւթիս վերաբերութիւն ունեցող այն նշանաւոր գրոյցքը , զոր Հուբր Անգղիացի Հեղինակն ըսած է . եւ զոր կը ներկայացընենք ընթերցողաց՝ ոչ թէ իբրեւ ճարտասանական աշխոյժ եւ բնաւոր բացատրութեան օրինակ մը , այլ հեղինակին իրապէս իր ըմբռնմանը մէջ ունեցած կենդանի գաղափարին մէկ ճշդիւն նկարագիրը : « Օրինաց համար ոչինչ նուազ քան զայս կրնանք գրուցել իսկապէս թէ՝ Անոր կայանը Աստուծոյ ծոցն է , անոր ծայնը տիեզերաց ներդաշնակութիւնն է . ամենայն ինչ որ յերկինս եւ որ յերկրի ծառայութեան մեծարանը կը մատուցանեն անոր , ամենէն յետինը՝ որպէս թէ անոր խնամակալութիւնը զգալով , եւ ամենէն մեծը ինքզինքը անոր զօրութենէն չարժամակեալ ճանաչելով , թէ հրեշտակք եւ թէ մարդիկ , եւ ամենայն որ եւ է կարգի էակք , թէ եւ իւրաքանչիւրն այլ եւ այլ աստիճաններու մէջ եւ այլ եւ այլ եղանակներով , սակայն ամենքն ալ միօրինակ հաւանութեամբ կը բերկրին իրմով եւ կը զմայլին իր վրայ , ճանչնալով զինքը իրրեւ իրենց խաղաղութեան եւ ցնծութեան մայրը » :

Այս գրուցուածքին մէջ արտայայտեալ խորհուրդը կիկերոնինին չար եւ նման կու գայ : Բացատրութիւն մըն է սա այն վսեմ ճշմարտութեան , թէ օրէնքն , տիեզերաց այն մեծ կազմն , Աստուծոյ ծոցէն կը ծնանի եւ անկէ կը սնանի , եւ իր հիմնարկութեան ու տարերքովը համագոյակից է անոր բնութեանը . եւ այդ նմանական եւ ծննդաւոր կեդրոնէն ամենէն հնարաւոր չիմակութեամբ յատուկ խաղալով , նման ճառագայթից արեգական , ամենայն տեսակէ եւ ամենայն կերպարանաւորութենէ եղող թէ բանաւոր եւ թէ անբան էութեանց ամէնը իր մէջը կը պարփակէ եւ իրարու հետ կը ներդաշնակաւորէ եւ ամենուն վրայ հաւասարապէս կ'իշխէ : Եւ ինքնիր բարձրը ու վսեմ եւ հրճուալից խորհուրդ է այս : Եթէ կարելի ըլլար ենթադրել մինչեւ անգամ մէկ եղեկան անկենդան չամանգաղի մը՝

յիշողութենէ օրինաց ծննեալ միութեան այն մեծ սկզբունքին անբաւ հիասաքներէն բրդիլ դուրս խնայելը, տարակոյս չկայ որ մեր սրտին խաղաղութեանը եւ ցնծութեանը վրայ արատ մը սլաւոր ըլլար։ Օրինաց ընդհանրականութեան, կամ որ նոյն է, հաստատուն եւ անխափան սկզբանց առաջնորդութեան ներքեւ ներգործող ընդհանրական Զօրութեան մը վարդապետութիւնը, բանաւոր արարած ոգոյ սրտին ալ ընդունելի վարդապետութիւն մըն է ինչպէս որ միտքին, եւ քանի որ ինքզինքը ընդունելի կընծայէ ամենուն նոյնպէս եւ երջանկութիւն կը մատակարարէ ամէն հակի, կրնայ մէկը ըսել թէ իր սրտին մէջ երջանկութիւն չ'ունենար յիշելով թէ Աստուած ամենարարին մեր բոլորիտքը եւ մեր մէջն է, Մեծ մխիթարութեան աղբիւր չէ՞ իր հայրական աչքերուն հանապազ մեր գնացքներուն վրայ ըլլալը. մեր նստելն ու ելլելը, մեր ելքն ու մուտքը տեսնելն ու խնամալը. եւ մեր անձին վերաբերութիւն ունեցող ամենամանր ներգործութիւններն ու դէպքերը ամենադէպ վերաւեչութեամբ կարգադրած առնելը մեզմէ ի զատ ուրիշ անթիւ անհամար տեսակ գոյութեանց վրայէն ալ համաստարած իշխողութեան հսկողութիւնը չպակսեցընելը։

516. Օրինաց ընդհանրականութիւնը Աստուծոյ գոյութեան ճշմարտութենէն իմանալի է։

Աստուածային էութեան մը կայութեանը գաղափարը կը բովանդակէ իր մէջը Օրինաց ընդհանրականութեան իրական ճշմարտութիւնը։ Շատ ազգեր, որոնք Յայտնութեան լոյսէն զուրկ մնացեր են, գերագոյն Զօրութեան մը վարդապետութիւնը դաւանած են։ Մարդուս միտքը այնպէս կազմակերպեալ է, եւ այսպիսի հաւատք մը իր ներսիդին զարթուցանելու ձեռնտուութիւն ընդ այնպիսի բազմադիմի ազդեցութիւններով շրջապատեալ է որ, Աստուածութեան գաղափարը, թէպէտեւ երբեմնակի խիտ ճախարակ պարագաներու ազդեցութեամբ բոլորովին աւրուի ալ, բնականապէս կը ծագի եւ կը զարգանայ շատ կամ քիչ ուժգնութեամբ։

Ամենէն վայրենի ազգերն անգամ, թէեւ շատ ճշմարիտ ըլլայ ալ որ յաջողութեան ժամանակ հակամիտ են Զինքը մոռնալու, ձախողութեան պերը իր ողորմութիւնը կը հայցեն։ Անոնք ընդհանրապէս այս համոզումն ունին իրենց ներսիդին, որ թէպէտեւ անորոշ ալ ըլլայ՝ կատարեալ խելութիւն մըն է իրենց մտքին մէջ, թէ Աստուած մը կայ ներկայ. թէ կայ հնարաւոր ճամբայ մը հաղորդակցութեան Անոր եւ մարդոց մէջ տեղը. թէ առաքինագործ հնորհք կը գանեն անոր առջեւն, եւ չարագործ պատուհաս կ'ընդունին Անկէ, — Սակայն Աստուածային Բանին հաղորդակցութիւնը վայելողներուն համար, բնութեան լուսոյն ընծայած այս կարծիքներն ուրախութի՝ անվրէպ եւ անչարժելի ստուգութիւններու կը փոխարկին։ Ան բարձր եւ անքննելի էակն ստեղծագործած է ամէն բան, ինքն ոչ միայն ձեւակերպեց զաշխարհ եւ անոր մէջ եղածները, եւ կարգին դրաւ արեւն ու լուսինը եւ անհամար աստղերն, այլ եւ ինքն ունի իր ձեռքը որդւոյ մարդկան սրտերն, եւ ուր որ ուզէ կը դարձընէ զանոնք։ Անիկայ ոչ միայն անհուն է զօրութեամբ, այլ գիտութեամբ եւս անեզր եւ անսահման, եւ գերագոյն իշխան իր միահեծան տէրութեանը մէջ։ Աստնցմէ միեն կամ միւսն ուրանալն, կամ անոր ամենակարողութիւնը կամ ամենագիտութիւնը եւ կամ գերագոյն տեսչութիւնը ուրանալը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ անոր տիեզերական գահէն գինքը վար առնել, եւ արդեամբ ժխտել անոր գոյութիւնը իբրեւ Աստուած։ Ինչպէս որ զրուցեցինք, այսպիսի գերագանց ստորոգելիքներու տէր Աստուծոյ մը գոյութեանը դաւանութիւնը հարկաւորապէս կը բովանդակէ իր մէջն եւ կ'արտայայտէ Օրինաց ընդհանրականութեան ծանօթութիւնը կամ գաղափարը։

Ամենայն կերպ վերաւեչութենէ եւ իշխողութենէ ճշմարտապէս եւ գլխովին զերծ եւ ազատ որ եւ իցէ բան մը տիեզերաց մէջ կը գտնուի ըսելն բոլորովին հակառական կու գայ Գերագոյն էակի մը գոյութեանը ճանաչողութեանը։ Եթէ Աստուած մը կայ, ընդհանրական օրէնք մըն ալ կայ։ Կրնայ այն Զօրութիւնը տիրապէս ամենակարող անուանիլ, որուն գործողութեանցը աստիրէգին մէջ կան այնպիսի առարկաներ, որ բոլորովին արձակ են անոր վերաւեչութենէն եւ իշխողութենէն։ Միթէ կարելի է ամենագէտ անուանել այն իմաստութիւնը, որ չի գիտեր թէ ինչ սլոյի ըլլան մարդոց դիտաւորութիւններն ու գործքերը ամենայն ենթադրելի պարագաներու մէջ, յաւենայն ժամ եւ յաւենայն տեղիս։ Կրնայ, որ եւ իցէ պատշաճութեամբ բանից, Գերագոյն կառավարութիւն կոչուիլ այն տեսչութիւնը, որուն սահմաններուն մէջ գանուին այնպիսի ներգործողներ, զորոնք որ եւ է կերպիւ հնար չըլլայ, թէ եւ ամենանուաղ չափով մը ըլլայ, այն կապանքներուն մէկուն մէջ պարփակել, որոնք կը ծառայեն չրջապատը կեդրոնին հետ կապելու եւ բաղադիմի մասունքը մի հաստատակ գլուխ մը հետ կապակցելու եւ միացընելու։ Ուրեմն հարկ է կրկնենք թէ՝ եթէ Աստուած մը կայ, պէտք է որ օրէնք մըն ալ ըլլայ. անանկ օրէնք մը որ, բաւական ամենահնարգործական խնամատով, ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ եղած ըլլայ։

517. Առնցուէ այս ենթադրութիւնը կ'ելլէ, Թէ մարդուս կամքը օրէնքի տակ է:

Ալ հարկ չկայ որ այս նիւթը ընդ երկար չարունակենք, այսպիսի ընդհանուր կերպով մը զայն հետազօտելով։ Արդէն ինչ որ ըսուեցաւ, կ'օգտէ մեր ներկայ նպատակին։ Թէ որ Օրինաց Ընդհանրական վարդապետութիւնը անդրդուելի հաստատութիւն ունի եւ աներեւոյթ անժխտելի է, ի՛նչ սխալ ըսենք կամքին համար։ կամքը օրէնքի ենթակայ չէ՝ եթէ ըսենք, կամքը տիեզերաց մէջ զարհուրելի մը է ըսել չ'ըլլար։ Այն բանն որ որ եւ իցէ տեսակ եւ որով եւ իցէ չափով իշխողութեան մը տակ չէ, այլ բոլորովին անկանոն է եւ դիպուածական եւ ամէն պայմաններէ զերծ, հարկաւորապէս անպատասխանատու է որ եւ իցէ զօրութեան մը վերատեսչութեանը, մինչեւ անգամ նոյն ինքն Աստուծոյ։ Ուրեմն, այս նիւթս ամենաընդհանուր դիտողութեամբ նկատելով, խնդրս զօրաւոր ենթադրութիւն մը կամ կարծիք մը ունինք ձեռքերնիս, ի նպաստ այս նախադասութեանը, Թէ կամքը օրէնք ունի։ Մանաւանդ պէտք երբոր մտածենք այն յարաբերութիւնը, զոր ունի կամքը մտքին միւս կարողութիւններուն հետ. երբոր մտածենք՝ որ անոր ներգործողութիւնն է այն երեւելի կէտ նպատակին, առ որ մեր բնութեան բոլոր միւս մասունքը կը ձգտին. այլով բանիւ, որ ամէն կերպ չարժմանց կամ ճգնանց դէպքերու մէջ կամեցուածն է բոլոր միւս մասունք ներգործութեանց ծայրագոյն վախճանը, եւ իրականապէս ան է ամէնուրջ մտքին ներկայացուցիչը։ Եթէ կամքը ըստ պատահման կը ներգործէ, ուրեմն մտքս ալ ըստ պատահման կը գործէ. եւ եթէ մարդս յարաժամ այս տեսակ տեսակ կերպն ունի գործողութեան, այսինքն եթէ իր գործելու յատուկ կերպը դիպուածաբար գործել է, ուրեմն չէ Թէ միայն ազատ է յամենայն օրինաց, եւ գլխովին զուրկ այն խաղաղութենէն եւ ցնծութենէն՝ որուն, Հաւքերի խօսքին նայելով, ծնողն է Օրէնքը, այլ եւ մինչեւ անգամ Աստուծոյ իշխողութենէն արձակեալ է. Աստուածութիւնն ալ չէ կարող իշխելու առանկ էակի վրայ։ Անիկայ մայր բունէն խզեալ ի բաց հանեալ բան մըն է, որ ի բաց գնացեր եւ ըստ ինքնեան առանձինն տեղաւորուեր է. ինք իր գլխուն անանկ անկախ կայսերութիւն մը հաստատեր է, ուր մինչեւ անգամ Բարձրեալն ինքը մուտք չի կրնար գտնել. որ ասոր պէս բան բավանդակ տիեզերաց մէջ գտնուող դպրութեանց՝ կարողութեանց եւ բանաւոր էութեանց մէջ ատուգապէս բնաւ երբէք չէ տեսնուած, եւ որ կշտամբելի է եւ պարսաւելի՝ հաստատապէս Թէ՝ տրամաբանութեան եզրակացութեանցը եւ Թէ՝ առաքինութեան Թելադրութեանը կամ ազդմանց առջեւ։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՕՐԷՆՔ ԿԱՄԱՑ ԻՄԱՑԵԱԼ, Ի ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵՆԷ

518. Ցաղագս գոյութեան բարոյական կառավարութեան:

Արդ դարձընենք մեր մտադրութիւնը այս հետաքրքրական այլ ընդհանուր հետազօտութիւններէն, որոնք՝ դիտելի է որ՝ մանաւանդ վերաբերութիւն ունին Բնական օրէնք եւ Բնական իշխանութիւն Դեբադոյն էութեան անուանեալ իրաց, եւ մտադիր ըլլանք այն հիմնական սկզբանց, որոնք՝ կարծենք որ՝ կը տիրեն անոր Բարոյական կառավարութեանը մէջ, եւ որոնք ոչ միայն կ'իշխեն եւ էական են Աստուածապետական կառավարութեան մէջ, այլ՝ որ եւ իցէ վերատեսչութենէ անօրինեալ՝ ամենայն բարոյական կառավարութեանց մէջ եւս:

Ապա մեր նպատակն է այս գլխուն մէջ ապացոյցներ յառաջ բերել ցուցնելու համար Թէ կամքին ընդ օրինօք հպատակելութեան վարդապետութիւնը հարկաւորապէս իմանալի է ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ իրական դրութենէն: եւ այս ձեռնարկութիւնը հաստատապէս կը զօրէ. ինչպէս որ ակնարկեցինք, Թէ՝ հետազօտեալ բարոյական կառավարութիւնը Աստուածային ըլլայ, Թէ՝ մարդկային: Մենք ի հարկէ այս ենթադրութեամբ սկսեր ձեռնարկենք, Թէ խօսքերնիս անոնց հետ է՝ որոնք կառավարելագէս կը հաւատան եւ կ'ընդունին Թէ Բարոյական կառավարութիւն կայ, եւ Թէ մարդիկ անոր հպատակներն են: Արդարեւ լի ու լի վկայութիւն կայ ասոր առանկ ըլլալուն, աստուածային յայտնութեան մէջ այս նիւթիս վրայ ծանուցեալ ճշմարտութիւններէն անկախաբար մտածելով: Իրութեան ըլլալը յստակ եւ նշանաւոր կերպով ցոյց կու տայ այս իրական ճշմարտութիւնը, Թէ կայ մէկ բարոյական կառավարութիւն մը, որ իր իշխանութիւնը տարածած է մանաւանդ մարդկային սեռին վրայ: «Մարդկային ազգը», կ'ըսէ հռչակաւոր Պըղլըը իր Հանդիսո-ինան անուն գրքին մէջ,» ինքզինքին Աստուծոյ կողմանէ այնպիսի պարագաներու մէջ դրուած կը գտնէ, որ իբր Թէ անխուսափելի կեր-

պով պատասխանատու են անոր իրենց վարուց եւ բարուցը համար, եւ թէ շատ անգամ կը պատժուին եւ երբմնակի կը վտանգուին Անոր կառավարութեանը ներքեւ՝ իրենց չարագործութեանցը կամ մեծամեծ բարեգործութեանցը համար դէպ ի մարդկային ընկերութիւնը »։ Իսկ Աստուածային Յայտնութիւնը, անօգնական բնութեան ցոյցերուն յատակութիւնը կամ ազօտութիւնը ինչ որ ալ ըլլայ, այսպիսի բարոյական կառավարութեան մը կայութիւնը ամենայն տարակոյսէ վերծ կը կեցընէ։ Վասնորոյ այսպիսի կառավարութեան մը գոյութեանը իրական ճշմարտութիւնը իբր ընկալեալ կ'ենթադրենք։

519. Օրէնք կամաց մակաբերելի են ի նախնական սկզբանց բարոյական կառավարութեան։

Եթէ բարոյական կառավարութիւն մը կայ, որուն իսկութիւնը ընդունուած է եւ հանրածանօթ, ուրեմն այդ կառավարութիւնը հարկաւ նախնական սկզբունքներ կամ տարերք ունենալու է։ Ի հարկէ տիրող հանգամանքներ որոշիչ յատկութիւններ, մէկ քանի ընդունելի եւ էական ճշմարտութիւններ ըլլալու են առոր մէջ։ Եւ եթէ այդ որակութիւններուն կամ սկզբունքներուն հաւանութիւն տրուի, յայտ է թէ անոնց հետ միատեղ ըստ օրինի յարակցեալ հետեւանքներուն ալ հաւանութիւն տրուելու է, ինչ որ ալ ըլլան այն հետեւութիւնները։ Այս պիտի ըլլայ ահա՝ մեր տրամաբանելու կերպը։

Սակայն հանած ձեռնարկութիւններս քալ առ քալ յառաջ տարած առեններս, ջանալիր պիտի ըլլանք քանի մը բաներ ցոյց տալու, որոնք՝ առ հասարակ ճանչցուած է որ՝ կան եւ էական են բարոյական կառավարութեան մէջ. եւ քանի որ այս տարրական սկզբունքները հետզհետէ յառաջ բերենք, համառօտաւի քննութեան պիտի առնենք խնդիր եղած նիւթերուս հետ ունեցած վերաբերութիւնները։ Եւ այս ճամբով միտք ունինք ցուցընելու թէ կամական կարողութեան ընդ օրինօք ներգործելուն վարդապետութիւնը իմանալի է բարոյական կառավարութեան գոյութենէն։ Եւ եթէ այնպիսի կառավարութիւն մը կայ, ապա ուրեմն խնդիր եղած վարդապետութիւնը ճշմարտութիւն մըն է։

520. Օրէնք կամաց մակաբերեալ այն վճռապետութենէն կամ գերազոյն իշխանութենէն որ էականապէս կայ բարոյական կառավարութեան մը մէջ։

Ամէն բարոյական կառավարութիւն էականապէս հարկ է որ ունե-

նայ իր մէջը, նախ եւ առաջ, մէկ իշխող մը, կառավարող մը, մէկ տեսակ մը գերագոյն իշխանութիւն։ Նոյն իսկ կառավարութիւն բառը որ եւ իցէ որակացուցիչ մականունէ եւս անջատաբար առնելով, յայտնապէս կը նշանակէ թէ կառավարեալ էակներ կան, որ այդպիսի իրողութիւն մը կամ եղելութիւն մը անբռնազբօս է առանց բար՝բագոյն եւ իշխեցող զօրութեան մը առնչական ներկայութեան իրողութեանը։ Եւ ինչ որ ուրիշ ամենայն կառավարութեանց համար ճշմարիտ է՝ ոչինչ նուազագոյն ճշմարիտ է եւ այս տեսակ կառավարութեան նկատմամբ, որ կ'անուանի բարոյական կառավարութիւն։ Ուրեմն ամէն բարոյական կառավարութեան մէջ անժխտելի կերպով հարկ է որ գտնուի մէկ գերագոյն իշխանութիւն մը որուն համաբառօտ են անոնք որ անկէ կառավարեալ են։

Արդ՝ եթէ մարդիկ կառավարութեան տակ են, ըսել է որ օրէնքի տակ են։ Կառավարուիլ ըսելը՝ յայտնի է թէ՝ կանոնաւորութեան տակ դրուիլ, առաջնորդուիլ կամ իշխեցուիլ ըսել է, շատ կամ քիչ։ Մարդիկ կառավարեալ են ըսել ու գառնալ օրէնքէ ալ արձակ են ըսելը ստուգիւ թէ բառական եւ թէ իրական հակասութիւն մըն է։ Իսկ երբոր մարդիկ օրէնքի տակ են կ'ըսենք, մեր միտքը սոսկ վերացեալ ճշմարտութիւն մը հաստատել չէ. այլ արդեամբք դոյ եղող բան մը բացատրել կ'ուզենք. այլով բանիւ՝ սա էրը-ՐԻ-ն հաստատել կ'ուզենք, թէ մարդոց գործքերը կամ ներգործութիւնները, ինչ կերպ կամ ինչ աստիճան ազատութեան տէր ալ որ եղած ըլլան, անոնք այս կամ այն եղանակաւ ազդողական (այսինքն է՝ ճշմարիտ կամ իսկական) վերաուեչութեան մը իշխողութեանը տակ են։ Եւ երբոր կը մտածենք այն անուրանալի եւ անտարակուսելի կախումը, զոր մարդոց արտաքին ներգործութիւններն ունին ի ներքին կամեցողութենէ, շատ բնականապէս եւ տիրապէս կը հետեւցընենք, թէ արտաքին ներգործութեանց վերաուեչութեան կամ իշխողութեան տակ ըլլալը, կամական ներքին տարրին նախընթացարար՝ վերաուեչութեան կամ իշխողութեան ներքեւ ըլլալուն արդիւնքն է։ այլով բանիւ, թէ ԿԱՄՔԸ ՕՐԷՆՔԻ ՏԱԿ է։

521. Օրէնք կամաց մակաբերեալ այս իրողութենէն, որ բարոյական կառավարութեան մը հպատակներն այէտք եղած կամ պաշտած կարողութեանց ետեր ըլլալու են հնազանդութիւն ընելու։

Բարոյական կառավարութիւն ըսելով կ'իմացուի, երկրորդապէս, թէ ոչ միայն մէկ բարձրագոյն եւ իշխեցող զօրութիւն մը կայ ներկայ, այլ թէ սոյնագոյն մըն ալ կայ, որ պատասխանատու կամ համարաւոր է այդ գերագոյն իշխանութեան։ Եւ հետեւապէս՝

522. *Օրէնք կամաց մակաբերեալ ի բանականութենէն որ էական է բարոյական կառավարութեան մը հպատակներուն:*

Երրորդապէս՝ եթէ եւս առաւել դիտողութիւն ընենք բարոյական կառավարութեան տարրական սկզբունքներուն, կը գտնենք որ այս տեսակ տեսչութիւնը աննայն բնական կամ ֆիզիքական կառավարութենէ կը տարբերի այս պատճառաւ, որ իւր հպատակներն կամ ենթականերն ոչ միայն սոսկ ներգործիչք կամ գործակատարք են, այլ հարկաւորապէս բանական գործակատարներ են: Բանականութեան ստորադրիչը բացարձակապէս էական է ասոնց, իրրեւ պատասխանատու եւ բարոյական էակը: Որ ըսել է՝ թէ իրենց գործքերն, որչափ որ բարոյականութեան յատկութիւնն ունին, հուսկ յետոյ մեր իմացական մասին կամ հասողութեան իմացումներուն վրայ հիմնակալ են:

Տարակոյս չկայ որ մենք կրնանք ըմբռնել մօտ սոսկ զգայական էակ մը, ձեւակերպեալ ամբողջապէս ի բնական ազդմանց, յախորժակաց, ի բաղձանաց, եւ ի կրից, առանց իմացական ձրից, այսինքն իմացողութեան, բաղդատութեան, վերացուցման, եւ տրամաբանութեան: Եւ ոչ իսկ սոսկ երեւակայութեան թողեալ է այսպիսի էակի մը հնարաւորութիւնը, ըստ որում մեր բոլորտիքը պատող անբան արարածոց բազմութիւնը առատապէս եւս օրինակ կ'ընծայէ մեզի այս մասին: Բայց այսպիսի էակներն, ուր ուրիք եւ գտնուին, եւ քիչ կամ շատ կարեւորութիւն ունեցող որ եւ իցէ նպատակի որ ծառայեն տիեզերաց կարգադրութիւններուն մէջ, բարոյական չարժութեանց եւ պարտաղդացութեանց ենթակայ էութիւններ չեն, եւ ոչ իսկ բարոյական պատասխանատուութիւն ունին: Ասոր վրայ տեսակ մը բնական ազդմամբ ունեցած իմացումիս իսկոյն կը վճռահատէ թէ անբանք այդ բարձր վիճակին անընդունակ են: Ուրեմն՝ բանականութիւնը բարոյական բնութիւն ունեցող էակաց կըցօրդ է կամ յատկ իմն կարեւոր:

Իսկ արդ՝ եթէ մարդս բանական էակ է, որ այս իրողութիւնը՝ պարտական ենք ճանչնալ թէ՝ անժխտելի կերպով կապուած է մարդոյս ընդ բարոյական կառավարութեան հպատակեալ ըլլալուն իրողութեանը կամ եղելութեանը հետ, ուրեմն իր ներգործութիւններըն, (ինչպէս որ ըսուեցաւ, հուսկ յետոյ հիմնեալ են հասողութեան իմացումներուն վրայ: Եւ թէ որ իր գործքերն այսպիսի հիմանց վրայ կայանալու եւ կանոնաւորուելու ընդունակ են, ուրեմն կամքին գործողութիւններն ալ կրնան կառավարուիլ (եւ հարկ է որ կառավարուին ճիշդ արտաքին ներգործութեանց չափովը) մի եւ նոյն

որովհետեւ ամէն բարոյական կառավարութիւն, այս կամ այն սահմանաւորութեամբ, իրաւունք ունի հնազանդութիւն ընդունելու անոնցմէ որ սիրայօժար իր իշխեցողութեանը տակ են, ասկէ հարկաւորապէս կը հետեւի որ այդպիսի կառավարութեան մը ստորնադրեալներն կամ հպատակներն հնազանդելու համար պէտք եղած կարողութիւններուն տէրն ըլլալու են. չէ թէ սոսկ վաղանցիկ վայրկենական հնազանդութեամբ մը, այլ այնպիսի հնազանդութեամբ որ կարգադրեալ ընթացքի մը հանգամանքներուն համեմատ եւ պատշաճաւոր ըլլայ, եւ՝ ըստ որոշելոյն՝ այսինչ չափ առեն հաստատուն ձեայ: Ապա՝ եթէ մարդուս կամքը, որ իր ներգործութիւններուն վրայ իշխող զօրութիւն է, օրէնքի ենթակայութիւն չունի, ինքնայայտ է թէ այսպիսի չարունական կամ երկարաձիգ հնազանդութեան ընթացքի մը յարատեւութիւն չի կրնար իրդէպ գալ. մինչեւ անգամ եթէ ի կողմանէ հնազանդելու պարտաւորելոց շատ նպաստաւոր հակամիտութիւն մըն ալ ըլլայ: Մարդս, այս պարագային տակ ինք իր վրայ իշխողութիւն չի կրնար ունենալ. բնաւ եւ ոչ մէկ վայրկենի մը մէջ կրնայ դիտնալ թէ ինչ պիտի ըլլայ կամքն հետեւեալ վայրկենին. եւ ուստի բոլորովին անընդունելի բան մը կ'ըլլայ կարծելն թէ անիկայ կարող է, ինք իր ներգործողութեամբը, հնազանդութեան բերել ուրիշի մը իշխողութեանը: Այդ պարագային տակ արդարեւ երեւնական եւ վայրկենական համաձայնութիւններ կրնայ պատահիլ իր գործքերուն եւ իրմէ եղած պահանջումներուն միջեւ. բայց որ առն որ տառնկ համաձայնութիւն մը պատահի սոսկ դիպուածական բան մը եղած կ'ըլլայ, եւ ոչ իրապէս եւ ոչ հոգիով կը վերձնայ այն հնազանդութեան դաղափարին, որ ի ստորնադրեալ առ գերադրեալն մատուցանելի է: Միով բանիւ՝ եթէ կամքին ներգործութիւններն, դոնէ դիրենք ի չարժումն կուչող առիթներուն չափ ըլլայ, հիմնեալ չեն որ եւ իցէ պայմաններու վրայ, եւ ճշմարտապէս պատահական կամ դիպուածական են, ապա ուրեմն մարդս չունի կարողութիւն հնազանդելու կամ անկարող է հնազանդութիւն մատուցանելու որ եւ իցէ գերադրեալ զօրութեան: Եւ թէ որ հնազանդելու կարողութիւն չունի, (թէ՛ չարունական կամ երկարա՛ձիգ եւ թէ՛ վայրկենական կամ վաղանցիկ հնազանդութեամբ ըսել կ'ուզենք,) ապա ուրեմն պարտականութիւն եւս չունի հնազանդելու. այսպիսի պարագաներու տակ ալ բարոյական կառավարութիւն ըսուած բանը չի կրնար ի դէպ դալ նկատմամբ մարդկային ազգին:

կերպով, որովհետեւ արտաքին ներդործութիւնք բաւական կանոն կարողութեան բուն որոշումներէն կ'առնուն իրենց ծնունդը։ Իսկ թէ որ ճշմարիտ է թէ կամքին ներդործութիւններն այս եղանակաւ կասկածելի են, դէմ անուղղակի եւ վերջնական կերպով մը, խնամականութեան նախընթաց խնամումներուն հետ, ապա ուրեմն ասոնք եւս օրինաց տակ են։ Ցիրաւի խնամականին խնամողութեանցը եւ կամքին ներդործութեանց միջեւերը կրնան մնալ եւ աստուգիւ կը մնանեն շարժութիւնք եւ բաղձանք եւ պարտաւորացուցիչ դատողութիւնք. սակայն տակաւին կամքին ներդործութիւնները այդ միջամուխ մտաւոր տարերքներուն միջէն կը սողսկին կ'անցնին եւ վերջապէս, եթէ ներելի է ըսել, խնամականութեան վրայ կը վակշին կը մնան իրրեւ իրենց սկզբնական հիմն ու խարիսխը։ Առանց ասոր՝ մարդս չէր կրնար պատշաճապէս բանական էակ անուանուիլ. եւ ասով՝ չի կրնար պատշաճապէս այնպիսի էակ մը համարուիլ, որուն կամքին ներդործութիւններն՝ որ եւ է իրական մտքով մը՝ պատահական կամ դիպուածական եղած ըլլան։

523. *Օրէնք կամաց մակարերեալ այս իրողութենէն որ բարոյական կառավարութեան մը տեսչութեանը մէջ շարժառիթներ ի գործ կը դրուին։*

Այս եւս պէտք է յիշել, իրրեւ անխախտելի սկզբունք մը բարոյական կառավարութեան մէջ, որ անոր որակութիւնը՝ իրրեւ բարոյական կառավարութիւն՝ կը պահպանուի, ոչ թէ փիլիսոփական զօրութեանց կիրառութեամբ, այլ միայն շարժառիթներու ներկայացուցմամբ։ Մարդոց իրենց առջեւը ներկայացեալ շարժառիթներէն ազդուելուն եւ անոնցմով առաջնորդուելուն իրողութեանը հանրածանօթ ճշմարտութիւն մը ըլլալէն է որ կը քաջալերուինք բարոյական չանացողութիւններ ընելու եւ այնպիսի միջոցներ գործածելու, որոնք յարմարութիւն ունին չարագործը իր ճամբէն եւս կեցնելու եւ զմարդիկ բարեգործութեան շարժելու։ Երբոր մարդիկ կը մոլորին, զանոնք ուղղութեան բերելու չանացողութիւններնուս մէջ ի՞նչ կրնանք ընել աւելի, քան թէ խոստումներ կամ սպառնալիքներ եւ յորդորանքներ դնել անոնց առջեւը։ Ասոնք կը ներկայացնենք անոնց իրրեւ շարժառիթ, ակնկալելով որ իրր այնպէս պիտի ընդունուին եւ անոնց վրայ ազդեցութիւն պիտի ունենան։ Ասոնք են մեր գործածած միջոցներն, եւ կը գտնենք որ յաջողութեամբ կը պսակուին։ Սակայն արձակ կամքը մտանատոր բնոյթներէ եւ օրէնքներէ։ ցուցուր թէ յետին աստիճան անկարող ենք անոր ներդործութեանցը ո՛ր եւ իցէ պարագայից տակ՝ ինչ ըլլալիքը

կանխագուշակելը, եւ ահա յայնժամ չի մնար մեր ձեռքը աւելնելէն մէկ քաջալերութիւն մը բարոյական վախճաններու հասնելու համար միջոցներ ի գործ դնելու։ Երբոր այսպէս ըլլայ բանը, բնաւ երբէք չենք կարող դիտնալու թէ ո՛ր բանն յարմարութիւն ունի մարդոց ներկայացընելու՝ զանոնք հասնելու համար որ իրենց վարքն ու բարքը փոխեն։ Եւ այսպիսի պարագաներու տակ բարոյական կառավարութիւն ըսուած բանն ալ երբէք ի դէպ չի կրնար գալ։

524. *Մակարերեալ նաեւ վարձուց եւ պատուհասից կիրառութենէն։*

Ուրիշ դիտողութեան կէտ մըն ալ կայ սոյն նիւթիս վրայ մտածելու։ — Ի հարկէ անուրանալի բան է որ Պատասխանատուութիւնը էականապէս եւ հիմնականապէս բովանդակեալ կ'իմացուի բարոյական կառավարութեան գաղափարին մէջ։ Իսկ պատասխանատուութիւն ըսելով կը հասկըցուի թէ բարոյական կառավարութեան մը հպատակ եղող անձը կամ անձինքը համարաւոր են մէկու մը. եւ ասկէ ալ ի հարկէ կը հասկըցուի որ այն էակն որ իրաւանց տէր է զանոնք ի համարաւորութիւն կոչելու, կրնայ եւս պատուհասել զանոնք եթէ յանցաւոր ըլլան։ Այլով բանիւ, ուր որ պատասխանատուութիւն կայ ի միւսմ կողմանէ, հոն անոր առինչնականն եղող իրաւունք մըն ալ կայ՝ ի միւս կողմանէ՝ այդ պատասխանատուութիւնը ստիպմամբ գործադրելու. որ ըսել է՝ պատժապարտուելու, եթէ հարկ ըլլայ։ Բայց եթէ կամեցողութիւնք շարժառիթներէ անկախ են, եւ բոլորովին դիպուածական են, մէկը կարող չէ բնաւ գիտնալու, ինչպէս որ արդէն ակնարկեցինք, մէկ ժամու մը կամ մէկ վայրկեան մը մէջ թէ ինչ պիտի ընէ երկրորդ ժամուն կամ վայրկենին. անհնարին կ'ըլլայ որ նախատեսութիւն ունենայ բուն իսկ իր գործքերուն վրայ, եւ չի կրնար ջանացողութիւն մը ընել արգիլելու այն գործքերն որ չար են։ Ուղիղ խղճմտանքի մը առջեւ, աւելի պատշաճութիւն չկայ այսպիսի մարդու մը գործքերն պատուհասելուն մէջ, քան թէ դիպուածով մեղի մեռաւ մը տուող քարի մը կտոր կամ փայտէ գունդ մը պատժապարտուելն։ Որովհետեւ իր Կամքը ամէնայն օրինաց իշխողութենէ դուրս է, ըսել է որ չկան սկզբունքներ որոնց միջոցով հնարաւոր ըլլայ անոր կիրառութիւններն հպատակեցընելու, չենք ըսեր թէ այդ իշխանութեանը միայն, այլ նաեւ ինք իր իշխանութեանը։ Անկախ անհասկընալի, անկշռելի, անգլտանելի դիպուածի մը խաղալիկը եղած կ'ըլլայ. տեսակ մը խաղուս դնուած, ամէնայն հնարաւոր ներհակաձգութեամբ վարեալ. անորոշելի դիպուածին անդադար՝ այլ տիկար խաղալիկը։ Ասանկ մարդ մը ստուգիւ պատշաճ ենթակայ մը չի կրնար ըլլալ պատուհասի։ Եւ

ասոր նման պատճառներով, վարձուց եւս տիրապէս ենթակայութիւն չի կրնար ունենալ։

525. Նոյնը մակաբերեալ այս իրողութենէն, որ ներկայ կեանքիս բարոյական կառավարութիւնը իր բնութեամբը խրատական է։

Մէկ ուրիշ դիտողութիւն մըն ալ կայ այն բարոյական կառավարութեան վրայ, որուն ներքեւ դրուած են մարդիկ, այն որ մասնաւոր նկատողութեան արժան է մեր հետազօտած նիւթին հետ վերաբերմամբ։ Այն բարոյական տեսչութիւնը, որուն տակն որ դրուած են մարդիկ այս ներկայ կեանքիս մէջ, իր բնութեամբը խրատական է։ Որչափ որ մարդս նկատելի է, ասիկայ չ'ուզացուիր որ այս իր ներկայ էութեան վիճակը սկզբնաւորական եւ պատրաստական վիճակ մըն է այլ իմն եւ ընդհատմակաղզոյն գոյութեան վիճակի մը։ Հոս, ուրեմն, այս գործոց ասպարէզին, այս մեր ներկայ կեանքին մէջն է որ սիրտ խրատուին եւ կրթութին մարդիկ վասն փառաց՝ պատուոյ եւ անմահութեան։

Ներկայ կեանքը ուրեմն, այս յիշեալ վախճանին համար պատրաստական, փորձի կամ հանդիսի վիճակ մըն է միայն։ Պէտք է նաեւ ի մտի ունենալ թէ այս վախճանին կամ նպատակին հասնուի պիտի փորձուելով, խստութեանց ենթակայանալով, մարզողութեամբ, դաստիարակութեամբ, եւ կրթութեամբ։ Իսկ այս տեսակ խրատական կրթութեան ընթացքի մը կայութենէն կը հասկցուի, թէ չարիքներ կան դիմագրաւ ըլլալու. թէ պարտականութիւններ կան կատարուելու. թէ արգելքներ կան յաղթուելու. թէ փորձութիւններ կան ընդդիմանալու. եւ թէ մարդիկ ոչ միայն պահպանելու են իրենց հոգին համբերութեամբ, հեզութեամբ, եւ հաստատամիտ արութեամբ, այլ մաքրելու են զանոնք փախանական յաղթանակի մը ակնկալութեամբ։

Բայց թէ որ մարդուս կամքը օրինաց ենթակայ չէ, բոլոր այս գրուցածներնիս աննշանակ խօսքեր են։ Յայտնի է թէ մարդս բարոյական խրատի կրթութենէ չի կրնար անցած ըլլալ առանց փորձուելու։ Նոյնպէս եւս քաջայայտ է թէ փորձութիւնք վերջնականապէս առ կամքն վերաբերելու են, ապա թէ ոչ փորձութիւն եղած չեն ըլլար։ Իմ հասկցողութիւնս, օրինակի աղագաւ, կ'ըսէ ինծի թէ այնինչ բանին առաջումը ներկայ բարեկեցութեանս չհասնուր է. բաղձանքներս ալ սասթիկ կը վառին ի տեսութիւն այն առարկային. խղճմտանքս կը դատապարտէ զայն. եւ այս տեղն է, անտարակոյս, փորձութեան հիմունքը կամ նախապատրաստական պայմաններն։ Բայց սակայն մէկ ներքին ենթակայ մը գտնուելու է, որ անոր վրայ փոր-

ձութիւնը ծանրանայ. մեր մտաւոր բնութեան մէկ տարրը ըլլալու է, որ անոր հետ փորձութեան գործութիւնը դէմ առ դէմ գայ եւ մաքառի։ Եւ ո՞ւր գտանելի է այս սկզբունքը կամ կարողութիւնը, որուն վրայ որ փորձութեան ոյժը թափի եւ անոր հետ մարտնչի, եթէ կամքը չըլլայ այն։ — Իսկ եթէ բարոյական խրատը կամ կըրթութիւն ըսելով, (գէթ այս ներկայ կեանքինը) փորձութենէն ենթակայութիւն կ'իմացուի. եւ եթէ փորձութիւն ըսելով, ինչպէս որ յայտնի է, կամքին վրայ գործադրեալ ստիպողութիւն մը կ'իմացուի, ուրեմն կամքը օրէնքի տակ եղած ըլլալու է։ Բանզի թէ որ օրինաց ենթակայութիւն չունենայ, ալ հնարաւոր ճամբայ մը չի մնար որով փորձութիւնը կարողանայ մերձենալ անոր կամ ազդեցութիւն մը բանեցընել անոր վրայ։ Այն բանն որ օրէնք չունի, թէ մտաւոր ըլլայ թէ նիւթաւոր, հարկաւորապէս անմերձենալի է, բայց եթէ միայն դիտողատրոր կամ ըստ պատահման։

526. Կամքին օրէնք ունենալը առաքինութեան եւ մոլութեան գոյութենէն իմանալի է։

Ի վերջոյ՝ եթէ կամքը ճշմարտապէս դիտողական է իր ներգործութեանցը մէջ եւ բոլորովին առանց օրինաց, ասկէ անպատճառաս կը հետեւի, թէ չկայ ուրեմն հաստատուն եւ անշարժ հիմ մը Աստուածաբնեան եւ Մարդաբնեան։ — Հաստարակ առած մըն է սա, հաստատեալ ընդհանրական փորձառութեան վրայ, եւ առ հաստարակ իրրեւ ճշմարտութիւն ընդունելի, թէ մարդոց գործքերն պարապուելի կամ դովելի կ'ըլլան ըստ դիտաւորութեանց՝ ըստ նպատակաց՝ կամ ըստ չարժառթից՝ որոնցմով, որ գործուած են։ Իսկ եթէ կամքին ներգործութիւններն կատարելապէս դիպուածական են (այսինքն թէ՝ ի դէպ կու գան առանց ուրիշ ինչ եւ իցէ բանի մը նկատման,) յայնժամ յայտ է թէ դիտաւորութիւնք եւ չարժառիթք բոլորովին արտաքսեալ կ'ըլլան եւ ի չիք կը դառնան։ Յայտ է թէ մէկ մարդ մը այդ պարագաներուն մէջ բարոյական գործ մը կատարած աւելնը կրնայ համարձակաբար պրուցել զանիկայ առաքինական կամ մեղկան, դովելի կամ պարապուելի դատողաց, թէ այն գործն ի դէպ եկաւ վասնզի դիպուածը անանկ բերաւ։ Թէ անիկայ ի դէպ եկաւ առանց ամենեւին նախատեսութեան կամ դիտաւորութեան կամ նպատակի իր կողմանէ։ Թէ բնաւ անծանօթ է իրեն անոր ծագմանը աւելի եղող ո՛ր եւ է բանաւոր պատճառ մը. եւ միւս բանիւ, թէ ճշմարտապէս եւ ամբողջապէս դէպոմանիական է։ Եւ միթէ ասանկ մարդ մը, որուն գործոցը վրայ պրուցուած այս խօսքերն անուրանալի կերպով ճշմարիտ եղած ըլլան, պարապուելի կամ դովելի կրնա՞յ

ըլլալ։ Որ տեղ դանդաղութիւն է, իր գործողը կամ բարեացը մէջ, կամ բարոյականութեան եւ կամ անբարոյականութեան հիմն ըլլալու բան մը, զի՞ որ այդպիսին ըստ ամենայնի արատաբոյ է ի սահմանադրութեան կամ մարդութեան։

Մէկը չկայ որ չդիտցած իմ մարդ մը յանցանքով մը ամբաստանած տանի, առաջին հարցմտրերէն մէկը կ'ըլլայ, այն յանցանքը ինչ դիտաւորութեամբ կամ նպատակաւ գործած ըլլալը։ Ըստ օրինաց երկրին, եթէ մէկը մարդ մը սպաննած ըլլայ, չարախամ կանխամտածութեամբ, (այսինքն է մեռցընելու չար նպատակաւ կամ դիտաւորութեամբ,) եղեռնագործութիւն ըրած կ'ըլլայ. եթէ սպանութիւնը վայրկենական կրից բռնութեամբ գործածուած ըլլայ, առանց կանխախորհուրդ դիտաւորութեան, յայնժամ մարդասպանութեան եթէ եւ ազգն յանցանքը գործած կ'ըլլայ. եթէ դիպուածական ըլլայ պատահմունքը, կամ՝ այլով բանիւ՝ առանց ամենեւին իշխանական զգայնոյն, կամ առանց բնաւին դիտաւորութիւն մը կամ ակնկալութիւն մը ունենալու այնպիսի գործի մը, յայնժամ ամենեւին յանցանք եղած չ'ըլլար պատահածը. Նմանապէս, մեռնողնիդ, եթէ մէկը խիստ օգտակար գործ մը կատարելու ըլլայ, բայց գործութեան նպատակաւ եւ դիտաւորութեամբ, բոլոր մարդիկ միաբանորէն զայն առաքինական եւ գովելի կ'անուանեն. բայց եթէ անոնուն որ գործը բոլորովին ըստ դիտաց բան մըն է եղեր, ամէն մարդ նոյնպէս միաբանորէն ո'չ բարոյական արժանաւորութիւն եւ ոչ գովութիւն կ'ընծայեն գանիկայ գործողին. Միով բանիւ, ամենուն դիտցած բանն է, որ գործքի մը դիտաւորապար ըլլալն հանգամանքը գանիկայ բարոյական բնութենէ բոլորովին կը հանուէցընէ. Իսկ ինչ է դէպուած բուսած բանին ճշդիւ պատճառը կամ պատութիւնը։ Ասոնի է եթէ դիպուածն այն է, որ չունի պատճառ մը կամ առիթ մը կամ որ եւ իսկ հաստատուն սկզբունքի մը վերաբերութիւն։ Եւ ամէն կանոնական ներգործութիւն, ենթադրելով եթէ կանքն օրէնք չունի, ճիշդ այս դատաստարին կը նմանի։ Ամէն այսպիսի կատեցումն ճշմարտապէս դիպուած մըն է։ Եւ իրրեւ դիպուած նկատելով, բոլանդակ մարդկային ազգը միաբանորէն չեն ընծայեր անոր որ եւ իսկ բարոյական հանգամանք, եթէ՛ ըստ ինքեան ատելով եւ եթէ՛ ըստ արդեանց իւրոց։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՕՐԻՆՔ ԿԱՄԱՑ ԻՄԱՑԵԱԼ, Ի ԿԱՆԽԱԴԻՏՈՒԹԻՒՆԷ ԿԱՄ Ի ՆԱԽԱՏԵՍՈՒԹԻՒՆԷ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

527. *Մարդուս բնականապէս Աստուածութեան վրայ ձեւացուցած գաղափարին մէջ կանխագիտութիւն կ'իմացուի։*

Առ ի ապացուցանելն ընդհանուր նախադասութեան, թէ կարգն ՕՐԻՆՔ ունի, կը մնանինք այժմ ուրիշ եւ որոշ կարգ մը մտածութեանց։ Այս գլխուն մէջ դիտաւորութիւններս Աստուծոյ կանխադիտութիւնը յառաջ բերելն է ի հաստատութիւն ապացուցանելի նիւթիս։ Եւ ըստ այսմ հարկ տիսի ըլլայ քանի մը խօսք գրուցել նախ ի հաստատութիւն այս իրողութեանը, թէ կայ այսպիսի կանխադիտութիւն, այլով բանիւ, թէ Աստուած գիտէ կանխաւ ինչ որ պիտի ըլլայ ապագային մէջ։ Սակայն այս տեսակարար մանուսր բնաբանին երկար պարապելու միտք չունինք. վասն զի Աստուածային կանխագիտութեան նախադասութեանը վրայ եղող ընդհանրական հաստատութիւնն ու համոզումը հարկ չի թողուր ասոր. այլ մէկ երկու դիտողութիւններ միայն յառաջ պիտի բերինք ասոր վրայ։

Եւ բնականապէս կը ծանուցանինք, նախ եւ առաջ, թէ բոլոր մարդոց միաձայնութեամբ Աստուածութեան վրայ ձեւացուցած գաղափարին մէջ կանխագիտութիւն խնամքն է։ Հոս խօսքերնիս ի Յայտնութենէ նկատանելի այս կէտս ընդունուած լուսոյն վրայ չէ, այլ պրպտածնիս ասոր այն ընդհանուր գաղափարն է զոր մարդկի բնութենին կը ձեւացընեն Աստուածութեան վրայ։ Այս գերագոյն գաղափարին հիմունքը լոկ պետկեալ է մարդկային բնութեան կազմակերպութեանը մէջ, չենք ուզեր հոս պրպտել թէ ընդհարոյս կամ բնածին գաղափար է, այն խնամքով որով որ բնածին բառն ընդհանրապէս կը հասկըցուի. այլ միայն կը հաստատենք թէ մարդկային միտքն այնպէս կազմակերպեալ է, եւ այնպիսի ազդեցութեանց ներգործութեանը ենթակայ է, որ Աստուծոյ գաղափարն կը ծագի

ինք իր մէջը բնականապէս եւ առուգապէս , մինչեւ որ չըլլան այնպիսի մտանաւոր պարագաներ որ այս իր հակամիտութիւնը խափանեն եւ արգելուն : Վասնորոյ ամէն երկրի եւ ամէն ատիճանի մարդոց մէջ , էակիմացութեան տիրապետելիք իրմէ մին մըն ալ Աստուածի կղզիները բնակող բիրտ եւ անասնոյ նման վարուելու մէջ , Թափառական Արաբացւոյն վրանին մէջ , ինչպէս նաեւ դիտութեամբ եւ արուեստիւք զարդացեալ ազգաց մէջ առ հասարակ կը գտնենք Աստուածութեան մը գաղափարը ձեւակերպելու : Այս ըմբռնումը արդարեւ անդոր եւ անհատար բան մը կրնայ ըլլալ՝ բազդատմամբ Սուրբ Գրոց մէջ յայտնուածին . այլ թէ եւ տկար , սակայն միշտ կը բովանդակէ իր մէջը կանխագիտութեան կամ նախատեսութեան գաղափարը , այնպիսի ատիճանաւ մը , որ դեր ի վեր է քան զմարդկան նախատեսութիւն : Նոյն ինքն Հեթանոսն անգամ կը ծիծաղի այնպիսի Աստուծոյ մը գաղափարին վրայ , որուն գիտութիւնը ներկայ վայրկենիս միայն սահմանաւորեալ ըլլայ :

528. Աստուծոյ կանխագիտութիւնը իմանալի է եւ բովանդակեալ իր ամենագիտութեանը մէջ :

Ապա , այս նիւթիս հետազօտութեանը մէջ , մարդոց Աստուծոյ համար ձեւացուցած գաղափարներուն քննութենէն ծագեալ թերագրութիւններով միայն մնացած չենք , որչափ բնականապէս ալ որ ձեւակերպեալ ըլլան այդ գաղափարներն կամ որչափ ընդհանրականութիւն ալ որ ունեցած ըլլան : Աստուած ամենաբարին պատչամ տեսաւ , իր մեծ ողորմութեամբը , իր Յայտնեալ խօսքովը մեզի խօսիլ , եւ բանականութեան աղօտ եւ անստոյգ լուսոյն վրայ ներշնչելութեան լոյսն ալ հեղուլ : Նա ինքն յայտարարութիւն ըրած է մեզի թէ ինք «ճշմարիտ» իր մէջը բովանդակեալ ունի , Աստուածաշունչ մատեանը վերծանողը անտարակոյս կրնան բազմութիւններ միւք բերել , որոնցմով այս մեծ ճշմարտութիւնը բացատրեալ է : Հարիւր երեսուն եւ իններորդ Սաղմոսը ամենընտիր եւ աքանչելի օրինակ մըն է սրբազան բանաստեղծութեան մէջ , այս նիւթիս , այսինքն Աստուծոյ մեծ եւ հիանալի դիտութեանը վրայ ճառող : « Ով տէր՝ դուն քննեցիր ու ճանչցար , դուն գիտես իմ նըստելս ու ելլելս . իմ խորհուրդս հեռուանց կ'իմանաս : Իմ չափիլս ու պառկիլս կը քննես , ու իմ բոլոր ճամբաներս դիտես » : Սաղմոսերգուն ուրիշ տեղ մը Տէրոջը եւ անոր զօրութեանը մեծութիւնը պատմելէն ետեւ , անմիջապէս կը յաւելու , թէ « Անոր իմաստութիւնը անհուն է » : Ասոնց նման տարբերութիւններ լի ու լի են Սուրբ Գրոց մէջ որոնց բացայայտած խնդիրն այս է , թէ Աստուած

Աստուած ամենայն էութեանց եւ իրաց եւ ամենայն դիպուածոց եւ փոփոխութեանց եւ եղելութեանց եւ արարածներէ անթերի եւ յաւակնական գիտութիւն ունի , թէ բան մը չկայ որ դուրս մնացած ըլլայ իր տեսութենէն , որ կը տարածի մինչ ի ծագս տիեզերաց եւ կը պարփակէ ամէնը միահաղոյն իր մէջը :

Արդ՝ թէ որ Աստուած ամենագէտ է , հարկաւորապէս կը հետեւի որ ինքը կարող ըլլալու է ապառնիին մէջ պատահելիք ամէն դէպքերն , ինչ որ ըլլան , նախատեսելու :

Եւ թող յիշուի հոս , որ Աստուած ճիշդ մարդոց ունեցած կերպովը հմտութիւն չ'ունենար իրերու վրայ , այսինքն է , յաջորդաբար՝ կամ իրերն իր մտքին տեսութենէնը ներկայանալով իրարու ետեւէ յաջորդաբար . այլ ընդհակառակն՝ այս կ'երեւնայ յայտնի ինն բաներն եղելութիւնը , որ ամենայն գիտութիւն ունի նա իր մտածքին խնդացողութեանը եւ ըմբռնումներ մէջ միահաղոյն եւ միասնական կերպով . մի եւ անկրկիտ եւ անբաժանելի տեսութեամբ մեռոց ամենայն ինչ պարփակեալ է իր հասողութենէնը մէջ : Իրեն համար ոչ օրերու սկզբնաւորութիւն կայ եւ ոչ տարիներու վախճան . ոչ ներկայ , ոչ անցեալ եւ ոչ ապառնի : Եւ ուստի , եթէ անոր տիեզերական համատարած գիտութենէն չըլլանալէն դուրս ձգենք այն մասն կամ հատուածն զոր՝ մեր մտքին սահմանափակ տեսութենէնը համար՝ ապառնի կ'անուանենք , իր ամենագիտութիւնը խոկոյն կը թերանայ ի կատարելութենէ , եւ պակասաւոր ու ծայրատեալ տգեղութեան վիճակի մը մէջ կը ներկայանայ մեր առջեւն : Վասնորոյ կը հաստատենք թէ Աստուծոյ ամենագիտութիւնը , որ բանականութենէն այնքան քաջածանօթ եւ ի Գրոց Սրբոց այնքան ճոխաբար բացատրեալ ճշմարտութիւն մըն է , կը բովանդակէ իր մէջը ԿԱՆԽԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ վարդապետութիւնը , եւ թէ Աստուած ամենայն ապառնի դիպուածոց վրայ կատարեալ եւ յաւակնական գիտութիւն ունի :

529. Աստուծոյ կանխագիտութիւնը ուղղակի յայտնեալ է Սուրբ Գրոց մէջ :

Աստուծոյ կանխագիտութիւնը կամ նախատեսութիւնը ոչ միայն իմանալի է իր ամենագիտութենէն , որ Սուրբ Գրոց մէջ կը տարածի , այլ ուրոյն եւ որոշ կերպով ծանուցեալ է բազմաթիւ պարբերութեանց մէջ : Գերագոյն էն ինքը , ենասի մարգարէին միջոցաւ իրեն ընծայեալ գրուցուածքին մէջ կը հաստատէ . « Ես եմ Աստուած , եւ ինծմէ ուրիշը չկայ . ես եմ Աստուած եւ ինծի պէս մէկը չկայ , որ վերջինը՝ սկիզբէն , որ դեռ չեղածը առաջուընէ պատմեցի » « Յայտնի է Տէրոջը իր բոլոր գործքերը աշխարհիս սկիզբէն հետէ » , կ'ըսէ Յակոբոս առաքեալ :

Եւ ո՛չ իսկ ընդհանուր ատենէն վրայ միայն կայացեալ է Ատուածոյ կանխագիտութեան վարդապետութիւնը. այլ բազմաթիւ մարգարէութեանց օրինակներ ունինք, անոնցմով նկարագրեալ դէպքերն պատահելէն շատ երկար ժամանակ յառաջմանէ խօսեցեալ, որոնք մի ըստ միոյէ կատարուած են։ Ջրհեղեղը, ի դէպ գալէն հարիւր քսան տարի յառաջ, մարգարէութեամբ կանխագուշակուեցաւ։ Կանխատեսեալ թէ որդիքն Իսրայելի չորս հարիւր տարի դերութեան մէջ պիտի մնան։ Սիրիացի Ազայէլին անգութ վարքը, եւ Պարսից Կիւրոսին ձեռամբ գործուած ազատութիւնը մանրամասն ճշդութեամբ կանխատեսեալ բաներ են։ Բաբելոնի եւ Նինուէի կործանումն ալ, ատոնց կործանման հետ կցորդեալ բազմաթիւ պարագայներով, մարգարէացեալ յայտնուեցաւ կանխաւ։ Դաղուատն Գիտուի Բրիատոլ, եւ՝ մանաւանդ՝ իր խոնարհականութիւնը, փորձութիւններն, եւ մահը կանխատեսաւ մարգարէից բերնով նոյն իսկ դէպքերուն պատահելէն շատ տարիներ եւ մինչեւ անգամ դարերով յառաջմանէ։

Եբրայեցւոց կործանումն ալ աչքառնելի օրինակ մըն է մարգարէութեան, որ իր մանաւանդ պարագաներովն զարմանալի կենդանութեամբ նկարագրեալ է հանդիպելէն շատ տարիներ յառաջմանէ։ Այս եւ ատոնց նման եղելութիւններն դիտելնուս վրայ այս ծանօթութիւնը միայն յաւելուլ կ՛ուզենք, եւ ատոր ուղղութեանը վրայ կատարեալ վստահութիւնուն ենալով հանդերձ, թէ այսքան բազմաթիւ եւ այսչափ մանրամասն եւ տեսակարար կանխատեսութիւններ, այնքան լման եւ ճշդիւտ կատարելութիւն գտած, անհնարին էր որ յայտնուէին, առանց զանոնք առ մեզ հաղորդող հեղինակին վրայ կանխագիտութիւն կամ նախագիտութիւն գտնուելու։

530. Դէպքերու կանխագիտութենէն կամեցողութեանց կանխագիտութիւն իմանալի է։

Ասկէ եզրը՝ սա ալ պէտք է դիտել, որ անցեալ հատուածին մէջ յիշուածներուն նման մարգարէութեանց լսումը եղող դէպքերուն, եթէ ամենը չըլլայ, գոնէ շատերը մարդկանց կամեցողութիւններէն կախեալ բաներ էին։ Մարդկանց կամաւորական գործքերն ըսելով հարկաւորապէս այս կ՛իմացուի թէ գործքերէն յառաջ կամական ներգործութեանց կիրառութիւնը ի դէպ եկած են. եւ անհնարին է որ ո՛ր եւ իցէ էակ՝ մարդոց գործքերը նախատեսէ, առանց միանգամայն անոնց հոգւոյն մէջ ի դէպ գալիք կամեցումներն նախատեսելու։ Իբր բացատրութիւն, կանխատեսաւ առ Աբրահամ թէ իր սերունդը Եգիպտոս պիտի երթան, եւ հոն պիտի բնակին. այլ այսպիսի կանխատեսութենէ մը յայտնապէս կը հասկըցուի որ կանխատեսողը

դիտեր այն ամէն պարագաներն, եւ մանաւանդ մանաւանդ այն ամէն չարժառիթներն եւ անոնց հետ կապուած այն ամէն կամեցումներն, որոնցմով այս չարժումը պիտի կատարուէր։ Այսպիսի կանխատեսութեան մը մէջ ի հարկէ բովանդակեալ կ՛իմացուի դիտութիւն՝ ոչ միայն նախագուշակեալ դէպքերուն անմիջական գործադիրներուն կամեցողութեանը եւ գործոցը, այլ այն անձինքներունն ալ, որոնք այն դէպքերուն մէջ դիպուածական եւ հեռաւոր եւ անուղղակի կերպով միջամուտ պիտի ըլլային։ Ցառաջիկայ օրինակնուս մէջ խմնալի է թէ Իսրայելացւոց դաղթականութիւնը կանխագուշակողը դիտէր Յովսէփի եղբարցը նախանձութիւններն, եւ զանիկայ Իսմայելացւոց վաճառելով գործելու վատթար անզգամութիւններին. դիտութիւն ունէր նոյն իսկ Իսմայելացւոց պէտքերուն, չահերուն, եւ չարժառիթներուն վրայ. եւ ալ ի՞նչ յիշենք ուրիշ բազմաթիւ անձանց եւ խմբակաց դիրքերն եւ պարագաները ու չարժառիթները, որոնց ամենքն պիտի կազմուէին անտարակոյս այն նախապատրաստական քայլերն ու միջոցներն, որոնցմով պիտի յառաջ գար մարգարէացեալ զարմանալի դէպքը։

Ամէն մարդ դիտէ որ ամենահրեշելի եւ նշանաւոր դէպքեր կախումն ունին շատ այնպիսի պարագաներէ, որոնք ամենաչնչին բաներ կ՛երեւնան։ Վարժապետ Աստուածաբանութեան Տօքթըր Տուսդի մէկ խօսքն է սա, թէ «Ճանճի մը չարժումները կրնայ ամենապիտոյ եւ երեւելի անձի մը կեանքին վախճան տալ, կամ մարդու մը բովանդակ ապառնի դիտաւորութիւնները փոխակերպել, եւ իր սերունդին բարքը՝ պարագաներ ու բախտը դարձընել այժմ եւ յաւիտեանըս յաւիտենից»։ Արդ՝ եթէ ատենք ատանկ են, վայրկեան մը չենք կրնար ընդունել, թէ Աստուած կանխագիտութեամբ կը նախագուշակէ դէպքեր, առանց նախատեսութիւն ունենալու այն բոլոր պարագաներուն վրայ, մինչեւ անգամ ամենաչնչիններուն, որոնցմէ որ կրնան այն դէպքերն, որ եւ իցէ հնարաւորութեամբ, կախումն ունենալ։ Մանաւանդպէս եւ ի վեր քան զամենայն, ինքն մանրամասն եւ լիակատար հմտութիւն ունենալու է անոնց անմիջական գործադիրներն ըլլալու մարդկանց կամական ներգործութիւններուն կամ կամեցողութիւններուն վրայ։ Մարդոց միջոցաւ կատարելու դէպքերու վրայ նախատեսութիւն ունեցած ատենը, ի հարկէ նախատեսութիւն ունենալու է անոնց կամեցողութեանը վրայ, իսկ այս բանը դիտնալն, առանց ինչ կերպ կամական ներգործութիւններ ընելիքներն նախատեսելու, անըմբռնելի բան մը, կատարեալ անտեղութիւն մըն է։

531. Նախընթաց տեսութեանց բանաւորութեանը վրայ :

Այս տեսութիւններն որ յառաջ բերինք Աստուծոյ կանխագիտութեանը ընդարձակութեանը եւ մանաւանդ կանութեանը վրայ , բոլոր մարդոց հասարակ դատաստանը եւ դպացումներուն բոլորովին ընդունելի եւ հաւանելի բան մըն է , Անօգուտ եւ անպիտան բան մը կ'ըլլար մեծցուցանել զԱստուած իրրեւ արարիչ ամէնայն արարածոց եւ էակաց , եթէ չկարենար նախատեսել , թէ ինչ պիտի ըլլան ատոնց ամէնուն արարչութեան արդիւնքներն , եթէ կարող չըլլար դիտնալ թէ արդեօք ատոնց գոյութիւնը օգտակար պիտի ըլլայ թէ վնասակար իրենց եւ ուրիշ Գոյութեանց վրայ հմտութիւն որ կ'ունենանք , ոչ միայն ատոնց ըստ ինքեան ինչ բաներ ըլլալնին գիտնալով է , այլ նաեւ ինչ արդիւնքներ արտադրելնին ճանչնալով . Եւ թէ որ Աստուած նախատեսութիւն չունի իր գործքերուն կամ ստեղծածներուն արդեանցը վրայ , ըսել է թէ՝ ինք ալ չի գիտեր ինչ է ստեղծածը . Եւ թէ որ ինք իր ըրածը չի գիտեր , ուրիշ ո՛ր էակ կրնայ ճանաչողութիւն կամ գիտութիւն , ունենալ արարածոց վրայ : Այսպիսի Աստուած մը , պիտի ճշմարտապէս եւ կատարելապէս արարիչ ամէնայն իրաց ենթադրելով , կարող կրնար ըլլալ իր ստեղծած բաներուն կառավարութեան անձնէն ի ձեռն ունել : Մի թէ միշտ եւ հանապազ տարակուսութեանց եւ շփոթութեանց մէջ պիտի չիյնար , եւ պիտի չտիրապետէր , տիեզերաց գործառնութիւններուն մէջ ի դէպ եկող ամէն մէկ դարձուածքի առեն , իւր հիմնադիծներն փոփոխելու , եւ մէկը չյաջողելուն ուրիշ մը , եւ ան ալ ձախորդ գացած առենը՝ մէկ ուրիշ մը կազմելու : Սորտ է , ուրեմն թէ Աստուածութեան լիակատար եւ անթերի կանխագիտութիւնը ուրացող վարդապետութիւնը մեծապէս կը նսեմացնէ զդերագոյն էութիւնը Աստուծոյ ինքը ամէնաչնչին պարագաներու եւ փոփոխութեանց բերմունքէն կախեալ խեղճ բան մը եղած կ'ըլլար . Եւ մէկ չնչին դալի մը շարժումը (ինտոր որ հնարաւոր է որ մինչեւ անդամ այսպիսի չնչին նիւթ մը ամիրոյզ աշխարհի մը բախտը փոփոխութեան տակ ձգէ) կրնար չփոթել իր ամենախնամատուն դիտաւորութիւններն, եւ տակնի վրայ ընել իւր ամենողորմ նպատակներն :

532. Այս տեսութեանց վերաբերումը առ կամն :

Իսկ եթէ հաւանելի կերպով կը տեսնուի որ Աստուած կանխագիտ է ամէնայն իրաց , եւ մանաւանդ պարզապէս մարդոց կամեցողութեանցը , ուրեմն ասկէ յայտնապէս այս կը հետեւի թէ կամական կարողութիւնը կամ կամքը օրէնքներ ունի : Օրինաց ենթակայութեանը ներհականը , ինչպէս որ արդէն ծանուցուեցաւ , կատարեալ դէպոտականութիւն է . Եւ դիպուածականութիւն կամ ըստ դիպաց ներդործողութիւն ըսելն ալ , նախագիտելու կամ նախատեսելու հնարաւորութիւնէն դուրս բան մը ըսել է : Այն բանն որ կանխագիտելի է , իրրեւ այսինչ առենին կամ այսինչ տեղւոյն մէջ կամ այնինչ մանաւանդ պարագաներուն տակ պատահելի բան մը կանխագիտելի ըլլալու է . եւ այն ներդործութիւնը կամ դէպքը որ ստուգելի եւ իրաւ է որ պիտի ըլլայ այսինչ առենին կամ տեղւոյն մէջ եւ կամ այնինչ մանաւանդ եւ որոշ պարագաներուն տակ, չի կրնար՝ որ եւ իցէ պատճառութեամբ բանից՝ դիպուածական անուանիլ : Ասոր որովհետեւ այն բանն որ կանխագիտելի է , չի կրնար դիպուածական ըլլալ , եւ որովհետեւ մարդոց կամեցութիւնքն յայտնապէս կանխագիտութեան ենթակայ իրեր են , ուրեմն կը հետեւի որ ըլլալու են այնպիսի որոշ օրէնքներ կամ սկզբունքներ , որոնցմով կամական կարողութեան ներդործողութիւնը կը կանոնաւորի եւ կը կառավարուի :

533. Այս գլխուն մէջ յառաջ բերուած տեսութեանց համաձայնութիւնը Հոգւոյն Սրբոյ ազդեցութեանցը վարդապետութեանը հետ :

Այս գլխուն մէջ յառաջ բերուած տեսութեանց հետ քանի մը մասամբ սերտ կապակցութիւն ունենալուն համար , պատշաճ կը համարինք հոս մէջ բերել Սուրբ Գրոց այն վարդապետութիւնը , թէ Աստուած՝ Սրբոյ Հոգւոյն ազդեցութեանց ձեռքովը կարողութիւն ունի , եւ Երրոր իր նախախնամական վարչութեամբը յարմար կը տեսնէ , կը գործադրէ իր կարողութիւնը , մարդոց միտքերն լուսաւորելու՝ սրբացուցանելու եւ առաջնորդելու այս կամ այն բանին : Վերծանողք Աստուածաշունչ գրոց բնականապէս պիտի միտք բերեն հոս մեր Փրկչին այս նիւթիս նկատմամբ գրուցած քանի մը նշանաւոր խօսքերն , որ Յովհաննու Աւետարանին վերջին գլուխներուն մէջ գրուած են : — « Ես Հօրը պիտի աղաչեմ , եւ ուրիշ մխիթարիչ մը պիտի տայ ձեզի , որ յաւիտեան ձեզի հետ բնակի » : « Բայց մխիթարիչը՝ Սուրբ Հոգին , որ Հայրը իմ անունովս պիտի խրկէ , անիկայ ձեզի բոլորը պիտի սորվեցնէ , եւ ինչ որ ձեզի ըսի՝ միտքերնիդ պիտի բերէ » : « Անոնք ալ Սուրբ Հոգիէն խրկուած՝ Աւետեկեա էջան » : — « Բայց Սօղոս , որ Պօղոս ալ կ'ըսուի , Հոգւով Սրբով լեցուած աչքերը անոր վրայ անկեց ու ըսաւ . Ով ամէն խաբեպատիութիւնով եւ խորամանկութիւնով լեցուած » եւայլն , « Սուրբ Հոգիէն արդիւնելով որ Աստուծոյ խօսքը Սախայի մէջ չխօսին » , « Որոնք նաեւ կը խօսինք , չի թէ մարդկային իմաստութեան սորո-

վեցուցած խօսքերովը, հաղա Հոգիին սորվեցուցածներովը» ։ «Աստուծոյ սուրբ մարդիկը Սուրբ Հոգիէն չարժուած խօսեցան» ։

Բոլոր այս համարներէն, ու ասոնց նմաններէն հարկաւորապէս եւ յստակ կերպով հասկցուածն այս է որ, թէպէտեւ բնաւին տարակոյս չկայ մարդկային բնութեան բարոյական եւ կրօնական ապականութեանը վրայ, սակայն եւ այնպէս մարդուս միտքն ընդ հովանեաւ ամենակարողին կը պարթիակուի եւ անոր ներգործութեանցը վրայ այսինչ չափ Աստուածային իշխողութիւնը կը բանեցուի, եւ հիմա ընդ հպատակութեամբ կը մնայ այն ամենազօր եւ ամենիշխան գերամարտ սիրապետութեան ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՕՐԷՆՔ ԿԱՄԱՑ ԻՄԱՑԵԱԼ Ի ՆԱԽԱՏԵՍՈՒԹԵՆԷ ԿԱՄ ԿԱՆԽԱԳԻՏՈՒԹԵՆԷ ՄԱՐԴԿԱՆ

534. Մարդս ալ Աստուծոյ նման նախատեսութեան ընդունակ է ։

Թերեւս առարկեն ոմանք, թէ Աստուածային Միտքը բոլորովին անըմբռնելի եւ ի վեր քան զամենայն հասկողութիւն անճառելի բարձր եւ գերագոյն բան ըլլալուն համար, Անոր կանխագիտութենէն հանուած ձեռնարկութիւնը այնքան դիւհացուցիչ չի կրնար ըլլալ Աստուածային միտց քանի մը միասմբք ի վեր քան զհասկողութիւն մարդկան լինելն արդարեւ ճշմարտութիւն մըն է, եւ սակայն առիկ չի հետեւիր որ մէկ ձեռնարկութիւն մը, որ Աստուածային բնութեան մէջ դոյ եղող եւ մեզի ծանօթ եւ հասկընալի սոորոգելիքի մը վրայ հիմնեալ է, այդ պատճառաւ անըմբռնելի կամ մինչեւ անգամ մեզի եղած ըլլայ ։ Այլ, քիչ կամ շատ, որչափ կարեւորութիւն ալ որ ընծայուի այս առարկութեանը, մենք հիմա ուրիշ դիտողութեամբ մը հետազօտելու պիտի պարապինք սոյն նիւթս, անցեալ

դիտուն մէջ յառաջ բերուած դիտողութեանը արդարեւ հանդիսութիւն ունեցող, սակայն տարբեր տեղիքէ մը քաղեալ, եւ ամենուն հասկցողութեանը ենթակայացող դիւրըմբռնելի դիտողութիւն մը։ Մարդս ինքը, իր ըմբռնումներն անտարակոյս որչափ սահմանաւորեալ եւ աղօտ ալ որ են, կանխագէտ է ապառնիին, եւ նախատեսութիւն կ'ունենայ ի դէպ գալիք դիպուածոց վրայ, նման այն պաշտելի էութեան, որ արարչագործած է զինքը։ Ցիրաւի ոչ թէ հաւասար աստիճանաւ, այլ սահմանաւոր չափով մը ։ Եւ այս իրողութիւնն ալ հաստատութիւն կու տայ մեր վստահանութեանը զոր կանքին վրայով յառաջ բերելու ետեւէ ենք ։

535. Մարդոց նախագիտութիւնը կամ նախատեսութիւնը իրենց վիճակին եւ գործոցը վրայով ։

Նախ եւ առաջ, մարդիկ կրնան նախագուշակել (չենք ըսեր թէ կատարեալ ստուգութեամբ, եւ ոչ իսկ էականապէս այնքան ունին ասիկայ մեր ձեռնարկութեանը) իրենց վիճակը, գործքերն, եւ յաջողութիւններին ապառնիին մէջ ։

Ամենասպառ դէպք մը, իրրեւ բացատրութիւն, ձեռք առնենք։ Մարդ մը միտքը կը դնէ Լոնտոա կամ Փարիզ երթալ, եւ կամ ուրիշ ասոնց նման վաճառաշահ քաղաք մը, հոն գործ մը տեսնելու նպատակաւ։ Այս կերպ դիտաւորութեան մը գործադրութիւնը, թէպէտ եւ ասիկ ալ հասարակ եւ սպառ բան մը յիշելն դժուարին է, հարիւրաւոր եւ հազարաւոր կամեցումներ ի կիր արկանել կը պահանջէ ։ Եւ անտարակոյս իրական ճշմարտութիւն մըն է այս, թէ այն ի մտի եդեալ նպատակն չի կրնար գործադրուիլ մինչեւ որ այս բազմաթիւ կամեցումներն ի դէպ չգան ։ Եւ սակայն կը տեսնենք որ այս անձը յառաջ կերթայ վստահաբար, եւ իր հաշիւներն կ'ընէ առանց երկիւղի, այնպիսի զգացում մը ունենալով իր ներքինին թէ ստուգիւ պիտի կարողանայ գործադրելու զանոնք ։

Ցայտնի է թէ իրեն յառաջխաղացութիւնը այս ենթադրութեամբ է, (թէպէտ եւ կրնայ ըլլալ որ նոյն միջոցին կատարեալ դիտակցութիւն ունեցած չըլլայ այդ բանին վրայով, եւ երբէք մտածութեան որոշ նիւթ մը ըրած չ'ըլլայ ասիկայ իրեն,) թէ կամքին գործողութիւններն ի դէպ կու գան այսինչ եւ այնինչ որոշ եւ անխափան սկզբանց իշխողութեանը տակ. եւ մանաւանդ այլ եւ այլ տեսակ եւ այլ եւ այլ աստիճան չարժառիթներու աղեցութեամբ։ Եւ իր ձեռնարկած գործին վրայ զգուշութեամբ նայելով, եւ անոր մէջ բովանդակեալ թէ՛ չահու եւ թէ պարտականութեան պահանջմունքներուն լաւ վերահասու ըլլալով, իր մտքին մէջ որոշումն եւ կամե-

ցողութիւն կ'ընէ ընելու ձեռնարկութեանը ընդհանուր հիմնագիծին կամ գաղափարին նկատմամբ, առանց մինչեւ անգամ երկբայութիւն մը մտքին մէջ ծնանելու ասոր վրայ՝ Թէ իր կամքին բոլոր ազատնի ներգործութիւններն ալ հանձայն պիտի գան ձեռնարկութեան ընդհանուր գաղափարին բովանդակած մտերմական պահանջմունքներուն. եւ Թէ ըստ ժամանակին ամբողջ ձեռնարկութիւնը ըստ ամենայն մասանց պիտի կատարուի, Իսկ արդ՝ ամենայն վստահութեամբ կը հաստատենք Թէ անհնարին էր որ այս այսպէս ըլլար, եթէ կամեցողութիւնք բոլորովին դիպուածական ըլլային. այլով բանիւ՝ եթէ առանց օրինաց եղած ըլլային։ Բանդի եթէ այս վերջինն եղած ըլլար իրողութիւնը, մեր ճանապարհորդը կրնար նովին հաւանականութեամբ Պաղտատ երթալ փոխանակ Լոնտրա երթալու կամ Դեհրան երթալ փոխանակ Փարիզը, կամ ուր որ դիպուածական կամեցողութիւնք վարէին զինքը. եւ ճամբայ եղած առնը ինչ մասնաւոր գործ գործելու նպատակ որ ունէր, կրնար նոյն հաւանականութեամբ ձիշդ անոր հակառակը բան մը կատարել ու եւս դառնալ։ — Եւ այս տեսութիւնն որ այս մասնաւոր դէպքիս առանձին կը յարմարի, ամէն չաբթուան եւ հանապազօրեայ բազմադիմի դիպուածոց եւ պարտականութեանց ամենուն ալ կը պատկանի։ Եւ ըստ ինքեան, եւ ուրիշ ամէն ձեռնարկութենէ բոլորովին անկախաբար, կատարեալ «ը-ը-ը-ինէ» մը վար տեղ չունի՝ ի հաստատութիւն մեր ձեռնարկութեանը։

536. Մարդոց նախախնամութիւնը ուրիշներուն գործերուն համար։

Երկրորդապէս, մարդիկ կարող են կանխատեսել, մեծաւ չափով ստուգութեամբ, ուրիշներուն վիճակը, գործերն եւ յաջողուածքը, որ պիտի ի դէպ գան գալու առեղի մը մէջ։ Ասիկայ այնպիսի նշանաւոր բան մըն է, որ ոչ անյաճախ պատճառ տուած է սա դիտողութեանը, Թէ մարդկանց գործերուն մէջ ալ մէկ կանոնաւոր կարգ մը կայ, աստիճանաւ մը նման իրաց այն կանոնաւոր ընթացքին, զոր ֆիզիկական արարչութեան մէջ անվրէպ կը տեսնենք։ Ամէն տեղ կը գտնուին այնպիսի մարդիկ, որոնց համար՝ այսինչ տուեալ պարագայից մէջ այնինչ տեսակ ծառերուն բուսնելը որչափ գիւրութեամբ որ կը նախատեսեն, նոյն չափով գիւրութեամբ եւ առանց չվոհութեան կարող են կանխաւ ըսելու այնինչ տուեալ պարագայից մէջ իրենց ընկերաց վարմունքին ձշդիւ ինչ ըլլալիքը։ Բանի մը օրինակներով դիւրին է բացատրել մեր միտքը։ — Աղբատ մարդուն մէկը իր դրացնութեանը մէջ բնակեալ ընչեղ այլ հաստատուն եւ անողոքելի կծծի ագահ մարդու մը կը դիմէ, գումար մը

առնակ փոխ առնելու նպատակաւ, այլ առանց յօժարակամ ըլլալու անոր սովորական առած հարիւրին քան տոկոսը վճարելու, եւ միանգամայն անկարող ըլլալով մայր դրամին համար պէտք եղած երաշխաւորութիւնը մատուցանելու։ Ամէն մարդ գիտէ որ ագահը խոհեմ պիտի մերժէ աղքատին առաջարկութիւնը։ Ատոր առանկ ընելիքը իւրաքանչիւրոք կ'ակնկալէ եւ կը նախաճայնէ դրեթէ նոյնչափ ստուգութեամբ, որով որ վեր նետուած քարի մը դարձեալ երկրիս երեսը իյնալիքը կը նախագուշակէ։ «Բանտարկեալ մը, կ'ըսէ Հիւմ, որ ոչ դրամ ունի եւ ոչ ուրիշ չահու նիւթ մը, յայտնի կը տեսնէ իր փախուստին անհնարաւորութիւնը. եւ այս տպաւորութիւնը կ'ըլլայ իրեն, ո՛րչափ որ զինքը չրջապատող պարիսպներուն եւ երկաթեայ վանդակներուն տեսութենէն, նոյն չափով իր պահապաններուն երկաթակամ յամառութենէն. եւ աղատութեան համար ճիգ մը թափելու որ ըլլայ, աւելի կ'ընտրէ բանտին քարերուն եւ երկաթներուն վրայ բանիլ, քան Թէ բանտապետաց անողոքելի բնութեանը վրայ։» Հիւմին այս դրոյցը կարեւոր խօսք մըն է, եւ անտարակոյս էականապէս ուղիղ է։ Տարակոյս չկայ որ երբեմն կը պատահի որ բանտարկեալը չանդիման ըլլան փախչելու, իրենց պահապաններուն կրիցը եւ կամքին վրայ ներգործելով. այլ ամենէն չատ պատահած դէպքերն անոնք են, որոնց մէջ փախստեան ճգնողներն լաւագոյն հանարած են քարին եւ երկաթին խօսք հասկըցնելու, քան Թէ պահապաններուն։ Անոնք այնպիսի լաւ վերահասութիւն ունին մէկ կողմանէ՝ չարժառիթի եւ կամեցողութեան, չահու եւ պարտականութեան, եւ միւս կողմանէ կամքին առաջադրութեանցը միջոցին եղող կապակցութեանը վրայ, որ իրենց վրայ պահպանութիւն ընելու կարգեալ անձանց բնաւորութեանը եւ վիճակին վրայ ունեցած հմտութիւնովին կատարեալ անհնարութիւն կը համարին իրենց փախուստը ի գործ դնել անոնց հետ միատեղ դաւադրութիւն մը ընելով, եւ կամ անոնցմէ որ եւ իցէ կերպ օգնականութիւն մը ընդունելով։

537. Ուրիշ ընտանի օրինակներ այս նոյն նախատեսութեան։

Իսկ մենք յառաջ երթանք մէկ քանի այնպիսի օրինակներ տալու, որ սովորական դիտողութենէ այնքան հեռի մնացած բաներ չեն։ Տօքթօր Փէյլ հետեւեալ դրոյցը կ'ընէ մեր ընկերներուն վրայ ուղեցած մեր չարունական կախումին նկատմամբ։ «Մեր կենացը ամէն մէկ ժամուն մէջ ուրիշներուն կ'ապաւինինք եւ ուրիշներէն կախում ունինք. եւ անհնարին բան է քայլ մը առնել, կամ՝ որ չարագոյնն

է՝ վայրկեան մը հանդարտ նստիլն, առանց այսպիսի ապաւինութեան եւ կախումի։

Ես հիմա հանգիստ նստեր դիրս կը գրեմ, ամենեւին չտարակուսելով (կամ յաւէտ՝ բնաւ չանվստահանալով, եւ ուստի բնաւ ատոր վրայ մտմտուք մը չունենալով) որ մտագործը պիտի ղրկէ իմ ապրուստիս համար պէտք եղած հանապազօրեայ կերակրոյն նկատմամբ, այլ հազարումէկ ուրիշ բաներու մէջ ալ։ Վաճառականը իր բարեկամներէն կախումն ունի. գործարանատէրը իր կարգ կարգ բազմաթիւ գործաւորներէն. մեծաքանակ գործ բռնած երկրագործը ուրիշներուն ձեռացը աշխատութենէն այնքան կախումն ունի, որքան որ ինք իր ձեռքերուն վստահէն. նաւու մը նաւապետը միշտ իր նաւաստեաց ձեռնհաս գործակցութիւնը ի հաշիւ կ'առնէ. զօրաց հրամանատարը ընդարձակ գումարտակներու եւ խումբերու խիստ նեղ ժամերու մէջ յետին աստիճան ճշդութեամբ կատարելու խըրտումներուն կ'ապաւինի։ Այսպէս է նաեւ ամէն դիրքի եւ վիճակի եւ ամէն կարգի մարդկանց մէջ, ինչպէս որ իւրաքանչիւրը, վայրկեան մը մտաբերելու աշխատութիւնը եթէ յանձն առնէ, կատարելապէս իր աչքին առջեւը կը պատկերանայ բանը եղածին պէս։ Սակայն թէ որ բոլոր այս անձինքը սոսկ դիպուածով գործելու ըլլային, եւ առանց որ եւ իցէ անխախտ սկզբունքի մը նկատողութիւն ունենալու, թէ որ բոլորովին դիպուածական բան մը եղած ըլլար իրենց խոստումնքներն եւ գործնքներն կատարելին կամ չկատարելին, դիւրին է տեսնել որ վայելչութեան եւ մինչեւ անգամ գոյութեան բոլոր աղբիւրներն իսկոյն կը կործանէին, եւ ընկերութեան հիմունքը երագապէս կը քայքայէին կը տապալէին։

538. *Կամքին ընդ օրինօք գործելուն իրողութիւնը բացատրեալ կամաւոր նուէրներու կանոնաւորութենէն։*

Առ ի բացատրութիւն մեր առաջիկայ նիւթին, այսինքն թէ այսինչ չափ ստուգութեամբ կրնանք նախատեսել եւ դուշակել ուրիշներուն գործքերը ու վիճակը որ ի դէպ պիտի գան ապառնի ատենի մը մէջ, ընթերցողին մտադրութիւնը կը խնդրենք կարգ մը իրողութեանց, որ մէկ մասնաւոր որակութիւն մը ունին։ Ամէն մտադրութեան հանդիպած ըլլալու է անշուշտ այս մեծ տարբերութիւնը մէկ յատկական հանգամանքն եղող բան մը, որ է այս, որ

բազմաթիւ բարեսիրական ընկերութիւններ կան կազմուած, եւ առանց ամենուն եկամուտներն բոլորովին կոմաոր տուրքերէ կամ նուէրներէ կախեալ են, Այլ թէպետեւ իրենց եկամուտներն բոլորովին կամաւորական են, որ եթէ փորձը հակադարձը հաստատած չըլլար՝ շատ վհատեցուցիչ գործառնութեան կերպ մը պիտի համարուէր այս դրութիւնը, այդ ընկերութիւններն իրենց գործառնութիւնները կարգի կը դընեն գրեթէ կամ բոլորովին այնպիսի վստահութեամբ մը, որպէս թէ հաստատուն դրամագլուխ մը ունեցած ըլլային անով գործելու։ Աստոնք քարոզիչներ կը հանեն, դպրոցներ կը հաստատեն, Աստուածաշունչ մատեանները կը թարգմանեն, անծանօթ ծովեր, ծոցեր եւ ցամաքներ կ'որոնեն, գաղթականութիւններ կը հաստատեն, եկեղեցիներ կը կառուցանեն, եւ ուրիշ բազմաթիւ կարեւոր եւ բազմածախս գործերու ձեռք կը զարնեն, առանց ատակ մը դրամագլուխ ունենալու, բայ ի կամաւոր նուէրներէ հաւաքելի ատակէն։ Իրենց ճշմարիտ դրամագլուխը՝ այսինչ տրեալ պարագաներուն մէջ մարդկային մտաց գործողութիւններուն ինչ ըլլալէն վրայ ունեցած համոզմունքին է։ Այդ ի հաշիւ առեալ պարագաներուն իրենք լաւ տեղեկութիւն ունին. եւ ատով կը կարողանան այսինչ չափ առենի մէջ որչափ եկամուտ ընդունելիքնին նախատեսելու գրեթէ այնքան ճշդութեամբ, որքան որ իր ձեռքին տակը արդէն իսկական դրամագլուխ մը առ պատրաստի ունեցող երկրագործ մը կամ վաճառական մը կրնայ ճշդութեամբ հաշիւ ընել ըլլալիքը։ Այս դիտելիքը, միւսներուն հետ մէկ տեղ եւ անոնց նըման չնչացուցյաներ, թէ մարդուս կամքը ընդ օրինօք կը գործէ։

539. *Խորագիտութիւն անհատական բարուց վրայ կարծիք կամ գաղափար ծնացընելուն մէջ։*

Այժմ պիտի հրաւիրենք ընթերցողին մտադրութիւնը այս գլխուն մէջ բացատրուած նիւթին վերաբերութիւն ունեցող մէկ ուրիշ դիտողութեան մը, որ ոչ միայն ինքնին խիստ հետաքրքրական բան մըն է, այլ եւ մտադրութեան արժանաւորութիւն ունեցող ձեռնարկութիւն մ'ալ է։ Անտարակոյս բան չէ երբեմն այնպիսի մարդոց պատահիլ, որոնց վրայ տեսակ մը նրբամտութիւն կամ խորագիտութիւն կը տեսնուի անհատից բարուցը կամ բնաւորութեանցը վրայ կարծիք ձեւացընելու մասին, որոց համար երբեմնակի աչքաբիծ եւ մրրկածանուկ կամ մարդ հռչակեցող են կ'ըսուի, կամ ուրիշ այսպիսի տատութեամբ կը բացատրուի իրենց ճարտարամտութիւնը։ Այս գիտութիւնը անտարակոյս ամէն մարդ չափով մը կ'ունենայ. այլ երբեմնակի այնպիսի անձինք կը գտնուին, որոնք այս տաղանդը խիստ

բարձրաստիճան զօրութեամբ կը կրեն իրենց վրայ։ Ոմանց նկատմամբ կրնայ միևչեւ անգամ իրաւամբ ըսուիլ որ այս ձիրքերնին, մաքսաբեխան նախատեսութեան եւ կանխահասցութեան ոչ միայն երեւոյթըն զգեցած է, այլ եւ անոր բնութեանն ալ մտեւեցած է. եւ երբ որ այս աստիճան խորագիտութիւն կ'ունենայ մէկը, ամեն մարդ դիտէ որ աստիկայ մեծ զօրութիւն եւ մեծ արժէք ունեցող տաղանդ մը եղած կ'ըլլայ։ Ճէնէվացի Մր. Տիւման մտենադիրը՝ Միրաբոյի ճիշտտակարանք անուանեալ իր գործին մէջ այս ձիրքին մէկ խիստ նշանաւոր պատկերը կը նկարագրէ։ Այդ հռչակաւոր մարդուն քաղաքական կեանքին վրայով խօսելով, մանաւորապէս մարդոց վրայ ունեցած գիտութիւնը եւ իր քաղաքական նախատեսութիւնը մէջ բերելով, յառաջ կ'երթայ իր նկարագրութեանցը մէջ եւ կ'ըսէ. Ա.յն նոյն բնազդական թափանցող նրբամտութիւնովն էր որ Միրաբօ այնքան դիւրութեամբ երեւան կը հանէր ազգային ժողովին ըզգացմունքներն, եւ այնքան յաճախ չփոթութեան մէջ կը ձգէր իր հակառակորդներն, անոնց գաղտնածածուկ չարժառիթներն ի յայտ բերելով, եւ մեծ զգուշաւորութեամբ թագուն պահել ուզած բաներնին մէկիկ մէկիկ անոնց առջեւը պարզելով։ Կը թուէր թէ չկար մէկ քաղաքական մութ եւ խրթին խնդիր մը, զոր ինքը չի կարենար լուծել։ Ամենէն ներքին գաղտնածածուկ բաներուն իսկ եւ իսկ խեղամուռ կ'ըլլար, եւ իր խորագիտութիւնը միայն՝ աւելի պէտքի կը ծառայէր իրեն, քան թէ բազմաթիւ լրտեսք թշնամւոյն բանակին մէջ։ Ես երբեմն իր գաւառմներուն խստութիւնը ատելութեան կամ նախանձու կու տայի, այլ հետագայ դէպքերն կ'արդարացընէին զանոնք. եւ ժողովին մէջ կարեւորութիւն ունեցող մէկ մարդ մը չէր գտնուեր, որուն բարուցը բովանդակութիւնը Միրաբոյին անոր վրայ ձեւացուցած գաղափարին համաձայն չգար »։

« Այս բնական ձիրքէն, այս թափանցողութեան հանճարէն ի զատ, նաեւս այս ալ կար, որ իր կեանքը այնքան յուզմունքներու հանդիպած էր, եւ մարդկային դատութեան ծովուն ալեացը վրայ, ինտոր որ ինք սովոր էր ըսելու, այնքան տատանած էր, որ աշխարհի եւ մարդոց փորձառութեանը նկատմամբ խիստ ընդարձակ հմտութիւն մը ունեցեր էր։ Վայրկենի մը մէջ կ'իմանար որ եւ իցէ մտնաւորու. թիւն մը ունեցող բարքի մը ամենայն տեսակաւորութիւնները. եւ իր դիտողութեանցը արդասիքը արտայայտելու համար յատկական լեզու մը հնարած էր, որ իրմէն ի զատ ուրիշ մէկը հազիւ կրնար հասկընալ. բառեր ունէր, որոնցմով կը նշանակէր եւ կը բացատրէր տաղանդներու, որպիսութիւններու, առաքինութիւններու կամ մոլութիւններու կատարակներ, — կէսեր եւ քառորդներ —, եւ մէկ նայուածքով կրնար իմանալ ամէն մէկ իրական կամ երեւութական

ներհակութիւն։ Ցուցամոլութիւնն, ծպտեալ փառասիրութիւնը, կամ ոլորտապտոյտ խեղաթիւր գործողութիւն մը որ եւ իցէ պատկերով չէր կարող իր առջեւն ելլելու, եւ իւր թափանցանց սրատեսութենէն պրծելու ազատելու. այլ նա կարող էր նաեւս բարի յատկութիւններն ալ իմանալու, եւ մէկը չկար որ իրեն չափ յարգանք մատուցանէր ողջ եւ առաքինական բարուց »։

Հարկ չենք տեսներ բան մը աւելցնելու այս տեղս, ցուցընելու համար թէ ինչպէս այս օրինակն, եւ ուրիշ ասոր նմաններն կատակցութիւն ունին մեր հետազօտած նիւթին հետ եւ բացատրութիւն մըն են անոր։

540. Նախատեսութիւն գործոց եւ բարուց ժողովրդոց եւ ազգայ վրայ։

Զարմանգութիւն ըրած չենք ըլլար, եթէ ըսենք, որ մարդիկ կարող են նախագուշակել մեծաւ չափով տուգութեամբ, ոչ միայն անհատից վարմունքը՝ այնինչ տուեալ պարագաներուն մէջ, այլ նաեւ մարդկանց ամբողջ դասերու. եւ մինչեւ անգամ ազգայ ունենալու վարմունքն ալ ապագային մէջ։ Ասոր համար է Լօրտ Պէյքընի ըրած սա զրոյցը, որ միանգամայն բանաստեղծական է եւ փիլիսոփայական։ « Ժողովրդեան հովիւներն », կ'ըսէ, « պէտք է որ վերահասու ըլլան թէ ուր երթալու ենթադրեալ նշաններուն. հետեւանց եկող խորին հոդմտածայներն, եւ ծովերուն երեսը երեւցող հանդարտաշարժ ուռոյցքներն շատ անգամ կարագետ կ'ըլլան փոթորկաց »։

Իսկ մենք կրնանք յառաջ տանիլ այս դիտողութիւնը առ ինչ ինչ մասնաւոր իրողութիւնս, որոնք մտադրութեան արժան բաներ են։ Օրինակի աղագաւ՝ հասարակաց ընտրութեան եւ քուէարկութեան արդիւնքներն շատ անգամ կ'ըլլայ որ իրրեւ որոշեալ եւ կատարելագործեալ հաշուոյն, մինչեւ անգամ քուէարկութեան օրը դեռ չհասած. թէպէտ եւ այս կերպով ձեւացեալ մակաբերութիւններն հիմնեալ կ'ըլլան ըստ մասին՝ մարդկանց ամբողջ դասերու նկատմամբ ձեւակերպեալ գաղափարաց վրայ, որոնք թէ իրենց զբաղմունքներովն՝ թէ իրենց շահերովն եւ թէ իրենց նախապաշարմունքներովն կը տարբերին մէկ մէկէ։

Դարձեալ, հասարակաց կամ ազգային արժէտոմններու վրայ եղող առեւտուրներն շատ անգամ մեծամեծ վտխտխութեանց տակ կ'իյնան այն գաղափարներուն կամ կարծիքներուն պատճառաւ, զորոնք այդ կերպ առեւտուրի զբաղեալ անձինք կարող կ'ըլլան ձեւացընելու տէրութեանց եւ ազգայ բռնելու ընթացքին վրայով ապագային մէջ։

Ուրիշ նշանաւոր օրինակ մըն ալ, ժողովրդոց վարմունքին վրայ

եղած նախատեսութեան կամ կանխագիտութեան , այն գրանական հաշուողութիւնն է , որ կառավարութիւններն կ'ընեն. Քանի է որ վաճառականութեան դրամ առացուածոց գումարը կամ քանակութիւնը , այդ աղբիւրէն տէրութեան դանձը մտնելու եկամուտովը միասին , ամէն տարի կանխաւ հաշիւ կ'առնուի ի կողմանէ դանձային պաշտօնէից ամենայն քաղաքակիրթ ազգաց , եւ իրենց ըրած հաշիւներն խիստ մեծ ճշդութիւն կ'ունենան ։

Բոլոր այս բաներն վճռապար կը ցուցընեն որ մարդոց գործքերն , թէ անհատներուն եւ թէ խումբերու կամ հասարակութեանց գործքերն , սոսկ դիպուածի կամ պատահարի ձգուած բաներ չեն ։

541 . Ապացոյց այն կանոնաւորութենէն որ դիտելի է ոճրագործութեանց մէջ ։

Ոճրագործութեանց վիճակագրութիւնն , ինչպէս նաեւ մարդկանց գրազմունքներուն եւ վարուցը նկատմամբ եղած բոլոր վիճակագրական գիտութիւնները , բացատրութիւն մը կ'ընծայեն մեր քննած նիւթին ։ Ընթերցողը կրնայ վերծանել որ եւ իցէ այս կերպ վիճակագրական հետեւակութիւն , որ ընդհանրապէս քաղաքակիրթ Տէրութեանց մէջ տարուէ տարի ի լոյս կ'ընծայուի ։ Այս կարգէն եղող գրուածքներէն եւ հրատարակութիւններէն կը տեսնուի որ , այն ինչ տուեալ պարագաներուն տակ մարդկային բնութիւնը անտարակուսելի բերմունք մը կամ հակամիտութիւն մը կ'ունենայ ոճրագործութեան , մինչու այսինչ աստիճան ։ Եւ այս հակամիտութիւնը , ոճրագործութեանց վիճակագրական ցուցակներուն ընծայած եղելութիւններն խնամով իրարու հետ բազդատելով , կը գտնենք որ այն աստիճան որոշ եւ ստոյգ է , որ մէկ մարդ մը կրնայ ի սկզբան տարւոյն նախագուշակել կամ կանխաւ ըսել թէ բոլոր տարւոյն մէջ քանի հոգի ոճրագործութեանց դատարաններն պիտի բերուին , առանցմէ քանի հոգի պիտի արձակուին , եւ քանին պիտի դատապարտուին ի մահ , եւ քանին ի թիւ ցկեանս կամ այսքան տարի , եւ քանին առանձին բանտարկութեան , եւ չատ ուրիշ ասոնց նման բաներ . եւ ասիկայ կրնայ ըլլալ մեծ ստիճան ճշդութեամբ եւ ստուգութեամբ . հաւանականաբար աւելի մեծ ստուգութեամբ , քան թէ Տէրութեանց Դանձային Պաշտօնէութիւններն կրնան իրենց տարեկան հաշուողութիւնը ընել ազգային եկամտից եւ ծախուց նկատմամբ ։

Եթէ վիճակագրական ցուցակներ չհնուէին ամէն արհեստի՝ գործատնութեան եւ գրազմունքի նկատմամբ , երկրագործաց՝ կօշկակարաց , դերձակաց , վաճառականաց , եկեղեցականաց , եւ ամենայն կարգի մարդկանց համար , ասոնց նմանօրինակ արդիւնքներ չատ կու գային . ըսել կ'ուզենք թէ չատ մեծաւորութեամբ կրնա-

յին գրուցել կանխաւ , տասը՝ քսան՝ երեսուն՝ քառասուն կամ մինչեւ հարիւրաւոր տարիներ յառաջմանէ , թէ այսինչ տուեալ տէզայն մէջ եւ այնինչ տուեալ պարագաներուն տակ քանի՛ հոգի հողագործութիւն պիտի ընեն , եւ քանի՛ հոգի երկաթագործութեամբ պիտի զբաղին , քանին վաճառականութեան պիտի պարապին , եւ քանին ուրիշ զբաղմունքներու , — Դէպք է դիտել որ այս նիւթիս վրայ մեր ունեցած այս տեսութեանը համար մանաւորապէս չի կրնար ըսուիլ թէ սոսկ հայեցողական կամ կարծիքական է ։ Եւ մարդկային մտաց կազմակերպութեանը , մանաւորապէս այժմու մեր հետազօտութեանը նիւթ եղած մասին՝ այսինքն է կամքին՝ հետ այս տեսութեանս ինչ կապակցութիւն ունենալը ընթերցողք չատ յստակ կրնան տեսնել ։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՕՐԻՆՔ ԿԱՄԱՑ ԻՄԱՑԵԱԼ ՆՈՑՆ ԻՍԿ ԻՐ ԲՆՈՒԹԵԱՆԸ ՄԷՋ

542 . Կամքին ընդ օրինօք հպատակութեան վարդապետութիւնը հաստատեալ ի գիտակցութենէ ։

Առաջ երթանք այժմ այս հետազբրբրական նիւթիս վերաբերեալ ուրիշ դիտողութեանց , որոնցմով նոր եւ քիչ մը աւելի որոշ եւ տեսակարար կերպարանք մը պիտի ստենու իր վրայ , թէ որ արժան զգուշաւորութեամբ քննելու ըլլանք , պիտի գտնենք որ Կամքին օրէնքներն յստակ կերպով պարփակեալ են բուն իսկ իր բնութեանը մէջ ։ — Սակայն այս առաջարկութեան խնամոց բացատրելէն եւ անոր ճշմարտութիւնը ցուցընելէս առաջ , մէկ ծանօթութիւն մը ունինք տալու . այսինքն թէ , Կամքին ընդ օրինօք ըլլալուն վարդապետութիւնը հաստատեալ է ի գիտակցութենէ ։ Ստոյգ է այս , եւ մենք ամէնս մեր ներքին փորձառութեանը վկայութիւնը ունինք ասոր ստուգութեանը , թէ կամեցողութեան չարժառիթներու մէջ տեղը ճշմարիտ յարաբերութիւն մը կայ , ինչ որ ալ ըլլայ այդ յա-

բարերարութիւնը եւ որչափ դժուարին ալ որ ըլլայ անոր ինչութիւնը բացատրելը։ Իրրեւ ընդհանուր հաստատութիւն մը մէջ կը բերենք, (վասն զի հոս մեր խօսքը այնպիսի գործքերու վրայ չէ, որոնք առէպ առէպ կրկնուելնուն պատճառաւ, գրեթէ մեքենական բաներ եղած են, եւ ոչ ալ այնպիսեաց վրայ՝ որ բոլորովին չնչին եւ աննշան բաներ են,) որ ոչ ոք իր ներքինին կամեցողութիւն մը ի դէպ գալուն դիտակից կ'ըլլայ, առանց նոյնժամայն դիտակից ըլլալու մէկ նախընթաց բանի մը հմաութեանը, որ այն ի դէպ եկեալ հետեւորդ կամեցողութեանը առիթը՝ չարժառիթը՝ կամ պատճառն եղած է։ Եւ թէ որ այս այսպէս է, ուրեմն գիտակցութեան վկայութիւնը կրնանք տիրապէս յառաջ բերել ի հաստատութիւն այն ընդհանուր նախադասութեանը, զոր փաստաբանելու ջանադիր եղած ենք։

543. Նոյնը հաստատեալ այս իրողութենէն որ կամքը ինքնին առանձինն ենթակայութիւն չունի, այլ մտքին մէկ տորոգելիքն է։

Իսկ այս գլխուն մէջ պարզաբանուելու բուն իսկ մեր նիւթին դալով, այսինքն թէ կամքին օրէնքներն նոյն իսկ իր բնութեանը մէջ պարփակեալ են, կը ծանուցանենք թէ կամական կարողութիւնը ինքնին մէկ էակութիւն մը չունի, այլ յաւէտ ուրիշ բանի մը կցորդը կամ յարակից է, այլով բանիւ՝ ինքը չէ ենթակայ, որ աւելի պատշաճութեամբ անոր կը պատշաճէր անկախութեան պահանջումներ ընել, այլ սակ ⁂ մը տորոգելիի յարաբերութիւն ունի առ ենթակայն, որ է մեր հոգեղէն բնութիւնը։ Որովհետեւ կամքը յայտնապէս այն որոշ եւ կազմակերպեալ գոյութեան՝ զոր հոգի կամ միտք կ'անուանենք, շատ առորոգելիքներուն միայն մէկ հատն է, ուրեմն հարկաւորապէս հպատակելու է բոլոր այն պայմաններուն՝ զորոնք այդ առնչութիւնը կը դնէ իր վրայ։ Թէ որ կամքը, ըստ իւր հասարակ պայմանաց, ոչ միայն ազատ է, (մէկ ճշմարտութիւն մը որ ամենայն մտադիրութեամբ եւ կատարելապէս ընդունելի է,) այլ նաեւ կատարելապէս դիպուածական կամ ըստ պատահման ներգործութեան ալ ձեռնհաս է։ Թէ որ ոչ միայն ստիպողութենէ անկախ է, այլ ամէն կանոնաւորիչ վերատեսչութենէ եւ զսպողութենէ ալ բացարձակապէս զերծ է, թէ որ եւ ոչ մէկ սկզբունք մը, ինչ որ ըլլայ ըլլայ, իր բազմատեսակ ներգործութեանցը վրայ կը տիրէ, եւ զանոնք կարգի կանոնի տակ կը պահէ։ ապա ուրեմն, որչափ վերահասութիւն որ ունինք այս բանիս մէջ՝ գիտցածնիս այս է, որ անիկայ յայտնապէս այն մեր միտք կամ հոգի անուանած ամբողջին ոչ միայն սոսկ մէկ տորոգելիքը կամ մէկ տան

է, այլ պէտք է որ ինքն ըստ ինքեան որոշ գոյութիւն մը համարուի։ Իսկ թէ որ առանկ չէ, եւ կամքը ճշմարտապէս մէկ տորոգելիք մըն է, ինչպէս որ անտարակոյս անառակ է, ուրեմն՝ ուրիշ ամէն տորոգելիքի նման հարկաւորապէս տորոգարգեալ է հիմնական պայմանաց այն գոյութեան կամ էակութեան, որուն որ կը վերաբերի. եւ բանին բնութենէն՝ կարող չէ ընել այն պահանջմունքներուն բոլորական անպատասխանատուութեան եւ անկախութեան, որոնք երբեմնակի ընծայուեր են իրեն։

544. Նոյնը հաստատեալ այս իրողութենէն, որ Կամքին ամէն մէկ կիրառութիւնը առարկայի մը ներկայութիւն կը ցուցընէ։

Կրնանք նաեւս ձեռնարկութիւն բերել ի հաստատութիւն հետեւեալ նիւթիս, կամքին կիրառութեանցը կամ կամեցողութեանց ինչութեանը քննութենէն։ Թէ որ ուղիղ վերահասու եղած ենք բանին, նոյն իսկ կամեցման գաղափարին մէջ մէկ նախընթաց առարկայի մը ներկայութիւն խմանալի է։ Այլով բանիւ, կամքին ներգործութեանը մէկ պայմանը կամ օրէնքն է այս, որ չէ կրնար կոչուած մը ընել, առանց այդ կոչուածը մէկ ⁂ըլոյէ մը վերբերելու։ Որ եւ իցէ առեալ դէպքի մը մէջ, կատարելապէս յայտնի է որ չի կրնար որոշողութիւն մը կամ վճռահաստատութիւն մը ըլլալ, առանց իր մը գըտնուելու, որ անոր վրայ ըլլայ կամական որոշումը. չի կրնար կամաւորական հրամանատարութիւն մը ըլլալ, առանց հրամայուելու բանի մը. այլ որովհետեւ այս խօսքերուն ամէնն ալ կամենալ կամ կամեցումն կը նշանակէ, քաջայայտ է ուրեմն, որ անհնարին է որ կամեցում մը ըլլայ՝ առանց առարկայի մը՝ առ որ կամքին ներգործութիւնը ուղղուի։ Ճիշդողութեան, բաղձանաց, զուգորդութեան եւ այլոց նմաններուն համար ինծոր որ է բանը, նոյնն է կամքին կամ կամեցողութեան համար ալ։ Կարելի չէ որ յիշողականին մէկ ներգործութիւնը ի դէպ գայ, առանց յիշուած բան մը ըլլալու. չի կրնար բաղձալ ըսուած բանը ի դէպ գալ, առանց բաղձացեալ բանի մը. չի կրնար զուգորդական ներգործութիւն մը ըլլալ առանց ենթակայի մը կամ առարկայի մը որ անոր յարակցի զուգորդական սկզբունքը։ Իսկ եթէ, ըստ ընդհանրական ընդունելութեան եւ հաւանութեան, բոլորովին սոսկ անտեղութիւն է յիշելութեան եւ բաղձալու եւ զուգորդութեան խօսք ընել, առանց առարկայի մը գոյութեան, որ անոր ուղղուած ըլլան այդ ներգործութիւններն, ասկէ բացայայտօրէն այս կը հետեւի որ կամեցումն առանց առարկայի ենթագրելն ալ ճիշդ նոյն տեսակ անտեղութիւնն է։ Ասիկայ

բացարձակապէս անհնարին կարգէն է . անանկ բան մըն է որ նոյն իսկ մարդին բնութիւնը զայն ի բաց կը մերժէ ։

Իսկ եթէ կամեցումը ամէն դէպքի մէջ՝ առարկայ մը կ'ունենայ, ուրեմն անուրանալի բան է որ իր ներգործութիւնը՝ ամէն դէպքի մէջ՝ օրէնքի մը ենթակայացած ըլլալու է ։ Այս առարկայ ըսածնիս, որ առանց անոր կամեցուման չի կրնար ըլլալ, ի հարկէ կամեցման գոյութեանը մէկ պայմանն է ։ Եւ այս ալ քաջայայտ է, թէ ամէն բան՝ որ ներգործութեան մը պայման է, մէկ մարդով մը (եւ կրնանք յաւելուլ, թէ ճշմարիտ եւ խիստ կարեւոր խմաւոով մը) օբեկտ մըն է այն գոյութեանը կամ կարողութեանը, որ կ'արտադրէ այդպիսի ներգործութիւն մը ։ Եւ ուստի՝ կամքը, նոյն իսկ իր բնութեամբը, ենթակայ է օրինաց ։

345. Նոյն հաստատեալ նաեւս այս իրողութենէն, որ կամքին ամէն մէկ կիրառութենէ շարժառիթի մը ներկայութիւն իմանալի է ։

Դարձեալ, կամքին բնութիւնն այնպէս է, որ իր կկրառութեանը մէջ ոչ միայն առարկայ մը ունենալու է, առ որ վերաբերմամբ գործէ, այլ նոյնչափ կարեւորութեամբ նաեւս շրջառէն մըն ալ ունենալու է ներգործութեան ։ Իսկ մեր խօսքն հոս ներքին կամ ենթակայական շարժառիթին վրայ է, արտաքին կամ առարկայական շարժառիթէն որոշելով ։ Այս մտօք է որ կ'ըսենք, թէ ինչպէս որ առարկայ մը պէտք է, նոյնպէս եւ շարժառիթ մը պէտք է կամքին ներգործութեանը իբրեւ անհրաժեշտ պայման ։ Թէ որ սոսկ մէկը կամ միւսը պակասի, անհնարին է տեսնել՝ թէ ինչպէս կամական շարժում մը կարելի կ'ըլլայ ի դէպ գալ ։

Դիր որ եւ իցէ առարկայ մարդին առջեւը . որոշակի խնդիր մը ըլլայ այս, թէ այն առարկան ձեռք բերուելոյն է, արշաւի առնեն եւ արբան բազմադիմի խորհրդածութիւններով որ կ'ուզես մտածէ անոր վրայ երկարօրէն . եւ մինչեւ որ մարդին մէջ գոյութիւն չունենայ այն յատկական մտաւոր հանգամանքն որ կ'անուանենք շարժառիթ, այսինքն է մէկ կերպ մը Բաղձանք կամ Պարտադրացութիւն, կամական կարողութիւնը անխոխոսապէս եւ յաւիտենապէս անշարժ կը մնայ ։ Վասնորոյ կամքին մէկ ուրիշ օրէնքն է այս, որ բուն իսկ իւր կազմակերպութենէն կամ բնութենէն կը ծնանի, ՈՐ ԱՆԻԿԱՑ Չ ՆԵՐԷՒՔԵԼ ԲԱՑՅ ԵԹԷ ՄԻԱՅՆ ՇԱՐԺԱՌԻԹՆԵՐՈՒ ՀԵՏ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ ։

Շարժառիթներու նիւթը, կամքին վարդապետութեանը մէջ, խիստ հետաքրքրական եւ կարեւոր նիւթ մըն է ։ Իսկ հոս ըրածնիս սոսկ մէկ ակնարկութիւն մըն է տակը վրայ, վասն զի առիթ եւրը հարկ պիտի ըլլայ այդ նիւթը կրկին ձեռք առնել,

եւ աւելի մանաւանդ զայն քննութեան ենթարկել ։ Սակայն այսչափս չըսած չենք կրնար անցնիլ, թէ արտաքին կամ առարկայական շարժառիթը (աւելի պարզօրէն եւ ճշդիւ խօսելով, ՈՒՌԱԿԱՆ ԻՆՔը) իմացականութեան ձեռամբ կը դրուի կամքին առջեւը ։ իսկ ներքին կամ ենթակայական շարժառիթը, որն որ միխիթարեանական ճշդութեամբ՝ ճշմարիտ շարժառիթն է, Զգացողութեանց ձեռքով կը ներկայանայ կամքին առջեւը ։ Առաջինը՝ կամքին շարժուձին դէպ ինչ բանի ուղղուելիքը ցոյց կու տայ . երկրորդը՝ եղած շարժուձին մեծաւոր պատճառն կամ խորխոն ինչ ըլլալը երեւան կը բերէ ։ Երկուքն ալ, ինչպէս որ ըսինք, անհրաժեշտ պէտք են Կամքին ներգործութեանը . այլ այս պարագան, որ մէկը Իմացական է եւ միւսը Զգայական՝ ըստ ծագման իւրեանց, յատկութեան կ'որոշէ եւ կը զատէ զանոնք իրարմէ ։

346. Նոյնը հաստատեալ նաեւս այս իրողութենէն, որ կամքին ամէն մէկ կիրառութենէն հատաք իմանալի է ։

Այս յատաջ բերած դիտողութիւններս, գիտենք որ, արդէն գործոյս այս երրորդ Մասին մէկ ուրիշ գլուխն մէջ բացատրած գիտելիքներնուս մէկ կրկնութիւնն է ըստ իիքս վասնորոյ զանոնք առաւելագոյն համառօտաբանութեամբ պիտի անցնինք ։

Կամքին իր բնութեանը մէջ պարփակեալ մէկ ուրիշ օրէնքն ալ, եւ զոր արդէն այլով առիթ դիտած ենք, այս է, որ ՀԱՒԱՏՔԸ ԿԱՄԵՑՄԱՆ ՄԻԿ ՊԱՅՄԱՆՆ Է ։ Այլով բանիւ, անհնար է որ կամական ներգործութիւն մը կամ կամեցում մը ի դէպ գայ՝ որ եւ իցէ բանի նկատմամբ, առանց ապրիճան մը հաւատքի կամ վստահութեան՝ կամեցեալ բանին չեռ քերթողութեան հնարաւորութեանը կամ փորձառութեանը վրայ ։

Ձենք կարծեր որ կամքին ներգործողութեանը այս օրէնքը վէճի նիւթ մը ըլլայ ։ Ո՛վ որ փորձը ընելու ըլլայ . ո՛վ որ չանդիր ըլլայ կամեցողութիւն մը ընելու՝ որ եւ իցէ առարկայի վերաբերմամբ՝ որուն համար որ կատարելապէս հաւատայ եւ գիտնայ որ իր կարողութենէն դուրս բան է, (օրինակի ազագաւ՝ օդին մէջէն թռչելու կամ ծառ մը կամ քար մը առեղծագործելու պէս,) անշուշտ պիտի համոզուի որ իր չանացողութիւնը գլուխին անգործադրելի բան է ։ Այս տեսակէն եղող ամէն դէպքի մէջ յետին աստիճան պակասութիւն մը կամ տարակայսութիւն մը կայ հաւատքի ։ Գործելու անձը, մինչեւ անգամ ամենաթեթեւ հաւատքով չի կրնար հաւատալ բանին գործադրելութեանը . եւ վասնորոյ ոչ միայն չի կամենար, այլ եւ չի կրնար ալ կամենալ ։ Ասիկայ բնութեանը կազմակերպութիւնն է ։

Եւ դարձեալ, այս մեր հիմնական յիշած կամաց օրէնքին յարա-

կից եւ անկէ ծագեալ մէկ ուրիշ ստորակարգեալ կամ երկրորդական օրէնք մը կը թուի լինել այս ալ, (թէպէտեւ կարելի է թէ քիչ մը անստուգութիւն երեւնայ ասոր վրայ,) որ կամական կամ կամեցողական ներգործութեան ուժգնութեան աստիճանը, այն բոլոր դէպքերուն մէջ ուր որ հաւատք կայ իսկապէս, հոգւոյն մէջ գոյութիւն առած հաւատքին չափուն կամ աստկութեանը համեմատ կամ գրեթէ համեմատ կ'ըլլայ։ Այլով բանիւ, թէ որ մէկ բանի մը գործադրելութեանը վրայ ունեցած հաւատքնիս կատարեալ եւ զօրաւոր ըլլայ, մեր ընելու կամեցողական ջանացողութիւնն ալ մեծաւ հաւանականութեամբ, թէ որ ուրիշ արգելիչ բաներ ներքսամուտ չըլլան, մեր հաւատքին ուժգնութեանը մասնակից կ'ըլլայ։ Եւ ընդհակառակն, թէ որ ունեցած հաւատքնիս խամրուտ եւ անզօր ըլլայ, բնական հետեւանքն այս կ'ըլլայ, որ մեր կամեցումն կամ կամական կարողութեան ջանացողութիւնն ալ անոր համեմատ անհաւատաւ եւ անզօր կ'ըլլայ։ — (Տես այս նիւթիս վրայ մասն Ա. Գլ. Դ.)

546. Ուրիշ օրէնքներու վրայ որ կ'իմացուին նոյն իսկ կամքին կազմակերպութենէն կամ բնութենէն։

Կամքին մէկ ուրիշ օրէնքն ալ, որ բոլանդակեալ է իր բնութեանը մէջ, ինչպէս որ ստուգելի է դիտակցութենէն եւ ընդհանուր դիտողութենէ, այս է, որ կամքը իր կիրառութեանցը մէջ բացարձակ վերաբերութեան առնի բան իսկ դէպ գործելոյն, և ճշմարտապէս պէտք կախուած առնելոյ բաներուն, իսկ այս առմանէն դուրս և ազատ բանէ մը։ — Կամքին ներգործութեանցը այս օրէնքը արդէն (մասն Ա. Գլ. Դ.) այնքան լիովին բացատրած եւ օրինակներով պարզաբանած ենք, որ հարկ չի մնար հոս աւելի վրայ մնալու։

Կրնանք նաեւս մէջ բերել կամքին այն օրէնքն ալ, որ էր Ներքնաձայնութեանց դէպ յառաջադէմ եւ դէպ ապառնին կը նային։ Զեն նմանելի, օրինակի ազդակաւ, զղջման եւ ապաշխարանաց զգացումներուն, որոնք միշտ յետահայեաց են։ Զեն նմանելի յիշողութեան, որուն գործն է միշտ խորասուզիլ անցած գացած բաներուն անդունդը, եւ անկէ վեր հանել բազմաթեւակ իրաց պատկերներն եւ նախագաղափարները։ այլ թէ եւ ըստ ինքեան ներկայ են, սակայն չարաչար նակ իրենց դիտողութիւնը ապառնիին մէջ ի դէպ գալիք արդեանց վրայ է։ Այսպէս կազմակերպեալ է կամքին բնութիւնը, եւ ուրիշ կերպով չի կրնար գործել։ Կամքին ներգործութեանը ստուգեալ եւ որոշակի ծանուցեալ սկզբունքներուն այս թուարկութեանը մէջ կըրնանք նաեւս յաւելուլ այս իրողութիւնն ալ, որ կամական ճգանց կամ կամեցմանց աստիճանը կամ զօրութիւնը, ոչ միայն մեր առջեւը

եղած բանին գործադրելութեանը վրայ մեր ունեցած հաւատքին համեմատ կ'ըլլայ, այլ նաեւ նոյն ժամանակը մեր ունեցած զգացողութեանց մասնաւոր վիճակէն ալ կախումն ունի յայդմ մասին։ Օրինակի աղագաւ՝ թէ որ մեր բաղձանքներն զօրաւոր ըլլան, անոնց մեր ներսը ծագեցուցած կամեցումներն ալ նոյնպէս զօրաւոր եւ ուժգին կ'ըլլան, միայն թէ բարոյական զգացմանց կողմանէ ներհակական եւ ընդդիմակաց ազդեցութիւն մը չըլլայ։ Եւ թէ որ թէ՛ Բնական եւ թէ՛ Բարոյական զգացողութիւնք, երկուքն ալ, այսինքն թէ՛ բարոյական պարտազգացութիւնը եւ թէ՛ բաղձանք մի եւ նոյն կողմը հակին, կամական ուժգնութիւնը եւս առաւել կը սաստկանայ։ — Ընթերցողք առանց դժուարութեան կրնան մերձեցուցանել այս մեր յառաջբերութիւնները հետազօտութեան ենթարկեալ ընդհանուր նիւթին։

547. Առաջիկայ նիւթոյս ապացոյց՝ ճիրապեղող շարժութեանց եւ կրից օրինակներէն։

Ուրիշ բան մըն ալ կայ մնածելու, որ այս գլխուս մէջ բնականապէս երեւան կու գայ։ Ճիշդիքնիս ճիրապեղող կամ իշխեցող շարժութեանց եւ կրից օրինակներն են, եւ այդպիսի ճիրապեղող զգացմանց ունեցած ազդեցութիւնը կամքին ներգործութեանցը վրայ։ Ան որ մարդկային բնութիւնը իրեն ուսումնք ըրած է, թէ մարդկային ազգին անցեալ տարեգրութիւններովը, եւ թէ իւրաքանչիւր անհատական զննութեանցը սահմաններուն մէջ դիտած ներովը, չատ հեղ հանդիպած ըլլալու է այնպիսի անձանց, որոնց վրայ կիրքերն այնքան բռնացած են, որ կամական կարողութեան իշխանութիւնը չափազանց կասած, եւ գրեթէ իրենց իշխողութեանը տակն առած են։ Հոգ չէ ինչ կիրք որ ըլլայ, (թէ՛ անձնական մտերիմ բարեկամաց, թէ՛ հայրենեաց եւ ծննդեան վայրերու չարութիւն, թէ սէր հաճութեանց եւ թէ իղձք ընչից, թէ նախանձութիւն եւ թէ կուսակցութեան եռանդ թէ առելութիւն եւ թէ վրէժխնդրութիւն) ընկերութեան մէջ ամէն տեղ կը գտնուին այնպիսի օրինակներ ճիրապեղող կամ բռնացեալ կրից, որ այնպիսի բուռն զօրութեամբ տիրած եւ իշխած են մարդու մը վրայ, որ գրեթէ իրենց դերի ըրած են։

Կրնայինք հոս օրինակներ յառաջ բերել, եւ աւելի որոշակի բացատրել ինչ ըսել ուզելնիս, թէ որ այս գործոյս մէկ յետագայ մասին մէջ, աւելի պատշաճագոյն տեղ մը, չատ գլխուս մէջ քննելու դիտաւորութիւն չունենայինք կամաց Գերութեան նիւթը առանձինն։ Այլ հաւանականապար կրնանք հոս, առանց վարանման,

իրրեւ քաջածանօթ եւ ամենայն մտադիւրութեամբ ընդունուած իրողութիւն մը ենթադրել այս , թէ իրօք այսպիսի օրինակներ կան , թէ մարդիկ , տիրապետող կիրքի մը ազդեցութեանը հպատակելով , մեծաւ չափով կը կորսնցընեն այն կամական իշխանութիւնը կամ զօրութիւնը , որ մարդկային բնութեան մէկ յատկութիւնն ու աղնուութիւնն է : Թէ մարդիկ կան , որոնց կամքը քանի որ այսինչ անձանց՝ տեղւոյ եւ առարկայից նկատմամբ իր զօրութիւնը կորսնցուցած է , բոլորովին անչարժ եւ նուաճեալ մնացած է . եւ թէ որ առեն առեն ֆռվէլի չանացողութիւն մը ընէ ալ , յաջողակ չանացողութիւն մը ընելու անբաւական կ'ըլլայ , եւ շատ անգամ ասիկայ կ'ըլլայ իրաց մշտնջենաւոր վիճակը : Շատ անգամ կ'ըլլայ որ , ոչ ժամանակի անցը , ոչ ամենակատարեալ առանձնութիւնը , ոչ բարեկամաց յորդորանքներն եւ մխիթարութիւնները կարող կրնան ըլլալ տկարացընելու այն խլեցող եւ բռնացեալ ազդեցութիւնը , ինչ որ ըլլայ , եւ ասոնցմով՝ կամքն դերութենէ ազատ կացուցանելով՝ մտաց իրաքանչիւր մասունքը իրենց ճշմարիտ եւ յատկական դիրքին բերելու : Այլ ատոնք խիստ քաջայայտ բան մը ըլլալ կը թուի այս , որ եթէ կամքը ասանկ երեւմնակի գերի կ'ըլլայ կրից , ուրեմն մէկ իրական եւ գործնական կապակցութիւն մը ըլլալու է կամքին եւ կրից մէջտեղը : Այլով բանիւ՝ թէ մտքին այլ եւ այլ մասանցը մէջ անխախտելի յարաբերութիւններ ըլլալու են , եւ մէկ մասէն միւսին անցնող փոխադարձ ազդեցութիւններ : Եւ ասոր ալ մէկ բնական հետեւանքը այս կը թուի ըլլալ , որ մարդկային կամքը՝ մէկ ճշմարիտ եւ իրական մտքով մը՝ օրինաց ենթակայ նկատուելու է :

348. Թէ ինչ իմաստով հասկըցուելու է հետազօտեալ նախադասութիւնն :

Բաղձալի է մեզ հոս մեր հետազօտութեանցը մէջ կանգ առնել քիչ մը , դիտողութիւն մը ընելու նպատակաւ . Մենք յառաջ բերինք եւ ջանադիր եղանք ապացուցանելու , թէրեւս հաւանական անուանելի ձեռնարկութեամբ , այս ընդհանուր նախադասութիւնը , Թէ ԿԱՄՔՆ ՕՐԻՆՔ ՈՒՆԻ , եւ այս ընելու առեններս ատիթ ունեցանք այդ օրէնքներէն մէկ քանին նշանակելու , իսկ հիմնական գրուցելիքնիս այս է , — կամքին օրէնք ունենալը ըսելով , չենք ուզեր հաստատել թէ կամքն օրէնք ունի այն նոյն մտքով , որով որ փայտի կտոր մը՝ կամ ճօճանակ մը՝ կամ ժամացոյց մը եւ կամ ուրիշ ատոնց պէս զուտ նիւթական առարկայ մը օրէնք ունի կ'ըսենք , երբոր կը հաստա-

տենք թէ Կամքը օրէնքի ենթակայ է , այս նախադասութեան եզրերն ի հարկէ նիւթին բնութեանը համեմատ եղանակաւորութեամբ մը բացատրելով իմացուելու են , եւ ըստ այնմ հասկըցուելու են :

Եւ ոչ իսկ հարկ մը կայ կարծելու թէ մէկ գործնական մտքութիւն մը կամ դժուարութիւն մը կրնայ ըլլալ այսպիսի եղանակաւորութեան մը գործադրութեանը մասին : Մենք , օրինակի աղագաւ , զօրութիւն բառը կը գործածենք սա երկու խօսքին մէջ ալ , Մարդկային մտաց Զօրութիւնը՝ կ'ըսենք , եւ նաեւ Շոգեգործչին զօրութիւնը՝ կ'ըսենք . սակայն յայտնի է թէ աննեւրին դժուարութիւն մը չկայ այս երկու զրոյցներուն մէջ գործածուած զօրութիւն բառին իմաստը պէտք եղած եղանակաւորութեամբը հասկընալու : Նմանապէս առաջիկայ նիւթիս մէջ . Օրէնք բառը մտքին համար ալ կը գործածենք , ինչպէս որ նիւթեղինաց համար . այլ յայտնապէս իմաստի այնպիսի եղանակաւորութեամբ մը , որ բանին բնութենէն կը ծագի : Եւ ոչ իսկ այս եղանակաւորութեան հարկաւորութիւնը չփոթութիւն մը կրնայ տալ այս կերպով գործածած բառերնուս իմաստը ըստ պատշաճի ըմբռնուելուն եւ հասկըցուելուն : Մարդկային մտաց վրայ խօսուած անհամար նախադասութիւններ կամ առաջարկութիւններ , որոնց նշանակութիւնը , այն իրենց մտաւորական առանցնը մէջ , սակաւ ինչ եղանակաւորեալ են , այնքան յստակ կը հասկըցուին , որքան որ բացարձակապէս նիւթական իրաց վերաբերութիւն ունեցող ուրիշ առաջարկութիւններ հասկընալի են :

Եւ դարձեալ , քաջածանօթ եւ ընկալեալ ճշմարտութիւն մըն է այս , թէ մեծաւ պատշաճութեամբ եւ գործածած բառերնուս իմաստը յստակ կերպով ըմբռնուելով կրնանք ըսել թէ մտքին ուրիշ մասերն ալ օրէնքներ ունին , իմացական կարողութեան՝ յիշողութեան՝ որամաբանութեան՝ երեւակայութեան եւ ուրիշ կարողութիւններուն համար , Իսկ եթէ կարող ենք օրէնքներ ունին ըսել հոգեղէն դոյութեանց համար , կամ հոգեղէն աստրոգելեաց կամ կարողութեանց համար , եւ կամ որ եւ իցէ տեսակ հոգեղէն ներգործութեանց համար , ուրեմն ինչո՞ւ կարող պիտի չըլլանք մի եւ նոյն պատշաճութեամբ եւ յստակութեամբ օրէնքներ ունի ըսել , ի հարկէ վերոյիշեալ եղանակաւորութեամբ իմաստից , մարդկային կամքին համար ալ :

Վասնորոյ՝ այս գլուխներուն մէջ մեր հետազօտելու պարապած նախադասութիւնը որոշ եւ նիւթական նշանակութիւն մը ունի , եւ ասանկ որոշ եւ նիւթական նշանակութիւն մը ունենալովնէ որ հետազօտութեան եւ ձեռնարկութեան ենթակայ կրցեր է ըլլալ , եւ ընդունակութիւն ունի հաստատութեան կամ հերքման : Այլ մենք ընթերցողաց կը թողունք որոշել թէ արդեօք այս իրական ճշմար-

տութեանը վերաբերմամբ մեր յառաջ բերած եղելութիւններն եւ պարագաները հնարաւոր է որ ուրիշ կերպով մը բացատրուին եւ հակըցուին, բայց եթէ միայն այս ենթադրութեամբ թէ փաստաբանած նախադասութիւններս իսկական ճշմարտութիւն մըն է։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՕՐԷՆՔ ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Վ.ԵՐԱԲԵԱԼ ԱՌ ԿԱՄՔՆ

549. Ցաղագս ինչ ինչ օրինաց կամ սկզբանց որ կը վերաբերին ամենայն կարգի իրաց։

Դեռ քանի մը մասնաւոր գիտելիքներ կը մնան որոց նկատմամբ կըրնանք թերեւս չհաւանիլ կերպով մը քիչ մ'ալ յառաջ տանիլ մեր խուզարկած ընդհանուր նիւթը։ Թալայայո իրողութիւն մըն է որ՝ կան ինչ ինչ օրէնքներ, որոնց ծագումը կամքին բնութենէն չէ, եւ ոչ իսկ դիւրին է ըսել ուստի ծագումն առնելին, բայց եթէ միայն նոյն ինքն Աստուածային մտքէն ծագած ըլլան. բայց եւ այնպէս կը կարծենք թէ՝ վերածելի են կամքին կիրառութեանցը։ Այս հիմակուան մեր յառաջ բերելու օրէնքներն բարձր բաներ են եւ մասնաւոր պատկութիւն մը ունին, եւ այլ եւ այլ ազգաւ արժանաւոր են մասնաւոր ուսադրութեան։ Ասոնք, հանրածանօթ ճշմարտութիւն է որ, ամենայն իրաց եւ ամենայն կարգի առարկայից կը վերաբերին։

Այս տեսակէն եղող առաջին օրէնքն որ ի դիտողութիւն բերել պատշաճ կը համարինք, կ'անուանի օրէնք Պատճառականութեան։ Աւելի հասարակօրէն գործածուած բացատրութեամբը յիշելով, ըսած օրէնքնիս պարզապէս սա է. ԱՄԷՆ ԴՈՐԻ ՊԱՏՃԱՌ ՄԸ ՈՒՆԻ։ Իսկ առաւելադոյն յատակ եւ սեպհ ըմբռնման նուազագոյն ենթակայութիւն ունեցող բացատրութեամբ մը յառաջ բերելով, սպսէս կրնանք ըսել. ԶԿԱՑ ՍԿԶԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆ ԴՈՑՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՆՑ ՊԱՏՃԱՌԻ։

551. Պատճառականութեան օրէնքին հաւատքը մարդկային մտաց մասնաւոր կազմակերպութեան վրայ հիմնեալ է։

Եթէ այս սկզբունքը, (կամ լաւագոյն է ըսել՝ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՁՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ,) թէ Զի՛ւ ա՛նբնաւորո՛րդ կա՛մ ֆո՛ֆխո՛րդ ֆայո՛րեան առա՛ց պատճառի, իր ամէն հայեցուածքովը եւ մանր մասամբը քննելու ըլլայինք, ամբողջ հատորի մը էջերը այդ հետազօտութեամբ կը լեցնար։ Իսկ մենք հոս աւոր վրայ ընդ երկար քննութեան պարապելու դիտաւորութիւն չունենալով, որուն գործիս սահմանափակութիւնը չի ներեր բնաւ, քանի մը ծանօթութիւններ միայն պիտի տանք անոր բացատրութեանը համար։

Պատճառականութեան մեծ օրէնքին վրայ բացատրութեան աղագաւ տալու առաջին ծանօթութիւններս այս պիտի ըլլայ, թէ մարդկային միտքն այնպէս կազմակերպեալ է, որ ամենայն դէպք եւ ամենայն առարկայք հմտութեան, ինչ որ ըլլայ, անոր ծանօթ կ'ըլլան ի ժամանակի։ Եւ այս ծանօթութեանս հետ միատեղ այս եւս կը յայտնելունք, թէ չի կրնար ըլլալ խելամտութիւն կամ գիտութիւն ժամանակի (մարդկային իմացականութեան վրայ է խօսքերնիս եւ ոչ թէ Աստուածային) բայց եթէ միայն յաջորդութեան միջոցով։ Այս խնդրոյն միտ դնողներուն ամենուն ալ առ հասարակ ընդունած մէկ ճշմարտութիւնն է այս, որ տեւողութեան գաղափարին մեր մտքին մէջ թելադրուելուն կամ ծագելուն առիթը՝ ՅԱՋՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆ է։ Մասնաւորաբար խորհրդոց եւ զգացմանց այն յաջորդութիւնը, որուն մեր հոգւոյն մէջ ի դէպ գալուն վրայ յատակ գիտակցութիւն կ'ունենանք։ Ուստի՝ մարդկային մտաց կազմակերպութիւնը կը պահանջէ, որ բոլոր այն հմտութեան առարկաներն, որունք մտաց տեսութեան առջեւ որոշ եւ ուրոյն գոյութիւն մը ունին, իրրեւ մէկմէկու յաջորդականք մտածուին, կամ՝ այլով բանիւ՝ հմտութեան բոլոր որոշ առարկաներն, ինչ տեսակէ որ ըլլան, մտաց հայեցողութեանը առջեւ կը շարուին իրրեւ նախորդք եւ հետեւորդք։ Ասկէց է որ մեր շատ կանուխ հասակէն կը սկսինք կազմել նախորդութեան եւ հետեւորդութեան գաղափարներն, որովհետեւ որ բնութիւնը ի սկզբանէ անտի հոլովաբար կը ներկայանայ մեր մտաւոր տեսութեանը եւ կը տպաւորուի մեր ըմբռնմանը վրայ այս հայեցուածքով կամ կերպարանաւորութեամբ։ Ասանկ չէ Աստուածային Գերագոյն Էութեան մտաւորական իմացողութիւնը կամ միտքը, որուն համար հարկ չկայ այս մասնաւոր ձեւով կամ եղանակաւ հմտանալ ամենայն կարգի առարկայից. այլ ինքը կ'իմանայ ամէն դէպքերն եւ հմտու-

թեան բովանդակ առարկաներն դէմառջին տեսութեամբ, եւ իր առջին սփռեալ որպէս թէ ի վերայ տիեզերաց քարտէզի։

Ուստի յայտնապէս կ'երեւի, որ Պատճառականութեան այն մեծ օրէնքին ընծայեալ հաւատքին հիմը դրուած է մարդկային մտաց յատկական կազմակերպութեանը մէջ։ Այս օրէնքը ոչ միայն կայ, (ըսել կ'ուզենք՝ թէ ասիկայ ոչ միայն մեծ սկզբունք մըն է բնութեան մէջ՝ որ ամենայն իրողութիւնք եւ դիպուածք չարակարգեալ են իրերաւ նախորդք եւ հետեւորդք, եւ իրարու հետ պատճառի եւ գործքի յարաբերութիւն ունին,) այլ նոյն ինքն մարդուս միտքն այնպէս ձեւակերպեալ է որ ինքը բնականապէս, եւ որպէս թէ իր ամենականութեանը հետ միակեղ, ասոր հմտութիւնը կը ծծէ, ներս կ'ընդունի։

552. Պատճառականութեան օրէնքին վրայ եղած հաւատքին ընդհանրականութիւնը։

Ըստ այսմ, մեր կենացը ամենականուն հասակին, մեր մտաւոր կազմութեան բնածին եւ մշտնջենական բերմունքներովը, բնականապէս կը սկսինք հայիլ առարկայից վրայ այս եղանակաւ։ Ամենայն առարկայք, որոնք եւ որոշ են եւ զատեալ ըստ ինքեանց, եւ մըտքին հայեցուածոյ առջին որոշակի եւ առանձնաբար կ'երեւնան, հարկաւորապէս յաջորդաբար կը ներկայանան մեր իմացականութեան տեսութեանը։ Անոնք կ'երեւնան եւ կ'անհետանան, մի ըստ միոջէ, տեսակ մը յարաշրջան շարժմամբ, ծագելով՝ մտքին ներգործութեանցը ընթացքին մէջ՝ ի խաւարէ ի լոյս, եւ ապա դարձեալ անդրէն նուազելով եւ ամպամած քօղարկեալ՝ յաչաց աներեւութանալով։

Այս կերպով է որ խելամուտ կ'ըլլանք յաջորդութեան ընդհանուր գաղափարին։ Այլ հոս չի լմննար բանը։ Ինամով դիտելով թէ՝ մեր ներսիդին եւ թէ մեր շուրջը անցած դարձած բաները, վաղագոյն կը սկսինք որոշում մը դնել մէկ յաջորդութեան եւ միւսին մէջ տեղը. օրինակի աղագաւ՝ այն յաջորդութիւնն որ անհատատ եւ փոփոխական է, շուտով կը սկսինք որոշել այն տեսակէն որ միշտ մի եւ նոյն է։ Այլով բանիւ, շատ կանուխ կը ուսուցանենք մեր փորձառութեանցը, որ այսինչ եղելութեանց կամ դէպքերուն այնինչ եղելութիւնները կամ դէպքերը կը յաջորդեն անխախտելի եւ անպայմանելի հետեւորդութեամբ, եւ թէ մինչեւ որ առիններն ի գոյութիւն չգան, ետքինները բնաւ երբէք ի դէպ չեն գար։ Այս է մարդկային ընդհանուր փորձառութիւնը շատ մը իրողութիւններու եւ դէպքերու նկատմամբ, այսինքն թէ անոնք առանկ անխափոխատէս կապակ-

ցեալ են իրարու հետ եւ ահա մանաւորապէս այս կերպ փորձառութիւնն է, ուրկից որ եւ ոչ ոք թափուր կը գտնուի, որ առիթ կ'ընծայէ այն ընդհանուր եւ անպայմանելի հաւատքին ծագմանը, որն որ բնականապէս եւ հարկաւորապէս կը ծնանի մարդուս մտքին մէջ, եւ որ կայ եւ կը մնայ յարաժամ աշխարհիս ամէն դարուն մէջ եւ ամէն տեղ միօրինակ, թէ ամէն ֆոքֆ (ֆոքֆ բառով նշանակելով ամէն ինչ որ ի դէպ կու գայ կամ կը սկսի գոյ ըլլալ) պատճառ մը ունի։ Աշխարհիս ամէն դարուն մէջ եւ ամէն տեղ, ըսինք, քանզի որչափ հետազօտութիւն որ եղած է այս նիւթիս նկատմամբ, անդրդուելի եւ անտարակուսելի կերպով այս ըլլալ գտնուած է պարզ եւ իսկական իրողութիւնը. եւ այս ստուգութիւնը այնքան ընդարձակօրէն հաստատուած է, որ ալ եւս տեղի չի մնար բնաւին կասկածելու թէ նոյնը պիտի գտնենք հանգիտօրէն բոլոր մարդոց վրայ ընդհանրապէս։ Այս նախադասութիւնը, զոր կրնանք անուանել Օրէնք ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, այն դերակայ կամ նախնական ճշմարտութիւններէն մէկն է, որոնք հիմունք են ամենայն հմտութեանց։ Անոր ընծայեալ հաւատքը անդրդիւ՝ ինքնարուղիս եւ ինքնածնունդ հաւատք է. անիկայ մտքին ներգործութենէն հարկաւորապէս ծնունդ առնող բան մըն է, այն պարագաներուն մէջ որոց ներքեւ գրուած ենք. եւ ամենեւին տրամաբանութեան մէկ արդիւնքը չըլլալէն ի զատ, (որովհետեւ արդարեւ մեր հմտութեան մէկ մեծ մասը գոյութիւն կ'առնու,) բոլորովին նախընթաց է անոր, եւ պէտք է որ նկատուի իբրեւ այն բաներուն մէկը, որոնցմէ նոյն իսկ տրամաբանութեան կարողութիւնն ինքը կախումն ունի, իբրեւ իր ներգործողութեանը նախնական եւ անտնօրինելի հիմունքը։

553. Պատճառաց բաժանումը՝ Նախապատրաստական եւ Ներգործական։

Ճշմարիտ է որ մարդիկ իրենց փորձառութեամբը ոչ միայն կատարելապէս խելամուտ կ'ըլլան այս հիմնական նախադասութեան, այլ եւ անոր տեսակներուն մէջտեղն ալ որոշմունք մը կ'ընեն, որն որ արդարեւ աներկբեան հաստատութիւն ունի, եւ կը զատեն Ներքին պատճառները, որոնք ըստ-ինքեան կիրառութիւն կը բովանդակեն իրենց մէջը, այն տեսակ պատճառներէն, որ սոսկ նախապատրաստ մը կամ առիթ մը կ'ընծայեն հետեւելի դէպքին։ Ուստի այս երկու կարգ պատճառներուն, զանոնք մէկմէկ որոշելու դիւրութիւն մը ըլլալու համար, Նախապատրաստական եւ Ներգործական անուանները կրնանք պատշաճօրէն յատկացընել։ Սոյդ է որ այսպիսի որոշմունք մը պէտք է որ ըլլայ. եւ թէ առանց ասոր պատճառականութեան ընդհանրականութեանը հիմնական սկզբունքը

ճշմարիտ եղած չ'ըլլար։ Այս երկու կարգ պատճառներն ալ անփոխարինելի նախորդութեան հանգամանքը ունին վրանին. բայց ասով կը տարբերին միմեանց։ Նախապատրաստական պատճառը հետեւելու դէպքերուն ոսկորն ասպարէզն կամ առիթներն են. իսկ ներգործական պատճառը՝ հետեւելու դէպքերուն ոչ միայն առիթներն կը բովանդակեն, այլ նաեւ այն ներգործական ձեռնհասութիւնը կամ զօրութիւնը, որ նա ինքն յառաջ կը բերէ հետեւելու դէպքը։ Ներգործական պատճառը իրենք իրենց մէջը զօրութիւն ունին. քանի որ Նախապատրաստական պատճառը միայն այն յատկական եւ հարկաւոր առիթը կ'ընծայեն, որով որ ուրիշ տեղ օթեւանեալ ազդողական եւ ձեռնհաս զօրութիւնը ներգործութեան կը չարժի։ Երկու տեսակն ալ հականապէս հարկաւոր եւ կարեւոր են իրենց հետ կապակցեալ յատուկ արդիւնքներուն կամ գործքերուն. սակայն այն կարգն որ ձեռնհասութիւնը կամ ազդողականութիւնը ինք իր մէջն ունի, ճշգրիտ ներգործական պատճառ է, եւ իրականապէս կը կատարէ կամ ի դէպ կը բերէ գործը, ինչ որ ըլլայ։ Իսկ միւս կարգը, որ ինք իր մէջը ազդեցողութիւն մը չունի, լոկ նախապատրաստական պարագայ մը՝ առիթ մը կամ պայման մըն է, որով որ այն գործ անուանեալ բանը, թէ՛ ինք իր զօրութեան արդեամբը եւ թէ՛ ինք իրմէ դուրս ուրիշ մէկ կցորդական զօրութեամբ մը, անխոտորապէս ի դէպ կու գայ։

554. *Նախապատրաստական եւ Ներգործական պատճառաց բնութեանը վրայ։*

Թերեւս պատչառ կ'ըլլայ հոս համառօտ պարզաբանութիւն մը ընել վերոյիշեալ երկու կարգ պատճառներուն մէջտեղն եղող որոշմանը վրայ։ — Ուստի կ'ըսենք նախ՝ թէ ամենայն բնական կամ ֆիզիկական պատճառք, ըստ ինքեանց եւ նոյն իսկ իրենց բնութեամբը, սոսկ Նախապատրաստական են եւ ոչ թէ Ներգործական։ Ներգործական պատճառ ըսելով ինք իր մէջը ընդունող պատճառ կը հասկըցուի. եւ զօրութիւն ըսածնիս մտքի ստորոգելիք է եւ ոչ թէ նիւթոյ։ Զոր օրինակ՝ անձրեւը Նախապատրաստական պատճառ մըն է ցորենին ածմանը։ Առանց անոր ցորենը չի բուսնիր։ Սակայն ձեռնհաս կամ ներգործական պատճառն Աստուծոյ զօրութիւնն է, որ՝ ըստ իւրումն սահմանադրութեան՝ իրաց կարգին պահպանմանը համեմատ՝ ազդեցութիւն կ'ընէ անձրեւէն տունկին ածմանը օգուտ մը ելլելուն։ — Նմանապէս հողին արօրադրուիլը եւ սերմին ցանուիլը Նախապատրաստական պատճառներ են. եւ առանց ասոնց, հասնելու բերքը, ինչ որ ըլլայ, երեւան չի գար։ Սակայն ասոնք ի գործ դրուելու սղ ըլլան, Ներգործական պատճառը, որ

միշտ մտաց ստորոգելիք է եւ ոչ թէ նիւթոյ, հարկ է որ ի գործ դրուի այդ դէպքերուն հետ իմիասին։

Այս երկու կարգ պատճառներն ալ կան մարդկային մտաց մէջ։ Կ'առաջադրենք, օրինակի աղտաւ, այնինչ տեղն երթալու, եւ ոչ այսչափ միայն, այլ նաեւ Բաղձա՛մ կ'ունենանք երթալու։ Այս դէպքիս մէջ բաղձանքը ի դէպ եկող կամեցողութեան Ներգործական կամ Նախապատրաստական պատճառն է. կամեցումն ալ, իւր կարգին մէջ Ներգործական պատճառն է երթալու գործողութեան։ Այնպէս որ կամեցումը՝ ստեղծական տնօրինութեամբ՝ այնպիսի դիրք մը առած է, որ ոչ միայն նախորդութեան եւ հետեւորդութեան երկակի յարաբերութիւնն ունի, այլ ինք իր մէջը՝ եւ իւր բնութեանը միութեանը ամենեւին չդպչելով, կը բովանդակէ երկու տեսակ տարբերք, մէկը կամման եւ միւսը զօրութեան, մէկը ստորնութեան եւ միւսը իշխողութեան։ Աւելիկ չատ նշանաւոր հանգամանք մըն է որ կայ կամեցողութեան վրայ. եւ ասոր ըստ արժանւոյն չհասկցուելն հետեւած են բազմաթիւ վէճեր։

Կը փափաքինք այս եւս զգուշացնել, որ շատ կարեւոր բան է այս երկու կարգ պատճառներուն, Նախապատրաստականին եւ Ներգործականին մէջտեղն եղած որոշումը լաւ միտք պահելը։ Այս որոշումը դիտելով է, եւ ոչ ուրիշ կերպով, որ կը կարողանանք հաստատելու պատճառականութեան ընդհանրականութիւնը. այլապէս բանիւ ամէն գործոյն մէկ պատճառ մը ունենալը։ Եւ վասն այսորիկ կը կրկնենք հոս, որ մարդոյ՝ թէ բանիւ եւ թէ գործով՝ յայտարարեալ ընդհանուր հաստատն է այս, թէ բնաւ առանց պատճառի ոչ գոյութեան սկզբնաւորութիւն կ'ըլլայ եւ ոչ փոփոխութիւն։

555. *Այս նիւթիս վրայ այլ եւ այլ փիլիսոփայից ունեցած կարծիքներն։*

Հաւանականաբար եւ ոչ մէկ նիւթի մը վրայ սիրտ կարենանք այնքան հաւանայնութիւն եւ այնքան որոշ ներդաշնակութիւն գըտնել փիլիսոփայից վկայութեան, որչափ որ այս հետազօտեալ հիմնական նախադատութեան վրայ։ Ի հաստատութիւն ըսածնուս, ընթերցողաց մտադրութեանը սիրտ ներկայացընենք հոս քանի մը ծաղկաքաղ հատուածներ երեւելի հեղինակութիւններէ։

ՏՕՒԹԸՐ ԴԱՒԱՐ։ *Աստուծոյ գոյութեանը եւ Ստորոգելեացը վրայ ըրած ազացուցութիւններուն մէջ, մեր հետազօտութեան նիւթին վերաբերութիւն ունեցող քանի մը բան կ'ըսէ այս երեւելի հեղինակը, այսպէս։ — « Բացարձակապէս եւ անուրանալի կերպով ստոյգ է, թէ բան մը ֆյուզիքա պէյնկ էյսիստինց։ Աւելիկ այնպիսի քաջայայտ եւ անուրանալի առաջարկութիւն մըն է որ ոչ որ յանկրօնից եւ ոչ*

մէկ դարու մը մէջ երբէք համարձակած է ասոր ներհակը պնդելու, եւ ուստի չատ հարկ չկայ ասոր ապացուցութեանը պարապիլ մանրամասնաբար։ Բանդի, որովհետեւ կայ հիմայ բան մը, յայտնի է ուրեմն որ կար միշտ բան մը. ապա թէ ոչ, այն բաներն որ կան հիմայ, պէտք է որ յառաջ եկած ըլլային յոչընչէ, բացարձակապէս եւ առանց պատճառի մը. որ բացայայտ հակասութիւն է։ Վասն զի մէկ բանի մը համար դոյացած է ըսելն, ու գառնալ այդ գոյութեան ալ բնաւ պատճառ մը չկայ ըսելը, պրուցել թէ այսինչ բանը Ներքնթնել է՝ երբ Ե՛ւ մէկ բանէ մը է Ներքնթնել, այսինքն, երբ քնա՛ն չէ Ներքնթնել։ Ինչ որ գոյ է, իւր գոյութեանը պատճառ մը, կամ հիմ մը կայ. (մէկ հիմ մը, որուն վրայ իւր գոյութիւնը կայացած է, մէկ պատճառ մը, որ անով գոյ եղեր է յաւէտ քան թէ անգոյ.) կամ նոյն իսկ իւր բնութեանը հարկաւորութեանը մէջ, եւ յայնժամ նա ինքնին յաւիտենական եղած կ'ըլլայ, եւ կամ ուրիշ էակի մը կամքին մէջ, եւ յայնժամ այն ուրիշ էակը պէտք է որ, գոնէ ըստ կարգի բնութեան եւ պատճառականութեան, անկէ առաջ գոյացած ըլլայ »։

ԼՕՐՏ ԴԷՑՄՕ, իր Սկզբունք բարոյականութեան եւ Բնական Օրինաց անուանեալ գրքին մէջ կ'ըսէ. « Բոլոր մարդոց թէ անուսին եւ ոգէսին եւ թէ՛ ուսեալին եւ գիտնականին, առ հասարակ ընդունած մէկ սկզբունքն է այս, թէ՝ ոչ ինչ պատահի առանց պատճառի։ Ինչ որ կը պատահի, չէ բնաւ ըմբռնելի իրրեւ ինքնին պատահեալ այլ իրրեւ ուրիշ բանէ մը արտադրեալ արդիւնք կամ ծնունդ իմանալի է։ Որչափ որ ոգէտ ալ ըլլանք պատճառին վրայ, սակայն եւ այնպէս կը վճռահատինք թէ ամէն դէպք պատճառ մը ունենալու է։ Թերեւս դժուարին գայ մեզի կամ անկարելանալ մտածել այս սկզբունքը որ եւ իցէ նախաշաւիղ առաջարկութիւններէ, տրամաբանական հաւաքաբանութիւնով։ Այլ իմացողութիւնը համոզումն կրնայ ընծայել մեզի, ուր տրամաբանութիւնը զմեզ մտքի մէջ կը թողու։ Մենք կ'իմանանք որ այս նախադասութիւնը ճշմարիտ է։ Եւ արդարեւ առանկ ամենուն ընդհանուր եղող իմացական խորհուրդ մը հարկ է որ ամենուն ընդհանուր բնութեանը վրայ հիմնարկեալ բան մը եղած ըլլայ »։

Սակայն նման բազմաթիւ ուրիշ ընտիր հատուածներ կրնայինք յառաջ բերել մեծանուն հեղինակներէ. այլ չատանանք հատուած մըն ալ մէջ բերելով Փրէզիտէնդ Էտուարտսէն, ինչպէս որ գրուած է իր Հերոսդործութիւն կամայ անուանեալ գիրքին մէջ։ « Այսպէս բացատրած ըլլալով », կ'ըսէ նորաբնին հեղինակը, « Պատճառ ըսելով ինչ ըսել ուզելնիս, կը հաստատեմ թէ ոչ երբէք բան մը ի դէպ կու գայ առանց պատճառի։ Ան բանն որ ինքնագոյ է, հարկ է, որ

ի յաւիտենից եղած ըլլայ, եւ հարկ է որ անփոխոխելի ըլլայ։ Իսկ այս ամէն բաներն որ միջոցն կ'առնեն ըլլալու, անոնք ինքնագոյ չեն, եւ ուստի պէտք է որ իրենց գոյութեանը հիմ մը կամ սկզբնապատճառ մը ունենան իրենցմէ դուրս։ — Այս նախադասութիւնը, թէ ինչ բան որ սկիզբն կ'ունենայ ըլլալու, որն որ առաջ չէր, հարկ է որ պատճառ մը ունենայ իր գոյանալուն սկզբնաւորութեանը, կը թուի թէ Աստուծոյ իմիտս ամենայն մարդկան տնկած եւ հաստատած ընդհանուր եւ բնական խելամտութեան առաջին ազդումը կամ ազդարարութիւնն է, եւ գլխաւոր հիմն բոլոր մեր տրամաբանութիւններուն յաղագս գոյութեան ներկայ՝ անցեալ եւ ապագայ իրաց։

« Եւ ընդհանուր խելամտութեան այս ազդումը հաւասարապէս անկ է նիւթոց եւ որակութեանց, կամ իրաց կերպաւորութիւններուն եւ պարագաներուն։ Այսպէս՝ երբոր կը տեսնենք մինչեւ ցայսվայր դադարեալ վիճակի մը մէջ կեցած մարմին մը որ իր դադարուն վիճակէն յանկարծ կ'ելլէ ու կը սկսի շարժիլ, այնքան բնական է մեզի կարծել թէ հարկաւորապէս մէկ պատճառ մը ըլլալու է յիշեալ գոյութեան այս նոր եղանակաւորութեանը, որքան որ բնական է մեզի նոյնը մտածել եթէ մինչեւ ցարդ էութիւն չունեցող մարմին մը սկզբնաբար գոյութեան գար։ Այսպէս ալ՝ եթէ մինչեւ ցարդ այսինչ ուղղութեամբ շարժելու եռանդ եղող մարմին մը յանկարծ իր շարժման ընթացքը փոխելու ըլլայ, եւ կամ իր նախկին կերպարանքը թողելու եւ նոր կերպարանք մը առնելու ըլլայ, եւ կամ իր գոյնը փոխելու ըլլայ, այս նոր եղանակաւորութեանց սկզբնաւորութիւններն մէկ մէկ նոր դէպքեր են, եւ մարդուս միտքը հարկաւորապէս կը կարծէ թէ առանց իւրաքանչիւրին մէկ մէկ պատճառ անշուշտ կայ »։

556. Պատճառականութեան օրէնքին ուրացութեանը հետեւանքներն։

Մէկ երկու ծանօթութիւն ալ կը մնայ տալու, ի հաստատութիւն մեր հետազոտած վարդապետութեան կարեւորութեանը։ — Նա՛ւ՝ Արտաքին եւ Նիւթական աշխարհի մը վրայ ունեցած հաւատքնիս առտիճանաւ մը՝ ասոր վրայ հիմնեալ է։ Մենք՝ օրինակի աղագաւ՝ այլ եւ այլ դիտութիւններ կ'ունենանք հաւատութեան, ճաշակման, ձայնի, չօչափման եւ տեսութեան. այլ դիտելի է թէ՝ առանք, ըստ ինքեանց նկատելով, բոլորովին ներքին մտաւոր հանգամանքներ են, եւ հոգւոյն որակութիւններն են, այնքան, որքան որ զգաստութեան եւ ցնծութեան եւ տրտմութեան եւ զարմացման շարժութիւններն են։ Դարձեալ՝ այս եւս պէտք է դիտել, որ՝ իրրեւ դիտակցութեան նիւթ նկատելով զանոնք, այդ մտաւոր հանգամա-

նաց սակ գոյութեանը ծանօթ կ'ըլլանք, եւ իրենց գոյութենէն ի զատ ոչ ուրիշ բանի մը, մինչեւ որ պատճառականութեան այն մեծ օրէնքը, որ անպատին ի նախկին ծագմանէ իմացականութեան կը մանէ եւ կը տեղեւորուի մեր ներսիդին, եւ որ չարունակ մեր դիտողութեանցը վրայ իր ազդեցութիւնը կը բանեցընէ, կը դրդէ զմեզ հարցընելու, թէ Ուստի՞ կու գան այս զգայութիւններն։ Ի՞նչ բան է այն որ ձայնի զգայութիւններով կը լեցընէ զմեզ, եւ տեսանելի ձեւերու եւ գեղեցկութեանց պատկերներով կը զարդարէ հոգիներս։ Աւանկով է որ կ'առաջնորդուինք այն մեր ունեցած ներքին զգայութեանց սկզբնապատճառները արտաքին առարկաներու մէջ փնտռելու, եւ նիւթեղէն աշխարհի մը գոյութիւնը ճանչելու եւ ընդունելու։ Այնպէս որ՝ եթէ հնարաւոր ըլլար մարդոց հատացընել, թէ առանց պատճառի արդիւնք կամ գործք կրնայ ըլլալ, եւ այսպէս քայքայել իրենց ներքին զգացումներն ամենայն արտաքին նախադրեալէ, յայնժամ կրնային իրենցմէ դուրս եղող բոլոր գոյութիւնները իբրեւ իրենց անձին մէջ անձնաւորեալ եւ մարմնաւորեալ համարել, եւ իրենց անձին մէջը չեղող որ եւ իցէ բան սակ աննիւթ պատկերներ, պատիր երեւոյթներ եւ առ աչօք տեսիլքներ կոչել։

ԵՐԿՐՈՐԴ. Եթէ ուրանանք եւ մերժենք Պատճառականութեան օրէնքը, անառեն չենք դիտեր թէ ինչո՞ր կրնանք ապացուցանել Աստուծոյ գոյութեանը վարդապետութիւնը։ Պօղոս Առաքեալ կը վստահացընէ զմեզ, թէ Աստուծոյ անտեսանելի բաները, մինչեւ անդամ իր յաւիտենական զօրութիւնը եւ Աստուածութիւնը, ստեղծուած բաներով յայտնի եղած են։ Եւ, կը հարցընենք թէ, ո՞վ կարող է աչքը դարձընել եւ դիտել բնութեան ընդարձակածաւալ երեսը, եւ զննել զանիկայ զարդարող կենաց եւ գեղեցկութեան անհամար կերպարանքները, առանց ամենայն ուրեք կարգալու Դեբագոյն կարողութեան մը հնչքն ու ստորագրութիւնը դրոշմեալ լուսեղէն գրերով։ Մենք այս վարի ստեղծուած բաներէն դէպ ի վեր առ Ստեղծողն կը տրամաբանենք կը խելամտենք։ Սակայն այս տրամաբանական գործողութիւնը, զոր ի գործ կ'ածենք բնութեան գործքերէն Աստուծոյ մը գոյութիւնը ապացուցանելու, յայտ է թէ մէկ հիմ մը ունենալու է՝ որ անոր վրայ կայանայ։ Բնութիւնը իրողութիւններ կը ներկայացընէ մեզի, եւ միայն իրողութիւններ, եւ ոչ թէ այն հիմնական սկզբունքը, որն որ պէտք է անչուշտ այն իրողութիւնները բանի բերելու համար՝ տրամաբանական գործողութեան մը մէջ։ Եւ ո՞րն է այս հիմնական սկզբունքը։ Ի՞նչ բան է ան, որ տրամաբանական գործողութեանը չարժումն կ'ընծայէ։ — Ի պատասխանի հարցմանս՝ բոլոր ըսելիքնիս այս է, թէ այդ տրա-

մաբանութեան հիմն ու խարխիսը մեզի հետազօտութեան նիւթ եղած այս նախադասութիւնն է. պատճառականութեան մեծ եւ հիմնական օրէնքին իսկական ճշմարտութիւնն է։ Եւ առանց այդ ճշմարտութեան, յիշեալ ձեռնարկութիւնը մէկ մտի չափ հիմնատեղի չունի վրան կանգնելու։ Իսկ եթէ՝ ընդհակառակն՝ ճշմարիտ է թէ ամէն գործ պատճառ ունի, յայնժամ զմեզ շրջապատող գործոց տիեզերքը, որ համատարած եւ հանապարփակ միութեան եւ իմաստութեան ցոյցերովը ի մի ամբողջութիւն ձուլեալ կը թուի, իրաւամբ կը պահանջէ՝ իր ստեղծագործութեանը համար՝ Դերագոյն էակի մը ներգործողութիւնը, եւ այսպէս կրնայ տանել մեր հաւատքը այս արարչագործեալ նիւթական բաներէն ի վեր առ ամենակարող հեղինակն նոցին, եւ ճանչցընել մեզի թէ Ինքն է միայն սկզբնապատճառ համայն տիեզերաց։

ԵՐՐՈՐԴ. Եթէ պատճառականութեան վարդապետութիւնը ուրանանք եւ հերքենք, ոչ միայն անկարող կ'ըլլանք Աստուծոյ գոյութիւնը ապացուցանելու, այլ յայնժամ իրապէս Աստուած եղած չըլլար, որ անոր գոյութիւնը ապացուցանենք։ — Աստուածութիւն բառը, սովորաբար գործածուած իմաստովը, ամենագիտութեան եւ նախախնամութեան գաղափարները մասնաւորապէս կը բովանդակէ իր մէջը։ Սակայն յայտնի է որ՝ եթէ պատճառականութեան վարդապետութիւնը իրաւ չըլլայ, դերագոյն էին այս երկու ստորոգելիքներուն ոչ մէկուն եւ ոչ միւսին հիմն կը մնայ։ Եթէ գործք ի դէպ կու գան առանց պատճառի, եթէ դէպք կը պատահին առանց ինչ եւ իցէ կապակցութիւն ունենալու որ եւ իցէ նախորդի հետ, ուրեմն յայտնի է թէ չի կրնար ըլլալ մէկ կամ մը որ կարենայ արդեամբք կապակցել զանոնք թէ Աստուածային մտքին հետ եւ թէ որ եւ իցէ մտքի մը հետ։ Անոնք իրարմէ եւ ամէն ուրիշ բաներէ անջատեալ եւ մեկուսի կը մնան. կու գան ու կ'երթան, իրենց ընդհանրական եւ ընդարձակածաւալ կարգին եւ չարքին մէջ, անծանօթ աշխարհէ եկող օտարականներու պէս, որոնց գալուստն ալ երթն ալ նոյն օրինակ դուրս են ամենայն նախատեսութենէ եւ հմտութենէ։ Անառեն այն ընդարձակածաւալ եւ անսահման կայսերութիւնը, որուն գլուխը Աստուած է, պիտի լեցուէր այնպիսի դէպքերով, որոնց մէջ ինքը բնաւ ներգործողութիւն մը պիտի չունենար, եւ որոնց վրայ չէր կրնար որ եւ իցէ նախընթաց ըմբռնում մը ունենալ։ Փոխանակ ներդաշնակաւորութեան եւ միութեան, որ այժմ յամենայն ուրեք կայ եւ կը մնայ, եւ յամենայն տեղիս երկրանկութիւն կը տիրէ, խառնակութեան եւ չիմաստութեան անդունդ մը պիտի ըլլար համայն տիեզերք. իրաց հաստատուն դրութիւններուն ամէնը առ հաստարակ պիտի խորտակէին եւ կործանէին. եւ անոնց

տեղը պիտի թագաւորէին դիպուածը եւ վրդովումը, խառնաչփոթութիւնն ու աննկրդաչնակութիւնը։ Այլ պատճառականութեան օրէնքը կը հանդարտեցընէ ամէն չխոթութեան աղմուկը, կը կարգաւորէ անհամաձայն եւ աննկրդաչնակ նիւթերը, եւ զամենայն ինչ կարգի կանոնի տակ կը պահէ։

537. Վերածութիւն տեսութեանց այսր գլխոյ առ կամքն։

Ասկա գլխուն մէջ բովանդակեալ տեսութիւնները, թէպէտեւ այլով մասամբ հետաքրքրական նիւթեր են խորհրդածութեան, ինչ նպատակաւ յառաջ բերելնիս յայտնի է։ Ասոնց ամէնը ուղղակի առ կամքն վերաբերելի են, եւ թէ որ ասոնց ուժը սպառ հակըլցած չենք, վճռորոշաբար կը հաստատուն այս վարդապետութիւնը, թէ Կամական կարողութիւնը, որչափ ալ որ ազատ եղած ըլլայ, տակաւին ՉԵՐԾ ՉԷ ՕՐԷՆԻՒ։ Եթէ բնաւ կայ մէկ նախնական տարր մը մարդկային բանաւորութեան, եթէ երբէք մէկ անտարակուսելի եւ հիմնական ճշմարտութիւն մը կայ նոյն իսկ մարքին կազմակերպութենէն յառաջ եկած, եւ ընդհանրական հաւանութիւն եւ ընդունելութիւն գտած, անիկայ այս մեր հետազօտածն է։ Իսկ թէ որ կամքը ամենայն օրինաց վերատեսչութենէն զերծ է, թէ որ անոր ներգործութիւնները բնաւ նախորդներու չեն նայիր, եւ մէկ պայմանի մը իշխողութեան տակ չեն, ուրեմն այս նախնական նախադատաստութիւնը ճշմարիտ չէ, եւ բնաւ տանկ բան չկայ։ Այլ եթէ՝ ընդհակառակն՝ մեր բնութեանը ազդարարութիւններուն համեմատ եւ մեր դիտքին անխուսափելի պահանջմունքներուն համաձայն, ընդունինք այս ճշմարտութիւնը՝ իր բովանդակ հանրածուալ եւ ամենասարսափակ ընդարձակութեամբը, որ այս է իր մեծ արժէքը, ի հարկէ պիտի ստիպուինք կամքին իրաքանչիւր ներգործութեանը մէկ Պատճառ մը տալու։

Սակայն դիտելու է որ հոս մենք չենք տեսակաւորեր պատճառին ճշգրիտ բնութիւնը կամ ինչութիւնը եւ օրակութիւնը։ Պատճառ բառը կը գործածենք հոս, ինչպէս որ ըրինք մինչեւ ցարդ բոլոր ըսուած խօսքերուն մէջ, իր ամենընդարձակ իմաստովը, նշանակելով, խօսուած նիւթին բնութեանը համեմատ, կամ սոսկ նախորդ առիթը, եւ կամ նախորդը զորութեան հետ կցորդեալ։ Նշանակելով կամ ներգործական պատճառը, որն որ ճշմարտապէս յառաջ կը բերէ հետեւորդութիւնը, եւ կամ նախապատրաստական պատճառը, որն որ սոսկ պայման մըն է այնպիսի հետեւորդութեան ի դէպ դալուն։ Փրկիչնիս Յուսուայոյին ըսածին պէս, մենք կը գործածենք պայն՝ ա անով բացատրելու համար մէկ նախորդ մը, թէ՛ բնական եւ թէ բարոյական, թէ դրական եւ թէ բացասական, որմէ որ մէկ

դէպք մը, թէ մէկ բան մը եւ թէ բանի մը եղանակաւորութիւնը կամ պարագաները, այնպիսի կախումն կ'ունենայ, որ անիկայ հիմն եւ պատճառ կ'ըլլայ, թէ ամրողջովին եւ թէ ըստ մասին, իրեն ի գոյութիւն գալուն յաւէտ քան թէ չգալուն, եւ կամ թէ եղածին պէս ըլլալուն յաւէտ քան թէ ուրիշ կերպ։ Բառին այս ընդարձակ իմաստովը, իրրեւ անտրանալի ճշմարտութիւն կ'ընդունինք այս, թէ չ'ըլլար կամական ներգործութիւն կամ կամեցումն առանց պատճառի, եւ այս այսպէս ըլլալով, ի հարկէ կը հակըլցուի թէ Կամքն ինքը, որմէ որ ներգործութիւնը կամ կամեցումը կը ծագի, ենթակայ է կանոնաւորութեան սկզբունքներուս, այլով բանիւ, թէ ԿԱՄՔԸ ՕՐԷՆՔԻ ՏԱԿ Է։

538. Այս տեսութեանց ընդհանուր եւ գործնական վերածութեանը վրայ։

Պատճառականութեան օրէնքին առ կամքն մերձեցուցանելի ըլլալը ընդհանուր փորձառութեան եւ ընդհանուր խելամտութեան մէկ ազդարարութիւնն է, ինչպէս նաեւ փիլիսոփայական վերլուծութեան ալ արդիւնքն է։ Ետ այսմ կը գտնենք որ ի վաղէմի դարուց անտի զարգացած մարդկային բարուց վրայ եղած դատաքննութեանց մէջ այս օրէնքը ի հաշիւ առնուած է եւ միշտ կ'առնուի։ Եւ այս՝ ոչ թէ միայն իր ուղիղ ընդհանրագոյն վերաբերմամբը առ ամենայն իրս որք սկիզբն կ'առնուն ըլլալու, այլ իր վերաբերմամբը առ մարդկային կամքն։ Եթէ՝ որ եւ իցէ տուեալ դէպքի մէջ արժանաւորութիւն կամ գովութիւն կ'ընծայենք մարդու մը, եւ կամ յանցաւոր կը դատենք զինքը, հարկաւորապէս այս հաստատութեամբ է, թէ իր վարմունքը, որն որ մեր ըրած դատաքննութեան հիմն է, դիտուած ական բան մը չէր, այլ իրեն նախորդ մը, պատճառ մը, շարժառիթ մը ունէր։

Անկայ մասնաւորապէս ճշմարիտ է պատմութեան համար։ Բովանդակ պատմութիւնը հետազօտելի է երկու տեսակ դիտողութեամբ, մէկը Վիճակագրական եւ միւսը Փիլիսոփայական։ Վիճակագրական տեսութեամբ՝ սոսկ հաւաքում մըն է եղելութեանց եւ չի բովանդակեր Պատճառականութեան օրէնքին առ կամքն վերաբերութիւնը. իսկ Փիլիսոփայական տեսութեամբ, որ ասկայ պատմութեան բարձրագոյն եւ աղնուագոյն կերպարանքն է, չպատնակ այս վերաբերութիւնը մեր տեսութեանը առջեւը կը ներկայանայ։ Մարդոց ենէ գործած ըլլալուն վրայ հմտութիւն ունենալը արդարեւ հետաքրքրական բան մըն է. իսկ այս գիտնալը՝ թէ ԻՆՉՈՒ ՀԱՄԱՐ այնպէս գործեցին յաւէտ քան թէ այլ ինչ եղանակաւ, ըղձալի եւ խնամատար հետաքննողին եւս առաւելագոյն փութաչարժ բան մըն է, Սակայն

որ առեն որ այս հարցումը կ'ընենք թէ ինչու համար կամ ինչ պատճառաւ այնինչ տուեալ եղանակաւ գործեցին եւ ոչ թէ ուրիշ կերպով, ասկէ հարկաւորապէս այս կը հասկըցուի՝ թէ գործքերու համար սկզբունքներ կան, եւ ամէն գործ պատճառ մը ունի։ Եւ այս ալ հարկաւ Պատճառականութեան օրէնքը առ Կամքն վերածել է։

Աւոր համար՝ շատ մեծ պատշաճութեամբ եւ փիլիսոփայական իմաստով է որ կը գրուի Հիւմ. — «Կ'ուզե՞ս դիտնալ Ցառագ եւ Հռովմայեցւոց զգացմունքներն՝ հակամիտութիւններն ու կենցաղավարութիւնը, աղէկ մը ուսիր Դաղղիացւոց եւ Անգղիացւոց բնաւորութիւնները ու գործքերը։ Մեծ սխալմունք մը գործած չես ըլլար եթէ եւրիններուն վրայ ըրած դիտողութիւններուդ չատը առջինները վերածելու ըլլաս։ Մարդկային սեռը յաւէնայն ժամանակս եւ յաւէնայն տեղիս այնքան նոյն եւ նման են, որ պատմութիւնը յայսմ մասին նոր եւ տարօրինակ հմտութիւն մը չ'ընծայեր մեզի։ Պատմութեան գլխաւոր պիտանութիւնը՝ մարդկային բնութեան չարունակ եւ ընդհանրական սկզբունքներն ի լոյս բերելն է, ներկայացընելով զմարդիկ ամէն կերպ պարագաներու եւ դիրքերու մէջ, եւ մեզի այնպիսի նիւթեր ընծայելով, որոնցմով մեր ընելու դիտողութիւնները կարող կ'ըլլանք կատարելու, եւ տեղեակ ըլլալու մարդկային գործողութեան եւ վարմունքին կանոնաւոր զսպանակներուն այսինքն սկզբնապատճառներուն։ Այն պատերազմներու, չարահնարութիւններու, անմիաբանութիւններու եւ յեղափոխութիւններու վէպերը բոլորը փորձառութեանց հաւաքածոյ մըն են, որոնցմով քաղաքագէտը եւ փիլիսոփան իրենց դիտութեան սկզբունքները կ'որոշեն եւ կը հաստատեն այն նոյն եղանակաւ, որով որ բժիշկը կամ բնագէտը տեղեկութիւն կը ստանայ տունկերու՝ հանքերու եւ ուրիշ արտաքին առարկաներու վրայ, անոնց վրայ կատարած փորձերովը։ Վերջապէս, Արիստոտէլին եւ Հիպոկրատին քննած հողը՝ ջուրը եւ ուրիշ տարերքներն այսօրուան օրս մեր զննութեանցը ներքակայ եղող հողին՝ ջուրին եւ ուրիշ առարկաներուն որքան նման որ են, անկէ ոչինչ նուազ նմանութիւն ունին Պողիբիոսի եւ Տակիտոսի նկարագրած մարդիկներն այժմու մարդկանց՝ որոնք աշխարհս իրենց իշխողութեան ներքեւ կը կառավարեն։

ԳԼՈՒԽ Է.

ՕՐԷՆՔ ՄԻՕՐԻՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵԱԼ ԱՌ ԿԱՄՔՆ

559. *Բնութեան գործողութիւններուն չարունակ միօրինակութեանը վրայ մարդոց ունեցած հաւատքը։*

Գործնականապէս ընդհանրական մերձեցումն ունեցող կամ ամէն բանի վրայ իշխող մէկ ուրիշ օրէնք մըն ալ, որն որ՝ նախընթաց օրէնքին նման՝ հիմնականապէս հարկաւոր կը համարուի տրամաբանական կարողութեան՝ իր սովորական կիրառութեանցը մէջ՝ ըստ արժանւոյն գործելուն, եւ որուն ճշմարտութիւնը առ հասարակ ընդունուած է, այս է, թէ բնութիւնն իր երեւոյթներուն մէջ յարաբերութիւն եւ դասակարգութիւն կայ։ Երբոր կը հաստատենք եւ ան ալ առանց ամենեւին վարանման, թէ այս սկզբունքին բոլոր մարդիկ կը հաւատան եւ թէ առ հասարակ ընդունուած ճշմարտութիւն մըն է, երբոր նիւթ չէ այլ միայն մարդոց սովորական խօսակցութեանը եւ վարուցը մէջ յարաժամ քաջայայտ երեւցող մէկ իրողութիւնը հաստատել։ Եւ միթէ ասանկ չէ՞ բանը։ Սոակ հարեւանցի զննութիւն մը բաւական չէ՞ զայն բացայայտ ի տես բերելու։ Ամէն մարդ կը հաւատայ որ մոռանող արեգակը դարձեալ պիտի ծագի սահմանեալ ժամանակին. թէ գալուն ձմեռուան մէջ անձրեւներն պիտի իջնեն, հովերը պիտի փչեն, եւ թէ ձիւնն ու սառնամանիքը պիտի ծածկեն երկրին երեսը հապչտ յար եւ նման նախընթաց ձմեռնային եղանակներուն մէջ պատահածներուն. թէ ովկիանոսի մակընթացութիւններն ու տեղատուութիւնները պիտի ելնեն ու իջնեն մինչեւ ցարդ եղածին պէս. եւ թէ տաքն ու պաղը պիտի յաջորդեն իրենց փոփոխմունքներովը տարւոյն բոլոր չրջանին մէջ. եւ թէ առուակներն ու գետերը պիտի շարունակեն իրենց հոսման ընթացքը։ Իրենց վարմունքը բացորոշ կը ցուցընէ, բոլոր այս դէպքերուն եւ ասոնց նմաններուն մէջ, իրենց ներսիդին հաստատուն հաւատք մը ըլլալը վերոյիշեալ միօրինակութեան սկզբունքին վրայ. այնպիսի հաւատք մը որ խիստ խո-

բարման, մշտնջենական եւ յեղյեղն աստիճան անապրպրելի եւ անսասանելի է, եթէ տարակոյս մը ունենային, սուտ կ'ըլլար այս հիմնական ըրած նոյնուն պէս ամենուն պիտի չապրէին եւ պիտի չզգային եւ պիտի չզգային։ Այս հաւատքով է որ դիւրաբան աստուածներն երկիրը պատելուն պէս կը հանդչին եւ կը ննջեն, այս հաւատքով է որ առաւօտեան լոյսովը կ'արթննան կ'ելլեն, եւ իրենց ճակատին քրտինքովը դժուարակիրթ հողը կը մշակեն. այս հաւատքովն է որ դիտութեամբ իրենց միտքը կը համրարեն, որ առանց այդ հաւատքին չէին կրնար երբէք մտածել թէ ինչ օգուտի պիտի ծառայէ այն իրենց. այս նոյն անսասանելի համոզման ազդեցութեամբն է որ տուներ կը կառուցանեն, եւ բազմադիմի եղանակներով պատրաստութիւններ կը տեսնեն ապառնիին բերելու բարիքներուն եւ շահերնուն՝ ցնծութիւններուն եւ առատապանքներուն համար։

Բաղձալի է մեզ որ այս մեծ գործնական եւ հիմնական սկզբունքին վրայ երբեմն հաստատութիւններս պակաս մտօք չհակըլլան։ Այս սկզբունքը, թէպետեւ ինքը տարրական եւ հիմնական բան մըն է, սակայն կ'երեւնայ թէ, մէկ մտքով մը, տարակարգելի է պատճառականութեան օրէնքին կամ սկզբունքին։ Եւ քանիներ աւելի գերազանց բնութիւն մը ունին։ Անոր ոչ միայն կատարելապէս կը հաւատանք, այլ անհնարին բան է որ չհաւատանք։

Որքան որ անհնար է հաւատալ թէ մանր ամբողջէն մեծագոյն կ'ըլլայ, նոյնչափ անհնար է մեզի հաւատալ թէ առանց պատճառի էութիւն մը գոյութեան կրնայ գալ, կամ՝ այլով բանիւ՝ թէ չգոյէն արարած ինչ։ Իսկ միւս սկզբունքին գալով, թէպետեւ այնպէս կազմուած ենք որ լիապէս առարասականին կը հաւատանք, սակայն հարկաւորապէս չենք հաւատար բացառականին բացարձակապէս անհնարին ըլլալուն։ Այլով բանիւ՝ քանի որ՝ նոյն իսկ մեր կազմուկերպութեան բերմունքէն, կը հաւատանք գոյութեան եւ միօրինակութեանը յաւիտեան յարաբերութիւնս իր եւ յաւիտեան վերաբերութիւնս իր առ մեզ, նոյն առենը չենք կրնար հարկաւորապէս արգելուլ այն էակին հնարաւոր միջամտութիւնը եւ բնութեան կանոնաւոր ընթացքէն դուրս բաներ ընելը, որուն զօրութեամբը միայն հանդչին բնութիւնը կեցեր է։ Մեր այս բանիս վրայ ունեցած հաւատքը, ուրեմն, անհարակոյս այսպիսի ահմինաւորութեամբ մը ահմինաւորեալ է։

560. Այս հաւատքը ինչպէս որ նիւթոյ նոյնպէս եւ մտաց վերաբերումն ունի։

Այլ քանի որ այս եզած հաստատութիւններուն հաւանութիւն կը տրուի, վերաբերմամբ առ նիւթական աշխարհս եւ առ արտաքին

առարկայս ընդհանրապէս, կրնայ կարծուիլ որ մարդուս ոտքն եւ հոգեղէն կամ մտաւոր առարկայից չեն պատշաճիր։ Սակայն այս մէկ սխալ կարծիք մըն է։ Գաղափար չունինք ամենեւին այսպիսի հաստատութիւն մը ընելու թէ մարդիկ այս իմդիր եզած սկզբունքը տակ ներթնական բաներու վերածելու խորհուրդ ունենան. այլ՝ ընդհակառակն՝ մարդոց հաւատքն անտարակոյս այս է, թէ յիշեալ սկզբունքը, իրենց բոլոր գիտութեանցը նայելով, մարդուս մտքին ալ կը վերաբերի, եւ վերաբանութեամբ խելամուտ կ'ըլլան որ տիեզերքս ամէն մասանցը մէջ գտնուող ամենայն մտաւոր էութեանց եւս վերածելի է։ Այլով բանիւ՝ մարդիկ կը հաւատան անդրդուելի կերպով՝ թէ ինչպէս որ ներթնական ներգործութեանց մէջ նոյնպէս եւ մտաւոր ներգործութեանց մէջ միօրինակութիւն կայ։ Սակայն ամէն մարդու դիտողութեանը առարկայ եզած ըլլալուէ այս թէ մարդիկ ճիշտ այնպէս կը գործեն որպէս թէ այսպէս եզած ըլլար բանը, եւ այսպէս եզած ըլլար իրենց անցդդդդ հաւատքը։ Ամենուն ընդունած բանն է այս՝ որ մարդիկ իրենց արուեստը կը սերմանեն եւ կը անկեն գարունին, յիսկատար ակնկալութեամբ եւ վստահութեամբ թէ բնութեան գործողութիւններն էականապէս նոյնը պիտի ըլլան ինչ որ եզած են, եւ թէ իրենց գարնանային աշխատանքներն աշնանային բեղնաւորութեամբ պիտի վարձատրուին։ Սակայն միթէ նմին նման վստահ ակնկալութիւն ցոյց չե՞ն տար մէկմէկու հետ ունեցած իրենց կենցաղավարութեանը մէջ։ Ո՞չ ապաքէն ծնողքը իր զաւկին միտքը կը մշակէ, մտաւոր հունձքի մը յիսկատար ակնկալութեամբը։ Ո՞չ ապաքէն մարդիկ խոստումնեքներ կ'ընեն, եւ գաշնագրութիւններ կը հաստատեն եւ պատասխանատուութիւններ վրանին կ'առնեն այնքան յաճախ եւ այնպիսի վստահութեամբ մը որ ուրիշ կերպով չի մեկնուիր բայց եթէ միայն այս ենթադրութեամբ, որ անոնք միօրինակութեան օրէնքը՝ ինչպէս որ ֆիզիքական բնութեան՝ նոյնպէս եւ մտաւորական բնութեան վերածելի կը համարին։ Առանց այսպիսի հաւատքի մը ոչ պայմանագրութիւններ կրնային ըլլալ երկու անձանց միջեւերը, ոչ ապառնի պատասխանատուութիւններ եւ պարտականութիւններ բովանդակող գործառնութիւններ կրնային կատարուիլ, ոչ ընտանեկան յարաբերութիւններ եւ առնչութիւններ կրնային հաստատուիլ. այլ ամէն բան յեղյեղն աստիճան խառնակութեան եւ չիմաստութեան մէջ պիտի իյնար. եւ մինչեւ անդամ ընկերութեան կապերը, առանց որոց մարդս հազիւ կ'ապրի, եւ աստղագէտը երկնակութեան երեւոյթները չի կրնար տեսնել, պիտի քայքայէին եւ խզէին։ Այնպէս որ մարդոց վիճակն ու բարիքը այս բանիս մէջ իրրեւ ապացոյց կը համարուին իրենց ունեցած հաւատքին, եւ ասոնք այսպէս նկատուելով, քաջայայտ կը հաստատեն եւ կ'ապացուցանեն

մարդոց վրայ գտնուող այն համոզումը՝ թէ կայ մէկ հաստատուն եւ միտրինակ կարգ մը մարդկային աղին մեռաւոր գործողութեանցը մէջ, որն որ՝ եթէ կատարեալ ալ չըլլայ՝ սակայն նիւթոյ եւ մտայ մէջտեղն եղող բնական տարբերութեանց ներածին չափ՝ վերաբանութիւն ունի իրայ այն կանոնաւոր ընթացքին, զոր չարունակ կը տեսնենք ի մէջ ֆիզիզական աչխարհին։

561 Այն պատճառներն ընդ որովք այս հաւատքը ծագումն կ'առնու։

Հարկ է թերեւս այս ալ յաւելուլ, առ ի բացատրութիւն թէ նիւթական եւ թէ մեռաւորական բնութեան յարակայութեանը եւ միտրինակութեանը վրայ եղող այս հաւատքին, թէ չ'երեւիր որ ասիկայ մէկէն ի մէկ իր բովանդակ ուժգնութեամբը կը ծագի եւ գոյութիւն կ'առնու։ Այլ կ'երեւնայ որ նախ եւ առաջ մտնաւոր դէպքի մը մէջ ծնունդ կ'առնու. եւ յետոյ դարձեալ ուրիշ առիթ մը ի գոյութիւն կու գայ. եւ ապա այլ ինչ առիթ եւ հետզհետէ բազմադիմի դէպքերով. մինչեւ որ վերջապէս այդ կերպով կերպարանաւորեալ յարատեւութիւնն ու միտրինակութիւնն իրրեւ տիեզերական վերածութիւն ունեցող իրողութիւն մը կը նկատենք, միայնակ այն բացատութեամբ, զոր արդէն յիշած ենք, այսինքն այն մեծ էակին հնարաւոր միջամտութիւնը եւ արգելումը որմէ որ համայն բնութիւնը կախումն ունի։ Եւ քանզի այս հաւատքը ասանկ ասպնճանաւոր եղանակաւ մը ծագումն կ'առնու, քաջալէս կը կարծենք թէ իր ծագման եւ աճման սկզբնաւորական առեններն համեմատաբար տկար ըլլալու է. այլ շուտով մեծ զօրութիւն կը ստանայ. այնքան որ ամէն օր եւ ամէն ժամ չենք վարանիր զանիկայ մեր գործոցը հիմն ընելու։ Մինչեւ անգամ մեր տղայութեան եւ պատանեկութեան առենը, ստոյգ գիտենք որ անիկայ մեր մտքին մէջ անխախտելի սկզբունք մը եղած էր, որուն վրայ՝ սովորական դէպքերու մէջ՝ չենք կրնար աւելի մտածերել կասկած յարուցանելը քան թէ մեր անձնաւորութեանը կամ անձնական նոյնութեանը վրայ։ Մենք յաբաժամ բնութեանը վրայ նայած ենք, մինչեւ անգամ այդ կանոնս հաստակներուն մէջ, իրրեւ անդրդուելի՝ անսասանելի՝ անչարժելի բան մը, որ իր բազմազան ներգործութիւններովը յաւէտ կ'ընթանայ անսոսկ կերպով այս եւ այն որոշեալ վախճաններուն հասնելու համար, եւ որ՝ անցեալին մէջ եղածներովը ապառնիին մէջ ըլլալիքներուն ամենակատարեալ երաչխաւորութիւն մը կ'ընծայէ։

562. Դիպուածականութեան նշմարիտ գաղափարին վրայով, որոշմամբ ի միտրինակութենէ։

Զենք վարանիր հաստատելու թէ խնդիր եղող հաւատքը իրողութեան համաձայն է. մարդուս միտքը, յայտ մասին եւս՝ որպէս յայլս. մեր չուրջը պատող իրաց գործողութիւններուն եւ ընթացքին համեմատ կու գայ։ Ատոնք փոխադարձարար յարմարցուած են իրարու։ Եթէ ունենք այնչափ վստահութիւն չունենանք այս հաստատութեանց վրայ, կ'առաջարկենք անոնց որ վայրիկ մի մտածեն պնդեալ միտրինակութեան ներկայանին՝ այսինքն է՝ դիպուածականութեան վրայ։ Կամ ՕՐԷՆՔ պիտի ընդունինք, որ գործողութեան միտրինակութիւն ըսել է, կամ ԴԻՊՈՒԱԾ, որ ոչ բնաւ միտրինակութիւն ունի։ Ա.յս երկուքին կամ մէկը պիտի ընդունինք հարկաւ, կամ միւսը։ Սակայն ինչ է ԴԻՊՈՒԱԾՈՑ։ Դիպուած ըսելով մարդուս գիտութեանը մէջ եղող եղելութիւն մը կամ դիրք մը կ'իմացուի. թէ ասոնք մարդուս տգիտութեանը վերաբերութիւն ունեցող բան մըն է. այլով բանիւ՝ մարդս իր գիտցած ու հասկըցած բանին դիպուած կ'ըսէ, թէ չգիտցած ու չհասկըցած բանին։ Ցայտ է թէ եւ՛ երկինին։ Եւ ասոնք կը պատահին որ մէկուն դիպուած սեպած ու անուանած բանը, ուրիշ մը, որ աւելի խորագոյն տեսութիւն ունի այն բանին վրայ, ամենեւին դիպուած չի համարիր եւ չ'անուաներ։ Եւ ասանկ ամէն դէպքի մէջ, ինչ որ ըլլայ ըլլայ, գիտութեան ամուր կը նուաճեցնէ այն բաներուն թիւը, զորոնք դիպուած կը համարին անոնք որ անկարող են կատարելապէս քննելու զանոնք։ Զոր օրինակ մէկը կ'ըսէ թէ ասոկ դիպուած մըն է թէ արդեօք Ամերիկայի Բօնկրէսը կամ Անգլիոյ ծերակոյտը այս կամ այն որոշումը պիտի ընեն գալը նիստին մէջ, թէ ոչ։ Բայց թէ որ այս անձը կարող ըլլար կատարելապէս թափանցանց տեսութեամբ զննելու բոլոր անդամակցաց սրտերը, անոնց համոզումները՝ չահերը՝ նախապաշարումները եւ բարոյական զգացումները, այն բանը ալ եւս դիպուած չէր ըլլար իրեն համար, այլ ստուգութիւն մը։

Վասնորոյ երբոր մարդիկ բանի մը համար դիպուածով եղեր է կ'ըսեն, չենք կրնար սեպել թէ ճշմարտապէս այս հաստատելու միտք կ'ըսեն, (քանզի իրենց ներսիդիէն ձայն մը, իրենց բնութեանը մէկ սկզբնական դրդումը հակառակը կ'ազդէ իրենց,) թէ յիշեալ բանը պատահեր է առանց որ և իցէ առիթի կամ պատճառի, և ինքնաբերաբար ծնած բաղդաւորութիւն մը։ Այս բանիս վրայ իրենց ունեցած գաղափարներն թերեւս անորոշ ըլլան, եւ հնարաւոր է որ առջի բերանը այսպիսի գաղափար մը մտքերնուն մէջ ըլլայ. սակայն եթէ

միայն յանձն առնեն վերլուծել իրենց խորհուրդները, պիտի հաստատուին թէ՝ որ եւ իցէ պատշաճութեամբ՝ չեն կրնար այս վերոյիշեալ խօսքով ուրիշ բան մը հասկըցնելու դիտաւորութիւն ունեցած ըլլալ բայց եթէ միայն իրենց հետեւութեան նուաղութիւնը կամ տգիտութիւնը իմացընել։ Այլով բանիւ, երբոր մէկ բան մը դիպուածով կը պատահի, իրենց նկատմամբ դիպուածով կը պատահի, որ ըսել է թէ չեն կարող վերահասու ըլլալ եւ բացատրել թէ ինտոր պատահած է, անիկայ կերպով մը ի դէպ եկեր է, բայց չեն գիտեր ինչ կերպով. եւ որովհետեւ օրէնք մը չեն կրնար վերածել անոր, վասնորոյ անոնց այնպէս կ'երեւայ թէ աւանդ օրէնքի եղեր է, եւ ահա մարդոց առ հասարակ դիպուածի բառով բացատրել ուզածը անտարակոյս սոսկ այս երեւոյթն է յաւէտ, քան թէ պատճառաւ եւ միօրինակութեան օրինաց տարակայութեանը իրականութիւնը։

563. Հիմն կամ կայան այս հաւատոյ։

Թերեւս խնդիր ըլլայ, թէ ի՛նչ հիման վրայ կայացած է՝ բնութեան մէջ յարակայութեան եւ միօրինակութեան այսպիսի մեծ սկզբունք մը կենալուն վրայ եղած այս խորին եւ ընդհանրական հաւատքը։ Մեր կազմութեանը մի մասին վերաբերելի է ասիկայ։ — Ասոր մէկ բնական մեկնութիւն մը թուի թերեւս այս թելադրութիւնը, թէ այս հաւատքը տրամաբանութեան ներգործութեանցը վրայ հիմնեալ է։ Այլ քննութեամբ կը գտնենք որ աւանդ չէ բանը։ Արդարեւ մենք երբեմնակի, ինտոր որ ասկէ առաջ առիթ ունեցանք ծանուցանելու, սա կերպ խօսքեր կ'ընենք. Արեգակը ծագեցաւ այսօր, վաղն ալ եւ վաղն ալ պիտի ծագի. Կերակուր կերանք կշտացանք այսօր, վաղն ալ եթէ ուտենք նոյնպէս կը կշտանանք, եւայլն. մէկ կերպ մը բացատրութիւն, որկէ կը հասկըցուի՝ թէ ապառնիին միօրինակութիւնը անցեալին եղելութիւններէն կը մակաբերուի կամ կը հետեւեցուցուի տրամաբանական գործողութեամբ մը։ Այլ առաջիւ գիւրին է տեսնել թէ այս տեղ բան մը կայ պակաս. թէ այս տրամաբանական շղթային մէջ օղակ մըն ալ դրուելու է որ եղրներն կամ մասունքը իրարու հետ կցորդին. եւ թէ հետեւապէս տրամաբանութեան սոսկ երեւոյթը կամ ձեւը կայ հոս, բայց իսկութիւնը ոչ բնաւ։ Հոկ այս պարզ եղելութիւնը թէ արեգակը այսօր ծագեցաւ, առանց ուրիշ բան մըն անոր հետ իմասին կապակցելու, բնաւ ամենեւին տեղիք չ'ընծայեր այսպիսի հետեւութիւն մը հանելու՝ թէ վաղն ալ կրկին պիտի ծագի. եւ նոյնը կրնանք ըսել բոլոր ասոր նման օրինակներու համար ալ։ Վասնորոյ ընդ խնդրով եղող միօրինակութիւնը այս կերպով ապացուցանել չ'ըլլար։

Իսկ եթէ տրամաբանութիւնը չէ այս հաւատքին կայանքն ըլլալու հիմը, եւ եթէ ուրիշ հաւանելի մեկնութիւն մըն ալ չենք կարող տալու նորին ծագմանը, (եւ չենք գիտեր թէ ինտոր կրնանք տալ,) բոլոր ըսելիքնիս այս է միայն, թէ այսպիսի միօրինակութեան մը վրայ այնքան ընդհանուր կերպով մարդկային ազգին ունեցած հաւատքը բնութեան մէջ պարզիչ իմ յիշեն է, որ ո՛չ մակածութեամբ կը սորվելի ուրիշ սկզբունքներէ հետեւեցուցանելով, եւ ոչ ուրիշ որ եւ իցէ երկրորդական գործողութեանց միջոցով կը հաղորդուի մարդոց, այլ կ'արտադրի կամ կը ծագի բնականապէս իրենց ներսիդին. իսկապէս իրենց մտաւոր կազմակերպութեանը մէկ հարկաւոր եւ անխուսափելի ծնունդը կամ արտադրութիւնն է, բնածին հաւատք մըն է։ Այլով բանիւ՝ նոյն իսկ մեր մտքին կազմուածքը կը պահանջէ որ իրրեւ ստուգութիւն եւ ճշմարտութիւն ընդունինք այս, թէ՝ ինչպէս անցեալ ժամանակին մէջ՝ նոյնպէս եւ գալու աւուրն մէջ պիտի ըլլայ այն հաստատեալ յարակայութիւնը եւ միօրինակութիւնը՝ թէ մտաւորական եւ թէ նիւթական բնութեան այլ եւ այլ հիւղերուն մէջ յառաջ գացող գործողութեանց ամենուն մէջ ալ։ Այլ ստոյգ է որ մէկը չկայ որ տարակուսի ատոր ատանկ ըլլալիքին վրայ, թէպէտեւ մէկ չկայ որ կարենայ ապացոյց մը բերել իրողութեան իսկութեանը, բաց ի ներքին գոյութեան անդիմադրելի թելադրութիւններուն տուած վկայութիւններէն։ Այնպէս որ՝ միօրինակութեան սկզբունքն ալ, պատճառականութեան սկզբունքին նման, տրամաբանութենէն նախընթաց բան մըն է, եւ ոչ թէ անոր հետեւորդ. անդր եւ իվեր է քան զտրամաբանութիւն, եւ ոչ կախեալ ի նմանէ. այն սկզբնական եւ հիմնական սիւներէն մէկը, տնկեալ յանձինս մեր բնութեան նախախնամող հոգածութեամբը, զոր տրամաբանութեան կարողութիւնը ոչ երբէք կարող էր հաստատել հոն, այլ որուն վրայ այդ կարողութիւնն ինքը, ինչպէս եւ այժմ իսկ յիշեցինք, այն մեծ սկզբան վրայ ալ, կը կառուցանէ յետոյ իր հոյակապ շինուածքները։

564. Կարծիք Րիտի եւ Ապէրքրոմպիի այս նիւթոյ։

Պատշաճ կը համարինք ծանուցանել, թէ այս տեսութիւններն իրրեւ նոր բաներ յառաջ չենք բերեր։ Երեւելի մտաւորականներ յաճախակի եւ մեծաւ յաջողակութեամբ հաստատած են զայս, որոնցմէ միայն մէկ երկու համառօտ օրինակ մէջ բերելու հազիւ կը ներէ գործոյս համառօտութիւնը։

«Բնութեան երեւոյթներուն մէջ», կ'ըսէ Րիտ՝ Իմացական Կարողութեան Մարդոյ անուանեալ գործին մէջ, «այսուհետեւ ըլլալիքներն հաւանականապէս նման պիտի ըլլան առէջ յառաջ եղածներուն՝ նոյն եւ

նման պարագաներու մէջ։ Փորձառութենէ բան մը սորվելու կարողացած ենուս ալէս իսկ եւ իսկ հարկաւ պիտի ունենանք այս համոզումը մեր ներսիդին. վասն զի ամենայն փորձառութիւն այս հաւատքին վրայ կայացած է, թէ անցեալը ինչ որ էր՝ ապառնին ալ նոյնը պիտի ըլլայ։ Վերցուր այս սկզբունքը, եւ յայնժամ հարիւր տարուան փորձառութիւնը մեզի ցորենահատիկ մը չափ հմտութիւն չ'ընծայեր գալիքին նկատմամբ։

«Ասիկա այն սկզբունքներէն մէկն է, զոր երբոր կը մեծնանք եւ բնութեան ընթացքը կը զննենք, կրնանք հաստատել տրամաբանութեամբ։ Վերահասու կ'ըլլանք որ բնութիւնը անշարժելի օրէնքներով կը կառավարուի, եւ թէ՝ եթէ ասանկ չըլլար, մարդկային խոհեմութիւն ըսած բաներնիս չէր կրնար ըլլալ. որ եւ իցէ միջոց յարմարութիւն մը չէր ունենար վախճան մը յառաջ բերելու. եւ այն միջոցն որ մէկ առիթ մը այսինչ վախճանը յառաջ բերաւ, նոյնին հաւանականութեամբ՝ ուրիշ առիթ մ'ալ ճիշդ անոր հակառակը կրնար ազդել։

«Սակայն այս սկզբունքէն հետեւեր է դէպի, զոր տրամաբանութենով գտնելու կարելութենէս առաջ, և ասոր համար մեր կարմրութիւնն ալ տան եղած է, և էր տրէնդներն յառաջ չը բերէ երբ տրամաբանութիւնը կիրառուին չնչաց»։

Ապերքրոմպի, իր Հետազօտութիւն Իմացական Կարողութեանց անուամբ մօտերս հրատարակած մէկ փիլիսոփայական գործին մէջ տեղ մը նախնական ճշմարտութենէն վրայ կը խօսի ու կ'ըսէ. «Առանք տրամաբանական գործողութեանց արդիւնքներ չեն, այլ բուռն դրդութեամբ կը գոյանան եւ կը հաստատուին ամէն ողջ հասողութեան մէջ, անխուսափելի տուգութեան հաւատքով մը, առանց նկատողութիւն մը ընելու իմացականութեան տրամաբանական կիրառութիւններուն կամ մակաբերական կարողութիւններուն»։ Այս ճշմարտութեանց կարգը բացայայտ կերպով եւ մանաւանդ կը դասէ «այն վստահութիւնը որ բնութեան միօրինակութեանը վրայ կայ. կամ՝ այս իրողութեան վրայ թէ մի եւ նոյն նիւթը միշտ մի եւ նոյն յատկութիւնները ցոյց կու տայ. եւ թէ մի եւ նոյն պատճառը, մի եւ նոյն պարագաներու մէջ, միշտ մի եւ նոյն արդիւնքը յառաջ կը բերէ։ «Եւ ասիկայ», կ'ըսէ, «իրրեւ նախնական ճշմարտութիւն մը, հիմնական եւ բնազդական համոզում մըն է»։

565. Վերածութիւն այսոցիկ տեսութեանց առ կամքն։

Եւ արդ՝ հարցընենք թէ ի՞նչվէս Միօրինակութեան Օրէնքը, որ ըստ ամենայնի հետաքրքրական փիլիսոփայական խուզախնդրութեան նիւթ մըն է, վերածելի է մեր հետազօտած ընդհանուր նիւթին։

Մինչ այսպիսի ընդհանրական Օրէնքի մը կայութիւնը խիստ ծանրակշիռ ապացուցութիւն մը չէ՝ կամքին եւս կանոնաւորութեան տակ ըլլալուն։ Մտքէ հանելու չէ՝ թէ հասկըցուածն այս է որ այս ընդ խնդրով եղող Օրէնքը առանց բացառութեան ամէն որ եւ իցէ բանի կը վերաբերի, թէ՛ մտաւորական ըլլայ թէ՛ նիւթական, որ յատկութիւններ, առորոգելիք կամ ներգործութիւններ ունի. միայն ենթակայ ըլլալով, նման պատճառականութեան օրէնքին, այնպիսի եղանակաւորութեանց որ իր իշխողութեանը տակ եղող բանին կամ առարկային բնութենէն յառաջ կու գայ եւ որոշակի կը հասկըցուի, եւ ըստ այսմ ստորոգութեան եւ հասկըցողութեան, ընդունելութիւն եւ հաստատութիւն գտած է այնպիսի մեծանուն մտածնադիրներէ, որոնք չատ ճշգրիտ որոշողութեան տէր ճանչցուած են, եւ որոց կարգէն են Սդիւարդ, Բիտ եւ Ապերքրոմպի փիլիսոփաներն ու հոգեբանները։ Ուստի այս օրէնքը մարդկային կամքին ալ վերաբերութիւն ունի կամ կը վերածի։

Եւ այս տեսութիւնը բոլորովին համաձայն կու գայ մարդոց ամենուն ընդհանուր խելամտութեանցը եւ գործնական ընթացիքը։ — Օրինակի աղագաւ՝ մարդիկ միշտ եւ հանապազ իրարու վրայ ազդեցութիւն կը բանեցընեն, այս կամ այն նպատակին համար ջանադիր կ'ըլլան ալոց ընթացքը կանոնաւորելու՝ փոփոխելու եւ իշխողութեանը տակ առնելու։ Եւ ինչ կերպեր կը գործածեն այս վախճանին հասնելու համար։ Ցայտ է թէ անհնարին է որ իրենց ընկերներուն վարուցը վրայ ազդեցութիւն մը կամ իշխողութիւն մը բանեցընեն, բայց եթէ միայն անոնց կամքին վրայ ազդեցութիւն մը բանեցընելով։ Եւ այն ընթացքն, որ ըստ այսմ տեսութեան կը բռնեն, այս կը տեսնուի ըլլալ, որ խոստումնեքներ եւ քաջալերութիւններ կու տան, սպառնալիքներ եւ յորդորանքներ կ'ընեն։ Անոնք այս բաները կ'առաջարկեն անոնց, որոնց որ վարուցը ազդեցութիւն ընելու կը փափաքին, իբրեւ ըղձալիք. ակնկալելով, օրինաւոր պատճառներու վրայ հիմնեալ հաւատքով մը, թէ իրենց առաջարկութիւններն պիտի ընդունուին, եւ իբրեւ չարժառիթք ազդեցութիւն պիտի ունենան։ Ասոնք են այն միջոցներն որ կը գործածեն. եւ ամէն մարդ գիտէ որ զանոնք գործածելով մեծ յաջողութեան կը հանդիպին։ Բայց թէ որ կամքին ներգործութիւնը յարակայ սկզբունքներով չկանոնաւորուէր, եւ մանաւանդ թէ որ ՄԻՕՐԻՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔԻՆ հաստատութենէն եւ կանոնաւորիչ ազդեցութենէն դուրս եղած ըլլար, յայտնի է թէ այս բանս չէր կրնար պատահիլ։

Ասոնք մըն ալ այս օրէնքին գործնականապէս բարոյական օգտակարութեանը վրայ ըսենք, եւ այս նիւթը վերջացընենք։ Միօրինակու-

թեան օրէնքին կանոն վրայ իշխելը անոր անպատուութիւն մը չէ եւ անոր ազատութեանը դէմ մը չի բերեր, թէ եւ զսկզբնէ իշխանութեամբ կը պահէ։ Կամքին ընդ օրինօք հպատակութեան այս պարզ նախադատութիւնովն ուշադրութիւնովն է որ մենք Աստուծոյ գահին հետ կապուած կը մնանք։ թէ որ մեր կամքը Օրէնքի հպատակ չըլլայ, յայնժամ Աստուած մեր Տէրը եղած չ'ըլլար։ Եւ ոչ միայն մեր Տէրը եղած չ'ըլլար, այլ իսկապէս անհնարին է որ ըլլայ։ — Իսկ ընդհակառակն թէ որ մեր կամքը, օրինաց հասողութենէն դուրս ըլլալու մտօք, անկսկա եղած չըլլայ, յայնժամ Ամենակարողին ձեռքը մեր վրայ եղած կ'ըլլայ, եւ անկէ դուրս չենք կրնար փախչիլ եթէ ուզենք ալ։ Հաստիչն ամենայն իրաց ամենակալ Աստուծոյ քընող աչքերը միշտ մեր չաւղին վրայ կ'ըլլայ. եւ թէ՝ սիրենք թէ ատենք, թէ՝ հնազանդինք թէ՝ ապստամբինք, չենք կրնար ջնջել իր իշխանութիւնը կամ դուրս փախչիլ իր իրաւասութեան տիրապետութենէն։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՇԱՐԺԱՌԻԹԻՑ ԲՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

566. Շարժառիթից, եւ կամքին ընդ օրինօք հպատակութեան ընդհանուր վարդապետութենէնը հետ անոնց ունեցած կապակցութենէնը վրայ։

Գործոց այս մասին մէջ մինչեւ ցարդ ըրած բացատրութիւններովնիս մեր ջանացողութիւնը գրեթէ բացարձակապէս միեւնոյն եղաւ որ հաստատենք եւ բացատրենք թէ ԿԱՄՔԸ ՕՐԻՆՔՆԵՐ ՈՒՆԻ։ Սակայն՝ ընդհանուր նիւթին հետ կապակցութեամբ եւ առ ի բացատրութիւն հետազօտել գլխաւոր կէտերուն՝ առիթ ունեցանք նաեւս տեսակարարապէս ցուցընելու թէ որոնք են այն օրէնքներէն մէկ քանին։ Դիտենք որ ի հաստատութիւն այս գլխաւոր վարդապետութենէնը յառաջ բերած ձեռնարկութիւններս խիստ հանգամ

ծրագրութիւն մըն էր, եւ թէ որ մանրամասն տեղեկութեանց մտանէինք, խիստ շատ կ'ընդարձակէր. եւ սակայն չենք կրնար ուրանալ որ այս անկատար յառաջերեւութիւնն ալ ըստ բաւականին կը հաստատէ եւ կ'ապացուցանէ ընդ խնդրով եղած գլխաւոր դրութիւնը։ Ցիրաւի եթէ ասանկ չտեսնէինք, անպիտան եւ անօգուտ բան մը պիտի համարէինք մեր հետազօտութենէնը մէջ ալ եւս յառաջ երթալն. քանզի եթէ ասոր վրայ վստահութիւն չունենայինք թէ մեր կամքը օրինաց ենթակայ է, չէինք կրնար վայրկեան մը ակնկալութիւն ունենալ թէ որ եւ իցէ առաջարկեալ նպատակ մը կամ վախճան մը կրնային ձեռք բերել այս բանիս մէջ։

Կամքին օրէնքները մի ըստ միոջէ թուած առեննիս, պէտք է յիշել որ յառաջ բերած կէտերնուս մէկն ալ այս էր թէ մարդուս կամքը բնաւ չի գործեր եւ բնաւ երբէք կամեցումն չ'ըլլար, բայց եթէ միայն կապակցութեամբ ընդ Շարժառիթս։ Հոս հիմայ կրկին ձեռք առնելու ենք շարժառիթից նիւթը, որ մտաւորական փիլիսոփայութեան մէջ ամենահետաքրքրական եւ ամենակարեւոր նիւթ մըն է հետազօտութեան, եւ մասնաւորապէս կամքին փիլիսոփայութենանը մէջ։ Շարժառիթից վարդապետութիւնը քանի քանի մասանց շատ սերտ կապակցութիւն ունի կամքին ընդ օրինօք հպատակութեան ընդհանուր վարդապետութենանը հետ, եւ իրապէս՝ շարժառիթք թուի թէ պատճառականութեան եւ միօրինակութեան օրէնքներուն հիմունքը կը կազմեն, եւ շատ բնականապէս անոնց ճշգրիտ բնութիւնը եւ տարածութիւնը ի յայտ կը բերեն։

567. Բաժանումն շարժառիթից ի ներքինս եւ յարտաքինս։

Շարժառիթից վրայ կատարեալ հմտութիւն մը ստանալու համար հարկաւոր է որ զանոնք այլ եւ այլ տեսութեամբ հետազօտենք։ Եւ՝ նախ եւ առաջ՝ իրենց ծագմանը նկատմամբ զանոնք դիտելով, կը տեսնուի որ երկու դասերու բաժանելի են, մէկը ներքին եւ մեւսը արտաքին։ — 1. ՆԵՐՔԻՆՔ կամ ենթակայականք ըսելով այն շարժառիթներն կ'իմանանք, որոնք նոյն ինքն մարդուն մէջ դոյութիւն ունին, ինչպէս են այլ եւ այլ տեսակ ախորժակներն, հակամիտութիւնք անուանեալ ունելի բարձրագոյն կարգի զգայական սկզբունքներն, եւ զանազան տեսակ եւ զանազան աստիճանաւ կիրքերն, ու նաեւ մեր ներսիդին գտնուող բոլոր այն շարժառիթներն որ բարոյական բնութիւն ունին։ Իրաւ է որ կրնանք՝ կարեւոր խնամտով մը՝ ըսել թէ ամենայն շարժառիթք, դէթ կամքին հասնելնէն եւ անոր ազդելնէն յառաջ, մեր մտքին մէջ հարկ է որ դոյութիւն ունենան, թէպէտեւ պատճառ՝ այսինքն արտաքոյ մեզ գտնուող շարժառիթնե-

րուն համար պարտական ենք ըսելու որ արտաքին առարկաներու հետ կապակցեալ ըլլալով նախընթացաբար եւ առանձնաբար գոյութիւն ունին : — Զ. ԱՐՏԱՔԻՆԻՑ կամ Առարկայականք ըսելով այն շարժառիթները կ'իմանանք , որ արտաքոյ մտաց են , եւ՝ եթէ ներելի է ըսել՝ արտաքին իրերու վրայ փեղկռելն են : Ամենայն արտաքին առարկայք որ մեր ներսիդին հաճութիւն կամ տհաճութիւն , ուրախութիւն կամ տրտմութիւն կրնան շարժել . ամէն այնպիսի արտաքին առարկայք , որոնք կը կարծուին թէ կապակցութիւն մը ունին կամ մեր աշխարհային յաջողութեանը հետ եւ կամ մեր պարտականութեանցը հետ , մեր վրայ ազդեցութիւն կը բանեցընեն իրրեւ շարժառիթք : Իրաւ է որ ատոնք մեր մտաւոր բնութեանը միջնորդութեամբը կ'ազդեն մեզի , այսինքն է մեր շարժութեանց՝ կրից եւ բարոյական կարողութեանց ձեռամբ . սակայն որովհետեւ գործադրեալ ազդեցութիւնը վերջապէս այդ արտաքին առարկաներուն վրայ կու գայ կայանք կ'առնէ , իրրեւ վերջնական ենթակայք , վասնորոյ պատշաճութիւն մը կայ զանոնք շարժառիթներ անուանելու : Արտաքին առարկաներն , բաւին հիմակուան բացատրուած իմաստովը , անհամար են , եւ ամէն դիէն մեր դիտողութեանը կը ներկայանան , արարածոց բաղադրիմի կերպարանքներովին , եւ մարդկային ձեռնարկութեանց անթիւ եղանակաւորութիւններովը :

568. Արտաքին շարժառիթք իրենց ազդեցողութիւնը մտքէն կ'ընդունին :

Թէպէտեւ մեզմէ դուրս եղող բոլոր առարկաներն եւ բոլոր արտաքին ներգործութիւնները , այլ եւ այլ պարագաներով եւ այլ եւ այլ աստիճաններով , շարժառիթք կ'ըլլան , բայց եւ այնպէս անհնարին է մեզի որ այսպիսի արտաքին առարկաներն եւ ներգործութիւնները մեզի համար արժէք մը եւ կամ ինքնին որ եւ իցէ տեսակ արժողութիւն մը ունեցող բաներու պէս նկատենք , բայց եթէ միայն զանոնք այն զգացումներուն հետ կապակցելով որոնք մեր հոգւոյն մէջ կը շարժին այդ յիշեալ առարկաներուն ներկայութենէն կամ ազդումներէն : Թէ որ զատենք անջատենք զանոնք այն ներքին զգացումներէն , որոնց նախընթաց սկզբնապատճառներն են ատոնք , ամէնքն ալ հաւասարապէս անտարբեր բաներ կ'ըլլան մեր աչքին առջեւը : Վասնորոյ նոյն իսկ մեր հոգւոյն մէջ ի դէպ եկող շարժութիւններն ու բաղձանքներն են որ բոլոր այդ արտաքին առարկաներուն եւ բազմատեսակ գործքերուն վրայ անդրադառնալով , կը հագուեցընեն զանոնք գեղեցկութեան եւ տգեղութեան՝ անարժանութիւն եւ պատուականութեան յատկութիւններով , եւ կը հաղորդեն անոնց այն զօրութիւնը՝ ինչ որ ըլլայ ըլլայ , զոր ունին նկատմամբ կամաց :

Կարծենք թէ դժուարին բան չէ այս տեսութիւնները բացատրող եւ հաստատող օրինակներ յառաջ բերելն : Զոր օրինակ՝ ըսինք թէ պատերազմ մը կը հրատարակուի Եւրոպայի մէջ , եւ վաճառականը իր հաշիւները կը գոցէ եւ իր նաւերը նաւահանգիստէն դուրս չի հաներ : Ասանկ ըլլալուն շարժառիթը պատերազմն է : Յետ այնորիկ սուտ լուր մը կը տարածուի թէ Եւրոպայի մէջ պատերազմ կայ , զոր ինքը իրաւ կը հաւատայ , եւ առջի բռնած ընթացքին դարձեալ ան լուրին վրայ ալ հետամուտ կ'ըլլայ : Այս երկու դէպքերուն մէջ ալ , իր երկիւղներուն հետ ի միասին կապակցեալ իր ներքին հաւատքն է որ շարժառիթին կու տայ այն զօրութիւնը , որ կ'ունենայ՝ իրրեւ պատերազմ յԵւրոպա՝ եթէ դէպքին մէջ ազդեցութիւն ընողը միայն իր ներքին հաւատքն է , վասն զի զրուցուած պատերազմը միայն չինծու բան մըն է :

Դարձեալ Հաբաքուկը , թէ՛ կալուածք ըլլայ՝ թէ ոսկի եւ արծաթ՝ եւ կամ թէ ուրիշ բան , շատ զօրաւոր շարժառիթ մըն է : Սակայն ընդունայն բան է կարծել թէ ոսքերնուս տակը կոխկռտուած այս հողը եւ կամ մինչեւ անգամ անոր բովանդակած հանքերուն ամենէն վայրկեան բեկորներն ալ իրենց մէջը զօրութիւն մը , այժ մը ունենան զմարդիկ յարաժամ գործի եռեւ վարելու եւ զանոնք երկրէ յերկիր վազցնելու ու ծովէ ծով պտոյցընելու : Ոսկիին ու արծաթին մէջ ասանկ բան չկայ յաւիտեան : Միտքն ինքն է որ կը հագուեցընէ զանոնք այնպիսի ստորոգելիքներով որոնցմով որ այնքան ազդեցութեան տէր կ'ըլլան անոնք : Մարդոց ըմբռնմանը մէջ անոնք միջոցներ եղած են իրենց ցանկացած վայելչութիւնները ձեռք ձգելու , իրենց ընկերներուն չրջանին մէջ ազդեցութեան տէր ըլլալու , պատուոյ եւ իշխանութեան հասնելու : Այնպէս որ եթէ ինչք կամ ստացուածք մարդկային կարքին ներկայանալի ամենէն հզօր շարժառիթներէն մէկն են , մարդուս սիրտը՝ հոգին է որ զանոնք անանկ ըրած է : Վասն զի թէ որ անոնց այնքան հետամուտ եղող մարդը իր մահուան անկողնին վրայ պառկեցընես , եւ միայն իմացընես իրեն որ իր ոսկեղէն գանձերը ալ եւս չեն կրնար գնել պատիւ՝ ազդեցութիւն՝ վայելչութիւն , եւ ոչ իսկ մինչեւ անգամ մէկ ժամուս կեանք , եւ ոչ իսկ մէկհատիկ ցաւէ մը ազատութիւն , այլ այնուհետեւ ինչք եւ ստացուածք շարժառիթ մը չեն ըլլար իրեն համար , անտարբեր աչօք կը նայի անոնց վրայ , եւ թերեւս զզուանաց զգացմամբ երեսը կը դարձընէ անոնցմէ :

569. *Շարժառիթից օրակարգութիւնը ըստ մասին կախումն ունի անհատից կազմուածքը օրգանութիւններէն :*

Թէպէտեւ ամենայն առարկայք որ կը ներկայանան մեր մտացը Արտաքին շարժառիթներու կերպարանօք եւ յարաբերութեամբ, իրենց ընթացիքը մէջ մինչեւ որ կամքին սահմաններն հասնին՝ մասնաւոր եղանակաւորութեանց ենթակայ կ'ըլլան, սակայն պէտք է ծանուցանենք որ՝ այդ եղանակաւորութիւններն, այլ եւ այլ անձանց տիրապետող մտաւոր օրգանութեանցը համեմատ, խիստ չատ կը զանազանին մէկմէկէ : Օրինակի աղագաւ՝ ենթադրենք թէ մի եւ նոյն առարկան երկու անձանց նկատողութեանը ենթակայանայ, մէկը գուլ եւ սեղմեալ, եւ միւսը սուր՝ աչխոյժ եւ ընդարձակ տրամաբանական կարողութեանց տէր : Ա.յն առարկան չնչին եւ անկարեւոր բան մը կրնայ երեւնալ առջինին, եւ հատանականաբար այնպէս պիտի երեւնայ, որովհետեւ անոր տրամաբանական կարողութիւններն այնքան ընդարձակութիւն չունին որ զանիկայ իր բոլոր յարաբերութիւններովը եւ հետեւանքներովը ըմբռնեն. քանի որ մի եւ նոյն առարկան, միւսին տրամաբանական կարողութեանցը տարբերութեանը աղագաւ անոր խիստ երեւելի եւ կարեւոր կը թուի :

Եւ դարձեալ՝ առ ուրիշ երկու անհատներ, որոնց տրամաբանական կարողութիւններն խիստ մօտ նմանութիւն ունենան իրարու, եւ իրապէս բոլորովին նոյն եւ նման ըլլան, այլ որոնց Զգացողութիւնն կազմակերպակից տարբերին մէկմէկէ. մէկը աչխոյժ եւ զօրաւոր շարժութեանց եւ բաղձանաց սաստիկ ընդունակութիւն ունեցող անձ մը. իսկ միւսը՝ ընդհակառակն՝ դանդաղ եւ մաղասային ծանրաշարժ բնաւորութեան տէր մարդ մը : Արդ՝ համարինք թէ գրգռութիչ առարկան կամ շարժառիթը, ինչ որ է, իրենց տրամաբանութեանն կամ իրենց կազմութեանը խնացական մասէն անցնելէն ետեւ իրենց զգացական կամ զգացողական մասին հասնի մի եւ նոյն քանակական չափով կամ մեծութեամբ. այլով բանիւ՝ իրենց հոգեբանութիւնը մէջ եղած ատենը եւ անկէ անցնելով իրենց սրտին հասած ատենը յիշեալ շարժառիթը այս երկու անձինքներուն ալ ճիշդ մի եւ նոյն որակութեամբք երեւնայ. եւ սակայն առջի յիշուած՝ այն է աչխոյժ զգացողութեանց տէր մարդուն զգացողութեանցը ներկայանալուն պէս խլրտն կը չերմանայ եւ կ'ընդարձակի, զօրաւոր ոսպնաձեւ ապակւոյ մը վառարանին մէջ գրուածի պէս. քանի որ միւսին գալով՝ անոր զգացողութեանցը առջեւ նոյն բանը պալ եւ կծկեալ եւ թմրեալ կը մնայ, որպէս թէ ձմեռնային սառնամանեաց չորացուցիչ եւ սառեցուցիչ ազդեցութեանցը ենթակայացած :

570. *Շարժառիթից օրակարգութիւնը կախումն ունի ըստ մասին ժամանակաւոր ազդեցութիւններէ :*

Եւ ոչ այսչափ միայն : Ամէն մարդ գիտէ որ մենք ենթակայ կ'ըլլանք այնպիսի ժամանակաւոր ազդեցութեանց, որ երբեմն դիւրին չէ մեկնել եւ իւրայատ բերել : Աւտեն կ'ըլլայ որ քաղաքերական տենչանօք եւ ցնծալից յոյսերով կենդանացած կ'ըլլանք, եւ ամէն բան պայծառապայլ կ'երեւնայ աչքերնուս . եւ յետ սակաւուց տրտում եւ տխուր կ'ըլլանք, եւ ամենայն ինչ տխրագգած կը թուի մեզի եւ սեւամած : Ա.յսպիսի պարագաներու մէջ, զմիզ առաջադրութեան եւ գործի վարող շարժառիթներն խիստ այլազան կերպարանօք կ'երեւնան աչքերնուս : Մեր հրճուալից ժամանակին, մտքերնուս լոյսը առաջի մեր ներկայացեալ այլ եւ այլ արտաքին առարկաներուն վրայ կը ցոլանայ, եւ անոնք ալ լուսաւոյալ իրերու պէս եւ ճամբորդին առաջնորդող լուսաճաճանչ աստղերու պէս կը փալփլին նչուլագեղ : Իսկ մեր տխրութեան ատեններն զենիթէն վար կ'իյնան ազօտ եւ մթագծ լոյսով մը, մենք ալ այլ եւս մտագրութիւն չենք ըներ անոնց :

Բոլոր այս այլ եւ այլ պարագաներն, եւ անոնցմէ հետեւած փոփոխութիւնները դիտողութեան առնուելու են : — Շարժառիթները արտաքոյ եւ հասողութենէ անկախ ըլլալով՝ այնքան կը տարբերին այն որակութենէն, որ ետքէն, մտքին նկատողութենէն եւ զննողութենէն անցնելէն ետքը կ'առնուն վրանին, որքան որ հատուածակողմ ապակիով բեկբեկեալ չքեղ եւ պէսպէս գոյներն կը տարբերին այն անգոյն եւ միօրինակ լոյսէն որուն մէջ որ առաջ պահուած ծածկուած էին, եւ մինչեւ անգամ այս բաղդատութեան մէջ բռվանդակեալէն ալ աւելի մեծ տարբերութիւն կայ . վասն զի ոչ միայն, մեր մտաց մէջ նախ եւ առաջ ներկայացած առեններն, ի կողմանէ խնացականութեան փոփոխութիւններ կ'ընդունին՝ նկատմամբ իրենց տպաւորութեանը եւ յարաբերութեանցը, այլ քանի որ յառաջ կ'ընթանան՝ կարծես թէ իրական կենդանութիւն մը, կենսական տարր մը կը մտնէ մէջերնին եւ կը շնչաւորին, որ ասկից ալ զգացողութեանց իրական միջամտութեամբը եւ միաւորութեամբը յառաջ կուգայ : Այնպէս որ՝ եթէ ներելի է մեզի ուրիշ օրինակ մը բերել նիւթական առարկաներէն, պիտի ըսենք թէ շարժառիթք իրենց եղանակաւորուելովը այնքան կը տարբերին իրենց նախնական՝ արտաքին առարկայական վիճակէն, որքան որ վարպետ պատկերհանի մը գոյներն, երբոր կտաւի վրայ կը դրուին ձեւերով եւ համեմատութիւններով եւ կենաց խնացականութեան ազդումներ կ'առնուն վրանին, կը տարբերին մի եւ նոյն գոյներէն՝ երբոր միածոյլ եւ անյարդար

կը կենան անոր ներկառուցուածքին մէջ : — Այսպէս է ահա այն կերպարանափոխութիւնը , որուն որ Արտաքին կամ Առարկայական շարժառիթք ենթակայ կ'ըլլան , մտքին մէջէն իրենց անցքը կատարած առեննին : սակայն այս փոխակերպութեան չափն ու աստիճանը ոչ միայն մարդուս մտքին ընդհանուր կազմուածքէն կախումն ունի , այլ կը գտնենք որ այլ եւ այլ անձանց վրայ եւ այլ եւ այլ վիճակներու մէջ կը զանազանի :

371 Այլ բաժանումն շարժառիթից ի Բնականս կամ յԱնձնականս եւ ի Բարոյականս :

Շարժառիթք ոչ միայն Արտաքին եւ Ներքին անուանեալ երկու դասերու բաժանելի են , այլ եւ միւս եւս բաժանման մըն ալ ընդունակութիւն ունին , եւ է այս . Բնական Շարժառիթք եւ Բարոյական Շարժառիթք : Բնական Շարժառիթք (կամ Անձնական Շարժառիթք, որ այս անուամբ եւս կրնան պատշաճապէս յորջորջիլ) այնպիսիներն, եւ միայնակ այնպիսիներն են , որք Բնական Զգացողութեանց մէջ կը գտնուին . մտքին այն բաժինին մէջ , զոր Սիրտ անուանը տուած առեննիս մասնաւորապէս նշանակել կ'ուզենք : Բարոյական շարժառիթք անոնք են որ կը գտնուին միայնակ Բարոյական զգացողութեանց մէջ . մտքին այն բաժինին մէջ , զոր Միմտանք բառը գործածած առեննիս մասնաւորապէս իմացընել կ'ուզենք : Ուստի բնական շարժառիթք , ինչոր որ լաւ եւս կը հասկըցուի Զգացողութեանց վրայ խօսած առեննիս յառաջ բերուած որոշումներէն միտք բերելով , Ախորժակաց՝ Հակամիտութեանց եւ Կրից ընդհանուր կերպարանքներովը ի դէպ կու գան : Անոնք իրենց մէջը կը բովանդակեն , իրրեւ էական որպիսութիւն , Բաշխաց զգացումը . եւ իրենց բացարձակ վախճանը , մինչեւ անդամ իրենց վրայ ամենէն չատ առաւաձեռնութեան եւ բարեսիրութեան բերմունքներ երեւցած առեներն ալ , տեսակ մը Բնական բարիք ձեռք բերել է եւ ոչ ուրիշ բան : Բարոյական շարժառիթք , ասոր հակառակ , միշտ իրենց մէջը կը բովանդակեն , իրրեւ իրենց յատկական որպիսութիւնը , բարոյական պարտուց զգացումը . եւ իրենց դիտած վախճանը (առանց նկատողութեան չահու պահանջմանց , թէ՛ անձնական չահուց եւ թէ այլոց) Բարոյական բարիքը կամ Իրաւունքն է : Այնպէս որ եթէ հարկ սեպէինք խիստ մեծ տեսակարար ճշդութիւն մը պահել մեր անուանակոչութեանց մէջ, մեկուն Բաղձողական շարժառիթք կրնայինք ըսել , եւ միւսին Պարտաղդացական Շարժառիթք : Վասնորոյ հոգեբանապէս իրական եւ խիստ երեւելի որոշում մը կայ այս երկու դաս շարժառիթից մէջ տեղը : Այլով բանիւ՝ ասիկայ կազմակերպական որոշում մըն է , եւ ոչ թէ սուկ արհեստական կամ չինծու բան մը որ մուտ գտնէ առանց բնական իրողութիւններուն նկատման :

372 . Բնական եւ բարոյական շարժառիթից մէջտեղ եղած որոշումը բացատրող ուրիշ ծանօթութիւններ :

Որովհետեւ շարժառիթից այս բաժանումը ի Բնականս կամ յԱնձնականս եւ ի Բարոյականս, (կամ , աւելի ճշդիւ եւ փիլիսոփայօրէն՝ ի Բաղձողականս եւ ի Պարտաղդացականս) յայտնապէս կարեւոր բաժանումն մըն է , ազէկ կ'ըլլայ որ ուրիշ քանի մը ընդհանուր ծանօթութիւններ ալ տանք , լաւագոյն եւս բացայայտելու նպատակաւ : — Ուստի՝ Նախ այս կ'ըսենք որ Բնական կամ Անձնական շարժառիթք իրենց յատուկ սահմանաւոր կոպարի մը մէջ կը գործեն , եւ՝ ընդհանրապէս՝ դիւրաւ ստուգելի են : Ընդհակառակն՝ բարոյական շարժառիթք սահման չեն ճանչնար . անոնց սահմանը տիեզերքը՝ յաւիտենականութիւնը եւ ի հունաւորէն սկսեալ մինչեւ ցանհունն պարտականութեանց անսահման տարածութիւնն է : Անձնական շարժառիթներու բովանդակածը ասոնք են միայն , եւ ոչ այլ ինչ բայ յայտնի , այսինքն է՝ այն բաներն որ , թէ՛ իրենց ծագմանքը եւ թէ իրենց արդեամքը , մեր անձին կը վերաբերին , նաեւ ուրիշներուն՝ որչափ որ առոնք մեր բնական համակրութեանը՝ գործվոյն կամ առելութեանը սուկ առարկաները կրնան համարուիլ : Բարոյական շարժառիթք կը տարածին առ ամենայն դէպս եւ առ ամենայն առիթս ներգործութեան , ինչ որ ըլլայ , թէ մեզի վերաբերեալ ըլլայ՝ թէ այլոց , թէ ներկային թէ ապառնիին , թէ ժամանակիս , թէ յաւիտենականութեան . միով բանիւ՝ մարդկային ներգործողութեան ամէն մէկ կերպին եւ տեսակին եւ հնարաւոր եղանակաւորութեանը . բաւական է որ ներգործութիւնը կամաւորական եղած ըլլայ : Անձնական շարժառիթք ըստ մասին տնկական եւ ընդարձոյս են , եւ ի հարկէ այս ինչ չափով Բնազդական են իրենց ներգործութեանցը մէջ : Ասոր հակադարձը՝ Բարոյական շարժառիթք , Բնազդական յատկութիւններէ անբաւ հեռաւորութեամբ անջատեալ , ազդական բնութենէ ամենեւին անմասն եւ անբաժին ըլլալով , անհնարին է որ որ եւ իցէ գործողութեան ձեռնհաս ըլլան եւ կամ գոյութիւն ունենան առանց տրամաբանական կարողութեանը կիրառութեանը . այլ միշտ ի դէպ կու գան եւ կը գործեն այդ կարողութեան հետ կցորդութեամբ : Անձնական շարժառիթք որ առեն որ տիրապէս բնածին եւ կամ ազդական չըլլան, այլ տրամաբանական մակածութեանց վրայ հիմնեալ ըլլան , միշտ կը դրդեն զմեզ գործելու այս կամ այն բաներուն համար , պարզապէս եւ բացարձակապէս

միայն անոր համար որ ինծի որ արդէն ակնարկած ենք, անոնք ը-ը-լ-լ են՝ կամ մեզի համար եւ կամ ուրիշներուն համար : Բարոյական շարժառիթք, սակայ ներկայ, միշտ կը շարժեն զմեզ գործելու այս կամ այն բաներուն համար՝ պարզապէս այս պատճառաւ՝ որ անոնք ը-ր-ր են, ի նչ անձնական յարաբերութիւն կամ բերմունք ալ որ ունենան թէ՛ մեր անձանցը եւ թէ այլոց : Ա յս երկու կարգ շարժառիթներն ոչ միայն իրենց գործողութեանցը ասպարէզին եւ առարկաներու վրայ տեսութիւններնուն տեսակին կողմանէ ունեցած տարբերութիւնովին կ՛որոշուին իրարմէ, այլ նաեւ բաղդատօրէն իրենց ունեցած ազդեցութեանը կողմանէ ալ կը տարբերին մանաւանդ : Անձնական շարժառիթք, թէ՛ բարեխրական ըլլան թէ անձնասիրական, թէ ուրիշներուն աղէկութեանը համար եւ թէ մեր աղէկութեանը համար գործելու շարժեն զմեզ, յայտնապէս պատասխանատու կամ հաճարատու են բարոյական շարժառիթէ բարձրագոյն իշխանութեանը եւ հեղինակութեանը : Բարոյական շարժառիթք՝ գոնէ չափով մը նմանութիւն ունին այն հաւատքին զոր Քրիստոնէութիւնը կը պահանջէ մեզմէ Աստուծոյ խոստումնքներուն վրայ . ըստ որում անոնք ալ կը պահանջեն մեզմէ, իշխանական ձայնիւ հրամանաց, այս ինչ առաջարկեալ գործերն կատարել եւ ի գլուխ հանել, որչափ որ ալ նեղութիւնք եւ չփոթութիւնք արգելք ըլլան մեզի մեր շահին մէջ : Մարդիկ երբոր հրամայեալ են կամ պարտաւորեալ են գործելու՝ այս տեսակ շարժառիթներ իրենց առջեւն ունենալով, ներեալ չէ իրենց որ հարցընեն թէ արդեօք այն գործն կատարելն իրենց բնական բաղձանացը եւ կիրքերուն հաճոյ պիտի գա՞յ թէ ոչ, թէ արդեօք սիրելի՛ գործ է թէ տեղի, թէ արդեօք իրենց շահաւո՞ր է թէ ձեռնտակար . այլ երկու բան կը դրուի առջեւնին, կամ հաւանութիւն եւ կամ ընդդիմութիւն, կամ հնազանդութիւն եւ կամ անհնազանդութիւն, առանց ամենեւին որ եւ իցէ կերպով նկատողութիւն մը ունենալու յառաջ գալիք հետեւանքներուն՝ ինչ որ ալ ըլլան :

573. Շարժառիթք կամեցողութեանց չափ ընդարձակ են :

Շարժառիթից նիւթին քննութեանը մէջ յայտնապէս յառաջ բերուելու ծանօթութիւն մըն է այս, որ շարժառիթէ անկախաբար կամեցողութիւն ի դէպ չի գար, կամ այլով բանիւ՝ առանց շարժառիթի կամեցումն չ'ըլլար : Որ տեղն որ մտքին այն ներգործութիւնն ի դէպ կու գայ, զոր կամեցումն կ'անուանենք, նախընթաց մտաւոր հանգամանք մըն ալ անչուշտ պիտի ըլլայ, կամեցողութեան պատճառը (որով ըսել կ'ուզենք նախընթաց պայմանը, պատրաս-

տութիւնը կամ առիթը) ըլլալով, զոր եւ կ'անուանենք շարժառիթ : Նոյն ինքն մտքին կազմակերպութենէն ասոնք երկուքը իմիասին կ'ներթան, եւ անբաժանելի կերպով կապուած են իրարու հետ : Այլով բանիւ՝ կամեցողութիւնք այն ատենը կ'ըլլան, երբ շարժառիթներ կան : Սակայն նպէք որ այս մտքիդ չհանես, թէ կամեցմունք այդ շարժառիթներով չեն ը-ն-ե-լ կամ ո-ե-չ-ն-ե-լ . այլ թէ Աստուծոյ առ մարդկային կարգն չնորհած զօրութեան մէկ արդիւնքն է որ կամեցողութիւնք միշտ շարժառիթից հետ մեկտեղ կ'ըլլան, եւ ---ից շ-ր-ժ-ա-ռ-ի-թ-ն-ե-ր-ի-ն ը-ն-կ-ե-ր-ը բ-ե-ռ-ն- :

Ա յլ մենք արդէն այս կէտին վրայ խօսած ըլլալով, հարկ չենք տեսներ աւելի ատեն անցընելու այնպիսի նիւթի մը վրայ, որուն համար հաւանականապար կարծեաց տարբերութիւն մը չի տեսնուիր : Սդիւարդ կը յիշէ զայս իրրեւ այն սկզբանց մէկը, որուն համար՝ կամքին վերաբերեալ այլ եւ այլ նիւթոց վրայ պայքարող կուսակցութիւնք միարան կը գտնուին : Հետեւեալը այս կէտիս նկատմամբ իր ղրուցած մէկ խօսքն է : — « Ամէն գործ մէկ դիտմամբ մը, կամ այլով բանիւ՝ մէկ շարժառիթով մը կը կատարուի » :

Այս տեսութիւնը, թէ շարժառիթք համադոյ են կամեցողութեանց, անվրէպ կը հաստատէ այն ընդհանուր վարդապետութիւնը՝ թէ կամքը օրէնքի ենթակայ է, եւ նոյն իսկ այս տեսութիւնն ու իրողութիւնը ինքնին մէկ օրէնք մըն է : Եթէ շարժառիթից գոյութիւնը այս կամ այն ձեւով, թէ՛ անձնական ըլլայ թէ՛ բարոյական, թէ մեր շահուն վերաբերեալ ըլլայ թէ մեր պարտուց, կամական կարողութեան որ եւ իցէ ներգործութեանը մէկ անհրաժեշտ պայմանն է, ուրեմն ստուգիւ ամենայն ուղղութենէ բղխորովին զուրկ խօսք մը կ'ըլլայ ղրուցելն, թէ կամքին ներգործութիւնը գլխովին դիպուածական եւ անքակելի ներգործութիւն մըն է :

574. Շարժառիթից ազդեցութեանը բնութիւնը :

Կամեցման եւ շարժառիթին միջեւեղն եղող այս հաստատուն անխախտելի կապակցութենէն, եւ կամեցման նախընթաց շարժառիթէն մէկ կերպով մը անսրբանալի կախումն ունենալու իրողութենէն կը գտնենք որ խօսակցութեանց մէջ այս ճշմարտութիւնները նշանակող մէկ քանի բացատրութիւններ կը գործածուին, որոնք արդարեւ դիտողութեան արժանաւոր են . ինչպէս, « շարժառիթք կազդեն կամքին », « շարժառիթք կ'իշխեն կամքին վրայ », « կամեցմունք շարժառիթներէն ծնունդ կ'առնեն », « կամեցողութիւնք շարժառիթից իշխողութեանը տակն են », եւայլն : Ա յս եւ ասոնց նման բացատրութեանց համար սա դիտողութիւնը կ'ուզենք ընել որ՝

թէ եւ հասարակ խօսակցութեանց մէջ շատ պատշաճ զրոյցներ են ասոնք, այլ քիչ մը սեղմամբ գործածուելու եւ հակըցուելու են կանոց համար ի գործ դրուած ամէն այն հետազօտութեանց մէջ, որոնց մէջ փիլիսոփայական ճշդութիւն կը պահանջուի :

Օրինակի աղագաւ, եթէ ըսուի թէ շարժառիթք կամեցմունք կը պատճառեն, ինչպէս որ շատ անգամ կը զրուցուի, ըստ պահանջման ամենայն ուղիղ փիլիսոփայութեան՝ անտարակոյս տարագրելու ենք այդ բացատրութեան մէջէն ուղղակի ձեռնհասութեան գաղափարը : Խօսուած պատճառելութիւնը տիրապէս խօսելով, չէ՛նշանակեր պատճառողութիւն մը չէ : Այս տեղ պատճառ բառը (եթէ միայն սոսկ եղելութիւնը արտայայտել է մտքերնիս) չի կրնար ուրիշ բան նշանակել, բայց եթէ միայն նախապատրաստական պայման կամ պարագայ, կամ առիթ . տեսակ մը նախորդական յարակից կամ կըցորդ այն բանին որ ի դէպ կու գայ : Նա առաւելագոյն կարեւոր է այս դիտողութիւնը ի մտի ունենալ, վասն զի անով հակըցուած հանգամանքաւորութիւնը եթէ չըլլայ, դժուարին կ'ըլլայ միտք առնել թէ ինտոր մարդս իրրեւ ազատ եւ պատասխանատու էակ կրնայ համարուիլ : Վասնորոյ երբոր շարժառիթք կամեցմունք կը պատճառեն, կամեցողութեանց կ'ազդեն, կամեցմանց վրայ կ'իշխեն, եւայլն կը սեւնք, պէտք է հասկընալ որ մի միայն սա պարզ եւ անտարակուսելի իրողութիւնը բացատրել կ'ուզենք, թէ շարժառիթք կամքին ներգործութեանցը նախապատրաստական եւ նախապահանջ պայմաններն են, Բառերը այս իմաստով գործածելով, յայտ է թէ այդպիսի բացատրութիւններ եւ հաստատութիւններ ըրած առենիս այն բանը կը հաստատենք որ զուտ ճշմարտութիւն մըն է, եւ իրրեւ ճշմարտութիւն կարեւոր է որ ճանչցուի եւ ընդունուի . եւ նոյն առենն ալ հաստատածնիս մարդուս բարոյական ազատութեանը եւ պատասխանատուութեանը ներհական եւ հակասական բան մը եղած չ'ըլլար :

375. *Ամենէն զօրաւոր շարժառիթին կամքին իշխելուն վրայ :*

Երբեմն կը զրուցուի թէ ամենէն զօրեղ շարժառիթը կ'իշխէ կամքին վրայ, եւ թէ ի հարկէ ասանկ կ'ըլլայ . կամ ուրիշ եւ թերեւս աւելի սակաւ բացատրութիւն ունեցող կերպով մը բացատրելով, թէ մարդուս կամքը կը գործէ ամենէն զօրաւոր շարժառիթին նայելով, եւ հարկաւորապէս ասանկ կը գործէ : Թէպէտեւ այս նախադասութիւնը, որ ինքնայայտ երեւոյթ մը ունի իր վրայ, եւ թերեւս այնպէս եղած ըլլայ, երբեմնակի մեծաւ վստահութեամբ իրրեւ ապացոյց յառաջ բերուած է կամքին ընդ օրինօք ըլլալուն ընդհանուր վարդապետութեանը . պէտք է հասկընալ որ մենք այն նիւթին հետա-

զօտութեանը մէջ ասկէ յառաջ գալ կարծուած օգնականութիւնը բանի չերեւնենք : Մենք լիովին կը հաւատայինք որ առանց այս նախադասութեան օգնականութեանն ալ բաւական եւ բաւականէն ալ աւելի ապացոյցներ ունէինք, բան մը չըսելով ասոր վրայ՝ թէ կարելի է որ նախադասութիւնն ինքը, եթէ քննութեան առնուի, խել մը սեղմութիւններու եւ բացատրութիւններու ենթակայ պիտի գտնուի : Ասոր նկատմամբ մեր ունեցած տեսութիւններն ասոնք են համառօտիւ :

(1.) Զօրաւոր անունը ու նաեւ անոր բաղդատականն ու գերադրականը՝ զերաւորոյն՝ ամենազօրաւոր, յարաբերականութիւն մը կ'իմացընեն, Անտարակոյս բաղդատութիւն մը կը ցուցընեն ուրիշ բանի մը հետ, որ այնչափ զօրաւոր չէ կամ տակաւ է : Վասնորոյ այս նախադասութիւնը, թէ կամքը միշտ եւ անխոտորմաբար ամենէն զօրաւոր շարժառիթին համաձայնութեամբ կը գործէ, կը ճանչէ սա գաղափարը եւ անոր վրայ հիմնեալ եւս է, թէ շարժառիթք ճշմարտապէս ընդունակ են մէկ մէկու հետ բաղդատուելու : Այս է ահա իրողութիւնը : — (2.) Շարժառիթք իրարու հետ բաղդատութեան կրնան բերուիլ երկու կերպով, եւ միայն երկու կերպով, այսինքն է՝ կամ ուղղակի իրենց իրենցմով, եւ կամ անուղղակի կերպով իրենց արդիւնքներուն միջոցով : Ըստ այսմ ամենայն շարժառիթք որ Ա Ե Նդ պէտք են, (զոր օրինակ՝ բոլոր անոնք որ բնական կամ Անձնական շարժառիթք անուանեալներուն կարգը դասեցինք, որոնց ամենուն ալ էական մասը բաղձանքն էր) անտարակոյս իրարու հետ բաղդատութեան կրնան բերուիլ . ոչ միայն ի հետաստանէ, այլ ներկէն եւ անդ ի ներկս : Այն նոյն գիտակցութիւնը որ կ'իմացընէ մեզի նոյն ինքն շարժառիթներուն դոյութիւնը, յատակ կը ցուցընէ նաեւ անոնց սաստկութեան կամ զօրութեան տարբերութիւնները, եւ մենք կրնանք՝ չափով մը ճշդութեամբ եւ ըստ ենթս լաւ հասկընալով՝ զրուցել թէ այս շարժառիթը զօրաւորագոյն է, կամ սաստկագոյն կամ ծանրագոյն քան զմիւսն, երբոր սոսկ այդ շարժառիթներն են բաղդատութեան միայնակ բացատրակ եւ ուղղակի առարկաներն : — Այսինքն գիտակցութեան ծանօթ բան մըն է : Եւ թէ որ մարդուս սրտին մէջ գոյ եղող եւ ներգործող բոլոր շարժառիթներն Ա Ե Նդ այս պէտքին եղած ըլլային, այս ալ գիտակցութեան ծանօթ մէկ բան մը եղած կ'ըլլար, եւ՝ իրրեւ այսպէս՝ նախնական եւ անուրանալի ճշմարտութիւն մը եղած կ'ըլլար, թէ Կամքին ներգործութիւններն միշտ ամենէն զօրաւոր շարժառիթին համաձայն կ'ըլլան : Անտոնի նախադասութիւնը իմաստ մը կ'ունենար եւ անպատասխանելի ճշմարտութիւն մը կ'ըլլար, եւ այս յիշած ծանօթութիւններուն մինչեւ ցոր վայր որ հասանք, մինչ այն տեղ այսպէս է բանը : Սակայն եւ այնպէս ընդհանրական նախադասութիւն մը չէ այս, եւ վասնորոյ

մեզի պակասաւոր կ'երեւնայ՝ որ ասոնց որ իրենց ապացոյց կը բերուի ի բացատրութիւն կամքին ընդ օրինօք ըլլալուն բացարձակ եւ ընդհանրական ճշմարտութեանը : — (Յ.) Տարբեր դասերու կամ տեսակներու վերաբերեալ շարժառիթք (զոր օրինակ Անձնական շարժառիթից եւ Բարոյական շարժառիթից դասերն) իրարու հետ ուղղակի բաղդատութեան չեն կրնար բերուիլ : Ասոնք հիմնովին եւ բոլորովին իրարմէ տեսակաւ տարբեր եւ օրոշ բաներ են. եւ ինչպէս որ ուրիշ իրարմէ բոլորովին օրոշ բաներ՝ ինչպէս զուգորդութիւնն ու հաւասարը, յիշողութիւնն ու խնացողութիւնը, համակրութիւնն ու տեղութիւնը, կամ բոլորակ մը եւ քառակուսի մը, կարմիրն ու ճերմակը, եւայլն, իրարու քով յարաղրութեամբ բաղդատութեան չեն կրնար դրուիլ, ասոնկ ալ ասոնք մկմկկու հետ բաղդատութեան չեն կրնար բերուիլ : Ինչպէս որ բնական շարժառիթք կը վերլուծուին ի բաղձանս, նոյնպէս եւ բարոյական շարժառիթք կը վերլուծուին ի բարոյական պարտաղդացութիւնս. եւ միեւնոյն այսինքն է լոկ բաղձանքներէն եւ սոսկ պարտաղդացութիւններէն ալ իրարմէ տարբեր բաներ կրնաս ըլլալ. չէ թէ սոսկ ասոնցմէ նաւ, այլ տեսակաւ : Ուրեմն այս երկու բաները, այն է Բնական կամ Անձնական շարժառիթներն ու Բարոյական շարժառիթները որ տեսակաւ բոլորովին իրարմէ տարբեր բաներ են, իրարու հետ բաղդատութեան բերելու մի միայն ճամբան՝ կամքին վրայ ըրած ազդեցութիւններնուն եւ անոր վրայ յառաջ բերած արդիւնքներնուն միջնորդութեամբն է, իսկ եթէ արդիւնքն (այսինքն է՝ վախճան) է ասոնց, որ ասոնք որ տեսակաւ իրարմէ տարբեր շարժառիթներ մկմկկու հետ բաղդատութեան կը բերուին, յայնժամ, բոլոր այս տեսակ բաներու մէջ, կամքը ամենէն զօրաւոր շարժառիթով կը կառավարուի ըսելը, նոյն եւ նման կ'ըլլայ այս նախադասութեանը եւ ճիշդ այս իմաստը կու տայ՝ թէ, կամքը կը կառավարուի այն շարժառիթով որով որ կը կառավարուի :

Եթէ իմանալով մտածենք վերի բացատրութեան վրայ, անաչառ կուսակի կերպով պիտի գտնենք որ այնպէս է բանը : Երբոր մկ շարժառիթի մը համար, տեսակաւ իրմէ տարբեր ուրիշ շարժառիթի մը հետ բաղդատեմք, ասոնց անկէ զօրաւորագոյն է կ'ըսուի, անոր համար է որ կամքը այն շարժառիթին կատարողն է դարձեր է : Վասնորոյ բոլոր այսպիսի դէպքերու մէջ շարժառիթին զօրութիւնը բուն իրենեան եւ մեր դիտակցութեան միջնորդութեամբը առաւելի եւ չափելի բան մը չէ, այլ այն շարժառիթին մեր կամեցող վրայ ներգործեան կամ չներգործեան իրողութեանը հետ ունեցած իր յարաբերութեամբը առաւելի է : Բայց թէ որ այսինքն մտածուած շարժառիթին կամեցող վրայ ներգործեան իրողութիւնը, եւ միայն այդչափը բաւական է առա-

գելու համար թէ այն շարժառիթը ամենէն զօրաւորն է, ապա ուրեմն՝ առաւելու՝ կամքին վրայ ամենէն զօրաւոր շարժառիթը կ'իմանք ըսելը՝ այդ եւ մտի ըսել է, թէ այն շարժառիթը կ'իշխէ կամքին վրայ որ կ'իշխէ կամքին վրայ : Եւ ինքնայայտ բան է որ այսպիսի նախադասութիւն մը, որուն ալ առելի ազէկը եւ հաշակաւոր ձեւն մտածելն այս է, ինչ-որ ե՛ն, ապացոյց մը չի կրնար ըլլալ կամքին ճշմարիտ եւ ընդհանրական բնութեանը այսպէս կամ այնպէս ըլլալը հաստատելու :

576. Ներքին մարտման տարեաց վրայ :

Այս գլուխն մէջ եղած հաստատութիւններն այլ եւ այլ մասամբ խիստ ազդու եւ արդիւնաբեր տեսութիւն մը կընծայեն մեզի մարդկային բնութեան եւ բարուց վրայ : Մենք այս երկու դաս շարժառիթից մէջ, մէկ կողմանէ Բնականէն կամ Անձնականէն եւ միւս կողմանէ Բարոյականէն մէջ, մէկ դիէն Բաշխանաց ճիգերուն եւ մէկալ դիէն Պարտաղդացութեանց սոխալութիւններուն մէջ, կը գտնենք այն ներքին մարտման եւ թշնամութեան հիմունքը, որ հանապազ՝ ամէն օր եւ ամէն ժամ կը նորոգի մեր ներսիդին : Իւրաքանչիւր մարդու ծոցը տեսակ մը բարոյական պատերազմի տասերկդ մը կրնաց համարուիլ, չարունակական ճակատամարտի ներկայութեամբ վրդովեալ եւ չարժեալ : Հոս կը գտնուին անուշ ու լեղի ջուրերը բղխող աղբիւրները : Հոս է այն մարտնչողութեան տեսարանավայրը զոր մեծանուն Առաքեալը այնպիսի պատուաւոր դպացմամբ կը ստորագրէ ըսելով, « Բայց ուրիշ օրէնք մը կը տեսնեմ իմ անդամներուս մէջ՝ որ իմ մտքիս օրէնքին դէմ կը պատերազմի » : եւ որն որ իր տեւական եւ ահեղափորձ ժամերուն մէջ ազազակել կուտար իրեն դառնակսկիծ հեծութեամբ, « Ի՜նչ խղճալի մարդ եմ ես : ո՞վ պիտ սլասէ ան մահացու մարմինէն » : Այս տեղն է առաքինութեանց օթեւանը, որ կը նմանեցընեն զմեզ հրեշտակաց, եւ կը պատրաստեն զմեզ վասն փառաց. նոյնպէս եւ մոլութեանց կայանը, որ սատանայականաց կը նմանեցընեն զմեզ, եւ կարասկեաք են իջանջենաւոր ամբոխ եւ անարգանաց : Ճակատենական ներհակութեամբ իրարու հակառակ երկու տարերքներ դէմ դիմաց դրուած, մի եւ նոյն կուռծքերուն մէջ փակուած, ահմանեալ՝ անդադար իրարու հետ պատերազմելու համար՝ մինչեւ որ կամ մկը եւ կամ միւսը յաղթուի եւ նուաճի :

Բոլոր հաստատութիւններս փիլիսոփայապէս որչափ ճշմարիտ որ է, պատմականապէս ալ նոյնչափ իրեւ խոստութիւն փորձեալ է : Մարդկային ազգին պատմութիւնն ալ՝ մարդկային մտաց փիլիսոփայութեանը պէս՝ հաստատութիւն կու տայ ասոր ճշմարտութեանը : Եւ այս տեսութիւնն է որ չատ կամ քիչ յատակութեամբ Աւրբ գրոց

ամէն մասանցը մէջ ներկայացուցեալ է, եղեւնական փորձութենէն եւ մեզանչումէն սկսեալ մինչեւ Յայտնութեան գրքին Եօթն եկեղեցեաց պատմութիւնը : Մինչեւ անգամ հարեւանցի դիտող մը պիտը է որ յայտնի տեսնէ որ Աւրբր գրոց մէջ ամէն տեղ մարդիկ նկարագրեալ են իրրեւ ընդունակութիւն ունեցող բարւոյ եւ չարի. իրրեւ հանգիստ եւ փորձի վիճակի մէջ դրուած, ուրիշ կերպ գոյութեան վիճակի մը պատրաստուելու համար. եւ իրրեւ իրենց սրտին եւ բարքին մէջ երեւնական մեղութեան եւ չարութեան գերակայութիւնը ի ցոյց բերող, երեւնական առաքինութեան եւ բարեգործութեան գերակայութիւնը : Եւ չատ մտադրութեան արժան ծանօթութիւն մըն է այս, որ Աստուծոյ աչքերը եւ հրեշտակաց աչքերը (չյիշելով խաւարին իշխանին եւ զօրաց բազմութեան հակողութիւնը) ուշի ուշով ուղղեալ եւ բեւեռեալ են այս մարդաշունչական դիրքին, մինաւոր առաքելոց այս ընդ իրենց պահանջութեանը եւ մեքառնանը վրայ : Եւ երանելի է նա, որ կատարելապէս խելամուտ եղած է այս մեծ պատերազմին բնութեանը եւ հետեւանքներուն . որ քաջ կը հասկըննայ թէ ինչ են պարտքն ու վարձքը՝ մկ դիէն, եւ մեղքն ու կորուստը՝ մկալ դիէն : Եւ երբոր երանելի է նա, որ պատերազմը յաւաջ կը մղէ քան աներեսն պատահմանց, քաջութեամբ ընդդիմանալով աներեսն ահեղատեսիլ յարձակմանց եւ հզօր դիմադրութեանց, խանարհաբար ապաւինելով՝ խնամատութեան եւ զօրութեան հասնար առ Իմմանուէլն Քրիստոս, որ Ամենակալ էին փառաց Էյսը ըլլալով, իր անձը ունայնացուց, եւ ծառայի կերպարանքն իր վրայ առաւ, եւ մարդոց նման եղաւ, եւ ԱՄԷՆ ԿԵՐՊՈՎ ՓՈՐՁԸ ԱՌԱՒ ՄԵՋԻ ՆՄԱՆ ԲԱՑԵ ԱՌԱՆՑ ՄԵՂՔԻ :

ՄԱՄՈՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՋԱՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՑ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ

577. *Ցաղագս Մաւմնական ազատութեան, որոշմամբ ի մտաւորական ազատութենէ։*

Ա.յսպէս՝ Կանքի Բաժանումներին երկրորդ Մասին մէջ մեր պատճառներն յառաջ բերած ըլլալով՝ ի հաստատութեան Նախազգաստութեան, թէ Կամքը Օրինէնք ունի, եւ ասոր հետ խմիսին այդ օրէնքներուն մէկ քանիին ալ ինչ ըլլալը ցուցուցած ըլլալով, յետ այսմ բնականապէս կարգը կու դայ Ազատութեան նիւթը հետազօտելու, որ այս ալ միւսին չափ կարեւոր եւ դժուարին նիւթ մըն է։

— Կանքին Ազատութեանը վրայով ճառող մտածողութիւնները՝ երբեմն իրրեւ ներգործութիւն ի նիւթն՝ մարմնաւոր ազատութեան վրայ բացատրութիւններ ըրեր են, որոշմամբ ի հոգեւոր ազատութենէ, Թէպէտեւ մտաւոր եւ մարմնաւոր ազատութեանց միջեւն այնպիսի վերաբանութիւն մը չկայ որով կարող ըլլանք մէկով զմիւսը լուսաբանել, սակայն ժամանակաւորութիւն ըրած չենք ըլլար եթէ մէկ երկու ծանօթութիւն տանք մարմնական ազատութեան ինչութեանը վրայ։ — Մարմնական ազատութիւն ըսելով՝ կ'երեւի թէ որ եւ իցէ զսպողութենէ զերծ մարմնոյն ներգործութիւն կը հասկըցուի։ Որ ատեն որ կը կարողանանք արտաքին ներգործութիւն մը ի կիր արկանել, նախընթաց կամեցողութեան մը հանճայնօրէն, նոյն ատենը կատարեալ մարմնական ազատութիւն վայելելու վիճակի մէջ ենք։ — Եւ, ասոր հակադարձը, երբոր մարմնական ներգործութիւն մը դադրեցնել կ'ուզենք, ըստ որոշման կամաց մերոց, ու չենք կրնար, այդ ալ տեսակ մը գերութիւն է մարմնական։ Հետ այսմ, ան որ բանտի մը սուտար պատերուն եւ դռներուն մէջ փակուած է, որոնցմէ անհնարին է որ դուրս ելլէ։ ան որ հիւանդութեան մը ենթակայացած է եւ այն պատճառաւ իր անկողնոյն մէջ պառկած՝ տեղ մը չի կրնար շարժիլ։ ան որ դահավէժէ մը վար կ'իյնայ, եւ իր անկման միջոցին յայտ է թէ չի կրնար ինքզինքը կայնեցընել

կամ հակադարձ ուղղութեամբ դէպ ի վեր չարժել . եւ բոլոր այս կերպ վիճակի մէջ եղողներն , որոնք՝ թէ իրենց անձնական զօրութեան թերութենէն եւ կամ արտաքին արգելքի մը ներկայութենէն անկարող կ'ըլլան իրենց արտաքին ներգործութիւններն իրենց կամքին պահանջմունքներուն համաձայնեցընելու , տիրապէս կրնայ ըսուիլ իրենց համար , թէ՝ իրենց անկարողութեանը աստիճանին համեմատ՝ զուրկ են ազատութենէ . կամ՝ որ նոյն է՝ հարկաւորութեան կամ գերութեան ենթակայ են կրնանք ըսել , գերութեան եւ ազատութեան մարմնեղէն խնամատովը :

Եւ ահա այս նիւթիս վրայ ասկէ աւելի ըսելիք մը չունինք . վասն զի ասոր վրայով մեր ունեցած տեսութեանցը նայելով , մարմնական ազատութիւնը կամ գերութիւնը , որ կատարելապէս հասկցուած եւ ամենայն վիճմունքէ զերծ բան մըն է , ամենեւին ըլլս մը չ'արձակեր կամ արձակելիքը տկար նշոյլ մըն է միայն , մտաւոր ազատութեան կամ գերութեան ինչութեանը կամ բնութեանը վրայ :

578. Ազատութեան ինչութիւնը մեկնելու անյաջող ջանացողութեանց վրայ :

Ըստ այսմ , վերի ակնարկած պատճառնուս համար , ազատութեան վրայ չեմ այսմ ինչ որ խօսելու ըլլանք , պէտք է մտաւոր ազատութիւն հասկընալ եւ ոչ այլ ինչ : Մտաւորական ազատութիւնը ինքնիրեն յատկական եղող բնութիւն մը ունի . նա ինքն առանձին ինչութիւն մը եւ առանձին որակութիւն մը ու տեսակաւորութիւն մը ունի , ուրիշ բաներու հետ անապրելի . ինքն իր էութեամբը իր առանձնական դիրքն ու վիճակն ունի . եւ ոչ միայն ըստ ամենայնի որոշ բան մըն է , այլ որ եւ է սոսկ մարմնական ազատութենէ այնչափ առաւել կարեւորութիւն ունի որչափ որ միտքն առաւել է քան զմարմին :

Մարդն ազատութեանը նիւթը հետազօտելու առեննիս , նախ եւ առաջ դէմերնիս ելլող խնդիրն այս կ'ըլլայ , թէ ինչ պիտի հասկընանք ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ըսելով : Այս մէկ անանկ խնդիր մըն է որ գրեթէ ամէն դարու մէջ հարցուած եւ խնամատարեաց մտադրութիւնը իրեն ձգած է : Կարծենք թէ չափազանցութիւն ըրած չենք ըլլար եթէ ըսենք , որ բազում հատորներ մատենագրեալ են մինակ այս մէկ բանին նշանակութիւնը բացայայտելու համար : Երեւակայութեան բեղնաւոր թեւադրութիւններն ու տրամաբանութեան նրբաքննին հայեցողութիւնները ի գործ վարեալ են առ ի հետաքննութիւն այս խնդրոյս Բոլոր այս ջանացողութեանց մեծագոյն մասը անյաջող կը ուենեցած են . որուն մէկ մեծ պատճառը՝ հետազօտութեան համար սխալ ոճ մը բանուին եղած է , եւ եթէ ուղիղ ոճով խուզախնդրութիւն եղած ալ է , չատ անգամ ալ , բանին բնութիւնը մինչեւ ցոր վայր քննութիւն կը վերջնէ այն չորոշելով , տարաբայման եւ անսահման խուզարկութեանց հետամուտ ըլլալը արգելք եղած է յաջողակ ելլել : Աւելիս տատղութիւն մըն է որ , մարդկային մտաց յառաջադիմութեանը նկատմամբ որչափ մեծամեծ ակնկալութիւններ ալ որ կարելի ըլլայ ընել , եւ այն ալ իրաւամբ , այլ սակայն այնպիսի սահմաններ կան , որ անանցմէ անդին կարող չէ անցնիլ հունաւոր միտքը : Ա.յսու աղագաւ , այս նիւթիս վրայ ճառող չատ մատենագիրներ , իմացականութեան ջանքերն ու ճիգերը պարփակող եւ անոնց ընթացքը պատուարիւ միջահատող սահմաններուն վրայ անկատար հասկըցողութիւն մը ունենալնուն պատճառաւ , չափազանց եւ տարաբայման ճգանց անձնատուր եղեր են , եւ վասնորոյ հատանելի կերպիւ բան մըն ալ չեն կրցեր հատատել :

579. *Ազատութիւնը , զանիկայ առաւել իրեւ խորհրդոյ տարր մը մտածելով քան թէ իրեւ իսկական իրականութիւն ունեցող բան մը , պարզ վերացեալ զաղափարի մը անունն է :*

Լօքին հեղինակութիւնը ունինք գրուցելու (որ Մտաւորական փիլիսոփայութեան վրայ գրող ուրիշ երեւելի մատենագիրներ եւ փիլիսոփաներ ալ այս նոյն գրութիւնը պաշտպանած են .) թէ մեր բոլոր գաղափարներն երկու դասերու բաժանելի են, Պաբլ եւ Յօթոնէյ: Ըստ այսմ , երբոր որ եւ իցէ որոշ հայեցողութեան նիւթի մը վրայ մտադրութիւննիս կը հատատանենք , եւ զանիկայ իր բաղադրիչ մասանցը կը վերլուծենք , եւ այդ մասունքը որոշ կերպով մը մինչեւ այնպիսի դիրքի մը կը հասցընենք , ուր որ ալ բաժանման հնարաւորութիւն չի մնար , յայնժամ վերլուծութեան այնպիսի մէկ սահմանին հասած կ'ըլլանք , որ ալ անկէ անդին անցնելը մարդկային մտաց հասողութենէն դուրս բան է : Այն խորհրդոյ տարրներն , որ այդպիսի գործողութեան մը վախճանին ի յայտ կու գան , ալ բոլորովին ՊԱՐԶ կ'ըլլան : Ճշմարտապէս տարրական եւ վերջնական խորհուրդներ ըլլալով , հնարաւոր եղածին չափ հատատութեամբ խորամուտ գտեղծել են ի հիմունս չինուածոյն մտաւորական իմացողութեան : Վասնորոյ անոնք համարելի եւ ճանաչելի են իրրեւ հիմնական ճշմարիտ հմտութիւն եւ բարձրագոյն աստիճանի դիտութիւն , թէպէտեւ այս ալ հատատարապէս ճշմարիտ ըլլայ , թէ բացայայտութեան ընդունակութիւն չունին , եւ թէ՝ այն մարդն որ , ինքն իրմէն եւ բուն իսկ իր մտաւոր ներգործութեան արդեօքը՝ չի գիտեր զանոնք , անհնարին է որ հմտութիւն ստանայ անոնց վրայով ուրիշ որ եւ իցէ աղբիւրէ :

Եւ , ըստ այմ տեսութեանց , ազատութեան բնութիւնը բացատրելու աղագաւ տալու առաջին ծանօթութիւննիս այս պիտի ըլլայ, որ՝ Ազատութիւն բառը , երբոր վերացեալ կերպով եւ յատկ մատուռական իմացում մը կամ ճանաչում մը ցուցընող քան թէ իսկական իրականացումն ունեցող բան մը բացատրող անունի մը պէս կը դրծածուի , պարզ խորհրդոյ մը կամ ֆալչֆալչ մը անուն է , որուն հմտութիւնը միայն նոյն ինքն մտքին կրնանք քաղել : Այս ծանօթութիւնը շատ կարեւոր բան մը կը համարինք , վասն զի ազատութիւն բառին բանաւոր կամ բառական բացատրութիւն մը տալու աշխատութեանց ինչ վախճան ունենալը լաւ կ'իմացընէ մեզի , եւ յատակ կը ցուցընէ թէ այդպիսի ջանացողութիւններն ընելն բոլորովին ընդունայն է :

580. *Ազատութեան վերացեալ գաղափարին ծագմանը առիթներն :*

Այլ բոլոր վերացեալ գաղափարներուս կամ ծանօթութեանց նկատմամբ (ազատութեան մասկ գաղափարը կամ ըմբռնումն ալ մասնցմէ մէկն է) երկու հարցումներ կան որ բնականապէս մեր առջեւը կ'ելլեն . մէկը այն՝ զոր հիմայ դիտողութեան առինք , թէ այդ գաղափարը պա՞րզ է թէ յօդուածոյ . միւսն ալ այն՝ թէ արդեօք ինչ առիթ ծագումն կ'առնու : Ազատութեան վերացեալ գաղափարին մեր իմացականութեանը ծանօթանալուն եւ մեր ներքին հմտութեանը մէկ մասը ըլլալուն առիթը ուրիշ բան չէ , այլ միայն նոյն ինքն մտքին ներգործողութիւնը՝ այնպիսի բարեբախտ վայրկեաններու մէջ , երբ որ իւր գործողութիւններն էրկանապէս աղօտ կ'ըլլան : Այնպիսի առիւններու մէջ մենք ի հարկէ դիտակցութիւն կ'ունենանք իրականապէս բանին ինծոր ըլլալուն վրայ . այսինքն մտքին ինք իր ներգործողութեան ասպարէզին մէջ առանց արդելքի կամ խափանարարի գործելուն եղելութեանը վրայ : Եւ ահա այն առիւնն է որ ազատութեան վերացեալ գաղափարը կամ ծանօթութիւնը կը ծագի կամ ծնունդ կ'առնու այն կարողութեան զօրութեամբը , որ սիրապէս կ'անուանի Սկզբնական թելադրութիւն , այն նոյն կերպով որով որ գոյութեան՝ անձնական նոյնութեան կամ նոյնաբուծութեան՝ տեւողութեան՝ միջոցի՝ կարողութեան՝ բարւոյ եւ չարի , եւայլն , եւայլն , վերացեալ գաղափարները կը ծագին ի միտս մեր :

Մեր գոյութեան իրողութիւնը եւ իրրեւ իրողութիւն ճանչցուիլն է առիթ ծագման կամ թելադրութեան ի միտս մեր գոյութեան կամ էութեան ընդհանուր գաղափարին : Զօրութեան իրողութիւնը եւ իրրեւ իրողութիւն յանձինս մեր դիտցուիլն է այն ամենուն ծանօթ եղող զօրութեան վերացեալ գաղափարին ծագման առիթը : Եւ , ասոնց նման , որ տակն որ մտքի ազատութիւն կայ իրականապէս եւ

իսկապէս եւ նոյնը իրօք դիտցուած է , մենք այնպէս կազմակերպեալ ենք որ միշտ եւ առանց մեր կողմանէ ճիգ մը ընելու որոշապար կը ստանանք ազատութեան վերացեալ գաղափարը :

581. *Ազատութիւն բառին անսահմանելութեանը վրայ :*

Արդ՝ եթէ այսպէս է ազատութեան վերացեալ ծանօթութեանը ծագումը , եւ եթէ ասիկայ պարզ գաղափարի մը անուն է եւ ոչ թէ յօդուածոյ , (ինչպէս որ ստուգիւ ամենայն պատճառ ունինք այսպէս ըլլալուն հաստատելու ,) ուրեմն ամէն ոք որ ազատութեան վրայ խօսք խօսի կամ անոր վրայով տրամախօսութեան մտնէ , ենթադրելու է թէ ինք իրմէն գիտէ ազատութեան ինչ բան ըլլալը : Սոսդ է որ՝ եթէ մէկը տգիտութիւն ցուցընէ բառին նշանակութեանը վրայ , ինքզինքնիս գլխովին անկարող պիտի գտնենք որ եւ իցէ կերպ բանաւոր բացատրութեամբ զայն իրեն դիտցընելու : Պարզ գաղափարի մը անուն ըլլալով , թէ որ սահմանելու աշխատինք, հարկաւորապէս նոյնանշան բառեր պիտի գործածենք , որ անոնք ալ ընդ խնդրով եղող բառէն պակաս բացատրութեան կարօտ չեն : Պարզ գաղափարի մը անունին վրայ տրուած ամէն սահման , որն որ նոյն իսկ բառին հետ նոյնանշան չէ կամ համանշան խմաստ մը չէ , հարկաւորապէս սխալ է : Բնութիւնը եւ ճշմարտութիւնը երբէք իրենք իրենց ներհակ չեն ըլլար : Եւ թէ որ իրաւ ըլլայ մէկ գաղափարի մը պարզութիւնը , յայնժամ զանիկայ վերլուծելու որ եւ իցէ ջանացողութիւն , որ անոր յօդուածոյ ըլլալուն ենթադրութեանը վրայ կրնայ քաղել , վասն զի իրական սահմանաւորութիւնը՝ նոյնանշան սահմանաւորութիւննէն որոշմամբ՝ միայն այս ենթադրութեան վրայ յառաջ կրնայ երթալ , յայտնապէս զգեզ սխալման մը պիտի առաջնորդէ : Իսկ նոյնանշան բառերով կամ նոյնանշան խմաստներով եղած սահմանաւորութեան դէպի , քաջայայտ է թէ առ նոր լոյս մը չի ծագիր նիւթոյն վրայ . եւ վասնորոյ հարկաւորապէս պարտական կ'ըլլանք եւս դառնալ առ մերս փորձառութիւն՝ հետազօտելու բանին վրայ հմտութիւն ստանալու համար :

582. *Կարծեցեալ սահմանք ազատութեան կամ սոսկ նոյնանշանք են , եւ կամ այնպիսի տարր մը կը բովանդակեն որ նա ինքն կարօտ է բացայայտութեան :*

Թերեւս օգտակար կ'ըլլայ այս նիւթիս վրայ ճառող գլխաւոր մտածողաց տուած սահմաններէն մէկ երկու օրինակ մէջ բերել , ի հաստատութիւն եւ ի բացատրութիւն մեր ըսածին , թէ ընդ

խնդրով եղող բաւին սահման չի կրնար տրուիլ : Հօպս կը սահմանէ զայն հետեւեալ կերպով : « Ազատութիւնն է տարակայութիւն ամենայն արգելից եւ խափանարարաց ներգործութեան , որք չեն բաւականակեալ իւրմէ եւ իւրեր ին որակութեան ներգործողին » : Ասոր մէջ պարկեշտութեան սխալը բաւական նշանակելի է ազատութիւն բաւին հետ , եւ նոր դաշտ մը ի լոյս չի բերեր : Այնպէս որ տրուած սահմանը , բառերու փոխանակութեամբ , այս միայն ըսել կ'ըլլայ , թէ Ազատութիւնը ներգործութեան այն ազատականութիւնն է , որ բաւականակեալ է իւրմէ եւ իւրեր ին որակութեան ներգործողին : Ըլլիքըր հետեւեալ սահմանը կու տայ : « Ազատութիւնը այն ներքին տրամադրութիւնն է , որով մարդ կը զգայ թէ չենթա է մէկ բան մը գործելու կամ չգործելու , ընտրելու կամ չընտրելու , ի մի եւ նոյն ժամանակի » : Հոս չենթաութիւն բառը կ'ենթադրէ նոյնպէս թէ նոյնանչան բացատրութիւնն է . այնպէս որ եթէ ուշադրութեամբ մտածենք այս սահմանին վրայ , հաւանականապար պիտի գտնենք որ միայն այս ըսել է . Ազատութիւնը այն ներքին դիտակցութիւնն է որ մարդ կ'ունենայ իր ազատութեանը վրայ , գործելու կամ չգործելուս , ընտրելու կամ չընտրելու , ինչպէս որ կ'ուզէ : Այսպիսի սահմանով ինչ նոր բան կ'ընդունի մարդուս միտքը :

Բիւր խմաստասէրին տուած սահմանն այս է , « Իշխողական ներգործողի մը կամ գործակատարի մը ազատութիւնը ըսելով՝ կ'իմանամ այն ըլլութիւնը որ ունի իր կամքին որոշումները գործադրելու » : Դժուարին բան է այս սահմանէն բան մը հասկընալը , վասն զի ասկէ այնպէս կ'իմացուի թէ կամքին վրայ կամք մըն ալ ըլլալու է , որն որ մեր ներգործութիւններուն անմիջապէս նախընթաց կամական որոշումներուն վրայ կ'իշխէ : Թէ որ այս ըսել չըլլայ , ուրեմն խօսքին բոլոր խմաստն այս եղած կ'ըլլայ , Թէ բարոյական էակի մը կամ ներգործողի մը ազատութիւնը իր այն ըլլութիւնն է , որով որ կամական որոշումներ կամ կամեցողական ներգործութիւններ կ'արտադրէ : եւ յայնժամ Ըլլութիւն բառը ազատութեան նոյնանչանը եղած կ'ըլլայ . եւ ի հարկէ տասվ լուսաբանութիւն մը եղած չի կրնար համարուիլ :

Այլ հարկ չկայ խօսքերնիս աւելի երկարելու : Հնարաւոր եղած ամենակատարեալ խորհրդածութիւններն ընելէն ետքը , քաջայայտ կը տեսնուի որ ընդունայն աշխատութիւն է ազատութեան սահման տալու ջանացողութիւնը , վասն զի բանին բնութեանը մէջ անհնարութիւն կայ . եւ ասկէ ի զատ անխոհեմութիւն ալ է , վասն զի ամէն կարծեցեալ սահման որ տրուէր է , ընդ խնդրով եղած նիւթը չլուսաբանելէն զատ , ընդհանրապէս երկարածիգ վիճէից եւ պայքարաց լայնարձակ դռներ է բացեր առջի հետաքննին խուզարկուաց :

583. *Ազատութեան զաղափարին եւ իրականութեանը մէջտեղն եղող որոշումը :*

Սակայն մէկ որոշում մը ըլլալու է , զոր եւ տրվէն ակնարկած ենք , ազատութեան ասոկ ծանօթութեանը , սոսկ վերացեալ դաղափարին եւ նոյն իսկ ազատութեան մէջտեղը . ազատութեան՝ իբրեւ առարկայ խորհրդոյ՝ ըմբռնմանը , եւ իբրեւ իրականութիւն եւ անձնական փորձառութեան նիւթ՝ անոր ստացմանը մէջտեղը : Մենք կրնանք ազատութեան վերացեալ դաղափարը ունենալ , ճիշդ ինչպէս որ զօրութեան վերացեալ դաղափարին տէրը կ'ըլլանք . եւ կրնանք եւս տրամախօսութիւն ընել ազատութեան վերացեալին վրայ , ճիշդ ինչպէս որ կը տրամախօսենք զօրութեան վերացեալին կամ վերացեալ դաղափարին վրայ . առանց թէ՛ ազատութիւն եւ թէ զօրութիւն ունենալու մեր մէջը :

Ազատութեան դաղափարը , ըստ վերացեալին ըլլալ խմացականութեան մէկ արդիւնքը կամ մէկ թելադրութիւնը եւ կամ՝ մինչեւ անգամ կրնանք ըսել՝ մէկ ստեղծուածն է , ըսել կ'ուզենք՝ թէ այնպիսի խմացական ներգործութեանց հետեւանքը կամ թելադրածն է , որոնք արտաքին նիւթական տպաւորութիւններէ խորհուրդ անջատեալ եւ կարգի հետեւոր են : եւ իբրեւ այսպէս , ազատութիւնը ճշմարտապէս մէկ խմացական էակութիւն մը կամ իսկութիւն մըն է , մէկ իրականութեան եւ որոշ առարկայ մը հայեցողութեան՝ հմտութեան եւ տրամաբանութեան : Սակայն հոսկ ուրեմն , դիտելի է որ ասիկայ լոկ մտաբանութեան խմացական ֆաքթըն է իրին , եւ ոչ թէ նոյն իսկ իրը . ազատութեան խմացական ներկայացուցիչն է , այլ ոչ թէ ազատութիւն փորձառեալ իրականութիւնը : Այն բանն է որ նոյն իսկ մտաւորական գերի մըն ալ կրնայ ըմբռնել , եւ կրնայ վրանին հայեցողութիւն ընել , իբրեւ ինքնին առ կախեալ մերկ ու անջատ հետաւոր առարկայ մը . այլ որ մեծապէս կը տարբերի այն իրական իսկական ազատութենէն , որ զայն ունեցողը կը ճանչնայ իբրեւ իսկութիւն մը իր ձեռքը դրուած , եւ կը վայելէ զայն իբրեւ բուն իր մեծագին ստացուածքը :

584. *Ազատութեան վերացեալ զաղափարէն որոշմամբ՝ նոյն իսկ ազատութեան վրայ մեր ունեցած հմտութեան աղբիւրը :*

Ազատութեան վրայ , որոշմամբ ազատութեան վերացեալ դաղափարէն . այլով բանիւ՝ արդեամբ իրականացեալ ազատութեան վրայ , մենք միայն Դիտակցութեամբ կրնանք հմտութիւն ունենալ , Թէ մէկ մարդ մը (մարդուս տպէն վրայ է խօսքերնիս եւ ոչ թէ մարմնոյն , եւ այն ալ առողջ վիճակի մէջ եղող մարդի , եւ ոչ թէ տիրողական

եւ կամ մասնական խելագարութեան մէջ եղողին) իրաւունք այնպէս կը զգայ թէ ազատ է, ուրիշ բան չունինք ըսելու բայց եթէ իրօք ազատ է : Ա.յս մէկ վերջնական բան մըն է . չենք կրնար անկէ անդին անցնել . բնածին եւ վերջնական զգայնան մը վրայ կայացեալ ըլլալով, ի հարկէ հմտութեան ամենախոր եւ ամենաստոյգ ապրիւրներէն մէկուն մէջ կը դաւնենք զայն զետեղեալ . եւ ուստի տեսակ մը հարկաւորութեան տակ ենք ընդունելու եւ դաւանելու թէ այս բանիս գիտակցութիւնն ու իրականութիւնը, հմտութիւնն ու իրողութիւնն մէկտեղ կ'երթան :

Եւ, այս տեսութեան հետ մէկտեղ, չենք վարանիր ենթադրելու, թէ իւրաքանչիւրոք հակամիտ է ոչ միայն իր գիտակցութեանը հարցընելու, այլ նաեւ անկասկած օրէն վստահանալու անոր ցուցմունքներուն կամ ազդումներուն : Մենք այս ենթադրութիւնը կ'ընենք, վասն զի ուրիշ ճամբայ մը չենք գիտեր, որով հնարաւոր ըլլայ անոր, այս տեսակ նիւթի մը վրայ, որոշ եւ հաւանելի եզրակացութեան մը հասնիլ ինքնիրեն, եւ կամ վերահասու ըլլալ ուրիշներուն բացատրութեանը : Եթէ ազատութիւնը, իսկութեամբը եւ իրականութեամբը, այն բանն է զոր մեր գիտակցութեամբը կ'իմանանք, եւ անհնարին է որ ուրիշ բան մը ըլլայ, ուրեմն, ազատութեան վերացեալ դաղափարը սահմանելն որչափ դժուարին ալ ըլլայ, մենք ապահովաբար եւ վստահաբար կրնանք քննութեան մտնել մեր առջեւն եղող բուն նիւթին վրայ, որովհետեւ, այս հիմնյ յատուկ բերած տեսութիւններնուս նայելով, անանկ բան մըն է որ հարկաւորապէս իւրաքանչիւր մարդու ինք իր անձնական հմտութեան ձեռնհասութենէն դուրս Ձեացած չի կրնար ըլլալ :

585. Բարոյական ազատութիւն ասացուածին ճշդրիտ նշանակութիւնը :

Վերջացընենք այս գլխուն մէջ տուած ծանօթութիւններնիս բան մ'ալ ըսելով : — Շատ անգամ կը լսենք որ բարոյական ազատութեան ասացուածքը կը գործածեն մարդիկ, եւ մանաւանդ ատ մարդն վերաբերմամբ : Սակայն բնականապէս մարդս կը մոռնայ հարցընել թէ ինչ ըսել է բարոյական ազատութիւնը . ազատութիւնը քանի՞ տեսակ կ'ըլլայ : Այս հարցմանը պատասխան այս կ'ընենք թէ բարոյական ազատութիւն ըսուելէն ինչութեամբ եւ իսկութեամբ տարբեր տեսակ ազատութիւն մը իմանալու չէ . վասն զի ազատութիւնը մէկ բան մըն է, ուր որ կամ ինչ էակի վրայ որ ըլլայ, ամենաարժէքն մինչեւ ամենախոնարհը . այլ այս միայն հասկընալու է թէ ստորոգեալ իրական ազատութեան ենթական եղող էակը ուրիշ կարութիւններէն կը տարբերի իր հոգեկան տաղանդներովը կամ ձեռնհասութեանը : Անբան անասնոց ազատութիւնը, իր սահմանին մէջ այնչափ կատարելութիւն ունի որչափ որ մարդոց եւ հրեշտակներուն, երբոր կենդանիք ժուռ կու գան անտառներու մէջ եւ կը թափառին ի լերինս եւ ի հովիտս, կամ լողլ կու գան յանդունդս ջուրց եւ կամ սանասնային պայծառ օդին մէջ կը ճախրեն երգելով եւ ճռուզտալով, ազատ են եւ իրենց ազատութիւնը կատարելապէս հրճուալով, ազատ են եւ իրենց ազատութիւնը կատարելապէս եւ հրճուանօք կը վայելեն : Ա.յլ ասոնց բարոյական ազատութիւն չենք ընծայեր բնաւ, պարզապէս այս պատճառաւ որ, որչափ որ խելքերնիս կը հասնի, մարդոց նման բարոյական բնութեան տէր չեն : Իսկ որովհետեւ մարդկային ազատութեան սահմաններն առաւել լայնատարած են, եւ բարոյական նկատելիքներ կը բովանդակեն, ինչպէս են հանութեան եւ բարոյական պատասխանատուութեան զգացումներն, վասնորոյ երբոր մարդոց ազատութեանը վրայ կը խօսինք, տեղը կու գայ որ բարոյապէս ազատ է կ'ըսենք, յայտնապէս միայն ասելով, որ մարդս, որուն ազատութեան եւ ներգործողութեան սահմաններն այնքան ընդարձակ են որ բարոյական նկատելիքներ եւ բարոյական ներգործողութեան սկզբունքներ կը պարփակեն, ազատ էակ մըն է :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ՆԵՐԴԱՇՆԱԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ Է ԽԱՐԻՍԽ ԿԱՄ ԱՌԻԹ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ

586. Այս գլխուս մէջ ըլլուելու հետազօտութեան յառաջերութիւնը :

Մինչեւ ցայս վայր զրուցածներնիս, Ազատութեան ընդհանուր նիւթին վրայ, վերաբերեալ էր ազատութեան վերացեալ դաղափարին, այդ դաղափարին ծագմանը եւ բնութեանը կամ ինչութեանը, ազատութեան իրականացումանը կամ իրական դործութեանը ի միջի մեր, բուն որոշմամբ ասոնք վերացեալ ծանօթութիւններէն, եւ այն եզանակին

որով որ հմտութիւն կ'ունենանք այսպէս մեր մէջը գոյ եղող ազատութեան վրայ, այն է՝ գիտակցութեամբ։ Այս եւս որոշ խնդիր մըն է (անտարակոյս մտազրութեան արժանաւոր) թէ ի՞նչ է ճշդիւ այն մտաւոր վիճակը, որուն հետ կցորդութեամբ ազատութիւնը ի դէպ կու գայ։ Այլով բանիւ, թէ որո՞նք են ճիշդ այն մտաւորական պայմաններն կամ նախապատրաստութիւնները որ էական են մտաւորական ազատութեան։ Այս անտարակուսելի բան է որ կրնանք ենթադրել թէ մտաց այնինչ պարագաները կամ պայմանները կան կամ կրնան ըլլալ, որոնք ներհական կամ խանգարիչ են մտաւորական ազատութեան։ Եւ ասկէ բնականապէս կը հետեւի որ ուրիշ պարագաներ կամ պայմաններ ալ կան, որոնց վրայ որ մտաց ազատութիւնը, գոյ եղած առնը, հիմնեալ է, կամ որոնք որ էական են՝ այսինքն է՝ էականապէս պէտք են անոր։ Որո՞նք են ճիշդ այս պարագաներն։ Ի՞նչ բան է ճշդրիտ մտաց այս վիճակը կամ դիրքը։

Այս հետազօտութիւնն որ ձեռք պիտի առնենք, նախ եւ առաջ մէկ ծանօթութիւն մը կայ տալու, որ գլխաւոր նիւթին հետ կապակցած է, թէ ազատութիւնը այլ եւ այլ աստիճաններ կ'ունենայ։ Ջաջայայտ է թէ այլ եւ այլ աստիճաններ կ'ըլլան խնացողութեան յատկութեանը մէջ եւ կամ չարժութեանց եւ բաղձանաց զօրութեանը կամ սաստկութեանը մէջ։ Ասոր պէս ալ Ազատութիւնը այլ եւ այլ աստիճաններ կ'ունենայ, քանի որ ազատութեան բնութիւնը նոյնը կը մնայ։ Սրբեցող մարդը, որուն համար կրնանք ըսել թէ մտամբ մը գերի եղած է խաղիքի, յայտ է թէ նուազագոյն ազատութեան տէր է քան զայն, որուն անօրժակներն չեն խանգարած բնաւին։ Սակայն եւ այնպէս մենք հասարակ խօսակցութեան մէջ անանկին վրայով ալ, առանց հանդամանաբաւորելու, իրեւ ազատ մարդու վրայ կը խօսինք, ցորչափ ժամանակ որ բացարձակապէս անդին անցած չէ դարձի եւ ուղղութեան հնարաւորութենէն։ Մինչ եւ ցայն վայր մենք կը համարինք զանիկայ եւ ազատ ե'ւ պատասխանատու։ Նոյն ժամանակը այս եւս անտարակուսելի ճշմարտութիւն է, թէ նա ուրիշներուն չափ ազատութեան տէր չէ։

Ամէնայ անտարակոյս կարեւոր տեսութիւն մըն է կամքի փիլիսոփայութեանը մէջ։ Եւ սակայն այս ալ կ'ուզենք որ աղէկ հասկցուի որ մեր հիմնական քննելու նիւթին, այսինքն է Ազատութեան գոյութեանը էականապէս կարեւոր պարագաներուն վրայ տալու ծանօթութիւններնուս մէջ խօսքերնիս բաւական ընդարձակ ընելու վրայ պիտի ըլլայ, կամ աղտոտելու կոպտելու վրայ։ Պիտի տեսնուի որ այս նիւթիս նկատմամբ ճշդրիտ գաղափարներ ձեռք բերելու ամէնէն դիւրին եւ ամէնէն հաւանելի ճամբան այս է միայն։

587. Ազատութեան գոյութեանը առիթներն։

Արդ մեր գլխաւոր նիւթին գալով, նախ եւ առաջ այս դիտողութիւնը ընենք, որ սերտ կապակցութիւն ունի անոր հետ։ Թէ որ մարդիկ միայն խնամով հարցաքննեն եւ հետազօտեն անչուշտ պիտի խմանան, որ ամենայն ինչ մէկմէկու ներդաշնակաւոր են, կամ թէ ներդաշնակաւորութեան դիտումով եղեր են։ Ներդաշնակաւորութիւն մը կայ նիւթական աշխարհի այլ եւ այլ մասանցը մէջ. ներդաշնակաւորութիւն մը կայ մարդկային մարմնոյն ամրողջութիւնը կազմող մասերուն մէջ. մտքին կազմակերպութեանը մէջ ալ ներդաշնակաւորութիւն մը կայ. որով ըսել կ'ուզենք թէ կատարեալ չափակցութիւն մը՝ համեմատութիւն մը՝ մէկմէկու հետ յարմարացում մը կայ մտքին այլ եւ այլ մասանցը մէջ, իւրաքանչիւր մասն յատկացեալ ըլլալով ինք իր պարտականին կամ սահմանին մէջ գործելու. Եւ այսպէս բնութեան դիտումները կատարած առնելին, ուրիշ մասանց գործողութեան սահմանին կամ պարունակին մէջ բռնական միջամտութիւն եւ խափանարար ազդեցութիւն չրանեցընելով։ Արդ՝ երբոր իւրաքանչիւր մասն այս կերպով կը գործէ, երբոր կատարեալ ներդաշնակաւորութիւն մը կայ շարժման, ամենայն ինչ միօրինակ՝ համեմատական եւ իր յատկական դիրքին մէջ ըլլալով. երբոր իւրաքանչիւր կարողութիւն իր առանձնական պաշտօնը կը կատարէ, առանց ինք իր մէջը եղող անխուսափելի չփոթութեան մը, եւ կամ ուրիշ աղրիւրէ մը ծագեալ բռնական արգելքի մը, յայնժամ կ'ունենանք ազատութեան դիտակցութիւնը բաւին ամէնէն բարձր իմաստովը։

Ան որ ազատութեան վրայ դիտութիւն չ'ունենար այսպիսի ատենի մը մէջ, բնաւ երբէք ունենալիք չունի. Եւ գլխովին անպիտան բան է այսպիսի մարդու մը հետ տրամախօսութեան մտնելը։ Ազատութեան այն դիտակցութիւնն որ բնականապէս ի դէպ կու գայ այսպիսի պարագաներու տակ, մեր անոր վրայ ունեցած հմտութեան միայնակ աղրիւրն է։ Հազարաւոր տող հայեցողութիւններով անհրաժեշտ է ձեռք բերել այն ծանօթութիւնը զոր այդ աղրիւրէն կը նարին է ձեռք բերել։ այն ծանօթութիւնը զոր այդ աղրիւրէն կը նարին է ձեռք բերել, այդ աղրիւրէն կը նարին է ձեռք բերել այն ծանօթութիւնը զոր այդ աղրիւրէն կը նարին է ձեռք բերել։ Ոչ իսկ արժէք մը կրնան ունենալ այնպիսի հայեցողութիւններն կամ աղդեցութիւն մը այդ վերջնական առեանին որոշմանցը հակառակ։

588. *Ճաղազս այնր պատգայից, ընդ որով այս մտաւոր ներդաշնակաւորութիւնը կրնայ գոյանալ:*

Ամէն թերեւս առարկութիւն ըլլայ թէ այս տեսութիւններն, որչափ եւ հաւանելի ըլլան ի հայեցողականն, անպիտան եւ անոտի բաներ են ի վերածութեան կամ ի գործնական կիրառութեան վասն զի չկայ մէկ կանոն մը կամ չափ մը, որուն որ ներքին ներդաշնակաւորութիւնը համեմատի կամ որ անով չափուի: Եւ արդարեւ բան մը եղած կ'ըլլայ այսպիսի առարկութիւն մը, եթէ հաստատուն հիմն ունենայ: Սակայն կը համարձակինք ըսելու որ անանկ չէ բանը. բոլորովին անհիմն առարկութիւն մըն է: Պէտք է ընդունիլ, որ եթէ մէկ ներդաշնակաւորութիւն մը կայ մտաց մէջ, հարկ է որ անոր պէս եւ պէս մասանցը մէջ չատ կամ քիչ ստորակայութիւն մը ըլլայ. եւ թէ՝ եթէ ոմանց մասանց մէջ ստորակայութիւն մը կայ, հարկ է որ մէկ տեղ մըն ալ դերակայութիւն եւ վերակայութիւն ըլլայ: Ասոր եանէն ալ բնականապէս այս ծանօթութիւնը կու գայ, թէ մտաւորական փիլիսոփայութեան վրայ ճառող մտաւնագրաց ձեռամբ ըստ ամենայնի հաւանելի կերպով հաստատուած նախադասութիւն մըն է այս՝ որ Ղեմմոնաքն է, մէկ խմաստով մը, մտքին մէկ կատարեալ եւ իշխեցող զօրութիւնը: Ներդաշնակաւորութիւնը, որն որ հնարաւոր է որ գոյանայ մարդկային մտաց մէջ, Աստուծոյ սահմանադրութեամբն է. եւ Եղծմունքը, երբեւ փոխանորդ Աստուծոյ ի սրտի մարդոյ, ցոյց կու տայ թէ ինսոր պիտի կատարուի ներդաշնակաւորութեան այս բարի նպատակը եւ կը վարձատրէ անոր կատարումը: — Սակայն դիտնալու է որ խղճմտանքը կատարող զօրութիւն մ'որ է, ոչ թէ բաւին գործադրական խմաստովը է այնչափ, որչափ որ օրէնսդրական խմաստովը. ոչ թէ արդեամբ ի գործ դնելու ձեռնհասութեան մասին է այնչափ, որչափ որ առաջնորդութեան՝ կանոնադրութեան եւ կարգաւորութեան մասին: Բաւին գործադրական խմաստովը՝ կամքն է վերակացու եւ իշխեցող զօրութիւնը, քանի որ խղճի մտաց պաշտօնը առաւել խրատատու եւ խորհրդատու տեսակէն է: Ըստ այսմ՝ որ առն որ բոլոր ախորժակներն՝ հակամիտութիւններն եւ կիրքերն իրենց օրինաւոր յատկական սահմաններուն մէջ կը պահուին ու կը մնան, եւ բնաւրար օտարին սահմանները չեն անցնիր, մենք գիտակցութեամբ կը տեսնենք կամ կը զգանք իրաց այս բաղձալի վիճակը, այս բարի ներդաշնակաւորութիւնը, եւ ներքին հաւանողութիւն մը ցոյց տալով անոր մնայուն յարատեւութիւնը կը խրախուսենք. եւ ընդհակառակն, թէ որ առնոք իրենց սահմաններէն անցնին, մէկ ներքին յանդիմանութիւն մը եւ դատապարտութիւն մը կ'իմանանք ներսիդիմիս: Այնպէս որ, երբոր

կը հաստատենք թէ մտաւոր ներգործութեանց ներդաշնակաւորութիւնն է այն ճշմարիտ եւ անտարակուսելի առիթը, որով որ բարձրագոյն աստիճանի մտաւորական ազատութեան գոյութեանը վրայ գիտակցութիւն կ'ունենանք, էականապէս սա ըսել է, թէ այս գիտակցութեան առիթը՝ մտաւոր ներգործութեանց կամ գործողութեանց այն վիճակն է որուն մէջ որ խղճմտանքին պահանջմունքներուն համաձայն կը գտնուին: Եւ որովհետեւ խղճմտանքը Աստուծոյ հաստատած մէկ սկզբունքն է, եւ իր կամքը ցոյց տալու նպատակաւ եղած է, վասնորոյ ասկէ ալ անդին կրնանք երթալ ու ըսել, թէ այն առիթը, որով որ բարձրագոյն աստիճանի մտաւոր ազատութեան գիտակից կ'ըլլանք, մտաւոր ներգործութեանց այն վիճակն է որն որ Դերագոյն Էակին պահանջմունքներուն համաձայն կու գայ:

Ղեմմոնաքն է, (ի հարկէ լուսաւորեալ եւ ուղիղ խղճմտանք ըսել կ'ուզենք եւ ոչ թէ խանգարեալ,) որ գործելով յանուն Արարչագործին մարդկային մտաց, անոր զանազան կարողութիւններուն եւ բերմունքներուն իւրաքանչիւրին իր յատակ սահմանը ցոյց կու տայ. որ բարձրագոյն հրամանի ձայնիւ կ'ըսէ այս ախորժակին եւ այն բազձանքին, այս հակամիտութեան եւ այն կիրքին. Մինչեւ ցայն վայր երթաս եւ անկէ անդին չանցնիս. այս սահմաններուն մէջ քու գործողութիւններդ անմեղ են, ասոնցմէ անդին մեղանչական են. ասոնց մէջ՝ ազատութիւն կայ, ասոնցմէ դուրս՝ գերութիւն է:

589. *Կարծիք Պըղլըրի խղճմտանքի վրայ:*

Ձգացողութեանց բաժանմունքին մէջ, մանաւորապէս Բարոյական Ձգացողութեանց մասին մէջ չանցած ենք նախընթաց հատուածին մէջ յառաջ բերուած նկատողոյն բացայայտել, Եել մը մտատենագիրներ մեր բացատրածներուն նման տեսութիւններ ունեցած են մտքին այլ եւ այլ մասանցը մէջ եղող բաղդատօրէն ստորակայութեանը եւ գերակայութեանը վրայ եւ Ղեմմոնաքին իշխանութեանը վրայ. մանաւորապէս Տօքթըր Փրայս եւ Պըղլըր: Իւր հրատարակուած ճառերուն մէջ Պըղլըր կը ցուցընէ եւ կը հաստատէ, թէ խղճմտանքը մարդուս սրտին ներքին սկզբունքներուն վրայ մեզի յառաջ բերած նկատողոյն բացայայտելէ զատ ուրիշ որոշողութիւններ կ'ընէ, ինչպէս որ անոր արտաքին գործքերուն վրայ. թէ մէկին վրայ ինսոր որ գատաստան կ'ընէ, միւսին վրայ ալ այնպէս. թէ իւր յատկական հաղինակութեամբը այս եւ այն բանին համար կը վճռահատէ թէ ըստ ինքեանց ուղիղ եւ բարի են, եւ այլոց համար թէ թիւր եւ չար են: — Իւր ի լոյս բերած բացատրութիւններէն մէկ քանին հետեւեալներն են: « Նկատէ ծառի մը բոլոր այլ եւ այլ մասունքը, առանց մտածելու իրարու

հետ ունեցած բնական հայեցուածքին, եւ չես ունենար ամենեւին ծառի մը գաղափարը. սակայն միացուր այդ այլ եւ այլ կերպարանքներն, եւ յայնժամ կ'իմանաս թէ ինչ է ծառը։ Մարդուս մարմինը կրնայ ցնծասուիլ հիւանդութեամբ. ծառ մը կրնայ փտտիլ. մեքենայ մը կրնայ ուրուիլ. եւ սակայն անոնց դրութիւնը եւ կազմուածքը բոլորովին նմանակելէս չի քաշքշիր։ Մարդուս բարոյական կազմակերպութեանը մէջ ալ յայտնապէս ասոր նման բան մը կայ։ Ով որ ինք իր բնութեանը վրայ մտածէ, կը տեսնէ որ այլ եւ այլ ախորժակներն՝ հակամիտութիւններն ու մտածումը կիրքերը այլ եւ այլ հայեցուածներ ունին իրենք իրենց մէջը։ Անոնք մէկմէկու վրայ զսպողութիւն մը, եւ իրարու հետ համեմատութիւն մը ունին։ Այս համեմատութիւնը ճիշտ եւ կատարեալ կ'ըլլայ, երբոր բոլոր այն ստորակարգեալ սկզբունքներն կատարելապէս ընթացակից եւ համաձայն կ'ըլլան ԽՂՃՄՏԱՆԻՆ, որչափ որ իրենց բնութիւնը կը ներէ, եւ ամէն բանի մէջ անոր բացարձակ եւ ամբողջական առաջնորդութեանը եւ վերատեսչութեանը տակ կը մնան։ Ասոր հակառակ ի դէպ եկող ամենաւիրաւոր չափազանցութիւնը կամ պակասութիւնը, իրենց մէջն եղող պատշաճաւոր համեմատութեանց ամենանուազ փոփոխութիւնը, կամ ԽՂՃՄՏԱՆԻՆ հետ ունեցած զուգընթացութիւններնուն ամենաւիրաւոր խանգարումը, թէ եւ արտաքին գործադրական կերպարանք մ'ալ առած չըլլայ, ըստ իմիք անկարգութիւն մըն է բարոյական կազմակերպութեան մէջ»։

590. Առարկել թէ մեզ կատարեալ ներդաշնակաւորութիւնը իրական գոյութիւն չունի այս ներկայ կեանքիս մէջ։

Թերեւս առարկուի, թէ ըսուածներուն նայելով, չկայ ամենեւին մտաւորական ազատութիւն այս մեր ներկայ գոյութեանը մէջ. գոնէ այն բարձրագոյն աստիճանը կամ կատարելութիւնը չկայ մտաւորական ազատութեան. վասն զի քաջայայտ է, եւ առ հասարակ ընդունուած բան մըն է, որ մարդկային մտաց ներդաշնակաւորութիւնը մեծաւ չափով խանգարած է։ Առարկողը այս կը ցուցընէ թէ ընկերութեան մէջ գտնուած ամենէն ընտիր բարոյականի տէր մարդը, եւ մինչեւ անգամ այն մարդն որ սոսկ արտաքին բարի բարքէ ի զատ՝ բոլորովին տոգորեալ է Աւետարանի ոգիով, մտաւորական ներդաշնակաւորութեան պակասութիւն ունի։ Իր առ Աստուած ունեցած սէրը չունի միշտ այն սաստկութիւնն ու միօրինակութիւնը որ անոր սեպհական հանդամանքն ըլլալու է. իր սէրը առ ընկերս, թէ եւ կրնայ ըլլալ որ ընդհանրապէս անոնց բարւոյն համար մեծ փոյթ ունենայ, այնուհետեւ պղպջաւոր եռեռակայ է որ իր բարեսիրական եռանդին արատ կը բերեն եւ Աստուծոյ դէմ են. իր շատ կիրքերն միշտ սէրտ եղածին պէս չեն կշռադատել եւ զսպել, այլ երբեմն ժամերով եւ մինչեւ անգամ օրերով եւ շաբաթներով կը տիրեն իր վրայ։ Միով բանիւ իր սիրտը այն հանդարտ եւ խաղաղ լճակը չէ, որ մտաւորական ներդաշնակաւորութեան իրականութեանը մէջ խնամալի է, այլ յաւէտ ալեկոծեալ ծովու կը նմանի։

Մարդուս բարոյական վիճակին այս նկարագրութեանը ընդհանուր ճշմարտութիւնը պարտական ենք ընդունելու։ Այնքան քաջայայտ բան մըն է որ ուրացութիւն չի վերցըներ։ Եւ ասկէ ի հարկէ այս կը հետեւի որ ազատութեան կատարելութիւնը շատ քիչ անգամ կ'իրականանայ այս ներկայ կեանքիս մէջ։ Ուստի եթէ ուզենք ազատութիւնը իր կատարելութեամբը տեսնել, պէտք է որ առ Աստուած բարձրացընենք մեր աչքերը։ Այն փառաւոր էակին վրայ ամենայն ինչ ներդաշնակաւորութիւն է։ Անոր մէջ, խնամատութիւնը եւ բարեսիրութիւնը եւ արդարութիւնը եւ կամական զօրութիւնը կամ իշխանութիւնը, ամենը կատարեալ համեմատութեամբ հիւսեալ են. եւ ամենը իրենց յատկական սպարփակին կամ սահմանին մէջ կը գործեն առանց ամենեւին միջամտութեան եւ սահմանազանցութեան, լուսեղէն տարերքներու անբաժանելի հիւսուածք մը կամ նշուլագեղ աստղերու վրայ եղմակաւ համաստեղութիւն մը ձեւացուցած, որոնց մէջը ամենեւին տատանելիք առարկայ մը չի գտնուիր եւ կամ խաւարեցուցիչ արդելք մը անոնց շաւիղը չընդմիջահատեր։ Եւ իր մէջը, քան զայլ ամենայն կարգի էակք, առաւելագոյն կատարելութիւն կայ ազատութեան։ Հայինք եւս ի վրայ դասուց լուսափայլ հրեշտակաց եւ սերովբէից եւ ամենայն կարգի ամբիծ եւ անարատ իշխանազուն բանակաց երկնային զօրաց, որոնք կը խոնարհին ի ներկայութեան Անոր վեհափառութեան եւ կ'արիանեն Անոր ոտքը իրենց գլխուն թագերը, եւ զանոնք ալ այնպէս կը գտնենք։ Անոնց հոգիներն, թէպէտեւ անհունապէս հեռի են Անկէ ի մասին ձեռնհասութեան, են՝ եւ տակայն՝ իրենց բարոյական բնութեանն եւ իրենց սահմանաւորագոյն սպարփակին մէջ, կատարեալ հայելիք եւ անդրադարձութիւն նորին անարատութեան. եւ իրենց վրայ ալ, այն սպարփակին մէջ՝ ինչ որ ըլլայ՝ զոր Աստուած սահմանած է անոնց կայ անարատուելի կերպով ազատութեան պայծառապայծառ իրականութիւնն ու կատարելութիւնը։

591. Կատարելութիւն մտաւորական ներդաշնակաւորութեան եւ անոր հետեւող մտաւորական ազատութեան, բացայայտեալ օրինակաւ Փրկչին մերոյ։

Բայց մտքի կատարեալ ազատութիւն տեսանելի չէ՞ արդեօք եր-

կրնա վրայ ։ Ադամ նախահայրն մեր , նախ քան զանկումն իւր , լիովին կը վայելէր այս ազատութեան կատարելութիւնը ։ Երկրորդ Ադամայ՝ մարդացեալ Քրիստոս Յիսուսի վրայ ալ , որ ամէն կերպով փորձուեցաւ մեզի նման՝ այլ առանց մեղաց , կար այս ազատութիւնը՝ հնարաւոր եղած ամենաարձր աստիճանաւը ։ Դնա իր ետեւէն իր կենացը այլ եւ այլ չրջաններուն եւ փոփոխութիւններուն մէջ. դիտէ զինքը փորձութեանց եւ նեղութեանց եւ վշտակրութեանց այլ եւ այլ հանդէսներուն մէջ ։ Տես զինքը իբրեւ որդի հիւսան , եւ ինքն իսկ զբաղեալ իր հօրը գործովը . տես զինքը , յետ ժամանակաց , արդար բարկութեամբ Տաճարին սեղանաւորները խարազանաւ դուրս վռնտած առենը . դիտէ զինքը ի ժողովարանս հրէից եւ յանապատս , ի քարոզութեան եւ յաղօթս , մինչեւ յայ արեգական տապն ու տօթը եւ գիշերուան ցողին ցուրտը կրելով . տես զինքը տրտմեցեալը եւ ուրախացեալը հետ , կանայ հարսանիքին մէջ եւ Ղազարու գերեզմանին քով . նայէ իր վրայ ամէն կարգի մարդոց ընկերութեանը մէջ , ամենուն բարիքը փնտռելով , բարձրին եւ խոնարհին , մեծին ու պզտիկին , զգեստաւորեալ քահանային եւ մաքսը նստող մաքսաւորին , ընչեղ երիտասարդին , կոյրին եւ կաղին աղէկութիւն ընելով առանց խտրութեան , նայէ իր վրայ Գեթսեմանի պարտէզին մէջ անհնարին տառապանօք տանջեալ աղօթքի կեցած միջոցին , եւ խաչին վրայ մահուան դառնութիւնը ճաշակած առենը , Դժուարին բան է մեզի գտնել որ այնքան բազմատեսակ փիճակներու մէջ մտած եւ փոփոխութիւններէ անցած ըլլայ , եւ այնքան խառնաչփոթ եւ իրարու հակառակ ազդեցութեանց ենթակայացած ըլլայ ։ Եւ սակայն այն մտքին մէջ լիակատար եւ ամբողջական ներդաշնակաւորութիւն կը թագաւորէր։ Հոն անոր մէջ ախորժակներն, հակամիտութիւններն ու կիրքերը (վասն զի ասոնց ամէնն ալ կար իր վրայ , եւ ոչ միայն կար , այլ եւ ամենուն մէջ ալ փորձուեցաւ ,) բնաւ երբէք իրենց յատկական սահմանները չանցան . այլ միշտ եւ հանապազ կատարեալ համաձայնութեամբ գործեցին՝ իւր հոգւոյն մէջ անկեալ արդարութեան օրինքին հետ ։ Եւ քանզի կատարեալ ներդաշնակաւորութիւն կար իր հոգւոյն մէջ, կատարեալ ալ ազատութիւն կար . եւ քանզի ազատութիւն կար , կատարեալ ալ խաղաղութիւն կը թագաւորէր այն խաղաղութիւնը , որ ի վեր է քան զհասկնալութիւն մտաց ։

Եւ քանզի Քրիստոս օրինակ տրուած է մեզի , որ անոր հետեւողք ըլլանք , ատոգիւ պէտք չէ որ համարինք թէ մեզի համար անհնարութիւն մըն է իրականացընել մեր հոգւոյն մէջ մտաւոր ներդաշնակաւորութեան այն նոյն կատարելութիւնը եւ ներքին ազատութեան այն նոյն լրութիւնը։ Ամենուն պարտքն է ճգնիլ անձերնին ազատելու այն ծառայութենէն որուն ներքեւը կը տառապին , եւ օրհնու-

թեամբն Աստուծոյ այն վիճակին յետադարձը ձեռք բերելու որմէ որ անկեալ են , եւ ո՛վ կը համարձակի ըսելու թէ այս ներկայ կեանքիս մէջ այն ներքին ներդաշնակաւորութեան՝ մաքրութեան եւ խաղաղութեան վիճակին ետ դառնալ չ՛ըլլար . եթէ ամբողջ կեանքի մը բոլոր ընթացքին մէջ կամ մինչեւ անդամ չարունակաբար մէկ տարի մը չըլլայ ալ , սակայն դէթ այնպիսի չնորհալից վայրկեաններու եւ ժամերու մէջ , երբոր արարածին սրտեռանդն ճիգերը կ՛օրհնուին ի բարձանց ներկայութեամբ եւ օգնութեամբն Արարչին , Ուր որ Տէրոջը Հոգին կայ , հոն ազատութիւն կայ . ազատութիւն , ո՛չ միայն յերկինս այլ եւ յերկրի . ազատութիւն , ոչ միայն ծխական օրինաց ծառայութենէն արձակմամբ , այլ հոգեւորական գերութեան ծանրագոյն բեռէն թեթեւնալով . եւ կրնանք եւս յաւելուլ , ինչպէս որ չունինք իշխանութիւն կամ հեղինակութիւն Տէրոջը Հոգւոյն ներգործութեանցը սահման դնելու , նոյնպէս եւ չունինք հեղինակութիւն կամ արտօնութիւն ազատութեան կատարելութեանը կամ լրմանը հնարաւորութիւնը ուրանալու , որչափ ալ հաղուագիւտ ըլլայ կամ երբեմնական իրական գոյութիւն ունենայ այն ։ Եթէ կը տեսնենք որ զԱստուած յամենայն սրտէ չենք սիրեր , անոր համար է որ դեռ եւս մէկ անօրէնութեան մը սէրը կը թագաւորէ ներսիդինիս . եւ թէ որ կը գտնենք որ բոլորովին ազատ չենք , անոր համար է որ մենք չենք ընտրեր այն կատարեալ ազատութեանը տէր ըլլալ ։

592. Առարկեալ թէ նախընթաց դիտողութիւններն հակաւորպէս ս , եւ նոյն իսկ իրենց բառական բացատրութեամբը , ներհական են ազատութեան ։

Սակայն թերեւս առարկութիւն ըլլայ , թէ մտաց այլ եւ այլ մտսերուն ընդ իշխանութեամբ խղճի մտաց առորակայութիւնը , որն որ՝ մտքին ճշմարիտ ներդաշնակաւորութեանը պայմանը ըլլալուն համար՝ կատարեալ ազատութեան գործնական իրականացումնը առիթը կամ խարիսխն է , նոյն իսկ ինք իր բառական բացատրութեամբը զպղտղութեան եւ ծառայութեան կամ գերութեան յառաջերութիւն մը եւ հաստատութիւն մըն է ։ Բայց կարելի՛ է որ , երբոր բանը ուշի ուշով քննենք , արժէք մը տանք պատշաճօրէն այսպիսի առարկութեան մը ։ Ամենայն ինչ որ գոյութիւն ունի , հարկ է որ իրեն յատկական բնութիւն մը ունենայ , եւ հետեւապէս իրեն համար յատկացեալ ներգործութեան սահման մը ։ Աստուածակոյութիւնը , եթէ յիրաւի Գերագոյն Իշխանութիւն մը կայ տիեզերաց մէջ որուն որ ամէն բան պատասխանատու է , հարկաւորապէս նոյն

իսկ գոյութեան պայմանը պէտք է որ ըլլայ : Շատ մեծ գաղափարի տէր է այն , որ կը կարծէ թէ մեծաւոր ազատութիւն ըսելը հարկաւորապէս ոչ սոորակայութիւն կամ անհպատակութիւն ըսել է . ճիշդ ինսոր բոլորովին ծուռ ու մուռ կարծիք է այն , թէ չի կրնար քաղաքական ազատութիւն ըլլալ մինչեւ որ ամէն մարդ արձակ համարձակ ուզած սպօրինաւորութիւնը՝ չգործէ : Առանց սոորակայութեան եւ հպատակութեան մէկ գերակայ եւ յարատեւ սկզբան մը իշխողութեան տակ , մարդկային բնութեան իւրաքանչիւր սոորնագոյն սկզբունքը կամ կարողութիւնը ինք իր յատկական սահմաններն սլիտի անցնի , եւ քովինին սահմաններուն վրայ բռնական յարձակումն ընէ : Իրաց սասնկ մէկ վիճակ մը յիրաւի հարկաւորապէս ամենայն ազատութեան բռնաբարութիւն եւ կործանումն եղած կ'ըլլայ :

Մենք ասիկայ ինքնայայտ ճշմարտութիւն մը կը սեպենք , թէ եւ ոչ մէկ էակ մը՝ կամ սոորոգելիք մը՝ կամ կարողութիւն մը կրնայ իրրեւ բարձրագոյն սահմանաւ ազատ համարուիլ , երբոր իր բնութեանը սարերքներուն վրայ բռնաբարութիւն ըլլայ . կամ , որ նոյն է , երբոր ուրիշ ազիւրէ մը այնպիսի ներգործութիւն մը յառաջ կու գայ որ այդ իր սարերքներուն բնական բեմունքներուն արգելք եւ խոչնդոսսր կ'ըլլայ , Արդ՝ մարդուս միսքը , թէպէտեւ մի եւ անբաժանելի է բնութեամբ , իր ներգործութեանցը եղանակներովը այսինքն է իր զանազան խնացական եւ զգացական կարողութիւններովը , խոսս բազմապատիկ եւ յօդաւորեալ գոյութիւն մըն է , եւ այս կարողութիւններուն իւրաքանչիւրը , պէտք է յիշել որ , իրեն սրոշեալ սահմաններն ունի եւ իրեն սեսակարար եւ անսարագրելի որակութիւն մը . այսինքն է , Ինչ էջեն համր բնութիւն մը ունի սասնձին , Իսկ եթէ ճշմարիսս է որ սասնք սասնձինն իրենց սեպհական բնութիւնն ունին , ասկէ կը հետեւի որ միայն անսասնը ազատ կրնան ըլլալ , գէթ ազատութեան ամենագարձր եւ ամենավսեմ խնասսովը , երբոր ներեալ է իրենց՝ իրենց բնութեանը համաձայնորէն գործելու . Արդ՝ որովհետեւ մեռց ամէն մէկ կարողութիւնը իր գոյութիւնն ունի եւ կը ներգործէ կցորդութեամբ ընդ այլ կարողութիւնս, վասնորոյ հարկ է որ մեռց մէջ մէկ գերակայ եւ իշխասնաւոր զօրութիւն մը ըլլայ , որ իւրաքանչիւրին իր պարփակն ու սահմանը ցոյց սայ , եւ անկէ անդին չանցնելուն վերասեսչութիւն ընէ . եւ որովհետեւ այս ներգործութեան սահմաններն իւրաքանչիւրինը միւսներուն հետ յարմարցած են կառարեալ չափակցութեամբ եւ հաւեմասութեամբ , չի կրնար ըլլալ սահմանազանցութիւն մը առանց ուրիշին սահմանը կոխելու . չի կրնար ազատութեան չափազանցութիւն մը ըլլալ մէկուն մէջ՝ առանց ազատութեան նուա-

զութիւն մը ըլլալու միսք մը մէջ . Ասսի կը սեսնենք որ , բանին բնութենէն է որ , մեռց կարողութիւններուն մէջ մէկ պասշաճաւոր սոորակայութիւն մը եւ հպատակողութիւն մը ըլլալը ներհակ չի դար իւրաքանչիւր կարողութեան ինք իր մէջը ունենալու եւ վայելելու ազատութեանը , եւ բացարձակապէս եւ էականապէս հարկաւոր է միւս ամէն մէկ կարողութեան անարգել եւ անխոսան ազատութեանը . Այս սեսութիւնը կամ դիսողութիւնը մեզի կը թուի թէ կառարեալ պատասխան մըն է վերոյիշեալ առարկութեան :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՑ

593. Ծանօթութիւնք կամքին ազատութեանը ինչութեանը վրայ :

Նախընթաց երկու գլուխներուն մէջ սրուած ծանօթութիւններն չափով իւիք ընդհանուր բնութիւն մը ունէին , վերածելի ըլլալով մեռց ամրողջութեանն ալ , անոր զատ զատ մասերուն ալ . եւ ընդունակութիւն ունենալով վերածուելու՝ ոչ միայն մարդկային մեռց , այլ ամենայն կարգի էակաց մասքերու . Ազատութեան բնութեանը բովանդակ նիւթը մեծ կարեւորութիւն ունեցող ու ոչ սակաւ դժուարութիւն պարունակող նիւթ մըն է . եւ վասնորոյ հարկ է որ այն ընդհանուր բացասրութիւններն ըլլային , կը յուսանք որ ազատութեան բնութեանը վրայ ընդհանրապէս գրուցուածներէն դիւրին պիսի ըլլայ հասկընալ թէ ինչ ըսել է Ազատութիւն Կամաց . Զենք կարծեր (եւ արդէն այս գրուցածնուս պատճառներ յառաջ բերած ենք ,) որ կամաց ազատութիւնը , երբոր ուղղակի եւ ինքնիրեն մըսածուի , բանական կամ բառական բացայայսութեան նիւթ է կամ կրնայ ըլլալ . որ եւ իցէ կերպ սակ բանաւորական բացասրութիւն բառական չի կրնար ըլլալ ըստ ինքեան լիովին բացայայսելու թէ ինչ է Ազատութիւնը , թէ՛ կամքին վրայ սորոգուած սանը , եւ թէ

մտքին որ եւ իցէ ուրիշ կերպ մէկ ներգործութեանը վրայ . Սակայն եւ այնպէս , կը յուսանք որ ասկէ առաջ եղած ընդհանրական զբոյցներուն օգնութեամբը յստակ իմացողութեամբ հասկընալի նիւթ մը կ'ըլլայ . եւ թէ , եթէ լեզուով զայն բացատրելու ջանքերն ի դերեւ ելլեն , տակաւին մտաց ըմբռնման հասողութենէն դուրս չի կրնար մնալ :

Ազատութեան տարբին բանիւ անբացատրելի նուրբ բնութիւն մը ունենալէն չի հետեւիր որ այնպիսի նուրբ եւ երեւակայելի բնութիւն մը ունեցած ըլլայ որ մտաց հասողութեան ալ անըմբռնելի ըլլայ : Շատ բաներ կան որ ծանօթ են եւ հասկընալի , գէթ ամենայն գործնական նպատակաց օգտելու չափ , այլ որոնք չեն կրնար լեզուով բացատրուիլ անանկ որ յստակագոյն եւս իմանալի ըլլան : Թող անկարելի ըլլայ ինձի՝ ասկ բանիւ բերանով բացայայտել՝ թէ իմ ջղային ընթացքս ինչ հասկըցնելու է . եւ սակայն քալ գիտեմ , ինծի որ ամէն մարդ ինքն իրեն համար գիտէ , թէ ինչ է իմ գոյութիւնս՝ փորձառարար եւ իրապէս : Նմանապէս անհնարին է ինձի որ կամքին Ազատութեանը ինչ բան ըլլալը բանիւ բացայայտեմ , այլ անոր ինչ ըլլալը փորձառարար եւ իրապէս գիտեմ , եւ բնաւ զուրկ չեմ եղած այդ գիտութենէն , եւ անհնարին է որ զուրկ մնամ անկէ , եթէ կամքը նիւթական բան մը եղած ըլլար , հատանականապար կարելի կ'ըլլար խօսքով բացայայտել թէ ինչ կը նշանակէ անոր ազատութիւնը . բայց որովհետեւ աննիւթ է եւ մտաւորական , պարտաւորեալ ենք ձգել զայն իւրաքանչիւրին ինք իր ներքին գիտութեանը եւ գիտակցութեանը :

594. Կամքին ազատութեանը յարաբերութիւնը անոր ընդ օրինօք հպատակութեանը հետ :

Այլ այս խնդիրը կրնայ ծագիլ ոմանց մտքին մէջ , թէ Ի՞նչպէս կ'րնայ ըլլալ որ կամքը ազատ ըլլայ , եւ նոյն ատենը օրինաց ենթակայ կամ հպատակեալ ըլլայ : Անտարակոյս ոմանք մարդիկ կատարելապէս այս գաղափարին տէրն են , թէ կամքին ընդ օրինօք հպատակութեան վարդապետութենէն , որ քաջայայտ ընդունակութիւն ունի հաւաքեալ եւ անդիմադրելի ապացուցութեան , հարկաւորապէս կը հասկըցուի որ կամական կարողութիւնը զուրկ է ազատութենէ : Բայց եթէ չիտակ է մեր հասկըցածը , իրողութիւնը այս չէ՞ հեղ կարծիքին բոլորովին հակադարձն է : Այն կարծիքն որ մենք , այլ եւ այլ պատճառներով , զգուշաւոր խորհրդածութեամբ եւ կատարելապէս ընդդրկած ենք , այս է թէ՝ եթէ մտաց օրէնք չըլլայ , մտաց ազատութիւն ալ չ'ըլլար . ոչ ազատութիւն իրապէս , եւ ոչ

մինչեւ անգամ հնարաւորապէս ճշմարիտ ազատութիւնը չի պահանջեր որ ուրիշին իրաւունքը ոտքի տակ առնենք այլ որ միայն մերինը լիովին վայելենք . եւ որպէս զի մենք մեր իրաւունքները վայելելուն պէս ուրիշներն ալ իրենց իրաւունքները վայելեն , հարկ է որ երկուքըն ալ կանոնաւորութեան մը տակ գրուին : Ուստի յայտ է թէ , Օրէնքն ու Ազատութիւնը իմաստին կ'ընթանան : Ըստ կարգի գոյութեան իւրեանց , օրէնքը ազատութենէն առաջ է . եւ այդ կարգումը է որ կարի բնականապէս հայեցողութեան տակ կը ձգուին : Ուր որ կատարեալ ազատութիւն կայ , ինչպէս որ արդէն իսկ առիթ ունեցած ենք դրուցելու , հոն կատարեալ ներդաշնակաւորութիւն կայ . բայց կատարեալ ներդաշնակաւորութիւն չի կրնար ըլլալ , եւ ոչ իսկ որ եւ իցէ աստիճանաւ , առանց օրէնքի : Այլ հարկ չկայ այս բանիս վրայ երկարելու : Արարիչն Ամենակարող իր իմաստութեամբն ու բարեսիրութեամբը այս բանը ինք իր ձեռքն է առած : Նա ինքն լուսեղէն գրերով տպաւորած է մտաց մէջ , այնպէս որ ամէն մարդ յայտնի համոզմամբ կարող ըլլայ կարդալու , թէ մտքին բովանդակ անտեսութիւնը յարակայ սկզբունքներու վերատեսչութեանը եւ կառավարութեանը ներքեւ դրուած է : Եւ ասիկայ ընելովը , մի եւ նոյն վայրկեանի մէջ եւ միայնակ մէկ գործով մը , իշխողութեան եւ հպատակողութեան կամ դերակայութեան եւ տոհմակայութեան , եւ ներդաշնակաւորութեան եւ ազատութեան խորասոյզ եւ լայնատարած հիմունքը զետեղած եւ հաստատած է :

Բայց ասկէ ալ յառաջ կրնանք խաղալ , եւ աւելի մտաւորագոյն դիտողութեան առնուլ ուղղակի առաջի մեր եղող նիւթը : Մենք ամենայն ապահովութեամբ կրնանք այս դիրքը բռնել , թէ կամքը չէր կարող ազատութիւն վայելելու , թէ շատ թէ քիչ , եթէ ընդհանուր , եւ բոլոր միւս կարողութիւններէն անջատաբար մտածեալ , օրինաց ենթակայ կամ հպատակ եղած չ'ըլլար : Եթէ կամքին ներգործութիւններն որ եւ իցէ սկզբանց առաջնորդութեանը ներքեւ դրուած չըլլային , եթէ ամենայն վերատեսչութեան եւ կառավարիչ իշխողութեան հասողութենէն դուրս եղած ըլլային , հարկաւորապէս կրլր եւ անողոքելի բախտի մը դիրքը ձգուած պիտի ըլլային :

Եթէ հնար ըլլար ցուցընել թէ կամքը ենթակայ չէ օրէնքի , անկէ ի հարկէ այս կը հետեւէր թէ անիկայ սոսկ դիտաւածականութեան կամ պատահարի ենթակայ է , որ ճակատագրութեան կամ բախտագրութեան յետին աստիճան գաղափարին կու գայ կը հասնի : Եւ ասիկայ ամենավատ տեսակ ճակատագրականութիւն մը պիտի ըլլար , անխելք ճակատագրականութիւն մը : — Բայց ապացուցած ըլլալով թէ կամքը , ինչպէս եւ միւս մտաւոր կարողութիւններն ալ , իր օրէնքներն ունի , միայնակ այդ իրողութեան մէջ յապահովի ու-

Նեցած ենք ազատութեան հնարաւորութիւնը, զոր առանց անոր անկարելի էր որ ունենայինք : Վասնորոյ այնպիսի դիրքի մէջ ենք, որ կամքի ազատութիւնը բարոյապէս պատասխանատու էակաց այն ամենակարեւոր եւ ազնիւ յատկութիւնը, հարկաւորապէս տարազրուած եւ կորսուած չէ, որ ստուգիւ առանկ պիտի ըլլար, եթէ կամքը վարուէր առ դին ու ան դին, առանց ամենեւին ինչ ըլլալիքին վրայ նախատեսութիւն մը ունենալու հնարաւորութեան եւ առանց գործքի կանոնաւորութեան :

595. Կամաց ազատութեան գոյութեանը պարագաներն կամ առիթները :

Ազատութեան ընդհանուր նիւթէն որոշմամբ՝ մասնաւորաբար կամքին ազատութեանը վրայ խօսելու առաննիս, թէպէտեւ չենք նկրտիր բառական բացատրութիւններ եւ սահմաններ տալու, այլ սակայն կրնանք քանի մը խօսք ընել այն առիթներուն կամ պարագաներուն նկատմամբ ընդ որով ի դէպ կու գայ այն : Իսկ կամաց ազատութեան ի դէպ գալուն առիթներուն նկատմամբ, ուրիշ բան պէտք չէ ընել բայց եթէ՝ նախընթաց դիտուն մէջ ազատութեան ընդհանուր նիւթին վրայով եղած ծանօթութիւններն տասր վերածել, թէ որ կատարեալ ներդաշնակաւորութիւն ըլլայ մարդին միւս մասանցը մէջ, կամքին մէջ ալ կատարեալ ազատութիւն կ'ըլլայ . երբոր ամէն ախորժակ եւ հակամիտութիւն եւ կիրք ճիշդ ինչ ըլլալ պէտք որ է նոյնը ըլլայ, յայնժամ անհնարին կ'ըլլայ որ կամական կարողութիւնը այնպիսի բռնութիւն մը կրէ, որ անով իր բնութեանը էական կամ ընդարձակ եղող ազատութեան աստիճանը խափանի կամ նուազի :

Այս նիւթը թերեւս լուսաբանութիւններու ընդունակ ըլլայ, Դերագոյն էն օրինակ բերելով : Եթէ ազատութիւնը կրնայ պատշաճօրէն եւ իրաւամբ տարածուիլ մէկ էակի մը վրայ, ստուգիւ տարածելի է, ան Դերագոյն էին վրայ, եւ տարածելի է, ոչ միայն ընդհանուր բանիւք, այլ յաղթ կամաց նոր հաստատութիւն : Ասդուգն հաստատութիւն մը ըրած չենք ըլլար եթէ ըսենք Անոր համար, թէ Կամքի ազատութեան տէր է նա հնարաւորապէս ամենաբարձր աստիճանաւ : Եւ կարող չենք ըմբռնել թէ ինչ հնարաւորութեամբ ուրիշ կերպ ըլլալը կարելի կ'ըլլայ, երբոր կը մտածենք որ՝ թէ բարոյական եւ թէ իմացական տարերքներն որ անոր կամքը շրջապատած են, ամէնը կատարեալ ներդաշնակաւորութիւն ունին մէկ մէկու հետ . — Եւ եթէ աչքերնիս դարձնենք ուրիշ կարդի բարձրագոյն եւ սուրբ էակաց, որք մերձաւորագոյն են փառաց առ Արարիչն ամենիմաստ, նոյն բանը կը գտնենք : Հրեշտակաց եւ

հրեշտակապետաց կամքը եւ ամենայն կարգաց Սրբոց էակաց որ կը շրջապատեն Աստուծոյ գահը, ամենաբարձր աստիճանի ներդործական ութեամբ ամենաբարձր աստիճանի ազատութիւն ունի եւ կը վայելէ : Բոլոր այն այլ եւ այլ տարերքներն, որոնցմով որ իմացական եւ բարոյական էակներ եղած են, իրենց յատկական սահմաններուն մէջ պարփակեալ են, եւ իրենց պատշաճ համեմատութեամբը կը ներդործեն : Իրենց իմացումներն, մինչեւ ուր որ կը տարածին, կատարեալ համաձայնութիւն ունին իրաց ճշմարտութեանը հետ : Իրենց չարժառիթներն այնպէս են, որ Աստուած ամենաբարին, որ կատարեալ ուղղութիւնը իր գերագոյն բերկրութիւնն է, բոլորովին կը հաւանի անոնց : Ամէն բաղձանք որ ի կիր կ'արկանեն, իր չիտակ տեղն է . իրենց սէրն առ Աստուած ինչպէս որ պէտք է ճիշդ այնպէս է, առ այլ Սուրբ էակս ունեցած սէրերնին ճշգրիտ համեմատութիւն մը կը կրէ անոնց բնութեանը հետ որոնց որ ուղղեալ է . իրենց առելութիւնը ընդ դէմ մեղաց եւ մեղանչական էակաց ճիշդ արժան եւ իրաւ եղածին չափ է . եւ ճիշդ ասոր նման են ամէն ուրիշ չարժութիւններնին եւ բաղձանքնին : Եւ այս վիճակին հետեւանքն այս է, որ կամքին մատ վրդովիչ զօրութիւն մը ամենեւին չի գտնուիր . չկայ մէկ հնարաւոր չարժառիթ մը խոտորեցընելու զայն կատարեալ արդարութեան չափէն . եւ ուստի ճշմարիտ է որ իրենց կամքը, թէպէտեւ միշտ բարձրագոյն արդարութեան եւ ուղղութեան ճամբովը կը գործէ, հանապազ ազատութեան մէջ է . եւ այս ազատութիւնն ալ հնարաւորապէս ամենաբարձր աստիճանի ազատութիւն է : Եւ այս պատճառաւ է որ կը հաստատենք, յաղագս ամենայն մտաց, թէ բարձրաստիճան էակաց եւ թէ ստորնագունից, թէ կատարեալ ներդաշնակաւորութիւնն է էական եւ յատկական տարր կատարեալ ազատութեան . եւ թէ ամենայն նուազութենէ ներդաշնակաւորութեան, անոր համեմատ նուազութիւն մը ազատութեան անխուսափելի կերպով յառաջ կու գայ : Եւ ասիկայ այնքան ճշմարիտ է մտաց այլ եւ այլ կարողութիւններուն կամ մասերուն համար՝ զատ զատ առնելով, որչափ որ ամբողջ մտաց համար, եւ այնքան ճշմարիտ է կամքին համար, որչափ որ որ եւ իցէ ուրիշ մասի մը համար :

596. Ազագոյց ազատութեան կամաց գիտակցութենէ .

Կամքին ազատութեանը բնութեանը՝ եւ անոր ի գործութիւն գալուն առիթներուն վրայ՝ նախընթաց ծանօթութիւններն ըրած ըլլալով, հիմայ կարդն է որ յառաջ երթանք այն ապացոյցները քննելու, որ արժանապէս մէջ կը բերուին ի հաստատութիւն այսպիսի

ազատութեան մը գոյութեանը վարդապետութեանը , եւ՝ ըստ այմ նոյն եւ առաջ կը ծանուցանենք թէ Կամքին ազատութեանը վարդապետութիւնը կը հաստատուի ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԵՆԷ : — Երբոր կը հաստատենք թէ մարդիկ Կամքին Ազատութեանը գիտութիւնը կ'ունենան Գիտակցութեամբ , միայն սա յայտ առնել կ'ուզենք , թէ այդպիսի գիտութիւն մը որ անպատճառ կ'ունենան , իրենց մէկ ներքին հանգման , մէկ ներքին փորձառութեան արդիւնքն է : Այլով բացի՝ ամէն մարդ , իր կամքին ներգործութեանցը մէջ , ինքզինքը ազատ կը ճանչնայ : Ասիկայ անանկ գիտութիւն մըն է զոր կ'ունենանք ոչ թէ մտածութեամբ՝ այլ տեսակ մը ակնթերեւ համոզմամբ . ոչ թէ հետեւութեամբ , այլ մէկ բնածին խնացողութեամբ մը :

Կարելի է թէ ըսուի թէ Գիտակցութիւնը , տիրապէս խօսելով , դէպ մտաւոր ներգործութեանց վերաբերութիւն ունի . եւ ուստի Ազատութեան հետ գործ չունի , որ ըստ ինքեան մտաւոր ներգործութիւն մը չէ այնչափ , այլ յատկապէս ներգործութեան մը յարակից մէկ պարագան կամ յատկութիւնը : Ասոր այս պատասխանը կրնայ տրուիլ , թէ Գիտակցութիւնը իր գիտողութիւնը կը գործադրէ մտաւոր ներգործութեանց վրայ ոչ միայն իրենց ընդհանուր ձեւովը , այլ նաեւ իրենց տեսակարար մասնաւոր ձեւերուին ալ այսինքն՝ անոնց որոշիչ հանգամանքներուն , մասնաւոր կերպարանքներուն , իրենց եղանակաւորութիւններուն վրայ ալ : Եւ Ազատութիւնն ալ , գիտակցութեան իրրեւ ուղղակի ենթակայ մը մտածելով , գէթ մտաւոր ներգործութեան մը մէկ մասնաւոր կերպարանքը կամ եղանակաւորութիւնն է :

Միայն սա ալ յայտնելունը , որ գիտակցութենէ եղած ձեռնարկութիւնը որչափ որ բացայայտ ու պարզ որ է , այնչափ ալ վճռական ձեռնարկութիւն մըն է : Ոմանք մտածելիքը մինչեւ անդամ հակամիտութիւն ունեցան միայնակ այս ձեռնարկութեանը կռթնելու : Անոնք ասիկայ իրրեւ վճռական պատասխան կը համարին , (եւ թերեւս ամենայն արդարութեամբ եւ իրաւամբ կրնայ այսպէս ընդունուիլ) ընդդէմ որ եւ իցէ մտածութեանց , որ կրնան յառաջ բերուիլ իրրեւ առարկութիւն : Մեր ազատ կամքի տէր ըլլալը , կ'ըսէ Սդիւարտ , մենք գիտակցութեամբ գիտենք . եւ չենք կրնար որ եւ իցէ ճշմարտութեան վրայ աւելի անդիմադրելի վկայութիւն մը ունենալ :

597 . Ձեռնարկութեանս դէմ առարկութիւն մը գիտակցութենէ :

Սակայն գիտելու արժան բան մըն է որ առանձին առանձին մարդիկ զգոնուած են , որոնք աւելի հակառակը հաստատած են . այսինքն՝ ներքին բռնադատութեան եւ գերութեան գիտակցութիւն ունեն-

նալնին յառաջ բերած են : Ասիկայ մէկին դէմ հազարաւորներուն եւ բիւրաւորներուն տուած վկայութեանը ներհակ զարմանալի յայտարարութիւն մըն է . այլ պարտական ենք անկեղծութեամբ ընդունիլ զայն իրրեւ ճշմարիտ նկարագրութիւն անոնց ներքին փորձառութեանը որ կ'ընեն այդպիսի հաստատութիւն մը իրենց գիտակցութեանը նկատմամբ : Եւ սակայն այսպիսի բացառութիւնք բնաւ ամենեւին վնաս մը չեն բերեր մեր ձեռնարկութեանը : Եթէ ճշմարտապէս կան այսպիսի բացառութիւնք , անտարակոյս կրնան մեկնուիլ կատարեալ համաձայնութեամբ այն ընդհանուր ճշմարտութեանը հետ , թէ Կամաց ազատութիւնը կը ստուգուի եւ կը հաստատուի մարդուս գիտակցութեան վկայութեամբը : Ճշմարիտ չէ՞ , ընդհանուր փորձառութեան եւ մինչեւ անդամ Սուրբ Գրոց համաձայն չէ՞ զար այս իրողութիւնը , որ մէկ մարդ մը , եւ ամէն մարդ ալ , կրնայ ինքզինքը դերի ընել : Եւ երբոր այսպէս ըլլայ բանը , ինչ կրնանք ակնկալել բայց եթէ միայն այս , որ գիտակցութիւնը , մեր ներսիդին ի դէպ եկող դարձուածներուն ճշմարիտ յայտարարը , գերութեան վիճակի մը կայութեանը համար վկայութիւն պիտի տայ անշուշտ : Ուրեմն եթէ այդ մարդիկը կամքի Ազատութեան գիտակցութիւն չունին , միթէ չենք կրնար ապահովաբար ըսել , թէ առիկայ իրենց Արարչին գործը չէ , այլ բուն իսկ իրենց ձեռքովը յառաջ բերած վիճակին է :

Ստոյգ է որ եթէ ախորժակներէն՝ հակամիտութիւններէն կամ կիրքերէն որ եւ իցէ մէկուն թելադրութիւն ընենք , որ չարունակ կրկնութեամբ հանապազ տարածութիւն եւ զօրութիւն գտնէ , վերջապէս մարքին բոլոր միւս մտացած մտածները վրայ դերիշխանութիւն կը ստանայ եւ ամէնը իր իշխանութեանը տակ կ'առնէ : Օրինակի ազատ եթէ մէկ մարդ մը Փառասիրութեան մտածեցուցիչ հակամիտութեանը անձնատուր ըլլայ՝ տարուէ տարի , հաւսկ յետոյ այդ կիրքը այնպէս կը խանգարէ մտաւոր կարողութեանց պատշաճաւորէն ներգործողութիւնը , եւ անանկ անբաւ զօրութիւն մը կը ստանայ , որ մարդ ինքզինքը տեսակ մը բռնական դրդմամբ վարելով կը զգայ . անտարակոյս իր ներսիդին , ինչպէս որ ինք իր բերնովը կը հաստատէ , տեսակ մը ճակատագրական դրդում մը կ'իմանայ , որն որ ապաքէն բուն իսկ իր ստեղծումն է : Ինք իր անզգոյշ անխոհեմութեամբը եւ յանցանքով անխնամութիւնովն է , եւ ոչ թէ ներքին անդիմադրելի ճակատագրով մը , որ ղեկին կառավարութիւնը կորսընցուցած է , եւ ալիքներու եւ փոթորկալից կռիւներու մէջ ինկած կը մղէ յառաջ մինչեւ ցկործանումն իւր վախճանական :

Այսպիսի օրինակներ կան անտարակոյս , բայց սակայն ասոնք պատ-

շաճօրէն ուրիշ տեսութեամբ մը չեն կրնար նկատուիլ, բայց եթէ իրրեւ բացատրութիւնք ընդհանուր կանոնին. եւ որոնք մարդոց ընդհանուր վարձատրութեանը հետ կատարելապէս համաձայնութեամբ մեկնուելու ընդունակութիւն ունին, իսկ այն ընդհանրական վարձատրութեամբը (մարդոց մեծագոյն մասին ունեցած ներքին վկայութեանը կամ գիտակցութեանը) առած վկայութիւնն այս է, թէ մարդուս կամքը ազատ է :

598. Լուսաւորութիւն յաղագս ազատութեան կամաց, շարժառիթց բնութենէն քաղեալ :

Այս դժուարին եւ հետաքրքրական նիւթերուն նկատմամբ ընթերցողաց մտքին մէջ հնարաւորապէս ծագելու տարակոյսներուն եւ չփոթութիւններուն առջեւն առնելու համար, կը բաղձանք վերեւին մէջ բերել կամքին օրէնքներէն մէկ քանին, զորոնք ասկէ առաջ մի առ մի թուարկած ենք :

ՆԱԽ. Այս օրէնքներուն մէկն այս է, որ կամքը բնաւ երբէք կամեցում մը ի գործ չի դներ, բայց եթէ միայն առարկայի մը վերաբերմամբ. որ այդ առարկան երբեմն կ'անուանի Առարկայական կամ արտաքին շարժառիթ, այլ աւելի պատշաճօրէն՝ սոսկ Առ-ի-ց. այսինքն է՝ կամեցողութեան առարկան : Հոս կը ծանուցանենք, թէ ոչ ոք կրնայ կարծել որ կամքին ներգործողութեանը այս պայմանը կամ օրէնքը յեղին աստիճան չփոթութիւն մը տայ անոր ազատութեանը վարդապետութեանը :

ԵՐԿՐՈՐԴ. Կամքին ներգործողութեանը մէկ ուրիշ պայմանը կամ օրէնքն ալ այս է, որ կամեցումն չի կրնար ըլլալ ուր որ առարկային ձեռք բերուելուն կամ ի գործ դրուելուն վրայ հաւատք չկայ. եւ թէ, այլն ամենայն հաւատարմ գոլով, կամեցման զօրութիւնը այդ հաւատքին սաստկութեանը աստիճանին համեմատ կ'ըլլայ. Զնոր կարծեր որ այս տեսութեանս ընդունելութիւնը ինչ եւ իցէ չափով մը ներհակաց համարուի կամքին ազատութեանը վարդապետութեանը : — Եւ այս ըսածնիս սա յաւելեալ իրողութեանն ալ ըստ ամենայնի կը պատկանի, թէ կամքին ներգործութիւնը, նոյն իսկ իր կազմակերպութեանը բերմունքովը, միշտ յառաջադայեաց միտում մը ունի :

ԵՐՐՈՐԴ. Պատճառականութեան եւ Միօրինակութեան օրէնքներն շարժառիթց օրէնքին կրնան ձուլուիլ : Ըսել կ'ուզենք թէ՝ կամքին բոլոր ներգործութիւնները կամ գործքերը, անցեալին մէջ, շարժառիթց օրէնքին իշխողութեամբը ի դէպ եկան կամ կատարուեցան, ըսել է որ Պատճառականութեան օրէնքին համաձայն ընթացան : Եւ թէ որ այսուհետեւ, բոլոր գալու առեներն մէջ, նոյն կերպով պիտի կառավարուին, ըսել է որ՝ ի հարկէ Միօրինակութեան օրէնքին համաձայնած պիտի ըլլան :

Այս ըսուածներուն հետ մէկտեղ կը յաւելունք այս եւս ծանուցանել, որ՝ եթէ կամքին ազատութեանը նկատմամբ դժուարութիւն մը ծագելու ըլլայ մէկու մը մտքին մէջ, կարծենք որ Շարժառիթց օրէնքին նկատմամբ պիտի ըլլայ այդ չփոթութիւնը : Արդ՝ Շարժառիթց օրէնքն այս է. կամքը շարժառիթներով միայն կը գործէ, եւ առանց շարժառիթի բնաւ չի գործեր : Ակնյայտ բանիւ, թէ սկսեալ իր ներգործութիւններն ճշմարտապէս քո-ն ի-ն իրն են, եւ քո-ն ի-ն իրրեւ իրը համարելի եւ ասելի են, եւ սակայն շարժառիթներն իրենք են այն պայմանը կամ առիթը (եւ կրնանք եւս ըսել, այն անհրաժեշտ առիթը,) որով այդ ներգործութիւններն արտադրելու կարողութիւնը ի գործ կը դրուի :

Հոս, ուրեմն, այս խնդիրը կը ծագի, թէ արդեօք Շարժառիթց օրէնքը հարկաւորապէս չփոթութիւն մը կը պատճառէ Կամքին Ազատութեանը վարդապետութեանը : Կարծենք ոչ : Այս օրէնքիս նկատմամբ մանաւանդ պիտելու արժան գիտելիք մըն է այս, որ էր ընդհանուր յեղվը մեզի կը ներկայանայ եւ ընդհանուր բանիւ ինչպէս որ կը նկարագրուի, այնպէս ընդունելով գոհ ըլլալու պարտաւորեալ ենք, առանց կարող ըլլալու կամքին բոլորտիրը այդ օրէնքին քաշած վարագոյրն անդին անցնելու, եւ աւելի ի մանաւանդ դէպս այնպիսի կերպով ի կիր արկանիլը տեսնելու, որով որ կամքին ներգործութիւնները անխախտելի եւ հարկաւոր ներգործութիւններու դարմանած ըլլան, այս կամ այն՝ որ եւ իցէ մանաւանդ ուղղութեամբ :

599. Ցուցեալ ծանօթութիւնք նոյն նիւթին վրայ :

Անցեալ հատուածին վերջարան ծանօթութիւնը լաւագոյն եւս կը հասկցուի արդէն ի լոյս բերուած քանի մը դիտողութիւններ հոս համառօտիւ կրկնելով : Ցիշելիքնիս այն կարեւոր իրողութիւնն է որ շարժառիթք, թէ եւ կամքին ներգործողութեանը հարկաւոր պայմաններն ու նախապատրաստութիւններն են, բայց իմ անգամ հապէս կը տարբերին իրարմէ, թէ՛ տեսակաւ եւ թէ աստիճանաւ զանազանելով, այնքան որ անհնարին է զանոնք իրարու հետ ուղղակի բաղդատութեան բերել զօրութեան կողմանէ : Այս ծանրակշիռ տեսութիւնովն է որ կը կարողանանք որոշ ըմբռնում մը ունենալ սա իրողութեան վրայ, թէ հնարաւոր կրնայ կամքը շարժառիթից

նայելով գործել, եւ միանգամայն ինք իր մէջը ճշմարիտ եւ նիւթական զօրութիւն մը ունենալ. թէ ինտո՛ր կրնայ օրէնքի ենթակայ ըլլալ, եւ նոյն առենը ազատ եղած ըլլալ։ Այլով բանիւ, թէպէտեւ չարժառիթք կամքին չորս դին չրջապատած են եւ ամենայն կողմանց կը ներկայանան անոր առջեւը, սակայն, որովհետեւ թէ՛ տեսակաւ եւ թէ՛ աստիճանաւ կը զանազանին իրարմէ, այդ տարբերութիւնը կամ զանազանութիւնը յայտնապէս մէկ ասպարէզ մը կ՚ըլլայ կամքին առջեւ, ուր այն իր բնութեանը մէջ սեփհականապէս ունեցած զօրութիւնը կրնայ ի կիր արկանել, եւ չարժառիթներուն մէջ ընտրութիւն, որոշմունք, դատապրութիւն կամ վճռահատութիւն ընել։ Թէպէտեւ այդն այս գաղափարը այլով բանիւ կրկնել մըն է, այլ կ՚ըսենք զարձեալ՝ որ թէպէտեւ իր գործողութիւններն սահմանափակ եղած են այնպիսի պարփակի մը մէջ զոր Արարիչը որոշապէս եւ մշտնջենապէս գծագրած է, եւ սակայն նոյն այն պարփակին մէջ (կամքին ընդ օրինաց հպատակութեան ընդհանուր նախադատութիւնը հոս ալ իր ազդեցութիւնը կամ ուժը չկորսնցընելով) իր ներդործութիւններն ինք իրմէ բղխեալ կ՚երեւնան, եւ ազատութեան սորոշելիքը իրենց վրայ կը կրեն։ Թէպէտեւ, մէկ կարեւոր մոքով մը, Կամքը Աստուծոյ մէկ արարածն է, եւ Աստուծմէ ունի կախումն, եւ բոլոր իր ներդործութիւններն թերեւս իրրեւ գործք Աստուծոյ նկատելի են, եւ սակայն մի եւ նոյն առենը, ի դէպ եկող իրողութիւններուը այնպէս առնելով ինչպէս որ որ եւ իցէ սակ մարդկային խոհեմութեան կամ վերլուծութեան առջեւ կը ներկայանան եւ կը տեսնուին, կը դտնենք որ ինք իրմէն ալ մէկ կենդանութեան տարր մը, իրեն յատուկ մէկ չարժման ասպարէզ մը ունի, եւ բոլոր իր գործքերը բուն իսկ իր ներգործութիւններն են։ Անտարակոյս այս է այն դիրքը, որով որ Աստուած յարմար տեսած է դնել այս նիւթը մարդկային մտաց առջեւը, որպէս թէ ուզիր ուսուցանել մեզ մի եւ նոյն վայրկենի մէջ թէ՛ մեր տկարութիւնը եւ թէ զօրութիւնը, թէ՛ մեր կարողութիւնը եւ թէ կախումը։

Իսկ արդ՝ աս որ պրուցելինը, ինչ որ կայ ամենը պրուցած եղանը, եւ ահա անչափելի անդնդոտոր գազանիքի մը հատանը, անանկ գազանիքի մը, որուն մարդկային սահմանափակ միտքը հաւատանքաւոր բնաւ պիտի չկարենայ վերահասու ըլլալ։ Ինտո՛ր կրնան օրէնքն ու ազատութիւնը խիտասին կալ եւ մնալ մի եւ նոյն պարփակին մէջ, ուր մարդկային տեսութիւնը չի կրնար թափանցել, չենք կարող հասկընալ եւ հասկըցընել, ըստ որում ոչ հակամտութիւն եւ ոչ կարողութիւն ունինք անդր քան զսահմանս դիտելոյ եւ իմանալոյ ճանապարհորդելու։ Զրուցած իսօքերնիս, դիտելու

է որ, մեր հմտութեանը վերաբերմամբ է, եւ ոչ թէ իրողութեան կամ բանին հնարաւորութեանը վերաբերմամբ։ Մարդկային փիլիսոփայութիւնը, որուն երբեմն բարձրագոյն առաքինութիւնը իր տգիտութիւնը խոստովանելուն մէջ կը տեսնուի, հոս ընդհակառակ եւ խոնարհեալ կը մնայ։ Օրինաց դոյութեանը վկայութիւնները կը տեսնենք, եւ ամենեւին տարակոյս կամ երկբայութիւն չվերցընելու կերպով գիտենք որ Կամքը օրինաց, մանաւանդ բարժառիթից օրէնքին ենթակայ է. սակայն նոյն ժամանակը, եթէ չարժառիթից ի բնական եւ ի բարոյական, կամ՝ աւելի տեսակարարապէս խօսելով՝ ի բնազդական եւ ի պատճառական որոշմունքը չիտակէ, յայնժամ չենք կարող օրինաց կապանքը անանկ սերտ կապել կամքին սահմաններուն բոլորտիքը, որ իր կարողութեանը կամ ազատութեանը հնարաւորութիւնը բոլորովին դուրս մնայ։ Ըսել կ՚ուզենք թէ քանի որ մարդկային միտքը կրնայ իրրեւ ազատասական տրամաբանութիւն հաստատել անժխտելի կերպով այս նախադատութիւնը թէ կամքը ենթակայ է օրինաց իր ամէն կերպ ներդործութեանցը մէջ, նոյն ժամանակը անկարող կը գտնէ ինքզինքը, որ եւ իցէ օրինաւոր կիրառութեամբ ուղիղ տրամաբանութեան, այնպէս վերածել օրէնքի սկզբունքը առ կամքն, թէ իր ընդհանուր ձեւովն ըլլայ եւ թէ իր աւելի տեսակարար ձեւերովը, որ ըստ բաւականին ասպարէզ մը չթողու անոր թէ՛ ազատութեանը եւ թէ կարողութեանը։ Թէ ի՞նչպէս Աստուած կը գործէ այդ պարփակին ներսիդին, եւ թէ ինտո՞ր մարդկային կամքը կը գործէ, կամ թէ ինտո՞ր երկուքը իմիասին կը գործեն, դարձեալ կ՚ըսենք՝ թէ չենք գիտեր։ Սակայն որչափ որ ներելի է մեզի գիտնալ, այնչափին մէջ կը տեսնենք որ ամէն բան խնամատութեամբ եւ բարութեամբ տնօրինեալ է. եւ թէ բնաւ առիթ մը ձգուած չէ բանաւոր կամ օրինաւոր երկրայութեան կամ իմաստակութեան։ Յոհական վախճաններով ներեալ է մեզի տեսնել եւ իմանալ որ Աստուած մեր գերագոյն տէրն ու իշխանն է. տեսնել եւ գիտնալ որ ոչ միայն մեր գլուխն բոլոր մազերն համրուած են, այլ թէ մինչեւ անգամ մեր ամենանեղքին դիտաւորութիւններն անոր իշխողութեանը տակին են. եւ տեսնել այս իրողութիւններն յստակ, որոշ եւ անուրանալի կերպով մը. սակայն այնպիսի եղանակաւ մը, որ մի եւ նոյն առենը աս ալ բոլորովին հնարաւոր եւ աներկբայ ապացուցանելի կը մնայ, ինտո՛ր որ բանը ինքզինքը կը ցուցընէ մարդկային տրամաբանութեան տեսութեանը առջեւն, որ մենք մեր ներսիդին կարողութեան՝ ազատութեան եւ բարոյական պատասխանատուութեան տարրերն ունինք, եւ այն աստիճան ունինք, որ ամենամանր եւ ահեղ պատասխանատուութեան տակ կը թողուն զմեզ։

600. *Առարկեալ Թէ ամենէն զօրաւոր շարժառիթը որն որ է, այն կ'իշխէ հարկաւորապէս կամքին վրայ:*

Սակայն Թերեւս իրրեւ առարկութիւն ըսուի Թէ ամենէն զօրաւոր շարժառիթը որն որ է այն կ'իշխէ հարկաւ կամքին վրայ, կամ Թէ ըսենք՝ կամքը հարկաւորապէս ամենէն զօրաւոր շարժառիթին նայելով կը գործէ, ինչ տեսակ շարժառիթ ալ որ ըլլայ: Այս կերպով, կը կարծուի որ, ազատութեան պարփակէն կամ չրջագիծն ներս կը թափանցենք եւ կրնանք այս եղանակաւ որոշակի տեսնել Թէ ինսոր օրէնքը դերութեան կը վերածի հոն տեղը: Գիտենք որ այս բանը չատ անգամ պնդուած է, եւ յաճախակի այնպիսի մարդկանց ձեռամբ, որոնց կարծիքներն բարձրաստիճան յարգանօք հետազօտելի համարեալ են: Ա՛յլ այս նախադասութիւնը, իրրեւ ձեռնարկութիւն արժէք մը ունենալու համար, ընդհանուր վերածութեամբ ամէն դէպքի պատահիլը ցուցնելու է: Թէ որ միայն մէկ տեսակ մը կամ կարգ մը շարժառիթներ ըլլային, անտարակոյս հաւանականութիւն մը կը տեսնուէր այդ առաջարկեալ դիտողութեանը վրայ. եւ Թերեւս վճռական տեսութիւն մը եղած կ'ըլլար:

Մի եւ նոյն տեսակէ եղող շարժառիթք ուղղակի իրարու հետ բաղդատութեան կրնան բերուիլ. եւ որովհետեւ մեր դիտակցութիւնը այդ շարժառիթներուն մէջ զօրութեան կողմանէ տարբերութիւններ կը տեսնէ, մինչեւ անգամ ըստ ինքեանց նկատելով զանոնք, անոր համար առօրեայ ոմանք միւսներէն զօրաւորագոյն են ըսելուն մէջ մէկ պատշաճութիւն մը կրնայ ըլլալ: Բայց, ինչպէս որ ուրիշ տեղ այս նիւթիս վրայ խօսած առնիս արդէն առիթ ունեցած ենք ծանուցանելու, այն շարժառիթներն որ տեսակաւ կը տարբերին իրարմէ, ըստ ինքեանց չեն կրնար բաղդատութեան բերուիլ իրարու հետ, այլ միայն իրենց սպրէնտները: Վասնորոյ բոլոր այսպիսի շարժառիթից նկատմամբ, կամքը ամենէն զօրաւոր շարժառիթին իշխողութեամբը կը կառավարուի ըսելուն նախադասութիւնը կրկնութեան սկզբունքի նման նոյնանշան է: Որ ըսել է, Թէ նախադասութիւնը ուրիշ բան չի կրնար նշանակել բայց միայն պարզապէս այս, Թէ կամքը այն շարժառիթին իշխողութեամբը կը կառավարուի, որով որ կը կառավարուի: Եթէ սովորական ընդունելու ըլլայինք, ուրիշ բան մը ըրած պիտի չըլլայինք բայց եթէ միայն մէկ ինքնայայտ անհերքուանալի ճշմարտութիւն մը ընդունիլ. որն որ չէր կրնար կարեւորութիւն մը ունենալ Թէ մէկ կողմին Թէ միւս կողմին, հետազօտեալ նիւթին վրայ որոշողութիւն մը ընելու մասին: — (Տես այն նիւթիս նկատմամբ արուած ծանօթութիւնները, ի Գլուխս Ը. Մասն Բ:)

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՑ ԲՈՎԱՆԴԱԿԵԱԼ Ի ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԴՈՑ

601. *Ձեռնարկութեանս բնութեանը կամ եղանակին վրայ ծանօթութիւններ:*

*Կան այլ եւ այլ ուրիշ հետազօտելիքներ ալ, կամքին Ազատութեանը ընդհանուր նիւթին հետ կապակցութիւն ունեցող, որոց ամենքն ալ կարեւորութիւն ունին, Թէպէտեւ կրնայ ըլլալ որ մէկմէկու հետ չատ մերձ կապակցութիւն չունենան: Օրինակի համար եթէ խնդիրնիս այս եղած ըլլար Թէ «Արդեօք աստեղ եղաւ, Սաքսոնացւոց չաղթութենէն առաջ, որ Հռովմայեցիք գրաւեցին Մեծն Բրիտանիոյ կղզին», մենք հաւանականաբար մեր եզրակացութիւնը կամ հետեւութիւնը միայն մէկ պարագայի մը կամ իրողութեան մը վրայ պիտի չկայացընէինք, այլ խնդիրին վերաբերութիւն ունեցող ամէն ինչ որ գտնէինք բանի պիտի բերէինք, որչափ որ ալ իրարմէ տարբեր նիւթեր եղած ըլլային: Հռովմէական պատմագրաց վկայութիւնները մէջ պիտի բերէինք, բանակատեղեաց եւ Հռովմայեցիներէն սկզբնաւորեալ ճամբաներու մնացորդները վկայութիւն պիտի բերէինք, դտնուած դրամներն ու ամանները պիտի յիշէինք. եւ Թէպէտեւ այս պարագաներուն իւրաքանչիւրը միւսներէն տարբեր եւ անկախ են, սակայն ամենն ալ յայտնապէս մի եւ նոյն եզրակացութեանը պիտի տանէին խնդիրը, եւ մինչեւ անգամ եթէ չատ առնելով անոքր եւ քիչ մըն ալ անհաւանելի ըլլային, սակայն իրարու քով բերուելով անդիմադրելի զօրութիւն ունեցող ձեռնարկութիւն մը կրնային ձեւացընել: Ասանկ ալ այս մեր հիմակուան քննած նիւթը, ինչպէս որ մասնաւորապէս ասանկ էր այս բաժանմունքին երկրորդ Մասին մէջ վարդապետած նիւթերնիս ալ: — Վասնորոյ յառաջ պիտի երթանք, նիւթերնուս տանել կրցած այլ եւ այլ տեսութիւնները իրարու հետեւ մէկիկ մէկիկ մէջ բերելով, ակնկալելով որ ձեռնարկութեան իւրաքանչիւր որոշ մասունքը աղէկ

միտք կը պահուի. եւ թէ վերջապէս ամէն մէկուն ազդեցութիւնը կամ զօրութիւնը միւսներուն հետ անոնկ կը կապուի, որ յառաջ եկած եզրակացութիւնը ոչ միայն հաւանելի այլ եւ անպատասխանելի կ'ըլլայ։

602. Ցաղագս տարբերաց բարոյական բնութեան մարդոյ։

Թէպէտեւ մեր ձեռնարկութեանը ամբողջութիւնը կամ բովանդակութիւնը ստուգիւ խառն ձեռնարկութիւն մը համարելի է, եւ սակայն այս ներկայ գլխուն մէջ որուելու ծանօթութիւններն՝ պիտի տեսնուի որ՝ կապակցութիւն ունին իրարու հետ, դէթ յայս մասին, որ ամէնն ալ մէկ նիւթի մը վերաբերութիւն ունին, որ է մարդուս բարոյական բնութիւնը։ Մարդուս բարոյական բնութեան տէր ըլլալը, վայրկեան մը չենք կրնար կարծել որ, տարակուսանաց նիւթ մը եղած ըլլայ։ Առանց Բարոյական բնութեան մարդս բարոյական կառավարութեան մը հպատակ չէր կրնար ըլլալ. եւ թէպէտեւ կրնար ամենայն դիւրութիւն ձեռք բերել, սակայն հարկաւորապէս առաքինութիւն կամ մոլութիւն պիտի չունենար. եւ իր գործած գործերն ո՛չ գովութեան եւ ոչ պարսաւանաց՝ ոչ վարձուց եւ ոչ պատուհասից արժանաւոր կրնային դատուիլ։

Անընդունելի եւ կամ հակասական բան մը եղած չ'ըլլար երբոր ենթադրենք այնպիսի էակ մը որ խղացականութիւն, հակակիրութիւններ, կիրքեր, եւ կամք ունենայ, եւ սակայն՝ բուն իսկ իր կազմակերպութեանը բերմունքէն՝ անկարող եւ անձեռնհաս ըլլայ այն գործարները ձեւացընելու եւ այն զգացումները ի կիր արկանելու, որոնք բարոյական բնութեան մը մէջ բովանդակեալ են։ Սակայն ասանկ չէ մարդուս կազմակերպութիւնը։ Բանի որ խղացականութեան եւ ախորժակաց եւ հակակիրութեանց եւ կրից եւ կամաց ձիրքերուն տէր է, Աստուած ամենաբարին յարմար տեսած է բարձրացուցանել եւ աղնուացուցանել զինքը, բարոյական եւ կրօնական էակի բնութիւններն անոր պարգեւելով։ Անոր բարոյական բնութեան տարերքները սակաւաթիւ են, եւ գլխաւորապէս ասոնք են. այսինքն է՝ բարւոյ եւ չարի վերացեալ գաղափարները ձեւացընելու կարողութիւնը, բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան կամ գովութեան եւ պարսաւանաց զգացումներն, այն մտաւոր հանգամանքն որ խայթ խղճի մտաց կամ յանդիմանութիւն խղճմտանաց կ'անուանի, եւ բարոյական պարտաւորութիւնը։ — Բոլոր այս մտաւոր հանգամանքներն, որոնք՝ խմբուին առնելով՝ մարդուս բարոյական բնութիւնը կը կազմեն, եւ առանց որոց մարդս բարոյական էակ չէր կրնար ըլլալ, կամքին ազատութեանը վրայ հիմնեալ

են եւ կամքին ազատութիւնը ցոյց կու տան, ինչպէս որ լաւագոյն եւս պիտի տեսնուի ասոնց ամէն մէկը առանձին առանձին քննութեան առնելով։

603. Ապացոյց կամքին ազատութեանը, բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան զգացումներէն։

Այս նիւթիս վրայ մեր բարոյական բնութենէն մակածելի ձեռնարկութիւնը յառաջ կը բերենք նախ եւ առաջ այս ծանօթութիւնը տալով, որ բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան զգացումներէն կ'իմացուի եւ կ'ապացուցուի որ մարդուս կամքը ազատ է։ Մենք այնպէս ստեղծուած ենք որ երբոր կը տեսնենք մէկը որ առաքինական գործ մը կը կատարէ, բոլորովին մարդասիրութեամբ՝ անկեղծութեամբ եւ արդարասիրութեամբ վարուելով, իսկոյն հաւանողութեան զգացում մը ներսիդինիս կ'իմանանք։ Ընդհակառակն՝ եթէ ասոր ներհակ ընթացքի մէջ մէկը տեսնենք, որ յայտ յանդիմանն առախօսութեամբ՝ ապերախտութեամբ եւ անիրաւութեամբ կը վարուի, անոր վրայ ալ իսկոյն անհաւանութեան չարժութիւն մը կ'իմանանք։ Իսկ եթէ յանկարծուստ ծանուցուի մեզի որ այն գործը գործող անձը, որուն վրայ, ըստ պարագային գործոյն, հաւանութիւն կամ անհաւանութիւն կ'իմանայինք եւ զոր կը գովէինք կամ կը դատապարտէինք, զուրկ է գլխովին կամաց ազատութենէ, անուրանալի բան է որ այդ խղացած բոլոր զգացողութիւններնիս իսկոյն պիտի անհետանային։ Որչափ որ սուկ բնական ձիրքի մը համար, ինչպէս բարեհոտիլ կազմուածքի՝ կամ քաղցրահնչիւն ձայնի՝ կամ գեղանի կերպարանքի մը համար երբէք պիտի չմտաբերէինք մէկը բարոյական հաւանութեան արժանաւոր հռչակել, անկէ ոչինչ նուազ անհնար կ'ըլլար մեզի մոքերնիս անցընել բարոյական հաւանութեան արժանաւոր դատելու մէկ գործ մը, որչափ որ ալ օգտակար գործ եղած ըլլար, որուն համար դիտցած ըլլայինք թէ առանց կամքի ազատութեան գործուած է։ Ամենէն պատշաճը, բան մը պիտի չմտածէինք այդպիսի գործի մը վրայ։ Այսպիսի պարագաներու մէջ բարոյական հաւանութիւն ցուցընելը, նոյն իսկ մեր բնութեանը կազմակերպութենէն, անհնարին գործ մը պիտի ըլլար։ Վասն որոյ ազատութեան գոյութիւնը, յայտ մասին, այսինքն է՝ որչափ որ այս բարոյական զգացումներն նկատելի որ են, մեր բարոյական բնութեանը էականապէս եւ հիմնապէս պէտք են։

604. Ապացոյց ազատութեան, ի զգացմանց խղճի խայթից :

Ուրիշ կարգ մըն ալ մտաւոր հանգամանք կայ, որ մարդուս բարոյական բնութեանը կազմուածքին մէկ մասն է, որ անոր ալ կը պատկանին վերոյիշեալ ծանօթութիւնները. ասոնք են խղճի խայթի զգացումներն : Այս խիթալի զգացումներն բոլորովին որոշ են հաւանութեան եւ անհաւանութեան զգացումներէն : Մենք կարող ենք բարոյապէս հաւանելու կամ չհաւանելու երբոր սուկ ուրիշներուն գործոցը վրայ է մտածմունքնիս. իսկ ուրիշին ըրածին համար բնաւ ամենեւին խղճի խայթումն չենք զգար, եւ անհնարին է որ զգանք : Խղճմտանաց յանդիմանութեան զգացումներն միայն մեր անձանցը վերաբերութիւն ունին եւ ոչ ուրիշին : Մենք այդ զգացումները կ'ունենանք, երբոր բուն իսկ մեր գործած գործերն, եւ չէ թէ ուրիշներունը, բարոյական անհաւանութեան ենթակայ ըլլան : Ասոնք ցաւալի զգացումներ են, բայց պատճառած ցաւերնին մասնաւոր տեսակաւորութիւն մը ունի, որ բոլորովին կը տարբերի լուկ տրտմութեան կամ վշտակրութեան զգացումներէ. եւ ասոր համար է որ ասոնք առանձինն սեպհական տեսակաւորութիւն մը ունեցող եւ իրենց բնութեամբը բոլոր ուրիշ մտաւոր հանգամանքներէ տարբեր համարելի են : Մտաց այս հանգամանքներուն կամ այս զգացումներուն գոյութենէն կ'իմացուի, որ զանոնք իր ներսիդին կրող անձը անշուշտ կանաց ազատութեան համոզումն ունի իր մտքին մէջ :

Հարկաւոր չ'երեւնար բնաւ այս բանիս հաստատութեանը համար իրազութիւններ եւ փաստեր յառաջ բերել : Թէ որ մէկ մարդ մը իր ըրածին համար ներքին յանդիմանութիւն մը կամ խղճի խայթ մը կը զգայ, այդ զգացումը ստուգապէս այս հիման վրայ պիտի ըլլայ թէ ինքը ազատութիւն ունէր այնպէս չկամենալու եւ այնպէս չգործելու : Անտարակոյսելի իրազութիւն մըն է այս որ ամենուն առ հասարակ կատարելապէս հաւատացած եւ ընդունած դրութիւնն այս է : Անտարակոյս մեր կամքին որոշմունքներէն կախումն չունեցող բաներու համար ալ երկիւղներ եւ տրտմութիւններ, ցաւեր եւ վշտահարութիւններ կը զգանք. սակայն բոլոր այդ կերպ դէպքերուն մէջ անհնարին է որ խղճմտանք յանդիմանութիւն տեսնուի, որն որ՝ տրտմութեան խորհրդաւորութենէն ի զատ յանցանաց զգացում մ'ալ կը բովանդակէ իր մէջը, հանդերձ այսու անդրդուելի համոզմամբ, որ այն յանցանալից գործը կատարած ատենը կամեցաւ եւ գործեց ազատաբար եւ ոչ թէ բռնադատութեամբ : Սրդ ուրեմն, եթէ յանդիմանութիւն կամ խայթ խղճմտանաց ըսուած բանը կայ, որուն

ամէն մարդ միտքը շատ անգամ կ'ունենայ, ատիկայ հզօր ապացոյց մըն է ի հաստատութիւն կամքին ազատութեանը :

605. Առանց կամքի ազատութիւն ունենալու մարդիկ բնաւին չէին կրնար ծեւացընել բարւոյ եւ չարի վերացեալ գաղափարները :

Իրրեւ բարոյական էակ մարդուս բնութեանը մէջ տնկական եղող հանգամանաց մէկն ալ այս է որ, այնպէս կազմակերպեալ է նա, որ կարող է ինքնին ձեւացընել բարւոյ եւ չարի, կամ իրաւութեան եւ անիրաւութեան, կամ որ նոյն բանը կը նշանակէ՝ առաքինութեան եւ մոլութեան վերացեալ գաղափարները կամ ծանօթութիւնները : Այս ըմբռնումներն (որոնք խորհուրդներ են եւ ոչ թէ զգայական չարժութիւններ, իմացականին ստեղծումներն են, եւ ո'չ զգացողութեանց կիրառութիւնք կամ պտուղ կրթութիւնք) ճշմարտապէս մեծ եւ վեհ բաներ են. եւ թերեւս, մեր բարոյական բնութեանը որ եւ իցէ ուրիշ մասերուն հետ բաղդատմամբ առաւելագոյն ինն այս գաղափարներուն համար կրնայ ըսուիլ որ ասոնք բարոյական տրամաբանութեան խարիսխներն են եւ բարոյական ակնկալութեան եւ յոյսի հիմունքը : Ասոնք մարդուս հոգւոյն կը յայտնեն, իրրեւ երկնառաք լուսոյ հրաշափայլ շառաւիղք՝ անոր խորը թափանցելով, այն մեծ ճշմարտութիւնը կամ իրողութիւնը, թէ չարին ու բարիին մէջտեղը կայ մէկ իրական՝ յարակայ եւ անփոփոխելի որոշում մը, ի բաց խլէ եւ ջնջէ այս նախնական ըմբռնումները, եւ նոյնհետայն մարդուս մտաւորական բնութեան փառքը կը նսեմացընես եւ կը կործանես, եւ, որչափ որ մարդուս խելքը կրնայ հասնիլ, բոլոր ուրիշ մտաւորական գոյութեանց եւս ամենէն պայծառափայլ կերպարանքը կ'աղաւաղես :

Սակայն այս հիմնական գաղափարներն, որ բարոյական կամ կրօնական հանգամանքաւորութիւն ունեցող ամէն բանի խարիսխն են, ամենեւին անհնարին էր որ ձեւանային մեր մտքին մէջ առանց կամքին ազատութեանը կատարեալ համոզմամբ հաւատալու : Այս ծանօթութեանց առ միտս մեր թելադրելուն առիթներն անտարակոյս մեր կամ այլոց կամաւորապէս կատարած այնպիսի գործերն են, որոնց վրայ մեր ներսիդին բարոյական հաւանութիւն կամ անհաւանութիւն կը չարժի անդիմադրելի կերպով : Առանց այսպիսի առիթներ մեր առջեւ ներկայանալուն եւ առանց բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան այսպիսի հետեւորդ չարժութիւններ ի դէպ գալուն, անտարակուսելի ճշմարտութիւն մըն է որ, մարդիկ յաւիտեան անկարող կ'ըլլային ըմբռնում մը ձեւացընելու վերացականապէս բարւոյ եւ չարի կամ իրաւութեան եւ անիրաւութեան

վրայ, եւ հետեւապէս չէին կրնար երբէք տեսնել, ինչպէս որ հիմայ յատուկ կը տեսնեն Աստուծոյ լուսաւորեալ մատովը քաշուածի պէս, միշտ եւ անխոխոսապէս մի եւ նոյնը մնացող մէկ մեծ սահմանագիծ մը բարւոյ եւ չարին, սրբութեան եւ մեղքին մէջ տեղը կեցած։ Այլ սակայն, ինչպէս որ արդէն իսկ ըրուցած ենք, հաւանութեան եւ անհաւանութեան զգացումներուն մէջ միշտ բռնադակեալ է այս հակըցողութիւնը որ սոյն անձը, որուն որ գործքը հաւանութեան եւ անհաւանութեան ենթակայ եղած է, կամքի ազատութեան տէր է։ Ասոր ասանկ եղած ըլլալուն վրայ մինչեւ որ ամենահաստատ համոզում մը չըլլար, այդ երկու տեսակ շարժութեան զգացումներն բնաւ չէին կրնար ի գոյութիւն գալ. եւ հետեւապէս մարդկային մտայ անցքերուն մէջ ալ չէր կրնար երբէք ի դէպ գալ իրաց այն վճռակն որ հիմն է եւ խարիսխ է բարութեան եւ չարութեան, արդարութեան եւ անիրաւութեան, առաքինութեան եւ մոլութեան (որոնց ամէնը մի եւ նոյն բանին տարբեր տարբեր բացատրութիւններն են) վերացեալ ծանօթութիւններուն ծագմանը։ Վասնորոյ այսու տեսութեամբ նոր ապացոյց մ'ալ կ'ունենանք մեր ձեռքը ի հաստատութիւն այս ճշմարտութեանը, թէ կամքին ազատութիւնը դրականապէս եւ հարկաւորապէս բովանդակեալ է մարդուս բարոյական բնութեան տէր էակ մը եղած ըլլալուն իրողութեանը մէջ։

606. Ապացոյց բարոյական պատասխանատուութեան զգացումներէն։

Ըսած ենք ուրիշ տեղ թէ պարտաղդացութիւնք, որ որոշ կարգ մըն են մտաւոր հանդամանաց, եւ մարդուս բարոյական կազմակերպութեանը մէջ կարեւոր դիրք մը ունին, հարկաւորապէս անսահմանելի են, վասն զի տարրական են եւ պարզ։ Եւ սակայն տարակոյս չունինք որ իւրաքանչիւրոք քիչ շատ յաճախութեամբ փորձառու եղած է այս զգացմանց, եւ ինչ բան ըլլալը ամէն մարդ դիտէ։ Ահա այս կարդէն եղող զգացումներն ալ ապացոյց մըն են մեր քննած նիւթին, — ճշմարտութիւնը եւ առ հասարակ բոլոր մարդոց կարծիքն ալ այս է այս բանիս նկատմամբ, որ բնաւ երբէք մէկ մարդ մը ինքզինքը բարոյական պատասխանութեան տակ չի զգար այնինչ բանը ընելու, քանի որ ինքզինքը արդեամբ զուրկ կը ճանչնայ այն բանը ընելու կամ չընելու ազատութենէն։ Եւ ասիկայ հաստատապէս ճշմարիտ է, թէ՛ այդ ազատութենէ զրկումը արտաքին եւ մարմնական ներգործողութեան վերաբերի եւ թէ կամքին ներգործականութեանը։ Մէկ մարդ մը բարոյապէս պատասխանատու կը ճանչնայ ինքզինքը մէկ գործի մը կատարմանը համար, որուն գործադրութեանը վարեալ ըլլայ ինքը մարմնական բռնութեամբ մը։ Եւ կամ պատասխանատու կը համարի ինքզինքը այնինչ բանը չկատարելուն համար, որուն գործադրութենէն իրական մարմնաւոր արգելմամբ եւ բռնուած ըլլայ։ Եւ թէ որ իր միտքն ըլլայ ամէն ըսման (մտքին ու մարմինին մէկմէկէ ունեցած տարբերութեանը նեռածին չափ նման) բռնադատութեամբ կամ զսպողութեամբ վարուողը կամ արգիլուողը, կրնայ դարձեալ առաւելագոյն հնարաւորութիւն մը ըլլալ որ եւ իցէ կերպ պարտաղդացութիւն մը կամ որ եւ իցէ ատիճանաւ պատասխանատուութիւն մը իր ներսիդին իմանալուն։ Իսկ արդ՝ թէ որ պարտաղդացութեանց կայութիւնը անուրանալի իսկութիւն մըն է, եւ թէ որ այսպիսի զգացմանց գոյութիւնն ու ազատութեան անգոյութիւնը իրարու հետ չեն կրնար հաշտուիլ, եւ թէ որ այս ճշմարտութեանց երկուքն ալ ընդհանուր մարդկային ազգին գիտակցութեանը եւ ճանաչողութեանը վրայ հիմնեալ են, ուրեմն ասկէ ի հարկէ կը հետեւի որ մարդիկ իրօք եւ իսկապէս կը զգան եւ կը ճանչնան եւ անթերի ստուգութեամբ կատարելապէս գիտեն իրենց ազատութիւնը։

607. Ապացոյց յանցանաց եւ պատժոց վրայ մարդոց ունեցած տեսութիւններէն։

Դարձեալ՝ կամաց ազատութիւնը յստակ իմանալի է յանցանաց եւ պատժոց վրայ առ հասարակ մարդոց ունեցած եւ ընդունած տեսութիւններէն։ Մեր քննած նիւթին վրայ այս յառաջ բերելու տեսութիւններս հիմա վերը յիշածնուս հետ շատ մօտ կապակցութիւն ունի. եւ անցեալ հատուածին մէջ ինչ բացատրութիւններ որ եղան, էապէս նոյն բացատրութիւններն ասոր ալ կը պատկանին։

Եթէ մէկ մարդ մը մարմնական ստիպողութեամբ մը բռնադատուելով այնպիսի գործի մը կատարմանը գործադիր կամ միջոց գտնուի որ մեծ ջնաս եւ տառապանք պատճառած ըլլայ ուրիշներուն, այդպիսի գործ մը, ուրիշ պարագաներու տակ ինչ տեսութեամբ ալ որ նկատուի, այս պարագային տակ բնաւ իրրեւ յանցանք եւ պատժոյ արժան գործ մը չի համարուիր։ Ասիկայ անուրանալի բան մըն է, եւ մենք միշտ այս նկատումը կ'ունենանք երբոր գործողին միտքն ալ բռնադատութեան կամ ստիպողութեան տակ դրուած ըլլայ, ինչպէս որ մարմինը. միայն այսու տարբերութեամբ որ մարմնոյ վրայ գործադրուած ստիպողութիւնը դիւրաւ տեսուգելի բան մըն է, ուր մտքին վրայ գործադրուածը միայն քիչ կամ շատ հաւանականութեամբ կը տեսնուի։ Կամքի կարողութիւնը, ճիշդ իմացականութեան կարողութեանը նման, ձիրք մը կամ աւանդ մըն է, եւ որոշ ինչութիւն մը ունի. սահման հոգւոյն մէջ շատ կ'ըլլայ եւ սահմանց մէջ

քիչ. այլ ամէն դէպքի մէջ իր չափին ու սահմանն ունի, վասնորոյ, որ աւելն որ յետին աստիճան անհամեմատութիւն մը կը գտնուի շարժառիթին զօրութեանը եւ կամքին զօրութեանը միջեւեղը, (անանկ անհամեմատութիւն մը որով կամքը իր վրայ բռնացեալ շարժառիթին աւելեալ բոլորովին զօրութենէ զուրկ եղածի պէս ըլլայ,) յայնժամ, ինչպէս որ առ հասարակ հասկըցուած եւ ընդունուած է, այնպիսի պարագաներու մէջ, կամական կարողութիւնը քիչ կամ շատ ստիպման տակ եղած կ'ըլլայ, եւ թէ որ այսպիսի պարագաներու մէջ յանցանքով մը ամբաստանուելու ըլլայ մէկը, մենք այն գործուած յանցանքին աստիճան մը կ'որոշենք (այսինչ դէպքին մէջ աւելի մեծ յանցանք համարելով եւ այնինչ դէպքին մէջ աւելի փոքր,) ճիշդ գործադրեալ ստիպողութեան աստիճանին համեմատ, որչափ որ կարողանանք ստուգել կամ դատել ինչ կերպ ստիպումն ըլլալը։

« Այնպիսի դէպքեր կը պատահին », կըսէ Տօքթըր Րիտ, « որոնց մէջ մարդու մը կամական գործքերը եթէ բոլորովին իր կարողութենէն դուրս չըլլան ալ, շատ անգօր կերպով մը իր կարողութեանը տակ համարելի են, զինքը ստիպող շարժառիթին բռնութեանը եւ հուժկու զօրութեանը աղագաւ։ Դիւցազանց կամ մարտիրոսաց մեծանձնութիւնը ամէն մարդու վրայ եւ ամէն առթի մէջ ակնկալելի չէ։ Եթէ մէկ մարդ մը, որուն կառավարութիւնը գաղտնիք մը աւանդած է եւ որն որ դուրս հանելը մեծեղեռն մատնութեան քրէական յանցանք է, կաշառքի զօրութեամբ այդ մատնութիւնը ընէ, չենք ուննար անոր համար մեր սրտին մէջ դժուխեան, եւ եթէ ընդունած կաշառքը յետին աստիճան մեծ բան մ'ալ ըլլայ, անով իր յանցանքը աւելնալին չի թեթեւնար մեր աչքին առջին։ Իսկ եթէ, այլով ինչ աղագաւ, գաղտնիքը իր բերնէն առնուի տանջանքով կամ անմիջական մահուան երկիւղով, կը խղճանք զինքը առաւել քան թէ կը մեղադրենք, եւ իրրեւ մատնիչ զինքը դատապարտելը անողորմ եւ անարդար գործ մը կը թուի մեզի »։ Ասոնք պրուցելէն ետքը, յիշեալ մատենագիրը այս այլ եւ այլ տեսակ դատաստանաց պատճառը յառաջ կը բերէ. այն է՝ թէ քանի որ լուի արձաթասիրութիւնը չառներ մէկ մարդու մը ձեռքէն ինք իր վրայ իշխելու զօրութիւնը, այլ տանջանարանի չարչարանքը եւ ներկայ մահուան տագնապը այնպիսի բուռն չարժառիթներ են, որ անսովոր մտաւորական զօրութեան տէր չեղող մարդիկ ինքզինքնին կը կորնչցընեն այնպիսի վիճակներու մէջ, եւ ուստի իրենց ըրածը իրենց յանցանք կամ եղեռն չի համարուիր, եւ կամ ուրիշ պարագաներու տակ որչափ մեծ մեղք որ պիտի սեպուէր այնչափ չի համարուիր։

608. Այս նիւթիս վրայ մարդկային ազգին ընդհանրապէս ունեցած կարծիքը։

Այս գլխուս մէջ յառաջ բերուած ձեռնարկութիւնը, որչափ որ մինչեւ ցայս վայր խուզարկեցինք, ի մասնաւորս քննութեան առնեցաւ. եւ թերեւս այս տեսակ խուզարկութիւնը ուրիշ կերպերէն աւելի հաճոյական ըլլայ։ Սակայն կամաց ազատութեան նիւթին վրայ, մեր բարոյական բնութեանը հետ ունեցած կապակցութեամբը առնելով, երբոր իրրեւ մի -ը-ղ-ի-ն ալ մտածուելու ըլլայ, խօսելիք բաներ կան։ Մարդոց ընդհանրութիւնը անտարակոյս այս նիւթիս վրայ իր ամբողջութեամբը կը նայի, առանց ջանադիր ըլլալու անոր խորը թափանցելով անոր տարրները երեւան հանելու, եւ առանց անպատշաճ կերպով հասարակաց նախապաշարումներու ականջ դնելու կամ փիլիսոփայութեան բարձր վեհութենէն ի խոնարհ անկանելու, վստահաբար կը հաստատենք թէ այս մեր քննած նիւթը այնպիսի խնդիր մը կամ հետազօտութիւն մըն է, որուն համար կրնանք ամենայն պատշաճութեամբ խորհուրդ հարցընել մարդոց ընդհանրութեանը ունեցած հասարակ փորձառութեանը եւ ընդհանուր համոզմանը եւ գործածած բացատրութիւններուն, եւ այսպիսի դիմեցում մը ըրածնուս պէս, իսկ եւ իսկ կը տեսնենք որ այդ աղբիւրէն ընդունած վկայութիւններս միօրինակ եւ միակերպ է։

Բանի մը ճշմարտութիւններ կան, որոնք մարդուս կազմակերպութեանը մէջ այնչափ խորունկ հիմնարկեալ կամ տնկեալ են, որ ամենայն կարգի եւ ամենայն հանգամանաց տէր մարդիկ նոյն օրինակ նայն կարգի եւ ամենայն հանգամանաց տէր մարդիկ նոյն օրինակ կ'ընդունին զանոնք եւ ըստ այնոցիկ կը գործեն։ Անոնք խորարմատ անկեալ եւ անփոփոխապէս հաստատեալ են մարդուս հոգւոյն մէջ, եւ ոչ մէկ տրամաբանութիւն մը, որչափ որ ալ համոզական ըլլայ, կրնայ երբէք խախտել զանոնք իրենց դիրքէն։ Եւ եթէ չենք սխալած, կամաց ազատութեանը վարդապետութիւնը, մինչեւ անգամ իրրեւ մարդուս բարոյական բնութեանը նոյն իսկ գոյութեանը իրրեւ անհրաժեշտ պայման մտածելով, այս նախնական ճշմարտութիւններէն մէկն է։ Այնպէս կ'երեւնայ որ բոլոր մարդիկ, առանց ամենուն բացառութեան, իրրեւ ընդհանուր խելամտութեան մէկ ցուցանելիք եւ իրրեւ մեր բնութեանը նախնական մէկ սկզբունքը կը ճանչնան զայս, որ մարդիկ բարոյական պատասխանատուութիւն ունին եւ որ եւ իցէ կերպարանօք բարոյական պատասխանատուութեան մը հպատակներն են, միայն այնչափ որչափ որ ազատութեան տէր են, թէ՛ արտաքին ներգործութեան մասին եւ թէ ներքին կացողութեան մասին։ Անոնք այս դրութիւնը կ'ընդունին եւ կը ջատագովեն իրրեւ տարրական ճշմարտութիւն մը, եւ իրենց անձ-

նական գոյութեան եւ անձնական նոյնութեան համոզումներէն կամ հաւատքէն հրաժարելնին որչափ դժուարին որ է , այս ճանաչումն ալ բաժնուելնին ճիշդ նոյնչափ անհնարութեան տակ է : Անոնք արդարեւ մանրամասն քննողութեանց չեն դիմեր , այլ միահաղոյն իրեւ ամբողջական կը հաստատեն , թէ մարդս բարոյական էակ մըն է միայն այնչափ որչափ որ ազատ էակ է : Եւ ասանկ միօրինակ՝ ընդհանրական՝ որոշ վկայութիւն մը , որ՝ ինչպէս որ կը տեսնուի՝ յայտնապէս նոյն ինքն բնութեան կնիքն ու դրոշմը կը կրէ իր վրայ, պզտիկ բան մը չէ . խոստ մեծ կարեւորութիւն ունի անտարակոյս :

Այս գլխուս մէջ ի տես բերուած այս այլ եւ այլ դիտողութիւններէն (եւ եթէ ժամանակներս ներէր , նոյն վախճանին ծառայող ուրիշ բացատրութիւններ ալ կրնայինք դիւրութեամբ յառաջ բերել) լի ու լի հեղինակութիւն կ'առնունք այս ճշմարտութիւնը պնդելու , թէ կամաց ազատութիւնը ամենայն կատարելութեամբ եւ յատակութեամբ բովանդակեալ է եւ իմացեալ մարդուս բարոյական բնութեան տէր էակ մը ըլլալուն իրողութեանը մէջ , եւ թէ՝ եթէ այսպիսի բնութեան մը տէր է մարդ , անշուշտ ազատութեան ալ տէր է :

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԱՅԼ ԱՊԱՑՈՑՔ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄԱՑ

609. Ապացոյցք ազատութեան կամաց ի լեզուաց :

Կան նաեւս քանի մը ուրիշ կարեւոր դիտողութիւններ ալ, որոնք թէպէտեւ մէկմէկու հետ կապակցութիւն չունին , այլ ուրոյն ուրոյն վերաբերութիւն ունին մեր քննութեանը նիւթին . եւ որոց մէկն ալ ամենայն լեզուաց կազմակերպութիւնն է , որն որ յատակ եւ ըստ բաւականին զօրութիւն ունեցող ապացոյց մըն է կամքին ազատութեանը իրական գոյութեանը : — Արդէն իսկ առիթ ունեցած ենք ծանուցանելու որ ամէն լեզու , բառին մէկ կարեւոր իմաստով , հայելի մըն է մտաց . եւ թէ մտաց բերմունքներուն վրայով բաներ կրնայ սորվեցնել ոչ միայն լեզուաց ձեւէն եւ կազմութենէն ընդհանրապէս , այլ մինչեւ անգամ մասնաւոր բառերու իմաստէն : — Արդ՝ անուրանալի բան է որ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ բառը , եւ նոյն իմաստը տուող ուրիշ բառեր ամէն լեզուի մէջ կը գտնուին . եւ թէ ասոնք ոչ միայն յաղագս ազգաց եւ ազանց գործածուած են , այլ յաղագս անհատ անձանց . եւ ոչ միայն արտաքին գործոց վերաբերմամբ , այլ կամքին ներգործութիւններուն ալ : Իսկ եթէ մարդիկ իսկապէս եւ նոյն իսկ իրենց կազմակերպութեամբը զուրկ են կամաց ազատութենէն , անհնարին կը թուի իրաց այս վիճակին մեկնութիւն մը տալը : Այնպէս որ՝ եթէ մարդոց գործածած խօսքի ձեւերէն եւ բառերէն իրենց ունեցած համոզումն ու հաւատքը երբէք իմանալի է , ուրեմն բնականապէս եւ անդիմադրելի կերպով կը հետեւի որ առ հասարակ ամէն մարդ այս համոզումը ունի եւ այսպէս կը հաւատայ թէ կամաց ազատութեան տէր է : Եւ երբոր խոկալէս այսպիսի համոզում մը կամ հաւատք մը կը տեսնենք որ կայ , անոր ալ ուրիշ մեկնութիւն անհնարին է տալ բայց եթէ միայն այս , որ այդ հաւատքին ցուցուցած ազատութիւնը իրապէս եւ էապէս գոյութիւն ունի :

610. Ապացոյց՝ կամական ներգործութեանց երեւմնական առկախումէն :

Կամքին ազատութիւնը իրրեւ վկայութիւն եւ ապացոյց յառաջ բերուելու մէկ ուրիշ պարագայ մըն ալ այս է , որ նա երբեմնակի իր ներգործութիւններն առկախեալ կը թողու կամ կը յապաղեցնէ , երբոր խել մը եւ տեսակաւ իրարու հակառակ շարժառիթներ , ամէնքն ալ մէկմէկու հաւասար զօրութեան եւ ուժգնութեան տէր , կամքին շուրջը որպէս թէ պատած կ'ըլլան , եւ ամէն մէկը իրեն ձգել կը ճգնի կամքին ներգործութիւնը . Այս առկախումը կամ յապաղումը ինչպէս յառաջ գալը լուսաբանելու ժամանակ չվատնելով , հերիք կ'ըլլայ՝ մեր ներկայ դիտմանը համար՝ պարզապէս սահմանակ կ'երեւնայ , այն է՝ որ առեն առեն , երբոր խել մը շարժառիթներ կը շեղջակուտին կամքին բոլորտիքը յայլ եւ այլ կողմանց , եւ իրաքանչիւրն ու ամէնը մէկանց կամական ներգործութեան համար կ'աղաղակեն , կամքը այն միջոցներուն առկախեալ կը թողու իր ներգործութիւնը, չըներ եւ ոչ մէկ շարժառիթի մը պահանջածը . եւ ասիկայ անոր համար կ'ընէ , որպէս զի իր ի կոչ արկանելու ներգործութիւնը աւելի լիակատար խուզարկութեան մը վրայ հիմնեալ ըլլալու ժամանակ ըլլայ , եւ ահա այս կամական ներգործութեան առ

կախումը եւ յաղաղումը, որ այսպիսի դէպքերու մէջ յաճախակի կը պատահի, ինչ եւ իցէ պատճառաւ որ ըլլայ ալ, եւ ուրիշ ինչ ընթացք ալ որ կամքը բռնէ, բանը անաչառապէս դննելով, հարկ է անտարակոյս նկատել զայս իբրեւ իւր ազատութեանը մէկ հանգամանքը եւ ապացոյցը։

611. Ապացոյց ազատութեան կամաց՝ այն իշխողութիւնն է զոր ամէն մարդ ունի իր ներգործութեանցը շարժառիթներուն վրայ։

Ուրիշ պէս պէս դիտողութիւններ ալ կան որոնք քիչ շատ արժէք ունին իբրեւ ապացոյց ազատութեան կամաց։ — Արդէն տեսանք Գործոյս Երրորդ Բաժանման Երկրորդ Մասին մէջ, որ կամքը օրինաց ենթակայ է, եւ տեսանք նաեւս որ կամքը բնաւ չի գործեր եւ անձեռնհաս է գործելու բայց եթէ միայն նախընթաց չարժառիթներով։ Սակայն ասիկայ մէկ զարմանալի եւ մասնաւոր մոռադրութեան արժանի իրողութիւն մըն է կամքին ազատութեանը նկատմամբ, որ մենք ինքնին իշխանութիւն ունինք այս չարժառիթներուն վրայ, եւ ան ալ ոչ թէ չնչին իշխողութիւն մը, եթէ ընթերցողը միտքը պահած է Կամքի Բաժանման Առաջին Մասին մէջ ի լոյս բերուած ծանօթութիւնները՝ մտքին բոլոր մեծամեծ բաժանմանց իրարու հետ ունեցած կապակցութեանը նկատմամբ, մասնաւորաբար իմացականին ընդ կամքն եւ Զգացողութեանց ընդ նոյնն ունեցած յարաբերութեանը վրայ, մոռադրութեամբ պիտի հասկընայ եւ ընդունի այս յառաջ բերած ծանօթութիւններուս ճշմարտութիւնը։ Այն չարժառիթներն որ անմիջական հպատակութիւն ունին կամքին հետ, եւ խիստ մերձ կապակցութիւն ունին անոր ներգործութեանը հետ, զետեղեալ են, ոչ թէ Հաստղութեան մէջ, այլ Զգացողութեանց մէջ. ոչ թէ սոսկ Հաստղութեան իմացութիւններ են, այլ բաղձանքով եւ զգացողական խարհուրդներով բեղմնաւորեալ են։ Սակայն եւ այնպէս՝ տակաւին անտարակոյս սերտ կապակցութիւն մը ունին իմացականութեան նախընթաց ներգործութիւններուն հետ։ Անտարակոյս նախընթացաբար իմացեալ իր մը ըլլալուն է, որպէս զի անոր հետեւորդ չարժութիւն մը կամ բաղձանք մ'ալ ի դէպ գայ։ Բաներուն բնութենէն՝ անհնարին է որ բաղձանաց կամ պարտականութեան զգացում մը ունենանք, առանց իմացականութեան կամ հաստղութեան այնպիսի նախընթաց ներգործութեան մը, որ անով յայտնուած եւ ցուցուած ըլլայ մեզի բաղձանաց մասնաւոր առարկան եւ պարտազգացութեան ենթակայ եղող մասնաւոր առարկան։ Ուստի, որովհետեւ զգացողութիւնք կամքին վրայ կը ներգործեն, եւ հաստղութիւնը զգացողութեանց վրայ կը ներ-

գործէ, վասնորոյ մենք կարող ենք աստիճանաբար մը իշխել կամքին վրայ՝ լուսաւորելով հաստղութիւնն։ Եւ սակայն դեռ պիտի տեսնենք, այն իրերու ներգործողը ներկայացուցեալ ես եւ մեք անձնական դերանուններով նշանակել ուզած բաներնիս յաւէտ իմն կամքն է քան թէ ուրիշ բան։ Եւ ուստի՝ մեր կամքն է այն, որ այս վերոյիշեալ գործողութեան ընթացքով ինք իր վրայ տեսակ մը իշխողութիւն կը բանեցնէ։ Ըսել է որ կամական կարողութիւնը, իմացականութիւնը իբրեւ իրեն գործիք բանեցընելով, կրնայ սեղմել կամ ծաւալել իր շուրջը պատող չարժառիթից պարփակը, եւ այս ճամբով, կանխակալ ներգործութեամբ, կանոնաւորել իր հետաւոր ներգործութեանը կամ վերջապէս ընելիքին հնարաւորութիւններն ու հաւանականութիւնները, եթէ չկրնայ ալ բացարձակ ստուգութեամբ գիտնալ որոշակի թէ ինչ պիտի ըլլայ իր ներգործութիւնը այդ չանացողութիւնը ընելէն ետեւ։ Եւ ահա այսու տեսութեամբ մեր առջեւը կը պարզուի անձնիշխանութեան օրինակ մը, յայտնապէս գործադրեալ ընդ իշխողութեամբ եւ ի սահմանս օրինաց, որն որ ոչ միայն ազատութիւն է էապէս եւ իսկապէս, այլ ազատութեան ալ ամենադեղեցիկ եւ ամենակատարեալ տեսակն է։

612. Ազատութիւն կամաց ապացուցեալ ի չանացողութեանց մարդկան այլոց գործոցը վրայ ազդեցութիւն բանեցընելու։

Կամաց ազատութեանը մէկ վկայութիւնն ու ապացոյցն ալ՝ մեր ընկերները այս կամ այն բանը ընելու համոզել ուզած ատեններնիս մեր բռնած ընթացքն է։ Երբոր կը խնդրենք կամ կը պահանջենք անոնցմէ այսինչ բանը ընելու, արդարեւ այն ենթադրութեամբ կը վարուինք, որ անոնք ե՛ւ կարողութիւն ե՛ւ ազատութիւն ունին այն բանը ընելու։ Արդարեւ յայտնապէս ընդունայն աշխատութիւն պիտի ըլլար չանադիր ըլլալ համոզանօք եւ փաստաբանութեամբ շարժելու զանոնք այս կամ այն կողմը, թէ որ անոնք անթեքելի անընկճելի ճակատագրի մը ենթականերն եղած ըլլային, բոլորովին զուրկ՝ ճիւ

613. Այլ ապացոյց ի դիտողութենէ վարուց մարդկան :

Ի հաստատութիւն կամաց Ազատութեան վարդապետութեանը տեսած ապացոյցներնուս կարգին մէջ վստահարար կրնանք թուարկել մեր ունեցած դիտողութիւնը մարդոց մէջ հանապազօր ի դէպ եկող տեսարաններուն վրայ , քանի որ կը տեսնենք զանոնք զրաւած կենաց հետաքրքրութիւններուն եւ պարտականութիւններուն : Մարդոց վարուցը վրայ մինչեւ անգամ հարեւանցի դիտողութիւն մը ընելն հերիք կ'ըլլայ կատարելապէս չատագովելու այս հաստատութիւնը , եթէ մարդիկ առ հասարակ այնպէս կը վարուին , որպէս թէ քալէ դիտեն եւ կը զգան որ ազատ էակներ են : Սակայն այս զրուցած առնելիս պէտք է որ խօսքերնիս իր բնական իմաստովը հասկըցուի : Մեր խօսքը առ հասարակ մարդոց ընդհանրութեանը վրայ է , ինչպէս որ կը տեսնենք զանոնք զբաղեալ սովորական պարտականութեամբք կենցաղոյս , եւ ընդ ազդեցութեամբք սովորական չարժառիթից . եւ ոչ թէ անոնց վրայ , որոնց արտաքին ներգործականութեան ազատութիւնը սանձահարեալ է բանտերով եւ չղթաներով . եւ ոչ իսկ անոնց վրայ , որոնց ներքին ազատութիւնը խանգարած եւ անկարգ հաճոյից հետամտութիւններու առջեւ յաղթահարուած եւ ինքզինքը թող տուած է , որով մարդուս միտքը քիչ շատ խելագարութեան սահմաններուն մօտեցած կ'ըլլայ անդիմադրելի բերմունքով մը : Այս ըսած սահմաններուն ներսիս խմանալով ազատութիւնը , թեեւ եւ ինչ գննութեամբ յայտնապէս կը տեսնենք , որ մարդիկ հանապազ գործելու եւեւէ են . որ իրենց ներգործութեանցը սկզբնապատճառներն բուն իսկ իրենց անձին մէջն են . եւ որ իրենց այն բոլոր անհամար տեսակ գործառնութեանցը մէջ ազատօրէն կը գործեն : Մէկը պատուոյ հետամուտ եղած է , միւսը հաճոյից , եւ միւս մը ընչից . մէկը չահախնդրական չարժառիթներով կը գործէ , եւ ուրիշ մը պարտականութեան զգացումներէ չարժեալ . մէկը միայնակ իր անձնական բարելաւութեանը կը նայի եւ միւս մը ընդհանուր մարդկութեան . այլ ասոնց իւրաքանչիւրին եւ ամենուն մէջ , եւ բոլոր ուրիշ դէպքերու մէջ ալ ամենեւին բըռնադատութեան յայտարարութիւն մը կամ վկայութիւն մը չի տեսնուիր : Եւ առաւել եւս կը զգանք այս հաստատութեանը զօրութիւնը , երբոր կը նկատենք նաեւս որ մարդիկ յաճախակի փոխոխութիւններ կը գործեն իրենց այն հետամտութիւններուն մէջ , որոնց որ ի սկզբան անդ մտադիր եղած էին . մէկ տեղէ մը կ'ելլեն ուրիշ տեղ կ'երթան բնակելու , մէկ երկրէ մը ուրիշ երկիր կը գաղթեն , կենաց մէկ չրջանէն կ'ելլեն ուրիշի մը մէջ կը մտնեն , եւ

իրենց զգացումներն ու կենցաղավարութիւնը այնպիսի վիճակներու կամ կացութիւններու կը յարմարաւորեն , որոնց առաջուց բնաւ փորձառու չէին եղած : Այլ ամենայն ուրեք եւ յամենայն ժամ կեանք , գործունէութիւն , չարժումն եւ ներգործութիւն կը տեսնուի . նորանոր ձեռնարկութիւններ , որ երբէք չէին երեւցած . նորանոր ոճերով վաղեմի գործառնութիւններն կերպարանափոխ ընել . մէկուն չարժառիթներն ու վարմունքը միւսիններուն ընդդէմ դալով , եւ չարունակ փոխոխելով՝ նորանոր հարկերու եւ պէտքերու հանապատասխանելու համար , եւ միթէ բոլոր այս բաներն ճառկատագրութեան կնիքն ունին իրենց վրայ : Պարտական չե՞նք ընդունիլ այս իրողութիւնները իրրեւ որոշիչ ցոյցք ազատութեան , մինչեւ անգամ եթէ ճշմարիտ ալ ըլլայ՝ որ կարող չենք սահմանել թէ ի՞նչ է ազատութիւնը : Կրնա՞նք մինչեւ անգամ ըմբռնել մտօք այնպիսի ազատութիւն մը , որ ասկէ աւելի ընդարձակագոյն ասպարէզ մը ընծայէ ներգործականութեան , եւ կամ ներգործութեանց աւելի ճոխ զանազանութեան մը դուռ բանայ :

614. Ապացուցեալ նաեւս Սուրբ գրոց մէջ այս նիւթիս նկատմամբ յայտնուած տեսութենէն :

Կամքին ազատութեանը գոյութիւնը բացատրող եւ ապացուցանող պարագայից այս թուարկութիւնը կը վերջացնենք մէկ այս իրողութիւնն ալ յիշելով , որուն լուրջ նկատողութեան արժանաւորութիւնը ոչ ոք կրնայ ուրանալ , որ Աստուածաչունչ Մատեաններն բացայայտ կերպով մարդս այսպիսի ազատութեան տէր կը ճանչնան : եթէ Մատեաններն յամենայն ուրեք կը հաստատեն Աստուծոյ ամենագիտութիւնը եւ վերատեսչութիւնը , եւ Անոր խնամակալութիւնը այնպէս կը հռչակեն որպէս թէ մինչեւ ամենափոքր բաներու եւ դէպքերու կը տարածի , թէ նիւթական ըլլան եւ թէ աննիւթական , ինչպէս որ անհամար առիթներով քաջայայտ կ'երեւնայ եւ առ հասարակ ամենայն մարդիկ այնպէս կ'ընդունին . այլ սակայն հարկ է խոստովանիլ՝ նոյն առենը՝ որ ասկէ ոչինչ նուազ պարզութեամբ կը հռչակեն նաեւս , թէ՛ յայտնապէս եւ թէ զօրութեամբ իմանալի կերպով , թէ մարդս տէր է կարողութեան՝ ազատութեան եւ պատասխանատուութեան , Բոլոր այն պատուէրներն որոնք կը պահանջեն մարդոցմէ իրենց չարիքները եւ գնացքը նկատելու , յայտնապէս կը ցուցընեն թէ չկայ ամենեւին արգելք մը պահանջեալ նկատողութիւնը գործադրելնուն , եւ թէ ազատութիւն ունին ըստ պահանջելոյն ընելու կամ չընելու . Բոլոր այն խօսքերն որոնք կը յորդորեն զմարդիկ ապաշխարելու իրենց գործքերէն , կը ցուցընեն թէ անոնք

ազատութեան տէր են, եւ թէ չկայ այնպիսի խոչընդոտ մը իրենց ապաշխարելու ճամբուն մէջ, որ ազատութեան ներկայական ըլլայ։ Բոլոր այն պատուէրներն որոնք հարկ կը դնեն մարդոց վրայ այլ եւ այլ բարոյական եւ կրօնական պարտքեր, այն ենթադրութեան վրայ կ'երթան որ հնազանդութիւնն ու անհնազանդութիւնը նոյն օրինակ իրենց ձեռքն է եւ իրենց ընտրութեանը յանձնուած է։ «Դարձէք, դարձէք ձեր ճամբաներէն. վասն զի ինչո՞ւ համար մեռնիք, ով Իսրայէլի տունը», այս է ահա այն գեղեցիկ եւ սրտաչարժ լեզուն որ կը գործածէ Աստուած իր հին ուխտի ժողովուրդին եւ բոլոր իր անապաշաւ որդւոցը յամենայն աղգաց եւ ժողովրդոց։

Աստուածաբանք, թերեւս մեր նախածնողաց անկումէն յառաջ եկած աղէտալի արդիւնքները մէջ բերելով, հաստատմացընեն զմեզ որ աստուածպաշտական կենցաղի մը բարձրագոյն եւ կարեւորագոյն պարտականութեանց կատարմանը մէջ մարդոց վայելած ազատութիւնը այն Աստուծոյ մասնաւոր մէկ պարգեւն ու չնորհքն է, որ այն պարտականութեանց կատարումը անոնցմէ կը պահանջէ։ Բայց այս աստուածաբանական տեսութեանը հետ իմիասին այս եւս պէտք է յիշել որ այս տեղ խնդիրը այն չէ թէ ո՛ւսկից կ'ընդունին մարդիկ իրենց ազատութիւնը, այլ թէ ունի՛ն ազատութիւն թէ ո՛չ։

615. Ազատութեան վարդապետութեանը գործնական կարեւորութիւնը։

Եթէ յաղագս ազատութեան յառաջ բերուած ձեռնարկութիւնը այնքան բացայայտութեամբ եւ ուժով եւ այնքան երկարօրէն չհատուցանեցինք որքան որ հնար էր ընել, այդ պակասութիւնը այնչափ վրդի՛ռ չ'ըլլար մեզի երբոր կը մտածենք որ ամէն տեղ եւ ամէն դարու մէջ, ընդ խնդրով եղող այս վարդապետութիւնը, շատ սակաւաթիւ բացառութեամբ, կատարելապէս եւ ընդհանրապէս ընդունելի եղած է։ Եւ սակայն ժամանակ ժամանակ եղան այնպիսի անձինք ունինք, որոնք հակառակը հաստատեցին եւ պնդեցին, եւ կորովութեամբ ջանադիր եղան իրենց կարծիքները հանրացընելու։ Վասնորոյ կարաց ազատութեան նիւթոյն վրայ ի տես բերած այս մեր ծանօթութիւններն վերջաբանած առնելնիս պատշաճ առիթ մը կը համարինք քանի մը խօսք ալ անոր գործնական կարեւորութեանը վրայ խօսելու։ Եթէ մենք զուրկ ենք ազատութենէ, արդարեւ չենք կրնար մեր վրայ բարոյական պատասխանատուութիւն մը դնել։ Եւ ինչ ընթացք որ ալ բռնենք այս կենցաղոյս մէջ, մինչեւ անգամ թէ որ բոլորովին մեղսալից եւ վնասակար ալ ըլլայ, տակաւին այնպէս պիտի դգանք որ տիրապէս մեղադրանաց արժանի չենք։ Վասնորոյ մարդուս յազատութենէ զուրկ ըլլալուն գաղափարը ընդունելնէս առաջ, (եթէ յիրաւի հնարաւոր ըլլայ ընդունիլ, սոյն նիւթոյս վրայ ըսուածներն ըստ արժանոյն մտածելէն յետոյ,) նախ պէտք է որ խնամով եւ լրջմտութեամբ ի միտ առնունք անկէ յառաջ գալու հետեւանքները։

Այս ըսածներնիս անհիմն եւ չափազանցեալ երեւիլներու վրայ հիմնեալ չըլլալը ցուցընելու դիտմամբ, եւ այս նիւթիս վրայ մոլար եւ թիւր գաղափարներ ունենալն ինչ ինքնաբար եւ վտանգաւոր հետեւանքներու տանիլը լաւագոյն եւս յայտնութեամբ բացայայտելու համար, պատշաճ կը համարինք հոս քաղուած մը մէջ բերել հռչակաւոր Տիսըրոյէն։ «Մանրակրկիտ քննութեան առ», կըսէ Տիսըրօ, «եւ պիտի տեսնես որ ազատութիւն բառը նշանակութենէ զուրկ բառ մըն է. թէ ազատ էակ ըսած բանդ չկայ եւ չի կրնար ըլլալ. թէ մենք այնպիսի էակ մըն ենք միայն որ հարկադրեալ ենք համաձայնիլ իրաց ընդհանուր կարգին, մեր կենդանական դրութեանը, մեր դաստիարակութեանը, եւ դիպուածներուն պահանջմունքներուն։ Սա բաներն կը տիրեն մեր վրայ անյաղթելի կերպով։ Որչափ որ անհնար է մեզի մտածել թէ կշռորդին թաթերուն մէկը կրնայ չարժիլ առանց միւսին մէջ ծանրութիւն մը դրուելու, նոյնքան անհնարին է մեզի ըմբռնել մէկ էակ մը որ առանց չարժառիթի մէկ գործ մը գործէ։ Շարժառիթ ըսածնիս ալ միշտ մէկ արտաքին եւ օտարոտի բան մըն է, որ մեզի կը մերձենայ մեզմէ դուրս մեզմէ որոշ մէկ պատճառէ մը։ Եւ զմեզ խաբողը մեր գործքերուն այն տարապայման զանազանութիւնն է, որ՝ միանալով մեր այն ունայնութեանը հետ որ ի մանկութենէ անտի կը ստանանք եւ որով իրարու հետ կը չփոթենք կամաւորն ու ազատը, չարաչար կը խաբէ զմեզ։ Մենք այնքան յաճախ գովուած կամ պարսաւուած ենք ուրիշներէն, եւ այնքան յաճախ գոված եւ պարսաւած ենք ուրիշները, որ բազմաժամանակեայ հնացեալ նախապաշարումով մը բռնուած ենք եւ կը հաստատնք թէ անոնք եւ մենք ազատորէն կը կատարեն եւ կը գործենք։ Սակայն եթէ չկայ ազատութիւն, ուրեմն մենանք եւ կը գործենք։ Սակայն եթէ չկայ ազատութիւն ունենայ թէ գովութեան ու թէ պարսաւանաց. չկայ մոլութիւն եւ առաքինութիւն. չկայ մէկ բան մը որ վարձատրելի ըլլայ կամ պատուհասելի։ Ուրեմն ի՞նչ է այն որոշմունքը որ բարեգործութեան եւ չարագործութեան մէջ կայ։ Ըսեմ ինչ որոշմունք է։ Չարագործն ան է որ կը սպանանէն կամ կը պատուհասէն։ Բարեգործն ալ բախտաւոր մըն է, ոչ թէ կամ կը պատուհասեն։ Բարեգործն ալ բախտաւոր մըն է, ոչ թէ առաքինի։ Բայց, թէպէտեւ ոչ բարին գործողը ազատ է եւ ոչ չարը գործողը, սակայն եկու տես որ մարդս անանկ էակ մըն է, որ կերպ կերպ եղանակաւորութեանց տակ խօթուելու է. այս պատ-

ճառաւ է որ չարագործը գլխատուելու է : Ասկէց է այն գաստիարակութեան՝ հաճութեանց՝ վչտաց՝ չքեղութեան եւ աղքատութեան՝ եւայլն՝ բարի բարի արդիւնքները . ասկէց յառաջ կու գայ մէկ փիլիսոփայութիւն մը ամենայն խեղճութեամբ լի , հզօր կերպով առ բարին հարեալ , եւ ոչ իսկ առ չարն աւելի ցասուցեալ քան թէ սաստկաշունչ փոթորիկ մը որ մարդուս աչքերը փոշիով կը լեցընէ » :

Հարկ չենք տեսներ այսպիսի հառուածի մը վրայ խօսք խօսելու , որն որ հեղինակին պատիւ մը չի բերեր , եւ ինչ գլխու տէր ըլլան ալ ինտոր սրտի տէր ըլլան ալ բացորոշ կը յայտնէ . եւ ընտիր բարոյականի եւ ընկերութեան գոյութեանը որչափ ներհակ որ է , ողջամիտ փիլիսոփայութեան ալ նոյն քան հակառակ կու գայ , ևւր որ այսպիսի ընդհանրապէս սկզբունքներ տեղի գտած ըլլան , զարմանք չէ որ հոն իմացականութիւնը մթնցած ըլլայ . որ զգայողութիւններն գուլցած ըլլան . որ զարհուրելի կերպով մարդկային բնութեան դէմ եղեռնագործութիւններ բազմացած ըլլան . եւ որ մինչեւ անգամ ամբողջ տէրութիւններ տակն ի վերայ ըլլան եւ արդեամբ եւ արտասուօք ողողին :

Ուրեմն մեզի կ'իյնայ որ այն ուղիղ դիրքը բռնենք , որն որ թէ բանականութեան եւ թէ Սուրբ Գրոց բացայայտ ցուցուցածն է , մէկ կողմանէ խոնարհական կախումն Աստուծմէ , եւ միւս կողմանէ վսեմական պատասխանատուութիւն վասն գործոց մերոց : Անհնար է մեզի որ Աստուծոյ զօրութեանը՝ իմաստութեանը եւ խնամակալութեանը վրայ արժան եղածէն աւելի բարձր գաղափարներ ձեւացընենք . բան մը չկայ առաքինական վարուց այնքան նպաստաւոր քան թէ Անոր չարունական ներկայութեան եւ վերատեսչութեան ճանաչումը . եւ սակայն՝ նոյն առեներ՝ բնաւ մտքէ հանելու չենք այս ալ , որ ինքը յարմար տեսած է այնպիսի բարոյական բնութիւն մը հաղորդելու մեզի , որն որ թէ՛ զօրութեան եւ թէ պատուութեան տարերքը կը բովանդակէ իր մէջը . եւ այս մեզի շնորհեալ երկնատուր պարգեւը թէ տասը տաղանդ սեպենք՝ թէ հինգ եւ թէ միայն մէկ , ինքը զմեզ պատասխանատու կը սեպէ անոր կիրառութեանը համար պիտի պատուհասէ այն ծոյլ ծառան որ կը տանի զանիկայ գետնին տակը կը թաղէ . « Բանզի ան որ ունի , անոր պիտի տրուի , եւ պիտի աւելնայ . իսկ ան որ չունի , ունեցածն ալ իրմէն պիտի առնուի » :

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ ՕՐԻՆԱՑ ԵՒ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ

616. Առարկեալ թէ հաստատած տեսութիւններնիս իրարու ներհակ են :

Այժմ մեր հետազօտութեանցը մէջ այնչափ յառաջացած եւ այնպիսի տեղ մը հասած ենք , ուր մեր դէմը կ'ելլէ այս առարկութիւնը , կերպ կերպ զրոյցներով բացատրեալ՝ այլ ամէնն ալ մէկ իմաստ ունենալով , թէ յաւիտեան անհամաձայնութիւն մը եւ հակառակութիւն մը կայ այս երկու վարդապետութեանց , կամքին ազատութեանը եւ կամքին ընդ օրինաց հպատակութեանը մէջտեղը : Եթէ կամքը ազատ է , կ'ըսեն , չի կրնար օրէնքի տակ ըլլալ . եւ թէ որ օրէնքի ենթակայ է , չի կրնար ազատ ըլլալ : Եւ թէ՛ այսպէս եւ թէ՛ այնպէս , մէկ յաւիտեան անհակընդալի բան մը կայ իրաց այս վիճակին մէջ : — Այս գլխուս մէջ մեր հետազօտելիքն ալ այս առարկութիւնը պիտի ըլլայ . եւ ասոր վրայ քննութեան գրաւած առաջին պատեհ ժամ պիտի հանարինք քանի մը ուրիշ ծանօթութիւններ ալ մէջ բերելու , որոնք ըստ գործնական վերաբերութեան քիչ կարեւորութիւն չունին :

617. Պատասխանեալ , թէ իրաց այս վիճակը վկայութիւններէ կամ ապացոյցներէ հարկաւորապէս յառաջ եկած բան մըն է :

Այս հիմակուան յիշած առարկութիւններնիս , որ անտարակոյս ոմանց անաչառ քննողաց մտքին մէջ կայ , հետազօտութեան նիւթ ըրած առնենիս , նախ եւ առաջ այս կ'ուզենք որ աղէկ նկատուի , թէ այս երկու առաջարկութիւններուն ալ իրաքանչիւրը , այսինքն՝ թէ կամքը օրինաց ենթակայ է , եւ թէ կամքը ազատ է , իր յատուկ ապացուցութեանը վրայ կայացած է . Զայս իբր ընկալեալ կը ճանչնանք , թէ ասոնք այնպիսի նախադասութիւններ են , որ թէ՛ իմաստ մը ունին եւ թէ՛ ունեցած իմաստնին հաւկընդալի է . եւ թէ

իրրեւ այսպիսի նախադասութիւնք տրամաբանութեան ենթակայ կրնան ըլլալ եւ ներընդունակութիւն ունին թէ հաստատութեան եւ թէ հերքման : Ասոնց վրայ տրամաբանած ատեննիս զանոնք զատ զատ առանձնաբար հայեցողութեան նիւթ ըրինք : Ի հաստատութիւն իւրաքանչիւրին յառաջ բերուած ձեռնարկութիւններն իրարմէ բոլորովին որոշ բաներ են . եւ , նոյն ժամանակը , ապացուցանելի նիւթին բնութեանը այնքան պատշաճութիւն ունին , եւ իրենց ամբողջութեամբը նկատելով՝ զանիկայ այնքան ուժով կը հաստատեն , որ դժուարին բան է ըմբռնել , թէ ինչպէս մէկ բարեկարգ միտք մը՝ որ պատրաստ է ճշմարտութեան ընդունելութեանը՝ կրնայ ընդդիմանալ այն եղրակացութիւններուն , որոնց որ յիշեալ ձեռնարկութիւններն կը հասցընեն զմեզ : — Եւ այս հաստատութիւնը ըրած ատեննիս , պէտք չէ որ անանկ հասկցուի որ իբր թէ ըսած խօսքերնիս մէկ եղանակաւորութեամբ մը կամ իր բացայայտ նշանակութիւնը սեղմելով մը իմացուելու է . ոչ բնաւ . Մեր գրուցած խօսքը նոյն իսկ մարդուս մտքին կազմակերպութեանը վրայ հիմնեալ ծանօթութիւն մըն է . մանաւանդ պէտք որ հաւատք ըսածնիս անանկ բան մը չէ որ մեր իշխողութեանը տակն ըլլայ , այնպիսի մտքով մը՝ որ իբր թէ ուզած ատեննիս կը հաւատանք եւ չուզած ատեննիս չենք հաւատար : Մարդկային միտքը այնպէս կազմակերպեալ է , որ մենք կը հաւատանք , ոչ թէ սոսկ եւ ուղղակի կամեցողական ներդործութեան մը համեմատութեամբ , այլ հաւատքի կիրառութիւն ըրած վայրկեաններուս մէջ մեր մտքին առջեւը դրուած կամ ներկայացած վկայութեան կամ ապացոյցին որակութեանը եւ քանակութեանը չափովը :

Եւ իրաց այս տեսութիւնը ի մտի ունենալով , կատարեալ իրաւամբ կ'ըսենք որ , ի հաստատութիւն կամքին ընդ օրինօք հպատակութեանը նախադասութեանը յառաջ բերուած ապացուցութիւնը անանկ ապացուցութիւն մըն է , որ սովորական հաստատութեանց մէջ ամէն տարակոյս կը փարատէ խնդրոյն վրայէն , վասնորոյ այն նախադասութեան վրայ իրրեւ ապացուցեալ կը նայինք . ոչ միայն իբրեւ հաւանական , այլ իրրեւ ապոյժ : Անանկ բան մը չէ այս , որուն հաւատալն ու ընդունելը մեր հաճութեանը ձգուած ըլլայ . այլ , ընդհակառակն , մարդկային մտքին կազմակերպութիւնն այնպէս է՝ որ ուրիշ կերպ բան չենք կրնար ընել այլ միայն հաւատալ , — եւ այս գրուցածներնիս ո՛չ միայն մէկ նախադասութեան համար է , այլ երկուքին համար ալ հաւասարապէս կը պատշաճի . կամքին ազատութեանը նախադասութիւնն ալ այնչափ հզօր ապացուցու-

թիւն ունի՝ հաստատուելու կէտին կատարելապէս պատշաճող , որ ան ալ մեւսին չափ տարակուսանաց եւ երկբայութեան առիթներն դուրս ելած է , եւ անոր նման կատարեալ ստուգութեան դրոշմը կը կրէ իր վրայ : Երկուքն ալ կ'ընդունինք լիակատար եւ անյողդողդ համոզմամբ . եւ հաւատոյ բնութիւնն ու հիմնական սկզբունքներն այնպէս են , որ մենք անկարող ենք այսպիսի համոզումի մը խոյս տալու :

Արդ ուրեմն՝ թէ որ մեր ունեցած հաւատքին մէջ երկու բաներ կան , որոնք ի ներկայացումն իրարու անհամաձայն կամ միմեանց անհամապատասխան իրարու հակասական կ'երեւնան , (չենք ըսեր թէ երեւին որ իրարու հակասական են , այլ թէ այնպէս կ'երեւնան ,) ասոր ի՞նչ կըրնանք ըսել կամ ի՞նչ կրնանք ընել . երանի թէ այսպէս չըլլար . բայց քանի որ ասանկ է , փուճ տեղը ինքզինքնիս պէտք չէ որ յոգնեցընենք : Ուրիշ բաներու հետազօտութեան հետամուտ եղողներ ինչ վիճակի մէջ որ կ'ըլլան , մենք ալ նոյն վիճակին մէջն ենք այս բանին նկատմամբ : Մինչ բնագէտը եղելութեանց հետազօտութեանը հետամուտ եղած ատենը կը կայնի կը հարցընէ՝ , թէ արդեօք ի վաղուց ընդունուած ինչ վարդապետութիւններու համաձայն կամ հակառակ պիտի գայ իր հետազօտութեանն արդիւնքը , կամ ո՛ր դրութեան հաստատութիւն պիտի տայ եւ ո՛ր դրութիւնը պիտի կործանէ , ինչ նոր եւ անլուծանելի դժուարնքներ պիտի բովանդակէ իր մէջը , իր պարտքը այս չէ՝ , որ ըստ օրինի իրեն ներկայացեալ վկայութիւնը բանէ երթայ , ուր որ ալ տանի զինքը անիկայ . մինչեւ անգամ եթէ ըլլայ ալ որ չէ թէ յատակ լուսոյ ուխտիւ մը տանի վերջապէս , Աստանկ ալ այս մեր աշխարհն եղող խնդիրին նկատմամբ , հարկ է որ հաստատաբար եւ համարձակօրէն յառաջ երթանք ուր որ վկայութիւնը կամ ապացուցութիւնը տանի զմեզ . մինչեւ անգամ եթէ ըլլայ ալ որ զմեզ այնպիսի գաղտնիքի մը առաջնորդէ , որ այսպէս ըլլալուն տարակոյս չկայ , ուր որ մարդս կանկ կ'առնէ ու չկամ կ'ընկրկի , մէկ դիէն իր տկարութեամբն զարհուրեալ , եւ մէկալ դիէն Աստուծոյ իմաստութեանը մեծութենէն պակուցեալ :

618. Ուրացութիւն վերոյիշեալ հակասութեան :

Վասնորոյ առ ի պատասխան յիշեալ առարկութեան , նախ եւ առաջ այս կ'ըսենք՝ թէ կապուած ենք ապացուցութեան , ինչ դժուարութիւններ ալ որ դէմերնիս ելլեն արդիւնքներն իրարու հետ համաձայնեցընելու ջանացողութիւններնուս մէջ , եթէ յառաջ բերուած ատեննիս վաւերական եւ ընդունելի բան մը եղած

ըլլար , (ըսել կ՚ուզենք թէ՝ եթէ իրաւցընէ ներհակութեան եւ հակասութեան երեսէն մը , հաւանականութիւն մը ունեցած ըլլար) այս պատասխանը բաւական կ՚ըլլար :

Սակայն պէտք է որ այս ալ ըսենք , որ՝ թէ զօրաւոր ըլլայ թէ տկար՝ ամենեւին հաւանելի ապացոյց մը չկայ ի հաստատութիւն այն կայ ըսուած ներհակութեանը կամ հակասութեանը . Անտարակոյս երբեմն պատահած է՝ թէ՛ դիտմամբ եւ թէ սոսկ անհոգութենէ , որ մարդիկ այնպիսի բացատրութեան ձեւեր ընտրած եւ յօրինած են եւ խօսուածքի այնպիսի ոճեր կազմած են , որ իրերուն բնութեանը մէջ եւ իսկապէս հակասութիւն չեղած տեղը հակասութիւն մը երեւան բերած են : Եթէ ազատութիւնը օրէնքէ դերծ ըլլալ սահմանենք , անտառն անտարակոյս կամքին ընդ օրինաց հպատակութեան նախադասութիւնը ազատութեան չդոյութիւն կը նշանակէ : Այլ թէպէտեւ մարմնական ազատութիւն ըսուած բանը կրնայ սահմանուիլ , սակայն մտաւորական ազատութիւնը , ինչպէս որ արդէն առիթ ունեցած ենք ըսելու , սահմանի ընդունակութիւն չունի . այնպիսի բան մըն է , արդարեւ , որ փորձառութեամբ կ՚իմացուի եւ դիտակցութեամբ կը ճանչցուի , սակայն բնութեամբ պարզ եւ տարրական չարժութեանց եւ բաղձանաց նման , մտաւորական ճանաչողութեան ենթակայ եղող որ եւ իցէ ուրիշ բաներու նման որ ճշմարտապէս տարրական են , խօսքով չի սահմանուիր : Եւ թէ որ սահմանի գար ալ , վերը յիշուած ազատութեանը սահմանը բոլորովին անընդունելի բան մըն է . վասն զի օրէնքէ զերծ ըլլալն ամենեւին ազատութիւն չըլլալէն ի զատ , բոլորովին ընդունելի եւ հաւանելի փաստերով կրնայ ցուցուիլ , թէ ուր որ օրէնք չկայ , այն տեղը ազատութիւն ոչ կրնայ ըլլալ եւ ոչ իսկ հնարաւորութիւն մը կայ ըլլալուն : Այնպէս որ կատարեալ իրաւամբ եւ հեղինակութեամբ կըրնանք ըսել , թէեպէտեւ սոխակալ ենք հետազօտեալ խնդիրը այս մէկ քանի բառերով ձգելու , թէ այս բանիս մէջ հակասութիւն մը ըլլալուն ամենեւին ապացոյց չկայ :

619. Ընդունելութիւն անմեկնելութեան կամ գաղտնեաց :

Իսկ եթէ միայն այս ըսուի թէ այս հետազօտեալ երկու նախադասութեանց մէկմէկու հետ ունեցած յարաբերութեանը մէջ մէկ անմեկնելի կամ անհակընդալի բան մը , գաղտնիք մը կայ , սոխակ ճշմարիտ է եւ չ՚ուրացուիր : եւ սոսոր իրականապէս ատանկ ըլլալը դատանելուն մէջ ալ չենք կարծեր որ անարժան խոնարհամտութիւն մը , մէկ ամչնալու բան մը ըլլայ : Ասկէ սոսկ բան չկայ , որ շատ բաներ կան որոնց լման երկայնութեանը եւ լայնութեանը՝ խորութեանը եւ բարձրութեանը , մարդկային միտքը , գոյութեան այս ներկայ վիճակին մէջ , եւ իրաց այս ներկայ տեսակութեանը տակ , երբէք կարող եղած չէ կատարելապէս թափանցել : Եւ անտարակոյս ճշմարիտ խոստովանիլ մեր տգիտութիւնը բոլոր այն բաներուն մէջ ուր որ տգիտութիւնը անխուսափելի է , եւ ոչ թէ անհիմն կեղծիքներու դիմել կամ անպէտ դանգատանօք ժամանակ վատնել : Այսպիսի խրատ մը , արդարեւ կրնայ ըլլալ որ բոլորովին ընդունելի չըլլայ խիստակ մարդկանց եւ կամ անկատար կերպով մտակեալ մտքի տէր անձանց . սակայն մարդկային կարողութեանց չափին եւ որակութեանը նկատմամբ եւ առ այլ էակս մեր ունեցած յարաբերութեանցը վրայ ուղիղ տեսութեանց տէր եղողներու բոլորովին հաւանելի եւ ընդունելի է , « Մարդոց ամենէն լուսաւորեալներն» , կ՚ըսէ Բօսվէրդ Հօլ , « միշտ առաջիններն եղան խոնարհելու եւ դաւանելու իրենց չուրջը սփռեալ մթութեան մնացորդը . ճիշդ ինչպէս որ գիշեր ատեն որչափ որ հեռուն արարածի լոյս մը , այնչափ ընդարձակ աւելի կ՚երեւնայ չրջապատող լայնանիստ խաւարին կամարը : Այսու աղագաւ միշտ այսպէս տեսնուած է որ բնութեան խուզախնդրութեանցը ամենէն խորաքննին հետամուտներն ամենէն համեստ եւ խոնարհն եղած են » : Լօք փիլիսոփան եւս , բուն իսկ այս մեր քննած նիւթին վրայ դիտողութիւն ըրած ատենը , հետեւեալ զրոյցը կ՚ընէ , « Ես համարձակօրէն կը խոստովանիմ ձեզի իմ հասողութեանս տկարութիւնը . որ թեպէտեւ անտարակուսելի ճշմարտութիւն է այս որ Արարիչ Աստուծոյ մէջը ամենակարողութիւն եւ ամենագիտութիւն կայ , եւ թէպէտեւ բանի մը վրայ առաւել յստակագոյն իմացումն չեմ կարող ունենալու քան յաղագս այսր որ ես ազատ եմ , եւ սակայն չեմ կրնար հասկնալ (անտարակոյս չեմ կրնար մեկնաբանել եւ ըստ ամենայնի յստակօրէն բացատրել , ըսել կ՚ուզէ) թէ ինչպէս մարդուս մէջն եղող ազատութիւնը կը համաձայնի Աստուծոյ մէջն եղող ամենակարողութեանը եւ ամենագիտութեանը հետ , թէ եւ այնքան կատարեալ համոզումն ունիմ երկուքին վրայ ալ , որքան որ ամենահաստատ կերպով ընդունած ամենէն բացայայտ եւ յստակ իմանալի ճշմարտութեանս վրայ ունիմ , եւ այսու աղագաւ ես չատոնցուընէ մէկ դի թողուցի այդ խնդրոյն վրայ առաւելագոյն հետաքննութիւնները ընելէն , ամէնը մէկտեղ սա կարճ վերջաբանութեանը ամփոփելով , թէ՝ եթէ հնարաւոր է Աստուծոյ ստեղծագործութեանը ամփոփելով , թէ՝ եթէ հնարաւոր է Աստուծոյ ստեղծագործութեանը ամփոփելով , թէ՝ եթէ հնարաւոր է Աստուծոյ ստեղծագործ ել մէկ ազատ գործակատար մը կամ էակ մը , ուրեմն մարդս ալ ազատ է , թէպէտեւ չեմ հասկընար թէ ինչ կերպով» :

620. *Մարդկային մտքին սահմանաւոր կարողութեանցը վրայ:*

Այսու կապակցութեամբ, եւ իբրեւ հաստատութիւն այս դիտուն մէջ յառաջ բերուած տեսութեանց, պատշաճ կը համարինք քանի մը ընդհանուր դիտողութիւններ ընելու մարդկային մտաց սահմանաւոր կարողութեանցը վրայ: Ասիկայ քաջահաստատ սկզբունք մըն է որ մարդուս միտքը, թէպէտեւ կրնայ անսահմանապէս յառաջադիմութիւն ունենալ մէկ քանի բաներու մէջ, սակայն անանկ բաներ ալ կան որ անոնց մէջ ալ անանցանելի պատուարներու արգելման ենթակայացած է չուրջանակի: Քանի քանի առարկաներ կան գիտելեաց, թէ՛ նիւթական եւ թէ հոգեղէն բնութեանց պարփակին մէջ, որ բոլորովին ի դերեւ հանած են մարդոց հետազօտութիւնները: Այս սահմաններէն անդին, զորս Աստուած դրած է իբրեւ պատուարք առաջի կարողութեանց մերոց, է երկիր խաւարի եւ մթութեան, սահմանք խորհրդաւոր նշանագրութեանց, բնակարանք գաղտնեաց: Եւ այս բացատրութիւնները չէ թեթեւամտութեամբ մըն է որ կ'ընենք, այլ լոկ իրողութիւնը ինչպէս որ է անանկ բացայայտելու համար, եւ այն ալ խորին պատկառանօք, քանզի՝ եթէ այն մթին եւ խորհրդաւոր գաղտնալից տեղերը մարդուս միտքը չէ կրցած գրաւելու, սոսկ է որ ուրիշ եւ անհունապէս առաւել մեծագոյն միտք մը գրաւած եւ լեցուցած է զանոնք ամբողջովին, իրեն յատկացեալ ներգործութեան եւ հետազօտութեան սահմաններէն անդին գաղտնեաց վայրեր ըլլալը հարկաւորապէս ամէն արարչագործեալ մտքի կցորդական պարագայ մըն է. քանզի սոսկ արարչագործեալ լինելուն իրողութիւնը հարկաւորապէս սոորնութիւն ըսել է. եւ այն ալ ոչ միայն կարողութեան կողմանէ, այլ եւ իմացման: Մէկ մտքով մը՝ արդարեւ՝ պէտք է որ ընդունինք թէ մարդս մեծ էակ մըն է, եւ մեծ ու աքանչելի կարողութեանց տէր ամենապատուաւոր գոյութիւն մը: Արդարեւ այս այսպէս է, երբոր կը բաղդատենք զայն ստորին կարգի կենդանեաց հետ, որոնք զուրկ են ի բարոյական բնութենէ եւ յետ սակաւուց կորսուելու սահմանեալ կը թուին: Այլ պէտք չէ մոռնալ բնաւին, որ պարագաները փոխուելնուն պէս, բոլորովին ասոր հակադարձ տեսութիւն մը առջեւնիս կ'ելլէ. եւ երբոր Աստուծոյ հետ բաղդատութեան կը բերուի մարդս, կը տեսնուի որ կարողութեան կողմանէ որչափ տկար որէ, իմացականութեան կողմանէ ալ նոյն աստիճան կարողութեան տէր է: Ան որ ամենիմաստ Եհովային հետ ունեցած յարաբերութիւնը ըստ արժանւոյն կը ճանչնայ, չի յանդգնիր բաղդատութեան բերելու իր անձօր իմացականութիւնը անհուն Աստուածութեան հետ, իր

երեկուան խելքը, որ դեռ նոր կը սկսէր լուսով ու կենօք, գիտութեան յաւիտենական արեգակին հետ, որ մշտնջենապէս հրաձրոբոք կը վառի, իբրեւ անսպառելի լուսոյ հրաշափառ աղբիւր մը բովանդակ տիեզերքը լուսաւորելով: Թող ուրեմն այն ճշմարիտ իմաստութեան արդասիք եղող համեստութիւնը, որ ամէն բանի մէջ վայելչութիւն ունի, այս քննութեան ենթարկեալ նիւթոյն մէջ ալ արժանաւորապէս տեղի ունենայ, եթէ չենք կարող տեսնելու թէ ինչպէս կամքին ընդ օրինօք հպատակութիւնը անոր ազատութեանը հետ կը համաձայնի, քանի որ անհակառակելի ապացուցութեամբ ստիպեալ ենք հաւատալու թէ՛ ազատութեանը եւ թէ օրէնքին, մեր անկարողութեանը մեղադիր ըլլալու ենք յաւէտ քան թէ մեր առջեւն եղող ապացուցութեանը:

621. *Անմեկնելի բաներ ամէն տեղ կը գտնուին:*

Եթէ տիեզերաց մէջ այս ընդ խնդրով եղող նիւթէն ի զատ ուրիշ գաղտնիք մը չգտնուէր, թերեւս այնչափ օրինաւոր չհամարուէր գլուխ ծռել հանդարտօրէն զանիկայ բացայայտելու մեր անկարողութեանը առջեւը: Այլ մեր չորս դին լեցուն է գաղտնիքով. գաղտնիք յամենայն ուրեք կան. եւ ամէն տեղ մեր հետաքրքրութիւնը խափան ի դերեւ կը հանեն: Մենք ընդհանրապէս ասանկ չենք կարծեր բանը, վասն զի կրնայ ըլլալ որ անկարող ըլլանք մեր շուրջը պատող գաղտնիքներն մէկիկ մէկիկ ցուցընելու. սակայն այս բանը ընելու անկարող ըլլալնիս, բանին ըստ արժանոյն մտադրութիւն չտալնիս անկարող ըլլալնիս, բանին ըստ արժանոյն մտադրութիւն չտալնիս է: Արդարեւ մենք երբեմն մտադրութիւն կ'ընծայենք այնպիսի գաղտնիքներու որոնք մեզմէ հեռի են. բայց մեր մտիկը, քովիրենիս նիքներու որոնք մեզմէ հեռի են. բայց մեր մտիկը, քովիրենիս եղողներուն վրայ հազիւ երբէք կը նայինք: Պօղոս Առաքեալն աւետեղողներուն վրայ հազիւ երբէք կը նայինք: Պօղոս Առաքեալն աւետները Քրիստոնէութեան հակառակորդներն մասնաւոր ընդդիմութիւն կ'ընէին եւ կ'առարկէին ի մեռելոց յարութեան վարդապետութեանը դէմ, այնպիսի գաղտնածածուկ՝ անմեկնելի եւ աքանչելի վարդապետութիւն մը ըլլալուն համար, այլ չէին մտածեր, մինչեւ որ պետութիւն մը ըլլալուն համար, այլ չէին մտածեր, մինչեւ որ պետութիւն մը ըլլալուն համար, այլ չէին մտածեր, մինչեւ որ Աւաքեալը մտքերնին բերաւ այն իրողութիւնը, որ հոգին մէջ ցանուած սերմին ցօղունի կամ տունկի փոխակերպելին ալ անկէ նուազ նուազ սերմին ցօղունի կամ տունկի փոխակերպելին ալ անկէ նուազ աքանչելի մը կամ գաղտնիք մը չէր: Թերեւս իրաւունք ունենք մինչեւ այսչափին ընել համարձակելու, որ չկայ բան մը, որչափ նենք մինչեւ այսչափին ընել համարձակելու, որ չկայ բան մը, որչափ ընտանի բան ալ որ ըլլայ, որ մէկ կողմանէ մը կամ մէկ քանի մասընտանի բան ալ որ ըլլայ, որ մէկ կողմանէ մը կամ մէկ քանի մասմբք գաղտնիք չրովանդակէ իր մէջը:

Կրնա՞նք մեկնաբանել թէ ինչպէս կրնան հոգին ու մարմինը միաւորեալ գոյանալ եւ միասեղ ներգործել. կրնա՞նք հասկընալ թէ Աստուած, որ հոգի է, ինչպէս կը լեցընէ ամէն տեղ իր ներկայութեամբ

թեամբը : Կրնա՞նք վերահաստատ ըլլալ թէ՝ որ եւ իցէ պարագայի տակ՝ ինչպէս կրնայ միտքը , որ բոլորովին որոշ էութիւն մըն է , ներգործել նիւթոյ վրայ եւ զանիկայ չարժման մէջ դնել , ինչպէս կը կ'ըլլայ մեր սովորական կամեցողական ներգործութեանցը առեն : Կրնա՞նք բացատրել նոյն ինքն նիւթոյ ներգործութիւնները , մինչեւ անդամ խոտի ընձիւղի մը աճումը : Չէ՞ որ բնութեան ամենէն ընտանի երեւոյթներն , որոնք թէեւ կրնան դիւրութեամբ բացատրուիլ քանի մը բաներու մէջ , ուրիշ բաներու մէջ անյաղթելի դժուարութիւններ դէմերնիս կը հանեն , եւ ինչու՞ ուրեմն՝ կամքին ազատութեանը եւ կամքին ընդ օրինօք ենթակայութեանը երկու որոշ վարդապետութիւններուն եկած առեններս մասնաւորապէս բոլորովին անահնկալ եւ տարօրինակ դէպք մը սեպելու ենք այնպիսի բանի մը հանդիպիլը , որուն չկարենանք թափանցել վերահաստութեամբ եւ որ մեր հանճարին ըմբռնողութենէն բոլորովին վեր եղած ըլլայ :

629. Մարդոց մէկմէկու վրայ բանեցուցած ազդեցութենէն բացայայտեալ :

Հետազօտեալ դժուարութիւնը յառաջ բերելով իրենց առարկութիւնը պնդողներուն այս եւս կ'առաջարկենք , թէ մի եւ նոյն դժուարութիւնը , կամ թէ ըսենք , անոր չատ մօտ հանդիսութիւն ունեցող դժուարութիւն մը հանապազօր պատահելու վրայ է սովորական կեցուղոյս մէջ : Լսածնիս այն բացայայտ եւ անուրանալի իրողութիւնն է որ մէկ մարդ մը ուրիշի մը կամքին վրայ իշխելու կարող է , եւ իրականապէս կ'իշխէ ալ : Մէկ մարդ մը իր հարստութեամբը , կամ անձնական ազդեցութեամբը , կամ համոզիչ լեզուովը , եւ կամ իր գործեղ տրամաբանութեամբը կրնայ իր ընկերը իր դիտաւորութիւններուն ծառայեցընել : Ասիկա մասնաւորապէս բացայայտ կերպով կը տեսնուի հրապարակական ժողովքի մը առջեւ ելլող առենաբանի մը գրուցատրութեանը մէջ . որն որ երբեմն ոչ միայն ժողովքը կազմող անհատից վրայ կը տիրէ՝ նպատակներուն բերելով զանոնք , այլ անոնց նախընթացաբար ձեւացուցած տեսութիւններուն եւ դիտաւորութիւններուն հակառակ ալ իր կամքը կատարել կու տայ անոնց : Ահա՝ ասիկայ մէկ դէպք մըն է , ուր որ , ամէն մարդու հասկցածին նայելով , մէկ մարդու մը կամ խել մը մարդոց կամքը միւսի մը իշխողութեանը տակն ինկած է . եւ սակայն ամենուն հասկցածը եւ ամենուն զգացածը այս չէ , որ այն առջի յիշեալ անձին կամքը ազատ չէ : Ահա մէկ դէպք մը , ուր որ օրէնքն ու ազատութիւնը , բուն իսկ մեր ընդունելութեամբը , իրարու հետ միացեալ են . հպատակութիւնը եւ ազատութիւնը իրարու հետ կապակցեալ են : Եւ ինչու՞ համար՝ ուրեմն ըսելու ենք , թէ ան որ հնարաւոր է մարդոց մէջ անհնարին է Աստուծոյ համար :

623. Հակադարձ կարծիքին վրայ ալ նոյնչափ դժուարութիւն կայ :

Սակայն մէկ ուրիշ դիտողութիւն մը կայ որ արժանի է առարկութեան մտադրութեանը : —Յառաջ բերուած տեսութիւնները ստգտանելէն առաջ ալէկ կ'ըլլայ որ անդամ մը հակադարձ դրութեան արդիւնքներն աչքէ անցընենք : Թէ որ կամքին ներգործութիւնը յամենայն օրինաց ազդեցութենէ ազատ կացուցանենք , եւ դիպուած՝ կամ պատահար՝ կամ ճակատագիր ըսուած բանին անկանոն իշխողութեանը թողունք , ատով կամքին ազատութիւնը ապահոված չենք ըլլար : Միթէ կրնա՞յ այն միտքը ազատ ըլլալ որ մէկ վայրկենի մը մէջ չի կրնար գիտնալ եւ ոչ մինչեւ անդամ կարծեօք գտնել թէ մէջ չի կրնար գիտնալ եւ ոչ մինչեւ անդամ կարծեօք գտնել թէ ինչ պիտի ըլլայ իր դիրքը՝ իր ներգործութիւններն՝ կամ իր բախտը հետեւեալ վայրկենին մէջ : Անոր դիրքը շատ նման եղած կ'ըլլայ այն ժողովուրդին դիրքին որ անպատասխանատու միապետութեան մը իշխողութեանը ներքեւ են , որուն հետ բաղդատելով՝ որ եւ իցէ աստիճանաւ օրինաց հպատակութիւն ունեցող միապետութիւն մը՝ անկէ չատ աւելի ընդունելի է հարկաւ : Առանց օրէնքի մնացած կամքը հարկաւորապէս ամենէն ծանր դիտաւորութեան ենթակայ կ'ըլլայ : Մէկ վայրկենի մը մէջ կամեցողութիւնը մէկ կողմ կըրնայ վազել . հետեւեալ վայրկենին անոր բոլորովին հակառակ ուղղութեամբ կրնայ չարժիլ , առանց մէկ հաստատ արդիւնք մը յառաջ բերելու կարողութեան : Եւ բաներուն բնութենէն անհնարին կը թուի որ մարդս այսպիսի պարագաներու մէջ ազատութեան դիտակցութիւն ունենայ իր ներսիդին . (մոռնալու չէ որ ազատութեան նոյն իսկ դոյութիւնն ու բնութիւնն ալ դիտակցութեամբ միայն կը սորվուի) : Ասիկայ բոլորովին անըմբռնելի բան մըն է : Այնպէս որ այս խնդրոյն վրայ ինչ ձեռնարկութիւններ որ յառաջ բերուի ալ , միշտ ու յարաժամ ասիկայ անխախտ պիտի գտնենք մարդկային մտքին մէջ զետեղեալ , ինչպէս որ քաղաքական կառավարութեան մէջ եւս , թէ օրէնքն է խարիսխ ազատութեան :

624. Երկու տեսութիւններն ալ կատարելապէս ընդունելի են :

Ուստի այս երկու վարդապետութիւններուն , այն է՝ կամքին ազատութեանը եւ անոր ընդ օրինօք հպատակութեանը նկատմամբ մեզի ուրիշ բան չի մնար ընելիք , բայց միայն ամենայն զուարթութեամբ՝ մտադրութեամբ եւ կատարելապէս ընդունիլ երկուքն ալ , Եւ մեր ունեցած տեսութիւններովը , որոնց ծրագիրը անկատար կերպով մը ներկայացուցինք առաջի վերծանողաց , տոկալ ենք

անկարողութեան՝ կրնայ ընդունիլ իբրեւ ջատագովութիւն վասն զանցառութեան, իսկ վասն բոլորական անգործութեան, բնաւ ամենեւին։ Վասն այսորիկ ամէն մարդու վրայ պարտք դրուած պահանջումներ կան, զորոնք չի կրնար մերժել։ Այնպէս որ ամենաճշմարիտ եւ ամենաբարձր փիլիսոփայութիւնը Սուրբ Գրոց սա խօսքին մէջ կը գտնուի. « Ձեր անձին փրկութիւնը գործեցէք ահիւ եւ դողութեամբ։ Վասն Աստուած է որ ձեր մէջը կը ներգործէ կամենալը ու ընելը իր բարի հաճութեամբը »։ Ասիկայ բացատրութիւն մըն է այն մեծ ճշմարտութեան, եւ կրնանք յաւելուլ, այն մեծ ֆաքթէն, որով որ կարողութիւնը եւ կախումը ներդաշնակաւորապէս կապուած են իրարու հետ։ Եւ ինչպէս որ կրօնքի մէջ, ուրիշ բաներու մէջ ալ ճիշդ այսպէս է, որ երբոր մենք յօժարինք մեր անձին համար գործելու՝ ուղիղ զգացմանց դրդումով, Արարիչ Աստուած կը գթայ մեզի եւ մեր կողմանէ կը գործէ. որ երբոր մենք հաւատարմաբար կատարենք մեր պարտքը, Աստուած ալ նոյնչափ հաւատարմաբար մեզի օգնական կը գտնուի։ Ձկայ ամենեւին մէկ բարի ջանացողութիւն մը, լուսաւորեալ խղճմտանքի մը առաջնորդութեանը համաձայնօրէն գործադրեալ, որ ի յերկինս Աստուածային օրհնութեամբ չպսակուի։ Ի կողմանէ մարդոյ կարողութեան եւ ի կողմանէ Աստուծոյ լիակատար խնամակալութեան մէկմէկու հետ կապակցեալ ըլլալուն վարդապետութիւնը զԱստուած եւ զմարդ իրարու հետ համաձայնութեան կը բերէ. անիկայ զմարդիկ Աստուծոյ հետ կատարելապէս գործակից կ'ընէ, եւ սակայն այս երկու տեսակ պայմաններուն ներքեւ, առանց որոց ոչ Աստուած կրնայ թագաւոր ըլլալ, եւ ոչ մարդս բարոյական էակ մը՝ առ Աստուած պատասխանատու եւ Աստուծմէ կախեալ։

լրջմտութեամբ պնդելու այս ըրած առաջարկութիւննիս՝ իբրեւ մի միայն ուղիղ եւ դոհացուցիչ դրութիւն կամքին օրինաց ենթակայ ըլլալուն վարդապետութիւնը խիստ կարեւոր բան է, երբոր կը նկատենք զայն այն յարաբերութեանը հետ կապակցութեամբ, զոր մարդս ունի Գերագոյն էակին հետ։ Այսու տեսութեամբ մարդուս կամքը այն բարձրագոյն եւ փառաւորագոյն Հանճարին հպատակութեանը տակ դրուած կ'ըլլայ, որմէ որ կը բղխին այն օրէնքներն, որոնց որ կամքը համաբաստու է։ Այս վարդապետութիւնը ընդունելով է որ կը կարողանանք հասկընալ թէ ինտոր կրնայ ամենահաս եւ կատարեալ խնամակալութիւնը եւ վերատեսչութիւնը գործադրուիլ, ինքն իսկ Աստուած ամենաբարին ծանուցած է մեզի թէ կատարելապէս հմուտ է մարդոց բոլոր գործքերուն. թէ գիտէ ինքը անոնց նստիլն ու ելլելը. եւ հաճոյական ու մխիթարական խորհուրդ մըն այս, որ իր խնամքն ու անթերի խուզարկութիւնը կը տարածի մինչեւ անգամ նոյն իսկ մտաց։ Ո՛վ չի ցնծար գիտնալով որ հոգուով եւ մարմնով Աստուծոյ ձեռքը դրուած է։ Ո՛վ կրնայ մտածել որ իր ազատութեանը համար լաւագոյն պատասխանութիւն մը հնար էր ըլլալ, քան թէ Աստուածային ներկայութեան այս չարունական մտաւորութիւնը՝ որով որ չրջապատուած է։ Ո՛վ արժէք մը կրնայ դնել մինչեւ անգամ նոյն իսկ անկախութեան վրայ, երբոր ասիկայ ծախսս առնուի Բարձրելոյն ամենահանամ տեսչութեանը անչափելի կատարտովը։

625. Կամքին ազատութեանը վարդապետութիւնն ալ ընդ օրինօք հպատակութեանը վարդապետութեանը չափ կարեւորութիւն ունի։

Միւս կողմանէ՝ կամքին ազատ ըլլալուն վարդապետութիւնն ալ, ազատութիւն բառին ուղիղ եւ դիւրիմաց իմաստովը հասկընալով, նոյնչափ գործնական կարեւորութիւն ունի, որովհետեւ էականապէս հարկաւոր է մարդուս բարոյական բնաւորութեանը եւ պատասխանատուութեանը։ Մեծ ճշմարտութիւն մըն է այս, զոր հարկ է ընդունիլ կատարեալ եւ անդրդուելի վստահութեամբ, թէ Աստուած զմարդ ըստ պատկերի իւրում արարչագործած է. եւ թէ ասանկ ստեղծագործած առենը յարմար տեսած է զանիկայ ազատութեան եւ զօրութեան առօրոգելիքներովը կազմակերպելու, ինչպէս եւ այլ առօրոգելիքներով որոնք որ պէտք են բանական եւ բարոյապէս պատասխանատու էակի մը։ Իրեն ընծայեալ պարտականին կամ ահանին մէջ (թէ չատ ըլլայ տարածութիւնը թէ քիչ) ոչ միայն կարողութիւն ունի ինքնիրեն գործելու, այլ եւ պահանջուած ալ է իրմէն որ ինք իրեն համար գործէ։ Եւ ո՛չ մէկ պատճառանք մը

ԳԼՈՒԽ Է.

ԳԵՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՑ

626. *Առիթք մտաւորական գերութեան :*

Կը թուի թէ կարգն եկած է որ հոս քանի մը բացատրութիւններ ընենք ֆէբռ-ընի կամ ֆռայռ-ընի կամաց ըսուած բանին վրայ : Այս նիւթիս բացատրութիւնը, թէպէտեւ կամքին վրայ եղած ուրիշ դիտողութիւններէ եւ տեսութիւններէ անկախաբար եւ անոնցմէ անջատաբար ձեռք զարնուած առնը չատ դժուարին ձեռնարկութիւն մը եղած ըլլայ, սակայն ասկէ առաջ կամական կարողութեան ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆԸ վրայ յառաջ բերուած տեսութիւններէն չատ դիւրութեամբ, եւ՝ կրնանք յաւելուլ՝ գրեթէ հարկաւորապէս կը հետեւի : Նախընթաց գլուխներուն մէջ ի լոյս բերուած այլ եւ այլ դիտողութիւններէն տեսնուեցաւ որ թէ մոքին ամբողջութեանը մէջ ընդհանրապէս եւ թէ անոր որեւ իցէ մասին մէջ իրականապէս ազատութիւն եղած առնը այդ ազատութեան հմտութիւնը մի միայն մեր անձնական Գիտակցութեամբը կրնանք ստանալ, եւ այս ալ տեսնուեցաւ որ մարդուս մոքին ներգործութիւններուն ներդաշնակաւորութիւնն է այն պարագան կամ առիթը, որով որ մտաւորական ազատութիւնը իրականապէս գոյութիւն կ'առնու ամենաբարձր աստիճանաւ : Այլով բանիւ՝ ազատութիւնը կայ իրականապէս եւ ամենաբարձր աստիճանաւ, երբոր մտաւոր կարողութիւններն ամէնն ալ Արարչին իրենց համար յատկացուցած տեղն են ճշդութեամբ, եւ երբոր իրենց գործողութիւնները յառաջ կը տարուին առանց իրարու հակառակ ելլելու եւ մէկզմէ խանգարելու : Ասիկայ մտաւորական կարողութեանց այն դիրքն է, որն որ՝ նոյն իսկ մտական կազմուածքին բնութենէն՝ անբաժանելի յարակից եւ նախապէս հարկաւոր է բարձրագոյն աստիճանի ազատութեան . եւ այդ վիճակէն կամ դիրքէն ինչ եւ իցէ կերպ խոտորումն որ ըլլայ, ախտաւորելի կերպով ընդհատութիւն եւ նուազութիւն կը հետեւի

ներքին ազատութեան այն կատարելութեանը մէջ, զոր մարդս պիտի ունենար անշուշտ, թէ որ այդ յիշեալ խոտորումը չըլլար :

Իսկ թէ որ ազատութեան վրայ եղած այս տեսութիւնը ուղիղ է, յայնժամ բնականապէս պէտք է որ այնպէս կարծենք եւ հաւատանք որ ատոր ճիշդ հակառակը եթէ առնենք, մտաւորական գերութեան նախահարկաւոր պարագան կամ առիթը դասած կ'ըլլանք : Եւ իրական ճշմարտութիւնն ալ անտարակուսելի կերպով այս է : Այլով բանիւ, որ առեն որ մէկ ներքին չփոթութիւն մը եւ մարանչում մը կը պատահի, որ առեն որ մէկ կարողութիւն մը իր սահմաններէն անդին կ'անցնի, եւ միւս մը իր յատկական տեղէն դուրս կը մղուի, յայնժամ ազատութեան պակասութեան գիտակցութիւնը կ'ունենանք, չատ կամ քիչ, կամ որ նոյն է՝ գերութեան կամ ծառայութեան : Եւ այս ներքին գերութեան զգացումը մասնաւորապէս այն առենը կը պատահի, երբոր՝ մէկ անկարգ ախորժակի մը պատճառաւ եւ կամ մէկ յաղթող հակամիտութեան մը կամ կիրքի մը ազգաւ, այն նախագահող իշխանութիւնը՝ որ կամքին մէջ գետեղեալ է՝ կ'անկարանայ գործադրելու այն բանն որ յայտնապէս պարտական է գործադրել եւ զոր խղճմտանքը իրրեւ ուղիղ որոշած է եւ կը պահանջէ որ կատարուի :

627. *Գերութիւնը կամ ծառայութիւնը սահմանելու անկարողութիւն :*

Բայց գերութիւն կամ ծառայութիւն ինչ ըսել է : Ի՞նչ բանաւոր սահման կրնանք տալ ատոր : — Եթէ խնդիրը մարմնոյ գերութեան կամ ծառայութեան վրայ ըլլար, հաւանականաբար կըրնայինք բան մը ըսել կամ այնպիսի սահման մը տալ որ կատարելապէս եւ ճշդութեամբ պատասխաներ հարցումին : Այլ մենք արդէն իսկ որոշակի գրուցած ենք որ մարմնական գերութեան կամ ազատութեան ինչութիւնը մտաւորականին վրայ լոյս մը չ'արձակեր, կամ՝ առ առաւելն՝ տկար եւ աղօտ ճառագայթ մը միայն կրնայ արձակել անոր վրայ : Մտաւորական ազատութեան սահման տալու որչափ անկարող որ ենք, ծառայութեան ալ՝ երբոր մոքի համար գործածուի, ինչ նշանակելը սոսկ բանիւ բերանոյ սահմանելու ճիշդ նովին չափով անկարող ենք : Երկուքին մէջալ պարտաւորեալ ենք ամէն մէկը բուն իսկ իր ներքին փորձառութեանը դրկելու . այլ սակայն՝ նոյն առենը՝ լիովին համոզուած ըլլալով որ այս ուղարկութիւններս կատարելապէս ձեռք կը բերէ պահանջեալ վախճանը, եւ գերութեան ինչ բան ըլլալուն վրայ մարդուս մոքին մէջ բնաւ տարակոյս մը չի թողուր :

Ուստի ենթադրելով որ իւրաքանչիւրը ազատութիւնը որչափ որ

կը հասկընայ , նոյնչափ կատարելութեամբ գերութեան ալ ինչ նշանակելուն աեղեակ է , եւ թէ երկուքին մէջ ալ սխալանք կամ տարակուսութիւն չկայ , դարձեալ եւս կը կրկնենք թէ՝ որ առեն որ մարդուս մտքին մէջ ներդաշնակաւորութեան պակասութիւն ըլլայ , հոն միշտ քիչ կամ շատ գերութիւն կ'ըլլայ : Այս ներդաշնակաւորութեան պակասութիւնը , այս ներքին մարտնչումը եւ ընդդիմամարտութիւնը , մտաւոր կարողութեանց այս բռնաբարութիւնն ու ընդդիմակացութիւնը միշտ ի դէպ կու գայ , երբոր մէկ ախորժակ մը՝ հակամիտութիւն մը՝ կամ կիրք մը , ինչ տեսակ որ ըլլայ , իրեն յատկացեալ սահմաններէն դուրս կը զեղանի , եւ անչափապէս եւ անարժանապէս անկարգ ուժգնութեամբ կը զօրանայ : Եթէ ներուի մեզի սա բացատրութեամբ խօսիլ , կ'ըսենք թէ մտքին իւրաքանչիւր մասը բնազդմամբ գիտէ իր յատուկ տեղն ու դիրքը , եւ առանց մեծ ընդդիմութեան եւ դիմադրութեան՝ չի թողուր որ միւս մասերն իր սահմաններուն միջամուտ ըլլան կամ զինքը իր տեղէն արտաքսեն , Եթէ այդ դիմակալութիւնը անյաջող ելլէ , եւ թէ որ մէկ ներքին սկզբունք մը , առանց մտքին սկզբնական կազմակերպութիւնը նկատելու եւ առանց խղճմտանաց արդարացի խրատներուն ականջ դնելու , բռնաբար անարժան իշխողութիւն մը բանեցընէ միւս սկզբանց վրայ , յայնժամ դիտակից կ'ըլլանք այն բանին որ սիրապէս կ'անուանուի մտաւորական գերութիւն . կամ գոնէ գերութիւն այն մասնաւոր մասին կամ մտաւոր կարողութեանը , որն որ մասնաւորաբար ընաս կը կրէ այդ բռնաբարութենէն ,

628. Մտաւորական գերութեան ինչութիւնը բռնաբարեալ խոսմանց դէպքով բացատրեալ :

Կարելի է թէ առջի բերանը դժուար գայ ընթերցողին հոս յառաջ բերուած տեսութիւնը լաւ ի միտ առնելու , (նոյնը կրնանք ըսել թերեւս մեր հետագօտած ուրիշ այլ եւ այլ նիւթերուն նկատմամբ ալ ,) այդ մտաւորութիւնը գլխաւորապէս իր ներքին մտածութենէն կախեալ ըլլալուն առգաւ : Թէ իւրաքանչիւր ոք պէտք է իր ներսիդին նայիլ եւ հոն ի դէպ եկածները դիտել , այդ ճշմարիտ է : Եւ որովհետեւ աներկբայապէս բաղձալի է որ այդ ներքին խոհացողութիւնը հնարաւոր եղածին չափ շատ ի գործ դրուի , ջանադիր պիտի ըլլանք այդ ճգանց քիչ շատ օգնութիւն ընելու՝ քանի մը օրինակներ մէջ բերելով : — Օրինակ առնենք մէկ մարդ մը , որ ընդարձակ անուսոի մը մէջէ ճախորդութիւն ընելու միջոցին յանկարծակի աւազակաց խումբի մը կը հանդիպի : Աւազակք իսկոյն իրենց սովորական մահնակներն անոր վրայ կը չիտկեն , անմիջական մահ սպառնալով

անոր , եթէ այս ինչ չափ ստակ յատկացեալ տեղ մը այն ինչ օրը իր ձեռքը աւանդելու խօսք չտայ : Մարդը կը խոստանայ ըսածնին ընել , Հոս բացայայտ խնդիր մըն է այս թէ ինչ տեսութիւն կ'ուենան պարզ խելամտութեան տէր մարդիկ եւ առ հասարակ ամէն մարդ այսպիսի գործառնութեան մը վրայ , Յայտնի է թէ ասոր վրայ՝ ուրիշ պարագաներու տակ եղած խոստմունքի մը պէս՝ չեն նայիր . ասիկայ անկեղծ՝ հաւատարիմ եւ բարոյապէս պարտաւորիչ խոստմունք մը չեն համարիր , մինչեւ անգամ եթէ՝ այսինչ այնինչ յարակից պարագաներու նկատմամբ՝ անոր կատարումը պատշաճ ալ դատեն : Մարդիկ միշտ որոշում մը կ'ընեն (եւ այս այնպիսի որոշում մըն է որ թէ քաղաքային եւ թէ միջազգային օրինաց մէջ ճանչցուած է ,) բռնաբարեալ խոստմունքին ու ազատակամ խոստմունքին մէջտեղը , եւ թէ որ բռնաբարեալ խոստմունքը իրապէս կը տարբերի ազատակամ խոստմունքէ , ասիկայ այս պատճառաւ է որ բռնաբարութիւն ըսելը տեսակ մը դերութիւն ըսել է , եւ ահա այս է այս բանիս մէջ իրողութիւնը ,

Երբոր յանկարծակի կենաց եւ մահու խնդիրը մարդու մը առջեւը կը դրուի , առանց ժամանակ տալու իրեն մտածութեան եւ իր որոշումները զօրացընելու , յայնժամ երկիւղը այնպիսի բուռն զօրութեամբ կը զօրանայ , որ ամենեւին ինչ եւ իցէ տեսակ համեմատութիւն մըն ալ եւս չի մնար չարժառիթին զօրութեանը եւ իր ներսիդին եղող ուրիշ սկզբանց զօրութեանը մէջտեղը , այն սկզբանց՝ որոնցմով որ հարկ եղած ընդդիմութիւնը սլիտի ընէր , Այն նեցուկորոնցմով որ հարկ եղած ընդդիմութիւնը սլիտի ընէր , Այն նեցուկներն , որոնց վրայ որ կամքը փորձութեանց յարձակումներու եւ ներն , որոնց վրայ որ կամքը փորձութեանց յարձակումներու եւ ստիպողական հարկերու առեն սովորաբար կը կրթնի , յանկարծա

629. Լուսաբանութիւն նոյն նիւթոյն վրայ տանջանաց դէպքերէ :

Ուրիշ բացատրութիւն մըն ալ մէջ բերենք որպէս զի բանը լաւագոյն եւս եւ առաւել յստակութեամբ կարենայ հասկըցուիլ։ Նախկին դարերուն մէջ սովորութիւն էր որ զմարդիկ տանջանաց կ՚ենթարկէին որպէս զի բերնէրնէն խոսք առնեն։ Նախ եւ առաջ մութ եւ առանձին բանտերու մէջ կը վարկէին. եւ այս կերպ աստիճանաւոր չարչարանքով մարդիկը հաչեցընելէն ու մաչեցնելէն ետեւ, ոտքերնուն տակը տաք երկաթ տախտակներ կը դնէին. մեսերնին կ՚այրէին եւ ագցաններով կը փրցընէին. անդամներնին մամուլներով կը քարշէին եւ գրեթէ իրարմէ կը յօշատէին. եւ այս ու ասոնց նման ուրիշ կերպ կերպ տանջանքներով գրեթէ ամենայն կերպ հնարաւոր ցաւերով կը չարչարէին տղորմելի մարդիկը։ Եւ քիչ չէր պատահէր որ այս տարապայման տանջանաց սաստկութեանը տակ եղկելիները այնպիսի խոստովանութիւններ կ՚ընէին որ ճշմարիտ չէին։ Սակայն մէկու մը մտքէն չ՚անցնէր որ այս կերպ պարագաներու տակ ի դէպ եկող յանցաւորութիւնը, եթէ երբէք յանցանք սեպուելու է, սովորական դէպքերու մէջ պատահած ստախօսութեանց ծանրութեանը հաւասար դասէ։ Բոլոր այս տեսակ դէպքերու մէջ, ամէն մարդ կ՚իմանայ եւ կը զգայ որ, մտաց պատշաճաւոր հաւատարակշռութիւնը եւ ներդաշնակաւորութիւնը ձեռքէ եղած կ՚ըլլայ։ Այնպիսի ծայրայեղ ճնշում մը մտքին մէկ մասնաւոր կողմին վրայ կը ծանրանայ, որ անոր այլ եւ այլ մասունքը՝ առժամն՝ իրենց տեղն ու դիրքը կը կորնչցընեն, եւ բոլորովին անձեռնհաս կ՚ըլլան որ եւ իցէ ուղիղ եւ պատասխանատու ներգործութեան։ Այլով բանիւ՝ կամական կարողութիւնը յետին աստիճան ընկճեալ ամբողջական դերութեան մէջ կը գտնուի. եւ որովհետեւ մարդն ինքը չէ պատճառ իր անձին այդ վիճակին մէջ դրուելուն, մենք չատ անգամ ուրիշ բան չենք ըներ այլ միայն կը ցաւինք իր վրայ եւ կը խղճանք զինքը, որ եթէ ասանկ չըլլար բանը, անտարակոյս պիտի դատապարտէինք իր ըրածը։ Արդարեւ հնարաւոր է որ դատապարտենք, երբոր տանջանքը յետին աստիճան ըլլալ չթուի. սակայն այն վիճակին մէջ ալ դատապարտութիւնը միշտ մեղմացեալ կ՚ըլլայ, եւ շատ դէպքերու մէջ բնաւ տեղի չ՚ունենար։

«Մարդկային ազգին հասարակաց դատումը կամ ընդհանուր խելամտութիւնը», կըսէ Սգիւարդ, «զմարդիկ պատասխանատու կը դատէ անոնց գործոցը համար միայն մինչեւ ցորչափ որ բարոյապէս ազատ են։ Ինչէ՞ն է որ տանջանաբանին ցաւերը իրրեւ ջատագովութիւն կը համարինք յանցաւորին բերնէն բռնաբար առնուած ստախօսութեանց համար։ Պարզապէս ասոր համար, որ անոր տառջեւը դրուած չարժաւորներն անանկ բաներ են որ սովորական աստիճանի անձնիշխանութիւնը անկարող է անոնց դիմադրութիւն ընելու։ Եւ եթէ միայն համոզուած ըլլայինք թէ այդ չարժաւորներն կ՚օրէնսդիր անդիմադրելի են, մենք ամենեւին յանցանք մը չէինք դներ առոնք գործողին վրայ։ — Ասիկայ է անտարակոյս այս բանիս մէջ ճշմարիտ փիլիսոփայութիւնը։

630. Պատմական լուսաբանութիւնը նոյն նիւթին վրայ :

Եւ հոս, թոյլտուութեամբ վերծանողաց, գրական պատմութենէ մաս մը մէջ պիտի բերենք, Տ՚Իսրայէլիէն առնուած, որ իր ընթերցողաց հետաքրքրութիւնը չարժելու եւ անոնց հաճութիւն ընծայելու աշխատած առենը մարդկային մտքին վերաբերեալ չատ հմտութիւն ի լոյս կը բերէ։ Անգղիոյ Զարլս Առաջնոյն Թագաւորութեան օրովը Ֆէլտըն անուն մարդու մը, Պըքինկհամի Դուքսը սպաննողին, զինքը տանջանքի քաշելու սպառնալիք եղեր է, իր գործակիցներուն անունները բերնէն առնելու նպատակաւ եւ ակընկալութեամբ։ Իր տանջանքի քաշուելուն համար եղած արքունի հրամանը իրեն հաղորդուեր է Լօրտ Տօրսէդի ձեռամբ, որ ըստ հրամանը իրեն հաղորդուեր է Լօրտ Տօրսէդի ձեռամբ, որ ըստ հրամանի թագաւորին ազդարարութիւն ըրեր է իրեն որ տանջանաց պատրաստուի։ Ֆէլտըն այն ոճիրը գործելու իր խորհուրդը բնաւ մէկ ապրողի մը ծանուցած չըլլալը ահաւոր կերպով պնդելէն ետեւ, ըսած է. «Իսկ եթէ թագաւորին հրամանն այս է, պատրաստ եմ ըսած է. «Իսկ եթէ թագաւորին հրամանն այս է, պատրաստ եմ կրելու ամէն ինչ պատուհաս որ դնէ իմ վրաս։ Սակայն սա ալ չմոռնամ ըսելու, որ երբէք պանծալի ըլլար, ջրեղ պիտի ոչնչանար, եթէ Լօրտ Տօրսէդ, և ոչ ոք ի նոցա է էին»։ Բարոյական դիպուածաբանութեան այս կարճառօտ նկարագիրը բաւական նիւթ կ՚ընծայէ խորհրդածութեան։ Ֆէլտըն տեսած է առաջուց որ հաւանականաբար անհնարին պիտի ըլլայ իրեն այն որուելու տանջանքներուն դիմանալը, որ չարաչար հալածական տակ պիտի իյնայ որ եւ իցէ մեկնալը, որ չարաչար հալածական տակ պիտի իյնայ որ եւ իցէ մէկը ամբաստանելու. եւ ուստի այնպիսի պարագաներու մէջ որուն անունը տալը հոգը չէ ըրեր, որովհետեւ այդ ըրածը արդարացի ապացոյց մը չէր կրնար համարուիլ թէ իր ստախօսութեանը եւ թէ ուրիշներուն յանցաւորութեանը։ Եւ միթէ էապէս չիտակ չէր խորհածը։ Կրնայ մէկ մարդ մը պատասխանատու համարուիլ արդարութեամբ՝ այնպիսի խոստովանութիւններու համար, որ տանջողական չարչարանաց սաստկութենէն բռնաբարեալ իր բերնէն կը հանէ։

Ֆօքսին Բրիտոնէական Մարտիրոսութեանց պատմութեանը մէջ Ֆօրթունէյտ օրորդի մը պատմութիւնը կայ, Լիզպոն քաղաքին բնա-

կիներէն , զոր Սրբաքննիչներն ձերբակալ ըրած ըլլալով , հրաման ըրին որ տանջանքի դրուի : Եղելի աղջիկը կրած տանջանքներուն ցաւերուն չդիմանալով , խոստովանեցաւ այն ամէն յանցանքներն որոնցմով ամբաստաներ էին զինքը : « Յայնժամ Թոյլ Թողուցին չուանները » , կ'ըսէ պատմագիրը , « եւ զինքը կրկին իր խուցը տարին , ուր որ մնաց մինչեւ որ կարողութիւն եկաւ իր վրայ դարձեալ իր ձեռքը ոտքը գործածելու . այնատեն կրկին առաքանը հանեցին զինքը , եւ հրամայեցին որ իր խոստովանանքը վաւերացընէ : Բոլորովին հրաժարեցաւ այդ բանը ընելէն զրուցելով անոնց՝ որ ինչ որ ըսած էր ամէնը այն իր կրած զարհուրելի ցաւերը իրեն զրուցընել տուած էին : Սրբաքննիչ դատաւորները այս պատասխանին վրայ սաստիկ կատղելով , հրամայեցին որ կրկին տանջանքի դրուի , որ տեղն ողորմելի օրիորդին վրայ բնական տկարութիւնը դարձեալ կոխեց , եւ առջի ըրած խոստովանութիւնը միւսանգամ կրկնեց : Անմիջապէս հանեցին զինքը տանջանքէ ու դարձեալ իր խուցը դրին . եւ երբ որ երրորդ անգամ սրբաքննիչներուն առջեւը բերուեցաւ , հրաման ըրին որ իր առաջին եւ երկրորդ խոստովանութիւնները ստորագրէ : Ան ալ դարձեալ առջի տուած պատասխանը կրկնեց , բայց սա խօսքն ալ աւելցընելով . « Ա՛ս երկու անգամ է որ մարմնոյ տկարութեանցը տեղի կու տամ , եւ թերեւս դարձեալ , թէ որ զիս տանջանքի դնելու ըլլան , տկարութենէս կրկին նոյն բանը պիտի ընեմ . սակայն հաւատացէք , Տէրոջ , եթէ զիս հարիւր անգամ ալ տանջանքի դնէք , տանջանարանէն ազատելուս պէս դարձեալ ընելիքս սա է . դարձեալ պիտի ուրանամ ինչ որ ցաւերով զրուցընել տուին ինձի » :

Ա՛յս կերպ բացայայտութիւններն եւ եղելութիւններն ամենայատակ եւ ամենաորոշ կերպով կը ցուցընեն թէ մեծաւոր գերութիւն ըսուած բանը կայ . թէ ասիկայ սոսկ առասպել մը չէ , այլ թէ այնքան ճըշմարտապէս եւ անուրանալի կերպով գոյութիւն ունի , որքան որ մարմնոյ գերութիւնը : Եւ այսպէս ըլլալով իրողութիւնը , թէ՛ փիլիսոփայականապէս եւ թէ բարոյականապէս կարեւոր նիւթ մը կ'ըլլայ հետազօտութեան :

631. Գերութիւն կամայ՝ ախորժակաց յագեցումէն պատճառեալ :

Մեծաւորական գերութեան եւ մանաւանդ կամքին գերութեանը ինչ բան ըլլալուն վրայ այս ընդհանուր բացատրութիւնները աչքերնուս առջեւն ունենալով , լուսադոյն եւս պատրաստութիւն ստացած ենք այն նիւթիս վերաբերեալ մասնաւոր մասնաւոր հետազօտութեանց մտնելու : — Կամքին ընկճմանը եւ գերութեանը օրինակներն դժբախտաբար խիստ շատ անգամ կը տեսնուին Ախորժակ-

ներու անկարգ յագեցմանը մէջ : Նայէ անգամ մը սովորաբար ինքզինքը ոգելից ըմպելեաց տուած մարդուն վրայ : Ամէն անգամ որ արբեցուցիչ ըմպելիքը իր բերանը կը տանի , իր ախորժակը առաւել եւս հաճոյականութիւն մը կը տանայ , մեր բնութեան այն ընդհանուր օրէնքին համեմատ , որ մեզ այլ եւ այլ հանգամանքներն կրկնութեամբ հետզհետէ աւելի ուժգնութիւն եւ կենդանութիւն կը տանան : Նոյն տեսնը այն անհանգստութեան զգացումն ալ , որ ախորժակի զգացումները չյագեցընելէն յառաջ կուգայ , մինչդ նոյն համեմատութեամբ կը սաստկանայ . եւ անշուշտ այն անհանգիստ զգացման հետ միատեղ հարկաւորապէս կապուած բաղձանքն ալ նմանապէս հետզհետէ աւելի յոգնաթափանձ եւ հարկեցուցիչ կ'ըլլայ , Բոլոր այս միջոցիս մարդին ներքին ներդաշնակաւորութիւնը կ'ընդմիջահատի . Մարդին միւս մասերը , եթէ ներելի է ըսել , որք կ'ելլեն այն անսուրբ եւ կործանիչ բաղձանքին բռնակալութեանը դէմ , Բռնականութիւնը մէկիկ մէկիկ ցոյց կու տայ հետեւելիք չարիքները . յարգանաց բնական բաղձանքը թշնամին հետ կը ճակատի . խղճմտանքը կը յանդիմանէ եւ բարձրաձայն կ'աղաղակէ . կարքը իր բոլոր ուժը կը հաւաքէ եւ հաստատուն ընդդիմակալութիւն մը կ'ընէ . Սակայն բաղձանքը օր ըստ օրէ առաւելագոյն զօրութիւն ստանալով , իր հակառակորդները մէկմէկու ետեւէ կը յաղթէ կը նուաճէ . ուրիշներուն բարի համարմանը համար մարդուն ներսիդին եղող ընդարձակ բաղձանքը ոտքի տակ կ'առնէ . խղճմտանքին ականջները կը խլացընէ ու աչքերը կը կուրցընէ . բռնականութեան յորդորանքներուն ամենեւին նկատողութիւն չ'ըներ . զրահաւոր սպառազէն հզօր մարդու մը պէս բռնակալութեամբ կը յարձակի կամքին վրայ , կը կապէ անոր ձեռքերն ու ոտքերը , եւ յերկիր կը տապալէ , Ի՛նչ գերութիւն կրնայ ըլլալ քան զայս ահեղագոյն :

Ա՛յս հատուածիս հետ միատեղ , կ'ուզենք մէկ հատիկ ծանօթութիւն մը մէջ բերել պատահարար : Գերութիւն ըսածնիս ընդհանրապէս քայլ առ քայլ յառաջ կ'ընթանայ եւ աստիճան աստիճան կ'ըլլայ . եւ յաճախ կը պատահի որ մէկ մարդու մը համար միւսէն աւելի ազատութիւն կը վայելէ կ'ըսենք : Եւ սակայն մենք ընդհանրապէս այս որոշմունքը չենք ըներ , այլ սովորաբար սըխ է կ'ըսենք մէկ մարդու մը համար , թէ եւ ըլլայ որ իր ախորժակացը անկարգ ազդեցութեանը տակ դերի վարեալ ըլլայ , որչափ տեսնն որ այն աստիճան ազատութիւն ունենայ դեռ եւս ինք իր մէջը , որ կարող ըլլայ ինք իր կամեցողութեամբը իր վիճակը փոխելու : Ա՛յս կերպ զրուցուածքը կամ բացատրութիւնը կրնայ ըստ ամենայնի փիլիսոփայական ճշդիւտ չըլլալ , եւ սակայն կարճառօտ է եւ յարմարաձեւ , եւ աւելի մօտագոյն կու գայ ճշմարտութեան , քան թէ նոյնչափ

պարզութիւն եւ հասարակ գործածութեան նոյնչափ յարմարաւորութիւն ունեցող ուրիշ ձեւ բացատրութիւններն : Մենք այսպիսի առեններու մէջ ըսել չենք ուզեր թէ այն յիշեալ անձը բացարձակապէս եւ ճշդիւտ փիլիսոփայական իմաստով ազատ է բոլորովին . այլ թէ հասարակաց գաղափարին նայելով եւ իր պատասխանատուութեան տակ ըլլալուն եւ իր ընթացքը փոխելու կարողութեանը նկատմամբ է ըսուածը (Տես 586) :

632. Գերութիւն կամաց՝ տիրապետող եւ իշխեցող հակամիտութիւններէ պատճառեալ :

Այս նոյն դիտողութիւնները կրնանք ընել նաեւս Ախորժակներէն ասելի բարձրագոյն կարգի ներդործուն սկզբանց վրայ ալ, ինչպէս են Հակամիտութիւնք եւ կիրք : Լաւ հասկցուած բան մըն է որ մեր հակամիտութիւններն ու կիրքերն ալ, որ եւ իսկ տեսակէ որ ըլլան, ախորժակներուն նման՝ կրկնութեամբ հետզհետէ ուժգնութիւն կը ստանան : Եւ քիչ չեն պատահիր այնպիսի դէպքեր, որոնց մէջ կը տեսնուի որ ասոնք, տարիներով այս կերպով կրկնուելով այնպիսի հուժկու զօրութիւն մը ստացած են որ կամական կարողութեան վրայ իշխեցող եւ տիրապետող եղած են, կամ՝ այլով բանիւ՝ զանիկայ գրեթէ բոլորովին գերի վարած են : Եւ ըստ այսմ հոս տեղ այս ծանօթութիւնը յառաջ կը բերենք, թէ մտաւորական գերութեան ամենէն ընդհանուր եւ ոգրալի ձեւերուն մէկը Ստացողութեան կամ Ստացման Հակամիտութեան սաստկացած կամ անկարգ վիճակն է :

Օրինակի աղագաւ՝ երբեմն այնպիսի մարդիկ կը տեսնենք որ ընչից հետամտութեամբ անանկ ամբողջական կերպով յափշտակուած են որ այնպէս կ'ապրին որպէս թէ ուրիշ բաներու համար դիւրութիւն ունեցած չըլլային : Այս իրենց հետամտութիւնը իրենց ամէն խորհուրդներն ու զգացումները անանկ լիակատար կերպով կը գրաւեցնէ եւ կը դրաւէ, որ ամէն ուրիշ առարկաներն անտես ու անյայտ կ'ըլլան անոնց աչքին առջեւէն, եւ ասանկով մտաւորապէս նուաստ եւ ցած վիճակի մը հասնելով այն զիրենք գերի վարող հետամտութեան լուծին տակը կը ծառայեն անարգաբար : Կը դանուին մարդիկ, եւ այն ալ շատ ընչեղներէն, որ ստացողական հակամիտութեան չափազանցեալ ազդեցութեանը ներքեւ այնպէս կապեալ կաշկանդեալ ծառայ լինկած են, որ մէկ կերպով մը չեն կարող համոզուելու կենաց սովորական պէտքերուն օգտելու չափ ծախք ընելու, եւ որոնք չեն ամաչեր մինչեւ անգամ մէկզմէկ նետուած ցնցոտիքը եւ փողոցի մէջ աչքերնուն հանդիպող փայտի կտորներն կամ

ժանգոտ գամերը ժողվել տուն տանելու, իրենց բազմազուարճ գանձերուն վրայ բան մը աւելցընելու համար, թող ըլլայ որ յետին աստիճանի ամենաչնչին բան մ'ալ ըլլայ :

633. Կամքը գերի եղած՝ անկարգ իշխանասիրութեամբ :

Իշխանասիրութիւնը, կամ փառասիրութիւնը իր որ եւ իցէ ձեւովը որ ըլլայ, թէ որ անզուսպ գերազանցութիւն մը ստանալու ըլլայ, կամքին իշխանութեանը վրայ այն աստիճան կը բռնանայ, որ մեծապէս կը խանգարէ անոր ներդործութիւնը եւ մինչեւ անգամ գերի կը վարէ զանիկայ : Այս անկարգ հակամիտութեան ենթակայ եղողին օգուտ չ'ըներ սովորական դէպքերու մէջ կորուկ եւ զգրեղ բնաւորութեան տէր ըլլալը . հասարակ անցքերու մէջ մեծ մտադրութեան եւ որոշողութեան տէր մարդ եղած ըլլալը : Թէ ի բնէ ըլլայ եւ թէ մշակութեամբ՝ չի կրնար ըլլալ այնքան մեծ աշխուժութիւն եւ հզօրութիւն կամաց, որ չխանգարի եւ չտկարանայ եւ իր ներդործութեանցը մէկ քանի պարագաներուն մէջ բոլորովին գվարկործան չըլլայ այս կիրքին անկարգ աճումովը : Եւ կարծենք որ այս հաստատութիւններս կարող ենք ապացուցանել (չյիշելով ամէն օր եւ ամէն ժամ մեր դիտողութեանը հանդիպող ապացոյցները) մէկ նշանաւոր օրինակաւ մը :

Ով որ յանձն առնէ խնամով քննադատելու նաբոլէոն կայսեր կեանցաղը, կը տեսնէ եւ կը համոզուի որ այդ նշանաւոր անձին բնաւորութեանը մէջ չկայ դիտողութեան առաւելագոյն արժանաւոր բան մը քան իր հզօր աշխուժութիւնը, իր կորուկ բնաւորութիւնը, իր անյողդողդ որոշողութիւնը, եւ իր բոլոր կարողութիւններուն վրայ ունեցած կատարեալ իշխողութիւնը. Ինք իր անձին վրայ ունեցած իշխողութեանը մէկ բան մը հաւասար չէր գար, այլ միայն այլոց վրայ բանեցուցած իշխանութիւնը, իր կամեցողութեանը շարժումը, բնութեան մէկ ելբտորական տարրին նման, իթօթափելական ամէն կողմ կը սլանար, ամենուն սրտին կը թափանցէր, եւ ամէն ով որ իրեն հետ հաղորդակցութիւն ունէին, բնազդականապէս այնպէս կ'իմանային որ բուն իսկ իրենց մտքերն ալ այն կամքին առջեւը դող կ'ելլէին ու գլուխ կը ծռէին : Բայց սակայն որչափ յաճախ որ մըտքերնիս բերենք եւ կրկնենք կ'արժէ, որ մեր կամքն ալ՝ միւս մտաւորական կարողութեանց նման՝ մէկ տաղանդ մըն է, իր բնութեանը համեմատ գործածուելու համար մեր ձեռքը աւանդուած . եւ որչափ որ մեծ ըլլայ իր բնական կամ ստացական ուժգնութիւնը, չի կրնար ուրիշ աղբիւրներէ կամ կողմերէ բռնաբարութիւններ ընդունել անոր վրայ առանց մեծ վտանգի Դժբախտաբար, այն այնքան

պարագաներն որոնց մէջ որ Գաղղիացւոց յիշեալ կայսրը գտնուեցաւ , ամէնն ալ իշխանութեան եւ տիրապետութեան սէրը անուշին իր սրտին մէջ : Իր բոլոր մտածմունքներն ազգաց վրայ ընդհանուր գերագոյն պետութիւն մը ձեռք բերելու վախճանին վրայ կը դառնար , որն որ իր բաղձանացը հանապազօրեայ առարկան էր : Հուսկ յետոյ իշխանասիրութեան ցանկութիւնը այնքան իշխեցող կիրք մը եղաւ իր ներսիդին , որ ամէն գործառնութեան մէջ , որուն մէջ որ աւտոր դպչելիք բան մը ըլլար , ալ եւս մտաւորական իշխանութիւն կամ ազդողական զօրութիւն մը չէր մնար , որ կարող ըլլար զանիկայ զսպելու եւ սանձահարելու : Այն ուժգին եւ հզօր կամքը , որ իր դէմն ելած ամէն բանի յաղթած էր , ի տարբեր դարանակալ եղող այս թշնամիին մերձ գալուն դիմադրութիւն չըրաւ , եւ վտանգին ահեղութիւնը դեռ կատարելապէս չիմացուած՝ երկաթեայ չըղթաներով կապուած անոր ձեռքը գերի ինկաւ : Նաբոլէոն ինքը գիտակից էր այս իր վիճակին . եւ տեսնելով իր ներսիդին այս անզըսպելի դրդման ցոյցերը , անանկ իշխանութեան մը տիրացած՝ որուն հասնելու բնաւ արտօնութիւն չէ տուած բնութիւնը , եւ որն որ այսր եւ անդր կը վարէր զինքը կատաղի մոլեգնութեամբ եւ անչափելի մեծամտութեամբ , սկսաւ այս խօսքերը գործածել . « ժամ եւ պատահար » , « Ուրիշներուն աչացը չերեւցող իր աստղը » , » Անհոմոխելի բախտ « , եւ « Անդիմադրելի ճակատագիր » : Այս է սովորաբար այն մարդոցը գործածած լեզուն , որոնք իրենց մտքին ճշմարիտ հաւասարակշռութիւնը կորսնցուցած են , եւ ներած են արտօնութիւն չունեցող կրից՝ գերագոյն իշխանութեան տիրանալու :

634. Գերութիւն կամաց՝ անզուսպ կիրքերէ պատճառեալ :

Գերի վարեալ կամ ծառայացեալ կամաց խիստ հասարակ օրինակներէն մէկն ալ ցասման եւ բարկութեան կրից կիրառութեանը երկար առեն ինքզինքին նուիրողներն են : Փրուսիայի Ֆրէտէրիք Վիլհիամ Թագաւորին համար կը պատմուի թէ « անանկ բուռն եւ անզուսպ բնաւորութեան տէր մարդ մըն էր , որ իր կիրքը բորբոքած առենը կատղած խնդ կը դառնար » : Եւ բարերախտ բան կ'ըլլար եթէ այսպիսի օրինակներ հոս եւ հոն միայն աչքերնուս հանդիպէր պատմութեան էջերուն վրայ : Սակայն ողբալի իրողութիւն մըն է , ինչոր որ մարդկային բնաւորութիւնը խնամով գննողներուն ամէնը քաջ գիտեն , որ տեղ չկայ որ այս անկարգ կրից արտայայտութիւնները չտեսնուին : Այս տեսակ կիրքերն որ վերջապէս այնքան անզըսպելի կ'ըլլան , թերեւս տկար բաներ են ի սկզբան . եւ առանց

ողորմելի ենթականերն նախ եւ առաջ չեն տեսներ թէ վերջերնին ո՛ւր պիտի երթայ ստուգապէս : Սակայն տարուէ տարի յաջորդաբար միշտ կը կրկնեն իրենց կիրքերն եւ կը յագեցընեն զանոնք . եւ իւրաքանչիւր տարի եւ ամիս եւ օր անոնց սաստկութիւնը կ'աւելցընէ : Այնպէս որ հուսկ յետոյ այս վիճակին մէջ ինկող մարդը երբոր իր կիրքը զսպելու ջանացողութիւն մը ընելու որ կ'ըլլայ , ինքզինքը բոլորովին անկարացեալ կը գտնէ : Ինքը եղկելի զոհ մը եղած է , կնքեալ ի կորուստ բուն իսկ իր ձեռամբ : Երբոր իր բարկութեան կիրքին բորբոքման առիթ մը կը պատահի , (եւ ասանկ մարդոց համար այս տեսակ առիթներն ալ անպակաս են) խեղճ ողորմելի անզօր կամքը ահով ու դողով կը խոնարհի անոր առջին մրրիկի առջեւ դիւրաթեք եղեգան գետնատարած ըլլալուն պէս :

635. Անկարգ սաստկութիւն ընտանեկան կրից :

Կամքին գերութեան կամ ծառայութեան ինչութեանը վրայ առաւելագոյն բացայայտութիւն մը եղած կ'ըլլայ , թէ որ դիտողութեան առնենք բարեսէր կրից ունանց գործողութիւններն ու արդիւնքները, երբոր այդ կիրքերն բարձրաստիճան սաստկութիւն ստացած կ'ըլլան: Սակայն արժան է յաւելուլ որ մեր խօսքը հոս ժամանակաւոր դերգութիւններուն կամ յանկարծական զգացմանց փղձկումներու եւ սրտի թունդ ելլելներու համար չէ այնչափ որչափ որ հաստատուն եւ յարատեւ սաստկութեանց համար : Բնականապէս ակնկալելի է որ յանկարծական զգացմանց յորդութիւնները մտաց ներգործութիւններուն ներգաշնակաւորութիւնը եւ օրինաւոր կարգը ընդմիջահատեն եւ խանգարեն . ոչ միայն նկատումամբ կամաց այլ առ հասարակ ամենայն կարողութեանց : Իսկ մեր հիմակուան դիտելիքը մասնաւորապէս ատոնք չեն , այլ աւելի տեւողականութիւն ունեցող դէպքերը պիտի մէջ բերենք , թէ եւ երբեմնակի այնքան բուռն սաստկութիւն չունենան :

Երբեմն կը պատահի որ ընտանեկան կիրքերը , ծնողաց իրենց որդւոցը վրայ կամ որդւոց իրենց ծնողացը վրայ ունեցած սէրը , եւ կամ օտար աշխարհի մէջ պանդխտութեան ժամանակ հայրենեաց վրայ զգացուած այն յօդուածոյ եւ խորարմատ եւ քաղցրայիշատակ սիրոյ բորբոքումը մարդուս միտքը՝ այս ինչ այն ինչ կացութեանց մէջ՝ անանկ բուռն սաստկութեամբ կը լեցընէ եւ տակն ի վրայ կ'ընէ , որ մեծապէս կը չփոթէ կամքին ներգործութիւնը եւ քիչ շատ գերութեան կը վարէ զանիկայ : Հայրենեաց վրայ այսպիսի սաստիկ սիրահարութեամբ լցուած սրտի տէր մէկը՝ երբոր պատահի որ մէկ պատճառաւ մը հեռանայ բաժնուի իր մանկութեանը բլուրներէն եւ

անուառներէն , իր հայրենական տունէն տեղէն , եւ իր խիստ մերձաւոր ազգականաց սիրալիր ընկերութենէն , ինտր իր սիրտը թունդ կ'ելլէ եւ կը խառնվի , ինտր սաստիկ սուգ ու թախծութիւն կ'իմանայ իր հոգւոյն մէջ , ինչ գործերու ալ որ ձեռնամուխ ըլլայ , ինչ տեսակ կենցաղավարութեամբ ալ որ ժամանակ անցընէ , կը նայի որ անցեալին սիրալիր եւ սրտագրաւ պատկերը հանապազ աչացը առջեւ կ'երեւնայ , եւ ներկային հետ հակադրութեամբ դինքը քրշառաւութեան մէջ կ'ընկղմէ : Ողորմելի մարդը կերպ կերպ ճիգեր կը թափէ այս մուառոր գերութեան բռնութենէն իր անձը ազատելու համար . իր խնացականութեան բոլոր ուժը կը վատնէ . իր այս ներկայ վիճակին չփոթութիւններն ու թշուառութիւնները ի հաչիւ կ'առնու , բայց ամէնը պարապ տեղը : Ան իր սրտին մէջ այնքան խորարմատ զետեղեալ հեզձուցիչ եւ աղետալի կիրքը հանապազօր դինքը կը դատնէ , իր դէմը կը կ'անգնի եւ իր խնացական տեսութիւնը կը պղտորէ եւ կը նսեմացընէ , եւ իր կամական կարողութեան որոշումներն եւ մինչեւ անգամ ամենասովորական եւ խիստ սրբազան առաջադրութիւնները յերկիր կը կործանէ եւ կ'ոչնչացընէ :

Եթէ արժան է հաւատք ընծայել Ռուսոյի եւ ուրիշ մատենագրաց ըսածներուն , Զվիցերայի այն առանձնական ամայի լեռներուն ու ձորերուն բնակիչներն որ աւուն աւուն օտարաց դինուորական ծառայութեան մէջ կը գործածուէին , երբեմն այս հզօր եւ անզսպելի հայրենասիրութեան եւ ընտանեսիրութեան զգացմամբ հիւանդ կ'ինչնային եւ չդիմանալով կը մեռնէին :

636. Գերութիւն կամաց եւ բարոյական պատասխանատուութիւն :

Այս գլուխս մէջ ի լոյս բերուած ծանօթութիւնները չվերջացուցած , պարտաւ կը համարինք համառօտ դիտողութիւն մը ընել մէկ հետաքրքրական նիւթի մը վրայ , որ բնականապէս հոս մեր առջեւը կ'ելլէ : Ըսած խնդիրնիս այս է , «Թէ ինչ կապակցութիւն ունին այս տեսութիւնները բարոյական պատասխանատուութեան հետ : Եւ մենք անտարակոյս այս պատասխանը կրնանք տալ , ընդհանուր բանիւ , թէ մեր բարոյական պատասխանատուութիւնը՝ չատ կամ քիչ՝ կը մնայ մեր վրայ ցորչափ ժամանակ որ մեր մտքին զանազան կարողութիւններուն մէջտեղն եղող պատշաճաւոր համեմատութիւնը կամ հաւասարակշռութիւնը չխանգարած չէ : Եթէ թոյլտուութիւն ընելու ըլլանք որ եւ իցէ ախորժակի կամ կիրքի անարժան եւ անսուրբ կիրառութեանը , արդարեւ այն ախորժակին կամ կիրքին ձեռքը գերի ինկած կ'ըլլանք . սակայն այդ պատճառաւ մենք պատասխանատուութենէ եւ չանգանքէ զերծ մնացած

չենք ըլլար . այլ ընդհակառակն . ե՛ւ պատասխանատու ենք ե՛ւ մեծագոյն չանգաւոր , [illegible] , [illegible] ենք չանգանք եղած կ'ըլլան եւ ոչ առաքինութիւն , թէ ուր տեղ մենք մեր ձեռքովը ինքզինքնիս այդ վիճակին հասցուցած ըլլալնուս համար չանգաւոր եղած կրնանք ըլլալ : Մտաւորական գերութիւնը այն ժամանակը միայն կը ջնջէ պատասխանատուութիւնը , երբոր այն աստիճան սաստիկ կ'ըլլայ որ արդեամբ կը քայքայէ մտքին կազմակերպութիւնը եւ խելագարութեան սահմանները կը հասցընէ զայն , բայց ոչ անկէ առաջ : Քանի որ գերութիւնը մտքի տարակայութեան սահմանները չէ անցած եւ խելագարութեան մէջ չէ ընկղմած , մէկ մարդ մը անմեղ չհանելէն ի զատ , դժուար բան չէ ցուցընել թէ նոյն այն գերութիւնը ինքն իսկ մեղքն է : Այլով բանիւ , ՈՒՐ ՉԿԱՑ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆ՝ ՀՈՆ ՉԿԱՑ ԵՒ ՄԵՂՔ :

Աստուածաչունչ մատեաններն ալ այսպիսի տեսութիւն մը ի յայտ կը բերեն եւ կը վաւերացընեն : « Ցիսուս պատասխան տուաւ անոնց . ճշմարիտ ճշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի , թէ Ամէն ով որ մեղք կը գործէ , անիկայ մեղքի ծառայ է » : « Բայց ուրիշ օրէնք մը կը տեսնեմ իմ անդամներուս մէջ՝ որ իմ մտքիս օրէնքին դէմ կը պատերազմի , եւ զիս գերի կ'ընէ մեղայ օրէնքին՝ որ իմ անդամներուս մէջն է » : « Որ տեղծուածները իրենք ալ ապականութեան ծառայութենէն ազատելով՝ Աստուծոյ որդւոյը փառաւոր ծառայութեանը հասնին » : « Վասն զի երբոր դուք մեղայ ծառաներ էիք , արդարութենէն ազատ էիք » : « Անոնց ազատութիւն կը խոստանան , եւ իրենք ապականութեան ծառաներ են . վասն զի ո՛ւնչ բանէ որ մէկը կը յաղթուի , անոր ծառայ ալ կ'ըլլայ » : Յօհ. Ը. 34 : Հռոմ. Է. 23. Ը. 21. Զ. 20. Բ. Պետ. Բ. 19 :

Սակայն այս չմոռնանք բնաւ որ այս ըսածներնիս այն դէպքերուն համար չէ , ուր որ կամքը կը նուաճի արտաքոյ անձին պատահած զօրութիւններէ , որոնք իրեն վրայ կը ներգործեն առանց իր միաբանութեանը կամ հաճութեանը . ինչպէս քիչ մը առաջ յիշուած սաստիկ տանջանաց դէպքերու նման վիճակներու մէջ : Բոլոր այսպիսի դէպքերու մէջ անուրանալի բան է որ անանկ տանջանքներու ենթակայացեալ անձանց պատասխանատուութիւնը կամ մեծագոյն կը նուազի եւ կամ բոլորովին ի չիք կը դառնայ : Մարդուն կամական կարողութեան ներգործութիւնը ամբողջովին տապալելու եւ կործանելու չափ սաստիկ տանջանաց ծանրութեանը ներքեւ ալ անի-

Գերութիւն կամ ծառայութիւն կամաց։

կայ իր ըրածին համար պատասխանատու չի կրնար ըլլալ, ճիշդ ինչպէս որ գործնական մարմնաւոր բռնադատութեան ներքեւ ստիպուած գործ մը գործող մարդը իր ըրածին համար պատասխանատու չէ։ (*)

(*) Ծանոթութիւն. Թերեւս ընթերցողաց միտքը գայ՝ թէ մեր նիւթին այս մասը կարեւոր Աստուածաբանական առումմը ունի, Փիլիսոփայութեան մէջ հիմն ունեցող խնդիր մըն է այս, որն որ ամէն առեն կրնայ ծագիլ, թէ արդեօք մարդուս կամքը մասնաւոր առարկաներու կամ կարգ մը առարկաներու նկատմամբ գերութեան մէջ չի կրնար ըլլալ, թէեւ ուրիշ բաներու նկատմամբ ուրիշ հանգամանք ունենայ։ Ըստ այսմ, այս բանիս վրայ յուզեալ Աստուածաբանական խնդիրն այս է՝ թէ արդեօք մարդկային միտքը, կամ Աղամայ անկումանը հետեւանքէն եւ կամ բուն իսկ իր հակամիտութիւններովը եւ գործքերովը, եւ կամ երկուքին միասեղ կապակցութեան պատճառաւ, այն աստիճան կորնցուցած չէ՞ իր ազատութիւնը՝ որ անկարող եղած ըլլայ ծառայելու եւ վարաւորելու զԱստուած ըստ պատշաճի, առանց աստուածային օգնականութեան։ Կը կարծենք որ Աստուածաբանք եւ կրօնագէտք առ հասարակ, նա մանաւանդ Աստուածային հմտութեանց կոչմանէ խիստ բարձր աստիճաններու հասած անձինք, գրեթէ միաբան են այս կարծիքին մէջ, թէ այդ մասնաւոր աստուածային օգնութեանը անհրաժեշտ պէտք կայ։ Ասանք այս իրենց կարծիքը կը հիմնեն մարդկային բարուց եւ փորձառութեան վրայ գործադրեալ բազմատիպ քննութեանց վրայ, ինչպէս նաեւ Սուրբ Գրոց վրայ եղած ուսումնական խուզարկութեանց վրայ։ Որովհետեւ այս մեր Դործը Փիլիսոփայական եւ Գործնական է յաւէտ քան թէ Աստուածաբանական, ներելի ըլլայ թող մեզի ընդհանուր նիւթին այս տեսութեանը խուզարկութեանը չպարապելն, թէպէտ այնքան կարեւոր խնդիր մըն է. նա մանաւանդ որ կատարեալ քննութիւն մը եթէ ընելու ըլլանք, (անկատար քննութիւնն ալ անօգուտ բան կ'ըլլայ,) գործերնուս չափը չատ կը մեծնայ։

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՋՕՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՑ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԲՆՈՒԹԻՒՆ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ԶՕՐՈՒԹԵԱՆ

637. *Որոշմունք ազատութեան եւ զօրութեան միջեւ։*

Ահա կը մտնենք դարձեալ որոշ կարգ մը նիւթերու հետազօտութեան, որոնք նոր կերպարանօք կը ներկայացընեն մեր աչքին առջեւ ԿԱՄԱԿԱՆ *կարողութիւնը։ Բնութեան կարգին մէջ ասոնք ետեւ կու գան, սակայն կարեւորութեան եւ հետաքրքրականութեան կողմանէ միւսներէն վար տեղ մը չունին։ Մեր Գործին երրորդ Բաժանմունքին այս վերջին Մասին մէջ մեր նպատակն է քննութեան առնել կամքին* ԶՕՐՈՒԹԻՒՆԸ, *եւ անոր հետ բնականապէս կապակցեալ այլ եւ այլ նիւթերը։ — Սակայն կամքին զօրութիւնը քննութեան որոշ եւ առանձին նիւթ մը ըրած առեննիս, արժան կը համարինք ծանուցանել որ, շատ մատենագիրներու եւ անոնց ալ երեւելիներէն ոմանց տեսութիւններէն եւ կարծիքներէն կը չեղինք, որոնք կամքին Զօրութիւնը ու անոր Ազատութիւնը մի եւ նոյն բանը համարեցան։ Եւ այդ մէկմէկ բոլորովին որոշ երկու զատ զատ բաները այսպէս իրարու հետ չփոթելն մէկ գլխաւոր պատճառ մը եղաւ այն մթութեանը, որով բովանդակ նիւթը միշտ այնքան խաւարամած կ'երեւնար զանիկայ հետազօտողներուն աչքին։*

Սակայն այս բանիս մէջ այսպիսի սխալմունք մը գործուիլը շատ զարմանալու բան չի թուիր, երբ կը մտածենք թէ մենք որչափ մեծ հակամիտութիւն ունինք միշտ իրարու հետ չփոթելու այն բաները որոնք՝ թէ եւ շատ մասերով իրարմէ յայտնապէս որոշ ըլլան ալ՝ սակայն մեր խորհուրդներուն մէջ յաճախակի իրարու հետ միացեալ կ'երեւնան, նիւթական աշխարհքը այնպէս կազմակերպեալ է, որ տարածութեան եւ գոյնի վրայ մեր ունեցած ըմբռնումներուն մէջ հարկաւորապէս միշտ իրարու հետ միացեալ կը տեսնենք զանոնք. այնպէս որ յետ ժամանակաց խիստ դժուար բան կ'ըլլայ մեզի գոյնի վրայ ունեցած մեր զգայութենէն տարածութեան գաղափարը ար-

տաքսելը ։ Եւ այս այսպէս է անտարակոյս բոլոր այս օրինակ բաներու մէջ . եւ նմանապէս Ազատութեան եւ Զօրութեան մասին ալ, որ ասոնք ալ սերտ կապակցութեամբ ընկերացած են մէկմէկու հետ։ Ցայտ է թէ ուր չկայ զօրութիւն հոն չկայ եւ ազատութիւն . յայտնապէս անուրանալի բան է որ իրերուն բնութեամբը ասոնք երկուքը միշտ իրարու հետ կ'ընթանան . եւ ուստի այնպիսի սերտ կապակցութեամբ միացած են ասոնք մեր խորհրդոցը մէջ , որ վերջապէս դժուարին կ'ըլլայ մեզի անոնց մէջտեղն եղող պատշաճ եւ արժանաւոր որոշմունքը ընելը ։

638. Ապացոյց որոշման ազատութեան եւ զօրութեան մէջտեղ ։

Ընթերցողք՝ կսքին զօրութեանը ընդհանուր նիւթին վրայ մեր ըսելիքները վերծանելէն ետեւ, եւ մասնաւորապէս եթէ յանձն առնեն բաղդատութեան բերել զանոնք արդէն ազատութեան ինչութեանը վրայ մեր ըրած դիտողութիւններուն հետ , կարծենք որ մտադիւրութեամբ պիտի ընդունին ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ եւ ԶՕՐՈՒԹԵԱՆ մէջտեղը որոշում մը ըլլալուն իրական ճշմարտութիւնը ։ Եւ սակայն, թէպէտեւ խօսքերնիս առաջ չտարած այս տեղս այնչափ հարկ չկար այս մասնաւոր կէտին վրայ շատ ժամանակ վատնելու , բայց կ'արժէ որ քանի մը պարագաներ մէջ բերենք համառօտաբար ի հաստատութիւն յիշեալ որոշմանը ։ — Եւ ուստի՝ նախ եւ առաջ այս կը ցուցենք , որ երբեմնակի մտաւորական զօրութեան աստիճանին մէջ զանազանութիւններ կամ տարբերութիւններ կ'ըլլան , մինչեւ անգամ շատ որոշ եւ նշանաւոր չափով , քանի որ ազատութեան քանակականութիւնը մի եւ նոյն կ'ըլլայ , որ եթէ ազատութիւնը եւ զօրութիւնը մի եւ նոյն բանը եղած ըլլային՝ ասանկ պիտի չըլլար ։ Մէկ օրինակ մը հերիք է ասիկայ բացայայտելու համար ։ Տղու մը մտքին մէջ , որուն խնացականութիւնը դեռ նոր սկսած ըլլալով բացուելու՝ իր բնիկ գիւղին սահմաններէն անդին չի կրնար անցնիլ , այնչափ ազատութիւն կայ որչափ որ փիլիսոփայի մը մտքին մէջ որուն խորհուրդները բոլոր աշխարհս եւ մինչեւ անգամ աշխարհներու դրութիւններ կը պարփակեն ։ Տղու մը մտքին կոպտութը արդարեւ շատ սահմանաւոր բան մըն է փիլիսոփային մտքին հետ բաղդատմամբ . սակայն թէպէտեւ ասոնց երկուքին ալ իրենց մտքին գործողութիւններուն սահմաններուն մէջ իրենց վայելած մտաւորական ազատութիւնը անուրանալի կերպով հաւասար է մէկմէկու կամ գրեթէ հաւասար է ասոնցմէ , այլ ո՞վ կրնայ ըսել թէ երկուքին ալ ունեցած մտաւորական զօրութիւնը մի եւ նոյն աստիճանն է ։

Դարձեալ՝ թէ որ մի եւ նոյն հասակի տէր եղող երկու հոգի ալ օրինակ առնենք , անոնց վրայ ալ շատ անգամ այս կերպ տարբերութիւններ կը տեսնենք ։ Ճշմարտապէս առաքինական բարուց տէր մարդ մը միշտ բարձրաստիճան մտաւորական ազատութիւն կ'ունենայ եւ կ'արտայայտէ ։ Ասոր հակառակ՝ մըլի մարդ մըն ալ ազատութեան խախանարար որ եւ իցէ կերպ մտաւորական իեղաթիւրութեամբ մը կը տանջուի ։ Բայց թէպէտեւ այս երկրորդը նուազագոյն մտաւորական ազատութիւն ունենայ , այլ հնարաւոր է որ միւսէն շատ աւելի մտաւորական զօրութեան տէր եղած ըլլայ ։

639. Զօրութեան եւ ազատութեան մէջտեղն եղող որոշմունքը իմանալի է զօրութեան եւ ազատութեան վերացեալ գաղափարները ձեւացընելու կարող ըլլալնուս իրողութենէն ։

Երկրորդապէս՝ մեր գիտակցութիւնը (այն ներքին մտածութիւնը որ նոյն իսկ մտքին մէջ ի դէպ եկող որ եւ իցէ բանի վրայ կրնանք գործադրել) կը վստահացընէ զմեզ թէ մենք կարող ենք Զօրութեան վերացեալ գաղափարը ձեւացընելու , եւ ասկէց ի զատ թէ կարող ենք նաեւ ազատութեան վերացեալ գաղափարն ալ ձեւացընելու . եւ թէ որ մեր ներքին մտաւորական փորձառութիւնը կը վստահացընէ զմեզ թէ այս երկու բաներն ալ կան , ի հարկէ ադկէ կը հակըցուի թէ երկուքն ալ մէկմէկէ որոշ բաներ են ։ Ամէն մէկ պարզ գաղափար , որովհետեւ միութիւն մըն է եւ անբաժանելի ի մասնէս , հարկաւորապէս ըստ ինքեան ինչութիւն մը ունենալու է՝ յաւտուն՝ որոշ եւ անփոփոխելի ։ Եւ ուստի՝ եթէ մենք ձեռնհաս ենք զօրութեան եւ ազատութեան այս երկու որոշ գաղափարները ձեւացընելու (ինչպէս որ այս բանիս վրայ եղող մարդկային ընդհանուր գիտակցութենէն յստակ կ'երեւնայ) ատկէ հարկաւորապէս այս կը հետեւի թէ այդ երկու բաները բնութեամբ բոլորովին իրարմէ որոշ բաներ են . եւ թէպէտեւ դիպուածական պարագաներով եւ կամ ուրիշ կերպով մը կրնան շատ սերտ կապակցութիւն ունենալ իրարու հետ , այնքան որ մէկուն վրայ չկարենանք ըմբռնումն ունենալու առանց միւսին գոյութիւնը իմանալու , սակայն եւ այնպէս այս ճշմարիտ է որ ըստ ինքեանց մտածելով բոլորովին զատ են մէկմէկէ , իւրաքանչիւրն ինք իր էութիւնն ու հանգամանքներն ունենալով ։ Եւ թէ որ ազատութեան եւ զօրութեան գաղափարներն այսպէս որոշ են մէկմէկէ , ուրեմն անհրաժեշտ հարկ կը մնայ մեր վրայ այս հետեւութիւնը հանելու , թէ այդ գաղափարներուն ցուցուցած իրականութիւններն ալ , այսինքն՝ զօրութիւնը եւ ազատութիւնն ալ էութեամբ տարբեր են մէկմէկէ ։

640. Ջօրուձեան ու ազատուձեան մէջտեղ եղած որոշմունքը լեզուներէ ցուցուած :

Մտաւորական զօրութեան եւ մտաւորական ազատութեան մէջտեղը որոշմունք մը ըլլալը եւ այդ որոշմունքին կատարելապէս հասանելի եւ ընդունելի ըլլալը՝ երրորդապէս՝ յայտնի է լեզուաց կազմակերպութենէն : Հայերէն լեզուին մէջ խնդրարկեալ երկու բառերն ալ ունինք , որոնք հանապազ կը գործածենք , ոչ իրրեւ նոյնանշան բառեր , այլ մէկմէկէ ճշմարտապէս որոշ երկու տարբեր բաներ ցուցընող բառերու պէս : Եւ որովհետեւ ամէն լեզուի մէջ ալ ասանկ է , ուստի իրաւամբ ասիկայ այնպիսի պարագայ մը կրնանք համարել , որով որ որոշակի ի ցոյց կը բերուի այս նիւթիս վրայ մարդոց ունեցած ընդհանուր համոզումն ու հաւատքը : Այսքան ընդհանուր եւ այսչափ խորթարմատ հաւատքի մը դէմ ելլելը ուրիշ որ եւ իցէ հաւանելի մեկնութիւն մը չի վերցներ բայց եթէ միայն այս , թէ իրականակէս եւ իսկականապէս կայ եւ կը մնայ այն որոշմունքը որուն որ արտայայտիչն է յիշեալ ճանաչողութիւնը :

641. Ապացուցեալ եւս մեր բարոյական բնութիւն մը ունենալուն իրողութենէն :

Դարձեալ՝ ինչպէս որ մտաւորական ազատութեան նոյնպէս եւ մտաւորական զօրութեան տէր ըլլալնիս մարդուս բարոյական եւ պատասխանատու էակ մը ըլլալուն իրողութենէն իմանալի է : Բոլոր այն դիմաւոր խնդիրներուն մէջ , որոնք որ մեր բարոյական բնութեանը վերաբերութիւն ունին , հարկ է մեզ միշտ մեր մտաւոր կազմակերպութեան տարրական թելադրութիւններուն կամ նախնական եւ անխոտորելի սկզբունքներուն դիմել : Արարիչն մեր այս խնդիրներուն որոշմունքը եւ լուծմունքը փիլիսոփայից նուրբ ու դժուարիմաց մակածութիւններուն թողուցած չէ . այլ անոնց լուծմունքը լուսեղէն տառերով ընդհանուր մարդկութեան սրտին տախտակներուն վրայ դրոշմած է : Ամենայն կարգի եւ ամենայն չափու մարդիկ հաւասարապէս ներընդունակ են անոնց իմաստին վերահասու ըլլալու եւ անոնց մեկնութիւնը իրենք իրենցմէ տալու : Ամէնն ալ՝ իրենց անձնական նոյնութեանը վրայ ունեցած գիտութիւններէնէն ոչինչ նուազ տոհմութեամբ՝ եւ որ եւ իցէ մարդկային փիլիսոփայութեան իրենց ուսուցանելիքէն չատ աւելի աղէկ՝ գիտեն , որ բարոյական պատասխանատուութիւն ըսելով զօրութեան գոյութիւն

կը հասկըցուի , եւ թէ զօրութեան պակասութենէն ալ հարկաւորապէս պատասխանատուութեան չգոյութիւն կ՝ինացուի :

« Կատարեալ համեմատութիւն մը կայ » , կըսէ Բիւտ , « զօրութեան ու բարոյական պարտականութեան եւ պատասխանատուութեան մէջ տեղը : Եւ ասոնց իրարու հետ ունեցած համեմատութիւնը ոչ միայն ընդհանուր կերպով մըն է , նկատմամբ կամաւորական ներգործութեանց միայն , այլ նախայիչելոյն վրայ գործադրեալ ամէն մէկ սահմանաւորութիւն կամ նուազութիւն նոյն չափով սահմանաւորութիւն մը կամ նուազութիւն կը պատճառէ վերոյիշեալ երկու բաներուն վրայ : Ասիկայ արդարեւ ուրիշ բան ըսել չէ բայց եթէ ընդհանուր դատման կամ խելամտութեան այն առածը , որ եւ Աստուածային հեղինակութեամբ վաւերացեալ է թէ « Որուն որ շատ տրուեցաւ անկէ շատ պիտի պահանջուի » : — Այնինչ չափով ներգործական զօրութիւն մը Աստուծոյ ամէն մէկ բանաւոր պատասխանատու էակի պարգեւած մէկ տաղանդն է , որուն համար որ հաշիւ մը պիտի ուզէ ի հարկէ : Իսկ թէ որ մարդս զօրութեան տէր չըլլար , հաշիւ տալու ալ բան մը չէր ունենար : Մեր ամէն գործքերն , թէ՛ իմաստութեան գործք ըլլան եւ թէ յիմարութեան , թէ առաքինականք եւ թէ մոլեկանք , Աստուծոյ մեղի չնորհած այս զօրութեան ուղիղ եւ կամ չարաչար կիրառութենէնէն կը ծնանին : Թէ որ մարդս զօրութիւն չունենար , ոչ իմաստուն կրնար ըլլալ եւ ոչ յիմար , ոչ առաքինի եւ ոչ չարագործ » :

642. Ջօրութեան գաղափարին ծագումը Սկզբնական Թելադրութենէ է :

Ինչ որ մինչեւ հոս ըսուեցաւ այս Գլխուս մէջ , գէթ յետ այսմ կամական զօրութեան վրայ մեր տալու բացատրութիւններուն հետ կապակցութեամբ առնելով , եւ ել եւ էջ հաստատութիւն կու տայ այս իրողութեանը , թէ զօրութեան եւ ազատութեան մէջտեղը որոշում մը կայ , եւ թէ կարեւոր բան է զանոնք իրարու հետ չշփոթելն : Վասնորոյ զօրութեան նիւթը ըստ ինքեան որոշ նիւթ մըն է . եւ առանձինն ու վերաձայն հետազօտութիւն կը պահանջէ : — Եւ հիմայ որ սոյն նիւթոյս քննութեանը պիտի պարապինք , արժան կը համարինք այս տեղս քանի մը խօսք ըսել ի բացատրութիւն ՋՕՐՈՒԹԵԱՆ գաղափարին ծագմանը : Զօրութիւն ըսածնիս յայտ է թէ ուղղակի արտաքին զգայութեանց մատչող բան մը չէ : Ո՛չ գոյներու պէս աչքով կը տեսնուի . ոչ ձայներու նման ականջով կ՝ըմբռնուի . ոչ ճաշակելիքով եւ ոչ որ եւ իցէ արտաքին զգայարանքով կ՝ինացուի : Զանիկայ ոչ կրնանք տեսնել , ո՛չ լսել , ոչ չօշափել եւ ոչ ճաշակել , թէպետեւ յամենայն ուրեք սիրուտ տարածեալ է արդեամբ եւ իրակա-

նապէս . վասն զի ասիկայ նախնական ճշմարտութիւն մըն է , եւ առնուրանալի կերպով ստոյգ՝ որ ուր որ գոյութիւն կայ հոն եւ զօրութիւն կայ , թէ արդեամբ նոյն իսկ այն գոյութեանը մէջ եւ կամ թէ մէկ կերպով մը անոր հետ կապակցեալ :

Եթէ զօրութեան գաղափարին ծագումը որ եւ իցէ կերպ արտաքին խնացողութեան ընծայելի չէ , պէտք է որ անոր ծագումը մեր ներսիդին փնտռենք : Եւ ասիկայ ըրած ատեննիս անկարող կը գտնենք ինքզինքնիս մէկ աւելի բան մը հաստատելու քան թէ այս , թէ անիկայ այն Սկզբնական Թելադրութեան ծնունդն է , որն որ արդէն տեսանք որ ազատութեան վրայ մեր ունեցած գաղափարին ալ ճշմարիտ աղբիւրն այն է : Այլով բանիւ մենք այնպէս կազմակերպեալ ենք , որ այսինչ առիթներով եւ այնինչ պարագաներով զօրութեան գաղափարը բնականապէս եւ հարկաւորապէս կը ծագի կամ կը թելադրուի մեր ներսիդին :

643. Զօրութեան գաղափարին ծագմանը առիթներն :

Բայց որո՞նք են այն առիթներն կամ պարագաներն , որոնք հիմայ յիշուեցան , եւ որոնց վրայ որ Սկզբնական Թելադրութեան կարողութիւնը ի գործ կը դրուի , եւ այդ եղանակաւ խնդրարկեալ գաղափարը ծնունդ եւ գոյութիւն կ'առնու :

Թէպէտեւ այս կէտիս վրայ մեր ունեցած տեսութիւններն թերեւս հակառակ գան ոմանց մտաւենագրաց կարծիքներուն , մեր հասկցածին նայելով , որչափ որ կարող ենք դատել , այդ առիթներն երեք կերպ կը թուին ըլալ : — 1. Բնական աշխարհիս մէջ պատահող բոլոր նախորդութեան եւ հետեւորդութեան դէպքերն : Մենք այնպէս կազմակերպեալ ենք որ երբոր այսպիսի նախորդութեան եւ հետեւորդութեան դէպքեր կը տեսնենք , մեր կենացը շատ վաղ հասակէն կը սկսինք այս առաջարկութիւնը կազմակերպելու եւ զանիկայ իբրեւ անուրանալի ճշմարտութիւն ընդունելու , թէ չի կրնար ըլալ սկզբնաւորութիւն կամ փոփոխութիւն գոյութեան առանց պատճառի : Այս առաջարկութիւնը այժմ կամ զօրութեան գաղափար կը բովանդակէ իր մէջը : — 2. Մկանանց ներգործութիւններուն վրայ կամքին ունեցած իշխողութիւնը : Մենք այնպէս կազմակերպեալ ենք , որ երբոր կամք ընենք մարմիններնուս մէկ մասը շարժելու , եւ կամեցողութենէն եռեւ շարժումը ի դէպ գայ , յայնժամ զօրութեան գաղափարը կը ստանանք : — 3. Միւս մտաւոր կարողութեանց վրայ կամքին ունեցած իշխողութիւնը : Պատճառներ ունինք կարծելու՝ որ այսինչ սահմաններով եւ մինչեւ այնինչ չափով

կամքը կարող է ինչպէս որ մարմնաւոր նոյնպէս եւ մտաւոր կարողութեանց վրայ կարգադրական եւ առաջնորդական իշխողութիւն մը բանեցընելու : Եւ մենք երբոր այսպիսի իշխողութեան մը կիրառութեանը վրայ դիտակցութիւն կ'ունենանք , ահա ատիկայ առիթը կ'ըլլայ զօրութեան գաղափարին ծագմանը . յայնժամ ծնունդ կ'առնու կամ կը թելադրուի :—(Տես Բաժ . Ա . Թելադրութեան վրայ :)

Արժան է հոս յաւելուլ եւս , որ զօրութեան գաղափարը՝ ազատութեան գաղափարին նման՝ պարզ է , եւ հետեւապէս սահման չի դար , թէպէտեւ ոչ ոք կրնայ մտածել թէ աստր նշանակութիւնը չհասկըցող մարդ գտնուի :

644. Զօրութեան գաղափարը զօրութեան իրական գոյութիւնը կը ցուցընէ :

Սակայն զօրութեան գաղափարին անսահմանելի ըլլալն այնպէս կարծելուս չենք թէ բան մը չի ցուցըներ . այլով բանիւ , թէ զօրութիւնը ինքնին անհիմն մտացածին բան մը կամ չէութիւն մըն է : Ատիկայ մեծ սխալմունք է : Իրաւ է որ , ինչպէս որ Լօք ուղղութեամբ կը հաստատէ , իրերու յօդուածոյ գաղափարներ կրնան ըլլալ որոնք մտածին բաներ են . ըսել կ'ուզենք թէ անանկ գաղափարներ են որոնց իրականը ոչ արտաքին աշխարհին մէջ եւ ոչ ինչ եւ իցէ բանի մը մէջ չկայ ամենեւին . ինչպէս են արծուաւոյժ՝ վիշապ՝ ձիամարդ՝ ջուրէն ելեւէջոդ ոսկի՝ եւայլն՝ գաղափարներն : Բայց այդ գաղափարաց արտայայտած բաներուն նման իրական բաներու չդասուելուն դէպքը բնաւ երբէք տեսնուած չէ եւ չի կրնար տեսնուիլ պարզ գաղափարաց մասին . եւ այս երկու կարգ գաղափարաց մէջ այս տարբերութիւնը տեսնելնիս ամենեւին դժուարանալու բան չէ : Յօդուածոյ գաղափարք , քանի որ տարբեր կարգեալ տարերքներ իրարու հետ կապակցելով եւ յօդաւորելով կը շինուին , մարդու գործք են . եւ ուստի երբեմն կրնայ պատահիլ որ իրական գոյութիւն չունեցող բաներ ցուցընեն : Իսկ՝ աստր հակառակն՝ պարզ գաղափարներն , որոնք մարդկային մտքին՝ այն ինչ պարագաներու տակ՝ ունեցած ներգործութիւններէն հարկաւորապէս ծագումն առնող ծանօթութիւններ են , կրնան համարուիլ իբրեւ ճշմարտապէս գործք մեծի Հեղինակին մտաւորական բնութեանն մերոյ . եւ Անոր տարողելիքներուն ու կատարելութիւններուն վրայ մեր ունեցած գաղափարներուն , մանաւորապէս իր ճշմարտութեանը հակառակ կու գայ , ինչպէս որ մեր խկ դիտակցութեանը եւ վստահութեանն ալ հակառակ կու գայ կարծել՝ թէ այդ գաղափարներն անփոփոխելի իրականութիւններէ ի զատ ուրիշ բան մը ցուցընեն :

645. Բաներ կան որոնց գոյութիւնը զգայարանօք չ'իմացուիր :

Կարծենք թէ հարկ չկայ ըսելու թէ կան այնպիսի գոյութիւններ կամ գոնէ կան այնպիսի էքսիսթէնսներ, (թէ ըստ ինքեանց գոյութիւններ ըլլան եւ թէ իրերու ստորոգելիքներ կամ յարաբերութիւններ) որոնք արտաքին եւ տեսանելի ներկայացում մը չունին : Անտարակուսելի ճշմարտութիւն մըն է որ՝ արտաքին զգայարանաց վրայ գործադրեալ որ եւ իցէ ուղղակի ներգործութեան մը միջոցով չէ որ հմտութիւն կը ստանանք Զօրութեան վրայ . թէ անիկայ ոչ ձեւ ունի եւ ոչ չրջագիծ կամ ծրագիր , որպէս թէ մէկ նիւթական էութիւն մը եղած ըլլար . թէ անիկայ որ եւ իցէ նիւթական չափորոշութեամբ չափուելու ենթակայ բան մը չէ . թէ անիկայ տեսութեան՝ լսողութեան կամ չօշափման առարկայ մը չէ : Ս.յլ սակայն մտաց վրայ ճառող գլխաւոր իմաստասէրք եւ մտաննագիրք ամէնը միաբան կը վճռահայտնեն զմեզ թէ կան ներքին աղբիւրներ հմտութեան , թէ կան իրեր եւ իրերու ստորոգելիքներ որոնք որ եւ իցէ կերպ նիւթական կամ արտաքին ներկայացման ընդունակութիւն չունին . այլ մեզի ծանօթ կ'ըլլան միայն նոյն իսկ մտքին մէջ բացատրականօրէն ի դէպ եկող մէկ սկզբնական զարգացումով մը : Եւ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆԸ , թէ ըստ ինքեան բան մը եղած ըլլայ , եւ կամ ուրիշ բանի մը ստորոգելիքը , այս կարգէն եղող իրերուն մէկին է :

Դժուարին բան չէ ի բացատրութիւն այս գրուցածներնուս օրինակներ յառաջ բերելը : Նպատակ կամ նախատեսութիւն ըսուած բանները չկա՛ն , Նոյնութիւն , միութիւն , կամ թիւ կոչուած բաները , եւ յաջորդութիւն , ժամանակ , կամ միջոց ըսած բաներնիս գոյութիւն չունի՛ն : Հանճար կամ ճշմարտութիւն , ուղղութիւն կամ անիրաւութիւն յորջորջեալ բաները ամենեւին չկա՛ն : Եւ սակայն ասոնք բաներն մեզի ծանօթ չեն ըլլար մեր զգայարանաց վրայ գործադրեալ ուղղակի ներգործութիւնով մը , այլ միայն մտօք. միայն մեր ներսիդին եղող այն հոգեկէն տպորին տեղեկական գործունէութեամբը , որն որ իր ներկայ դիրքին հետ կցորդ եղող այլ եւ այլ պարագաներով ի ներգործութիւն կը շարժի , եւ այդ գաղափարներուն ծնունդ կու տայ : Եւ այս ալ տուգութիւն մըն է , որ ասոնց վրայ ինչ ասիճան հմտութիւն որ ունինք , Զօրութեան վրայ ունեցածնիս ալ անոնցմէ պակաս չէ :

646. Ցաղագս Զօրութեան իբրեւ ստորոգելիք մարդկային մտաց :

Զօրութեան գոյութեանը եւ բնութեանը վրայ ընդհանրապէս ,

եւ անոր հմտութիւնը ստանալնիս ինչ եղանակաւ ըլլալուն վրայով ըրած դիտողութիւններնիս հոս տեղ վերջացընելով , յառաջ ընթանանք այժմ հաստատելու թէ զօրութիւն ըսուած բանը մարդկային մտքին մէջ կայ եւ թէ անոր մէկ ստորոգելիքն է : Զօրութիւն ըսուած բանը կայ տեղ մը : Մարդուս մտքին մէջ ալ կայ արդեօք , Զօրութիւնը հոն հաստատուն եւ դրական բանի մը պէս կը բնակի՛ , թէ միայն սոսկ երեւոյթ մըն է :

Առ ի ապացուցութիւն այս իրական ճշմարտութեանը՝ թէ զօրութիւնը , բառին ամենաճգրիտ նշանակութեամբը , մարդկային մտքին մէկ ստորոգելիքն է , նախ եւ առաջ ամենայն ապահովութեամբ կը դիմենք ամէն մէկուն ինք իր գիտակցութեանը : Իւրաքանչիւր ոք գիտէ անշուշտ թէ ինչ է զօրութիւնը , թէպէտեւ՝ ինչպէս որ ըսուեցաւ՝ սահմանի ընդունակութիւն չունի , եւ իւրաքանչիւր ոք այս գիտակցութիւնն ալ ունի թէ այդ զօրութիւնը ինք իր անձին մէջ ալ կայ . թերեւս ոչ այնչափ բարձր աստիճանաւ ինչպէս որ կը տեսնէ թէ ուրիշներուն վրայ կը գտնուի , այլ սակայն թէ մէկ չափով մը ունի զօրութիւն : Իր գիտակցութիւնը այսպէս չ'իմացըներ իրեն , թէ ատիկայ իր մէջը կայ եւ կը մնայ զատ առանձին մէկ կարողութեան մը կերպարանքով , իմացման կամ յիշողութեան կարողութիւններուն հանգիստութեամբ . այլ թէ անիկայ կայ եւ կը մնայ իր ներսիդին իբրեւ ստորոգելիք իր բովանդակ մտքին , եւ սիրուն տարածեալ է՝ մեծ կամ փոքր քանակութեամբ՝ անոր ամէն կարողութիւններուն մէջ : Որ ըսել է թէ , ամենականխահասակ մանկութենէ անտի զօրութեան վրայ որոշ գաղափար մը ձեւացուցած ըլլալով , եւ արդէն գիտնալով անոր ինչ բան ըլլալը , ինքը մէկ բնածին զգացում մը կամ համոզում մը կ'ունենայ թէ իր մէջն ալ կայ նոյնը . թէ իր մտքին ամէն մէկ կիրառութեանը կամ գործողութեանը մէջ զօրութիւն կայ եւ պէտք է որ ըլլայ : Ասիկայ անանկ բան մըն է իր աչքին առջեւը , որ անոր վրայ , ինքն իրեն համար ըլլալով , բնաւ տրամաբանութեան չ'ելլեր . քանզի իր համոզումը այնպիսի սկզբնական համոզում մըն է , որ ակներեւ գիտութեան բնութեանը խնամ մտ կու գայ . եւ ուստի , իր տեսութեամբը , այնպիսի իրականութեան հաւատք մըն է , որ ոչ ձեռնարկութեամբ քայքայելի է , եւ ոչ ձեռնարկութեամբ հաստատելի :

Դարձեալ , Զօրութեան գոյութիւնը՝ իբրեւ ստորոգելիք մարդկային մտաց՝ կ'ապացուցուի մեր ի վերայ այլոց ըրած դիտողութիւնէն , երբոր խնամով քննութեան կ'առնենք մարդկային հանճարին ազանչելի ճիգերը , թէ ինչ աստիճան սլացական երագութեամբ եւ կատարելագործեալ ճարտարութեամբ կը պարփակէ եւ կը վերլուծէ ամենադժուարին նիւթերն , յայնժամ զօրութեան ապացուցութիւն

չընչար տեսած ենք : Երբոր կը տեսնենք մարդիկ որ իրենց կիրքերուն վրայ կը տիրեն , ամէն անգութ յարձակողութեանց ժամանակներ ինքզինքնին կառավարել հեղութեան եւ հանդարտասիրութեան մէջ պահելով , տիկոյ յաւելեալ վկայութիւն եւ ապացուցութիւն չէ՞ զօրութեան : Երբոր հին առեններու Հաստատակամութեանց վրայով կը կարդանք , այն ճարտասան առենաբանութեանց վրայ որ Աթէնքի կառավարութեան պէս բուռն զօրութիւնները կը սարսէին եւ այսր անդր կը շարժէին , եւ Հռովմայ ամբարտաւան սրտերուն ու հպարտ մտքերուն վրայ կը տիրէին եւ կ'իշխէին , եւ որոնք դարձեալ աւելի մօտ ժամանակներու մէջ Գաղղիական եւ Անգղիական խորհրդարաններու սաստիկ ազդեցոյց ժամանակները քիչ մեծագործութիւններ չներկայացուցին աչխարհի , կարելի՞ է մեզի հաւատալ որ այդ հզօր եւ աքանչելագործ բեմբասացութիւնները այնպիսի մտքերու ծնունդ ըլլան , որոնց կազմակերպութեանը մէջ զօրութեան տարրը մոռած չըլլայ : Կրնա՞նք ուրեմն նաեւս աչքերնիս երկինք լուսաճաճանչ արեգական վերցընել , երբ իր երփներանգ շառաւիղներն լերանց եւ ըլրոց գագաթանց վրայ եւ ամառնային կանաչագեղ անտառներուն վրայ կը շողշողայ , եւ ըսել թէ լոյս չկայ :

617. *Ապացուցեալ եւս Հաստուածային Մտքին վրայ եղած դիտողութիւններէ :*

Ասկէ նախ , այսինքն Զօրութեան գոյութիւնը մարդկային մտայ մէկ տարրագիտիքը ըլլալուն վրայով , անպատշաճ չ'ըլլար , թէպէտեւ պէտք եղած խոնարհութեամբ եւ չրջահայեցութեամբ պէտք է ընել , Գերագոյն էութենէն առ արածս իր տրամաբանել : Ծանուցեալ է մեզի Սուրբ գրոց մէջ թէ մարդս ըստ պատկերի եւ ըստ նմանութեան Արարչին իրոյ ստեղծագործուեցաւ . եւ այս անտարակուսելի է որ այդ նմանութիւնը մտաւորական էր եւ ոչ թէ մարմնաւոր : Մարդուս միտքը , հոգեղէն մաս էր որ Աստուածային պատկերին փառաւոր դրոշմը ընդունելու պատուոյն արժանաւորեցաւ :

Արդարեւ կրնայ՝ իրրեւ առարկութիւն ըսուիլ , թէ մարդուս եւ իր արարչին մէջտեղը կայ ըսուած նմանութիւնը սահմանաւոր բան մըն է , եւ միայն իր բարոյական բնութեանը վերաբերութիւն ունի . այլ պէտք է միտք բերել թէ անհնարին բան է մարդուս բարոյական մասը իր խելացական մասէն զգալովին բաժնել զատելը : Որովհետեւ բարոյական բնութիւնը խելացականին վրայ հիմնարկեալ է , (քանզի յայտնի է որ ուր որ խնամալու եւ դատելու կարողութիւն չկայ՝ հոն պատասխանատուութիւն ալ չի կրնար ըլլալ ,) վասնորոյ առաջինին գոյութիւնը ի հարկէ երկրորդին ալ ներկայութիւնը կը բովանդակէ եւ կը ցուցընէ , թէ որ բարին եւ չարին մէջտեղը իրական սրաշում

մը կայ , ուրեմն հարկ է որ ոչ միայն զղացումն եւ կամեցումն ըլլայ , այլ եւ հասկըցողութիւն ալ ըլլայ հարկաւորապէս . եւ անհրնարին է որ ըմբռնենք առաքինութիւն կամ մեղութիւն հանդերձ տարակայութեամբ միայն եւ կամ մեւսոյն , — Մարդուս մտաւորական բնութեան բոլոր մասունքներուն , խելացականին՝ զղացականին եւ կամականին մէջտեղը եղող կապակցութեանը վրայ այս տեսութիւնը ունենալով , մարդուս նախնական արարչագործութեանը ըստ պատկերի Աստուծոյ ըլլալուն պատգամը այս խնամատով կը հասկըննանք , որ արդարեւ իրական նմանութիւն մը կար Արարչին եւ իր արարածին մէջտեղը ըստ գէմքի , թէպէտեւ անսահման տարբերութեամբ ըստ ասպէնի . եւ թէ այս նմանութիւնը մեր մտաւորական բնութեան ամէն մասանցը կը տարածի , բացառելով միայն այն բաները որ զուտ բնազդական են եւ կամ էապէս կապակցեալ են մեր մարմնական կամ նիւթական կազմուածքին հետ . Մարդուն Անկումը՝ իրաւ է որ՝ աւրեց եւ խանգարեց այս սկզբնական նմանութիւնը , սակայն ՍՈՒՐԲ ՍԻՐՈՑ սկզբունքը միայն բացառելով , որոշիչ գծագրութիւններն ու տարրագիտիքները տակաւին կը մնան :

Արդ՝ մեկը չ'ուրանար որ զօրութիւնը Աստուածային Մտքին մէկ տարրագիտիքն է . եւ ուստի , Արարիչն առ արարչագործեալն տրամաբանելով , սկզբնական եւ ինքնաքոյ Նախատիպէն առ ընդօրինակեալ եւ ի նմանէ կախեալ նմանութիւնն , հաստատուն պատճառ ունինք հաւատալու՝ թէ զօրութեան տարրը դրականապէս եւ հաստատականապէս , սակայն հունաւորապէս՝ կայ մարդկային արարածին մէջ , ճիշդ ինչպէս որ զանիկայ ձեւակերպող Արարչին վրայ կայ անհունապէս «եթէ ընդունուած ճշմարտութիւն է» , կ'ըսէ Ամերիկացի մտաւնագիր մը , «թէ Աստուած ձեռնհաս պատճառ մըն է . թէ իր մէջը գործունէութիւն եւ ջանասիրութիւն կայ , որով որ ինքը մէկ ներգործուն էակ մը եղած կ'ըլլայ . ինչու մարդս չկարենայ զարգարուած ըլլալ նոյն սկզբունքով , որ անով ինքն ալ ներգործուն էակ մը ըլլայ : Իր կախեալ ըլլալը եւ իր կարողութիւններուն սահմանաւոր ըլլալը բնաւ կարեւորութիւն ունեցող առարկութիւն մը չեն՝ իրեն իրրեւ ներգործուն էակ մը նկատուելուն դէմ . եթէ Աստուած կարող է ստեղծել մէկ կախեալ եւ սահմանափակ էակ մը , ինչու պիտի չկրնայ տալ անոր մէկ ներգործութեան , ես մէկ կարեւոր առարկութիւն մը չեմ տեսներ ասոր դէմ , եւ ի հարկէ նախապատիւ կը համարիմ նկատել մէկ բարոյական էակ մը իրրեւ իր սրտին մէջ այն նոյն ներգործուն եւ գործունեայ սկզբունքը ունեցող , որն որ կը կարծենք Ամենակարող Աստուած ունի . Ընդունուած բան է որ մարդուս ներսիդին եղող այս ներգործուն սկզբունքը , որով որ ներ-

գործական էակ մը եղած կ'ըլլայ, յԱստուծոյ կախեալ է եւ տահմնաւոր : Այլ մարդուս բուն իսկ էութիւնն ալ այսպէս է . եւ սակայն իրական իսկական էակ մըն է , Աստուծմէ որոշ » :

Այս է ուրեմն այն տեսութիւնը , զոր ամենայն իրաւամբ ունինք այս կարեւոր Նիւթին վրայ . այսինքն թէ Բարձրեալն Աստուած ստեղծագործած է մարդիկ հանդերձ զօրութեամբ . թէ բուն իսկ իր լրութենէն հաղորդած է անոնց , որ առանց այս հաղորդութեանը պակասաւոր պիտի մնային , ինչպէս որ արեգական բոլորտիքը շրջան առնող մոլորակներն , թէպէտեւ չարժման եւ լուսաւորութեան մասին այն մեծ լուսատուէն կախումն ունին , եւ սակայն որոշ գոյութիւններ են . նմանապէս՝ ամենայն իմացական եւ զգացական էակք , ի հրեշտակապետաց սկսեալ մինչեւ ցմարդիկ , իրենց այլ եւ այլ կարգերուն մէջ , իրենց գոյութիւնն ու պահպանութիւնը ամենայն գիտութեան եւ ամենայն կարողութեան այն մեծ եւ հիանալի Աղբիւրէն կ'ընդունին . եւ թէպէտեւ ըստ պատկերի Աստուծոյ արարչագործեալ են եւ հանապազ Իրմով պահպանեալ , այլ սակայն որոշ գոյութիւն մը , որով թէեւ կախեալ ներգործողութիւն մը ունին , եւ իւրաքանչիւրն իր սեպհական պարունակին մէջ շրջան կ'առնու :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՉՕՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՑ

648. Կամքին մէջ զօրութիւն ըլլալուն ապացոյց ի վերադարձնել մտաց :

Բայց Զօրութեան ինչութիւնը եւ մարդկային մտաց մէկ ստորադրելիքն ըլլալը ընդհանուր բանիւք բացատրելով չի լմննար գործերնիս . պէտք է որ այժմ քալ մ'ալ յառաջ երթանք եւ քննութեան առնենք անոր կայութիւնը մտաց այն մասնաւոր կարողութեանը

կամ բաժանումներին մէջ որ կ'անուանի ԿԱՄՔ. Զօրութիւնը ոչ միայն մտաց համար ստորադրելի է ընդհանուր կերպով , այլ անոր մասերուն համար ալ նոյնպէս ստորադրելի է , եւ մասնաւորապէս կամական բընութեան մէկ կարեւոր ստորադրելիքն է : Մեր մտաւորական կազմակերպութեանցը մէջ ընդհանուր եղող վերաբանութիւնը այս մեր տուած ծանօթութեանը հիմն ու խարիսխ կրնայ ըլլալ : Մարդիկ ընդհանրապէս կ'ըսեն (եւ անտարակոյս կը հաւատան թէ իրաւունք ունին այնպէս ընելու) զօրութիւն կամ կարողութիւն զգայութեան , կարողութիւն խմացման , կարողութիւն յիշողութեան՝ երեւակայութեան՝ տրամաբանութեան՝ եւայլն : Ամենայն լեզուաց կազմակերպութիւնը (քանզի այս բանիս մէջ ամէնը իրարու նման կ'երեւնան) կը ցուցընէ որ մարդիկ ինչ կը խորհին այս բանիս վրայ , կամ մանաւանդ կրնանք ըսել որ կը ցուցընէ թէ մարդիկ ինչ չխորհին այս բանիս նկատմամբ : Իմացող մարդուն համար բոլորովին բնական է՝ ըսել , թէ ինքը իմացման զօրութիւն կամ կարողութիւն ունի . այն մարդն որ կը յիշէ կամ կը տրամաբանէ , առանց վարանման կը հաստատէ թէ յիշելու տրամաբանելու զբոսնիկ կամ կոչոնիկ ունի . եւ անհնարին բան է այդ մարդիկները համոզել որ այդ իրենց գործածած բացատրութիւնները անպատշաճ են եւ կամ թէ անիմաստ բարբաջանք են եւ որոշ միտք մը չեն տար : — Իսկ թէ որ ճշմարտապէս մէկ հիմ մը կայ այս կերպ բացատրութիւններու համար , եւ թէ որ անոնց գործածութեանը մէջ մէկ պատշաճութիւն մը եւ ճշմարտութիւն մը կայ , նոյն չափով պատշաճութիւն չկայ արդեօք Զբոսնիկ կամ Կոչոնիկ կամայ խօսքը գործածելուն մէջ , թէ որ ուրիշ ամէն մտաւորական ներգործութիւն յատուկ եւ հատանելի կերպով կ'երեւցընէ մեզի այն ներգործութեան հետ կապակցեալ մէկ ներքին ժրութիւն կամ ուժգնութիւն մը, չի կրնար կարծուիլ որ կամեցողական ներգործութիւնը միայնակ , որ մարդուս մտքին մէկ երեւելի եւ գլխաւոր ներգործողութիւնն է , կամեցողական ժրութենէ կամ ուժգնութենէ զուրկ եղած ըլլայ : Վասնորոյ մտաւորական կազմակերպութեան վերաբանութիւնը (քանզի իրաւունք ունինք այս բանիս մէջ ի վերաբանութենէ տրամաբանելու , ինչպէս ուրիշ բաներու մէջ) որոշակի այս եզրակացութեանը կը տանի զմեզ , թէ զօրութիւնը կամքին սեպհական է եւ անոր մէկ ստորադրելիքն է :

649. Կամքին զօրութիւնը չափաւորեալ է եւ ստորակարգեալ :

Բայց թէպէտեւ կամքը զօրութիւն ունի , սակայն ատոր համար անկախ չէ : Արդէն լի ու լի վկայութիւն տեսած ենք անոր ընդ օրինօք հպատակեալ ըլլալուն , եւ յայտ մասին միւս մտաւոր կարողու-

թեանց հետ մէկտեղ համահաւասար կը տեսնուի։ Ջ'ըլլար յիշողութեան կիրառութիւնը առանց յիշուելու բանի մը։ Չ'ըլլար խնացուն առանց իմանալի առարկայի մը . եւ չէ թէ միայն առարկաներու պէտք կայ , զորոնք այդ կարողութեանց ներգործութիւնները հարկաւորապէս կը պահանջեն , այլ ուրիշ կերպ կերպ սեղմութիւններ կամ չափաւորութիւններ ալ (առանց լեզուի դէմ անպատշաճութիւն մը ըրած ըլլալու կրնանք անուանել զանոնք օրէնքներ) կան , որոնցմով այն ներգործութիւնները կը կառավարուին ։ Եւ սակայն միթէ այս պատճառաւ ըսելո՞ւ ենք խնացումը՝ յիշողութիւնը եւ կամ տրամաբանութիւնը չունին զօրութեան տորոգելիքը ։ Եթէ այդպէս է , պէտք ուրեմն՝ մի եւ նոյն պատճառներով՝ բոլոր միւս մտաւոր կարողութիւններէն ալ արտաքսել զօրութեան յատկութիւնը , որ ըսել է թէ հարկ կ'ըլլայ առանկով բովանդակ մտքէն արտաքսել զօրութիւն ըսուած տարրը . քանզի մտաւորական կարողութիւնք ըսելով ուրիշ բան չի հասկըցուիր բայց եթէ միտքն իսկ ինքը , այլ եւ այլ եղանակներով ներգործող ։ Եւ միտք մը՝ առանց զօրութեան , ներգործող սկզբունք մը չ'ըլլար , այլ ներգործուող կամ կրաւորական սկզբունք մը կամ լաւ եւս է ըսել կրաւորական առարկայ մը կ'ըլլայ ։ Եւ ուստի ի հարկէ զուրկ կ'ըլլայ , ըստ ինքեան նկատելով , ամենայն կարեւորութենէ եւ արժողութենէ եւ ամենայն բարոյական պատասխանատուութենէ ։ Ուստի կ'ըսենք թէ կրնայ զօրութիւն ըլլալ , որն որ միանգամայն առաջնորդութեան եւ իշխողութեան տակ եղած ըլլայ ։ Եւ ըստ այսմ՝ քանի որ կամքին մէջ զօրութիւն ըլլալը կ'ընդունինք եւ կը հաստատենք , պէտք չէ որ մտնանք անոր ընդ օրինօք հպատակութիւնը , եւ ոչ իսկ մտաբերել թէ մէկ հանգամանքը միւսին երբէք ներհակ գայ ։

650. Կամքին մէջ զօրութիւն ըլլալուն ապացոյց՝ ներքին փորձառութենէ ։

Մտաւորական որ եւ իցէ կարողութեան մէջ , եւ կամ մտքին ամբողջութեանը մէջ ըլլալուն պէս , կամքին մէջ ալ զօրութեան տարրին գոյ ըլլալը ոչ միայն մեր մտաւոր կազմուածքին ընդհանուր եղող վերաբանութենէն ապացուցանելի է , այլ նաեւ ուրիշ դիտողութիւններով ալ ։ Այս նիւթիս վրայ մեր ունենալու այլ եւ այլ տեսութեանց կարգին մէջ իրաւունք չունի՞նք արդեօք՝ ուրիշ խնդիրներու նման՝ այս խնդրոյս մէջ ալ մեր ներքին փորձառութեանը դիմեցողութիւն մը ընելու ։ Այլով բանիւ՝ չունի՞նք արդեօք ամենայն երկբայութենէ զերծ վկայութիւն մը մեր ներսիդին , մէկ ուղղակի եւ որոշիչ ներքին ապացուցութիւն մը զօրութեան ի նէնգործութիւնս կամաց ։ Մեր կամքին մէջ զօրութիւն ըլլալը մենք մեր ներ-

սիդին չե՞նք զգար եւ չենք ճանչնար այնպէս ըլլալը ։ — Մէկ ընտանի օրինակ մը առնենք իրրեւ փորձ այս հարցումներուն ։ Երբոր մէկ մարդ մը կը կամենայ տեղ մը երթալու կամ կը կամենայ այնինչ բանը ընելու , միթէ իրեն այնպէս կը թուի թէ այն կամեցումը մէկ արտաքին պատճառէ՞ մը կը գործուի այն միջոցին իր ներսիդին ։ Արդեօք իրեն այնպէս կ'երեւնայ թէ այն ի դէպ եկող կամեցումը , առանց իր անձնական ներգործողութեանը եւ ջանքերուն , կը ստեղծուի՞ եւ կը դրուի՞ իր ներսիդին ։ Եթէ ոչ՝ յայտ իմն իր զգացածն այնպէս է թէ իր կամեցումը ինքն իր ջանադրութեամբը կամ աշխուժութեամբը ի դէպ կու գայ ։ Այնպէս կը հաւատանք թէ չատ քիչ մարդ սիրտ գտնուի որ տարակոյս մը ունենայ այս բանիս մէջ տալու պատասխանին վրայ ։

Ուստի մեր գիտակցութիւնը որոշաբար կը վստահացընէ զմեզ , (թէպետեւ ամենեւին տարակոյս չվերցընող խնդիր մ'է այս որ կամքը իրեն յատուկ օրէնքներով պարփակեալ եւ կանոնաւորեալ է ,) որ իրեն սեպհական կոպտերը կամ պարփակը կազմող սահմաններուն մէջ , կամքին ներգործութիւնը ճչմարտապէս ինք իր զօրութենէն ծագումն կ'առնու ։ Անիկայ կը կամենայ , որովհետեւ կամենալու զօրութիւն ունի ։ Անիկայ կը գործէ , որովհետեւ ներգործութեան հիմն ու խարիսխ ըլլալու պէտք եղած աշխուժութիւնը կամ ուժգնութիւնը ունի ինք իր մէջը ։

651. Ապացուցեալ մեր այն կարողութենէն որ ունինք մեր մտադրութիւնը մասնաւոր նիւթերու ուղղելու մասին ։

Ապաքէն մէկ մասնաւոր բանի մը մէջ մեր ներքին փորձառութիւնը խիստ յստակ եւ վճռական կը թուի ըլլալ . այն է՝ թէ մենք կարողութիւն ունինք մեր մտադրութիւնը մէկ նիւթէ մը անջատելու եւ ուրիշ նիւթի մը ուղղելու ինասր որ ուզենք ։ Ընդունուած բան է այս որ մենք չենք կրնար սոսկ եւ ուղղակի կամեցողական ներգործութեամբ մը խորհուրդ մը կամ կարգ մը խորհուրդներ մեր միտքը բերել . թէպետեւ մէկ ---ը կարողութիւն մը ունինք այս բանիս մէջ, որն որ քիչ արդիւնք չատ չի բերեր ։ Բայց երբոր այլ եւ այլ կարգ կարգ խորհուրդներ մեր մտքէն անցնելու վրայ են, մենք կարողութիւն ունինք , ինչպէս որ կը կարծենք թէ իւրաքանչիւր ոք իր գիտակցութեամբը կ'որոշէ ասոր ասանկ ըլլալը , մեր մտադրութիւնը մէկ խորհուրդի մը կամ մէկ կարգ մը խորհրդոց ուղղելու չատ քան թէ միւսի մը , եւ անոր վրայ ուզածնուս չափ մտադրութիւննիս հաստատ պահելու ։ Անտարակոյս զուգորդութեան բերմունքն է այս որ մտքին մէջ չրջագայող խորհրդոց մէկ

կարգը կամ չարքը , ինչ որ է , չարժէ հանէ մեր մտքէն եւ անոր տեղը ուրիշները բերէ հեռզհետէ . սակայն կամքին զօրութիւնը , որ աւելն որ որոշապար ի գործ կը դրուի , այս բերմունքին դէմը կրնայ առնել , եւ կրնայ պահել միտքը էականապէս մի եւ նոյն դիրքին մէջ քիչ կամ շատ երկար աւուն : եւ չենք տեսներ թէ ինչ մէկնութիւն հնարաւորապէս կրնայ տրուիլ այս իրողութեանը , որ մենք այսպէս յամախակի այսինչ այնինչ նիւթին վրայ կը կենանք ու կը մըննանք , եւ մեր խորհրդածութեանցը մէջ կը պըտոյտցընենք զանոնք , եթէ ոչ այս ճշմարտութեամբը միայն , թէ մարդուս կամքը մէկ իրական եւ ազդու ներգործական աշխուժութիւն մը ունի ինք իր մէջը :

652. Կամքին մէջ զօրութիւն ըլլալուն ապացոյց ի դիտողութենէ :

Ակնէ ի զատ՝ մարդկային բնութեան այլ եւ այլ երեւոյթներն որ չարունակ մեր դիտողութեանցը առարկայ կ'ըլլան , չեն կրնար մեկնուիլ , բայց եթէ միայն այս ենթադրութեամբ , որ կամքը բնաւ մէկ արտաքին գործողութեան մը կամ զօրութեան մը ենթական չէ այնպիսի մտքով մը որով հասկըցուի թէ ինքիր մէջը բնաւին զօրութիւն կամ ժրութիւն չկայ : Մի՞թէ չե՞նք տեսներ այնպիսի անձանց օրինակներ , որոնց վրայ կամքի ուժգնութիւնը եւ կորովը իրենց մէկ բնաւորութիւնը եւ գլխաւոր հանգամանքն է . եւ որոնց բարքը անհնարին է մեկնել բայց եթէ միայն այս ենթադրութեան վրայ թէ անոնք կամական ժրութիւն մը եւ աշխոյժ մը ունին իրենք իրենցմէ , եւ այն ալ բարձր աստիճանաւ մը : Շատ անգամ եղան այնպիսի մարդիկ որ խիստ ծանր նեղութեանց եւ չարչարանաց ենթակայացան , բանտարկութիւններու եւ անօթութեան ու ծարաւութեան եւ տանջանաց եւ աքսորանաց եւ մահուան դառնութիւնները կրեցին . եւ ասոնց ամէնուն տարին զարմանալի եւ սքանչելի հաստատութեամբ եւ հանդարտութեամբ , առանց արցունք մը թափելու կամ ողբ մը կարդալու : Ահա ասոնք այնպիսի երեւոյթներ են որոնց խիստ դժուարին է մեկնութիւն մը տալ , մինչեւ որ հաշիւ չառնենք այն ներքին զօրութիւնը , որուն համար կը պնդենք թէ կամքին մէկ առօրգելիքն է :

Այս տեսութենէն ի զատ ուրիշ եղանակ մը կրնա՞նք բացատրել հռչակաւորն Հովարտ Մարդասէրին բարքն ու գործքերը , ինչ որ ալ ըսուի իր եւանդուտ անկեղծ ստուգածպաշտութեանը կամ իր տրտին բնական բարեսիրութեանը գերազանցութեանը համար , «իր առաջադրութեան ուժգնութիւնը» , կ'ըսէ ուղղամտ եւ նրբաքննին մատենագիր մը , «այնքան մեծ էր , որ եթէ՝ փոխանակ սովորական բան մը ըլլալուն՝ միայն կարճատեւ ժամանակներու մէջ

եւ մասնաւոր առիթներով երեւան ելլելու ըլլար , բուռն եւ կատաղի յանդգնութեան երեւոյթ մը պիտի առնէր . այլ անընդհատ ըլլալուն համար , անանկ միօրինակութեան եղանակ մը ունէր որ հանդարտ յարատեւութենէ ի զատ ուրիշ երեւոյթ մը չէր ցուցըներ , այնքան հեռի էր վրդովման կամ վերզրգռութեան նման կերպարանք կրող վարմունքէ : Իր դիտաւորութեանցը ուժգնութիւնը մէկ հուժկու սաստկութեան մը հանդարտած վիճակին կը նմանէր , որն որ միօրինակ կը մնար մարդկային մտաց բնական բնթացքովը՝ որ կ'արգիլէր անոր չափազանց զայրացումը , եւ նոյն իսկ իր անձին բնութիւնովը՝ որ կ'արգիլէր անոր նուազումը » :

Հովարտ Մարդասէրին օրինակը , որչափ որ նշանաւոր եւ տարօրինակ ալ է , միայնակ մնացած չէ : Աշխարհիս ամէն դարուն մէջ եւ ամէն կերպ ընկերութեանց մէջ գտնուած են այս օրինակ անձինք : Արտաքոյ կարգի կամական ձիրքերն ալ , արտաքոյ կարգի խնացական ձիրքերուն չափ հարկաւոր են ընկերութեան պահպանութեանը համար եւ մեր կացութեանը պահանջմունքներն ու կարօտութիւնները լեցընելու համար : Բայց դժբախտաբար , թէպէտեւ այս տաղանդներն ամենայն մտաւոր ձիրց Ամենակամ Բաշխողին որոշմամբը եւ խնամատութեամբը շնորհեալ են մարդոց , այլ շնորհընկալներն միշտ խնամատութեամբ եւ արդարութեամբ չեն բանեցուցած զանոնք : Այս կերպ մարդոց շատ մը օրինակներ , թէ բարեբարոյ եւ թէ չարաբարոյ տեսակէն , ամէն մարդ կրնայ գտնել . ասոնց կարգէն են Պողոս Առաքեալ , Աղեքսանդր , Կեսար , Աննիբաղ , Թոլոմպոս , Գրօմվէլ , Վիլհելմ Դէլ , Լեոնարտ , Նափոլէօն , Լուտեր , եւ շատ ուրիշներ , որոց անուններն մշտնջենաւորապէս արձանագրեալ են մարդկային ազգին կրօնական եւ քաղաքական պատմութեանցը մէջ : Ասոնցմէ մինակ մէկ հատին՝ Լեոնարտին գործածած լեզուն յստակ կը ցուցընէ , այն առաջադրութեան ուժգնութիւնը եւ սաստկութիւնը որ այսպիսի մարդոց վրայ կը տեսնուի : « Իմ կրած տառապանքներս շատ աւելի ծանր եղան քան թէ երբէք խոստովանած եմ եւ կամ երբէք պիտի խոստովանիմ մէկու մը : Անօթութիւն եւ մերկութիւն տեսայ յետին աստիճան տառապալից տեսակէն որ երբէք կրնայ մարդ կրել . գիտեմ թէ ինչ բան է քիչ մը ուտելիք ընդունելը մէկու մը ձեռքէն , իրրեւ բարեսիրութիւն առ խեղաթաբեալ ոմն . եւ երբեմնակի ես ինքնս պարտական եղայ այդ ողորմելի կերպարանքին ներքեւ ապաստանելու , աւելի ծանրագոյն աղէտքէ զերծ կենալու համար : Այսպիսի չարիքներն զարհուրելի եւ անտանելի բաներ են , բայց անոնք դեռ եւս բնաւին ազդեցութիւն եւ զբօսիչ ընդունած չեն իմ բնութեանս վրայ » :

653. Ջորւթիւն կամաց առտայայեալ վշտակրութեանց հաւրներելու մէջ :

Ընթերցողաց մասնաւոր մտադրութիւնը կը խնդրենք հետաքննած նիւթերնուս վրայ հոս հիմա յառաջ բերելու տեսութեանը : Եթէ միայն ունենան զանիկայ հանդարտօրէն քննելու , տարակոյս չունինք որ ծանրակչիռ եւ ազդու վկայութիւն մը կամ ապացոյց մը պիտի երեւնայ իրենց : Պէտք է միտք առնել որ մենք որոշաբար եւ կատարելապէս կ'ընդունինք , ընդհանրական զննութեան վրայ հիմնելով , թէ կամքին մէջ մէկ իսկական եւ գոյացական զօրութիւն մը կայ . եւ թէ՝ մինչեւ որ այս տեսութիւնը չընդունինք գլխովին անհնարին բան է մարդկային բնութեան երեւոյթները բացատրել , եւ ի հաստատութիւն մեր պահպանած դրութեանը , կամական աշխատութեան արտաքոյ կարգի օրինակներ միայն մէջ բերել չէ մտքերնիս . այլ՝ ընդհակառակն՝ առանց ամենեւին վարանմունքի , խնդրոյն լուծմանը համար կը դիմենք նաեւս հանապազօր ի դէպ եկող բազմաթիւ սովորական դէպքերու զննութեան : Ցայտ յանդիման կը տեսնուի որ կամքին մէջ զօրութիւն ըլլալուն մէկ վկայութիւն մը կամ ապացոյց մըն է այն համբերատարութիւնը եւ հնութիւնը , զոր շատ անգամ կը տեսնենք մարդոց վրայ կենցաղոյս սովորական փորձութիւններուն մէջ : Սրտերնին հանապազօրեայ դառնակսկիծ վշտակրութեամբ արիւն լուայ եղած անձինքներ տեսնուած են , որոնք մի եւ նոյն առենը ծիծաղ երես ցուցուցած են իրենց բոլորտիքը եղողներուն . եւ բերներնին տրտունջ եւ գանգատանք չթափելնին եւ ապստամբ ոգի մը չկրնան ի զատ , շրջունակաբար մարդասիրութիւն ցուցուցած են անոնց որոնք որ իրենց դառնութեանցը եւ վշտակրութեանցը պատճառներն եղած էին : Ուրիշներ եղած են , որ գաղտնածածուկ եւ հիւծիչ մաչեցուցիչ հիւանդութիւններով տառապելից օրեր ու ժամանակներ անցուցած են , եւ սակայն կատարելապէս յաջողած են իրենց ներսիդին յուզեալ չարժութիւնները հանդարտեցընելու , եւ տրտունջ մը չեն հանած իրենց բերնէն . եւ ասկէ ի զատ մինչեւ անգամ օրհնութիւն կարդացած են Նախախնամութեան այն տառապալից այցելութիւններուն վրայ , եւ այնպիսի սիրալիր երեւոյթ մը սփռած են , իրենց հիւանդութեան եւ մահուան խուցին մէջ , որ տեսողաց սրտերուն զուարթութիւն եւ իրենց համար մեծ փառք կը բերեր : Բաւական չ'ըլլար ըսել , թէ այդ մարդիկները կրնային լուսաւորեալ հասողութեան կամ առաքինի սրտի տէր անձինք եղած ըլլալ . կամքին ներքին աշխուժութենէն եւ ժրութենէն ի զատ (ուղիղ տեսութիւններէ եւ առաքինական սկզբունքներէ որչափ օգնութիւն որ քաղուի ալ ,)

եւ ոչ մէկ ուրիշ բան մը կրնար վշտաց գաղտնածածուկ ձայնը ցածցընել եւ լռեցընել :

654. Բացատրութիւն նոյն նիւթին վրայ ի զպղողութենէ կրից :

Այս իրական ճշմարտութիւնը , թէ մարդիկ մէկ արտաքին պատճառէ մը իրենց վրայ տպաւորեալ ճակատագրով մը չեն կառավարուիր , այլ իրենք իրենց մէջը մէկ ձեռնհասութիւն մը մէկ ոյժ մը ունին , կրնայ բացատրուիլ նաեւս այն իշխողութենէն , որ իրենց կիրքերուն վրայ կը բանեցընեն , որ սովորաբար կ'ըսուի ՝ՀԱՂԹԵԼ ԿԱՄ ՔՆՆԵԼ՝ . Ինչ զրուցածքներ կան այնքան հռչակաւոր եւ նշանաւոր ինչպէս է Սոկրատէսին մասնաւոր առթի մը մէջ իր ծառային զրուցած սա խօսքը թէ , « Եթէ բարկացած չըլլայի , ծեծէի պիտի զքեզ » : Հիւմ , որ մարդկային բնութեան բազմատիպ մէկ բնաձեւնինը կը համարուի , բացայայտ կերեւով եւ մասնաւորապէս կը խօսի Անգղիոյ Հէնրի Դ.ին իշխանութեանը վրայով որ ունէր իր կրիցը վրայ , եւ ուրիշ մատենագիրներ ալ , կը տեսնուի որ այս բանը իբրեւ մասնաւոր դիտողութեան արժանի մէկ հանգամանք մը յիշատակեր են իրենց նկարագրութեանցը մէջ : Ձէյ անուն անուանի Ամերիկացիին վարուց պատմագիրը կըսէ , թէ « մարդոցմէ փառք չէր փնտռեր , եւ այն մի միայն իշխանութիւնը , որուն կը ցանկար , ԻՒՐԷՆ ԻՇԽԵԼ ԷՐ » : Եւ արդարեւ այս իշխանութիւնը խիստ բարձր աստիճանաւ կը տեսնուէր իր վրայ , որչափ որ ալ ժրաւարութիւն կը կրէր իր բնականապէս ցասմնոտ բնութեանը չաղթելու :

« Ցիշատակութիւնք Սորհրդարանին Լօրտերու » անուն Գրքի մը մէջ կրէյ Կոմսին բարուցը եւ քաղաքական աշխատութեանցը մէկ նկարագիրը կայ , որուն մէջ հետեւեալ խօսքերը ըսուած են իր վրայով . « Ինքը այնքան անզգայ չէր իր հակառակորդացը չարձակումներուն , ինչպէս որ ընդհանրապէս կը կարծուէր : Անոնք որ զինքը մտերմաբար կը ճանչնային , քաջ գիտէին թէ այս մասին իր ունեցած դիւրազգացութիւնը իր պաշտօնին հոգերովը եւ ծանրաբեռնութիւններովը չէր բթացած : Այլ ինքը ԻՐ ԷՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒՇԸ ԷՐ ՏԻՏՕՂ ՎՐԱՅ , Իր խնամատարութիւնը սորվեցուցած էր իրեն թէ հակառակորդ մը վարմունքէն իր ներսիդին զգացած վիրաւորութիւնը ծածուկ պահելն ինչ մեծամեծ օգուտներ ունէր իրեն պէս անանկ ծանրը եւ կարեւոր պաշտօնի մը մէջ եղող մարդու մը : Ինքը լաւ գիտէր որ հակառակորդ կուսակցութեան յարձակումներուն վրայ կրկին բորբոքիլը այդպիսի յարձակմանց կրկնութիւնը իր վրայ հրաւիրելուն ամենաձգրիտ ճամբան էր : Ուստի միտքը դրած էր իր կիրքը զսպելու եւ յայտմ մասին զանիկայ ամենախիստ կրթութեան ընթաց-

քի մը մէջ պահելու : Ե- ինչը էր ա-ա-ջ-դ-ր-ր-ի-ն-ը յ-ջ-ը-ր-ի-ա-ր-ե-ն ե գ-ո-ր-ծ-դ-ր-ո-ւ-թ-ի-ւ-ն :

655. Նոյն նիւթին վրայ ուրիշ բացատրութիւններ :

Դժուարին գործ չէր ուրիշ երեւելի անձանց օրինակներ բերել, այլ եւ այլ ազգերէ եւ երկիրներէ, որոնք քաջ դիտէին թէ ինչպէս հաշտեցընել ակտը էր զգայուն եւ բորբոքեալ սրտի մը չարժմունքները ամենահանդարտ չրջահայեցութեան եւ ամենակատարեալ անձնիշխանութեան հետ : Այլ ասոր հարկ չկայ, որովհետեւ յիշեալ հանգամանքը ամէն օր մեր դիտողութեանը կը հանդիպի : Անտեղի բան չէ դրեթէ ամէն գիւղի եւ ամէն թաղի մէջ տեսնել այնպիսի անձինք, որ բնականապէս դիւրագրգիռ մարդիկներ են, որոնց կիրքերն յայտնապէս բուռն եւ սաստիկ են, որոնք միշտ հակամէտ են ծովուն ալիքներուն նման յուզելու՝ տատանելու եւ փրփրալու, եւ սակայն այդ իրենց կիրքերն կատարեալ իշխողութեան տակ առած են, եւ մինչեւ անգամ ամենածանր փորձութեան պարագաներու մէջ կը զսպեն զանոնք :

Եւ միթէ պարտականութիւն մը չէ՞ այս իշխողութիւնը բանեցընելը կրից վրայ : «Իր ոգին զսպողը», կ'ըսէ Սողոմոն, «քաղաք մը առնողէն աղէկ է» : Եւ դարձեալ, «Իր ոգին չզսպող մարդը փլած ու անպարիսպ քաղաքի պէս է» : «Բարկացէք եւ մի մեղանչէք», կըսէ Առաքեալը . «արեւը ձեր բարկութեանը վրայ մարը չմտնէ» : Հոս ուրեմն մէկ մեծ գործնական ճշմարտութիւն մը կամ իրողութիւն մը կը տեսնուի մտաւորական փիլիսոփայութեան մէջ, որուն վրայ կարեւոր եւ ահաւոր պարտականութիւններ հիմնեալ են. այսինքն թէ՝ մարդուս կիրքերն իր իշխողութեանը ներքեւ են : Սակայն ո՛ր տեղ է այն զօրութիւնը որ կ'իշխէ անոնց վրայ : Բնաւ չէ ըսել թէ այս կանոնաւորող եւ իշխեցող զօրութիւնը հասողութեան մէջ զետեղեալ է : Իրաւ է որ հասողութիւնը կրնայ այլ եւ այլ եւ կարեւոր պատճառներ թելադրել այս իշխողութիւնը ի գործ դրուելու համար . սակայն ինք իր գլխուն կարող չէ այդ պատճառները ազդու եւ պիտանաւոր ընելու : Մինչեւ որ կամքին ազդու ժրութեանը եւ կորովի ջանիցը գործակցութիւնը չըլլայ, Հասողութեան մէջ եղող ամենէն մեծ լուսաւորութիւնն ալ՝ եթէ մինչեւ անգամ կրից եւ հզմտանաց սահմանները հասնի ալ, չի կրնար երբէք այս մեծ արդիւնքը յառաջ բերել :

656. Ապացուցեալ՝ յանկարծական եւ փորձանաւոր առիթներու մէջ կիրքերը ծածուկ պահելէն :

Կամքին մէջ զօրութիւն կայանալուն մէկ վկայութիւնն ալ այն օրինակներէն կ'առնենք, որոնց մէջ որ մարդիկ՝ մէկ վերջնական վախճանի մը յաջողութեանը համար՝ իրենց կիրքերը առ ժամանակ մի ծածուկ կամ թագուն կը պահեն : Այս հաստատատուութիւնը թերեւս կրնայինք թողուլ այսպէս, օրինակներու յառաջերութիւնը ընթերցողաց առանձնական յիշելութեանցը յանձնելով : Եւ սակայն պատմութիւնը, որ այնքան բազմաժէտ բացատրութիւններ կը բովանդակէ կրից եւ կամաց վրայով, ասոր մէջ ալ խիստ ընտիր օրինակներով ճոխացեալ է : Սիղոս Հռովմայեցի դիկտատորին պատմութիւնը աւանդող մատենագիրը այդ անձին բարուցը իրրեւ մէկ նշանաւոր հանգամանքը կը յիշատակեն այս բանը՝ թէ ինքը կեղծելու եւ պատրուակելու կողմանէ ամենակատարեալ կարողութեան տէր մէկն էր : Հռովմէական կայսերութեան տարածմանը համար հսկայական գաղափարներ ձեւակերպելու եւ գործադրելու ըրաղեալ էր այն նոյն միջոցին որ մէկ կողմանէ ալ բոլորովին տարբեր տեսակ եւ ամենազարհուրելի կիրքերու վրայ հիմնակեալ ուրիշ գաղափարներ ձեւացուցեր էր, որոնք լռութեամբ եւ ամենայն հանդարտութեամբ թագուն կը պահէր իր ներսիդին հետեւար օրերու մէջ ի գործ դնելու նպատակաւ : Մարդ անանկ կը կարծէր թէ բոլոր հոգին իր ներկայ զբաղմանը մէջ ընկղմած էր բացարձակապէս, եւ ուրիշ որ եւ իցէ բանի վրայ խորհուրդ կամ զգացումն չունէր, սանկ անհնարին ճարպիկութեան տէր էր թէ իր ներկայ դիտաւորութեանցը կատարմանը մասին եւ թէ այն կիրքերը բոլորովին գաղտնածածուկ պահելու մասին, որոնք որ յետ ժամանակի գործադրելու համար ամենայն փութով եւ հսկողութեամբ կը ճգնէր :

Ցուլիոս Կեսարի դաւաճանները, զանիկայ մահացուցանելու կատարեալ որոշմանքն ընդունէն յետոյ, մէկ անգը մը որ կամ անոր եւ կամ իրենց, եւ թերեւս երկու կողմին ալ, օրհասական պիտի ըլլար, դրեթէ հանապազօր սովորութիւն ունէին իրեն քովը գտնուելու եւ իր հետը գործառնութեան զբաղելու . եւ սակայն այն աքանչելի մարդը ամենէն անկարող եղաւ իր դաւաճաններուն խօսակցութիւններուն՝ կերպերուն եւ նայուածքներուն մէջ իրենց մեծագործութեանը մէկ ցոյցը կամ մէկ նշանը տեսնել որոշել : Միթէ ասիկայ իր դաւադիրներուն վրայ մեծաւ չափով կամքի զօրութիւնը գտնուելուն վկայութիւն մը չէ՞ : Կիկերոնը այս դաւաճանութեան միաբանութենէն դուրս ձգեցին, գլխաւորապէս ոչ այլ

ինչ պատճառաւ, բայց միայն ասոր համար որ հաստատամիտ որոշման եւ անդրդուելի դիտաւորութեան կողմանէ, որ ամենակարեւոր էր այս դէպքին մէջ, գինքը պակասաւոր կը կարծէին :

657. Ջորւթիւն կսմաց բացայայտեալ ընդհանուր նպատակի մը հետամտութեան դէպքերէ :

Կամքին սեպհական եղող աշխուժութեանը եւ կորովոյն մէկ բացայայտութիւնն ու ապացոյցն ալ այն օրինակներուն մէջ կը գտնենք, ուր որ անհատական անձինք իրենց համար մէկ ընդհանուր նպատակ մը կ'որդեգրեն եւ անոր հետամուտ կ'ըլլան երկար ժամանակ, ինչ չի պատահիր որ մարդիկ իրենց շահաւոր սեպած եւ կամ իրենց պարտք համարած մէկ բանի մը կը յարին, եւ այնպիսի յարատեւութեամբ եւ հաստատուն առաջադրութեամբ հետամուտ կ'ըլլան անոր որ արդարեւ սքանչելի է : Եւ ոչ իսկ այս բանս անոնց յատուկ է միայն, որոնք ընկերութեան մէջ բարձր աստիճաններու տէր եղած են, եւ կամ լաւ դաստիարակեալ են : Շատ անգամ կը պատահի որ այս առաջադրութեան հաստատութիւնը, այս անդրդուելի հաստատամտութիւնը անոնց մէջ կը տեսնենք որոնք ազքատութեամբ մեծապէս ճնշեալ եւ նուաղեալ են, եւ ասկէ ի զատ ալ խոր տգիտութեան մէջ ընկղմեալ :

Ասկէ մէկ քանի տարի առաջ ազքատ աղջիկ մը՝ Իռլանտացի՝ եկաւ իր հայրենիքէն եւ գնաց Ամերիկա, իր խղճալի եւ տառապեալ ընտանիքին համար պարէն ճարելու եւ լաւագոյն վիճակի մը գանոնք հասցընելու նպատակաւ : Միայնակ եւ անպաշտպան եկաւ իր հօրը տունէն, 200 ղուրուշի չափ ստակ միայն ունենալով իր վրայ : Յիսուն մղոնի չափ տեղ ճամբորդեց հետիոտն իր բնակած գիւղէն մինչեւ Տուպլին . հոն յաջողեցաւ Գուէպէք գնացող նաւ մը մտնելու եւ անցնելու Ովկիանոսի միւս կողմը, եւ վերջապէս իր բաղձացած երկիրը Միացեալ Նահանգ ձգեց ինքզինքը : Հոն երկարատեւ դժուարութիւններով եւ տառապանքներով եւ ամենայն ճգամբ հետամուտ եղաւ իր նպատակին, մինչեւ որ վերջապէս բարերար Նախախնամութեան մը ընծայած յաջողութեանց վարձատրեցին իր որդիական բարեպաշտութիւնը եւ առաքինութիւնը, եւ այնպիսի միջոցներ ընծայեցին իրեն որոնցմով չուտով կարողացաւ գրկախառնելու այն սիրելիը ընտանիքին հետ որ իր եւեւը թողուցած էր : Ահա մէկ դէպք մը հասարակ կենցաղավարութեան, առանց որ եւ իցէ արհեստական օգնութեանց եւ գրգռութեանց, որ կարծուէր թէ անոնցմով գլուխ տարուեցաւ . եւ եթէ հնար ըլլար աշխարհի տեսութեանը առջեւը բանալ եւ պարզել տառապեալ եւ առաքինագործ

աղքատին կենցաղավարութեան նկարագիրները, անտարակոյս ասանկ շատ օրինակներ պիտի գտնէինք : « Աննչան առանձնութեան մէջ », կ'ըսէ Լակօն անուն գրքին հեղինակը, « եւ խրճիթներու խղճալի աղքատութեանց եւ նուաղեցուցիչ չքաւորութեանց մէջ այնպիսի մեծ անձնութեան եւ անձնուրացութեան տեսարաններ տեսայ, որոնք մեծ ամեծաց այնքան անհատաւոտի բաներ են որչափ որ իրենց անսովոր գործքեր են . դիւցազնութիւններ, որ բնաւ նեցուկ կամ նպաստ չեն ընդունած թէ՛ բազմայ զորհացական հայեցուածքէն եւ թէ սակաւուց հիացուէն, այլ սակայն ծաղկեր զարդացեր են աւերակներու եւ դերեզմանավայրերու մէջ . սքանչելի եւ մխրայի տեսարանք ի բարոյական աշխարհի, ինչպէս են Ջրվէժք Նայակարա դետոյն ի բնական աշխարհս » : Եւ միթէ հնարաւոր է այս հոգւոյ վեհութիւնը, այս դիտաւորութեան անսայթալելի հաստատութիւնը, այս անդրդուելի հաստատամտութիւնը, որ ընկերութեան ամէն կարգերուն եւ վիճակներուն մէջ երեւան կու գայ, աղքատին տառապարին ինչպէս եւ հարուստին ապարանքներուն մէջ, մեկնել եւ բացատրել անանկ կերպով մը որ համաձայն գայ Կամքին ինք իր մէջ զգրութիւն չունենալուն ներհակութեանը :

658. Սոյն նիւթիս վրայ բացայայտութիւն Նոր Անգղիոյ նախկին գաղթողաց վարած ընթացքէն :

Նոր Անգղիայի նախկին գաղթականաց վարած ընթացքը յատուկ նիւթիս բացայայտութեանը համար ընտիր օրինակ մըն է : Անոնց պատմութիւնը վերծանողներն քաջ դիտեն թէ անոնց կատարած այն ամենադժուարին եւ բազմաչխատ եւ տառապալից գաղթականութեանը մի միայն նպատակը այն էր որ անանկ տեղ մը գտնեն բնակելու, ուր կարող ըլլան անվրդով ազատութեամբ եւ կատարելապէս ի կիր արկանել եւ վայելել իրենց դաւանած քրիստոնէական կրօնքը : Եւ այս անանկ նպատակ մըն էր որ, այն առեւտուրի պարագաներուն նայելով, անհնար էր ի գործ դրուիլ առանց մեծ հաստատամտութեան եւ յարատեւութեան : Անոնք իրենց եւեւը թողուցին՝ իրենց հայրենեացը մէջ, հազարաւոր բաներ, որոնք ըստ աշխարհի ամենասիրելի եւ ամենայարմարկալի առարկաներ կը համարուին : Անարգեալ եւ արհամարհեալ եւ վտարանդի, եկան դարձին այն հիւրասիրաց եւ անազորոյն ծովափունքը, տրտմութեամբ՝ տկարութեամբ եւ աղքատութեամբ : Շատ տառապանք շատ չարչարանք կրեցին պարէնի պակասութենէ, սպառիչ հիւանդութեանց ճարակումէն, ձմեռնային սաստկաշունչ փոթորիկներէն եւ տաստկասառոյց ցուրտերէն, եւ բնիկ վայրենի ցեղերուն որ

թուն նախանձաւորութեանէն եւ թշնամութիւններէն: Ասոնք թէպէտեւ անկեղծութեամբ եւ ջերմեռանդով կրօնասէր եւ աստուածապաշտ մարդիկ էին, չ'ուրացուիր որ վհատութեան ժամանակներ ալ ունեցան, եւ շատ անգամ պատահեցաւ որ ահաբեկ եղան եւ տարակուսեցան եւ յուսահատեցան: Սակայն որ առեն որ արտաքին ամենայն ինչ մութն ու խաւարը կը պատէր, եւ մինչեւ անգամ ներքին լոյսերնին ալ կ'աղօտանար եւ կը նուազէր, այն բարձր գիտաւորութիւնն որ անգամ մը ձեւացուցեր էին խոհական խորհրդածութեամբ եւ ջերմեռանդ աղօթիւք, անիկայ անփոփոխ եւ անսասան կը մնար: Անոնք սա ամէն դժուարութիւններուն դիմացան հոգիապահ առաջնորդութեան մը հուժկու եւ անյաղթելի ուժովը. այնպէս որ ճշմարտապէս կրնայ ըսուիլ ասոնց համար թէ՝ որ ասեն որ Սրտերնին կը լքանէր եւ կը սասանէին, կամքերնին ղիրենք կը հաստատէր եւ անսասան կը մնային:

659. Վայրենեաց ցոյց տուած հասուցամտութիւնէն եւ բացատրութիւնէն բացատրութիւն:

Կրնայինք յաւաջ երթալ դրեթէ անհամար օրինակներ մէջ բերելով ի բացայայտութիւն սոյն նիւթիս. եւ անոնք ալ՝ ամենայն կարգի մարդոցմէ եւ մարդկային ընկերութեան ամէն մէկ վիճակէն քաղուած, վայրենիներէ ալ քաղաքականացեալներէ ալ: Շատ հեղ անցած է դիտնականաց մտքէն որ վայրենի պատերազմականին վարքը մէկ հետաքրքրական խնդիր մըն է փիլիսոփայական: Թող ընթերցողը մեր հետ գայ վայրկ մը այն խաւարամած անտառը. տես հոն ի ներքոյ աղօտալոյս եւ սասանեալ լուսնին, խարոյկ մը վառած, որուն վրայ պիտի սրուի պատերազմի մէջ ձերբակալ եղած գերի մը: Տես դինքը փայտակոյտին քով ցիցի մը կապուած, կամաց կամաց կը խորովի կրակին դիմացը, եւ արիւն ու ջուր դուրս ժայթքող սրած մխերը պատառ պատառ կը փրցունեն իր ձխաձեաւ ոսկորներուն վրայէն եւ կ'ուտեն: Աննկարագրելի տանջանք, եւ սակայն այս սեւամորթ ծնունդն անտառաց, այս խեղճ ողորմելի տգէտ եւ անուս որդեակն բնութեան, իր դէմքին վրայ դիտաւորութեան տկարութիւն մը չի ցուցներ. իր աչքերէն արցունք չի թափեր, անհամբերութեան ճիչ մը չի բառնար. իր թշնամիները կրնան առնել իր ձեռքէն իր հեռաւոր խրճիթը, իր կինը եւ իր զաւկընները, իր հրաւոչոր մարմինը, իր շիջուցեալ կեանքը. սակայն այն յանկարծական մահաւան երգը, որ բարձրանայն եւ յաղթողաբար կ'երգէ իրենց ողջակէզը ճիշդ իր հոգին փչելու վայրկեաններուն, կատարեալ ապացոյց մըն է որ իր թշնամիները չեն առեր եւ ոչ իսկ կարող են առնելու իրմէն այն իր անյողդողդ առաջադրութիւնը, իր անպարտելի կամքը:

Ահաւասիկ մեր դէմն ելլող եղելութիւններն կամ իրողութիւններն ասանկ բաներ են. որոնց նման անթիւ օրինակներ ալ կան, եւ թերեւս մեր նպատակին լաւագոյն յարմարութիւն ունեցող աւելի դերազանց տեսակներէն: Բայց ինչպէս որ ալ ըլլան ասոնք, անուրանալի իրողութիւններ են: Ասոնք մարդկային ազգին պատմութեանը ամէն էջերուն վրայ արձանագրեալ խոկութիւններ են, եւ մենք կրնանք հրաւէր կարդալ փիլիսոփայութեան եւ կամ որ եւ իցէ ուրիշ բանի, որ ընդունելի եւ հաւանելի կերպով մը մեկնէ զանոնք, թէ որ կրնայ, բայց յայտ ննթադրութենէ՝ թէ մէկ ներքին աշխուժութեամբ մը եւ կորովով մը միայն հնարաւոր է որ ի դէպ գան, ոչ միայն մտաց՝ ամբողջապէս առնելով, այլ մասնաւորաբար կամական կարողութեան:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ

660. Կամական կարողութեանց տարբերութիւններն հազիւ երբէք դիտողութեան նիւթ եղած են:

Մէկ հայեցուածք մըն ալ կայ որով որ այս նիւթս հետազօտելի է, եւ որով առաւելագոյն լուսարանութիւն մը եղած կ'ըլլայ մինչեւ ցարդ յաղագս Զօրութեան կամաց՝ ընդհանրապէս՝ յառաջ բերուած հաստատութեանց վրայ. ըսածնիս ԿԱՄԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԱՆէ ԵՂԱԾ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ԵՆ: Ասիկայ մարդկային մտաց վերաբերեալ այնպիսի տեսութիւն մըն է, որն որ, թերեւս մտաւորական զօրութեան բովանդակ նիւթին վրայով եղող սեալ կամ անորոշ տեսութիւններուն պատճառաւ, հազիւ երբէք այնպիսի մտադրութեան մը նիւթ եղած է որուն որ իրաւամբ արժանաւոր է անաչառակուսելի

կերպով: Անսովոր բան չէ ըսել որ դիտողութիւններ եւ զրոյցներ կ'ըլլան կրից զօրութեան կամ ուժգնութեան կողմանէ եւ կամ խնացական եւ տրամաբանական կարողութեանց աչխուժութեան կողմանէ մարդոց մէջ եղած տարբերութեանց վրայով. սակայն հազիւ ուրիք կը պատահի որ կանական կարողութեան կողմանէ եղած տարբերութեանց նկատմամբ զրոյցք մը ըլլայ: Իսկ թէ որ ճշմարտապէս մէկ զօրութիւն մը, մէկ բնածին եւ ընդարձակ ազդեցութիւն մը կայ կանքին մէջ զետեղեալ, առուղիւ մէկ բնական ենթադրութիւն մը կ'ըլլայ կարծել որ այս կարողութեան մէջ ալ, ինչպէս որ եւ իւր ուրիշ կարողութիւններուն յար եւ նման, առուիճաններու զանազանութիւններ պիտի գտնուին անշուշտ: Եւ ահա հանապազ մեր դիտողութեանը հանդիպող իրողութիւններն կը ճշմարտեն քանին իսկապէս առանկ եղած ըլլալը:

661. Ծանօթութիւնք յաղագս բնական տկարութեան կամաց:

Եթէ յանձն առնենք մանաւանդ քննութեան ենթարկել մարդոց բարքը, ըստ առաւելագոյն կամ նուազագոյն զարգացման յայլ եւ այլ հետամտութիւնս կենաց, անշուշտ պիտի գտնենք ոմանք, որոնք ոչ միայն երբեմնակի այլ ընդհանրապէս եւ իրրեւ իրենց մտացը մէկ երեւելի որակութիւնը ըլլալով՝ իրենց վրայ կը ցուցընեն մէկ տարօրինակութիւն մը առաջադրութեան, մէկ տեսակ մը վարանումնք, մէկ չարունական դատանում մը երկու իրաց մէջ տեղը: Ոչ ձեռնարկութիւնք, ոչ չարժատիճք, ոչ նկատողութիւնք չահու՝ պարտականութեան՝ կամ փառաց՝ կարող են մշանջենաւորապէս համազօր կամ հաւասարակշիռ գալու եւ զօրավիգն ըլլալու այս ընդարձակ տկարութեանը: Այս բաները արդարեւ կրնայ ըլլալ որ առանձին մը նեցուկ եւ զօրավիգն ըլլան յիշեալ կանական թուլութեան. այս տեսակ մարդոց վարուցը պատմութեանը մէջ նշանաւոր եղող դիտաւորութեան անզօրութիւնը կրնայ ըլլալ որ միշտ երեւան չելլէ կենաց սովորական եւ հասարակ պարագաներուն մէջ, նա մանաւանդ երբոր իրենց կամքը զօրութիւն եւ հաստատութիւն ընծայող նկատողութիւններէ օգնութիւն գտած ըլլայ. իսկ երբոր կեղակարծ պարագաներ վրայ գան, երբոր զարհուրելի վտանգներ պիրենք չջնասատանեն, երբոր որ եւ իցէ տեսակ յանկարծադէպ եւ ահագին արկածներ պատահին, առանք վհատական կանգուն եւ անշարժ կենալու, առանիկ խառնվելով առանց ի վերոյ կ'ըլլան եւ աւազուտ «անապատի մէջ բուսած թուփի նման» հողմին աչքերը իրկած կը մղուին կը տարուին. Եւ թէ որ այս հաստատութիւններս ուղիղ է, արդարեւ սակայն մարդկային

բնութեան զարգացմանը մէկ խիստ կարեւոր կերպարանքը կամ հայեցուածքը կը ներկայացընէ մեր աչքերը:

Մենք փուչերէն խաղով՝ կամ տատասկէն թուղ չենք քաղեր. կոյրին տեսութիւն եւ կաղին չիտակ քալուածք կամ խուչէն լսողութիւն չենք ակնկալեր. մենք չենք համարձակիր պահանջելու անանկ մարդ մը, որուն խնացականութիւնը յայտնապէս անկարող է հինգ վեց նախադասութիւն իրարու քով բերելու եւ եզրակացութիւն մը հանելու, որ «Հոգի Օրինաց» կամ «Տարերք դիտութեանց» կամ «Երկնային Մեքանականութիւն» անուն գրեանց նման գործեր յօրինէ. նմանապէս գրեթէ անիրաւ բան մը եղած կ'ըլլայ վերը նկարագրուած տեսակէն եղող մարդոյմէ, որչափ որ ալ օգտակար անձինք եղած ըլլան իրենց մտաւոր կազմակերպութեան մանաւանդ որպիսութիւններուն յարմար եկող ուրիշ վիճակներու մէջ, մէկ յարատեւ ընթացք մը, մէկ ամրապինդ հաստատամտութիւն մը, մէկ հանդարտակ քաջասրտութիւն մը սպասելը: Եթէ ոչ ոք պատասխանատու է իրեն տրուած ներշնչերէն առաւելագոյն տաղանդներու համար, եւ թէ որ՝ մանաւանդ անհատից վիճակին գալով՝ մտաւոր ձրից Ամենակարող Բաշխողը այնպէս յարմար տեսեր է որ այդ տաղանդները առանց իմացականութեանը պարգեւէ յաւէտ քան թէ կանքերնուն, այդ անձինքներէն ըլլալու պահանջողութիւնը ոչ միայն իրենց տրուած տաղանդներուն քանակութեանը համեմատ ըլլալու է, այլ նաեւ յիշեալ տաղանդներուն գետեղման տեղւոյն նայելով: Այդ տեսակ անձանց վրայ կրնանք խորհրդոյ վերաբերեալ ծանր ծանր բեռներ դնել. բայց պէտք չէ որ անանկ տարապայման պահանջողութիւններ ընենք անոնցմէ, այնպիսի դժուարին եւ սոսկալական հարկերու մէջ, որոնց մէջ արութեամբ եւ քաջութեամբ գործելու համար տարբեր կազմուածքէ եղող մարդիկ պէտք են:

662. Ցաղագս բաղդատական կամ յարաբերական տկարութեան կամաց:

Մէկ տեսակ մը տեսանելի եւ՝ ըստ ամենայն գործնական վախճանաց՝ իսկական տկարութիւն մ'ալ կայ կամաց, որուն ինչութիւնը երբոր կատարելապէս կը դիտենք, կրնանք տիրապէս անուանել բաղդատական կամ յարաբերական թուլութիւն: Այսպէս կրնանք բացատրել ասիկա: Այս տեսակ կամական անզօրութեան տէր եղող մարդը կամական որոշողութեան վճռահաստատութեան եւ աչխուժութեան կողմանէ պակասութիւն մը չունի, թէ որ կամքը ըսի Ինքեան միայն նկատուի, մտաւորական կազմակերպութեան ուրիշ մասերէն տարանջատմամբ: Եւ այս կողմանէ պակասութիւն մը չունենալնէն ի զատ, թերեւս կրնայ ըլլալ նաեւ որ կամական աչխուժն ու կորովը

այս յիշեալ անձանց մէկ գլխաւոր հանգամանքն ու ձիրքը եղած ըլլայ բնականապէս։ Եւ սակայն իրենց Կամքը մէկ իշխեցող զօրութեան մը պաշտօնը չի կատարեր կատարելապէս. անոր ներգործութեան ուժգնութիւնը իրեն ձեռնհասութեանը միևնոյնաչափը չի հանիր. ասանկ կամքի տէր մարդը շատ անգամ վարանմունքի մէջ կ'իյնայ, միևնոյն անգամ այն դէպքերուն մէջ ալ, որոնց մէջ որ աշխուժութեամբ կը գործէ. այնքան որ, թէ եւ մեծ վստահութիւն ալ ունեցած ըլլանք իր դիտաւորութեանցը բարութեանը վրայ, սակայն եւ այնպէս իրեն ապառնի վարմունքին վրայ հաստատ ապահովութիւն չենք կրնար ունենալ։ Եւ ասոր պատճառը, ինչպէս որ ըսինք, կամքին մէջ եղող տկարութեան մը ընծայելի չէ այնչափ, զանիկայ ըստ Նէեան Նկոթելվ, այլ կամքին եւ մտքին միւս մասերուն մէջտեղը եղող համեմատութեան պակասութեանը։ Ս. յլով բանիւ, կիրքերն գերիշխանութեան տէր եղած են. մէկ բորբոքեալ բնական ուժգնութիւն մը տարածուած է անոնց մէջ բնականապէս եւ կամ դիպուածական պարագաներէ. եւ ուստի Կամքը, ինչ որ ալ եղած ըլլայ իր բնածին կորովը, իր աղդեցութեամբը ստորակարգ եղած է եւ հպատակեալ կրից գերիշխանութեանը։ — Պըրնս Սկովտիացի Բանաստեղծին վարքը այս մեր ըրած հաստատութեանցը մէկ բացայայտութիւնն է։ Անուրանալի բան է որ այս անձը բնականապէս աւելի դիտաւորութեան ուժգնութիւն՝ աւելի առաջադրութեան աշխուժութիւն ունէր քան շատ ուրիշ անձինքներ. սակայն իր կիրքերուն մէջ այնպիսի անկարգ սաստկութիւն մը կը թագաւորէր, որ անոնց հետ բազդատմամբ իր Կամքին զօրութիւնը համեմատաբար տկարագոյն էր. իր Կամքը չէր կարող ընդդիմանալու եւ իշխելու այն ներքին վոթօրիկներուն, որոնց որ ինքը միշտ ենթակայ կ'ըլլար։

663. Կամքի տկարութեան կամ անզօրութեան երկու տեսակին վրայ ալ (թէ բնածին կամ բնական տկարութեան վրայ եւ թէ յարաբերականին, որ յառաջ կու գայ մեր զգացական բնութեան մէկ քանի մասերուն անկարգ զօրեղութենէն) այս ընդհանուր հաստատութիւններն ընել նէս կ'ուզեմ, այժմ յառաջ կ'ընթանանք քանի մը օրինակներ ալ տալու առ ի բացատրութիւն կամական կորովոյն եւ աշխուժութեանը թերութեանը։ Մինչ հրապարակական կեանք վարող մարդոց վրայ շատ անգամ այս տեսակ պակասութիւն մը չի՛ տեսնուիր՝ բանի քանի օրինակներ նկարագրուած են պատմութեան էջերուն վրայ այնպիսի մարդկանց, որոնք քաղաքականութեան մրրկայոյզ ալեկոծեալ ովկիանոսին վրայ նետուեցան, այդպիսի դէպքի մը համար պէտք

եղած ամենայն ձեռնհասութեամբ զարդարուած, բացառութեամբ միայն կամական աշխուժութեան. այլ որոնք, մէկ այս թերութեան ծանրաբեռնութեանը տակ ճնշուեցան եւ վերջապէս ընկղմեցան եւ ալիքներուն մէջ անյայտ եղան։ Զէ՞ որ Կիկերոնի դերահռչակ միտքը, որ կարող էր փիլիսոփայութեան ամէն ըրիւրինթոսները թափանցելու, եւ քաղաքական եւ ժողովրդական օրինաց եւ իրաւանց բովանդակ բարձրութիւնն ու խորութիւնը ըմբռնելու, մեծ պակասութիւն ունէր օրոշողութեան՝ աշխուժութեան եւ հաստատուն ու անվրդով առաջադրութեան կողմանէ։ Թէպէտեւ անճառելի կերպով յառաջադէմ էր ուրիշ բաներու կողմանէ, այս մասնաւոր բաներն մէջ մեծ նեղութիւն եւ դժուարութիւն չէ՞ր քաշեր, բաղդատելով իր կամական տկարութիւնը Բրուտոսի եւ Կեսարու կորովի եւ ուժգին դիտաւորութեանցը հետ։ — Անդրադարձեալ պատմութեանը մէջ քիչ նշանաւորութիւն չունեցող անուն մը կայ, որ այս տեսութեանց հետ մէկտեղ բնականապէս մարդուս միտքը կու գայ, իբրեւ օրինակ անհաստատութեան եւ փոփոխականութեան, ծագեալ ոչ այնչափ հասղութեան անկարութենէ, այլ յաւէտ խիճ կամքի անզօրութենէ եւ դիւրափոփոխութենէ։ Բանիս Պըքընհհէմի Դուքսն է, որ կարծես Բ. ի օրովը այնքան երեւելի հանդիսացաւ, եւ որուն համար Տրայտըն այսպէս կը գրէ. «Նա ինչ որ ընէր եւ ինչ որ ըլլար, յուզմամբ կ'ընէր եւ յուզմամբ կ'ըլլար, եւ մէկ բանի մը վրայ հաստատ չէր մնար. այլ մէկ լուսնական չրջանի մը միջոցին կ'ըլլար քիմիարան, չրթախաչար, քաղաքագէտ եւ խեղկատակ։

Գաղղիայի Յեղափոխութեան գլխաւոր առաջնորդներէն մէկ քանին ինքզինքին անբաւական ցուցուցին քաղաքական մրրկաց եւ փոթորկաց այն նշանաւոր օրերուն, եւ ընկճեցան այն յուզմանց եւ վրդովմունքաց ներքեւ, զորոնք յարուցանելու իրենք պատճառ եղան, այլ որոնց վրայ իշխողութիւն բանեցնելու անկարող գտնուեցան. Զէ՞ որ Նէքէր եւ Թօլանտ պաշտօնեաներն, որոնց այն նշանաւոր դէպքերուն հետ ունեցած յարաբերութիւններն ծանօթ են աշխարհի, այս մեր տուած տեղեկութեանը ընտիր օրինակներ էին։ Բլավիկին համար ալ, որ Թօլանտի ընկերակիցներէն մէկն էր, այսպէս կ'ըսէ Միրապօ, որ շատ լաւ ճանչնորութիւն ունէր անոր հետ. «Ինչը Բը-նովը մարդ էր և որովը պէտք. միշտ կառավարչի մը պէտք ունէր իր քովը. եւ թէ որ ինքիր գլխաւն մնար, բնաւ չէր դադարիր փոփոխելէն»։ Նարպօնի յաջորդող Տը Կրամվիլին համար ալ, որմէ որ պահանջուեցաւ Թօլանտական պաշտօնէից ցուցակը պատրաստել, այսպէս կը խօսի Տիւմօն մատենագիրը. «Փոքր-իշխ Վըը-Բեռն մը մէջ մտնն ունենալու համար ասկէ անյարմար մարդ չէր կրնար ըլլալ, ինքը ուզիղ մարդ մըն էր, եւ բարի որտի տէր. հեռի

էր բոլորովին ամենայն կուսակրօնական զգացումներէ , բայց թէ մարմնով եւ թէ մտքով տակաւ մէկն էր . հմտութեանց կողմանէ պակասութիւն չունէր , եւ սաստիկ կ'աշխատէր . բայց քննասիրութեան աշխուժութիւն և աչալուսութիւն չունէր , և հետզհետէ ամբողջ կոմիկ մը դէր չէր : » — Լոկ խմացական կարողութեան ստացումը բաւական չյարմարութիւն չ'ընծայեր մէկ մարդու մը ազգի մը կառավարութեանը դործին մէջ առաջնորդութիւն ընելու համար . այլ հարկ է որ խմացման եւ տրամաբանութեան նշանաւոր կարողութեանց վրայ յաւելեալ ըլլայ նաեւ անոնց համեմատ ուժգնութիւն մը կամաց , ինչ քանիներ Հասարակութեան կարողութեանց չափովը կամական կարողութեանց տէր չըլլալնուն պատճառաւ ի դադս բարձրատիճան մեծութեան հասած տեսնենին դժուարագոյն ըլլալով թաւալգլոր կրծանեցան , եւ իյնալու համար միայն բարձրացած եղան :

664. *Տանօթութիւնք կամքի մեծ զօրութեան վրայ :*

Այլ ուրիշ կարգ մը օրինակներ ալ կան որ այս մեր հիմնական յիշածներէն շատ տարբեր են . այս օրինակներուն մէջ կամքի տակարութիւն ամենեւին չերեւնալէն ի զատ, նշանաւոր կամական զօրութիւն մը կը տեսնենք յստակ կերպով։ Տարակոյս չկայ որ զմարդիկ մեծ եւ սքանչելի հանդիսացնող այլ եւ այլ տարերքներուն մէկն ալ այս է . այսինքն է՝ նշանաւոր առաջադրութիւն եւ կորովութիւն կամաց : Եթէ տնանց վրայ կամքը հազիւ հազ իր գոյութիւնը կը ցուցընէ , տնանց վրայ ալ գերազանց ստիճանաւ ուժգնութեամբ կ'երեւնայ : Մարդիկ եղան , որոնք վտանգներու եւ տառապանաց ժամանակներ այնպիսի կորովութիւն մը ցուցուցին , որ տեսնողներուն սիրտը մեծաւ յուզմամբ կը շարժէր . որոնք անթեքելի անդրդուելի մնացին , մինչդեռ ուրիշներն հովը որ կողմ որ փչէր ան կողմը կը դառնային. եւ առանց ինքզինքնին կորնցընելու հաստատ ու անխռով կեցան, քանի որ իրենց շուրջն եղող շատ ուրիշներն իրենց առաջադրութեանցը մէջ տատանեցան եւ ահով ու դողով խռովեցան . Ահա կամաց այս նշանաւոր որոշողութեանը եւ կորովութեանը վրայ այժմ մէկ քանի բացայայտութիւններ ընելու ջանալիր պիտի ըլլանք :

665. *Մարմնական չարչարանաց մէջ արտայայտեալ կորովութիւն կամաց :*

Կամաց զօրութեան ընդհանուր նիւթին վրայ խօսած տեսնենիս առիթ ունեցանք դրուցելու որ շատ անգամ մարմնական տանջանաց տակ արտայայտեալ համբերութիւնը կամական զօրութեան, քիչ կամ շատ , դոյութեանը մէկ ապացոյցն է : Պատշաճապէս կրնայինք նոյն

տեսակ օրինակներ յառաջ բերել ցուցընելու համար թէ որչափ տարբեր տարրեր տատիճան տատկութեամբ կանոնական զօրութիւնը բաշխեալ է այլ եւ այլ անձանց : Սակայն , այսպիսի օրինակներ մէջ բերած տեսնենիս , շատ անգամ կ'ըսուի՝ թէ երբոր մարդիկ ճար մը չունենան ազատութեան , ինչ չարչարանք ալ որ ըլլայ հանդարտութեամբ կը կրեն : Այլ ի պատասխան այսու թելադրութեան բաւական կ'ըլլայ այս ըսել միայն , որ օրինակներ կամ դէպքեր ալ կան որոնց մէջ որ մարդիկ չարչարանք եւ տանջանք կրած են բուն իսկ իրենց ձեռքովը եւ իրենց ընտրութեամբը . եւ ոչ թէ սոսկ թեթեւ եղանակաւ մը , այլ ամենատատիկ տեսակէն ըլլալով : — Պլուտարքոս մէկ դէպք մը կը պատմէ հռչակաւոր Մարիոսի վարուցը մէջ , որով դիւրին կ'ըլլայ ըստնիս բացատրել : Այս տարօրինակ մարդուն երկու սրունքներն ալ խոյլերով ծածկուեցաւ , եւ այս տգեղութիւնը իր սրտին գէշ գալով , որոշեց որ ինքզինքը յանձնէ վիրաբուժի մը ձեռք , ինչ իր մտայ կորովութեանը վրայ վստահութիւն ունենալուն , չուզեց որ կապուի , այլ երկնցուց իր սրունքներուն մէկը դանակին առջին . եւ առանց ամենեւին շարժման կամ հեծեծանաց՝ գործողութեան այն աննկարագրելի ցաւերը կրեց հանդարտ լռութեամբ եւ անդորր դէմքով : — Մուդիոս Սքեւոլայի պատմութիւնն ալ կը ցուցընէ թէ ինչ սքանչելի կամական զօրութիւն պարգեւած է Արարիչն մեր ոմանց անձանց : Երբոր Փորսէնա պահանջեց անկէ որ մօտալուտ վտանգաց նկատմամբ բերնէն հանած մէկ քանի ազօտ ու մութ խօսքերով ըրած այսինչ այնինչ ակնարկութիւնները բացայայտէ , եւ սպառնալիք ըրաւ որ եթէ չբացատրելու ըլլայ ամենադառն տանջանաց պիտի ենթարկուի , Մուդիոս հանդարտութեամբ երկնցուց իր աջ ձեռքը զոհադործութեան մը համար այն տեղը վառուած կրակի մը մէջ , եւ անշարժ անխռով բռնեց կեցաւ բոցերուն մէջ այրելով , մի միայն սա հասկըցընելու համար Փորսենային , որ ինքը երկիւղէ ազդուող կամ տանջանքէ ահաբեկող մարդ չէր : — Մինչ ասիկայ կամական ուժգնութեան եւ կորովութեան վճռական եւ երեւելի օրինակ մը չէ՞ , որ յայտ յանդիման կը ցուցընէ որ թէպետեւ զօրութեան տարրը ճշմարտապէս եւ հաստատապէս կամքին մէկ սեպհականութիւնն է , սակայն ամէն մարդու վրայ մէկ ստիճան չէ , այլ ոմանց առաւելագոյն առատութեամբ չնորհեալ է՝ քան այլոց :

Ասոր նման օրինակ մըն ալ Բրամէր Արքեպիսկոպոսին վարուցը պատմութեանը մէջ կայ նկարագրուած : Մէկ անզգայ եւ տարաբախտ ժամու մը մէջ ինքը տապագրութիւն դրեր էր այնպիսի վարդապետութիւններու , որոց չէր հաւատար . որ այս իր ըրածին վրայ յետոյ չարաչար ղջացեր էր , իրրեւ իր կենացը մէջ գործած ամենէն

մեծ սխալմունքը, եւ երբոր յետ այնորիկ դինքը իր մարմնոյն այրմանը համար պատրաստուած խարոյկին քովը տարին, ինքը կրակին մէջ երկնցուց այն ձեռքն որ այն սուտ եւ անհաւատարիմ ստորագրութիւնը դնելու գործիք էր եղած, եւ թէ՛ իր դէմքին վրայ եւ թէ իր չարժմունքներուն մէջ ամենափոքր նշան մը չցուցընելով տկարութեան կամ մինչեւ անգամ զգացման (բան առ բան այսպէս նկարագրուած է իր պատմութեանը մէջ) զանիկայ բոցերուն մէջ բռնեց կեցաւ հանդարտութեամբ մինչեւ որ բոլորովին այրեցաւ հատաւ :

666. *Մօտալուտ կամ վերահաս վտանգի առեն ցուցուած կամական ուժգնութիւն եւ կորովութիւն :*

Կամական կարողութեան մէջ եղող զօրութեան եւ ուժգնութեան զանազանութիւնները յստակ կը տեսնուին ամենայն վերահաս վտանգաց դէպքերու մէջ, եւ մանաւորապէս մահուան վտանգի առեններ : Մահուան երկիւղը այնքան բնական է մարդուս որքան որ կենաց սէրը. եւ չատ քիչ մարդիկ կը գտնուին որ յանկարծակի մահուան հետ դէմ առ դէմ գան, նա մանաւանդ երբոր անխուսափելի երեւնայ ան, առանց զարհուրանօք յետս ընկրկելու զգացմանց: Սակայն կը գտնենք ոմանք որոնք այնպիսի ուժգին դիտաւորութեան, այնպիսի նշանաւոր որոշողութեան կամ առաջադրութեան եւ անչարժ հաստատութեան տէր են, որ մահուան դէմը կ'ելլեն, ոչ միայն նախախնամութեան մեղմագոյն կարդադրութիւններովը եկած հասած առեններըը, այլ իր ամենազարհուրելի եւ բռնական ձեւերովը մօտեցած առեններն ալ, կատարեալ անդորրութիւնով եւ հանդարտութեամբ, եւ մինչեւ անգամ կը փնտռեն զայն իբրեւ բաղձալի բան մը : Հռովմայեցւոց Տասն արք անուանեալ իշխաններն կամովին ինքզինքին ի մահ կը նուիրէին հայրենեաց համար : Հռեգուղոս, երբոր Կարքեդոնացւոց ձեռքը գերի ինկաւ, ինք իր կամօքը եւ հաճութեամբը այնպիսի ընթացք մը բռնեց, որ՝ ըստ կարծեաց իւրոյ՝ ապահովին ու պատուաւորն էր Հռովմայ համար. իսկ որն որ, ինչպէս որ յայտ յանդիման կը նախատեսէր, (եւ արդիւնքը իր նախատեսութիւնը կատարելապէս ճշմարտեց) իրեն վրայ յետին աստիճան անդթութիւն եւ կործանումն պիտի բերէր : Արդի ժամանակաց զարհուրելի պատերազմներուն մէջ, որոնք վիշտ եւ աւերմունք ամենուին Եւրոպայի եւ Ամերիկայի ընդարձակատարած երկիրներուն վրայ, ո՛րչափ յանախ լսելի եղած են այնպիսի յաղթական գործեր եւ ձեռնարկութիւններ, որոնց վրայ աչխարհք զարմացած է, դիտելով այն աքանչելի ուժգնութիւնը դիտաւորութեան որ երեւցած է. այն գործերուն մէջ, թէպէտեւ ողբալի

առիթներով երեւան եկած ըլլալով, ևա Վէնտիի պատերազմին մէջ հռչակաւորն Բէյտէր մէկ պաշտօնատար մը կանչեց իրեն, որուն հետ որ մանաւոր բարեկամութիւն մը ունէր եւ աւելօք կը յարգէր զինքը. «Դուն դ մը ոչմահիդ զօրք առ», ըսաւ իր զինուորական բարեկամին, «եւ կայնեցուր թշնամին դա կիրճին առջին. հոն պիտի մեռնիս, բայց քու ընկերներդ պիտի փրկես» : «Պատրաստ եմ ձեր հրամանը կատարել», պատասխանեց պաշտօնատարը, այնպիսի անխռով հանդարտութիւնով մը, որ կարծես թէ սոսկ մէկ զինուորական խաղտում մը պիտի ընէր ու դառնար : Իսկ եւ իսկ դնաց կիրճին բերանը բռնեց, եւ հոն կայնեցուց թշնամիին յառաջխաղացութիւնը. ինքն ալ հոն ինկաւ մեռաւ :

Բայց միայն զինուորականը չէ որ այս դիտաւորութեան ուժգնութիւնը եւ կորովութիւնը ցոյց տուած է մահուան վերահաս վտանգներու մէջ : Քիչ պատահած չէ որ մարդասիրութեան անձնանուէր եղած մարդիկ եւ Քրիստոնէական Քարոզիչը ինքզինքին այնպիսի վիճակներու եւ դիրքերու մէջ դրած են ուր անհնարին տառապանք եւ մինչեւ անգամ նոյն իսկ մահն անխուսափելի կ'երեւնար : Ասոնք ոչ միայն իրենց երկրէն եւ հայրենիքէն բաժնուելու առաջադրութիւնն ունեցած են, այլ եւ բանտերու մէջ ինքզինքին ձգելու, իրենց ողորմութեան եւ մարդասիրութեան դէսպանութիւնը կատարելու համար ժանտախտաշունչ մթնոլորտներու մէջէ անցնելու, անհետ անկոխ անտառներու մէջ եւ ոտիկէզ անապատներու վրայ թափառելու, բազմաթիւ վտանգներով չրջապատուեալ : Հիւսիսային եւ Հարաւային Ամերիկայի անապահման անտառներուն մէջ. Նեղոսի եւ Գանգէսի ափանցը վրայ եւ քաղաքականացեալ մարդկանց անծանօթ եղող առանձին վտակներու եզերքը. սառուցեալ Կրինլանտի եւ ոտիկէզ Ափրիկէի մէջ. ծովերուն հեռաւոր կղզիներուն եւ Արկտեան լերանց գծուծ գիւղերուն մէջ, ուր ուրէք որ տգիտութիւն կայ՝ լուսաւորելու, կամ ցաւ՝ փարատուելու, կամ հոգիներ՝ փրկուելու, հոն իրենց բարեսիրական աչխատութիւնները երեւցած են, եւ իրենց անունները մշտնջենական յարգանօք պիտի պատուին :

667. *Կամական ուժգնութիւն մարտիրոսութեանց մէջ ցուցեալ :*

Կամքին զօրութեանը մէջ եղող զանազանութիւնները դիւրութեամբ կը տեսնուին, ոչ միայն այս հիմակուան ըսած վիճակներնուս մէջ, այլ որ եւ իցէ տարօրինակ եւ փորձանաւոր վիճակներու մէջ ալ: Երբոր պատերազմի, սովի, սրածութեան, կամ մարտիրոսութեանց վրայ ճառող մտածութիւն մը կը բանանք, եւ հոն այն չիշեալ զարհուրելի

րելի չարչարանաց տակ մարդկանց ունեցած վարմունքը կը կարդանք, մենք առանկով մարդկային մտաց փիլիսոփայութեանը մէկ նոր եւ շատ հետաքրքրական գլուխը բացած կարդացած կ'ըլլանք : Մասնաւորապէս Մարտիրոսութեանց Պատմութիւն մը անհնարին է որ մէկ մարդ մը կարդայ առանց մեծ համարմունք եւ խորին ակնածութիւն մը ունենալու այն առաւելոյց վրայ , ոչ միայն իրենց չարչարանացը եւ մահուանը պատճառ եղող բանին հետ կապակցեալ մտածութիւններով , այլ նաեւ իրենց հաստատուն եւ անփոփոխելի առաջադրութեանցը բարոյական վեհութեանը վրայ զմայլելով : Արդարեւ կրնայ ըսուիլ , եւ այն ալ ճշմարտապէս , թէ այս մարդիկը կրօնական հաւատքէ եւ յոյսէ զօրավիգն ընդունած են : Բայց սակայն վստահաբար կրնանք ըսել որ մարմնաւորական տանջանաց դէմ նշանաւոր եւ վճռական յաղթութիւններու դէպքերուն մեծագոյն մասը այնպիսի մարդոց անցքերն են , որոնք որ մէկ բնածին եւ ընդարձակ ուժգնութիւն եւ կորովութիւն մըն ալ ունէին կամաց : Իրաւ է որ մեծաչափով չարչարանաց դիմանալու կարող եղան կրօնքին օգնականութիւններովը . սակայն ասոնք ըստ մեծի մասին այնպիսի անձինքներ էին որ առանց այդ օգնութիւններուն ալ կրնային յաղթողաբար եւ հաստատաբար շատ չարչարանքներու տանիլ : Կրօնքին ընծայած այս օրհնեալ օգնութիւններուն հետ միացեալ բնածին կամական ուժգնութիւն էր որ զօրավիգն եղաւ Ցերունիոս Բրակուացոյն , որ սաղմոսերգութիւններով գնաց իր սպանման տեղը, զուարթութեամբ փաթթուեցաւ իր կապուելու ցիցին , եւ երբոր դահիճը ետեւի կողմը անցաւ փայտակոյտին կրակ տալու , Ցերունիոս դոչեց , « Հոս եկուր եւ իմ աչքիս առջեւը բռնկցուր փայտակոյտը . քանզի թէ որ ես ասկէ վախ ունենայի , չէի ելլեր հոս գար , վախչելու համար այնքան առիթներ ձեռքս անցնելէն ետեւ » :

668. Սոյն նիւթիս վրայ բացայայտութիւն երկու դաս հրապարակական ատենախօսներէ :

Սոյն նիւթիս հետ կապակցութեամբ բնականապէս կարդը եկաւ որ ծանուցանենք հոս , թէ ոչ միայն մէկ քանի վիճակներ եւ պարագաներ , այլ նաեւ մէկ քանի արհեստներ եւ պաշտօններ ալ կան այս կեանքիս մէջ , որոնց մէջ որ բարձրագոյն աստիճանի հաստատութիւն որոշման եւ ուժգնութիւն կամաց բացարձակապէս պէտք են վասն յաջողակութեան : Թողունք ուրիշ արհեստներն , (վասն զի ժամանակնիս չի ներեր այն բոլոր արհեստներն մի առ մի յիշելու , որոնց մէջ որ այս հանգամանքը մասնաւորապէս հարկաւոր կ'երեւնայ ,) յաջողակ ատենախօսութեան համար ամենահարկաւոր պէտք

մըն է կամքի աչխուժութիւնն ու կորովութիւնը : Եւ ահա այս բանը մէկ երեւելի պատճառ մըն է հրապարակական ատենախօսներու մէկմէկէ ունեցած տարբերութեանցը ի մասին յաջողակութեան եւ ազդու ներգործութեան : Ատենախօսներ կան , որոնք շատ տկար են կամքի ուժգնութեան կողմանէ : Ամենուն զարմանքն ու հաւանութիւնը իրենց ձգող իմացական կարողութեանց տէր ըլլալով , տակաւին այս տեսակ անձինք մեծ թերութիւն մը ցոյց կու տան յայտմասին , երբոր ատեան կ'ելլեն հրապարակախօսութեան , վիճաբանութեան նիւթին վրայ շատ յստակ ըմբռնում մը կ'ունենան . եւ թէ որ անոր մէջ գրգռիչ տարերքներ գտնուին , իրենց կիրքերը կը բորբոքին , եւ իրենց ձեռնարկութեանցը որակութիւնը ջերմ ու բոցաշունչ կ'ըլլայ : Իրենց զգացողութեանցը հզօր ներգործութիւններն նշմարելի կ'ըլլան իրենց գրգռեալ եւ յուզեալ ջիղերուն վրայ, իրենց տարապայման շարժմունքներուն , եւ իրենց մկանուներուն ծամածռութիւններուն մէջ , եւ թէ որ իրենց կամքին նախագահող զօրութիւնը , որ այսպիսի պարագաներու մէջ ամէն բան անկէ կախեալ է, իրենց գտնուած վիճակնուն համաչափ եւ հաւասար գալու ըլլալ , մեծ արդիւնքներ կրնայինք ակնկալել իրենց ջանացողութիւններնէն : Սակայն կամական կարողութիւնին կը սկսի տատանիլ իր գահին վրայ : Եւ յայնժամ իրենց անձնիշխանութիւնը ձեռքերնէն կ'երթայ . եւ իրենց միտքը, խորհրդոց եւ ձեռնարկութեանց բեռները բարձած , մրրկի բռնուած նաւու մը նման ահագին բռնութեամբ այսր անդր կը տարուբերի :

Այլ կան ուրիշ ատենախօսներ ալ , որոնք բարձրագոյն աստիճանի իմացական կարողութեանց հետ միատեղ անոնցմէ ոչինչ նուազ նշանաւոր կամական ոյժի տէր ալ են : Հրապարակական վէճի ատենները , որչափ երեւելի նիւթի վրայ ալ որ ըլլայ , կատարեալ հանդարտութեամբ կ'ելլեն պայքարելու : Այս դասէն եղող անձինք կիրք չունեցող մարդիկ չեն . այլ ընդհակառակն կատարեալ չափով ամէն կիրքերն կը գտնուին անոնց վրայ , ահագին ուժգնութեամբ գրգռուելու ալ ընդունակութիւնով : Սակայն մէկ պարագայի մը մէջ չեն թողուր որ իրենց կիրքերն անանկ կերպով մը գրգռուին , որ կամական բարձրագոյն կարողութեան վերատեսչութիւնն ու իշխողութիւնը ընկճի եւ անզօրութեամբ ջնջուի : Անոնք ատեն ատեն կը թողուն որ իրենց կիրքերը ներգործեն , որքան որ հարկաւոր կ'երեւնայ՝ իմացականութեան բաժանմունքին ներգործութիւններուն կենդանութիւն եւ կորովութիւն հաղորդելու համար . սակայն միշտ , եւ մինչեւ անգամ անոնց ամենաստիպ ներգործութեանց ատեններն ալ , պատասխանատու եւ հպատակեալ կը պահեն զանոնք կամեցողութեան ազդու վերատեսչութեանը եւ խնամակալու-

թեանը : Ըստ այմ՝ երբոր կը տեսնեն որ բաներուն կու գայ , իրենց կիրքերը կ՚արձակեն . եւ ահա խոյն իրենց ձայնը եւ առեղծուածական հաղորդակցութեան բոլոր միւս ոճերն ու եղանակները կը փոփոխեն , եւ իրենց ներսիդին յուզեալ փոթորիկին արտայայտիչ նշանացոյցները կ՚ըլլան : Իսկ թէ որ ալ աւելի ազէկ իրենց բանին դայ , իսկ եւ իսկ իրենց օդնութեան կը կանչեն կամական զօրութեան դերակայութիւնը . եւ յանկարծակի ամենայն արտաքին դրգռմունք կը դադարին . խաղաղութիւն մը կը յաջորդէ փոթորիկին . բան մը չի մնար յերեւոյթս , այլ միայն անդորր ծանրաբարոյութիւն եւ ամրոզով անձնատիրութիւն . իրենց յուզեալ կիրքերն , կամքին բարձրագոյն իշխանութենէն յորդորեալ եւ սանձահարեալ , հոգւոյն դաղտնի խորշերուն մէջ կը քաշուին կ՚առանձնանան :

669 Կամքի Զօրութեան պէտքը զինուորական եւ այլ արհեստից մէջ :

Կան եւ ուրիշ զբաղմունքներ եւ արհեստներ , որոնց մէջ կամքին զօրութիւնը էական պէտք մըն է վասն յաջողութեան : Ա.յս այսպէս է մասնաւորաբար զինուորական արհեստին եւ կենցաղոյն համար , թէպէտեւ ցաւալի բան է ասոր ալ երեւելի արուեստից կարգն անցած ըլլալը յիշելը : Բնաւ երբէք երեւելի հրամանատար մը կամ զօրավար մը տեսնուած չէ որ կամական մեծ ուժգնութեան տէր եղած չըլլայ : Մէկ մարդու մը ճակատամարտի օրը եւ մինչեւ անդամ կռուոյն ամենասաստիկ ահռելի ժամերուն մէջ անչարժ եւ անխռովով կայնելէն պէտք չէ կարծել բնաւ որ անիկայ կամ երկիւղի կիրքէն եւ կամ կենաց սէրէն զուրկ մէկն ըլլալու է , եթէ առանկը երբէք պատահի ալ , ստուգիւ միշտ այդպէս չ՚ըլլար բանը , եւ թէ որ երբէք առանկը ստուգապէս ի դէպ դայ , այդ վիճակը այն անձին մեծութեանը նշան համարելի չէ , այլ յաւէտ անոր ապուշ թանձրամտութեանը եւ անզգայութեանը : Այն տեսակ քաջասրտութիւնը որ սոսկ բթամտութեան եւ անչարժ զգայնանց վրայ կը կայանայ , հասարակ զինուորի մը համար ազէկ կրնայ դալ . իսկ մեծ հրամանատարի մը կամ զօրագլուխի մը հանգամանքատրութիւնը պիտի ըլլայ , երեւելի խնացական կարողութեան հետ խմխասին , ուժգնութիւն կանաց , կամ աւելի սովորաբար գործածած բառովնիս բացատրելով , ՀՆԻՆՎԱՒՈՒԹԻՒՆ : Անիկայ ոչ միայն իր երկիւղները այլ եւ իր յոյսերն ալ հսկատակութեան ներքեւ կը պահէ . եւ այն իր վրայ տեսնուած անվրդով հանդարտութիւնը , ոչ թէ երկիւղի՝ կամ յուսոյ՝ կամ ցնծութեան՝ կամ թախծութեան՝ եւ կամ բարկութեան կիրքերուն տարակայութեանը իրրեւ ապացոյց համարելու է , այլ սոսկ իրրեւ ցոյց մը տեղալու է անոր իր այդ չարժուԹիւններն ու կիրքերը կառավարել իշխողութեան ներքեւ պահելուն :

Սոցին նման ծանօթութիւնք կը յարմարին եւ կը պատկանին նաեւ անոնք , որոնց ծովագնացութեան կենցաղոյն եւ արհեստին բազմադիմի վտանգներուն եւ չփոթութիւններուն անձերնին ընծայած են . եւ մասնաւորապէս անոնք որ անծանօթ աշխարհներու եւ ծովերու դիւտերու եւ քննութեանց համար երկարատեւ եւ ամենադժուարին ուղեւորութեանց կը խրկուին : Եթէ բարձրագոյն աստիճանի կամական ուժգնութիւն էականապէս հարկաւոր է այն մարդոյը բնաւորութեանցը մէջ գտնուելու , որոնք զօրաց բանակներու մէջ գլխաւոր առաջնորդութեանց եւ հրամանատարութեանց պաշտօններն կատարելու պարտական են , ոչինչ նուազ քան զնոցայն անթեքելի եւ ուժգին զօրութիւն մը կամական էապէս հարկաւոր է անոնց՝ որոնք , Ջոլմսլսօ , Տը Կամայի , եւ Ռուբի , եւ Լա Փէրուզի նման , նոր աշխարհներ դտնելու կամ վերաբննելու բախտին վիճակեալ են : Եւ այս պատճառաւ է որ , երբոր այսպիսի ծովագնացութեանց եւ ուղեւորութեանց համար մարդիկ կ՚ընտրուին , ընտրիչներուն կղզմանէ եղած խնդիրը այս չ՚ըլլար միայն թէ այս կամ այն անձը գլխաւ եւ դասալքակութեան տէր մարդ է , այլ միշտ եւ հանապազ կը հարցուի թէ հաստատուն առաջադրութեան եւ անդրդուելի որոշման տէր մարդ է : Կրնայ արդեօք անվրդով եւ անձնատէր մնալ փորձանաւոր եւ անակնկալ վիճակներու մէջ , թէ արդեօք կարող է կատարեալ եւ յայտնի հանդարտամտութեամբ դիմագրաւ ըլլալ վտանգներու , ցաւերու , եւ մինչեւ անգամ նոյն իսկ մահուան :

670. Կամաց ուժգնութեան պէտքը յեղափոխութիւններ յարուցանող մարդկանց :

Ա.ռ հասարակ մարդոց ընդհանրութեանը բաժինը եղող սովորական չափէն շատ եւելօք կամական զօրութեան պէտք ունին այն մարդիկները , որոնց բախտ եղած է առեղ առեղ աշխարհս երեսը ընդհանուր վրդովութեանց տեսարան դարձնող այն մեծամեծ կրօնական՝ բարոյական եւ քաղաքական յեղափոխութեանց մէջ առաջնորդութիւն ընել : Դիւրին գործ չէ մարդոց կարծիքները փոխելն , ընդհանրապէս եւ խորին արմատացեալ սովորութիւնները զսպելն ու նուաճելը , եւ կամ կրօնքի կամ աղատութեան նոր մէկ կերպարանք մը կամ աղդութիւն մը տալը : Ա.յն մարդիկներն որ այդ չարժումներուն մէջ առաջնորդողներ եւ ուղեցոյցներ կ՚ըլլան , ընդհանրապէս անյողդողդ առաջադրութեան եւ անչարժելի հաստատամտութեան տէր անձինք են . եւ ասոնցմէ ի զատ ուրիշ մարդիկ յարմար չեն դար այսպիսի գործերու : Թէ որ Մէլանկտոնի հեզահամբոյր ոգին ճիշդ այն դիրքին մէջ դրուելու ըլլար , զոր Լուտեր բռնած էր , մի-

թէ կարելի՞ էր որ Աւետարանական Բարեկարգութեան այն մեծ դէպքը այն նոյն թափով եւ այն նոյն կատարածներով յառաջ մղուէր, — երբոր ընկերութիւնը մեծապէս կը խարխլի կամ իր կրօնական եւ կամ իր քաղաքական կազմակերպութեանցը մէջ. երբոր այսր անդրը տարուբերութիւն մը եւ տատանում մը կը սկսի սփռիլ տարածիլ հասարակութեան մէջ. երբոր հին սահմանացոյց նշանները տեղերնէն կը շարժուին, եւ հինաւուրց դրուած հիմերը կը քայքային եւ կը տապալին, ահա այն ատենն է որ, ոչ միայն մեծ հանճարի այլ եւ աշխոյժ եւ ուժգին որոշողութեան եւ առաջադրութեան տէր (նրբամիտ, հանդարտաբարոյ, որոշմանը վրայ անչարժ կեցող, անսասանելի եւ յարատեւող) անձինք ընկերութեան ալեծուփ յուզմանցը պատճառ եղող եւ մէկմէկու ներհակ տարերքներուն ամենուն վրայ լուրջ եւ անթերի զննութիւն մը ընելով, եւ բանին ուր երթալիքը յստակ եւ հաստատուն կերպով որոշելով, ամէն բան իրենց առաջնորդութեանը ներքեւ կը հպատակեցընեն : Այսպէս է իրերուն բնական ընթացքը. այս տեսակ մարդիկ անհրաժեշտ պէտք են, եւ ոչ այլ ոմանք կարող են անոնց տեղը բռնել. եւ ուստի ասոնք, դրեթէ հարկաւորապէս, իրենք կ'ըլլան խրատատուք եւ առաջնորդող ընկերութեան նորահաս կարգաւորութեանցը մէջ : Ուստի ամենայն մեծամեծ կրօնական եւ քաղաքական յեղափոխութեանց մէջ գլխաւոր առաջնորդներ գտնուող անձանց վրայ եղած այս դիտողութենէն սա իրական ճշմարտութիւնը բացայայտեալ կ'երեւնայ, որ կամքին յաւուրս եղող զօրութեան աստիճանին մէջ բնածին եւ երեւելի տարբերութիւններ կան այլ եւ այլ մարդոց վրայ : Նայէ անգամ մը 1640 ի մէջ ի դէպ եկող Անգղիական մեծ յեղափոխութեան անցքերուն մէջ առաջնորդութիւն ընող գլխաւոր անձանց վրայ, մասնաւորապէս Փիւրիթաններուն վրայ. Վէյնի, Համփդէնի, եւ Յիլդվուտի նման մարդոց. որոնք այն փոթորկալից ժամանակներուն արկածներուն մէջ ինքզինքնին նետած տեսակ նպատակ ունէին աչքերնուն առջին, քաղաքական ազատութեան ապահովութիւնը եւ կրօնական ազատութեան հաստատութիւնը : Արդեօք ասոնք տկար մարդիկ էին : Արդեօք տարտամ, դիւրաթափոխ, տարակուսած եւ երկմիտ անձինք էին : Պատմութիւնը աղդուաբանական պատասխան մը կու տայ այս հարցումներուն : Անկէ ընդունած տեղեկութիւններս այս է որ այդ երեւելի անձինքներն կռիւին մէջ մնան ճիշդ հինայ յիշուած երկու երեւելի նպատակներուն համար, այնպիսի անդրդուելի առաջադրութեամբ մը որ բանէ մը հնար չէր շարժուիլ, այնպիսի անդառնալի դիտաւորութեամբ որ անփոխոխելի ճակատագրի մը վճիռներէն չէր տարբերեր : Անոնք

հարուածներ տուին ազատութեան եւ կրօնի համար, եւ տուած հարուածներնէն երբե՛ք չէր միայն, այլ հին տաճնուան մարգարէին ըսածին պէս, հարուած հարուածի վրայ, բազում անգամ եւ սաստիկ ուժգնութեամբ հարուածակոծ ըրին, մինչեւ որ բոլոր Սիւրիա սպառեցաւ լմնցաւ : Անոնք Անգղիոյ գահը կտոր կտոր ըրին. ոտքի տակ առին եւ կործանեցին անոր վաղեմի եւ ամբարտաւան աղնուապետութիւնը. անոնք կանգնեցուցին կրօնական ազատութեան այն դրօշակը, որ յայնմհետ մինչեւ ցարդ կը ծածանի, եւ իր ախտաբոյժ լոյսը հեռաւոր երկիրներու վրայ սփռած է. եւ իրենց խնամատութեամբը եւ ժիրաժիր աշխատութեամբը ոչ միայն հայրենեաց մէջ գտնուած թշնամիները յերկիր կործանեցին, այլ եւ իրենց հայրենական երկրին անունը պատկառելի եւ ահաւոր ըրին ընդ ամենայն աշխարհ : Կը թուի թէ ասոնք իրենց կիրքերը բոլորովին հպատակեցուցած էին իրենց դիտաւորութիւններուն, եւ իրենց բնութեանը բոլոր դիւրազրգիռ եւ դիւրաբորբոք տարերքները իրենց անշարժ ու անփոփոխ կամքին բոլորանուէր ծառայութեանը տակն առած էին. այնպէս որ « մահը իրեն ահարկութիւնը կորսնցուցած էր իրենց աչքին առջեւը, եւ մարմնաւոր հաճութիւնը իր քաղցրութիւնը » :

671. Գործնական վերածութիւն այսու տեսութեանց :

Մեր գործոյն այս Մասին մէջ ճառելով այս եւ նախընթաց գլուխներուն բովանդակած հաստատութիւններն ու տրամաբանութիւնները՝ հաւանելի կերպով կը ցուցընեն, թէ ՋՕՐՈՒԹԻՒՆ, բուռին ամենաճշգրիտ եւ իսկական իմաստովը հասկընալով, մարդուս մտքին, իր ամրողջութեամբը առնելով, մէկ ստորոգելիքն է. եւ թէ՝ իրեւ ստորոգելիք կամաց՝ այլ եւ այլ անձանց վրայ այլ եւ այլ աստիճաններով կայ ու կ'երեւնայ : Եւ հոս պատշաճ կը համարինք յաւելուլ, որ այս տեսութիւններն այնպիսի գործնական վերածութեան մը ընդունակութիւն ունին, որմէ որ եւ ոչ մէկ անձ մը ինքզինքը զերծ կրնայ համարիլ. Մենք չատ մեծ հակամիտութիւն մը ունինք մեր պատասխանատուութեան չափն ու աստիճանը մեր ձեռնհաս կարողութիւններուն քանակութեամբը հաշուել եւ սահմանելու : Այլ անտարակուսելի բան է որ այս հաշուողութեան եղանակը խիստ չատ սեղմեալ բան մըն է : Պէտք է որ այս ալ հարցընենք, թէ արդեօք Արարիչն մեր յարմար չէ՞ տեսեր մեզ իւրաքանչիւրոց մեծ բաժին մը տալ բնական հաստատամտութեան եւ անյողդողդ առաջադրութեան եւ վճռահաստութեան : Թէ արդեօք կամական զօրութիւններով զինեզ չէ՞ զարդարեր, որոնք եթէ ըստ արժանւոյն կա

ռավարուելու ըլլան , թէ՛ մեր եւ թէ ուրիշներուն օգտին կրնան ծառայել : Եւ երբոր կը գտնենք որ այսպէս է բանը , կրնանք վստահ ըլլալ որ մեր կենցաղավարութեանը մէջ մէկ տեղ մը կայ անշուշտ ուր որ այնպիսի պարտականութիւններ կը գտնուին որոնք ճիշդ այս տեսակ տաղանդները կը պահանջեն . որոնք որ անտարակուսելի կերպով չնորհուեր են մեզի այն պարտականութիւնները ըստ արժանւոյն կատարելու համար : Թող ուրեմն մենք զմեզ ուսանինք ու ճանչնանք, եւ ի միտ առնենք թէ երկրպագելի Արարիչն մեր ինչ կը պահանջէ մեզմէ որ ընենք ,

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԱՍՏԱՏԱՄՏՈՒԹԻՒՆ

672. Կամքին փիլիսոփայութեանը կապակցութիւնը հաստատամտութեան հետ :

Կամքին վրայ մեր կատարած Փիլիսոփայական վերլուծութիւնը , զոր այժմ ըստ մեծի մասին լրացուցած ենք , այլ եւ այլ գործնական արդիւնքներ ունի , որոնցմէ ոմանք կարեւոր բաներ են . Բայց յայտ ց , վստահաբար կրնանք ըսել որ կամքին բնութեանը եւ գործողութեանցը մէջ կը գտնենք ՀԱՍՏԱՏԱՄՏՈՒԹԵԱՆ կամ ՀԱՍՏԱՏԱԲԱՐՈՅՈՒԹԵԱՆ հիմունքը , որ արդարեւ մարդուս ամենէն էական եւ ամենակարեւոր որպիսութիւններուն մէկն է :

Մր. Ֆօսդըրի մէկ պատուական եւ հանրածանօթ ճառը կայ Բարուց Որոշողութեան վրայ գրուած , որ թէպէտեւ կամքին վարդապետութեանը հետ մեծ կապակցութիւն ունի , այլ սակայն մենք միտք չունինք զանիկայ խառնելու բայց եթէ միայն պատահաբար : Մենք հոս այս ճառը յիշեցինք ըսկ այս գրուելու համար , իբրեւ զգուշութիւն ընթերցողաց , թէ հարկ է որ հաստատաբարոյութիւնը սոսկ որոշութեան հետ չշփոթուի . վասն զի թէպէտեւ այս երկուքը իրա-

րու կը մօտենան եւ իրարու կը նմանին քանի մը մասամբ , այլ յայտնապէս հեռի են միմիմէ եւ կը տարբերին այլով մասամբ : Որոշութիւնը աւելի սահմանաւոր է . հաստատաբարոյութիւնը աւելի ընդարձակ կը տարածի եւ աւելի գործողութիւններ կը պարփակէ : Որոշութիւնը մէկ բանի մը վերաբերեալ կ'ըլլայ , եւ կամ դոնէ մէկ բանի մը մէջ յատակ եւ որոշ կրնայ ցուցուիլ . հաստատաբարոյութիւնը շատ բաներու վերաբերութիւն ունի : Բարուց որոշութեան (հակադարձը բարուց Անորոշութիւնն է) սեպհական պարփակը մէկ չփոթեցուցիչ այլ որոշ դէպք մը կամ գործառնութիւն մըն է , եւ ուստի որոշութիւնը ի հարկէ ընդհանրապէս ի յայտ կու գայ մանաւանդ գործերու կատարմանը մէջ . Ընդհակառակն՝ հաստատաբարոյութիւնը միայն մէկ մանաւանդ սահմռկելական հարկի մը մէջ բռնուած ընթացքի մը ի յայտ չի բերուիր , այլ այն նոյն անձին ուրիշ կերպ կերպ վիճակներու մէջ ալ ինչ ընթացք բռնելիքը տեսնուելու է որ հասկըցուի եւ ի յայտ գայ . Որոշութիւնը մէկ ամրացեալ եւ ոգեւորեալ աչխուժութիւն մը կամ ժրութիւն մըն է մէկ օրուան մը կամ մէկ ժամու մը վրդովմանց մէջ գործադրեալ . իսկ հաստատմութիւնը դիտաւորութեան եւ առաջադրութեան այնպիսի ամրապինդ հաստատութիւն մըն է որ տարիներով եւ մինչեւ անգամ ամբողջ կեանքի մը մէջ անսասանելի եւ անշարժելի կը կենայ ու կը մնայ :

Կան ոմանք մարդիկ , որոնք Որոշութեան կողմանէ խիստ մեծ պակասութիւն չունին , այլ որոնք տեսակ մը մտաւոր անհանդարտութիւն ցոյց կու տան իրենց վրայ , նկատողութեան եւ միտք մէջ մէկ անստոյգ վիճակ մը, մէկ փոփոխականութիւն մը բնաւորութեան եւ անհաստատութիւն մը բարուց , որն որ անհամաձայն կը թուի խնացական եւ բարոյական բնութեան մը իրաւացի պահանջմունքներուն : Եթէ չենք սխալիր , մարդկային բնութեան ձեռնհասութիւններուն վրայ ըրած մեր հաչիւին մէջ , իրենց ամէն մտաւորական կարողութիւնները կատարելապէս ունեցողներուն ամենուն ինք իր ձեռքն է սանձահարել այս անկարգ անհանդարտութիւնը , մեծաւ չափով կանոնաւորել այս անմիօրինակութիւնը կամ փոփոխականութիւնը , հաստատութեան բերել անհաստատութիւնը, եւ առուգութեան հասցընել այս անստուգութիւնը . եւ արդարեւ ոչինչ չկայ ամենեւին ասիկայ այսպէս ընելուն կարեւորութիւնը եւ օգտակարութիւնը պնդելու : Բնականապէս կարճ խելքի տէր եղող մարդը , իր անհաստատութեանը եւ յեղյեղութեանը ինքզինքը ծաղրելի կ'ընէ եւ ապերջանիկ . այսպիսի ընթացքով մը անյայտ ըրած կամ կործանած կ'ըլլայ այն մէկ հատիկ տաղանդն որ իրեն տրուած է , քանի որ այն մարդն ալ , որ բեղմնաւոր եւ կորովի խնացականութեան տէր է , եւ կրնայ իր այդ մեծ կարողութիւնը մարդկային ըն-

կերութեան բազմադիմի օգուտներուն ծառայեցընել, նոյն այդ անհաստատութեան եւ յեղափոխութեան պատճառաւ կը կորսընցնէ այն վստահութիւնը, որ կրնար իր վրայ դրուիլ թէ որ հաստատաբարոյ կամ հաստատամիտ անձ մը եղած ըլլար, եւ կ'ըլլայ անպիտան մէկ մը:

673. Անհաստատութեան կամ փոփոխամտութեան վրայ բացատրութիւններ:

Հաստատաբարոյութեան վրայ թերեւս աւելի կատարեալ եւ ճըշդիւթ գաղափար մը կը ստանանք թէ որ աչքերնուս առջեւը բերենք այդ բանէն զուրկ եղող մարդը: Փոփոխամիտ մարդը այսօր մտքին մէջ կ'որոշէ որ այսինչ բանը այսինչ եղանակաւ կատարէ. վաղն ալ պատրաստութիւններ կը տեսնէ միտքը դրածը գործադրելու. եւ հետեւեալ օրը ամէնը մէկդի կը թողու: Այս կամ այն անձին ինքզինքը բարեկամ կ'անուանէ. ամենայն առթիւ, թէ' պատշաճ ըլլայ թէ անպատշաճ, կը գովաբանէ անոր պատուարժանութիւնը առանց խորութեան. օր մըն ալ յանկարծակի կասկածի կ'երթայ, յետոյ կը կոչէ իր գովաբանութիւնները, եւ ատելութեամբ կը վերջաւորէ բանը: Ա.յինչ գրագիտական՝ կամ քաղաքական՝ եւ կամ կրօնական աղանդին սկզբունքները կ'ընդունի եւ կ'որդեգրէ. մեծաւ եւանդեամբ կը պաշտպանէ եւ կը յաւտագովէ զանոնք քիչ մը ատեն. եւ յետոյ արհամարհանօք կը մերժէ զանոնք: Եւ անհնարին բան է, այս վայրկենիս ըրած մէկ հաստատութենէն եւ կամ վարած մէկ ընթացքէն կանխատեսել թէ հետեւեալ ժամուն ինչ վարդապետութիւններ պիտի ընդունի կամ ինչ ընթացքի պիտի հետեւի: Պրուէրին Նկարագրածին պէս, «Անհաստատ բնաւորութեան տէր մարդը չատ մը մարդ է մէկ մարդու մը մէջ անձնաւորած. անիկա ինքզինքը կը բազմապատկէ քանի անգամ որ իր ճաշակն ու կերպերը կը յեղյեղէ. անցեալ վայրկենին ինչ որ էր, այս վայրկենիս այն չէ, եւ ինչ որ է հիմակուանին մէջ, նոյնը պիտի չըլլայ հետեւեալին մէջ. ինքը ինքզինքին յաջորդն է միշտ. մի հարցըներ թէ ինչ կերպարանք մարդ է ինքը, այլ թէ ինչ կերպարանքներով մարդ է. ոչ ալ՝ թէ ինչ բնաւորութեան տէր է, այլ թէ քանի տեսակ բնաւորութիւններու տէր է: Յարուած չենք. այդ տեսածդ ե՞ր պէսկաթ՞ն է, ինչ ցուրտ կ'երեւնայ արդ այսօր, երեկուան օրը գրեթէ կը փնտռէր, եւ քեզմով կը խանդաղատէր, եւ իր բարեկամները նախանձու կը չարժէր քու վրադ: Արդեօք կը յիշէ՞ այդ գրեթէ, Մէկ մը անուղղակրուցե՞ս իրեն»:

674. Հաստատաբարոյութեան կամ հաստատամտութեան վրայ բացատրութիւններ:

Հաստատամիտ մարդը ասոր ճիշդ հակադարձն է, Անիկա կրնայ ըլլալ որ այնքան մտադիւր եւ արագաչարժ չըլլայ, այլ սովորաբար աւելի ընտրողութիւն ցոյց կու տայ իր վրայ: Եւ երբոր անդամ մը վախճանական որոշման մը կու գայ, թէ որ ընթացքը բռնելու ըլլայ ամենէն աղէկը կ'ըլլայ, ալ իր նպատակին գործադրութեանը մէջ յառաջ կ'ընթանայ յարատեւութեամբ եւ յաջողութեամբ: Կրնայ ըլլալ որ քիչ մը զգուշաւոր ըլլայ բարեկամութիւն ձեւացընելու մարդոց, այլ բարեկամութիւնը կտրելու կամ վերջացընելու մասին ալ անդադ է: Բանի մը վրայ լիակատար խուզարկութիւն ընելէն յետոյ՝ ինքը չանդրդիր կ'ըլլայ կատարել այն բանն որ իրեն պարտք կը համարի, եւ չի վհատիր՝ չի սրտմտիր եւ չի խռովիր երբոր անյաջողութեանց եւ ձախորդութեանց հանդիպելու ըլլայ: Հանդարտօրէն կը նայի կենցաղոյս փոփոխութիւններուն վրայ, ոչ յաջողութեամբ բարձրամտելով եւ փքացեալ, եւ ոչ տարաբախտութեամբ եւ ձախողութեամբ ընկճեալ եւ նուաղեալ: Ինքը սկզբունքները իր պարագաներուն առջեւը չի խոնարհեցըներ. այլ խղճի մտօք եւ հաստատաբար կը պահէ զանոնք բախտին ամէն փոփոխութիւններուն մէջ: Եթէ աղքատ ըլլայ արտաքին հարստութեամբ, հարուստ է ներքին մխիթարութեամբ. եթէ երբեմնակի տրտմութեամբ լեցնայ իր սիրտը, սակայն խղճմտանքի յանդիմանութիւններուն տասնապատիկ չարչարանքը չի տառապիր. եւ թէ որ զրկեալ ըլլայ եւ անյարգի, սակայն երբէք արհամարհելի չի կրնար ըլլալ, — Ա.յսպէս կ'ըլլայ հաստատամիտ կամ հաստատաբարոյ մարդը, երբոր առաքինական զգացումներն են անոր առաջնորդը: Ա.յսպէս էր Սոկրատէս, որ թէ' արտաքին եւ թէ արբազան պատմութեան մէջ յիշատակեալ ուրիշ նշանաւոր եւ չքեղ անուններէն մէկն է: Իր հաստատաբարոյութիւնն էր որ անանկ պայծառափայլ եւ պատկառելի հանդիսացուց Աթէնքի այդ ամենախնամատուն ծնունդին անունն ու կեանքը:

Ուրիշ մարդիկ ալ կրնային ունեցած ըլլալ անոր հաւասար տաղանդներ եւ կրնային անոր չափ նշանաւոր ըլլալ. սակայն անոր ունեցած հաստատաբարոյութիւնը չունէին, անանկ հաստատաբարոյութիւն մը որ աւելի նշանաւոր էր այս պատճառաւ որ՝ ոչ միայն արտաքին բռնութեանց եւ ճնշմանց դէմ անդրդուելի մնաց, այլ ներքին չատ մը չարիքներու ալ դիմագրաւ եղաւ: Մասնաւորաբար այս հանգամանքն էր որ հիներուն այդ բարոյականի վարդապետը ամենայն իրաւամբ արժանացուց այն մեծութեան աստիճանին զոր ունի, Դրեթէ ամէն հնարաւոր վիճակի մէջ, ուր կրնային իր սկզբունքները

եւ իր համբերատարութիւնը փորձուիլ, անսասան եւ անդրդուելի մնաց, Ինքը պահեց մի եւ նոյն բարձր սկզբունքներն առաքինութեան, մի եւ նոյն հեզութիւնը եւ մարդասիրութիւնը եւ խնդութիւնը, մի եւ նոյն անխարդախ անկեղծ բնաւորութիւնը իր հայրենեացը եւ համայն մարդկային ազգին բարիքը յառաջացընելու, մեծ աղքատութեան մէջ, ապերախտութեան եւ կշտամբանաց եւ չարախօսութեանց մէջ, բանտի մէջ, եւ նոյն իսկ մահուան դիրկը : Եթէ պատահելու ըլլար որ միայնակ մէկ առթի մը կամ դիրքի մը մէջ որոշակի տկարանար, եթէ ըլլար որ իր սկզբունքները ժամանակաւոր դիւրութեան մը համար մինչեւ անգամ մէկ կարճատեւ ժամու մը չափ զոհ ընէր, իր բարի անունը փառքը յափտեան պիտի նսեմանար :

675. Հաստատարարոյութեան կողմանէ նշանաւոր անձինքներ :

Եւ եթէ արդի պատմութեան վրայ ակն արկանենք, մի եւ նոյն բանը պիտի չգտնե՞նք : Ի՞նչ բան էր այն որ անմահական փառքով չքեղացուց Միացեալ Նահանգաց ազատարարին՝ Ճօրճ Վաշինկդընի անունը : Այն նոյն հաստատարարոյութեան հանգամանքն էր : Այն ներդաշնակաւոր եւ ըստ ամենայն մասանց հաւասարակշռութիւն պահող վեհ հոգւոյն մէջ իւրաքանչիւր բաղնիք եւ կիրք հարկադրեալ էր իր դիրքը պահելու : Ինքը երբէք չէր ներեր անոնց որ անարժան իշխողութիւն մը բանեցընեն, եւ իր կարքը այսր անդր տարուբերեն ընդդէմ իր հաստատութիւններուն եւ ազդումներուն : Ինքը միայնակ մէկ կանոն մը ունէր բարուց, եւ այն էր՝ լուսաւորեալ բարոյական դատողութիւն : Այսու ազատ իր կենցաղավարութիւնը այլ եւ այլ առեններու մէջ ինքնիրեն դէմ չէր ելլեր, իրրեւ իր անձէն անջատեալ հերձուած մը. այլ մէկ անբեկբեկ ամբողջութիւն մը կը կազմէր, ծայրէ ի ծայր չքեղափայլ եւ անփոփոխելի միութիւն մը ձեւակերպելու աղնուական բնաւորութեան :

Վաշինկդընի բարեկամին եւ ընկերոջը՝ Լաֆայէթի վարքն ալ այս նիւթիս մէկ պայծառափայլ բացատրութիւնն է : Իր պատանեկութեան առեններէն ականատես եղած ըլլալով արդար եւ հիմնական օրէնքներու վրայ չհաստատուած կառավարութեան մը աղէտները, ուր որ ըլլար, մէկ բնական համակրութիւն մը կը զգար իր ներսիդին, անոնց համար, որոնք որ ազատութեան համար կը ճգնէին : Այլ սակայն իրեն սիրելի եղած բանը խուժադուժ ամբոխներու ապարեսանութիւնը չէր. այլ ազատութիւն՝ իշխեցեալ ընդ օրինաց, իմաստութիւն ազատութեան եւ բարեկարգութեան. այս էր իր

միտքը յափշտակող եւ իր սիրտը դրաւող բանը : Անոնց զարգացումը եղած էր միշտ իր կեանքին գլխաւոր նպատակը, որուն որ հետամուտ եղած էր հաստատամտութեամբ եւ յայտնապէս, դրեթէ ամենայն կերպ փորձանաւոր վիճակներու մէջ : Անոնն կ'ըլլար որ իրրեւ չաստուած կը սլաշտուէր ի հասարակութենէ, ասոնն ալ կ'ըլլար որ ի կախաղան կը դատապարտուէր. մէկը իր ազգին գլխաւոր առաջնորդողը կ'ըլլար, մէկալ շատ չանցած նոցկալի փախստական մը եւ աքսորի դատապարտեալ մեղապարտ մը կը համարուէր. այսօր պղպտաններու մէջ չքեղաբար պատուեալ եւ փառաւորեալ, վաղը բանտերու մէջ թշուառաբար բնակեալ. այլ այս ամէն վիճակներուն մէջ, աղքատութեան եւ հարստութեան մէջ, ուրախութեան եւ տրտմութեան մէջ, պատուոյ եւ անարգութեան մէջ, հին միապետականութեան՝ հասարակապետութեան՝ կայսերութեան եւ սահմանադրական միապետութեան մէջ, Հին Աշխարհին եւ Նոր Աշխարհին մէջ, պատերազմի ասպարէզին եւ սիւնհոդոսի վիճաբանութեանցը մէջ. որ առեն ամենայն ինչ՝ որ կը տեսնէր իր բոլորտիքը, եւ իր անձնական կացութեանը մէջ ամէն բան կերպարանափոխ եղած էր, ինքը տակաւին հանդարտօրէն եւ զուարթութեամբ հետամուտ էր մի եւ նոյն աղնուական նպատակին, զնայելի ներդաշնակաւորութեամբ սկիզբն ու կատարածը իրարու հետ միացընելով, եւ ի վեր քան զամենայն ինչ երեւելի հանդիսանալով ԻՐ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐՈՒՆ ԱՆՓՈՓՈԽԵԼԻ ՆՈՑՆՈՒԹԵԱՄԲԸ :

676. Հաստատարարոյութեան արժէքը կրօնապահութեան մէջ :

Եթէ հաստատամտութիւնը ամենայն աղնուութիւն կ'ընծայէ քաղաքական շրջաններու մէջ եղող ու նաեւ կենցաղոյս սովորական գործառնութիւններուն մէջ գտնուող մարդկանց, ատուգիւ անկէ պակաս օգտակարութիւն չունի մարդս գերազանցութեամբ եւ պատուով պահելու մասին՝ կրօնից այլ եւ այլ պարտականութիւններուն գործադրութեանը մէջ : Հաւանականաբար Սուրբ Գրոց մէջ չկայ պատուիրանք մը այնքան յաճախ կրկնուած, (թէպէտ միշտ բացորոշ բանիւք առանդեալ չըլլալով, այլ շատ անգամ անուղղակի կերպով եւ զօրութեամբ իմանալի ըլլալով) որքան որ այն պատուէրներն, որոնցմով պահանջուած է մեզմէ կրօնական բարուց մէջ հաստատութիւն ունենալ եւ անշարժ կենալ ու մնալ : Այս պահանջմունքը քիչ կամ շատ իմանալի է բոլոր այն պարբերութիւններէն որ կը յորդորեն զմեզ ջանք ընելու ու չթուլնալու, համբերատար ըլլալու, մտքով շուտ մը չտարակուսելու, եւ մինչեւ վերջը յարատեւելու ու տոկալու : Երբոր իմաստութենէ պակաս գտնուինք, կը

յորդորէ զմեզ Յակոբոս Առաքեալ որ « Հաւատքով խնդրենք ու չերկմտինք . վասն զի ան որ երկմիտ է » , կ'ըսէ , « Ծովուն հողմակոծեալ ու տատանեալ ալիքներուն նման է : Ան մարդը թող չկարծէ որ Տէրոջմէ բան մը պիտի առնէ : Երկմիտ մարդը անհաստատ է իր բոլոր ճամբաներուն մէջ » : Կրկին եւ կրկին պատուէր եղած է Քրիստոնէից արթուն մնալու , հաստատ կենալու , հաւատքին մէջ արմատ կալնելու եւ զետեղելու , Աւետարանին յոյսէն ի բաց չշարժելու , եւ առանց վարանման իրենց դաւանութիւնը պինդ բռնելու :

Ծանրի բան է տեսնել թէ հոգեւոր զգացմանց մէջ պակասաւոր համարուիլ չուզող շատ Քրիստոնեաներու վարքը օրըստ փոփոխութեանց ենթակայ կ'ըլլայ պարագաներով : Ամենապարզ եւ ամենայայտ պարտականութեան մը կատարումը (զոր օրինակ՝ աղօթքի պարտականութիւնը) ատնք անմտութեամբ եւ չարութեամբ հազարումէկ պատճառներէ եւ յարմարութիւններէ կախեալ գործ մը կ'ընեն . ինչպէս մէկ վաղանցիկ տարակուսութիւն մը կամ երկիւղ մը, որոնց ամէն մարդ ենթակայ է , մէկ չնչին աշխարհային անյաջողութիւն մը , իրենց ջղային դրութեան մէջ պատահած թեթեւ գրգռութիւն մը , օդին տաղտկալի ցրտութիւնը , հովին այսինչ կողմէն փչելը , արեւին ջեռուցիչ տաքութիւնը կամ երկինքին անպատեհութիւնը : Շատ կրօնասէր անձինք կը հրաժարին կատարելէն այն բանն որ յայտնապէս իրենց պարտքն է ընել , անոր համար որ , ինչպէս որ կ'ըսեն իրենք , պոշտ պորտոպոլոնիէն մը մէջ չեն . այլով բանիւ, անոր համար որ սրտերնուն մէջ ըստ բաւականին կենդանութիւն ու բորբոքում մը չեն խանար . չմոռնալով որ Աստուծոյ օրէնքներն ու պարտականութեան պահանջումներն , մարդուս բաղձանքներուն եւ կիրքերուն վրայ որչափ հարկեցուցիչ որ են , կամքին եւ բարոյական զգացողութեանց վրայ ալ նոյնքան հարկադիր են , որ առնեն որ մեր բաղձանքներն ու կիրքերը ի քուն են , եւ կամ հակառակ կողմ մը դարձած , տակաւին մենք մեր ներսիդին ներգործութեան գալու բաւական տարերքներ կրնանք գտնել , այն է՝ կամքն ու հղմտանքը : Եւ քանի որ կամական կարողութիւնը կայ ու կը մնայ մեր ներսիդին , եւ քանի որ մեր բարոյական բնութիւնը կամ խղճմտանքը՝ հետեւելու ընթացքնիս մեղի ցոյց տալով՝ կամքին ներգործութեանը առատրիլ կամ առիթ կ'ընծայէ , բնաւ ամենեւին օգուտ մը չունի կրից դանդաղութիւնը կամ անշարժութիւնը եւ մտմիտալը վիճակը պատճառանք բռնելը : Մարդիկ միշտ բարոյապէս պարտական են մինչեւ ուր որ դործել կրնան՝ գործելու կամ իրենց պարտքը կատարելու . եւ թէ որ իրենց զգացումներն (բարոյական զգացմանց վրայ չէ խօսքերնիս , այլ սոսկ բաղձանաց եւ կրից վրայ՝ ըստ ինքեանց նկատելով) իրենց գործոցը սահմանին ու չափուն չեն հաներ , ատի-

կայ իրենց դէպ կրնայ համարուիլ , ինչպէս որ անտարակոյս անանկ է, այլ ոչ պատճառանք : Այս ըսածներնիս պէտք չէ հասկընալ որ մենք բնաւ երբէք հաւանութիւն ունինք կրօնական պարտականութեանց ցրտութեամբ եւ թուլասրտութեամբ կատարուելուն . այլ այս միայն հաստատել կը կամինք , թէ մեր բնութեանը մէջ այնպիսի տարերքներ կան , որոնք բաւական են մեր վարմունքը անյողդողդ պահելու, եւ որոնք պէտք է որ մեր բարքը հաստատուն պահեն , կրօնասիրութեան մեծամեծ վախճաններուն հետամտութեանը մասին , բոլոր այն զգացմանց փոփոխմունքներուն մէջ որոնց որ մարդիկ այնքան ենթակայութիւն ունին : Մեր ֆիզիքական կազմուածքին մէջ պատահած նեղութիւն մը կամ տատապանք մը կրնայ քիչ մը ատեն մէկ մթութիւն մը ու թախծութիւն մը սփռել մեր կրօնասիրական կիրքերուն վրայ . բայց ցորչափ ժամանակ որ ճշմարտութեան վրայ ուղղած խոցումներնիս յստակ կը մնան , եւ մեր բարոյական զգացողութիւններն արթուն են , եւ կամական կարողութիւնը կայ ու կը մնայ մեր ներսիդին , մենք առաջինէն ոչինչ նուազ հարկեցուցիչ եւ ստիպողական պարտականութեան տակ կը մնանք մեր ճամբան շարունակելու , Աստուծոյ ապաւինելու , յառաջ դիմելու դէպ առ նշանակէտն , ամէն մեր յայտնի պարտականութիւններն հաւատարմաբար կատարելու , « ինկած այլ ոչ թէ կործանած , նուաղած եւ սակայն հետամուտ ըլլալով » :

677. Ծաղազս հիման կամ խարխխի հաստատաբարոյութեան եւ անհաստատութեան :

Այս գլխուս մէջ մինչեւ ցայս վայր յառաջ բերուած հաստատութիւններէն հասկըցուեցաւ թէ ինչ է հաստատամտութիւնը կամ հաստատաբարոյութիւնը , թէ որչափ կարեւորութիւն ունի , եւ թէ ինչ օգտակարութիւն եւ ապահովութիւն կը հեղու մարդուս բովանդակ կեանքին վրայ : Արդ՝ թէ որ հաստատաբարոյութիւնը այնքան ազնիւ եւ օգտակար բան է , քանի որ անոր հակադարձն եղող բարքն ալ հաւատարակէս հեռի է թէ ապահովենէ եւ թէ օգտակարութենէ , իր կերպարանքին տգեղութիւնն ու իր արդիւնքներուն վնասակարութիւնը մկկմկկ գերազանցելով , կարեւոր բան է երկուքին ալ պատճառը հարցաքննել : Եւ կարծենք թէ շատ քիչ խորհրդածութիւնով պէտք է յայտնի ըլլալ որ այս երկու բաներն ալ մի եւ նոյն մտաւորական կարողութեան վրայ հիմնեալ են , այն է՝ կամքին : Եւ ահա այսու պատճառաւ է որ այս նիւթը կամքին հետազօտութեանցը մէջ մտցուցինք , թէ որ մարդուս կամքը վրձռուահատ եւ ուժգին ըլլայ , բարքը էականապէս հաստատուն կ'ըլլայ .

եթէ կամքը վարանեալ եւ տկար ըլլայ , բնականապէս կրնանք ակընկալել որ մտաց տարտամութիւնը ու վարանողութիւնը արտաքին բարուց մէջ երեւան պիտի ելլէ , եւ որակացուցանէ զայն անհաստատամտութեամբ ։

«Երբոր Լօրտ Պագոնի դէմքը վրայ աչքս կը դարձընեմ» , կըսէ Սէսիլ , «անիկայ ընդարձակ՝ ծննդատուռ՝ թափանցանց՝ հանգիստական կ'երեւնայ դէր ի վեր քան զամենայն միտս ։ Իսկ երբոր իր բերնէն վրայ կը նայիմ , յողդողդ է եւ խառնաչփոթ եւ նուաստ» ։ Լօրտ Պագոնի բարուցը եւ արտաքին վարուցը էականապէս հոս նկարագրուածին նմանն ըլլալը ճշմարիտ է . սակայն այս իր նուաստաբարոյութեան՝ վարանողութեան եւ խեղաթիւրութեան պատճառը իր խմացական կարողութեանցը մէջ փնտռելու չէ , վասն զի այդ կողմանէ ընդարձակ եւ ճարտարագիտ էր , ինչպէս որ Սէսիլ կը նկարագրէ , եւ թափանցող եւ վերաբանական գէր քան զամենայն ըմբռնողութիւն ։ Պաղանիքը ոչ թէ իր խմացականին եւ կամ իր բնութեանը սոսկ խմացող մասին կազմակերպութեանը մէջ փնտռելու է , այլ իր կամքին բնական տկարութեանը , բաղդատմամբ իր բաղձանքներուն եւ կիրքերուն բուռն սաստկութեանը հետ ։ Ասանկ խմացիր վարուց անհաստատամտութեան ուրիշ օրինակներու համար ալ՝ Հաւանականաբար մէկ օրինակ մը չկայ , հետեւեալ հատուածին մէջ յիշուելու բացառութենէն ի զատ , որուն մէջ չգտնուի կամ բնածին եւ կամ յարաբերական տկարութիւն կամաց ։

678. Անհաստատութիւն հաւատոյ կապակցեալ ընդ անհաստատութիւն վարուց եւ բարուց ։

Դիտենք որ հոս սա խնդիրը յառաջ կրնայ բերուիլ թէ բարուց անհաստատութիւնը կամքին զօրութեանը կամ կառավարութեանը մէջ եղած պակասութեան միայն ընծայելի չէ բոլորովին . այլ թէ՝ գոնէ ըստ մասին՝ հաւատոյ կարողութեան մէջ եղող անհաստատութեանց , կան ոմանք մարդիկ որոնց հայեցողական տեսութիւնները շարունակ փոփոխելու հետ են . որոնց միտքը , Ցօսդըրի ըստ ծին ոչխ , «կարծիքներու պանդոկ մըն է , ուր որ անոնք քիչ մը առեն իրրեւ հիւր կը մնան , եւ յետոյ կ'ելլեն իրենց ճամբան կերթան» ։ Այս յաճախեալ փոփոխութիւններուն հետ մէկտեղ ի հարկէ իրենց վարմունքն ալ անոնց հաւասար փոփոխութեանց տակ պիտի իյնայ եւ անհաստատ պիտի մնայ ։ Այնպէս որ բարուց անպատշաճ փոփոխականութիւնը միշտ կամքին կարգաւորութեանը մէջ գտնուող պակասութեան մը ընծայելի չէ . այլ շատ անգամ հաւատքի անկարգ դիւրագարձութիւններէ եւ փոփոխականութիւններէ յառաջ կու գայ ։

Մարդկային բնութեան այս կերպարանքին վրայ , որ անտարակոյս չնչին բան մը չէ , քանի մը ծանօթութիւններ տալ հարկ կը սեպենք հոս ։

Նախ եւ առաջ , կ'ընդունինք թէ ճշմարիտ եւ անուրանալի բան մըն է որ կան ոմանք մարդիկ , որոնց վրայ կը տեսնուի այս տարօրինակ դիւրափոփոխութիւնը հաւատոյ , որուն հետեւութիւնը այս կ'ըլլայ որ սասանները հետզհետէ կը յարին բոլորովին մէկմէկու հակառակ կարծիքներու եւ դրութիւններու ։ Եւ ասկէ ի զատ կրնանք իրաւամբ ենթադրել որ ասոնցմէ ոմանց վրայ երեւցած այս մասնաւոր մտաւորական որպիսութիւնը իրենց կազմակերպութեանը մէջ ընդարձոյս եղող բնական պատճառէ մըն է ։ Ասոնք այս մասնաւոր բանին մէջ մէկ բնածին տկարութեան մը կամ մտաւորական պակասութեան մը դժուարութեանը ներքեւ կը ճգնին կը տառապին ։ Առանց իրենց հաւատքը սանձահարելու՝ մինչեւ անգամ ամենահասարակ չափով մը զգուշութեամբ , առանց նկատողութիւն մը ընելու թուականաց՝ բարուց եւ պարագայից , մեծաւ ախորժանօք կուլ կու տան եւ կը մարսեն ամենայայտ եւ ամենածաղրալի անհաւանականութիւնները , կամ թէ ըսենք առանց հարցափորձի հաւատք կ'ընծայեն ամէն բանի ։ Ասանկ մարդոց նկատմամբ կրնանք ընդունիլ որ իրենց բարուցը անհաստատութիւնը ճշդութիւնով ընծայելի չէ իրենց կամքին կիրառութեանցը մէջ գտնուող պակասութեան մը ։

Բայց՝ երկրորդապէս՝ հաւատքի փոփոխականութեան եւ վարանմունքի դէպքերուն չատին եւ թերեւս մեծագոյն մասին մէջ պիտի գտնենք որ այդ բազմապատիկ փոփոխութեանց պատճառը նոյն իսկ հաւատալու կարողութեան մէկ բնածին անզօրութիւնը չէ , այլ հարկ է որ պատճառը կամքին մէջ փնտռուի , եւ կամքին նոյն իսկ այն որակութեանը կամ որպիսութեանը մէջ որն որ ուրիշ բաներու մէջ ալ այդպիսի փոփոխականութեանց կամ անհաստատութեանց պատճառ կ'ըլլայ ։ Որ ըսել է թէ , մտաց դիրքին մէջ ի դէպ եկող այն փոփոխութիւնները նախ եւ առաջ կամքին մէջէն սկիզբն կ'առնուն , եւ յետոյ հաւատքը համաձայնութեան կը բերուի կամական կարողութեան բռնած նոր շաւղին կամ ընթացքին ։ Զօր օրինակ՝ առաջադրութեան կամ դիտաւորութեան հաստատութեան կողմանէ պակասաւոր մարդու մը սոսկալական եւ թափանձալից համաղում մը կ'ըլլայ մէկ տարբեր կուսակցութենէ մը կամ դաւանանքէ մը եղող մարդու մը կողմանէ ։ Այս դիրքին մէջ գտնուող այս տկարակամ մարդը կը նայի որ իր ունեցած սակաւիկ կամական զօրութիւնը կը լքանի կամ տեղի կու տայ . եւ շատ չանցած , որպէս թէ անզօր անկար զոհ մը եղած ըլլար բոլորովին ուրիշի մը ձեռքը ինկած , եւ ուրիշ կերպ դործելու անկարող , կ'անցնի այն նոր կուսակցութեան

կամ դաւանութեան կողմը, եւ ի բաց կը մերժէ թէ՛ իր առջի վարդապետութիւնները եւ թէ իր առջի բարեկամները։ Անիկայ բնաւ համոզուած կամ հաւանութիւն տուած չէ. ընդհակառակն՝ կը զգայ որ մեծ անպատուութեան մէջ ինկած է. բայց որովհետեւ չուտով կը տեսնէ որ ալ ճար չկայ նահանջելու՝ այլ՝ թէ ուզէ եւ թէ չուզէ՝ հարկ է որ կենայ իր նոր դիրքին մէջ, ալ կը սկսի ձեռնարկութիւններ փնտռելու ետեւէ իյնալ այն նոր ընթացքը բռնելուն մէջ ինքզինքը արդարացընելու համար։ Ան առենը հազարաւոր ազդեցութիւններ, որ անկէ առաջ թմրեցուցած վիճակի մը մէջ էին, կը սկսին գործելու, իր վարկումը՝ իր շահերը՝ իր հպարտութիւնը՝ ամէնը մէկտեղ իրենց ազդեցութիւնը ի նպաստ հաստատութեան այսինչ որոշումներուն կը ներգործեն, ընդդէմ իր նախկին որոշումներուն. եւ այս երագ եւ զօրեղ գործողութեամբ, որով որ մէկ նիւթի մը վրայ ճշմարիտ տեսութիւն մը ձեռք բերելն յայտնապէս ամենայն հաւանականութեան ներհակ է, իր խնացականութիւնը չատ չանցած կու գայ կը հաւասարի իր կամքին բռնած նոր դիրքին. եւ ինքը իր աչքին առջեւը արդարացած կ'երեւնայ ինքզինքին, իբրեւ հաստատաբարոյ մարդ, թէ եւ իրմէ ի զատ ուրիշ մէկուն այնպէս չերեւնայ։ Այնպէս որ իրբեւ մէկ ընդհանուր հաստատութիւն մը տակաւին չիտակ կը մնայ այս, թէ հաստատաբարոյութեան եւ կամ անհաստատութեան հիմն ու ծագումը կամքին որակութեանը եւ կրթութեանը մէջ փնտռելու է։

679. Անձնիշխանութիւն, մին ի տարերաց հաստատաբարոյութեան :

Այլ հաստատաբարոյութեան հիմն ու արմատը կամքին ունեցած վիճակին եւ կրթութեանը մէջ եղած ըլլալը աւելի որոշ եւ կատարեալ կերպով կը տեսնուի, երբոր հետազօտենք այն բաներէն մէկ քանին, որոնք որ քիչ կամ չատ բովանդակեալ են այդ հատատաբարոյութեան մէջ։ Ամենեւին տարակոյս չկայ այս բանիս վրայ որ հաստատաբարոյութեան մէջ բովանդակեալ ամենէն երեւելի տարերքներուն մէկը անձնիշխանութիւնն է, որ ըսել է ինքզինքը ըստ արժանոյն կառավարել կամ ինք իր անձին տէրն ըլլալ։ Մէկ հաստատաբարոյ մարդ մը ի հարկէ քանի մը հաստատուն անխախտելի սկզբունքներ կ'ունենայ, որոնցմով որ իր վարքը կը կանոնաւորէ, եւ քանի մը երեւելի նպատակներ (կամ գէթ իրեն երեւելի համարած նպատակներն) առ որս իր ջանացողութիւններն միշտ ուղղեալ կ'ըլլան։ Այս անձին հաստատատութիւնը իր որդեգրած այդ սկզբունքներուն վրայ գործելուն եւ անխոտոր կերպով այդ նպատակներուն հետամուտ ըլլալուն մէջ երեւան կու գայ գլխաւորապէս։ Այլ քիչ չի պատահիր որ անակնկալ պարագաներ մէջ կու գան, եւ

առոնց առանկ անակնկալ կերպով կեզակարծ վրայ գալ հասնելէն ի հարկէ իր առաջադրութեանց զօրութիւնն ու հաստատութիւնը մեծ փորձութեան մէջ կ'իյնայ։ Թէ որ ինքը կատարեալ անձնիշխանութեան տէր մարդ չէ. թէ որ կարող չըլլայ այդպիսի յանկարծական փորձութեանց միջոցին բոլորովին իշխել ինք իր վրայ, ի հարկէ ենթակայ կ'ըլլայ իր սկզբանցը պարփակէն դուրս վանուելու ու արտաքսուելու, եւ իր հետամուտ եղած մեծամեծ նպատակներէն յայսկոյս կամ յայնկոյս խոտորելու, եւ այսպէս իր հաստատաբարոյութեան վարկումը կորնչցընելու։ Վանորոյ խիստ կարեւոր բան մըն է որ, թէ որ կեանքերնուս մէջ հաստատուն ընթացք մը վարելէն յառաջ եկած մեծամեծ վարձքերն ու բարձր պատիւը ժառանգել կ'ուզենք, մեր ներկայ վիճակին գործառնութիւններն ու դէպքերը եւ պատահարներն ու փորձութիւնները, փոխանակ զմեզ այսր եւ անդր վարելու եւ վրանիս տիրապետական իշխանութիւն մը բանեցընելու, անոնք մեր իշխողութեանը ենթակայ ըլլան. որ չէ թէ դիպուածները մեր մտքին, այլ մեր միտքը դիպուածներուն վրայ տէր եւ իշխան եւ կառավար հանդիսանան։ Իսկ այս հաստատուն մնալու եւ բոլոր այսպիսի պատահարներու մէջ անձնիշխանութիւն բանեցընելու կարողութիւնը քիչ կամ չատ կամական զօրութենէ եւ կրթութենէ յառաջ կու գայ։ Եւ թէ որ հաստատաբարոյութիւնը ճշմարտապէս բազմարժէք յատկութիւն մըն է, որն որ բոլոր միւս մտաւորական յատկութեանց եւ զարգացմանց արժէքը աւելցընելէն ի զատ գեղեցկութեամբ կը պայծառցընէ զանոնք, ուրեմն հոս մեր առջեւը երեւելի եւ հզօր պատճառ մը կը տեսնենք ջանադիր ըլլալու կամքին բնութիւնը հասկընալու եւ զանիկայ զօրացընելուն ու կանոնաւորելուն միջոցներուն վերահասու ըլլալու։

680. Հաստատաբարոյութեան մէջ բովանդակեալ կ'իմացուի յարատեւութիւն պարագաներու փոփոխութեանց մէջ :

Որովհետեւ հաստատատաբարոյութիւն ըսելով չատ կամ քիչ ժամանակի տեւողութեան մը մէջ ի դէպ եկած չատ մը գործերու մէջ երեւան եկող հաստատամտութիւնը կը հասկըցուի, հարկաւորապէս այդ տեսակ բարուց մէկ յատկութիւնն ալ պիտի ըլլայ յարատեւութիւն՝ անդամ մը ձեռք առնուած ընթացքից մէջ, բոլոր այն պարագաներու այլ եւ այլ փոփոխութեանց տակ որոնք որ յարաժամ կը պատահին մարդկային գործառնութեանց ընթացքին մէջ։ Այլ այս կողմանէ մեծ տարբերութիւններ կ'երեւնան մարդոց վրայ։ Երբոր ճշմարտապէս հաստատաբարոյ մարդը անդամ մը իր աչքին առջեւը մէկ առարկայ մը կամ նպատակ մը կը դնէ իրբեւ իսկապէս արժանի հե-

տամուութեան , ալ անոր ետեւէն կ'իյնայ անդառնալի եւ միշտ յառաջադէմ ընթացքով . ինքը չի զարհուրիր ճամրուն վրայ կայնած կամ կայնած կարծուած ամէն առիւծէ. եթէ յանկարծադէպ դժուարութիւններ իր ճամբան ընդմիջահատուն , եւ թերեւս համրանքով ալ շատ եւ մէկմէկէ մեծամեծ բաներ ըլլան , իր քաջասրտութիւնն ու առաջադրութեան հաստատուութիւնն ալ անոնց համեմատութեամբ կ'ուռի կը բարձրանայ , եւ անոնց գլխուն վրայէն կ'անցնի անդին եւ դէպ ի իր նպատակին հանդարտօրէն յառաջ կ'ընթանայ ։ — Իսկ այսպիսի հաստատաբարոյութեան տէր չեղող մարդուն գալով , բոլորովին կը տարբերի բանը . անիկայ արդարեւ հասնելու մէկ նպատակ մը կը դնէ իր առջեւը , եւ եռանդեամբ անոր հետամտութեանը ձեռք կը զարնէ . այլ ի սկզբանէ անտի մէկ օձապտոյտ եւ անկանոն ընթացք մը կը բռնէ իր հետամտութեանը մէջ , մէկմը յառաջ ընթանալով եւ մէկմ'ալ յետս նահանջելով . իր դէմը ելլող արգելքներն , թէ ներսիդիէն ըլլան թէ դուրսէն , իր առաջադրութիւնները կը չփոթեն , եւ վերջապէս բոլորովին կը դարձընեն զինքը իր դիտաւորութենէն ։

Ալ սակայն ինչո՞վ կ'ըլլայ այն յարատեւութիւնը , առանց որոյ հաստատաբարոյութիւն չի կրնար ըլլալ ։ Յայտ է թէ կամքի զօրութիւնով . կամ բնական զօրութիւնով մը , եւ կամ մանաւանդ կրթութեան ընթացքով մը անոր հաղորդուած մէկ կոտովութեամբ մը ։ Այնպէս որ այս բանիս մէջ , ինչպէս եւ ուրիշ բաներու մէջ , կը տեսնենք թէ որչափ սերտ կապակցութեամբ հաստատաբարոյութեան կարեւոր նիւթը կապակցեալ է կամքին վարդապետութեանը հետ ։

681. Հաստատամտութեան մէջ բովանդակեալ կ'իմացուի իշխողութիւն ի վերայ կրից ։

Հաստատաբարոյութեան մէջ բովանդակեալ իմացուած բաներուն մէկն ալ ներ վրայ իշխողութիւն է ։ Թէպէտեւ այս կարողութիւնը՝ մէկ պատճառ մը՝ անձնասիրութեան կամ անձնիշխանութեան մէջ բովանդակեալ կրնայ երեւնալ , եւ սակայն առանձնապէս նկատողութեան արժանի է ըստ ինքեան ։ Կիրքերու յաճախադէպ եւ սաստիկ բորբոքումներն հարկաւորապէս կը խանգարեն եւ կը կործանեն մարդու մը կենցաղավարութեան կարգն ու ներդաշնակաւորութիւնը ։ Յայտնի է թէ յԱստուածային նախախնամութենէ այնպէս կարգադրեալ է որ հանապազ մեր ճամբան կարող փորձութիւններով լեցուն աշխարհի մը մէջ դրուինք . ուր որ փիլոք եւ ցնծութիւնք , ողբք եւ խնդութիւնք միատեղ խառնուած կու գան կը հասնին , ոչ միայն սոսկալիս զմեզ վշտահար կամ երջանիկ ընելու հա-

մար այլ նաեւ հոգիին փորձելու՝ մաքրելու եւ կրթելու համար ։ Ինչ ազնիւ եւ մինչեւ անգամ վսեմ բան է համբերութեամբ կրելը մեր վիճակին բնկող չարիքները . քանի որ մէկ կողմանէ ալ հանդարտութեամբ եւ չնորհակալութեամբ ուսանինք անոնց առ մեզ մատուցած դիտելիքները ։ Տարակոյս չկայ որ այս մեր դռնուած պարագաներուն մէջ համբերատար ոգի մը կրելն բացարձակապէս հարկաւոր է այն կենցաղավարութեան պատչաճութեանը եւ վայելչութեանը , որն որ հաստատաբարոյութեան մէջ բովանդակեալ կ'իմացուի ։ Այն մարդն որ կարող չէ առնել աստեն իր ներսիդին յուզեալ բարկութեան կամ անհամբերութեան փոթորիկներուն վրայ տիրապետութիւն եւ իշխողութիւն բանեցընելու , այն անձը չի կրնար իր կանոնաւոր ընթացքը վարել մարդկային կեանքին նման արկածալից ճամբու մը մէջ ։ Երբոր մենք Նախախնամութեամբն Աստուծոյ այլ եւ այլ տրտմութեանց եւ վիշտերու ենթակայ կ'ըլլանք , մեր պարտքն է որ առանց տրտնջելու տանինք անոնց ։ Երբոր մեր թշնամիներէն ինչ կը կրենք եւ կը բարկանանք անոնց , տակաւին մեր պարտքն է ներել անոնց եւ օրհնել զանոնք ։ Այլ ի՞նչպէս հնարաւոր է այս բանս ընել . ի՞նչ կերպով կրնանք մեր անհամբերութիւնը հանդարտեցընել եւ մեր տրտմութիւնը նուաճել , թէ որ՝ կիրքերէն բոլորովին որոշ եւ անոնցմէ գեր ի վեր՝ ուրիշ մէկ հեղինակական զօրութիւն մը չըլլայ , որ անոր իշխողութեանը եւ կառավարութեանը ներքեւ հնազանդութեան բերուին անոնք ։

Կարելի է ըսուի որ բոլոր այդ կերպ դէպքերու մէջ պարտական չենք որ միշտ կամական զօրութեանը դիմենք վասն օգնականութեան եւ հեղինակական իշխանութեան գործադրութեան , վասն զի անդին խղճմտանքին զօրութիւնն ունինք , այն հզօր կարողութիւնը որ մեր ներսիդին տնկեալ է չարն ու բարին որոշելու համար ։ Այլ պէտք է ի մտի ունել , թէ խղճմտանաց ներգործութիւնը միայն խրատական է կամ յորդորական . թէ անիկայ մէկ բանի մը սուկ իրաւացի կամ անիրաւ ըլլալը կը վճռահատէ , միայն հաւանութիւնը կամ անհաւանութիւնը ցոյց կու տայ . եւ առանց իր որոշումները գործադրութեան տանող եւ պատշաճ տեղը հասցընող մէկ ուրիշ կարողութեան մը ամենեւին առանց արդիւնքի կը մնայ ։ Ուստի կը տեսնուի որ հաստատամտութեան կամ հաստատաբարոյութեան բովանդակ նիւթը (որ մեր դիտողութեանը ներկայացեալ ամենէն գործնական եւ ամենէն հետաքրքրական նիւթերէն մէկն է ճշմարտապէս) ամենամերձ եւ մինչեւ անգամ անբաժանելի կերպով կապակցեալ է կամքին բնութեանը՝ զօրութեանը եւ օրէնքներուն վարդապետութեանը հետ միատեղ ։ Սակայն ասիկայ այս նիւթիս ունեցած վերաբերութիւններուն մէկ օրինակն է միայն . վասն զի մարդկային բարուց իմաստա-

սիրութեանը ամէն մէկ զանազանութիւններուն եւ կերպարանքներուն հետ մէկտեղ այս նոյն նիւթը հիւսեալ կը գտնենք որչափ որ Աչնպէս որ միով բանիւ կրնանք ըսել որ մարդկային բնութեան թէ զգացական եւ թէ ներգործական բազմազիմի կերպարանքներուն մէջ ի յայտ եկող իր տարերքներուն եւ գործողութիւններուն վրայ անհնարին է մեզի ուղիղ հասկըցողութիւն մը ունենալ, առանց հմտութեան, եւ այն ալ ներհուն հմտութեան, կամական կարողութեան բնութեանը կամ ինչութեանը վրայ։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՑ

682. Կամական կարողութեան պաշտաւոր կրթութեանը կարեւորութիւնը :

Մտաւորական կրթութեան եւ մշակութեան վրայ գրուած բոլոր այն այլ եւ այլ ճառերուն մէջ, որոնք առանձին ի լոյս ընծայեալ են, քանի որ շատ բան խօսուած է յիշողութեան՝ տրամաբանական կարողութեան՝ երեւակայութեան եւ ուրիշ կարողութեանց կրթութեանը վրայ, շատ քիչ բան խօսուած է կրից կրթութեանը վրայով, եւ եւս առաւել նուազագոյն կամական կարողութեան կրթութեանը վրայ։ Ես կը թուի թէ մինչեւ անգամ այնպէս կարծուած է որ կամական կարողութիւնը, թերեւս այն ճանաչելի դերակայութեանը եւ իշխողութեանը պատճառաւ զոր ունի նա միւս կարողութիւններուն վրայ, այնպիսի որոշ եւ զաւուցեալ եւ հեռաւոր սահմանի մը մէջ զետեղեալ է որ կրթութեան ճամբէն բոլորովին մեկուսի կը մնայ։ Եւ երբոր կը մտածենք թէ մեր բնութեանը այս մասին վրայ ինչ տգիտութիւն եւ որչափ ծուռ ըմբռնումներ ճարակած են, ալ շատ զարմանալի եւ անակնկալ բան չի թուիր մեզի որ այսպիսի ծուռ ու անհիմն կարծիք մը տարածուած գտած ըլլայ։ Բայց թէ որ Թործոյս այս բաժանումներէն այլ եւ այլ մասերուն մէջ մինչեւ ցարդ տրուած հմտութիւնները եւ եղած դիտողութիւնները ճշմարիտ են,

կը տեսնուի որ կամքի կրթութիւնը խօսքը անիմաստ նախադասութիւն մը չէ, եւ որ անիկայ թէ գործնական եւ թէ շատ կարեւոր նիւթ մըն է։ Ա.յս կրթութեան կարեւորութեանը վրայ, հոպոպոբոյօ-ընեան կամ հոպոպոմօ-ընեան վրայ ակէ առաջ գրուցուածներն աւանդուելէն ետեւ, ալ հարկ չի մնար երկարօրէն ճառելու։ Եթէ մէկ մարդ մը կ'ուզէ մէկ վարկումով մը ապրիլ ու գործել այն բոլոր փոթորիկներուն մէջ որ երիւնքի ամէն հովերէն կը յուզին. եթէ մէկը կը ցանկայ հաւատքի անշարժութիւն ունեցողի եւ հաստատուն գաղափարներու վրայ անդրդուելի կերպով գործողի համբաւը վայելել, ստուգիւ հարկ է որ իր ներսիդին մէկ կարգաւորիչ եւ կառավարող ու իշխեցող զօրութիւն մը ունենայ։ Եւ այս կառավարող զօրութիւնն ալ իրմէն եղած բոլոր պահանջումներուն հաւանելու եւ պատասխանելու համար, ամենայն հնարաւոր եղանակներով զօրացուցանելու եւ ամրապնդելու է։

Կամքին կրթութեանը եւ մշակութեանը կարեւորութեանը վրայ մեր ունեցած այս տեսութիւններն՝ կ'ուրախանանք որ՝ հաստատութիւն կը գտնեն կուտ անուն երեւելի մտաւորականի մը հեղինակութենէն, որուն կարծիքներն այնպիսի նիւթերու վրայ մեծ արժէք ունին։ — «Կամական կարողութիւնը ոչ միայն մանկութեան առեներն ուղիղ առաջնորդուիլ կ'ուզէ, այլ հարկ է վարժութեան եւ կրթութեան ընթացքով մը ամրացուցանել եւ զօրացուցանել զայն, որ եւ իցէ ուրիշ կարողութեան մը չափ։ Ա.յսչափս կ'ըսենք իրրեւ բնագէտք. այլ իրրեւ բարոյագէտք պէտք կ'ըլլայ որ աւելի եւս հանգամանք լեզու մը գործածենք, եւ հաստատենք թէ յիշեալ կարողութիւնը դաստիարակութեան խթանն ու ամէն կրթութիւնը մինչեւ անգամ առաւել եւս կը պահանջէ, քան թէ բոլոր միւս կարողութիւնները ամէնը մէկտեղ առնելով, որովհետեւ բնութիւնը զանիկայ կառավարող զօրութիւն մը ըլլալու համար սահմաններ է, եւ բացարձակ իշխանութիւն մը բանեցընելու համար բոլոր միւս կարողութեանց վրայ, մինչեւ անգամ բաղձանաց վրայ, թէեւ սովորական դէպքերու մէջ ինքը բաղձանքներէն ի ներգործութիւն կը շարժուի։

683. Կամքին ուղիղ կիրառութեանը համար ամենանպաստաւոր եղող իրաց վիճակը՝ ամենայն կարողութեանց մէջ պաշտաւոր հաւասարակշռութիւն մը գտնուիլն է։

Ասոր հետ մէկտեղ, եւ իրրեւ նախապատրաստութիւն այս գլխուն մէջ այսուհետեւ ըսելիքներնուս, կարգը կու գայ որ ըսենք թէ՝ որ եւ իցէ մտաւորական կարողութեան բարեկարգ ներգործու-

թեանը համար ամենէն նպաստաւոր ասիթը, ընդհանրապէս բոլոր մտաւոր կարողութեանց միմիկու հետ ճշդիւս համաձայնութիւն եւ ներդաշնակաւորութիւն ունենալուն մէջն է : Երբոր այդ կարողութիւններուն բոլորն ալ իրենց բնական դիրքը պահեն, երբոր ամէնն ալ պատշաճօրէն եւ ճշդութեամբ կարգաւորեալ են միմիկու վերաբերմամբ, առանց որ եւ իցէ կերպով իրարու խափանարար եւ արգելք ըլլալու եւ միմիկու հետ ընդհարկանելու, որն որ միշտ յառաջ կու գայ իրենց բնական սահմաններէն դուրս ելլելէն, յայնժամ անոնց ամէնն ալ՝ ակնկալելի է որ՝ կորովութեամբ գործեն, վասն զի այն ատենը այդ կերպով ներգործելնուն արգելք ըլլալու բան մը չի գտնուիր բնաւին. ամենայն խանգարմունք, գէթ ամենայն ծրագրէն խանգարմունք, վերցած են. եւ վասնորոյ կրնանք իրաւամբ ակնկալել որ ինչ չափ զօրութիւն որ ունին, ունեցածնուն բոլորը ի գործ ածուի դրուի լրիվին ամենաօգտակար եւ ամենալաւ կերպով : Եւ ուստի իրրեւ ընդհանուր սկզբունք մը կրնանք հաստատել, թէ որ մտքին մէջ որ կատարեալ ներդաշնակաւորութիւն կայ, հոն ամէն բանի ներգործութիւնը ուղիղ կ'ըլլայ. մտաց ամէն մէկ կիրառութիւնը կամ կրթութիւնը իրաց ճշմարտութեանը համեմատ ու համաձայն կ'ըլլայ. որ ըսել է՝ թէ ինչ որ պէտք էր ըլլայ այն կ'ըլլայ :

Սակայն մարդկային բնութիւնը խնամով եւ զգուշութեամբ ամէն զննող (Աստուածաչունչին յայտնաբարբառ վկայութիւնը մէջ չբերելով) վստահաբար եւ առանց տարակուսի գիտէ որ այս նկարագրուածը իրերու այնպիսի վիճակ մըն է որն որ, գէթ իրրեւ ընդհանուր իրողութիւն առնելով, մարդոց մէջ չկայ : Մտաւոր գործողութեան այն կատարեալ ներդաշնակաւորութիւնը, որն որ Աստուածային Մտքին մէջ կայ, եւ զոր բոլոր կատարելապէս սուրբ եղող էակներուն մտքերը աքանչելապէս կ'անդրադարձընեն, մարդոց մէջ չի գտնուիր. եւ բնական կամ անասրբ մարդուն մէջ ատոր դիւրին ընդունայն բան է ատիկայ տիրապետելը : Մարդկային մտքին այլ եւ այլ մասերը, աւելի բերանը որչափ աքանչելի կերպով ալ որ կարգաւորուած ըլլան, եւ ապառնիին մէջ ալ որչափ ներդաշնակաւորութեան որ ընդունակութիւն եւ ձեռնհասութիւն ունենան, ի ներկայումս չատ ողբալի տեսարան մը կը ներկայացընեն իրենց սեպհական տեղերէն վտարեալ եւ իրարու հետ ընդհարկանող զօրութեանց կամ կարողութեանց : Դիտաւորութիւն չունինք ասոնց տեղ մեկնելու եւ բացայայտելու թէ ինչ կերպով ի դէպ եկաւ այս վիճակը. այլ այս ընդհանուր իրողութեան վրայ ամենեւին մէկ տարակոյս մը չի կրնար ըլլալ, որ մարդուս հոգին՝ ի մանկութենէ անտի եւ ի վեր՝ հանապազ պէտք եղածին պէս ճշդութեամբ եւ ներդաշնակաւորութեամբ չգործելէն ի զատ, ինք իր մէջը կատարի եւ անողոքելի մարտնչողութեան տեսարան մը դարձած է. մարմինը հոգիին դէմ ճգնելով եւ հոգին մարմինին դէմ. ախորժակներն ու կիրքերն իրենց պահանջողութիւնները չատ մը ատեն չանդիր ըլլալով՝ ընդդէմ խղճմտանաց պահանջումներուն եւ իշխանութեանը. աչխարհի սէրը, իր սրտագրաւ հրապուրանաց այլ եւ այլ ձեւերովը եւ եղանակներովը, Աստուծոյ սիրոյն եւ երկնային առարկաներու տենչանաց հակառակ՝ եռանդեամբ եւ սաստկութեամբ մաքառելով : Եւ այժմ պէտք է որ մտքէ չկանենք որ բոլոր այս ահագին մաքառումը եւ մարտնչողութիւնը ուղղակի կու գայ կարծին կը կոթնի. եւ խիստ չատ անգամ կը պատահի որ այս բարձրագոյն եւ իշխեցող զօրութիւնը, ներքին մաքառումնց այս գերիչխան վճռահատը, իր որոշումները կ'ընէ ի նպաստ ախորժակաց եւ ընդդէմ բարոյական զգացողութեանց, ի չնորհս աչխարհի եւ անոր ընդդէմ որ ստեղծեց զաչխարհ եւ ամէն ինչ որ անոր մէջ կայ : Այլ ասիկայ անանկ վիճակ մըն է իրերու, որ պէտք չէ որ այսպէս ըլլայ : Եւ ճշմարտապէս մեծ գործնական կարեւորութիւն ունեցող խնդիր մըն է այս, թէ ինչ կերպով կարելի ժրութիւնը կամ ուժգնութիւնը կրնայ զօրացուցուիլ, որպէս զի իր սեպհական եւ իրաւացի արդիւնքներն յառաջ բերելու կարող ըլլայ : Ենթադրեալ է՝ թէ գիտենք ա՛րն է ուղիղն ու բարին. եւ խնդիրն այս է՝ թէ ինչո՞ր զօրութիւն գտնելու ենք զանիկայ կատարելու համար : Ի՞նչպէս ազատենք ինքզինքնիս մեր կամական գերութենէն, եւ յառաջ ընթանանք մեր խղճմտանքին լուսովը եւ մեզի հաւանող Աստուծոյ մը երեսին խնդութեանը ներքեւ, վերաստեղծեալ եւ ազատագործեալ : Այս հարցումներուն պատասխանը կրնայ ընդլայնուիլ եւ հատորներ լեցընել, այլ մեր նպատակէն դուրս բան է այդպիսի ընդարձակ քննութեանց ձեռնամուխ ըլլալը. եւ թէպետեւ խիստ մեծ կարեւորութիւն ունեցող գործնական նիւթ մըն է ասիկայ, այլ մենք կարելի եղածին չափ համաոստ բանիւք քանի մը ընդհանուր տեսութիւններ միայն յառաջ բերելով պիտի բաւականանանք :

684. Ախորժակաց՝ հակամիտութեանց եւ կրից մշակութեան վրայ իրրեւ օժանդակութիւն կրթութեան կատաց :

Աչքերնուս առջին պահելով այն ընդհանուր հաստատութիւնը, թէ մտաւոր կարողութեանց ամբողջութեանը մէջ եղող ներդաշնակաւորութիւնը, կամքին կատարեալ կիրառութեանը ամենանպաստաւոր մէկ պարագան կամ պայմանն է, այժմ աւելի պատրաստութիւն մը ունեցած կ'ըլլանք մասնաւոր իրաց քննութեանը պարա-

պելու։ Ուստի յառաջ կ'ընթանանք ծանուցանելով, թէ կամքին կրթութեանը մէջ մեծ կարեւորութիւն ունի ախորժակները՝ հակամիտութիւնները՝ եւ կիրքերը արժանաւոր հպատակութեան ներքեւ պահելը։ Քանի որ ճշմարիտ է թէ կամեցողութիւնք ձեռնհասութիւն ունին ներգործելու այդ այլ եւ այլ տեսակ բաղձանաց վրայ, եւ թէ կրնան սանձահարել եւ զսպել ու նուաճել զանոնք՝ թէ՛ ուղղակի եւ թէ անուղղակի ներգործութեամբ, եւ մասնաւորաբար երկուքով միասին. նոյնպէս եւ ոչինչ նուազ քան զայս ճշմարիտ է թէ մեր բնութեանը այս ախորժակական եւ կրական մասերն ալ՝ միւս կողմանէ՝ կարող են ներգործել կամեցողութեանց վրայ, եւ թէ իրականապէս կը բանեցընեն այդ ներգործութիւնը կամ ազդեցութիւնը։ Թէպէտեւ հարկ մը չկայ առ այժմ այս փոխադարձ ազդեցութեան ձիշդ ինչ բան ըլլալուն կամ բնութեանը նկատմամբ բացատրութիւններու մտնելու։ Այլով բանիւ, մարդկային մտաց տնտեսութեանը մէջ մէկ հաստատուն յարաբերութիւն մը կը տեսնուի որ կայ այս երկու բաներուն մէջ. մէկ կողմանէ կամական կարողութեան կամ կամքին, ու միւս կողմանէ ախորժակաց եւ կրից մէջտեղը։ Անոնց իւրաքանչիւրը ինք իր տեղն ու դիրքը ունի. իւրաքանչիւրը, մարքին կատարեալ վիճակի մը մէջ գտնուած առենը, իրեն սեպհական եւ յատկական սահմաններն ունի. իւրաքանչիւրն իր յատկութիւններն ու վախճանը կամ նպատակը եւ իր յարաբերութիւնները ունի։ Վասնորոյ, կամքին արժանաւոր ներգործողութեանը համար իրրեւ նախապայման եղող մտաւորական վիճակին, այսինքն բաղձանքները՝ իրենց այլ եւ այլ ձեւերովը՝ պատշաճաւոր զսպողութեան տակ պահելուն կարեւորութիւնը բացայայտելու համար, կը թուի թէ միայն մէկ տեսութիւն մը ի լոյս բերելու հարկաւորութիւն կայ։ Այս տեսակ նիւթերն ընդհանրապէս բացայայտութեան որչափ ընդունակութիւն որ ունին, նոյնքան յատակ ապացուցութեան ընդունակութիւն ունեցող իրողութիւն մըն է այս, թէ որ եւ իցէ ախորժակ կամ հակամիտութիւն, թէ՛ սուրկ զգայական հաճոյութեանց բաղձանք ըլլայ, եւ թէ գիտութեան կամ հարստութեան՝ եւ կամ թէ իշխանութեան բաղձանք ըլլայ, որ երկար աւեն իւ գործ կը դրուի առանց որ եւ իցէ սանձահարութեան, (նոյն բանը կրնայ ըսուիլ որ եւ իցէ կիրքի համար ալ,) անիկայ վերջապէս բարձրագոյն իշխանութիւն մը կը տանայ, եւ բոլորովին կը նուաճէ ոչ միայն կամքը այլ եւ բովանդակ միտքը իր ոտքին տակը։ Ուստի եթէ արժանաւոր համարումն ունինք մեր կամքը ազատ, անչափօք եւ կատարի ներգործողութեան մէջ պահպանելուն մեծ կարեւորութեանը վրայ, լրջութեամբ ջանադիր ըլլալու ենք, այսպիսի բաղձալի արդիւնք մը յառաջ բերելու ծառայող ամէն միջոցները գործածելով,

ամէն մէկ ախորժակ՝ հակամիտութիւն եւ կիրք իր արժանաւոր սահմաններուն մէջ պահելու։ Որ աստեն որ ատոնք երեւոյթ մը կը ցուցընեն ըստ արժանւոյն զգայունութիւն ունեցող խղճմտանքի մը անոնց համար գծագրած սահմաններէն անդին անցնելով չանցաւոր գտնուելու, թող անաչառ եւ խիստ վերատեսչութեան մը սանձահարութեամբը զսպողութեան տակ պահուին։ Եթէ ներողամիտ ըլլալով թոյլտուութիւն ընենք անոնց՝ բնութեան անոնց համար յատկացուցած սահմաններէն մինչեւ անգամ մէկ քայլ մը անդին անցնելու, տեսակ մը իրաւունքի տէր ըրած կ'ըլլանք զանոնք քայլ մ'ալ աւելի անդին երթալու պահանջողութիւն ընելու, եւ դարձեալ ուրիշ քայլ մըն ալ. եւ որ չարագոյնն է, քանի քայլափոխ որ թոյլ տանք ընելու այս ճամբով, մենք եւս առաւել եւ նորոգեալ զօրութիւն մը տուած կ'ըլլանք անոնց ուրիշ քայլափոխներով ալ սահմանազանց գտնուելու համար մեզմէ թոյլտուութիւն պահանջելու։

Բուն իսկ իրենց բնութեանը մէջ կայ ասբանս, որ երբոր մէկ անգամ մը սահմանազանց կամ չանցաւոր գտնուին, նոյն բանը երկրորդելու եւ չարունակելու պահանջումն եւ բռնադատութիւնը կ'ընեն թախանձանօք. եւ անհնարին բան կ'ըլլայ իրենց բազմազանակ եւ անիրաւ պահանջումներէն արդեամբ զերծանիլ, բայց եթէ միայն իսկ եւ իսկ իրենց նոր դիրքէն ի բաց վանելով զիրենք, եւ իրենց յատուկ եղող նախկին տեղւոյն մէջ ամրափակ ամիոփելով։

Կը մնայ միայն այս եւս յաւելուլ, թէ այլ եւ այլ ձեւերէ եղող բաղձանաց կրթութեանը եւ մշակութեանը մէջ ոչ միայն չար բաղձանաց սանձահարութիւնը բովանդակեալ ըլլալու է, այլ նաեւ բարի բաղձանաց երեւան գալը եւ զարգացումը։ Ազնիւ եւ պատուաւոր հակամիտութիւններն ու կիրքերը, զուտ կրօնական տեսակէն եղողներն ալ միասին առնելով, մեր զգայական բնութեանը մէջ առաջին եւ ամենէն բարձր դիրքն ու տեղը բռնելու արժանիքն ունին. այլ ո՛րչափ յաճախ կը պատահի որ ատոնք իրենց յատկական դիրքէն դուրս վանուած եւ մերժուած մէկ մարթ ու անչուք անկիւնի մը մէջ սեղմեալ կ'ըլլան, ուրիշ տեսակ հակամիտութեանց եւ կրից տարած ելոյն ու չափազանց ուռճանալովը։ Այլ սուգիւ ամէն ով որ կը ցանկայ իր մտացը ներգործողութիւններուն մէջ ազատութիւն՝ կորովութիւն եւ ուղղութիւն հաստատելու եւ պահպանելու մեծ ու կարեւոր նպատակին հասնելու, իր անհրաժարելի պարտքն է այս ազնիւ հակամիտութիւններն ու կիրքերը մասնաւոր եւ յարատեւ մտադրութեան նիւթ ընել, եւ ամենայն պատշաճ եւ յարմար եղանակներով անոնց զարգացումը երագացընել եւ անոնց գեղեցկութիւնը լուսափայլ պայծառացընել։

685. Նախընթաց հաստատութեանց վերաբերեալ բանի մը օրինակներ եւ ապացոյցներ :

Ախորժակաց եւ կրից մէկ անարժան եւ անբնական գերիշխանութիւնը ուր որ կայ , այնտեղը կամական ներգործութեան կատարեալ ազատութիւն գտնուելուն անհնարին ըլլալը մանաւորապէս ընթերցողաց դիտողութեանը առջեւ բերուեցաւ Կամքին Դերութեանը վրայ խօսուած գլխուն մէջ : Այն գլխուն մէջ այլ եւ այլ օրինակներ եւ եղելութիւններ մէջ բերուեցան . եւ ուստի այժմ հարկ չկայ որ երկարօրէն ուրիշ բացատրութիւններու եւ ապացուցութիւններու ալ մտնենք . այլ միայն քանի մը յաւելեալ ծանօթութիւններ տալը բաւական կ'ըլլայ :

Իւրաքանչիւր ոք դիտած ըլլալու է թէ ինտո'ր կործանիչ եւ խանգարիչ բան մըն է մարմնաւոր ախորժակներու անկարգ կիրառութիւնը եւ յագեցողութիւնը մեր ամէն բարի առաջադրութեանցը եւ ազնուական ջանացողութեանցը : Երբոր ասոնք գերագոյն իշխանութեան կը տիրանան , ինտոր որ չատ անգամ կը պատահի , յայնժամ այն իրենց ողորմելի ենթական բոլորովին գերի կը վարեն. անոր խիտցականութիւնը խաւարեցընելով , խղճմտանքը զուլցնելով , բոլոր անոր լուրջ եւ իմաստուն որոշումները խանգարելով եւ կործանելով , եւ վերջապէս գրեթէ անբան անասնոց հաւասար աստիճանաւ զինքը նուաստացընելով : Ա յսպիսի մոլեկան ընթացքներու արդիւնքներն այնքան յաճախ կը տեսնուին ամէն տեղ , որ այսչափ միայն յիշելով մը կ'անցնինք : — Այլ չարիքը ախորժակաց անկարգ եւ անարժան կիրառութեանը մէջ չէ միայն , Այն ներգործուն սկզբունքներն , որոնք հակամիտութիւնք եւ կիրք անուանելով , մեր զգայական բնութեանը մէջ աւելի բարձր աստիճաններու դասելի են , ընտակարութեան կողմանէ՝ չափազանցեալ մարմնական ախորժակներէն վար չեն մնար , երբոր չափէն աւելի գործածուին : Այս բոլոր դիտողութիւններս կրնայ թերեւս բացատրուիլ մէկ կիրքի մը ներգործութիւններն մէջ բերելով , որն որ յայտնապէս իմաստուն եւ բարի նպատակներու համար տնկուած է մեր ներսիդին , եւ որուն խանգարումները այնչափ վնասակար չեն ինչպէս ուրիշ կիրքերունը. ըսածնիս երկիւղի կիրքն է : Թէ որ այս կիրքին պատմութեանը վերաբերեալ այլ եւ այլ իրողութեանց բոլորը հնարաւոր ըլլար ընթերցողաց առջեւը ներկայացընել , մէկէն պիտի տեսնէին թէ ինչ անբաւ արգելք մը կ'ըլլայ կրից անարժան սահմանութիւնը կամքին անխափան կերպով եւ կորովութեամբ ներգործելուն , երբոր անոր ներգործութիւնը այսինչ կիրքին բռնած ընթացքին հակառակ ուղղութեամբ չառաջ պիտի ընթանայ ; եթէ սասանկ եղած չըլլար բանը ինտո'ր կրնար ըլլալ որ չատակ իմացողութեան եւ ըստ ամենայնի լաւ իմացական կարողութեանց տէր չատ մարդիկ , ի վերայ այնր ամենայնի՝ յիշեալ կիրքին անդիմադրելի տիրապետութեանը կատարելապէս գերի եղած են :

Անգղիացի բանաստեղծներուն մէջ մէկը կայ, որուն խղճալի պատմութիւնը ամենուն ծանօթ բան մըն է , եւ որ այս մեր հաստատութեանը լաւ բացայայտութիւն մը կրնայ ըլլալ . այս անձը Գաւսիքըր մեծանուն բանաստեղծն է : Այս աղնուաբարոյ եւ փափկասիրտ մտաւեղբին վրայ Երկիւղի կիրքը (անտարակոյս ատոր ազդեցութեանը ենթակայ եղող իր մարմինն ալ դիւրագրգիռ եւ ջղային կազմակերպութիւն մը ունէր) անանկ չափազանց ազդեցութիւն մը ունէր , որ իր կամքը չատ անգամ գլխուին կը լքանէր ու կը յաղթուէր. եւ չատ անգամ կը պատահէր որ անկարող կ'ըլլար այն բաները կատարելու , զորոնք իմացական կարողութեանց ընդարձակութեանը կողմանէ իրմէն անբաւ ստորնութիւն ունեցող մարդիկ ամենադիւրին բաներ կը սեպէին կատարելու : Քանի որ մէկ քանի մատմը (այսինքն է մէկ մարդու մը գրագէտ եւ բանաստեղծ ըլլալուն համար պէտք եղած բոլոր բաներուն մէջ) չատ քիչ մարդ կը գտնուէր աշխարհիս մէջ իրմէն աւելի գերազանցութեան տէր , ուրիշ բաներու մէջ ալ մանկական անզօրութեան աստիճան տկարութեամբ պաշարեալ կ'երեւնար , եւ այնքան յատակ գիտակցութիւն ունէր ինքը այս բանիս վրայով , որ իր աշխոյժ երեւակայութիւնը ինքզինքը կը նկարագրէր իբր ծաղու եւ պզօսանաց նիւթ մը եղած վտղոցներուն մէջ իր դէմը ելլող բոլոր մարդոց առջեւը :

Գերմանացի հռչակաւոր մտաւեղբին մէկը հետաքրքրական բացատրութիւն մը կ'ընէ Պետրոս Առաքեալին վարուցը վրայ եւ կը ցուցընէ թէ յիշեալ եռանդուն առաքելոյն գործունեայ եւ բարեսէր կեանքին մէջ ի դէպ եկող տարօրինակ զարտուղութիւններուն եւ ներհակութիւններուն գազտնացը բանալին երկիւղի կիրքին իր անձին վրայ չափազանց ատտկութեամբ ներգործելուն մէջը կը գտնուի , եւ չատ ճշմարտութիւն կը տեսնուի այս ծանօթութեանս մէջ, եթէ մէկը զգուշութեամբ միտք բերէ Փրկչին մերոյ այդ ջերմեռանդ եւ հաւատարիմ հետեւողին վարուցը մէջ ի դէպ եկող անցքերը , մտադիրութեամբ պիտի տեսնէ թէ յիշեալ դիտողութիւնը ո'րչափ պատշաճ կու գայ բանին իսկութեանը : Երբոր այն աշակերտը , մէկ անարժան վստահութեամբ մը կամ յանձնապաստանութիւնով մը , որն որ չատ անգամ երկիւղի անարժան ընդունակութեան հետ միատեղ ընկերացած կը գտնուի , կը սկզբէր եւ կը վստահացընէր զՓրկիչն մեր թէ պիտի չծաղրէ զինքը՝ թէ եւ բոլոր ուրիշները ծաղրեն,

անտարակոյս ինչ որ կը զգար այն կը խօսէր, եւ իր զգացումն ալ ամենախոր եւ ամենաանկեղծ տեսակէն էր : Բայց երբոր Փրկչին մերոյ ապագան բոլորովին մթնցաւ, երբոր խաւարին իշխանին եւ անոր զօրացը ժամը հասաւ, երբոր հովիւը զարնուեցաւ, եւ զարնողներուն ձեռքը ամենայն զօրութիւն ամիսիւեալ կը թուէր, ահա անատեսն էր որ այն սաստիկ կասկածներն ու վախերը, որոց որ Բրխտոսի այս ջերմեռանդ աշակերտը հաւանականաբար միշտ ենթակայ էր, իր վրայ յարձակեցան, կոհակ կոհակի վրայ, մինչեւ որ սիրոյ եւ պարտականութեան ամենայն սահմանացոյց նշանները անյայտացան, եւ առին զինքը գերի տարին թշնամիին բանակը :

Վասնորոյ կը կրկնենք աստանօր, թէ պէտք է որ մեծաւ խնամով ուսանինք ախորժակաց՝ հակամիտութեանց եւ կրից բնութիւնը կամ ինչութիւնը. հարկ է որ զանոնք մեծաւ համբերութեամբ եւ անդադար փութով մշակենք. հարկ է որ մասնաւորապէս զանոնք խիստ վերատեսչութեան մը եւ սանձահարութեան մը ներքեւ պահենք. ապա թէ ոչ, անոնք մէկ անակնկալ պահու մը մէջ իրենց բոլոր ուժգնութեամբը եւ բուռն զօրութեամբը ոտք կ'ելլեն, եւ ընդդէմ խղճի մտաց աղաղակներուն եւ կանխական զօրութեան ճիգերուն մարդուն բովանդակ անձը իրենց տիրապետութեանը տակ կը նուաճեն : — Իրաւ որ անտարակուսելի ճշմարտութիւն է կանխին ինք իր մէջը մէկ իրական եւ գոյացական զօրութիւն մը ունենալը, եւ սակայն այս ալ ճշմարիտ է թէ այս զօրութիւնը սահման մը ունի եւ չի կրնար ընդդիմանալ ամէն բանի. այս ալ ճշմարիտ է թէ կրից եւ ախորժակաց ամէն մէկ անկարգ կիրառութիւն կանխական կարողութեան սահմանները կոխած անցած կ'ըլլայ, եւ անոր ներգործութեանը աղաւաղեցնէն եւ կորուսանէն բան մը պակսեցուցած կ'ըլլայ :

686. Կրից առաքին նշանները զսպելուն կարեւորութիւնը :

Սակայն իրաւ է որ հակամիտութիւններն ու կիրքերը իրականապէս մեր իշխողութեանը տակն են որ եւ իցէ աստիճանաւ : Ատոր տարակոյս չկայ : Արդէն շատ օրինակներ տուած ենք, որոնցմէ ատոր ամենէն ըլլալը ամենայայտ կերպով կ'երեւնայ : Հօս ընտիր ծանօթութիւն մը կ'ընծայէ այս նիւթիս վրայ, Ջօրուեթեան վրայ գրած մէկ Գրքուն մէջ : « Թող մէկը չ'ըսէ թէ իր կիրքերը չի կրնար կառավարել, կամ անոնց դուրս պորթկալը եւ գինքը ի ներգործութիւն վարելը արգելուլ. Հանէ այն բանն որ էշեռնէ մը կամ ձեթ մորթող մը առջեւ կոխոտելէ ընելը, նոյնը առանձին կամ Աստուծոյ առջեւ ալ կրնայ ընել, ըսե որ ուզէ » : Սակայն ընդհանուր իրողութիւնը ընդունուած սեպելով ալ,

տակաւին այս խնդիրը կը մնայ, թէ ինչ ընթացք բռնելու է, ինչ մասնաւոր ոճ ձեռք առնելու է, զանոնք իշխողութեան տակ եւ իրենց սեպհական դիրքին մէջ պահելու համար : Մեր Տիրոջն հանճարութիւնը չի ներեր որ այս խնդիրին երկարօրէն պատասխան մը տալու ձեռնամուխ ըլլանք. եւ ուստի բոլոր նիւթը ընթերցողաց խորհրդածութեանը եւ ընտիր դատմանը կը թողունք, միայն մէկ կէտի մը վրայ քանի մը ծանօթութիւններ տալով, որն որ իր արժանաւոր եղած նկատողութիւնը հաղիւ երբէք ընդունած ըլլալուն համար եւս առաւել հետաքրքրականութիւն մը ունի իր վրայ : — Ամէն շարժութիւն եւ կիրք մէկ բնական բերմունք մը ունի դրսեւոյց ինքզինքը յայտնելու բնական նշաններու ձեռամբ, ինչպէս աչաց շարժմունքով, դէմքին վրայ պատահած գոյնի փոփոխութիւններով, մկանանց շարժուածքներովը, եւ ձայնի սաստկութեան աստիճաններով : Որովհետեւ որ այս բերմունքը մէկ բնական բան մըն է, գժուարին է զանիկայ բոլորովին զսպելը. այլ շատ կարեւոր բան է այսպէս ընելու ջանադիր ըլլալը : Եւ ասոր պատճառն ալ այս է որ, (եւ զարմանալի իրողութիւն մըն է այս՝ մեզի անտեսութեանը մէջ,) արտաքին արտայայտութիւնը անդրադարձ ներգործութիւն մը կ'ունենայ ներքին սկզբունքին վրայ, եւ ներքին զգացմանը աւելի սաստկութիւն մը եւ զգլուխ մը կու տայ : « Ինչպէս որ մեզի ամէն մէկ շարժութիւնը », կ'ըսէ Սդիւարդ, « զգալի արդիւնք մը յառաջ կը բերէ մարմնին երեւոյթին վրայ, անանկ ալ, ասոր հակադարձը, երբոր մէկ սաստիկ նշանակական երեւոյթ մը կը հաղնինք վրանիս, անոր համեմատ մէկ շարժութիւն մը՝ քիչ կամ շատ՝ կը ծագի մեր ներսիդին : Մր. Պըրք կը ծանուցանէ մեզի թէ ինքը շատ անգամ բարկութեան կիրքի զայրացումն զգացած է իր ներսիդին, անոր արտաքին նշաններուն կեզծիքը ընելու ջանացած առեններէն, եւ ես տարակոյս չունիմ որ շատ անձանց վրայ ասոնց փորձը այս նոյն արդիւնքը յառաջ պիտի բերէ : Դամիանէլեան եւս, այն հռչակաւոր խմաստասէրը եւ խարազխման, (ինչպէս որ Մր. Պըրք այս ալ դիտողութեան կը բերէ) երբոր կ'ուզէր ուրիշի մը մտքէն ինչ անցնելը նշմարել ու դատել, կ'ըսուի թէ այն վայրկենին անոր ունեցած երեւոյթին հնարաւոր եղածին չափ ճշդիւտ նմանութիւնը կը ձեւացընէր միմտաբար, եւ յայնժամ իր մտադրութիւնը կը դարձընէր ինք իր զգացմանցը վիճակը դիտելու » :

Դարձեալ, որովհետեւ շարժութեանց եւ կրից բնութիւնն է որ դրսեւոյց ցուցընեն ինքզինքնին, վասնորոյ արտաքին ցոյցերուն կամ նշաններուն վրայ գործադրուած ամէն սանձահարութիւն նոյն իսկ ներքին կիրքերուն վրայ ուղղակի ազդեցութիւն մը կ'ընէ յառաջիմանութեան եւ սանձահարութեան : Մարդուս կիրքերը երբոր կը

գրգռուին, այնպիսի բուռն եւ ուժգին բնութիւն մը կը ստանան որ իրենց ներգործութեանը համար մէկ բաց առարկայ մը, մէկ ազատ անարգել շրջան մը կ'ուզեն. եւ մինչեւ որ այս ընդլայնման եւ անարգել գործողութեան պատեհութիւնը չունենան, չեն կրնար այն իրենց բարձրագոյն առաքինութիւնովը ներգործել։ Վանորայ գոյք անոնց վրայէն սրտիդ փեղկերը. փակէ զանոնք հոգւոյն ներքին խուցերուն նեմ տաւերներուն եւ սրմերուն մէջ. եւ հարկաւորապէս այն տեղը անոնք կը թառամին կը չորնան, եւ ինչպէս որ արեգական լոյսն եւ երկինքի կենսատու օդն զըրկուած ու մութ տեղ մը գացած ծառը չի կրնար ապրիլ եւ ծաղկիլ ու զարգանալ, ասոնք ալ նմանապէս անանկ ամրափակ հեղձուցեալ վիճակի մը մէջ չեն կրնար իրենց կենդանութիւնը պահել ու զօրանալ։

Ասիկայ մեծամեծ գործնական հետեւանքներ ունեցող սկզբունք մըն է կրից կառավարութեանը մէջ, եւ ի հարկէ՝ նաեւ կամքին կըրթութեանը մէջ։ Բնաւ արտաքին ցոյցեր մի տար կիրքերուդ, (ի հարկէ կը հասկըցուի որ ազնիւ եւ բարեսիրական կրից համար չէ ըսածնիս, այլ շար սխեմիմ եւ սրտմտեալ կրից,) թէ՛ բանաւորական եւ թէ խորագիմացական, բաց ի այն դէպքերէն, ուր որ իրաց խնդական վիճակը անտարակուսելի կերպով կը պահանջէ զայն։ Ենթադրելի են այնպիսի դէպքեր, որոնց մէջ որ ոչ միայն կրնանք բարկանալ մէկ մարդու մը, այլ որ կրնայ նաեւ պէտք ըլլալ ազդ մը հասկըցնել անոր մեր բարկացած ըլլալը. իսկ բազմաթիւ դէպքերու մէջ շատ աւելի ազդ է որ յուզեալ կիրքերը այն սրտերուն միայն ծանօթ ըլլան որոնց մէջ որ յուզեցան։ Փրէդիկէնդ Էդուարտոի քաջածանօթ Արձագիներուն մէջ, որոնք ինչպէս որ Քրիստոնէական նոյնպէս եւ սուրբ Փիլոտոքսային ալ մտադրութեանը արժանաւոր են, մէկ հատ մը կայ, որով այս ինչ պարագային մէջ սրտնեղութիւն կամ ցասմնոտութիւն ունենալուն դէմ որոշում ընելն իւրայ, կ'առաջադրէ նաեւս որ երբէք այնպիսի սրտնեղութեան կամ ցասմնոտութեան արդիւնքներուն մինչեւ անդամ ամենաթոյրը արտաքին ցոյցերով երեւան գալուն, իր խօսուածքին մէջ կամ իր աչքերուն շարժմունքներուն մէջ ամենաթեթեւ կերպով մը անդամ երեւնալուն թոյլատուութիւն չընէ, Որպէս յայտնապէս կ'ինացուի թէ որչափ անվայելուչ բան կը համարէր ինքը անախորժ կրից արտաքին բացատրութիւնները, եւ թէ սովորական դէպքերու մէջ որչափ վեհասակար կը սեպէր այնպիսի բացատրութիւններն անոնց ենթակայ եղող անձին ներքին վիճակին։

687. Կամքին կրթութեանը գործին մէջ իմացականութիւնը լուսաւորելուն կարեւորութիւնը։

Սակայն, ճամբուն վրայ գտնուած արգելքները մէկդի վերցընելով կամքին յաջողակ ներգործութեանը յարմարագոյն պատեհութիւն ընծայելու համար, եւ մանաւանդ անոր գործողութեանը կամ կիրառութեանը ըստ բաւականին զօրաւոր պատճառներ մատուցանելու համար, պէտք է որ մենք Զգայողութիւններէն ալ անդին ելնենք, եւ կամքին իմացականութեան հետ ունեցած կապակցութեանը քննենք խնդիրը։ Ասիկայ կամքին կրթութեանը բովանդակ նիւթին վրայ մէկ երեւելի եւ զլխաւոր տեսութիւն մըն է։ Տարակոյս չկայ որ կամքին ներգործութեանը կանոնաւորութիւն եւ դիւրութիւն ընծայելու ամենէն նպաստաւոր եւ որոշ ճամբաներուն մէկն ալ իմացականութեան լուսաւորութիւնն է։ Իրրեւ ընդհանուր իրողութիւն մը գործեալ միւսանդամ մէջ կը բերենք հոս, թէ մէկ առարկայի մը կամ նիւթի մը վրայ որչափ կատարեալ հասողութիւն որ մարդուս միտքը ունենայ, անոր նկատմամբ ի գործ դրուելու կամական ներգործութիւնն ալ՝ անոր համեմատ այնչափ աւելի որոշ եւ անյողդողդ կ'ըլլայ։ Ասով ի հարկէ ըսել չենք ուզեր թէ իմացականութեան իմացողութիւնները միասնակ, եւ առանց ուրիշ բանի մը, կամքին ներգործութեանը խարխոյս կամ առիթ կրնան ըլլալ։ Իմացականութիւնն ու կամքը բոլորովին անջատեալ են իրարմէ. ինչպէս որ Դործոց այս բաժանումներին Առաջին մասին մէջ արդէն տեսած ենք։ Բայց սակայն իմացականութիւնը կը հասնի առ կամքն եւ կը ներգործէ անոր վրայ, եւ կըրնանք ըսել թէ հզօր կերպով կը ներգործէ, Զգացողութեանց մէջ-նորդութեանը։ Օրինակի աղագաւ, դիցուք թէ մեզմէ պահանջուի որ այնինչ ընթացքով գործենք. այլ հնարաւոր է որ մենք այն բանին մէջ մէկ զգացում մը ունենանք, եւ կամ անոր նկատմամբ մէկ գործ մը ընենք, մինչեւ որ անոր ինչ բան ըլլալը չհասկընանք։ Ինչո՞ւ համար է որ մարդիկ այնքան անաչխատ եւ անփոյթ են անանկ բաներու մէջ, որ բովանդակ մարդկային ազգին բարեկեցութեանը ամենակարեւոր բաներ են։ Անոր համար է որ, իրենց առանձնական գործառնութիւններովը բոլորովին չափչռակուած ըլլալով, այն բաներուն մտադրութիւն չեն տար. զանոնք չեն հետազօտեր եւ անոնց վրայ հասկըցողութիւն չեն ունենար. ուստի եւ ի հարկէ զգացումն ալ չեն ունենար, եւ զգացումէ զուրկ ըլլալնուն համար, չեն ալ գործեր։ Հարիւրաւոր միլիոնաւոր մարդիկ Քրիստոնական կրօնքին ընծայած եւ մատուցած օգնութիւններէն

եւ մխիթարութիւններէն բոլորովին զուրկ կ'ապրին ու կը մեռնին այս օրուան օրս աչխարհիս վրայ : Եւ, թէ՛ բանին օրինաւորութիւնը մտածելով եւ թէ՛ Սուրբ Գրոց ասոր նկատմամբ աւանդած պատուէրները նկատելով, առ հասարակ ընդունուած է որ Քրիստոնեայ ազգաց վրայ հարկադրեալ պարտք մըն է առանց յապաղման օրհնեալ Աւետարանը բոլոր ազգաց եւ ազանց ձեռքը հասցընելու ջոյթ ու խնամ տանելը : Այլ ինչէ՞ն է որ այնքան քրիստոնեայ անուանուած ազգեր եւ ազանց ժողովուրդներ կան որ բերնովին դաւանած են՝ սրտովին ալ կը զգան, եւ որ՝ գրեթէ եւ ոչ ոք կը գտնուի որ այս մեծ ու փառաւոր գործոյն մէջ անձնական աշխատութեանց անձնատուր ըլլայ : Անոր համար է որ (թէ որ մի միայն պատճառը այս չըլլայ ալ, գէթ ամենէն մեծ եւ գլխաւոր մէկ պատճառն այս է) իրենց հետաքննութիւնը շատ նուազ եղած է . անոնք ըստ արժանոյն չեն գնահատած այն անճառելի թշուառութեան անսահման ընդարձակութիւնը, որն որ հեթանոսութեան հետ կապուած է ամէն տեղ . անոնք գոհ եղած են ընդհանուր եւ վերացեալ ճշմարտութիւններով, առանց խնամով եւ լրջութեամբ հաչիւ առնելու, եւ ոչ իսկ անգամ մը, այն վատթարութեան անհնարին մեծութիւնը որն որ քարեղէն ու փայտեղէն կուռքերու առջեւ իյնալ երկրպագութիւն ընելուն մէջ բովանդակեալ կ'իմացուի . առանց նատելու ու մէկիկ մէկիկ հաչիւ առնելու այս ներկայ կեանքիս մէջ անոնց բաժինը եղող արուեստները եւ հառաչանքները եւ ոդբերը, մեղքերն ու եղեռնագործութիւնները եւ անյուսութիւնը, եւ գալու կեանքին մէջ կրելու թշուառութիւններնուն անսահման ընդարձակութիւնը :

Մէկ ուրիշ օրինակով մ'ալ բացատրենք այս հառուածիս գլխաւոր գաղափարը : Մարդկային սեռը միշտ տառապեցընող ամենամեծ չարեաց մէկն ալ պատերազմն է : Բայց սակայն շատ քիչ մարդիկ կը գտնուին որ կատարեալ զգաստութեամբ կը զգան անոր զարհուրելի եղեռնաւորութիւնը, եւ բանին կարեւորութեանը համեմատ եռանդով եւ լրջութեամբ իրենց ջանքերն ու աշխատութիւնը չեն խընայեր անոր չարունակութեանը դէմն առնելու համար : Մարդկային աղդին խիստ մեծագոյն մասը անտարբեր են այս բանիս մէջ եւ անգործ : Եւ թնտո՞ր կրնանք մեկնել այս երեւոյթը : Այն նոյն կերպով որ Աւետարանին տարածմանը նկատմամբ անոնց ունեցած անտարբերութիւնը բացատրեցինք : Մարդոց առանկ վարուելուն պատճառը (չենք ըսեր թէ բոլորովին, այլ սուզիլ մեծաւ մասամբ) նկատուելու բանին արժանաւոր մտադրութիւն չընելնին, եւ հետեւապէս անոր նկատմամբ տգիտութեան մէջ մնալնին է : Անոնք ընդհանրապէս կառավարութեան օրագրաց էջերուն վրայ պատմուած ճարտարութեան եւ դիւցազնութեան մէկ քանի ընդհանուր եւ շատ անգամ

ալ կեղծ ու ծուռ եղելութիւններուն ու նկարագրութիւններուն կուտան խելքերնին, ու խորհուրդներնին այն բաներուն վրայ կը պտըտին, սակայն որոշ ու հաստատուն կերպով իրենց աչքին առջեւը չեն բերեր երկրին երեսը ճարակած հրկիզութիւնները եւ քանդուիներն ու կործանումները, եւ սովին ու կոտորածը . անոնք պատերազմի աստրէգին ներկայացուցած սոսկումները եւ զարհուրելի պատկերները չեն տեսներ, վիրաւորներուն հեծեծանքը եւ դառնակսկիծ տանջանքներով տանջուողներուն հառաչանքները չեն լսեր . անոնք ունկնդիր չեն ըլլար որդեկորոյս հօրն ու մօրը ողբերուն եւ կսկիծներուն, որոնք կորանցուցած զաւկրներնուն կսկիծովը դառնութեամբ դերեզման կ'իջնեն եթէ անգամ մը միայն բանը հետաքննէին իր բոլոր իրողութիւններովը եւ իր բոլոր վերաբերութիւններովը եւ արդիւնքներովը, չէին կրնար չզգալ եւ չգործել եւս . իսկոյն այնպիսի ազազակ մը պիտի բառնային, որ չուտով իրենց վրայ իշխող իշխաններուն ականջը պիտի հասնէր, եւ պիտի հարկադրէր զանոնք իրենց արիւնահեղ պաշտօնարկութիւններուն վախճան տալու :

688. Նոյն նիւթին վրայ ուրիշ ծանօթութիւններ :

Ասոնց նման բազմաթիւ ուրիշ օրինակներ ալ կրնայինք մէջ բերել, Գրեթէ որ եւ իցէ դէպքի մէջ, եթէ յաջողինք համոզել մէկ անձ մը այնինչ նիւթը մտադրութեամբ քննելու, զանիկայ ի գործ դնելու դիտաւորութեամբ, գործոյն կէսը կատարուած կը համարուի, եւ ան որ ուրիշներուն համար ճշմարիտ է, մեզի համար ալ ճշմարիտ է, թէ որ գործելու դիտաւորութիւն ունինք, պէտք է որ լրջաբար մտածենք այն բանին վրայ, ինչ որ ըլլայ, որուն որ ընելու գործերնիս վերաբերութիւն պիտի ունենայ : Գործոյ մը համար պէտք եղած, եւ կրնանք ըսել՝ անհրաժեշտ կերպով պէտք եղած նախաշաւիղը հետազօտութիւնն է : Մենք այնպէս կազմակերպեալ ենք, որ անհնարին է որ կամեցողութիւն մը ընենք առանց շարժառիթի մը, առանց մէկ նախընթաց զգացումի մը, առանց ախորժակի մը՝ բաղձանքի մը՝ կամ մէկ բարոյական պարտազգացութեան մը՝ որ արդէն մեր մտքին մէջ տեղի ունեցած է : Սակայն հաւասարապէս անհնարին բան է նաեւ, ինչպէս որ արդէն բացատրուած տեսանք Իմացական նութեան առ կամքն ունեցած ճարաբերութեանը գլխոյն մէջ, որ այն պէտ եւ պէտ չարժութիւններն ու բաղձանքները ի գոյութիւն գան մեր մտքին մէջ, առանց հասողութեամբ իմացեալ մանաւանդ առարկաներու, որոնց որ այն չարժութիւններն ու բաղձանքները վերաբերելի ըլլան : Մեր բնութեանը մէկ հիմնական օրէնքն է այս, որ չի կրնար ըլլալ կամեցողական ներգործութիւն առանց զգացողու-

թեան. եւ չի կրնար ըլլալ զգացողութիւն առանց իմացողութեան, վասնորոյ մէկ անուղղակի այլ չատ սերտ եւ կարեւոր կապակցութիւն մը կայ իմացականութեան եւ կամքին մէջտեղը. եթէ կ'ուզենք կամենալ, պէտք է որ զգանք. եւ եթէ կ'ուզենք զգալ, պէտք է որ իմանանք. իրրեւ մէկ ընդհանուր իրողութիւն մը, (պէտք է դիտել որ մենք այս առաջարկութիւնը իրրեւ յամենայն բացառութեանէ բոլորովին ազատ չենք ենթադրեր,) կամքը միշտ իմացականութեան հետ համեմատութիւն կը պահէ. եւ ինտոր որ է իմացողութիւնը նոյնպէս կ'ըլլայ եւ կամեցողութիւնը. եւ ինչ փոփոխութիւն որ ըլլայ իմացողութեան մէջ, նոյն եւ նման փոփոխութիւններ գրեթէ հարկաւորապէս ի դէպ կու գան մտաւորական կազմակերպութեան թէ' զգայական եւ թէ կամեցողական մասերուն մէջ. եւ ասոր համար է որ չատ անգամ կը պատահի որ այսօրուան փափաքելի եղած բանը վաղը կրնայ անպիտան համարուիլ, երբոր մէկ նոր լոյսով մը մարդուս մտքին առջեւը ներկայանայ. Այն բանն որ ջերմութեամբ ընդունելի կ'ըլլայ այնինչ առեղուան մէջ, անոր կը ցորդ եղող բոլոր պարագաները եւս առաւել քննութեան ենթարկուելով եւ անոր վրայ աւելի կատարեալ համոզում մը ձեռք բերուելով՝ կը նայիս որ յանկարծակի խոտելի եւ մերժելի բանի մը կը դառնայ. Եւ ընդհակառակն այժմեան անհաւանելի եւ խոտելի բաները, յետ կատարելագոյն քննութեանց, չատ մը հաւանելի եւ բաղձալի առարկաներու կը փոխուին. Այս կերպով, մեր հետազօտութեան եւ տրամաբանութեան կարողութիւնները ի կիր արկանելով, եւ մեր մտքին նորանոր իրողութիւններ ներկայացնելով, համապատասխան նորանոր շարժառիթներ մատուցած կ'ըլլանք մեր կամեցողութեանը, եւ՝ անուղղակի կերպով այլ չատ մեծ ազդեցութիւնով փոփոխութիւններ կը ներգործենք մեր կամեցողական գործողութիւններուն մէջ. եւ (որ այս բանիս մէջ ամենակարեւոր պարագայ մըն է դիտնալու) որ գործադրեալ հետազօտութիւններն ու չատ եկող փոփոխութիւնները ալ գործեալ նոյն ինքն կամքին առաջնորդութեանը եւ կառավարութեանը ի դէպ կու գան. Եւ ահա այսպէս, մարդկային մտքին զարմանալի կազմակերպութեանը մէջ, որպէս թէ անիներու մէջ չրջան ընդ անիւներ կան. Ներգործութեան զօրեղ զսպանակներ, որ իրարու վրայ կը ներգործեն, չարժառիթներն կամքը կը կառավարեն, եւ կամքն ալ՝ դարձեալ անդրէն՝ մէկ ուրիշ ուղղութեամբ մը գործելով, չարժառիթներուն վրայ կառավարութիւն կը բանեցընէ, որ ըսել է թէ իրաքանչիւր մասն փոխադարձաբար ներգործութիւն եւ ազդեցութիւն կը բանեցընէ միւսին վրայ առանց իր սեպհական բնութեանը կամ իսկութեանը միասս մը գալու.

689. Ուրիշներուն նկատողութենէն եւ համարումէն առ կամքն մատուցեալ օգնութեան վրայ :

Մենք չատ անգամ մեզի դուրս եղող այլ եւ այլ տեսակ օգնութիւններով կրնանք մեծապէս զօրացուցանել մեր կամքին ներգործողութիւնը բոլոր այն բաղմաթիւ դէպքերու ն մէջ. որոնց մէջ որ ինքզինքնիս վարանումնքի եւ չատ անորոշութեան ենթակայացած կը գտնենք. Որովհետեւ Արարիչն մեր բնաւ չէ սահմանած որ մարդիկ մէկմէկէ ա՛ջատեալ եւ միայնակ ապրին, վասնորոյ զանոնք սքանչելի կերպով զարդարած է բոլոր այն կարողութիւններով եւ բերումներով, որոնք կատարելապէս կը յարմարցընեն զանոնք ընկերական վիճակի մը. Քանի որ մէկ կողմանէ անոնց ներքինին մէկ հզօր բաղձանք մը տնկած է մէկմէկու ընկերութեանը համար որն որ գիրենք մէկտեղ կը բերէ եւ հասարակութիւններ կը ձեւանան, նոյն առեղը նաեւս զանոնք անանկ կազմակերպած է որ բնականապէս մէկ պատիւ մը մէկ յարգանք մը կ'ընծայեն ամէն բանի որ բարեսիրական է՝ որ պատուատր է՝ եւ որ արդար է եւ ուղիղ. Եւ ուստի բոլորովին պատշաճ եւ իրաւացի բան է որ մարդիկ բնութեան մէջ զետեղեալ այս կարգաւորութենէն օգուտ քաղեն, եւ ինչ կերպով որ կրնան անկէ մէկ օգնութիւն մը ընդունին իրենց անձնական պարտքերուն կատարմանը չալողութեանը համար, եւ իրենց բարեացը ընդհանուր բարելաւութեանը համար. Միով բանիւ, անոնք ազատութիւն ունին գործադրելու այսինչ կամ այնինչ ընթացքը բռնելու, հասարակաց կարծեացը բարի համարմանը աղաչելով, եւ զանիկայ իրրեւ իրենց քաջալերութիւն ընդունելով.

Սակայն ասով ըսել չենք ուզեր թէ ուրիշներուն բարի համարմանը նայելը վարուց միայնակ եւ գերագոյն կանոն ըլլալու է. վասն զի մեր կազմակերպութեանը մէջ աւելի բարձրագոյն կանոն մ'ալ կայ, այն է բարոյական գաւտումը կամ խղճմտանքը, որմէն որ բոլոր միւսները ոչ միայն ստորակարգ են, այլ եւ անոր պատասխանատու. Ի վերայ այսր ամենայնի, անտարակուսելի կերպով ճշմարիտ է որ, ինչպէս որ ըսուեցաւ, մէկ արժանաւոր նկատողութիւն մը կրնայ ապահովաբար եւ իրաւամբ մատուցուիլ մեր ընկերներուն բարի համարմանը. Այն համարումն ու հաւանողութիւնը զոր մարդիկ չատ անգամ կը ցուցընեն անոնց, որոնց վարմունքին դիտողներն ըլլալու կոչուած են, այն բնական վարձքերէն մէկն է, զոր Արարիչն մեր սահմանած է առաքինութիւնը վարձատրելու համար. Վասնորոյ երբոր ինքզինքնիս հզօր կերպով փորձուած կը գտնենք, նախապատրաստութենէ կամ կրից եւ կամ անձնական շահախնդրութեանց

ազդեցութիւններով , մէկ ծուռ թէպէտեւ հաճելի եւ մեզի ցանկալի ընթացքի մը հետամուտ ըլլալու , խիստ կարեւոր բան է որ մեր կամքին օգնութիւն եւ քաջալերութիւն ընծայենք , անոր առջեւը ներկայացնելով՝ իրրեւ ներհակազդեցիկ չարժառիթ՝ հասարակաց լուսաւորեալ զգացողութեան դատաստանը , յիշելով որ մարդուս սրտին մէջ մէկ բան մը կայ որ բնազդականապէս կը հաճախատառապեցնէ մարդկային բարքին մէջ արդար եւ ուղիղ եղող ամէն բանի , եւ որ ոչ միայն կը դատապարտէ եւ կը դովէ մարդոց վարմունքը իրրեւ չար կամ իրրեւ բարի , այլ եւ կ՚արհամարհէ եւ կը պատուէ զանոնք իրրեւ վատթար կամ իրրեւ ազնուապարոյ վարմունք : Այն անձը , որուն անդրդուելի եւ անչարժելի կամեցողութիւնը յարաժամ զուգընթաց է եւ հաճախայն՝ անփոփոխելի ուղղութեան պահանջումներուն , միշտ քաջալերութիւն կ՚ընդունի իմաստուններուն եւ ուղիղներուն արտեւանդն եւ համամիտ դովութիւններէն , իսկ ան որ չար ընթացքի մը անձնատուր կ՚ըլլայ , եւ կամ մինչեւ անգամ անզօր եւ անկար վարանեալ կը տնտնայ չարին ու բարիին մէջ տեղը , պէտք չէ որ ուրիշ բանի ակնկալութիւն ունենայ բայց միայն արհամարհանաց եւ ատելութեան ամենայն բարի մարդկանց :

690. Խոմմանքէն առ կամքն մասուցեալ օգնութեան վրայ :

Սակայն մանաւանդ մեր կենցաղին մէջ ի դէպ եկող այն ներքին մաքառումներուն մէջ , երբոր մեր կամքը երկու կարծեաց մէջտեղը տարտամութեամբ կը վարանի , հարկ է որ , ինչպէս որ արդէն իսկ ակնարկած ենք , մեր ներսիդին եղող այն բարձրագոյն կարողութեան , այն է՝ Բարոյական Դատման կամ խղճմտանքին մատուցած սխոխանայը եւ մխիթարութեանցը դիմենք : Անտարակոյս ճշմարիտ է որ լուսաւորեալ հասարակաց դատաստանն եւ համարմունքն մեծ զօրութիւն եւ օգնականութիւն կրնանք ընդունել , սակայն այս ալ չ՚ուրացուիր որ հասարակաց կարծիքը միշտ փոփոխական է երբեմն ալ ծուռ : Կրնանք թերեւս ընդունիլ թէ չատ բաներու մէջ ընդհանրապէս իրաւացի եւ ուղիղ է իր որոշմունքներուն մէջ . բայց սակայն իրրեւ կանոն վարուց այնքան անկատարութիւն ունի , որ մեծ կատարութեան մէջ կը գտնենք ինքզինքնիս մէկ ուրիշ կանոնի մը , ոչ թէ՝ թերեւս՝ աւելի մեղմ եւ համայական կանոնի մը , այլ աստղիւ աւելի բարձրագոյն հեղինակութիւն ունեցող եւ իր պահանջումներուն մէջ առաւելագոյն հաստատութիւն ցուցընող առաջնորդի մը : Այն մարդն որ ինքզինքը հանապազ կը հպատակեցնէ այն ընդհանուր կանոնին ազդեցութեանը , թէ երբէք պէտք չէ անգոսնել խղճմտանքը , որ ճշդութեամբ կը նկատէ այս կանոնը

ինչպէս որ մեծ բաներու մէջ նոյնպէս եւ փոքր բաներու մէջ ալ , այն մարդը զօրութեան ամրոց մըն է ինքզինքին : Ասանկ անձ մը կամաց կամաց զգալով որ որպէս թէ աստիճանաւ իւրք իր բնութեանը բարձրութեանը եւ վեհութեանը վայլածին պէս գործելու կը պարապի , ինքիր մէջը մէկ ականակիտ ազբիւր մը կը գտնէ ցընծութեան , որ մշտնջենաւոր կերպով ինքնաբուղս կը հոսէ քաղցր եւ զովացուցիչ ջուրերու առատութիւն մը , որով յարաժամ իր հոգին կը զովանայ զմայլելի բերկրութեամբ : Բանի որ ինքը այս կերպով որպէս թէ հզօր պարիսպ մը կը քաշէ իր կամքին բոլորտիքը , արգիլեալ ճամբաներու մէջ մոլորելէ զանիկայ պաշտպանելու համար , նոյն առենը անոր ուղղակի եւ գրական զօրութիւն մ՚ալ ընծայած կ՚ըլլայ անարգել յառաջ խաղալու իրեն ինկած արժանավայել չափին մէջ : Այն ինչ բանի մէջ որ ըլլայ , եւ որով մեկնութեամբ ալ որ բացատրենք եզերութիւնը , --ԷՐԸ-ՒՒ-Ը ԷՐԸ-ՒՒ-Ն է : Եթէ ճշմարիտ է թէ գիտութիւնը զօրութիւն է , եւս առաւելագոյն ճշմարիտ է թէ բարոյական ուղղութիւնը զօրութիւն է : Միշտ պիտի գտնուի որ՝ ան որ հաւատարմութեամբ կը քալէ առաքինութեան դիւթական չափին մէջ , մէկ աներեւոյթ պաշտպանութեան մը փորձառութիւնը կ՚ունենայ . բայց երբոր անգամ մը ճամբէն դուրս ելլէ , ինքնիրեն կը մնայ , եւ գահավիժաբար յառաջ կը դիմէ : Որբին խնամատութիւն կայ Հռովմայեցի մատենագրի մը գրուցած սա պարզ եւ ազդու խօսքին մէջ , թէ՝ «Ուղիղ ճամբէն խոտորիլը՝ գահավիժի մը հասնիլ է» :

691. Նմանողութեան սկզբունքէն առ կամքն մատուցեալ օգնութեան վրայ :

Ներումն թող չնորհուի մեզի այս տեղը ընթերցողաց ուշադրութեանը ներկայացնել արդէն խօսուած մէկ ծանօթութիւն մը , այս իմաստով՝ թէ կամքին զօրութիւնը որոշ եւ սահմանաւոր բան մըն է . թէ , թէպէտեւ ամէն մարդու վրայ հիւդ մի եւ նոյն չափովը չ՚ըլլար , սակայն ամէն մէկ մարդու վրայ ալ կամական զօրութիւնը ձեռնհասութեան եւ ներգործութեան անչարժ սահմաններ ունի . եւ թէ իրաւունք չունինք ակնկալելու անկէ այն բանն որ իր կարողութեան սահմանէն յայտնապէս դուրս է : Ասոր համար է որ պէտք է միշտ միտք պահել կամքին ճշմարիտ բնութիւնը . խնամով ուշ դնել եւ նկատել թէ ինչ բաներ կրնայ ընել եւ ինչ բաներ չի կրնար ընել , որպէս զի կարող ըլլանք ամէն տարակուսանաց եւ փորձութեանց դէպքերու մէջ աւելի հնարաւոր կերպերով օգնութիւն հասցընել անոր :

Միտք պահելու արժանաւոր ուրիշ կանոններու մէջ այս եւս պէտք

է յիշենք , թէ կամքին գործադրութեանցը մեծ օգնութիւն կ'ընծայուի Նահանջութեան սկզբունքին արժանաւոր կիրառութեամբը : Այս սկզբունքին ինչութեանը կամ բնութեանը վրայ ուրիշ բան մը չունինք հոս գրուցելու աւելի քան այս մէկ խօսքը, թէ անիկայ բնաձին սկզբունք մըն է, եւ իր ազդեցութիւնը շատ ընդարձակ եւ զօրաւոր է . թերեւս ասկէ հզօր զօրութիւն եւ ազդեցութիւն ունեցողը չկայ : Այս պատճառաւ հասարակ կենցաղոյս մէջ եւ մանաւորաբար արուեստից կարգի առիթներու մէջ կը տեսնենք որ չարունակ այս սկզբան դիմացողութիւն կ'ըլլայ : Երբոր զօրաց բանակներ ճակատամարտելու մտեցած են , իրենց վրայ հրամանատար եղողանձինք զանոնք այն մեծ եւ բախտորոշ ճգանց կը յորդորեն եւ կը քաջալերեն , ոչ միայն իրենց հայրենեացը անուանը եւ վարկումին եւ օգտին վերաբերեալ նկատողութիւններով , այլ կենդանի նկարագրութեամբ անոնց աչքին առջեւը բերելով համբաւաւոր պատերազմական դէպքերու մէջ ինկողներուն օրինակները եւ անոնց քաջութիւնն ու արութիւնը : Նափոլէոն իր բազմաթիւ եւ արիւնահեղ պատերազմներուն մէջ հազիւ երբէք կը թողուր որ զօրքերը ճակատամարտի չարուէին , առանց յիշեցընելու անոնց անցեալ մեծամեծ օրերն եւ աքանչելի յաղթութիւնները ու քաջամարտիկ պատերազմականաց դիւցազնութիւնները . առանց չանադիր ըլլալու անոնց քաջասրտութիւնը վառելու եւ անոնց ժրութիւնը գրգռելու , յորդորելով զանոնք որ Լօսիի եւ Մարէնկոյի՝ Եվնայի եւ Սոդէրլիցի զօրքերուն նմանցընեն ինքզինքնին :

Բնականապէս կը հասկըցուի որ մենք այս օրինակն որ հոս մէջ բերինք , նահանջութեան սկզբունքին զօրութեանը եւ անոր կիրառութեանը սոսկ մէկ բացատրութիւն մը ըլլալու համար էր միայն : Շատ տգրաղի բան կ'ըլլար թէ որ զինուորական օրինակներէն ի զատ ուրիշ օրինակներ չգտնուէին փորձութեանց մէջ զմեզ պահպանելու , եւ չխափեցուցիչ եւ զարհուրեցուցիչ արկածներու մէջ զմեզ համբերութեան եւ չանացողութեան քաջալերելու համար : Կենաց սովորական փորձութիւններուն մէջ , բոլոր այն դժուարութիւններուն եւ չխափութիւններուն մէջ որ ամէն կողմէ կը յարձակին մեր վրայ, բոլոր այն մարմնաւորական եւ մտաւորական վիշտերուն մէջ , որոնք որ եղկելի եւ խանդարեալ մարդկութեան ժառանգութիւնն եղած են , շատ անգամ կը զգանք որ մեր ամենահաստատ առաջադրութիւններն անգամ կը բեկանին եւ տեղի կու տան , եւ անշուշտ բոլորովին յուսահատութեան մէջ ինկած պիտի ընկղմինք , թէ որ քաջալերութիւն եւ զօրացուցիչ օգնութիւն չընդունէինք նոյն եւ նման պարագաներու եւ վիճակներու մէջ գտնուողներուն ցուցուցած հաւատքէն եւ հաստատութենէն : Վհատեալ եւ նուաղեալ,

մեզմէ առաջ գացողները կը փնտռենք , եւ խոնջեալ եւ վաստակաբեկ ղլուխնիս անոնց դիրկը հանգչեցընելով՝ սիրոյանք եւ մխիթարութիւն կը գտնենք : Նոյն իսկ Սրբազան Մատեաններն կատարեալսէս կը դաւանին այս դարմանին պատշաճութիւնը եւ յարմարութիւնը , եւ քանի քանի աքանչելի օրինակներ կը բովանդակեն դիմացողութեան առ այն : Երբայեցւոց թղթոյն հեղինակը , մանաւանդ , մեծ օգտի ծառայեցընել կը ջանայ մեր բնութեան այս սկզբունքը : Մի առ մի յիշելէնետեւ Աբելը՝ Ենովքը՝ Սրբահամը եւ Մովսէսը , եւ շատ ուրիշներ , վաղեմի ժամանակաց այն մեծանուն անձինքը , որոնք թագաւորներու յաղթեցին , արդարութիւն գործեցին , առիւծներու բերաններ դոցեցին , կրակին զօրութիւնը մարեցին . որոնք նախատինքներու ու ծեծերու , նաեւ կապերու ու բանտերու փորձը առին . եւ որոնց , միով բանիւ , արժանի չէր աշխարհս , կը յաւելու սուրբ Առաքեալը յորդորել իր ունկնդիրները այնպիսի փառաւոր օրինակներու հետեւող ըլլալու , ըսելով՝ « Ուստի մենք ալ՝ որ այսքան վկաներուն բազմութիւնը մեր բովանդակը պատած ունինք , ամէն ծանրութիւնը մեր վրայէն մկրճի ձգենք՝ եւ զմեզ դիւրաւ պաշարող մեղքը , եւ համբերութիւնով վազենք մեր առջեւը դրուած առաջարկի ընթացքը » : Սրբազան Մատենագիրք ամէն տեղ կը քաջալերեն եւ կը յորդորեն զմեզ Աստուծոյ Փրկչին մերոյ չաւղին հետեւող ըլլալու . « որ դէմ համբերեցաւ , որ դէմ ըրինակ թողուց որ իր յետքերուն հետեւիք » , եւ քանի քանիները , աշխարհիս ամէն դարերուն մէջ , իրենց արտասուալից աչքերը իրենց փրկութեան Առաջնորդին դարձուցին . եւ տեսնելով զինքը փորձութեան մէջ հաստատուն եւ անշարժ , իր աշխատութիւններուն մէջ հակող եւ յարատեւող , նեղութեանց մէջ համբերատար , իր թշնամիներուն ներողամիտ եւ բարերար , մի միայն մէկ երեւելի նպատակ մը ունենալով իր աչքին առջեւը՝ այսինքն է իր Հօրը կամքը կատարել , անոր փառաւոր պատկերին նմանութեանը փոխակերպեցան , եւ՝ իրեն նման՝ նեղութիւններու ձեռամբ կատարեալ եղան :

692. Օգնութիւն մատուցանել կամքին , ինքզինքնիս այնպիսի պարագաներու մէջ դնելով որ նահանջումն չեն ընդունիր :

Մենք երբեմն կրնանք կամքին ներգործութեանը ձեռնտուութիւն ընել ինքզինքնիս այնպիսի դիրքի մը մէջ դնելով ուրկէ ետ դառնալ չ'ըլլար : Այս փոխոխութիւնը երբեմն կը բացատրենք սա զրոյցովը , թէ որուհիչ կամ վճռական քայլափոխ մը պիտի ընենք կամ ըրինք . անանկ քայլափոխ մը ըսել ուզելով , որ քիչ շատ անդառնալի կամ աննահանջելի է . քայլափոխ մը որ զմեզ կատարեալ-

պէս կը պարտաւորէ այնինչ ընթացքը վարելու : Պատճառներ ունինք Յուլիոս Կիսարի համար այնպէս կարծելու որ երբոր ինքը Ռուպիկոն գետին եզերքը հասաւ , երկմտութեան ու վարանմունքի մէջ էր . ինքն ալ չէր գիտեր ինչ ընթացք բռնելիքը , իր կամքը առանցքի մը վրայ հաւասարակշռող գաւազանի մը պէս եղեր էր , եւ անստոյգ էր թէ որ կողմին պիտի հակէր . բայց երբոր անգամ մը այն իր գաւառին սահմանագլուխը եղող փոքրիկ առուակին անդին կողմը անցաւ , երբոր մէկ յառաջխաղաց չարժումով մը իր երկրին կառավարութեանը նկատմամբ իր բռնած դիրքը փոխեց , յայնժամ ամէն բան լմնցաւ . այլ եւս ետ դառնալուն հնարքը չկար . իր դիտաւորութիւնը խլ եւ խլ հաստատուն , անդրդուելի եւ անփոփոխելի եղաւ :

Հասարակ կենցաղոյս չատ դէպքերուն մէջ , երբոր մեր կամքը այլ եւ այլ առարկաներու մէջ վարանելէ կը մնայ , մենք կրնանք անոր ներգործութեանը անդրդուելի հաստատութիւն մը տալ յառաջխաղաց քայլափոխ մը ընելով , ինքզինքնիս մէկ նոր դիրքի մը մէջ դնելով , մեր դիտաւորութեանցը ուղղութիւնը եւ արդարութիւնը Գերագոյն Զօրութեան մը ներկայացընելով , եւ իր օգնականութիւնը հայցելով , եւ այսպէս մէկ անդառնալի չարժում մը ընելով դէպ ի յառաջ : Եւ ահա ասիկայ մէկ ազդու սկզբունք մըն է դործոյ . մէկ սկզբունք մը որուն ի գործ դրուելէն ամենաերեւելի արդիւնքներ երբեմնակի յառաջ եկած են . Բոլոր այն դէպքերուն մէջ , ուր որ պարտականութեան չափը անտարակուսելի կերպով բացայայտ է , եւ որ առնն որ աշխարհի եւ անոր հրապուրանքներն մէջ կը մտնեն զմեզ այն չափին մէջ մտնելէն արգիլելու համար , բոլոր այդպիսի պարագաներու մէջ գործելու ճշմարիտ ճամբան հեղգութեամբ նահիլն ու ծուլութեան եւ մոլութեան թելադրութիւններուն հետ վատութեամբ խօսակցութեան մտնելը չէ , այլ պէտք է յառաջ խաղալ , մէկէն ի մէկ ինքզինքնիս յանձնել , մէկ որոշիչ քայլափոխ մը ընել , նետուիլ իսկոյն զմեզ երկեցուցանող դժուարութեանց մէջ , եւ հետեւանքները նախախնամութեան կարգադրութեանը թողուլ :

693. *Կամքին սացած զօրութիւնը ունակութեան օրէնքէն :*

Կամքին զօրութիւն տալու համար բռնուելու ընթացքը բացատրած առեններս արժան է եւ կարեւոր ի հաշիւ առնել ունակութեան մեծ սկզբունքը կամ օրէնքը : Այս օրէնքին բնութեանը եւ բերմունքներուն վրայով այս տեղս այսչափ միայն ըսելը բաւական կը համարինք , թէ մեր մտաւոր կազմուածքին մէջ չկայ ուրիշ մէկ

օրէնք մը մեզ ներգործութիւնները այնքան հիմնովին եղանակաւորելու կարող եւ ձեռնհաս , ինչպէս այս օրէնքը : Մենք չատ անդամ ունակութեան արդիւնքները կը տեսնենք մոլութեանց անձնատուր եղող մարդոց վրայ , որոնց անսուրբ հակամիտութիւններն օր ըստ օրէ զօրանալով կը զօրանան եւ յառաջ կ'երթան , այս օրէնքին ազդեցութեանը ներքեւ , մինչեւ որ երկաթի նման պինդ ու անթեքելի կ'ըլլան : Ա.յլ այս սկզբունքը չարին համար որչափ որ զօրաւոր է , բարիին համար ալ նոյնչափ հզօր զօրութիւն ունի . եւ մենք բուն իսկ մեր զօրութեանը գաղտնիքին կատարելապէս չենք կրնար վերահասու ըլլալ , մինչեւ որ ասոր ուժը չուսանինք եւ զայն իկայ գործածելուն ճամբան չսորվինք : Երբոր մենք նոր ճամբայ կ'ելլենք մէկ առաքինական ընթացքի մը մէջ , մեր առաջադրութիւնը կրնայ ի սկզբան տկար բան մը ըլլալ . չատ անգամ կրնայ պատահիլ որ տատանինք ու տարուբերինք մեր դիտաւորութիւններուն մէջ . եւ մեզի չատ դժուար կրնայ գալ մեր կամական կարողութեանը ձեռներէցութիւնը այն աստիճանին բերել հասցընել որ համապատասխանէ մեր ձեռնարկած կարեւոր ընթացքին պահանջումներուն : Ա.յլ սակայն ունակութեան սկզբունքին արդիւնքն է որ այն մեր բռնած ուղիղ ընթացքին մէջ ի դէպ եկող ամէն մէկ կամական ներգործութիւն մէկ նորոգ կենդանութիւն մը եւ զօրութիւն մը տայ յաջորդ ներգործութեանը : Ա.յնպէս որ եթէ մէկ մարդ մը անգամ մը իր ոտքը կոխելու ըլլայ ուղիղ ու նեղ ճանապարհին մէջ , յայնժամ ամէն մէկ քայլափոխ մեծապէս կը զօրացընէ իր յառաջադէմ չարժմանցը թափն ու դիւրութիւնը , երագութիւնն ու հաստատութիւնը :

694. *Ցաղագս զօրացուցանելոյ զկամքն կրօնական նկատողութեամբը :*

Ի վերջոյ , մեծ զօրութիւն եւ ուժգնութիւն կրնանք տալ կամքին ներգործութեանը ձեռամբ կրօնական նկատողութեանց . Թող հանապազ մեր լուրջ բաղձանքն ու առաջադրութիւնը ըլլայ , կենցաղ անհամար չփոթութիւններուն եւ փորձութիւններուն մէջ , շարունակաբար նայիլ այն բարեչնորհ Զօրութեանը , որ կ'իշխէ եւ կը տիրէ մարդոց եւ հանդերձեալ բախտին եւ յաջողուածքներուն վրայ , եւ առանց որոյ (թող մարդկային ամբարտաւանութիւնը ինչ որ կ'ուզէ պնդէ ասոր հակառակ) « Ճանապարհը արշաւողինը չէ , եւ ոչ ալ պատերազմը զօրաւորին » : Ա.մէն ինչ որ կրօնական որակութիւն մը ունի , Աստուծոյ բարութիւնը , Փրկչին մերոյ հիանալի զիջումն ու սէրը , Փրկագործութեան մեծ խորհուրդին կատարելութիւնն ու ողորմութիւնը , այս կեանքիս սղութիւնն ու

Կրօտրիւն կտհաց :

անցաւորութիւնը , մահուան ահաւոր անդրը , դատաստանի օրուան ահեղ իսկութիւններն եւ հիանալի մեծախաւութիւնը , անեզր եւ անսահման յաւիտենականութիւնը, երկնային փառաց աննկարագրելի ցնծութիւնները , եւ Աստուծոյ չնորհքէն մերժուելուն անբերբեռնելի եղկելի թշուառութիւնը . բոլոր այս բաները կրնան ներգործել մարդուս մտքին վրայ , թէ՛ առանձին առանձին եւ թէ այլ եւ այլ ձեւերով եւ աստիճաններով մէկտեղ միացած . եւ երբոր առնք մարդուս մտքին ներգործութեանցը մեծամեծ սկզբունքներուն վրայ իրենց ազդեցութիւնը կը բանեցընեն , կը տեսնուի որ այնպիսի կենդանութեան տարր մը կը հաղորդեն եւ այնպիսի զօրութիւն մը կ՚ընծայեն անոնց , որ անհնարին է ուրիշ ազբիւրէ մը ձեռք բերելը : Աշխարհս լի է ասոր անհամար օրինակներովը : Մարդկային ազգին պատմութեանը բոլոր շրջաններուն մէջ կը գտնենք որ մարդիկ տեսան եւ վայելեցին կրօնական նկատողութեանց ոյժը, իրենց համբերատարութիւն՝ յարատեւութիւն եւ դիտաւորութեան ուժգնութիւն եւ կորովութիւն մատուցանելու մասին : Տեսան եւ վայելեցին զայն հիւանդութեանց խուցերու մէջ, բանտերու առանձնութեանցը մէջ, երկաթեայ տանջանարաններու վրայ, հրաբորբոք հնոցին մէջ, կամաւոր աքսորանաց մէջ ի բարբարոս ժողովուրդս , անօթութեան եւ մերկութեան մէջ, երկրի այրերուն եւ խոռոչներուն մէջ , ամայի կղզիներու եւ անապատներու մէջ. Ուրիշ կերպ նկատողութիւններ ալ կրնան անտարակոյս զօրութիւն ընծայել, այլ կրօնական նկատողութիւններն Եւ առաքելքէն . սոսկ աշխարհային շարժառիթներն մեծաւ չափով կորովութիւն կրնան մատուցանել երբեմնակի . այլ Աստուածային բնութենէն եւ կառավարութենէն քաղուած վեհ ազդեցութիւններն չատ աւելի սաստկագոյն ուժգնութիւն մը , չատ աւելի բարձր եւ սուրբ ազդութիւն մը կարող են հաղորդելու մարդկային կամաց բարենպատակ չանացողութեանցը : Քանի՛ քանիներն կարողացան գրուցել , տասնամեայ բանտարգելութեան թշուառութիւններուն մէջ շարչարուող Փէլլիքոյին հետ միասին , « կրօնքը սորվեցուց ինձի տեսակ մը հաճութիւն վայելել իմ տառապանքներուս մէջ , դիմադրաւ ըլլալ եւ յաղթահարել ի յերկնից ինձի համար սահմանուած պատերազմներուն մէջ » . Քանի՛ քանիներըն , եւս առաւելագոյն ազդու գոչումով , կարող եղան ըսել Դանիէլ Մարգարէին երեք աստուածապաշտ ընկերներուն հետ խիաբին , « Մեզի փոյթ չէ այս բանիս մէջ քեզի պատասխան տալ , ո՛վ , արքայ . ահա այն Աստուածը , զոր մենք կը պաշտենք , կարող է զմեզ ազատել հրավառ հնոցէն» .

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Աղէկ սեպեցինք այս Թարգմանութեանս մէջ գործածուած ուսումնական բառերէն գլխաւորներուն մէկ քանին հոս չարել, Անգղիերէնով մէկտեղ , եւ մեկնել հարկ եղածներուն վրայ ալ կարճառօտ բացատրութիւններ տալով :

Ախորժակ . Appetites .

Անարժանաւորութիւն կամ չարժանաւորութիւն . Demerit . վարձուց անարժանաւորութիւն .

Անհաստատութիւն . Inconsistency . փոփոխամտութիւն .

Անհաստատաբարոյութիւն . Inconsistency of character . անհաստատութիւն բարուց , փոփոխամտութիւն .

Անձնական նոյնութիւն . Personal identity .

Անհնօրինելի . Indispensable . անխուսափելի , առանց անոր չըլլուելու բան մը . ուրիշ կերպով չհնօրինուելու բան մը .

Ապացուցական տրամաբանութիւն . Demonstrative reasoning .

Առաջարկութիւն . Proposition .

Առարկայ . Object .

Առարկայական . Objective .

Առարկութիւն . Objection .

Արդիւնական . Virtual . Արդեամբ եղած , ոչ թէ խոսքէս .

Արժանաւորութիւն . Merit . վարձուց արժանաւորութիւն .

Արտաքին . External .

Արտաքնութիւն . Externality . Արտաքոյութիւն (27) .

Բաղձանք . Desires .

Բաղձողական Յիշողութիւն . Intentional Memory . ուզելով բան մը միտք բերել (161) .

Բնազդմունք . Instincts . Ազդումն կամ բնական ազդումն (313) .

Բարեառեաց կիրք . Malevolent affections .

Բարեսէր կիրք . Benevolent affections .

Բարոյական հաւանութիւն . Moral approval .

Բարոյական անհաւանութիւն . Moral disapproval .

Բարոյական տրամաբանութիւն . Moral reasoning .

Գաղափար . Idea , Notion .

Գիտակցութիւն. Consciousness· *Մտքերնուս մէջ ի դէպ եկող գործողութիւններուն կամ հանգամանքներուն վրայ ունեցած գիտութիւննիս։ (Գիտակցութիւնը խղճմտանքի նշանակութիւնով երբէք գործածած չենք։)*

Գործարան զգայութեան. Sensorial organ (18)·

Գործնական. Practical·

Գործնականութիւն. Practicability·

Դատողութիւն. Judgement· *Մտքին այն զօրութիւնը, որով մարդ կրնայ գաղափար գաղափարի հետ բաղդատել եւ անոնց մէջ եղած յարաբերութիւնը կամ առնչութիւնը զգալ·*

Դիտողութիւն. View·

Ենթակայ· Subject·

Ենթակայական. Subjective· *Էական, իսկական, իրական։*

Երեւակայութիւն Imagination (206).

Զգայութիւն. Sensation·

Զգայական. Sensitive· *Զգացական.*

Զգացական կամ Զգացողական հանգամանք մտաց. Sentient կամ sensitive states of the mind·

Զգացողութիւնք կամ Զգայականութիւն. Sensibilities· *Մտքին զգացող մասը.*

Զգացումն. Sensation, Feeling·

Թելադրութիւն. Suggestion· *Մէկ գաղափարի մը կամ ծանօթութեան մը մտքին առջեւ բերուիլը.*

Իմացական Intellectual·

Իմացական հանգամանք մտաց. Intellectual states of the mind·

Իմացականութիւն. Intellect· *Մտքին իմացող մասը.*

Իմացողութիւնք Perceptions·

Իմացումն. Perception (13)·

Իրողութիւն կամ իրական ճշմարտութիւն. Fact· *Եղելութիւն.*

Խիթումն. Jealousy·

Խարդխմայ. Physiognomist· *Մէկ մարդու մը դէմքէն անոր ներքին յատկութիւնները որոշելուն արհեստը գիտցող·*

Ծաղրական Նկարագիրք. Humor·

Մանօթութիւն. Notion·

Կամք. Will·

Կամական հանգամանք մտաց. Volitive states of the mind·

Կամեցողութիւնք. Volitions·

Կամեցումն. Volition·

Կատակաբանութիւն. Burlesque·

Կիրք. Affections·

Հակամիտութիւնք. Propensities· *Մտքին հակումը բնական կամ ստացական։*

Հակառակամասն. Counterpart·

Համակրական նմանողութիւն. Sympathetic imitation·

Հայեցողութիւն. Speculation·

Հանգամանք մտաց կամ մտաւոր հանգամանք. States of mind or Mental States· *(Այս կերպ գործածութեան մէջ ամէն տեղ այս բառը ՀՆ-ԻՆ իմաստով բանեցուցած ենք։)*

Հանճարաբանութիւն. Wits·

Հասողութիւն. Understanding·

Հաստատութիւն. Consistency· *անխոխոխութիւն։*

Հաստատութեարդոյութիւն. Consistency of character· *Հաստատութիւն բարուց·*

Հետեւորդ. Sequent. *Հետեւորդք.* Sequents·

Հետեւորդութիւն. Sequency·

Հմտութիւն. Knowledge·

Մակաբերական տրամաբանութիւն. Deductive reasoning (193)·

Մակդիր· Predicate (175)·

Մանուածոյ յիշողութիւն. Circumstantial memory·

Միջազգային օրէնք կամ իրաւունք. International law·

Միտք· Mind·

Մտադիւրութիւն. Promptness·

Մտաւորական. Mental· *Մտական, մտային։*

Մտայեղութիւն կամ յեղամտութիւն. Caprice, Capriciousness·

Մտածութիւն. Reflection·

Ցառաջահայեաց· Prospective·

Ցարաբերական Թելադրութիւն. Relative Suggestion·

Ցարադրութիւն. Juxtaposition·

Ցիշողութիւն. Memory·

Ցիշելութիւն. Remembrance·

Ցօդուածոյ· Complex· (67)

Նախազգացողութիւնք· Presentiments·

Նախորդք· Antecedents·

Նախորդութիւն. Antecedence·

Ներգործութիւն. Action·

Ներընդունակութիւն. Susceptibility· *Մէկ յաւելեալ բան մը կամ փոխոխութիւն մը եւ կամ աղդեցութիւն մը ընդունելու յատկութիւնը։*

Ներհակադրութիւն. Contrast· *Ներհակութիւն. Հակադրութիւն։*

Շաղկապ· Copula (175)·

Շարժութիւնք· Emotions· *Մտքին մէկ ներքին շարժումը կամ գրգռումը, որ կ'ըլլայ առանց բաղձանքի, սրտաշարժութիւն։*

Շրջագիծ· Outline· *Ուրուագիծ։*

Շօշափելի ճնշութիւն եւ տեսանելի կամ երեւութական ճնշու-

Թիւն· Tangible magnitude and Visible or Apparent magnitude·
Պարզ· Simple·
Պարտաղդացութիւնք· Feelings of obligation·
Պարփակ· Sphere· *Պարունակ*·
Պատճառ եւ դործք· Cause and Effect·
Պատճառականութիւն· Causality·
Սեռ եւ տեսակ· Genera and Species·
Սեւամաղձութիւն· Hypochondriasis·
Սկզբունք անձնապահութեան· Principle of self-preservation·
Սկզբնական Թելադրութիւն· Original Suggestion·
Վերաբանական կամ Հանդիտական Տրամաբանութիւն· Analogical reasoning· (192)
Վերադիտութիւն· Review· *բան մը վերստին դիտելն*·
Վերացեալ· Abstract·
Վերացուցանել· To abstract·
Վերացուցումն· Abstraction·
Վերլուծութիւն· Analysis·
Վերմտրնութիւն· Conception· (58)
Վերջօրէնք կամ վերջին օրէնք· Ultimate law·
Տարակայութիւն· Absence· *բացակայութիւն, ներկայ չըլլալը*·
Տեսակարար· Specific·
Տեսակարարաբար· Specifically·
Տեսութիւն· Theory, View, Sight·
Տրամաբանութիւն· Reasoning·
Տրամաբանել· To reason·
Ցասնկոտութիւն· Peevishness· *Դիւրագրգռութիւն*·

ՑԱՆԿ
ՆԻՒԹՈՑ

Ազատութիւն կամաց ..... 593—600
Ազատութիւն կամաց բովանդակեալ ի բարոյական բնութեան մարդոյ ..... 601—608
Ազդեցութիւն զգացողութեանց ի վերայ հասողութեան 485
Ախորժակ ..... 316—319
Այլ եւ այլ ապացոյցք ազատութեան կամաց ..... 609—615
Անձնասիրութիւն որոշեալ յինքնասիրութենէ 336, 337
Անձնիշխանութիւն 679
Անկարգ ներգործութիւնք իմացականութեան ..... 216—239
Անկարգ կամ խանգարեալ ներգործութիւնք ախորժակաց եւ հակամիտութեանց ..... 425—433
Անկարգ ներգործութիւնք կրից ..... 440—446
Անկարգ ներգործութիւնք բարոյական զգացողութեանց ..... 447—450
Անտեղութիւն 187
Ապացուցական տրամաբանութիւն ..... 185—189
Առածք 186
Առաջարկութիւն 175
Բաղձանաց բնութիւնը ..... 301—310
Բաղձանաց դիրքը, յարաբերութեամբ առ կամքն 479
Բարեաեաց կիրք ..... 342—354
Բարեէր կիրք ..... 355—381
Բարեսիրական կրից կամ սիրոյ այլ եւ այլ եղանակաւորութիւնք 355
1. Որդեսիրութիւն 357, 358
2. Ծնողասիրութիւն ..... 359—361
3. Եղբայրսիրութիւն 362
4. Մարդասիրութիւն ..... 367—370
5. Հայրենասիրութիւն կամ ազգասիրութիւն 371
6. Բարեկամութիւն 372

7. Գրութիւն կամ կարեկցութիւն 373, 374
8. Երախտագիտութիւն 375
9. Աստուածսիրութիւն ..... 376—381
Բարեսէր կրից բարոյական որպիսութեանը վրայ ..... 364—366
Բարոյական զգացողութեանց ներգործութեան միջոցները ..... 411—418
Բարոյական դաստիարակութիւն ..... 419—424
Բարոյական որոշմանց կամ դատողութեանց զանազանութիւններն, ծագեալ այլ եւ այլ պատճառներէ ..... 412—418
Բարոյական սուղութիւն 191
Բարոյական տրամաբանութիւն ..... 190—194
Բնազդմունք ..... 311—315
Բնազդմունք մարդոյ 311
Բնազդմունք անբանից 312
Դեղեցկութիւնք ձեւոց ..... 258—261
Դեղեցկութիւնք գունոց 262, 263
Դեղեցկութիւնք ձայնից ..... 264—267
Դեղեցկութիւնք շարժման 268
Դերութիւն կամ ծառայութիւն կամաց ..... 626—656
Դերութիւն կամաց եւ բարոյական պատասխանատուութիւն 656
Դիտակցութիւն ..... 125—125
Դիտակցութեամբ ստացեալ հմտութեանց օրինակներ 126
Դործնական կանոնք տրամաբանութեան ..... 195—205
Դրգռեալ վերբմբռնմունք կամ առ աչօք տեսիլք ..... 217—226
Երազատեսութիւն ..... 93—101
Երեւակայութիւն ..... 204—215
Երկիւղի կիրքը 354
Երեակ բաժանմունք մտաց 1, 455
Զգայարանիներն աղբիւր են հմտութեան 17
Զգայարանք հոտառութեան 19, 20
Զգայարանք ճաշակման 22
Զգայարանք լսողութեան 25
Զգայարանք շօշափման 26
Զգայարանք տեսութեան 55
Զգայութիւն ..... 9—12
Զգացողութեանց բնականի եւ բարոյականի բաժանումը ..... 242—245
Զգացմունք բարոյական պարտականութեան կամ պարտազգացութիւնք ..... 398—410
Զուգորդութիւն 139, 140
Զուգորդութեան հասկական օրէնքներն 141
1. Նմանութիւն 142, 145
2. Ներհակութիւն 144

3. Մերձաւորութիւն 145
4. Պատճառ եւ գործ 146
Զուգորդութեան երկրորդական օրէնքներն 147
1. Անց ժամանակի 148
2. Կրկնութիւն կամ ուսկութիւն 149
3. Կցորդեալ զգացմունք 150
4. Ընդարձոյս զանազանութիւնք բնութեան 151, 152
Զուգորդեալ գեղեցկութիւն ..... 270—274
Զօրութիւն բաղձանաց 483
Զօրութիւն պարտազգացութեանց 484
Զօրութիւն կամաց ..... 648—659
Իմացումն 13, 14
Իմաստակութիւնք կամ սուտ ձեռնարկութիւնք 199
Իշխողութիւն ի վրայ կրից 681
Խելագարութիւն ..... 227—239
Խելագարութիւն զգայութեան 228
Խելագարութիւն իմացման 229
Խելագարութիւն սկզբնական բեղադրութեան 230
Խելագարութիւն գիտակցութեան 231
Խելագարութիւն դատողութեան 232
Խելագարութիւն զուգորդութեան 233, 234
Խելագարութիւն յիշողութեան 235
Խելագարութիւն տրամաբանութեան 236, 237
Խելագարութիւն երեւակայութեան 238
Խելագարութիւն հաւատոյ զօրութեան 239
Ծագումն գիտութեան բնդհանրապէս ..... 1—8
Ծաղրաբանութիւն 292
Ծաղրական նկարագիրք 293
Կամեցումն կամ կամական հանգամանք մտաց ..... 486—495
Կամեցողութիւնք զանազան ասպիճան զօրութեամբ կ'ըլլան ..... 493—495
Կատակաբանութիւն 291
Կարգաւորութիւն մտաւոր կարողութեանց ..... 1, 455—459
Կարգաւորութիւն զգացողութեանց ..... 240—247, 509
Կարգաւորութիւն բնական զգացողութեանց 246
Կարգաւորութիւն բարոյական զգացողութեանց 247, 588
Կրթութիւն կամաց ..... 682—694
Կրկին բաժանմունք իմացականութեան 2
Հակամիտութիւնք ..... 320—341
Հակամիտութիւն կամ բաղձանք անձնապահութեան 321, 322
» » հեռաւորութեան ..... 325—325
» » նմանողութեան 326, 327
» » պատուոյ 328, 329

Հակամիտութիւն կամ բաղձանք սացմանց ..... 330—332
» » զօրութեան 333, 334
» » իմիմասիրութեան 335
» » ընկերականութեան ..... 338—341
Համակրական ներգործութիւն ..... 436—439
Համաձայնութիւն օրինաց եւ ազատութեան ..... 616—625
Հանճարաբանութիւն ..... 290—292
Հաստատամտութիւն ..... 672—681
Հաւանութեան եւ անհաւանութեան բարոյական զգացումներուն բնութիւնը վրայ 386
Մակաբերական տրամաբանութիւն 193
Մտադրութիւն ..... 88— 92
Մտաւորական ազատութեան բնութիւնը ..... 577—585
Մտաւորական ներգործականութիւնն է խարիսխ կամ արիք մտաւորական ազատութեան ..... 586—592
Մտաւորական զօրութեան բնութիւնը կամ ինչութիւնը ..... 637—647
Ցարաբերական բելադրութիւն կամ դատողութիւն ..... 127—138
Ցարաբերութիւն նոյնութեան եւ զանազանութեան 130
» ասիճանի 131
» հաւեմատութեան 132
» տեղի եւ դիրքի 133
» ժամանակի 134
» սացմանի 135
» պատճառի եւ գործի 136
» իմացականութեան առ կամքն ..... 460—473
» զգացողութեանց առ կամքն ..... 474—482
Ցիշողութիւն ..... 155—166
Ցիշողութեան այլ եւ այլ տեսակները ..... 156—163
Ցիշողութիւնը կրթելու կանոններ 164, 165
Ներքին ծագումն գիտութեան ..... 102—107
Ներքին սկիզբն ունեցող ծանօթութեանց օրինակներ ..... 106—107
Շարժարքից բնութիւնն ու տեսակները ..... 566—576
Շարժութեանց բնութիւնը ..... 248—251
Շարժութիւնք գեղեցկութեան ..... 252—269
Շարժութիւնք վսեմութեան ..... 276—287
Շարժութիւնք ծաղր ..... 288—294
Շարժութեանց ուրիշ պարզ օրինակներ ..... 295—300
Շարժութիւնք տխրութեան, տրտմութեան եւ վիշտի 296
» զարմացման, սխալչացման, հիացման 297
» դժկամակութեան, տհաճութեան, զզուանաց 298
» պատկառանաց, համեստութեան, ամօթոյ 299
» պատուոյ, մեծարանաց, պատասխան 300

Շարժութիւնք բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան ..... 387—392
Շարժութիւնք ենթակայ են փոփոխելոյ ըստ փոփոխութեանց որ ի դէպ գան ի նախընթաց իմացողութիւնս 250, 471
Շարժութեանց դիրքը, յարաբերութեամբ առ այլ մտաւոր կարողութիւնս ..... 249, 476—478
Որոշմունք բնիդ մէջ բաղձանաց եւ կամեցողութեանց ..... 496—509
Որոշմունք բնիդ մէջ ազատութեան եւ զօրութեան ..... 637—641
Ունակութեան օրէնք 46, 47
Ունակութիւնք զգայութեան եւ իմացման ..... 46— 58
» հոտառութեան 48
» ճաշակման 49
» լսողութեան 50
» տեսողութեան ..... 53, 56— 58
» զգացողութեանց ..... 382—386
» ախորժակաց 383
» հակամիտութեանց 384
» կրից 385
Պարզ եւ յօդուածոյ մտաւոր հանգամանք ..... 67— 76
Պարագրացութեանց դիրքը, յարաբերութեամբ առ կամքն 480
Սահման 186
Սեռ եւ տեսակի ծանօթութիւնք ..... 80— 83
Սկզբնական բելադրութիւն ..... 108—122
Սկզբնական բելադրութեամբ ծագեալ գաղափարք Գոյութեան, Մտի, Անձնական նոյնութեան (109), Միութեան (110), Ճաշորդութեան (111), Տեւողութեան (112,113), Ժամանակի (114), Միջոցի (115,116), Զօրութեան (117, 118,642,643), Բաւոյ եւ չարի (119), Բարոյական արժանաւորութեան եւ չարժանաւորութեան 120
Վերաբանական կամ հանգիտական տրամաբանութիւն 192
Վերացուցումն ..... 77— 87
Վերլուծումն ..... 59— 66
Տարբերութիւնք կամական կարողութեան ..... 660—671
Տեւողութիւն յիշողութեան ..... 167—173
Տրամաբանութիւն ..... 174—180
Տրամաբանութեան կարողութեան կողմանէ զանազանութիւններ 181
Տրամաբանութեան ունակութիւն 182
Տրամաբանութեան ունեցած յարաբերութիւնը մարդուս բարոյական բնութեանը կամ խղճմտանքին հետ ..... 393—397
Ցասումն կամ բարկութիւն ..... 344—349
Ցասման այլ եւ այլ եղանակաւորութիւններն 344

1. Բարկացոտութիւն 350
2. Նախանձ 351
3. Խիղումն 352
4. Վրէժխնդրութիւն 353
Փոփոխամտութիւն 673
Օրէնք կամաց իմացեալ յընդհանրականութենէ օրինաց ....510—517
Օրենք կամաց իմացեալ ի բարոյական կառավարութենէ. .518—526
Օրէնք կամաց իմացեալ ի կանխագիտութենէ կամ ի նախատեսութենէ Աստուծոյ .....527—533
Օրէնք կամաց իմացեալ ի նախատեսութենէ կամ ի կանխագիտութենէ մարդկան .....534—541
Օրէնք կամաց իմացեալ ոյժն իսկ իր բնութեանը վէջ .....542—548
Օրէնք միօրինակութեան վերածեալ առ կամքն .....559—565

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳՕՍ. ԳԻՄԱՐԱՆ
ГОС. БИБЛИОТЕКА
ЗУАР АРМ. ССР
им. А. МЕСРОПА
г. ЕРЕВАН

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0793333